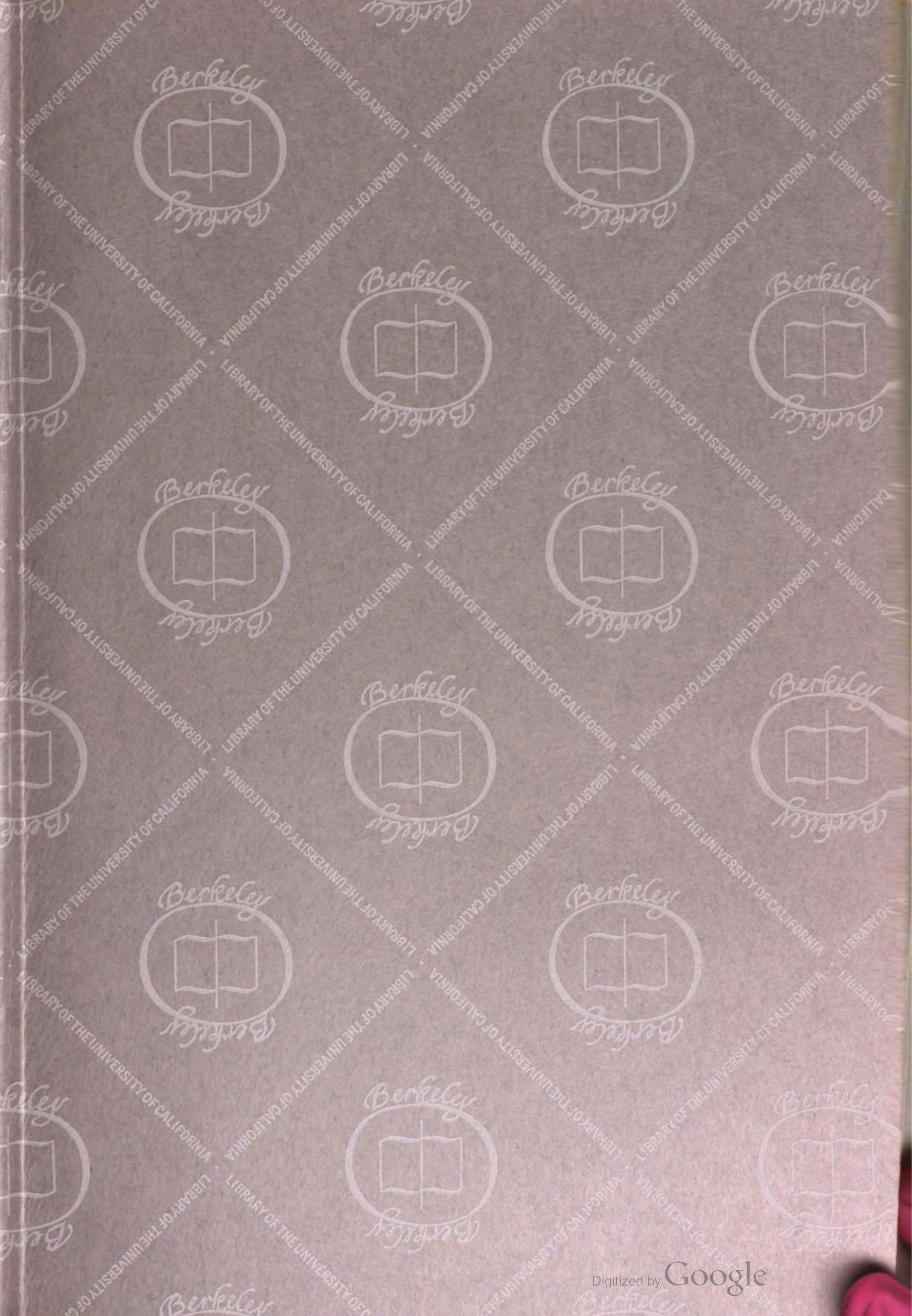

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

Jovan Raičević
Ideološka integracija i ustavna reforma

Mitar Mihaljica
Tendencija samofinansiranja i »tržište kapitala«

Nemanja Božić
Nova ravnoteža snaga u Sredozemlju

Ivan Stojanović
Evropska privreda, njena integracija i svetska trgovina

Studije i članci • Komentari • Esej • Prilozi • Prikazi

1

1971.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 100 dinara, odnosno 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

BROJ 1 1971 BEOGRAD

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

Jovan Raičević
IDEOLOŠKA INTEGRACIJA I USTAVNA REFORMA 3

Mitar Mihaljica
TENDENCIJA SAMOFINANSIRANJA I „TRŽIŠTE KAPITALA" 19

Lazar Đurovski
STVARNI POLOŽAJ OPŠTINSKIH SKUPŠTINA U SFERI NORMATIVNE DELATNOSTI 38

Stanko Grozdanić
NOVIJE POJAVE U SAMOUPRAVLJANJU U PREDUZEĆIMA 58

Stevan Bezdanov
IZMEĐU RADA I OBRAZOVANJA 74

KOMENTARI

D. Adamović
„FEST 71" — KRITIKA U PRVOM PLANU 85

Nemanja Božić
NOVA RAVNOTEŽA SNAGA U SREDOZEMLJU 93

Slobodan Sivčev
REPRODUKCIJA U POLJOPRIVREDI — INTEGRALAN DRUŠTVENI PROCES 104

ESEJ

Prvoslav Ralić
ARHAIČNI ČOVEK POLITIKE 113

PRILOZI

Ivan Stojanović
EVROPSKA PRIVREDA, NJENA INTEGRACIJA I SVETSKA TRGOVINA 116

PRIKAZI

Milovan Buzadžić
NAJDAN PAŠIĆ: POLITIČKO ORGANIZOVANJE SAMOUPRAVNOG DRUŠTVA 132

Obrad Pejanović
NERKEZ SMAILAGIĆ: HISTORIJA POLITIČKIH DOKTRINA 136

Vujadin Jokić
MILAN RANKOVIĆ: DRUŠTVENA KRITIKA U SAVREMENOM JUGOSLOVENSKOM IGRANOM FILMU 139

Ivan Lovrić
DR MATE OREČ I VOJISLAV MIĆOVIĆ: KAKO DELUJE INOSTRANA PROPAGANDA 141

Gligorije Zaječaranović
O KRITICI „DIJALEKTIKE LJUDSKOG SVETA" 143

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI 145

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

Йован Раичевич

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ И РЕФОРМА КОНСТИТУЦИИ 3

Митар Михалица

ТЕНДЕНЦИА САМОФИНАНСИРОВАНИЯ И „РЫНОК КАПИТАЛА“ 19

Лазар Джуровски

ДЕЙСТВИТЕЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ОБЩИННЫХ СКУПЩИН В СФЕРЕ НОРМАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ 38

Станко Гроданич

НОВЕЙШИЕ ЯВЛЕНИЯ САМОУПРАВЛЕНИЯ В ПРЕДПРИЯТИЯХ 58

Стеван Безданов

МЕЖДУ ТРУДОМ И ОБРАЗОВАНИЕМ 74

КОММЕНТАРИИ

Д. Адамович

„ФЕСТ 71“ — КРИТИКА В ПЕРВОМ ПЛАНЕ 85

Неманя Божич

НОВОЕ РАВНОВЕСИЕ СИЛ В ОВЛАСТИ СРЕДИЗЕМНОГО МОРЯ 93

Слободан Сивчев

ВОСПРОИЗВОДСТВО В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ — ОСНОВНОЙ ОВЩЕСТВЕННИЙ ПРОЦЕСС 104

ЕССЕИ

Првослав Ралич

АРХАИЧНЫЙ ЧЕЛОВЕК ПОЛИТИКИ 113

ПРИЛОЖЕНИЯ

Иван Стоянович

ЕВРОПЕЙСКАЯ ЭКОНОМИКА, ЕЕ ИНТЕГРАЦИЯ И МИРОВАЯ ТОРГОВЛЯ 116

ОБОЗРЕНИЯ

КНИГИ И ЖУРНАЛЫ 132

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

Jovan Raičević

IDEOLOGICAL INTEGRATION AND THE CONSTITUTIONAL REFORM 3

Mitar Mihaljica

TRENDS TOWARDS SELF-FINANCING AND THE "MARKET OF CAPITAL" 19

Lazar Đurovski

THE ACTUAL POSITION OF MUNICIPAL ASSEMBLIES IN THE SPHERE OF NORMATIVE ACTIVITIES 38

Stanko Grozdanić

RECENT MANIFESTATIONS IN THE SELF-MANAGEMENT OF ENTERPRISES 58

Stevan Bezdanov

BETWEEN LABOUR AND EDUCATION 74

COMMENTS

D. Adamović

"FESTIVAL 1971" — CRITICISM IN THE FOREFRONT 85

Nemanja Božić

NEW BALANCE OF POWER IN THE MEDITERRANEAN 93

Slobodan Sivčev

REPRODUCTION IN AGRICULTURAL — AN INTEGRAL SOCIAL PROCESS 104

ESSAY

Prvoslav Ralić

ARCHAIC MAN OF POLITICS 113

CONTRIBUTIONS

Ivan Stojanović

EUROPEAN ECONOMY, ITS INTEGRATION AND WORLD TRADE 116

REVIEWS

BOOKS AND JOURNALS 132

Studije i članci

Jovan Raičević

IDEOLOŠKA INTEGRACIJA I USTAVNA REFORMA

Rasprave o promenama u političkom sistemu i političkim odnosima jesu glavno obeležje naše sveukupne društvene situacije. A mnogobrojne ekonomsko-političke mere i akcije koje obično nazivamo programom stabilizacije samo su praktičan izraz i deo krupnih promena koje treba da se izvrše u društveno-političkom i ekonomskom sistemu naše zajednice. Sve se to, međutim, obavlja u prilično složenim i nestabilnim uslovima, naročito u privredi, koja se — kako se to ekonomskim jezikom kaže — nalazi u fundamentalnoj neravnoteži, pa se stoga i ceo taj posao otežava, usporava i komplikuje. Nikakvi redovni, „normalni“ uslovi, istina, gotovo nikad i ne postoje, ali bi stabilniji odnosi u privredi i društvu uopšte nego ovi u kojima se trenutno nalazimo bili mnogo povoljnija osnova ne samo za razmatranje pojedinih složenih i „osetljivih“ tema nego i za iznalaženje smelijih i konsekventnijih rešenja.

IDEOLOŠKE DILEME I POPLAVA PRAGMATIZMA I EKLEKTICIZMA

Pa ipak, nema mesta nekom pesimizmu. Dosadašnje diskusije su već dale dosta novih ideja, predloga i sugestija, koje će biti ne mali doprinos daljoj izgradnji samoupravnog socijalističkog sistema. Neke ideje i predlozi, istina, još nisu snabdeveni svim odgovarajućim teorijskim obrazloženjima, jer je diskusija još na početku, a ni Ustavna komisija još nije istupila u javnosti sa svojim predlozima o najavljenim promenama Ustava.

Tako zamašne rasprave koje zasežu i u neke fundamentalne ekonomske i političke odnose neminovno prate i razni otpori, birokratska odbrana starih, okoštalih struktura i tendencije dezintegracije i atomizacije društva. A svaki neadekvatan pristup pojedinim otvorenim i spornim problemima nužno izaziva razna podozrenja i sumnje i komplikuje ionako protivrečnu i vrlo složenu trenutnu političku situaciju. To se ispoljava pre svega u sledećem: (a) u poplavi pragmatizma i eklekticizma i odsustvu stvarne teorijske (marksističke) argumentacije za pojedine teze i predloge i (b) u političkim pritiscima (bilo onim koji se javljaju na pojedinim političkim tribinama bilo onim što rezultiraju iz samostalnih akcija pojedinih političara čiji je smisao da se iznude što povoljnija rešenja za svoju republiku (naciju).

Politički pragmatizam nije, čini se, nikad ranije bio toliko prisutan u nas koliko je to danas, verovatno i zbog toga što su razni kompromisi i pogađanja

postali gotovo dominirajući metod razrešavanja i nekih fundamentalnih pitanja i protivrečnosti našeg razvitka. Umesto šireg idejno-teorijskog pristupa, ponekad se nude samo ogoljeni, kadikad i apsolutizovani, parcijalni, regionalni, republički i nacionalni interesi, pa nije nimalo čudno što se tim putem do sporazuma i zaista valjanih rešenja vrlo teško dolazi, a i kada se do njih dođe, ona su obično defektna ili u najboljem slučaju sasvim ograničenog domašaja. Pragmatizam, svuda i uvek, nalazi pogodno tle upravo onda kada revolucionarni pokret nije uspeo do kraja naučno-teorijski da otkrije i osvetli putanju sopstvenog kretanja, a to su obično oni prelomni istorijski trenuci kada se kriza ideologije pokreta otvara na širokom frontu, kada se revidira i preispituje postojeći i konstituiše novi idejni fond.

Sva društvena previranja, konvulzije, pa i kriza postojećih odnosa i sistema, imaju svoje najdublje korene upravo u krizi ideologije Saveza komunista. U procesu sopstvenog preobražaja, odnosno transformiranja od mehanizma političke vlasti u vodeću idejno-političku snagu radničke klase koja utvrđuje glavne smerove revolucionarnog razvitka društva, znajući pri tome tačno redosled i strategijskih i taktičkih poteza, trebalo je da Savez komunista, na određen način, preispita i na novim osnovama reintegriše svoju ideologiju. Ali, taj proces se nije mogao do kraja ispoljiti jer je u sopstvenom preobražaju Savez komunista zastao na pola puta, a to je dovelo do pojava stagnacije u konstituisanju i ostvarivanju njegove nove uloge, na jednoj, i do velikog pritiska političkog prakticizma i pragmatizma na njegovu ideologiju usled veoma velikog stepena heterogenosti samih njegovih redova, na drugoj strani.

Naš revolucionarni pokret i njegova avangarda, Komunistička partija, odnosno Savez komunista Jugoslavije, uvek su uspevali da odole mnogim iskušenjima i da pronalaze pravu formulu društvenog razvitka upravo zbog toga što su ideološke konfrontacije i diferencijacije bile oštro i jasno označene. Tačno se znala demarkaciona linija između onoga što je progresivno i revolucionarno i onoga što je konzervativno i reakcionarno, jer društvene snage koje se istinski bore za socijalizam, u krajnjoj liniji, imaju samo dve alternative. U fazi traganja i ispitivanja, istina, postoji više mogućnosti izbora, ali se na tlu realnih odnosa borba koncentriše oko revolucionarnog i kontrarevolucionarnog fronta, a na toj osnovi se vrši i osnovni raspored i pregrupisavanje snaga, uspostavljaju trenutni ili dugoročniji politički savezi između društvenih grupa i slojeva i različitih političkih grupacija.

Danas se, međutim, unutar našeg pokreta, pa i samog Saveza komunista, ne samo nudi više alternativa nego se i sučeljava više različitih ideologija. Njihovo konfrontiranje i sudaranje ima za neposredan rezultat izvesne pojave dezintegracije društvene svesti, idejne konfuzije i zbrke, zatim divergentno političko opredeljivanje, pa i sasvim oprečne političke akcije itd. Sve to, razume se, preti da parališe Savez komunista Jugoslavije i on se, kao celina, teško „ubacuje u igru", jer mu ne polazi za rukom da uvek dobro poveže svoje osamostaljene delove, pošto ni sam u sebi nije ugradio nove adekvatne ligamente ideološkog povezivanja i integrisanja.

U takvoj opštoj klimi se ideološke „karte" zaista lako i pomešaju, a pragmatizam i eklekticizam se potpuno legalizuju, postaju omiljeno sredstvo političke borbe, a na drugoj strani, nema (ili, ukoliko ih ima, ne primenjuju se) ni

jedinstvenih kriterijuma političke odgovornosti za direktnu političku štetu koju pojedinci nanose našem Savezu komunista i društvu. Stoga su i mogućne pojave da se, u ime slobode i demokratije ili, pak, sa jake pozicije u političkom nacionalnom rukovodstvu, jednostavno postave izvesne teze koje se gotovo ničim ne argumentuju ili se to čini na način koji je tuđ Savezu komunista, sa jednom „prizemnom" logikom i providnim nacionalističkim kalkulacijama. Neke od takvih teza obrazložićemo kasnije.

Politički pragmatizam ovog trenutka ima još jedno obrazloženje. Nagomilani problemi, pre svega u ekonomici i takozvanim međunacionalnim odnosima, sami po sebi iziskuju dublje promene, naročito u funkcijama federacije, republike, pokrajine, komune, a da i ne govorimo o brojnim zahtevima za jačanjem pozicije „udruženog rada". Društvo je sučeljeno sa tom činjenicom; moraju se povući mnogi praktični potezi, pa i doneti pojedina konkretna rešenja, bez obzira na to što neka od njih nisu do kraja idejno-teorijski još istražena i osvetljena. To je, razume se, samo jedno objašnjenje praktičizma, kao naličja pragmatizma, ali ne i njegovo opravdanje.

Rasprave o ustavnoj reformi, pogotovu one koje će tek uslediti, biće veoma pogodna prilika za široku razmenu mišljenja, koja će, po logici stvari, izbaciti na površinu mnoge idejne i teorijske dileme i tendencije i međusobno ih konfrontirati. U tome, naravno, neće sudelovati samo komunisti, jer su za ustavnu reformu vitalno zainteresovane i druge progresivne snage van njena, ali Savez komunista Jugoslavije se u tu opštenarodnu debatu mora uključiti na organizovan način, ne bi li je tako što više iskoristio i za konsolidovanje svoje idejne osnove, upravo na onim postulatima koje zahtevaju novi uslovi delovanja i promenjeni realni odnosi. Znači, pored svih neslaganja, velikih razlika u mišljenjima i drugih teškoća, koje ponekad izgledaju čak i nepremostive, na pomolu je proces reintegracije ideologije celokupnog Saveza komunista Jugoslavije. Taj proces može privremeno ići i cik-cak linijom, biti ubrzavan ili usporavan, ali će se na kraju neminovno probiti.

FEDERACIJA KAO DRUŠTVENO-POLITIČKA ZAJEDNICA

Saznanje o potrebi dubljih promena u društveno-političkom i ekonomskom sistemu nije baš tako novog datuma. Do njega se došlo još na Devetom kongresu, a Prva konferencija Saveza komunista Jugoslavije ga je samo aktuelizirala i dala inicijativu za odgovarajuće ustavne promene. Nije sporno, dakle, treba li ili ne treba vršiti rekonstrukciju sistema, ali teškoće nastaju kad se postavi pitanje: kako to učiniti i sa kojih idejno-teorijskih pozicija?

Prve rasprave su, što je donekle i razumljivo, i počele o ekonomskim funkcijama federacije jer je dobar deo tih funkcija dosad i bio u njenoj nadležnosti. Ali, to je odmah za sobom povuklo i diskusije o karakteru naše federacije, oživilo neke stare dileme i opredeljenja, nasleđena i pozajmljena iz arsenala bilo klasičnih pravnih formula buržoaske političke države bilo države administrativnog socijalizma.

Javila se, zapravo, dilema, o kojoj se još tu i tamo diskutuje, da li je jugoslovenska federacija zajednica republika kao zatvorenih država ili zajed-

nica radnih ljudi u „udruženom radu“. To je, po našem mišljenju, lažna dilema, a sa stanovišta praktične politike ona može poslužiti kao paravan za prikrivanje raznih političkih kombinacija i špekulacija.

Svako davanje prioriteta formuli o Jugoslaviji isključivo kao o zajednici ili uniji suverenih republika, kao posebnih i zatvorenih nacionalnih država, može biti samo oblik buržoaskog nacionalizma, a i svojevrstan etatistički otpor samoupravljanju. Takva teza, potpomognuta inače jednom opštom klimom hipertrofiranja „nacionalnog“ u našem društvu u poslednje vreme, imala je neke šanse na samom početku naših rasprava, ali je brzo otkrivena njena ekstremna i nacionalistička priroda, pa je i odbačena, mada se pojedini njeni elementi ugrađuju u drugim varijantama, što se ogleda u svim onim negacijama jugoslovenske federacije kao društveno-političke zajednice, odnosno zajednice radnih ljudi u „udruženom radu“. I obrnuto, iza davanja prioriteta federaciji isključivo kao zajednici radnih ljudi može se skrivati unitarizam i hegemonizam, koji bi ugrozio ravnopravnost naroda i narodnosti, pa i položaj republika i njihovu egzistenciju.

Radni narod ostvaruje svoja prava u svim društveno-političkim zajednicama, i u komuni, pokrajini, republici i federaciji, i to bez ostatka, jer između tih zajednica ne postoji nikakav hijerarhijski odnos. Federacija, prema tome, mora ostati društveno-politička zajednica. Ni više ni manje od toga.

Dosadašnje diskusije su uglavnom iskristalisale i obim i karakter zajedničkih interesa radnih ljudi i naroda i narodnosti na osnovu kojih bi trebalo da se konstituišu funkcije federacije. To su, pre svega, obezbeđivanje jedinstvenih osnova društveno-ekonomskog i političkog samoupravnog sistema, odbrana nezavisnosti, spoljna politika i međunarodni odnosi, jedinstveno tržište i brži razvoj nedovoljno razvijenih područja, odnosno republika i Pokrajine Kosovo.

U okviru tih globalnih oblasti, ako se tako može reći, valja pronaći konkretna rešenja i jasno definisati šta su nadležnosti federacije, a šta drugih subjekata političkog sistema: republika, pokrajina, komuna i organizacija „udruženog rada“. A to nije nimalo lako, mada je u tom poslu od velikog značaja kako mu se i sa kojih pozicija pristupa. Naime, u definisanju funkcija federacije, pa i svake druge društveno-političke zajednice, mora se poći od društvenog položaja radničke klase, odnosno radnih ljudi u „udruženom radu“, to jest od društveno-ekonomskih odnosa u kojima radni ljudi, putem „udruženog rada“ na sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, stvaraju i raspodeljuju svoj dohodak, pa time i realizuju svoje neposredne i trajne istorijske ciljeve, i odlučujuće utiču na sve tokove društvene reprodukcije, ekonomskog razvitka i upravljanja društvenim poslovima u celini. Kada je reč o dohotku, onda se misli i na njegovo stvaranje i raspodeljivanje, odnosno na prisvajanje i na osnovu živog (tekućeg) rada i na osnovu minulog rada, jer samo tako definisana ta kategorija može biti imanentna odnosima „proizvodnje vrednosti“ i realnim odnosima jugoslovenskog socijalizma. Ne, dakle, socijalizma koji se izmišlja pomoću glave, konstruiše i anticipira, nego onog koji egzistira u realnim odnosima.

Društveni položaj radnog čoveka je, dakle, polazna osnova za rasprave o političkom sistemu, pa je sasvim prirodno da glavna koncentracija i sredstava,

funkcija i odgovornosti bude u neposrednom delokrugu „udruženog radnika". Isto tako, mora se imati u vidu neophodnost samoupravne integracije, a pre svega udruživanja materijalnih sredstava i svih drugih oblika povezivanja u okvirima „udruženog rada", jer je to imperativ revolucionarnog razvitka proizvodnih snaga i naučno-tehnološke revolucije. I, naposletku, sve promene za koje se sada zalažemo treba da vode jačanju socijalističkih društvenih odnosa, a u tom okviru i punoj afirmaciji naroda i narodnosti, to jest pronalaženju takvih rešenja u političkom i ekonomskom sistemu koja neće produbljivati postojeće nacionalne suprotnosti, već ih efikasno prevazilaziti.

Svi ti zajednički interesi i potrebe radnih ljudi, naroda i narodnosti treba da opredele i karakter i obim funkcija jugoslovenske federacije. Prema tome, vrlo jasno se mora utvrditi i definisati šta je federacija, koje su i kakve njene funkcije i kako se one realizuju. To nije (niti može biti) neka fluidna tvorevina, koja je danas ovakva, sutra onakva, odnosno čija bi egzistencija bila zavisna od ishoda permanentnog dogovaranja i sporazumevanja između republika i pokrajina o „prenošenju" i „ustupanju" dela njihovih funkcija i suvereniteta na federaciju. Funkcije se ne prenose i ne ustupaju jer mi nemamo sistem podele vlasti niti hijerarhijski odnos između pojedinih društveno-političkih zajednica, već se te funkcije utvrđuju prema zajedničkim interesima, koji se — na pojedinim etapama našeg razvitka — realizuju u okviru pojedinih zajednica. Otuda i potreba da se za zajedničke poslove koji budu bili stavljeni u nadležnost federacije obezbedi i puna efikasnost i odgovornost saveznih organa.

Tu se, međutim, javljaju dve mogućnosti, dva metoda u realizovanju zajedničkih interesa i poslova. Jedan je kad federacija neposredno i samostalno odlučuje, a drugi je kad je donošenje njenih akata uslovljeno prethodnom saglasnošću republika i pokrajina.

U vezi s tim ponovo se postavlja pitanje prava „veta" republika na odlučivanje u organima federacije. Nema potrebe ovde posebno dokazivati neodrživost tog prava u našim uslovima, jer je to više puta dosad učinjeno, ali je ipak karakteristično da se, u kontekstu opštih političkih kretanja, na tome ponovo insistira.

Sada je, ipak, sve manje onih koji se izričito zalažu za pravo „veta", a sve više onih koji polaze od toga da se u saveznim organima ne može odlučivati putem glasanja i nadglasavanja, osobito onda kada se predstavnici jedne republike izjasne protiv nekog predloženog rešenja. Takva teza može praktično da znači i uvođenje prava „veta" na mala vrata, a može realno i da ugrozi izvesna ustavna prava i položaj republika. Stoga je neophodno da se, u onom realnom okviru već pomenutih zajedničkih interesa radnih ljudi i naroda Jugoslavije, tačno preciziraju funkcije federacije, ali u isto vreme i obezbedi da se u njenim organima demokratskim putem, a to znači i glasanjem, donose odluke i efikasno sprovodi ono što je u nadležnosti federacije. Isto tako, vrlo jasno treba da bude definisano koja se akta federacije donose uz prethodnu saglasnost republika i pokrajina.

Tu su najvažnije dve stvari: o čemu se treba prethodno saglasiti u republikama i na koji način vršiti usaglašavanje stavova o pojedinim zajedničkim interesima. Ako lista takvih akata bude veoma duga i detaljistička, sasvim je

prirodno da će i efikasnost odlučivanja biti umanjena i usporena. A takva opasnost postoji jer ima predloga da republike i pokrajine obavezno daju saglasnost gotovo na sva akta federacije, od međunarodnih ugovora do ustavnih promena.

Socijalističke republike i socijalističke autonomne pokrajine su, svakako, vitalno zainteresovane za svaku promenu Ustava, tog osnovnog zakona, jer se time zaseca u položaj i prava republike, pa bi bilo normalno da o promeni Ustava odlučuje Savezna skupština uz prethodnu saglasnost skupština republika i pokrajina. Takav način odlučivanja bio bi neophodan i kad se utvrđuju izvori finansiranja federacije i izvršavanje njenih kompenzacionih obaveza u pogledu podsticaja bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Kosova. O svemu ostalom, ali samo u okviru rečenih zajedničkih interesa, treba samostalno da odlučuju organi federacije. Ali, uz jednu napomenu. Svakoj republici treba dati i pravo da se može suprotstaviti narušavanju njenih ustavnih prava, pa bi trebalo predvideti i odgovarajući postupak kako ona takvo pravo može realizovati preko Savezne skupštine. To se, naravno, ne može izjednačavati sa pravom „veta", jer je to prirodno pravo samozaštite republike (nacije).

Inače, široko konsultovanje i razmena mišljenja između organa federacije i organa republika, samoupravnih asocijacija i javnog mnenja u celini treba da postane osnovni metod rada i demokratske političke borbe i akcije, ali to ne treba brkati sa jednim sistemom odlučivanja koji zahteva obaveznost i odgovornost, a ponekad i prinudu. Sem toga, mogućno je koristiti i razne međurepubličke komitete i savete u federaciji za usklađivanje republičkih stavova i predlaganje pojedinih zajedničkih rešenja u domenu zajedničkih interesa. Naposletku, valja reći i to da i u onim slučajevima kada organi federacije neposredno samostalno odlučuju, opet, u krajnjoj liniji, odlučuju republike i pokrajine jer su svi predstavnički organi federacije komponovani uglavnom na paritetnoj osnovi.

Funkcije federacije, kao što smo rekli, treba svesti samo u okvire zajedničkih interesa radnih ljudi i naroda i narodnosti Jugoslavije, ali ujedno obezbediti i efikasnost saveznih organa u njihovom vršenju. Svako prekomerno insistiranje na prethodnoj saglasnosti republičkih i pokrajinskih organa može praktično da blokira normalan razvitak celokupnih oblasti društvenog života, a time i nanese nenadoknadivu štetu upravo zajedničkim interesima.

KOJE I KAKVO JEDINSTVENO TRŽIŠTE

O svakom zajedničkom interesu, dakle o onom što se konstituiše i realizuje na nivou federacije, trebalo bi posebno govoriti, ali mi se ovoga puta ograničavamo na jedinstveno tržište, između ostalog i zbog toga što su u toj oblasti razlike u mišljenjima i najveće.

Jedni, istina, smatraju da bi nam više odgovaralo zajedničko nego jedinstveno tržište, dok drugi kažu da je to samo igra reči, da je sasvim svejedno kakvim ćemo imenom nazvati naše tržište. Pa ipak, postoji bitna razlika između tih dvaju pojmova i ne bi se moglo reći da je to samo formalan, akademski i terminološki spor, kako to na prvi pogled može izgledati. Jer, savremena istorijska praksa je povukla granicu između zajedničkog i jedinstvenog

tržišta; tačno se zna kakve odnose pretpostavlja jedno, a kakve drugo tržište. Prvo je, naime, niži, početni oblik ekonomske i političke integracije nacionalnih ekonomija i država, a drugo pretpostavlja veoma visok stepen takve integracije, na jedinstvenim osnovama društveno-ekonomskog i političkog sistema.

Jedinstveno tržište u našim uslovima treba da izražava pre svega čitav kompleks zajedničkih ekonomskih interesa svih radnih ljudi i svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Ono je, zapravo, materijalno vezivno tkivo jugoslovenske društvene zajednice. Ali, egzistencija jedinstvenog tržišta pretpostavlja najmanje četiri grupe preduslova.

Prvo, postojanje takvih ekonomskih i političkih odnosa i uslova privređivanja koji omogućuju slobodno kretanje ne samo roba nego i rada i društvenih sredstava, uključujući i finansijski društveni „kapital" i njegovo udruživanje. To, samo po sebi, podrazumeva i slobodno obrazovanje i udruživanje organizacija „ udruženog rada" i slobodno vršenje njihove delatnosti na celoj teritoriji Jugoslavije. Drugo, jedinstveni monetarni, kreditni, devizni i spoljnotrgovinski sistemi, kao bitne poluge za praktično funkcionisanje jedinstvenog tržišta. Treće, relativno slobodno formiranje cena, slobodnu utakmicu na tržištu, slobodan promet roba i usluga na celom jugoslovenskom prostoru i kratkoročni i dugoročni program razvoja Jugoslavije. Četvrto, utvrđenu politiku međuzavisnosti i kompenzacija i svih prava i obaveza koje iz toga proizlaze za odnose među radnim ljudima i narodima i narodnostima, odnosno brže podsticanje razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo.

Jedna od najsloženijih i najspornijih oblasti jeste slobodno kretanje roba, rada i slobodnih društvenih sredstava na celom jugoslovenskom privrednom prostoru. Stvorena je, i stalno se iznova stvara, takva atmosfera da našem društvu tobože ne odgovara slobodna cirkulacija društvenog „kapitala", da to vodi ne samo „eksploataciji" pojedinih nacionalnih područja već i njihovoj „denacionalizaciji".

Slobodna cirkulacija „kapitala" i na toj osnovi neki samonikli, rudimentarni oblici „ekstradohotka" (mada se o njima može samo hipotetički govoriti) naišli su na odbojnost ne samo onih koji brane „nacionalne interese" nego i onih koji štite socijalizam, koji se maltene sav iscrpljuje u doslednoj primeni „principa raspodele dohotka prema radu". Društvo, razume se, ne može čekati da se stihijno i samoniklo ispolje svi oblici „ekstradohotka". Tu je, svakako, potrebna svesna akcija, društvena kontrola i neutralisanje negativnih efekata takvog kretanja. Ali, na drugoj strani, i svako veštačko likvidiranje tih samoniklih oblika „ekstradohotka" nužno vodi ne samo razbijanju jedinstvenog tržišta nego i stalnom iskrivljavanju, poništavanju i dezintegrisanju robne proizvodnje, sa nesagledivim negativnim društvenim i političkim posledicama.

Stoga je neophodno da regulativne funkcije federacije sadrže sankcije protiv svih vrsta diskriminacije u pogledu slobodnog zapošljavanja, slobodne cirkulacije roba i slobodnih sredstava društvene akumulacije na čitavoj teritoriji Jugoslavije. A to se može ostvariti samo ako ljudi u udruženom radu budu zaista slobodni da i najvažnije ekonomske odluke donose bez ikakvog regionalnog administrativnog i političkog pritiska i uplitanja. Dosadašnja praksa je, međutim, pokazala da će to biti najteže ostvariti, da je slobodna cirkulacija društvenog „kapitala" upravo ona ključna tačka sa kojom stoji ili

pada jedinstveno tržište, a i robna proizvodnja u celini. Politički faktor je predominantan u ovoj sferi; za sada on tu uglavnom arbitrira, a ima ambicije da uspostavi i apsolutno tutorstvo, da određuje sve uslove pod kojima slobodna finansijska sredstva mogu da se kreću sa jedne na drugu nacionalnu teritoriju.

U tom pogledu postoje zaista velike razlike u mišljenjima, pa nije ni uputno već u prvoj fazi diskusije prelamati stvari „preko kolena". Jer, ne postoje samo neslaganja oko „finansijskog kapitala" već se ponovo potežu stare raspre o takozvanom državnom kapitalu (mada se imao utisak da je to pitanje već skinuto s dnevnog reda), pa će biti potrebno da se i to, javno i meritorno, raspravi i zauzmu odgovarajući stavovi. U sklopu toga treba ozbiljno uzeti u razmatranje i brojne i vrlo obrazložene predloge o inaugurisanju akcija, odnosno o ubacivanju u ekonomsku igru i „vrednosnih papira".

Prostor ne dopušta da se kritički osvrćemo na te brojne razlike u shvatanjima, mada će javna debata to morati kasnije da učini, pa se ograničavamo samo na neke napomene. Glavni otpori revolucionarnom prodoru „udruženog rada" se i ovoga puta koncentrišu oko negiranja tržišta, robne proizvodnje i reforme, jer se u tome pokušavaju otkriti osnovni izvori krizne situacije u koju povremeno zapada naše društvo. Nosioci takvih shvatanja su one najkonzervativnije snage koje uvek iznova pokušavaju da nas vrate na polazne pozicije, odnosno da ugroze poziciju radničke klase u svim vitalnim procesima proširene reprodukcije, polazeći od poznate etatističke maksime da klasa nije „zrela" da ekonomski racionalno upravlja tokovima reprodukcije.

No, takve snage dobro poznajemo, a znamo i kako se treba protiv njih boriti. Sada je na pomolu nova opasnost, odnosno na političku scenu stupaju one snage koje se oslanjaju na teoriju „dohodne cene". Ta teorija je naoko „zavodljiva" jer ima u vidu neku „čistu", nepatvorenu i neprotivrečnu robnu proizvodnju (dakle, nešto čega nema u realnim odnosima). Ali, nema potrebe ovde detaljnije obrazlagati teoriju „dohodne cene" pošto je ta kvaziteorijska konstrukcija bila dosad više puta naučno i meritorno potučena. Sada, međutim, u ovim novim raspravama, ta teorija se uzima kao osnova za idejno-političku ofanzivu protiv „infiltracije vlasničkih odnosa i vlasničke logike u udruženi rad".

Poznato je da se teorija „dohodne cene" zalaže za prisvajanje na osnovu „živog rada", odnosno da „živi rad" kolektiva stvara neto-produkt ili novostvorenu vrednost. „Živi rad" bi, po toj teoriji, trebalo da bude evidentiran kao dohodak, kao kolektivni rad, pa bi — analogno tome — trebalo i da bude odvojen od „minulog rada". A to je ne samo neizvodljivo u praksi, jer je dohodak rezultat i „živog" i „minulog" rada i opšte (društvene) produktivnosti rada i zakonomernog procesa „prelivanja vrednosti", nego je, u krajnjoj konsekvenci, i svojevrstan politički otpor robnoj proizvodnji. Jer, prisvajanje i na osnovu „minulog rada" „nimalo ne protivreči zakonima robne razmene i proizvodnje... i nikako ne potiče iz kršenja, već, naprotiv, iz primene tih zakona" (Marks). Spajanje svojine i rada je ujedno i njihovo rastavljanje, a spajanje „živog" i „minulog rada", sa stanovišta raspodele, uvek će iskrivljavati princip „raspodele prema radu", jer nije mogućno egzaktno utvrditi šta je zaista rezultat rada, a šta „uslova proizvodnje". Od tog se „zla" pobeći ne može jer robna proizvodnja, sama po sebi, proizvodi i onu iracionalnu, otuđenu sferu

ljudskih odnosa, usled čega je, između ostalog, i istorijsko kretanje prema socijalizmu duboko protivrečno.

Prema tome, „dohodna cena“ nas ne zaštićuje od one „urođene“ imperfektnosti same robne proizvodnje, a još manje „spasava naš moral“, jer nas vraća u vreme sa „ovnovskom“ svešću, u takve odnose u kojima se praktično poništava robna proizvodnja. Naša politika bi, konačno, trebalo da uvidi i da razotkrije sve defekte te teorije, a naročito njen negativan uticaj u donošenju konkretnih političkih i sistemskih rešenja. Naše društvo ne samo da ne može tako lako da se odrekne one grandiozne civilizatorske uloge robne proizvodnje i ekonomskih prednosti koje nudi specifična „cena proizvodnje“ nego mora što pre da pronađe adekvatne društvene formule za njihovo podsticanje i razvijanje, uključujući i oblike neutralisanja nekih njihovih negativnih „nusprodukata“.

Naposletku, postavlja se i pitanje: šta uopšte znači to vraćanje na formalno-pravnu stranu svojine i svojinskih odnosa. Za jugoslovenski socijalizam uvek je bila relevantna ona druga, suštinska strana: kakvi se društveno-ekonomski odnosi razvijaju na svojini i kako se protivrečnosti koje se na toj osnovi javljaju razrešavaju u okviru samog „udruženog rada“. Ako se cela stvar posmatra iz tog ugla, tek tada se može videti da se vlasnička logika, koja bi mogla društvo da sablažnjava, ne samo nije infiltrirala u „udruženi rad“ nego je stanje stvari sasvim obrnuto: država i razni subjekti van „udruženog rada“, zapravo na bazi sopstveničkog odnosa prema sredstvima društvene reprodukcije, stalno su eksproprisali „udruženi rad“, odnosno nepovratno uzimali sredstva od radnih organizacija u privredi.

O OSNIVANJU REPUBLIČKIH (NACIONALNIH) BANAKA

Jedinstveno tržište, kao što smo videli, zahteva jedinstven novac, centralnu emisionu banku, jedinstven bankarski, kreditni, devizni i spoljnotrgovinski sistem. Bez toga ono praktično ne može da funkcioniše. Sada se, međutim, pored Narodne banke, predlaže i osnivanje pokrajinskih i republičkih (nacionalnih) banaka. Narodna banka Jugoslavije bi, po jednom konceptu, vršila emisionu funkciju, dok bi zajedničku emisionu politiku ostvarivale te banke zajedno sa Narodnom bankom, a one bi sve zajedno i činile jedinstven monetarni sistem, pa bi, shodno tome, i bile odgovorne za stabilnost valute i opštu likvidnost plaćanja. Pored izdavanja novca, Narodna banka Jugoslavije bi utvrđivala obavezne rezerve i depozite banaka, kao i devizne rezerve, a republičke banke bi određivale uslove i način korišćenja novčanih sredstava u svojim republikama. Takvom predlogu bi se mogle staviti mnoge primedbe, ali su dve najbitnije. Prvo, nije li osnivanje osam novih banaka (šest republičkih i dve pokrajinske) malo preterano i neracionalno sa stanovišta i materijalnog i kadrovskog? Zar se uticaj republika ne može obezbediti putem kolegijalnog organa koji bi upravljao Narodnom bankom, a bio sastavljen na paritetnoj osnovi? I, drugo, šta se postiže time ako se zajednička emisiona politika zatvori samo u krug administracije nacionalnih banaka? Zar nije mnogo važnije kako da se obezbedi presudan uticaj „udruženog rada“ na emisionu politiku?

JEDINSTVENO TRŽIŠTE I PRIVREDNI SISTEM

Ali, ako se ne dovodi u pitanje jedinstveno tržište, to nije uvek slučaj i sa privrednim sistemom. Ima mišljenja da treba afirmisati pravo svake republike da inauguriše svoj sopstveni privredni sistem.

Je li to realno ili je i to svojevrstan kompromis?

Jedinstveno tržište i jedinstveni privredni sistem u uslovima samoupravljanja su, pre svega, dva neodvojiva elementa jedne celine, međusobno tako uslovljena i toliko povezana da čine dijalektičko jedinstvo. Jedno bez drugoga ne ide, odnosno jedinstveno tržište naprosto nestaje i gasi se u uslovima postojanja više privrednih sistema u okviru jedne društvene zajednice. Tu nema (i ne može biti) nikakvih zabluda da bi takva solucija vrlo brzo zaista i dovela do nejednakih uslova privređivanja i, analogno tome, do nejednakih mogućnosti konkurencije između privrednih preduzeća iz različitih republika, i na domaćem i na inostranom tržištu, a sve to bi moralo da se ispolji i u političkim odnosima i da bitno ugrozi jedinstvo Jugoslavije kao društveno-političke zajednice. Tačnije: jedina alternativa koja bi u tom slučaju preostala bila bi da se, umesto jedinstvenog, uvede zajedničko tržište, jer ovo drugo zapravo i jeste samo oblik povezivanja više nacionalnih ekonomija, ali kao samostalnih i separatnih celina, sa posebnim privrednim sistemima. Stepen takve povezanosti, razume se, bio bi uslovljen samom veličinom i vrstama razlika između privrednih sistema pojedinih republika. Tada bismo se, dakle, do te mere rasparčali i razgraničili da bi se republike (nacije) zaokružile i zatvorile na svome, a proces integracije bi tek trebalo da otpočne, ali samo nakon iskristalisanja i konstituisanja takozvanih zajedničkih interesa svih nacionalnih ekonomija. A to bi, međutim, morao biti poduži proces, a u neku ruku i ponavljanje istorije jer integracija koja ima za osnovu isključivo svoje nacionalno područje pripada prošlom stoleću.

Na drugoj strani, bilo bi reakcionarno braniti jedinstveni privredni sistem unitarističkog i centralističkog karaktera, pa ma koliko se to pravdalo potrebama racionalnosti i tobožnjom brigom za jedinstvo Jugoslavije. Jer, jedinstvo, u najširem teorijsko-filozofskom smislu, nije statična, već istorijska kategorija, podložna stalnim promenama. Jedinstvo nije nikad dato, već zadato. Tako ga je shvatala i uvek iznova ostvarivala naša revolucija, ali na osnovama jedne ideologije, odnosno u okvirima stvaralačke primene i daljeg razvijanja marksizma.

To ona, zapravo, pokušava da čini i u sadašnjem trenutku. Ako se, na primer, naša akcija danas kreće u pravcu razbijanja i poslednjih ostataka etatističkog monolitizma na federativnom nivou, koji je imao za osnovu upravo jedinstveni centralistički privredni sistem, to nikako ne znači da nam jedinstveni privredni sistem za celu Jugoslaviju danas nije potreban i da ga treba zameniti republičkim sistemima, koji bi automatski likvidirali jedinstveno tržište, a samim tim bi postali i okosnica republičkog etatizma i monolitizma. To je, naprosto, neizvodljivo, bez obzira na to što neko, možda, iskreno misli da je to moguéno.

Naš razvitak je došao do takvog stepena kada je rekonstrukcija postojećeg i izgradnja novog, ali jedinstvenog, privrednog sistema postala imperativ i svih

drugih društveno-ekonomskih i političkih promena u samom našem društvenom biću. Velika koncentracija privredne vlasti u federaciji i hipertrofiranje njenih ekonomskih funkcija, do čega je u prošlosti dolazilo upravo na bazi centralističkog sistema, nije (i ne može biti) isto što i izgradnja jedinstvenog privrednog sistema u novim uslovima. Stari, centralistički sistem je ostvarivao birokratsko jedinstvo u ekonomskim odnosima, ali je u isto vreme prigušivao, ograničavao i stalno poništavao ne samo tržište nego i robnu proizvodnju uopšte. Birokratska jednoobraznost i prinuda bili su glavno vezivno tkivo društva, a danas to treba da budu samoupravljanje, „udruženi rad" u odnosima „proizvodnje vrednosti", sa jedinstvenim tržištem i odgovarajućim privrednim sistemom.

Te bitne promene u samoj prirodi društva nužno su zahtevale i zahtevaju i promenu karaktera privrednog sistema i načina ostvarivanja njegovog jedinstva. Razbijanje saveznog birokratskog centralizma i unitarizma i likvidiranje administriranja i prinude nad privredom i ekonomskim životom na svim nivoima organizacije društva, odnosno njihovo svođenje na najmanju mogućnu meru, opredeljuju sami po sebi i sadržinu i obim privrednog sistema. Otuda i potreba da se privredni sistem i čitav njegov mehanizam suze i minimiziraju što se tiče uloge države, ali da na jedinstven način obezbeđuju efikasno funkcionisanje jedinstvenog tržišta, kako u okviru zemlje tako i u ekonomskim odnosima sa inostranstvom, čuvaju i dalje razvijaju osnove socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. Takav privredni sistem mora biti izgrađen na nivou federacije i delovati jedinstveno na celom jugoslovenskom privrednom prostoru.

Sasvim je drugo pitanje kakve i kolike treba da budu regulativne funkcije pojedinih nosilaca ekonomske aktivnosti: radnih organizacija, komuna, pokrajina, republika i federacije — da bi se ostvario takav cilj. To, zapravo, i jeste najdublji smisao sadašnjih diskusija o ustavnim promenama, mada je obezbeđivanje jedinstva privrednog sistema, po samoj prirodi stvari, prevashodna i gotovo nezamenljiva funkcija federacije. Na drugoj strani, to ne znači da takav „prirodni" položaj federacije treba da ograniči i parališe borbu republika, pokrajina i komuna za efikasan privredni razvoj ne samo na njihovim područjima nego i na celoj teritoriji Jugoslavije.

Prema tome, izgradnja i ostvarivanje jedinstva privrednog sistema kakvo nam je danas potrebno nije samo zadatak i funkcija federacije već i svih drugih zajednica i političkih subjekata, uključujući i asocijacije „udruženog rada". A to znači da i regulativne funkcije republika i komuna ne mogu biti usmerene protiv tog neophodnog jedinstva niti njihova povećana uloga u sopstvenom razvitku može biti opravdanje za uvođenje više različitih privrednih sistema.

Pa ipak, povećana uloga republike daje izvestan prostor za razlikovanje u okviru jedinstvene ekonomske politike. Republike, kao posebne samoupravne i nacionalne zajednice, najviše dolaze do svog izražaja u sferi raspodele. Svakoj od njih se pruža šansa da na prisvojenom višku rada organizuje svoj nacionalni život. To je rezultat jedinstvenih društveno-ekonomskih odnosa koji princip raspodele dohotka prema radu pokušavaju da inaugurišu i u sferu odnosa između nacija i republika, ne zanemarujući pri tome neophodne kom-

penzacije za podsticanje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih. Ali, takav odnos među republikama (nacijama) izveden je (i treba da se izvodi) iz onog temeljnog odnosa proizvodnje koji omogućuje neposrednim proizvođačima da budu nosioci svih vitalnih procesa društvene reprodukcije. Drugim rečima, radnička klasa, odnosno radni ljudi svake naše nacije, ostvarujući svoj sopstveni interes, ujedno ostvaruju i svoj nacionalni interes, to jest prisvajaju svoj višak rada. Na toj osnovi svaka naša republika (nacija i narodnost) stvara materijalne pretpostavke svog celokupnog društvenog i nacionalnog života. Otuda, što je sasvim razumljivo, neminovnost razlika i posebnosti, različitih akcija, rešenja i inicijativa za što efikasniji republički (i nacionalni) razvitak. Te razlike ne samo što nisu nešto negativno po sebi već su svojevrsno bogatstvo našeg društva, dodatna pokretačka snaga ukupnog društvenog razvitka.

Kad je reč o raspodeli, onda se obično misli i na to da republike treba da budu potpuno samostalne u pogledu ustrojstva fiskalnog i poreskog sistema na svojoj teritoriji, odnosno da utvrđuju poreske osnove i stope pojedinih poreza i doprinosa koje treba da plaćaju radne organizacije i građani. Takve zahteve, iako su na prvi pogled vrlo demokratični, biće teško ostvarivati u praksi, pa će republike biti prinuđene da se često dogovaraju i o poreskim osnovama i o stopama. Porez na promet, međutim, kao instrument jedinstvene ekonomske politike, mora ostati u nadležnosti federacije. Sasvim je drugo pitanje kome i koliko (privredi, komunama, republikama, federaciji) treba da pripadne prihoda od tog poreza, ali njegove stope moraju biti jedinstvene za celu zemlju.

Mogućno je, dakle, imati donekle različit poreski sistem, pa i cene i različite troškove, a da se pri tome ipak sačuva konkurentska sposobnost, ali to ne znači da je na osnovu toga mogućno stvoriti poseban privredni sistem u svakoj republici. Formiranje i politika cena jeste eminentna funkcija jedinstvenog tržišta, odnosno jedinstveno tržište zahteva slobodno formiranje cena, ali ne samo na osnovu domaće ponude i tražnje već i na osnovu podsticaja i kriterijuma koji dolaze sa međunarodnog tržišta.

Društveno planiranje će takođe doživeti značajne promene. Društveni plan Jugoslavije bi, pre svega, trebalo da izražava zajedničke interese „udruženog rada" i drugih samoupravnih zajednica, zatim interese naroda i narodnosti, komuna, pokrajina i republika. Da bude u neku ruku sinteza razvojnih programa svih organizacija „udruženog rada" i svih društveno-političkih zajednica. Stoga društveni plan treba da usmerava i usklađuje tokove društvene reprodukcije; politiku zapošljavanja i porasta životnog standarda; ostvarivanje načela „raspodele dohotka prema radu" i međunacionalne solidarnosti radnih ljudi; zatim usklađivanje razvoja privrednih i drugih društvenih delatnosti, naročito onih koje su značajne za porast opšte (društvene) produktivnosti rada i efikasnije uključivanje u međunarodnu podelu rada. Isto tako, on treba da trasira razvoj ekonomskih i finansijskih odnosa sa inostranstvom i da utvrđuje politiku platnog bilansa, zatim politiku bržeg razvoja nerazvijenih, a da sadrži i osnove ekonomske i finansijske politike kojima se obezbeđuje jedinstvo tržišta i stabilnost privrede.

Iz svega rečenog proizlazi, dakle, da je raznoobraznost na jedinstvenom tržištu ne samo moguća nego je donekle i data u samoj njegovoj prirodi, ali samo to tržište i jedinstvene osnove samoupravnog društveno-ekonomskog sistema su ujedno i stimulans i mera tih razlika.

DRŽAVNOST I SUVERENOST REPUBLIKA

Smatramo da je neophodno malo više se zadržati na kategorijama „državnosti" i „suverenosti" republika jer je očigledno da njihova upotreba i situiranje u sadašnjim raspravama izazivaju mnoge nedoumice i nejasnoće i otvaraju čitav niz spornih pitanja.

Svaka naša republika je istorijski nastala realna zajednica, i to je ono što ih bitno razlikuje od drugih društveno-političkih zajednica, pa i od federacije. Republika nije (niti može biti) neka političko-teritorijalna jedinica drugog reda (nalik, recimo, na banovine u predratnoj Jugoslaviji), koja može imati ovakva ili onakva prava i obaveze, što zavisi od sistema podele vlasti, to jest od onog ključnog odnosa između vrhovnog nosioca vlasti i samih subjekata vlasti. U prošlosti je bilo pokušaja (a ima ih i danas) da se republika degradira na takav status, pa i da se ukine, jer je tobože suvišna i nepotrebna, što bi, razume se, imalo nesagledive negativne posledice za razvitak naše jeugoslovenske zajednice. Tada bi zaista bila široko otvorena vrata unitarizmu i hegemonizmu, a od stvarne nacionalne ravnopravnosti bi malo šta ostalo.

Prema tome, republika je država. Pune nacionalne slobode i ravnopravnosti nema bez prava naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje i stvaranje sopstvene nacionalne države. To, međutim, nije nikakvo novo otkriće jer su i postojeći Ustav, kao i svi raniji, tako definisali republiku.

Državno i političko konstituisanje nacije imalo je, pre svega, za cilj da se ona obezbedi od spoljnih opasnosti, od hegemonističkih pretenzija drugih nacija. Ali, to nikada i nije bio neki naročiti ideal radničkog pokreta, već građanskog društva. U razvijenim zemljama je probleme nacionalnog konstituisanja rešila građanska, a u izvesnom broju nerazvijenih zemalja tek socijalistička epoha. Iz toga, međutim, ne sledi zaključak da i socijalizam, budući da i on rešava nacionalno pitanje, treba da ostane u okvirima nacionalne ideološke platforme, već ta platforma može biti samo deo (istina, veoma značajan) revolucionarne ideologije radničke klase. U protivnom, ostajanje u granicama nacionalne platforme znači i ostajanje na horizontu građanskog društva.

Prema tome, državno i političko konstituisanje nacije zadržava svoj odbrambeni, zaštitni karakter i u socijalizmu jer nacija ne odumire sa njegovom pojavom. Nacija je, istina, istorijska kategorija, ali sa izvesnim elementima univerzalnosti, tako da je pitanje njenog nestajanja stvar daleke budućnosti.

Pa ipak, ta odbrambena komponenta nacionalne državnosti od spoljnih opasnosti nije neki naročiti domet socijalizma, pa ostajanje isključivo na njoj ili čak njeno prenaglašavanje može dovesti do hipertrofiranja „nacionalnog" na račun „klasnog". Jer, jačanje nacionalne države, pogotovu u uslovima jedne

federativne strukture, može, pored pozitivne funkcije samozaštite od spoljnih opasnosti, da bude i izraz negativnih, reakcionarnih i dezintegracionih tendencija. Ovde ističemo samo neke od njih. (a) Državno i političko konstituisanje nacije, kao univerzalni model nacionalnog grupisanja u čitavoj društvenoj strukturi, počev od globalne zajednice do radne organizacije, jeste ujedno i oblik utvrđivanja i institucionalizovanja nacionalnih suprotnosti, ali ne i metod njihovog prevazilaženja. (b) Nacionalna država, po svojoj prirodi, izražava i apsolutizuje svoj državni (nacionalni) interes, a ako je reč o višenacionalnoj državi, onda su međunacionalni konflikti ne samo stalno prisutni nego i stabilnost društva zavisi od njihovog ishoda, to jest od uspostavljanja međunacionalne ravnoteže. (c) Na apsolutizovanom nacionalnom interesu se gradi nacionalna ideološka platforma, koja je u prošlosti nekad značila i suprotstavljanje jedne nacije drugoj; potcenjivanje jednih ili vazdizanje drugih nacija, što je direktno štetilo internacionalnoj solidarnosti radnika. (d) Na toj osnovi se stvaraju i nacionalni mitovi, istorijski uvek manje ili više ograničeni, koji deformišu proletersku svest i time znatno olakšavaju uspostavljanje dominacije parcijalnih interesa buržoazije ili socijalističke birokratije.

Time smo, istina nešto zaobilaznim putem, došli i do one druge, unutrašnje komponente republike kao države, odnosno do pitanja: kakav je karakter republike i kao zajednice radnih ljudi i naroda i narodnosti koji žive na njenoj teritoriji. Jer, od te unutrašnje komponente zavisi i ona spoljna, odnosno ukoliko je republika nacionalna država i u odnosu na radničku klasu svoje nacije, utoliko će se i princip samozaštite degenerisati i pretvoriti u oblik zaoštravanja međunacionalnih suprotnosti. I obrnuto, ukoliko je republika odumiruća država, odnosno konstituisana samoupravna zajednica „udruženog rada", u toj meri će i spoljna komponenta republičke državnosti zadržati svoju pozitivnu funkciju zaštite od spoljnih opasnosti.

U tesnoj vezi sa državnošću stoji i kategorija suverenosti. Sam pojam suverenosti je vrlo protivrečan, između ostalog i zbog toga što je njegova materijalna sadržina izvanredno složena; u njoj se uvek prelamaju osnovni problemi države i društva. Otuda je suverenost bitno politički pojam kojim se prevashodno označava vladajući odnos između nosilaca vlasti i same vlasti, a pošto je taj odnos istorijski uslovljen, onda i suverenost ima veoma različito značenje, od jedne do druge epohe, od jednog do drugog društva.

U sadašnjim raspravama o ustavnim promenama jedan koncept vezuje suverenost, pre svega i gotovo isključivo, za republiku kao državu (republički državni suverenitet), a drugi za naciju, čime se želi potvrditi pravo nacije na samoopredeljenje i samoodređenje (nacionalni suverenitet). Prva odredba, to jest stav da je republika suverena država neminovno opredeljuje i karakter federacije kao zajednice suverenih republika, a druga — da se sloboda nacija izražava i putem nacionalnog suvereniteta — opredeljuje Jugoslaviju i kao zajednicu naroda i narodnosti.

Novina je, dakle, u tome što se akcenat stavlja na suverenost republika. Jačanje republičke suverenosti, samo po sebi, značilo bi i jačanje republike kao samostalne nacionalne države, kao vrhovnog suverena. Takva njena pozicija, kao glavnog nosioca vlasti, dala bi joj i isključivo pravo u određivanju obima i karaktera funkcija federacije, s jedne, i pokrajina i opština, s druge strane.

Reč je, dakle, o odnosu vrhovnog suverena prema drugim subjektima vlasti, što će reći da ti subjekti mogu samo da izvršavaju volju vrhovnog suverena, pa su samim tim i njihova prava i obaveze diktirani od strane suverena.

Takav koncept suverenosti se relativno lako može sprovesti u jednoj državi i on nije nepoznat u istoriji političke misli (na primer, T. Hobs), ali bi, u zajednici u kojoj postoji više država, njegova realizacija naišla na nepremostive teškoće. Najveća bi, razume se, bila konstituisanje, definisanje i sprovođenje takozvanih zajedničkih interesa udruženih država, a sa istorijskog stanovišta to bi bio veliki korak unazad. Umesto sve većeg proširivanja prostora za integraciju i svega onoga što nazivamo zajedničkim interesima pojedinih naroda, čemu nezadrživo stremi savremeno društvo i što je objektivna zakonomernost sadašnjeg i budućeg revolucionarnog razvitka proizvodnih snaga, otvorio bi se reverzibilni proces društvene dezintegracije, raspadanja i rastakanja jedne relativne celine na više osamostaljenih i izolovanih delova. A to bi imalo nesagledive ekonomske i političke posledice ne samo za Jugoslaviju kao celinu već i za svaku njenu republiku.

Jačanje republičke suverenosti nužno pretpostavlja apsolutizovanje sopstvenog interesa, pa bi se na taj način otežalo i svako sporazumevanje i dogovaranje, odnosno stvarala bi se permanentna nestabilnost, a politička kriza društvene zajednice mogla bi se otvarati i na relativno beznačajnim pitanjima. I ne samo to. Republička suverenost bi, po samoj logici stvari i u ime odbrane republičkog interesa, nužno insistirala na autonomnom i autarkičnom privrednom razvitku, svom republičkom tržištu, svom republičkom privrednom sistemu i svojoj republičkoj sopstvenosti nad sredstvima za proizvodnju. Tu nema nikakvog dvoumljenja, razvitak bi, hteo to neko ili ne, objektivno krenuo u tom pravcu.

Suverenost, prema tome, u našim uslovima ne može biti atribut republike kao države. Legitimni nosioci suvereniteta su radnička klasa, odnosno radni ljudi, narodi i narodnosti i oni svoja suverena prava ostvaruju pre svega u republikama i pokrajinama, a i u SFRJ, u okviru svojih zajedničkih interesa. Republika je, dakle, država, ali zasnovana na suverenosti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi; socijalistička samoupravna i demokratska zajednica radnih ljudi i građana, ravnopravnih naroda i narodnosti. Republika, naposletku, nije ni „čista" nacionalna država, s obzirom na visok stepen nacionalne izmešanosti njenog stanovništva. Jer, gotovo u svakoj našoj republici, pored matične nacije, žive i pripadnici više narodnosti (nacionalnih manjina), pa i delovi drugih naroda čije se matične nacije nalaze u okviru Jugoslavije. Otuda republika ne može biti država samo matične nacije nego i država narodnosti i delova drugih naroda — dakle, svih njih, jer su svi oni u toj realnoj istorijskoj zajednici ujedinjeni trajnim zajedničkim interesima izgradnje samoupravnog socijalističkog društva.

Očigledno je da se putem kategorije suverenosti republika ne mogu razrešiti stvarni problemi jugoslovenskog društva na ovom stepenu njegovog razvitka, pa ni oni problemi koji još realno egzistiraju u međunacionalnim odnosima. Isto tako, rešenje se ne može naći ni na drugoj strani, u jačanju suve-

reniteta federacije, odnosno u centralističkom i unitarističkom upravljanju i administriranju nad „udruženim radom“ i nacijama i narodnostima naše zemlje.

Postoji, dakle, samo treći put: ukorenjivanje i republika i federacije u odnosima „udruženog rada“. To je jedina realna osnova za oslobođenje i klase i nacije, jer je istorijski perspektivna i bitna za izgradnju novog društva.

Jačanje suvereniteta republike nikako nije isto što i jačanje njenog položaja, pa i odgovornosti za sveukupan razvitak i na njenom području i na celokupnom jugoslovenskom prostoru. To su dve potpuno odvojene stvari. Prva vodi jačanju republike kao nezavisne nacionalne države, a to znači i konzervativnom autarkizmu, a druga ukorenjuje republiku u „udruženi rad“ i transformiše je u istinsku socijalističku samoupravnu i nacionalnu zajednicu.

Mitar Mihaljica

TENDENCIJA SAMOFINANSIRANJA I „TRŽIŠTE KAPITALA“

RAZLAGANJE ETATIZMA I KRIZA REFORME. ROBNE PRETPOSTAVKE SOCIJALIZMA. PREDUZEĆE KAO NOSILAC PROIZVODNJE I PROMETA VREDNOSTI

Kao što se zna, privredna i društvena reforma trebalo je, uz dalji razvoj samoupravljanja, da bude najava našeg izlaska u svet putem veće efikasnosti investicija i poslovnih i finansijskih rezultata, a preko stabilne monete i uravnoteženja platnog bilansa.

Ali, usled niza radikalnih mera, nedovoljne institucionalne, materijalne i psihološke pripremljenosti, očekivani rezultati nisu ostvareni; prestrukturiranje privrede (u šta spadaju i izmene u karakteru i funkcionisanju privrednog sistema) ostvarivalo se veoma sporo. Uz to, zadovoljavanje mnogobrojnih društvenih potreba (odbrana, standard stanovništva, školstvo, socijalno i zdravstveno osiguranje, izgradnja infrastrukturnih i drugih objekata) i ona dobro poznata neelastičnost politike društveno-političkih zajednica (od opštine do federacije) u prikupljanju i distribuciji novčanih sredstava — doveli su do teškoća u funkcionisanju našeg privrednog sistema, do nelikvidnosti i inflacije. To se sada može dalje raščlanjivati.[1]

[1] Elementi tog raščlanjivanja su:

1. Društveno-političke zajednice od opštine do federacije preuzimale su obaveze koje su prevazilazile njihove mogućnosti ili su svojim obimom bile neracionalne.

2. Investitori su bez dovoljno pokrića I i bez vlastitih trajnih i obrtnih sredstava) olako ulazili u investicione poduhvate, što je otežavalo uredno plaćanje.

3. Obaveze privrednih preduzeća prema društvu ostale su neizmenjene, ako se nisu i povećale; odnos otplata po ranije dobijenim investicionim i drugim sredstvima prema ukupno raspoloživim sredstvima radnih organizacija za investicije iznosio je 1966. godine — 32, a 1969 — 50 odsto.

4. Stoga su preduzeća često bila prinuđena da vlastita obrtna sredstva (ili takva sredstva, ali dobijena od banaka) prelivaju u osnovna. A i ovako tanka sredstva talasi inflacije su topili i svodili na minimum.

5. Mada ovo što će se reći sleduje iz logike „proizvodnje vrednosti“, ipak je završen i nekonzistentan sistem spoljnotrgovinske razmene (carinski, devizni i robni režim), dakle, neusaglašen sistem stimulativnih i destimulativnih mera, omogućio izvesnim granama privrede i preduzećima u njima da drže nerealno visoke lične dohotke. Ostale grane i društvene službe su sledile ove i povećavale l. d. mimo kretanja produktivnosti rada. To je zbog povećanja troškova proizvodnje i jače tra-

U sadašnjoj fazi konstituisanja materijalne osnove samoupravljanja između političke vlasti i radnih organizacija (ali kao nedovoljno samostalnih robnih proizvođača) održava se kolebljiva ravnoteža; kretanje je u amplitudama: jednom se etatizmom i njemu svojstvenim voluntarizmom potiskuje dejstvo tržišnih zakona, a drugi put se jače ispoljavanje i delovanje tih zakona ograničava presijom i političkom vlašću. Društveni razvitak se naprosto zapliće usled ekstenzivnog pokretanja proizvodnih snaga, reprodukovanja najamnog rada, te raspredenih svojinskih monopola van udruženog rada, koji guše radničko samoupravljanje i energiju radništva kanališu na sporedan kolosek. Stoga i „proizvodnja vrednosti", usled etatističke intervencije, biva zaustavljena i zakovana; administriranje privrednim preduzećima (fiksiranje cena — impletiranje u njihovo c+v±pf — poresko opterećivanje i sl.) guši i parališe njene pokretačke snage, tj. ne dozvoljava da se „proizvodnja vrednosti" uredi i usmeri saglasno ciljevima socijalističkog preobražaja društva.

Položaj i poslovanje privrednih preduzeća, po pravilu, ne zavise toliko od njihovog znanja i umešnosti, pa ni od odricanja da bi se uspelo na tržištu, niti od sredstava koja svojim radom steknu, koliko od parčeta akumulacije ili prava (preko instrumenata, na primer: spoljnotrgovinskih, poreskih, tržišnih, monetarnih) koja se dobijaju na raznim nivoima od vanprivrednih faktora. Otuda i paroksi u ekonomskoj produkciji, jer kada distribucija postane sistem, onda je važnije dobiti „parče prava" nego ekonomisati minulim i tečnim (živim) radom.

Otuda je jasno da ako politička vlast drži u svojim rukama cene i procese proširene reprodukcije, ako prikuplja i distribuira akumulaciju — ukratko, ako ostaje nosilac povezivanja proizvodnih snaga, onda se i privredna predu-

---

žnje dovelo do porasta cena. I krug se zatvara i spiralno kretanje — utrkivanje cena i l. d. otvara tako što se porast troškova, preko porasta cena, opet mora kompenzirati novim povećanjem l. d. A „kada se ide u recesiju — lični dohoci su najotpornija komponenta. Oni se neće smanjivati, odnosno smanjivaće se kada su ostali izvori iscrpljeni" (B. Horvat).

6. „Kolektivna potrošnja" i unutar nje budžetska, pošto se alimentiraju iz l. d., imale su takođe visoku stopu rasta; vezivanje opšte i budžetske potrošnje za l. d. imalo je ulogu trojanskog konja. To je fini kanal za oticanje sredstava iz privrede, a da, pri tome, niko ne bude kriv; naime, ako se pojave budžetski viškovi, privredi se jednostavno može reći: zašto povećavate lične dohotke?

7. Usled zahteva i prakse prestrukturiranja privrede i inercije starih odnosa moralo je doći do neusklađenosti i neadekvatne namenske strukture robnih i kupovnih fondova, kako u domenu sredstava rada tako i u oblasti sredstava potrošnje.

8. Na ovakvo stanje, a inače istanjena sredstva privrede — uz odsustvo fiskalne i anticikličke politike — došle su, radi stabilizacije i smirivanja tržišta, monetarno-kreditne restrikcije. Sa svoje strane, ono je opet dovelo do jače tražnje novca, do podizanja kamatne stope i time do novog opterećenja privrede. Tako je kamatna stopa visoka i onda kada ima i onda kada nema novca.

9. Raniji sistem i redosled naplate prispelih potraživanja vodio je neredovnom i neurednom ispunjavanju obaveza prema poveriocima. Uz to je obračunavanje na osnovu fakturisane realizacije omogućavalo privrednim organizacijama i društveno-političkim zajednicama da se anticipativno troši.

10. Najzad, na iscrpljivanje sredstava privrede, a i na inflaciju, uticala je i inflacija izvana; pošto u strukturi uvoza najveću stavku zauzimaju repromaterijal i sirovine (a ne, npr., sredstva neproizvodne potrošnje), očigledno je da se ovaj moment ne sme zanemarivati niti umanjivati.

zeća, budući da su nosioci ograničenih funkcija, ne mogu nositi sa univerzalnijim (svetskim) nivoima vrednosti, niti uticati na globalne društvene procese. A upravo se te potrebe preduzeća — da uspešno ostvaruju svoju, pa, prema tome, i društvenu proširenu reprodukciju, i naša orijentacija ka konvertibilnosti dinara, nalaze u stanovitom sukobu s postojećim pravno-ekonomskim odnosom „društva" prema preduzeću. Tačnije, taj odnos odudara i od tih potreba i od naše manje-više jasne orijentacije da ih zadovoljimo.

S druge strane, ta distribucija prava i akumulacije vazda i na svakom koraku upada u protivrečja; svojom nepreglednom mrežom uzimanja i davanja, koja se svakim novim potezom multiplicira, ona najčešće anulira ono što hoće da afirmiše. To, dalje, vodi nedoslednostima, što daje svakome mogućnost da se žali, traži, pa i zahteva da bude spasen. Kad se na kraju svi ti (često opravdani) zahtevi svedu i saldiraju na nivou federacije, vidi se da je jedini izlaz u emisijama novca i u inflaciji kao metodu odlaganja krize.[2]

Ako uzmemo u obzir da je proces revolucionisanja vrednosti dat iza leđa i da to revolucionisanje neizbežno mora da prati razmena kapitala i roba, onda pred privrednim preduzećima nema mnogo alternativa, budući da su ona nosioci proizvodnje i prometa vrednosti, a i stvarni pravno-ekonomski reprezentanti „proizvodnje vrednosti". Naime, „preduzeće mora nezavisno od svesti radnika — i u obliku svesti radnika — da insistira, da stihijski pritiska u pravcu vlastitog razvoja — da širi obim i delotvornost opredmećenih sredstava, ali i radnog kolektiva"[3]. Prema tome, „sami zakoni ,proizvodnje vred-

---

[2] Naime, svi pokušaji i operacije oko uvođenja tržišnog mehanizma, to jest tržišnog ponašanja i tržišnih kriterijuma u privredu redom moraju da otkazuju, jer je posredi prezaduženost privrede; uzan joj je „manevarski prostor". A nelikvidnost, inače kratka — akutna bolest tržišne ekonomije, u nas preti da se pretvori u hronično oboljenje. U najkraćem, hibridno stanje (mešavina tržišnih odnosa i, uglavnom, hipertrofirane državne intervencije) nateralo je radne organizacije da istovremeno naplaćuju „potraživanjem", a da plaćaju „dugovanjem". U stvari, privreda, podržavana državom preko banaka i kredita, i to zbog toga da bi se od nje kasnije više uzimalo, — nije mnogo polagala na finansijsku disciplinu. Tako je, npr., u celom reformskom periodu svako rigoroznije sprovođenje tržišnih pravila igre pratilo jače uplitanje vanprivrednih faktora. U takvim se slučajevima uvek moralo priskočiti u pomoć novim emisijama novca — kojeg je privreda dobijala kao kratkoročni kredit. Uz ranije otplate zakonskih i ugovorenih obaveza takav kredit postaje dodatan teg na leđima privrede. I logika daljeg kretanja je jasna: teret finansijskih obaveza i težnja da se dohoci u raznim granama izjednače, bez obzira na konjunkturu, nalaze oduška u povećanju cena, to jest u unakrsnom (talasastom) poskupljenju troškova proizvodnje i troškova života. A ravnoteža između (nadnica) dohodaka i cena, koja inače relativno retko postoji u tržišnim ekonomijama, sada postaje teže ostvariva.

Bez obzira na to što inflacija, od zemlje do zemlje, može biti jednom metod za savlađivanje recesije i depresije, drugi put povezana s ratom i naoružanjem, ili parazitizmom određenih slojeva, ili, pak, s tehnološkim merama (J. Schumpeter), snagom monopola (kad ovi, npr., dižu cene), deficitarnošću određenih sirovina (P. Samuelson) ili, najzad, s ogromnim naporima i težnjom za naglim strukturalnim promenama, ona je u nas, uz ovo poslednje, ipak posledica poremećaja u temeljnim odnosima — u odnosima raspodele i u proširenoj reprodukciji.

Nadigravanje, tačnije, spiralno kretanje cena i dohodaka, pošto radnici nisu njima vladali, posledica je, dakle, tektonskih, dubljih poremećaja.

[3] Dr Ljubisav Marković, *Opšti sistem reprodukcije*, „Ekonomska politika", 14. septembar 1970, str. 33.

nosti' upućuju na to da preduzeće neprekidno prolazi kroz proces transformacije kao proizvodna snaga, da funkcioniše kao rastuća sila ekonomije rada. Zbog toga preduzeće mora biti ‚samoupravno' u upotrebi svog funkcionišućeg kapitala — sredstava i radne snage — ali isto tako i ‚samoupravno' u upotrebi pretežnog dela viška vrednosti, ili neto-dohotka koji je proizvod njegovog uspešnog delovanja".[4]

Tako se unutrašnja „fiziologija" u funkcionisanju našeg društvenog, tačnije, privrednog sistema mora menjati prema fazama našeg društveno-ekonomskog razvoja, kako bi ga stalno podsticala, to jest proizvodnim snagama omogućavala prostor za rast i jačanje.

Dakle, proizvođačima roba, osobito nukleusima privrednog razvitka — jakim i modernim preduzećima, ukratko, „širokoj (privrednoj — M.M.) organizaciji prijeko je potrebna autonomija. Uplitanje vanjskih ili neupućenih faktora može samo štetiti". „Široke i složene organizacije mogu se koristiti znanjem i talentima i uspješno djelovati samo ako djeluju vlastitim autoritetom. To nije (naglasimo još jedanput!) autonomija kojom se firma podređuje tržištu. To je autonomija koja daje firmi autoritet u planiranju."[5]

Sa svoje strane dodajmo da je to autonomija koja svaljuje odgovornost na preduzeće za njegovu sudbinu i koja njegove pripadnike nagoni na racionalno ponašanje i u izboru puteva i zadataka i u stepenu i načinu njihovog ostvarivanja.

PUTEVI SAMOFINANSIRANJA I „UDRUŽENI RAD"

O pojmu i pretpostavkama samofinansiranja

Za zadatak koji smo sebi postavili bitno je da najpre utvrdimo našu ekonomsko-socijalnu situaciju, odnosno neke njene karakteristike. Tu imamo na umu:

a) Usitnjenost privrede, egzistenciju patuljastih preduzeća (izuzev nekoliko većih: EI — Niš, INA — Zagreb, „Iskra" — Kranj, Kombinat Bor, „Zastava" — Kragujevac, „Energoinvest" — Sarajevo), autarkiju s kojom korelira nerazvijeno tržište, zatim ekstenzivnu proizvodnju i slično. Naravno, uz to pristaje slab naučnoistraživački rad.[6]

b) Zavisnost privrede od banaka i društveno-političkih zajednica, glad za „kapitalom", neadekvatna i nedovoljna koncentracija „kapitala" i, prema tome, otuđeno kretanje „kapitala" putem neodgovarajućeg bankarskog mehanizma i postojeće politike društveno-političkih zajednica.

Pošto se o pomenutim činjenicama ne vodi dovoljno računa, samofinansiranje (privrednih preuzeća) postalo je pojam koji je olako i uveliko ušao u modu; svaka rasprava o društveno-ekonomskom sistemu i metodima za nje-

---

[4] Ibidem, str. 33.

[5] John Kenneth Galbraith, *Nova industrijska država*, „Stvarnost", Zagreb, 1970, str. 355.

[6] Šire o ovome vidi: Dr Dušan Čalić, *Naša privreda i naučno-tehnološka revolucija*, „Naše teme", br. 1/70.

govo usavršavanje počinje i završava se „rasterećenjem privrede" i njenim samofinansiranjem. Najčešće se zanemaruju i ispuštaju iz vida i značenje i dimenzije toga pojma, što u mnogome doprinosi da se mnogi zahtevi i akcije uguše u kompromisima i da se teorijski stavovi, kao njihova baza, moraju ponovo da povlače po javnim raspravama, skupštinskim dvoranama, školskim katedrama i drugde.

Zanemaruje se to da samofinansiranje u razvijenoj tržišnoj ekonomiji znači takav položaj privrednih preduzeća koji isključuje kreditni odnos između njih, to jest između privrednih preduzeća i finansijskih i drugih institucija (banaka, države, korporacija). Tačnije, samofinansiranje privrednih preduzeća i kreditni odnos se uzajamno isključuju, ili kreditni odnos postaje zaista marginalan faktor u finansiranju proširene reprodukcije privrednih preduzeća, mada je samofinansiranje izraslo upravo pomoću kredita. Sem toga, izrazit znak nerazumevanja je kad se samofinansiranje privrednih preduzeća ograničava samo na proširenu reprodukciju i kad se to smatra dovoljnim uslovom njihove autonomije. A ne uzima se u obzir da pojam samofinansiranja pretpostavlja, pored toga, još i finansiranje naučnoistraživačkog rada koje već sada (a u budućnosti će još više) apsorbuje i odvlači znatan deo sredstava privrednih preduzeća, a naročito za finansiranje njihovih razvojnih programa. Samofinansiranje je, dakle, pojam finansijske autonomije privrednih preduzeća. Otuda, ako je reč o samofinansiranju u ovom smislu, onda bi se u SAD, a i u Evropi, moglo naći svega nekoliko firmi koje su bez kreditnog odnosa nosioci proširene reprodukcije i naučnoistraživačkog rada u širim razmerama.[7]

S obzirom na dimenzije samofinansiranja jasno je da su naša privredna preduzeća još daleko od položaja o kome smo govorili i da predstoji period intenzivne aktivnosti, kako bi se putevi do jednog takvog stanja skratili i napori ublažili.

Granice naprezanja subjektivnih faktora kako bi se preskočile i skratile određene faze u razvitku uvek su uslovljene i ograničene. Kako god centralizacija kapitala tako i samofinansiranje privrednih preduzeća i povezivanje bazne i prerađivačke industrije, zatim stapanje industrijskog i finansijskog kapitala, u stvari, organski su proizvod privrednog razvitka, jednog procesa. Tajnu, skrivenu osnovu tih procesa moramo tražiti u revolucionisanju oruđa

[7] U ovim uslovima (u ovim zemljama), naravno, i uloga berze, to jest novčanog tržišta je u mnogome izmenjena; tako je Galbraith sasvim u pravu kad tvrdi da su moderne i velike privredne organizacije manje osetljive na stanje na novčanom tržištu; to jest Walt Street više nije centar u kojeg su upirali oči i od koga su strahovali privrednici. Upravo je to nedavna bura (tokom 1967. i 1968) na novčanim berzama širom Evrope i SAD pokazala; ma koliki da su talasi (fluktuacije kurseva) bili veliki i ma koliki da je bio odliv zlata i valuta iz jedne zemlje u drugu, nije došlo do totalnog paroksizma u robnoj razmeni, niti do totalnih kriza na novčanom tržištu (npr. do kraha finansijskih institucija — Međunarodnog monetarnog fonda, Kluba desetorice i sl.). Nema sumnje da bi ove krize imale drukčiji karakter, drukčije dimenzije i posledice da su privredna preduzeća vezana kreditnim odnosom za banke, to jest da su zavisne od ovih; jednostavno, privrednici bi — kao što se to ranije dešavalo — bili desetkovani. Sa sigurnošću se stoga može ustvrditi: što je uzajamna povezanost i samostalnost privrednih preduzeća manja, to je mogućnost za eruptivno izbijanje kriza veća, i obrnuto. (O ovome takođe: Di Benedeto Sabino, *Kritika novca i savremena monetarna politika*, prevod NBJ, serija I, sveska 6).

za rad, to jest u rastu prosečne produktivnosti društvenog rada. Samofinansiranje privrednih preduzeća (ako uzmemo taj pojam kao koncentraciju materijalnih, finansijskih i ljudskih resursa i kao njihovu posledicu) i centralizacija kapitala jesu, s jedne strane, organski proizvod prosečne produktivnosti društvenog rada, a, s druge, osnova za njen dalji porast. Te pojave su, prema tome, uzajamne i, sa svoje strane, multipliciraju međusobne učinke. Tako, produktivnost rada, a s tim i stvaranje viška vrednosti, viška rada ne samo da su cilj, nego su u našim uslovima i osnova daljeg revolucionisanja materijalne baze ljudskog rada. Ali, i jedno i drugo je u stvari proces, često mučan i dramatičan, budući da naglo revolucionisanje osnova ljudskog rada istrže iz ruku velike grupe ljudi — određene klase, i sredstva za život i same sadržaje rada. Dalja, nužna posledica je da naporedo uz nezaposlenost egzistira glad za stručnom radnom snagom koja bi bila spremna da odgovori novim metodama i potrebama tehničkog i tehnološkog procesa, tačnije, drukčijeg proizvodnog procesa.

Integracija — put ka ekonomiji društvenog rada i jačanju reproduktivne moći privrede

Napred smo ovlaš, a sada moramo nešto konkretnije postaviti pitanje: kako i na koji način, u postojećim uslovima, ostvariti i povezati procese reprodukcije, koje elementarne podsticaje im dati koji bi dali — emitovali snažne impulse ka koncentraciji kapitala i njegovoj pokretljivosti, bez obzira na administrativno-teritorijalne granice date sistemom društveno-političkih zajednica?

Samofinansiranje unutar jednog preduzeća verovatno je naša budućnost. Ali to ne znači da ne možemo govoriti o samofinansiranju u sklopu integracije privrede. Stoga se ekonomskom politikom, a i organizovanom političkom akcijom društva (pomoću Saveza komunista, SSRN-a, Sindikata, komora, udruženja, naporima društveno-političkih zajednica i njihovom normativnom delatnošću), moraju stalno podsticati procesi integracije privrednih preduzeća, a na taj način mobilizacija i pokretljivost društvenog kapitala.

Pri tom, našu akciju valja koncentrisati na integraciju zbog dva odlučujuća momenta:

a) Integracija je realan, konkretan, direktan i indirektan put ka samofinansiranju i jačanju reproduktivne moći privrede; revolucionisanju ekonomskih oblika udruživanja rada u oblasti materijalne proizvodnje; ekonomskom stapanju samostalnih robnih proizvođača — dakle, put ka ekonomiji društvenog rada, a i metod potiskivanja kreditnog odnosa, preteranog infiltriranja vanprivrednih faktora u privredne tokove.

b) U isto vreme, integracija je pogodno sredstvo da se rasparčani subjekti ekonomskog i političkog sistema (komune, pokrajine, republike) iznova udružuju i sjedinjuju na bazi zajedničkih interesa. Naime, podaci o nefunkcionalnim integracijama (broj i odnos nastalih integracija u opštini za razliku od onih u republici i federaciji), zorno pokazuju da rasparčani komadi (decentralizacija) ekonomske i političke vlasti i sistema mogu biti veoma tvrdokorni u svom nastojanju da se održe i predstavljati ozbiljnu prepreku dinamičnom razvoju samoupravljanja. I najzad, da jednim reverzibilnim procesom mogu us-

kočiti ili biti privučeni u gravitaciono polje nekog većeg centra konzervativne društveno-političke strukture i vlasti. A to društvu kao celini nameće probleme međusobnih odnosa. (Problemi međusobnih odnosa, uz odsustvo šireg povezivanja i integracije, naročito će biti zaoštreni sada kada budemo pristupali regulisanju i konstituisanju monetarno-kreditnog i spoljnotrgovinskog sistema.

Inače, na prednosti funkcionalne integracije, u njenom organizacijskom smislu, ne treba posebno ni ukazivati. Te prednosti su jasne s obzirom na uslove i vreme u kome živimo, kada „dimenzija preduzeća predstavlja... jedan od pokazatelja kojim se... meri razvitak...", i kada je „u dinamici sistema, kao i zbog trenda ka jedinstvu tržišta, pravi problem pre maksimalizacija dimenzije negoli njena optimalizacija" (Karlo Santoro, „Rinashita", br. 2/70).

Međutim, imamo li na umu da su dosadašnje integracije manje-više bile imputirane i da se u njima više radilo o integrisanju operativa, uprava, komercijalnih i bankarsko-kreditnih službi i slično, a da su znatno manje predstavljale optimalizaciju proizvodnje i uvođenje savremene tehnologije, potrebno je podvući sledeće:

a) Integracija radi integracije, to jest „okrupnjavanje", bez jasno definisanih kriterija i uslova efikasnosti, koji bi preko koncentracije vodili smanjenju broja zaposlenih, povećanju prosečne produktivnosti društvenog rada i time povećanju obima proizvodnje, uz niže ili iste cene — ne bi bila veliki napredak. Ona mora značiti i razvijati se u pravcu proizvodno-tehničke-tehnološke transformacije čiji bi ishod trebalo da bude: koncentracija sredstava, kadrova i znanja, kompletno organizovanje naučnoistraživačkog rada i dalja asimilacija srodnih organizacija.

b) Bitan uslov je i to da se čvor društvenih protivrečnosti (donekle nastao i integracijom) pozitivno raspliće u smislu jačanja samoupravnog položaja radnika u radnim jedinicama i širim asocijacijama. Bez toga integracija bi bila vreća od krompira koja se ne raspada samo dotle dok je vezana prinudom. Integracija, dakle, mora biti korak dalje u „dodavanju novih elemenata samoupravnim odnosima, što, naravno, ne isključuje razne nivoe u odlučivanju, razne sektore različitog učestvovanja u odlučivanju jer bi bez toga samoupravljanje, kao politički princip neposredne demokratije, u stvari, bilo ili održavanje izvesne demagogije ili neshvatanje strukture integracionih ujedinjavanja i integracionih procesa".[8] Jer, samo ako su samoupravni odnosi integralni, objektivni odnosi u integraciji, oni mogu da sprečavaju otuđivanje upravljanja od neposrednih proizvođača u okviru izvesnih sistema što „neizbežno pretpostavljaju jednu hijerarhijsku ili bar jednu raspredenu konstrukciju odlučivanja o raznim pitanjima".[9]

U svemu ovome, naravno, ne treba odbacivati direktnu primenu u praksi već afirmisanih rešenja uspelih integracija.

c) U razmahu integracionih procesa njihovi nosioci bi, po pravilu, trebalo da budu velike, moderne radne organizacije; njihova razvijenost, između ostalog, kao izraz njihove spretnosti i kvalifikovanosti, u ovom slučaju bila bi

[8] Dr Jovan Đorđević, *Integracija aktuelan problem teorije i prakse*, „Socijalizam", br. 7—8/70, str. 872.
[9] Ibidem, str. 872.

jedna od pretpostavki i odlučujućih faktora, kako u pogledu ubrzanja integracija tako i u pogledu stabilnosti tek integrisanih radnih organizacija.

d) Neophodno je, dalje, tražiti rešenja, bilo za integraciju ili za čvršće povezivanje (putem odgovarajućih formi) različitih delatnosti (na primer: proizvodnja — promet — finansije), ili krupnih preduzeća — finalista sa takozvanom pratećom industrijom.

Navedeni, mada grubo skicirani pravci akcije zahtevaju, međutim, nešto čvršće temelje, to jest pretpostavljaju određena trajnija, na samoupravnim osnovama iskristalisana rešenja. Stoga je jasno da se buduće integracije privrednih i drugih preduzeća (politika razvoja, usmeravanje ekonomskih tokova) moraju zasnivati na projekcijama razvoja grana i grupacija zasnovanim na globalnim kvantifikacijama, na usklađivanju i diferenciranju kapaciteta, ekonomsko-optimalnih kriterijuma postojećih i novih objekata, na definisanju uslova za ponašanje preduzeća (i radnih jedinica) u robnom prometu i na drugim merilima koja ovom prilikom nije potrebno navoditi, iako i ona, sama po sebi, čine neophodnu osnovu ne samo za procese integracije nego i za samo funkcionisanje privrednog sistema.

Nisu, istina, sasvim jasni ni uloga, pa ni uticaj društveno-političkih zajednica na svim nivoima, posebno republika i federacije, pa i opština u procesu integrisanja. Drugim rečima, politički sistem nije dovoljno definisan u odnosu na te procese. Nepotpuno definisana teritorijalno-politička organizacija naše zemlje u odnosu na integracione procese ne dozvoljava tim procesima da se šire, to jest da putem njih izrastaju takvi proizvodno-finansijski giganti u proizvodnji, trgovini i slično koji bi bili u stanju da — u bici za svetsko tržište — izdrže kolebanja tržišnih konjunktura.

S obzirom na to, neophodno je, naposletku, do kraja definisati funkcije i položaj, prava i dužnosti društveno-političkih zajednica, napose u odnosu na integracione procese.

O novcu, „tržištu kapitala“, bankama i kamati

Već smo rekli da je u nas godinama prisutna latentna glad za „kapitalom“, to jest za kapitalno intenzivnim investicijama. A politika visoke stope rasta i pune zaposlenosti u poratnom periodu i, uz to, revolucionisanje i humanizacija društvenih odnosa (koji su zahtevali zadovoljavanje različitih društvenih potreba) ovu glad su činili stalno prisutnom. Docnije su, pak, određena politika životnog standarda, uz neelastičnu politiku društveno-političkih zajednica, otvaranje prema spoljnom svetu i dostignuća naučno-tehnološke revolucije tu potrebu za „kapitalom“ učinili još urgentnijom u našem privrednom i političkom životu.

Dosad smo, uglavnom, videli kako se ta potreba za „kapitalom“ zadovoljavala emisijama novca. Ali, to se moglo činiti samo dok smo imali relativno zatvorenu ekonomiju. Danas, s obzirom na ono što hoćemo i na šta smo, uostalom, prinuđeni, taj metod je apsolutno neupotrebljiv. Jer, „one države koje su više ‚pregrejale’ svoj privredni mehanizam, emitovale više kreditnog novca i stvorile veći kreditni i fiktivni kapital, uopšte — stvorile prekomerno imagi-

narno bogatstvo u različitim pravnim naslovima na stvarni, ‚primarni' novac i u različitim pravnim pretenzijama na stvoreni i budući višak vrednosti, odnosno profit, moraju sada da podnesu srazmerno veće potrese... Nastaje situacija koja se mora razrešiti ili još naglašenijom inflacijom, što znači i pojačanom i prikrivenom devalvacijom date valute, najstrožim deviznim ograničenjima, carinskim i vancarinskim barijerama u spoljnoj trgovini, slobodno fluktuirajućim deviznim kursevima itd. ili zvaničnim priznavanjem precenjenosti date valute, odnosno nekom relativno većom stopom devalvacije".[10]

Etapa do koje smo stigli u razvoju ekonomsko-socijalnih odnosa, zatim geografski, politički i ekonomski položaj naše zemlje, i, s tim u vezi, nužnost otvaranja prema spoljnom svetu, prate nas u stopu kao prinuda i diktiraju da energičnije zagazimo u svet tržišnih odnosa.

Taj „redosled" uspostavljanja gipkih tržišnih odnosa i veza u tkivu našeg privrednog i političkog sistema bio bi sledeći:

a) *Novac* u nas mora da bude realna mera vrednosti proizvoda (roba) samostalnih robnih proizvođača. Tačnije, mora biti konvertibilan. „Proizvodnja vrednosti" u takvim uslovima mora da ima svoju novčanu egzistenciju; tu novac, ma koliko u svom originernom značenju bio stihijski i koliko savršen toliko i nesavršen oblik razrešavanja protivrečnosti u proizvodnji društvenog života, prvenstveno treba, pored ostalih svojih funkcija, da bude onaj oblik, ono sredstvo putem kojeg će se u nas ispoljiti i afirmisati društveni rad, i, prema tome, i sredstvo putem kojeg valja ukloniti do sada, uglavnom, inkonvertibilni (državni) papirni novac. Jer, takav novac nije pupčanom vrpcom vezan za sumu robnih cena (podeljenu brojem opticaja istoimenih novčanih jedinica), dakle, sumu cena korigovanu svetskim cenama, jer bi se, u protivnom, količina novca mogla u beskonačnost povećavati. Bez toga (a to se devalvacijama i čini), balansiranju između cena i količine novca u opticaju ne bi bilo kraja jer se tu dešava da se prvo „cena roba menja u obrnutom srazmeru prema vrednosti novca, a onda masa prometnih sredstava u upravnom srazmeru prema ceni roba" (Marks).

Umesto da bude instrument razmene, prometno sredstvo (sredstvo plaćanja i slično), novac je u nas do sada pretežno bio sredstvo za zadovoljavanje autonomno kreiranih, neregulisanih i nekontrolisanih troškova i prohteva društveno-političkih zajednica i drugih struktura. A on je to i sada, iako je evidentno da se „od zemlje do zemlje, gde god je u praksi pokušan eksperiment s politikom ‚jevtinog novca', od takvog kursa moralo odustati zbog inflacije".[11] To nesumnjivo pokazuje u kojoj su meri štetne velike oscilacije količine novca u opticaju i da ih stoga treba izbegavati.[12]

---

[10] Ž. Rakočević, *Tendencija konvertibilnosti u novčano-kreditnim odnosima „udruženog rada"*, „Socijalizam", br. 2/70, str. 169.

[11] M. Fridman, *Kontrarevolucija monetarne teorije,* „Ekonomska politika", br. 966.

[12] „Stalna stopa porasta količine novca u opticaju, ukoliko je umerena, može dati okvir u kojem se može ostvariti značajan porast uz malo inflacije. On neće omogućiti apsolutnu stabilnost niti stvoriti raj na zemlji, ali će dati značajan doprinos stvaranju jednog stabilnog ekonomskog društva" (ibidem).

S druge strane, opšta potrošnja, posebno državni troškovi, mogu, ali ne moraju, po svojoj prirodi obavezno biti inflacionistički. Oni će to očigledno biti „kada se finansiraju povećanim emisijama novčanica i porastom bankovnih depozita. Ako se, pak, finansiraju ubiranjem poreza ili javnim zajmovima, onda će se oni u suštini svesti na to da vlada troši novac umesto poreskih obveznika, kreditora ili lica koja bi zaduživanjem došla do tih sredstava".[13]

Time smo se iznova vratili na naše donekle već raspravljeno pitanje, jer smo opet na tlu zahteva za samostalnošću, to jest ekonomskom i finansijskom autonomijom preduzeća kao robnih proizvođača. Čisti ekonomski odnosi (u kojima, uz put da kažemo, cena proizvoda, primarna raspodela, neće biti deformisana i naduvana, to jest iskrivljena protivudarom novih emisija novca) jesu siguran, istina ne preko noći ostvariv, put za uspostavljanje tih veza i oblika, za stabilnost odnosa, za mobilizaciju društvenih snaga i sredstava, za izlazak u svet, za konvertibilnost naše valute.

b) *„Tržište kapitala"*. U vezi s tim razvijanje tržišnih odnosa i cirkulacija slobodnih sredstava proširene reprodukcije dobili bi fleksibilnije oblike. Naime, u cilju jačanja ekonomije društvenog rada, bržeg sabiranja rasparčanog novčanog kapitala, pretvaranja razbijenih potencijalnih akumulacija u stvarnu akumulaciju u propulzivnim granama privrede, kao i da bi se prevladale suprotnosti između agenasa proizvodnje, prometa i nosilaca zajmovnog kapitala, nužno je, prema tome, racionalno afirmisati i „akcijsku" formu odnosa u funkcionisanju našeg privrednog i političkog sistema.

Slobodna sredstva proširene reprodukcije, ranije prikupljana porezom i distribuirana najčešće po neekonomskoj ceni, sada bi u svom kretanju od mesta suficita (tamo gde ih, dakle, ima ili iz nerentabilne proizvodnje) do tačke deficita (tamo gde ih nema) prolazila kroz „torturu" tržišta, to jest imala bi svoju cenu koja bi zavisila od uslova pod kojima se ta sredstva, odnosno „kapital" traži i nudi. Cena tih sredstava bi, takođe, bila (i mogla bi biti) fleksibilna; ona bi mogla da bude utvrđena u nekom fiksnom iznosu (poput kamate), ili bi — preko hartija od vrednosti, preko akcija — zavisila od finansijskog, od poslovnog rezultata naslova koji je emitovao te hartije od vrednosti.

Uz planiranje, zasnovano na navedenim ekonomskim odnosima između privrednih preduzeća, tržište bi, prema tome, postalo element alokacije slobodnih sredstava proširene reprodukcije.

Ali, ako takav koncept alokacije slobodnih sredstava proširene reprodukcije ruži ili menja nazore većine ljudi o prirodi socijalističkih društvenih odnosa, mogu li se u prilog njemu istaći neki „čvrsti" argumenti. Šta se tu ima istaći? Prvo, po našem mišljenju, notorna je činjenica da tržišna alokacija „kapitala" omogućuje da se novac slije i nađe u propulzivnim granama privrede. A to omogućuje upravo preduzećima u tim granama da jačaju i da se šire „prema potencijama društvene akumulacije", da se kao proizvodna snaga osamostaljuju od brojnih tutora. Neposredan ekonomski rezultat bi bio da društvo (u celini) ubere veću masu društvenog viška vrednosti nego inače, jer bi tržišnim načinom akumulacije porasla i prosečna produktivnost društvenog rada, a time bi bilo mogućno doći i do veće mase viška vrednosti. Drugo, ina-

---

[13] Ibidem.

uguracija takvog koncepta, naravno, uz smanjenje anuiteta i kamata, eliminisala bi dosadašnju praksu zelenašenja po kojoj su investicioni zahvati (rekonstrukcija, modernizacija) pomoću dobijenih kredita dvostruko pogađali preduzeća. Naime, preduzeća su, kao što smo videli, prinuđena ne samo da redovno plaćaju kamatu, nego još i da otplaćuju glavnicu. Tako se (uz ranije finansijske obaveze) pribavljanje dodajnog novčanog kapitala redovno pretvara u „dug za preduzeće", kojeg se na ovaj način nije lako otresti. Jasno je zašto: „zelenaštvo proizvođača sve dublje gura u dugove, a uništava mu njegova obična platežna sredstva time što mu samim teretom kamate onemogućava pravilnu reprodukciju" (Marks).

Ne može se, prema tome, dovesti u sumnju to da bi pomenuti način alokacije slobodnih sredstava proširene reprodukcije omogućio pretakanje zamašne novčane akumulacije iz društveno-političkih zajednica, a delimično iz banaka i drugih institucija, u „organizam" privrede. Uklanjajući administrativne stege i granice date sistemom društveno-političkih zajednica, ovaj način bi multiplicirao uticaj novčane akumulacije na stvarnu i, obrnuto, odnosno vodio bi uzlaznoj spirali između njih. Istovremeno, uz smanjenje zavisnosti privrede, to jest uz raspolaganje akumulacijom od strane preduzeća imali bismo, na jednoj strani, reduciranje jednih, postojećih izvora finansijskih sredstava (banaka i društveno-političkih zajednica), a, na drugoj strani, jačanje drugih, takođe postojećih, ali slabih (privrednih preduzeća, korporacija).

Navedeni koncept mobilizacije slobodnih sredstava proširene reprodukcije znatno bi, dakle, skratio put do njihove koncentracije u propulzivnim granama privrede. Ali, ne samo to. Naporedo s tim, on bi potisnuo suvišno impletiranje vanprivrednih faktora u procese proširene reprodukcije, a time doveo i do jače integracije republičkih, odnosno „nacionalnih ekonomija". Drugim rečima, hipertrofirane političke, a time i druge društvene strukture bile bi priterane uza zid, bile bi svedene na neku nužnu, realnu i snošljivu društvenu meru.

Jednostavno, reč je o tome da se interesi radničkog upravljanja „izbave" iz očigledne jednostranosti koji je evidentna u postojećoj praksi; da se, dakle, „afirmišu elastičniji i funkcionalniji oblici koji su više u skladu s napinjanjem svih potencija društvenog rada — oblici kojima je imanentno preplitanje i integracija pojedinačne s društvenom akumulacijom"[14], i da se individualizacija procesa proizvodnje i prometa u pojedinačnom preduzeću nadopuni „opštim povezivanjem tih procesa u jedinstven sistem ekonomski povezanih ,asocijacija radnika' ".

Ne treba, prema tome, mnogo zazirati od forme jer je suština akcija, čak i u granicama kapitalističkog načina proizvodnje, upravo „ukidanje kapitalističke privatne industrije, na osnovi samog kapitalističkog sistema, i ona (akcija — M.M.) uništava privatnu industriju u onoj meri u kojoj se širi i zahvata nove sfere proizvodnje" (Marks). Pri svem tom što akcija „kredit pruža... onome koji važi kao kapitalist, u izvesnim granicama raspolaganje nad tuđim kapitalom i tuđom svojinom, a time i nad tuđim radom" (Marks), ipak moramo naglasiti sledeće: „Kapital, koji po sebi počiva na društvenom načinu proizvodnje (u uslovima društvene svojine sredstava za proizvodnju — M.M.)

[14] Ljubisav Marković, *Opšti sistem reprodukcije*, „Ekonomska politika", br. 963.

i pretpostavlja društvenu (ili, što je isto, samoupravnu — M.M.) koncentraciju sredstava za proizvodnju i radnih snaga, dobija ovde direktno oblik društvenog kapitala (kapitala direktno udruženih individua) u suprotnosti prema privatnom (i, u našim uslovima, prema rasparčanom — M.M.) kapitalu".[15]

Suština akcije, dakle (ako se sistemom i pratećim merama ekonomske politike prevladava „suprotnost između karaktera bogatstva kao društvenog i kao privatnog bogatstva"), već cilja „protiv starog oblika, u kome se društveno sredstvo za proizvodnju ispoljava kao individualna svojina" (Marks).

Ovde se, prema tome, „društveni karakter kapitala postiže i potpuno ostvaruje tek posredstvom punog razvitka kreditnog i bankovnog sistema. S druge strane, ovaj ide dalje. On stavlja industrijskim i trgovačkim kapitalistima (kod nas preduzećima — M.M.) na raspolaganje sav raspoloživi i čak potencijalni, još aktivno neangažovan kapital društva, tako da ni pozajmljivač ni primenjivač toga kapitala nisu njegovi vlasnici ili proizvođači".[16]

Razume se, akciju, akcijsku formu kreditnih odnosa ne smemo glorifikovati niti uzimati kao bogomdano sredstvo za rešavanje svih problema i svakojakih deformacija u našem privrednom i političkom sistemu. Tu, naravno, iluzije „o čudotvornoj moći kredita i bankarstva, u socijalističkom smislu, potiču iz potpunog nepoznavanja kapitalističkog načina proizvodnje i kredita kao jednog od njegovih oblika" (Marks). Pa ipak, ovu formu moramo uzeti kao pogodan ekonomski oblik pomoću kojeg bi „udruženi rad", i to upravo udružen jednim delom i preko ovog oblika, maksimalno mogao ekonomisati raspoloživom novčanom akumulacijom, kao oblik pomoću kojeg bi „udruženi rad" akumulaciju okrenuo na onu stranu koja bi, u datim uslovima, omogućila maksimalno stvaranje društvenog viška vrednosti. A toga se u ovom momentu ne smemo odreći.

Što se tiče „kvantifikacije" takvih odnosa (konkretno: pravnog položaja onih koji daju i onih koji uzimaju sredstva), nju zasad nije mogućno tačno odrediti. Ali, ako takav način otuđivanja i uzimanja sredstava shvatimo kao svojevrstan oblik integracije preduzeća, onda će izraz jedne takve tendencije svakako biti konkretna rešenja, a ne eksproprijacija čas jednih, čas drugih.[17]

---

[15] Karl Marks, *Kapital*, „Kultura", 1964, knjiga V, str. 146.

[16] Međutim, „on (kreditni i bankovni sistem — M. M.) time ukida privatni karakter kapitala, te tako po sebi, ali i samo po sebi, sadrži ukidanje samog kapitala" (Marks). Pa ipak, „naposletku, ne podleže sumnji da će kreditni sistem poslužiti kao moćna poluga za vreme prelaska iz kapitalističkog načina proizvodnje u način proizvodnje udruženog rada; ali ipak samo kao jedan element u vezi s drugim velikim organskim prevratima samog načina proizvodnje" (Karl Marks, op. cit., str. 154). A ovaj prevrat u nas je prisutan, tačnije, dat društvenom svojinom, samoupravljanjem, raspodelom prema radu i sl.

[17] Tu „zakonodavac može da odredi granicu upravljanja politikom preduzeća na bazi posedovanja akcija ... On može da reguliše i u tom smislu precizira područje na kome se učestvuje u upravljanju i poslovanjem i politikom preduzeća na bazi posedovanja akcija ... ali se u svakom slučaju mora da pazi na granicu koja uopšte odražava racionalnost posedovanja akcija. Posednik akcija, nesumnjivo, ima rizik koji ne postoji kad se radi o klasičnom zajmu ili o obveznicama. S druge strane, on ima interesa da rizikuje i on se ne sastoji prosto u tome što akcija može da donese dividendu koja ... znači više nego što je kamata (ne obavezno), nego osobito u tome što se preko akcija realizuje poslovna pozicija jednog preduzeća ... proširuje sfera *uticaja* na poslovanje drugih preduzeća". Dakle, ne poglavito „radi deobe profita

Na socijalno-političkom planu, pak, ti odnosi (osobito prisvajanje na osnovu svojine) ne stoje, doduše, kao u ekonomskoj sferi, niti koreliraju, mada se apsolutno ne razilaze sa slovom Ustava, to jest da samo rad i rezultati rada mogu biti osnova za prisvajanje društvenog proizvoda. Ne zadržavajući se više na tome, jer ćemo se na to još vraćati, možemo ipak reći da sva filozofska, politička i socijalna i druga „cenkanja" oko navedenog slova Ustava ni za jotu neće doprineti rešenju tog problema niti će zaustaviti provaljivanje nužnosti (očigledno, već delimično prisutne u praksi) da se minuli rad relativno trajno stopi sa živim radom (i to, sa stanovišta raspodele, u negativnom smislu), gde nije mogućno egzaktno utvrditi da li su rezultati rada zaista takvi kako se predstavljaju (to jest izraz spretnosti, stručnosti i slično) ili „povoljnih uslova proizvodnje". Notorna je činjenica da je nemogućno nivelisati stručnost, umešnost i ostalo (a jasnu granicu toga šta je rezultat rada, a šta uslova proizvodnje, niti ko može dati niti treba da dâ; zalagati se za to u širim razmerama značilo bi zadržati državu ili neku „drugu silu" koja bi se nadvijala nad svakom individuom), niti je mogućno nivelisati uslove proizvodnje (uostalom, činiti to bilo bi pogubno za privredu; oporezivati, recimo, naftu i ulje za loženje, a potom subvencionirati proizvodnju uglja ili koju drugu nekurentnu robu).

Prema tome, i dok se proizvodi i kad se proizvede, robi, kao vrednosti, ne piše na čelu šta je; „proizvodnja vrednosti" svaki proizvod rada pretvara u društveni jeroglif. Čak i u prostoj robnoj proizvodnji, a pogotovo sada, ljudi ne dovode u „uzajamni odnos proizvode svoga rada, kao vrednosti, zato što u njima gledaju puke materijalne omotače jednorodnog ljudskog rada" (Marks). Naprotiv, najpre ih izjednačuju kao vrednost, samo u apstrakciji razlučivo jedinstvo minulog i živog rada.

Tako, naravno uz simplifikacije, dođosmo do toga da je, ipak, raspodela prema rezultatima rada istovremeno i raspodela samih uslova proizvodnje. Dakle, u rezultatima rada i u dohotku nužno „dremaju" i uslovi proizvodnje — minuli rad (svakako, nejednako „raspoređen među robne proizvođače) kao osnova koja sada multiplicira efekte znanja, stručnosti, volje i slično.

Ovaj, izgleda, nužan način uspostavljanja veza i odnosa između privrednih preduzeća — nosilaca proširene reprodukcije (on ne isključuje samoupravno dogovaranje) krajnje je protivrečan proces; dinamikom društvenih odnosa i uspostavljanjem odnosa preko tržišta, preko robne proizvodnje (u kojoj prisvajanje na osnovu minulog rada „nimalo ne protivreči zakonima robne razmene i proizvodnje... i koje nikako ne potiče iz kršenja, već, naprotiv, iz primene tih zakona" — Marks), spajanje svojine i rada je ujedno i njihovo rastavljanje. Naime, uz povoljne uslove privređivanja uvek će se jedan broj privrednih organizacija, naročito uz odsustvo integracije, naći u kakvoj propulzivnoj grani privrede na vrhu lestvice u toj grani i uvek će neke od njih biti na dnu lestvice i moraće da tavore, uz niske lične dohotke, i to u istoj ili nekoj drugoj grani koja uopšte nije propulzivna i iz kakvog stanja se nije uvek lako iščupati. Ali, taj se proces razvija unutar radničke klase, bez kapitalista.

---

drugih — nego radi stabilizacije i sposobnosti razvijanja podele rada koja je u stanju da izdrži nalete kolebanja tržišnih konjunktura". (Lj. Marković, op. cit., str. 36).

Bez obzira na to što se „proizvodnja vrednosti“ do sada nije neutralno razvijala između antagonističkih klasa (i što je, štaviše, ovaj antagonizam „proizvodila“), samoupravni položaj relativno „udruženog rada“ znači, u stvari, to da dodajnim radom, viškom rada, ne raspolaže kapitalist nego radnik. A to je prevrat u odnosima proizvodnje. Ono što je ovde problem svakako je broj jednih i drugih, kao i veličina jaza u njihovom materijalnom položaju. Ali, ovo zahteva posebne rasprave.

Može se, istina, reći — dvaput se prisvaja: jednom u formi dohotka („cena rada“ plus određen suvišak), a drugi put preko minulog rada — svojine, u njenom eminentnom smislu. Međutim, već je sistem „raspodele prema radu“ omogućio da se u *proseku* (između nekih grana privrede) poveća razlika od najnižih do najviših ličnih dohodaka čak i do 1 : 30, dakle, za trideset puta. Može se, znači, prisvajati i po tri i četiri puta, i po različitim osnovama a da do tolike razlike ne dođe ako je tekuća ekonomska i fiskalna politika celishodna i valjano odmerena. Ali dogmatsko i puritansko mišljenje ide drugim pravcem: individualni kolektiv ili pojedinac se smatra eksploatatorom kad oko deset odsto njegovog dohotka potiče na osnovu učešća u „kapitalu“ (kamata) drugog preduzeća, dok se „samoupravnim socijalističkim dohotkom smatra 67 odsto, iako je takav dohodak rezultat posebnih faktora, a ne rada (raspoloživog kapitala) i slično“ (A. Bajt).

Drukčije stvari stoje sa slobodnim sredstvima privatnih lica, s „novcem u slamaricama“ koji sada iznosi oko 40 odsto novčane mase. Ta sredstva, međutim, mogućno je na dva načina izvući i mobilisati. U jednom bi se slučaju po kvalitetu morala poboljšati, a po asortimanu proširiti proizvodnja sredstava potrošnje, a u drugom slučaju bi se za ovaj novac morala dati kamata veća od postojeće. Za sada ni jedno ni drugo nije lako izvodljivo. Prvo se zna po sebi jer je proizvodnja ovih sredstava, uglavnom, razvijena, a drugo, banke, čak ako bi i dale veću kamatu, moraju je povećati za one koji traže kredit. A privreda je ionako zadužena.

Bilo bi, verovatno, najcelishodnije da se taj novac prikupi obveznicama (sa fiksnim iznosom) ili da se privuče povoljnim uslovima otplate potrošačkih kredita (a time bi se smanjile i zalihe) ili, najzad, *fleksibilnijom* organizacijom bančinih usluga.

Uvlačenje privatnih sredstava u društveni sektor putem akcija nesumnjivo bi (mada s početka manje) u budućnosti dalo odgovarajuće finansijske efekte. Ali je, isto tako, nesumnjivo i to da bismo u dogledno vreme, uz uvlačenje privatnih sredstava u društveni sektor, imali i *odvlačenje* društvenih sredstava u privatni sektor. Hoćemo da kažemo i da naglasimo upravo to da na „zemljištu robne proizvodnje“ brzo niču i da na njemu snažno bujaju problemi socijalne i političke prirode jer robnoj proizvodnji nije inherentan ravnomeran i harmoničan društveni razvitak. Ali i ovde se radi o kvantitetu, to jest o veličini učešća privatnih sredstava u sredstvima proširene reprodukcije privrednih preduzeća.

c) *Banke.* Napred iznesen (mogući) način uspostavljanja ekonomskih veza između relativno samostalnih robnih proizvođača uticao bi, sa svoje strane, i na budući položaj banaka. On bi istisnuo ušančen etatizam iz banaka, i, prema tome, naterao ih na jačanje njihove sopstvene likvidnosti, to jest da budu uvek u stanju da određen deo aktive pretvore u likvidna sredstva u skladu s kretanjem obaveza prema deponentima, zajmotražiocima i centralnoj banci. Bolje rečeno, banke ne bi više bile pumpne stanice pomoću kojih se u telo privrede ubrizgava novac da bi se potom iz nje (oporezivanjem) odvlačila masa novostvorene vrednosti. Etatizam bi, prema tome, izgubio uporište u bankama kojima je omogućavao da putem kredita i dodatnih emisija novca vežu ruke privredi.

Nov položaj banke u savremenim uslovima može se obezbediti jedino ako ona svoju kreditnu politiku usmeri: a) na kreditiranje programa proizvodnje i razvoja kojeg predlaže određeno preduzeće (i ako, dakle, s njim deli rizik), a ne kao do sada da se prema njemu ponaša kao prema osnovnom ulagaču i komintentu; b) na integraciju s drugim bankama, ali takvu koja bi u punoj meri obezbedila formiranje jedinstvene poslovno-kreditne politike; c) na maksimalnu koncentraciju i usavršavanje bankarske tehnike.

Ovo poslednje valja posebno naglasiti jer je već (decentralizacijom raspodele, preraspodelom nacionalnog dohotka u korist stanovništva) znatan deo novčane mase u rukama stanovništva. Uz odsustvo adekvatne politike oporezivanja ličnih dohodaka i napuštanjem poreskih metoda prikupljanja akumulacije banke moraju energičnije i gipkije posredovati između onih koji hoće da štede i onih koji hoće da troše, da investiraju i slično. Učešće stanovništva u finansijskim ulaganjima u nas je svega 7 odsto (to, dakle, odgovara tražnji finansijskih instrumenata), a učešće u formiranju novčane akumulacije je oko 40 odsto.[18] (U drugim zemljama, s razvijenim bankarskim sistemom, nema takvog raskoraka.)

Ako za trenutak zanemarimo ostalo, sposobnost banaka da vrše transformaciju ročne strukture sredstava predstavlja njihovo bitno obeležje, osnovnu komponentu. A one će to moći da čine (jer je ova transformacija povezana i uslovljena volumenom sredstava) jedino prefinjenom, ne zelenaškom, tehnikom i širokom mrežom poslovanja; razume se, kreirajući (kupujući i prodajući) pogodne finansijske instrumente u pogledu prinosa, rizika, likvidnosti, oblika i ročnosti.

Time bi, naravno, otpala potreba i sadašnja praksa da se bankama administrira, to jest da se centralnim propisom određuje koju vrstu i kakav kvalitet sredstava mogu da upotrebe za kratkoročne, a koje za investicione kredite, mada i dalje ne prestaje potreba za tim da zajednica, u izvesnoj meri, utiče na banke i u pogledu obezbeđenja njihove likvidnosti i u pogledu strukture njihovih plasmana.

Javi li se potreba za reeskontom (što će se, naporedo s porastom sume robnih cena ili sa smanjenjem obrta novčanih sredstava, neminovno javiti), on ne treba da bude isključen; ali, tada će upravo navedenim poslovanjem banke i potonjom funkcijom kamate i putem evidencije i kontrole preko Na-

---

[18] Izvor: Novčani tokovi NBJ, Godišnji izveštaj za 1969. godinu.

rodne banke odnosi i stanje između subjekata privrednog i političkog sistema biti mnogo čistiji i jasniji. (Uloga Narodne banke je drukčija, ali se sada na tome nećemo zadržavati.)

Na kraju, banke ne bi, kao što se sasvim uprošćeno misli, bile prosti servisi privrede niti može preko noći doći do obrnutog odnosa između njih i privrede, pa ma kako i koliko se rasteretila privreda. Zapravo, ostvarenjem pomenutog načina usavršavanja bankarskog sistema imali bismo naspram velikih integrisanih celina u privredi ne samo moćne bankarske organizacije (sa zamašnim kreditnim potencijalom), kao njihove dostojne poslovne partnere, nego i proces tešnjeg povezivanja industrijskog i finansijskog kapitala i, prema tome, još veću mogućnost za vertikalno i horizontalno i, otud, konzistentno usmeravanje privrednog razvitka.

d) *Kamata i kamatna stopa.* Napuštanje ranije prakse administriranja, i, uglavnom, formalističke podele bankarskih sredstava, povuklo bi za sobom i revalorizaciju, to jest rehabilitaciju kamatne stope koja je do sada, uglavnom, bila sredstvo za subjektivističku, administrativnu raspodelu i prelivanje sredstava. U uslovima robne proizvodnje, a to znači i sada, kamata bi bila elastičan propusni kanal za uspostavljanje fleksibilnijeg odnosa između dugoročnog i kratkoročnog novca. Ukratko, pošto bi novac poticao iz štednje (dakle, imao kretanje štednja → kredit), a ne iz emisija, njegova bi vrednost bila konstanta i element stabilnosti privrednog sistema. Dakle, novčana sredstva kojima banke raspolažu i rukuju putem dugoročne i kratkoročne kamatne stope bila bi ekonomski instrument, to jest ona bi imala svoju ekonomsku cenu, odnosno „isparila“ bi negativna kamatna stopa.

S druge strane, tu kamata, ma koliko da je na neki način odraz ponude i potražnje finansijskih sredstava, i sama, kao što se zna, sa svoje strane utiče na ovu ponudu. Mora se zato uvek paziti da visina kamate, kamatna stopa stimuliše i kupce finansijskih instrumenata (one koji nude sredstva) i one koji prodaju finansijske instrumente (prikupljaju finansijska sredstva).

SPORNA PITANJA I ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Naš koncept odnosa, kao što se moglo videti, polazi od: a) preduzeća kao nosioca „proizvodnje vrednosti“ i društvenog bogatstva; b) „akcijske“ forme kreditnih odnosa između radnih organizacija koja, svakako, može biti podložna i kritici. Osobito ako se imaju na umu dosadašnja praksa i etatizacija odnosa u proizvodnji i raspodeli, a i određene političke i socijalne navike u našem posleratnom razvoju. Ti odnosi su toliko vraški zamršeni da je nerealno očekivati neki nagli rasplet. K tome, u uslovima prezaduženosti gotovo svih preduzeća ni jedno neće moći da uzajmi sredstva od drugog pod uslovom da i sebi i drugome obezbedi odgovarajući dohodak („dva puta veću dobit nego obično“). U izuzetnim slučajevima će moći, ali uz zadržavanje carinskih barijera.

Međutim, grčevi tog prelaznog perioda za sada nas ne interesuju. Polazeći od toga da je, kako kaže Duddley Seers, „svako ko predlaže bilo koju važnu

meru ekonomske politike... obavezan pokazati na koji način ta mera stimulira ekonomski razvoj", mi smo pokušali ukazati na puteve i metode jačanja reproduktivne moći privrede i samoupravljanja. A dokazivanje kako „akcijska" forma kreditnih odnosa korelira sa samoupravljanjem može biti predmet posebnog rada.

Uvođenje „akcijske" forme kreditnih odnosa u nas nema posla sa rešavanjem problema prezaduženosti privrede. Ili ima, ali na duži rok. Ona je vezana za eliminisanje prezaduženosti. I upravo tada ova forma postaje aktuelna. S druge strane, splet istorijskih okolnosti, socijalne, političke i ekonomske navike, nestabilnost sistema, uslova itd., mogu biti i limit za njeno uvođenje. Pa ako se sada i „bojimo" akcije, može se pokazati da nju valja silom uvrstiti u naš sistem ekonomskih i socijalnih odnosa.

U vezi s rečenim mogu se dokazivati najmanje tri stvari.

Prvo, da je strah od akcija ponderisan negativnim iskustvom u kome „proizvodnja vrednosti" (svojom unutrašnjom dijalektikom i putem razmene) neprestano generira cepanje društva i da odavde potiču i iluzije da je spas u njenom gušenju. To je iskren i poštovanja dostojan poriv i motiv. Ali, dobre namere katkad vode u pakao. U stvari, gušenjem „proizvodnje vrednosti" relativno „udruženom radu" bi se činila medveđa usluga.[19] Administriranje privredom, subjektivistička alokacija proizvodnih i ljudskih resursa ne samo da guši izvore samorazvoja i dinamike društvenog kretanja („proizvodnju vrednosti") nego vodi stvaranju, kako to pokazuje dosadašnja praksa socijalističkih država, jednog debelog birokratskog sloja kojeg gotovo nikakav demokratski pokret iz baze društvenog života ne može razbiti.

Na svaki način su i jedan i drugi put društvenog razvoja krcati protivrečnostima i napetošću socijalne i političke prirode. Ali ovaj kojeg ovde zastupamo ima bar te prednosti što ne guši „proizvodnju vrednosti", a time ni društveni razvitak.

Drugo, da „akcijska" forma kreditnih odnosa pripada istoj porodici kojoj pripadaju obveznice, kamata i ostali finansijski instrumenti i da je, štaviše, „demokratskija" od njih. Bitna odlika akcije, uz ono što je izjednačuje s kamatom, jeste rizik, obostrana odgovornost, zajedničko snošenje posledica, kako onoga ko ove hartije emituje tako i onoga ko ih kupuje. Na primer, preduzeće „Toza Marković" iz Kikinde će biti „eksploatisano" ako za njega, posle vraćene pozajmljene sume plus deset odsto (koliko se godišnje obavezuje obveznicama), ne ostane ne toliki, nego znatno manji deo. Da su u pitanju akcije, bilo bi svakako drukčije. Zašto? Najpre, kao što se zna, dobit i gubitak se *dele*. S druge strane, akcija, a i „kamata je odnos među dvojicom kapitalista" (Marks) ili, što je isto, u našim uslovima, odnos između dva preduzeća. Otuda

[19] „Što ova naročita roba, radna snaga, ima svojstvenu upotrebnu vrednost da daje rad, dakle, da stvara vrednost, nikako ne pogađa opšti zakon robne proizvodnje. Što se, dakle, suma vrednosti, predujmljena u najamninu, nanovo pojavljuje u proizvodu ne samo kakva je bila, već povećana za neki višak vrednosti, ne potiče iz neke prevare izvršene nad prodavcem, jer je on dobio vrednost svoje robe, već samo iz potrošnje te robe od strane kupca" (Karl Marks, *Kapital*, tom III, „Kultura", 1964, str. 283).

ovo „nikako nije rezultat specifično kapitalističke određenosti samog tog procesa proizvodnje“ (Marks).

S druge strane, akcija je najkompletniji finansijski instrument; u njoj se stiču pogodnosti, kao što su: ročnost (i likvidnost), prenosivost, prinos, mogućnost prinosa, dakle, ono što u velikoj meri nedostaje ostalim finansijskim instrumentima.

Treće, da je „akcijska“ forma kreditnih odnosa, kako je rečeno, pogodan ekonomski oblik za *pretakanje* zamašne novčane akumulacije iz raznih fondova društveno-političkih zajednica od opštine do federacije, delimično i iz banaka, u „organizam“ privrede. A to je esencijalno i, ako hoćete, klasno pitanje. Na stranu to što ovakva forma kreditnih odnosa „ubrzava materijalni razvitak proizvodnih snaga“ (Marks). Akcija u nas ne bi imala smisla kad bi se sredstva proširene reprodukcije nalazila u privredi i kad bi sistemom bilo obezbeđeno da ona unutar nje ostaju i cirkulišu.

Priličan broj autora to zanemaruje. Pri tom se brka efekat uvođenja akcija s efikasnijim funkcionisanjem našeg finansijskog mehanizma. Ilustrujmo to jednim primerom:

„Svaki pojedini finansijski instrument je, takođe, zavisan i od ostalih finansijskih instrumenata. Usled toga, čak i pri jednakim eksternim uslovima efikasnost jednog instrumenta može biti veoma različita u zavisnosti od drugih finansijskih instrumenata. (Dovde je sve u redu.) Ovo je veoma značajno s gledišta proširivanja postojeće finansijske strukture uvođenjem novih instrumenata. Obično, zaboravljajući na ove međuodnose efekat uvođenja jednog instrumenta se ocenjuje izolovano, što svakako vodi pogrešnim procenama“. „...Kod uvođenja jednog instrumenta treba razlikovati efekat na ukupan obim ponude ili tražnje finansijskih sredstava od individualnog efekta, koji znači samo strukturalno prenošenje tokova od jednog instrumenta na drugi, ...samo... beskorisno (možda čak i štetno) prebacivanje tražnje ili ponude s jednog instrumenta na drugi“.[20]

Za autora citiranog teksta:

„Zaključak da se problem efikasnosti strukture finansijskih instrumenata, u prvom redu, sastoji u korišćenju postojećih, a ne u uvođenju novih finansijskih instrumenata je od fundamentalnog značaja za rešavanje problema prilagođavanja ove strukture povećanim i složenijim potrebama finansiranja posle reforme“ (ibid.).

Mi, međutim, vidimo problem na drugoj strani: kako da se, uz odsustvo ili nedovoljno korišćenje direktnih tokova — međusobnog finansiranja privrednih preduzeća, ojačaju i učvrste asocijacije „udruženog rada“?

Ili se, na primer, posle postavljenog pitanja i sumnje da li su akcije „u skladu s našim sistemom samoupravljanja i socijalističkim odnosima“, kaže: „Hartije od vrednosti (bilo da se radi o onima sa promenljivom ili fiksnom vrednošću), ne mogu imati većeg značaja bez razvijenog tzv. sekundarnog tržišta“ (kao da su ove hartije moguće bez ovog tržišta — M. M.)... Najzad,

[20] Dr Dimitrije Dimitrijević, *Finansijski instrumenti kao faktor formiranja i traženja finansijskih sredstava,* Institut za ekonomiku investicija, Beograd, 1970, str. 8. i 18.

manipulisanje sa hartijama od vrednosti je vrlo skup i komplikovan posao i pretpostavlja duži proces..."[21]

Naravno, za autora „prethodna izlaganja su bila nužna kako bi se jasnije istakla činjenica da ukoliko su nerazvijeniji ovi direktni tokovi, utoliko se moraju stvarati povoljniji (sic) institucionalni (sic) uslovi za povećavanje efikasnosti bankarskog mehanizma" (ibid., str. 47).

Ovde se, prema tome, nedoslednost ne sastoji u tome što se insistira na jačanju bankarske tehnike i finansijske moći banaka, nego u tome što se zastupaju putevi koji ne vode oslobađanju privrede zavisnosti od vanprivrednih faktora. „Akcijska" forma kreditnih odnosa zaista bi mogla značiti i strukturalno prenošenje finansijskih tokova (s jednog finansijskog instrumenta na drugi), s tom razlikom što bi sad sredstva bila u privredi.

[21] Dr Branko Mijović, *Bankarski mehanizam kao faktor ponude i tražnje finansijskih sredstava,* IEI, Beograd, 1970, str. 47.

Lazar Đurovski

STVARNI POLOŽAJ OPŠTINSKIH SKUPŠTINA U SFERI NORMATIVNE DELATNOSTI

Intenzivno angažovanje opštinskih skupština u regulisanju najvažnijih društveno-ekonomskih, socijalno-humanitarnih, političkih i drugih odnosa u opštini predstavljalo je jednu od bitnih karakteristika njihove ukupne aktivnosti u proteklim godinama. Može se čak reći da je normativna delatnost opštinskih skupština bila stalno prisutna tema kad god se raspravljalo o ostvarivanju skupštinskog sistema u opštini. To je i razumljivo ako se ima u vidu da se kroz normativnu delatnost opštinskih skupština i ostale njihove nadležnosti vrši, u stvari, materijalizovanje ustavnih prava i dužnosti opština.

Iz mnoštva interesantnih i aktuelnih pitanja koja se odnose na normativnu delatnost, u ovom prilogu biće istaknuta samo ona koja su kao posebno značajna najčešće činila sadržaj mnogih jednogodišnjih i višegodišnjih analiza i izveštaja, kao i brojnih rasprava i diskusija o radu opštinskih skupština u proteklih sedam godina.

I

1. *Jedan od najvažnijih zaključaka koji se, s obzirom na dosadašnju praksu, u razmatranju normativne delatnosti opštinskih skupština nameće jeste taj da je ona po svome karakteru bila pretežno izvedena, a samo u neznatnoj meri originerna.* Drugim rečima, opštinske skupštine vršile su normativnu delatnost po dva pravna osnova — na osnovu ovlašćenja koja su proizlazila iz zakona i podzakonskih propisa saveznih i republičkih organa (a za Vojvodinu i Kosovo i pokrajinskih) i po sopstvenoj inicijativi.

Praksa iz proteklih sedam godina pokazuje *da su opštinske skupštine u mnogo većoj meri donosile propise na osnovu ovlašćenja organa širih društveno-političkih zajednica, a znatno manje po sopstvenoj inicijativi.* Opštinske skupštine su se našle u takvom položaju da su naprosto postale „mašina za donošenje odluka i drugih opštih i pojedinačnih akata kojima se u suštini sprovode zakoni i drugi opšti propisi širih društveno-političkih zajednica“[1]. Svoje-

---

[1] Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje,* knj. VI, Beograd, 1965.

vremeno se čak tvrdilo da je preko 90 odsto od ukupnog broja donetih opštinskih propisa iz kategorije normativnih akata koje su opštinske skupštine donosile na osnovu ovlašćenja koja proizlaze iz zakona i drugih podzakonskih propisa saveznih i republičkih organa (a za Vojvodinu i Kosovo i pokrajinskih) odnosno koji su po svome karakteru dopunski propisi. U to sam se i sam uverio neposrednim uvidom u normativne akte opštinskih skupština koji su objavljivani u službenim glasilima pojedinih opština ili, pak, za grupu opština.[2]

Sve to nedvosmisleno pokazuje da je zbog predimenzioniranosti izvedenog u normativnoj delatnosti opštinskih skupština prostor za njihovu samostalnu inicijativu i aktivnost bio doista sužen. Opštinske skupštine su tim i takvim dopunskim propisima u neposrednom primenjivanju i izvršavanju zakona i drugih podzakonskih propisa samo dalje i konkretnije regulisale određene društvene odnose i pitanja prema stvarnim prilikama na svom području.

S druge strane, *opštinske skupštine su, u okviru Ustavom utvrđenih prava i dužnosti, po svojoj inicijativi donosile normativne akte u materiji koja nije bila regulisana propisima pokrajinskih, republičkih i saveznih organa.* Na žalost, takvih normativnih akata u kojima su se upravo mogle da izraze specifičnosti lokalnih prilika, uslova i potreba bilo je nesrazmerno malo u odnosu na celokupnu normativnu delatnost opštinskih skupština.

Iz iznetog o karakteru normativne delatnosti (bolje reći, o odnosu izvedenog i originernog u toj delatnosti) može se konstatovati *da su se opštinske skupštine često nalazile u položaju „nižih" područnih organa i da su faktički izvršavale propise organa širih društveno-političkih zajednica.* To na svojevrstan način govori o stvarnom položaju opštinskih skupština uopšte, pa i u sferi normativne delatnosti. Zbog toga je iznete okolnosti neophodno imati u vidu ako se želi da se realno ocenjuje stepen samostalnosti i samoupravnosti opštinskih skupština ili, još određenije, današnjih opština u društveno-političkom sistemu Jugoslavije. U tom pogledu veoma su rasprostranjene ocene ne samo o materijalnoj nego i o normativnoj nesamostalnosti opština kao o jednom od bitnih obeležja njihovog današnjeg faktičkog položaja.

2. Svako šire razmatranje karaktera normativne delatnosti neminovno nas dovodi na teren *veoma kompleksnog pitanja odnosa između opština i širih društveno-političkih zajednica.* Pored ostalog, problem se sada manifestuje i u predimenzioniranoj zakonodavnoj delatnosti predstavničkih organa širih društveno-političkih zajednica u odnosu na opštine, delatnosti u kojoj su još izraženi elementi centralizma. Zato je svojevremeno u više prilika bilo izražavano mišljenje, a izgleda da je ono i danas aktuelno, da zakonodavna delatnost, odnosno zakonsko regulisanje određenih pitanja i odnosa, ne bi trebalo da ide dalje od davanja opštih okvira i postavljanja načela. Sada je upravo trenutak

[2] U takve, na primer, spadaju: „Opštinski službeni glasnik" koji izdaje Republički zavod za javnu upravu SR Srbije i u kome se objavljuju najvažniji opšti propisi skupština 51 opštine; „Službeni list grada Beograda", u kome se objavljuju najvažniji propisi grada i za još 13 opština; „Službeni list opštine Niš", u kome se objavljuju propisi skupština 16 opština; „Međuopštinski službeni list Šumadije", u kome se objavljuju propisi skupština 5 opština; „Sremske novine — Službeni deo", gde se objavljuju propisi skupština 8 opština itd.

da se jasnije razgraniči normativna funkcija ne samo između federacije i republika već i između republika i opština.

Sadašnjom revizijom i kodifikacijom saveznog i republičkog zakonodavstva može se u znatnoj meri izvršiti razgraničenje funkcija između širih društveno-političkih zajednica i opština. Na taj način bi se, formalno i faktički, mogla proširiti sfera komunalnog „zakonodavstva" i izmeniti odnos između izvedenog i izvornog u korist ovog poslednjeg. Naravno, u svemu tome neophodan je realizam, jer će se i ubuduće tamo gde objektivno budu zahtevali interesi šire društvene zajednice organi opština pojavljivati u ulozi područnih državnih organa.

Za odnos između opština i širih društveno-političkih zajednica u sferi normativne delatnosti veoma je bitan *metod prethodnog konsultovanja opštinskih skupština i ostalih opštinskih organa,* što se u izvesnoj meri činilo i do sada. Međutim, problem je u tome što se konsultovanje organa u opštini vršilo na osnovu gotovih nacrta zakona i drugih odluka i mera, umesto da se to činilo u prethodnoj fazi kada su opštinske skupštine i ostali organi u opštini mogli da izraze veći i stvarni uticaj na zakonodavnu delatnost organa širih društveno-političkih zajednica (u prvom redu republika). To nikako ne znači da je o svim pitanjima koja republički organi (skupština, izvršno veće i uprava) žele da pravno regulišu neophodno konsultovati skupštine svih opština. Naprotiv, broj opštinskih skupština koje će biti konsultovane zavisiće od karaktera pitanja i oblasti u kojoj se žele da normiraju odnosi.

U vezi s tim je i *problem rokova za davanje mišljenja i predloga na nacrte zakona i podzakonskih propisa.* Zbog neblagovremenog dostavljanja nacrta zakona, to jest kratkoće vremenskih rokova za davanje mišljenja i predloga povodom određenih nacrta zakona i drugih podzakonskih propisa republičkih organa, opštinske skupštine i ostali organi opština stavljani su pred svršen čin, to jest često su se nalazili u nezavidnom položaju.

U tom pogledu negativno se odražavala i *praksa dostavljanja nacrta ili predloga zakona opštinskim skupštinama u malom broju, a ponekad i samo u jednom primerku.* Između ostalog, i u tome su se mogli da traže razlozi što je izostajalo davanje mišljenja i predloga od strane opštinskih skupština.

Kada se sve to ima u vidu, može se osnovano zaključivati da su *elementi kooperativizma u odnosima između opština i širih društveno-političkih zajednica (pre svega njihovih skupština) u sferi normativne delatnosti još nedovoljno razvijeni i bez sistema.* Moglo bi se čak reći da je u pitanju u dosta slučajeva formalistički odnos pojedinih organa širih društveno-političkih zajednica u tom poslu, ali ne retko i samih opštinskih skupština. Zato je sistematski organizovana i kontinuirana saradnja između republičke skupštine i opštinskih skupština u ovoj sferi jedna od nužnih pretpostavki za kvalitetnije regulisanje svih najvažnijih odnosa u republici.

Jedna od ozbiljnijih smetnji su i *česte izmene i dopune pojedinih zakona.* Doduše, to je jedna od karakteristika i normativne delatnosti opštinskih skupština, naročito kada su u pitanju odluke u oblasti finansija i privrede, pa u dobroj meri i odluke o sopstvenoj organizaciji.

Po nekim mišljenjima, i samo *zakašnjavanje u donošenju pojedinih zakona negativno se odražavalo na normativnu delatnost opštinskih skupština.*

U praksi se već pojavljuje kao veoma aktuelno *pitanje organizovanja rada i u samim opštinama na pretresanju nacrta zakona i drugih podzakonskih akata i na osnovu toga pitanje davanja mišljenja i predloga.*[3]

Ne manje važno je i *pitanje saradnje među opštinskim skupštinama i u sferi normativne delatnosti,* ali u to zbog prostora ovde ne možemo ulaziti. U svakom slučaju, za sada su samo minimalno iskorišćene mogućnosti koje saradnja među opštinama pruža u tom pogledu.

3. Druga strana ovog istog problema koji se odnosi na stvarni položaj opštinskih skupština u regulisanju najvažnijih odnosa je u samim opštinama. U vezi sa karakterom normativne delatnosti može se postaviti nekoliko pitanja koja su, po mom mišljenju, ključna za suštinsko razumevanje stvarne pozicije opštinskih skupština u političkom sistemu opština uopšte, pa i u sferi normativne delatnosti.

Prvo, *da li se i u kojoj meri stvarno odlučuje u samoj opštinskoj skupštini o svim najvažnijim pitanjima,* to jest u kojoj meri su one u dosadašnjoj praksi već izrasle u centre stvarnog odlučivanja u opštini, pa i u sferi normativne delatnosti,

Drugo, *gde je u sferi normativne delatnosti mesto organima opštinske uprave, političko-izvršnim organima i samom predsedniku skupštine,* odnosno kakav je stvarni uticaj političko-izvršnih organa i organa opštinske uprave, pa i samog predsednika skupštine i ostalih najistaknutijih opštinskih funkcionera na odlučivanje i formulisanje politike u opštini izražene, pored ostalog, i u opštinskim propisima? Drugim rečima, da li se i u kojoj meri ostvaruje princip skupštinske vladavine u političkom sistemu opština?

U vezi sa postavljenim pitanjima istaći ćemo samo nekoliko najopštijih konstatacija. Prvo, uticaj organa opštinske uprave i samog predsednika skupštine u regulisanju osnovnih društveno-ekonomskih, socijalno-humanitarnih i drugih odnosa u opštini u proteklim godinama bio je veoma izražen u svim fazama — od izrade nacrta odluka i drugih opštih i pojedinačnih propisa skupština (po pravilu sačinjavanih u jednoj varijanti i ne uvek i najkvalitetnije) do njihove praktične realizacije u životu. Drugo, dosadašnja praksa je nedvosmisleno pokazala — kako je to u više prilika bilo isticano — da se često nisu poklapali centri stvarnog odlučivanja ni u pogledu pravnog regulisanja najvažnijih pitanja i odnosa u opštini sa onim kako je institucionalno (Ustavom, statutom i na drugi način) bilo predviđeno i ustanovljeno.

Istakli smo ove momente zato da bismo podsetili na postojanje nepodudarnosti između onog što se želi i hoće sa onim što jeste, to jest na *nesklad između formalnog i faktičkog u položaju pojedinih organa u opštini* i na potrebu većeg realizma u naporima društvenih snaga (u prvom redu Saveza komunista) da se to i takvo stanje u sferi regulisanja najvažnijih pitanja i odnosa u opštinama istinski menja. Očigledno je da se radi o problemu takve vrste koji se može rešavati samo u jednoj dugoročnijoj perspektivi. Svakako da je u tom pogledu stvarni razvoj i izgradnja opštine kao samoupravne zajednice samo jedna od nužnih pretpostavki.

[3] Vidi: Radovan Temerinac, *Saradnja širih društveno-političkih zajednica sa opštinama u društvenim delatnostima,* „Opština", br. 6/70, str. 45—51.

II

Za normativnu delatnost opštinskih skupština u proteklim godinama može se, dalje, konstatovati da je ona bila vrlo obimna i da to takođe predstavlja jedno od njenih bitnih obeležja. Na takav važan zaključak o normativnoj delatnosti upućuju kako globalni statistički podaci tako i podaci iz pojedinačnih (godišnjih i višegodišnjih) analiza sopstvenog rada i aktivnosti od strane opštinskih skupština. To se, uostalom, može i brojčano ilustrovati.

Opštinske skupštine su, na primer, u drugoj polovini 1963. godine donele ukupno 36.960, u toku 1964. godine 117.803, a u 1965. godini 124.735 opštih akata.[4] Takva tendencija donošenja velikog broja opštih akata od strane opštinskih skupština nastavila se i u naredne dve godine. U toku 1968. godine opštinske skupštine zajedno sa savetima i organima uprave donele su ukupno 87.860 opštih akata, što je u globalu i u poređenju sa prethodnim godinama označavalo blago opadanje obima njihove normativne delatnosti.[5] Do takvog zaključka u pogledu obimnosti dolazi se i na osnovu podataka o normativnoj delatnosti pojedinih opštinskih skupština (Novi Sad, Rijeka, Osijek, Kragujevac itd.). Uostalom, u više navrata bila je isticana i sve obimnija normativna delatnost skupština širih društveno-političkih zajednica. Ne radi se ovde samo o tome da li je tih normi saveznih i republičkih organa bilo mnogo, već prvenstveno kakve su one bile po svome karakteru i da li nisu zbog toga uticale na samostalan i samoupravan položaj opštinskih skupština.

1. Osnovni uzroci za tako obimnu normativnu delatnost opštinskih skupština u proteklim godinama mogu se tražiti pre svega u *tendenciji neprekidnog prenošenja velikog broja i sve složenijih poslova od organa širih društveno-političkih zajednica na opštinske skupštine.* Tu se, između ostalog, misli i na neke poslove iz oblasti narodne odbrane, unutrašnjih poslova, katastra, sudstva itd. U tom pogledu pojedine republičke ustanove i organi sačinili su vrlo pregledne spiskove poslova koji danas spadaju u nadležnost opštinskih skupština, a proizlaze iz ustava i zakona republika i saveznih zakona.[6]

Usled takve obimne, ali po svome karakteru dopunske, normativne delatnosti koju su upravo nalagali propisi republičkih i saveznih organa, opštinskim skupštinama je ostajalo malo vremena za raspravu čisto opštinskih pitanja, to jest onih koja su neposredno zadirala u život građana i radnih ljudi. Time se, naravno, samo donekle može objasniti zbog čega neka pitanja iz pojedinih oblasti neprivrednih delatnosti nisu bila postavljena na dnevni red skupštinskih sednica. Mislim da su osnovane ocene po kojima su ta pitanja, naročito prošlih godina, bila potiskivana u drugi plan usled angažovanja opštinskih skupština prvenstveno u vršenju „državnih" poslova i njihovog

---

[4] Podaci su uzeti iz „Statističkog biltena" br. 296/64, br. 375/65. i br. 425/66.

[5] O tome se može videti šire u „Statističkom biltenu" br. 599/70.

[6] O tome se može videti šire u *Pregledu poslova opštinskih skupština prema propisima SR Srbije i saveznim propisima* koji je pripremio i publikovao Republički zavod za javnu upravu SR Srbije septembra 1969. godine. U *Pregledu* je obuhvaćeno oko 800 poslova opštinskih skupština (grupisanih po oblastima društvenih delatnosti) koji proizlaze iz propisa saveznih i republičkih organa. Sličan je i *Pregled ovlašćenja opštinskih skupština* koji je sačinio Sekretarijat za zakonodavstvo i organizaciju Izvršnog veća Sobranja SRM i publikovao juna 1968. godine.

faktičkog ispoljavanja u ulozi područnih i detašovanih državnih organa. Tome je manje ili više doprinosilo i angažovanje opštinskih skupština pitanjima sopstvenog organizovanja i reorganizovanja do kojeg je dolazilo u više navrata u većem broju opština, to jest onim pitanjima koja su u suštini značila „bavljenje samim sobom".

Međutim, bilo bi jednostrano ako bi se razlozi za povećanu normativnu delatnost opštinskih skupština u proteklim godinama tražili samo u tome.

2. Razloge za povećanu normativnu delatnost opštinskih skupština treba tražiti i u *odnosu između opštih i konkretnih propisa* koje su one donosile. Po svemu sudeći, opštinske skupštine su donosile srazmerno više konkretnih akata. To se moglo konstatovati i iz analize aktivnosti pojedinih opštinskih skupština. Na primer, svojevremeno je bilo isticano da su sve opštinske skupštine u Beogradu u toku 1965. godine donele 1.980 konkretnih akata, ili 59 odsto od njihovog ukupnog broja, a opštih akata 1.406, ili 41 odsto.[7]

Podaci o broju konkretnih akata koje su donosile opštinske skupštine pokazuju da je mogućno preneti izvesne poslove, pa prema tome i ovlašćenja, na savete i organe opštinske uprave.[8] To bi, svakako, doprinelo da se opštinske skupštine u svome radu prvenstveno orijentišu na ona pitanja koja su doista ključna i u svojoj suštini znače formulisanje i utvrđivanje politike u opštini. To se u praksi već čini, ali dosta sporo. Inače, u više prilika bilo je ukazivano na ovu pojavu angažovanja opštinskih skupština tekućim, svakodnevnim (moglo bi se reći, operativnim) pitanjima, što je neminovno dovodilo do opterećenosti u njihovom radu i u krajnjoj liniji značilo bavljenje „svim i svačim".

3. Dosadašnja praksa nedvosmisleno je pokazala *da su se i same opštinske skupštine sve više u svome radu orijentisale ka pravnom regulisanju sve većeg broja odnosa u opštini*. Moglo bi se čak tvrditi da se *njihova normativna delatnost iscrpljivala pretežno u „proizvođenju" opštih i pojedinačnih propisa*.

Opštinske skupštine su u proteklim godinama normirale i one odnose za koje se može reći da su dugo u prošlosti bili regulisani uzajamno i neposredno između samih zainteresovanih građana, pre svega onih koji žive na selu (čuvanje stoke i drugo). Na taj način faktički je rasla uloga opštinskih skupština, ali prvenstveno kao organa političke vlasti. Međutim, današnji uslovi nužno zahtevaju da se opštinske skupštine orijentišu ne samo na donošenje normativnih akata nego da se u što većoj meri izraze i kao opšti i najširi organ društvenog samoupravljanja i tako se još više afirmišu kao najodgovorniji društveno-politički faktor politike razvoja novih, samoupravnih socijalističkih društvenih odnos u opštini.

4. Na ovako obimnu normativnu delatnost opštinskih skupština, naročito prvih godina posle njihovog konstituisanja 1963. godine, uticala je u dobroj

[7] „Aktuelni problemi društveno-političke strukture Beograda", sv. II, 1966, str. 78.

[8] U pomenutom *Pregledu* Republičkog zavoda za javnu upravu SR Srbije prikazano je preko 500 poslova opštinske skupštine čije vršenje se može preneti na savete i organe uprave.

meri i *obaveza usklađivanja opštinskih propisa sa Ustavom, zakonima i drugim propisima organa širih društveno-političkih zajednica.* Kao što je poznato, opštinske skupštine bile su obavezne da u roku od godinu dana usklade sa Ustavom i pojedinim zakonima svoje propise donete po navedenom osnovu.

Dosadašnje iskustvo pokazuje da su opštinske skupštine bile stavljane u nepovoljniji položaj u odnosu na skupštine širih društveno-političkih zajednica u pogledu rokova za usklađivanje svojih propisa. Upravo i u tome se mogu tražiti razlozi za formalno usklađivanje opštinskih propisa sa propisima republičkih i saveznih organa.

5. U tom istom periodu, od juna 1963. do aprila 1964. godine, bilo je značajno *angažovanje opštinskih skupština i njihovih organa, pa i ostalih društveno-političkih faktora u opštini, na donošenju novih opštinskih statuta.* U osnovi bili su doneti statuti koji su u većoj meri nego ranije odražavali konkretne prilike i uslove u svakoj pojedinoj opštini. U novim opštinskim statutima bili su manje ili više uspešno izraženi osnovni društveno-ekonomski, društveno-politički, socijalno-humanitarni i drugi odnosi u celini, a ne samo organizacija političkog i samoupravnog mehanizma opštine, kao što je to ranije bilo.

Uvažavajući sve to, ipak se može konstatovati da ni opštinski statuti doneti u toku 1963. i prvoj polovini 1964. godine nisu regulisali sve osnovne odnose na način kako se to zamišljalo i, verovatno, htelo, mada su na njihovoj izradi bili angažovani tako reći najsposobniji kadrovi kojima su u tom periodu raspolagale opštinske skupštine i u tu svrhu bila utrošena znatna finansijska sredstva.

Kao što je svojevremeno bilo opravdano i veoma aktuelno, a vremenski i određeno, insistiranje na donošenju novih opštinskih statuta, tako se sada nameće *potreba za njihovim menjanjem i dopunjavanjem, pa i donošenjem novih.* Između ostalog, takve obaveze za opštinske skupštine proizlaze i iz poslednjih ustavnih promena, iz Zakona o narodnoj odbrani i drugih zakona, kao i iz dubljih kvalitativnih promena do kojih je došlo u društveno-ekonomskom i političkom sistemu i razvoju samoupravljanja uopšte u periodu posle 1963. godine, a koje su se odražavale i na komunalni sistem.[9] Sigurno je da će takve obaveze proizaći i iz sadašnje revizije i kodifikacije saveznog i republičkog zakonodavstva. O takvoj neophodnosti izmena i dopuna u opštinskim statutima, pa i donošenja novih, govori se i u analizama opštinskih statuta u pojedinim republikama, a u poslednje vreme i u pojedinim analitičkim materijalima pripremanim za prigodne sastanke i u nekim javnim raspravama.[10]

---

[9] O potrebi izmena i dopuna opštinskih statuta koje proizlaze iz sadašnjeg Zakona o narodnoj odbrani može se videti šire u autorovim radovima: *Neki problemi narodne odbrane u opštinama*, „Zbornik radova Političke škole JNA", br. 2/69, str. 61—75. i *Problemi ostvarivanja funkcije opština u oblasti narodne odbrane*, „Socijalizam", br. 3/70, str. 328—349.

[10] Vidi: Dr Momčilo Dimitrijević, *Izrada statuta opštine*, „Opština", br. 8/70, str. 46—60.

III

Za razumevanje stvarne uloge opštinskih skupština u regulisanju najvažnijih pitanja i odnosa u opštini značajno je videti ne samo koliko su ukupno opštih akata one donele u proteklih sedam godina nego i kakve su opšte akte (po vrstama i iz kojih oblasti) najviše donosile. To je neophodno znati da bi se moglo realno zaključivati o tome u kom svojstvu su se opštinske skupštine više ispoljavale — da li kao organ političke vlasti ili kao organ društvenog samoupravljanja. S obzirom na dvojaku društvenu ulogu opštinskih skupština, veoma je važno ustanoviti u kom odnosu se nalaze danas elementi klasičnog političkog i novog, samoupravnog i u sferi regulisanja osnovnih društveno-ekonomskih, socijalno-humanitarnih, političkih i drugih odnosa u opštini.

1. *Normativna delatnost opštinskih skupština posmatrana po vrstama opštih akata* koje su one donosile u proteklim godinama pokazuje da su se one ispoljavale pretežno kao organ političke vlasti, a znatno manje nego što se pretpostavljalo i, verovatno, očekivalo kao organ društvenog samoupravljanja. To je, pored elemenata izvedenog i obimnosti, treći izuzetno značajan zaključak o normativnoj delatnosti opštinskih skupština u proteklih sedam godina. Pokušaću da to i brojčano ilustrujem.

Za ilustraciju uzimam podatke o normativnoj delatnosti opštinskih skupština u 1968. godini pošto su najsvežiji (publikovani su ove godine), a međusobni odnos pojedinih opštih akata (odluka, naredbi, pravilnika, uputstava, preporuka, zaključaka, opštih rešenja i ostalih opštih akata) koje su one donosile prošlih godina u globalu je ostao isti. Zato, poređenja radi, prikazujem i podatke o normativnoj delatnosti opštinskih skupština zajedno sa savetima i organima uprave iz 1965. godine.

Normativna delatnost opštinskih skupština po vrstama opštih akata koje su one donosile u 1965. i 1968. godini predstavljena tabelarno (podaci za SFRJ) izgleda ovako:

Vrsta opštih akata	Vrsta opštih akata koje su donele opštinske skupštine zajedno sa savetima i organima uprave				Broj opštih akata koji dolazi na jednu opšt. skupštinu	
	1965.		1968.			
	Svega	%	Svega	%	1965.	1968.
Ukupno opštih akata	124.735	100,00	87.860	100,00	240	176
Odluke	39.034	31,30	27.894	31,75	75	56
Naredbe	1.693	1,35	989	1,13	3	2
Pravilnici i pravila	1.576	1,26	1.014	1,15	3	2
Uputstva	1.308	1,05	1.277	1,45	3	3
Ukupno	5.298	4,24	3.169	3,61	11	6

meri i *obaveza usklađivanja opštinskih propisa sa Ustavom, zakonima i drugim propisima organa širih društveno-političkih zajednica.* Kao što je poznato, opštinske skupštine bile su obavezne da u roku od godinu dana usklade sa Ustavom i pojedinim zakonima svoje propise donete po navedenom osnovu.

Dosadašnje iskustvo pokazuje da su opštinske skupštine bile stavljane u nepovoljniji položaj u odnosu na skupštine širih društveno-političkih zajednica u pogledu rokova za usklađivanje svojih propisa. Upravo i u tome se mogu tražiti razlozi za formalno usklađivanje opštinskih propisa sa propisima republičkih i saveznih organa.

5. U tom istom periodu, od juna 1963. do aprila 1964. godine, bilo je značajno *angažovanje opštinskih skupština i njihovih organa, pa i ostalih društveno-političkih faktora u opštini, na donošenju novih opštinskih statuta.* U osnovi bili su doneti statuti koji su u većoj meri nego ranije odražavali konkretne prilike i uslove u svakoj pojedinoj opštini. U novim opštinskim statutima bili su manje ili više uspešno izraženi osnovni društveno-ekonomski, društveno-politički, socijalno-humanitarni i drugi odnosi u celini, a ne samo organizacija političkog i samoupravnog mehanizma opštine, kao što je to ranije bilo.

Uvažavajući sve to, ipak se može konstatovati da ni opštinski statuti doneti u toku 1963. i prvoj polovini 1964. godine nisu regulisali sve osnovne odnose na način kako se to zamišljalo i, verovatno, htelo, mada su na njihovoj izradi bili angažovani tako reći najsposobniji kadrovi kojima su u tom periodu raspolagale opštinske skupštine i u tu svrhu bila utrošena znatna finansijska sredstva.

Kao što je svojevremeno bilo opravdano i veoma aktuelno, a vremenski i određeno, insistiranje na donošenju novih opštinskih statuta, tako se sada nameće *potreba za njihovim menjanjem i dopunjavanjem, pa i donošenjem novih.* Između ostalog, takve obaveze za opštinske skupštine proizlaze i iz poslednjih ustavnih promena, iz Zakona o narodnoj odbrani i drugih zakona, kao i iz dubljih kvalitativnih promena do kojih je došlo u društveno-ekonomskom i političkom sistemu i razvoju samoupravljanja uopšte u periodu posle 1963. godine, a koje su se odražavale i na komunalni sistem.[9] Sigurno je da će takve obaveze proizaći i iz sadašnje revizije i kodifikacije saveznog i republičkog zakonodavstva. O takvoj neophodnosti izmena i dopuna u opštinskim statutima, pa i donošenja novih, govori se i u analizama opštinskih statuta u pojedinim republikama, a u poslednje vreme i u pojedinim analitičkim materijalima pripremanim za prigodne sastanke i u nekim javnim raspravama.[10]

---

[9] O potrebi izmena i dopuna opštinskih statuta koje proizlaze iz sadašnjeg Zakona o narodnoj odbrani može se videti šire u autorovim radovima: *Neki problemi narodne odbrane u opštinama*, „Zbornik radova Političke škole JNA“, br. 2/69, str. 61—75. i *Problemi ostvarivanja funkcije opština u oblasti narodne odbrane*, „Socijalizam“, br. 3/70, str. 328—349.

[10] Vidi: Dr Momčilo Dimitrijević, *Izrada statuta opštine*, „Opština“, br. 5/70, str. 46—60.

III

Za razumevanje stvarne uloge opštinskih skupština u regulisanju najvažnijih pitanja i odnosa u opštini značajno je videti ne samo koliko su ukupno opštih akata one donele u proteklih sedam godina nego i kakve su opšte akte (po vrstama i iz kojih oblasti) najviše donosile. To je neophodno znati da bi se moglo realno zaključivati o tome u kom svojstvu su se opštinske skupštine više ispoljavale — da li kao organ političke vlasti ili kao organ društvenog samoupravljanja. S obzirom na dvojaku društvenu ulogu opštinskih skupština, veoma je važno ustanoviti u kom odnosu se nalaze danas elementi klasičnog političkog i novog, samoupravnog i u sferi regulisanja osnovnih društveno-ekonomskih, socijalno-humanitarnih, političkih i drugih odnosa u opštini.

1. *Normativna delatnost opštinskih skupština posmatrana po vrstama opštih akata* koje su one donosile u proteklim godinama pokazuje da su se one ispoljavale pretežno kao organ političke vlasti, a znatno manje nego što se pretpostavljalo i, verovatno, očekivalo kao organ društvenog samoupravljanja. To je, pored elemenata izvedenog i obimnosti, treći izuzetno značajan zaključak o normativnoj delatnosti opštinskih skupština u proteklih sedam godina. Pokušaću da to i brojčano ilustrujem.

Za ilustraciju uzimam podatke o normativnoj delatnosti opštinskih skupština u 1968. godini pošto su najsvežiji (publikovani su ove godine), a međusobni odnos pojedinih opštih akata (odluka, naredbi, pravilnika, uputstava, preporuka, zaključaka, opštih rešenja i ostalih opštih akata) koje su one donosile prošlih godina u globalu je ostao isti. Zato, poređenja radi, prikazujem i podatke o normativnoj delatnosti opštinskih skupština zajedno sa savetima i organima uprave iz 1965. godine.

Normativna delatnost opštinskih skupština po vrstama opštih akata koje su one donosile u 1965. i 1968. godini predstavljena tabelarno (podaci za SFRJ) izgleda ovako:

Vrsta opštih akata	Vrsta opštih akata koje su donele opštinske skupštine zajedno sa savetima i organima uprave				Broj opštih akata koji dolazi na jednu opšt. skupštinu	
	1965.		1968.			
	Svega	%	Svega	%	1965.	1968.
Ukupno opštih akata	124.735	100,00	87.860	100,00	240	176
Odluke	39.034	31,30	27.894	31,75	75	56
Naredbe	1.693	1,35	989	1,13	3	2
Pravilnici i pravila	1.576	1,26	1.014	1,15	3	2
Uputstva	1.308	1,05	1.277	1,45	3	3
Ukupno	5.298	4,24	3.169	3,61	11	6

Vrsta opštih akata		Vrsta opštih akata koje su donele opštinske skupštine zajedno sa savetima i organima uprave				Broj opštih akata koji dolazi na jednu opšt. skupštinu	
		1965.		1968.			
		Svega	%	Svega	%	1965.	1968.
Prepo-ruke	koje su donela veća radnih zajednica	399	0,32	364	0,40	1	1
	Ukupno	27.734	22,22	20.591	23,44	45	41
Zak-ljučci	koje su donela veća radnih zajednica	1.044	0,83	1.090	1,23	2	2
Opšta rešenja		35.550	28,50	23.786	27,07	70	48
Ostali opšti akti		12.542	10,07	9.140	10,40	24	16

Na osnovu podataka iz pojedinačnih opština, kao i globalnih statističkih podataka iskazanih u tabeli, može se izvući nekoliko značajnih konstatacija koje samo potvrđuju ocenu o pretežnom manifestovanju opštinskih skupština u sferi normativne delatnosti kao organa političke vlasti.[11] Pre svega, *opštinske skupštine su donosile znatno više opštih akata koji su pravno obavezivali, a manje onih koji su imali samo moralno-političku snagu.*

Kako se iz tabele može videti, *odluke*, kao vrsta opšteg propisa, bile su najviše zastupljene u normativnoj delatnosti opštinskih skupština u proteklim godinama. Opštinske skupštine su, na primer, u 1965. godini donele 39.034 odluke, što je činilo skoro jednu trećinu (31,30 odsto) u odnosu na ukupan broj opštih propisa donetih u toj godini. Na jednu opštinsku skupštinu u proseku je dolazilo 75 odluka. Procentualno, broj odluka koje su opštinske skupštine donele u 1968. godini bio je čak u neznatnom porastu (31,75 odsto).

To što je rečeno za odluke u približno istoj meri važi i za *opšta rešenja*. Opštinske skupštine su donosile opšta rešenja takođe u velikom broju: u 1965. godini 35.550, ili 28,50 odsto, a u 1968. godini 23.786, ili 27,07 odsto u odnosu na ukupan broj opštih propisa donetih u tekućoj godini. Na jednu opštinsku skupštinu u proseku je dolazilo u 1965. godini 70, a u 1968. godini 48 opštih rešenja.

Na drugoj strani, broj donetih *preporuka* nalazi se u apsolutnom i relativnom opadanju. Na primer, u toku 1965. godine opštinske skupštine su donele ukupno 5.298 preporuka, ili 4,24 odsto, a u 1968. godini samo 3.169, ili 3,61 odsto u odnosu na ukupan broj opštih propisa donetih u tekućoj godini. Na jednu opštinsku skupštinu u proseku je dolazilo u 1965. godini 11, a u 1968.

[11] Podaci su uzeti iz „Statističkog biltena" br. 425/66. i 559/70.

godini samo 6 preporuka. U celom tom periodu posle 1963. godine najveći broj preporuka donele su opštinske skupštine u Sloveniji, a najmanje u Bosni i Hercegovini, a ranije i u Crnoj Gori i Makedoniji.

Naročito je primetan izuzetno mali broj preporuka koje su na posebnim sednicama donosila veća radnih zajednica opštinskih skupština. Na primer, u 1965. godini doneto je ukupno 399, ili 0,32 odsto, a u 1968. godini 364, ili 0,40 odsto u odnosu na ukupan broj opštinskih propisa koje su opštinske skupštine zajedno sa savetima i organima uprave donele u tim godinama. Na jednu opštinsku skupštinu u proseku ne dolazi ni po jedna preporuka. Mislim da tu nije potreban nikakav komentar o tome u kojoj meri se izražavala uloga veća radnih zajednica kao elementa novog, samoupravnog u strukturi i funkcionisanju opštinskih skupština. Umesto toga, pre bi se moglo zaključiti da su se ta veća radnih zajednica i sama utapala u delatnost opštinskih skupština kao organa političke vlasti.

2. Analiza *normativne delatnosti opštinskih skupština po oblastima društvenih delatnosti* pokazuje da je u proteklim godinama najviše opštih propisa u odnosu na njihov ukupan broj bilo doneto u oblasti privrede, a unutar toga iz finansija i komunalno-stambene delatnosti. Na primer, u pomenutoj oblasti u drugoj polovini 1963. godine bilo je doneto 18.118, u 1964. godini 68.442, ili 58,09 odsto, u 1965. godini 72.346, ili 58 odsto, a u 1968. godini 39.772 opšta propisa, ili 45,26 odsto od njihovog ukupnog broja.

Sve to samo potvrđuje da su opštinske skupštine i u bitno izmenjenim uslovima zadržale poziciju veoma uticajnog faktora u oblasti privrede i da one same, donošenjem velikog broja opštih propisa, u znatnoj meri utiču na opšte uslove privređivanja privrednih organizacija na području opštine. Pre svega, tu se misli na odluke opštinskih skupština o budžetu (koje su po pravilu menjane i dopunjavane po nekoliko puta u toku jedne godine), o privremenom finansiranju potreba organa i ustanova u opštini, o porezima i doprinosima, o administrativnim taksama, o utvrđivanju stopa doprinosa za izdvajanje u fondove zajedničke potrošnje privrednih organizacija, o obavezi prijema pripravnika ili oslobađanja od takve obaveze itd.

Do takvog istog zaključka dolazi se, uostalom, i analizom obima njihove ukupne aktivnosti u proteklim godinama. Upravo, iz ove oblasti (posebno finansija i društvenog plana) na sednicama skupština i veća bilo je postavljeno izrazito najviše pitanja na dnevni red. Za oblast privrede same skupštine donosile su najveći broj propisa, zatim dolaze saveti, pa tek onda organi opštinske uprave.

3. *Poređenje normativne delatnosti opštinskih skupština po socijalističkim republikama* takođe omogućava da se uoče izvesna kretanja i tendencije na koje je vredno da se u kraćim crtama ukaže.

U periodu posle 1963. godine opštinske skupštine u Makedoniji donosile su prosečno najviše opštih propisa — u 1965. godini 362, ili 150 odsto, a u 1968. godini 270, ili 153 odsto u odnosu na jugoslovenski prosek. Relativno velik broj opštih propisa donosile su i opštinske skupštine u Bosni i Hercego-

vini — u 1968. godini 213, ili 122 odsto u odnosu na jugoslovenski prosek. Na drugoj strani, opštinske skupštine u Sloveniji donosile su relativno najmanje opštih propisa — u 1965. godini 167, ili 68 odsto, a u 1968. godini 139, ili 78 odsto u odnosu na jugoslovenski prosek. Za razliku od ranijih godina, opštinske skupštine u Hrvatskoj u toku 1968. godine donele su manji broj opštih propisa i u odnosu na opštinske skupštine u Sloveniji — 103, ili 58 odsto od jugoslovenskog proseka.

I obrnuto, dok su opštinske skupštine u Sloveniji donosile relativno najveći broj preporuka — u 1965. godini 17, ili 155 odsto, a u 1968. godini 11, ili 183 odsto u odnosu na jugoslovenski prosek, dotle su opštinske skupštine u Bosni i Hercegovini donosile konstantno najmanje — svega 4—5 preporuka, što je znatno ispod jugoslovenskog proseka. Za opštinske skupštine u Srbiji se može reći da su se u donošenju svih vrsta opštih propisa nalazile manje ili više na nivou jugoslovenskog proseka.

Bez upuštanja u druge pojedinosti, moglo bi se zaključiti da je normativna delatnost opštinskih skupština na donošenju akata koji pravno obavezuju bila najizraženija u Makedoniji i Bosni i Hercegovini (a ranije i u Hrvatskoj), a znatno manje u Sloveniji. Koliko se to uopšte može zaključivati na osnovu globalnih statističkih podataka o normativnoj delatnosti u proteklim godinama, opštinske skupštine u Sloveniji su se u nešto manjem obimu izražavale u ulozi organa političke vlasti u odnosu na sve ostale republike.

IV

Za normativnu delatnost opštinskih skupština, kako je to već naglašeno, bilo je karakteristično donošenje velikog broja odluka i drugih normativnih akata. Obim regulisanja društveno-ekonomskih, socijalno-humanitarnih, političkih i drugih odnosa u opštini aktima koji pravno obavezuju građane, radne i druge samoupravne organizacije i zajednice predstavlja indikator koji dovoljno očigledno pokazuje u kojoj su se meri opštinske skupštine u svojoj dosadašnjoj celokupnoj aktivnosti, pa prema tome i u sferi normativne delatnosti, izražavale kao organi političke vlasti. Ukoliko bi se ostalo samo na onome što je do sada izneto, ocena o stvarnom položaju opštinskih skupština u sferi normativne delatnosti bila bi u najmanju ruku jednostrana, nepotpuna i neobjektivna.

Naprotiv, može se konstatovati da su se opštinske skupštine, iako ne u meri u kojoj se, verovatno, htelo i želelo, *ipak ispoljavale ne samo kao organi političke vlasti već i kao organi društvenog samoupravljanja.* Tu dvojaku ulogu opštinskih skupština treba shvatiti kao proces u kome su elementi klasičnog bili još dosta izraženi i tako uočiti postepenost njihove transformacije iz čisto državnih organa u opšti i najširi teritorijalni organ društvenog samoupravljanja u opštini.

1. Pored opštih propisa, *opštinske skupštine su donosile i druge akte koji su imali opšti karakter ali se nisu smatrali normativnim aktima.* U ovu grupu akata, pored ostalih, spadaju i *preporuke.* O kvantitativnoj strani u vezi sa

preporukama izneto je samo nekoliko najopštijih podataka. Ostaje da se u ovom delu nešto više kaže o njihovoj kvalitativnoj strani. Pri tome polazim od toga da su preporuke značajan instrumenat preko kojeg se opštinske skupštine u odnosima sa radnim organizacijama i drugim sve brojnijim samoupravnim zajednicama (interesnim i drugim) u većoj meri počinju ispoljavati kao opšti i najširi samoupravni organ u pogledu međusobnog samoupravnog demokratskog dogovaranja, koordinacije i povezivanja zajedničkih napora u rešavanju svih onih pitanja koja su od interesa za sve njih u opštini. Ovde će, naravno, biti izneto samo nekoliko najopštijih konstatacija o odnosu opštinskih skupština prema preporukama i o njihovom mestu u ukupnoj normativnoj delatnosti opštinskih skupština.

Naročito posle svoga konstituisanja juna 1963. godine *opštinske skupštine su donosile preporuke u relativno velikom broju.* Po ukupnim podacima, one su uzastopno u 1964. i 1965. godini donosile u proseku po 11 preporuka. Najmanje su ih donosile opštinske skupštine u Bosni i Hercegovini (4—5), a najviše u Sloveniji (17). U najvećem broju donosile su ih same skupštine, zatim njihovi saveti, a samo izuzetno i organi opštinske uprave.[12]

Samo pojedine preporuke imale su opšti karakter i odnosile su se na sve radne organizacije na području opštine, dok je veći broj bio namenjen tačno određenim radnim organizacijama i ustanovama. U preporukama koje su donosili saveti bila su zahvatana manje obimna pitanja i znatno su konkretnije. Već iz dosadašnje prakse mnoge opštinske skupštine su, izgleda, izvukle pouku da u donošenju preporuka budu obazrivije i da ih tako olako i u velikom broju ne donose.

Preporuke opštinskih skupština najčešće su nicale u organima uprave, stručnim službama i u užem delu same skupštine. Prilikom njihovog donošenja nedovoljno su bili konsultovani upravo oni kojima su preporuke kasnije bile upućivane. Zato se nije ni moglo očekivati postizanje željenih efekata, to jest uspešno usklađivanje interesa samih radnih organizacija s interesima opštine, pa i društvene zajednice kao celine preko tako sačinjenih i donetih preporuka. Naime, preporukama koje su faktički sačinili samo organi opštinske uprave to jednostavno nije moglo da se postigne.

Dosadašnja praksa pokazuje, dalje, *ne samo da su se preporuke prošlih godina olako donosile nego i da se nije uvek pratila njihova sudbina,* to jest da li se i u kojoj meri prihvataju od onih kojima su upućivane. Iz analize načina na koji su donošene mogla se predvideti njihova sudbina. Zato nije ni čudo što su preporuke opštinskih skupština najčešće dospevale samo do rukovodećih ljudi u radnim organizacijama, a ponekad samo do njihove administracije i tako završavale svoj put u njenim fiokama. Tvrdi se da je bilo slučajeva, doduše izuzetnih, da se preporuke nisu ni pročitale, a da se i ne govori o realizaciji stavova koje su one sadržale.

I najzad, može se konstatovati da *nisu bili retki ni slučajevi negativnog odnosa prema preporukama, njihovog neprihvatanja u celini, pa i neizvrša-*

[12] Na primer, u toku 1968. godine opštinske skupštine su donele 1.800 preporuka, ili 56,8 odsto, saveti 1.129, ili 35 odsto i organi uprave 240, ili 8,2 odsto od ukupnog broja preporuka donetih u toj godini.

vanja od strane radnih organizacija, a da se razlozi za to ne iznesu ni u kakvom obliku. One nisu prihvatane ne samo kada je bila u pitanju neka materijalna obaveza nego ni u drugim prilikama.

Iskustvo iz proteklih godina pokazuje da se i sam odnos opštinskih skupština prema preporukama nužno treba da izmeni ne samo u pogledu donošenja nego i u pogledu njihove realizacije. Naime, preporuke opštinskih skupština mogu da postanu efikasan instrumenat usklađivanja pojedinačnih interesa preko zajedničkih u opštini sa širim društvenim interesima samo ako su realne, to jest ako izrastaju iz potreba samih radnih organizacija i odgovaraju njihovim interesima.

U poslednje vreme može se uočiti nešto drugačiji odnos opštinskih skupština prema preporukama, a naročito u pogledu praćenja njihove sudbine. U praksi se i na primeru preporuka pokazalo da je relativno lakše doneti jedan propis nego se izboriti za njegovo sprovođenje u život.

2. Za delatnost opštinskih skupština u proteklim godinama bilo je karakteristično i *njihovo nastojanje da kontinuirano prate stanje u svim oblastima društvenih delatnosti i da na taj način vrše određen pozitivan uticaj i usmeravanje.*

Iz mnogih zapisnika sa sednica skupština i veća moglo se zaključiti da skoro nije bilo sednica na kojima nisu bili razmatrani izveštaji, analize, razne informacije, predlozi, studije i elaborati o raznim poduhvatima u okviru opštine. Ovde će biti istaknuto samo ono najbitnije o izveštajima i predlozima koje su brojne političke i samoupravne strukture u opštini podnosile opštinskim skupštinama.

Na sednicama opštinskih skupština bilo je razmatrano u toku 1963. godine 6.964, u 1964. godini 12.539, u 1965. godini 11.257 i u 1968. godini 12.217 *izveštaja.* Te izveštaje podnosili su saveti, predsednici i sekretari opštinskih skupština i ostali organi i organizacije u opštini. U najvećem broju su ih podnosili saveti, dok su predsednici i sekretari opštinskih skupština činili to u manjoj meri. Poslednjih godina pojavili su se u tom pogledu kao činioci i mesne zajednice i organi širih društveno-političkih zajednica.

U periodu posle 1963. godine u proseku najviše izveštaja bilo je podneto opštinskim skupštinama u Sloveniji, dok znatno manje u Makedoniji i Crnoj Gori.[13]

U poslednje vreme opštinske skupštine su na svojim sednicama sve češće razmatrale i analizirale stanje i probleme u pojedinim neprivrednim delatnostima, što, svakako, predstavlja pozitivnu orijentaciju u njihovom radu s obzirom na raniji stav u tom pogledu.

Iz analize funkcionisanja pojedinih opštinskih skupština *u proteklim godinama može se uočiti, iako je to još retko i samo izuzetno, praksa vraćanja podnetih izveštaja i raznih informacija opštinskih skupština od strane odbornika i njihovo neprihvatanje* ukoliko nisu bili saglasni sa datim ocenama u

[13] Na primer, u 1968. godini opštinskim skupštinama u Makedoniji u proseku je bilo podneto 19, u Crnoj Gori 21, u Srbiji 23, a u Sloveniji 32 izveštaja.

njima i izražavanje zahteva za dopunama i njihovim ponovnim razmatranjem.[14]

U celini uzev, ispoljena aktivnost opštinskih skupština u razmatranju sve većeg broja izveštaja i raznih drugih informacija koje su podnosili mnogi društveni i politički faktori pokazuje da one sve više postaju, bez obzira na slabosti u njihovom dosadašnjem radu i posebno u sferi normativne delatnosti, opšti i najširi samoupravni organ u opštini. Uz sve propratne teškoće, opštinske skupštine su sve izrazitije počele da utiču manje ili više uspešno na rešavanje velikog broja složenih pitanja važnih za život i rad radnih ljudi i njihovih samoupravnih asocijacija i bez donošenja pravno obaveznih akata. *U proteklim godinama opštinskim skupštinama bilo je podneto neuporedivo više predloga nego izveštaja.*[15] I u podnošenju predloga najviše su se istakli saveti, a tek onda ostali organi i organizacije u opštini, članovi skupština, predsednici i sekretari opštinskih skupština.[16]

Mnogo je veći broj predloga nego izveštaja koje nisu prihvatile opštinske skupštine.[17] U celini uzev, procenat podnetih predloga koje opštinske skupštine nisu usvojile nije velik (u proteklim godinama kretao se od 2 do 4 odsto), ali je ipak značajan po tome što će u uslovima kada opštinske skupštine budu radile još kvalifikovanije sve manje biti šansi da se određeni predlozi mogu lako i jednostavno „progurati" na sednicama skupština i veća. Inače, ne samo u prošlosti već i danas takva praksa je prisutna u radu opštinskih skupština.

Podnošenje predloga, s jedne strane, omogućava i vanskupštinskim faktorima pokretanje određenog broja pitanja, predlaganje donošenja određenih odluka i drugih mera, ali, s druge strane, nameće potrebu da opštinske skupštine budu obazrivije i da uzimaju u obzir samo one predloge koji doista izražavaju zajednički interes građana i radnih ljudi u opštini.

Dok su prošlih godina samo izuzetno na sednicama opštinskih skupština bila postavljana i takva pitanja o kojima se nisu donosili pravni akti, sada je to sve češći slučaj. Takvom orijentacijom u svom radu opštinske skupštine su se oslobađale od formalizma. Ponekad je bilo dovoljno i samo ujednačavanje gledišta o određenim pitanjima, nešto što je predstavljalo samo orijentaciju u radu odbornika, organa upravljanja u radnim organizacijama itd. To je, u stvari, put koji jedino može dovesti opštinske skupštine u položaj da one i faktički postanu mesto demokratskog samoupravnog dogovaranja o svemu što predstavlja zajednički interes u opštini. Ipak, i pored takve, u osnovi pozitivne,

---

[14] Na primer, one su u toku 1964. godine vratile 180, u 1965. godini 122 i u 1968. godini 234 izveštaja. Najviše vraćenih izveštaja u toku 1968. godine bilo je u Hrvatskoj (91) i Srbiji (50), a najmanje u Makedoniji (2) i Crnoj Gori (16). S obzirom na podnosioce, najviše izveštaja je, na primer, u 1968. godini bilo vraćeno savetima (100) i ostalim organima i organizacijama u opštini (88), a najmanje predsednicima (3) i sekretarima opštinskih skupština (4).

[15] Na primer, u toku 1964. godine bilo je podneto 42.474, u 1965. godini 51.817 i u 1968. godini 31.206 predloga.

[16] Na primer, u 1968. godini saveti su podneli 21.461, ostali organi i organizacije u opštini 4.471, članovi skupština 1.925, predsednici opštinskih skupština 1.485, mesne zajednice 863, sekretari opštinskih skupština 620 i organi širih društveno-političkih zajednica 381 predlog.

[17] Na primer, u Srbiji su opštinske skupštine vratile u toku 1964. godine 263, u 1965. godini 330 i u 1968. godini 160 predloga.

orijentacije u radu opštinskih skupština, može se reći da one nisu uspevale uvek da zahvate sve aktuelne probleme i da pravovremeno i do kraja izgrade stavove o svim važnijim pitanjima u opštini.

V

Poslednjih godina po svojoj aktuelnosti nametalo se sve više i *pitanje praćenja normativne delatnosti u opštini.* Naime, pitanje se postavlja dvojako — kao praćenje normativne delatnosti opštinskih skupština i njihovih organa od organa širih društveno-političkih zajednica (u prvom redu republika) i kao praćenje normativne delatnosti organa upravljanja u radnim i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama od strane opštinskih skupština i njihovih organa.

1. *U praćenju normativne delatnosti opštinskih skupština od strane republičkih i saveznih organa (a za Kosovo i Vojvodinu i pokrajinskih) samo izuzetno se mogu naći primeri predloga za obustavljanje, poništavanje ili ukidanje normativnih akata.* Nekim opštinskim skupštinama bile su prošlih godina stavljane samo pojedinačne zamerke u pogledu formalno-pravnih nedostataka koje je trebalo otkloniti u konačnoj verziji propisa, što je i prihvatano. Međutim, to ne znači da stvarno nije bilo normativnih akata opštinskih skupština koje nije trebalo obustavljati, poništavati ili ukidati. Naprotiv, mogu se navesti primeri koji bi pokazali da je bilo takvih normativnih akata opštinskih skupština koji su bili u suprotnosti sa odredbama republičkih zakona i drugih opštih propisa. Učestali sporovi pred ustavnim sudovima, od kojih je neke beležila i dnevna štampa, to jasno potvrđuju.

2. Na drugoj strani, *ni opštinske skupštine sa svoje strane nisu vršile sistematsko i organizovano praćenje normativne delatnosti u radnim organizacijama,* osim kada su na to bile izričito obavezane, iako je dovoljno jasno istaknuta njihova uloga u zaštiti ustavnosti i zakonitosti. Naime, u tom pogledu one su samo jedan od mnogobrojnih instrumenata u mehanizmu zaštite ustavnosti i zakonitosti. Ovde se, zapravo, radi o obimnom i odgovornom zadatku s obzirom na postojanje velikog broja centara odlučivanja u opštini. Formalno, skupštine u mnogim opštinama posebnim odlukama su obavezale radne organizacije sa svog područja na dostavljanje opštih akata, podataka i drugih obaveštaja, a za pojedine njihove propise to proizlazi iz samih zakona.

Praćenje normativne delatnosti organa upravljanja u radnim organizacijama predstavlja veoma obiman posao, naročito za skupštine u onim opštinama na čijim je teritorijama locirano po nekoliko stotina raznovrsnih velikih i malih radnih organizacija i samoupravnih interesnih i drugih zajednica (Maribor, Novi Sad, Rijeka, Niš, Osijek, Split, Kragujevac, Leskovac, Subotica, Zrenjanin itd.). S obzirom na sadašnje stanje, opštinske skupštine nisu u mogućnosti da preko svojih službi efikasno vrše ulogu čuvara ustavnosti i zakonitosti.

3. Polazeći od toga da opštinski propisi predstavljaju deo jedinstvenog pravnog sistema Jugoslavije, od značaja je, po mom mišljenju, da se istaknu još neki problemi.

Prvo, *da li opštinski propisi kao deo jedinstvenog pravnog sistema Jugoslavije u svemu dele sudbinu toga sistema?*

Drugo, *da li opštinski propisi imaju istu pravnu snagu i da li uživaju isti stepen sudske zaštite* kao što je to slučaj sa saveznim, republičkim i pokrajinskim propisima i kakvi se problemi pojavljuju u tom pogledu?

Treće, za opštinske propise je jasno da moraju biti doneti u skladu i na osnovu ustava, zakona i drugih propisa širih društveno-političkih zajednica, *a nije li već vreme da i opštinski propisi na izvestan način posluže kao osnova za pravno regulisanje određenih odnosa od strane organa širih društveno-političkih zajednica, koji bi uvažavali bogatu i sve raznovrsniju praksu u opštini kao u jednoj od samoupravnih baza.* Drugim rečima, za sada je prisutan jednosmeran uticaj u sferi normativne delatnosti — samo od „vrha" prema „bazi". Međutim, zašto već sada ne bi mogao biti inaugurisan dvosmeran uticaj u sferi normativne delatnosti društveno-političkih zajednica — od širih društveno-političkih zajednica prema opštinama, ali i u obrnutom pravcu?

Sve što je rečeno o dvosmernom uticaju u normativnoj delatnosti između širih društveno-političkih zajednica i opština — u jednakoj meri bi trebalo da važi i u odnosima između opštinskih skupština i organa upravljanja u radnim organizacijama.

VI

Sprovođenje u život odluka i drugih opštih propisa opštinskih skupština je isto tako jedno od aktuelnih pitanja u sferi normativne delatnosti. Naime, *normativna delatnost opštinskih skupština u proteklim godinama pokazuje da je neophodno imati u vidu ne samo donošenje opštih propisa nego i to kako se i u kojoj meri oni sprovode u život.* U poslednje vreme pojavljuju se problemi ne samo u vezi sa donošenjem nego sve više u pogledu izvršavanja opštih propisa, pre svega odluka opštinskih skupština.

1. Dosadašnje iskustvo pokazuje da *izvršavanje opštih propisa koje donose opštinske skupštine postaje sve aktuelnije.* Između ostalog, to proizlazi iz obima normativne delatnosti opštinskih skupština. U tom pogledu ističe se raskorak između organa i službi koje faktički postoje i obima poslova na ovom području. Tvrdi se da se oko 25 odsto, a prema nekima i znatno veći procenat, odluka opštinskih skupština ne ostvaruje, ili ne bar u potpunosti. Izgleda da se opštinske skupštine još uvek ne pridržavaju — inače poznatog starog i često ponavljanog — pravila da onaj ko donosi odluke i druge opšte propise dužan je da zna šta se sa njima i događa. Međutim, sprovođenje odluka i drugih opštih propisa u život ne može se zamisliti, između ostalog, ni bez kvalifikovane opštinske uprave.

Polazeći od toga da je kvalifikovana opštinska uprava jedna od nužnih pretpostavki za efikasan rad opštinskih skupština uopšte, pa i u sferi regulisanja osnovnih društvenih odnosa u opštini, postaje sve aktuelnije i *pitanje stručne osposobljenosti kadrova u tim organima,* koji se inače angažuju ne samo u izradi nacrta odluka i drugih opštih propisa nego i u fazi njihovog ostvarivanja u praksi.

Odlučivanje opštinskih skupština pretpostavlja ne samo donošenje odluka i drugih opštih propisa neophodnih za regulisanje najvažnijih odnosa i pitanja u opštini nego i njihovo ostvarivanje. Otuda i proizlazi značaj izvršavanja normativnih akata za uspešno ostvarivanje Ustavom određenih nadležnosti opštinskih skupština. To zahteva da saveti i organi uprave sistematski obaveštavaju opštinske skupštine i blagovremeno ih upoznaju sa eventualnim preprekama i teškoćama na koje se nailazi u njihovom sprovođenju u život.

2. To što je bilo naglašeno za opšte propise opštinskih skupština — u istoj meri važi i za propise saveta. Formalno uzev, organi opštinske uprave bili su obavezni da redovno informišu savete o sprovođenju njihovih propisa u život i posebno u onim prilikama kada se nailazilo na određene teškoće. Međutim, u dosadašnjem radu mogu se naći primeri da se zaključci saveta opštinskih skupština ne izvršavaju, čak se ne preduzimaju nikakve mere u tome smislu, a ipak se o tome nisu izveštavali odgovarajući saveti.

VII

Ostaje da se ukaže na još neka aktuelna pitanja koja u znatnoj meri mogu upotpuniti sliku o normativnoj delatnosti opštinskih skupština u proteklim godinama.

1. Za normativnu delatnost opštinskih skupština u proteklih sedam godina takođe je karakteristično da su *pojedine opštinske skupštine štampale i objavljivale nacrte važnijih odluka i drugih opštih propisa u velikom broju primeraka.* Namera je bila da se građani i posebno odbornici, organi upravljanja u radnim i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i rukovodstva društveno-političkih organizacija u opštini upoznaju i zainteresuju za prethodne diskusije. Na žalost, i pored takvog nastojanja pojedinih opštinskih skupština, u praksi su bili postignuti slabiji, manje zapaženi rezultati. Uglavnom, nisu bile stavljane nikakve primedbe niti su bila davana očekivana mišljenja od strane građana i drugih zainteresovanih faktora u opštini. Nisu bili retki slučajevi da su i same opštinske skupštine ovom pitanju često prilazile dosta formalistički, tek samo da se zadovolji forma.

Na drugoj strani, *postoji znatno veći broj slučajeva gde opštinske skupštine pre donošenja odgovarajućih odluka nisu prethodno informisale i konsultovale građane i kada su na to bile obavezne.* Može se čak tvrditi da su one samo u neznatnom procentu prilikom donošenja odluke i drugih opštih propisa prethodno konsultovale građane i radne organizacije. Bilo je, doduše ređe, i takvih slučajeva da se istoga dana kada se održavao zbor birača o istom pitanju već raspravljalo i odlučivalo na sednicama opštinskih skupština mada su one, formalno uzev, bile dužne da o tome prethodno konsultuju građane. To je ocenjeno kao nedopustiva praksa pošto se na taj način izigravao postupak na koji su se same opštinske skupštine obavezale. Takav način rada izazivao je nepoverenje građana prema opštinskim skupštinama i dovodio do slabljenja njihovog autoriteta kao najširih samoupravnih organa u opštini. U dovoljnoj meri to potvrđuju i slučajevi sa načinom uvođenja doprinosa za korišćenje gradskog zemljišta, svojevremeno osnivanje preduzeća za održa-

vanje stambenog fonda itd. Ponekad ni same opštinske skupštine nisu bile u mogućnosti da vremenski obezbede prethodne diskusije i konsultacije o određenim pitanjima zbog kratkih rokova koje su im postavljali savezni i republički organi.

2. U razmatranju normativne delatnosti opštinskih skupština aktuelno je i *pitanje objavljivanja opštinskih propisa*. Ukazaću samo delimično na izvesne teškoće i probleme koji su se pojavljivali u vezi sa objavljivanjem opštih propisa opštinskih skupština.

Pre svega, zbog neredovnog izlaženja službenih listova pojedinih opština ili listova za grupu opština opšti propisi opštinskih skupština i njihovih organa često su objavljivani sa zakašnjenjem.

Druga značajna konstatacija u vezi sa tim je ta da se samo određen procenat opštinskih propisa objavljuje u službenim glasilima i na drugi način. Na primer, u toku 1968. godine opštinske skupštine su donele ukupno 87.860 opštih propisa, a od toga je bilo objavljeno 41.680, ili samo 47,44 odsto, i to u službenim glasilima 38.474 i na drugi način 3.206.

Po svemu sudeći, i sam prostor u službenim glasilima u kojima su objavljivani opštinski propisi pojavljivao se kao svojevrstan problem s obzirom na veliki broj normativnih akata koje su donosile opštinske skupštine. Zato se i postavljalo pitanje — da li bi sve opštinske propise uopšte trebalo objavljivati i šta u tom pogledu uzimati kao kriterijum? U praksi, u većini službenih listova pojedinih opština ili listova za grupu opština objavljivane su uglavnom odluke, statuti, poslovnici i poneko opšte rešenje, pravilnik itd.

3. Vredno je da se na kraju i u kraćim crtama istaknu *još neka pitanja (problemi i nedostaci) koja su od značaja za normativnu delatnost opštinskih skupština.*

Pre svega, može se konstatovati da opštinske skupštine nisu uvek donosile sve dopunske propise na koje su inače bile obavezne ili ih, pak, nisu donosile na vreme, što se može smatrati kao ozbiljan nedostatak u njihovoj normativnoj delatnosti. Zatim, na osnovu istih ovlašćenja opštinske skupštine su donosile različite dopunske propise, čime su dovodile u nejednak položaj građane i radne organizacije. Isto tako, prema istom propisu nisu se sve opštinske skupštine jednako odnosile, što je takođe predstavljalo ozbiljan problem i izazivalo određene negativne posledice.

I najzad, u normativnoj delatnosti opštinskih skupština predstavljao je ozbiljan problem i nedostatak stručnih kadrova i službi koje bi se bavile sistematski ovim poslovima. Tome, svakako, treba dodati i nedostatak stručnog i organizovanog praćenja te delatnosti pošto je veoma značajno ostvariti uvid u to šta sve ona reguliše i da li to ponekad ne pogađa samoupravna prava radnih ljudi.

Iz svega iznetog o stvarnom položaju i ulozi opštinskih skupština u sferi normativne delatnosti moglo bi se ukratko rezimirati sledeće:

1. Konstatovali smo, pre svega, da je *normativna delatnost opštinskih skupština u proteklim godinama po svome karakteru bila pretežno izvedena,*

a samo u neznatnoj meri izvorna. One su u mnogo većoj meri donosile opšte propise na osnovu ovlašćenja organa širih društveno-političkih zajednica, a znatno manje po sopstvenoj inicijativi. Otuda je i sledio zaključak o dopunskom karakteru normativne delatnosti opštinskih skupština i da su se one zbog toga često nalazile u položaju „nižih“ područnih organa i da su faktički izvršavale propise saveznih i republičkih organa.

2. Istakli smo, dalje, da je *uticaj organa opštinske uprave i samog predsednika skupštine i u sferi normativne delatnosti bio veoma izražen u svim fazama* — od izrade nacrta odluka i drugih opštih propisa skupština (po pravilu sačinjenih u jednoj varijanti) do njihove praktične realizacije. Ukazali smo, zapravo, na izvestan nesklad između formalnog i faktičkog u položaju pojedinih organa u opštini i na potrebu intenzivnijeg angažovanja Saveza komunista da se postepeno prevlada takvo stanje.

3. Isto tako, zaključili smo da je *normativna delatnost opštinskih skupština u proteklim godinama bila vrlo obimna* i ukazali smo na osnovne uzroke takvog stanja. Pored ostalog, razloge smo videli i u njihovoj sopstvenoj orijentaciji ka pravnom regulisanju sve većeg broja odnosa u opštini, u delatnosti koja se u dobroj meri iscrpljivala u „proizvođenju“ opštih i pojedinačnih propisa.

Zaključili smo da je mogućno preneti mnoge poslove na savete i organe uprave. To bi doprinelo da se opštinske skupštine u svome radu prestanu baviti „svim i svačim“ i da se u većoj meri orijentišu na ona pitanja koja su doista ključna i u svojoj suštini znače formulisanje i utvrđivanje politike u opštini.

4. Iz analize normativne delatnosti po vrstama opštih propisa mogli smo zaključiti da su se opštinske skupštine u proteklim godinama *pretežno ispoljavale kao organi političke vlasti, a znatno manje nego što se pretpostavljalo i, verovatno, očekivalo kao organi društvenog samoupravljanja.*

Analizirajući normativnu delatnost opštinskih skupština po oblastima društvenih delatnosti, konstatovali smo da su *one i u bitno izmenjenim uslovima „zadržale“ poziciju uticajnog faktora u oblasti privrede* i da su donošenjem velikog broja opštih propisa naročito u oblasti finansija i komunalno-stambenih delatnosti u znatnoj meri uticale na opšte uslove privređivanja privrednih organizacija na svome području.

5. Međutim, slika o stvarnom položaju opštinskih skupština u sferi normativne delatnosti bila bi jednostrana, nepotpuna i neobjektivna ukoliko se ne bi imalo u vidu njihovo manifestovanje ne samo kao organa političke vlasti nego i kao organa društvenog samoupravljanja. Istakli smo da tu dvojaku ulogu opštinskih skupština i u ovoj sferi treba shvatiti kao proces u kome su elementi klasičnog još dosta izraženi i tako uočiti postepenost njihove transformacije iz čisto državnih organa u opšti i najširi teritorijalni organ društvenog samoupravljanja u opštini.

Za potvrdu takve ocene ukazali smo na delatnost opštinskih skupština usmerenu na donošenje i takvih akata koji su imali samo moralno-političku snagu (preporuke i slično). Iako još u skromnim razmerama, one su se u odnosima sa radnim i drugim sve brojnijim samoupravnim organizacijama i zajednicama počele ispoljavati kao opšti i najširi samoupravni organ u pogledu

međusobnog samoupravnog demokratskog dogovaranja, koordinacije i povezivanja zajedničkih napora u rešavanju svih onih pitanja koja su od interesa za sve njih u opštini.

Poslednjih godina na sednicama skupština i veća nalazio se sve veći broj izveštaja, analiza i raznih drugih informacija o kretanjima u pojedinim društvenim delatnostima. To takođe ukazuje na pozitivnu orijentaciju u celokupnom radu opštinskih skupština i na njihovo nastojanje da kontinuirano prate stanje u svim oblastima života i rada i da na taj način vrše željeni uticaj i usmeravanje, afirmišući se pri tom sve više kao najširi samoupravni organ u opštini.

6. Za normativnu delatnost opštinskih skupština u proteklim godinama bilo je karakteristično i to da su *one nedovoljno sistematski i organizovano pratile „sudbinu" svojih sopstvenih akata*, iako njihovo realizovanje predstavlja značajnu fazu i sastavni deo procesa političkog odlučivanja ovog istaknutog organa u opštini. To jednako važi i za ostvarivanje funkcije nadzora opštinskih skupština nad zakonitošću rada organa upravljanja u radnim organizacijama.

Posebno smo naglasili da se bez kvalifikovane opštinske uprave ne može zamisliti potpunije sprovođenje u život opštinskih propisa niti ostvarivanje nadzorne funkcije opština u celini.

7. I najzad, neophodno je istaći da se *kroz normativnu delatnost opštinskih skupština samo jednim delom iscrpljuje normativna funkcija opština* i da *opštinski propisi predstavljaju deo jedinstvenog pravnog sistema.*

S obzirom na prirodu i obim, *normativna delatnost opštinskih skupština je samo jedan od posebno važnih indikatora za određivanje stepena njihove samoupravne autonomije i u krajnjoj liniji bitna oznaka stvarnog položaja opština u društveno-političkom sistemu Jugoslavije.*

Stanko Grozdanić

NOVIJE POJAVE U SAMOUPRAVLJANJU U PREDUZEĆIMA

U poslednje vreme u nizu velikih preduzeća sa složenom strukturom uvedeni su neki novi ili znatno modifikovani „modeli" samoupravne organizacije kao rezultat nastojanja da se samoupravljanje razvija i efikasnije ostvaruje. Još pre donošenja Ustavnog amandmana XV (1968), naročito u periodu njegovog ostvarivanja, snažno se manifestovala težnja da se namesto ranije — pretežno uniformne — razvija fleksibilnija i savršenija samoupravna struktura koja bi znatno više odgovarala savremenim društvenim i ekonomskim potrebama.

Mnoga nova rešenja, dostignuća i iskustva izložena su, delom i kritički analizirana, u saopštenjima radnih organizacija pripremljenim za Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije (maj 1971. u Sarajevu).[1]

Ovo je pokušaj da se, polazeći od saznanja o sadašnjim samoupravnim zbivanjima i procesima u udruženom radu, razmotre neke karakteristične pojave i problemi u ostvarivanju samoupravljanja.

NOVI ELEMENTI SAMOUPRAVNE ORGANIZACIJE

Premda je glavna pažnja u dosadašnjim raspravama o novim koncepcijama i idejama samoupravne organizacije bila koncentrisana na status i funkcije „centralnih" samoupravnih i rukovodećih („izvršnih") organa, predmet razmatranja su često i neki problemi i dileme u ostvarivanju neposrednog samoupravljanja.

Kritici se, po pravilu, podvrgavaju izvesna doskorašnja rešenja u načinu konstituisanja i rada zborova radnika, kao oblika neposrednog vršenja samoupravne funkcije. Zborovi su ne retko obuhvatali i po nekoliko stotina radnika i većinom su pružali sasvim ograničenu mogućnost članovima radne zajednice

---

[1] U pripremama za Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije radne i druge organizacije i opštine pripremile su 117 saopštenja koja su publikovana i predstavljaju osnovu pretkongresne diskusije. Kao prilog sadašnjim kongresnim pripremama tokom februara 1971. objavljuju se analitičko-sintetički tekstovi za sva četiri tematska područja Kongresa. Očekuje se da će uskoro biti predloženi i nacrti kongresnih dokumenata.

da učestvuju u upravljanju preduzećem.[2] Osnovni problem je, međutim, što su tako koncipirani zborovi u radnim jedinicama faktički bili lišeni osnovnih prava samoupravnog odlučivanja (pre svega, u oblasti raspodele dohotka, planiranja, investicija). S pravom se primećuje da bez neophodne materijalne osnove i „neposredne materijalne zainteresovanosti" radnika nema neposrednog samoupravljanja, čak i kad bi se odlučivalo putem referenduma. Tako se zborovi radnika, po svom sadržaju i načinu rada, nisu bitnije razlikovali od tzv. proizvodnih savetovanja ili skupova koje organizuje sindikalna organizacija.

Ima zanimljivih pokusa i pažnje vrednih rešenja usmerenih tome da se unapredi rad zborova radnika i postigne veća „funkcionalnost". U trgovinskom preduzeću „Merkator" — Maribor uvedena je, na primer, „skupština radnih ljudi preduzeća" kao forma neposrednog odlučivanja celog kolektiva. Na skupštini učestvuju delegati izabrani od zborova radnih jedinica (propisano je da na tim skupovima učestvuje najmanje deset odsto radnika u jedinicama). Obavezno prisustvuju i predsednici radničkih saveta svih jedinica i svi članovi Radničkog saveta i Upravnog odbora preduzeća. Za ostvarivanje zaključaka skupštine odgovorni su predsednik Radničkog saveta i generalni direktor preduzeća, odnosno drugi organ kojeg odredi skupština. O izvršenju zaključaka kolektiv mora biti informisan u određenom roku, uz iscrpno obrazloženje.[3]

U nekim, pak, preduzećima (npr. u Železari Jesenice) sasvim se odustalo od sazivanja „glomaznih" skupova. Ustanovljene su „radne grupe" koje imaju najviše trideset ljudi i predstavljaju osnovni organizacioni oblik neposrednog učestvovanja radnika u upravljanju.

Smisao je nedavnih promena Statuta preduzeća, između ostalog, i u tome da se preciznije razgraniče nadležnosti i funkcije zborova radnika na raznim nivoima samoupravne organizacione strukture.

Jedno je od obeležja nekih novih „modela" organizacije samoupravljanja da se, umesto dosadašnjih upravnih odbora, uvede jedan ili više „kompetentnijih" i „efikasnijih" organa koji bi, u svojoj izvršnoj funkciji, imali više samostalnosti i inicijative, veća prava u nekim domenima, ali i određeniju odgovornost.

Tako se u nekim preduzećima uspostavljaju, kao kolegijalni izvršni organi, specijalizovani odbori radničkog saveta. U „Varteksu" — Varaždin[4], na primer, postoje odbori radničkog saveta: za poslovnu i razvojnu politiku; odbor za komercijalno-finansijske poslove; za razvoj samoupravne organizacije; odbor za kadrovsko-socijalne poslove; za narodnu odbranu i civilnu zaštitu; odbor za sporazumevanje — unutrašnja arbitraža. — Osnovne su funkcije i zadaci ovih odbora da stručno proučavaju sve predloge upućene Radničkom

[2] I danas još nije napuštena praksa formiranja brojno velikih zborova radnika. Nije usamljena apsurdna situacija da se zbor radnika u polučasovnoj pauzi „upoznaje" sa godišnjim planom preduzeća, završnim računom itd. da bi se, na kraju, „izjasnio" glasanjem učesnika.

[3] Prema saopštenju „Samoupravni odnosi u integracionim procesima", preduzeće „Merkator" — Ljubljana.

[4] Vidi saopštenje „Koncepcija izgradnje samoupravnog poduzeća i jedinstvenog sistema samoupravljanja u tekstilnom kombinatu „Varteks".

savetu i da o tome daju svoje mišljenje; da prate i ocenjuju analitičke izveštaje o izvršenju odluka Radničkog saveta i delovanje inokosnih izvršnih organa na izvršavanju odluka; da pomažu Radničkom savetu, pre svega, u organizovanju „kontinuiranih i međuzavisnih užih i širih rasprava" neophodnih radi donošenja odluka Radničkog saveta. Odbori razrađuju odluke Radničkog saveta putem „tekućih korektivnih mera u granicama svojih nadležnosti" i preduzimaju i druge korake koje im Radnički savet stavi u zadatak, ili su Statutom i drugim opštim aktima preduzeća predvideni. Odbori radničkog saveta mogu imati od sedam do devet članova, od kojih najmanje jedan član mora biti u Radničkom savetu. Omogućeno je, takođe, da u odbore ulaze, sa savetodavnim pravom glasa, i „osobe izvan preduzeća" (iz stručnih institucija, banaka i organa društveno-političkih zajednica). U pogledu imenovanja članova odbora ne postavljaju se nikakva ograničenja na osnovu vršenja funkcija u preduzeću, niti u odnosu na prava predlaganja kandidata.

Slično su zamišljena kolegijalna izvršna tela Radničkog saveta u preduzeću „Sava" — Kranj.[5] Statut razlikuje, u stvari, tri vrste odbora Radničkog saveta: (1) odbore za program i razvoj preduzeća; plan i kvalitet proizvodnje; organizaciju rada i samoupravljanja; finansijske i komercijalne poslove; razvijanje sistema raspodele dohotka i ličnih dohodaka; (2) odbore za zapošljavanje i obrazovanje; zaštitu radnika na radu; informisanje radnika; profesionalno školovanje omladine; raspodelu sredstava zajedničke potrošnje; (3) odbore za arbitražu u materijalnim sporovima; ocenjivanje i naknadu materijalne štete; ocenjivanje kršenja radnih dužnosti i izricanje mera. Karakteristično je to da ovi odbori, kao izvršni kolegijalni organi Radničkog saveta, ne samo što raspravljaju o pitanjima iz svog domena, već o njima i odlučuju. Mandat tih odbora traje godinu dana, a princip je da niko ne može biti izabran u isti organ dva puta uzastopno. Odbor ima najviše sedam članova; odgovoran je neposredno Radničkom savetu preduzeća. Po svom položaju direktor je član Odbora za program i razvoj preduzeća.

Poseban model samoupravne organizacije postoji u preduzećima gde funkciju kolegijalnog izvršnog organa vrši tzv. poslovni odbor. U preduzeću „Drava" — Zagreb[6], na primer, poslovni odbor donosi odluke o poslovanju radne organizacije „na temelju poslovne politike i odluka Radničkog saveta". Članove poslovnog odbora bira Radnički savet iz reda stručnih radnika, „tako da budu jednako zastupljene organizacije udruženog rada", jer se „iz svake organizacije udruženog rada biraju dva člana, a glavni direktor je, po svom položaju, član poslovnog odbora i predsedava njegovim sednicama".

Najzad, poznat je i primer (mada dosta redak) organizacije samoupravljanja koja ne uključuje uopšte kolegijalni izvršni organ u ovom smislu. Tako je u tekstilnoj industriji „Kosovka" — Priština[7] prihvaćena koncepcija prema kojoj se Upravni odbor ukida, a njegove nominalne i realne funkcije raspoređuju u više pravaca. Pošlo se, pre svega, od toga da odlučivanje u samoupravnim poslovima, na nivou preduzeća, ukoliko se neposredno ne ostvaruje u

[5] Vidi „Samoupravna organizacija rada i samoupravna odgovornost radnika".
[6] Vidi saopštenje na temu „Samoupravljanje u radnoj organizaciji".
[7] Ova koncepcija detaljno je izložena u saopštenju „Promene u organizaciji samoupravljanja i njeno funkcionisanje".

zajednici u celini (referendum, zbor radnika), treba da bude u delokrugu samo jednog organa — Radničkog saveta preduzeća. Sledeće je načelo da treba stvoriti posebne organe — tela koja će obavljati određene samoupravne funkcije, prvenstveno „samoupravnu pripremnu" i „samoupravnu nadzornu funkciju". Prema tome, funkcije koje je imao Upravni odbor preduzeća prenesene su na Radnički savet preduzeća i na četiri odbora Radničkog saveta, a delom na samoupravne organe radnih jedinica. Istovremeno, reorganizovane su i komisije Radničkog saveta; njihov broj je smanjen na četiri, a i delokrug im je, donekle, izmenjen. Izvršnu funkciju, podrazumevajući pod tim, u prvom redu, ostvarivanje samoupravnih odluka u preduzeću, vrši generalni direktor, tako da u „Kosovki" faktički nema kolegijalnog izvršnog organa.

Predmet kritičkih razmatranja u poslednje vreme jeste i izborni sistem u radnim organizacijama. Postoji ideja, mada ona još nije celovitije razrađena i obrazložena, da se u preduzećima sa velikim brojem jedinica i razgranatom organizacionom strukturom uvede tzv. delegatski izborni sistem za članove radničkog saveta preduzeća. Prema ovom sistemu, posebna izborna tela ili saveti radnih jedinica vršili bi, pored drugih redovnih funkcija, izbor delegata, tj. svojih predstavnika u radnički savet. Tako bi se napustio princip neposrednog izbora. Smatra se da bi time radne jedinice postale uticajniji faktor u samoupravnom procesu, a da bi izabrani delegati bili odgovorniji prema svom „izbornom telu". Ima, međutim, i predloga da se delegatski sistem kombinuje sa sistemom neposrednog izbora.

Postoji, uglavnom, opšta saglasnost u tome da bi i izborni sistem trebalo unaprediti i poboljšati, ali se skreće pažnja na to da unošenje značajnijih promena i novina pretpostavlja, pre svega, temeljitu analizu prakse i napor da se ispitaju mogućne društvene posledice predloženih rešenja, upravo sa stanovišta daljeg razvoja samoupravnih odnosa i jačanja uloge radnog čoveka u procesu odlučivanja.

NEKA OBELEŽJA PROCESA SAMOUPRAVNOG ODLUČIVANJA

Jedno od suštinskih pitanja ostvarivanja samoupravljanja odnosi se na ulogu i stvarni uticaj pojedinih „subjekata" u preduzeću u procesu samoupravnog odlučivanja. Kritička zapažanja sadržana u nekim saopštenjima radnih organizacija doprinose celovitijem sagledavanju stanja samoupravljanja i realnog odnosa snaga u kolektivu. U praksi su u tom pogledu izražene neke karakteristične pojave i tendencije.

Postoji težnja da dominantnu poziciju u odlučivanju preuzmu „centralni" organi upravljanja koji ponekad potpuno zanemaruju demokratsko konsultovanje i ne oslanjaju se dovoljno na razgranatu samoupravnu strukturu u organizacijama udruženog rada. U nekim sredinama izražena je (ponegde znatno) odlučujuća uloga neformalnih i oligarhijskih struktura, što se manifestuje u raznim oblicima. Tim putem najlakše prodire birokratski, tehnokratski i drugi antisamoupravni uticaj na donošenje odluka.

Zanimljivo je, s druge strane, zapažanje o pojavi „jednog novog vida birokratizma": radne jedinice „zatvaraju se u sebe", a pojedinci i grupe nastoje

da „preuzmu vlast", predstavljajući se zastupnikom „autentičnog radničkog interesa".[8] Ima i „samoupravno-romantičarskih" shvatanja o zborovima radnika, kao jedinom pravom obliku neposrednog samoupravljanja i „stvarnom društvenom osloncu" procesa samoupravnog odlučivanja.[9] Ali su neprihvatljiva i gledišta koja se ponekad susreću u „centralnim rukovodećim strukturama" u preduzećima: da se razvijanje samoupravljanja u radnim jedinicama i „preterana demokratizacija" procesa odlučivanja negativno odražava na efikasnost i racionalnost poslovanja.

Značajan indikator stanja i realnih odnosa u ostvarivanju samoupravljanja predstavljaju rezultati nekih istraživanja o strukturi društvene moći i uticaja u procesu odlučivanja.[10] Veoma je rašireno mišljenje među radnicima da rukovodioci imaju velik uticaj u odlučivanju. Radnici su „veoma malo upoznati sa radom rukovodilaca u svojim radnim organizacijama".[11] Rezultati jedne ankete pokazuju da najmanje iskustva u vršenju izbornih samoupravnih funkcija imaju nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici, a najviše oni sa višom i visokom stručnom spremom. Zaposleni na proizvodnim radnim mestima manje su uključeni i imaju manje iskustva u samoupravljanju (kao članovi organa i njihovih tela) od zaposlenih u režiji i službama. Kako se konstatuje, „te razlike nisu suviše velike, pa se ne može, na osnovu njih, zaključiti da te kategorije radnika prerastaju u slojeve, koncentrišući moć u svojim rukama".[12] Kada se analizira struktura samoupravnih organa, dolazi se, između ostalog, do zaključka da su članovi Saveza komunista relativno češće nosioci samoupravnih funkcija od onih koji nisu u SKJ. Žene ređe učestvuju u radu organa upravljanja, a samo mali broj ih smatra da su sposobne da preuzmu aktivnu ulogu. Na osnovu istraživanja u jednoj višenacionalnoj sredini[13], može se konstatovati da problem nacionalne strukture nijednom nije istaknut „kao smetnja u efikasnosti radničkog saveta".

---

[8] Ova pojava zapažena je, na primer, u nekim jedinicama Rudarsko-topioničarskog basena Bor, u realizaciji koncepcije tzv. decentralizovanog odlučivanja o svim sredstvima i raspodeli dohotka, što je, inače, dalo u osnovi pozitivne rezultate i imalo za posledicu „vrlo racionalno ponašanje samoupravnih struktura".

[9] Kao što primećuje E. Kardelj, „kod nas je bilo dosta, ne toliko demagogije, koliko demokratskih iluzija po kojima je dovoljno samo radnike pitati šta treba da se učini, pa ćemo dobiti najbolje odgovore. Međutim, na taj način možemo dobiti ne samo nezadovoljavajuće, nego i destruktivne, pa i reakcionarne odgovore, jer ljudi ne mogu uvek svesno da spoznaju gde leži njihov pravi interes". Kardelj ukazuje, kao na vrlo važan problem, na „odnos baze i radničkog saveta — i svih drugih faktora organizovane socijalističke svesti u radnoj organizaciji, koji treba da budu nosioci sinteze" (*Dve krajnosti*, „Politika" od 15. decembra 1970).

[10] Veoma su zanimljiva u tom pogledu saopštenja: „Istraživanje radi poboljšanja samoupravne prakse" — FAMOS, Sarajevo — Hrasnica; „Samoupravni i integracioni procesi" — „Crvena zastava", Kragujevac; i „Društveno-ekonomsko obrazovanje kao faktor razvoja samoupravljanja" — Radnički univerzitet Mostar.

[11] Prema istraživanjima u nekim preduzećima u Bosni i Hercegovini.

[12] Prema saopštenju „Crvene zastave" — Kragujevac. Zanimljiv je podatak da su od 15.000 zaposlenih radnika posmatranog dela Zavoda, 1.500 do sada bili članovi predsedništva zbora radne jedinice i komisija organa upravljanja; 2.000 radnika su, pored toga, bili jednom članovi organa upravljanja, dok su 660 birani više puta. Ako se ima u vidu to da je blizu 3.000 novih radnika tek odskora u Zavodima, onda je svaki treći radnik imao bar jednu samoupravnu funkciju.

[13] FAMOS, Sarajevo — Hrasnica.

U praksi se često potvrđuje da oni što imaju oskudnije društveno-ekonomsko znanje i koji su nedovoljno i neredovno obavešteni o stvarnim zbivanjima u radnoj organizaciji manje su i zainteresovani za učešće u procesu odlučivanja.[14]

SAMOUPRAVNO DOGOVARANJE U PREDUZEĆIMA — SMISAO I DOMAŠAJ

Noviju praksu samoupravnog odlučivanja u radnim organizacijama karakteriše samoupravno dogovaranje. To je poseban institut koji se negde reguliše statutom ili drugim normativnim aktima. Predviđa se, naime, da se izvesni sporni problemi (na primer, kada pojedinci ili grupe radnika pokrenu probleme u oblasti formiranja i raspodele dohotka i ličnih dohodaka) rešavaju dogovorom između samoupravnih organa i rukovodstva sindikalne organizacije.[15] Obično se insistira na obaveznosti postignutih dogovora, pa se čak zahteva da se, u skladu s tim zaključcima, izvrše odgovarajuće promene u normativnim aktima.

U praksi su se već dosta afirmisali razni oblici samoupravnog dogovaranja. Jedan od tih je samoupravno dogovaranje između organizacija u sastavu združenog preduzeća. Dosta je često i društveno dogovaranje i usmeravanje koje se ostvaruje u grupacijama proizvođača, a u saradnji društveno-političkih i drugih organizacija i institucija. Negde se radne jedinice, koje imaju status samostalnih organizacija udruženog rada, međusobno dogovaraju o konkretnim pitanjima za koja postoji zajednički interes. Samoupravni dogovor je, naročito u velikim, „kompleksnim" preduzećima, neophodan uslov za donošenje godišnjih i perspektivnih planova razvoja.[16]

Samoupravno dogovaranje, kao što se u saopštenjima obično ističe, postajaće u sve većoj meri važna pretpostavka i nužan element ostvarivanja samoupravljanja. Ono ne negira samoupravno odlučivanje, „ali će teško moći da se zamisli donošenje odluka u jednom velikom i složenom preduzeću bez prethodnih dogovora i sporazuma". Ističe se, takođe, da će „stvarni društveni autoritet" odluka umnogome zavisiti od toga da li su u njihovom pripremanju bili jedinstveni stavovi i široka podrška u svim delovima preduzeća.

Dogovori u preduzećima specifičan su izraz jačanja samostalnosti organizacije udruženog rada.

Istovremeno se ukazuje i na neke probleme, naročito u situacijama kada ne postoje saglasna gledišta u bitnim pitanjima. Samoupravni sporazum pretpostavlja dobrovoljno prihvatanje određenih stavova i zaključaka. U praksi se javljaju znatne teškoće upravo kad se nakon postignutog dogovora ustanovi da radne zajednice jedne ili više organizacija udruženog rada — ocene da su ti zaključci i stavovi neprihvatljivi. U nekim preduzećima formiraju se posebna arbitražna tela, no ona retko uspevaju da otklone ozbiljnije konflikte.

---

[14] O društveno-ekonomskom obrazovanju i informisanosti radnika, kao faktoru ostvarivanja samoupravljanja, kasnije se opširnije raspravlja.

[15] To je skorašnja praksa u Rudarsko-metalurškom kombinatu u Zenici, ali i u nizu drugih preduzeća.

[16] Na primer, u preduzeću „Dalmacija cement", Solin.

KONFLIKTNE SITUACIJE U SAMOUPRAVNOJ PRAKSI

Samoupravnu priksu karakterišu često protivrečne težnje, pa i direktno sukobljavanje interesa i stavova u kolektivu. Interesantna su neka zapažanja i saznanja o konfliktnim situacijama, njihovim korenima i neposrednim povodima, a podjednako ideje o putevima i mogućnostima njihovog razrešavanja.[17]

Stvarne uzroke konflikata u preduzećima, koji u određenim situacijama dobijaju oblik obustava rada (štrajkova), veoma često treba tražiti u nerazvijenim samoupravnim odnosima, u tome što radnik ne može da ostvari elementarne društveno-ekonomske zahteve, u uzurpaciji samoupravnih prava radnika, te ne uspevaju da se izraze kao uticajan faktor u procesu odlučivanja. Nedovoljna informisanost radnika o stanju u preduzeću jedan je od razloga i neposrednih povoda protesta i sukoba što se javljaju u raznim formama i vidovima. No, kako se ističe, konfliktne situacije mogu nastati i onda kada su proizvođači informisani o situaciji u kolektivu, ali smatraju da popravljanje stanja i rešavanje teških problema zavisi, prvenstveno, od „sposobnosti i volje rukovodećih ljudi". To se dovodi u vezu sa podvojenošću „samoupravljačkih" i „rukovodećih" funkcija, što u mnogim preduzećima ni danas nije do kraja prevaziđeno. Na toj osnovi, naime, u redovima radnika još uvek se održava uverenje da je smisao (samo)upravljanja, pre svega, u zaštiti „radničkih prava", a da su nosioci funkcije rukovođenja reprezentanti „interesa fabrike i šire društvene zajednice". Zato se u „kritičnom momentu" kolektivni zahtevi radnika veoma često upućuju direktno „rukovodiocima" preduzeća; s njima se pregovara i nastoji postići sporazum o spornim pitanjima.[18] U takvom slučaju samoupravni organi, umesto da pravovremeno „stupe na scenu", ne u ulozi arbitra, već aktivnog i kompetentnog subjekta koji je pozvan da se neposredno angažuje u rešavanju i prevazilaženju konflikta, oni se obično javljaju post festum da bi samo konstatovali i verifikovali dogovor „pregovaračkih strana". To direktno „komuniciranje" sa rukovodiocima preduzeća, pogotovo kada se radi o egzistencijalnim pitanjima položaja radnika i obezbeđenja njegovih interesa, svojevrstan je izraz nepoverenja i prema društveno-političkim organizacijama. Kada nisu dovoljno uvereni da će naići na razumevanje i podršku sindikata i Saveza komunista, ili kad god smatraju da njihovo posredovanje neće biti efikasno, radnici redovno zaobilaze ove organizacije, opredeljujući se radije za „direktnu akciju". Tako rasprava o spornoj materiji i rešavanju konflikata izlazi iz okvira utvrđenih normi samoupravnog ponašanja i „regularnog" samoupravnog mehanizma.

---

[17] Razmatranju stvarnih uzroka, karakterističnih manifestacija i posledica konfliktnih situacija posvećeno je, naročito, saopštenje Železare Jesenice.

Statut ovog slovenačkog preduzeća, a u novije vreme i opšta normativna akta još nekih radnih organizacija, sadrže odredbe o postupku rešavanja konflikata, pre svega obustava rada. Nedovoljno je ispitano, međutim, u kojoj su meri ta pravila procedure respektovana i stvarno primenjivana u praksi.

[18] U Železari Jesenice, kada je dolazilo do konfliktnih situacija „uvek se postavljao zahtev da na sastanke radne jedinice dođu predstavnici uprave preduzeća i da odgovaraju na pitanja", a u nekim slučajevima izražavana je spremnost da se razgovara sa predstavnicima „organa šire društveno-političke zajednice".

Nastojanja da se takva situacija, karakteristična osobito za obustave rada, izmeni, usmerena su obično u dva pravca.

Teži se, u prvom redu, razvijanju i unapređenju neposrednog samoupravljanja, obezbeđenju stalnog i efektivnog uticaja radnika na kreiranje poslovne politike i, uopšte, na uređivanje unutrašnjih odnosa u preduzeću. S tim je najčešće povezano utvrđivanje položaja, prava i ovlašćenja, ali i odgovornosti svih subjekata samoupravnog odlučivanja.

Drugi osnovni vid „preventivne" društvene akcije sastoji se u internom samoupravnom normiranju obaveznog postupka za rešavanje konfliktnih situacija.[19]

Statutom se propisuje obaveza „odgovornih radnika", službi ili organa da u najkraćem mogućem roku zauzmu stav prema svakom konkretnom zahtevu — individualnom ili grupnom. Ako podnosilac zahteva nije zadovoljan odgovorom, može se direktno obratiti Radničkom savetu preduzeća (obavezno je da se o tome odmah obavesti sindikalna organizacija). U slučaju da je zahtev po oceni sindikalne organizacije neopravdano odbačen, ona može sazvati sastanak zainteresovane grupe radnika, u nastojanju da ispita mogućnost daljeg rešavanja spornog pitanja.[20]

Ukoliko je, pak, konflikt nastupio usled nepovoljnog dejstva spoljnih faktora na ekonomski položaj i rezultate poslovanja preduzeća, Radnički savet mora zahtevati „posredovanje i odgovarajuće angažovanje kompetentnih organa, od opštinskih pa do saveznih". Ne isključuje se, pak, tehnokratski ili birokratski stav nekih odgovornih radnika ili čak nadležnih organa. Ako se takvom stavu, ponašanju ili postupku radnici ne mogu redovnim samoupravnim sredstvima uspešno suprotstaviti, Statutom se priznaje kao „poslednja mogućnost" i „poslednje oružje" — obustava rada.[21] Ali Statutom se predviđaju i određene sankcije što mogu pogoditi, bilo radnike koji se odlučuju na obustavu rada uprkos tome što se udovoljilo njihovom zahtevu bilo one odgovorne radnike koji nisu pravovremeno pružili neophodne informacije članovima kolektiva, ili postupili u skladu sa propisanim dužnostima i obavezama, pa su svojevrsni vinovnici konflikta i njegovih ekonomskih, političkih i drugih posledica.

Specifičnu vrstu konflikata predstavljaju međusobni sporovi između preduzeća i poslovnih ili pogonskih jedinica, koji izviru iz ugovora u pogledu međusobnih isporuka i usluga, odnosno poslovnih odnosa. Te sporove (oni mogu da prime i određene društveno-političke „dimenzije") rešava, po pra-

[19] Dalje u tekstu izlažu se neki važniji elementi procedure u slučaju izbijanja konflikta, i to na primeru Statuta Železare Jesenice.

[20] Statutom je predviđeno da se na pitanje koje se odnosi na obračun ličnog dohotka mora odgovoriti najkasnije za 24 sata. Na sve ostale zahteve „odgovorni radnik" mora odgovoriti za 14 dana, a nadležni organ samoupravljanja na prvoj sledećoj sednici.

[21] Statut sadrži sledeću odredbu: „Radna grupa koja se iskoristila svim mogućnostima da dobije odgovor na postavljeno pitanje u vezi sa poslovanjem i radom, ali ga, ipak, nije dobila, može odmah da se sastane i zahteva saradnju predstavnika rukovodstva osnovne organizacije sindikata. Pre nego što se sastane radna grupa, a i u svakom drugom slučaju, radna grupa mora da se pobrine za osiguranje sredstava proizvodnje i da time spreči bilo kakvu štetu na sredstvima proizvodnje."

vilu, unutrašnja arbitraža, a u nekim slučajevima i Radnički savet, pa i drugi društveni faktori (primer izložen u saopštenju trgovinskog preduzeća „Merkator" — Ljubljana.

KONCEPT I PRAKSA SAMOUPRAVNE ODGOVORNOSTI

U praksi sve više preovladava uverenje da jačanje i razvijanje odgovornosti u procesu rada i upravljanja predstavlja bitan uslov unapređenja samoupravnih odnosa i važnu pretpostavku efikasnog funkcionisanja samoupravljanja. Odgovornost ne sme biti opšta i načelna; ona se mora shvatati kao odgovornost konkretnih nosilaca radnih, samoupravnih i drugih funkcija. Pri tom se obično razlikuju: radna, stručna, samoupravna i politička odgovornost.

Opšte je prihvaćeno stanovište da stepen odgovornosti svakog organa i pojedinca treba da je srazmeran njegovom učešću i ulozi u procesu odlučivanja. Subjekti odgovornosti nisu, dakle, samo samoupravni organi koji donose odluku, već i svi što utiču na odlučivanje, koji se javljaju u ulozi inicijatora i inspiratora određenih rešenja, i onih kojima su poverene dužnosti i obaveze u ostvarivanju odluka. Tome se dodaje da odgovornom ponašanju organa upravljanja znatno doprinosi neposredno samoupravljanje, stvarno i što direktnije učešće radnika u procesu odlučivanja.

Na toj osnovi u preduzećima se nastoji, naročito u novije vreme, izgraditi što celovitiji sistem samoupravne odgovornosti koji bi se temeljio na poznatim i opšteprihvaćenim ustavnim i društveno-političkim načelima o odgovornosti nosilaca samoupravnih i drugih društvenih funkcija.[22]

Ustanovljavanje odgovornosti najčešće je integralni deo nastojanja da se bliže definišu i preciznije utvrde izvesna pravila ponašanja subjekata samoupravnog života; da se fiksiraju njihova prava i ovlašćenja, ali i dužnosti i obaveze u ostvarivanju samoupravljanja.

U nekim preduzećima teži se izgradnji takve samoupravne organizacije u koju bi bila skladno ukomponovana odgovornost nosilaca proizvodnih, upravljačkih i drugih funkcija.[23] Pri tom se naročito polazi od načela i zahteva:

— da se organizacija rada i samoupravljanja povežu u jedinstven i efikasan organizacioni sistem;

[22] Nacrt rezolucije o odgovornosti nosilaca samoupravnih i drugih javnih društvenih funkcija, koji je nedavno razmatran u većima i odborima Savezne skupštine, sadrži i niz rešenja i stavova koji se zasnivaju na novijoj, već afirmisanoj, praksi konstituisanja i ostvarivanja samoupravne odgovornosti.

[23] „Model" samoupravne odgovornosti izložen je u saopštenju industrije gumenih, kožnih i hemijskih proizvoda „Sava" — Kranj. Za rešenja koja sadrže normativna akta ovog slovenačkog preduzeća, naročito za rezultate funkcionisanja sistema odgovornosti, u poslednje vreme se javnost znatno interesuje.

U pripremama za Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije u ovom preduzeću održaće se marta 1971. savetovanje o problemima i pojavama u ostvarivanju samoupravne odgovornosti. Na savetovanju će predstavnici jednog broja radnih organizacija iz cele zemlje izložiti svoje poglede i iskustva u regulisanju i ostvarivanju odgovornosti u praksi samoupravljanja.

— da se postigne neophodan sklad i logično povežu podela rada i odgovornost među radnim jedinicama preduzeća;

— da se radničkom savetu i izvršnim organima preduzeća poveri odlučivanje samo o onim društveno-ekonomskim i kadrovsko-socijalnim pitanjima koja su od značaja za preduzeće u celini;

— da se kadrovima daju odgovarajuća radna mesta prema sposobnostima, i da se na toj osnovi razvije sistem lične odgovornosti;

— da se u svakodnevnoj praksi realizuje udružen rad svih radnih jedinica i pojedinaca, sa određenim obavezama i odgoovornostima za rezultate rada.

S tog stanovišta razrađuju se i konkretizuju principi lične i kolektivne odgovornosti svih subjekata u procesu pripremanja, donošenja i oživotvorenja odluka. Propisuju se prava i odgovornosti radnika, na primer: njemu je zagarantovano učešće u upravljanju u raznim oblicima i vidovima, ali se uporedo s tim utvrđuje princip da je svaki radnik lično odgovoran „da se na svom radnom mestu i u drugim poslovima povezanim s radom pridržava samoupravnih zaključaka i opštih akata". Nepoštovanje tih zaključaka i akata smatra se kršenjem radnih dužnosti. S druge strane, za izvršavanje poslovne politike preduzeća i zaključaka organa upravljanja radne jedinice lično je odgovoran svaki rukovodilac radne jedinice „za svoju oblast rada, i to: a) organima upravljanja preduzeća; b) radnoj zajednici jedinice; i c) rukovodiocima stručnih službi s kojima čine širu operativnu celinu". Opšte radne dužnosti rukovodilaca radnih jedinica izviru iz izvršnih funkcija samoupravljanja za koje su lično zaduženi. A zajedno sa zaposlenim radnicima i lično su odgovorni za njihovo dosledno izvršavanje.

Zanimljiva su iskustva u ostvarivanju odgoovornosti stručnih službi u procesu odlučivanja: one su zadužene da pripremaju predloge, ali su i odgovorne za stručnost sugeriranih rešenja. Dužnost je stručnih službi, takođe, da pravilno izvršavaju odluke organa upravljanja, a one su odgovorne i za efikasnost poslovanja. Neka originalna rešenja organizacione i metodološke prirode sadrže i odredbe o izvršavanju i kontroli ostvarivanja samoupravnih odluka.

I u ovom, kao i u nekim drugim preduzećima, naročita pažnja poklanja se obezbeđenju inicijativnog i odgovornog ponašanja, kako stručnih tako i rukovodećih kadrova. Ponegde se insistira i na njihovoj materijalnoj odgovornosti ako svojim nepravilnim postupcima, nemarnošću i nehatom nanesu štetu preduzeću. Ali, u primeni ovih odredaba često se nailazi na različite teškoće i otpore.

Vredna su pažnje neka praktična iskustva i rezultati u ostvarivanju sistema odgovornosti nosilaca samoupravnih i drugih funkcija u preduzeću. Primećuje se, na primer, da kao posledica tretiranja odgovornosti kao elementa samoupravne organizacije rada i procesa donošenja odluka, znatno više dolazi do izraza racionalnost i efikasnost samoupravljanja. Izvršavanje samoupravnih odluka nije više poslednji i najmanje važan zadatak; rukovodeći i stručni kadar postao je zainteresovan da samoupravne odluke budu što bolje po sa-

državaju i poslovnim ciljevima, a da radnici budu što potpunije i pravovremeno upoznati s tim odlukama. Tome se, takođe, dodaje[24] da su „za ostvarivanje odgovornosti organa upravljanja i radnih ljudi važni materijalni i institucionalni uslovi, ali da oni ne rešavaju sve". Korišćenje naučnim rezultatima, dobra organizacija rada, inicijativa radnika i organa upravljanja, koordinacija aktivnosti i drugi momenti što leže „u spremnosti i angažovanju radnih ljudi da ekonomske i društvene procese usmeravaju ostvarivanjem njihovih i širih društvenih ciljeva na najbolji način — sastavni su deo odgovornosti odnosa i zahteva koje samoupravljači moraju ispunjavati u vršenju svojih zadataka."

Slične ideje izražavaju se i u drugim preduzećima. Uopšte je dosta rašireno shvatanje da valja težiti jasnijem razgraničenju osnovnih samoupravnih funkcija. To zahteva da se utvrde posebni nosioci pojedinih funkcija: pripremnu, u odlučivanju, izvršnu i „kontrolnu". Dakle, da se postigne svojevrsna specijalizacija, kako samih nosilaca svake od tih funkcija tako i specijalizacija u okviru iste funkcije, što bi imalo za posledicu „određeniju podelu odgovornosti svih učesnika u samoupravnom procesu".[25] Kao što se i na drugim stranama zapaža, konsekventno i precizno razgraničenje nadležnosti i utvrđivanje položaja organizacije udruženog rada, omogućava da se ustanovi društvena i lična odgovornost. U takvim uslovima svako „opredeljuje svoje ponašanje prema svom mestu i ulozi u sistemu organizacije rada i samoupravljanja, i, u vezi s tim, odgovara za izvršenje zadataka".[26]

Izvesno je, međutim, da je u dosadašnjoj praksi srazmerno retko pokretana odgovornost nosilaca, kako samoupravnih tako i raznih rukovodećih, stručnih i drugih funkcija u preduzećima. Otuda zahtev da se, kad god za to postoje uslovi i potreba, dosledno i efikasno primenjuju određene sankcije. Smatra se da bi, pored opoziva članova organa upravljanja i razrešenja od funkcija, trebalo podvrgavati javnoj kritici nesamoupravne postupke i ponašanje, kako na otvorenim skupovima u preduzeću tako i u društvenoj javnosti. Značajnu ulogu u ostvarivanju samoupravne i društvene odgovornosti imaju društveno-političke organizacije. Redovno praćenje i ocenjivanje rada radničkog saveta, njegovih izvršnih organa, raznih službi itd. doprinelo bi da se sa više odgovornosti odnose prema svojim dužnostima i obavezama. Česta je pojava da neki statutom ustanovljeni mehanizmi unutrašnje kontrole neredovno funkcionišu. To se odnosi, pre svega, na nadzorni odbor i službu unutrašnje kontrole.[27]

Ali odgovornost u radu i upravljanju, prema gledištu koje u praksi dobija sve širu podršku, nije mogućno obezbediti samo primenom represivnih mera. Valjalo bi, naprotiv, podsticati pozitivno samoupravno ponašanje i time što bi se odavalo javno priznanje i, u raznim oblicima i vidovima, stimulisali oni koji doprinose efikasnom i racionalnom upravljanju, radu i poslovanju.

[24] Na primer, u preduzeću „Galenika" — Beograd.

[25] To je jedan od zaključaka saopštenja o promenama u organizaciji samoupravljanja i njenom funkcionisanju u tekstilnoj industriji „Kosovka" — Priština.

[26] „Funkcionisanje sistema samoupravljanja u organizacijama udruženog rada" — trgovinsko preduzeće „Stoteks" — Novi Sad.

INFORMISANJE I SAMOUPRAVNO ODLUČIVANJE

Razvijen sistem informacija i komunikacija u preduzeću jedna je od važnih pretpostavki efikasnog funkcionisanja samoupravljanja, a time i aktivnog, kvalifikovanog i stvarnog učešća u procesu odlučivanja svih subjekata samoupravnog života. Smatra se da će se osujećivanjem težnji formalnih ili neformalnih grupa u preduzeću da informacije monopolišu ograničiti područje njihovog delovanja, a donekle onemogućiti i samo postojanje tih grupa.[28]

Zahtev da radnici budu pravovremeno i što celovitije obavešteni u svim fazama procesa odlučivanja[29], dosta teško se realizuje u praksi, naročito u velikim preduzećima sa kompleksnom strukturom, razgranatim poslovanjem, znatnim brojem organizacija udruženog rada; sa heterogenim sastavom kolektiva (u pogledu obrazovanja i stručnosti, nacionalne pripadnosti, mesta stanovanja).

I danas se informisanje članova radne zajednice svodi pretežno na već donesene odluke i „događaje koji pripadaju prošlosti". Nerazvijena je praksa prethodnog upoznavanja s planovima i projektima razvoja, sa sadržinom alternativnih rešenja i njihovim mogućim efektima, i uopšte s relevantnim činjenicama značajnim za pravilnu orijentaciju i opredeljivanje ne samo onih koji su pozvani da donose odluku, već i onih koji su u mogućnosti da utiču na proces odlučivanja, ili su u položaju da odluku neposredno realizuju.

Informisanje sa zadocnjenjem obično se među radnicima tumači kao nastojanje „rukovodeće elite" da se zaobiđe samoupravljanje, a oni dovedu pred svršen čin. Takvo postupanje izaziva ponekad ozbiljne društvene i političke reakcije i reperkusije, naročito kada se radi o „strategijskim" odlukama, koje su od vitalne važnosti za ekonomski položaj i materijalno stanje preduzeća.

U većini preduzeća, osobito posle skorašnjih izmena i dopuna statutâ, normativno je dosta uspešno definisana funkcija obaveštavanja radne zajednice i princip javnosti rada.[30] Teškoća je, međutim, u tome da se izgradnjom siste-

[27] Nadzorni odbor je formiran u velikom broju preduzeća, ali se ne retko izražava mišljenje da „nije do kraja jasno kakva je njegova stvarna uloga".
Uvođenjem nove organizacije samoupravljanja (po donošenju Ustavnog amandmana XV) u nekim preduzećima napuštena je ideja nadzornog odbora kao posebnog samoupravnog tela.

[28] Prema saopštenju Rudarsko-topioničarskog basena Bor, „pojedinci i grupe, koristeći se samoupravnim mehanizmom žele da se nametnu ... i koriste neinformisanost, tako da mogu da demagogijom stvore određenu atmosferu neracionalnog ponašanja".

[29] Pri tome se ukazuje na potrebu za tim da se sistem informacija prilagodi samom toku odlučivanja, počev od faze u kojoj se inicira raspravljanje i rešavanje nekog problema, pa do faze u kojoj se odluka realizuje (saopštenje Železare Sisak).

[30] U Statutu saobraćajnog preduzeća Zagrebački električni tramvaj (ZET) radnicima se zajemčuje pravo da budu „stalno upoznavani s materijalnim i finansijskim stanjem i poslovanjem poduzeća, sa izvršenjem planova, s predlozima i obrazloženjima predloga važnijih odluka organa poduzeća i pogona, i sa svim njihovim zaključcima. Posebno se ističe potreba za tim da informacije „budu pristupačne i shvatljive, kako bi članovi radne zajednice mogli što potpunije ostvarivati svoja samoupravna prava i unapređivati poslovanje poduzeća".
U preduzeću postoji posebna informativna služba, a glavna sredstva informisanja su sledeća: mesečni list, nedeljni bilten, razglasna stanica, foto novine, filmovi, grafikoni, plakati, leci, razne edicije, prigodna izdanja, kao i oglasi.

ma i korišćenjem adekvatnijih instrumenata obezbedi „kvalitet" i permanentnost informisanja i ostvari dvosmerno cirkulisanje informacija („odozdo prema gore i odozgo prema dole").[31]

Zanimljiva je ideja da se samoupravni organi, naročito kada je reč o važnijim i delikatnim odlukama, ne bi smeli oslanjati samo na informacije i mišljenja stručnog aparata preduzeća. Predlaže se, naime, da ovi organi u određenim situacijama, radi celovitijeg i objektivnijeg informisanja i temeljitije sopstvene pripreme za donošenje odluka, konsultuju i izvesne kompetentne stručne i naučne institucije ili pojedine eksperte. Ponegde se već uvodi u praksu angažovanje spoljnih stručnih saradnika u savetodavnoj funkciji (ad hoc, ili u sastavu pomoćnih stručnih savetodavnih tela organa upravljanja).

Sa informisanjem članova samoupravnih organa i radnika uopšte tesno je povezano društveno-ekonomsko obrazovanje i osposobljavanje ljudi za uspešno vršenje upravljačkih funkcija. Ako se želi ostvariti brži tempo razvijanja proizvodnih snaga i društvenih odnosa, sveobuhvatnije i sadržajnije samoupravljanje neposrednih proizvođača, onda se kao uslov nameće prevashodna potreba permanentnog obrazovanja radnika, kao proizvođača i kao samoupravljača".[32] To, između ostalog, upućuje na neophodnost veće povezanosti i neposrednije saradnje između radne organizacije i ustanova iz oblasti nauke i između ustanova koje rade na obogaćivanju društveno-ekonomskih znanja potrebnih za unapređivanje samoupravljanja.[33]

SAMOUPRAVNO NORMATIVNO UREĐIVANJE ODNOSA U PREDUZEĆU

Uređivanje unutrašnjih samoupravnih odnosa sve više je izraz realnih potreba unapređivanja samoupravljanja u radnim organizacijama. U uslovima stalnog unapređivanja integracionih procesa i, istovremeno, razvijanja nepo-

---

[31] Saopštenje Železare Sisak.

[32] Ova konstatacija, izložena u saopštenju Radničkog univerziteta u Mostaru, povezana je s ocenom: ako se posmatra kvantitativna strana u obrazovnom procesu, dolazi se do saznanja da je društveno-ekonomsko obrazovanje u stagnaciji, pa čak i u opadanju. Međutim, ako se posmatra kvalitativna strana u obrazovnom procesu i oblici putem kojih se realizuju sadržaji, onda se može reći da je „obrazovanje sadržajnije, da je ono funkcionalno, te da je stvarni odraz potreba radnih ljudi i radne organizacije, kao i sušta potreba interesa radnika i da se obrazovanje realizira, uglavnom, putem studijskih seminara, večernjih škola upravljača i večernje političke škole".

[33] Osnovna saznanja i zaključci izloženi u saopštenju Radničkog univerziteta u Mostaru zasnivaju se, delom, na analizi rezultata dobijenih testom u dva mostarska preduzeća.

Iz tabele testa znanja jednog saobraćajnog preduzeća može se zaključiti da samo 14 odsto radnika zna koji su fondovi radne organizacije; 26 odsto radnika zna šta je produktivnost rada, a 21 odsto zna u kojim se slučajevima može otkazati radni odnos. Na pitanje — koji su posredni organi upravljanja, tačno je odgovorilo samo 26 odsto radnika, dok niko od testiranih nije znao da navede koji su oblici neposrednog upravljanja.

Karakteristični su, takođe, odgovori radnika iz šest mostarskih preduzeća na pitanje o mogućnostima obrazovanja i usavršavanja uz rad. Tako je 31.40 odsto anketiranih u jednom od tih preduzeća izjavilo da su im mogućnosti za obrazovanje i usavršavanje uz rad loše, ili veoma loše. Te mogućnosti povoljno ocenjuju jedino radnici sa višom i visokom stručnom spremom.

srednog samoupravljanja u organizacijama udruženog rada, samoupravno regulisanje obimne materije i proces donošenja normativnih akata postaju sve složeniji.

Razlikuju se obično dve vrste akata[34]:

(1) Opšti akti koji važe za preduzeće kao celinu, dakle, i za sve njegove jedinice, „kao potpuni i konačni opšti akti koji se moraju neposredno primenjivati" (statut preduzeća i pravilnik o radnim odnosima);

(2) Okvirni akti koje donose organi upravljanja preduzeća kako bi obezbedili „jedinstvenost"; odredbe tih akata konkretizuju se u pravilnicima jedinica (na primer, svaka jedinica donosi sopstveni pravilnik o raspodeli ličnih dohodaka „imajući u vidu odredbe okvirnog pravilnika").

U velikim preduzećima sa složenom strukturom podvrgava se kritici težnja da radnički savet preterano i nepotrebno koncentriše normativnu vlast: time što centralni organi detaljno regulišu određena područja rada, poslovanja i međusobnih odnosa, ograničava se samostalnost radnih jedinica, pa i onemogućava razvoj samoupravljanja.[35]

Proces donošenja normativnih akata sve više dobija karakter samoupravnog dogovaranja organizacija udruženog rada, kao organskih delova šire proizvodne i samoupravne celine. Dosledna primena načela demokratičnosti u donošenju opštih akata preduzeća, zahteva da se u svim fazama ovog složenog i značajnog procesa ostvari što šire učešće i stvarni uticaj radnika.[36]

Nisu retki, međutim, prigovori da je to suviše dug i spor proces, a tempo razvoja proizvodnih snaga zahteva brže regulisanje odnosa iz zajedničkog rada. Zato se u određenim slučajevima pribegava „skraćenom postupku".[37]

Novinu u postupku donošenja normativnih akata predstavlja rešenje, koje je u nekim preduzećima već sankcionisano, da radnički savet ne može doneti propis (ili samo neki njegov deo) kojeg pri njegovom razmatranju u kolektivu nije prihvatilo dve trećine zborova radnika.[38]

Posebnu pažnju privlači konstatacija da je u procesu donošenja normativnih akata (i uopšte u procesu odlučivanja) veoma izražena uloga stručnih službi i izvršnih kolegijalnih i inokosnih organa. U praksi je, naime, čest slučaj da se stručne službe javljaju kao stvarni inicijatori, inspiratori i predlagači rešenja koja su veoma značajna za uređivanje unutrašnjih odnosa. S druge strane, uticaj kolegijalnog izvršnog organa ogleda se, prvenstveno, u njegovom pravu da u poslednjoj instanci utvrđuje predlog za radnički savet, te da „pri-

[34] Primeri: trgovinsko preduzeće „Merkator" — Ljubljana, Železara Sisak itd.

[35] To se u raznim vidovima izražava, na primer, u nekim hemijskim, metalurškim i drugim kombinatima. Značajna je pri tom napomena da taj zahtev nije izraz nekakvih separatističkih težnji, već naprotiv, želje da neposredno samoupravljanje dobije pun sadržaj.

[36] Proces donošenja normativnih akata i njihovo sprovođenje predmet je saopštenja Rudarsko-metalurškog kombinata Zenica.

[37] Navodi se da bi takva orijentacija, doduše, mogla pretrpeti određene kritike sa stanovišta obezbeđenja demokratičnosti u odlučivanju, ali da je ona u praksi pokazivala i dobre rezultate.

[38] Uslov je da ti zborovi predstavljaju više od polovine zaposlenih u preduzeću, bez obzira koliko je radnika na održanim skupovima učestvovalo.

hvatajući ili ne prihvatajući primedbe ili predloge radne zajednice, u stvari, kreira odnose koji će biti predmet odlučivanja na radničkom savetu".[39]

Zanimljivo je, najzad, rešenje koje se ponegde sugeriše[40] da statut treba da usvaja radni kolektiv preduzeća putem referenduma ili na zborovima radnika užih organizacija udruženog rada. Radnički savet u tom slučaju samo verifikuje predloge i stavove na predloženi statut, po principu kvalifikovane većine. Smatra se, međutim, da sve druge opšte akte treba da donosi radnički savet preduzeća.

DRUŠTVENO-POLITIČKE ORGANIZACIJE I OSTVARIVANJE SAMOUPRAVLJANJA

Uspešno ostvarivanje samoupravljanja i razvijanje društveno-ekonomskih odnosa zahteva neprekidno angažovanje i uticaj društveno-političkih snaga u svim domenima samoupravnog života u preduzeću. Potreba za tim da njihov uticaj ojača, postaje sve veća u sadašnjim složenim i dinamičnim društvenim kretanjima.

U nastojanjima da se poboljša položaj udruženog proizvođača i da se unapređuju samoupravni odnosi posebnu ulogu imaju sindikati, kao jedan od oblika društvenog, ekonomskog i političkog organizovanja radničke klase.

Neke novije pojave u ostvarivanju samoupravljanja upućuju i na svojevrsna područja i pravac angažovanja, ali i na karakteristične probleme ostvarivanja uloge sindikata u radnoj organizaciji.

Izvanredno je složeno i delikatno u praksi realizovati poznat zahtev da sindikati u celokupnoj svojoj aktivnosti u bazi stvaraju realne pretpostavke za to da se mnogobrojne individualne i grupne inicijative, mišljenja i sugestije sažimaju, povezuju i putem diskusije i borbe mišljenja — uobličavaju u određene stavove „koji će, zatim, poslužiti kao osnova za donošenje odluka samoupravnih i drugih organa", postati sastavni deo opšte politike preduzeća.

U novije vreme sindikati su u mnogim preduzećima znatno doprineli naporima da se uvede nova organizacija samoupravljanja i urede unutrašnji odnosi u skladu sa principima koje izražava i sadrži Ustavni amandman XV. Jaka podrška društveno-političkih organizacija „predstavljala je preduslov za stvaranje atmosfere i razumevanja, kako bi se obezbedila samoupravna organizovanost i poslovna uspešnost svih delova i preduzeća kao celine".[41] Sindikalne organizacije aktivno su učestvovale u razmatranju koncepcija i rešenja nove samoupravne organizacije.

U velikom broju statuta radnih organizacija nastoji se definisati položaj i uloga sindikata u procesu samoupravljanja. U mnogima se utvrđuje obaveza samoupravnih i drugih organa da redovno informišu sindikalne i druge društveno-političke organizacije o svim važnijim zbivanjima u preduzeću, njegovom položaju, o planovima i projekcijama njegovog razvoja. Sindikatu se garantuje pravo inicijative u procesu odlučivanja — dužnosti organa uprav-

[39] Prema saopštenju Rudarsko-metalurškog kombinata Zenica.

[40] U Tekstilnom kombinatu „Varteks" — Varaždin.

[41] To je jedna od opštih ocena koje sadrži saopštenje industrije gumenih, kožnih i hemijskih proizvoda „Sava", Kranj. Slične ocene date su i u više drugih saopštenja.

ljanja da zauzmu stav i daju neophodno obrazloženje i kada se ne prihvate predlozi i sugestije sindikalne organizacije, odnosno njenog rukovodstva.

Bilo je nastojanja da predstavnici sindikata (a prema izvesnim zamislima — i drugih društveno-političkih organizacija) „zauzmu mesto" u kolegijalnim izvršnim organima preduzeća. Od toga se, međutim, već jednom odustalo još pri izradi nacrta statuta.[42]

Klasična „zaštitna" funkcija sindikata dobija i neka nova, specifična obeležja. S raznih strana ukazuje se, na primer, na potrebu za tim da ta funkcija ojača u odnosu na birokratske i tehnokratsko-menadžerske tendencije što se manifestuju u raznim vidovima i formama. Podjednako je aktuelna uloga sindikata u borbi protiv pojava direktnog kršenja samoupravnih i drugih prava radnika.

Ali, ima zamerki i prigovora koje radnici upućuju sindikalnim organizacijama, u prvom redu zato što one često ne predstavljaju uticajan faktor u samoupravnom životu. Kao što se obično naglašava, nije uloga sindikata samo u tome da podvrgne kritici postupke i delovanje nosilaca samoupravnih funkcija u preduzeću, da iznosi mišljenja koja nikog ne obavezuju. Kao subjekt samoupravnog procesa, sindikati bi trebalo da u znatno većoj meri snose i društvenu i političku odgovornost za inicijativu i stavove koje zastupaju. Smatra se da bi to bilo izuzetno značajno u sadašnjim sve razgranatijim procesima samoupravnog dogovaranja. I obrnuto, ako sindikat (to se delom odnosi i na druge društveno-političke organizacije) ne bi ispoljio više samostalnosti i inicijative u raspravljanju i rešavanju najkrupnijih pitanja u oblasti udruženog rada, veću spremnost da preuzme odgovornost za svoje javno društveno-političko delovanje, to bi u praksi dovelo do smanjivanja njegovog društvenog uticaja i uloge u sistemu samoupravljanja.

I, najzad, primedbe i sugestije koje su element kritičke analize novijih dostignuća i pojava u razvoju samoupravljanja znače i to da se sindikat u izvesnom smislu mora modernizovati, poboljšati organizaciju, metod i sadržaj svog rada, naročito u uslovima funkcionisanja velikih i složenih integracionih celina. To bi bio i deo opštih napora usmerenih boljoj društvenoj i samoupravnoj poziciji radnog čoveka, unapređenju samoupravljanja i njegove efikasnosti, što je i osnovni smisao predstojećeg Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije.

[42] Sindikalne organizacije i njihovi forumi energično su se suprotstavili takvim nastojanjima, kvalifikujući ih kao težnju da se stvarna vlast koncentriše u izvršnim telima (poslovnim odborima, izvršnim odborima). Time bi se, u stvari, ograničila, pa i onemogućila samostalna uloga i delovanje sindikata.

Stevan Bezdanov

IZMEĐU RADA I OBRAZOVANJA

INTEGRACIJA AKTIVNOG ŽIVOTA I OBRAZOVANJA

Nalazimo se u punom zamahu aktivnosti na utvrđivanju strateških ciljeva našeg budućeg društvenog i privrednog razvoja. U toj aktivnosti se u socijalističkim republikama i pokrajinama i u odgovarajućim organima federacije nastoji da se obrazovna komponenta utka u sve dimenzije našeg razvoja.

U ciljeve dugoročnog razvoja obrazovanja mogli bismo ubrojiti: opšte podizanje obrazovnog potencijala aktivnog stanovništva i zasnivanje svih poteza u obrazovanju i vaspitanju na koncepciji o permanentnom obrazovanju; potpuno obuhvatanje dece osnovnim obrazovanjem i radikalno povišavanje stope završavanja punog osnovnog obrazovanja; obuhvatanje dvostruko više omladine raznim oblicima srednjeg obrazovanja (ono treba da doživi najveću revoluciju u pogledu strukture, sadržaja i trajanja); postepeno povećavanje broja studenata na visokim školama ili davanje prioriteta studiranju uz rad (i ovde se pitanju efikasnosti mora pokloniti izuzetna pažnja); noveliranje sadržaja obrazovanja s obzirom na dostignuća nauke, tehnike, tehnologije i organizacije rada i uopšte svih vidova ljudskog stvaralaštva — naročito osnova automatike, kibernetike i savremene informatike uopšte. Najznačajnije promene mogu se očekivati u metodici i sredstvima obrazovno-vaspitnog rada — u tehnologiji obrazovanja.

UBRZATI PROCES PREOBRAŽAJA ŠKOLSKOG SISTEMA

Za vođenje dugoročne politike razvoja obrazovanja i vaspitanja i za preobražaj svih komponenata sistema obrazovanja i vaspitanja danas postoji razrađena opšta društvena strategija i program strateških promena koje treba izvršiti u ovoj oblasti. Reč je o Rezoluciji Savezne skupštine o razvoju obrazovanja i vaspitanja na samoupravnoj osnovi. Suštinu Rezolucije čini koncepcija permanentnog obrazovanja koja, po svojoj intenciji i strukturalnim rešenjima u sistemu obrazovanja i vaspitanja, ruši barijere između tzv. školskog i tzv. vanškolskog sistema obrazovanja; razbija monopol škole u pružanju znanja čoveku; uklanja prepreke između stepena i puteva obrazovanja; otvara

„ventile" za vertikalnu i horizontalnu pokretljivost polaznika obrazovnih oblika i raskida sa dualizmom u pravima na obrazovanje na zajednički uloženim sredstvima.

Razgrađivanje postojećeg školskog sistema i *izgrađivanje sistema obrazovanja i vaspitanja zasnovanog na koncepciji o permanentnom obrazovanju,* predstavlja suštinu celokupnog preobražaja obrazovanja i potku obrazovne politike. U takvom sistemu obrazovanja i vaspitanja mora se obezbediti: (a) ravnopravnost svih oblika i puteva obrazovanja omladine i odraslih; (b) vertikalna i horizontalna pokretljivost svih polaznika oblika obrazovanja, bez obzira na njihove ekonomske mogućnosti i uzrast; (c) napredovanje mladih i odraslih u vertikalnoj obrazovnoj ravni prema rezultatima koje postižu u obrazovanju; (d) mogućnost da se u svako doba „izađe" iz sistema obrazovanja i uključi u rad, a zatim pravo u njega vrati i nastavi obrazovanje bez ikakvih barijera i zahteva; (e) završnost svakog oblika i stepena obrazovanja posle osnovne škole. Ovaj proces ima sve karakteristike prave *revolucije obrazovanja.*

Koncepcija o permanentnom obrazovanju, u meri njenog ispoljavanja u sistemu obrazovanja i vaspitanja i obrazovnoj politici, ruši vekovima „negovanu" podelu na period učenja, period rada i period „penzionerskog života" i stvara novu liniju sprege: tokom celog radnog i životnog veka čovek će učiti, usavršavati svoja znanja i sposobnosti — *učenje će postati jedna od odlika načina života savremenog čoveka.*

U predstojećoj etapi našeg razvoja moramo sebi postaviti kao opšti cilj uklanjanje mita o jedinoj i neprikosnovenoj vrednosti redovnog, školskog obrazovanja i afirmisati obrazovanje uz rad — posebno ideju o povremenom vraćanju obrazovanju iz radnog odnosa. U uslovima naučno-tehnološke revolucije, kada se *amortizacioni vek znanja rapidno skraćuje,* neodrživa su rešenja u sistemu obrazovanja i vaspitanja i obrazovnoj politici koja idu za tim da se u mladim godinama, putem „dugog sedenja u školskim klupama", stekne potpuno, zaokruženo i za ceo život dovoljno obrazovanje. Ovakvo tradicionalno shvatanje obrazovanja odgovara logici (ono je njen proizvod) *statične predstave ogromnog broja stanovništva o profesionalnom životu.* Ova, duboko ukorenjena predstava ispoljava se u logici rezonovanja: „Neka mi dete u mladosti stekne što više i što šire obrazovanje da bi moglo tokom celog života uspešno da radi i pristojno živi."

Ovo shvatanje danas je snažno prisutno i predstavlja glavnu prepreku promenama koje se žele (rekao bih, moraju) izvesti na srednjem i visokom stupnju obrazovanja. Insistiranje po svaku cenu, u pojedinim društvenim sredinama, za produžavanje trajanja obrazovanja u svim školama na srednjem stepenu obrazovanja (prema slici i prilici gimnazije i drugih četvorogodišnjih srednjih škola); širenje shvatanja da je dobro samo ono obrazovanje koje dugo traje; otpor odgovarajućoj diferencijaciji u stručnom obrazovanju na srednjem stupnju i uvođenju više stepena stručnosti u okviru srednjeg obrazovanja (više nivoa kvalifikacije u pojedinim zanimanjima; nastojanje da se posle završenog srednjeg obrazovanja mladi neposredno uključuju — mimo rada i radne prak-

se — u više i visoko obrazovanje, odnosno davanje prioriteta visokom obrazovanju; krajnje zapostavljanje rešavanja pitanja uslova za obrazovanje odraslih, pre svega zaposlenih — to su pojavni oblici tradicionalnog i statičkog shvatanja funkcije čoveka u sferi rada i života, shvatanja koja se samo deklarativno zalažu za demokratizaciju i masovnost u obrazovanju, bez uvažavanja realnih ekonomskih mogućnosti naše društvene zajednice.

Preduslov za punije ispoljavanje koncepcije o permanentnom obrazovanju u našoj obrazovnoj politici i u sistemu obrazovanja i vaspitanja jeste *totalna rekonstrukcija svih vrsta škola na srednjem stupnju, „rastvaranje" čvrste granice između srednjeg i visokog obrazovanja, stvarna demokratizacija prava na obrazovanje u odnosu na odrasle, radikalna izmena sadržaja i metoda obrazovno-vaspitnog rada i ostvarivanje integracije rada i obrazovanja.*

PREDNOST DATI STEPENASTOM SISTEMU

Da bi se i u oblasti obrazovanja (u odnosu na polaznike) mogao primeniti princip „svako prema sposobnostima — svakome prema rezultatima rada", struktura sistema obrazovanja treba da bude tako postavljena da se na svakom stepenu i u svakom obliku obrazovanja posle osnovnog stiču znanja i razvijaju sposobnosti za uključivanje u rad, ali i znanja neophodna za nesmetano nastavljanje obrazovanja. *Ne može nijednoj vrsti škola niti obliku obrazovanja na srednjem stupnju ostati oficijelna namena (ni pravo) da samo priprema za studije* (takav monopol za sada uživa samo gimnazija), nego u svakom od njih treba programe i strukturu znanja i sposobnosti koncipirati tako da pripremaju mladog čoveka za uključivanje u rad, ali mu istovremeno pružaju potencijalnu šansu da nastavi svoje obrazovanje.

S obzirom na razlike koje će još dugo u nas postojati u složenosti rada što proističu iz strukture i tehničko-tehnološke osnove rada i organizacije eksploatacije opreme (industrijska masovna proizvodnja; razvojni i dopunski zadaci za masovnu proizvodnju; nova industrija sa zastarelim tehničko-organizacionim principima; nova industrija sa novim tehničko-organizacionim principima) i imajući u vidu naše realne ekonomske mogućnosti, — potrebno je obrazovati ljude na bazi *moderne klasifikacije kvalifikacija* koja za svoju osnovu ima stepen složenosti rada. U uslovima diferencijacije i integracije radnih funkcija neodrživa je klasifikacija stručnosti na NKV, PKV, KV i VKV radnike. Potrebno je ostvariti drugačije strukturiranje koje bi se zasnivalo na kombinaciji kvalifikacije i zanimanja: više nivoa kvalifikacija u jednom zanimanju, dakle više vrsta zanimanja u određenom nivou kvalifikacija. Pri tome se računa da će u meri napredovanja procesa unifikacije sredstava rada — kao rezultata uvođenja kompleksne mehanizacije i automatizacije ne samo u sferi rada primarnog i sekundarnog sektora delatnosti nego i u oblasti usluga — rasti potreba za kadrom širokog profila, tzv. bazičnih zanimanja. Te potrebe, iako u manjim razmerama, evidentne su već danas u pojedinim granama proizvodnje i u nekim tercijarnim delatnostima.

Rešenje je, dakle, u razvijanju *sistema obrazovanja posle osnovnog na principu stepena.*[1] Za tzv. stepenasti sistem usmerenog (stručnog) obrazovanja, koji predstavlja imperativ našeg tehničko-tehnološkog i ekonomskog razvoja, karakteristično je raščlanjavanje do sada odgovarajućih kvalifikacija za pojedina zanimanja na konstitutivne elemente i kombinovanje ovih elemenata prema potrebama odgovarajućih kvalifikacija (koje se međusobno isuviše razlikuju) u zavisnosti od karaktera i složenosti rada — radnih funkcija koje pripadaju čoveku u sistemu čovek-mašina. Kvalifikacije se raščlanjavaju na trajne i promenljive elemente. Time se olakšava eventualna prekvalifikacija i sticanje viših kvalifikacija na daljem profesionalnom putu. U ovom sistemu potrebno je razlikovati osnovne elemente kvalifikacije, opšte za mnoga specijalna zanimanja, od zamenljivih ili dopunskih elemenata specijalizacije. Pri tome je bitno uočiti kojim elementima zanimanja i kvalifikacije će porasti značaj u daljem industrijskom razvoju, a kojima će opasti. Kombinovanje pojedinih elemenata zanimanja i kvalifikacije može se uporediti sa kaleidoskopom: to su bezbrojne kombinacije koje se stalno rasturaju i iznova slažu.

U stepenastom sistemu stručnog obrazovanja dolazi do izraza selekcioni princip koji: (a) omogućava da svaki učenik u određenoj fazi sopstvenog razvoja postigne lični obrazovni maksimum; (b) deluje kao podsticaj za intenzivnije učenje, pa otuda i njegova velika pedagoško-psihološka vrednost; (c) omogućava variranje stepena intenziteta obrazovanja (nastave) u skladu sa obdarenošću učenika i njegovom voljom za učenje. U ovom sistemu stručnog obrazovanja gotovo i *ne može biti „propalih đaka“ i „promašenih profesija“*, što danas predstavlja krupan društveni i ekonomski problem.

Putem stepenastog sistema obrazovanja stručnih kadrova stvarali bi se stručni radnici: od specijalizovanog radnika (radnika uskostručnog za jednostavne poslove u jednom zanimanju) do tehničara i inženjera. On kida sa zastarelim principima, sa utvrđenim trajanjem obrazovanja, sa unapred fiksiranim ciljem za pojedinca u pogledu nivoa kvalifikacije.

Statička predstava o profesionalnom životu najveći je „protivnik“ širem uvođenju principa stepenastog obrazovanja. Prema tim shvatanjima, uključivanje deteta u stepenasti sistem obrazovanja predstavlja znatan rizik, jer prelaženje iz stepena u stepen nije isto što i prelaženje iz razreda u razred. Ako bi pojedinac postigao slabije rezultate na kraju stepena, uključivao bi se u rad (a ne da ponavlja) za obavljanje radne funkcije takve složenosti koja odgovara nivou i sadržini njegovog obrazovanja. To mnogima ne odgovara jer žele pošto-poto da njihovo dete „prvo završi fakultet“, pa tek onda „stupi u radni odnos“.

Za sada se princip stepenastog obrazovanja[2] primenjuje samo u nekoliko velikih preduzeća („Rade Končar“ — Zagreb, „Crvena zastava“ — Kragujevac). On ne bi smeo da ostane privilegija većih preduzeća, nego bi morao po-

[1] Na razradi ovakvog koncepta stručnog obrazovanja dali su značajan prilog pedagoško-andragoškoj teoriji i praksi Milivoj Plačković, inž. Olga Maričić i dr Marko Veselica.

[2] Najpotpunije je ovaj princip razradio i u praksi, tokom niza godina, realizovao Milivoj Plačković, direktor Centra za obrazovanje u preduzeću „Rade Končar“ u Zagrebu.

stati osnova reforme sistema obrazovanja na srednjem stupnju. Iako stepenasti sistem obrazovanja ne treba shvatiti i prihvatiti kao neko patentirano rešenje, ipak on obećava mnogo prema onome što se danas zna o stručnom kvalifikovanju i putevima za obrazovanje čoveka radi uključivanja u rad.

To znači da bi sve sadašnje škole morale da pretrpe radikalne izmene. Umesto međusobno odvojenih škola za obrazovanje kvalifikovanih radnika, tehničara i visokokvalifikovanih radnika, potrebno je stvoriti razvijene obrazovne centre za školovanje stručnih radnika — sa različitim stepenom stručnosti (na principu stepenastog obrazovanja) — za proizvodno-tehnička zanimanja. Razne srednje ekonomske i komercijalne škole i uopšte škole što pretežno pripremaju stručne radnike (do sada tretirane kao službenike) za odgovarajuće uslužne delatnosti činile bi, eventualno zajedno sa gimnazijama (koje bi izgubile svoj pretežno opšteobrazovni karakter), razvijene obrazovne centre u kojima bi se pripremali stručni radnici — takođe sa različitim stepenom stručnosti (na principu stepenastog obrazovanja) — za zanimanja tzv. tercijarnih delatnosti („neproizvodna zanimanja"). Ovako koncipirani obrazovni centri mogli bi se razvijati kao samostalne jedinice asocijacija radnih organizacija pojedinih oblasti, grana i grupacija rada. Razvijanjem obrazovnog centra kao organskog dela udruženih radnih organizacija, tehničko-tehnološka oprema regularne proizvodnje postaje sastavni deo vaspitno-obrazovnog procesa, a pojedinačna ili udružena preduzeća primaju odlike savremenog obrazovnog poligona.

OBRAZOVANJE UZ RAD I OBRAZOVANJE IZ RADNOG ODNOSA — „PONOVNO VRAĆANJE OBRAZOVANJU"

S obzirom na raspoloživi obrazovni potencijal aktivnog stanovništva, posebno zaposlenih u društvenom sektoru rada, i zahteve koje naš društveno-ekonomski i tehničko-tehnološki razvitak postavljaju prema funkcijama čoveka u procesima samoupravno zasnovanog rada i života, — *moramo se odlučnije orijentisati na afirmaciju obrazovanja uz rad i iz rada.* Princip da se čovek radeći obrazuje, da *kombinuje rad i obrazovanje* (aktivni život i obrazovanje), predstavlja fundament modernog sistema obrazovanja i vaspitanja i praktičan *put za realizaciju koncepcije o permanentnom obrazovanju.*

Ideje i ambicije o obrazovanju uz rad morale bi biti realnije. Naime, poslednjih godina prisutna je kritika što se isuviše bavimo tzv. kompenzacionim obrazovanjem odraslih (nadomeštanje onoga u obrazovanosti čoveka što je propustio da stekne u mladim godinama života), a nedovoljno se orijentišemo na permanentno usavršavanje ljudi što diktiraju promene u tehnici, tehnologiji, organizaciji rada i upravljanju. Čak se istupa s tezom da je, s obzirom na praksu u industrijski razvijenim zemljama, neophodno prioritet dati usavršavanju onih koji već poseduju odgovarajući nivo obrazovanja i kvalifikaciju — da je to društveni interes, potreba i obaveza — a da je podizanje stepena obrazovanja i kvalifikacije stvar pojedinca. Ne umanjujući značaj usavršavanja opštih i stručnih sposobnosti čoveka u postojećem nivou obrazovanosti i kvalifikacije (koji će stalno rasti zbog brzih promena u sferi rada), ipak

ne možemo prenebreći činjenicu da se u Jugoslaviji veoma sporo povećava dostupnost čoveka obrazovanju i da je ogroman broj mladih i odraslih ljudi lišen mogućnosti da stiče i minimalne radno-stručne pretpostavke za rad, a time i za ostvarivanje prava na rad.[3]

Pravo na obrazovanje prema Ustavu jednako je za sve građane. U skladu s ovim principom, u načelu svi imaju pravo da se obrazuju na svim nivoima, svima su podjednako dostupne škole i druge obrazovne institucije, da pod jednakim uslovima stiču obrazovanje shodno sklonostima i sposobnostima.

U korišćenju pravom na obrazovanje postoje ogromne razlike između polaznika iz redova omladine i onih u radnom odnosu. Mnoge škole praktično su nedostupne odraslima jer primaju polaznike samo određenog uzrasta. Ako se radi o omladini, onda su uslovi za obrazovanje mnogo lakši nego za odrasle. Osnovni i jedini uslov za realizaciju prava na obrazovanje mladog čoveka jeste uspeh u prethodnom školovanju (ovo čak važi i za upis na fakultet — nema zahteva u smislu obaveznog radnog staža, prakse u radnoj organizaciji). Zaposleni realizuju svoje pravo na obrazovanje po drugom (težem) kriterijumu i u znatno nepovoljnijim okolnostima: kakve rezultate postiže na poslu; kakav je uspeh imao u ranijem školovanju; kakve su mu moralne osobine; da li postoji ekonomska potreba za daljim obrazovanjem; raspolaže li radna organizacija sredstvima za finansiranje obrazovanja itd. Dok zaposleni radnici ako se obrazuju preuzimaju i određene obaveze (da vrati sredstva ako ne uspe da završi svoje obrazovanje na vreme; da mora ostati u radnoj organizaciji koja je finansirala njegovo obrazovanje), dotle kod omladine ne postoje nikakve obaveze niti odgovornost u slučaju slabog uspeha, iako se podjednako, u oba slučaja, troše zajednička sredstva za obrazovanje.

Nikako se ne može čekati na svojevrsnu smenu generacija — na dolazak obrazovanije generacije koja bi smenila postojeću nedovoljno obrazovanu, nego se moramo odlučno i sa više društvene odgovornosti zalagati za *obrazovanje i postojeće generacije* što je u svetu rada, čime se stvaraju bolji uslovi i ovoj i generaciji koja dolazi. Morali bismo ovo prihvatiti kao devizu i opredeliti se za to u sferi raspodele. Time će se dobiti bitka za permanentno obrazovanje, što je jedna od suštinskih odlika našeg sistema obrazovanja i vaspitanja.

I uz pretpostavku da se realizuju osnovni principi i zahtevi Rezolucije o obrazovanju i stvaranju povoljnijih uslova i mogućnosti za obrazovanje odraslih (jednak tretman mladih i odraslih u pogledu finansiranja obrazovanja; uspostavljanje većih pogodnosti materijalne i druge prirode onima koji se obrazuju uz rad) ipak se samo tim putem neće pružiti šansa zaposlenima da, u širim razmerama, podižu svoj obrazovni i kvalifikacioni nivo. Raditi a u isto

[3] Pored ogromnog broja zaposlenih sa nepotpunom osnovnom školom i niskim nivoom kvalifikacije i stručnosti uopšte, treba uzeti u obzir da: (a) svaki drugi mlad čovek koji pođe u osnovnu školu ne uspeva da završi puno osnovno obrazovanje (i 1969/70. svega 51 odsto generacije završilo je osnovnu školu); (b) tek je svaki treći mlad čovek od 15—19 godina uključen u pojedine škole i druge oblike obrazovanja na srednjem stupnju. Drugim rečima, daleko je veći broj onih koji ne uspevaju da uđu u redovni školski sistem nego onih koji na društvenim sredstvima stiču pretpostavke za zasnivanje radnog odnosa a time i za ostvarivanje prava na rad i svih drugih prava koja su uslovljena pravom na rad.

vreme se i obrazovati, to traži velike žrtve i samoodricanje, pogotovo za one koji su zasnovali porodicu. To su pokazala iskustva mnogih razvijenih zemalja, a to svakodnevno demonstrira i jugoslovenska praksa.

S obzirom na to da se finansijski resursi koji se godišnje u nas izdvajaju za obrazovanje (650—700 milijardi starih dinara) najvećim delom troše za obrazovanje dece i omladine (oko 95 odsto), i to one koja se nalaze u tzv. regularnom školskom sistemu — nedostaju sredstva za uključivanje u obrazovne oblike zaposlenih. Otuda takva politika obrazovanja — da prioritet imaju mladi koji će, shodno statičnoj predstavi o profesionalnom životu, nesmetano, mimo rada, prelaziti iz stepena u stepen obrazovanja (zadržavajući se dugo na svakom od njih) — ne obećava prevladavanje „jaza u obrazovanju" između i unutar generacija — što se tiče mogućnosti za obrazovanje.

Većina zaposlenih nema više od prosečno osam godina obrazovanja, a mladi koji dolaze na „tržište rada" imaju prosečno jedanaest, pa i dvanaest godina škole. Otuda je stalno prisutna opasnost da mladi istisnu odrasle iz sveta rada, ili da ih potisnu na manje složena (i manje plaćena) radna mesta. Radi se, u stvari, o zaposlenim do 35 ili do 40 godina — o generacijama koje su se školovale u mnogo lošijim ekonomskim uslovima (manja dostupnost čoveka obrazovanju) nego što je to slučaj sa današnjim generacijama. Širenje društvene nejednakosti ovde ima za podlogu nejednakost u pristupu obrazovanju između mlađe i starijih generacija (a „starije generacije" su svaka prethodna generacija).

Ako bi se i dalje nastavljala ekspanzija srednjeg i visokog stupnja obrazovanja (naročito ovog poslednjeg) i raslo prosečno vreme školovanja, posledica bi bila dihotomija između obrazovanja i drugih sektora ljudske delatnosti, između vremena obrazovanja i aktivnog radnog veka pojedinca, što bi vodilo produbljivanju jaza između mlađe i starijih generacija. *Otuda potreba za takvom politikom obrazovanja kojom bi se smanjile postojeće razlike između ove i drugih društveno-ekonomskih oblasti, što bi vodilo integraciji rada i obrazovanja — obrazovanja i aktivnog života.*

Rešenje se mora tražiti u totalnoj preorijentaciji naše obrazovne politike što bi od ekspanzije obrazovanja mladih (naročito na višem i visokom stupnju) vodila ekspanziji obrazovanja onih koji su već uključeni u rad — stvaranju mogućnosti za njihovo ponovno vraćanje redovnom obrazovanju (koje i zbog toga mora biti radikalno izmenjeno). Reč je o ravnoteži koju treba uspostaviti među njima. Pri tome valja imati u vidu da se to prevashodno odnosi na one sredine gde je ostvarena visoka stopa obuhvatanja mladih srednjim obrazovanjem — praktično, svi mladi koji završavaju osnovnu nastavljaju svoje obrazovanje u redovnim srednjim školama. U tim sredinama dostignuta je tačka „prezasićenosti" između želja mladih za sticanjem višeg nivoa obrazovanja i ekonomskih mogućnosti za ostvarivanje tih želja s obzirom na sve veću potrebu za daljim obrazovanjem zaposlenih (njihove obrazovne potrebe ne uzimaju se u obzir kao kalkulativni element pri utvrđivanju sredstava za obrazovanje).

Ideja o ponovnom vraćanju tzv. povratnom obrazovanju, nastavljanje redovnog školovanja i u kasnijim godinama života — ne umanjuje značaj i ne protivreči sadašnjem obrazovanju odraslih, niti koncepciji o permanentnom

obrazovanju. Koncepcija o ponovnom vraćanju obrazovanju razlikuje se od sadašnje teorije i prakse obrazovanja odraslih, a delimično i poimanja permanentnog obrazovanja.

Obrazovanje odraslih, kako se shvata i realizuje, predstavlja tip vanrednog školovanja (vanškolski put obrazovanja) koje obuhvata sve vrste obrazovanja, kako one za sticanje višeg nivoa obrazovanja i kvalifikacije tako i razne oblike i programe stručnog usavršavanja i osvežavanja. Ono se ostvaruje u posebnim ustanovama za obrazovanje odraslih (radnički i narodni univerziteti, centri za obrazovanje) ili putem dopisnog i drugog vida obrazovanja u redovnim školama. Karakteristika ovog obrazovanja jeste da je ono obično sa smanjenim brojem časova (u nastavnom planu i dnevnoj nastavi) i da oni koji ga pohađaju, po pravilu, svaki dan rade i pohađaju nastavu uz odgovarajuće vremenske i druge pogodnosti (skraćeno radno vreme; mogućnost izbora najbolje radne smene). Veoma je mali broj onih koji su dobijali duže plaćeno odsustvo (1—4 godine) za sticanje višeg nivoa obrazovanja.

Takva praksa obrazovanja odraslih više se odnosi na oblike obrazovanja putem kojim se sticao viši nivo obrazovanja i kvalifikacije, a manje na razne oblike osvežavanja znanja, stručnog usavršavanja. Kako su sve brže inovacije u tehnici, tehnologiji i organizaciji rada, pošto se smanjuje stepen zastarelosti opreme, u nekim našim preduzećima stručni radnici se upućuju na višemesečne kurseve, seminare i druge vidove usavršavanja i specijalizacije, koji time imaju karakter redovnog obrazovanja. Međutim, uopšte uzev, obrazovanje odraslih je, ipak, dodatak sadašnjoj strukturi obrazovanja. Veće ili manje uključivanje odraslih u razne oblike obrazovanja ništa bitnije nije menjalo institucionalnu i pedagoško-didaktičku i andragošku strukturu regularnog sistema školskog obrazovanja.

Realizacija ideje o „povratnom obrazovanju" radikalno *razgrađuje postojeću vertikalnu i horizontalnu strukturu redovnog školskog obrazovanja* — celokupnog sistema obrazovanja i vaspitanja. Uz napore da se početak školovanja mladih pomeri unapred (umesto da počne od sedme, nastojanja idu za tim da organizovano obrazovanje počne već od šeste, pete, pa čak i četvrte godine), ovde se insistira na produžavanju redovnog školovanja na kasnije godine života. Umesto da se totalni broj godina obrazovanja što iznosi oko šesnaest (8+4+4) stiče između 6. i 24. godine, ovde se zagovara teza po kojoj ovaj broj godina obrazovanja treba razmestiti između 6 i 30, pa čak i 40 godina života. Kako se radi o povremenom vraćanju čoveka redovnom obrazovanju (redovnom u tom smislu što će samo učiti određeno vreme bez obaveze da radi) — vraćanju iz rada, to bi se ovaj put obrazovanja mogao nazvati *obrazovanje iz radnog odnosa*. Za razliku od obrazovanja uz rad, za koje je karakteristično da se *simultano* odvija rad i obrazovanje, ovde se rad i obrazovanje (aktivan život i obrazovanje) *sukcesivno* smenjuju, pri čemu se sve vreme, bez obzira da li je reč o radu ili obrazovanju, računa kao puno radno vreme, kako sa stanovišta radnog staža (i svih prava koja proističu iz radnog odnosa) tako i u pogledu ličnog dohotka, participacije u raspodeli rezultata rada u radnoj organizaciji iz koje je pojedinac došao na obrazovanje.

UMESTO SEMESTARA I GODINA „BLOKOVI UČENJA" — „OBRAZOVNE JEDINICE"

Princip na kome se zasniva obrazovanje iz radnog odnosa (povratno obrazovanje) sastoji se u: svim mladim ljudima treba obezbediti uslove za sticanje kvalifikacije za zasnivanje prvog radnog odnosa (na različitim nivoima kvalifikovanosti na srednjem stupnju — sistem stepenastog obrazovanja). Sticanje stepena obrazovanja (kvalifikacije) ostvarilo bi se na taj način što bi se *nakon nekoliko godina provedenih u radu ljudima pružala šansa da nastavljaju svoje obrazovanje i to od stepenice na kojoj su se zaustavili i uključili u rad pa naviše.*

Sledeće stepenice na vertikalnom obrazovnom putu mogu biti strukturirane na dva načina: (a) u vidu semestara i godina kao i u dosadašnjem sistemu školovanja, ili (b) u vidu tzv. obrazovnih jedinica („blokova učenja"). Pretpostavka je da obrazovanju iz radnog odnosa manje odgovara striktna podela na semestre, razrede i godine učenja i studiranje. Sistem tzv. obrazovnih jedinica („blokova učenja") predstavljalo bi rešenje koje bi omogućilo da polaznici nastave i napuste obrazovanje kad god njihova situacija to traži. Njima bi se, u ovakvom sistemu omogućilo da *napreduju različitom brzinom iz raznih predmeta, da biraju predmete prema svojim potrebama i sklonostima.*

Sistem sa tzv. jedinicama obrazovanja omogućava čoveku koji savlađuje obrazovni fond (program) u okviru „jedinice obrazovanja" da, nakon uspešnog završavanja te stepenice (čije trajanje može biti različito: od četiri do deset meseci), promeni radno mesto — zauzme složenije, skuplje radno mesto u radnoj organizaciji. Stoga ove „jedinice obrazovanja" imaju i svoju kapitalizirajuću komponentu (ekonomsku vrednost) — omogućavaju da čovek, i *bez formalnog osvajanja punog sledećeg nivoa obrazovanja i kvalifikacije, poboljšava svoj položaj* u raspodeli rezultata rada radne organizacije. Ovaj sistem ne zanemaruje ni potrebu i mogućnost za sticanje i formalnog priznanja višeg nivoa obrazovanja i kvalifikacije. Naime, za svaku uspešno savladanu „jedinicu obrazovanja" („blok učenja"), učenik-student dobija odgovarajući broj poena i svedočanstvo. Kombinacija odgovarajućih „jedinica obrazovanja", naime broja stečenih poena, odgovarala bi formalno određenom nivou obrazovanja, shvaćenog u tradicionalnom smislu: srednji, viši i visoki stepen obrazovanja.

Prihvatanje principa o povratnom (ponovnom) obrazovanju — obrazovanju iz radnog odnosa — zahteva totalnu rekonstrukciju sadašnjeg visokog obrazovanja. Dosadašnji odnos između srednjeg i visokog stupnja obrazovanja bio je tako konstituisan i razvijan da je visoko obrazovanje diktiralo prilagođavanje srednjeg obrazovanja zahtevima, kriterijumima svoje strukturiranosti. Strogo je bila povučena (a to je tako i sada) demarkaciona linija između ustanova visokog i ustanova srednjeg obrazovanja — srednjeg i visokog stepena obrazovanja. Sada je potrebno obrnuti ovaj vladajući odnos: *tradicionalno strukturirano više i visoko obrazovanje moralo bi da se prilagodi rekonstruisanom prethodnom stepenu obrazovanja.* Univerzitetski programi bi, takođe, mogli biti podeljeni na „jedinice obrazovanja" čije uspešno savlađivanje vodi odgovarajućoj diplomi, dakle sticanju odgovarajuće profesionalne

kvalifikacije, ali istovremeno i omogućava nastavljanje studija. Ove „jedinice obrazovanja" bile bi različito strukturirane, zavisno od sadržine i nivoa prethodnog obrazovanja. Time bi se prevazilazila (ili barem ublažavala) granica između sadašnjeg srednjeg i visokog stupnja obrazovanja i stvarali različiti prelazni oblici.

U ovako rekonstruisanom visokom obrazovanju nalazili bi se i mladi i odrasli. Po pravilu, u njega bi se dolazilo iz radnog odnosa, provodilo jedno vreme (koliko je potrebno da se savlada „jedinica obrazovanja", jedna ili više njih), a potom bi se čovek vraćao na rad da bi se, opet, nakon izvesnog vremena, ponovo vratio radi „osvajanja" sledeće obrazovno-kvalifikacione lestvice. Moguće su, pri tome, različite kombinacije: (a) višekratno dolaženje iz rada u obrazovanje (svakim dolaženjem savlađivanje jedne „jedinice obrazovanja"); (b) duže zadržavanje u obrazovanju (savlađivanje više „jedinica obrazovanja"). Izbor jednog ili drugog načina zavisiće od ekonomskih i drugih uslova radnih organizacija iz kojih pojedinac dolazi i od ličnih motiva.

Oni što iz rada ponovno dolaze u obrazovanje, imaju odgovarajuće zahteve u odnosu na obrazovanje koje žele da steknu (poznaju karakter svog budućeg radnog mesta i šta ono traži u pogledu znanja i sposobnosti). Njihov odnos prema programima obrazovanja bitno će se razlikovati od odnosa mladih koji, mimo rada, neposredno dolaze po završetku srednjeg obrazovanja.[4] Kao odrasli građani i profesionalni radnici, oni su u poziciji da odlučnije utiču na prilagođavanje programa obrazovanja njihovim potrebama, a zahvaljujući snažnoj motivaciji[5] postizaće veću efikasnost u svom obrazovanju.

POLAZNIK U OBRAZOVANJU JE RADNI ČOVEK — OBRAZUJE SE IZ RADNOG ODNOSA

Primena koncepcije o „povratnom obrazovanju" pretpostavlja rešavanje niza pitanja ekonomske, organizacione, pedagoške i pravne prirode. Ono zadire u oblast rada i radnih odnosa, u sferu raspodele i u prava iz zdravstvenog, penzijskog i invalidskog osiguranja.

Zahtev za uključivanje zaposlenih u sistem obrazovanja, zasnovan na koncepciji o „povratnom obrazovanju", računa s takvim rešenjima kojima bi se ljudi oslobađali, za određen period, radne obaveze i uključivali u obrazovanje. Vreme provedeno u ponovnom obrazovanju ne bi ništa uticalo na radni odnos (i prava iz radnog odnosa), niti na materijalni položaj onih koji se obrazuju: *tokom obrazovanja ljudi bi primali svoj dohodak, a vreme provedeno u obrazovanju uračunavalo bi se u radni staž.* To će biti omogućeno tako što će se smanjiti opterećenje radnih organizacija za finansiranje obra-

[4] Pri ovome se ima u vidu da naučni i tehnički pronalasci danas daleko brže prodiru u sferu rada, proizvodnju (smanjuje se vremenski razmak između pronalaska i njegove tehnološke primene), nego u programe, sadržaje obrazovanja.

[5] Polazi se od pretpostavke da samo kod jednog dela stanovništva postoji podudarnost perioda jakih motivacija za učenje sa uzrastom polaznika u sadašnjem školskom sistemu. Često je motivacija za obrazovanje u kasnijim godinama života izazvana zahtevima radne sredine i željom za inventivnošću; ljudi tokom rada otkrivaju svoje još nerazvijene mogućnosti. To može postati ozbiljan razlog za ponovno vraćanje obrazovanju.

zovanja mlade generacije, jer će se smanjiti pritisak mladih na više stepene obrazovanja. Tu su moguće razne kombinacije: od obezbeđivanja kompletnih troškova obrazovanja i neokrnjenog ličnog dohotka do takvih rešenja koja bi sadržavala mogućnost da onaj što se obrazuje delimično učestvuje u troškovima (davanje zajma koji bi se kasnije vraćao), da primi umanjen lični dohodak.

Koncepcija o „povratnom obrazovanju“, odnosno o obrazovanju iz radnog odnosa predstavlja najizrazitiji vid integracije rada i obrazovanja. Prihvatanje i realizovanje ove ideje uzrokovalo bi veću dostupnost obrazovanja čoveku i smanjivanje raskoraka između ove i ostalih ljudskih aktivnosti, između razdoblja obrazovanja i aktivnog života. Istovremeno, *ovaj vid sprege između rada i obrazovanja može da ublaži stalno rastuću protivrečnost između sistema vrednosti koji postoji u društvu i sistema vrednosti što se formira kod mladih ljudi za vreme školovanja.* Odvojenost perioda obrazovanja od aktivnog života (odsustvo njihovog stalnog prožimanja i sukcesivnog smenjivanja) stvara dihotomiju između ta dva vrednosna sistema. Vrednosni sistem koji se formira tokom školovanja izvan rada (i izvan različitih odnosa što se povodom rada konstituišu) ima malo zajedničkog sa onim koji se formira u svetu rada — u radnom ambijentu punom protivrečnosti, konflikata.

S obzirom na sve što je rečeno, „povratno obrazovanje“ može da odigra značajnu ulogu u konstituisanju i razvijanju novih odnosa između obrazovanja i društva i za smanjivanje dihotomije: obrazovni period — aktivni život. Njegove društveno-političke posledice su ogromne i svakako će doprineti bržem rešavanju i prevazilaženju mnogih problema i protivrečnosti koji hronično postoje u našem društvu u sferi obrazovanja. *Ovakva integracija rada i obrazovanja otvara nove puteve za ekonomsku integraciju obrazovanja sa svim drugim segmentima udruženog rada u našem društvu.*

Komentari

D. Adamović

„FEST 71" — KRITIKA U PRVOM PLANU

Kada je svet proslavljao 75. rođendan sedme umetnosti Beograd je dobio svoj Međunarodni filmski festival. Rođenju filma prisustvovale su 33 osobe okupljene u Indijskom salonu pariskog Grand-kafea; rođenju Beogradskog festivala prisustvovalo je preko sto hiljada gledalaca. Oni u Parizu, u Grand-kafeu, bili su, uglavnom, *stariji* ljudi u koje su Luj i Ogist Limijer imali poverenja. Ovi u Beogradu, što su bukvalno opsedali *sve* festivalske projekcije, i one u dva sata po podne i one u dva posle ponoći, bili su pretežno *mlađi* ljudi koji su imali poverenja u film.

Sada, kada se povodom te 75. godišnjice prave bilansi, upravo su ova dva poređenja možda najkarakterističnija. Prvo, film je odista postao masovna umetnost koja je neshvatljivom brzinom doprinela smanjivanju *svih* razdaljina među ljudima, približavajući čoveka čoveku više i efikasnije nego ikoja druga umetnost. Drugo, film je postao umetnost mladih, medij u kome mladi ljudi traže i proveravaju sebe. „Fest 71" to je, i u našim uslovima, nedvosmisleno potvrdio.

Pronađena formula. — Festivala (filmskih) danas je u svetu veoma mnogo. Toliko ih je da je njihova vrednost odavno devalvirana. Na prste se mogu izbrojati koji odista nešto znače i doprinose unapređenju umetnosti. U takvoj situaciji bilo je veoma teško naći jednu formulu koja bi od početka mogla da bude ne samo prihvatljiva, već i životvorna u realizaciji jer kriza koja danas karakteriše svetske filmske festivale je, pre svega, u njihovoj *koncepciji.* Kan se, na primer, ne odriče svoje uloge domaćinskog okupljanja najvećih kinematografija, najjačih producenata i njihovih najblještavijih „zvezda"; Moskvu prvenstveno zanima što brojnije prisustvo pojedinih nacionalnih kinematografija; Berlin se igra nekog čudnog politički avangardnog filma, Venecija se predaje „autorskom filmu"; Pezaro po celom svetu skuplja primerke „slobodnog" filma; Karlove Vari plivaju negde na suprotnostima između Moskve i Kana itd. Formula snobovsko-mondenskih filmsko-festivalskih sastajališta uz koje kao garnirung ide i gala-filmska projekcija, uglavnom je otpala, ali ni ostale formule (svedoci smo šta se sve događa poslednjih godina) nikako da dođu do izraza. I umesto da posluže filmu, da mu pruže šansu i doprinesu njegovoj afirmaciji i bržem probijanju do što većeg broja gledalaca, koje te-

levizija sve neodoljivije izvlači iz bioskopskih sala, upravo današnja festivalska ekskluzivnost doprinosi, čak i na svetskom planu, antipropagandi modernog filma.

Pišem o tome zato što *u širini* koju je proklamovao beogradski „Fest 71" i u njegovoj *antiekskluzivnoj* orijentaciji, vidim ozbiljnu, čak — svetsku šansu našeg festivala.

U ne malom broju razgovora s uglednim strancima moglo se čuti njihovo zadovoljstvo što su se, iznenada, obreli na jednom mestu gde se o filmu govori ozbiljno i gde je film glavno, a sve ostalo sporedno. Moglo se videti i osetiti njihovo istinsko iznenađenje što su došli na jedan *antifestival:* na jedan skup koji ni po čemu nije ličio na ono što su imali prilike da dosad vide u svetu.

U čemu je suština beogradske formule? Kritičar Milutin Čolić, čijem entuzijazmu možemo da zahvalimo što smo ovaj festival dobili, jednostavno je okarakterisao „Fest 71": *Interesuje nas isključivo dobar film, što znači film koji neće biti ni moda ni hir trenutka, ni kapris isključivih, ni privilegija izabranih, nego film koji svoju vrlinu potvrđuje i priznanjem publike.*

Drugim rečima, Beogradski festival prvi je među festivalima igranog filma koji je *nedvosmisleno* rekao da motiv popularnosti jednog umetničkog dela ne može biti sporedan. Za koga je to stvoren film ako ga gledaju samo njegovi tvorci, malobrojni istomišljenici i kritičari? U tome vidim prvu i najveću vrednost ovog festivala koji je održan pod motom *„Hrabri novi svet":* bezrezervna otvorenost u oba pravca, i prema publici i prema filmovima, i to prema filmovima iza kojih su stajali autori svih generacija, svih opredeljenja, svih estetskih strujanja, uz neminovnu konfrontaciju onog što je eksperiment i na svoj način ekstrem sa onim što je već proverena vrednost.

Šta je doneo „Fest 71"? — S nekoliko izuzetaka, videli smo najznačajnija filmska dela ostvarena od 1968—1970. Ono za šta nam je bilo potrebno i nekoliko godina, videli smo od 8. do 16. januara na jednom mestu; ono u šta su nas doskora naši distributeri uporno uveravali, demantovano je upravo njihovim delom i njihovom mobilizacijom: da oni sami, kršeći sopstvene šićardžijske normative, nisu unapred, na insistiranje uprave Festivala, kupili 90 odsto prikazanih filmova, Festivala možda ne bi bilo. Jedna dugogodišnja porazna politika, zasnovana isključivo na komercijalnoj osnovi, često sasvim suprotna našoj elementarnoj ideološkoj opredeljenosti, suočena s jednim ovakvim odbirom, pokazala je svu svoju veštačku isforsiranost i — neodrživost. Već sama činjenica da ćemo u 1971. na jugoslovenskom filmskom tržištu imati u eksploataciji tridesetak najpoznatijih (i uz to najnovijih) svetskih filmskih ostvarenja, znači poboljšanje proseka našeg filmskog repertoara bar za sto odsto. Da ništa drugo nije doneo, „Fest 71" značio bi ogromno jer i ovom prilikom valja podvući žalosnu činjenicu da je velik broj naših mesta u kojima bioskopska sala i danas predstavlja *jedini* vid nekog „kulturno-umetničkog života".

Da je „Fest 71" upravo na tom planu ostavio duboke tragove, svedoči podatak da je odmah posle Festivala u redovnu eksploataciju pušteno (u celoj zemlji) desetak „festivalskih filmova" s veoma vidljivim reklamnim napisima: *„... film prikazan na Festivalu u Beogradu"*. Samo u dve preostale januarske

sedmice beogradski bioskopi su na svom repertoaru (uz znatno povećane cene ulaznicama) imali četiri festivalska filma i — redove pred blagajnama.

Nema sumnje: „Fest 71“ je iz temelja potresao naš domaći filmski repertoar, otvorio snažno vrata *dobrim* filmovima, ubrzao njihov dolazak najširim slojevima naše publike, gladne *dobrih* filmova.

Ali, to je samo jedna, najvidljivija strana onoga što smo dobili ovom međunarodnom manifestacijom. Ostaju, međutim, još mnoge komponente ovog dobitka. Najvažnija je: *suočavanje naše domaće filmske situacije sa svetskom, suočavanje naših današnjih filmskih ostvarenja sa svetskim.*

I ranije smo, naravno, mogli da vršimo razna upoređivanja, razna suočavanja; sada smo to, međutim, prvi put mogli na svom terenu, i na veoma širokom frontu. Pre dve godine to suočavanje bilo bi kudikamo izrazitije knjiženo u našu korist, današnje ide na našu štetu. Kada sagledamo kretanja naše filmske misli, teme koje su preokupacija naših autora, sadržaj naše kinematografije, kritičku angažovanost, bilo u okviru naših društvenih kretanja bilo na opštem humanističkom planu, i kad sve to uporedimo s onim što nam je u celini ponudio „Fest 71“, — možemo konstatovati da se jugoslovenski film, posle onog sjajnog zamaha što nam je doneo sva svetska priznanja i svuda pobudio interesovanje za naš film (i tako sondirao temelje za jedan ovakav filmski skup u Beogradu), polako kreće nazad, u mirne vode provincijskog tavorenja.

Istina, ne mali je broj naših kulturnih radnika, osobito stranih gostiju, autora i kritičara, koji Pavlovićev film „Zasedu“ stavljaju u red 4—5 najboljih filmova viđenih na ovom festivalu. Ali, treba imati u vidu da je i taj film napravljen... pre dve godine. I da je upravo odonda, otkako je povedena licemerna, i moglo bi se reći gotovo podzemna borba protiv „crnih“ (tj. kritičkih) filmova, izostao naš najavljeni i svuda očekivan filmski „bum“. U nerešenim situacijama, u vreme neiskristalisanih stavova, redovno se javljaju „lovci u mutnom“; pravi stvaraoci se povlače, autori ustupaju mesto menadžerima, sposobni umetnici uzmiču pred sposobnim laktašima, i evo — umesto „autorskog filma“ dobijamo — „menadžerski film“. Srećom, izgleda da će i vreme ovih trajati kraće nego što je sve doskora izgledalo, jer gotovo cela naša autorska reprezentacija priprema, kako se čini, brz start. Suočavanja sa onim što je doneo Beogradski festival samo će im pomoći u borbi za regeneraciju, u borbi za moderan film *„koja je dobijena još 1961“* — kako je napisano u jednoj festivalskoj publikaciji, ali koja mora, po nepisanom zakonu, da se u svakom iskušenju dobija još jednom, i uvek još jednom.

Ako iz ovog beogradskog suočavanja izvučemo zaključke i pošteno utvrdimo sve estetske, intelektualne i profesionalne relacije, doći ćemo i do tačnih odrednica o stvarnoj poziciji našeg filma, a samim tim i do realnije predstave o svojim mogućnostima. A one su, bez ikakve sumnje, velike. Potrebno je samo više sredstava i više razumevanja. Ako je jedan od osnovnih principa našeg razvoja otvorenost društva prema kritici, onda se i filmu, bez ostatka, mora omogućiti da bude kritičan, naravno ne na pamfletskom terenu, već na umetničkom, kreativnom. Iskoristimo li entuzijazam s kojim se krenulo u „Fest 71“, obezbedimo li filmu dovoljnu materijalnu podršku i neophodan moralni stimulans i osećanje da je ravnopravan u tretiranju našeg života i svih pojava

koje nas okružuju, naše istupanje na međunarodnu scenu biće nezadrživo već u narednom periodu. Jer, latentne autorske snage postoje; ne budu li sputavane, rezultati su tu; u protivnom — posmatraćemo na idućem festivalu gde su se drugi vinuli, a gde smo mi.

Suočavanje u svetskim razmerama. — Najveći broj filmova prikazanih u Beogradu došao je iz Evrope, ali je američki film pokazao više: njegova kvalitativna premoć, bar u ovom trenutku, više je nego očigledna. Američki film dugo je bio u krizi i tokom poslednje decenije; suočen s evropskim „novim talasom" i svim onim što je došlo posle njega na estetskom i duhovnom planu, on je, jednostavno rečeno, bio sprdnja. Velika, mamutska komercijalna super-produkcija donosila je određene rezultate u biznisu, ali nije bilo pravih ostvarenja koja bi produžila najbolje tradicije američkog filma. U sukobu s novim, pod snažnim uticajem evropskog filma, u Americi se rodio „podzemni film", „antiholivudski film", ponikao na suprotnoj obali, stvoren na autorskoj bazi, bez učešća poslovnih krugova, rađen ponekad na čisto amaterskoj osnovi. Međutim, za veoma kratko vreme upravo je Holivud pokazao svoju moć prilagođavanja: preuzimajući ideje novog evropskog filma, preuzimajući osnovu na kojoj se u samoj Americi rodio autorski film, Holivud je na najbolji mogući način počeo i sam da pravi — „antiholivudske filmove".

Iznoseći bez uvijanja, smelo i otvoreno, život savremene Amerike, novi američki filmovi — na vrlo visokom profesionalnom stepenu, kako je to u SAD već uobičajeno — odbacili su stare izanđale rekvizite i navike da nas kljukaju šablonima o „američkom načinu života", stvarajući od filma „fabriku lažnih snova" i neodrživih predstava o jednom svetu koji ne postoji. Umesto tih sjajnih holivudskih izmišljotina zavijenih u savršenu ambalažu koja je privlačila malograđane celog sveta, ugledali smo jednu novu i sasvim drukčiju Ameriku, prizemnu Ameriku koja se guši u svojim problemima, u raspinjanjima, u svojim grčevima.

Predstavnici Američke ambasade u Beogradu najpre su se ljutili što je ovde napravljen baš *takav* izbor filmova, ali im je rečeno: taj izbor je napravljen, u stvari, u samim Sjedinjenim Državama jer su upravo te filmove nadležni državni organi SAD slali tokom 1970. u svet kao *svoje* ambasadore, kao svoje predstavnike na raznim festivalima na kojima su redovno dobijali najveća priznanja.

Tematske razlike u novim američkim filmovima su ogromne, ali razlike u stilu su gotovo minimalne jer ono što je, bez obzira na temu, zajedničko gotovo svim tim filmovima prikazanim u Beogradu, jeste *analiza američke stvarnosti na estetskim principima novog filma.* Analiza u kojoj je primenjen princip ne kritike već destrukcije, naime — totalno miniranje osnovnih postulata toliko slavljenog „američkog načina života". Odjednom je nestalo sladunjavosti, svih onih otrcanih melodramskih okvira, i pred nama se pojavila jedna nova Amerika, kakvu nam je svojevremeno dao naslutiti onaj talas nepokolebljivih i oštrih dokumentarista „njujorške škole".

Tematski rasponi su ogromni, ali u centru svega stoji jedna razočarana i pobunjena generacija. Njeni otpori i motivi otpora su, naravno, različiti, ali sve sjedinjuje zajednički mladalački revolt prema pojavama koje ih zbu-

njuju: prema ratu u Vijetnamu, prema rasizmu, prema konvencijama upravo tog načina života, prema sve izrazitijim socijalnim problemima. Umesto starih priča o „obećanoj zemlji", videli smo, na primer, „Vudstok", film koji govori o masovnom bekstvu čitave jedne generacije mladih ljudi iz „blagostanja" i „demokratije" u predele apsolutnog mira i siromaštva; videli smo film o jednoj drugoj vrsti previranja te iste generacije — „O jagodama i krvi", gde se na poetsko-drastičan način govori o studentskim nemirima; videli smo Antonionija koji za račun Holivuda baca u vazduh od mladih već odbačenu tu „Ameriku snova" predstavljajući u svom filmu „Kota Zabriski" koliko je visok stepen razočarenja cele jedne generacije; u filmu „Goli u sedlu" osetili smo do srži koliko je u današnjoj Americi prisutan protest protiv nasilja i koliko se neodoljivo širi hipi-ideologija, valjda kao jedina mogućnost za sukob s društvom kakvo je današnje američko. U „Ponoćnom kauboju" suočeni smo s jednom klasičnom socijalnom kritikom, u filmu „Bač Kasidi" došla je do izraza upravo ta pobuna protiv postojećih životnih normi koje sputavaju do bezizlaznosti; u možda najsnažnijem filmu Festivala „Konje ubijaju, zar ne" surovo smo bili suočeni s drugom stranom medalje „američkog načina života", s legendarnom surovošću tog života, u „M.A.S.H"-u smo osetili — mada se radnja filma događa u Koreji — oporo prisustvo Vijetnama uz takvu dozu crnog humora da nam se čini da Robert Altman (autor filma) ovim svojim delom, kao Frenk Kapra pre nekoliko decenija, otvara jedno novo poglavlje u američkoj, pa i u svetskoj filmskoj komediji. I najzad, čudna fantazija „Odiseja 2001", koja odiše jednom totalnom metafizičkom zebnjom i koja misli današnjeg gledaoca na jedan seriozan i fantastičan način upravlja ka neizvesnosti možda neslućeno bliske avanture što se zove Svemir.

Američki filmski autori nalaze se, kratko rečeno, na sasvim suprotnoj strani od one koju zastupaju teoretičari socijalističkog realizma: budućnost se ne ogleda u svetlim perspektivama; nema, po njima, budućnosti za koju se valja tući, konflikti su takvi da vode direktno u tragediju, u bezizlaznu dramu. Ako je u takvim razmerama konstatovan apsolutan poraz čovečnosti, i ako je zaključeno da vlast drži jedno surovo društvo nasilja, iluzorna je svaka revolucionarna akcija, moguć je samo tihi bunt, samo protest žrtvom. To je suština ideologije savremenog američkog filma.

Posebno se mora podvući to da se u američkom filmu veoma jasno oseća odjek onoga što se i u SAD i u svetu događalo one burne studentske 1968. godine.

Šta je ponudila Evropa? — Mada su filmovi pojedinih evropskih kinematografija imali apsolutnu prevlast u proteklojj deceniji (1959—1969), danas se oseća jasan uzmak na celoj evropskoj liniji stvaranja.

Sovjetski novi filmovi („Lika velika ljubav Čehova", „Doživećemo ponedeljak", „Vaterlo") pokazali su: prvo, odsustvo svakog napora da se bave problemima savremenog života (konstatovano je, istina, u razgovorima da nam filmovi najmlađih sovjetskih autora, koji pokušavaju da se bave stvarnošću, nisu poznati zato što nisu izašli na međunarodnu scenu); drugo, jasno izraženu želju da budu *veliki*, ali na planu — spektakla.

Dva francuska filma („Noć kod g-đice Mod" i „Tristana") vratila su nas u sfere dugih, ali zanimljivih „filozofiranja" o životu, društvu, mestu pojedinca, ljubavi itd. Treći francuski film, Godarov, prikazan na „trećem programu" („Istočni vetar"), pokazuje, definitivno, u kom pravcu je evoluirao ovaj osobeni stvaralac o kome su mišljenja danas podeljenija nego ikad. On je izbacio parolu: *„ja nisam više filmski stvaralac, ja sam radnik koji stvara revolucionarne filmove da bi podstakao revolucionarnu promenu"*. Sve estetske komponente, sve ono što je bitno za specifični filmski izraz, Godar je odbacio, i pokušava sada da pravi *„čist politički film"*. Na nesreću, i njegovu i filma i politike, to prestaje biti i film i politika, jer politički mogu na nekoga uticati samo dela iza kojih stoji snažna ličnost kreatora, umetnik koji duboko, svim svojim bićem, doživljava suštinu svoga stvaranja i angažovanja. Ne stoji li to, onda se pored takvog „dela" prolazi ravnodušno kao pored konvencionalno ispisane parole. Teško je očekivati da će Godar, sadašnjim svojim radom i stavom, na nekoga politički uticati, a još manje da će naći sledbenike na planu stvaranja.

Kao što ovaj „politički film" pre svega nije *dobar film*, tako isto ni pornografski film pre svega *nije* umetnički film. U to smo se najviše mogli uveriti gledajući film mladog Danca Torstena, koji je rađen po romanu famoznog Henrija Milera. Taj film, osim Danske, u svom integralnom obliku zabranjen je u celom svetu; sam je Miler u više navrata protestovao kod pojedinih nacionalnih filmskih cenzura, tvrdeći da je film *verno* preneo njegovo delo koje je, po pravilu, već odavno objavljeno upravo u tim zemljama koje sada zabranjuju film. Seks sve očiglednije dobija dominantno mesto u savremenom filmu, u to smo se na „Festu 71" uverili, ali seks i pornografija nisu isto. Za švedski film „Ja sam radoznala — žuto" V. Sjemana, iako i u njemu ima seksualnih radnji, ne može se reći da je pornografski: sve ono što se ovde zbiva, u stvari, ima svoju — društveno-političku osnovu; sve je smišljeno i dosledno sprovedeno kao jedna svojevrsna akcija protiv društvenih konvencija, i seks tu ima svoje umetničko opravdanje. U danskom filmu seks je, međutim, cilj sam sebi, i on nema za osnovu umetničku kreaciju, već čisto faktografsko-fotografsko notiranje određenih seksualnih radnji. Čak se i sadržaj, koji kod Milera bez sumnje ima svoje određeno i osmišljeno mesto, ovde gubi i postaje nevažan pred činom polnog akta.

Tri evropske kinematografije, koje su, uz našu, u jednom času ako ne najviše značile, ono bar najviše obećavale — *čehoslovačka, mađarska, poljska* — pokazale su svoj *krizni* moment: njihovi filmovi („Sokol" Ištvana Gala, „Pejsaž posle bitke" A. Vajde i „Voda nešto nosi" čuvenog tandema Kadar—Klos) služeći se tu i tamo ezopovskim načinom izražavanja, rađeni precizno i veoma vešto, uz naglašen i visok stepen kulture rada, kulture stvaranja, bili su manje-više konvencionalni.

Ali tri druge evropske kinematografije, *švedska, engleska* i osobito *italijanska*, spasle su u ovom času i na ovom suočavanju, čast evropskog filma.

Bergmanova „Strast", jedna škrta i opora prava i čista bergmanovska drama, Videbergova „Pobuna u Adalenu" poetična čak i u svojoj tragičnosti i ljupka Andersenova „Švedska ljubavna priča" pokazali su da se švedski film nalazi u neprekidnom usponu. Ova tri švedska autora, uz V. Sjemana (na

„trećem programu") pokazali su: prvo, tematsku raznovrsnost koja je tolika da — kada se zna fizički obim švedske filmske produkcije — gotovo zbunjuje; drugo, stilsku specifičnost koja je tako izrazita da bi se već jednom moglo početi govoriti o „savremenoj švedskoj filmskoj školi", a ne samo o Bergmanu; treće, visok stepen zrelosti švedskih autora i njihove spremnosti da, bez ikakvih kompromisa, dođu do *svojih* rešenja. Mladima, pre svega Videbergu i Sjemanu, očigledno je tu, na tom planu, najviše pomogao primer Bergmanove nepopustljivosti i nespremnosti na ustupke pred producentima, cenzurom, kritikom, publikom.

Engleska kinematografija bila je zastupljena solidnim nivoom filmova koji su, svakako, značili obogaćenje festivalskog programa, ali sem Andersenovog filma „Kad bi..." i Bormanovog snažnog dela „Leo poslednji", tu ipak nije bilo velikih, izrazitijih ostvarenja koja bi mogla govoriti o nekim novim procesima u inače standardno dobroj engleskoj kinematografiji.

Italijani su, uz Šveđane, bili posebno poglavlje. Tri veterana (Felini, Viskonti i De Sika), ostajući verni svom načinu rada i mišljenja, dali su, svaki u svom domenu, veoma značajna ostvarenja. Mnogi smatraju da je Felinijev „Satirikon" bio *jedini* pravi doprinos savremenom filmu kao specifičnoj umetnosti, da je to bio najosobeniji film ne samo ovog festivala, već novije svetske produkcije. Uostalom, monumentalna Felinijeva scenografska rešenja ocenjena su tako i u Veneciji još pre dve godine.

Viskontijeva epsko-istorijska freska „Sumrak bogova" svojim zamahom i svojom zverskom samouništavajućom snagom, podsećala je na najjače strane helenskih tragedija, dok je De Sika sa „Suncokretima" ostao na nivou svoje socijalno-melodramske strukture, ali na nivou koji odgovara njegovom ugledu. Trojica mlađih, Rozi, kao najstariji, i njegovi „Ljudi protiv", Petri i njegova sarkastično-groteskna „Istraga o besprekornom građaninu" i Skolina ironično-parodična „Drama ljubomore" u stvari su tri dela koja se, smelo i duhovito, obračunavaju s određenim društvenim tendencijama. Doda li im se i Antonioni (koji je ovoga puta radio za Amerikance), može se reći da je italijanski film i ovom prilikom pokazao svoju najveću vrednost — vitalnost.

Zaključci su jasni. — Kada se danas sve sagledava mirnije, bez one grozničave festivalske trke i nastojanja da se sve stigne, sve vidi i sve čuje, može se priznati da bi „Fest 71", i pored svih superlativa koje možemo da mu uputimo, mogao da bude i bolji. Najpre, *moralo* bi biti *manje* filmova, da bi se sve moglo videti onako kako to dolikuje gledanju dobrog filma; na miru, bez preopterećenosti i duhovne i fizičke, s punim predavanjem. Zatim, neki programi morali bi biti koncipirani po jednom strožem kriterijumu: da je svuda bio primenjen kriterijum „prvog programa", „Fest 71" ne bi imao premca u svetu! Ako je za osnovnu formulu izabran „dobar film", onda se on *mora* tražiti sa više doslednosti i ne popuštati u tome nikome; ostati kod te formule, znači boriti se za visok nivo s kojim je startovano u međunarodnu filmsku festivalsku konkurenciju. Jer, to je *jedini* način suprotstavljanja drugima, *jedina* mogućnost dužeg života, opstanka.

To je što se programa tiče. A ako bacimo pogled na sve što nam je dao Festival, možemo reći da je Beograd, nedvosmislenije nego ijedan drugi svet-

ski filmski skup, pokazao da je desetogodišnja vladavina „autorskog filma" na izmaku; on prolazi ostavljajući, kao i pre deset godina što je ostavio „nov talas", jedno ogromno iskustvo i nauk da se filmovi više ne mogu snimati na način stari, bez stvaralačke primene onoga što je doneo „autorski film". Kao što je u likovnoj umetnosti uveliko počela era „nove figuracije", tako u kinematografiji počinje faza „novog realizma" — da upotrebimo zasad samo uslovno ovaj termin koji se čuo u beogradskim festivalskim diskusijama.

Novo je, u stvari, to što se filmski autori — s obzirom na sve zaoštreniju društveno-političku situaciju u svetskim razmerama, i u svim društvenim sistemima i režimima — sve više okreću *objektivnim* okolnostima, *objektivnim* istraživanjima sveta u kome se živi, a sve manje se daje prostor *subjektivnim* ocenama i osećanjima. Poezija ustupa svoje mesto oštroj kritici.

Film je i dosad, u svojoj 75-godišnjoj istoriji, brzo i osetljivo reagovao na događaje, ali nam se čini da *nikad* ranije ta reakcija nije imala toliko snage, toliko smelosti, i naglašene spremnosti autora za direktnim, političkim angažovanjem, kao sada. Posmatrajući najkarakterističnija dela Beogradskog festivala u celini, taj zaključak ostaje dominantan: kratki, uglavnom egzibicionistički izleti u predele „seksualne revolucije", ili u napuštene prostore malograđanskih idila, ili u zapuštene revire sentimentalnih iživljavanja, ostaju tu samo kao neki podsetnik, kao uspomena, kao neko duboko sećanje, ono što *živi* to je bespogovorna rešenost najsnažnijih filmskih stvaralaca da svoje sposobnosti i sav svoj talent stave u službu presudnih, egzistencijalnih pitanja savremenog društva i čoveka. Vreme lirike kao da je prošlo. Nastaje vreme bespoštedne kritike.

Nemanja Božić

NOVA RAVNOTEŽA SNAGA U SREDOZEMLJU

Sredozemno more, raskršće triju svetova (Evropa, Azija i Afrika) i stožer još većeg broja kultura i civilizacija, nije nikad imalo, za razliku od samog tla Evrope, trajnu ravnotežu snaga: ono je od „Pax Romana" do „Pax Americana", od rimskog do našeg doba, uvek bilo pod prevlašću (dominacijom) jedne velike sile. Njime su u njegovoj povesti, kraće ili duže vreme, u većoj ili manjoj meri, vladali Rimljani, Arapi, Turci, Englezi i, katkad, Francuzi. Nakon drugog svetskog rata povest Sredozemnog mora se još jednom opetovala: pomorska moć SAD nije imala premca u ovom delu sveta do 1967, kada je ratno brodovlje (flota) SSSR-a uplovilo u Sredozemno more i počelo da stalno krstari njime — do dana današnjeg.

Politički i ekonomski, samim tim i strateški značaj Sredozemlja nije u srazmeri sa njegovim prostranstvom. Ono je, kao prostor, srazmerno malo područje. Geografski položaj pre nego veličina čini Sredozemlje glavnim suvozemnim i pomorskim putem od Zapada ka Istoku, i obratno, tako reći mostom između ova dva dela sveta. Ni jedna velika sila u povesti čovečanstva nije mogla a da ne pobode ili, bar, pokaže svoju zastavu u Sredozemnom moru, tim pre ako je u pitanju bila primorska ili ostrvska zemlja čiji je privredni i drugi razvoj najvećma zavisio od prekomorske trgovine i veza.

U 17 zemalja na obalama Sredozemnog mora živi u naše doba oko 280 miliona ljudi, od kojih 2,8 miliona pod oružjem. Skupa uzev, to je oružana sila koja bi mogla da se meri sa bilo kojom drugom u svetu. No, to je samo prost zbir. Zemlje Sredozemlja su različite, štaviše razjedinjene u političkom i bezmalo svakom drugom smislu. Tako je od drevnih vremena, a u naše doba, možda, najviše.

Pet od ovih zemalja (Francuska, Italija, Grčka, Turska i Španija) ili su članice vojnog saveza zapadnih sila (NATO) ili imaju dvostrane (bilateralne) ugovore sa SAD o vojnoj saradnji u krajnjoj liniji (Španija). Malta i Kipar još dopuštaju da Ujedinjeno Kraljevstvo, koje povrh svega geografski ne spada u sredozemnu zemlju, ima svoja vojna uporišta (baze) u njihovim granicama. Albanija, koja od upada vojnih jedinica SSSR-a u Čehoslovačku 1968. nije članica vojnog saveza istočnoevropskih zemalja i SSSR-a (Varšavski ugovor), ima, ako ništa drugo, srdačnije političke i čvršće ekonomske odnose sa NR Kinom, zemljom koja je daleko od obala Sredozemnog mora, nego sa njoj susednim zemljama. Izrael je u pravom smislu produžena ruka SAD u Sredozemlju. Ostalih osam zemalja o kojima je reč teže da se ne svrstaju ni uz jedan od pomenutih vojnih saveza velikih sila: one u većoj ili manjoj meri slede po-

litiku neangažovanja, s tim što UAR i Sirija zbog oružanog sukoba sa Izraelom primaju znatnu vojnu i drugu pomoć od SSSR-a.

Toliko o političkim razlikama među zemljama Sredozemlja. Ekonomske razlike među njima su još veće, ako ne i značajnije. Evropske zemlje Sredozemlja, od Španije do Turske, imale su prošle godine oko 200 miliona stanovnika, a ukupan (bruto) društveni proizvod im je iznosio oko 240 milijardi dolara. Arapske zemlje Sredozemlja, od Sirije do Maroka, imale su u isto vreme oko 75 miliona žitelja, a ukupan društveni proizvod im je iznosio svega 16 milijardi dolara. Primera i uporedbe radi, ukupan društveni proizvod Izraela je u istom razdoblju bio ravan dvema trećinama odgovarajućeg društvenog proizvoda UAR, a UAR ima dvanaest puta više stanovnika od Izraela.

Sredozemlje je u malome slika sveta u kojem živimo: u njemu su se na srazmerno malom prostoru sa mnogobrojnim međudržavnim i drugim (kulturnim itd.) granicama stekle maltene sve političke i ekonomske protivrečnosti i suprotnosti savremenog čovečanstva. To nije samo obeležje današnjice kada je reč o ovom delu sveta. U Sredozemnom moru kao da su se uvek ogledale i prelamale sve teškoće sa kojima se svet u celini suočavao i nosio. Zemlje na njegovim obalama nisu mogle stoga dosad, čak i da su htele, da nađu idejnu nit koja bi ih međusobno povezivala niti politički jezik pomoću kojeg bi se same sporazumevale i rešavale svoja sporna pitanja, bez učešća drugih, najčešće velikih sila izvan samog Sredozemlja. Njihovi *interesi* nisu imali zajednički imenitelj: uvek su bili različiti, a često oprečni. Oni su bili najveća prepreka jedinstvu cilja zemalja Sredozemlja, a takođe su stvarali (i stvaraju) prostor za igru velikih sila u ovom delu sveta. Sredozemlje je zato tako reći od pamtiveka bilo jedna vrsta zabranjenog lovišta velikih sila, u prvom redu pomorskih.

Iako su ciljevi zemalja Sredozemlja, njihova sredstva i mogućnosti, uvek bili veoma raznovrsni i različiti, ipak u naše doba kao da se pomaljaju prvi obrisi bar jedne njihove zajedničke težnje, odnosno interesa. Sredozemno more je počev od 1967. postalo područje u kojem se izravno sučeljavaju i nadmeću *dve velesile*, SAD i SSSR. Samim tim mogućnost njihovog međusobnog oružanog sukoba u ovom delu sveta je nakon 1967. veća nego ranije kada SAD nisu imale takmaca u vojnom smislu u ovom morskom prostranstvu. To, s obzirom na prirodu rata u nuklearno doba, navodi zemlje Sredozemlja da više nego ikad ranije teže da zajedničkim političkim i drugim naporima uzmu svoju sudbinu u sopstvene ruke, a s ciljem da upravo smanje mogućnost vojnog sukoba SAD i SSSR-a na domaku svojih granica. Mi ćemo u ovom članku razmotriti ceo sklop ovog pitanja.

Ratno brodovlje SSSR-a je u junu 1967, baš u vreme napada Izraela na susedne arapske zemlje, uplovilo u Sredozemno more i tu ostalo do danas u većem ili manjem broju i različitom bojnom sastavu. To je dalo povoda mnogima da pokušaju da ocene značaj ovog postupka SSSR-a sa stanovišta ravnoteže snaga u svetu u celini. Jedni su ga povezali i doveli u uzajamnu, čak uzročnu vezu sa navedenim napadom Izraela na arapske zemlje na Bliskom istoku, pridavši mu srazmerno ograničen značaj: ratni brodovi SSSR-a u Sredozemlju su, navodno, imali (i imaju) zadatak da samo pruže podršku ovim arapskim zemljama u njihovoj odbrani od Izraela, naspram ratnih brodova SAD,

tačnije njihove Šeste flote, koja je 1967. posredno pomogla Izraelu u njegovom „munjevitom ratu" protiv ovih zemalja. Drugi su uzeli u obzir ostale razloge koji su tobož naveli SSSR da baš 1967. pošalje deo svoje crnomorske ratne mornarice u Sredozemno more, kao što su: povlačenje vojne sile Ujedinjenog Kraljevstva „istočno od Sueca", slično povlačenje Francuske iz Tunisa i Alžira i njen stav prema NATO i izraelskom napadu na arapske zemlje 1967, posebno prema razvoju događaja na Bliskom istoku nakon ovog napada, zatim grčko-turski spor oko Kipra, spor između Ujedinjenog Kraljevstva i Španije oko Gibraltara i, najzad, državni udar u Grčkoj, kao i glasine u svetskoj javnosti o mogućnosti sličnog državnog udara u Italiji. Oni su, navodeći ceo niz događaja u Sredozemlju šezdesetih godina, pripisali boravku ratnih brodova SSSR-a u ovom delu sveta nakon 1967. veći domašaj od proste veze sa izraelsko-arapskim sukobom na Bliskom istoku.

Ni jedni ni drugi nisu bili u pravu ili su u najboljem slučaju bili delimično u pravu. Oni su se hteli ili ne hteli bavili *povodima*, a ne stvarnim *razlozima* ulaska ratnog brodovlja SSSR-a u Sredozemno more: njih je na krivi put navela činjenica da je ovo brodovlje uplovilo u Sredozemlje baš u vreme napada Izraela na arapske zemlje na Bliskom istoku, a ne ranije ili kasnije. Mi smatramo da u svakom slučaju može biti reči samo o povodima, a da su stvarni razlozi boravka ratne mornarice SSSR-a u Sredozemlju druge prirode. Pri tom imamo u vidu najmanje dve činjenice koje idu u prilog naše tvrdnje.

Prvo, sam SSSR se nije dosad nijednom zvanično pozvao na bilo koji od navedenih događaja kao na razlog ili, bar, povod stalnom boravku svog ratnog brodovlja u Sredozemnom moru počev od 1967. Štaviše, on u međuvremenu nije propustio da u svakoj prilici istakne svoje *pravo* kao crnomorske zemlje, samim tim i sredozemne, da sa ovim brodovljem postupa kako nađe za shodno, pravo koje je sebi pripisao budući velika sila, isto kao što su SAD učinile posle drugog svetskog rata kada je bila reč o njihovoj pomorskoj sili u Sredozemlju.

Drugo, SAD nisu 1967, a ni docnije, zvanično osporile SSSR-u ovo pravo, to jest da može, ako hoće, da ima sopstvenu pomorsku silu u Sredozemlju. Štaviše, moglo bi se reći da su one pojavu (i boravak) ratnih brodova SSSR-a u ovom delu sveta primile kao da nisu bile posebno iznenađene, kao svršenu *povesnu* činjenicu s kojom su u bližoj ili daljoj budućnosti svakako računale. Kažemo: povesnu jer SSSR, kao ni carska Rusija, nije doskora bio pomorska sila prvog reda, a njegovo ratno brodovlje, kao ni carske Rusije, nije nikad boravilo duže vreme u Sredozemlju. Povest Sredozemlja je najbolji dokaz da dolazak ratne mornarice SSSR-a 1967. u ovaj deo sveta ima značaj povesne činjenice ili, bar, činjenice čija je važnost svetskih, a ne samo sredozemnih razmera.

Ratna mornarica SSSR-a pola veka nije izlazila u Sredozemno more u većem broju ili značajnijem sastavu: ona kao da je u tom pogledu sledila primer ratne mornarice carske Rusije, koja pre toga bezmalo jedan vek nije imala značajnije borbene ili mirnodopske zadatke u Sredozemlju. Prvo carska Rusija, zatim SSSR kao da su bili prepustili Sredozemno more ostalim velikim silama, u prvom redu Ujedinjenom Kraljevstvu. Sredozemlje je stoga bilo kao zabran Ujedinjenog Kraljevstva sve do kraja drugog svetskog rata, kada

su SAD odmenile Ujedinjeno Kraljevstvo u toj ulozi i uspostavile svoju prevlast u ovom delu sveta.

Zapovednici i posade ratnih brodova SSSR-a koji su 1967. uplovili u Sredozemno more proslavili su pedesetogodišnjicu (oktobar 1967) svog roda vojske u Sredozemlju, u delu sveta u kojem se pola veka nije vijorila crvena zastava sa srpom i čekićem. Da li njihova plovidba ovim morem počev od 1967. znači i kraj povesne činjenice da je njime uvek stvarno vladala samo jedna od velikih sila, činjenice koja je do 1967. bila jedan od vidova ravnoteže snaga u svetu u celini?

Ratna mornarica SSSR-a se do 1957. nije mogla meriti ni u pogledu broja ni što se opreme tiče sa pomorskom silom zapadnih zemalja, u prvom redu SAD. Nakon drugog svetskog rata razvitak privrede u SSSR-u je pružio njegovim pomorcima novčana sredstva potrebna za gradnju kako ratne tako i trgovačke mornarice, a napredak nauke u njihovoj zemlji — mogućnost da svoje brodove savremeno opreme i osposobe za korišćenje u *geografskim* uslovima SSSR-a, odnosno s obzirom na činjenicu da SSSR nema izravnog pristupa takozvanim otvorenim ili dubokim i toplim morima. Počev od 1957. ratna mornarica SSSR-a je skoro iz osnova izmenjena što se tiče njenog sastava i brojnog stanja. Za narednih deset godina, odnosno do 1967, ona je izrasla u prvorazrednu pomorsku silu, što pokazuju i sledeći podaci o njenoj snazi[1]:

	Arktik	Baltik	Crno more	Pacifik	Ukupno
Površinski brodovi					
Krstarice	3	4	7	4	18
Razarači	20	25	67	28	140
Fregate	15	10	—	25	50
Eskortni brodovi	30	100	20	150	300
Topovnjače	100	150	220	130	600
Minolovci	60	150	90	50	350
Podmornice					
Klasične	150	70	20	120	360
Atomske	28	—	—	12	40
Pomorsko vazduhoplovstvo					
Bombarderi (srednji)	150	150	—	100	400
Presretači (izviđači)	100	100	150	50	400
Helikopteri (nosači)	—	—	1	—	—

[1] Edmonds, M. and Skitt, J., *Current Soviet Maritime Strategy and NATO,* International Affairs, Vol. 45, No. 1, 1969, p. 30. Vidi takođe: Carlson, V., *The Soviet Maritime Threat,* U. S. Haval Institute Proceedings, May, 1967, p. 44.

Najveći deo ovog brodovlja je izgrađen nakon 1960, zatim opremljen savremenim oružjem, u prvom redu raketama za borbu na moru (more—more). Jedna desetina podmornica kojima SSSR raspolaže je opremljena raketama, a od ovih — jedan broj može da izbacuje rakete velikog dometa sa nuklearnim bojevim glavama ploveći ispod morske površine. To su takozvane podmornice tipa Polaris koje su tako reći do juče bile poslednja reč brodogradnje u svetu i ponos ratne mornarice SAD, a danas spadaju u redovni sastav ratnog brodovlja SSSR-a. Počev od 1964. SSSR proizvodi i podmornice na nuklearni pogon: oko pet komada godišnje, i tako uspeva da drži korak sa SAD i u ovom vidu pomorske moći.

Veličina i vrste brodova koji čine ratnu mornaricu SSSR-a u ovom trenutku su dokaz više da ova zemlja raspolaže veoma značajnom silom na moru. Posebno je važno istaći da je ova pomorska sila sposobna, odnosno opremljena da vodi borbu, ako treba, i daleko od svojih matičnih luka, odnosno daleko od obala SSSR-a (brodovi za iskrcavanje itd.).

Pomorsku moć SSSR-a ne čini jedino njegovo ratno brodovlje, već i trgovačka mornarica. Njegova trgovačka mornarica je između 1955. i 1965. povećana od 3,2 na 9 miliona tona (BRT). Ona je u tom razdoblju brojala oko 1.500 brodova od kojih su 952 u ukupnoj veličini od preko pet miliona BRT namenjeni prevozu suvog tereta. U maju 1966. SSSR je objavio kao zvaničan podatak da se u domaćim i stranim brodogradilištima gradi za njegov račun još 407 brodova za prevoz suvog tereta, 122 tankera, 45 putničkih i 11 brodova za druge svrhe. Štaviše, moglo bi se reći da SSSR smera da u bliskoj budućnosti ima jednu od najvećih trgovačkih mornarica u svetu, najviše ribarskih brodova, zatim ratnu mornaricu opremljenu za dejstvo u takozvanim dubokim morima pomoću koje će moći da posredno nadzire pomorske tesnace i prolaze (Gibraltar, Suec itd.). U tu svrhu on još od 1964. stalno proširuje svoja naučna istraživanja morskih prostranstava širom sveta, zatim gradi džinovske vazduhoplove za prevoz ljudi i opreme, kao i vazduhoplove velikog doleta za borbu na udaljenim tačkama morskih površina.

U svetlosti ovih podataka o rastućoj pomorskoj sili SSSR-a, stalni boravak njegovog ratnog brodovlja u Sredozemlju ima poseban strateški, politički, a u širem smislu i ekonomski značaj koji se ne svodi samo na granice ovog dela sveta.

Strateški značaj ulaska ratnih brodova SSSR-a u Sredozemno more 1967. zavisi, u stvari, od toga koji oblik ili vrstu rata pre svega imamo u vidu. Ako uzmemo u obzir opšti ili, pak, ograničeni *rat između dveju velesila,* SAD i SSSR-a, onda je strateška vrednost ovih brodova srazmerno mala.

U slučaju opšteg rata između ovih velesila, glavni zadatak njihovih ratnih mornarica bi bio da, jedna nasuprot druge, u međusobnoj borbi, uspostave nadzor (kontrolu) nad pomorskim putevima u svetu, a radi korišćenja morskih prostranstava za docniji postepeni prodor na suvu, odnosno ka isturenim linijama protivnika, bilo putem iskrcavanja mornaričke pešadije bilo pomoću podrške (logističke i druge) sopstvenim suvozemnim snagama.[2] Nadzor nad

[2] Vidi: Sokolovsky, V. D., *Military Strategy,* New York, 1963. Vidi takođe: Wylie, J. C., *Military Strategy,* New Brunswick (U. S. A.), 1967.

morima bi u ovom slučaju bio veoma važan za obe strane i iz drugih razloga, jer bi opšti rat među njima, na primer, mogao svakog trenutka da preraste u termonuklearni, a tada bi podmornice naoružane raketama sa nuklearnim bojevim glavama imale posebnu ulogu.

U slučaju ograničenog rata između SAD i SSSR-a, opšti zadatak njihovih ratnih mornarica bi takođe bio, da kažemo, ograničeniji: one bi težile da ometaju i prekidaju pomorske veze protivnika kako u blizini svojih obala tako i na najudaljenijim tačkama morskih puteva.[3]

I u jednom i u drugom slučaju ratna mornarica SAD bi imala niz strateških prednosti u odnosu na svog protivnika, ratno brodovlje SSSR-a, u prvom redu u Sredozemlju. Njeno najveće strateško preimućstvo bi bilo u strateškoj mobilnosti, u mogućnosti brzog okupljanja (koncentracije) na bilo kojoj tački morskih puteva, uključujući i Sredozemno more. U ovom pogledu ratna mornarica SSSR-a bi zaostajala za svojim mogućim protivnikom, ratnom mornaricom SAD. Ono što bi u ovom smislu sputavalo dejstvo ratne mornarice SSSR-a nije tehničke (manja brzina brodova, oklop ili slično), već *geografske* prirode. Geografski položaj SSSR-a, osobito činjenica da ova zemlja nema izravnog pristupa otvorenim i toplim morima, nameće kao nužnu deobu njene ratne mornarice na arktičku, baltičku, crnomorsku i pacifičku. Međusobna veza ovih delova ratne mornarice SSSR-a je srazmerno slaba baš zbog njegovog geografskog položaja. Tačno je da SSSR stalno nastoji da je poboljša i unapredi i da u tome delimično uspeva: arktičko brodovlje više nije potpuno odvojeno od pacifičkog jer su sovjetski pomorci ispitali puteve i usavršili plovidbu duž severnih obala SSSR-a; baltičko ratno brodovlje takođe će uskoro imati bolju vezu sa crnomorskim, čim se završi nova mreža prokopa (kanala) Baltik—Crno more. Ali, pri svemu tome, ratna mornarica SSSR-a, u celini uzev, neće znatnije povećati svoju stratešku mobilnost ili sposobnost koncentracije na datom mestu i u datom trenutku; sposobnost koja je, ako je verovati pomorskim stratezima svih vremena, veoma važna, ako ne i presudna u borbi velikih sila za nadzor nad morima. Uostalom, iskustvo ratne mornarice SSSR-a se u ovom pogledu ne bi mnogo razlikovalo od onog koje je ratna mornarica nekadašnje carske Rusije stekla tokom dva veka: daleko od matičnih luka, a u novije vreme i bez zaštite iz vazduha, ratni brodovi SSSR-a u Sredozemlju bi bili kao u klopci.

Strogo uzev, geografski položaj SAD ne bi bio u tom pogledu mnogo bolji od odgovarajućeg položaja SSSR-a. Ali, SAD su posle drugog svetskog rata uspele da se putem ugovorâ o savezu (paktovi, blokovi itd.) i na druge načine učvrste na ključnim tačkama pomorskih puteva u svetu i da tamo osnuju svoja uporišta na obalama sa kojih mogu da srazmerno lako i delotvorno nadziru čitava morska prostranstva, kao što su, na primer, Atlantik ili Pacifik. Zato je Šesta flota SAD u povoljnijem položaju u odnosu na ratno brodovlje SSSR-a i u Sredozemlju: ovo brodovlje, za razliku od Šeste flote, nema svojih stalnih luka u ovom delu sveta i prinuđeno je da se snabdeva mahom na otvorenom moru uz pomoć pratećih brodova, što znatno smanjuje njegovu sigurnost i po-

[3] Sokolovsky, V. D. opus cit., p. 233.

kretljivost, a u slučaju izravnog sukoba sa ratnom mornaricom SAD i drugih zapadnih sila.

Svi ovi, da kažemo, načelni zaključci o strateškoj vrednosti prisustva ratnih brodova SSSR-a u Sredozemlju imaju osnova samo pod pretpostavkom da je opšti ili ograničeni rat između SAD i SSSR-a moguć ili čak u izgledu. Njih je, najverovatnije, imao na umu ministar odbrane Ujedinjenog Kraljevstva Denis Hili kada je prošle godine izjavio da bi u slučaju rata ratni brodovi SSSR-a bili potopljeni „za nekoliko trenutaka". U tom sklopu podaci o broju, sastavu, oklopu i vatrenoj moći ovih brodova bi bili bitni za ocenu njihove strateške vrednosti, a sa tog stanovišta bi imao smisla i, inače apsurdan, zaključak da se ovi brodovi u pogledu broja i oklopa ne mogu meriti, recimo, s ratnom mornaricom Italije, te da stoga nemaju poseban strateški značaj kada je reč o širem području Sredozemnog mora.[4]

Ali, ako bismo pošli od druge pretpostavke ili, tačnije, postavke koju zastupa ne mali broj pisaca o međunarodnim odnosima (Rejmon Aron i drugi)[5], naime da nuklearna moć kojom raspolažu SAD i SSSR čini isključenim bilo kakav, čak i ograničeni rat između ovih zemalja, onda bi i strateški značaj ulaska ratnog brodovlja SSSR-a u Sredozemno more 1967. trebalo oceniti u toj svetlosti. Jer, ako je čak i ograničeni rat između SAD i SSSR-a isključen kao stvarna mogućnost, od čega, uzgred rečeno, vojna doktrina SSSR-a zvanično polazi, onda pomorska moć SSSR-a u celini, a posebno u Sredozemlju, nije više toliko stvar strategije u užem, vojnom smislu koliko globalne strategije, dakle, u širem, političkom smislu. Više ne bi, na primer, bilo reči toliko o strateškoj vrednosti boravka dela crnomorske ratne mornarice SSSR-a u Sredozemnom moru koliko o političkom značaju njegovog prisustva u ovom delu sveta. Čini nam se da i zapadne sile, u prvom redu SAD, prevashodno sa ovog stanovišta procenjuju (za njih štetne) posledice ulaska ratne mornarice SSSR-a u Sredozemlje nakon izraelsko-arapskog sukoba na Bliskom istoku 1967. Time tumačimo i opšti stav koji su ove sile zauzele prema tom koraku SSSR-a: one ga nisu shvatile pre svega kao dalekosežnu stratešku pretnju koja izravno ugrožava njihovu bezbednost u vojnom smislu, već kao činjenicu sa kojom moraju računati u svojoj budućoj politici prema socijalističkim zemljama, u prvom redu SSSR-u, kao i u oblasti Sredozemlja u celini.

Istina, prisustvo ratnih brodova SSSR-a u Sredozemnom moru vezuje u izvesnom smislu ruke SAD u pogledu vojnih poduhvata kao što je bio onaj pedesetih godina u Libanu (iskrcavanje mornaričke pešadije i mešanje u unutrašnje stvari Libana), zatim slabi takozvano južno krilo NATO i labavi vezu između NATO i CENTO, vojnih saveza koji su važne karike zajedno sa SEATO i ANZUS-om u obruču sile oko socijalističkih zemalja koji su SAD izgradile posle drugog svetskog rata. Ti vojni savezi su bili (i jesu) samo spoljni vid politike koju su SAD vodile prema socijalističkim zemljama počev od 1948, politike zaprečavanja (policy of containment), to jest sprečavanja širenja političkog uticaja ovih zemalja na njima okolne zemlje, koje, uzgred rečeno, imaju

[4] Vidi: Gasteyger, C., *Moscow and the Mediterranean,* Foreign Affairs, Vol. 46, No. 4, July, 1968.

[5] Vidi: The Institute for Strategic Studies, London, Adelphi Papers, No. 54, and 55, February and March, 1969.

izlaz na otvorena i topla mora. SAD se drže ove politike i danas, uz manja ili veća odstupanja ili prilagođavanja, a najnoviji pokušaj da se ova politika uklopi u savremeni tok događaja jeste doktrina o ograničenim ratovima koja je stekla pravo građanstva u američkoj strateškoj misli 1964. i čiji je glavni pobornik bio „kenedijevac" Robert Maknamara. Suština ovog učenja je da se politika zaprečavanja, kao izraz opšte ravnoteže snaga između SAD i SSSR-a, može podržavati nizom malih ravnoteža snaga, to jest ravnoteža snaga koje će se u određenim delovima sveta (Sredozemlje, Jugoistočna Azija itd.) uspostavljati pomoću ograničenih ratova u kojima će dve velesile najverovatnije samo posredno učestvovati, to jest putem podrške zaraćenim stranama (lokalni ratovi). Izlazak ratnog brodovlja SSSR-a iz Crnog u Sredozemno more 1967. pre svega je značio da je SSSR vojno i politički spreman da se i sam upusti u uspostavljanje tih takozvanih malih ravnoteža (naravno, s drugim ciljem, to jest da naruši politiku zaprečavanja), i to u delovima sveta koji su srazmerno udaljeni od njegovih državnih granica, što dotle nije bio slučaj. Na ovaj način čitave oblasti sveta koje su dosad sa stanovišta globalne strategije SAD više od 20 godina bile politički *jedinstvene* — što je značilo da u njima nijedna druga velika sila ne dovodi ni vojnički ni politički u pitanje prevlast SAD — a na čemu je u prvom redu počivala politika zaprečavanja o kojoj je reč, odnosno niz vojnih saveza oko granica socijalističkih zemalja (NATO, CENTO itd.) sada postaju područja u kojima se vlada u Vašingtonu susreće sa političkim izazovom druge velesile, SSSR-a. Podvlačimo: političkim jer je u celoj stvari najzanimljivije da bilo kakvo vojno prisustvo SSSR-a u ovim oblastima ne stavlja znak pitanja na premoć SAD u vojnom, već u — političkom smislu. To je jedno od protivrečja (paradoksa) mrtve trke u nuklearnom naoružavanju koju ove dve velesile vode još od drugog svetskog rata. Zahvaljujući baš obostranoj nuklearnoj pretnji (deterrent) ili, tačnije, činjenici da su SAD i SSSR kao nuklearne velesile prinuđene da izbegavaju izravne sukobe oružjem, SSSR je u mogućnosti da i bez sto posto odgovarajuće vojne — u ovom slučaju pomorske — moći prostim prisustvom svoje zastave u pojedinim delovima sveta *politički* razbija politiku zaprečavanja, odnosno vojnih saveza kojima su SAD pokušale da ga posle drugog svetskog rata okruže. U tom smislu ratno brodovlje SSSR-a u Sredozemnom moru ne mora da ima snagu (čitaj: stratešku vrednost) koja bi odgovarala moći Šeste flote SAD: dovoljno je samo da ono plovi i dejstvuje u istim područjima u kojima i ova flota pa da ima istu političku vrednost kao i ona. Niko ne tvrdi da ratni brodovi SSSR-a ne bi naneli izvesne štete svom protivniku u slučaju opšteg ili ograničenog rata između zapadnih sila i socijalističkih zemalja, na primer, ali to nije jedina korist koju SSSR ima u vidu držeći ih u Sredozemnom moru: za njega je politički značaj ovih brodova mnogo važniji. On prevazilazi granice samog Sredozemlja i ima uticaja i na odnos snaga u svetu u celini. Na ovom mestu pod odnosom snaga u svetu ne podrazumevamo samo vojni vid odnosa na liniji Istok—Zapad, u prvom redu između SAD i SSSR-a. Rastuća pomorska moć SSSR-a ima značaj i sa privrednog stanovišta, koje, opet, ne sme biti prenebregnuto kada je reč o odnosu snaga u svetu u celini.

Novi pronalasci na polju nauke i njene primene u proizvodne svrhe učinili su da su morska prostranstva postala važan izvor bogatstva, samim tim i

moći država i mogući izvor njihovih međusobnih sporova. Ova prostranstva su vekovima bila korišćena samo za ribolov i saobraćaj. Nauka u naše doba je učinila čoveku dostupnim morske dubine i dno i omogućila mu da ih koristi u razne mirnodopske i ratne svrhe. Ta mogućnost korišćenja mora u privredne svrhe navodi u novije vreme države da jačaju svoju pomorsku moć u celini. S druge strane, razvoj proizvodnje, samim tim i robnog prometa, odnosno trgovine u svetu — u mnogome pod uticajem razvitka savremene nauke — u proteklih deset godina je učinio povećanje trgovačke mornarice u svetu privrednom neophodnošću: ukupno trgovačko brodovlje u svetu je 1955. imalo 95 miliona, a 1965. — 154 miliona BRT. Ove podatke treba imati u vidu i kada je reč o naporu SSSR-a da do kraja sedamdesetih godina poveća svoju trgovačku mornaricu na 20 miliona BRT. Ova mornarica će biti od višestruke koristi SSSR-u u njegovoj težnji ka morskim prostranstvima. Ona će:

(1) podići ugled SSSR-a kao pomorske sile u lukama širom sveta (reč je o prisustvu njegove zastave u svim delovima sveta);

(2) učvrstiti položaj (privredni i drugi) SSSR-a u udaljenim zemljama (Kuba, Indonezija, Cejlon, UAR, Indija itd.);

(3) smanjiti zavisnost spoljne trgovine SSSR-a od svetskog tržišta brodskog prostora i

(4) uštedeti SSSR-u znatna strana sredstva plaćanja, jer će preuzeti na sebe prevoz većeg dela njegove spoljne trgovine.

U ovom pravcu SSSR sledi opšti tok zbivanja u svetu počev od pedesetih godina. Mogućnost korišćenja morskih dubina i dna u privredne svrhe, zatim sve veći značaj pomorskog saobraćaja za robni promet u svetu, jedan je od najvažnijih razloga što su skoro sve pomorske države šezdesetih godina počele da posvećuju veću pažnju svojim mornaricama, kako ratnim tako i trgovačkim. SSSR, budući da želi da i dalje bude velika sila u svetskim razmerama, nije mogao a da u isto vreme ne posveti veću pažnju nego ikad dotle sopstvenoj pomorskoj moći, tim pre što mu je njegov geografski položaj i ranije otežavao razvoj u tom pravcu. Moglo bi se stoga reći da je ulazak ratnog brodovlja SSSR-a u Sredozemno more 1967. bio u isti mah i znak da je SSSR uspeo da drži (i održi) korak sa „tradicionalnim“ pomorskim silama, u prvom redu sa SAD, i da se, čak, uvrsti u red prvorazrednih pomorskih zemalja i u vojnom i u trgovačkom smislu.

Zaključak bi bio da je razvoj događaja u Sredozemlju počev od 1967, posebno pojava ratnog brodovlja SSSR-a u ovom delu sveta, nagovestio početak jedne nove ravnoteže snaga u Sredozemnom moru, odnosno početak kraja prevlasti SAD u ovom morskom prostranstvu, delimično u vojnom, a pre svega u političkom smislu.

Sredozemlje je dugi niz godina posle drugog svetskog rata bilo poprište mnogih mesnih (lokalnih) sukoba, u prvom redu na Bliskom istoku (Izrael — arapske zemlje), zatim oslobodilačkih (Alžir) i građanskih (Grčka) ratova, državnih udara i tako dalje. Ono je takođe celo ovo razdoblje, tačnije do 1967, bilo pod prevlašću pomorske moći jedne velesile, SAD, tako da je sa stanovišta međusobnih odnosa velikih sila bilo smatrano jedinstvenim prostorom u *političkom* smislu. Kada je ratno brodovlje SSSR-a u junu 1967. uplovilo u

Sredozemno more, Sredozemlje se više nije moglo uzeti kao *politički* jedinstven prostor sa stanovišta ravnoteže snaga u svetu u celini. Ono je tada postalo, da kažemo, prostor za politiku još jedne velesile, štaviše velesile koja, ako ništa drugo, prema svojoj odredbi — budući socijalistička — ima oprečne ciljeve i suprotne težnje u ovom delu sveta od SAD. Samim tim i izraelsko-arapski sukob i druga društvena i međunarodna zbivanja u Sredozemlju koja su od 1967. privlačila pažnju svetske javnosti pojavili su se u drugoj svetlosti — u svetlosti međusobnih odnosa dveju velesila, SAD i SSSR-a, a ne samo odnosa pribrežnih zemalja Sredozemnog mora i SAD, kao što je najviše bio slučaj do 1967. To nije moglo a da ne utiče na celokupnu političku sliku Sredozemlja: oružani i drugi sukobi i sporovi u ovom delu sveta sada sve više nose pečat opštih kretanja u odnosima Istok—Zapad, a s druge strane nije zanemarujući ni njihov povratni uticaj na ove odnose, posebno kada je reč o dvostranim (bilateralnim) odnosima između SAD i SSSR-a. Prisustvom svoje zastave u Sredozemlju SSSR je povećao svoj uticaj i skalu mogućeg političkog dejstva u zemljama na obalama Sredozemnog mora. Obe velesile u ovom delu sveta, jedna naspram druge, sada deluju uzajamno „neutralizujuće" ili, čak, „paralizujuće".[6] Hoćemo reći, SAD nemaju kao nekad baš sasvim odrešene ruke kada je reč o političkim rešenjima u Sredozemlju. Najbolji primer je prošlogodišnji državni udar u Libiji. Šta će se desiti ako (i kada) Maroko, jedina kraljevina u Magrebu, jednom prestane da bude — kraljevina? Zatim, šta će biti kada Tunis ostane bez Burgibe, Španija bez Franka, Grčka bez pukovnika? Bilo kakav obrt da u tim slučajevima dobiju događaji, SAD će morati da računaju sa prisustvom ratnog brodovlja SSSR-a u Sredozemlju, još više sa činjenicom da je SSSR postao druga pomorska sila u svetu, iza SAD.

Državnici zemalja na obalama Sredozemnog mora su u protekle dve godine u više navrata izrazili svoju zabrinutost zbog sve većeg vojnog prisustva velikih sila u Sredozemlju, naravno iz drugih razloga i pobuda od onih koje je iste godine imao, na primer, Savet ministara NATO. Tako je predsednik SFRJ, Josip Broz Tito, izjavio predstavnicima novina i listova širom sveta prilikom svoje zvanične posete Alžiru u prvoj polovini novembra 1969. da je stalno krstarenje pomorskih snaga velikih sila Sredozemnim morem bremenito opasnošću, u prvom redu za sredozemne zemlje, ali je naglasio da pri tom treba voditi računa i o političkoj prirodi prisustva ratnog brodovlja SSSR-a u ovom delu sveta, a s obzirom na izraelsko-arapski sukob na Bliskom istoku. Predsednik Alžira Huari Bumedijen je u januaru prošle godine predložio kao rešenje ovakvog stanja u Sredozemlju da se ratni brodovi svih velikih sila, osim Francuske kao sredozemne zemlje, povuku iz Sredozemnog mora.

Sredozemne zemlje treba da se zalažu da Sredozemno more ne bude prostor u kojem će velike sile, u prvom redu SAD i SSSR, ogledati svoje snage ne obzirući se na stvarne interese priobalnih zemalja. Sredozemlje — sredozemnim zemljama, to je krilatica koju one treba da prihvate zanemarujući (bar) u ovom slučaju međusobne političke i druge razlike: to je zajednički cilj kojem u ovom povesnom trenutku, kao i u bližoj budućnosti, treba da skupa

[6] Ljubivoje Aćimović, *Yugoslav Concern for an Independent Mediterranean*, The New Middle East, No. 17, 1970, pp. 25—26.

teže. S druge strane, činjenica je da su oružani sukobi i sporovi u ovom delu sveta isto toliko prepreka na putu ka tom cilju koliko i — ratno brodovlje velikih sila izvan ovog područja. Između ovih sukoba i sporova i prisustva ratnih brodova ovih sila postoji, u stvari, stanovita uzajamna veza. Pri tom stalno treba imati u vidu da je Šesta flota SAD bila više od dvadeset godina znamenje (simbol) zloglasne „politike topovnjača" (Liban 1958), odnosno mešanja u unutrašnje poslove zemalja na obalama Sredozemnog mora. Pojava pomorske moći SSSR-a u ovom delu sveta je prouzrokovala ravnotežu snaga u svetu u celini, a ne samo u Sredozemlju, koja je u biti različita od ranije. SAD, njihova Šesta flota, nisu više kao nekad jedini značajan vojni i politički činilac u Sredozemlju. Od samih zemalja u ovom delu sveta zavisi hoće li ovu novonastalu ravnotežu snaga iskoristiti sebi u prilog, to jest u skladu sa svojim životnim interesom da se ratna opasnost na domaku njihovih luka otkloni ili, bar, u znatnoj meri smanji. Jer, ravnoteža snaga o kojoj je reč pruža ovim zemljama mogućnost, veću nego ikad dosad, da se opredele za aktivniju politiku prema postojećim vojnim savezima Istoka i Zapada u smislu neutralisanja njihovog delovanja u Sredozemlju.

Slobodan Sivčev

REPRODUKCIJA U POLJOPRIVREDI — INTEGRALAN DRUŠTVENI PROCES

U našem opštem privrednom razvoju poljoprivreda već ne zauzima vodeće mesto, iako je još veoma značajna, osobito sa stanovišta proizvodnih snaga uopšte, društvenog bruto-produkta, nacionalnog dohotka, angažovanih sredstava za proizvodnju, ukupnog i radno aktivnog stanovništva. Pretpostavka je da će se učešće poljoprivrede u opštem privrednom razvoju u budućnosti zakonito relativno smanjivati, uz sve brži apsolutni porast društvenog bogatstva u poljoprivredi. Time će se, dakle, sve više smanjivati njen relativni značaj u opštem razvoju, ali u isto vreme i stvarati uslovi za njen brži napredak, da bi u konačnoj konsekvenci dostigla poziciju koju poljoprivreda danas ima u visokorazvijenim zemljama u ukupnim privrednim potencijalima i rezultatima.

Opštim društvenim razvojem, pa samim tim i poljoprivredne proizvodnje, zakonito raste i proizvodnja i potrošnja najkvalitetnijih poljoprivrednih proizvoda i prerađevina: mesa, industrijskog bilja, povrća, voća, a opada neposredna potrošnja žitarica.

Da bi se moglo ostvariti takvo kretanje, neophodno je raspolagati većim društvenim bogatstvom, a za njegovo ostvarenje potrebno je pokrenuti, na najracionalniji način, celokupne privredne potencijale društva, a ne samo proizvodne snage u poljoprivredi.

Proizvodne snage u poljoprivredi sačinjavaju, pre svega, proizvodne snage na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima, kao najmasovnijem obliku, i društvenim gazdinstvima gde se nalazi manji, ali veoma značajan i najmoderniji deo proizvodnih snaga. To, zapravo, čini jedinstvene društvene proizvodne snage u poljoprivredi. Od njihovog celokupnog i integralnog razvoja zavisi ne samo relativna pozicija poljoprivrede, već u mnogome i brži privredni i društveni razvitak uopšte.

Svojinski odnosi u poljoprivredi ne bi se, u našim uslovima, mogli smatrati jedinim i prvorazrednim faktorom u razvoju poljoprivrede, i to, pre svega, iz razloga: a) Poljoprivreda ne predstavlja vodeću privrednu i društvenu snagu, pa samim tim odlučnije ne utiče, već je samo podložna uticaju drugih društvenih proizvodnih snaga. b) Najveći deo sredstava za proizvodnju prešao je u društvenu svojinu revolucionarnim promenama u društvu, a dinamičnim

i brzim privrednim razvojem višestruko je uvećana vrednost društvenih sredstava i svakodnevno se sve više i apsolutno i relativno uvećavaju. Tako je privatna svojina nad društvenim proizvodnim snagama faktor od zaista sporednog značaja. c) Razvojem proizvodnih snaga u poljoprivredi, pa i na individualnim gazdinstvima, što je uzrokovano sve većim i sve bržim prodorom industrijske robe, dolazi do bržeg povećanja vrednosti sredstava u društvenoj svojini. Ali, ne u poljoprivredi pre svega, već u drugoj privredi — industriji, što je i odlučujuće za opšti privredni i društveni razvoj, pa i za unapređenje i relativnu poziciju poljoprivrede. d) Razvojem društva ne samo što slabi relativna pozicija poljoprivrede, već zakonito slabi i pozicija usitnjene poljoprivrede, čiji su izraziti nosioci današnja individualna poljoprivredna gazdinstva i njeni privatni vlasnici. e) Pored navedenog, činjenica je i to da monopol društvene svojine, radničko i društveno samoupravljanje, ima snagu da nadvlada sve moguće deformacije što bi proizlazile iz monopola privatne svojine koji se nalazi nad veoma malim (i svakim danom sve manjim) delom društvenih proizvodnih snaga.

Kada se sve to ima u vidu, tek tada se može oceniti opravdanost i neophodnost razvoja proširene reprodukcije društvenih proizvodnih snaga na individualnim gazdinstvima, i što potpunija integracija celokupnih društvenih proizvodnih snaga u poljoprivredi.

Da bi se mogla obezbediti takva integracija i opšti razvoj proizvodnih snaga u poljoprivredi i njihova što brža proširena reprodukcija, bilo bi potrebno da se svi poljoprivredni proizvođači, bolje rečeno sve proizvodne snage u poljoprivredi, dovedu u istu, odnosno u ravnopravnu poziciju, u pogledu društvenih obaveza i formalno-pravnih mogućnosti. Bez obzira na društvene organizacione oblike i svojinske odnose u kojima se nalaze, da li na takozvanim individualnim ili društvenim poljoprivrednim gazdinstvima. Takav tretman je, naravno, mogućan samo pod pretpostavkom da se želi postići razvoj društvenih proizvodnih snaga što pokazuju najveću sposobnost za prosperitet, za akumulaciju i proširenu reprodukciju. Iz tih razloga bilo bi, bez sumnje, korisno formirati jedinstven sistem društvenih obaveza koji bi se bazirao na mogućnostima „prosečnog", bolje rečeno, „graničnog proizvođača" čiji proizvodi zadovoljavaju minimalne društvene potrebe (izražene u vrednosnim relacijama, socijalističkih robno-novčanih odnosa) i koji bi se proporcionalno primenjivao na poljoprivredne proizvođače u individualnim i na udružene poljoprivredne proizvođače u društvenim gazdinstvima. To bi u praksi sigurno pružilo višestruku prednost udruženim poljoprivrednim proizvođačima i proizvodnim snagama veće koncentracije (izražene pre svega i isključivo u ekonomskim efektima), a stimulisalo bi dalje udruživanje i koncentraciju društvenih proizvodnih snaga u poljoprivredi, bez obzira na njihov današnji raspored.

U istom smislu trebalo bi i formalno-pravno izjednačiti pravo na unapređenje proizvodnih snaga (pravo na korišćenje investicionih kredita za opremanje individualnih gazdinstava, za kupovinu poljoprivredne mehanizacije, korišćenje investicionih kredita za kupovinu zemlje do individualnog zemljišnog maksimuma od deset hektara, a udruženim proizvođačima i preko ovog

pojedinačnog maksimuma). Time bi se, isto tako, podstakao proces udruživanja, koncentracije i razvijanja proizvodnih snaga koje su ekonomski najsposobnije.

S gledišta apsolutne podrške razvoju formalnih organizacionih oblika u poljoprivredi (kombinata, dobara, zadruga) bilo bi neophodno preći na konkretno podsticanje proizvodnih snaga i organizacionih oblika koji se pokažu najsposobnijim, i društveno najracionalnijim, osobito sa stanovišta ekonomisanja radom (živim i opredmećenim) u procesima društvene reprodukcije, izraženim u cenama poljoprivrednih proizvoda, u sposobnosti akumuliranja, ostvarivanja brze proširene reprodukcije, apsorbovanja što većih količina raznovrsne industrijske robe za ličnu i proizvodnu potrošnju u poljoprivredi.

INDIVIDUALNA POLJOPRIVREDNA GAZDINSTVA

Osnovne karakteristike individualnih gazdinstava su: to je najmasovniji organizacioni oblik društvenih proizvodnih snaga u poljoprivredi gde veliki deo društva ostvaruje svoju životnu egzistenciju. Putem njega se i danas reprodukuje najveći deo društvenih proizvodnih snaga u poljoprivredi, jer se najviše zemljišta, sredstava za proizvodnju i radne snage nalazi na ovim gazdinstvima. Na njima se ujedno nalazi i najnerazvijeniji deo društvenih proizvodnih snaga (ne samo poljoprivrede, već čitave privrede), a sa stanovišta neiskorišćenih rezervi predstavljaju značajnu potencijalnu snagu bržeg razvoja. Najveći deo tih gazdinstava je vrlo slabe reproduktivne sposobnosti iako postoje vrlo velike razlike u tome, od veoma slabe do izrazito velike. Po pravilu, ona je u suprotnom odnosu sa brojem gazdinstava: veliki broj sa slabom i malo gazdinstava s visokom reproduktivnom sposobnošću. Ova gazdinstva obezbeđuju najveću robnu masu poljoprivrednih proizvoda. Prema obimu proizvodnih snaga i prema robnoj masi koju ova gazdinstva daju, nemaju danas ni približno odgovarajuću materijalnu podršku zajednice, kako u pogledu obrtnog kreditiranja tako i, naročito, u pogledu kreditiranja investicione aktivnosti. Tekuću proizvodnju uglavnom pokrivaju sopstvenim obrtnim sredstvima, a investicije gotovo isključivo iz sopstvene akumulacije. Mogućnosti koncentracije proizvodnih snaga s ovih gazdinstava su u znatnoj meri formalno zakonski ograničene (pre svega, propisima koji omogućavaju udruživanje ovih proizvodnih snaga na ekonomskoj osnovi). Prisutan je, više ili manje, intenzivan „međuseljački" promet i zakup zemljišta, koji nije posebnim merama društveno stimulisan i usmeravan. Sve više tzv. staračkih domaćinstava predstavlja sve oštriji socijalni i ekonomski problem. Jedan broj individualnih gazdinstava se oprema savremenim sredstvima za proizvodnju (naročito traktorima) i postaje sve značajniji faktor moderne poljoprivredne proizvodnje. Ovaj proces se razvija bez dovoljno materijalne (pa često i moralne) podrške zajednice. Udruživanje individualnih gazdinstava nije društveno usmereno i stimulisano u celokupnom svom kompleksu, sem sporadično i nepovezano — pojedine proizvodnje u ratarstvu i stočarstvu. Zakonom su proizvodne snage na individualnim gazdinstvima stavljene u podređen položaj u odnosu na proizvodne snage na društvenim gazdinstvima.

Individualna gazdinstva, ovakva kakva su danas, nestajaće u procesu razvijanja društva. Pri tome se mora imati u vidu zakonito kretanje proizvodnih snaga i menjanje njihovih organizacionih oblika.

Zapošljavanjem u nepoljoprivrednim delatnostima smanjivaće se i apsolutno i relativno radna snaga u poljoprivredi. Po toj osnovi, između ostalog, valja očekivati smanjivanje broja vlasnika individualnih gazdinstava, do konačnog gašenja vlasničkog odnosa u ne baš tako bliskoj budućnosti. To se već manifestuje u pojavi takozvanih staračkih gazdinstava, čije proizvodne snage, bolje rečeno sredstva za proizvodnju, nema ko da prihvati (na zadovoljavajući način, obezbeđujući vlasnicima penziju). Kojom će se brzinom smanjivati aktivna radna snaga u poljoprivredi, zavisiće od tempa zapošljavanja van poljoprivrede. Na porast ovog zapošljavanja vrlo veliki uticaj može da ima povećavanje potražnje i potrošnje raznovrsne industrijske robe na individualnim gazdinstvima. Porast potrošačke moći poljoprivrednog stanovništva koje kod nas predstavlja veliku potrošačku masu (istina, u najvećoj meri produkata niskog stepena prerade) može i treba da bude značajna pokretačka snaga razvijanja određenih industrijskih grana. Radna snaga za ovu novu i za postojeću industriju, naročito nekvalifikovana, biće regrutovana iz poljoprivrede, od nedovoljno uposlenih članova individualnih gazdinstava, kao što se to, uostalom, već dešava. Takozvano raslojavanje poljoprivrede proces je uzajamnog uticanja poljoprivrede i industrije, zakonit proces kroz koji su prošle mnoge razvijene zemlje, čija nam iskustva, svakako, mogu koristiti. To nije crno-beli proces; on se izražava u bezbrojnim varijantama i neposredno se manifestuje u raznolikosti individualnih gazdinstava, sažetih u nekoliko osnovnih tipova: poljoprivredna, mešovita pretežno poljoprivredna, mešovita nepoljoprivredna i nepoljoprivredna. S društvenim razvojem menjaju se i individualna gazdinstva, od „pola“ nerazvijenih ka „polu“ razvijenijih, od čisto poljoprivrednih na mešovita pretežno poljoprivredna, zatim na mešovita pretežno nepoljoprivredna i konačno nepoljoprivredna. Ovaj proces je evidentan i trebalo bi ga i društveno stimulisati. Naime, čista poljoprivredna gazdinstva su izraziti predstavnici i organizacioni oblik najrazvijenijeg dela društvenih proizvodnih snaga, dok su mešovita pretežno nepoljoprivredna gazdinstva najizrazitiji predstavnici i organizacioni oblik najrazvijenijeg dela društvenih proizvodnih snaga na individualnim gazdinstvima. U ovim gazdinstvima je pretežan deo radne snage delimično ili potpuno zaposlen van poljoprivrede, te posedovanje gazdinstva ima sve manji značaj u formiranju dohotka. Apsolutno se mnogo više ulaže u reprodukciju gazdinstva nego na čisto poljoprivrednim gazdinstvima, što je i razumljivo, s obzirom i na veći raspoloživi dohodak, ali relativno mnogo manji deo dohotka ide za tu svrhu.

Pošto će se zakonito sve brže smanjivati broj radne snage u poljoprivredi, dolaziće i do sve bržeg porasta sredstava za proizvodnju čija će osnovna karakteristika biti ne samo njihova sve veća vrednost, već i visok nivo njihovog društvenog korišćenja (velika vrednost uloženog društvenog rada u proizvodnju savremenih poljoprivrednih mašina, opreme i drugog omogućava visok nivo produktivnosti rada njihovim korišćenjem u poljoprivredi). Ovo ne samo da će kompenzirati smanjenje radne snage u poljoprivredi, već će

obezbediti višestruko povećanje produktivnosti rada, postojeće, sve malobrojnije, ali istovremeno sve kvalitetnije — stručnije radne snage.

Neophodno je da se individualna gazdinstva i njihove proizvodne snage posmatraju kao deo društvenih proizvodnih snaga, čija je integrisanost sa ostalim proizvodnim snagama društva u direktnoj vezi i neposrednoj zavisnosti od mogućnosti tržišne valorizacije roba koje proizvode. Monopol privatne svojine kojim raspolažu individualna gazdinstva i korišćenje njime u neposrednoj je vezi sa integrisanošću sa ostalim proizvodnim snagama društva. Vezanost za privatnu svojinu je mnogo veća na individualnim gazdinstvima koja su nerazvijena i na tržište iznose malo robe nego kod razvijenijih gazdinstava koja se intenzivnije pojavljuju na tržištu i kod kojih se osećaj sigurnosti u obezbeđivanju izvora prihoda nalazi u potpunijoj integrisanosti sa ostalim proizvodnim snagama društva, a sve manje isključivo u svojini nad gazdinstvom. Razvoj proizvodnih snaga na individualnim gazdinstvima ne znači jačanje privatne svojine, već, u suštini, njeno slabljenje, i to po dva osnova. Prvo, po osnovu doprinosa koji se čini u pravcu menjanja relativne pozicije poljoprivrede u opštem privrednom razvoju; drugo, po osnovu sve veće integrisanosti sa ostalom privredom (čiji je karakter socijalistički, samoupravni) koja po zakonitostima razvoja razara značaj individualne privatne svojine kao uslova egzistencije i razvoja i otvara perspektivu zapošljavanja van poljoprivrede u društvenoj privredi, koja sa društvenom svojinom sredstava za proizvodnju i socijalističkim samoupravnim produkcionim odnosom postaje vodeća ekonomska snaga razvoja društva, kao što u razvijenim kapitalističkim zemljama kolektivna kapitalistička privatna svojina, prevazilazeći individualnu privatnu svojinu, daje osnovni pečat razvoju tog društva.

Pošto je zakonita perspektiva veoma visok stepen integrisanosti ne samo proizvodnih snaga u poljoprivredi već i poljoprivrede sa ostalom privredom, neophodno je stimulisati procese koji tome vode, potpomažući i usmeravajući ekonomsko raslojavanje na selu i koncentraciju proizvodnih snaga, uz zapošljavanje van poljoprivrede. Treba znati da su to samo dva dela jednog istog međusobno uslovljenog i uzajamno povezanog procesa. Koncentracija proizvodnih snaga trebalo bi da se stimulira na čitavom kompleksu poljoprivrede. Na individualnim gazdinstvima, njihovim prevođenjem iz čisto poljoprivrednih u mešovita, i konačno nepoljoprivredna gazdinstva (što do sada nije bio slučaj); koncentraciju proizvodnih snaga udruživanjem individualnih gazdinstava radi što efikasnijeg istupanja na tržištu i što brže proširene reprodukcije sopstvenih proizvodnih snaga; koncentracijom proizvodnih snaga udruženih poljoprivrednih proizvođača na društvenim gazdinstvima. Sada za sve ovo postoji izvanredno veliki prostor.

Da bi se ovo moglo i realizovati, potrebno je otići dalje, sa takozvanog integrisanja na liniji proizvodnje, prerade i prometa pojedinih proizvoda koje u većoj ili manjoj meri obezbeđuje reprodukciju proizvodnih snaga, — na integrisanost proizvodnih snaga i njihovu reprodukciju u kompleksu postojećih i novih organizacionih oblika u poljoprivredi. Proizvodne snage u poljoprivredi su danas raspoređene u mnogobrojnim nedovoljno povezanim individualnim gazdinstvima, u društvenim gazdinstvima i u velikom broju raznovrsnih i nedovoljno povezanih proizvodnji. Veća integrisanost se može ostva-

riti samo potpunijom realizacijom ekonomskih interesa proizvođača, pre svega u kompleksu organizacionih oblika u kojima oni već deluju, preko raznovrsnih proizvodnji i poslovanja. Ako se integracija shvati kao koncentracija proizvodnih snaga, ekonomski uslovljena, onda bi trebalo stvoriti i formalne zakonske i druge uslove u kojima bi se ovaj proces mogao u potpunosti ispoljiti. Proces integracije i koncentracije proizvodnih snaga neprekidan je i objektivno se ostvaruje u raznovrsnim organizacionim oblicima; u nekima brže, u nekim sporije. To se, isto tako, dešava (želeo to neko ili ne) i na individualnim gazdinstvima. Stoga bi, s obzirom na njihovu brojnost i društveni značaj, trebalo mnogo više pažnje nego do sada posvetiti unapređenju ekonomije, gazdovanja, čemu se još vrlo jednostrano i dogmatski prilazi. S tog stanovišta bi i kooperaciju valjalo definisati kao oblik međusobne saradnje poljoprivrednih proizvođača u različitim organizacionim oblicima udruženog rada; u zadrugama i u radnim jedinicama poljoprivrednih i drugih radnih organizacija. Na taj način bi se mogla stimulisati i koncentracija zemljišnih površina, bez nasilnog remećenja formalnih svojinskih odnosa i bez povećanja pojedinačnog zemljišnog maksimuma (koji postaje ograničavajući faktor), ali sa dubokim suštinskim promenama značenja svojine (privatne ili društvene), njenog konstituisanja kao socijalističkog samoupravnog društvenog odnosa.

DRUŠTVENA POLJOPRIVREDNA GAZDINSTVA

Bitne karakteristike društvenih poljoprivrednih gazdinstava bile bi: manji deo društvenih proizvodnih snaga nalazi se u raznim organizacionim oblicima takozvanog društvenog sektora. To su poljoprivredna dobra, kombinati, zemljoradničke zadruge itd. Ovde je najmoderniji deo proizvodnih snaga u poljoprivredi, najmodernija sredstva za proizvodnju i najstručniji kadar. Evidentna je neusklađenost između proizvodnih i ekonomskih rezultata koje ostvaruju pojedina gazdinstva zbog nedovoljnog ekonomisanja radom (živim i opredmećenim). Kod jednog broja tih organizacija ovo je posledica njihovog administrativnog formiranja, opremanja i organizovanja do privredne i društvene reforme. U tehnološkom pogledu predstavljaju vodeću snagu razvoja i unapređenja poljoprivrede. No, neadekvatni ekonomski rezultati ne obezbeđuju i odgovarajuću akumulaciju, potreban nivo ličnih dohodaka zaposlenih i potrebna sredstva za proširenu reprodukciju kod znatnog broja ovih organizacija. Njihovi ekonomski efekti, pozicija i društveni položaj i uloga danas najčešće nisu usklađeni. Izvestan broj „krupnih" gazdinstava ima mnogo slabiju reproduktivnu sposobnost nego mnoga ekonomski jaka „sitna" individualna gazdinstva, što je ekonomski paradoks. Najmnogobrojniji organizacioni oblik društvenih gazdinstava su zemljoradničke zadruge. Njihov broj se stalno smanjuje, dok se sve veći deo proizvodnih snaga objedinjuje u poljoprivrednim kombinatima. Najveću sposobnost reprodukcije društvenih sredstava u poljoprivredi već godinama imaju zemljoradničke zadruge, izraženo kroz rentabilitet poslovanja, a najnižu poljoprivredni kombinati. Postoje znatne razlike po pojedinim organizacijama. Pojedinačne uzroke treba tražiti u administrativnim integracijama, u stvaranju konglomerata sredstava i ljudi, a ne u

kombinatima kao ekonomski uslovljenim i izbalansiranim tvorevinama, kada predstavljaju ekonomsku snagu visoke reproduktivne sposobnosti.

Evidentna je i protivrečnost položaja poljoprivrednih proizvođača na društvenim gazdinstvima. S jedne strane, proizvođači i proizvodne snage u celini na društvenim gazdinstvima formalno su zakonski u povoljnijem položaju u pogledu razvoja nego proizvođači i proizvodne snage na individualnim gazdinstvima. S druge strane, društvene obaveze, naročito način njihovog formiranja, dovode ih u znatno nepovoljniji položaj u odnosu na proizvođače na individualnim gazdinstvima. Iako su obaveze jednih i drugih potpuno različite, otuđenje dohotka proizvođača na društvenim gazdinstvima je veće, gledano kroz odnos neto ličnog dohotka prema ukupnoj novostvorenoj vrednosti. S obzirom na način formiranja obaveza društvenih gazdinstava, bile one u delokrugu zakonskih, ugovornih ili samoupravnih (baš zbog obaveznosti njihovog formiranja), apsolutno i relativno otuđenje dohotka je znatno veće nego kod velikog broja ekonomski razvijenih individualnih gazdinstava. Ovo predstavlja, isto tako, veoma značajan faktor smanjenja reproduktivne sposobnosti. Svakako da iz ovoga ne bi trebalo izvući zaključak o tome čije bi obaveze trebalo smanjiti a čije povećati. Neophodno je, dakle, da postoje jedinstvene zakonske obaveze poljoprivrednih proizvođača(bez obzira da li je to porez na zemlju, oruđa ili neki drugi vid obaveza) i puna sloboda opredeljivanja proizvođača za ugovorne i samoupravne obaveze. Činjenica je da se danas ovom slobodom mnogo više koriste proizvođači na individualnim nego na društvenim gazdinstvima.

U budućem razvoju treba pretpostaviti neophodnost dalje, potpune ekonomske afirmacije društvenih poljoprivrednih organizacija, bolje rečeno, udruženih poljoprivrednih proizvođača. Ne samo u pogledu postizanja vrhunskih proizvodnih, već, i pre svega, vrhunskih ekonomskih rezultata. Njihovo osposobljavanje za to da postignu veću akumulaciju, a samim tim i veće lične dohotke i bržu proširenu reprodukciju.

Da bi se to moglo ostvariti, nužno je stvoriti uslove u kojima će do punog izraza doći delovanje ekonomskih i tržišnih zakonitosti, a razvoj neće biti uslovljen formalnim organizacionim oblicima, već svojom ekonomskom sadržinom.

Udruživanje i koncentraciju proizvodnih snaga u poljoprivredi ne bi trebalo tesno vezivati za svojinske odnose, pri čemu su ekonomski efekti bili podređeni svojinskim odnosima. Izvestan broj društvenih gazdinstava imao je „privilegiju" da pravi gubitke, zaštićen društvenom svojinom sredstava za proizvodnju koja su koristila, i kojih se društvo ne može odreći. Danas je očigledno da u poljoprivredi treba jačati ekonomsku afirmaciju korišćenja društvene svojine, kao uslov zajedničkog delovanja proizvođača.

U svemu tome izvanredan značaj ima dosledno razvijanje radničkog i društvenog samoupravljanja, pri čemu ekonomske interese udruženih proizvođača, izražene pre svega u većem dohotku i većim pravima na dohodak, treba u potpunosti ostvarivati.

Izvesne pojave usporavanja razvoja poljoprivrednih organizacija: teškoće oko opremanja, nestašica obrtnih sredstava itd., treba posmatrati i sa stanovišta njihovog svođenja u okvire stvarnih društvenih mogućnosti i potreba.

To je, na primer, slučaj sa zemljoradničkim zadrugama koje su se opremale godinama radi razvoja kooperacije, pod određenim uslovima. Privrednom i društvenom reformom bitno su se izmenili ovi uslovi, pa smanjenje mehanizacije kod ovih organizacija, izmene u načinu poslovanja, pa i smanjivanje njihovog broja, — treba smatrati procesom usklađivanja sa društvenim potrebama. Isto tako, neophodno je razvijati integraciju, ali koncentracija proizvodnih snaga, izražena u većim ekonomskim efektima, a ne samo u prostom zbiru kapaciteta, treba da bude osnova društvene orijentacije. Bilo bi potrebno da integracioni procesi zahvate celokupne društvene proizvodne snage, kao izraz postizanja većih ekonomskih efekata, te da se u njih uključe ne samo društvena poljoprivredna gazdinstva, i samo formalno društvene proizvodne snage na individualnim gazdinstvima, već da se udruživanjem celokupnih društvenih proizvodnih snaga afirmiše snaga društvenog organizovanja, udruženog rada, bez formalnih prepreka koje čine veoma naglašeni svojinski odnosi. Ovo praktično znači da bi u okviru mera stabilizacije, tekućih i perspektivnih, trebalo početi prevashodno intenzivan rad na potpunijem teorijskom sagledavanju i razjašnjavanju agrarnih odnosa u uslovima kakvi su naši (izgradnja socijalističkog samoupravnog društva na tržišnim principima i masa sitnih seljačkih gazdinstava). Kao praktične mere, od kojih se neke već manje ili više primenjuju, trebalo bi stimulisati jedinstvenu razvojnu politiku u agraru. Bez diskriminacije nekih kategorija proizvođača. Svi stvarno sposobni nosioci reprodukcije, bez obzira u kom se sektoru nalaze, treba da dobiju punu moralnu i materijalnu podršku društva. Podela na sektore (društveni i privatni) anahronizam je našeg razvoja, pa bi ga u praksi trebalo što pre prevazići. Dalje, svim merama, zakonskim i ekonomskim bez rezerve, valjalo bi stimulisati udruživanje poljoprivrednih proizvođača, njihovih proizvodnih snaga, koncentraciju i ekonomsku integraciju. Jedino ekonomski efekti bi bili parametri društvene opravdanosti ili neopravdanosti, a nikako želje o „pravom" socijalizmu u „sirotinjskoj" poljoprivredi.

Ako se s ovog stanovišta priđe i razvoju kooperacije, onda se ona više ne može tretirati kao saradnja društvenog sektora sa individualnim proizvođačima, van okvira svake druge poslovne saradnje. Ona dobija pun smisao u međusobnoj saradnji poljoprivrednih proizvođača koji će se koristiti kako postojećim društvenim sredstvima tako i individualnim (privatnim), i koji će povećanom akumulacijom afirmisati prednost korišćenja društvenim sredstvima, pa s tog stanovišta i društvene svojine kao osnove zajedničkog korišćenja sredstava.

Umesto zaključaka moglo bi se konstatovati:

1) Neophodno je brže razvijati društvene proizvodne snage u poljoprivredi radi povećanja društvenog bogatstva i radi bržeg privrednog i društvenog napretka.

2) Pošto se društvene proizvodne snage u poljoprivredi nalaze u raznim organizacionim oblicima, različite reproduktivne sposobnosti, neophodno je stimulisati one proizvodne snage i organizacione oblike što pokazuju najveću reproduktivnu sposobnost, bez obzira da li su to gazdinstva individualnih ili udruženih proizvođača — društvena gazdinstva.

3) Radi bržeg i stabilnijeg ekonomskog razvoja društva, pored regulisanja položaja poljoprivrede u odnosu sa drugim privrednim granama, nužno je regulisati odnose u okviru poljoprivrede prema principima na kojima se bazira i razvija naš društveni i privredni sistem (socijalistički, samoupravni, tržišni).

4) Položaj individualnih gazdinstava, osobito proizvodnih snaga koje se nalaze na njima, neophodno je, s obzirom na intencije reforme, detaljno i sistematski izučavati radi stimulisanja njihovog razvoja u smislu što bržeg društvenog transformisanja.

5) U sklopu praktičnih mera ekonomske politike, a u cilju stabilnijeg privrednog i društvenog razvoja, trebalo bi izgraditi jedinstven mehanizam obaveza (zakonskih, ugovornih, samoupravnih) koje poljoprivreda daje društvu, bez obzira koji su organizacioni oblici njihovi nosioci, individualna ili društvena gazdinstva.

6) U pogledu formalno-pravnih uslova i mogućnosti razvoja valjalo bi, u principu, potpuno izjednačiti položaj individualnih i društvenih gazdinstava. Monopol privatne i monopol društvene svojine u poljoprivredi trebalo bi da budu podređeni radu (udruženom ili individualnom) i efektima rada. S tog stanovišta i položaj udruženih proizvođača u poljoprivredi, bez obzira na monopol svojine koji koriste, trebalo bi zakonski da bude jednako regulisan (bilo da se zajednički koriste sredstva u privatnoj ili društvenoj svojini).

Prvoslav Ralić

ARHAIČNI ČOVEK POLITIKE

„Kiša bogova pada s neba na pogrebu jednog boga koji je svoje odživeo. Bezbožnici imaju svoje svetitelje, a hulnici grade kapele“ (Lešek Kolakovski)

Arhaični čovek nije slučajan savremenik. Iz podanosti prvobitnog čoveka prema silama koje su sve van njega, i kroz koje jedino može da živi, kao da izniče sadašnji čas jedne ohole podanosti prema moćima slične vrste. Nema pouzdanog govora o modernom civilizovanom čoveku ako reči zaobiđu ne mali broj ljudi današnjice koji sobom nose psihologiju *Početnog* i propovedništvo *Prvog.*

Politika je dobro polje da se susretnemo s našim savremenikom, s arhaičnim čovekom politike. Kako ga prepoznavati?

Sve što se ne dešava kako je on zamislio, svaka različitost koja ometa „konzistentnu akciju“, svaki drugi tok koji „uznemirava“ ljude — „opasna je tendencija koja može ugroziti slobode“. Naravno, reč je o njegovom projektu slobode. Stvarno objašnjenje činjenica koje su strane njegovoj shemi zajedničkog života nalazi on u magiji — „u delovanju slepih društvenih sila“, u razornim tendencijama nedisciplinovanih ideja. Krize u društvu za njega nisu normalne pojave. On i ne pomišlja da je njihov koren u biću društva, da je i sam stvaralac kriznih situacija. Pre će reći da su neke nedefinisane sile iskoristile nebudnost društva i na taj način u njega uvele krizu spolja. U krizi on ne vidi mogućnost za revolucionarno stanovište, već uplašen i začuđen njom traga za mogućnošću da povrati stara pravila konformističkog življenja. Za njega je a priori činjenica, jer se ne pita o pretpostavkama, da su konflikti u savremenom društvu prouzrokovani mračnim duhovima prošlosti.

Kao što je arhaični čovek smatrao strašnom uvredom ako mu neko gazi senku, tako i naš arhaični savremenik drhti od zlobe što neko ima drugojačije mišljenje, novi predlog, druge ideje. Neoprostiv je greh ponašati se van njegovog kodeksa normi kojeg, uostalom, sam nije ni stvorio, već mu je pribegao radi sopstvene zaštite. Svako slučajno ponašanje za njega je namera, svaka inovacija vešt račun, svako pozivanje na uzročnost za njega je zaklon destruktivnih snaga. Sve što remeti ustaljeno, što je neobično, nepovoljno je i

nije dobro. Uveren da u svetu ima previše strane volje, on i ne oseća neograničenu moć svoje samovolje.

Arhaični čovek politike nosi specifičan strah. Taj strah je uvek „na izvesnim mestima koja nisu dobra". Tamo gde su snage protiv progresa, u toj instituciji vlada haos nerazumnog, u toj grupi ljudi deluje niski interes. Arhaični čovek politike nema osećanje da i sam može da nosi konzervativno, nerazumno i nisko. Sve se to događa van njega.

Zato je on i van stvaralaštva. Ne pomišlja uopšte da stvara, revolucioniše zajednicu. On je jednostavno brani od slepih sila, zaštićuje od njenih „opasnih slučajeva". Arhaični čovek politike veruje u svetlost i sreću zajednice, kao samokretajuću neminovnost, a ne u oči koje otkrivaju svetlost i revoluciju što stvara zajednicu.

Upitate li ga: šta, čemu ova institucija, zašto parada, čemu ova manifestacija, može li se bez ovih simbola — odgovoriće vam: „Tako se uvek činilo". Objašnjenje tu ne treba tražiti, sve se dešava sa svrhama.

Ciljevi su progutali ljude, vizije svakodnevicu života.

Politika i njen čovek teško se oslobađaju teološkog nasleđa. Ono nije samo inercija, prost produžetak, već i novo rađanje. Arhaični čovek politike veruje u buduće ukidanje nesklada između ljudske esencije i egzistencije na način da ovu poslednju odlaže u muzeje, „u boljem slučaju" svodi je na čisto sredstvo buduće harmonične zajednice. „Viši ciljevi" manipulišu pojedinačnim egzistencijama kao svojim misionarima. Razlika između sluge i gospodara data je u razlici sredstva i cilja. Da cilj mora biti na putu, ili bar na tragu da bi bio ostvaren — smešna je deviza, kaže arhaični čovek politike, onih koji ne veruju u „krajnje ciljeve". Definitivan istorijski sud je najzad izboren. Otkrovenje je potpuno, samo ga treba s milošću prihvatiti. Arhaični čovek politike, je li to paradoks, odnegovani je teolog.

Revolucija s njime dobija teološki sadržaj. Svakodnevno ponašanje ljudi, njihov život, položaj, nemaju vrednost po sebi ako nisu uvučeni u sredstva poslednjih svrha. Između konkretnog čoveka i čovečanstva nastaje jaz. Svakodnevni život je obična moneta koja dobija svoju vrednost samo ako se uloži u stvaranje buduće harmonične zajednice. Put je popločan. Ljudi su te ploče. Preko njih će se stići do cilja. Ovakva revolucija (je li to opet paradoks?) čini ljude konformnim i mrtvim, samim u zajednici, napuštenim i od boga i od istorije jer, zaboga, sve će se inače dogoditi kao što stoji u programima i njihovim „poslednjim ciljevima".

Ništa nije uzaludno. Sve svakodnevne brige i suze, radosti i smeh, rađanja i smrti, sve je stavljeno u službu opšte radosti zbog srećne zajednice koja nailazi. Nema uzaludnih žrtava, promašenih života. Sve će to buduća zajednica posvetiti. Koliko li ćemo imati tada svetaca, koliko svetilišta? Mogu li budući oreoli opravdati današnje žrtve?

Nije život ljudi, kao što to misli arhaični čovek politike, vrednosna hartija budućeg dobra. On ljudima i pridaje jedino tu, instrumentalnu vrednost, zato što veruje, kao i prvi arhaični čovek, u nevidljiva svojstva nadolazeće budućnosti. U stvarnoj empiriji života, čini se njemu, leže samo neophodni mostovi jednog istorijskog hoda, jasnog i bez ljudi, sigurnog i bez čovekovog angažmana.

Eto, tako dotrajava arhaični čovek politike. Njegova svetla odora i nesumnjiv autoritet niču na ideologijskoj konstrukciji istorijskog progresa. Sve je pod sumnjom što na bilo koji način ruši taj subjektivistički apsolut. Neka to bude i ličnost. Ona ne može protiv istorije i njene nužnosti koja će i bez nje biti. Jarka je beda ove zloslute obmane. Teško tone sunce koje ne razume ideologiju. Zar i obične strane sveta, koje jedino zavise od položaja čoveka, nisu dobile svoju teološku kvalifikaciju u modernom jeziku jedne apsurdne politike. Istok i Zapad su zaista oduzeti čoveku koji igra, koji svoju slobodu sopstvenim činom stvara.

I slušajte kako arhaični čovek politike propoveda: „Vi svakodnevni prolaznici života samo ste pojedinačni slučajevi mogućeg sutra. Vaš put, i bez vaše volje, ide ispred vas pravo na oltar odnosno poslednji cilj. Samo mi imamo snage da vas tamo vodimo jer smo iskušani. Naše iskušenje je prvi autoritet za vas. Vi ste „stado" ili „masa"; to možete slobodno izabrati, i zato se pridržavajte, hromi ste ali ćete stići sa našim proviđenjem zajedno s nama na cilj. Mucajte ali ne dozvolite sebi da vam reč povredi svetilište kojem idemo. Mi jedini posedujemo poslednji i najviši princip, on ima moć da otkriva slućeno koje treba dostići, i zato ne dozvolite da se pozivate na bilo koje tekovine i bedne konflikte savremenosti. Vodimo vas sigurno i zato napustite plač oko neispunjenih ljubavi i ljubav vam zamenjujemo. Od dinarske pravimo deviznu ljubav. Posmatrajte zato sve sa strane, već ćete ionako prispeti. Mi imamo jednu molbu: morate nas slušati."

I dok zaglušujuća propoved traje, razmišljamo o izlazu iz ove dvorane tamjana i simbola, magije i teodiceje.

Nije li sumnjivo sve što je sveto? Nema li u običnom puno protivrečnog, i nisu li protivrečnosti koje stvori eshatologija revolucije puka iluzija nedohvaćenog puta čovečnosti? Zar nije nimalo značajno upozorenje da iluzije mogu postati teška stvarnost koja se dugo mora nositi? Može li se revolucija izvući iz mitologije, učiniti sebi stranom sopstveni apsolut, naći se na sopstvenom izvoru: sa ljudima svakodnevice koji žele drugo i humanije, na kritici sebe same.

Izjašnjavamo se protiv arhaičnog čoveka politike. Ne hulimo, već upozoravamo tog čoveka da svoj sada privremeni smisao ne obrazlaže istorijom, nego da u istoriji živih ljudi potraži svoje obrazloženje. Ono je jedino konačno — zato što je u pokretu.

Prilozi

Ivan Stojanović

EVROPSKA PRIVREDA, NJENA INTEGRACIJA I SVETSKA TRGOVINA

Evropska privreda ima jednu dominantnu karakteristiku u poslednjoj deceniji, a to je sve veće povezivanje nacionalnih ekonomija u okviru integracionih grupacija i sve jače delovanje tih integracija na same nacionalne privrede. Dok se sve do pre nekolike godine govorilo, uglavnom, o tendenciji ekonomske integracije, danas je taj proces za Evropu samo delimično tendencija, a sve više ekonomska stvarnost. Kao nov kvalitet u međunarodnoj ekonomiji, integracija doživljava svoju konsolidaciju i usavršavanje.

Druga značajna karakteristika evropske privrede jeste njena izuzetna uloga u svetskoj trgovini. Više od pedeset odsto svetske trgovine čini trgovina evropskih zemalja, što je u raskoraku s njenim učešćem u svetskoj proizvodnji, posebno u poređenju sa SAD. Tako je bruto-nacionalni proizvod SAD u 1969. bio gotovo jednak zbiru bruto-nacionalnog proizvoda šest drugih ekonomski najjačih zemalja sveta.[1]

Evropska privreda ima danas tri svoja „pola“: Evropsku ekonomsku zajednicu, Evropsko udruženje slobodne trgovine i Savet uzajamne ekonomske pomoći.[2] Prethodno navedena karakteristika evropske privrede — značajno učešće u svetskoj trgovini, odnosi se i na svaku od ovih integracionih grupacija posebno.[3]

---

[1] Bruto-nacionalni proizvod SAD iznosio je te godine 930 mlrd $, što je gotovo jednako zbiru bruto-nacionalnog proizvoda SSSR (320 mlrd $), Japana (165 mlrd $), Zapadne Nemačke (155 mlrd $), Francuske (132 mlrd $), Velike Britanije (110 mlrd $) i Italije (83 mlrd $). (Izvor: André Piettre, *Pour comprendre la vie économique*, Dalloz, Paris, 1970, str. 360.)

[2] Najčešće se za ove integracije upotrebljavaju skraćenice ZET, EFTA i SEV. Mi ćemo upotrebiti skraćenice EEZ, EUST i SUEP jer više odgovaraju pravim nazivima ovih integracija.

[3] Naročito je veliko učešće zapadnoevropskih privreda u svetskoj trgovini, što dokazuje, s jedne strane, ogroman ekonomski značaj ovog dela sveta, ali, s druge, može da bude i dokaz izvesne njegove ekonomske slabosti (polovina energije koja se troši u Zapadnoj Evropi mora da se uvozi iz trećih zemalja, što znači da jedna međunarodna politička kriza, slična sueckoj iz 1956. ili arapsko-izraelskom ratu iz 1967, može da parališe dobar deo zapadnoevropske privrede).

Ako se povećanje bruto-proizvoda i uvoza razvijenih zemalja (po GATT-ovoj klasifikaciji, znači, ne računajući socijalističke zemlje) u 1968. i 1969. označi sa 100, pojedine zemlje i grupacije su u tome procentualno učestvovale sa:

Učešće u svetskoj trgovini (u %)[4]

	1960.	1967.
EEZ	23,2	26,2
EUST	14,4	13,4
SUEP	10,3	10,7
Severna Amerika	20,3	19,2
Japan	3,1	4,1
Sve ostale zemlje zajedno	28,7	26,4
Ukupno	100,0	100,0

Poseban dinamizam u poslednjih desetak godina pokazivala je EEZ, i to naročito u razvoju trgovine unutar regiona, odnosno između zemalja svojih članica. Prosečno godišnje povećanje unutar regionalne razmene za sve tri evropske ekonomske grupacije veće je od svetskog proseka. Po regionima ono iznosi:

EEZ	15,5%	(za period 1958—1968)
EUST	10,5%	(za period 1959—1968)
SUEP	9,3%	(za period 1955—1966)
Svetski prosek	8,1%	(za period 1959—1969)

	1968.		1969.	
	BNP	Uvoz	BNP	Uvoz
SAD	43,8	34,7	28,1	11,2
EEZ	20,8	35,6	31,6	51,5
EUST	7,8	11,5	8,2	15,8
Ostale razvijene zemlje (Kanada, Japan, Grčka, Island, Irska, Španija, Turska, Australija, N. Zeland, J. Afrika)	27,6	18,2	32,1	21,5

(Izvor: GATT, *Le Commerce international en 1969)*. I pored manjkavosti GATT-ove klasifikacije, iz ove tabele se može videti koliko EEZ ima brži razvoj proizvodnje i još više trgovine nego druge razvijene kapitalističke zemlje. Ovo naročito kada se ima u vidu da je u 1969. svetska trgovina u vrednosnom izrazu bila za 14 odsto veća nego u 1968, što predstavlja najveće godišnje povećanje u svetskoj trgovini od korejskog rata do danas. U poslednjih deset godina (1959—1969) obim svetske trgovine se prosečno godišnje povećavao za oko osam, a svetska proizvodnja dobara za oko pet odsto.

Svaka od evropskih integracija ima svoju istoriju nastanka[5], razvoja, uspeha i dilema. Mnogi radovi, i naučne i praktične ekonomsko-političke prirode, imaju za predmet svog istraživanja ove integracije. Ređi su pokušaji uporednih analiza evropskih ekonomskih integracija, i upravo zato će se u ovom radu izvršiti analiza nekih pokazatelja ekonomske aktivnosti u Evropi u poslednjoj deceniji.

[4] Svuda gde nisu navedeni izvori podaci su uzeti ili izračunati, uglavnom, iz: Statistiques de base de la Communauté, Office Statistique des Communautés Européennes, 1968—1969; Le Commerce international en 1967, 1968, 1969, GATT; Le Commerce extérieur de la CEE 1958—1966, CCE, decembre 1967; Commerce extérieur, Tableaux analytiques, OSCE; Statistiques générales, OSCE; EFTA, Bulletin. Neki Neki podaci su uzeti iz radova: Maillet, Hipp, Krijnse-Locker, Sunnen — *L'économie de la Communauté Européenne*, Sirey, Paris, 1968; Jean Weiller — *L'économie internationale depuis 1950*, PUF, 1965; J. et C. Nême — *Economie européenne*, PUF, 1970; Deniau — *Le Marché commun*, PUF, 1967; Ljubiša Adamović — *Međunarodni ekonomski odnosi* (savremene tendencije), Institut za ekonomska istraživanja, 1970.

Osnovni pravci svetske trgovine vide se iz ove tabele (god. 1968):

Grupacija — zemlja	Ukupan uvoz	Od toga uvoz iz:				Ukupan izvoz	Od toga izvoz u:			
		EEZ	EUST	SAD	Svih ostalih zemalja		EEZ	EUST	SAD	Sve ostale zemlje
EEZ	100	45,8	12,7	10,3	31,2	100	45,0	17,5	9,0	28,5
Zap. Nemačka	100	41,5	15,4	10,8	32,3	100	37,6	22,7	10,9	28,8
Francuska . . .	100	47,5	10,4	9,5	32,6	100	43,0	14,2	6,0	36,8
Italija	100	36,2	11,7	11,6	40,5	100	40,1	14,5	10,7	34,7
EUST	100	30,8	20,3	10,6	38,3	100	25,0	23,5	11,2	40,3
Vel. Britanija . .	100	19,8	12,7	13,4	54,1	100	20,2	12,6	14,2	53,0
SSSR	100	9,5	5,8	0,6	84,1	100	7,1	5,5	0,4	87,0
SAD	100	17,7	10,3		72,0	100	17,6	10,5		71,9
Kanada	100	5,4	7,7	73,4	13,5	100	5,6	10,6	67,9	15,9
Japan	100	5,7	3,8	27,2	63,3	100	5,3	5,9	31,9	56,9

(Izvor: Statistiques de base de la Communauté, OSCE, 1968—1969)

Za pojedine od ovih zemalja izuzetan značaj ima trgovina sa zemljama koje nisu obuhvaćene tabelom. To je, na primer, za SSSR trgovina sa drugim socijalističkim zemljama, za Britaniju sa zemljama Komonvelta, i slično.

[5] U Parizu je 1951. šest zemalja potpisalo ugovor kojim je stvorena Evropska zajednica za ugalj i čelik. Time je integrisan ovaj ključni sektor zapadnoevropske privrede. U Rimu, 1957. godine, ove zemlje potpisuju ugovor kojim su stvoreni EEZ i Evroatom. Sedam drugih evropskih zemalja novembra 1959. potpisuju ugovor o EUST. SUEP je „stariji" od EEZ i EUST jer je stvoren još 1949. godine Međutim, SUEP je prošao kroz više faza u svom razvoju: 1) stvaranje SUEP-a u 1949. kao „odgovor" Maršalovom planu, 2) od 1950—1955. „zamrzavanje" SUEP, 3) njegovo „odmrzavanje" od 1956—1960, 4) od 1961. pojava razdora (sovjetsko-kineski razdor, kinesko i albansko napuštanje SUEP-a). No, 1962. godina se može uzeti kao godina s kojom počinje stvarno funkcionisanje SUEP.

OSNOVNE RAZLIKE I SLIČNOSTI IZMEĐU EVROPSKIH EKONOMSKIH INTEGRACIJA

Ekonomska snaga SUEP-a, u poređenju sa EEZ i EUST, proizlazi iz nekoliko njegovih osnovnih karakteristika: veliki ljudski potencijal (više od 320 miliona stanovnika); ogromna teritorija[6], čvrste političke veze između zemalja-članica. Osnovna razlika između SUEP-a i druge dve evropske ekonomske integracije svakako se sastoji, najpre, u socijalističkom karakteru produkcionih odnosa koji vladaju u zemljama-članicama, a zatim u samom karakteru ekonomskog integrisanja u SUEP-u, koje se, prvenstveno, odlikuje koordinacijom privrednih planova, a ne stvaranjem velikog tržišta (kao što je to u EEZ i EUST). Kao ekonomski region SUEP se odlikuje znatnom autarkičnošću (60,2 odsto razmene zemalja-članica čini razmena između njih samih), što nije slučaj i sa EEZ i EUST.

EEZ je integracija sa najambicioznijim ciljevima. Od carinske unije ona se razvija ka ekonomskoj i političkoj. Stoga su ekonomisti i političari, koji EEZ karakterišu kao najuspešniju ekonomsku integraciju, donekle u pravu.

EUST se znatno razlikuje od drugih integracija. Tu su, najpre, geografske razlike (zemlje koje nemaju zajedničkih granica, mali ljudski potencijal), ali, što je još važnije, tu su i razlike političke i ekonomske prirode. Među članicama ima i republika i monarhija, i buržoaskih demokratija i diktatura (Portugalija), i onih koje su politički čvrsto vezane za SAD i onih koje su neutralne (Finska, Austrija). Ekonomski ciljevi EUST su mnogo skromniji nego kod SUEP i EEZ.

Jedna pojava, međutim, karakteriše sve tri ove integracije: ekonomski dominantna uloga po jedne zemlje u svakoj od njih. Stiče se utisak kao da svaka integracija ima svoj stožer. Svaka zemlja-stožer se odlikuje nekim sličnim ekonomskim karakteristikama: u proseku ona predstavlja otprilike četrdeset odsto ekonomske moći grupacije kojoj pripada, njen ritam ekonomske aktivnosti dominantno utiče na druge članice[7], kretanje kapitala, uglavnom, zavisi od nje, ona je glavni izvoznik opreme, najindustrijalizovanija je, ima najviše stanovnika, itd.

U primat SSSR u SUEP ne može biti sumnji; primat Velike Britanije vidi se i iz činjenice da ona učestvuje sa 47,8 odsto u uvozu i sa 46 odsto u izvozu iz EUST; primat Zapadne Nemačke, iako se Francuzi s tim neće uvek složiti, takođe je očigledan: u 1966. ona je učestvovala sa 39 odsto u bruto-formiranju fiksnog kapitala EEZ, sa 44 u štednji, sa 36 u uvozu i 36,6 odsto u izvozu dobara i usluga iz EEZ.

---

[6] Članica SUEP-a je i Mongolija. Kada se to ima u vidu i činjenica da SSSR nije samo evropska, nego i azijska zemlja, onda i SUEP nije sasvim „evropska" integracija.

[7] Eksperti EEZ, nastojeći da izmere uzajamni efekat varijacija francuskog i nemačkog bruto-nacionalnog proizvoda, došli su do rezultata:

— Promena od jedan odsto u nemačkom BNP izazvala je 1958. istosmernu promenu u francuskom BNP u visini od 0,05 odsto, a danas u visini od 0,09.

— Promena od jedan odsto u francuskom BNP izazvala je 1958. promenu od 0,03 odsto u nemačkom BNP, dok danas odgovarajući procent iznosi 0,06.

POVEĆANJE UNUTARREGIONALNE RAZMENE — OPŠTA KARAKTERISTIKA EVROPSKIH INTEGRACIJA

Evropska ekonomska zajednica

Slobodna razmena roba u regionima predstavljala je najznačajniji zadatak kojeg je EEZ trebalo da ostvari. Već početkom 1968. godine kvantitativne restrikcije i carine su eliminisane u trgovini u EEZ, a prema trećim zemljama ustanovljena je zajednička carinska tarifa. Mere koje su zemlje — članice EEZ preduzimale radi liberalizacije međusobne trgovine, imale su veoma širok spektar: eliminisanje kontingenata i carina, usaglašavanje carinskih zakonodavstava, eliminisanje ili prilagođavanje nacionalnih monopola,[8] ali i specijalna zaštita „osetljivih" proizvoda[9], zatim mere usmerene eliminisanju fiskalnih opterećenja pri uvozu i izvozu, eliminisanje restrikcija što proizlaze iz ugovora između preduzeća, ili iz dominirajućeg položaja nekih preduzeća na određenim tržištima.[10]

Kakvi su rezultati svih ovih mera? Razvoj razmene je najeklatantniji primer uspeha EEZ. Unutarnjoregionalna razmena se znatno povećala, ali je i trgovina EEZ s trećim zemljama doživela veliku ekspanziju. Da li je do ovakvog povećanja razmene došlo usled toga što su „šestorica" stvorili carinsku uniju, ili zato što su ove zemlje imale visoku stopu privrednog rasta? Ili je to manifestacija fundamentalne tendencije u svetskoj privredi da se intenzivira razmena industrijskih proizvoda između razvijenih zemalja? Sigurno je da je sve to uzrokovalo ekspanziju razmene. Kolika je ta ekspanzija, može se videti iz podataka da je unutarnjoregionalna razmena 1958. iznosila 6,8 a 1968. 28,4 milijardi dolara, što znači da je u ovom desetogodišnjem periodu povećana za više od četiri puta. U tom istom periodu razmena „šestorice" s trećim zemljama se nešto više nego udvostručila (1958. ona je iznosila 16, a 1968. 33,5 mlrd $). Međutim, unutarnjoregionalna razmena nije se ravnomerno povećavala: dok je 1960. (u odnosu na prethodnu godinu) obim ove razmene povećan za 25 odsto, u 1967. to povećanje iznosi samo 6,1 odsto.[11]

Najveće povećanje unutarnjoregionalne razmene imale su Italija i Francuska, odnosno zemlje koje su pre stvaranja EEZ imale visoke carinske tarife, dok su zemlje sa nižim tarifama (zemlje Beneluksa) imale nešto manje

---

[8] To su, na primer, monopoli duvana, soli i banana u Italiji, monopoli naftinih proizvoda, duvana, alkoholnih pića, baruta i eksploziva u Francuskoj itd.

[9] Za Italiju to su: sumpor, olovo, cink, jod i svila. Tu spada i zaštita francuske industrije od uvoza jevtinijih električnih aparata za domaćinstva iz Italije i sl.

[10] Poznata je „afera" Grundig — Consten. Po ugovoru između ovih firmi Consten je imao isključivo pravo da jedini na francuskom tržištu prodaje Grundigove proizvode, tako da ih je prodavao za 40 odsto skuplje od cena na nemačkom tržištu.

[11] Procentualno godišnje povećanje unutarnjoregionalne razmene u EEZ iznosilo je:

1959.	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.	1965.	1966.	1967.	1968.	I—IX 69.
19	25	14,5	13,9	16	13,2	12,2	10,9	6,1	17	30

povećanje razmene. Zapadna Nemačka, koja je imala carinske tarife otprilike na nivou zemalja Beneluksa, imala je veće povećanje unutarnjoregionalne razmene od tih zemalja.[12]

Učešće EEZ u razmeni svake od njenih članica prosečno se od 1958—1968. povećalo sa 29,7 na 45,9 odsto. Što se tiče strukture razmene, i industrijski i poljoprivredno-prehrambeni proizvodi zabeležili su povećanje.

Značajan je efekat EEZ na potrošnju. Neki podaci pokazuju da je asortiman proizvoda u zemljama-članicama danas raznovrsniji i kvalitet bolji nego pre desetak godina. Razlike u cenama istih proizvoda u zemljama-članicama smanjile su se, iako manje nego što se to predviđalo (po statistikama EEZ prosečna razlika u cenama za 250 različitih proizvoda iznosila je 1967. 57, a 1968. 54 odsto.

Evropsko udruženje slobodne trgovine

Eliminisanje carinskih barijera, kvantitativnih restrikcija i protekcionističkih elemenata u fiskalnim zakonodavstvima, uzrokovalo je povećanje razmene između zemalja-članica EUST, ali ne u onoj meri kao što je to slučaj u EEZ. Mnoge okolnosti, posebno strukturalne prirode, otežavaju svrsishodno upoređivanje rezultata EEZ i EUST. Ne može se sa isključivošću odgovoriti na pitanje da li je do sporijeg razvoja trgovine zemalja EUST (u odnosu na EEZ) došlo usled nedostatka zajedničke carinske tarife ili zbog strukturnih

[12] Učešće EEZ u razmeni članica (u %):

Zemlja		Prosečno godišnje povećanje unutarnje regionalne razmene u periodu 1958—1968 (u %)	1958.	1968.
Francuska	uvoz	18,3	22	47,5
	izvoz	17,0	22	43,1
Belgija sa Luksemburgom	uvoz	12,0	47	55
	izvoz	14,3	45	64,4
Holandija	uvoz	13,0	42	55
	izvoz	13,6	41	57,5
Zap. Nemačka	uvoz	16,0	25,8	41,5
	izvoz	14,5	27,4	37,6
Italija	uvoz	18,4	21,4	36,2
	izvoz	21,0	23,7	40,1
EEZ		15,5	29,7	45,9

(Izvor: Nême, *Economie européenne*, p. 107—108, PUF, 1970)

teškoća s kojima se sukobljava britanska privreda. Ne može se, također, bez rezervi odgovoriti i na pitanje — da li su uspesi EEZ plod zajedničke ekonomske politike koja, iako nepotpuna i često teško usvajana od članica, omogućava da one prevazilaze svoje antagonizme ili je rezultat snažnog ekonomskog uspona pojedinih članica EEZ, posebno Zapadne Nemačke. Broj ekonomskih i neekonomskih faktora što deluju na funkcionisanje međunarodnih integracija toliko je velik da ekonomska teorija ne može ni danas u potpunosti da objasni neke integracione procese.

Unutarnjoregionalna razmena u EUST je 1959. iznosila tri, a 1968. 8,6 milijardi dolara, što znači da je za ovih deset godina povećana za 186 odsto. Prosečno godišnje povećanje iznosilo je 10,5 odsto, ali je i ovde, kao i kod EEZ, to povećanje bilo neravnomerno (u 1964. je obim razmene bio za 18,1 odsto veći nego u 1963, dok je u 1966. to povećanje u odnosu na 1965. iznosilo svega 3,5 odsto)[13]. Sporije povećanje unutarnjoregionalne razmene u EUST nego u EEZ prvenstveno je rezultat spore ekspanzije trgovine Velike Britanije. S druge strane, trgovina između skandinavskih zemalja je proteklih desetak godina bila vrlo intenzivna. Međutim, u unutarnjoregionalnoj trgovini EUST trgovina između Velike Britanije i skandinavskih zemalja učestvuje sa 48 odsto, a trgovina samo između skandinavskih zemalja sa 27 odsto. Učešće EUST u razmeni svake od njegovih članica u poslednjem desetogodišnjem periodu povećalo se znatno manje nego što je to slučaj kod EEZ.[14]

Savet uzajamne ekonomske pomoći

Integracija u SUEP nije usmerena stvaranju jednog ogromnog tržišta (kao što je to slučaj u EEZ i EUST), već prevashodno koordinaciji privrednih pla-

---

[13] Godišnje povećanje unutarnje regionalne razmene (u %) u EUST bilo je:

1960.	1961.	1962.	1963.	1964.	1965.	1966.	1967.	1968.
15,1	9,6	6	10,1	18,1	10,2	3,5	9,7	6

[14] Učešće EUST u razmeni zemalja njegovih članica iznosilo je (u %):

Zemlja	Uvoz		Izvoz	
	1959.	1968.	1959.	1968.
Austrija	11,9	18,7	12,1	23,6
Danska	33,3	40,4	41,2	50
Finska	28,6	37,4	29,9	39,3
Norveška	36,7	43	40,5	45,2
Portugalija	20,9	23	17,6	33,o
Švedska	25,3	35	37	43,5
Švajcarska	13	16,4	16,5	21
Vel. Britanija	11,8	14,7	11,5	13,8
Prosek	17,6	22,8	19,7	26

(Izvor: Nême, *Economie européenne*, p. 474, PUF, 1970)

nova. Dok je ukidanje carina za EEZ i EUST imalo prvorazredan značaj, u SUEP carine malo utiču na razmenu jer se ona vrši, pre svega, na osnovu planova.

Unutarnjoregionalna razmena u SUEP predstavlja u proseku oko šezdeset odsto spoljne trgovine zemalja-članica (za EEZ odgovarajući procent iznosi 46, a za EUST 25 odsto). Tako je u 1967. spoljna trgovina zemalja SUEP iznosila 24 milijarde dolara, a unutarnjoregionalna 13,7 mlrd, odnosno 60,2 odsto. Od 1950. učešće unutarnjoregionalne razmene u spoljnoj trgovini SUEP bilo je najniže 1966. (54 odsto), znači, i tada je premašilo 50 odsto, dok je pre stvaranja SUEP bilo manje (u 1948. 44,5 odsto).

Unutarnjoregionalna razmena prosečno se godišnje povećavala za 9,3 odsto (u EUST 10,5, a u EEZ 15,5 odsto), a u njenoj strukturi učešće opreme i industrijskih proizvoda se povećava, dok se učešće sirovina i prehrambene robe smanjuje.[15] To je, uostalom, opšta zakonitost u kretanju svetske privrede. Od 1955—1966. najveću stopu povećanja unutarnjoregionalne razmene imale su Bugarska i Mađarska.[16] Još više nego u EEZ i EUST-ova razmena u SUEP se, posmatrana u vrednosnim izrazima, povećavala vrlo neravnomerno. Tako, na primer, indeksi godišnjeg povećanja iznosa za 1951. 28 odsto, za 1957. 23,

[15] Robna struktura izvoza u SUEP:

Vrsta proizvoda	Procentualno učešće u izvozu u 1965.	Prosečna godišnja stopa povećanja od 1955—1965.
Poljoprivredni i prehrambeni proizvodi	9,9	6,4
Sirovine	10,1	3,7
Naftni proizvodi	10,5	6,3
Proizvodi hem. industrije	4,9	15,7
Oprema	35,3	12,8
Drugi ind. proizvodi	29,3	15,6

(Izvor: Rapport du GATT, 1967).

[16] Prosečna godišnja stopa povećanja unutarnje regionalne razmene u SUEP (za period 1955—1966):

	Uvoz	Izvoz		Uvoz	Izvoz
Bugarska	14	15,2	Poljska	9,3	8,2
Čehoslovačka	8,9	8,1	Rumunija	5,1	6,5
Mađarska	12,5	9,9	SSSR	9,4	9,1

Istočna Nemačka nije obuhvaćena zbog nedostatka statističkih podataka.
(Izvor: Rapport du GATT, 1966).

1959. 21, za 1955, 1956. i 1958. dva odsto, a u 1966. samo 0,8 odsto.[17] Međutim, ovi indeksi ne odgovaraju uvek stvarnom obimu razmene. Tako je nizak procent za 1966. rezultat sniženja cena do kojeg je došlo u međusobnoj razmeni članica SUEP, a ne stvarnog stagniranja razmene.

DVA PRIMARNA EFEKTA INTEGRACIJE: USPOSTAVLJANJE RAZMENE I SKRETANJE NJENIH PRAVACA

Koliko ekonomske integracije, posebno carinske unije, utiču na povećanje razmene između svojih članica, i u kom stepenu su privrede zemalja koje su van grupacija pogođene procesima integracije? Ovo je, bez sumnje, jedno od značajnih pitanja savremenih međunarodnih ekonomskih odnosa, posebno za Jugoslaviju čiji su spoljnotrgovinski odnosi naročito razvijeni s privredama koje su uključene u integracione grupacije. No, i za same integrisane privrede to je izuzetno značajno pitanje.[18]

Nekoliko zapadnih ekonomista (Verdoorn, Waelbroeck, Duquesne de la Vinelle) pokušali su da izmere ove efekte. Ne zadržavajući se na primenjenoj metodologiji[19], iznećemo samo rezultate do kojih se došlo, iako je veoma teško

[17] Godišnje stope povećanja unutarnje regionalne razmene (I) i procentualno učešće ove razmene u spoljnoj trgovini SUEP (II):

Godina	I	II	Godina	I	II	Godina	I	II
1951.	28	60	1957.	23	60,5	1963.	8	59
1952.	15	61,5	1958.	2	58,5	1964.	8	58,5
1953.	15	63,2	1959.	21	60,5	1965.	4	57,5
1954.	7	62	1960.	6	61,2	1966.	0,8	54
1955.	2	59,5	1961.	12	62,5	1967.	9	60,2
1956.	2	56	1962.	13	64,5			

[18] Pokušaćemo da ove efekte objasnimo na jednom primeru. Uzmimo da tri zemlje — A, B i C proizvode neki proizvod, ali sa različitim troškovima proizvodnje, tako da je cena tog proizvoda u zemlji A 2,5 $, u zemlji B 1,5 $ i u zemlji C 1 $. Ako je carina za izvoz tog proizvoda u zemlju A sto odsto ad valorem, onda će proizvod zemlje A na njenom tržištu koštati i dalje 2,5 $, proizvod zemlje B će koštati 3 $, a proizvod zemlje C 2 $. Normalno, zemlja A će taj proizvod uvoziti iz zemlje C. Međutim, ako zemlje A i B stupe u carinsku uniju, kakva je, na primer, EEZ, tada se između njih ukidaju carine, a zadržava zajednička carina prema trećim zemljama. Tako će na tržištu zemlje A cene proizvoda iz zemlje A i zemlje C ostati iste, odnosno 2,5 i 2 $, dok će se cena proizvoda zemlje B smanjiti i biti jednaka ceni tog proizvoda na tržištu same zemlje B, odnosno 1,5 $. Zemlja A će tada uvoziti taj proizvod iz zemlje B (to je efekat uspostavljanja odnosa razmene tamo gde je pre stvaranja carinske unije nije bilo), a ne više iz zemlje C (ovo je, pak, efekat skretanja pravaca razmene do kojeg je došlo usled stvaranja carinske unije između A i B).

[19] Videti: Duquesne de la Vinelle, „Nouvelle recherche sur le création de commerce attribuale au Marché commun, Informations statistiques, OSCE, 1966, broj 3.

oceniti njihovu pravu vrednost. Na osnovu tih rezultata može se zaključiti da je, na primer, u 1964. efekat uspostavljanja razmene između zemalja-članica EEZ iznosio 4,1 milijardu dolara, da je u proseku izvoz ovih zemalja bio za 9,5 odsto veći nego što bi bio da EEZ nije postojala. U istoj godini efekat skretanja pravaca razmene, po proceni D. de la Vinellea, iznosio je 1,5 milijardu dolara, što znači da je u toj godini između zemalja-članica EEZ razmenjeno roba i usluga u iznosu od 1,5 mlrd $. Da nisu postojale zajedničke visoke carinske tarife prema trećim zemljama, one bi se mogle uvesti iz tih zemalja, s obzirom na to da te zemlje-nečlanice te robe proizvode jeftinije od članica, samo im se zbog visokih carina ne isplati da ih izvoze u zemlje EEZ.

Što se tiče EUST, procenjuje se[20] da je od 1960. do 1965. unutarnjoregionalna razmena, zahvaljujući samom funkcionisanju ove integracije, povećana za 373 miliona dolara, dok je efekat skretanja pravaca razmene iznosio 457 miliona dolara. Ova poslednja cifra predstavlja, u stvari, sumu poboljšanja trgovinskog bilansa EUST u razmeni sa ostalim svetom.[21]

Istraživanja tih efekata za SUEP ne bi imala onu svrhu koju ona imaju za EEZ i EUST, što proizlazi iz samog karaktera SUEP kao ekonomske integracije (planska razmena i slično). Drugo, dok je 1938. SSSR u spoljnoj trgovini zemalja koje su danas članice SUEP učestvovao u proseku sa samo jedan odsto, u 1948. učestvuje sa 23, a u 1960. godini sa 36 odsto, što dokazuje ogromnu reorijentaciju razmene koja je izvršena u ovim zemljama. Sve te zemlje su pre drugog svetskog rata bile više usmerene zapadnoevropskim tržištima, a posle rata na međusobnu trgovinu.

EEZ — „NAJUSPEŠNIJA“ EKONOMSKA INTEGRACIJA

Liberalizacija trgovine u EEZ trebalo je da bude praćena još dvama elementima slobode: slobodnim kretanjem radne snage i slobodnim kretanjem kapitala. I ovo predstavlja jednu od velikih razlika između evropskih ekonomskih integracija. Za EUST slobodno kretanje radne snage nikada i nije bio cilj kojeg treba ostvariti, a u SUEP do slobodnog kretanja radne snage nije došlo,

[20] Videti: EFTA, Bulletin, janvier-février 1969 — Les effets de l'AELE sur l'économie des pays membres.

[21] Efekti uspostavljanja (I) i skretanja pravaca razmene (II) za EUST (u mil. $):

	I	II	Ukupno
Austrija	11	23	34
Danska	77	75	152
Finska	30	41	71
Norveška	51	34	85
Portugalija	0	37	37
Švedska	118	135	253
Švajcarska	14	41	55
Vel. Britanija	72	71	143

iako su pretpostavke o nedostatku ovog proizvodnog faktora u Demokratskoj Republici Nemačkoj, i o njegovom višku u nekim drugim zemljama-članicama, vrlo verovatne.

Finansijska pomoć razvijenih članica SUEP manje razvijenim sasvim je različita od slobodne cirkulacije kapitala u zapadnim integracijama. Što se tiče kretanja kapitala u EUST, samo se tri zemlje (Vel. Britanija, Švajcarska i Švedska) pojavljuju kao neto-izvoznice kapitala u druge članice. S druge strane, od 1962. do 1965. u EUST je investirano oko 1,5 milijardi dolara američkog kapitala, a od te sume 1,2 mlrd je otišlo u Veliku Britaniju. Istovremeno, Vel. Britanija i Švedska investiraju i van EUST, i to investicije Vel. Britanije u SAD i Švedske u zemlje EEZ su veće od investicija koje ove dve zemlje upućuju u druge članice EUST. U poređenju sa EEZ EUST je, svakako, finansijski manje „atraktivna".

Mobilnost radne snage u EEZ trebalo je da se zasniva na njenoj ponudi i tražnji i da omogući da u čitavoj EEZ ne bude nezaposlenih. Ova mera se povezivala s povećanjem privrednog rasta, ali i s težnjom da se stvori veća solidarnost između nacija u EEZ, odnosno s težnjom budućeg političkog ujedinjenja ovog dela Evrope. Međutim, slobodno kretanje radne snage u EEZ nailazilo je na značajne prepreke geografske i profesionalne prirode. U EEZ, tako, postoji istovremeno negde nedostatak (posebno kvalifikovane), a drugde suvišak radne snage (Italija je 1958. imala 4 miliona, a 1969. oko milion nezaposlenih).

S druge strane, došlo je do kretanja radne snage iz mediteranskih zemalja u zemlje EEZ. Troškove obrazovanja radnika snose, uglavnom, manje razvijene mediteranske zemlje, a na toj radnoj snazi profitiraju zemlje EEZ. Nije mali broj privrednika u Zapadnoj Nemačkoj i Francuskoj koji smatraju da će se „revanš" ostvariti onda kada se ti radnici vrate u zemlje odakle su došli. To će tada da bude (kako to oni ističu) masa proizvođača koji su osposobljeni za rad i potrošači s većim prohtevima. A to može biti faktor budućeg privrednog uspona Sredozemlja. Međutim, tu se postavlja i problem takozvane marginalne kategorije radne snage koja migrira iz mediteranskih u zemlje EEZ (žene, nekvalifikovani radnici). U slučaju većih privrednih poremećaja u EEZ, ova radna snaga bi prva ostala bez posla.

Kretanje kapitala između članica EEZ pokazalo je znatno manju mobilnost nego što se očekivalo. Međutim, zapadnoevropsko tržište kapitala je baš u periodu dosadašnjeg funkcionisanja EEZ doživelo spektakularnu cirkulaciju eurodolara i drugih eurovaluta.[22] U Zapadnoj Evropi se danas susreću ponuda i tražnja kapitala koji dolazi s mnogih strana sveta. Posebno su euroemisije omogućile mnogim velikim preduzećima u EEZ da nađu dodatni izvor finansiranja pod uslovima povoljnijim nego na nacionalnim tržištima kapitala. Međutim, one ipak ne mogu da budu zamena slobodnom kretanju kapitala u EEZ.

[22] U 1968. 70 odsto vrednosti svih međunarodnih zajmova plasirano je na tržištima kapitala u Zapadnoj Evropi, dok je 1963. to učešće iznosilo samo 30 odsto. (Izvor: Adamović, *Međunarodni ekonomski odnosi*, 1970, str. 163.) Pretpostavlja se da se danas na tržištu eurovaluta obrće oko 35 mlrd dolara kratkoročnog kapitala. (Izvor: F. Aschinger, *Marché des euro-devises . . .*, „Problèmes economiques", janvier 1970.)

Jedino većim usaglašavanjem svoje monetarne politike članice mogu da ostvare i veću koordinaciju nacionalnih finansijskih tržišta. To je, u stvari, domen razvoja EEZ koji danas dominantno zaokuplja pažnju svih njenih članica, posebno u vezi s predlozima za stvaranje njihove zajedničke monete. Ali, uzroci „pregrađivanja" nacionalnih finansijskih tržišta (razlike u interesnim stopama, heterogenost zakonodavstava, divergentnost ekonomskih politika, bojazan od spekulativnog kretanja kapitala takve su prirode da su potrebne dugoročne ekonomsko-političke mere za njihovo otklanjanje.

Slobodno kretanje roba, radne snage i kapitala tražilo je da se stvori zajednička ekonomska politika „šestorice" koja je trebalo da omogući potpuno prerastanje EEZ iz carinske u ekonomsku uniju. Ta zajednička ekonomska politika obuhvatala je nekoliko domena: agrarnu politiku, transportnu, fiskalnu, industrijsku, razvojnu, konjunkturnu, monetarnu, budžetsku, regionalnu, naučnoistraživačku, energetsku, socijalnu. Stvaranje i vođenje politike u ovim domenima nije uvek bilo plod zajedničkih koncepcija „šestorice", ali je omogućavalo da se prevazilaze njihovi često heterogeni interesi i funkcionisanje EEZ kao sve koherentnije ekonomske celine.

MEĐUSOBNI EKONOMSKI ODNOSI EVROPSKIH INTEGRACIJA I ODNOSI SA TREĆIM ZEMLJAMA

Rimskim ugovorom predviđeno je ne samo da se uspostavi zajednička carinska tarifa prema trećim zemljama, već i da se rodi zajednička trgovinska politika „šestorice" prema ostalom svetu. Međutim, ostvarivanje zajedničke trgovinske politike nailazilo je na prepreke u pojedinim članicama EEZ (prepreku su predstavljali bilateralni trgovinski sporazumi članica EEZ sa članicama SUEP). No, i pored tih prepreka, EEZ je danas prva trgovačka sila sveta (videti tabelu: „Učešće u svetskoj trgovini").

EUST kao integraciona grupacija, i SAD kao pojedinačna zemlja, najznačajniji su trgovački partneri EEZ, mada i trgovina sa zemljama u razvoju značajno učestvuje u strukturi trgovine EEZ sa ostalim svetom:

Regionalna struktura razmene EEZ — treće zemlje (u mil $)
(u 1967)

	Uvoz	Izvoz	Bilans
Ukupno	30.767	31.627	+860
EUST	7.093	10.425	+3.332
Druge zemlje Zap. Evrope	1.842	3.392	+1.550
SAD	5.858	4.423	—1.435
Japan	538	584	+46
Zemlje Ist. Evrope (bez SSSR)	2.008	2.102	+94
SSSR	837	585	—252
Pridružene afričke zemlje	1.304	926	—378
Druge afričke zemlje	3.165	2.055	—1.110
Latinska amerika	2.743	2.052	—691
Azija	4.054	2.856	—1.198

U razdoblju 1958—1967. procentualno najveće povećanje razmene EEZ je imala sa Japanom i, na drugom mestu, sa SUEP. Što se tiče trgovine sa zemljama u razvoju, učešće pridruženih afričkih zemalja je manje nego što bi se moglo pretpostaviti. Redosled je ovde sledeći: 1) azijske zemlje, 2) nepridružene afričke zemlje, 3) Latinska Amerika, 4) pridružene afričke zemlje.

Uopšte uzev, EEZ u svojim odnosima s drugim industrijskim zemljama i regionima ima suficit, dok u trgovini sa zemljama u razvoju beleži deficit koji ima tendenciju stalnog povećavanja (1958. on je iznosio oko 700, a 1967. 3.225 miliona dolara) do kojeg dolazi, uglavnom, usled velikog uvoza nafte iz nerazvijenih zemalja).

EEZ je glavni trgovački partner mnogih zemalja. Naročito je veliko učešće EEZ u uvozu (I) i izvozu (II) sledećih zemalja (u %):

	I	II		I	II
Švedska	34,3	27,1	Grčka	43,6	47,6
Danska	32,6	22,8	Turska	36,9	33,1
Švajcarska . . .	59,5	36,5	Maroko	53,4	60,6
Austrija	57,4	40,3	Alžir	82,0	82,9
Španija	34,3	28,7	Tunis	48,7	52,1
Jugoslavija . . .	37,9	28,1	Libija	44,5	64,8
Rumunija . . .	26,3	17,4	Izrael	29,3	26,4

Kod pojedinih pridruženih afričkih zemalja (Senegal, Kamerun, Gabon, Kongo, Madagaskar itd.) oko dve trećine spoljne trgovine usmereno je ka EEZ. (Izvor: Statistiques de base de la Communauté, OSCE, 1968—1969, p. 96—97).

S druge strane, trgovinski značaj pojedinih trećih zemalja za EEZ evoluirao je u proteklih desetak godina. SAD su zadržale prvo mesto, Velika Britanija drugo, Švajcarska treće i Švedska četvrto, ali se redosled drugih zemalja izmenio. Što se tiče izvoza iz EEZ u treće zemlje, Španija je sa šesnaestog mesta u 1958. došla na šesto u 1968, SSSR sa devetnaestog na osmo, Jugoslavija sa dvadeset i trećeg na deveto. Kada je reč o izvozu iz trećih zemalja u EEZ, Libija je sa devedeset i sedmog došla na peto mesto, SSSR sa sedamnaestog na šesto itd. Izvoz Jugoslavije u EEZ je 1958. iznosio 134, a 1968. 418 miliona dolara, ali se njeno mesto u redosledu nije bitno izmenilo.

Iz prethodne tabele može se sagledati izuzetan značaj razmene EEZ sa mediteranskim zemljama. No, stvarnost je ovde, ipak, daleko od prisutne ideje da bi se, uz pomoć kapitala i razvijene tehničke baze zemalja EEZ, mogao obezbediti ubrzan i koordiniran razvoj zemalja mediteranskog basena. Previše je prepreka i ekonomske i neekonomske prirode za ostvarenje takvog cilja.

Područje EUST čini samo tri odsto svetskog stanovništva, ali petnaest odsto svetske trgovine. Spoljna trgovina igra veliku ulogu u privredi ovih zemalja. Učešće uvoza u ponudi kreće se kod ovih zemalja od 17,5 (kod Velike Britanije) do 30,1 odsto (kod Norveške), a učešće izvoza u bruto-nacionalnim proizvodima

kreće se od 21,3 (kod Finske) do 41,4 odsto (kod Norveške). (Podaci se odnose na 1965, a uzeti su iz EFTA, Bulletin, jan.-fév. 1969).

Prosečno godišnje povećanje razmene zemalja EUST od 1960—1968. iznosilo je 9,5 odsto, što je iznad svetskog proseka. U trgovini s ostalim svetom EUST je deficitarno. Taj deficit se od 1959—1968. povećao od 3 na 6,4 milijarde dolara. EEZ je najznačajniji trgovački partner EUST. Trećina uvoza u EUST dolazi iz EEZ, dok četvrtina izvoza iz EUST odlazi u EEZ. Austrija, Švajcarska i Velika Britanija više izvoze u zemlje-članice EEZ nego u članice EUST. Deficit EUST prema EEZ ima, takođe, tendenciju porasta (1959. on je iznosio 1,5,a 1968. gotovo 4 mlrd $). Razmena EUST — SAD je, takođe, deficitarna po EUST:

	Uvoz		Izvoz	
	1960.	1968.	1960.	1968.
Ukupan iznos za EUST (u mlrd $)	14	39,6	18,5	33,2
Ukupno povećanje za period 60—68 (u %)	111		80	
Regionalna struktura (u %):				
Ukupno	100	100	100	100
Od toga:				
1) Unutarnje regionalna razmena u EUST	18,9	22,7	16,2	26
2) Razmena EUST — EEZ	23,9	30,6	28,5	25,1
3) „ EUST — SAD	8,6	10,4	11,4	0,9
4) „ EUST — sve ostale zemlje	48,6	36,3	43,9	38

(Izvor: EFTA, Bulletin)

U 1962. spoljna trgovina per capita za grupaciju EUST iznosila je 486 dolara, za EEZ 399, a za SUEP oko 100 $ (ali s velikom razlikom između, recimo, SSSR sa 61 $ i Čehoslovačke sa 308 $). Na osnovu toga može se steći slika o izvesnoj privrednoj autarkiji SUEP (posebno SSSR). Međutim, od 1962. spoljna trgovina zemalja SUEP se permanentno povećava — po stopama od 9,3 u izvozu i 9,6 odsto u uvozu, što znači kao i kod EEZ i EUST, brže od svetskog proseka. U svetskom izvozu SEUP je 1948. učestvovao sa pet, a 1967. sa jedanaest odsto. Struktura razmene SUEP po regionima je sledeća:

Pravac razmene	U v o z		I z v o z	
	Struktura (u %) za period 1965—1967.	Prosečna godišnja stopa povećanja od 1955—1966.	Struktura (u %) za period 1965—1967.	Prosečna godišnja stopa povećanja od 1955—1966.
Unutarregionalna	61,7	+ 9,3	60,2	+ 9,3
SUEP — azijske socijalističke zemlje	2,4	— 3,5	3,4	— 2,8
SUEP — razvijene zemlje	26,4	+ 13,2	23,8	+ 11
SUEP — zemlje u razvoju	9,5	+ 15,4	12,5	+ 17,6

(Izvor: Rapport du GATT — 1966, 1967)

Trgovina grupacije SUEP s razvijenim zemljama čini četvrtinu njene trgovine, ali se, s druge strane, trgovina SUEP sa zemljama u razvoju povećava brže nego trgovina sa razvijenim zemljama. Od razvijenih zemalja grupacija EEZ najvažniji je trgovački partner SUEP-a. Razmena SUEP — EEZ 1958. iznosila je 695, a 1967. 1.940 miliona dolara, što predstavlja povećanje od 180 odsto. Izvoz poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda iz SUEP u EEZ se od 1955. do 1965. gotovo učetvorostručio (od 110 na 420 miliona dolara), dok se izvoz mašina i opreme iz EEZ u SUEP povećao od 1955—1967. od 79 na 944 miliona dolara. Od svih zemalja EEZ Zapadna Nemačka je najznačajniji trgovački partner SUEP.

Razmena EUST — SUEP je manje značajna. Ona se razvija sporije od razmene EEZ — SUEP (od 1958—1967. povećala se od 620 na 1.470 miliona dolara, odnosno za 137 odsto), ali su, po robnoj strukturi, ove dve razmene dosta slične.

Uopšte uzev, u robnoj strukturi razmene SUEP sa ostalim svetom trgovina sa zapadnim zemljama dosad je, prvenstveno, obuhvatala izvoz primarnih proizvoda iz SUEP i uvoz industrijskih proizvoda, dok u razmeni sa zemljama u razvoju SUEP, uglavnom, uvozi primarne, a izvozi proizvode viših faza prerade.

Razmena SUEP — zemlje u razvoju zabeležila je najveću stopu povećanja — 243 odsto (1958. iznosila je 710, a 1967. 2.460 miliona dolara). Ova razmena je u svojoj geografskoj strukturi prošla kroz više faza. Najpre je bila naglašena ekonomska povezanost SSSR s azijskim zemljama u razvoju (ekonomska pomoć Indiji, Avganistanu), a od 1956. se naročito razvijaju ekonomski odnosi s arapskim zemljama, posebno sa UAR, onda s latinoameričkim (najviše s Kubom). Poslednjih godina s afričkim zemljama koje su stekle nezavisnost. U 1967. u spoljnoj trgovini SUEP razmena SUEP — Latinska Amerika je učestvovala sa 3,6 odsto, razmena SUEP — Afrika sa 3,2, razmena SUEP — južna i istočna Azija sa 2,4 i razmena SUEP — Bliski istok sa 1,6 odsto.

Namera ovoga rada bila je da se ukaže samo na bitnija spoljnotrgovinska pitanja u vezi s dosadašnjim funkcionisanjem evropskih ekonomskih grupacija. Međudržavna ekonomska integracija je fenomen kojeg je neophodno više proučavati ne samo s aspekta ekonomske teorije (na žalost, teorija integracije je mnogo prisutnija u radovima savremenih građanskih ekonomista nego kod ekonomista socijalističkih zemalja), već i sa stanovišta konkretne ekonomske politike zemalja u i van integracija. Radi izgrađivanja dugoročne koncepcije regionalnog usmeravanja jugoslovenske spoljne trgovine, neophodno je prethodno analizirati ekonomske integracije, posebno EEZ i SUEP, s obzirom na to da robna razmena s ovim grupacijama ima izuzetan značaj za našu privredu. (Na primer, u 1967. zemlje SUEP su učestvovale sa 36,2 odsto u jugoslovenskom izvozu i sa 26 u uvozu, dok je EEZ učestvovala sa 29,7 u izvozu i sa 38 odsto u jugoslovenskom uvozu.)

Analiza evropskih integracija, i činjenica da se ekonomske integracije ostvaruju i u kapitalističkim i u socijalističkim, i u razvijenim i u nerazvijenim zemljama, pokazuje da je čvršće povezivanje nacionalnih privreda objektivna ekonomska zakonitost. U kapitalističkim zemljama ovaj proces je, prvenstveno, uslovljen potrebom za širenjem tržišta kao limitirajućeg faktora proširene reprodukcije. Tako se osnovna ideja pri stvaranju EEZ zasnivala na tri primarna cilja: širenje tržišta, racionalnija međudržavna podela rada i brži prosperitet, dok SUEP prevashodno treba da obezbedi ostvarenje socijalističke planske podele rada.

Ekonomska i politička integracija ostvaruje se uporedo. To dokazuju i dve grupacije koje su najdalje otišle u tom procesu — EEZ i SUEP. Međutim, ekonomski faktor je ipak dominantniji. Sve donedavno jedni autori su integraciju povezivali s nastojanjem da se i ekonomski potencijali čvršće vežu u političkim blokovima. Ne dokazuju li neke pojave: uporno otežavanje Velikoj Britaniji da pristupi EEZ, ili sve značajniji ekonomski aranžmani između zemalja EEZ i SUEP ili, pak, politička heterogenost zemalja učlanjenih u EUST, da su, ipak, ekonomski, a ne politički faktori primarni u procesima integracije, bar što se tiče zapadnoevropskih.

Poslednjih godina neke integracije ostvaruju postepen prelaz iz svoje dosadašnje politike izvesne ekonomske zatvorenosti ka politici bržeg razvijanja ekonomskih odnosa s trećim zemljama. Radi ekonomskog prosperiteta integrisanih zemalja neophodno je da tržišta za svoje proizvode s vremenom šire i preko granica integracionih područja. Za tako nešto integracije moraju i svoja unutrašnja tržišta otvoriti trećim zemljama. Perspektiva zemalja EUST jeste u njihovom sve većem približavanju EEZ. S druge strane, ekonomskih aranžmana između Istočne i Zapadne Evrope sve je više i sigurno je da će evropski deo trgovine Istok—Zapad u narednim godinama imati pozitivan razvoj.

Širenje trgovine svakako je od interesa i za Zapadnu i za Istočnu Evropu. Za Zapadnu je to, prvenstveno, problem širenja tržišta, a za Istočnu ne samo problem uvoza savremene tehnologije, već i za nju takođe problem širenja tržišta, posebno za proizvode koji se ne mogu u potpunosti realizovati na tržištu SUEP. Oba tržišta, i istočnoevropsko i zapadnoevropsko, pokazuju veliku moć apsorpcije, a to je jedan od osnovnih uslova za razvoj trgovine. No, bitan uslov za ovu razmenu su i politički odnosi koji vladaju između evropskih kapitalističkih i socijalističkih zemalja. Zato je političko popuštanje u Evropi veoma značajno i s gledišta razvijanja ekonomske saradnje svih evropskih zemalja. Možda su to, stvarno, počeci izvesne „kontinentalizacije“ ekonomije.

Prikazi

Najdan Pašić: Političko organizovanje samoupravnog društva

(»Komunist«, Beograd, 1970, strana 96)

Jugoslovensko društvo imalo je tu „sreću“ da se, posle Komune i Sovjeta upusti u traganje za novim rešenjima socijalističkog razvoja u prelaznom periodu. Ograničena su bila iskustva kojima se moglo koristiti. Uzori su bili Komuna i Sovjeti. Kako su Sovjeti, onakvi kakve je izgrađivao Lenjin, posebno Komuna, bili kratkog veka, objektivno nisu mogli ostaviti neko veće empirijsko iskustvo. Trebalo se, prema tome, latiti teškog posla i krčiti puteve za čije trase nisu postojali gotovi projekti kao modeli razvoja. Jedino čime se jugoslovenski revolucionarni pokret mogao koristiti bili su osnovni teorijski stavovi i generalni, najopštiji pravac sadržani u naučnom opusu osnivača naučnog socijalizma. Marksova, Engelsova i Lenjinova shvatanja o državi i njenom odumiranju; o suštini prelaznog perioda između kapitalizma i komunizma; o karakteru i prirodi demokratije u prelaznoj epohi, posebno Marksova analiza iskustava Pariske komune i Lenjinova shvatanja o sovjetima, — predstavljali su, nesumnjivo, teorijsko polazište u koncipiranju samoupravljanja u nas. Ali, i Marksovo i Lenjinovo shvatanje države prelaznog perioda imalo se primenjivati polazeći od osobenosti našeg društva. Valjalo je stvarati novo društvo, izgrađivati socijalističke samoupravne odnose na uskoj materijalnoj osnovi, sasvim drukčijoj od one koju je Marks imao u vidu.

O razvoju samoupravljanja u Jugoslaviji postoji veoma bogat materijal za naučna istraživanja. Samo svestranim dijalektičkim sagledavanjem svih komponenata, sintetičkim izvlačenjem i uopštavanjem osnovnih tokova društvenog razvoja, uočavanjem bitnih elemenata u stepenu razvoja i prerastanja samoupravljanja u nov, vladajući društveni odnos, — može da se pruži ocena društveno-istorijske dimenzije i vrednosti samoupravljanja i njegovog značaja za globalni sistem društvene organizacije.

Takve jedne analize prihvatio se dr Najdan Pašić u svojoj najnovijoj knjizi *Političko organizovanje samoupravnog društva*. Sam autor ističe da je njegova knjiga „pokušaj da se, polazeći od nekoliko osnovnih ideja koje karakterišu jugoslovensku koncepciju socijalizma i samoupravljanja, i od iskustava koja su do sada stečena u njihovoj realizaciji, ukaže najkonciznije na ključne probleme, na neka rešenja i neke otvorene dileme konstituisanja jednog društva na samoupravnim osnovama“. Međutim, ova knjiga nije samo pokušaj. A ako je to, onda se može reći da je to uspeo pokušaj; tačnije, naučni doprinos teorijskom osvetljavanju bitnih problema samoupravljanja i njegovog transformisanja u sistem društvene organizacije.

Pri razmatranju osnovnih pitanja samoupravljanja u nas, autor sažeto izlaže zakonitosti procesa socijalističkog preobražaja našeg društva; sublimaciju celokupne naše društvene strukture u jedan nov kvalitet, u novu, samoupravnu demokratsku društvenu strukturu; razvijanje socijalističkih samoupravnih odnosa i proces konstituisanja samoupravljanja u integralni sistem organizacije globalnog društva. Autor se nije priklonio jednostavnoj genezi istorijskog procesa, deskriptivnom prikazivanju našeg dosadašnjeg razvoja. Naprotiv, analizira suštinu promena koje je doživelo društvo; uspešno otkriva osnovne uzroke kretanja; analizira društvene činioce socijalističke transformacije društva u nas i utvrđuje bitne komponente razvoja. Pri tome, otkriva osnovne društvene determinante koje su ih us-

lovljavale u dosadašnjem razvoju. Pašić ispituje zakonitosti toka samoupravljanja i ukazuje na koordinate neophodne u ostvarivanju samoupravljanja u smislu podruštvljavanja politike i oslobođenja rada. Dijalektičko posmatranje samoupravljanja u određenom prostoru i vremenu, u njegovim realnim dimenzijama, koliko je otežalo posao autora toliko ga je zadržalo na realnom tlu analize protivrečnosti našeg društva, oslobodilo ga veštačkih konstrukcija i uputilo dubljem poniranju i stvarnom otkrivanju uzroka realnih društvenih protivrečnosti razvoja samoupravljanja.

Kada govori o zakonitostima socijalističkog razvoja u nas, autor ukazuje na pretpostavke za prerastanje samoupravljanja u osnovni produkcioni odnos, na potrebu za tim da se ono ostvaruje u celokupnoj društvenoj strukturi, horizontalno i vertikalno, i na nužnost za integrisanjem samoupravljanja u jedinstven sistem društvenih odnosa i organizacije globalnog društva.

Vrstan analitičar, koji ne robuje sociološkom empirizmu, autor nije podlegao ni zahtevima dnevne politike. Izdigao se iznad jednog i drugog i održao nivo naučne sinteze, uočavanja onoga što je bitno i odlučujuće za ocenu prirode i karaktera dosadašnjeg razvoja, suštine samoupravljanja i utvrđivanja mogućnih pravaca njegovog unapređenja i podruštvljavanja politike i potpunog prevazilaženja svake otuđenosti.

Pisac studije sagledava poteškoće što su se rađale na putu razvoja samoupravljanja i opasnosti koje još prete društvu u njegovom socijalističkom kretanju. Posebno bi trebalo istaći autorovo gledište na društvene protivrečnosti i konflikte interesa, na konkretne interese užih sredina, regiona i društvene zajednice, na utvrđivanje zajedničkog interesa samoupravnog socijalističkog razvitka, na međuzavisnost i dijalektičku povezanost tog interesa. Autor polazi sa stanovišta da socijalističko društvo nije imuno od društvenih protivrečnosti i konflikata; da postoje neposredni interesi pojedinih sredina, privrednih grupacija, i tome pridaje odgovarajući značaj, ukazuje na uzroke, određuje dimenzije problema i sugeriše mogućne pravce njihovog prevazilaženja. Uvažavajući pojedinačno i posebno, ukazujući na njihovu realnost, pisac uvek traži zajedničko što pokreće, podstiče i osigurava kretanje u smislu ostvarenja trajnih, istorijskih interesa radničke klase i čitavog društva, odnosno zajedničkih dugoročnih interesa razvoja samoupravnog demokratskog socijalizma. Zajedničko za autora nije apstraktno opšte, veštačko zajedničko u kome bi se gubili i negirali interesi delova u nekoj imaginarnoj celini. U tom opštem je sadržano pojedinačno i posebno, ono je njihova dijalektička sinteza.

Nemogućno je na ovom mestu, a to nije ni svrha ovog napisa, prikazati sve probleme o kojima autor raspravlja i stavove koje zauzima. Imajući to u vidu, ovde će se, primera radi, navesti neki problemi o kojima je reč u studiji dr N. Pašića. To nikako ne znači da drugim pitanjima ne bi trebao posvetiti istu pažnju.

Razmatrajući problem državne svojine, njene protivrečnosti i posledice koje ona izaziva, autor ističe da je napredovanje ka socijalizmu neostvarljivo bez transformacije državne svojine u neposredno-društvenu, socijalističku svojinu koja znači ukidanje svakog svojinskog monopola. Samoupravljanje je nerazdvojno povezano s društvenom svojinom koja se „pretvara u univerzalnu materijalnu osnovu samoupravne autonomije svih nosilaca udruženog socijalističkog rada“. Rad sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini „može se organizovati samo na samoupravnim principima i odgovarajućim principima raspodele prema radu. Svaka radna asocijacija je, dakle, nužno samoupravna asocijacija u kojoj radni ljudi stiču i ostvaruju svoj položaj i pravo samoupravljača“. Taj nov produkcioni odnos čini, po autoru, temelj čitave društvene organizacije. Izvodeći ovaj zaključak, pisac upozorava na to da „samoupravne asocijacije udruženog rada *nisu i ne mogu biti izolovane i samodovoljne celine* (podvukao M. B.). One su samo funkcionalno zavisni delovi jedne šire celine globalnog društva. Prema tome, njihov stvarni karakter i priroda determinisani su načinom na koji se one povezuju među sobom i sa ostalim delovima društvenog organizma i tako integriraju u celinu globalnog društva“ (str. 10).

Samostalan položaj radne organizacije, odsustvo svakog tutorstva nad njom, omogućuju joj da slobodno stvara i raspodeljuje svoj dohodak. To je pretpostavka deetatizacije proširene reprodukcije i takvog položaja radnog čoveka u udruženom radu koji mu omogućuje aktivno učešće u političkom odlučivanju ne

samo u lokalnim okvirima, nego i u širim asocijacijama i društveno-političkim zajednicama.

Temelj samoupravne samostalnosti udruženog rada, to jest ljudi u radnim organizacijama, čini njihovo pravo da slobodno upravljaju društvenim sredstvima koja „pripadaju" njihovom preduzeću, a oni se njima koriste pri vršenju radne funkcije, stvaranju i raspodeli dohotka. Autor upozorava na mogućnosti svojinskog monopola, degradiranja društvene svojine u grupnu, na pojave nejednakosti. „Neposredno upravljanje delovima društvene svojine od strane radnih kolektiva, koji su organizovani kao robni proizvođači, omogućuje pojave nejednakosti između radnih ljudi i to nejednakosti koje su vezane odnosom prema sredstvima za proizvodnju. Od toga kojom količinom društvenih sredstava raspolaže jedno preduzeće, kakav je obim i kvalitet tehničke opreme koju ono koristi, od organskog sastava kapitala, od konkretnog položaja preduzeća na tržištu i položaja grane kojoj to preduzeće pripada, i od drugih faktora koji nemaju osnov u radu i radnom zalaganju ljudi, zavise u velikoj meri njegovi ekonomski rezultati, visina ostvarenog dohotka, kao i visina ličnih dohodaka zaposlenih." Dodaju li se tome i ograničene mogućnosti zapošljavanja, onda, kaže dalje autor, „samo zaposlenje postaje neka vrsta materijalne i socijalne privilegije. Onaj ko je iz ovih ili onih razloga lišen zaposlenja, lišen je time u praksi, ako ne i načelno, i samoupravnih prava nad društvenim sredstvima za proizvodnju".

Iz bogatstva zanimljivih analiza našeg političkog sistema, čija centralna tačka „treba da bude i postaje sve *više čovek u udruženom radu* (podvukao M. B.), koji kroz sistem samoupravnih odnosa u samoj radnoj organizaciji i samoupravno povezivanje radnih organizacija među sobom i sa širom društvenom zajednicom — povezuje rad i upravljanje radom, proizvodnju i prisvajanje i raspolaganje proizvodima rada" — pomenimo ovde autorovo razmatranje samoupravne transformacije društveno-političkih zajednica.

U procesu samoupravne integracije globalnog društva jedno od centralnih mesta pripada preobražaju prirode društveno-političkih zajednica i novom načinu njihovog međusobnog povezivanja. „Suština tog procesa — kaže autor — jeste transformacija svih stupnjeva vertikalne organizacije državne vlasti (opštine, pokrajine, republike i federacije) u samoupravne društveno-političke zajednice. Te zajednice *su sve manje organi vlasti nad ljudima* koji žive na jednoj određenoj teritoriji, a sve više oblici teritorijalne organizacije i integracije samoupravljanja (podvukao M. B.). To je u isto vreme i suština daljeg razvoja i preobražaja Jugoslavije kao federativne zajednice".

N. Pašić smatra da samoupravna transformacija društveno-političkih zajednica ima dva osnovna aspekta: *prvo*, odnos društveno-političkih zajednica prema samoupravnim asocijacijama u udruženom radu, i, *drugo*, horizontalno i vertikalno povezivanje među društveno-političkim zajednicama, od opštine do federacije. Za prvi aspekt je, u osnovi, bitno: nijedna društveno-politička zajednica nema monopol izražavanja i zastupanja interesa građana na širem društvenom planu, i ne može da ih zatvori u svoje teritorijalne okvire; društveno-političke zajednice moraju se postaviti tako da otvaraju puteve i obezbeđuju oslonac samoupravnoj integraciji društva; organi svih društveno-političkih zajednica izrastaju direktno iz samoupravne društvene strukture; ove zajednice su instrument udruženog rada i „vrše *sve* one funkcije i *samo* one funkcije koje s gledišta udruženog rada one mogu najefikasnije da obavljaju".

Analizirajući drugi aspekt samoupravne transformacije društveno-političkih zajednica, autor odbacuje tendencije da se horizontalnoj integraciji u užim i širim društveno-političkim zajednicama suprotstavi vertikalna integracija na funkcionalnoj, granskoj i strukovnoj osnovi (po oblastima i granama rada i proizvodnje). Profesor Pašić smatra da „vertikalna integracija koja zaobilazi i ignoriše oblike teritorijalne, horizontalne samoupravne integracije na nivou komune, pa eventualno i širih društveno-političkih zajednica, krije u sebi izrazite tehnokratske opasnosti. Konstituisanje jedinstva društvene zajednice isključivo ili pretežno na ovim principima, značilo bi praktično zatvaranje radnog čoveka u okvire radne organizaaije i one grane društvenog rada kojoj on pripada. To realno vodi slabljenju društvenog položaja i uticaja radnog čoveka... on se na širem društvenom planu pojavljuje samo kao pripadnik radne organizacije

(preduzeća, ustanove) i određene grane društvenog rada ili određene profesije. Time bi neminovno bili stvoreni novi oblici osamostaljene moći i vlasti nad radnim čovekom... Proces konstituisanja jedinstva globalne društvene zajednice na samoupravnim osnovama može doći samo kao rezultat simultane i usklađene horizontalne i vertikalne integracije" (str. 48).

Samoupravno povezivanje društveno-političkih zajednica počiva, po autoru, na tri osnovna principa (samoupravna samostalnost svake društveno-političke zajednice, ravnopravnost u njihovim međusobnim odnosima i kooperacija u ostvarivanju njihovih funkcija), kojima Pašić daje odgovarajuće mesto u svojoj studiji.

Pažnju čitalaca Pašićeve knjige posebno će privući izvrstan i lapidaran kritički osvrt na različite koncepcije samoupravljanja. Dajući zajedničke karakteristike raznovrsnih pseudosamoupravnih shvatanja organizacije društva, pisac utvrđuje njihova dva bitna zajednička momenta: *prvo*, samoupravljanje se posmatra odvojeno od socijalističkog preobražaja osnovnih produkcionih odnosa, od konkretnog procesa oslobađanja rada, a van tog produkcionog odnosa nema ni novog društvenog položaja radnika, ni njegovog prava i svojstva samoupravljača, dakle, ni samog samoupravljanja. „Istrgnuto iz organskog jedinstva s novim produkcionim odnosima iz kojih se jedino može razviti, samoupravljanje gubi realnu životnu snagu i pretvara se ili u normativno-pravne šeme koje uzalud pokušavaju da se nametnu stvarnosti, ili u proizvoljne logičke konstrukcije samozvanih „popravljača sveta", koje ostaju beznadežno izvan života ukoliko se ne svedu na trivijalne korekture postojećih odnosa" (str. 61); *drugo*, ove koncepcije ne vode adekvatnom shvatanju jedinstva društva na samoupravnim osnovama. Naime, samoupravljanje se poima ili kao puka atomizacija društva, ili se pokušava ostvariti jedinstvo uz pomoć faktora koji su izvan i deluju na samoupravljanje kao oblik spoljne sile i prinude.

Izloživši zajedničke karakteristike pseudosamoupravnih shvatanja, prof. Pašić zaključuje: „Organizacija jedinstva društva na samoupravnim osnovama može se ostvariti samo polazeći od samoupravnog položaja udruženog proizvođača koji, upravljajući neposredno proizvodnjom i raspodelom u svome preduzeću i u svojoj komuni, stiče mogućnost *neposredne demokratske kontrole nad ukupnim tokovima društvene reprodukcije* (podvukao M. B.). Vertikalno povezivanje užih i širih društveno-političkih zajednica i njihovih skupština kao organa samoupravljanja na teritorijalnoj osnovi, samo je najvažniji politički vid kompleksne samoupravne integracije društva na bazi slobodno izraženih interesa i potreba udruženog proizvođača". Autor je, inače, analizirao prirodu etatistitičkih (prosvećeno-apsolutistička ili predstavničko-etatistička, anarhosindikalistička i kooperativistička, primitivno-demokratska egalitaristička), grupnosopstveničkih, liberalističkih, autonomističkih, parcijalističkih, autarkijskih i drugih poimanja samoupravljanja.

U posebnom poglavlju govori se o samoupravnoj integraciji i političkom sistemu. Ovde pisac raspravlja o društvenim interesima i njihovoj strukturi, protivrečnostima interesa, uticaju interesa na integraciju; osnovnim motivima i determinantama samoupravne integracije; o integracijama kojima se negira samoupravljanje (tehnokratska, „politička", razni vidovi pseudointegracija); ulozi političkih činilaca u integracionim procesima, uslovima razvoja samoupravne integracije i izrastanja samoupravljanja u celovit sistem organizacije društva.

„Integracija — piše autor — ima samoupravni sadržaj i smisao samo ako odgovara dvostrukim zahtevima: ako se datom integracijom jača društveni položaj udruženog rada, i to kako u okviru spojenih ili združenih preduzeća, tako i u široj društvenoj zajednici... „Interes ljudi u druženom radu jeste i mora biti osnovni motiv i pokretačka snaga samoupravne integracije. Međutim, taj interes je i sam složen i protivrečan. On nije unapred dat niti se ispoljava u čistom vidu. Kao realna sila u društvenom životu, on se može konstituisati i izraziti samo u samoupravnom i neposrednom demokratskom procesu konfrontiranja, povezivanja i sinteze različitih konkretnih interesa i aspiracija ljudi u samoupravnim odnosima proizvodnje i raspodele..." (str. 81).

Kao nepristrasan i objektivan istraživač, koji odbacuje svaki dogmatizam,

konformizam i prakticizam, autor ne prihvata ulepšavanje stvarnosti. On traži i nudi naučni dijalog, ostavlja mogućnost i za drukčije shvatanje o pojedinim pitanjima, posebno onima koja su još nedovoljno naučno ispitana.

MILOVAN BUZADŽIĆ

Nerkez Smailagić: Historija političkih doktrina

(»Naprijed«, Zagreb, 1970, knj. I, str. 386, knj. II, str. 422)

Kod nas ima malo sintetičkih studija što obrađuju istoriju političkih doktrina, a do sada nismo imali nijednu hrestomatiju iz te oblasti. Stoga je delo Nerkeza Smailagića dobrodošlo za sve čitaoce koji žele da se upoznaju s razvojem političke misli od njenog početka do danas.

Istorija političkih doktrina izložena je u dve obimne knjige, a rađena je reprezentativnom metodom. U prvoj knjizi data je politička misao antike, srednjeg veka i građanskog društva. U prilogu autorovih studija dati su izabrani tekstovi najznačajnijih mislilaca i političkih pisaca. Od antičkih filozofa zastupljeni su Platon i Aristotel, od srednjovekovnih Avgustin i Toma Akvinski. Novi vek reprezentovan je izborom tekstova oko dvadeset, za tu problematiku, relevantnih imena. Druga knjiga u celini je posvećena političkoj misli socijalizma, s izborom tekstova od oko trideset najznačajnijih mislilaca i teoretičara socijalizma, odnosno pisaca čije su ideje socijalističke orijentacije. Tu su uvrštena imena od Tomasa Mora do Mao Ce Tunga.

U odeljku o političkoj misli antičkog sveta autor je prvo izložio opštu liniju kulturno-istorijskog toka. Prema njemu, filozofija i politika toga razdoblja su jedno isto, jer filozofirati o svetu značilo je filozofirati o čovekovom svetu, a njegov svet je svet polisa (I, 19). Osnovno obeležje antičke političke misli jeste sloboda shvaćena kao umni poredak sveta koji se izražava u odnosu čoveka prema kosmosu, društvu i čoveka prema samom sebi (I, 25).

Političku teoriju antičke Grčke autor deli na političku teoriju polisa i političku teoriju kosmopolisa. Prva je polis shvatila kao umni poredak zajednice u kojoj dominiraju ideje čoveka kao društvenog bića, pravde kao najviše vrline i zajednice kao integruma političkog (I, 39,50). U drugoj prevladava ideja moralne slobode čoveka kao jedinke.

Razmatrajući političku misao srednjeg veka, Smailagić prvo analizira kulturno-istorijski krug srednjovekovnog hrišćanstva. Pri tome ističe da je potrebno prevladati naivno-pristrasnu kvalifikaciju hrišćanstva kao perioda sloma i katastrofe u poređenju s antičkim svetom. Nasuprot pristrasnim kvalifikacijama, taj svet treba shvatiti kao nov u odnosu na antički svet polisa. To je svet koji je u okvirima svojih realnih odnosa i mogućnosti značio jedan preobražaj (I, 69). Osnovne ideje ove epohe, po Smailagiću, su: ideja slobode, ideja greha i ideja sreće, koje su razvili Pavle, Avgustin i Toma Akvinski.

Prema autoru *Hrestomatije*, politička misao hrišćanskog srednjeg veka nije napustila osnovno stanovište antičke političke misli u pogledu bitnog problema — da su društvo i država u neposrednom jedinstvu. Ono novo što je ta epoha donela u političkoj teoriji jeste ideja Boga kao osnove i tvorca čovekove istorije. Tako čovek, kao integralni deo političkog u antičkom svetu, postaje u hrišćanskom srednjem veku deo transcendentnog. Čovek je ovde oslobođen svemoći društva-države, ali je podvrgnut apsolutnoj vlasti Boga (I, 112). No, uprkos tome, ta epoha, zaključuje Smailagić, ipak nosi trajnu i veliku poruku: „duh je viši kriterij političkog; ali zatvoren u sebe, ponovo ga, nužno, reafirmira i revindicira“ (I, 112).

Analiza političke misli građanskog sveta, pored uvodne studije o opštekulturnoj istorijskoj poziciji, sadrži i razmatranja aspekata političke doktrine od Makijavelija do Hitlera.

Uzeta u celini, građanska misao se, po Smailagiću, može promatrati u tri etape koje reprezentuju tri velika imena:

Dekart Kant i Hegel. Zajednički im je to što u prvi plan stavljaju um, bilo kao polazni princip (Dekart), moralnu ideju (Kant), ili kao praktično-stvaralačku snagu istorije (Hegel). Razvojni put uma Smailagić vidi u trijadnom obliku. Kod Dekarta to je anticipacija, kod Kanta motivacija, a kod Hegela njegova fundacija.

Aspekte političke doktrine građanskog sveta Smailagić razmatra, takođe, u trijadnom obliku: princip suvereniteta (Makijaveli, Bodin, Ruso); princip poretka (Burke, Hegel, Kont); princip države (fon Trajčke, Musolini, Hitler). Prva trijada izražava teoriju političkog individualizma, druga političkog poretka, a treću karakteriše teorija državnog imperijalizma. Ovaj razvoj ide od afirmacije principa slobode u liberalističkom kapitalizmu do totalne negacije toga principa u fašizmu. „Time je, zaključuje autor, iscrpljen posljednji princip ove epohe. Dalje od njega, unutar njenih osnova nije moguće. Dalje od njega je moguće samo — protiv njega" (I, 224).

Druga knjiga *Hrestomatije*, kao što je već rečeno, u celini je posvećena političkoj misli socijalizma, dakle političkoj teoriji koja se razvijala u okvirima socijalističkih ideja. I ova, kao i prethodna problematika, izložena je u trijadnoj formi: socijalizam kao nov svet (Sen-Simon, Bakunjin, Marks); socijalizam kao političko društvo (Bernštajn, Lenjin, Staljin); socijalizam kao radnička demokratija (Korš, De Leon, Gramši).

Ideje socijalizma kao novog sveta izraz su saznanja nemoći građanskog društva da reši fundamentalna socijalna i politička pitanja. Sen-Simon je prvi socijalistički mislilac koji je shvatio da buržoaska revolucija nije bila korenita revolucija. Iz te konstatacije sledila je konsekvenca da je nužno izvršiti prevrat u društvenim odnosima. Taj prevrat, po Sen-Simonu, sastojaće se u tome što će proizvođači postati nosioci vlasti, ali proizvođači za Sen-Simona nisu bukvalno samo radnici, već i vlasnici, jednom reči — radni deo malograđanske i građanske klase. U vezi s tim Smailagić smatra neosnovanim pripisivati Sen-Simonu da je zagovarao stvar proletarijata (II, 15). Međutim, tačno je da je Sen-Simon, ističući ulogu proizvođača, anticipirao nov istorijski tok. Istina, Sen-Simonova doktrina u osnovi ima etički ideal. Filantropija i milosrđe treba da budu osnovni pokretači reformisanja društva. Otuda ova doktrina ne smera na rušenje buržoaskog društva, već samo na otklanjanje njegovih izopačenosti.

Ideje koje smeraju ne na popravljanje postojećeg, već na njegovo rušenje, javljaju se prvo u formi anarhizma koje s Bakunjinom „postaju revolucionarna doktrina i akcija" (II, 19). Težište Bakunjinove doktrine je afirmacija slobode jedinke. „Sloboda je temeljna signatura Bakunjinove političke koncepcije" (II, 20). Ona je, kako ističe Smailagić, zasnovana na povezivanju ideja pozitivizma i evolucionizma. Bitan princip takve teorije slobode jeste revolt koji je, po Bakunjinu, osnovni faktor u razvoju čoveka. Iz takve koncepcije slobode sledi rušenje svake vlasti, u prvom redu države kao nosioca despotizma i izrabljivanja. Anarhična revolucija je instrument toga rušenja i ona je po svom karakteru socijalna revolucija. Glavni nosilac takve revolucije jeste radnička klasa (II, 22—26). Tako Bakunjin, prema Smailagiću, predstavlja protivrečnu poziciju anarhizma koji je „po svom osnovnom principu bio posljednja konsekvencija individualizma i, time, građanske revolucije, a po svom političkom zahtjevu, on je potpuno ostvarena i jasna socijalistička pojava i, time, tekovina" (II, 31).

Marks, prema Smailagiću, predstavlja višu sintezu socijal-utopizma i anarhizma. Prvog je težište društvo, a drugi u centar stavlja pojedinca. Marksova koncepcija je ljudsko društvo. Ona ne počiva na željama ni etičkim idealima, već je izraz dijalektičkog saznanja objektivne zakonitosti i subjektivne mogućnosti oslobođenja čoveka. Polazna tačka Marksove koncepcije socijalizma kao novog sveta jeste negacija građanskog društva. Novi svet treba da bude ljudska zajednica u kojoj će se izvršiti „povratak čoveka samom sebi". To je skok iz predistorije u istoriju. Socijalizam je novi umni poredak što nastaje kao rezultat socijalne revolucije koja ukida otuđeni rad, otuđenje duha i otuđenu političku zajednicu. Stoga je Marks i preduzeo radikalnu kritiku starog sveta rada, njegove filozofije i njegovih političkih institucija. To su, po Smailagiću, tri osnovna aspekta Marksove negativne orijentacije. Pozitivni aspekti su revolucija, prelazni period i komunizam. Ovu koncepciju

Smailagić je dosledno ostvario u izlaganju Marksove misli.

Druga etapa u razvoju političke doktrine socijalizma jeste socijalizam kao političko društvo. Polazište je Bernštajn koji čini zaokret udesno od koncepcije socijalizma kao novog sveta. Ishodište je Staljin koji čini ultralevi zaokret napuštajući sve bitne tačke Marksove teorije.

Dok je temeljna oznaka Marksove teorije negacija postojećeg sveta putem socijalne revolucije, socijalna demokratija, čija je teorijska refleksija revizionizam, hoće socijalizam putem reforme postojećeg. Borba nije izvan sistema, već u njemu. U toj protivrečnoj poziciji došlo je do raskoraka između teorije i prakse (II, 61).

Marksovo učenje o bitnom problemu — čovek kao slobodno biće, čije ostvarenje je mogućno samo negacijom građanskog sveta, Bernštajn nije shvatio. Otuda je nužno morao odbaciti teoriju revolucije. Klasna borba, iako nije odbačena, shvaćena je kao oblik političke demokratije. Njene osnovne značajke, ističe Smailagić, jesu: parlamentarizam, socijalna reforma, društvena emancipacija radničke klase. Država, a ne samouprava, oblik su kroz koji se ovo ostvaruje. To je, u stvari, liberalistički ideal demokratije. Osnovni i bitni stavovi Bernštajnove doktrine, zaključuje autor, su: „pozitivizam kao metodologija, revizionizam kao teorija, reformizam kao politika" (II, 74).

Lenjin je, prema autoru *Hrestomatije*, drugi član trijade što označava doktrinu socijalizma kao političkog društva. Na planu filozofije njegovo shvatanje marksizma „posredovano je Engelsovom interpretacijom koja nije prelazila nivo tradicionalne naturalističke ontologije" (II, 75). Otuda njegova „koncepcija dijalektičkog i istorijskog materijalizma nije uspela nadrasti pozitivističku poziciju njemačke socijalne demokratije" (II, 80). Na takvim filozofskim osnovama izrasla je i Lenjinova teorija, posebno teorija revolucije i koncepcija političke partije. U svojoj biti lenjinizam je, po Smailagiću, „instrumentalno-politička koncepcija Marksove misli" (II, 98).

Staljinizam je na planu filozofije primitiviziranje i izopačavanje Engelsovih i Lenjinovih pogleda, i potpuno ignorisanje Marksove misli. Teorijski, Staljinova doktrina je utemeljena na političkom pragmatizmu (II, 99). Lenjinova koncepcija — da je ruska revolucija u funkciji svetske revolucije, kod Staljina je izopačena: svetska revolucija je u funkciji ruske (II, 99). Diktatura partitokracije „kao oblik i instrument personalne diktature je zastrašujuća i okrutna stvarnost staljinizma", zaključuje Smailagić (II, 110).

Treća i poslednja etapa razvoja političke doktrine socijalizma jeste: socijalizam kao radnička demokratija. Osnovne odlike ove doktrine autor sistematizira: socijalizam kao društveni sistem industrijske demokratije (Korš), socijalizam kao ekonomski sistem industrijskog unionizma (De Leon); socijalizam kao kulturni sistem radničke klase (Gramši). Time politička misao socijalizma, „rasprostirući se u surovim limitacijama političkog", dolazi sebi „u ideji slobodnog društva" (II, 171).

Izložen je u glavnim crtama sadržaj *Istorije političkih doktrina*. Na ovom prostoru i za ovu svrhu nije mogućno temeljnije razmatranje. Neosporno je to da je Smailagić uspeo da iz ogromnog bogatstva političke misli, od antike do naših dana, odabere, sistematizuje i jasno i koncizno izloži ono što je najbitnije u tom domenu, bilo da je reč o njegovim originalnim studijama ili o izboru tekstova. Čitaocu je pružen adekvatan presek što omogućuje sagledavanje logičke niti razvitka političke misli. Analiza, sistematizacija, metodologija i zaključci, originalni su. Autorove studije o pojedinim etapama pre su filozofija i teorija nego istorija problema. U filozofsko-teorijskom smislu to je značajan prilog našoj političkoj nauci. Praktično-pedagoški ovo delo će biti od velike koristi onima koji žele i treba da izučavaju političku filozofiju.

Istorija političkih doktrina može da bude udžbenik za studente, ali je ona i više od toga. Autorove studije podstiču na razmišljanje, daju nove ideje. Čitalac se ne mora složiti sa svakim Smailagićevim zaključkom, njegovom sistematizacijom i metodologijom. Međutim, jedno je sigurno — da niz stavova i zaključaka podstiče na razmišljanje o bitnim problemima, bilo da su oni dati eksplicite ili se sadrže u delu implicite.

S obzirom na složenost problema, bogatstvo sadržaja, istorijski raspon u kome se kreću izlaganja, bili su potrebni ogromni napori i studiozan rad za

jednog autora da pripremi ovakvo delo. Ali, Smailagiću je, nesumnjivo, pošlo za rukom da sve to savlada i prezentira naučnoj i stručnoj javnosti jedno delo koje po svojoj preciznosti, sistematičnosti, jasnoći, preglednosti i, pre svega, po naučnoj argumentovanosti, — spada u red vrhunskih ostvarenja ove vrste. Time, naravno, nije rečeno da nisu moguća i drugačija rešenja i zaključci u razmatranju istorije političke misli.

Naime, neosporno je pravo autora svakog dela za kakav će se način izlaganja opredeliti, kako će sistematizovati građu, kakvu strukturu svome delu dati i na koje će probleme staviti akcent. Ali, kad je reč o pomenutom delu ipak se može postaviti pitanje — da li se politička misao razvijala u trijadnoj formi?, kako je to predstavljeno u *Hrestomatiji*. Istina, trijada je ovde logično i argumentovano izvedena i dokazana. To je bilo mogućno s obzirom na prezentirani sadržaj. Ali, nije li štošta, možda, i značajno ostalo po strani, što nije moglo logički da se uklopi u trijadu? Ovo nije kritika, već pitanje. Stoga bi ovo delo, kako s metodološke tako i sa sadržajne strane, nesumnjivo zasluživalo mnogo šire i temeljnije razmatranje od strane naučne i stručne javnosti. Jedan prikaz, dakako, nije za tu svrhu ni pogodan ni dovoljan. Njegova je namera samo da skrene pažnju na ovo delo koje sigurno, zbog svega onoga što smo istakli, zaslužuje punu pažnju čitalaca i naučne javnosti. Temeljnija i potpunija ocena, koja bi bila od koristi ne samo čitaocima već i samom autoru, — mogla bi uslediti samo ako bi se organizovala šira diskusija sa više aspekata.

OBRAD PEJANOVIĆ

Milan Ranković: Društvena kritika u savremenom jugoslovenskom igranom filmu

(Institut za film, Beograd, 1970)

Danas se vrlo retko pojavljuju knjige koje predstavljaju konkretnija istraživanja pojedinih kulturnih delatnosti. Promišljanje kulture se obavlja još na nivou nekih opštih, reklo bi se, apstraktnih refleksija. Može se s punom sigurnošću reći da ne postoji nijedna „društvena delatnost“ koja je potpuno neistražena kao što je kultura. Zato su o ovim pitanjima najprisutnija zdravorazumska pojmovanja, suđenje i zaključivanje. Upravo i stoga cenimo napor Milana Rankovića da proanalizira jednu izuzetno značajnu fazu razvoja naše flimske umetnosti. Ranković se već duže vremena interesuje za slična pitanja. Njegov interes je usmeren, rekli bismo, sasvim određenom logikom. Pre ovog istraživanja, ove konkretne oblasti, on je u dvema knjigama napisanim pre ove rešavao neka teorijska pitanja estetike i sociologije umetnosti. Tako, ovaj napor predstavlja i konkretizaciju autorovih shvatanja, tj. njihovu primenu na sasvim određenu oblast. Ranković kao da je „bolestan“ od konzekventnosti. Jasno, mi mu to ne uzimamo kao manu, već obrnuto, kad već to može, kao vrlinu. I u ovoj knjizi je ostao konzekventan. Bez obzira što se poziva na prve dve knjige kad se radi o nekim teorijskim pretpostavkama i shvatanjima, i ovde daje (svugde gde je to potrebno) teorijske okvire, doduše više sociološke a manje estetske. To je u ovakvom radu i prirodno jer se ne radi o estetskoj analizi i raspravi, iako se ona delimično implicitno podrazumeva.

Oblast filma je velika što se teme i žanra tiče. Jugoslovenski film je posle rata u ekspanziji i po broju snimljenih filmova i po raznorodnosti tematike i žanrova. To je i po godinama dosta veliko razdoblje koje je i u ovoj oblasti pokušalo da postigne propušteno za duge godine dremeža, a to je i vreme pokušaja da se uđe u evropske i svetske filmske tokove. Dakle, veoma opsežna materija. Ranković je to znao i zato se ograničio na određen period i na određenu tematiku filma. On se bavio filmom od 1952—1970. godine, i to filmovima gde je prisutna društvena kritika. Ranković je tim i tačno uočio da su ovo godine kada se naš film počeo sve više socijalno angažovati i bivati mnogo kritičkiji prema društvu. Naši režiseri se,

kao u retko kojoj drugoj zemlji u svetu, sve kritičkije odnose prema problemima čovekove egzistencije kod nas i uopšte. Ovu kritičku komponentu autor knjige i smatra kao veoma ozbiljan moment socijalne angažovanosti umetnosti. Time je proširen i sam pojam „kritika". No, u konkretnom slučaju, i u stavu autora i ekspliciranju ovog stava u knjizi, vidi se da se radi o analizi stavova umetnika-režisera — koji su „objektivno" sadržani u delima njihovim. Ranković analizira sadržaje filmova i izvodi poruke. Tako je izvršio analizu velikog broja dela i iz toga izveo estetsko-sociološke koncepcije njihovih autora. Doduše, čini nam se, više sociološke, a manje estetske. Film i autor su tako nerazdvojno posmatrani, što se posebno može uzeti kao opšti teorijski polazni odnos autora ove knjige, s kojim se drugi mogu, a i ne moraju složiti.

Svoja istraživanja Ranković je rasporedio u četiri dosta opsežna poglavlja.

U prvom poglavlju raspravlja o nekim teorijskim problemima koji su se naročito aktualizovali novom jugoslovenskom orijentacijom na filmu: odnos prema umetničkoj i životnoj istini u kritičkom filmu; odnos kritičkog filma i publike; odnos između totalne i parcijalne, konstruktivne i destruktivne kritike; o slobodi umetničkog stvaralaštva. Jasno, autor ova pitanja detaljno ne razmatra, to mu nije ni svrha, on samo naznačuje svoje stavove i važnosti ovih pitanja za dalji razvoj jugoslovenskog filma. Film je umetnost koja stalno podstiče na razmišljanje o ovim pitanjima. Među ljudima što se bave nekim kritičkim opservacijama u oblasti filma kod nas postoje dosta različita, štaviše i divergentna mišljenja. Sam autor spada u one čije mišljenje se izdvaja, bez obzira što je nastojao da, nekako, nekim opštim stavovima ne ulazi u veću polemiku. Doduše, otvorena je mogućnost drugoj strani jer je autor, ipak, polemisao s jednim iz drugog „tabora" — Ž. Pavlovićem, o shvatanju pojma kritike, njene prirode, obuhvatnosti.

U drugom delu knjige Ranković analizira koji su bili preduslovi za razvoj takozvanog kritičkog filma. Ovde na prvo mesto stavlja savremenu temu. Naime, autor smatra da bi „bez afirmacije savremene teme bila nemogućna i afirmacija kritike savremenog društva u našem filmu". Razumljivo, tu se ne zaboravljaju i društveni preduslovi za mogućnost postavljanja savremene tematike u filmu. Vremenski ovo je period od 1957—1963. Tada su počele da se dodiruju i razvijaju neke od osnovnih tema koje će se kasnije potpuno razviti u takozvanom kritičkom filmu. Ovde se, pre svega, tematizuju: problemi radnih kolektiva i radničke klase; s tim u vezi, problemi sela, i, na kraju, neki „intimni" problemi povezani sa intenzivnom urbanizacijom naselja i gradova. Kao najkarakterističniji primer obuhvatanja ove tematike, autor navodi Pogačićev film Subotom uveče. Ovim filmom ozbiljnije je zakoračeno u svakodnevno bogatstvo života u jednoj urbanizovanoj sredini. Tu su na poseban način prisutne mnoge strukture. Međutim, tek kroz filmove Hladnika i Petrovića: Ples na kiši i Dvoje biće izrazito afirmisan filmski jezik, iako su u pogledu govora još apstraktni.

Tek će period između 1963. i 1967. doneti kritičkiju orijentaciju u našem filmu. Ovo razdoblje autor analizira u trećem delu svoje knjige. To je, svakako, period kada su se u našem društvu razvile neke fundamentalne pretpostavke za kritičko razmatranje situacije. U ovoj fazi se društvena kritika afirmisala kao prirodan, sastavni deo društvene usmerenosti i akcije. Na filmu nastaje ekspanzija negativnih junaka i nekih dosad tabu-tema. Takav brz prelaz će doneti i dosta osrednjih filmova pošto će im osnovna namera biti samo kritika bez estetike. Inflacija je delimično izazvala i devalvaciju.

Najozbiljnija afirmacija kritičkog filma dolazi između 1967. i 1970. godine mada smo i pre imali ozbiljnih kritičkih dela. Filmovima stvorenim u tom vremenu autor je posvetio najviše prostora u knjizi. Tek se posle 1967. godine u našem filmu kritika uzdiže do umetničkih visina. Ovo je potvrđeno filmovima: Skupljači perja, Jutro, Ljubavni slučaj, Buđenje pacova, Breza itd. U ovim filmovima kritika je eksplicitna. Ranković je filmovima nastalim u ovom periodu, posebno u poslednje dve godine, i posvetio najviše pažnje. U konkretne analize pojedinih filmova ovde se ne može ulaziti. Filmski teoretičari i kritičari o tome mogu, i moći će, svakako, da kažu više.

Smatramo da je značajno to što je Ranković u eksplikaciji i sistematizaciji te materije postupio ispravno što je kombinovao sadržinsko-tematski i hro-

nološki princip Tematska i sadržinska analiza filmova ne bi se mogla uspešno obaviti ako se ne bi vodilo računa i o komponenti vremena kada je film napravljen.

Na kraju treba reći i to da studija M. Rankovića zaslužuje pažnju i ozbiljnije razmatranje od strane filmskih stručnjaka.

VUJADIN JOKIĆ

Dr Mate Oreč i Vojislav Mićović: Kako deluje inostrana propaganda

(»Komunist«, Beograd, 1970, strana 68)

Intenzitet inostrane propagande namenjene Jugoslaviji, njen karakter, vrste i ciljevi, metodi delovanja, organizatori i institucionalni nosioci, njihove organizacione, kadrovske i materijalne pretpostavke za realizaciju propagande, posebno neprijateljske — predmet je obrade i sadržaj brošure dr Mate Oreča i Vojislava Mićovića *Kako deluje inostrana propaganda.*

U prvom delu knjige autori obrađuju fenomen i različita shvatanja pojma propaganda, njen nastanak i razvoj od Starog zaveta do ere vasionskih brodova. Osnovni sadržaj je, ipak, pregled sredstava i kadrova angažovanih od strane velikih sila na realizaciji određene propagande koja je komponenta njihove politike prema našoj zemlji.

Posebna pažnja je posvećena informisanju čitalaca o međunarodnom pravnom regulisanju razmene informacija, uz učešće Organizacije ujedinjenih nacija.

U oceni karaktera inostrane propagande, posebno šta je u njoj dozvoljeno, a šta nije, kada ona doprinosi međusobnom upoznavanju i zbližavanju naroda, a time i miru i progresu uopšte, — autori polaze od poznatih stavova političkih foruma Saveza komunista Jugoslavije i ustavnih načela o otvorenosti naše zajednice prema spoljnom svetu i njene spremnosti na slobodnu razmenu informacija sa svim zemljama, a, pre svega, stvaralačkih ideja i iskustava. Naša je zemlja ovo imala u vidu kada je proklamovala otvorenost prema svetu i želju da prima sve ono što je pozitivno i za naše uslove prihvatljivo, što je stvorio i stvara ljudski um i rad, i da, istovremeno, kao deo svega toga, obogaćuje svoju kulturnu riznicu i stvaralaštvo naših naroda.

Posebnu glavu autori posvećuju kulturnoj, turističkoj itd. razmeni naše zemlje s inostranstvom kojom se koriste i nosioci inostrane propagande u delatnosti prema Jugoslaviji i njenim građanima. U ovom delu autori navode i podatke o poseti našoj zemlji brojnih ekipa inostranih novinara i drugih informatora, o uvozu stranih knjiga, o aktivnosti informativno-propagandnih centara stranih zemalja u Jugoslaviji. Ovo je, dakako, samo deo intenzivne i obimne inostrane propagande prema našoj zemlji i njenim ljudima, ali dovoljan da se mogu jasnije sagledati njeni motivi i ciljevi. Autori posebno skreću pažnju na razgranatu aktivnost stranih predstavništava u našoj zemlji putem prikazivanja filmova, organizovanja izložbi i fotografija i drugog štampanog materijala, informativnih predavanja, pomoći školama u izučavanju stranih jezika, izdavanja biltena i publikacija i nastojanja da oni dospeju do naših građana.

Motivi interesovanja stranih zemalja, pa i njihovih informativno-propagandnih centara prema Jugoslaviji su vrlo različiti. Pri tome je osnovno to što Jugoslavija, kao nezavisna socijalistička zemlja koja ne pripada nijednom političko-ideološkom i vojnom bloku, originalnošću svog unutrašnjeg razvitka i svojom nezavisnom spoljnom politikom — privlači pažnju mnogih zemalja. To se posebno odnosi na one koje su upornije u nastojanju da i same nađu originalnije puteve i rešenja svog društvenog razvoja, da se oslobode dominacije i, tako, postanu samostalan društveni subjekt u međunarodnoj zajednici. Time se i može objasniti vrlo veliko interesovanje za iskustvo naše zemlje u izgradnji samoupravnog socijalističkog društva, i to je motiv najvećeg broja poseta Jugoslaviji ne samo novinara, nego i istaknutih na-

učnih radnika, sociologa i političara. Mnogi od njih su posle proučavanja našeg razvoja napisali veliki broj knjiga i rasprava, referate i saopštenja za razne naučne skupove. Najveći broj njih je dobronameran u tumačenju naših uspeha i teškoća i s osećanjem prijateljstva prema našoj zemlji.

Inostrana propaganda i interesovanje za stanje u našoj zemlji, za naša dostignuća i slabosti, sa stanovišta pobuda i ciljeva, posebno aktivnosti, bilo je i ostaće barometar političkih odnosa i ciljeva pojedinih država prema našoj zemlji. Informativna aktivnost, čiji je osnovni cilj da objektivnim informisanjem i realnim prikazivanjem naše društvene stvarnosti i politike naše zemlje doprinosi uzajamnom upoznavanju naroda i da boljim razumevanjem i stvaranjem povoljnijih uslova za međusobnu saradnju daje prilog unapređenju svetskog mira i progresa u celini, — dosta je razvijena.

Druge je prirode informativno-propagandna aktivnost kojom se želi da se izvrši određen i smišljen ideološki uticaj na svest naših ljudi, i u tome je postavila sebi ciljeve dugoročnijeg karaktera. U tom smislu obično se vešto propagira sopstveno društveno uređenje kako bi se sistematski pridobijale simpatije naših građana za sistem društvenih odnosa i vrednosti suprotnih našem samoupravnom sistemu. Ona ima za cilj da se stvori nepoverenje i podozrenje u rešenja koja se kod nas sprovode. Pri tome nam se obično nudi zamena za naš sistem, i to ovisno od propagande i njenih nosilaca: umesto samoupravnog sistema, nudi se državno-birokratski sistem društvenih odnosa; umesto samoupravljanja, daje se primat državnoj prinudi; umesto demokratskih metoda, propagira se monopol partije staljinističkog tipa; umesto raspodele prema radu, nudi nam se sistem raspodele na administrativni način; umesto nezavisnosti i miroljubive i aktivne koegzistencije, nudi se blokovski pristup stvarima i slično. S druge strane, i sa istim ciljem, našem samoupravnom sistemu suprotstavlja se sistem buržoaskih i kapitalističkih društvenih odnosa. Umesto socijalističke samoupravne demokratije, sugerira se buržoaska demokratija i višepartijski sistem. Pri tome se ističe prednost slobodne privatne inicijative nad društvenim usmeravanjem sredstava i rada, afirmišu idejne osnove i ciljevi privatne svojine, propagira hrišćanski moral i slično.

Obe ove tendencije imaju krajnji cilj da nametnu određen sistem društvenih odnosa i vrednosti koji su za naše ljude idejno neprihvatljivi i suprotni ideologiji i praksi samoupravnog socijalističkog sistema u Jugoslaviji, položaju čoveka u njemu i ravnopravnosti naroda i narodnosti.

Autori posebno ukazuju na to da jedna i druga propaganda vešto nalaze takozvane „jugoslovenske teme" i, tako, nude određena rešenja upravo onda kada se u našoj demokratskoj javnosti rešavaju pojedina društvena pitanja. Istovremeno, autori navode i karakteristične primere da bi se mogao sagledati cilj i domet pojedinih propagandnih akcija koje je trebalo realizovati, ili su sprovedene u našoj zemlji.

Informativno - propagandne akcije stranih zemalja su uvek intenzivnije u vreme kriznih međunarodnih situacija i zaoštrenih unutrašnjih kretanja u našoj zemlji. Rad naših društvenih faktora na dogradnji političkog sistema i organizovanju mehanizma federacije, na utvrđivanju mera stabilizacije privrede i dugoročnijih rešenja našeg društveno-političkog i ekonomskog razvoja, na demokratizaciji društveno-ekonomskih odnosa i na unapređivanju ravnopravnosti naroda i narodnosti — povod je i „crnoj" i „sivoj" propagandi da na određen način signaliziraju „raspadanje" naše mnogonacionalne zajednice. Ta propaganda ima nameru da poljulja poverenje naših ljudi u sposobnost samoupravnog sistema da nađe najadekvatnija rešenja našeg društvenog razvoja, da izazove zebnju i strah za sutrašnjicu i slično. Autori su uspešno identifikovali organizatore i nosioce ove vrste propagande prema našoj zemlji. To su, u prvom redu, reakcionarne snage i njihove obaveštajne službe koje, u okviru svog mehanizma i programa, posebno planiraju „psihološki rat" kojim je obuhvaćena i Jugoslavija. Pored obaveštajnih službi, nosilac neprijateljske aktivnosti i propagande prema Jugoslaviji jeste i ekstremna emigracija iza koje stoje reakcionarni krugovi pojedinih zemalja. Organizatori neprijateljske propagande prema našoj zemlji nastoje da prate šta se kod nas zbiva, i, ovisno od procena, prilagođavaju metode svog delovanja.

Kad se god „nešto važno dešava" u našoj zemlji, obično ubacuju neistine ili poluistine kako bi stvorili konfuziju i dezorijentisali domaću i svetsku javnost i tako potpomogli svoje „pristalice" u Jugoslaviji i inostranstvu. Delatnost ekstremne emigracije potčinjena je, uglavnom, programskoj aktivnosti stranih obaveštajnih službi.

Poseban deo autori posvećuju suprotstavljanju negativnim uticajima strane propagande. S tim u vezi ističu da se Jugoslavija bez alternative opredelila za međunarodnu saradnju, protiv svakog zatvaranja, uz svestan rizik, a ponekad i opasnost od delovanja raznih idejno tuđih uticaja. Međutim, naša zemlja nije, niti može biti ravnodušna prema aktivnostima koje pokušavaju da, delovanjem na svest naših ljudi, devalviraju sve ono što su naši narodi postigli u socijalističkoj revoluciji i izgradnji samoupravnog društva, posebno u ostvarivanju ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije.

U tom smislu u našem društvu postoji i primenjuje se odgovarajući sistem zakonskih i drugih mera kojima se ono organizovano bori protiv negativnih uticaja inostrane propagande. S tim u vezi autori pravilno primećuju da je sama propaganda, način i sredstva kojima se ona služi, po svojoj prirodi takva da ni najsavršeniji sistem zakonskih i administrativnih mera nije u stanju da je dokraja onemogući ukoliko nije potpomognut društvenom akcijom svih progresivnih snaga u društvu. Otuda, ne potcenjujući zakonske i administrativne mere i druge oblike intervencije, autori posebno ukazuju na značajnu ulogu koju u sprečavanju inostrane propagande imaju društveno-političke organizacije, posebno Socijalistički savez i Savez komunista, u razvijanju socijalističke svesti građana, patriotizma, osećanja građanske dužnosti i svesti o potrebi za čuvanjem tekovina revolucije i drugih fundamentalnih vrednosti samoupravnog socijalističkog društva.

Politika otvorenosti naše zemlje prema inostranstvu traži efikasno i organizovano društveno suprotstavljanje svim vrstama aktivnosti, pa i propagandnoj koje imaju za svrhu da obezvrede društvene vrednosti, tekovine i jedinstvo naših naroda i samoupravne osnove našega sistema. U tom smislu naše samoupravno socijalističko društvo je zrelo i sposobno da konfrontira svoje ideje, iskustva i praksu s drugim ideologijama i dostignućima ostalih zemalja. Otuda je u nas sve izrazitiji zahtev da se brže ocenjuju problemi koji proističu iz aktivnosti inostrane propagande; da se blagovremeno izgrađuju i razvijaju politički kriterijumi i sposobnost ljudi za brže razlikovanje onoga što je dobro, korisno i dobronamerno, od onoga što je u suprotnosti s osnovnim idejnim, etičkim i političkim vrednostima našeg socijalističkog društva. Ovo je, upravo, i osnova u izgradnji efikasnog sistema društvene samozaštite o kojoj autori, s obzirom na njenu aktuelnost, pišu, jer zapravo ona treba da bude osnovni okvir efikasnog suprotstavljanja svim vrstama neprijateljske delatnosti prema našoj zemlji, pa i inostrane propagandne aktivnosti.

U celini posmatrano, autori svojom knjigom pomažu i omogućavaju čitaocima da se lakše orijentišu u vreme poplava ideja, materijala, rešenja i recepata za uređivanje naših unutrašnjih pitanja i odnosa čiji nosioci nisu uvek dobronamerni.

IVAN LOVRIĆ

O kritici „Dijalektike ljudskog sveta"

U „Socijalizmu" broj 10/1970. objavljena je kritika moje knjige *Dijalektika ljudskog sveta*, koju je izdao Centar za političke studije u Novom Sadu. Kritiku je napisao Miloje Petrović. Ne mogu sumnjati u njegove dobre namere da upozna javnost sa sadržinom ove knjige. Iako smatram da na kritike takve vrste, po pravilu, ne bi trebalo odgovarati, usuđujem se da ovom prilikom to, ipak, činim, i to stoga što smatram da kritičar nije dovoljno odgovorno obavio svoj posao: izneverio je jednu značajnu funkciju kritike.

Petrović je ne samo u sumarnoj oceni, gde sloboda iskazivanja zacelo mora biti dovoljno velika, nego i u informisanju, osobito u interpretaciji, prekoračio granice dozvoljenog postupka u odnosu prema knjizi koja je objekt kritike. U informisanju, doduše, ima izvesnih netačnosti i nepotpunosti, ali se preko toga može preći.

Moj osnovni prigovor ovakvoj kritici polazi od pretpostavke da kritičar ne bi smeo svoja shvatanja uplesti u tekst kritike tako da bi se moglo pomisliti kako takvo shvatanje zastupa autor kritikovane knjige. Kritičar je, upravo, učinio to što se ne bi smelo, iako to možda nije želeo.

Bar na dva mesta u ovoj kritici stiče se utisak da autor knjige ima izvesna shvatanja koja, u stvari, nema, odnosno da je učino nešto što, uistinu, nije uradio. Naravno, čitaoci prikaza to ne moraju znati. Zato sam ja kao autor dužan da se ogradim od takve interpretacije vlastitog teksta. Smatram da se tu radi o nezlonamernom postupku i, u stvari, o razračunavanju kritičara s izvesnim vlastitim shvatanjima ili predubeđenjima o shvatanjima drugih. Upravo zato sam i odlučio da odgovorim na kritiku. Reč je ili o nerazumevanju ili o razilaženju u značajnim pitanjima filozofske koncepcije.

U prvom slučaju izneveravanja reč je o stavu prema teoriji odraza i pitanjima koja se postavljaju u vezi s tim. Kritičar je suviše uprošćeno interpretirao shvatanje autora knjige i otuda je proizašao jedan stav koji je, u stvari, sasvim pogrešna ocena. Kaže da je autor knjige, u skladu sa svojim shvatanjem o dijalektici prirode, „na gnoseološkom planu uporno branio nemarksističku teoriju odraza kao jedino ispravnu gnoseološku doktrinu" („Socijalizam", br. 10/1970, str. 1332, drugi stubac).

Ne znam zbog čega je kritičar našao za shodno da čitavo moje razmatranje problematike gnoseologije, naročito teorije istine i teorije odraza, proglasi za odbranu „nemarksističke teorije odraza". Jer, ono što sam o tome napisao u stvari ne govori o mojoj odbrani neke takve teorije. Doduše, ne bi se moglo reći da su Marks, Engels i Lenjin odbacivali teoriju odraza onako rezolutno kako to čine poneki današnji filozofi, bez odgovarajućih analiza, pa da je ona, prema tome, u svakom svom obliku nemarksistička. Poznato je kakve je stavove Lenjin u tim pitanjima zastupao. O tome je u nas pisano, iako većinom sporadično.

Dakle, da li je kritičar smatrao da ja u knjizi ne analiziram marksistička shvatanja o tome nego shvatanja nekih filozofa izvan marksizma, koji su se bavili teorijom odraza? Koji su to, onda, filozofi? Zašto kritičar nije naveo imena nekih takvih teoretičara odraza? Međutim, izgleda da se ne radi o tome, nego o nerazrađenom stavu kritičara prema teoriji odraza. Taj stav bi se mogao označiti ili kao odnos apsolutne negacije, tj. nedijalektičkog ukidanja ove teorije (što je verovatnije), ili kao prihvatanje teorije odraza u nekom njenom nemarksističkom obliku.

Sam autor knjige je ukazao na nedostatke, ali i na pozitivan sadržaj teorije odraza, videći to, pre svega, u naglašavanju objektivnog sadržaja saznanja i istine. On je, takođe, ukazao u svojim analizama na to da marksistička gnoseologija ne može biti određena kao teorija odraza, baž zato što je to marksistička teorija saznanja, a ovo se ne svodi na procese odražavanja, kojih u saznavanju inače naravno ima. Treba videti, na primer, šta o tome stoji napisano na odgovarajućim stranama date knjige (str. 50, 110—111, naročito 135).

Ono što autor knjige čini ne može se okvalifikovati kao odbrana nemarksističke teorije odraza. On, u stvari, analizira prilično opširno teoriju odraza, njene argumente i argumente njenih kritičara (a u tome, verovatno, ima propusta), da bi putem naučnog postupka došao do određenih zaključaka o njenoj vrednosti i njenim ograničenostima i o stavu klasika marksizma prema relevantnim problemima teorije saznanja.

Kritičar, u vezi s tim, dodaje da je fundamentalna teškoća teorije odraza — diskrepancija subjekta i objekta i da je ona prisutna takođe „u shvatanju teorije odraza kod autora ove knjige, bez obzira na to što on spoznaju pokušava objasniti kategorijom prakse kao fundamentalnom" („Socijalizam", br. 10/1970, 1332—33). To pokazuje da kritičar nije obratio pažnju na moja razmatranja o subjektu (to je kod mene konkretan čovek, a ne neka apstrakcija) i o objektu jer suprotnost subjekta i objekta nije polazna tačka, nego, u stvari, nešto nastalo u dugotrajnom procesu apstraho-

vanja, tokom istorijskog razvoja filozofske misli. A da ima razlike i nesklada, između čoveka i sveta u kome živi, čini mi se da ne bi trebalo da bude predmet spora između autora i kritičara. Autor ne polazi od nje, nego od prakse, osim ako kritičar smatra da bi u ovom slučaju prva reč u knjizi morala biti — praksa.

Kritičar je u još jednom slučaju bitno i neopravdano prekoračio svoju funkciju interpretacije moga teksta. Naime, kada je interpretirao *Pozicije društvene kritike*, dodao je da autor govori o kritici društva „podrazumevajući pod tom kritikom onu filozofsku kritiku koja nastupa pod devizom kritike svega postojećeg" (isto, str. 1333, drugi stubac). Odakle kritičar zna da sam ja pod tim podrazumevao baš to, kad ja to nisam nigde rekao?

Time je kritičar ne samo preterano suzio polje važenja mojih razmatranja o društvenoj kritici, nego mi je, u stvari, podmetnuo svoje stavove, neopravdano pretpostavivši da se u tome potpuno slažemo, bez ikakvih ograda. Ja u tome tekstu nigde izričito ne pominjem „kritiku svega postojećeg" (ni u Marksovoj ni u nekoj modernoj verziji). Ona, doduše, kao kritika, ne može biti izuzeta iz relacija koje ustanovljavam u svojim razmatranjima, ali nije tačno da ja upravo nju podrazumevam i ništa dalje. Predmet mojih razmatranja na datom mestu je „društvena kritika", dakle — sva, a ne jednostavno neka njena varijanta. Otuda i dolazi „uopštenost" tih mojih razmatranja, što je kritičar dobro primetio.

GLIGORIJE ZAJEČARANOVIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

treći program

U inače brižljivo redigovanom i dobro uređenom sedmom broju časopisa „Treći program", koji obuhvata izbor iz materijala emitovanog u toku jeseni 1970. godine, dva članka privlače posebnu pažnju. Jedan je iz oblasti međunarodnog prava; drugi iz oblasti filozofije.

U članku *Međunarodna odgovornost država* Milan Bartoš govori o tome kakve su mogućnosti za sankcije ukoliko se ozbiljnije povredi međunarodno pravo. Do sada postoje dva gledišta na ovo pitanje. Jedno, proizašlo iz francuskih shvatanja međunarodnog prava, polazi od beleženja individualnih međunarodnih zločina i prestupa. Trebalo bi formirati jedan međunarodni sud, sličan onom u Hagu, što bi sudio pojedinačne zločine za povrede normi međunarodnog prava, načela humanosti i svega što bi se moglo okvalifikovati kao zločin u međunarodnim odnosima. Taj sud imao bi svoj prototip u Međunarodnom sudu u Nirnbergu koji je posle drugog svetskog rata sudio najvećim ratnim zločincima Hitlerove Nemačke. Drugo gledište je da treba formirati jedan međunarodni sud koji bi ličio na sudove kakvi postoje manje-više u svim zemljama i u čijoj se nadležnosti nalazi isleđivanje i kažnjavanje krivičnih dela u jednoj zemlji. Taj međunarodni sud imao bi svoje stalne sudije, stalnog tužioca koji bi pokretao postupak pred sudom, pa čak i svoj međunarodni zatvor gde bi kažnjenici izdržavali kaznu.

Iako neobično zanimljivi, ovi predlozi teško da mogu biti ostvareni u praksi. U prilog sumnji da je tako nešto mogućno, govore iskustva Međunarodnog suda u Hagu koji je nadležan da ustanovljava odgovornost država koje su poremetile međunarodne odnose. Da bi došlo do rasprave pred Međunarodnim sudom u Hagu, potreban je pristanak zainteresovanih država. Pa i onda država koja je pred Međunarodnim sudom u Hagu izgubila spor, može odluku Suda da prihvati ili da ne prihvati. Ukoliko ne prihvati odluku Suda, ona može imati samo moralne štete. Ne postoji nikakvo

sredstvo prinude kojim će se ona na prihvatanje presude naterati. Sudbina raznih odluka i rezolucija Saveta bezbednosti rečito govori o tome da se u praksi sve njegove odluke svode ili na moralnu osudu ili na moralnu satisfakciju jedne zainteresovane strane. Realnih mogućnosti za sankcije nema.

Ako bi se prihvatio jedan ili drugi predlog primena, sankcija bi u praksi mogla da se odnosi samo na manje međunarodne zločine i prestupe što mogu da sude i redovni sudovi u njihovim zemljama. Naime, bilo bi teško pretpostaviti da će, recimo, predsednik vlade jedne pobedničke zemlje, zbog zločina koji je za vreme rata počinila njegova vojska, pristati da iziđe pred jedan međunarodni sud i da za to odgovara. Zamislimo jednog nacionalnog heroja koji bi se pred jednim stranim sudom pojavio u ulozi ratnog zločinca. U slučaju poraza, kao što je bio slučaj u Nirnbergu, postupak bi bio relativno lak. U svakom drugom slučaju to bi bilo praktično neizvodljivo. Neizvodljivo bi bilo, i s gledišta suvereniteta, da jedan državni tužilac jedne druge zemlje vodi istragu protiv ljudi u nekoj drugoj zemlji, izdaje naloge za njihovo hapšenje, dobija uvid u državne ili poslovne tajne i tako se meša u unutrašnje poslove jedne zemlje.

Ali, teškoće nisu samo u tome. Ako bi čak i mogao da se konstituiše sud, bilo jedne ili druge vrste, i ako bi sve članice međunarodne zajednice pristale da se potpuno podrede nadležnosti takvih sudova, moglo bi vrlo lako da se dogodi da taj su ne može da radi. To je zato što je, sem nekoliko jasno definisanih međunarodnih zločina, uglavnom onih koje je teško kažnjavati, prilično nejasno šta sve može da predstavlja međunarodni prestup. Ako jedna država, na primer, polazeći od interesa svoje privrede, izmeni tok reke na svojoj teritoriji i time susednu zemlju ostavi bez vode, da li je ona izvršila jedan agresivan akt ili nije? Sa stanovišta međunarodnog prava, svaka zemlja ima neprikosnoveno pravo da ostvari u svojoj kući rešava na način koji je, po njenoj oceni, najbolji. U isti mah, akt agresije ne mora da bude izvršen samo oružanom silom. Ako bi se izmenom toka jedne reke privreda susedne zemlje dovela u bezizlaznu situaciju, sistem za navodnjavanje, recimo, bio potpuno uništen, stanovništvo izloženo gladi i bedi, onda bi takva odluka mogla da ima isto tako tragične posledice kao i jedan rat poveden oružanom silom. Slično stoji i sa zagađivanjem mora, podmorskim istraživanjima, obavezama zemalja da se na svojoj teritoriji bore protivu zaraznih bolesti, ili pravom svake zemlje da na svojoj teritoriji obavlja atomske probe u vreme kada to njoj odgovara.

S obzirom na sve ove probleme, još jednom valja ukazati na izuzetan status međunarodnog prava. Oni bi mogli da potvrde ono klasično gledište o međunarodnom pravu — da ono i nije pravo u pravom smislu te reči. Recimo, u sporu između države i njenog građanina, oko nekog građaninovog prava, interes države, ukoliko je građaninovo ugroženo pravo na zakonu zasnovano, ne može da bude nikakva pravna kategorija i nikakav razlog za sud da donese odluku na štetu građanina, a u korist države; u međunarodnom sporu, međutim, interes države isto tako nije nikakva pravna kategorija, ali on je jedino relevantan kada je reč o praksi u međunarodnim odnosima. Pogotovu što se može dogoditi da trenutan državni interes ne bude baš sasvim u skladu s načelima međunarodne pravde, ili da država, pored najbolje volje, nije u stanju da izvrši odluke međunarodne arbitraže. Kao što se vidi, kratak Bartošev članak daje bezbroj mogućnosti za različita razmišljanja o karakteru međunarodnog prava i može da posluži kao stimulans za dalje proučavanje materije o kojoj je Bartoš govorio.

Nikola Milošević u svome radu *Rani radovi Fridriha Ničea* razmatra misaonu i intelektualnu evoluciju Fridriha Ničea od *Rođenja tragedije* do *Vesele nauke*. Po Miloševiću, u periodu između ta dva dela Niče je obavio kritičko ispitivanje sveta, istražio nove staze proučavanja problema i izvršio osnovno kritičko preokretanje sistema vrednosti kroz kritiku svojih prethodnika. Sve ostalo što se dogodilo posle *Vesele nauke* predstavlja samo definitivan zaključak onoga do čega se u ranijem periodu došlo. Niče u prvoj fazi polazi od kritičkog ispitivanja Šopenhauerove filosofije da bi se kasnije, isto tako kritički, obračunao sa evolucionizmom i Spinozinom filosofijom. U tom kritičkom preispitivanju mišljenja svojih prethodnika Niče se uvek opredeljivao i za izvestan

sistem selekcije. Svaka njegova knjiga iz tog perioda predstavlja neku vrstu obračuna s određenim mišljenjem, ali istovremeno nosi u sebi i napor da se ono što se može prihvatiti, s Ničeovog stanovišta, odvoji od onoga što Niče ne prihvata. To prihvaćeno u narednoj etapi Ničeovog misaonog razvitka biće često povod za kritičko razračunavanje i za izvlačenje često suprotnih zaključaka. Sledeći Šopenhauera, Niče dolazi do izvesnog moralizma koji će napustiti u knjizi *Ljudsko, suviše ljudsko*. Napuštajući Šopenhauera, Niče će se koristiti spenserovskim evolucionizmom, ali će i njega prevazići u narednoj fazi svoga intelektualnog rada. U stalnoj unutrašnjoj protivrečnosti onoga što prihvata i onoga što odbacuje, Niče će tokom celog svog razvoja nositi u sebi, ako tako može da se kaže, dva filosofska odgovora na pitanja koja raspravlja. Jedan je, po Miloševiću, „plodonosan i stvaralački", drugi „neplodan i jalov". U tom rasponu između plodonosnog i stvaralačkog, i neplodnog i jalovog nalazi se čitavo Ničeovo filosofsko delo. I ono što Nikola Milošević naziva njegovim ranim radovima i ono koje je nastalo posle *Vesele nauke*.

Među interesantnije priloge ide i jedna široka panorama članaka i mišljenja o nemačkoj muzičkoj moderni. Povodom nemačke muzičke moderne Kurt fon Fišer govori o tradiciji, antitradiciji i problemima progresa. Andreas Lis raspravlja o tradiciji i stvaralaštvu; Helmut Kirhajmer nastoji da nađe istorijsku suštinu racionalističke muzike, dok Rudolfa Kelterborna najviše interesuje odnos istorijske muzike i savremenog kompozitora. Karl Dalhaus pokušava da sagleda devetnaesti vek u muzici iz sadašnje perspektive.

PREDRAG PROTIĆ

vidik

U članku *Dva tipa „masovne kulture" — tržište i politika kao njihovi izvori*, u broju 25/70. splitskog časopisa „Vidik", Fuad Muhić pojavu masovne kulture veže za dublje korene, one na koje je svojevremeno ukazao Max Horkheimer. Kada je u XIX veku stvaran pojam racionalno uređenog društva, u središtu društvenog interesovanja našlo se planiranje, organizovanje i centralizacija privrednog i državnog mehanizma, a ne pojedinac i njegove potrebe. Posledica toga bilo je stvaranje sistema društvenih odnosa koji je stesnio pojedinca, stavio ga pred alternativu: da mu se prilagodi ili da poklekne. Čovek je, naravno, bio pobeđen i pretvoren u „masovnog čoveka" — koji je svojom egzistencijom stao reprodukovati opšti tip epohe — individuuma svedenog na granice poretka, čoveka suvoparnih intelektualnih karakteristika, lišenog svake izvornosti obeležja, što je dovelo do obrazovanja jednog srednjeg nivoa života u svim sektorima društva na kome se susreću, u nekoj vrsti socijalne prosečnosti, pripadnici svih društvenih slojeva, a odlikovalo ih je to da sarađuju lako u velikim grupama; da žele trošiti sve više; da im je ukus standardizovan; da se lako može kanalisati i predviđati.

Autor, dalje, masovnu kulturu posmatra kao *funkciju* istorijske egzistencije takvog „masovnog društva" i „masovnog čoveka", određujući njena dva tipa prema dva upotrebljena značenja pojma funkcija: kao oznaku simetričnog odnosa dveju pojava od kojih je svaka posebna razumljiva samo u relaciji sa onom drugom. Iz toga proističe masovna kultura kao savremen oblik društvene svesti i činilac oblikovanja istorijske svesti društva „masovnog bića". Iz ovakve premise autor izvodi bitne karakteristike masovne kulture ovoga tipa: ona je jedna od najvažnijih emanacija racionalne volje kao principa građanskog sveta, a ne prost odraz ili nadgradnja njegovog društvenog bića. Ne nastaje spontano, već kao produkt racionalnog promišljanja

krugova zainteresovanih za njeno širenje, čijim osnovama upravlja „nevidljiva ruka tržišta". Za to autor najbolju potvrdu vidi u tome što je masovna kultura duhovna personifikacija kapitala kao metafizičkog odnosa građanskog sveta.

Na osnovu drugog aspekta određenja pojma *funkcije* koju masovna kultura ima u odnosu na istorijsku egzistenciju savremenih „masovnih društava", kao sinonima zadovoljenja određenih društvenih potreba koje mogu biti javne i prikrivene, autor razlikuje javne funkcije masovne kulture. Da bi se izrazila, masovna kultura mora ispunjavati neke uslove: da bude lako dostupna najširim društvenim slojevima; odvojena u svom razumevanju od stupnja obrazovanja; površno impresivna; da ne iziskuje potrebu za reprodukovanjem, da bude prilagođena klišeu na osnovu prethodnog poznavanja javnog mnenja. Ona je vrednosno neutralna, sračunato efemerna jer nije programirana na utiskivanje svojih sadržaja u dublje slojeve svesti korisnika. Njena osnovna javna funkcija sastoji se u zadovoljavanju duhovne potrebe „masovnog čoveka" — simetričnost egzistencije i svesti iskazuje u tipizaciji i standardizaciji estetskih pogleda i kriterija izbora koji pripadnike „masovnog društva" svodi na zajedničku ravan prosečnosti malih prohteva.

Masovna kultura, u tom smislu, uvek ravna svoje sadržaje prema jednom zajedničkom imenitelju koji se redovno kreće nivoom zadovoljenja masovnih instinkata i radoznalosti, za šta su potrebni samo spoljašnji, vizuelni efekti, a ne i dublje raslojavanje sadržaja na socijalne, etičke i političke komponente.

Prikrivene funkcije masovne kulture, navodi autor, ispoljavaju se u ulozi masovne kulture kao misaonog oblika bekstva od slobode. Ta je uloga učinjena nepoznatom ne samo „masovnom čoveku" već i samim tvorcima masovne kulture. To je objektivna uloga, nastavlja autor, koja se nije razvila kao saznanje individualne svesti, niti doprla do svog samorazjašnjenja, u kom smislu je danas masovna kultura uvek forma ideologije „po sebi", a ne „za sebe". Ona se ne može shvatiti pravilno bez sprege s ideologijom čija je emanacija masovna kultura u području literature, muzike, filma, pa čak i sporta. Stoga masovna kultura ima intenciju integracije površno lebdeći iznad društvenih suprotnosti; ona ih nastoji zaseniti prividom zajedničkog sistema vrednosti (najčešće apstraktnim osećanjem pravde koji puni svaki proizvod masovne kulture, ali ne ostavlja nikakvu dublju impresiju.

Odnosno: „Masovna kultura na imanentan i najčešće nevidljiv način odvraća interes publike od bitnih socijalnih i političkih problema u društvu; njene duhovne izvedbe nisu sračunate na pobunu protiv status quo-a već na razvodnjavanje i neutraliziranje svih dubljih emocija što bi toj pobuni mogle posredovati. Masovna kultura dobiva ulogu nekadašnjeg „panem et circensem" za široku „javnost-masu": najrazličitijim oblicima razonode treba odvratiti javno mnenje od razmišljanja i uljuljkati ga u lagodan san zabave, monstr-spektakla, navijačkih strasti, svijetlećih mora reklama, itd. Masovna kultura postaje tako nov opijum za mase; nakon religioznog poniranja individualne i masovne svijesti u transcendent sada se mora iznaći drugi oblik poniranja koji će ovaj put voditi u imanenciju — u masovnu punoću društva... svođenje čitavog problema egzistencije na problem „zaštićenog bivstvovanja", kako završava autor.

S obzirom na neograničenu rasprostranjenost, široku komunikativnost (posledica niskog praga znanja i ukusa potrebnog za njeno konzumiranje) gotovo je neograničena moć masovne kulture, što u sebi krije i gotovo tako neograničenu opasnost tipizacije duhovnih dimenzija čovekove ličnosti, njegovog neprimetnog pretvaranja u lako sredstvo neograničene, kako kulturne tako i političke manipulacije.

Neophodno je izvoditi i oštre distinkcije, prvenstveno vrednosne, između masovne, elitne i narodne kulture koje, donekle, i čini autor. (On elitnu kulturu vidi kao delo neponovljive inspiracije umetnika koji nije odvojen od stvarnog života, niti je duhovni izdanak „masovnog društva" — „masovni čovek", a narodnu kao takođe suprotnu masovnoj kulturi po neponovljivosti inspiracije, spontanosti nastajanja i ispoljavanja, angažovanosti sadržaja i transcendirajućoj usmerenosti.)

Osnov određenja masovne kulture, na jednoj strani, i autentične (elitne; narodne; umetničke delatnosti), na drugoj, može se svesti na nekoliko osnovnih ravni koje su takođe ravni njihovog raz-

likovanja. Prvo, masovna kultura je namenjena zadovoljenju potreba velikog (masovnog) broja konzumenata. Iz toga i proističe multipliciranost (masovnost) istih (sličnih) potreba, što samo po sebi opredeljuje nivo i vrstu dobara za njihovo zadovoljenje, svodeći ih na ujednačen, tipiziran presek. Daju se ona dorba (proizvodi) kojima se mogu paralelno zadovoljiti brojni konzumenti. Niveliranost podrazumeva i prilagođavanje proizvoda masovne kulture potrebama — odnosno ukusu, nivou sposobnosti za percipiranje samih konzumenata koji imaju širok izbor uticaja na sadržaj proizvoda — konzumiranjem samo sadržaja određenog nivoa i vrste. Tako neki sadržaji, koji se „traže", postižu vrlo visoku frekvenciju konzumacije-prodaje, iz čega proističe i značajan ekonomski efekat za onog ko ih „proizvodi", prodaje ili posreduje. Sam taj efekat postaje sebi svrha i dovodi do industrijske organizacije „proizvodnje" masovne kulture, na industrijski racionalisan način.

Umetničko delo nastaje bez posebne (funkcionalne) namene, sem da zadovolji: individualne kreativne potrebe svoga tvorca, pojedinca selekcionisanog sposobnošću, interesom za stvaranje; njegova nastojanja da ostavi u vremenu traga sopstvenog postojanja svojim delom.

Drugo, samom namenom određen je i sadržaj jednih i drugih dobara. Dok masovna kultura donosi lako prihvatljive sadržaje koji će se što pre potrošiti i zameniti novim, dotle umetnost donosi sadržaje koji će se što duže zadržati u vremenu. (Fidler: „Proizvodi masovne kulture napravljeni su za to ne da bi se čuvali kao vredna umetnička dela, nego da bi se bacili", Arend: „Masovna kultura je roba koju daje industrija zadovoljstva, i koja se troši od društva kao bilo koje potrošno dobro" — „Revue internationale des sciences sociales", br. 4/1969).

Treće, i način postanka proističe iz sadržaja: Dela masovne kulture nastaju u kratkom roku, na brzinu, pod nepovoljnim okolnostima, itd. Masovna kultura se „ne može smatrati kvalitetno inferiornom samo zbog tehničkog momenta" (Moren) — načina stvaranja, jer su i mnoga vredna umetnička dela postajala pod sličnim uslovima (pritisak naručioca i ostalo), već više zbog namene — očekivanja: od masovne kulture se traži: manipulativni, finansijski efekat, zarada, što nije pobuda stvaranja umetničkog dela.

Četvrto, vrednost je, takođe, destinirana namenom. Od tvorca masovne kulture se traži da produkuje ne umetničku vrednotu (koja nije ni potrebna), već da dâ proizvod (koji, istina, može imati i neke umetničke karakteristike) namenjen zadovoljavanju najširih (često najnižih) potreba. Otuda stav tvorca masovne kulture i nije kreativan. Od njega se ne očekuje stvaralački čin. Naprotiv, stav umetnika prema svome radu je drukčiji — odnosno čisto kreativan.

Peto, i kvalitet poruke dela ovih dveju potpuno raznorodnih aktivnosti jeste raznorodan. Poruka dela masovne kulture (kad postoji) ima, uglavnom, samo jednu namenu: zabavljačku (da ispuni vreme), dok ostalih nivoa poruka manje-više ni nema. Poruka umetničkog dela, naprotiv, ima dublji karakter, sračunat na pogađanje najviših ljudskih senzacija, a može imati različite nivoe — ravni: psihološku, estetsku, etičku itd.

Naravno, i efekat poruke je različit: poruka masovne kulture je neuporedivo manje kvalitetna, ali zato neuporedivo više rasprostranjena — horizontalno: prima je gotovo neograničen broj respodenata; dok je umetnička poruka dostupna užem broju korisnika, na njima ostvaruje neuporedivo dublji (vertikalan) efekat. Po efektu (ukupnom uticaju), rasprostranjenosti, autentična kultura je u uzmaku pred masovnom.

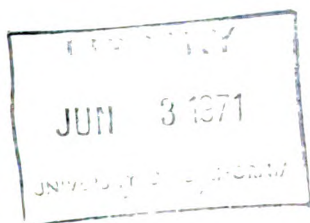
Tako, jedan zlatan krug se vrti i zatvara pred našim očima. Njega je u stanju da preseče, čini se, samo odlučna intervencija samoupravnog, ali i samosvesnog društva.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

CENA 5 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

Avangarda na raskršću

Milenko Marković

Klasno i nacionalno u samoupravnom socijalizmu

Janko Klikovac

Kriza povjerenja ili politike u Poljskoj

Manojlo Broćić

Studenti o socijalizmu i samoupravljanju

Studije i članci • Komentari • Esej • Prilozi • Prikazi

1971.

2

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XIV 1971 BROJ 2

SADRŽAJ

AVANGARDA NA RASKRŠĆU 153

STUDIJE I ČLANCI

Milenko Marković
KLASNO I NACIONALNO U SAMOUPRAVNOM SOCIJALIZMU 159

Janko Klikovac
KRIZA POVJERENJA ILI POLITIKE U POLJSKOJ 184

KOMENTARI

Dragana Kraigher
PROTIVREČNOSTI DANAŠNJE KULTURNE SITUACIJE 194

Olga Biljanović
SAMOUPRAVNO POVEZIVANJE KULTURE I PRIVREDE 199

ESEJ

Ljubomir Jokanović
FIGURE APSURDNOG PLESA 203

PRILOZI

Manojlo Broćić
STUDENTI O SOCIJALIZMU I SAMOUPRAVLJANJU 208

Živko Marković
SAVEZ KOMUNISTA I SAMOUPRAVLJANJE U MESNOJ ZAJEDNICI 225

Milorad Drenjanin
SAVEZ KOMUNISTA U INTEGRISANIM RADNIM ORGANIZACIJAMA 238

Aleksandar Sekulović
EFIKASNOST SUDSKE ZAŠTITE I PUTEVI NJENOG POBOLJŠANJA 246

Atif Purivatra
NACIONALNOST MUSLIMANA I PETA ZEMALJSKA KONFERENCIJA KPJ 252

PRIKAZI

Radivoje Marinković
DR MIROSLAV PEČUJLIĆ: HORIZONTI REVOLUCIJE 260

Vinka Tomić
DR LJUBIŠA ADAMOVIĆ: MEĐUNARODNI EKONOMSKI ODNOSI 263

Dušan S. Bogdanović
JUGOSLAVIJA U SVETU — MEĐUNARODNI ODNOSI I SPOLJNA POLITIKA JUGOSLAVIJE 1941—1969. 267

Aleksandar Miletić
DR VENCESLAV GLIŠIĆ: TEROR I ZLOČINI NACISTIČKE NEMAČKE U SRBIJI 1941—1944. 270

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI 272

INOSTRANI ČASOPISI 276

СОДЕРЖАНИЕ

АВАНГАРДА НА ПЕРЕКРЕСТКЕ 153

СТУДИИ И СТАТЬИ

Миленко Маркович
КЛАССНОЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ В СОЦИАЛИЗМЕ ОСНОВАННОМ НА САМОУПРАВЛЕНИИ 159

Янко Кликовац
КРИЗИС ДОВЕРИЯ ИЛИ ПОЛИТИКИ В ПОЛЬШЕ 184

КОММЕНТАРИИ

Драгана Краигхер
ПРОТИВУРЕЧИЯ КУЛЬТУРЫ СЕГОДНЯ 194

Ольга Билянович
СВЯЗЬ КУЛЬТУРЫ И ЭКОНОМИКИ ОСНОВАННОЙ НА САМОУПРАВЛЕНИИ 199

ЭССЕЙ

Любомир Йоканович
ФИГУРЫ АБСУРДНОГО ТАНЦА 203

ПРИЛОЖЕНИЯ

Манойло Брочич
СТУДЕНТЫ О СОЦИАЛИЗМЕ И САМОУПРАВЛЕНИИ 208

Живко Маркович
СОЮЗ КОММУНИСТОВ И САМОУПРАВЛЕНИЕ В МЕСТНОМ ОБЪЕДИНЕНИИ 225

Милорад Дренянин
СОЮЗ КОММУНИСТОВ В ОБЪЕДИНЕННЫХ РАБОЧИХ ОРГАНИЗАЦИЯХ 238

Александар Секулович
ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ СУДЕБНОЙ ЗАЩИТЫ И ПУТИ ЕЕ УСАВЕРШЕНСТВОВАНИЯ 246

Атиф Пуриватра
НАЦИОНАЛЬНОСТЬ МУСУЛЬМАН И ПЯТЫЙ СЪЕЗД КПЮ 252

ОБОЗРЕНИЯ

КНИГИ И ЖУРНАЛЫ 260

CONTENTS

THE VANGUARD AT THE CROSS-ROADS 153

STUDIES AND ARTICLES

Milenko Marković
CLASS AND NATIONAL FEATURES IN SOCIALISM BASED ON SELF-MANAGEMENT 159

Janko Klikovac
CRISIS OF CONFIDENCE OR POLITICS IN POLAND 184

COMMENTS

Dragana Kraigher
CONTRADICTIONS IN THE PRESENT-DAY CULTURAL SET-UP 194

Olga Biljanović
INTERLINKING CULTURE AND THE ECONOMY ALONG THE LINES OF SELF-MANAGEMENT 199

ESSAY

Ljubomir Jokanović
FIGURES OF ABSURD DANCE 203

CONTRIBUTIONS

Manojlo Broćić
WHAT STUDENTS HAVE TO SAY ON SOCIALISM AND SELF-MANAGEMENT 208

Živko Marković
THE LEAGUE OF COMMUNISTS AND SELF-MANAGEMENT IN THE LOCAL COMMUNITY 225

Milorad Drenjanin
THE LEAGUE OF COMMUNISTS IN INTEGRATED WORK ORGANIZATIONS 238

Aleksandar Sekulović
THE EFFECTIVENESS OF JUDICIAL PROTECTION AND WAYS OF IMPROVING IT 246

Atif Purivatra
THE NATIONALITY OF THE MOSLEMS AND THE FIFTH CONFERENCE OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA 252

REVIEWS

BOOKS AND JOURNALS 260

AVANGARDA NA RASKRŠĆU

Da li Savez komunista Jugoslavije ima jasnu procenu sadašnje revolucionarne situacije ili je nadigran stihijnim tokovima društva?

Pitanje je namerno ovako zaoštreno da bismo neposrednije i radikalnije, a to znači upitnije, ušli u svu složenost sadašnjeg položaja Saveza komunista. Nije nam cilj niti ovde možemo prići celovitoj i sistematskoj analizi sadašnje situacije i idejne i praktične akcije Saveza. Ovo će biti samo jedan pokušaj da se odrede žarišna pitanja idejno-političke situacije i razvoja Saveza komunista. Kažemo „žarišna“ zato što nije reč o onim „konkretnim“ pitanjima gde su vidljive nesaglasnosti i suprotnosti, već o onima koja stoje u samoj osnovi nesaglasnosti i suprotnosti u proceni sadašnjeg idejno-političkog trenutka SKJ.

Da li je slučajno što sve češće čujemo da je neophodno suočiti se sa osnovnim pitanjima dalje reorganizacije Saveza komunista i razvoja njegove ideologije, pošto, navodi se, živimo u vreme vrlo krupnih i brzih političkih i opštedruštvenih promena? Samo pitanje otkriva pozadinu stvari: brze promene društva o kojima je reč kao da se odvijaju pored Saveza komunista, pa je sada neophodno videti efekat tih promena na političku strukturu i ideološku osnovu Saveza. Deo ove istine je sigurno prisutan. Savez komunista kao celina, kao jedinstveni politički organizam i jedinstvena ideološka organizacija, trpi posledice društvenih promena. Ko je onda njihov nosilac? Ma koliko odgovor izgledao paradoksalan, on ipak glasi: Savez komunista. Ali, ono što želimo ovde problematizirati, nije više to onaj Savez komunista koji „trpi posledice društvenih promena“, već oni njegovi delovi koji su se slili sa delovima naših društvenih struktura, te izražavaju i nose protivrečne interese tih posebnih celina. U tome je svojevrstan protivrečan trenutak Saveza komunista. On po sebi nije ni „dobar“ ni „zao“. Nije vreme da se jasna teorijsko-politička procena položaja Saveza komunista zamenjuje političkom moralistikom.

Vreme je da se postavi pravo pitanje: kako da u novim uslovima jednog decentralizovanog društva Savez komunista deluje kao snaga kohezije svih autentičnih demokratskih autonomija, kako da se bori za zajedničko u uslovima sve veće različitosti, kako i ubuduće sačuvati suštinu avangarde: jedinstveni revolucionarni pokret koji izražava interese celine u svim samostalnim delovima iz kojih se sastoji ovo društvo?

Bez odgovora na ovo pitanje (a mi ga zasad nemamo) i dalje će se manifestovati nesposobnost globalne sinteze, bićemo prinuđeni da prihvatamo neka „srednja" rešenja koja su jedino moguća u „vremenski ograničenom roku" i u „prilično nervoznoj atmosferi". Lako je i nije netačno reći: to je naša politička realnost. I zaista, ima situacija kada recepta nema, kada nema gotovih rešenja. Mnoge stvari se moraju postizati kompromisima. Principijelno negirati kompromise — stav je koji se ne može uzeti ozbiljno. Ali, ima kompromisa i kompromisa. Taktika kompromisa nije neprincipijelna ako je strategija klasna. Strah nas je, pak, da kompromisima u „prilično nervoznoj atmosferi" ne izmakne klasna osnova.

Ima društvenih situacija koje se moraju menjati postepeno, iznutra, kada se mora uvažavati njihova objektivnost. Tada su „srednja" rešenja po svoj prilici neizbežna. Ali, ima i situacija sa prividom statusa objektivnosti. Tada i niče uverenje da se prava istorija jednog društva pravi burnim i brzim državno-političkim akcijama upravljača društvom. Treba li ovde još jednom podsetiti da, kad jedno društvo uobrazi da je određeno čisto političkim motivima, onda počinje da zamagljuje svoja stvarna odredišta? Ovo uobraženje, ove iluzije nekih određenih ljudi o stvarnoj praksi društva pretvaraju se u određujuću i aktivnu silu koja ovladava i određuje praksu ljudi. A tu se i krije i jedna od najvećih opasnosti za procenu revolucionarne situacije, za samo dalje vođenje socijalističke revolucije.

Kada su ljudi zahvaćeni iluzijama o moći političkog sporazumevanja, a po strani ostaje prava osnova za to sporazumevanje — jedinstven produkcioni odnos, onda te iluzije umeju da postanu stvarnost, da društvo učine iluzionim. Tada i nastaju degenerativne etape društvenog kretanja, korak nazad i „srednja" rešenja nisu zalet, već ugliblјivanje.

Da pokušamo da budemo nešto konkretniji. S pravom smo, ne tako davno, izašli s tezom da su „čisti računi" u međusobnim odnosima važne tačke zajedničkog života, jedan od puteva, možemo li reći, ozdravljenja nekih odnosa i principa.

Ostalo je, pak, pitanje: jesmo li pronašli pravu osnovu za „čiste račune", imamo li principe, a iza njih i „realne snage" koje će politiku „čistih računa" sačuvati da ne postane ulog u nešto što svi zajedno nećemo? Jesmo li zaista odgovorili na pitanje: koji proizvodni odnos mora stajati u temelju politike „čistih računa"? Postoji li jedinstvo zakona društvene proizvodnje i našeg samoupravnog opredeljenja? Oko ovih pitanja, čini se, posustajemo, dugo na njih tražimo odgovore, nismo ih još našli. Stihija ekonomskog toka, u kojoj logika samoupravnih interesa još nije postala dominantna, preti i probija se. Ali se i nad ekonomskim zakonima često vrši nasilje.

Otuda i traje prakticistički govor o „čistim računima". A on nije bezopasan. Može on u naše buduće odnose uvesti nove oblike nečistih odnosa. To bi već bilo presudno ozbiljno.

Otkuda u ovom našem društvu nastojanje da kvantitete pretvaramo u kvalitete? Istina, postoji „dijalektika" od nekoliko „crta", od kojih jedna govori o pretvaranju kvantiteta u kvalitet. Zar je vreme da se toj

„dijalektici" priklonimo? Izbegli smo je kad je to najviše bilo potrebno: 1948, 1950... Nije li to još potrebnije danas, kada vreme od nas traži da je još radikalnije napustimo?

Hodočašće brojeva i „čistih računa" u naš socijalizam (izdata je i knjiga pod tim naslovom, koja je, inače, veoma komercijalna) nije nimalo slučajno. Relativno siromašna društva, ima li šta prirodnije, lako počinju da se bave prebrojavanjem, pitanjima „koliko ovde — koliko tamo", „ko gubi, a ko dobija", umesto da sagledaju same korene svoga siromaštva, da, umesto računskih kancelarija, organizuju pokret za radikalno prevazilaženje samih uzroka siromaštva.

Pošto živimo u vremenu učestalih nesporazuma, da odmah kažemo: ne zalažemo se protiv objektivne valorizacije rada radničke klase svih naših nacija. Zalažemo se protiv atmosfere da se politika „čistih računa" dovede do apsurda, protiv tendencije da računsko knjigovodstvo potisne „socijalno knjigovodstvo", protiv razređivanja ideologije kolonama brojeva. Takva politika „čistih računa" ne odgovara samoj suštini politike moderne proizvođačke klase. Brojevi po sebi, neoslonjeni na interes klase, nisu najsigurniji vodiči političke i socijalne misli. Kada merenje želi da se naturi kao određujući sadržaj politike, kao njen cilj, onda je reč o napretku sa pogrešnim ciljevima, iz jednostavnog razloga što napredak nije tako lako merljiv brojevima. Naročito ne njima samima.

Otuda i razlog da se ponovo insistira na pitanju: ima li SKJ teoriju za sadašnje mogućnosti revolucije? Brza društvena kretanja zahtevaju mnogo jasnije zajedničke ideje vodilje. Bez njih će se teško savlađivati stihija koja niče iz politički razmrvljenog društvenog rada. Prakticizam je uvek bio obeležje vremena u kome se stihijski sučeljavaju goli ekonomski interesi, nepovezani zakonima društvene proizvodnje, ali zato „obrazloženi" ideologijom osamostaljenih političkih reprezentanata delova društva. Puko odmeravanje ovakvih interesa neće voditi samoupravnom produkcionom odnosu i zajedničkom napretku. Čini se da je presudno ozbiljno vreme da se sa suženih rasprava „oko udela u zajedničkom kolaču" pređe na stvaranje zajedničke ideološko-teorijske orijentacije za ovu etapu društvenog razvoja. Jer, ako procesi nacionalne emancipacije ne idu zajedno sa dubljim, potpunijim i bržim stvaranjem onih veza i odnosa koji će jačati samoupravnu jugoslovensku zajednicu, zasnovanu ne na jakoj državi i državama, već na jakom integralnom samoupravljanju, tada može doći do vakuuma, do opasnog zastoja u našoj revoluciji.

Savez komunista Jugoslavije se zato danas i nalazi na raskršću. On je pred više mogućnosti, od kojih nisu sve revolucionarne. Idejne različitosti u njemu idu ka svom vrhu. Sadašnja situacija u SKJ, njegovi unutrašnji odnosi, odnos snaga u njemu, pogoduje predugom kolebanju pred ovim raskršćem. Mnoga pitanja su otvorena, na njih se daju odgovori sa različitih idejnih pozicija.

Još nema odgovora na pitanje kako da Savez komunista Jugoslavije iz faze političkih kompromisa i nagodbi, što govori o parcijalizovanoj svesti, pređe u fazu radikaliziranja socijalne revolucije, što zahteva je-

dinstvenu osnovnu ideološku orijentaciju. Da li naša avangarda od više revolucionarnih mogućnosti pred kojima stoji bira u ovom trenutku radikalnu, manje radikalnu ili oportunističko-prakticističku? Imamo li odgovora na pitanje: kojim se revolucionarnim putevima može izvući maksimum iz sadašnjih prilika?

Naše je mišljenje da tih odgovora još nema. To nije slučajno. Još traje politički realitet uslovnih pogodbi i kompromisa. „Republičke partije" (na ove navodnike vratićemo se kasnije) ne bave se „ovim dalekim strateškim temama", već statusom quo političke empirije. Otuda i nema pitanja, a kamoli teorijskih i ideoloških odgovora na presudne dileme sadašnjeg trenutka: kakav je odnos republičke državnosti prema „republičkom" samoupravljanju, može li republika kao država da obezbedi jedinstven i integrisan samoupravni odnos, samu nezavisnost naroda? Najzad: ne postoji li direktna istorijska protivrečnost između suštine samoupravljanja kao slobodne i neposredne asocijacije radnih ljudi i jačanja države koja, ma kakva ona bila, ostaje posrednik između čoveka, njegovog rada i slobode? Nismo li, bar za trenutak, „zaboravili" neke suštinske postavke naučnog socijalizma?

Naše je mišljenje da jesmo. Burni politički trenutak našeg društva počeo je da razređuje ideologiju, demokratija se počinje da brani osudom. Nacionalističko reagovanje na nacionalizme je na granici da proključa. Sve su prisutniji i pokušaji gušenja mišljenja i pre nego što je diskusija završena. Da, „zaborav" o kojem je reč ima svoju duboku društvenu osnovu. Ona se sastoji u tome što udruženi rad, koji jedino može da vrši modernu integraciju jedne zajednice, nije dovoljno temelj našeg političkog života. Političke institucije i političke odluke u nas u ovom trenutku nisu još pravi izraz udruženog rada. Zaboravljen je suštinski princip političke teorije društva: iz odnosa relativno osamostaljenih političkih snaga ne mogu nicati političke institucije. A ovaj proces je sad na dnevnom redu.

Tu je dobrim delom razlog zašto još nemamo odgovor na pitanje odnosa SKJ prema problematici nacije i prema zastupanju interesa celine pokreta. Brza nacionalna emancipacija manje, a više način njenog sprovođenja, kao da je onemogućio da se javno i teorijski razreši sukob onih koji smatraju da je nacionalno pitanje prvorazredno u sadašnjoj etapi i onih koji to smatraju za klasno. Zato smo još bez odgovora na pitanje kakav je danas suštinski odnos nacionalne i klasne emancipacije, je li reč o prelivanju ili identitetu ovih tokova, postoji li primarna orijentacija. Savez komunista, raspet između taktike i strategije u klasnom i nacionalnom pitanju, nedovoljno artikuliše ovaj odnos, zbog čega u čitavom društvu narasta idejna konfuzija.

Ta konfuzija je još više pojačana već prisutnom dilemom: Savez komunista — jedinstvena organizacija ili savez partija? Već poznat i lak odgovor lenje misli da je „i jedno i drugo" ne može zadovoljiti ni minimalne kriterijume „teorije partije". U ovom odgovoru je, očigledno, pomešan pragmatički realitet dana sa Marksovom koncepcijom partije, koja ne gubi aktuelnost uprkos grube navale suprotnih stanovišta. Jedan od

mogućih puteva koji vodi sa raskršća, gde se danas nalazi Savez komunista, jeste i taj da on postane savez republičkih partija. Cena ovog puta jeste ostajanje Saveza komunista u horizontu klasične političke partije, jačanje političkog društva na račun proizvođačkog, dimenzioniranje vlasti i jačanje klasične političke reprezentacije i posredovanja, stvaranje takve „udružene" političke organizacije koja je sve manje idejno-politička snaga, a sve više faktor vlasti.

Postoji i jedan drugi put razvoja Saveza komunista. Teorijske osnove tog puta su bolje poznate iz jednostavnog razloga što su istorijski osmišljenije, što izrastaju na interesu radničke klase svih naših nacija. Ne treba tražiti principe tog puta daleko unazad, čak tamo do Programa SKJ. Dovoljno je pogledati Rezoluciju Devetog kongresa ili — možda još bliže — zaključke Osme sednice Predsedništva SKJ „O aktuelnim zadacima komunista u daljem razvoju SKJ i jačanju njegove ideološke delatnosti". U tim zaključcima stoji:

„Samoupravno društvo ne nastaje isključivo ekonomskim samotokom; ono pretpostavlja i svesnu akciju da se pronađu ona rešenja koja su najbliža samoupravnom odnosu, interesima udruženog rada. To važi i za politički život. U samoupravnom društvu — kao rezultat njegove ukupne demokratizacije — dolazi do slobodnog ispoljavanja svih različitih interesa. Ali samotok, isključivo stihijsko odmeravanje užih interesa, ne mora automatski da vodi jačanju neposredne socijalističke demokratije, već i obnavljanju birokratizma ili elemenata građanskog višepartijskog monopola. Savez komunista polazi od revolucionarnog, socijalističkog sadržaja demokratije. On se aktivno suprotstavlja težnji da se raniji centralizovani monopol države zameni mrežom novih različitih monopola koji obavijaju svakodnevni život ljudi, uzurpiraju samoupravna prava. Aktivizam masa u odlučivanju o vlastitoj sudbini srž je političkog angažovanja Saveza komunista. Zajedno sa radnim ljudima on se bori protiv nesocijalističkih pritisaka i tendencija, za prevagu istorijskih interesa radničke klase. Pri tome Savez komunista ne zastupa svaki uži interes, već se bori za takav način ispunjavanja užih interesa koji zadovoljava i potrebe delova i interes celine. Uzdižući se iznad uskog horizonta, on se bori za razvijeno, celovito samoupravljanje, koje se neće autarkički zatvarati, već koje će značiti organsko integrisanje sa društvenom celinom. Zato komunisti teže stalnom razvijanju saznanja, platformi, formiranju zajedničkih merila na osnovu kojih se unutar brojnih centara odlučivanja — snagom argumenata i progresivne pozicije — bore, deluju u istom pravcu kao deo ukupnog napretka. Tek uz ovako aktivnu ulogu Saveza može se iz sučeljavanja užih interesa na demokratski način izlučivati ono što je zajednički interes."

Dobar deo tih stavova odsustvuje u ovom trenutku sa naše političke scene. To „odsustvo" može se objasniti izvesnom stagnacijom u razvoju samoupravnog „modela" socijalizma. Prestrojavanje političkih snaga i stvaranje novih političkih institucija dominantna je crta sadašnje političke situacije. Otud se „nema vremena" ni za ideologiju ni za nove korake u pravcu samoupravne integracije cele zajednice, za razvoj inte-

gralnog samoupravljanja. Na sceni su različite i suprotne idejno-društvene orijentacije.

Mnogi naši poznati teorijski radnici, ne tako davno, upozoravali su da samo postojanje i delovanje ovih ideoloških struja koje nude i argumentišu različite i suprotne društvene orijentacije deluje na naš politički proces, utiče na svest ljudi, na njihove stavove, njihova ponašanja, opredeljenja, odlučivanja. Uz to, prirodna je težnja tih struja — koje su se u poslednje vreme sasvim određeno manifestovale — da se ostvare u društvu, da svoje zamisli i težnje pretvore u društveni realitet, u organizaciju, u instituciju, u akciju u određenom pravcu. Ukoliko se u takvoj situaciji odustaje od sredstava administrativnog pritiska na ispoljavanje ideološko-političkih orijentacija koje su suprotne ostvarenju istorijskih interesa radničke klase, *onda se snage i sredstva ideološkog uticaja svesnih socijalističkih snaga moraju tako pojačati da mogu biti apsolutno dovoljne da obezbede opredeljenja ljudi na kursu socijalističkog progresa, da otklone kolebanja oko bitnih problema razvoja i da spreče konfuziju koju suprotne ideološke struje seju u društvu.*

Danas je već situacija takva da „suprotne ideološke struje“ traju u samom Savezu komunista. Ovo ideološko raslojavanje (da li je reč previše gruba i oštra?) dobija svoja uporišta u ovom ili onom području posebnog društvenog grupisanja i organizovanja. Da ne bude nesporazuma: ne zalažemo se protiv slobodnijih i diferenciranijih interesa. Tvrdimo samo da nema revolucionarnog izbora bez sinteze koja ne poništava pojedinačno i posebno, ali i ne apologira to isto. Reč je o sintezi takve vrste koja vidi interese celine pokreta, koja tu celinu dinamički i sadržajno shvata.

Vreme u kome živimo postavilo je kapitalna pitanja daljeg razvoja naše zajednice. Zato značaj ideologije kao jasnih ciljeva, orijentacija, saznanja — u jedno vreme koje nije rutinsko, gde društveni tokovi mogu imati različite ishode — može samo da raste. Da bi SKJ napustio svoje predugo stajanje na raskršću, da bi njegov sadašnji revolucionarni izbor bio u skladu sa suštinom i kontinuitetom naše revolucije, on se mora opredeliti za razvoj integralnog samoupravljanja, za slabljenje državne moći, a jačanje moći udruženog proizvođača, za takve odnose gde nacionalne i regionalne interese nosi sama radnička klasa, a ne isključivo i pre svega njena politička profesionalna klasična reprezentacija, za jedinstven produkcioni odnos, za političku hegemoniju istorijskog interesa klase, za takve odnose u kojima je radnička klasa sama i subjekt svog oslobađanja i svog međusobnog asocijativnog povezivanja. Drugog revolucionarnog izbora nema.

Zato SKJ mora biti avangarda jedinstva masovnog pokreta i naučnog socijalizma. Neprijateljstvo prema teoriji, ciljevima i jasnim orijentacijama, kao i predugo nesnalaženje na raskršću — bilo bi skupo plaćeno.

Studije i članci

Milenko Marković

KLASNO I NACIONALNO U SAMOUPRAVNOM SOCIJALIZMU*

Odnos klasnog i nacionalnog predstavlja jednu od ključnih preokupacija savremenog socijalizma. Teorijske i političke rasprave o ovom problemu obiluju različitim odgovorima i različitim rešenjima. U tom kontekstu, sasvim prirodno, javlja se i potreba da se teorijsko-politička rešenja iz prošlosti marksizma konfrontiraju sa mogućim alternativama i dilemama današnjice. Pri tome se javljaju različiti odnosi i različita pozivanja na marksizam. Marksizmu se prilazi ili sa stanovišta gotovih teorijskih rešenja za sve nailazeće istorijske situacije ili se koristi jednostrano i pragmatistički sa stanovišta dnevno-političkih interesa. Ili se pak „prevazilazi" na taj način što se jednostavno kvalifikuje kao zastareo teorijski instrumentarij koji bi uopšte mogao da se koristi i za snalaženja u savremenim dilemama.

Marksizam, izvan svake sumnje, sadrži različite akcentuacije odnosa klasnog i nacionalnog. Pojedina njegova rešenja istorijski su ograničena, ali to nikako ne može zaseniti vrednost opštih, principijelnih stavova koji daju određenu teorijsku koherentnost marksizmu i njegovu upotrebljivost i u savremenim istorijskim kretanjima. Ti stavovi, uzeti ne ad literam, već po duhu i sadržini marksizma, bili bi sledeći:

1. Klasno i nacionalno nisu izolovane, samostalne kategorije, protivstavljene jedna drugoj, pri čemu bi eliminacija jedne predstavljala uslov za afirmaciju druge. Ali, to nisu ni prosti identiteti jer je nacionalno samo deo klasnog, jedna njegova vrlo značajna dimenzija.

2. Nema socijalizma bez ličnih i bez nacionalnih sloboda. Nacionalna sloboda bez slobode ličnosti i klase jeste sloboda samo za privilegovane društvene klase i slojeve, iako je nacionalno oslobođenje istorijski predstavljalo samo pretpostavku iil simultan zadatak budućeg klasnog cslobođenja. Nacionalna sloboda se može konsekventno ostvariti samo u socijalizmu.

3. Odnos klasnog i nacionalnog je emanacija odnosa opšteg i posebno-pojedinačnog interesa u borbi za socijalizam. Opšti interes se ne

* Ovaj rad predstavlja širu i za časopis prilagođenu verziju referata koji će autor podneti na naučnom skupu posvećenom stogodišnjici Pariske komune u martu ove godine.

ispoljava apstraktno, već kao izraz, kao dijalektička sinteza mnoštva posebno-pojedinačnih interesa, dok se posebno-pojedinačni interes može do kraja afirmisati samo kroz realizaciju opšteg interesa. A to znači, ni apsolutizacija opšteg ni apsolutizacija posebno-pojedinačnog, već konkretno-istorijsko i dijalektičko jedinstvo opšteg i posebno-pojedinačnog. Polazeći od tog teorijskog stava, marksizam razlikuje internacionalizam i solidarnost radničke klase koji nastaju na podlozi opšteg interesa radničkih klasa svih nacija od hegemonizma i birokratskog centralizma, kao i autentičan nacionalni interes pojedinačnih socijalističkih pokreta od uskogrudog nacionalizma i šovinizma.

4. Osnovni subjekt klasnog i nacionalnog u socijalizmu može biti samo radnička klasa jer je ona jedini garant da ne dođe do kolizije i raskoraka između klasnog i nacionalnog u socijalističkom društvu. Ali, radnička klasa to može biti samo ako je stavljena u takav društveni i ekonomski položaj koji joj omogućava da što slobodnije i neposrednije reprodukuje svoj istinski klasni i nacionalni interes. Oslobođenje radničke klase delo je same radničke klase (Marks), što znači da njoj za ostvarenje tog cilja nisu potrebni ni patronat buržoazije niti patronat „socijalističke" birokratije.

5. Političko oslobođenje (država radničke klase, demokratske lične i nacionalne slobode i slično) nužna je pretpostavka oslobođenja rada. Politika je poslednja sfera ljudskog otuđenja i stoga je samo sredstvo za ostvarenje istorijskog cilja; ona ne može zameniti taj cilj; naprotiv, ona mora biti podređena tom cilju, to jest ostvarenju slobodne asocijacije proizvođača, ljudske zajednice, odnosno društvenog čovečanstva.

a) Radnička klasa u socijalizmu organizuje se kao vladajuća klasa, odnosno kao država (Marks). Ali radnička država nije više država u klasičnom smislu; to je država koja odumire (Engels) i koja povlači za sobom odumiranje i svih ostalih političkih struktura društva. „Tako dugo dok proletarijat treba državu, treba je ne u interesu slobode, nego za ugušivanje njegovih protivnika, a čim bude moguće govoriti o slobodi, prestaje država kao takva da postoji."[1]

b) Proleterski pokret može da egzistira samo kao svetsko-istorijski pokret, kao što i komunizam može postojati samo kao „svetsko-istorijska" egzistencija (Marks). Time što je svetsko-istorijski, proletarijat nije anacionalan. Internacionalnost proletarijata ne negira njegovo nacionalno biće. „Samo po sebi se razume da se radnička klasa, da bi se uopšte mogla boriti, mora u svojoj zemlji organizovati *kao klasa* i da je njena zemlja neposredna arena njene borbe. Utoliko je njena klasna borba ne po sadržini, nego, kao što se to kaže u „Komunističkom manifestu", „po obliku" nacionalna"[2]. Sa internacionalnog stajališta, borba za nacionalnu nezavisnost nije sekundarna stvar; štaviše, ona je osnov svake internacionalne saradnje (Engels). Nacije imaju ne samo pravo nego i dužnost

[1] Marx-Engels, *Odabrana dela*, „Kultura", Zagreb, 1955, str. 236.
[2] K. Marks — F. Engels, *Kritika Gotskog programa — Kritika Erfurtskog programa*, „Kultura", Beograd, 1959, str. 20.

da budu nacionalne pre nego što postanu internacionalne; one su upravo najviše internacionalne kad su stvarno nacionalne (Engels).

Marksizam ima u vidu ne onaj nacionalitet koji bi svetski pokret proletarijata svodio na provincijalne i lokalne okvire ili ograde i koji bi ga odvajao od svetske istorije, već nacionalitet koji omogućava bogatstvo međunarodnih komunikacija proletarijata, njegovu svetsko-istorijsku egzistenciju i neposrednu povezanost. Bogatstvo individuuma potpuno zavisi od bogatstva njihovih stvarnih veza i samo tim putem oni se „oslobađaju različitih nacionalnih i lokalnih ograda, ulaze u praktičnu vezu s proizvodnjom (također i duhovnom) cijelog svijeta i dobivaju mogućnost da se koriste ovom svestranom proizvodnjom čitave zemljine kugle (tvorevinama ljudi)“[3].

Time što je izrekao stav da su politička sfera i nacije proizvod klasnog društva i da nestaju zajedno sa klasnim društvom, odnosno sa poslednjim njegovim prelaznim oblikom — socijalizmom, marksizam se nipošto nije negativno odredio prema političkim strukturama i nacijama u socijalizmu. U tom pogledu on se razlikuje od anarhizma koji bi hteo da preko noći ostvari skok iz „carstva nužnosti u carstvo slobode“. Ali, isto tako, dajući istorijsku dimenziju odnosima političke institucionalizacije i podruštvljavanja politike, klasno-internacionalnog i nacionalnog aspekta borbe za socijalizam, marksizam se istovremeno ogradio i od perpetuiranja političke sfere bilo u socijaldemokratskom bilo u staljinističkom smislu; on se ogradio i od nepriznavanja ili omalovažavanja nacionalnog faktora, s jedne, i od nacionalizma, s druge strane.

Navedeni osnovni principi marksizma doživeli su za poslednju polovinu stoleća dvostruku reviziju: u socijaldemokratskom i u staljinističko-birokratskom smislu, sa zajedničkim rezultatom da je, na različite načine, došlo do devalvacije nacionalnog faktora. U socijaldemokratiji internacionalna komponenta radničke klase žrtvovana je za račun nacionalnog interesa svoje, nacionalne buržoazije, odnosno ona je brisala razliku između autentičnog nacionalnog interesa radničke klase i nacionalnog interesa buržoazije, dok je staljinizam gradio internacionalizam na grubom, mehaničkom ukidanju nacionalne komponente, pa se u konačnoj konsekvenci predstavio i kao velikodržavni hegemonizam jedne nacije.

KLASNA I NACIONALNA KOMPONENTA JUGOSLOVENSKE REVOLUCIJE

Jugoslovenska socijalistička revolucija otvorila je nove perspektive u rešavanju odnosa nacionalnog i klasnog u svetskom procesu kretanja ka socijalizmu. Jugoslovenska revolucija približila je klasno i nacionalno, otklonila je njihovu uzajamnu otuđenost; njihovu divergenciju u međunarodnim tokovima zamenila je konvergencijom u sopstvenim tokovima. Time što je stvorila pretpostavke za neantagonističke protivrečnosti između klasnog i nacionalnog ona je i mogla da pobedi. A time što je

[3] Marx — Engels, *Rani radovi*, „Naprijed“, Zagreb, 1961, str. 359.

svoju klasno-internacionalnu komponentu zasnovala na reafirmaciji i ravnopravnosti jugoslovenskih nacija i naroda jugoslovenska revolucija je mogla da smogne snage da odbaci diktat Staljinovog hegemonizma 1948. godine.

Jugoslovenska revolucija je stupila na svetsku scenu sa rezultatom dvostrukog istorijskog značenja: kao novo neeksploatatorsko socijalističko društvo i kao zajednica dobrovoljno udruženih i ravnopravnih nacija i naroda čiji je politički izraz bilo federativno državno uređenje. Ali, kao što ni revolucija nije završena političkom pobedom 1945. godine, tako ni federacija nije mogla ostati jednom zasvagda data i nepromenljiva. Socijalistička revolucija — govorio je Marks — razlikuje se od svih drugih revolucija, prvo, po tome što je ona „politička revolucija sa socijalnom dušom", to jest što postepeno zbacuje sa sebe plašt politike i, drugo, po tome što je ona uvek nezadovoljna postignutim rezultatima, što stalno kritikuje samu sebe. I u nas je proces „socijalizovanja" revolucije i transformisanja federacije, kao jedinstven i uzajamno uslovljen proces, kao medalja sa dva lica, prolazio i morao prolaziti kroz različite faze razvitka. To su, najopštije uzev, faza administrativnog socijalizma, odnosno takozvanog revolucionarnog etatizma, i faza samoupravnog socijalizma.

Odnosi između nacija i narodnosti (nacionalnih manjina) u prvoj fazi nosili su prevashodno politički i administrativno-centralistički karakter. Iako su političke pretpostavke ravnopravnosti i jednakosti nacija date u revoluciji i pretežno odozdo (inače, ni sama revolucija ne bi uspela), ipak se u prvoj fazi o meri te ravnopravnosti i jednakosti odlučivalo odozgo, iz jednog centra. To je, bez sumnje, pružalo realnu podlogu za rađanje tendencija unitarizma i hegemonizma na planu međunacionalnih odnosa i, povezano sa tim, tendencija osamostaljivanja birokratije i države na planu društvenih i međuljudskih odnosa. Na toj podlozi mogle su se javljati zablude o jugoslovenstvu kao o novoj naciji ili, pak, zablude o posebnoj odgovornosti jednog naroda za sudbinu socijalizma i federacije u Jugoslaviji. Nije teško pretpostaviti u kakav bismo tip društva evoluirali da nije došlo do istorijskog čina 1950. godine sa uvođenjem radničkog samoupravljanja.

Sa epohom staljinizma istorija je upoznala takav tip društva u kome se zbližavanje nacija vršilo ne preko slobodnog ispoljavanja njihovih razlika, nego kroz uniformnost i jednoobraznost dirigovanu odozgo i pod plaštom internacionalizma. Najviše što je takvo društvo dozvoljavalo kao slobodno ispoljavanje nacionalnog bića, to su bile folklorne raznovrsnosti. O bitnim pitanjima razvitka, bilo pojedinačne nacije bilo čitave zajednice, odlučivalo se u jednom centru i, razume se, uz neravnomerno raspodeljenu odgovornost za sudbinu mnogonacionalne zajednice.

Ponekad se, usled burnog toka nacionalnog samopotvrđivanja i vala međunacionalnih tenzija i protivrečnosti koje prate savremeni trenutak jugoslovenske revolucije, rađa nostalgija za tipom federacije i međunacionalnog jedinstva iz perioda revolucionarnog etatizma, za koji se obično misli da je bio imun od međunacionalnih protivrečnosti. Stoga sva ona

mišljenja koja idealizuju i romantizuju prošlost deluju danas, čak i kad su dobronamerna, anahrono. Jer, objektivno ona navode na tezu o beskonfliktnom međunacionalnom jedinstvu u socijalizmu, koja je, inače, prisutna u staljinističkom birokratsko-etatističkom načinu rešavanja nacionalnog pitanja.

Ako je neprihvatljiva idealizacija prošlosti, isto tako su neprihvatljiva i ona mišljenja koja čitav kompleks federacije i ustavnih rešenja međunacionalnih odnosa vezanih za jednu (revolucionarno-etatističku) fazu jugoslovenske revolucije proglašavaju mistifikacijom i bacaju u koš istorije. Prema tim mišljenjima, posleratna faza u razvitku jugoslovenske federacije predstavlja degradaciju nacionalnog pitanja u odnosu na principe formulisane u toku oružane revolucije, pa se, prema tome, sadašnjim promenama u karakteru federacije uspostavlja pravi kontakt i istinski kontinuitet sa narodnooslobodilačkim ratom. Sa time se nije moguće saglasiti iz više razloga.

Pre svega, etatizam u nas niti je mogao niti je imao vremena da se razvije u zaokružen politički sistem, bilo da se radilo o drukčijim tokovima i impulsima jugoslovenske revolucije bilo o spoljnom faktoru ili o obema stvarima zajedno. Iz tih razloga je, načelno uzev, etatizam ostao na nivou revolucionarnih sredstava u službi istorijskog interesa radničke klase. U jugoslovenskoj teoriji i praksi ta sredstva nikada nisu postala cilj za sebe, kao u nekim drugim zemljama koje su krenule putem socijalizma. Stoga je u onoj meri u kojoj su etatistički elementi ostajali na nivou revolucionarnih sredstava i očuvano jedinstvo klasnog i nacionalnog uspostavljeno u fazi oružane revolucije. Devijacija u toj oblasti, bilo u stranu unitarizma i hegemonizma bilo u stranu birokratskog etatizma, nesumnjivo je bilo, ali one ipak nisu promenile osnovni karakter i istorijsko značenje te faze u razvitku jugoslovenske revolucije. Figurativno rečeno, ona je poslužila kao most kojim je naša revolucija prelazila iz naglašenog političkog oblika u sfere socijalizacije njenih tokova, što upravo danas čini samoupravnom fazom svog razvitka.

Drugo, principi nacionalnog pitanja formulisani u toku narodnooslobodilačke borbe su u posleratnoj fazi, sa prvim Ustavom i proklamovanjem federacije, dobili samo pravni i politički izraz. Kao što je poznato, u osnovi rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, i u jednoj i u drugoj fazi revolucije, nalazio se Titov pristup zasnovan na načelima lenjinizma. Prema tome, teško bi se moglo govoriti, bar kad je reč o osnovnim principima nacionalnog pitanja, da je u drugoj, posleratnoj fazi revolucije došlo do degradacije ili do odstupanja od duha i osnovnih principa narodnooslobodilačke borbe. Drugo je pitanje koliko su ti principi u pojedinim svojim aspektima bili izvitoperavani ili koliko su bili istorijski ograničeni. To niko ne bi mogao ni da spori. Upravo smo savremenici prevazilaženja konkretne društveno-političke prakse prethodnog perioda, sa težnjom ka stvaranju novog tipa federacije koji više odgovara društveno-istorijskim potrebama samoupravne faze socijalizma.

Treće, posleratni period, kao, uostalom, i period oružane revolucije, odlikovao se visokim stepenom revolucionarne solidarnosti među jugo-

slovenskim narodima koji je našao svoj klasičan izraz u Titovoj paroli bratstva i jedinstva. Mi možemo i obavezni smo da odbacimo sve one naslage i zablude, kao, na primer, o jugoslovenstvu kao novoj naciji, o jugoslovenstvu sa panslavističkom sadržinom, idilično shvatanje bratstva i jedinstva i slično. Uostalom, zablude i utopije uvek se javljaju kao obavezni pratioci svih velikih revolucionarnih preobražaja u ljudskoj istoriji. Ali revolucionarna solidarnost očišćena od zabluda i utopija ostaje ne samo tekovina jugoslovenske revolucije nego i trajna komponenta doslednog rešavanja nacionalnog pitanja u svim fazama jugoslovenske revolucije, uključujući i njenu savremenu, samoupravnu fazu. Jer, kao što ne može biti solidarnosti bez pune slobode nacija, tako isto ni jedna nacija ne može ostvariti svoju slobodu bez revolucionarne, klasne solidarnosti sa drugim nacijama.

I, četvrto, bez obzira na to što se karakter federacije sa sve većim sazrevanjem društvenih odnosa u pravcu samoupravljanja stalno menjao, a savremeni trenutak jeste trenutak njenih najvećih promena od kako je rođena, ona je bila i ostala trajni oblik povezivanja jugoslovenskih naroda i izražavanja njihovih opštih i klasnih i nacionalnih interesa. Federacija se javlja kao kontinuitet u inače dijalektičkom, revolucionarno-kritičkom diskontinuitetu u razvoju socijalizma i međunacionalnih odnosa unutar Jugoslavije, počev od oružane revolucije, u kojoj su se narodi Jugoslavije na revolucionarno-plebiscitaran način izjasnili za federativni oblik svoje sudbinske povezanosti, svog zajedničkog življenja, do savremene samoupravne faze njihove borbe za socijalizam. Prema tome, i kad je reč o federaciji kao obliku udruživanja jugoslovenskih naroda, ona nikada nije bila ni mit niti obmana ni u jednoj fazi jugoslovenske revolucije.

Drugačije bi, međutim, stvar izgledala ukoliko bi se smatralo da danas postoji realna društvena potreba da se federacija menja ne samo po svom karakteru, obimu i sadržini svojih kompetencija već da se i ona sama kao oblik udruživanja ukine i zameni nekim drugim oblikom — konfederacijom, unijom i slično. Samo to bi, onda, obavezivalo da i prototip federacije koji je rođen u vatri oružane revolucije proglasimo mitom. Na tako nešto ne bismo bili obavezni samo u tom slučaju ukoliko bi se smatralo da faza oružane revolucije sadrži anticipacije evolucije federalizma u konfederalizam ili neki drugi sličan oblik saveza država. Nama se, međutim, čini da takve pretpostavke, inspirisane čak i najsmelijim fantazijama, ne bi mogle da nađu realnu podlogu u principima nacionalnog pitanja i oblika državnog uređenja Jugoslavije iniciranim i stvaranim u fazi oružane revolucije.

Sadašnje promene u karakteru federacije

Sa najnovijim promenama koje se vrše u karakteru jugoslovenske federacije revolucija je pred jednom novom svojom šansom, sličnom onima što ih je imala i izvanredno iskoristila u dva maha u svojoj rela-

tivno kratkoj istoriji — prvi put u vreme narodnooslobodilačkog rata i drugi put u vreme sukoba sa Staljinom i Kominformom. U oba ta slučaja klasna i nacionalna komponenta išle su zajedno i ne bi bilo moguće da ovu tradiciju i sada ne očuva a da ne izneveri samu sebe. Ovo naglašavamo stoga što se taj momenat u razvoju jugoslovenske revolucije ponekad previđa time što se smisao savremenih promena u karakteru i sadržini jugoslovenske federacije traži isključivo, ili bar pretežno, na planu međunacionalnih odnosa, u smislu državno-pravnih, a manje u smislu društveno-samoupravnih rešenja. Međutim, stvarni smisao ovih promena trebalo bi nalaziti u jednoj društveno sazreloj potrebi radikalnijeg prevladavanja elemenata etatističke strukture i u društvenim i u međunacionalnim odnosima. U pitanju je potreba za dubljim prodorima društveno-samoupravne demokratije, na čijoj podlozi je tek moguće uspostaviti novi sklad između klasne i nacionalne komponente. Pretpostavke samoupravnog socijalizma su afirmacija vodeće pozicije radničke klase u društvenoj neposrednoj demokratiji i u okviru toga i afirmacija pune ravnopravnosti i slobode nacija. Jedno bez drugog ne može, jedno drugo uslovljava. Naša revolucija ne bi mogla ići dalje u demokratizaciji društvenih odnosa u smislu samoupravne neposredne demokratije ako demokratizacijom ne bi zahvatala i oblast međunacionalnih odnosa, to jest ako bi ostajala na dojučerašnjem rešenju nacionalnog pitanja. Nema i ne može biti ličnih i društvenih sloboda ako se uporedo ne razvijaju i nacionalne slobode. Samoupravno društvo traži, i to je njegova životna potreba, novi kvalitet međunacionalnih odnosa koji bi bio oslobođen etatističko-centralističkih naslaga i devijacija koje su na toj podlozi nastajale.

Koje su bitne odlike novog kvaliteta međunacionalnih odnosa što dolaze do izražaja na relaciji federacija — republike i u odnosima između republika? Prva i, čini nam se, najbitnija promena sastoji se u tome što sada čitav kompleks međunacionalnih odnosa postaje podložan delovanju neposredne demokratije. To znači da sada nacije i republike postaju i faktički subjekti odlučivanja kad je reč o strukturiranju odnosa u federaciji i faktički subjekti samoodlučivanja kad je reč o razvitku svojih teritorijalno-političkih zajednica. Drugim rečima, ubuduće će o karakteru federacije, obimu i sadržini njenih kompetencija i o karakteru međusobnih odnosa odlučivati ne jedan centar kao do sada, uz to opterećen elementima etatističko-centralističke strukture, nego i same nacije i republike u neposrednom demokratskom sučeljavanju i dogovaranju.

Time ne mislimo reći da federacija nije i do sada egzistirala kao rezultat dogovaranja republika. Razlika je, međutim, između prethodne i sadašnje faze u stepenu demokratičnosti tog dogovaranja, koji je bio manji do sada nego što treba da bude ubuduće i što jeste već danas. U prethodnoj fazi inicijativa i završna reč o karakteru federacije i međunacionalnim odnosima pripadale su federaciji. Republike su imale onoliko odgovornosti i kompetencija koliko je prenosila na njih federacija. Sada stvari idu u obratnom pravcu: federacija će imati onoliko odgovornosti i kompetencija koliko se o tome budu saglasile republike i

autonomne pokrajine. Time federacija prestaje biti centar sa elementima etatističkog centralizma, centar koji se kreira primarno odozgo; ona prerasta u novi tip federalnog centra koji se kreira primarno odozdo.

Federacija uspostavljena na takav način lišena je mogućnosti da stiče onu vrstu autoriteta koja nam je poznata iz birokratsko-etatističke prakse staljinizma i neostaljinizma. Autoritet federalnog centra koji izrasta na birokratsko-etatističkoj osnovi postaje sila za sebe, otuđena moć koja stoji iznad nacija, klase i ličnosti. Ali time što se oslobađa elemenata etatističke strukture i na njoj zasnovanog autoriteta jugoslovenska federacija, kao novi tip federalnog centra na tlu samoupravnog socijalizma, ne lišava se i svakog autoriteta. Inače, ne bi se moglo od nje očekivati da obavlja bilo koju funkciju u opštem interesu čitave jugoslovenske zajednice. Stvar je samo u tome što novi tip autoriteta federacije izrasta iz samoupravnog bića našeg socijalizma i dosledno ostvarivane ravnopravnosti i slobode nacija. To znači da se autoritet federacije, stepen samostalnosti njenog delovanja ne određuje samim sobom i izvan njenih dveju osnovnih premisa, to jest izvan klasno-samoupravne i nacionalne komponente. Njega određuju same republike i samoupravne zajednice. Njegova bitna odlika je, kako bi to rekao Engels, u dobrovoljno prenesenom autoritetu. Federacija će, drugim rečima, imati onoliko autoriteta koliko ga u svakoj konkretno-istorijskoj situaciji budu utvrđivale nacionalne i samoupravne zajednice jugoslovenskog društva.

Konstituisanje opštih interesa u takvom tipu federacije, njihove relacije prema posebnim i pojedinačnim interesima poprimaju, razumljivo, drugačije karakteristike nego u odnosu na prethodnu fazu. Naše društvo je, doduše, odavno odbacilo dogmu i na njoj zasnovanu praksu da put do slobodnog društva vodi preko žrtvovanja, makar i privremeno, ličnih i nacionalnih sloboda, i to sve u ime mistificiranog opšteg, klasnog i društvenog interesa, projiciranog u daleku budućnost. To što sada činimo promenama u političkom sistemu i međunacionalnim odnosima predstavlja skidanje i poslednjih velova etatističko-centralističkih mistifikacija oko stvarne prirode opšteg, klasnog, i njegovog odnosa prema posebnim interesima nacija i ličnim interesima pojedinaca.

Jugoslovenski radnički pokret spada u one malobrojne socijalističke snage u međunarodnom radničkom pokretu koje su najviše doprinele detronizaciji opšteg, klasnog i internacionalnog sa pozicija apsoluta koji ne uvažava realne posebne interese, interese nacionalnih radničkih pokreta. Stalno zalaganje za internacionalizam zasnovan na punom uvažavanju nacionalnog faktora u borbi za socijalizam obavezuje naš pokret da u prvom redu u svojoj kući bude beskompromisan prema svim otporima afirmaciji nacija, njihovoj punoj ravnopravnosti i jednakoj odgovornosti za sudbinu Jugoslavije i njenog socijalizma. Engelsove reči koje su se svojevremeno odnosile na Poljsku i Irsku, da te dve zemlje moraju prvo biti nacionalne da bi uopšte mogle biti internacionalne, imaju veoma aktuelno značenje i danas, za čitav socijalistički svet, a posebno za Jugoslaviju kao internacionalnu zajednicu u malom. U situaciji kada su pojedine nacije u nas još u fazi konstituisanja, one imaju zaista ne

samo pravo nego i dužnost da se nacionalno afirmišu da bi mogle da budu internacionalne. Tu se ne radi o stavljanju nacionalnog ispred klasnog faktora jer je interes nacionalnog oformljavanja tih nacija istovremeno i najdublji klasni interes radničke klase ne samo tih nacija već i radničke klase čitave jugoslovenske zajednice. Ne može se govoriti o istinskoj emancipaciji i oslobođenju radničke klase ako istovremeno ne teče i emancipacija nacije. Ako je reč o istinskoj emancipaciji nacije, onda ona ne može stajati na putu oslobođenju radničke klase. Istorija socijalizma, prošla i savremena, nije zabeležila ni jedan uspeh radničke klase u borbi za sopstveno oslobođenje u uslovima nacionalne podređenosti sopstvene nacije niti je takav uspeh prisutan u situaciji kada se pojedine nacije nalaze u nadređenom položaju naspram drugih nacija.

Imamo, dakle, sve razloge — istorijske, društveno-političke, kulturne i druge — da u našem sistemu međunacionalnih odnosa i političkom sistemu uopšte obezbeđujemo uslove konstituisanja opšteg interesa na način koji ne bi išao na štetu posebnog interesa bilo koje nacije unutar Jugoslavije. Samo onaj interes može imati validitet opšteg ako su u njemu, putem neposredno-demokratskog sučeljavanja, utkani svi posebni interesi nacija i naroda. S druge strane, ni jedan poseban interes nacije ne može imati validitet istinski progresivnog nacionalnog interesa ukoliko teži ostvarenju izvan opšteg interesa Jugoslavije, ukoliko taj opšti interes prima kao izlišan teret, to jest ukoliko ne vidi ostvarenje svojih posebnih interesa kroz ostvarenje opšteg interesa Jugoslavije kao klasno-samoupravne i mnogonacionalne zajednice. Nema validnost istinski progresivnog nacionalnog interesa ni onaj nacionalni interes koji svoju posebnost identifikuje sa opštim, odnosno koji svoju posebnost želi da predstavi i nametne kao opšti interes Jugoslavije. Dakle, ni separatizam ni unitarizam, čiju opasnost ne možemo meriti na kantar, ne bi smeli da nalaze mesta u kompleksu opštih interesa budući da su jednako pogubni za klasno-oslobodilački pokret radničke klase.

TEORIJSKE I PRAKTIČNO-POLITIČKE DILEME O FEDERACIJI

Reklo bi se da su u ovom pogledu principijelna pitanja jasna, da ne izazivaju nedoumice i sporove. Pa ipak, dilema ima.[4] One se javljaju u različitim odgovorima na osnovno pitanje kontinuiteta revolucije: kako prevladati dualizam između etatizma i samoupravljanja u korist samoupravljanja i ravnopravnijih međunacionalnih odnosa? Kako ostvariti promene u karakteru federacije i u međunacionalnim odnosima a ne slabiti, već jačati kohezione i integrativne spone samoupravnog društva?

[4] U prirodi je, valjda, revolucije da u svom kretanju, naročito u prelomnim momentima, bude praćena kolebanjima i dilemama. To samo po sebi nije ništa neobično i „zabrinjavajuće", izuzev možda za dogmatske duhove. Revolucija ne teče ni po kakvom šablonu i pravolinijski. Ona nije jednoznačna da bi uvek stajala pred jednim jedinim izborom. Ali je zato uvek bitno pitanje istorijske odgovornosti koju preuzimaju na sebe progresivne snage da bi rešile kolebanja i dileme revolucije.

Rečju, kako ostvariti jedinstvo klasnog i nacionalnog na novim osnovama, što je jedino dosledan i jedino logičan nastavak (kontinuitet) naše revolucije? Federacija ili neki drugi oblik saveza?

Zajednica naroda i društveno-politička zajednica

Jedna od tih dilema izražava se i u pitanju: kako odrediti karakter jugoslovenske federacije, da li staviti akcenat na federaciju kao zajednicu naroda i nacija ili je podjednako tretirati i kao mnogonacionalnu i kao samoupravnu društveno-političku zajednicu. Prva alternativa vodi računa o federaciji samo sa aspekta njenog formalno-pravnog statusa i u smislu međurepubličke političko-pravne konvencije; njome se potpuno ispušta društveni, klasno-samoupravni aspekat federacije kao šire društveno-političke zajednice. Tom alternativom federacija se, naporedo sa lišavanjem etatističkih struktura, lišava i klasno-samoupravne komponente i svodi se, u krajnjoj konsekvenci, na jedan od mogućih oblika saveza nacionalnih država.

Sasvim je moguće da su shvatanja koja prate ovu vrstu dileme motivirana opreznošću i strahom stečenim na nekim negativnim iskustvima prethodnog perioda, pribojavanjem da bi se eventualno kroz klasno-samoupravnu komponentu federacije mogla provući u novom ruhu neka vrsta nadređenog saveznog centra, pa, konsekventno tome, i uverenjem da bi za doslednije ostvarivanje slobode i ravnopravnosti nacija bilo celishodnije za njih da žive u nekom obliku labavijeg saveza država nego u obliku federacije makar ona bila i samoupravnog karaktera. Takva shvatanja, međutim, moguće je samo objasniti, ali ne i opravdati. Prvo, zbog toga što se njima objektivno dovodi u pitanje klasno-integrativna dimenzija radničke klase, klasno jedinstvo revolucije i društveno-političkog sistema koji ona pretpostavlja. Jer, jugoslovenska revolucija nikad nije bila samo nacionalno-oslobodilačka već i klasno-oslobodilačka. I, drugo, zbog toga što takva shvatanja, hteli to njihovi nosioci ili ne, sadrže u sebi veliku dozu neverice u radničku klasu svoje nacije, odnosno bojazan da bi ona svojim klasno-integrativnim povezivanjem u široj društveno-političkoj zajednici mogla da „izgubi" i svoj nacionalni identitet. Takvoj bojazni moglo bi biti mesta samo u tom slučaju ukoliko bi se prepustilo da integrativne težnje radničke klase — u njeno ime i neprekidno — tumači i ostvaruje država, pri čemu ne bi bilo značajnije razlike o kojoj se državi radi, da li o federalnoj ili republičkoj. Ali, ukoliko promene u političkom sistemu samoupravnog socijalizma dovode radničku klasu u položaj da može što neposrednije da ostvaruje svoj klasni i nacionalni interes, onda pomenutoj neverici u nacionalni identitet radničke klase zaista nema mesta.[5]

[5] U društvenim i međunacionalnim odnosima koje karakteriše odsustvo političkog tutorstva nad radničkom klasom opasnost od njenog nacionalnog izrođavanja nema realnu društvenu podlogu. Naprotiv, takvi odnosi realna su društvena podloga za njenu istinsku nacionalnu afirmaciju. A tamo gde je to

Unutar promena u karakteru federacije i položaju republika čini se da postoji opšta saglasnost o povećavanju odgovornosti republika i za sopstveni razvitak i za razvitak Jugoslavije. Dilema nema toliko u pogledu samog principa koliko u pogledu njegovog modaliteta, odnosno ostvarivanja. Ima shvatanja koja promene u karakteru federacije i političkom sistemu svode na akt „demontiranja" federacije, pa je prirodno što se javljaju i otvaraju nova pitanja. Prvo, da li deetatizaciju federacije treba shvatiti kao istovremeni akt lišavanja odgovornosti federacije za ukupni razvitak Jugoslavije i, drugo, da li je povećavanje odgovornosti republika moguće i na nekoj drugoj podlozi izuzev na podlozi republičkog etatizma?

Ukoliko povećanu odgovornost republika ne bismo mogli da zamislimo drugačije nego na podlozi etatizma, onda bi se i deklarisano odumiranje države od strane ovog društva predstavljalo kao neka vrsta „Sizifovog posla". Država bi „odumirala" u federaciji, ali bi ponovo vaskrsavala u šest republičkih centara, to jest morali bismo da priznamo da je država neuništiva budući da se stalno iznova rađa kao „Feniks iz pepela". Stoga, čini nam se, dilema nije u potrebi jednog ili šest državnih centara, već u potrebi prevladavanja dualizma etatizma i samoupravljanja na svim nivoima, razume se — u korist samoupravljanja.

U ovoj, kao i u prethodnoj, dilemi, implicite ili eksplicite, sadržani su i zahtevi ili težnje koje ponekad prevazilaze društvenu potrebu promena u karakteru i sadržini federacije, odnosno kojima se dovodi u pitanje i sama federacija kao istorijski oblik života naroda u socijalizmu. U diskusijama o pojmu suvereniteta na relaciji ličnost — republika — federacija i oko karaktera odgovornosti federacije pojedina shvatanja kreću se u okviru teorije „neograničenog suvereniteta" republika. Takva shvatanja imaju za svoju pretpostavku potiskivanje i izostavljanje suvereniteta ličnosti i potpuno relativiziranje suvereniteta i odgovornosti federacije (čak i odgovornosti u dogovorenom obimu), tako da to praktično vodi negaciji i same federacije.

Poznato je da federacija nije jedini oblik udruživanja nacija i naroda. Postoje i brojni drugi, labaviji oblici udruživanja, kao što su konfederacija, unija, komonvelt i drugi. U tim različitim oblicima udruživanja različito je gradiran i pojam državnog suvereniteta udruženih nacija: od toliko ograničenog suvereniteta da se on praktično svodi na simboliku do neograničenog suvereniteta čije se opet ograničavanje svodi na simboliku, od toga da je suverenitet personificiran u jednom državnom centru do pluralizma državnih centara i suvereniteta. Nije potrebno posebno dokazivati da karakter tih oblika udruživanja zavisi od karaktera društvenih snaga koje ih ostvaruju i od ciljeva koje žele da ostvare. Isto tako, izlišno je dokazivati da svi navedeni i nenavedeni oblici udru-

---

tutorstvo prisutno, bez obzira na to li se radi o republičkoj ili saveznoj državi ili o „svetskom centru" socijalizma, radnička klasa doživljava iluziju ili, tačnije, otuđenje svog nacionalnog identiteta. Ona se ponekad može osećati i zadovoljna u tom otuđenju iako je stvarno dovedena u položaj da se ponaša ili hegemonistički ili nacionalistički.

živanja spadaju u arsenal klasične građanske državnosti. Socijalizam ne vrši prosto preuzimanje postojećih oblika klasične građanske državnosti, ali isto tako i ne izmišlja nove. Njegov zadatak, uostalom, i nije da izmišlja nove oblike državnosti, već da ih prema svojim potrebama i ciljevima menja, ispunjava novom sadržinom i postepeno prevazilazi budući da je njemu imanentan cilj udruživanje ljudi u stvarnoj ljudskoj zajednici, a ne u prividu državne zajednice.

Socijalizam se u zemljama sa višenacionalnim strukturama do sada opredeljivao za federativni oblik udruživanja. Verovatno stoga što se federacija pokazala kao pogodan istorijski oblik udruživanja kojim je moguće obezbediti individualizaciju i afirmaciju nacija i nacionalnih sloboda, s jedne, ali i dublje povezivanje nacija, njihov zajednički i opštim interesima povezan hod ka premošćivanju svih oblika rastakanja i otuđenosti ljudske zajednice, s druge strane. Moguće je, razume se, dovoditi u sumnju i istorijsku i savremenu opravdanost federacije, pa čak i isticati drugačije atlernative federativnom obliku. Ali, sve dok društveno-istorijska praksa ne pruži dovoljno elemenata da je taj oblik preživeo, ne postavlja se pitanje alternativnih oblika udruživanja.

Federacija je, kao što je poznato, startovala sa principom samoopredeljenja koji uključuje i pravo na otcepljenje. U njemu je izražena duboko klasna i nacionalna demokratska sadržina koju je socijalizam ugradio u federaciju. Drugo je pitanje da li se taj princip i pravo, posebno pravo na otcepljenje, i poštuju u međunarodnom komunističkom pokretu. U Lenjinovom periodu, doduše veoma kratkotrajnom, to pravo se u svom istorijskom kontekstu i poštovalo. Nakon toga to pravo na otcepljenje ostalo je, izgleda, na nivou deklaracije, neka vrsta ustavnog ukrasa. Razume se, to pravo nije „čisto“ i nije apstraktno; ono se temelji na konceptu klasne demokratije i kao takvo mora biti opravdano kriterijumom revolucionarne svrsishodnosti, kako je govorio Lenjin, i, u krajnjoj liniji, plebiscitom naroda čiji predstavnici traže otcepljenje. Ali, u svakom slučaju, princip samoopredeljenja nacija može imati istinsku klasno-demokratsku validnost samo ukoliko je to pravo na otcepljenje stalno otvoreno, realna mogućnost i alternativa. Tek tada dobrovoljno opredeljenje za federaciju i dobrovoljno poštovanje normi zajedničkog življenja u federaciji dobijaju čvršću podlogu. U takvim uslovima prenošenje jednog dela svog nacionalnog suvereniteta na federaciju ne znači eo ipso i ograničenje i narušavanje nacionalnog identiteta. U samoupravnom tipu socijalističke federacije suverenitet nacije i suverenitet federacije izviru iz suvereniteta ličnosti. Iluzija je govoriti o suverenitetu nacije čiji se društveni odnosi ne zasnivaju na suverenitetu ličnosti i u kojima se suverenitet ličnosti i nacija dozira odozgo.

U samoupravnom tipu federacije suverenitet se formira u obratnom smeru — od ličnosti i od nacije. I onda kada jedan deo svog suvereniteta prenose na federaciju, nacije ne čine to iz prinude. To je akt dobrovoljnog samoograničavanja sopstvenog suvereniteta koji proizlazi iz slobodnog izbora i saznanja da im njihov sopstveni interes tako nalaže. Ograničavajući dobrovoljno svoj suverenitet u meri u kojoj se ravno-

pravno dogovore, nacije time ne dovode sebe u položaj da budu ugrožene jedne od drugih ili od nadređenog suvereniteta federacije. Ako bi one osećale stvarnu ili latentnu opasnost od međusobnog ugrožavanja nacionalnog integriteta i suvereniteta i ako bi im stoga bile potrebne i sopstvene armije da se eventualno suprotstave takvoj opasnosti, onda se zaista ne bi moglo govoriti o celishodnosti dobrovoljnog samoograničavanja suvereniteta, ali isto tako ne bi se više moglo govoriti ni o federaciji. Pošto to nisu ni stvarne ni latentne pretpostavke jugoslovenske federacije, nacije u njoj uživaju jednaku meru suverenosti, odnosno samoograničene suverenosti. Arbitara nema ni u liku jedne nacije niti u liku etatistički i unitaristički strukturirane federacije, a još manje u liku kakvog „svetskog centra socijalizma“[6].

Za progresivne snage samoupravnog socijalističkog društva, kao što je naše, osnovno je merilo stvarno, revolucionarno raspoloženje u bazi društva, odnosno saznanje o tome da li se sa federacijom dostigla granica u mogućnostima dalje demokratizacije društvenih i međunacionalnih odnosa. Ako bi takvo saznanje i svest postojali, onda, razume se, nikakva sentimentalna osećanja ne bi mogla i ne bi trebalo da spasavaju federaciju.[7] Ali, ako takvog opšteg saznanja nema, onda ostaje usmerenost progresivnih snaga društva na menjanje sadržine federacije, a ne i federativnog oblika kao takvog. U tom pogledu ne bi trebalo da bude nikakvih dilema, bar ne u slučajevima kada takva dilema dolazi sa periferije društvene svesti, koju veštački stvaraju ili pojedinci iz političkog i javnog života ili pojedine republičke kulturne institucije i organizacije. Postojanje takve dileme samo odvraća progresivne snage od toga da svoju revolucionarnu oštricu usmere i okrenu prema onim snagama koje se iz različitih motiva i pobuda podjednako suprotstavljaju samoupravnim promenama u karakteru federacije i političkom sistemu uopšte.

Republička državnost i ravnopravnost nacija

U diskusijama koje prate proces promena u karakteru federacije i političkom sistemu posebno mesto zauzima stanovište koje dovodi u uzročni odnos republičku državnost sa ravnopravnim položajem nacija i

---

[6] Stoga u najmanju ruku čudno zvuče neka mišljenja koja dovode u srodničku vezu samoograničeni suverenitet unutar jugoslovenske federacije i poznatu teoriju „ograničenog suvereniteta“ koja je nikla unutar skupine zemalja članica Varšavskog ugovora. Ta mišljenja, očigledno, računaju sa „naivnom svešću“ i „glupošću masa“ da se neće dosetiti da je ipak u pitanju drugi kvalitet međunacionalnih odnosa između, na primer, SSSR-a i Čehoslovačke i odnosa među nacijama i narodima unutar jugoslovenske federacije, odnosno da neće praviti razliku između teorije „ograničenog suvereniteta“ i dobrovoljnog i, da tako kažemo, suverenog samoograničavanja sopstvenog suvereniteta, ne u interesu „viših ciljeva“, već u svom sopstvenom klasnom i nacionalnom interesu.

[7] Čak i uprkos tome što je sa stanovišta ljudske istorije normalniji put od labavijeg ka čvršćim oblicima udruživanja, a ne obratno. Istoriji je, možda, ponekad i potrebno da učini korak nazad da bi kasnije mogla da učini i dva koraka napred.

republika. Otprilike u ovom smislu: što je veća ili što se više razvija republička državnost, to je veća podloga i sigurnije su garancije ostvarivanja faktičke ravnopravnosti nacija. Ovo stanovište sadrži dve osnovne premise: prva je u tome da je jačanje republičke državnosti conditio sine qua non ravnopravnosti nacija, dok druga insistira na tome da treba praviti razliku između etatizma i državnosti, to jest da se ne može zahtev za jačanjem republičke državnosti poistovećivati sa onim što se naziva etatizmom. Pri tome se ovo stanovište potkrepljuje i poznatim Marksovim stavom iz *Komunističkog manifesta* da proletarijat mora da se organizuje u državu, a to znači u nacionalnu državu.

Izvan svake je sumnje da ovo stanovište ima i istorijsku i aktuelnu društveno-političku podlogu u jugoslovenskoj stvarnosti. Za neke narode u Jugoslaviji stečeni su uslovi tek danas, u socijalizmu, da se konstituišu u nacije, dok jedan broj nacija, živeći u različitim istorijskim okolnostima i često unutar tuđih državnih zajednica, nije imao ni vremena niti mogućnosti da oblikuje i svoju, nacionalnu državnost. Otuda i zahtev da se ova istorijska nepravda koriguje u socijalizmu.

Ne dovodeći u pitanje društveno-istorijsku zasnovanost tog zahteva, ipak nam se čini da stanovište koje ga prati sadrži u sebi istovremeno i izvesne nejasnoće i nedoumice sa aspekta teorije, koje se prirodno mogu reperkutovati i na društveno-političku praksu, pa ih stoga treba i otkloniti. Za to stanovište neophodno je da se diferencira od svih onih dilema kojima se razbija jedinstvo klasnog i nacionalnog i time dovodi u pitanje kontinuitet revolucije, ali isto tako i da pokaže na koji način se bez ostatka uklapa u samoupravni koncept socijalizma.

Stanovište koje mogućnost ostvarivanja dosledne ravnopravnosti nacija uslovljava jačanjem nacionalne državnosti implicitno sugeriše centralnu ulogu države u nastanku i životu nacija. To sa svoje strane odmah otvara problem stvarnog odnosa između države i nacije, kako u fazi njenog istorijskog formiranja tako i u fazi njenog razvitka.

Među ostalim faktorima, od kojih je ekonomsko-proizvodni odlučujući, država je svakako značajan, ali ne i najznačajniji, ne odlučujući konstituens nacije. Njena uloga je, nesumnjivo, značajna u istorijskom procesu formiranja nacija. Bez države nije bilo moguće, naročito u svetu kapitalističke konkurencije i raznih oblika potčinjavanja nacija i naroda, zaštititi interes nastajuće nacionalne zajednice. Svojim aparatom prinude, organizacijom i vojnom silom država je, naime, mogla da nadoknadi ekonomsku slabost i potencijal nacije u formiranju, da organizuje njenu zaštitu od svih vidova potčinjavanja. Tu ulogu, iako u izmenjenim okolnostima i u izmenjenom obliku, država ima i danas, kako u životu formiranih nacija tako i u životu onih nacija koje su još u formiranju. Otuda je i danas, kao što je to bilo i u prošlosti, jedan od osnovnih zahteva nacije da suvereno vlada sobom i da se u svetskoj zajednici tretira kao ravnopravni subjekt međunarodnog prava, bez obzira na njenu veličinu, vojnu ili ekonomsku moć. I to bez razlike i bez obzira na to da li su nosioci tih zahteva buržoazija i neki drugi društveni slojevi ili radnička klasa.

Pa ipak, i pored nesumnjivo značajne istorijske uloge države za život nacije, ne bi se moglo meritorno tvrditi da je država i unutrašnja odredba nacije, njen unutrašnji konstituens bez kojeg bi bivstvovanje nacije bilo nezamislivo ne samo u relativnom već i u apsolutnom smislu. U poređenju sa ostalim faktorima — ekonomsko-proizvodnim, etničkim, kulturno-istorijskim — država je za naciju njena spoljna istorijski relativna političko-pravna odredba. Država istorijski prethodi naciji, a postoje pretpostavke da će nacija istorijski nadživeti državu. Štaviše, država počinje odumirati u privredi i proizvodnji, dakle u onoj oblasti koja predstavlja životni konstituens nacije i u kojoj je država svojom istorijskom ulogom „zadužila" naciju.

Pored toga, odnos između države i nacije nije konstantan, nepromenljiv odnos. Država nije u svim fazama razvitka nacije jednako blagotvorna za interes nacije. Uvek je to konkretno-istorijski odnos. To znači da bi, pored sličnosti, trebalo pronalaziti i razlike u tom odnosu pri usporedbi, recimo, epohe formiranja nacija sa savremenom epohom, koju karakterišu ne samo dovršenost nacionalnih celina, bar u većem delu sveta, već i jače integrativne tendencije i osetniji uticaj socijalizma i politike miroljubive koegzistencije. I ne samo to. I u savremenoj epohi odnos države i nacije različito se ispoljava. Jedan je odnos u slučaju samostalne nacionalne države, a drugi je ako se radi o nekom obliku udruživanja nacionalnih država (konfederacija, federacija i slično). Ako imamo pred sobom neki oblik udruživanja nacija, onda se obim državnosti smanjuje u zavisnosti od toga o kom tipu udruživanja je reč. Tako, na primer, veći obim državnosti imaju nacije udružene u konfederaciji nego u federaciji. Dalja razlikovanja u karakteru odnosa između države i nacije moraju polaziti od razlika u društvenim sistemima, to jest od toga da li se radi o kapitalizmu ili o socijalizmu. Jer, dok buržoazija ne može da se odrekne usluga države (ona, štaviše, prenosi na nju sve veća ovlašćenja), dotle socijalizam to ne samo da može već i mora ako želi da opstane kao socijalizam. I, najzad, razlike se moraju praviti i unutar samog socijalizma. Jedan je kvalitet odnosa između države i nacije u društvenoj zajednici nacija koja se opredelila za nedržavni, samoupravni politički sistem socijalizma, a drugi je kvalitet tih odnosa u političkom sistemu u kome je država osnovna pokretačka snaga socijalističkih društvenih odnosa.

Postoje, dakle, dobri razlozi za to da se problemu odnosa države i nacije, nacionalne državnosti i nacionalne ravnopravnosti uvek pristupa konkretno-istorijski i u duhu integralnog marksizma. Sa tog stanovišta posmatrano, ne bi bilo istorijski adekvatno ako bismo, ne vodeći računa o klasno-istorijskoj situiranosti tog odnosa, insistirali na sprezi između države i nacije iz perioda u kome je buržoazija davala pečat formiranju nacija, na sprezi koja postoji u slučaju zasebne nacionalne države ili, pak, na sprezi karakterističnoj za rane faze političke vlasti radničke klase.[8]

[8] Sasvim je tačno da radnička klasa započinje svoju vladavinu time što se ona konstituiše kao država, a samim tim i kao nacionalna država, kako se

U jugoslovenskoj teoriji i praksi odnos države i nacije trpeo je i trpi dvostruku konkretno-istorijsku modifikaciju: prvo, s obzirom na federativni oblik udruživanja nacija i naroda i, drugo, s obzirom na opredeljenje jugoslovenskog socijalističkog pokreta za samoupravni koncept socijalizma. U vezi s tim potrebno je reći da nacije i narodi, bez obzira na različitu startnu osnovu u pogledu tradicija državnosti i bez obzira na razlike u pogledu nacionalne dovršenosti, imaju ili su stekli u jugoslovenskoj federaciji isti obim nacionalno-republičke državnosti, ali i podjednake elemente etatističkih struktura. Jer, federalni etatizam ne bi mogao da opstoji bez oslonca u republičkom etatizmu. Nema sumnje da je ta jednako izražena nacionalno-republička državnost u isto vreme bila, bar do sada, i nejednakost u poređenju sa obimom državnosti federacije, pogotovu ako se ima u vidu i činjenica da je nacionalno-republička državnost bila pretežno dozirana odozgo, iz jednog centra. Sadašnjim promenama u karakteru federacije i političkom sistemu vrše se korekcije te nejednakosti u državnosti između federacije i republika, koje su, nesumnjivo, izraz sazrelih društvenih potreba samoupravnog socijalizma i doslednijeg rešavanja nacionalnog pitanja.[9]

Ali, s tim u vezi odmah se javlja i pitanje: šta je istorijski i društveno-politički celishodno, to jest šta odgovara klasnom i nacionalnom interesu radničke klase, da li otklanjanje te nejednakosti na način koji slabljenje federalne državnosti dovodi u zavisnost i uslovljava je jačanjem republičke državnosti ili na način koji vodi slabljenju federalne državnosti bez reperkusija na jačanje republičke državnosti? Prva alternativa, čini nam se, zahtevala bi jasne i precizne odgovore na neka pitanja, otklanjanje nedoumica i dilema koje se njome provociraju. Pre svega, bilo bi neophodno tačno odrediti pojam državnosti i suvereniteta budući da ovi pojmovi nisu jednoznačni i da njihova određenost zavisi ne samo od toga da li su nacije udružene ili žive u zasebnim nacionalnim državama već i od toga u kom obliku, na kojim društvenim osnovama i sa kojim ciljevima se udružuju. Stanovište o jačanju republičke državnosti izaziva potrebu da se učine jasna razgraničenja tih pojmova u

---

to kaže i u *Komunističkom manifestu*. Samo, pri tome je potrebno imati u vidu dva momenta: prvo, da se taj Marksov stav odnosi na sasvim konkretnu istorijsku situaciju konstituisanja i učvršćivanja političke vlasti radničke klase i, drugo, da je taj stav, iako veoma bitan, ipak samo jedna strana Marksovog i marksističkog učenja o državi radničke klase i o naciji. Druga strana tog učenja je ta da je radničkoj klasi potrebna država koja odumire, odnosno da joj je država potrebna ne u interesu slobode, već u cilju slamanja otpora reakcije prema političkoj vlasti radničke klase. Sve većim stepenom ostvarivanja slobode (ličnosti, udruženog rada, nacije) sve manje joj je potrebna država. To je onaj istorijski prelazak iz „slobode od“ u „slobodu za“, to jest prelazak iz jednog u drugi kvalitet slobode. Morali bismo da priznamo da je taj prelazak nakon dvadeset godina samoupravljanja prisutan u nas, makar i u početnim tendencijama.

[9] Ne radi se o tome da treba postojeću republičku i smanjenu federalnu državnost već sada poslati u „muzej starina“. Takav „radikalizam“ bio bi ravan ultralevičarstvu i anarhizmu. Našu argumentaciju konfrontiramo samo sa shvatanjima koja iz različitih pobuda odlažu radikalnija ograničenja sfere delovanja države ili, pak, traže čak jačanje države i državnosti.

zavisnosti od toga da li se oni situiraju u federaciji, izvan nje ili u nekom drugom obliku saveza nacionalnih država. Osim toga, čak i kada prihvatamo stav da se državnost i etatizam ne mogu poistovećivati, ipak se ne bi mogla osporavati pretpostavka da državnost, naročito ako se insistira na njenom jačanju, može pod određenim okolnostima da preraste i u etatizam. Stoga je opravdano zapitati se: do kojih granica se može ići u jačanju republičke državnosti a da se ne dosegne i do republičkog etatizma? Kako će se odvijati bitka za prevladavanje dualizma između etatizma i samoupravljanja ukoliko se u republičkoj državnosti počnu javljati i elementi etatizma? U stvari, sve se svodi na osnovno pitanje: kako usaglasiti jačanje republičke državnosti sa neophodnošću jačanja samoupravljanja u svim sferama društvenog života? Nisu li ove dve orijentacije uzajamno suprotne? Ne potiru li one jedna drugu?[10]

Društveno-istorijska praksa samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji otvorila je, po našem mišljenju, alternativu koja je drugačija od dosadašnjih poznatih alternativa odnosa između države i nacije, između nacionalne državnosti i nacionalne ravnopravnosti. To je alternativa u kojoj se afirmacija nacija i nacionalne ravnopravnosti ostvaruje na podlozi stalnog sužavanja sfere delovanja države, na podlozi kidanja pupčane vrpce nacije sa državom. Jedna od bitnih specifičnosti jugoslovenskog samoupravnog socijalizma upravo je u tome što on stvara realne pretpostavke ne samo za faktičku ravnopravnost nacija već i za dovršenje konstituisanja pojedinih nacija a da se pri tome ne javlja društvena i klasna potreba za ponavljanjem istorijski pređenih faza jačanja klasične buržoaske državnosti ili za „uslugama" birokratskog etatizma.[11]

Staljin je, kao što je poznato, služeći se dijalektičkom ekvilibristikom i sofisterijom, tvrdio da država odumire time što jača, nastojeći da jačanje države opravda istorijskim interesom radničke klase. Takva teza logičan je proizvod njegove teze o zaoštravanju klasne borbe u socija-

---

[10] Ovde nas prevashodno interesuju teorijski aspekti naznačenog problema. Mi ne dovodimo u pitanje princip ili uverenje da su same republike sopstvenim progresivnim snagama pozvane da reše ishod bitke između etatizma i samoupravljanja. Ako to ne budu one rešavale i rešile, niko drugi u našem sistemu ne može u njihovo ime to rešavati. Ali je isto tako tačno da se ta bitka ne može pozitivno rešiti samo unutar granica jedne republike, ako se ona sa podjednakim intenzitetom ne vodi i u ostalim republikama, ako nema uzajamne podrške u toj borbi i ako i uloga federacije nije usmerena u tom pravcu. Jer, definitivna pobeda nad etatizmom može se ostvariti samo na opštem jugoslovenskom planu.

[11] U tom smislu javlja se i potreba za drugačijim tretmanom odnosa državnog i nacionalnog suvereniteta: ako je realno i istorijski moguće da dolazi da afirmacije nacija u uslovima postepenog odumiranja države, onda se sa puno osnova može postaviti pitanje da li su državni i nacionalni suverenitet jedno te isto, odnosno nije li potrebno praviti razliku između jednog i drugog pojma. Jer državni suverenitet je postojao i pre istorijskog nastanka nacija, a država i državnost, rekli smo, mogu da odumiru paralelno sa sve većom afirmacijom nacija. Osim toga, i etimološki uzev, biti suveren znači sam sobom vladati. A nacije unutar federacije mogu, bar u uslovima samoupravnog socijalizma, da ostvaruju samovladavinu bez tutorstva bilo „savezne" bilo „nacionalne" države.

lizmu. Posledice toga su teorijsko oblikovanje shvatanja da je država osnovna poluga razvitka socijalističkih društvenih odnosa i da je jedino ona u stanju da, tobože u skladu sa istorijskim interesom radničke klase, rešava sve protivrečnosti — klasne, nacionalne i druge — koje se javljaju u socijalističkom društvu. To su bile i ključne teorijske i ideološke tačke razlaza sa staljinizmom, koje su, između ostalih unutrašnjih i spoljnih faktora, opredelile jugoslovenski socijalistički pokret da potraži svoj sopstveni i radničkoj klasi adekvatniji put u socijalizam. U osnovi tog opredeljenja nalazi se saznanje da radničkoj klasi, njenom istorijskom interesu, odgovara afirmacija i klase i nacije, ali ne, bar ne u samoupravnom socijalizmu, i afirmacija države. U takvom opredeljenju sadržano je i saznanje da se nacionalna i druga protivrečja mogu privremeno prikrivati, ali ne i radikalno rešavati uz pomoć države. Ono, zatim, polazi od toga da samoupravno društvo, s jedne strane, stvara pretpostavke za demokratsku konfrontaciju različitih nacionalnih interesa i za demokratsku kristalizaciju opšteg interesa i, s druge, ukida one pretpostavke na kojima izrasta fetišizam države. Samoupravno društvo svojim unutrašnjim porivima okrenuto je protiv državno-unitarističkih mitova; ono skida sve tabue nataložene apsolutizacijom opšteg, klasnog interesa, klasnog jedinstva pokreta i slično, ali je isto tako okrenuto i protiv stvaranja nacionalističkih tabua i mitova kojima se kida svaka veza sa klasnom komponentom.

U federaciji koju povezuju samoupravni socijalistički odnosi u društvu ingerencije i usluge države za nesmetani razvitak nacije postaju sve više istorijski neadekvatne. Ne samo zbog toga što se država javlja kao spoljašnji i istorijski prolazan atribut nacije već i zbog toga što se u takvom sistemu ne javlja ni kao klasni ni kao nacionalni interes radničke klase potreba za stvaranjem zaštitnog nacionalnog bedema i nacionalnih barijera koje bi bile okrenute prema unutra, to jest prema ostalim nacijama u federaciji. Ukoliko se elementi ugrožavanja nacionalnih sloboda i javljaju iznutra, onda je to siguran znak da se društvo još nije radikalno obračunalo sa izvorištima zaostalih etatističkih struktura i u federativnim i u republičkim okvirima. Jer realna pretnja nacionalnim slobodama iznutra, u federaciji, može dolaziti samo iz hipertrofirane uloge države, od etatizma. Pretpostavke samoupravnog socijalizma, međutim, upućuju na to da se ingerencije države sve više ograničavaju na zaštitu nacija od spoljnih pretnji, a da se unutrašnji život nacija i njihov međusobni odnos u široj društveno-političkoj zajednici reguliše sve više na samoupravnoj i sve manje na državnoj osnovi.

Država nije adekvatno, a ni trajno, sredstvo koje može da služi klasno-integrativnim težnjama radničke klase i nacije i zbližavanju nacija. Država i u životu jedne nacije stvara privid i iluziju nacionalnog jedinstva. Ukoliko njene ingerencije jačaju, utoliko je taj privid veći, utoliko je to pouzdaniji znak da je nacija faktički nejedinstvena, da su u pitanju duboke protivrečnosti između ličnog i društvenog interesa, između interesa onih koji vladaju i onih kojima se vlada. U stvari, država, ako je reč o državnom „socijalizmu", produžava na izvestan način

dvojstvo nacije koje je prisutno u kapitalizmu. Iz istorije socijalizma već je poznato da birokratija može da svojata i radničku klasu i naciju, odnosno da mogu naporedo postojati istinski klasni i nacionalni interes radničke klase i interes birokratije koja usku i egoističku prirodu svog interesa prikriva paravanom klase i nacije. Iskustvo je pokazalo da bez obzira na svu veštinu birokratije u manipulisanju klasom i nacijom dolazi do kolizije tih dvaju interesa, a time katkad i do tragičnih posledica po socijalizam.

Reafirmacija države i državnosti, bilo kojeg oblika, sadržavala bi u istorijskom kontekstu jugoslovenskog samoupravnog socijalizma implicitno priznanje da su faktička ravnopravnost nacija i samoupravni tip socijalizma nespojivi, što bi bilo isto što i reći da klasno i nacionalno ne mogu ići jedno s drugim. Istina je, međutim, sasvim suprotna. Privid nespojivosti dolazi od elemenata starog i u klasnom i u nacionalnom, od birokratskog etatizma i unitarizma, s jedne, i uskogrudog nacionalizma i šovinizma, s druge strane. Ti elementi starog, konzervativnog i stvaraju idejnu konfuziju oko odnosa klasnog i nacionalnog u samoupravnom socijalizmu, svodeći čas nacionalno na quantité négligeable, a čas dajući primat nacionalnom nad klasnim. Osim toga, takvo priznanje vraćalo bi jugoslovenski pokret na dilemu u kojoj se nalazi savremeni socijaldemokratski i deo komunističkog pokreta, kojima je, i pored svih razlika, zajedničko to da nisu u stanju da pređu Rubikon koji deli državnu od samoupravne, ljudske zajednice.

Sve su to razlozi koji, po našem mišljenju, upućuju na saznanje da na savremenoj etapi jugoslovenske revolucije smisao doslednog rešavanja nacionalnog pitanja treba tražiti ne u jačanju države i državnosti, neo u jačanju samoupravljanja, i po horizontali i po vertikali društva. Drugim rečima, doslednost u rešavanju nacionalnog pitanja iscrpljuje se u doslednoj realizaciji samoupravnog koncepta socijalizma. Takav kurs, prirodno, nosi sobom stalne promene u karakteru federacije i političkom sistemu čiji se smisao izražava u sve radikalnijem prevladavanju svih oblika državnosti, i klasično-građanskog i birokratsko-etatističkog tipa. Prevladavanje elemenata etatizma u federaciji pretpostavlja njihovo dokidanje i na svim ostalim nivoima društvene zajednice. U tome se sadrže pretpostavke očuvanja kontinuiteta jugoslovenske revolucije i njene istorijske šanse da deluje kao antiteza ne samo buržoaskom već i birokratsko-etatističkom društvu.

Eshatologija odumiranja i „večitost" nacija

Jedna od dilema stalno prisutnih u savremenom socijalizmu izražava se u problemu odnosa između neophodnosti afirmacije nacije i nacionalne svesti, s jedne, i isto tako neophodnosti internacionalizacije te svesti, s druge strane. Ovaj problem se svojom drugom stranom ispoljava i kao problem odnosa između nacionalne i čovekove slobode. I jedan i drugi aspekat ove dileme stalno su prisutni i u jugoslovenskoj

teoriji i praksi, a u poslednje vreme čak su politički aktualizovani. Opravdani politički zahtevi da se nacionalna komponenta jače istakne u karakteru jugoslovenske federacije nisu, međutim, uvek praćeni i korektnim teorijskim tretmanom odnosa nacionalne prema klasnoj komponenti. Stoga se i dešava da se taj odnos postulira u antitetičko-hipotetičkom obliku: da li odumiru ili ne odumiru nacije, da li one ostaju ili ne ostaju u komunizmu? Tezom koja se suprotstavlja „eshatologiji odumiranja nacija" insistira se na tome da nacija nije „politička, već kulturno-istorijska" kategorija, što bi trebalo da znači da se na nju ne može odnositi teorija odumiranja budući da u njoj nisu sadržane političke, već samo kulturno-istorijske komponente. Pri tome se njoj suprotna teza, u stvari antiteza, svrstava u oblast „eshatologije odumiranja nacija".[12]

Suvišno bi bilo dokazivati da, tamo gde ima eshatologije, tu nema nauke i da, u onoj meri u kojoj je ona prisutna i u marksizmu, u toj meri on gubi dignitet i nauke i filozofije. Kad je reč posebno o „eshatologiji odumiranja nacija", nije teško prepoznati u njoj političku teoriju iz perioda staljinističke revizije marksizma u oblasti nacionalnog pitanja. Marksova teorija odumiranja klasa i nacije jeste teorija ostvarivanja slobodne ljudske zajednice (naučna vizija, a ne eshatologija), do koje se dolazi samo preko demokratskih i nacionalnih sloboda. Staljin je ovu teoriju osmislio prema dnevno-političkim potrebama etatističko-unitarističke birokratije ukidajući demokratsko-nacionalnu komponentu Marksove teorije. Koliko do juče kritikovani buržoaski unitarizam Staljin je zamenio „socijalističkim unitarizmom" smatrajući da je u njemu pronašao pravi istorijski oblik zbližavanja nacija i internacionalizacije nacionalne svesti. Ukratko, umesto internacionalizma zajednice koji bi izrastao iz raznolikosti slobodnih i ravnopravnih nacionalnih entiteta, izrastalo je „internacionalističko bratstvo" unitarističke birokratije koje je moglo i može da počiva samo na nasilnom i veštačkom „ukidanju" nacionalnih razlika i protivrečja, na mitu o „beskonfliktnom" i „monolitnom" jedinstvu i internacionalizmu.

Stoga bi, po našem mišljenju, trebalo praviti razliku između birokratsko-etatističkog koncepta društva i Marksove naučne, humanističke vizije ljudske zajednice, između „eshatologije odumiranja nacija" kojom se degradira nacionalna komponenta u borbi za socijalizam i Marksove klasno-strateške pozicije i naučno-istorijskih anticipacija. Osim toga, birokratsko-unitarističkom degradiranju nacije ne bi se mogla efikasno suprotstavljati ni jedna teorija koja bi pod izgovorom da vrši demistifikaciju klasnog vršila mistifikaciju nacionalnog, koja bi

[12] Za samu društvenu praksu i politički pokret osnovno je da se u svakoj novoj istorijskoj situaciji konkretno rešava odnos klasnog i nacionalnog, bez upuštanja u to šta će biti sa nacijama u dalekoj budućnosti, da li će i u kojim svojim elementima nacije ostajati i nakon odumiranja države i klase. To ne znači da futurološke naučne rasprave o naciji nisu od interesa za društvo i politički pokret. Interes za njih utoliko mora biti prisutniji ukoliko se radi o takvim „naučnim" prilazima koji vode degradaciji nacije ili degradaciji klasno-strateške pozicije i orijentacije pokreta.

lišavala naciju svakog klasno-političkog sadržaja i proglašavala interes nacije za „najsvetiji" među ostalim interesima, koja bi, ukratko, stavljala nacionalno iznad klasno-strateške oslobodilačke borbe radničke klase. Isticanje nacionalnih vrednosti kao primarnih i glorifikovanje „svetog" nacionalnog interesa poistovećuju se u praksi sa borbom protiv revolucionarnog pokreta radničke klase, sa razbijanjem njenih solidarističkih težnji, bez kojih ona ne može da egzistira kao svetsko-istorijski pokret.

Za revolucionarni radnički pokret podjednako su štetne i „eshatologija odumiranja nacija", čije su praktično-političke konsekvence negacija nacionalne ravnopravnosti u socijalizmu, i teorije koje su na jedan ili drugi način opterećene mitologijom „večitosti nacije" i time vode negiranju klasno-oslobodilačkog pokreta radničke klase. Staljinovoj apsolutizaciji „klasnog" nije prava zamena apsolutizacija „nacionalnog". I u jednom i u drugom slučaju radi se o metafizičkom obogotvorenju bilo klase bilo nacije. Birokratsko-unitarističkom konceptu internacionalizma ne može da bude prava, istorijski autentična zamena nacionalističko razbijanje solidarnosti radničke klase.

Klasa i nacija su istorijske kategorije, što znači da su nastale u određenim fazama razvitka ljudskog društva. Ako imamo dovoljne razloge da tvrdimo da je klasa istorijski relativna kategorija, teško bi bilo pronalaziti valjane argumente kojima bi se naciji mogli pripisivati atributi večitosti. Sa tvrdnjom da je nacija natklasna kategorija bili bismo odmah u sferi mistike. S druge strane, klasno i nacionalno nisu antinomične, ali isto tako nisu ni identične kategorije. One se ne mogu svoditi jedna na drugu niti zamenjivati jedna drugom. Nacionalno je uvek u funkciji klasnog, a ne obrnuto. Uvek se postavlja pitanje u kakvom je odnosu nacionalna sloboda i nacionalni interes prema klasnom oslobođenju i klasnom interesu. Borba za nacionalne slobode, iako integralna, ipak je samo deo borbe za oslobođenje radničke klase, a time i društva u celini. Istinski subjekat borbe za nacionalne slobode može biti samo radnička klasa, ali njene istorijske pretenzije prevazilaze okvire nacionalnih sloboda. Nacionalne slobode ne mogu biti najviša mera društvene i čovekove slobode. Nacija je, u krajnjoj liniji, i granica tih sloboda. Tek oslobođenjem radničke klase stvaraju se pretpostavke oslobođenja društva i čoveka od svih oblika otuđenja, to jest ostvarenja totaliteta slobode u totalitetu ličnosti i ljudske zajednice. Sve to ni u kom slučaju ne umanjuje značenje borbe za nacionalnu slobodu po sebi i za sebe kao i u odnosu na oslobođenje klase. Jer, ovog drugog ne može biti bez ostvarenja onog prvog. Time se oslobođenje nacije i oslobođenje radničke klase dovode u adekvatne dijalektičke i istorijske relacije.[13]

Samoupravno socijalističko društvo u afirmaciji klase sagledava i afirmaciju nacije. Ono ne strahuje od nacionalnih razlika i nacionalnih osobenosti. Štaviše, iz tih razlika ono crpe bogatstvo iskustva u borbi

[13] I marksizam je u svojoj biti teorija oslobođenja radničke klase. Teorija nacionalnog oslobođenja i nacionalne borbe značajan je integrativni deo marksizma.

za socijalizam. Tek na podlozi slobodnog ispoljavanja tih razlika nacije uspostavljaju prave zajedničke vrednosti, sličnosti i ciljeve. Na pretpostavkama individualizacije nacija i nacionalne svesti ostvaruje se pravo zbližavanje nacija. Sa tog stanovišta posmatrano, disonantno zvuče neki tonovi u našem javnom i političkom životu kojima se akcenat stavlja isključivo ili pretežno na potrebu razlikovanja, pa čak i veštačkog produbljavanja razlika između nacija. Ako je staljinizam minimizirao razlike i hipertrofirao sličnosti i zajedničko, naše društvo nije u toj situaciji, odnosno ne ulazi u promene međunacionalnih odnosa zato što je frustrirano nerešenim nacionalnim pitanjem, da bi moralo da ide u drugu krajnost, pa da minimizira sličnosti i veštački hipertrofira elemente koji razdvajaju i međusobno udaljuju nacije. To znači da proces individualizacije nacija i nacionalne svesti može biti društveno i klasno opravdan samo ako kao svoju drugu stranu ima zbližavanje nacija, integrativno povezivanje i internacionalizaciju nacionalne svesti. Taj proces u samoupravnom socijalizmu ima više šansi da uspe ukoliko je oslobođen birokratsko-unitarističkog dirigovanja i tutorstva, ukoliko je pod neposrednijim uticajem istorijskog interesa radničke klase.

Samoupravno socijalističko društvo pretpostavlja jednako pravo svakog naroda da samostalno, bez ičijeg tutorstva, odlučuje o tokovima samoupravnog i nacionalnog razvitka. To pravo u samoupravnoj federaciji ne umanjuje se time ako je dopunjeno i jednakom odgovornošću i jednakim obavezama prema očuvanju i daljem razvijanju zajedničkih tekovina u borbi za samoupravni socijalizam. Narode Jugoslavije ne ujedinjuje samo zajednički interes očuvanja nacionalne nezavisnosti već i zajednički interes razvijanja samoupravnih socijalističkih odnosa u društvu. U stvari, ovaj drugi interes predstavlja čvršću sponu njihovog jedinstva i pretpostavka je stabilnosti i trajnosti onog prvog interesa. Može se stoga reći da ni jedan narod nema veću odgovornost za očuvanje opšteg, ali zato ni jedan narod ne može imati ni manju odgovornost od drugih prema onome što se naziva opšti interes Jugoslavije. U tom smislu princip da treba polaziti od sopstvenog nacionalnog interesa ne bi mogao u samoupravnom socijalizmu da nosi u sebi nacionalnu isključivost, neuvažavanje interesa drugih nacija i neuvažavanje opšteg interesa. Taj princip ne bi mogao da vodi nacionalnom ekonomskom i kulturnom zatvaranju, autarkiji i nacionalnoj samodovoljnosti. Mi ne možemo biti manje nesebični u pomoći nerazvijenima unutar federacije nego što smo nesebični kao zemlja sa politikom pomoći zemljama u razvoju koja ima za cilj otklanjanje jaza između takozvanog Severa i Juga. Mi ne možemo ostajati anahrono provincijalni na planu unutrašnje ekonomske i kulturne integracije kada ceo svet tendira ka globalnoj integraciji i kada je naša spoljna politika usmerena na otvaranje Jugoslavije prema tom svetu.[14] U tom smislu i politika „čistih računa“, ma

[14] Paradoksalna je, na primer, pojava da, dok se naša spoljna politika bori protiv svih oblika zatvaranja svetskog tržišta, na unutrašnjem planu srećamo se sa otporima slobodnom i jedinstvenom jugoslovenskom tržištu (otpori slobodnom kretanju robe, kapitala, radne snage, otpori stvaranju velikih

koliko da je neophodna polazna pretpostavka ravnopravnosti nacija, ostala bi jednostrana ukoliko ne bi bila dopunjena i dimenzijom klasne solidarnosti i ukoliko ne bi bila praćena neometanim ritmom integrativnih procesa, i na nacionalnom i na međunacionalnom planu.

Isto tako, ni princip da svako treba prvenstveno u svojoj naciji da se obračunava sa nacionalizmima i drugim oblicima konzervativnih otpora ne znači i indiferentno, nezainteresovano ponašanje za iste takve probleme kod drugih nacija; taj princip ne negira internacionalističku obavezu uzajamne podrške u toj borbi. Svako nacionalno rukovodstvo primarno je odgovorno pred sopstvenim narodom, ali u isto vreme ono nosi i deo podjednake odgovornosti i za ukupan razvitak Jugoslavije, pa su tim svojim delom odgovorni i pred čitavom jugoslovenskom zajednicom.

Mi ne možemo biti manje zainteresovani jedni za druge nego što smo kao jedinstveni jugoslovenski pokret zainteresovani za sudbinu socijalizma u ostalim delovima sveta. Ako je već prisutna ta zainteresovanost za probleme socijalizma u svetu, ako se jugoslovenski pokret i određuje prema tim problemima, naročito kada su u pitanju krupne pojave koje mogu imati konsekvence ne samo za zemlju ili krug zemalja u kojima se javljaju već i za socijalizam kao svetski pokret, onda tim pre naša uzajamna i međusobna zainteresovanost morala bi biti veća jer smo istorijski, sistemski, ideološki i životno upućeniji jedni na druge nego što smo svaki pojedinačno upućeni na pokrete od kojih nas dele državne granice. U tom smislu zainteresovanost jednih za druge ne bi mogla da ima kvalifikativ mešanja u unutrašnje poslove nacije. Mešaju se sami problemi koji nas, i pored nacionalnih specifičnosti, povezuju i spajaju. Zainteresovanost prerasta u mešanje samo u tom slučaju ako iza nje stoje razni oblici pritiska, diktata, pretnji, dociranja i tutorstva. Ali, ako iza nje stoji uzajamno poštovanje suverenog odlučivanja unutar svoje nacije i ravnopravna pozicija unutar federacije (razume se, i jedno i drugo sistemski obezbeđeno), onda uzajamna zainteresovanost nije mešanje u suverena prava drugih, već oblik samoupravnog jugoslovenskog internacionalizma.

Samoupravni oblik jugoslovenskog internacionalizma proizlazi i iz pretpostavke da se u našem društvu ne vrši politička polarizacija između nacija. Moguća je, razume se, polarizacija koja proizlazi iz različitog odnosa prema rešavanju nacionalnog pitanja. Ali ta i takva polarizacija izraz je jedne dublje društvene i političke polarizacije između raznih vrsta konzervativnih snaga i progresivnih samoupravnih snaga našeg društva. Ne pojavljuje se, dakle, idejno-politička konfrontacija između nacija, jer ne postoje nacije koje bi bile više konzervativne i nacije koje bi bile više progresivne ili predodređene za avangardnu ulogu. Politička karta Jugoslavije nije politička karta američkog Severa i Juga. Kon-

integracionih sistema i slično). Paradoksalna je i pojava da odlazak naše radne snage u inostranstvo tumačimo kao normalnu migracionu pojavu u svetskim razmerama, kao oblik svetske integracije, a da ta ista migracija i taj isti migracioni proces nailazi na otpore unutar Jugoslavije.

frontiraju se i polarizuju progresivne i konzervativne snage jugoslovenskog društva u celini. Ta polarizacija preseca republičke i nacionalne granice. Otuda međunacionalnom „objedinjavanju" konzervativnih snaga moralo bi da bude suprotstavljeno još jače međunacionalno objedinjavanje progresivnih snaga jugoslovenske društvene zajednice.

Koliko god da je za jedan radnički pokret od krucijalnog značaja da se ničim ne degradira nacionalna komponenta, toliko je isto važno, ako ne i važnije, da se ne zanemari društvena, klasna osnovica nacionalnog pitanja. Ako kažemo da nema istinski klasnog interesa ukoliko u sebi ne sadrži i nacionalni interes, to jest da ne može biti nadnacionalnog klasnog interesa, onda je isto toliko tačno da ne može biti progresivan onaj nacionalni interes koji u sebi ne sadrži i klasni interes, to jest da ne može biti natklasnog nacionalnog interesa. Ako je tačno da se ne može ostvarivati sloboda jedne nacije na račun sputavanja slobode drugih nacija, ne manje je tačno da sloboda nacija nije sama sebi svrha, već da joj je kontekst oslobođenje radničke klase i oslobođenje čoveka.

Ne tvrdeći ništa novo, želeli smo da ukažemo na staru, dobro poznatu poziciju u marksizmu da je nacionalno pitanje, po svojoj suštini, uvek društveno, klasno pitanje.[15] Na jedan način ono se rešava u kapitalizmu, a na drugi u socijalizmu. Nacionalno pitanje u društvu sa socijalističkom orijentacijom uvek je tesno povezano sa pozicijom radničke klase u tom društvu naspram sopstvene birokratije i države. Od stepena demokratije koji radnička klasa izbori za sebe zavisi stepen opštedruštvene demokratije, a samim tim i stepen demokratičnosti i doslednosti u rešavanju nacionalnog pitanja. Što je radnička klasa manje vođena, što se njome manje rukovodi, odnosno što je više samorukovođenja radničke klase, u našim uslovima radničkog i društvenog samoupravljanja, to je veći stepen ličnih, društvenih i nacionalnih sloboda, nacionalne jednakosti i ravnopravnosti. To nas dovodi do saznanja, prvo, da se nacionalno pitanje ne rešava jednim aktom, ma koliko on bio revolucionaran i dalekosežan, da je to kontinuiran proces koji obara stara i donosi nova rešenja i, drugo, da nema „čistog" nacionalnog pitanja kao pitanja po sebi i za sebe, koje bi se moglo rešavati nezavisno od društvenih procesa i stalnog napredovanja radničke klase u osvajanju demokratije za sebe i za društvo u celini.

---

[15] Staljinizam je kompromitovanjem klasne suštine nacionalnog pitanja naneo ogromnu štetu radničkom pokretu i socijalizmu. Konsekvence su dobro poznate. Odiozitet koji je klasna komponenta navukla u staljinizmu uticao je i na mnoge marksiste, ali i na razne vrste „popravljača" marksizma. Ovi drugi vrše „dedogmatizaciju" marksizma najčešće na taj način što ga oslobađaju dijalektike i klasne premise. To su izvorišta odakle je potekao i izraz „nacionalni komunizam", sa pretenzijom da se njime objasni „suština" jugoslovenskog puta u socijalizam.

Prema tome, najnovije promene koje se vrše u karakteru federacije i političkom sistemu u nas ne odgovaraju samo na pitanje šta dobijaju nacije već i na pitanje šta dobijaju radnička klasa i društveno samoupravljanje. Ako promene u političkom sistemu donose sobom reduciranje državne vlasti ne samo u federaciji već i u svim društveno-političkim zajednicama — u republici, pokrajini i opštini, ako one unose više samoupravnog elementa u naš skupštinski sistem, ako one podstiču reafirmaciju i oživljavanje komuna, rečju, ako sve te promene znače korak dalje u faktičkom jačanju pozicije samoupravljača i u privredi i u društvu u celini, onda ne može biti sumnje da će i promene u međunacionalnim odnosima stajati na čvrstom tlu, to jest da neće imati karakter palijativa, već će biti temeljno društveno-istorijski i klasno zasnovane.

Janko Klikovac

KRIZA POVJERENJA ILI POLITIKE U POLJSKOJ

„Mnogo je zla bilo u tim godinama. Nasljeđe koje je taj period ostavio za sobom Partiji, radničkoj klasi i narodu u nekim oblastima života je više nego zabrinjavajuće“ — to su bile riječi Vladislava Gomulke prilikom stupanja na dužnost prvog sekretara Partije na Osmom (oktobarskom) plenumu Centralnog komiteta Poljske ujedinjene radničke partije 1956. godine kojima je ocijenio protekli osmogodišnji period. Takav odnos prema politici prethodnog perioda obećavao je da će se novo rukovodstvo svestrano založiti za ostvarivanje programa „poljskog puta u socijalizam“. Ironija sudbine je htjela da baš one ličnosti čiji je dolazak na čelo Partije trebalo da predstavlja garanciju dosljednog ostvarivanja „poljskog puta u socijalizam“[1] budu sada, poslije gotovo petnaest godina, označene kao nosioci politike koja je dovela do takve teške „krize povjerenja“ kakva se manifestovala u ozbiljnim sukobima sa radničkom klasom. I sada se ponovo mora govoriti o „teškom nasljeđu“, o „slabostima“ i „greškama“, za čije ispravljanje će biti potrebno da se uloži mnogo truda i napora, da se pokaže mnogo spremnosti i želje da bi se ova kriza savladala i uspostavio neposredniji kontakt rukovodstva Partije i države sa radničkom klasom.

Na nedavno održanom plenumu Centralnog komiteta PURP (6—7. februar 1971), čiji je zadatak bio da analizira uzroke nezadovoljstva radničke klase, prvi sekretar Partije, Edvard Gjerek, podsjetio je da je povećanje cijena nekih prehrambenih artikala bilo samo neposredan povod bunta radnika, ali da prave uzroke nezadovoljstva treba tražiti u politici koju je Gomulkino rukovodstvo sprovodilo već više godina. „Jasno je da se izvori decembarske krize ne mogu tražiti jedino u nezadovoljstvu koje je izazvano povećanjem cijena i u načinu tog povećanja“ — rekao je Gjerek na plenumu. „Kriza je narastala više godina i ima svoje dublje uzroke... Izvor krize je bilo slabljenje i čak duboko narušavanje za naš sistem obaveznih veza između rukovodstva

[1] Zajedno sa Vladislavom Gomulkom na Osmom plenumu CK PURP (oktobra 1956. godine) rehabilitovani su i ponovo vraćeni u najviše partijsko rukovodstvo njegovi suborci, žrtve „kulta ličnosti“: M. Spihalski, Z. Kliško, I. Loga Sovinjski, koji su nedavno, nakon krvavih nemira u baltičkim gradovima, isključeni iz partijskog rukovodstva i označeni kao ličnosti odgovorne za tešku situaciju i „krizu povjerenja“.

Partije i radničke klase i drugih sredina radnih ljudi. Već duže vremena je narastalo i širilo se nezadovoljstvo ekonomskom i socijalnom politikom, načinom rukovođenja od strane Partije i države. To nezadovoljstvo je preraslo u krizu povjerenja prema rukovodstvu Partije i države. Zbog toga se decembarska kriza može nazvati prije svega krizom povjerenja."

„OKTOBARSKI KURS" JE NAPUŠTEN

Snažan i skoro neposredan uticaj cjelokupnog stanovništva, a posebno radničke klase i inteligencije, na odluke Oktobarskog plenuma CK PURP 1956. godine doprinio je da se „duh oktobra" ubrzo osjetio i u praktičnoj politici partijskog i državnog rukovodstva. Među prvim mjerama donesen je zakon o radničkim savjetima, koji je otvarao put ostvarivanju ideje o radničkom samoupravljanju. Izvršene su značajne promjene u privrednom i društvenom sistemu u smislu jačanja osnovnih elemenata socijalističke demokratije, decentralizacije upravljanja, proširivanja prava preduzeća i jačanja uloge neposrednog proizvođača.

Sve to, razumljivo, nije moglo da se odnosi samo na pojedine oblasti društvenog života ili samo na određene slojeve stanovništva. To je bio proces koji je obuhvatio cjelokupan društveno-politički i privredni život zemlje i u kojem su našli mjesto i ulogu svi slojevi stanovništva — počev od radničke klase i inteligencije pa do seljaštva, koje je s pravom očekivalo poboljšanje materijalnog i društvenog položaja i ostvarivanje takve politike koja bi vodila računa o njegovom specifičnom položaju i zahtjevima i koja bi istovremeno orijentisala njegovu aktivnost ka socijalističkom razvitku sela.

U tom periodu, koji karakteriše široka aktivizacija svih slojeva stanovništva, postignuti su značajni rezultati kako u pogledu popravljanja privredne situacije tako i u pogledu stvaranja povoljnih uslova za regulisanje ostalih društvenih problema, posebno problema izgradnje društvenog i političkog sistema. Široka i vrlo plodna diskusija o problemima socijalističkog razvitka značila je snažan impuls i za razvitak poljske naučne misli. Pored poznatih naučnika svjetskog glasa, kao što su Oskar Lange, Mihal Kalecki, Adam Šaf i drugi, javljaju se i nova imena — Zigmund Bauman, Vlođimjež Brus, Lešek Kolakovski i niz drugih, koji kao predstavnici mlade generacije, uživajući snažnu podršku omladine, smjelo iznose svoje koncepcije o socijalizmu dajući na taj način značajan doprinos razvitku marksističke misli o socijalizmu i problemima savremenog društva uopšte.

Takav razvitak je, međutim, relativno brzo naišao na ozbiljne smetnje. Na to je uticao čitav niz faktora — spoljnih i unutrašnjih, objektivne i subjektivne prirode — počev od privrednih problema i objektivne pozicije državnih organa pa do subjekivnih shvatanja o ulozi Partije i partijskog aparata i činjenice da novo rukovodstvo nije bilo spremno za odlučniji obračun sa dogmatskim snagama, koje su i dalje bile u mo-

gućnosti da ozbiljno utiču na kreiranje i ostvarivanje praktične politike Partije i države.

Već krajem 1957. godine partijsko rukovodstvo se odlučuje na obračun sa snagama koje su insistirale na radikalnijem mijenjanju sistema, ograničavanju etatizma i razvijanju samoupravljanja. Partijsko rukovodstvo je okrenulo leđa jednom dijelu onih snaga, u prvom redu iz redova inteligencije i omladine, koje su mu u vrijeme oktobra davale snažnu podršku i istovremeno se orijentisalo na kompromise sa dogmatskim snagama, koje su takvu situaciju koristile da stabilizuju svoje pozicije. To se vrlo brzo odrazilo i na ranije proklamovanu politiku, u prvom redu na radničke savjete i na koncepciju razvitka privrednog sistema koja je na njima bila zasnovana. Novi zakon o radničkoj samoupravi donesen u decembru 1958. godine značio je usvajanje potpuno nove koncepcije o učestvovanju radnika u upravljanju. Radnički savjeti, koji su prema zakonu od 1956. godine predstavljali najviši organ radničke samouprave koji „rukovodi cjelokupnom djelatnošću preduzeća", sada postaju jedan od organa konferencije radničke samouprave preko koje kolektiv „saučestvuje u upravljanju", donosi odluke savjetodavnog karaktera i na taj način utiče i kontroliše aktivnost direktora, koji je kao predstavnik države ponovo neprikosnoveni rukovodilac preduzeća.

Takav odnos prema radničkim savjetima i uopšte prema učešću radnika u upravljanju predstavlja sastavni dio opšte političke orijentacije državno-partijskog rukovodstva. Već na Trećem kongresu PURP, koji je usvojio takvu politiku, ističe se parola „borbe na dva fronta", sa posebnim akcentom na „opasnost od savremenog revizionizma", što je omogućavalo da se pod takve optužbe podvede svaki zahtjev koji nije bio u skladu sa politikom rukovodstva.

Sve je to, nesumnjivo, značilo pasivizaciju onih snaga koje su svojevremeno tako snažno razvile inicijativu masa i usmjeravale je na rješavanje aktuelnih problema privrednog i društvenog razvitka zemlje. Težište je sada ponovo na jačanju državnog upravljanja i neposredne ingerencije partijskog aparata u sve oblasti društvenog života, što ne samo da nije moglo da nadoknadi snagu i stvaralački doprinos i inicijativu masa nego je, naprotiv, još više komplikovalo društvene odnose. Uz to su i dvije uzastopne nerodne godine (1961. i 1962), koje su dovele do ozbiljnog pada poljoprivredne proizvodnje, otežale položaj naročito onih industrijskih grana koje su neposredno povezane sa poljoprivredom (laka i prehrambena industrija), što je sve dovelo do ozbiljnog ugrožavanja ionako niskog životnog standarda stanovništva i uopšte je uticalo na cjelokupan privredni razvitak zemlje.

PRIVREDNA REFORMA I JAČANJE CENTRALISTIČKOG UPRAVLJANJA

Teška privredna situacija i sagledavanje potrebe za unošenjem nekih promjena u privredni sistem i ekonomsku politiku pada u vrijeme kada se i u Sovjetskom Savezu i u drugim socijalističkim zemljama

već počinje otvorenije ukazivati na potrebu sprovođenja privrednih reformi. Diskusija koja je u Sovjetskom Savezu pokrenuta oko poznatog članka prof. Libermana *Plan, dobit i premija* vrlo brzo je prihvaćena i od strane poljskih ekonomista, koji najčešće ukazuju ne samo na neodrživost i neopravdanost daljeg ekstenzivnog razvitka i favorizovanja određenih privrednih grana na račun životnog standarda nego i na potrebu zamjenjivanja administrativnog upravljanja usmjeravanjem razvitka posredstvom ekonomskih instrumenata.

Četvrti kongres Partije (jul 1964), održan u atmosferi snažnog pritiska za sprovođenje privredne reforme, prihvatio je takav kurs koji je omogućio da se u narednom periodu preduzme niz praktičnih mjera u mijenjanju postojećeg sistema i metoda upravljanja. Bilo je potrebno prvenstveno povećati zainteresovanost proizvođača za ostvarivanje takve politike. To je značilo i potrebu aktivizacije organa radničke samouprave u preduzeću — počev od radničkih savjeta do sindikalnih i partijskih organizacija. To se osjetilo naročito u takozvanim eksperimentalnim preduzećima; ona su imala znatno veća prava u pogledu samostalnog odlučivanja i djelovala su u posebnim uslovima budući da je rukovodstvo željelo da prvo u njima provjeri dejstvo pojedinih ekonomskih mjera prije nego što ih proširi na druga preduzeća. U tom periodu izvršene su znatne promjene u sistemu, a posebno u metodima planiranja, koje su omogućavale preduzećima da u izvesnoj mjeri utiču i na utvrđivanje planskih zadataka. Izmijenjena je i struktura rukovođenja u prvom redu putem jačanja pozicija privrednih udruženja, na koja se prenosi jedan dio ranijih funkcija ministarstava i bivših uprava, dok se, s druge strane, proširuju njihova prava u neposrednom rukovođenju preduzećem. Izvršene su i izvjesne promjene u strukturi cijena i u sistemu nagrađivanja, što je trebalo da znači prilagođavanje administrativnog upravljanja nekim izrazitijim zahtjevima tržišta i ekonomskih zakona. Međutim, sve te promjene su bile podređene shvatanju o potrebi očuvanja dominantne uloge plana i centralizovanog državnog upravljanja privredom, što je u suštini značilo svođenje „privredne reforme“ samo na neke praktične mjere usavršavanja administrativnog upravljanja.

Konstantno prisutni problemi privrede, nastojanje da se i dalje favorizuje jednostrani kurs industrijalizacije i ekstenzivni razvitak, zapostavljanje životnog standarda stanovništva, koji je sa svoje strane takođe predstavljao smetnju unapređenju privređivanja, učinili su da je rukovodstvo bilo sve više angažovano tim problemima i nastojalo je da na njihovom rješavanju što više angažuje čitav partijski aparat, koji neminovno postaje sve brojniji. Partija se sve više „ekonomizira“. Zapostavljajući sve ostale oblasti društvenog života, partijska rukovodstva preuzimaju na sebe glavnu odgovornost za sva zbivanja u privredi; partijske organizacije, a posebno profesionalni partijski aparat, pretvaraju se u instrument pritiska preko kojeg se iznuđava izvršavanje planskih zadataka. Takva koncepcija i shvatanje mjesta i uloge Partije tražila je i odgovarajuću kadrovsku politiku, koja je danas predmet ozbiljne kritike, kao jedan od uzroka „krize povjerenja“. Ta politika je favorizovala

ljude sklone administrativnom, birokratskom rješavanju problema, ljude čija je društvena pozicija bila takva da nijesu bili zainteresovani za razvijanje socijalističke demokratije.

Čitavi slojevi društva su ostavljeni van aktivnog društvenog života, bez praktične mogućnosti da utiču na kreiranje politike. Aktivnost društvenih i političkih organizacija u takvom sistemu je bila moguća samo u onom smislu i obimu u kojem je bila podređena potrebama praktičnog ostvarivanja tekuće politike partijskog i državnog rukovodstva.

Takva politika, za koju se danas već otvoreno ističe da je dovela do kidanja veza sa radničkom klasom, morala je stvoriti situaciju bremenitu ozbiljnim sukobima.

„SAVREMENI REVIZIONIZAM“ I OMLADINA

Već prve mjere privredne reforme — posebno one koje su zahtijevale samostalnije djelovanje preduzeća i slobodnije prilagođavanje zahtjevima ekonomskih zakona — nailazile su na različit prijem i reagovanje kako u samoj privredi tako i u ostalim oblastima društvenog života. Bilo je očigledno da privredne mjere ne mogu biti uspješne ukoliko ne budu praćene i odgovarajućim društvenim promjenama. Dok su, s jedne strane, promjene u sistemu i metodima planiranja i finansiranja privrede uticale na oživljavanje aktivnosti organa radničke samouprave u preduzećima, kao i sindikata, s druge strane, snage etatizma, osjećajući se ugrožene, nastojale su da zadrže dalji razvitak tog procesa. U redovima inteligencije, uključujući i tehničku inteligenciju, a posebno među omladinom, oživljavaju zahtjevi za brže i smjelije uvođenje slobodnijih odnosa u društvu, za odlučnije mijenjanje postojeće koncepcije socijalističke izgradnje. „Ekonomizirana“ Partija nije bila u stanju da shvati i prihvati i na taj način da usmjerava taj talas koji je doveo do snažne aktivizacije širokih slojeva inteligencije i omladine. Rukovodstvo je vidjelo jedini izlaz u direktnom suprotstavljanju njihovim zahtjevima, u ponovnom prihvatanju parole o „savremenom revizionizmu“, o „ideološkoj diverziji imperijalizma“. Sukobi partijskog rukovodstva sa inteligencijom postaju sve češći i otvoreniji, a kada se to prenijelo i na široke slojeve omladine, došlo je do oštrih, pa i krvavih sukoba u mnogim gradovima Poljske. I umjesto da ispita sopstvenu politiku, sopstvene stavove i odnos prema omladini, rukovodstvo je tražilo uzroke tih sukoba na drugoj strani — ocjenjujući svaki proces, svaki zahtjev za mijenjanje tekuće politike kao antisocijalističku mjeru izazvanu pod uticajem revizionističkih i imperijalističkih snaga.

Poljsku je ponovo zahvatio talas „borbe protiv revizionizma“, koji se ne ograničava samo na ideološku i političku aktivnost već se uz primjenu najoštrijih administrativnih mjera onemogućava svaka ne samo politička nego i naučna aktivnost svima onima koji nijesu bili spremni da tekuću politiku rukovodstva prihvate kao jedino moguću i ispravnu politiku socijalističke izgradnje. Poznata imena poljske nauke iz redova

ekonomista, filozofa, sociologa gube mjesta na univerzitetima i u institutima, onemogućava im se svaka naučna i druga javna aktivnost.

Sve se to događa u vrijeme kada se i u drugim evropskim zemljama zapaža snažan porast političke aktivizacije omladine, tako da zbivanja u Poljskoj, omladinski protest protiv postojećeg stanja i politike, dobijaju još više u svom društvenom značaju.

I događaji u drugim socijalističkim, posebno susjednim zemljama morali su se odraziti i na Poljsku. Ostvarivanje mjera privredne reforme skoro da ni u jednoj drugoj socijalističkoj zemlji nije nailazilo na takav otpor dogmatskih snaga kao što je to bilo u Poljskoj. Zato otvaranje „januarskog kursa" u Čehoslovačkoj, kada je — nakon smjenjivanja Novotnog — otpočelo ostvarivanje privredne i društvene reforme na širokom frontu, nije moglo a da ne pobudi, s jedne strane, široko interesovanje poljskog stanovništva, a da, s druge, ne izazove ozbiljnu zabrinutost rukovodstva za sopstvenu sudbinu, što je i uslovilo njegovu posebnu angažovanost i zainteresovanost da utiče na tok događaja u Čehoslovačkoj, uključujući i aktivno neposredno angažovanje u vojnoj intervenciji u avgustu 1968. godine.

U takvoj situaciji pripreman je i održan Peti kongres PURP (novembar 1968), koji je imao zadatak da usvoji program privrednog razvitka zemlje i utvrdi osnovne smjernice daljeg socijalističkog razvitka. Odluke kongresa su zato neminovno nosile pečat tog stanja i uticaja onih snaga koje su favorizovale dalje jačanje administrativno-birokratskog sistema upravljanja privredom i društvom uopšte.

JAČANJE DRŽAVNOG, CENTRALISTIČKOG UPRAVLJANJA PRIVREDOM

Rukovodstvo je smatralo za potrebno da postojeće oštre unutrašnje sukobe, a posebno oštro reagovanje na demonstracije i druge oblike protesta, opravda postojećim odnosom snaga na međunarodnoj areni, odnosima „dvaju svjetskih sistema", ideološkom i političkom aktivnošću imperijalističkih snaga, koje uz pomoć „savremenog revizionizma" nastoje da onemoguće mirnu socijalističku izgradnju. Zato je i na Petom kongresu PURP konstatovano da u savremenom društvu dolazi do daljeg zaoštravanja klasne borbe i u samim socijalističkim zemljama, što, prema tome, opravdava nužnost oštrog reagovanja na svaku pojavu i aktivnost snaga koje, suprotstavljajući se politici rukovodstva, „objektivno služe imperijalizmu".

Izložena načelna orijentacija tražila je i odgovarajući pristup ekonomskom razvitku zemlje, koji je značio dalje nastavljanje programa ekstenzivnog razvitka privrede i favorizovanja razvitka proizvodnje sredstava za proizvodnju, a time i dalje nastavljanje kursa zapostavljanja životnog standarda stanovništva i kvalitativnog mijenjanja strukture i metoda privređivanja. Svi zahtjevi za ekonomsko usmjeravanje privrednog razvitka uz pomoć tržišta i ekonomskih zakona odlučno se odbacuju, a neminovne mjere tehničke rekonstrukcije i modernizacije

privrede imale su se ostvarivati pod direktnim rukovodstvom države, primjenom administrativnih mjera prinude. Razrađen je program dovršavanja tekućeg petogodišnjeg plana, koji je imao za cilj da poljsku privredu prilagodi zadacima narednog petogodišnjeg plana, kada je trebala da se ostvari tehnička rekonstrukcija i privreda prilagodi zahtjevima tehnološke revolucije.

Bilo je potrebno izvršiti selekciju postojećih preduzeća i posebnu pažnju posvetiti onim granama koje će u narednom periodu biti nosioci privrednog progresa i tehnološkog napretka. Pripremljen je i nov sistem i metodi finansiranja ne samo investicija nego i cjelokupne proizvodne aktivnosti. Razrađen je i nov sistem nagrađivanja u privredi i uspostavljen je drukčiji odnos između pojedinih privrednih grana zahvaljujući novom odnosu cijena i sistemu snabdijevanja i distribucije proizvoda.

Sve su to bili problemi koji su rješavani strogo centralizovano, van preduzeća. Administrativno je odlučivano o takvim problemima koji su čitave privredne grane, a ne samo pojedinačna preduzeća, čitave slojeve stanovništva i grupe zaposlenih — dovodili u potpuno nov odnos, u drukčiju situaciju, koja je mogla značiti kako bitno poboljšanje tako i pogoršanje njihovog materijalnog i društvenog položaja. Od samog proizvođača, od preduzeća, skoro da uopšte nije zavisilo u kakvoj će se situaciji naći nakon stupanja na snagu novih administrativno donesenih privrednih mjera.

Takva koncepcija privrednog razvitka zemlje, a posebno način vođenja ekonomske politike, bili su — pod pritiskom radničkih zahtjeva — predmet oštre kritike i na posljednjem plenumu CK PURP. Ne osporavajući rezultate postignute u toku proteklog petogodišnjeg perioda, kao ni nužnost prilagođavanja privrede zahtjevima naučno-tehnološke revolucije, Edvard Gjerek je istovremeno vrlo kategorično ukazao na suštinski pogrešan pristup, a posebno na neprihvatljive metode vođenja ekonomske politike. On je ukazao na neopravdanost politike grubog zapostavljanja životnog standarda masa, koja je dovela do njegove stagnacije i koja je predviđala samo minimalan porast i za naredni petogodišnji period. U proteklom petogodišnjem periodu realna zarada zaposlenih je porasla samo za 2%, dok je kod mnogih socijalnih grupa zabilježeno znatno pogoršanje.[2] U taj kompleks dolazi i zapostavljanje problema stambene izgradnje, usluga, objekata društvenog standarda i uopšte snabdijevanja tržišta artiklima široke potrošnje.

Konstatovano je da je aktivnost svih institucija bila podređena potrebama ostvarivanja politike koju je kreirao sve uži krug, najuži centar, koji nije bio zainteresovan za inicijativu „odozdo". Istupajući kao jedini predstavnik, jedini tumač i zaštitnik opštih interesa radničke klase, takvo rukovodstvo uzurpira prava klase i Partije i kida veze sa njima. S druge strane, ranička klasa gubi i formalan osjećaj da učestvuje u izgradnji

[2] Vidi govor Edvarda Gjereka na Osmom plenumu CK PURP, „Tribuna Ludu", 8. februar 1971.

politike, ne vidi mogućnost da kroz postojeće organizacije i institucije sistema demokratskim putem utiče na tok i smjer socijalističke izgradnje. Izgubljen je kontakt između rukovodstva i klase, nastala je „kriza povjerenja", koja je krajem 1970. godine dovela do krvavih sukoba u nizu gradova poljskog Baltika, koji su predstavljali ozbiljan šok za čitavo poljsko društvo.

ŠTRAJKAČI I RUKOVODSTVO

Pouke Poznanja 1956. i Varšave 1968. godine nijesu bile dovoljne za Gomulkino rukovodstvo, koje je svaki protest, svako negodovanje na pojedine mjere praktične politike svrstavalo u antisocijalističku, antipartijsku aktivnost. Gomulka, koji je 1956. godine dobio široku podršku stanovništva kada je povodom poznanjskih događaja kategorički izjavio da se „radnička klasa nikada nije lakomisleno prihvatala štrajka kao oružja borbe za svoja prava" i da „nazadne snage nijesu nikada mogle u njoj da nađu podršku", sada je, poslije četrnaest godina, izdavao naređenje da se „svim sredstvima" suprotstavi zahtjevima radnika — štrajkača, koji su odjednom postali „huligani", „provokativni — antisocijalistički elementi" i čije proteste je ocijenio kao „kontrarevolucionarna zbivanja". Čovjek, koji je, preuzimajući rukovodstvo Partije, kategorički i odlučno branio prava poznanjskih radnika da i putem štrajka i javnog protesta izraze svoje negodovanje „protiv izopačavanja osnovnih principa socijalizma" — sada je morao biti uklonjen iz rukovodstva da bi ustupio mjesto onim snagama koje su se pokazale spremne da se bore za „vraćanje izgubljenog povjerenja", za uspostavljanje neposrednog kontakta sa radničkom klasom. A činjenica da su se takve snage našle i u dijelu bivšeg rukovodstva samo još jasnije ukazuje da politika koja je dovela do takvog razvoja događaja nije uživala jedinstvenu podršku čak ni u najužem državnom i partijskom rukovodstvu. „Faktičko preuzimanje od strane rukovodstva niza funkcija koje bi trebalo da pripadaju vladi oslabilo je i umanjilo ulogu političkog rukovodstva" — rekao je Gjerek na Osmom plenumu CK. „Ukinute su granice odgovornosti institucija i ličnosti. Reducirana je uloga Politbiroa, Sekretarijata i samog Centralnog komiteta. Njihovo mjesto preuzelo je takozvano usko rukovodstvo sastavljeno od nekoliko lica."

Tako se sistem razvijao u pravcu koji je vodio ka sve većem paralisanju svake mogućnosti demokratskog uticanja na aktivnost oligarhijskog vrha, za koji je čak i Politbiro, a ne samo CK, predstavljao suviše širok organ, tako da su sva bitnija pitanja rješavana bez prethodnog konsultovanja čak i tog najvišeg partijskog organa. Osuda takve prakse i odlazak najviših partijskih i državnih rukovodilaca na direktne razgovore sa štrajkačima u primorskim gradovima predstavlja ozbiljan, može se čak reći i odlučujući korak koji vodi ka preodolijevanju „krize povjerenja", ali to ipak još ne daje i odgovor na aktuelno pitanje — gdje su izvori takvog „izopačavanja osnovnih principa socijalizma" kada je rad-

nička klasa prinuđena da, umjesto svakodnevnog neposrednog uticanja na kreiranje politike, svojom krvlju mora prinuditi rukovodstvo „vlastite Partije“, „vlastite države“ da sasluša njene zahtjeve? Kakva je uloga u tome i samog sistema centralizovanog državnog rukovođenja, koji onemogućava široko razvijanje inicijative masa? Kakva je u tome uloga postojeće prakse i metoda rukovođenja Partijom i kakvo je njeno mjesto i uloga u sistemu? Da li i tu leže izvori autokratizma i izolovanja pojedinaca i čitavih rukovodstava od masa? Zašto je došlo do pasivizacije organa radničke samouprave, zašto su sindikati, koji su već jednom preživjeli tešku krizu izolovanja i bili otpočeli svoju renesansu, ponovo došli u situaciju kada su zahtjevi radničke klase morali da idu mimo njih?

Događaji koji su tako ozbiljno potresli poljsko društvo ne mogu se svesti samo na reagovanje radničke klase na neke neprihvatljive administrativne mjere rukovodstva. Te mjere su, uostalom, isto tako administrativno i ukinute, ali to nije niti je moglo donijeti rješenje nastale krize. Problem je, kako je konstatovano i na plenumu CK PURP, znatno dublji, a višečasovni neposredni dijalog rukovodilaca Partije i vlade sa štrajkačima predstavlja, bar za sadašnju situaciju, najbolji način da se nadomjesti nepostojanje institucija koje bi omogućile neposredan, svakodnevan demokratski uticaj neposrednih proizvođača na politiku a aktivnost rukovodstva. Aktivnost radničke klase je dala snažan impuls i svim ostalim socijalističkim snagama u zemlji da se odlučnije suprotstave antisocijalističkim, u prvom redu dogmatskim snagama, koje svoje uporište nalaze u snažnim pozicijama državnog i partijskog aparata i koje će i dalje nastojati da ih očuvaju.

U plenumskim odlukama preporučeno je razvijanje diskusija o svim problemima aktuelne politike. Pouke koje se izvlače iz dosadašnjih iskustava, zatjevi za šire informisanje javnosti, za javnost rada partijskih i državnih foruma, za šira prava predstavničkih organa, za svestraniji razvitak socijalističke demokratije podsjećaju na intenzivna društvena kretanja koja su 1956. godine našla put i omogućila izlazak iz teške krize u koju je socijalistički razvitak zemlje bio zapao zbog birokratske politike vođene u prethodnom periodu. Svako izjednačavanje i insistiranje na analognosti sadašnje i tadašnje situacije bilo bi, međutim, nepravilno. Jer, drukčiji su i spoljni i unutrašnji, kao i objektivni i subjektivni uslovi. Poljska privreda je, i pored znatnih aktuelnih problema, bitno napredovala ne samo po ukupnim kapacitetima već i po strukturi i tehničkom napretku. Bitno je izmijenjena i struktura stanovništva, a posebno radničke klase, pri čemu je znatno porastao ne samo brojni udio nego i društveni uticaj inteligencije i uopšte visokoobrazovanih kadrova. Od znatnog je uticaja i naučno-tehnološka revolucija, čiji zahtjevi su bitno uticali na karakter privredne reforme i mjera koje se u vezi sa tim preduzimaju. Sve to, nesumnjivo, utiče na razvitak sadašnje diskusije, na karakter i intenzivnost angažovanja pojedinih slojeva stanovništva i socijalnih grupa pri traženju rješenja za aktuelne probleme

poljske stvarnosti, pri pronalaženju puteva koji bi vodili najbržem i najefikasnijem rješavanju „krize povjerenja“ radničke klase u rukovodstvo svoje Partije i države.

Osude dosadašnjih metoda i prakse izolovanja rukovodstva, uspostavljanje nove prakse u ostvarivanju kontakta sa radničkom klasom, pokazuje se u sadašnjem momentu i kao najrealniji pristup rješavanju aktuelnih problema cjelokupne politike, ali istovremeno to ukazuje i na nužnost daljih promjena koje bi značile dublje istraživanje i uklanjanje uzroka reprodukovanja takvih pojava i metoda koji su bili predmet bunta radničke klase. Moraće se sagledati koliko su metodi aktivnosti rukovodstva i uopšte državnog i partijskog aparata u cjelini bili uslovljeni i samim karakterom politike.

Komentari

Dragana Kraigher

PROTIVREČNOSTI DANAŠNJE KULTURNE SITUACIJE

Zajedničko obeležje živih diskusija o problematici kulture, odnosno kulturnih delatnosti povodom prihvatanja novih sadržajnih i sistemskih rešenja, koliko ih poznajem, bilo bi — duboko nezadovoljstvo mogućnostima koje društvena zajednica ima danas za zadovoljavanje potreba koje uslovljavaju i omogućavaju progresivni razvoj toga društva u budućnosti. Danas se vrlo brzo menjaju unutrašnje strukture društva, ali izvanredna dinamika društvenih kretanja u isto vreme sve više zaoštrava odnose — ne samo međuljudske već i „međuinstitucionalne" — razvijanjem dilema o specifičnosti područja političkog, kulturnog (to jest duhovno-stvaralačkog), masovno-kulturnog rada itd.

Preovlađivanje određenih uticaja u pojedinim razdobljima u razvoju čovečanstva (na primer, religije, tehnike, ekonomike itd.) istorijska je činjenica, tako da nas analiza današnjeg stanja u svetu, pa i kod nas, nikako ne bi iznenadila saznanjem o premoći pragmatizma kako u filozofiji tako i u politici itd. Taj pragmatizam je uslovljen razvojem proizvodnih snaga i razmahom novih oblika tehnologije. Razumljivo je da se premoć pragmatizma na različite načine odražava i u svesti ljudi. Industrijska civilizacija, koja je zahvatila ceo svet, izmenila je osnove i naše civilizacije. Kao što je propast feudalizma i munjeviti prodor kapitalizma neumitnom konačnošću srušio do tada važeću hijerarhiju vrednosti i postavio suštinsko pitanje o perspektivi čovekove egzistencije na sasvim nov način, tako su i pri prelasku iz jednog društveno-političkog i ekonomskog sistema u drugi morale nastati temeljite revolucionarne promene ne samo u društveno-ekonomskoj bazi već i u njenoj nadgradnji. Stravična usamljenost pojedinca rođena u krizi kapitalističkog sistema može u socijalizmu u početku da uhvati čvrstog korena na tlu kolektivnog, ali pri tom (i to je od bitnog značaja) ne sme i ne može biti pogođena humanistička suština perspektive potpunog ostvarenja čoveka kao subjekta i kao stvaraoca. Presudna uloga koju ima čovek u stvaralaštvu dokazuje nam da kulturna delatnost mora biti rezultat *svesne* čovekove akcije i da se samo u toj i takvoj svesnoj akciji čovek realizuje kao individualno i kao društveno biće istovremeno. Realizuje se u procesu koji se istovremeno razvija u oba pravca, to jest u individualnom i

društvenom, tako da se ne može očekivati neka konačna realizacija ni u jednom od ta dva pravca: ni apsolutna realizacija „individualnog“ ni apsolutna realizacija „društvenog“.

Sa socijalističkom revolucijom nastali su sasvim novi društveno-ekonomski odnosi, što se, naravno, na odgovarajući način odražava i u nadgradnji. Ti novi, izmenjeni odnosi zahtevaju i oblikuju novoga čoveka, čoveka sa drukčijim zahtevima i novim potrebama. Lenjin je, na primer, upravo u radikalnoj izmeni osnova sadržinskih vrednosti i u isto tako radikalnom proširenju masovne osnove kulturnog razvoja video onu stvarnu revoluciju koja ne samo omogućava ostvarenje neposrednih zadataka političkog ili ekonomskog karaktera već ujedno približava konačni cilj socijalističkog društvenog preobražaja.

Položaj kulturnog delovanja — istorijski gledano do danas — po pravilu karakteriše egzistencijalna zavisnost od konkretnih promena u društvenoj bazi, jer je sredstva za svoj opstanak i razvoj uvek crplo, na jedan ili drugi način, iz ostvarenih sredstava viška rada. Otuda izvire istorijski uslovljena klasna podvojenost kulture.

Današnja situacija na području kulturnih delatnosti ima svoje korene u prvom posleratnom razdoblju državnog, administrativnog kapitalizma, kad se celokupna sfera direktno uključila u parazitski automatizam raspodele viškova otuđenog rada. Međutim, pri prelasku na kvalitativno nove ekonomske i društveno-političke odnose etatizam je počeo gubiti ono što mu je bilo najznačajnije — svoju materijalnu bazu. Društvo se sve više oslobađa jarma etatizma, a to se bolno odražava na položaj kulturnih delatnosti, koje se još nisu mogle u celini osloboditi čari koje im je stvarala iluzija u krilu pokroviteljskog etatizma. U tom sistemu je, naime, izdvajanje određenog dela društvenih sredstava za kulturne delatnosti bilo *obaveza* društva, pri čemu je budžet bio samo posrednik između države i rada kulturnih stvaralaca. Razume se da su se pri tom kulturne delatnosti strukturalno i profesionalno institucionalizovale i pri tom isključile oba osnovna kriterijuma socijalističkog društva: kriterijum društvene potrebe i kriterijum vrednosti. Institucionalizam je učvrstio svest koja je identifikovala kulturu s kulturnim institucijama i obrnuto. Takva svest je, naravno, već unapred odbacivala svaki pokušaj deetatizacije, oslobađanja kulture i njenog klasnog karaktera, ali je u velikoj meri i onemogućavala razvoj stvaralačkih snaga u smislu integracije slobode rada i slobode stvaranja. Tradicionalne kulturne ustanove, krute i zagledane u sebe, „proizvode“ po inerciji sistema, na uveden i naviknut način, pri čemu, naravno, dolazi do konfliktnih situacija, naročito oko pitanja *kako* i pre svega *koliko* „društvo“ priznaje i vrednuje rad ljudi na kulturnom području. Pri tom se pojam „društvo“ izjednačava sa pojmom „administracija“, koja — odvojena od društvene proizvodnje — iz centra finansira privilegovane delatnosti na temelju nekih više ili manje apstraktnih programa rada i efekata. Zbog specifičnosti kulturnog rada postoji mogućnost da se upravo tu učvrsti monopol prosečnosti pod maskom brige za kulturu, jer je u povezanosti kancelarijske i kulturne birokratije uz demagoško korišćenje demokra-

tije mogućno svaku, čak i nepostojeću ali institucionalizovanu, „vrednost" rada koji se vrši u okviru kulturne institucije proglasiti za vrednost od opšteg značaja. Poznato je da se kod nas vrlo brzo može steći status stvaraoca — uz ispoljen talenat i skoro bez uloženog rada najčešće je dovoljna planski organizovana i agresivna drskost. Razume se, istinski stvaralac može biti samo onaj kome je društvo to priznalo na osnovu osvedočenog talenta, ali tek pošto je nešto uradio, usavršavao se, razvijao i rastao u neprestanom javnom nastupanju kao učesnik u oblikovanju društvenog života. Zato je javno mnenje pravi sudija talenta i rada, i to svakoga rada, jer vrednosti koje gube ili uopšte i nemaju društvenu funkciju — nisu vrednosti.

Svakako bi očekivanje da samoupravni odnosi lako „prodru" i učvrste se u sferi kulturnih delatnosti bilo blisko idealizmu jer je samoupravljanje još uvek nov i pre svega dugotrajan proces, u kome će do razrešavanja nekih problema društvenog razvoja doći ranije, neki će privremeno biti zanemareni, a mnogi problemi će se pojaviti u sasvim novoj svetlosti. Na primer, nije retko shvatanje da je kultura nužan (ali ne nužno potreban!) pratilac društvenih kretanja, luksuzna oprema našeg slobodnog vremena. To je u suštini socijalizmu tuđ odnos prema kulturnom radu i kulturnom stvaralaštvu. U takvom *sistemu* shvatanja društvenog značaja razvijanja celokupnog područja kulturnih delatnosti te delatnosti ostaju praktično samo „parazit" koji uzima ono što mu se „daje". Međutim, nekakvo vraćanje sredstava „izdvojenih" na takav način ne može se jednostavno sagledati, a još manje neposredno vrednovati. Samoupravljanje na području kulture — odnosno takozvanih neprivrednih delatnosti takođe — uopšte se ne može ostvariti bez materijalne baze, a kulturni (prosvetni, naučni itd.) rad je isto tako proizvodan kao i u sferi „privredne" delatnosti, samo što takav rad stvara „dohodak" po pravilu na dugi rok. Lično se zalažem za to da se ukine nepravilno nazivanje te široke sfere čovekovog nužno potrebnog delovanja kao „neprivredne", uprkos tome što je ta terminološka podela uhvatila čvrstog korena naročito u našoj finansijsko-političkoj praksi kao najkraći mogućan *opis* određenog područja društvene delatnosti.

Uloga kulturnih delatnosti u socijalizmu nije (samo) prosvetiteljsko vaspitavanje već pre svega *svesno* menjanje uslova koji razgraničavaju fizički rad od umnog. A bitni element proizvodnih snaga svakako jeste i ostaje čovek, i to čovek koji je više ili manje pismen, obrazovan, čovek kod koga su potrebe za širokim spektrom kulturnih dobara razvijene, prigušene ili se kod njega takva misao još nije ni pojavila, još nije prodrla do svesti. Međutim, svi ti ljudi, svaki za sebe i zajedno, u našem sistemu samoupravljanja su subjekti neposrednog odlučivanja. To važi i onda kad je u pitanju odlučivanje o potrebama kulturnog, prosvetnog, naučnog itd. razvoja. Razumljivo je da neobrazovan ili slabo obrazovan čovek, čovek koji nema kulturnih potreba ili čak *negira* postojanje potreba te vrste, da takav čovek u praksi negira suštinu samoupravljanja, a, pored toga, i ometa ostvarivanje reformnih zahteva za većom produktivnošću rada, za doslednijim i efikasnijim uvođenjem mehanizacije, za

modernijom organizacijom proizvodnje na naučnom nivou itd. Ukratko, i privredni, odnosno neposredno ekonomski, napredak društva zavisi od razvijenosti i mogućnosti organizovanog uticanja kulturnih delatnosti. I kao sredstvo poboljšanja materijalno-ekonomske osnove društva kultura ostaje jedina *realna* mogućnost za postizanje dalekog cilja samoupravnog socijalističkog društvenog razvoja. To bi, dakle, bilo centralno pitanje i bitna karakteristika razvoja socijalističke društvene zajednice: zahtev za ekspanzijom kulturnih delatnosti i za dostupnošću svih područja kulturnog rada i kulturnog stvaralaštva sve širem krugu radnih ljudi.

Međutim, poslednjih godina sve više uviđamo da nam propadaju i same osnove na kojima počiva snažan ali obavezan projekt samoupravnog razvoja naše društvene zajednice. Nekim nepromišljenim merama „štednje" radi sužavanja osnove budžetske politike, kao i neprogramskim trošenjem u okviru budžeta, ozbiljno su uzdrmane osnove sistema o kome je ovde reč (kao na primer: porast nepismenosti i polupismenosti, nizak nivo obrazovanja u privredi i upravno-političkom aparatu itd.).

Na drugoj strani se može videti da nedovoljna društvena briga za razvijanje elementarne kulture traži saveznike i opravdanje u tome što se sve više pažnje posvećuje takozvanoj reprezentativnoj kulturi, koja se po pravilu koncentriše u nekoliko centara, sa tendencijom da se broj takvih centara stalno povećava. Zahtevi za zadovoljavanje „reprezentativno-kulturnih" potreba svakako su glasniji i češći od zahteva za zadovoljavanje nemih i nepisanih potreba omogućavanja elementarnog kulturnog razvoja. Svest o potrebi dugoročnog ulaganja u razvoj i unapređenje elementarnih kulturnih delatnosti u stvari je vrlo slabo razvijena i u praksi je — usuđujem se da tvrdim — jedva s vremena na vreme osetimo.

Naše unutrašnje društvene odnose najčešće karakteriše neki — pozitivan ili negativan — konflikt; na području afirmacije zahteva kulturnog rada i kulturnog stvaranja takav konflikt se, na primer, sadrži u zahtevu da se rad na području takozvanih neprivrednih delatnosti izjednači s ostalim produktivnim radom. Ustavom zagarantovano pravo na rad implicitno uključuje i pravo na raspolaganje rezultatima toga rada. Klasična, klasno-parazitska priroda kulturnog rada bila je opravdana jer je kultura živela i razvijala se na materijalnoj bazi koja je nastajala iz proizvoda viška rada. Međutim, kultura socijalističkog društva se mora razvijati na sasvim drukčijim temeljima, koji se iz godine u godinu sve više razlikuju od nekadašnje klasične, klasno-parazitske uloge kulturnog rada i kulturnog stvaranja i kasnije, etatističke, isto tako parazitske uloge toga područja čovekove delatnosti. Materijalna snaga kulture se nazire upravo u temeljitim promenama u društveno-ekonomskoj bazi, koje i od kulturnih delatnosti zahtevaju odgovarajuće prilagođavanje i aktivnu saradnju. Otuđivanje ostvarenih sredstava prema nekim unapred utvrđenim merilima i ponovna raspodela tako prikupljenih sredstava bez obzira na sadržaj, kvalitet itd. obavljenog rada, prema nekim više ili manje apstraktnim kriterijumima, rađalo je birokratski ukorenjenu ideologiju o određenoj društvenoj izuzetnosti *po po-*

ložaju. Međutim, sam sistem raspodele budžetski otuđenih sredstava zahteva izvršioce koji u suštini jesu i ostaju samo posrednici i apstraktni „političari", mada deluju u šire zasnovanim „društvenim telima", u upravnim odborima raznih fondova. Stvarno kreiranje kulturne politike i stvaralačkog rada je tako — bez obzira na sastav tih „društvenih tela" — predato kao odgovornost i nezahvalno breme vrlo uskoj grupi ljudi, koji se tako, doduše nehotice i nerado, pretvaraju u neku silu nad rezultatima ostvarenog rada.

Oblici društvenog upravljanja u kulturnim ustanovama su, po mom mišljenju, odigrali svoju ulogu kao *prelazna* faza između sistema etatističkog upravljanja i sistema doslednog samoupravljanja. Odgovor na pitanje kako da se obezbedi društveni interes na području kulturnih delatnosti i u okviru kulturnih institucija može se naći u novim oblicima sistema doslednog društvenog upravljanja, u novim kulturnim zajednicama. Društvenim dogovorom moći će da se realizuju i ambiciozniji programi kulturnog delovanja oko kojih će se okupiti više radnih organizacija sa područja privrede sa zajedničkim sredstvima. Sistem društvenog dogovaranja uspešno zamenjuje dosadašnje sisteme i ujedno ima mogućnost da ostvari još neposredniju povezanost svih društvenih faktora zainteresovanih za razrešavanje određenih opštijih i širih društvenih problema s područja kulture. Takvih oblika može da bude, naravno, i više, a među najznačajnije spada, svakako, povezivanje u okviru komune (akcije, ugovori, dogovori), ali nikako ne bi bilo uputno zanemariti i međuopštinske oblike saradnje i usmerivačke pomoći koju u oblikovanju dugoročnije, jedinstvene kulturne politike može da pruži republička zajednica kulture.

Zamenjivati preživelo živim, neadekvatno uspešnim, uvoditi nove sadržaje, proširivati društvenu akciju — sve su to temeljni principi doslednog sprovođenja politike i prakse samoupravnog odlučivanja. To je put oslobađanja od birokratskih pritisaka, put kojim smo pošli opterećeni balastom reči, ali to je u isto vreme i put koji kulturnim radnicima omogućava ostvarenje njihovih osnovnih prava, prava proizvođača da sami odlučuju o svom radu i o rezultatima svoga rada. Kulturni rad i kulturno stvaranje otvaraju perspektivu društvenom razvoju jer socijalističko društvo može da bude samo ono društvo koje je kulturno.

Olga Biljanović

SAMOUPRAVNO POVEZIVANJE KULTURE I PRIVREDE

Ako bi neko tražio odgovor na pitanje šta je to novo u kulturnoj akciji u nas, onda bi se, mislim, moglo reći da je to tok neposrednijeg povezivanja kulturne i privredne delatnosti. Suštinu tog procesa treba tražiti u novijim promenama u karakteru ukupnog društvenog rada. Te promene rastaču i klasično poimanje i suštinu kulture, njenu klasičnu funkciju i njen etatistički društveno-ekonomski položaj.

Našom svešću sve više ovladava uverenje da je rad kultura u istoj meri u kojoj je kultura sam rad, pa zato kultura ne može biti odeljen, parcijalan oblik rada. Na kulturu se, saglasno intenciji tih procesa, ne može gledati samo kao na sektor rada niti se čitava problematika kulture može iscrpsti u položaju njenih ustanova i kulturnih radnika, jer bi to značilo svođenje kulture na uski profesionalni interes koji od nje stvara hibrid, samodovoljnost, razvija je kao elitnu intelektualnu i otuđenu sferu. Kultura tako sve više nastaje kao unutrašnja razvojna komponenta radnog čoveka, nalazi se u osnovi njegovog interesa za jačanje ljudskih sposobnosti, stvaranje novih vrednosti i sve razvijenijih potreba. Proces, dakle, ide u pravcu da se kultura razvija kao unutrašnji deo društvene moći radničke klase. Ona kulturu uključuje u tok vlastitog oslobađanja, koje je, opet, realna pretpostavka razvoja kulture kao kreativne aktivnosti slobodnih ličnosti. Kultura, samo kao sastavni deo društvenog rada, može biti slobodna, da se razvija bez posrednika i da tako bude maksimalno dostupna svim radnim ljudima. Tek onda potrebe i interesi radničke klase, kao bitnog subjekta istorijskog razvoja društva, određuju i kulturnu politiku samoupravnog društva, ali tako da kultura ne bude njen monopol, nego da postane „svojina" svih, kao deo rada i življenja ljudi.

I sa stanovišta nekih praktično-političkih zahteva sadašnjeg vremena — daljeg povlačenja etatističkog posredovanja sa svih nivoa društvene organizovanosti, jačanja ukupne moći radničke klase i neposrednih proizvođača u razvoju društva, pa i kulture, borbe protiv uskih monopolskih grupa, tehnokratskih i birokratskih tendencija u upravljanju i odlučivanju — svaki prilaz kulturi koji bi bio mimo istinskih i bitnih pravaca samoupravnog razvoja ukupnog društva vraćao bi je na staru, otuđenu, sektorsku poziciju u društvu. A to ne želimo.

Upravo su iz tih razloga i značajni svi oni procesi koji neposrednim povezivanjem kulture sa ostalim oblicima društvenog rada prevazilaze nju samu kao parcijalan, sektorski oblik rada. Radnici u kulturi i radnici materijalne proizvodnje sami, mimo svih posrednika, već krče na ovom planu nove slobodne prostore. Oni se otkrivaju u vezivanju delatnosti nekih ustanova kulture za interese radnika materijalne proizvodnje različitim asocijativnim vidovima povezivanja (pozorišne komune, na primer, ili slične asocijacije); u udruživanju interesa i sredstava privrednih radnih organizacija za proširenje materijalne osnove kulturnog delovanja (bezbroj je primera građenja kulturnih objekata uz neposredno učešće sredstava privrede). Sve su češći i primeri ugovaranja programa trajnog karaktera za potrebe radnika materijalne proizvodnje. Razvijaju se i neki novi vidovi samoupravljanja u kulturi na osnovama udruženog rada (saveti korisnika u kojima su zastupljeni radnici iz radnih organizacija privrede koje se uključuju u korišćenje dobara i usluga pojedinih ustanova kulture). Ima i pojava direktnog participiranja privrede u razvoju stvaralaštva.

Ne može se izostaviti, kada je reč o tim tokovima, sve značajnije mesto koje u kulturnoj akciji zauzima kultura rada — u samom procesu rada i u produkcionim odnosima. Pokret za razvijanje kulture rada upravo izražava šire poimanje suštine kulture. Ono se sastoji u stavu da je kultura sadržana u samom radu, da je neodvojiva od njega i svih promena koje se u njemu dešavaju u savremeno doba. Znači, prevazilazi se shvatanje da je kultura samo skup potreba iz oblasti umetničkog stvaralaštva. U toj svetlosti sagledavamo značaj koji će na kulturni rast radnika imati „ulazak“ nauke u proizvodnju i drugi rad, intenziviranje obrazovanja, rezultati prodora naučno-tehnoloških promena koje radnika u jednom procesu oslobađaju rutinskih, fizičkih poslova, izvršilačkog rada i stvaraju prostor za stvaralački rad i upravljanje. To će tek biti prave tekovine kulture. Kultura rada, prema tome, iako još teorijski nedefinisana i politički i akciono sasvim neopredeljena, koja se za sada razvija u okviru uslova za rad, proizvodnju, estetskih okvira za radni ambijent i društveno bavljenje u preduzeću, dizajna i estetskog oblikovanja roba, jedan je od puteva ostvarivanja integralnosti kulture i rada.

Sve te rezultate ne nabrajam da bi bio zadovoljen neki za nas već klasičan red stvari kada se o nečemu govori. U njima zaista vidim kvalitativne promene u traženju puta da se radu vrati njegova integralnost, čoveku njegova celovitost, makar to bio samo početak i makar taj put ne krčila zvanična kulturna politika, koju posredništvo u velikoj meri odlikuje. Rezultati su upravo u tome što su u ovom slučaju zainteresovane obe strane — i kulturni radnici i neposredni proizvođači, radnici iz materijalne sfere rada. Iako često nisu uključeni u proces odlučivanja o stvaranju veza sa kulturnim ustanovama i delatnostima, radnici neposredne materijalne proizvodnje prihvataju takav kurs akcije jer je on u osnovi njihovog interesa, koji smo napred naznačili. Radne organizacije privrede sve manje predstavljaju izolovane poligone za kulturnu akciju namenjenu „kulturno nedoraslim“ i odvojenim socijalnim grupama i slo-

jevima — radnicima. One se uključuju u opšti tok kulture. Neposredni proizvođači, dakle, stupaju na društvenu pozornicu kulture mimo stvorenog zvaničnog, društvenog mehanizma udruženih interesa, jer u tim stvorenim organima njihov je interes još u zapećku. Oni se direktno povezuju sa kulturnim radnicima u težnji da budu ravnopravan subjekt kulturnog razvoja. Otpadaju strahovanja onih koje zabrinjava nivo razvijenosti radnika, njihova zaostalost i neprosvećenost. Jer, taj nivo raste u međusobnom uticanju udruženih ravnopravnih nosilaca kulturnog razvoja.

Stvaralački samoupravni interes svih zahteva da se ti procesi prate sa stanovišta jačanja samoupravne moći i interesa radničke klase u kulturi i da se sve ono što se ispoljava kao skretanje sa pravog kursa samoupravljanja blagovremeno ispravlja.

A šta se, pored svih nabrojanih pozitivnosti, može u ovoj aktivnosti uočiti kao surogat istinskog samoupravnog neposrednog povezivanja radnika u kulturi i radnika materijalne proizvodnje? Još uvek ta povezivanja u velikom broju slučajeva predstavljaju „savez", konvenciju dve posebne izolovane delatnosti, dva odeljena sektora rada, povezivanje oblika društvene organizovanosti i njihovih sredstava, a ređe povezivanje *ravnopravnih* neposrednih nosilaca pojedinih radova u društvu na usklađivanju interesa za razvoj kulture, za stvaranje programa kulturne akcije. Motivi povezivanja su najčešće u tome da se radnicima „pruža" kultura, da bi bili kulturniji i obrazovaniji i da se proširuju izvori sredstava za kulturnu delatnost.

Iz toga sledi odnos podređenih i nadređenih, sledi politika „hleba i igara". A za nas je ipak bitno ko su socijalni nosioci tih veza i u kakvom su društvenom odnosu. Radnici, neposredni proizvođači još uvek su objekt na koji se kultura „prenosi", koji se prosvećuju. A hoćemo da oni budu nosioci, zajedno sa kulturnim radnicima, sopstvenog i ukupnog kulturnog preobražaja, stvaranja čoveka razvijenih potreba i novih vrednosti.

Među radnim organizacijama koje se povezuju u najvećem broju su one koje nisu proizvodne a ostvaruju visok dohodak. To su velika izvozno-uvozna preduzeća, velike trgovinske asocijacije, osiguravajući zavodi, banke i slično. Ima, zapravo, i drugih, industrijskih radnih organizacija, ali one u ta povezivanja ulaze sa manje ugovornih obaveza, pa i sa manjim obimom delatnosti, manjim sredstvima.

Znači, i na ovom planu samo određen deo privrede svojim radnicima može da obezbedi, u odnosu na druge, mnogo bolje uslove da direktno utiču na zadovoljavanje svojih kulturnih potreba. To produbljuje ionako izrazite socijalne razlike. Pitanje je kako da se one prevaziđu.

Što se tiče učešća i odlučivanja u povezivanju, iskustva pokazuju da dominantnu ulogu najčešće imaju rukovodeći ljudi u radnim organizacijama, administrativno ili društveno „zaduženi". Daleko smo od toga da se odreknemo pozitivne orijentacije i ovako uskih nosilaca veza između radnih organizacija privrede i ustanova kulture. Ali, isto tako, to ne možemo nazvati samoupravnom odlukom, odlukom radnika, samo-

upravnim procesom u kome su radnici subjekt odlučivanja. Ne postiže se mnogo pomodarstvom pojedinih privrednika koji svoju ukupnu poziciju učvršćuju i mecenatstvom nad kulturom. Tome pogoduje i javno slavljenje pojedinih privrednih rukovodilaca, javno prezentiranje njihovog blagonaklonog odnosa prema kulturi, a ovo, opet, pogoduje politici „hleba i igara“. Tome, isto tako, pogoduje praksa da se kucanjem na njihova vrata akcije radije zasnivaju posredstvom direktora preduzeća nego neposrednim angažovanjem radnika i njihovih organizacija.

Sve je više slučajeva da su velike radne organizacije — kako proizvodne tako i neproizvodne — nosioci finansiranja velikih, spektakularnih manifestacija u kulturi, zapravo, najviše u oblasti zabave (razni festivali, karavani, kvizovi i slično). One daju velika sredstva za nagrade nečemu što često nije rezultat kvaliteta i visokog nivoa znanja. U osnovi takvog angažovanja dela privrede je, opet, reklamiranje proizvoda. Ali to nije istovremeno i izraz interesa radničke klase da se podstiču i razviju stvarne kulturne vrednosti. Naprotiv, najčešće se time potpomažu kvazikulturni zahvati. To ne pogoduje sadržaju samoupravnog povezivanja radnika u kulturi i radnika materijalne proizvodnje.

Opet da se ogradim. To što uočavamo takve tendencije ne znači da treba zatvarati razne vidove povezivanja privredne i kulturne delatnosti. Sve što ne valja treba blagovremeno uočavati i ispravljati u interesu pravih samoupravnih vidova povezivanja. Prećutkivanje znači podržavanje starih odnosa u novim oblicima.

Svesni smo da se sve posledice duge istorijske podeljenosti, razdvojenosti radova ne mogu ni lako ni brzo prevladavati. Znamo takođe da je šansa samoupravljanja upravo u tome. Pa, iako su postojeća povezivanja samo spoljno, mehaničko spajanje pojedinih radova, a ne i suštinski, integrativni proces ujedinjavanja, ipak, ukoliko korak po korak neposredni nosioci radova proširuju sadržaje povezivanja, samoupravne sadržaje — onda oni znače progres. Zato ih treba podsticati u ukupnoj društvenoj i političkoj akciji.

Ne potcenjujući ove početne sadržaje, možda nužne na prvom koraku trajnijeg samoupravnog povezivanja privrede i kulture, založićemo se da radnici budu nosioci sopstvenog i opšteg kulturnog preobražaja, isto onako kao što se zalažemo da budu nosioci svog ukupnog ekonomskog i društvenog položaja. Prema tome, sadržaji tih veza treba da se razvijaju u pravcu ravnopravnog međusobnog uticanja privrede i kulture u odnosu na program delatnosti, na politiku povezivanja, na šira društvena kretanja u domenu kulture i ukupne proizvodnje.

Esej

Ljubomir Jokanović

FIGURE APSURDNOG PLESA

U svom ogledu *Mit o Sizifu* — Alber Kami napominje da mu nikako nije namera da svojim „komentarom" prezentira utemeljenje neke „filozofije apsurda". Cilj mu je, navodi dalje, samo da pruži izraz „čiste apsurdne osećajnosti". Shodno tome, opomenuće nas da mi ništa ne možemo zasnovati na njemu, mada stranice njegove knjige, kako kaže, duguju izvesnim savremenim duhovima" — na kojima se, valjda, i moglo nešto zasnovati ili, može biti — i nije! Najzad, tu je i njegov krik beznađa koji treba da rasprši sve naše eventualne sumnje: „Šta će meni ideje i večno... Na kraju svega toga, uprkos svemu, jeste smrt"!

Iz ogleda se da zaključiti da su ideje koje on odbacuje tesno vezane za pojam večnosti, koji mu je takođe stran, budući da slobodu, kao najvišu ljudsku životnu vrednost, u svoj njenoj „punoći" može sagledati samo u slučaju ako bi se pokazalo da mi imamo „pouzdanje u večno". Pošto takvo pouzdanje nemamo (ili ga bar nema čovek svestan apsurda, to jest „onaj koji, ne negirajući večnost, ništa i ne čini za nju"), to ne možemo ni biti slobodni „u punom smislu" — već samo u onoj meri u kojoj svesno saobražavamo sebe toj situaciji, odnosno apsurdu, koji „utvrđujemo kao ono *očigledno*, odbijajući istovremeno da ga prihvatimo"! Za apsudnog čoveka, po Kamiju, sloboda je u *revoltu*. Ona mora biti u revoltu jer je sudbina apsurdnog čoveka ograničena fenomenom smrti. Smrt je poslednji čin života koji ukida sutrašnjicu i koji nas opominje da imamo samo jedno bivstvo i ovu „prolaznu svest" koja se završava u ništavilu — u toj „sumi budućih života koji neće biti naši".

Dakle, ostaje nam „jedino da iscrpimo sve i iscrpimo sebe". Kami navodi da se, „u meri u kojoj je zamišljao cilj svome životu, saobražavao zahtevima za postizanje ovog cilja i postao rob svoje slobode". „Pre se — kaže Kami — radilo o tome da znamo da li život ima smisla da bi bio proživljen, a ovde se, naprotiv, pokazuje da će utoliko bolje biti proživljen ukoliko ne bude imao smisla." Jer, „vera u smisao života uvek pretpostavlja lestvicu vrednosti, izbor, naša voljenja", dok „vera u apsurd", po njegovim određenjima — „uči suprotno".

Ako se smislenost života veže za večnost, kako to Kami čini, onda, razumljivo, odbijanjem te večnosti odbacujemo i smisao koji se sa nje

projicira na život. Otud sledi: ako bi život bio večan i ako bismo mi to pouzdano znali, apsurd bi bio nemoguć i živelo bi se smisleno. Međutim, kako je smrt tu da nam uskrati to zadovoljstvo, mi smo upućeni na svoje „ograničene sudbine“, ne po svojoj volji, nego po diktatu njene vazda bliske prisutnosti koja oduzima životu smislenost i uspostavlja apsurd. Najzad, sprezi pojmova večnost—smisao dodat je i pojam transcendencije, u čijem prožimanju Kami ne nalazi ništa za utehu — budući da u biće transcendencije ne veruje ili bar „nema pouzdanje“ u njegovo postojanje, kao što nema pouzdanje u večnost, koju smatra jedinim eventualnim nosiocem životnog smisla.

Filozofski postupci Kjerkegora, Jaspersa i Šestova, na primer, upravo dovode do toga da „apsurd postaje bog (u najširem smislu) i ona nemoć da se shvati biće koje obasjava sve“. I pošto „nikakva logika ne vodi ovakvom rasuđivanju“, Kami će takav akt nazvati — skokom. A taj skok preporučuje, na primer, Lav Šestov, ruski filozof, — skok u „nečovečnog i moćnog boga“, čime se „oslobađamo racionalnih iluzija“. Budući da takav stav nosi sobom jednu golemu nadu, koja razdražuje Kamija (začudo, on ga ipak opravdava, mada uslovno, jer kamijevski apsurd mora biti nešto suprotno od nade), Šestov će pretrpeti njegovu oštru kritiku: „Ako apsurd postoji — beleži Kami — onda on postoji u svetu čovekovom. Od trenutka kada se njegov pojam pretvara u odskočnu dasku večnosti, on nije više vezan za ljudsku lucidnost.“ A Kami nije raspoložen da svoju lucidnost „smešta usred onog što je negira“. Uz to će dodati da apsurd šestovljevskog tipa „nije više ono očevidno što čovek utvrđuje a ne prihvata“. Ako se sve žrtvuje iracionalnom, u spekulaciji kao i u praktičnom životu, šestovljevskim skokom na primer, onda time „apsurd iščezava s jednim članom poređenja“, umesto da ostane tu, sa nama, kao neprihvatanje i u tom poređenju. No, kako apsurdni čovek ne pristupa ovom poravnanju, prirodno je da očekujemo da ga Kami „zadrži“ na margini racionalnog i iracionalnog. Međutim, njegov apsurdni čovek koji „priznaje borbu“ i ostaje u neprihvatanju istovremeno „ne prezire potpuno razum i prihvata iracionalno“! Najzad, „pravi apsurdni čovek“ je čak spreman na skok, ali, kako Kami tvrdi, „nije mnogo raspoložen da skoči pre nego što sazna“.

Ovaj *apsurdnik* kamijevskog tipa „zna jedino da u opreznoj svesti nema više mesta za nadu“. Ako mu se preporučuje smrt — kao nada (hrišćanska, na primer) — on će reći da ne želi ništa da zasniva na neshvatljivom. „Ja želim da znam — kaže — da li mogu živeti sa onim što znam i samo s tim.“ Međutim, on ipak, videli smo, na određen način prihvata iracionalno! No, to je posledica osećanja blizine smrti, njene vazda izvesne prisutnosti. Smrt, kao iskustvena neizvesnost, jeste i jedna činjenica koja spada u psihološku oblast podsvesnog naslućivanja. Time ona vrši određen uticaj na ponašanje racionalnog dela, to jest — svesti, čas ometajući, čas potpomažući spoznaju same egzistencije. Priznati razumu samo ograničenu moć znači dopustiti istovremeno pokraj racionalnog i mogućnost iracionalnog. Doduše, za apsurdnog čoveka „iracionalnost smrti“ ne može imati nikakve veze s bogom, te je u svakom slučaju njen

pojam: ništavilo. A ovde su realne granice razuma lišenog transcendencije.

„Treba biti logičan do kraja, do smrti“ — poručuje Kami. A da li uopšte postoji takva logičnost? — pitaće se malo zatim. On već ima gotov odgovor. Po njemu, ne samo da postoji logičnost do smrti, do stanja u kojem ni on sam „ni egzistencija drugog ne mogu više ostati predmet za onog koji logično misli“, gde je, dakle, sfera transcendencije ili nesaznajnog i gde bi „logično bilo da logika prestane“, već je moguće da se na toj granici držimo! Kami kaže: „Pravi napor je u tome da se *tamo održimo* koliko je to moguće“! I odmah dodaje: „Opasnost je ne u samom skoku, već u onom suptilnom trenutku koji prethodi skoku.“ Trebalo bi znati održati se na ovoj „vrtoglavoj ivici“. On je tu „povlašćeni posmatrač“ (Kami misli na apsurdnog čoveka) jedne „neljudske igre u kojoj — kako tvrdi — apsurd, nada i smrt izmenjuju svoje replike“ i gde počinju „figure apsurdnog plesa“.

Ovde se sada nameće jedan filozofski problem, za Kamija „jedini vredan ozbiljne pažnje“, problem samoubistva. Tvrdeći ovo, on se istovremeno priklanja stavu da „suditi o tome ima li ili nema smisla živeti znači odgovoriti na osnovno pitanje filozofije“. Kami, dakle, smatra da treba samo da se bavi *razlozima* koji ili podržavaju življenje ili ga odbacuju. Pitanje smisla života, odnosno pridavanja smisla životu, te nepridavanja, ne treba u ovom slučaju brkati sa pojmom razloga — za i protiv življenja kao takvog. On želi samo da zna: može li čovek, svaki čovek prema svojoj meri, otkriti razloge ili protivrazloge za sopstveno življenje? Njegov odgovor u najmanju ruku uznemiruje.

Kami tvrdi da „ono što se naziva razlogom da se živi istovremeno jeste i vanredan razlog da se umre“! U stvari, takav iskaz iscrpljuje problem budući da forma u kojoj je dat nikako ne predstavlja čisto logički sud. On može imati dalje reperkusije samo u jednom pragmatičkom određenju koje bi bilo u vezi sa skalom vrednovanja, sa diskusijom o smislu života. Očigledno je da Kami želi da izbegne takav pravac u razvijanju i rešavanju problema budući da bi se na taj način izašlo iz okvira apsurda.

Jasno je, međutim, da nas životna logika neće podržati u lucidnom iskušenju da apstraktnoj istini damo primat nad egzistentnim stanjem, koje je samim tim bićevitim postojanjem uklešteno u jednu konkretnu neslobodu, u teret koji životom nosimo. Kami zato kaže: „Ono što mislim da je istinito, ja, dakle, treba i da podržavam.“ No, upravo zato što se tu ne radi o priznavanju istine kao takve, već o *odnosu* mog egzistentnog bića prema egzistentnoj opštosti kojom sam okružen i koja treba da od mene bude saznata, prirodno je da ću zaticanjem sebe u aktu življenja, i tek sa svešću o sopstvenom postojanju, iznalaziti razloge za življenje, tražeći ih, dakako, tamo gde se jedino i mogu naći: u oblasti šireg područja života. Kami ih tu ne nalazi — pre svega zato što *nada*, kamijevski označena kao „smrtno uzmicanje“, upravo predstavlja „obmanu onih koji ne žive radi samog života, nego za neku veliku ideju koja nadrasta život, koja ga uzvisuje, daje mu smisao i napokon izdaje“.

Kami kaže da nam „život pod ovim zagušljivim nebom nalaže da odatle izađemo ili da tu ostanemo“, dodajući da samo „treba da znamo kako da odatle izađemo — u prvom slučaju i zašto da tu ostanemo — u drugom“.

Prihvatanje apsurda značilo bi mirenje sa tom situacijom. A to mirenje imalo bi isti efekat kao i pridavanje smisla životu jer bi i jedno i drugo stanje „vodilo u istu smrt“, koja bi se čoveku nametala kao izlaz, to jest rešenje. Međutim, Kami zna da se „apsurd, da bi se održao, ne sme da reši“. Čovek koji je „postao svestan apsurda — kaže — vezan je za taj apsurd zauvek. Čovek bez nade svestan je toga da ne pripada više budućnosti“. Pa ipak „on nastoji da izmakne svetu čiji je tvorac“! Pitanje je kako ga zadržati na toj „vrtoglavoj ivici“? Zato je predmet njegovog ogleda upravo „odnos između apsurda i samoubistva“, a taj je odnos — „tačno merilo po kome je samoubistvo rešenje apsurda“.

Za Kamija ubiti se znači priznati da „živeti nema smisla“. No, to je „otrcana istina“ i Kami bi da je prevaziđe. Sa stanovišta apsurda to bi tvrđenje bilo čak pogrešno. Za apsurdnog čoveka živeti znači priznati da život nema smisla jer ovaj upravo apsurdnim životom dokazuje to uverenje da život nema smisla. Da ima, to jest da ga apsurdni čovek priznaje, njegov život ne bi bio apsurdan, već smislen; i ako bi taj smisao bilo kad bio izneveren — čovek bi morao razmišljati o samoubistvu. Naravno, to ne bi bilo jednostavno samoubistvo, već ono — filozofsko. I, pošto živeti za Kamija znači „učiniti da živi apsurd“, a što pre svega znači „posmatrati ga“, sledi opet njegov zaključak da je „jedna od jedino smisaonih pozicija — *revolt*“! Tako, najednom saznajemo da apsurdni čovek poseduje jednu „smisaonu poziciju“! Ako bismo sad pretpostavili da posledica revolta nužno vodi samoubistvu, onda bismo se, po Kamijevim uveravanjima, prevarili, pošto „ono ne predstavlja njegov logički rezultat“. U stvari je „suprotnost“ revolta. Samoubistvo bi bilo svojevrsno rešenje apsurda: „ono bi ga odvuklo u istu smrt“. Drugim rečima, samoubistvo bi ga *osmislilo*. Dakle, po Kamiju, „apsurd izmiče samoubistvu u onoj meri u kojoj je on istovremeno i svest i odbijanje smrti“. A to što je apsurd ujedno i svest o odbijanju smrti, to je zato što mu je posledica revolt. Revolt je egzistencijalni stav koji „daje vrednost životu“ i koji sugeriše „da umremo nepomireni, a ne dobrovoljno“.

Pošto smo „svi na smrt osuđeni“, jer za nas nema pouzdanja u večnost, a nema ga jer se ne sećamo svojih bivših života niti ima izgleda da ćemo se „sećati ovog ovde“ *(Stranac)* — onda je prirodno da živimo u revoltu i umremo nepomireni. Kako život na smrt osuđenog ne može imati neki smisao (jer za njega ne postoji *sutra*), eto „razloga“ naše „duboke slobode“. Ostaje nam „jedino da iscrpimo sve i iscrpimo sebe“.

Shodno tome, Kami bi da takozvani „savremeni moral“ zameni antičkim, i to na taj način što će u dokolicu smestiti kvantitet besmislenih događanja svakodnevnih iskustava napabirčenih našim susretanjima sa svetom. Sve to bi se utvrđivalo kao ono očigledno, ali ne i prihvatilo. Ovakvo usaglašavanje čovekove prirode sa apsurdom pružilo bi, po Kamijevom uverenju, jedan nov, svojevrstan kvalitet života. No, na taj na-

čin stav apsurda pobija konture „životnog pravila" — apsurd biva osmišljen!

Očigledno, stav apsurda kamijevskog tipa zamišljen je tako da u krajnjoj instanci predstavlja prevazilaženje života življenjem. Ali, to je jedan zahtev, jedna želja, a njeno kreativno ovaploćenje u stvarnosti ne može a da ne bude praćeno „revoltom" koji iziskuje napor da se neprestano savlađuje otpor na koji će nailaziti individua „oslobođena tereta smisla". Najzad, mogućnost da apsurdni čovek uopšte bude, pretpostavlja mogućnost života „bez poziva"! Kami to jasno uviđa. On će se u svom ogledu postarati da pronađe u književnosti i životu tip takvog čoveka.

Treba još napomenuti da se kamijevski apsurd temelji na činjenici naše još nedovoljne spoznaje egzistentnosti čoveka. Ona nam sugeriše bihevioristički metod posmatranja i „prepoznavanja ljudi po ukupnosti njihovih čina, po posledicama koje njihov prolaz izaziva u životu". Iz Kamijevog tretmana smisla, videli smo, izrodio se stav koji „otklanja" napor što iziskuje postavljanje životnog cilja. Čovek lišen tog tereta, po Kamiju, dobija više od života jer ne mora zarad nekog cilja i vere u sutrašnjicu da ulaže sebe u život. Ne mora više da strepi nad tom osmišljenom egzistencijom „bez budućnosti" niti mora da je štiti od eventualno mogućih poremećaja. Najzad, apsurdnom čoveku se nikada neće desiti ona, za Kamija paradoksalna stvar: da žrtvuje i sopstveni život u odbranu smislenosti života! Naprotiv, da bi se odbranio apsurd, treba živeti po svaku cenu, što više živeti, iscrpsti sve, pa makar takav život nalagao da se bude i nečastan. „Ako prihvatim — kaže Kami — da moja sloboda ima smisla samo u odnosu prema svojoj ograničenoj sudbini, tad moram reći da ono što je važno nije najbolje živeti, nego najviše živeti... Ako pretpostavim da tako nije časno živeti, tad će mi istinska čestitost nalagati da budem nečastan."

Shodno tome, poručuje: „Odbacimo moral osmočasovnog dana!" — i dobićemo slobodu.

Kamijev literarni i filozofski stav apsurda, koji je hteo da nadigra i savlada apsurd života, savladan je apsurdnom smrću umetnika. Nije mogao da odbrani apsurd živeći po svaku cenu. Besmislena smrt u automobilu nije mu omogućila da odbije žrtvovanje u ime smisla života. Sve se dogodilo onoliko bez njegove volje kolika je moć mašine nad slabim čovekom. Tu još uvek nema revolta.

Apsurd je i potvrđen i izgubljen.

Prilozi

Manojlo Broćić

STUDENTI O SOCIJALIZMU I SAMOUPRAVLJANJU

OSNOVNI REZULTATI RANIJIH ISTRAŽIVANJA

Naučna proučavanja idejne i političke orijentacije neke društvene grupe obično polaze od odnosa te grupe prema bitnim svojstvima društveno-političkog sistema u kome ona živi i radi. Ovakvim pristupom ne ostvaruje se samo uvid u odnos prema osnovnoj orijentaciji dotičnog sistema, što je za svaki sistem uvek aktuelno i egzistencijalno pitanje, već se time otvaraju i mogućnosti za dublje saznanje mnogih posebnih oblika života i ponašanja dotične društvene grupe. Imajući u vidu ove prednosti, i mi smo se opredelili za takav metodološki pristup.

Predmet naše analize su neke opšte odlike odnosa studenata prema našem sadašnjem društveno-političkom sistemu. U tom okviru postavljaju se i sledeća tri posebna zadatka: (a) da se putem dinamičke analize da prikaz razvojnosti problema u poslednjih deset godina; (b) da se u cilju razvijanja kauzalnog aspekta analizira i determinirajuća uloga važnijih društvenih obeležja studenata i (c) da se ukaže na neke važnije zadatke koje treba ostvariti u budućim istraživanjima ovog problema.[1]

Potrebno je da ovde učinimo i jednu opštu metodološku napomenu koja je od značaja i za razmatranje ovog problema. Izučavanje odnosa prema nekoj društvenoj pojavi najbolje se može ostvariti putem saznanja stavova o toj pojavi. To otuda što je stav izraz trajnije i dublje ori-

---

[1] Većina podataka kojima ćemo se ovom prilikom koristiti prikupljena je putem istraživanja koje je u decembru 1968. sprovela Grupa za izučavanje omladine Instituta društvenih nauka u Beogradu. Sadržaj istraživanja se odnosi na probleme socijalne strukture i strukture svesti. Osnovni metod je bila anketa. Njome je obuhvaćeno 2.418 ispitanika, odnosno oko 2% redovnih studenata svih fakulteta, visokih škola i akademija sa područja SR Srbije (uključujući pokrajine). Ostvarenje uzorka (posle dopuna) iznosi 95 — 97%. Pored mene, na ostvarenju ovog istraživanja kao autor radio je i Velimir Tomanović. Istraživanje je finansirao Sekretarijat za obrazovanje i kulturu SR Srbije.

Drugi osnovni izvor čine rezultati istraživanja koje je sproveo IDN 1960. na uzorku od 4.389 ispitanika. Vidi studiju u izdanju IDN: *Jugoslovenski studenti i socijalizam*, autori M. Janićijević, M. Broćić, M. Gluščević, J. Stanković, Beograd, 1966.

Treći izvor čine podaci istraživanja koje je IDN sproveo 1965. u sklopu međunarodnog istraživanja studenata. Tom prilikom je ispitano 2.538 studenata Beogradskog, Zagrebačkog i Sarajevskog univerziteta.

jentacije ličnosti, što predstavlja jedinstvo motivacionih, osećajnih, opažajnih i saznajnih procesa i kao takav može da nam pruži najdublja i najpreciznija saznanja. No, zbog finansijskih teškoća morali smo se odlučiti da izučavanje odnosa o kome je reč ostvarimo pretežno putem ispitivanja ocena. Znajući da su ocene pre svega saznajne kategorije koje se najviše oslanjaju na opažaje i iskustvena fakta i da samo delimično izražavaju čovekove emocije i volju, moramo biti u tom smislu i oprezni prilikom izvođenja zaključaka.

Pošto je, normativno uzevši, samoupravnost sve bitnija odlika naše društvene orijentacije, to smo se i opredelili da izučavanje odnosa prema društveno-političkom sistemu pre svega postavimo kao izučavanje odnosa prema samoupravnom socijalizmu kao takvom. Na osnovu rezultata ranijih naučnih proučavanja studentske omladine, kao i mnogih drugih aktuelnih podataka koji se odlikuju potrebnom naučnom verodostojnošću, moglo se pre početka istraživanja zaključiti da većina studenata ima pozitivan stav prema socijalizmu kao sistemu društvenih odnosa. Imajući to u vidu, ovom prilikom smo manju pažnju posvetili toj strani problema i akcenat smo stavili na ocene studenata o samoupravnosti kao načinu ostvarivanja socijalizma, kao i na ocene o nekim drugim opštim problemima koji su se u vreme istraživanja činili posebno aktuelnim.

U izboru pokazatelja za merenje odnosa prema društveno-političkom sistemu nismo mogli ići u veću širinu. Ograničili smo se na nekoliko logički povezanih pokazatelja koji su, verujemo, takvi da mogu pouzdano da ukažu na osnovne tendencije koje u tom odnosu postoje. Prikaz rezultata istraživanja i njihova analiza grupisani su prema opštosti pojedinih pokazatelja u šest posebnih celina. U tim celinama uvek je prvo reč o opštem pristupu, a potom se razmatra zavisnost dotičnog vida odnosa prema sistemu od nekih važnijih društvenih obeležja studenata.

Pre prelaska na analizu podataka koji su prikupljeni u istraživanju iz 1968. potrebno je da se ukratko upoznamo sa osnovnim zaključcima koji su proizašli iz ranijih istraživanja ovih problema.

Na osnovu rezultata istraživanja koje je među studentima sproveo IDN 1960. može se konstatovati da je oko tri četvrtine studenata imalo sasvim ili pretežno pozitivan odnos prema sistemu kao celini i njegovim osnovnim elementima, dok su ostali zauzimali pretežno ili potpuno negativan stav. Kao pokazatelj za odnos studenata prema društveno-političkom sistemu uzeti su tada odgovori na pitanja: o podudaranju ličnih i opštedruštvenih ciljeva, o pravilnosti jugoslovenskog načina izgradnje socijalizma, o potrebi eventualnog proširenja socijalističkog sektora privrede, o dotadašnjem razvitku samoupravljanja, o odnosu društvo — pojedinac i slično.[2]

[2] Izneti zaključak odnosi se na sve studente koji su tada studirali na jugoslovenskim univerzitetima. No, taj zaključak kao prosek za jugoslovenski okvir najbolje zapravo izražava mišljenja studenata sa područja SR Srbije jer su njihova mišljenja najmanje varirala od proseka. Prema tome, komparacija je mogućna, kao što je mogućna i u odnosu na rezultate istraživanja iz 1965, gde je došla do izražaja ista pravilnost kao i u istraživanju iz 1960.

Iz rezultata istraživanja sprovedenog 1965. takođe se nameće sličan opšti zaključak. I tada je većina (75 — 80%) smatrala da je socijalizam istinski i trajno pobedio kao pravac društvenog razvoja; većina ga je prihvatila kao jedino mogućan i pravi sistem.

Dodajmo ovom opštem zaključku i informacije o nekim posebnim pravilnostima koje su takođe konstatovane u analizi rezultata iz pomenuta dva istraživanja. Pokazalo se da je prihvatanje socijalizma bilo nešto veće u nižim slojevima društvene stratifikacije nego u višim. Tako, na primer, omladina iz ekonomski nerazvijenih sredina nešto je više i racionalno i emotivno bila vezana za socijalizam nego omladina iz ekonomski razvijenijih. Isti je slučaj bio i sa omladinom iz radničkih i zemljoradničkih porodica u odnosu na omladinu koja je poticala iz drugih tipova porodica. (Interesantno je da se prilikom istraživanja studenata u Poljskoj došlo do istih zaključaka.)

Politička angažovanost intelektualne omladine, što, svakako, možemo smatrati jednim od pokazatelja odnosa prema postojećem političkom sistemu, bila je nešto šira po svom obimu i tradicionalnija po formama u manje urbanizovanim sredinama nego u onima koje su više urbanizovane (slična pravilnost je tada konstatovana i u SSSR-u).

DA LI JE SAMOUPRAVNI SOCIJALIZAM PERSPEKTIVA I DRUGIH ZEMALJA?

Budući da se socijalizam već duži niz godina afirmiše kao svetski proces, a da se poslednjih godina zapaža i veće prihvatanje raznih vidova samoupravnosti kao načina ostvarivanja takve društvene orijentacije, želeli smo da o tome saznamo i mišljenja naših studenata. Pitanje je bilo formulisano u obliku teze: „Samoupravni socijalizam organizovan prema specifičnim uslovima predstavlja bližu ili kasniju perspektivu i drugih zemalja". Studenti su odgovarali tako što su zaokruživali jedan od sledeća četiri modaliteta odgovora: 1) „slažem se u potpunosti", 2) „slažem se", 3) „ne slažem se", 4) „uopšte se ne slažem".

Od ukupno 2.418 studenata 30% je odgovorilo da se slaže u potpunosti, 42,9% je odgovorilo da se slaže, 4,2% da se ne slaže, 1,2% da se uopšte ne slaže, a 21,7% nije odgovorilo na ovo pitanje.

Smetnju relativno lakom i pouzdanom zaključivanju ovde čini okolnost da jedna petina studenata nije odgovorila na pitanje. Kod pitanja koja nisu imala izraženu političku dimenziju procenat onih koji nisu odgovarali najčešće se kreće oko 10%. Otuda nam se čini opravdanim da pri zaključivanju polovinu onih koji nisu odgovorili na ovo pitanje uvrstimo u grupu onih koji imaju negativan stav prema iznetoj tezi. (Ovog principa ćemo se držati i u budućim sličnim situacijama.)

Dakle, vidimo da oko tri četvrtine studenata u svojim odgovorima bira prve dve alternative, to jest smatra tačnom iznetu tezu, dok je oko 15% smatra netačnom. Iako ovaj podatak ne možemo direktno porediti sa podacima koji su u vezi sa odnosom prema socijalizmu dobijeni u

ranijim istraživanjima, ipak se čini opravdanim zaključiti da su, u celini uzevši, opšta raspoloženja studenata prema socijalizmu u poslednjih deset godina manje-više konstantna.

Iako je reč o ovolikom broju pozitivnih odgovora, podatak ne bi trebalo shvatiti kao pokazatelj prihvatanja sveukupne normativne i stvarne realnosti naših sadašnjih društvenih odnosa. Čini se da ćemo taj podatak najbolje protumačiti ako kažemo da on jeste izraz pozitivnog opšteg odnosa prema postojećoj društvenoj realnosti u našoj zemlji, ali je pre toga i više od toga izraz studentskih nastojanja i htenja, odnosno on je izraz kako njihove realne i normativne tako i saznajne i aspirativne vizije budućeg razvitka našeg društva i društva uopšte.

Imajući u vidu pravilnosti utvrđene u ranijim istraživanjima, želeli smo da proverimo i zavisnost odgovora na ovo pitanje od socijalnog porekla studenata, njihove pripadnosti određenom fakultetu i njihovog odnosa prema SKJ.

Posmatrano po socijalnom poreklu, zapažamo da se pozitivno izjašnjava (zbir prva dva modaliteta odgovora) 65,0% studenata iz porodica nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika, 66,5% iz porodica individualnih poljoprivrednih proizvođača, 74,6% iz porodica kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika, 78% iz porodica zanatlija, 76,5% iz porodica nižih službenika, 77,4% iz porodica viših službenika i 84,8% studenata čiji očevi spadaju u kategoriju „rukovodeće osoblje". Dakle, najveću skepsu prema perspektivi samoupravnog socijalizma izražavaju studenti iz porodica nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika, dok su najveći optimisti deca rukovodećeg osoblja, odnosno uočava se pravilnost da sa porastom socijalnog statusa porodice raste i optimizam. Ako ova procena nije samo saznajnog karaktera, onda je reč o pravilnosti koja je suprotnog karaktera u odnosu na onu koju smo konstatovali u istraživanju 1960.

Procene su dosta različite i s obzirom na vrstu fakulteta. Najveći optimizam izražavaju studenti Elektrotehničkog fakulteta (86,9%), a zatim slede studenti Pravnog, Prirodno-matematičkog, Mašinskog, filozofskih itd., da bi na kraju liste bili studenti Stomatološkog, Tehnološkog i Šumarskog (66,6%) fakulteta. Povodom ovih razlika čini se opravdanim reći da su one manje uslovljene vrstom studije kao takvom, a više nekim specifičnim faktorima koji su u tim okvirima delovali.

Posmatrano s obzirom na odnos prema SKJ, zapažamo manju razliku, i to u smislu da su članovi SKJ nešto veći optimisti nego oni koji to nisu.

OCENA PRAVILNOSTI NAŠEG NAČINA IZGRADNJE SOCIJALIZMA

Pitanje o pravilnosti našeg načina izgradnje socijalizma bilo je postavljeno u sledećoj formi: „Smatrate li da je naš način izgradnje socijalizma pravilan?". Odgovor je trebalo izraziti jednim od sledeća četiri

modaliteta: 1) „potpuno“, 2) „uglavnom“, 3) „uglavnom ne“, 4) „nepravilan“.

Za prvi modalitet se izjasnilo 29,2%, za drugi 57,7%, za treći 6,4%, za četvrti 4,7%, dok 2% nije odgovorilo na pitanje.

Dakle, broj onih koji potpuno ili u pretežnoj meri odriču pravilnost našem načinu izgradnje socijalizma nije velik (11%). No, interesantnije od toga je diferenciranje onih koji se o tome pozitivno izjašnjavaju. Od broja onih koji su se izjasnili za prve dve alternative, jedna trećina smatra da je taj put u potpunosti pravilan, dok su dve trećine njih prilično rezervisani, skeptičniji — naime, oni smatraju da je taj put „uglavnom“ pravilan.

Bilo bi veoma korisno saznati razloge ovoj skepsi i njihovu strukturu, a potom saznati želje studenata u vezi sa načinom izgradnje socijalizma, njihovo lično viđenje „pravilnog“ puta u socijalizam. U ovom istraživanju nema podataka koji bi mogli da relativno precizno osvetle taj problem, no ima nekih koji dozvoljavaju izvesno objašnjenje. Ostavljajući po strani politički, ekonomski i moralni aspekt problema, pokušaćemo da ukažemo na neke strane logičkog aspekta.

Problem socijalne diferencijacije mladi (posebno studenti) već duži niz godina vide kao vrlo aktuelan. Njihovo viđenje tog problema je izrazito egalitaristički intonirano. Treba i to reći — oni tu diferencijaciju vide pre svega kao diferencijaciju koja nije rezultat nagrađivanja prema radu, već uglavnom izraz povlašćenog položaja pojedinaca i grupa u društvenoj podeli rada. U istraživanju iz 1960. konstatovali smo da 79% studenata prihvata princip jednakosti, s tim što neki misle da ga treba ubrzano ostvarivati, dok se drugi zalažu za postepenost. U istraživanju iz 1965. broj takvih odgovora se povećao na 85%, dok se u ovom istraživanju povećao na 87%. Dakle, reč je o vrlo stabilnoj egalitarističkoj orijentaciji koja beleži blago povećanje. Budući da se naš društveni razvitak u ovom periodu nije razvijao u smeru stagnacije procesa diferencijacije, to je najverovatnije da iz toga proizlazi jedan od važnih razloga koji je opredelio ispoljenu rezervisanost studenata prema nekim vidovima izgradnje socijalizma kod nas.

Drugi mogućan važan razlog čini se da proizlazi iz njihovih uverenja o našem privrednom razvitku, odnosno iz činjenice da mnogi nisu zadovoljni postojećim trendom razvoja. U prilog tome govore sadržaji njihovih javnih istupa, a na posredan način i neke od njihovih izjava prikupljene u ovom istraživanju.

Na osnovu celine karakteristika društvenog profila studenata (o čemu je u ovom istraživanju prikupljeno više raznih podataka) i naročito na osnovu rezultata kvalitativne analize njihovih iskaza dobijenih putem intervjua može se navesti i sledeći razlog: reč je o praktičnoj moralnoj klimi društva koja se po mišljenju studenata ne odlikuje istinskom socijalističkom usmerenošću. Interesantno je da naglašenost moralnog pristupa sadržajima života (kao trajnije obeležje mladosti) često

vodi studente do svojevrsnog moralnog idealizma koji, iako sam po sebi, nesumnjivo, vrlo pozitivan, nekada predstavlja izvesnu barijeru njihovom saznajnom razvitku, njihovom poimanju zakonitosti društvenog razvoja.

Birokratizam, koji studenti teže doživljavaju nego ostale kategorije mladih, takođe je verovatan razlog rezervisanosti o kojoj je ovde reč. Sa tezom „Birokratizam je u Jugoslaviji poslednjih godina oslabio" složilo se u istraživanju 1965. 58,5% studenata, dok se u ovom istraživanju složilo svega 42,2%. Kao što vidimo, razlika u odgovorima je suviše velika da bismo je mogli objasniti samo na osnovu okolnosti da je kritička svest i društva i studenata u 1968. bila veća nego u 1965.

Kasnije ćemo videti da njihovo poimanje zadataka socijalizma takođe osvetljava i ovaj problem, i to uglavnom u istom smislu kakav je došao do izražaja u ovom komentaru.

Pogledajmo sada u kakvoj vezi stoje odgovori o pravilnosti našeg načina izgradnje socijalizma sa materijalnim statusom porodica iz kojih studenti potiču. Studenti iz grupe koja ima najniži dohodak po članu domaćinstva se pozitivno izjašnjavaju u 80% slučajeva, dok se studenti iz najviše grupe pozitivno izjašnjavaju u 90% slučajeva. Unutar toga raspona razlike u odgovorima prate razlike u visini prihoda. Dakle, broj pozitivnih odgovora se proporcionalno smanjuje sa smanjenjem prihoda po članu domaćinstva.

Ako odgovore studenata na pitanje pravilnosti našeg puta u socijalizam posmatramo u zavisnosti od godina studija, takođe zapažamo razlike. Tako, na primer, ako uzmemo u obzir samo one koji su izrazili uverenje da je taj put potpuno pravilan, vidimo da je takvih na prvoj godini studija 34,1%, na drugoj 28,3%, na trećoj 27,2% i na četvrtoj 24,6%. Ako uzmemo u obzir i izbor ostalih modaliteta odgovora, slika se nešto menja. U tom slučaju podaci ukazuju na sledeći opšti zaključak: studenti druge, treće i četvrte godine studija su dosta kritičniji od studenata prve godine. Oni se takođe međusobno razlikuju, i to u tom smislu što sa napredovanjem u studijama kritičnost blago raste, no te razlike nemaju veću značajnost. U vezi sa odgovorima studenata prve godine čini se opravdanim reći da oni predstavljaju prelaz iz srednjoškolskog mnenja koje je manje kritično.

Nesumnjivo da bi u daljem istraživanju studenata trebalo posvetiti punu pažnju zakonomernostima konstituisanja studentskog mnenja, kao i njegovoj sociološkoj komformnosti. U tom kontekstu trebalo bi posebno saznati koje se crte individualne svesti stupanjem u studentsku sredinu zadržavaju i zašto, a koje se gube ili transformišu i zašto. Ovakav pristup studentima se čini opravdanim uprkos razlikama o kojima je bilo i o kojima će biti reči, jer studenti su faktički po svom društvenom položaju relativno homogena grupa, a manje-više i u pogledu svojih političkih uverenja. Trebalo bi im zapravo pristupiti kao specifičnoj političkoj i društvenoj potkulturi.

OCENA SMERNICA CK SKJ

Smernice CK SKJ donete juna 1968. primljene su, uopšteno rečeno, povoljno. Pošto je reč o normativnom dokumentu u kome je ispoljeno posebno zalaganje za samoupravnu demokratsku društvenu organizovanost, to je i normalno. No, takav prijem istovremeno uključuje i priličnu rezervisanost i kritičnost, što se takođe čini normalnim s obzirom na stanje studentske svesti posle junskih događaja 1968. Sa tezom koja je bila formulisana u formi: „Smernice SKJ su najbolji akcioni program brzog i doslednog ostvarivanja socijalizma u našoj zemlji" u potpunosti se složilo 28,9% studenata, dok je slaganje uz izvesnu rezervu ispoljilo 41% studenata. Ostali su izrazili manje, odnosno veće neslaganje ili, pak, nisu odgovorili na pitanje.

Pogledajmo kakvi su odgovori na ovo pitanje po pojedinim fakultetima. Ako zbrojimo pozitivne odgovore (bez obzira na stepen saglasnosti) i zanemarimo odgovore sa fakulteta gde je broj ispitanika manji od 50, kao i one gde je apstinencija od odgovora značajnije odstupala od proseka, dobijamo sledeći redosled koji izražava broj pozitivnih odgovora:

1.	Elektrotehnički	88,6%	8.	Filološki	72,2%
2.	Pravni	78,7%	9.	Poljoprivredni	71,1%
3.	Građevinski	78,5%	10.	Ekonomski	69,3%
4.	Prirodno-matematički	76,8%	11.	Stomatološki	68,4%
5.	Mašinski	75,8%	12.	Šumarski	67,8%
6.	Neki od tehničkih fakulteta izvan Beograda	75,1%	13.	Tehnološki	66,5%
7.	Medicinski	73,5%	14.	filozofski (beogradski i drugi)	65,2%

Iz iznetih podataka možemo konstatovati da je diferencijacija odgovora vrlo velika.[3] Na veličinu ukupne razlike posebno utiču odgovori studenata Elektrotehničkog fakulteta. Oni i ovde ekstremno odudaraju u smislu pozitivnog izjašnjenja. U nemogućnosti da se ovom prilikom upuštamo u analizu ispoljenih razlika, ukazujemo da je u interesu naučne relevantnosti analize neophodno razmotriti i mnoge druge podatke koji se odnose na političku klimu na Beogradskom univerzitetu u drugoj polovini 1968.

DA LI SE SOCIJALNI PROBLEMI MOGU REŠAVATI KROZ POSTOJEĆE SAMOUPRAVNE ORGANE?

Pređimo sada na analizu podataka koji govore o odnosu prema nekim posebnim aspektima našeg društveno-političkog sistema. Ovo istra-

[3] U ovom istraživanju studenti Beogradskog univerziteta su odgovorili i na nekoliko desetina pitanja koja su se odnosila na demonstracije studenata u Beogradu juna 1968. Međutim, i kod odgovora na ta pitanja veličina razlika je najčešće dosta manja nego u ovom slučaju.

živanje je, kao što je poznato, sprovedeno pet meseci posle takozvanih studentskih događaja koji su de fakto bili izraz ozbiljnije društvene konfliktnosti. U toj situaciji su se jasno i dosta radikalno postavila mnoga važna društvena pitanja. Jedno od takvih kojima se zadiralo i u suštinu samoupravnosti jeste pitanje funkcionisanja samoupravnih organa — njihove sadržajne i formalne organizacije i orijentacije, njihove demokratičnosti — jednom rečju, njihove vrednosti kao okvira za progresivno rasplitanje društvenih protivrečnosti.

Obraćajući se studentima pitanjem kako vide funkcionisanje samoupravnih organa, bili smo svesni činjenice da ih pitamo o nečemu o čemu oni — zbog položaja u kome se nalaze — ne mogu pružiti pouzdane podatke, ne takve na osnovu kojih bi se sa većom izvesnošću moglo zaključivati o stvarnom stanju. No, ipak se činilo opravdanim postaviti to pitanje pre svega zbog relacije oni — sistem, odnosno da bismo videli stepen njihovog poverenja u te organe kao okvir za rešavanje socijalnih problema. Pitanje je bilo postavljeno u obliku teze i studenti su kao i u ostalim sličnim slučajevima odgovarali izražavajući stepen svoje saglasnosti sa iznetom tezom. Teza je glasila: „Sadašnji razvitak društvenih odnosa uverava nas da se socijalni problemi društva mogu rešavati kroz postojeće samoupravne organe.

Odgovori studenata su, u globalu uzevši, relativno povoljni: 19,1% je izrazilo potpunu saglasnost, 46,5% je odgovorilo da se slaže, 14,1% da se ne slaže, 4,7% da se uopšte ne slaže, a 15,6% nije odgovorilo na pitanje.

Tretirajući one koji nisu odgovorili na pitanje na način kako smo to činili i u prethodnim slučajevima, vidimo da se nešto manje od tri četvrtine studenata složilo sa iznetom tezom, dok se nešto više od jedne četvrtine nije složilo. U odnosu na podatke o kojima je napred bilo reči ovde zapažamo dosta kritičniji stav. To je i normalno jer se radi o konkretnijoj društvenoj situaciji. Uz to treba imati u vidu da je ova ocena data u vreme kada su bila još sveža sećanja na konfliktnost kojom su manifestovane slabe strane u funkcionisanju nekih samoupravnih organa.

Realno je pretpostaviti da su ocene studenata o samoupravnim organima manje izraz njihovog ličnog, neposredno doživljenog iskustva, a više izraz posredno stečenih saznanja. To nas i sprečava da na osnovu ovih ocena zaključujemo o objektivnoj situaciji.

Ako odgovore na ovo pitanje posmatramo u zavisnosti od socijalnog porekla, zapazićemo da postoje veoma značajne razlike. Broj pozitivnih odgovora kod studenata koji potiču iz porodica nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika iznosi 52,6%, kod dece individualnih poljoprivrednika 59,1%, kod dece kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika 67,8%, kod dece zanatlija 78%, kod dece nižih službenika 70,5%, kod dece viših službenika 70%, a kod dece čiji očevi spadaju u kategoriju rukovodeće osoblje 84,8%. Dakle, materijalno-socijalni status studenata (izražen u vidu socijalnog porekla) i poverenje u samoupravne organe

stoje u odnosu upravne srazmere. Ispoljena razlika je, nesumnjivo, interesantna i veoma podsticajna i za šira razmišljanja i zaključivanja.

Da je reč o socijalno-materijalnoj determiniranosti ove razlike, pokazuje nam i razlika koju uočavamo kada odgovore posmatramo u zavisnosti od visine mesečnih prihoda po članu domaćinstva. Iz prve (najniže grupe) svega je 52,9% pozitivnih odgovora, iz druge 56,9%, iz treće 59,6%, iz četvrte 66,5%, dok kod pete, šeste, sedme i osme procenat se kreće u rasponu 70,8—71,2%.

Pretpostavka da će se odgovori studenata različitih fakulteta i ovde znatno razlikovati nije se potvrdila, kao što se nije potvrdila ni pretpostavka da će među studentima filozofskih fakulteta biti dosta manji broj onih koji imaju poverenja u samoupravne organe nego što će ih biti na drugim fakultetima. Broj pozitivnih odgovora na Pravnom fakultetu iznosi 74,9%, na tehničkim fakultetima izvan Beograda 73,6%, a odgovori ostalih se kreću u rasponu 71,5% (Mašinski) — 64,3% (Ekonomski).

Činjenica da lista razlika počinje odgovorima studenata Pravnog fakulteta zaslužuje da bude posebno komentarisana. U praksi se često može zapaziti preterano poverenje u pravne norme i razne institucionalne mehanizme kao instrumente uspostavljanja samoupravnih odnosa u nekoj zajednici. Istovremeno jedan sociološki pristup samoupravnim odnosima otkriva nam da razne pravne norme, kao ni institucionalni mehanizmi, iako su vrlo važni uslovi tih odnosa, oni ipak nisu oni činioci koji najpresudnije određuju uspostavljanje i razvijanje samoupravnih odnosa. Zato bi, možda, imalo mesta sve vidove prenaglašavanja tih mehanizama i normi (koje su, kao i druge norme, upravo zato norme jer se izneveravaju) imenovati kao „normativistički iluzionizam" ili, kao što to čini zagrebački sociolog Pavle Novosel, „institucionalni utopizam". U konkretnoj situaciji čini se da je profesionalna orijentacija ispoljila svoje lice, odnosno da ovakvo odstupanje odgovora studenata Pravnog fakulteta proizlazi iz njih samih kao budućih pravnika.

U interesu uočavanja karakteristika razvojnog puta političke socijalizacije intelektualne omladine prikupili smo i odgovore srednjoškolaca na neka pitanja o kojima je ovde reč. Jedno od tih je i pitanje o mogućnosti rešavanja socijalnih problema kroz samoupravne organe.[4] Evo odgovora: za potpuno prihvatanje iznete teze izjasnilo se 30,4% srednjoškolaca (19,1% studenata), slaže se sa iznetom tezom 46,6% srednjoškolaca (46,5% studenata), ne slaže se 11,4% srednjoškolaca (14,1% studenata), u potpunosti se ne slaže 3,2% srednjoškolaca (4,7% studenata), nije odgovorilo na pitanje 8,4% srednjoškolaca (15,6% studenata).

Podaci, dakle, ukazuju da srednjoškolci imaju veće poverenje u organe samoupravljanja nego studenti. Ako uzmemo u obzir one koji nisu odgovorili, odnosno prihvatimo princip da je polovina takvih izbegla odgovor da bi prikrila negativan stav, onda se ionako znatna razlika još više povećava.

---

[4] Ovo istraživanje je sprovedeno u novembru 1968. Uzorak od 2.656 ispitanika odnosio se na SR Srbiju (uključujući pokrajine).

Odgovore srednjoškolaca posmatrali smo i u kontekstu pripadnosti njihovih očeva Savezu komunista. Pokazalo se da je razlika prilično mala.[5] Ceneći ovu činjenicu sa vrednosnog stanovišta, možemo reći da je dobro što je tako.

Kako objasniti činjenicu da srednjoškolci imaju više poverenja u samoupravne organe nego studenti?

Pošto je opšti odnos studenata prema samoupravnom socijalizmu pozitivan, to se može zaključiti da ocene studenata potpunije i tačnije izražavaju stvarnost nego ocene srednjoškolaca. Iako ni studenti ni srednjoškolci nemaju — oni bi mogli reći privilegiju — da budu značajan činilac u rešavanju problema koji se odnose na njihov društveni život i život društva u celini, studenti su, pošto su stariji, iskusniji i više informisani, ipak u većoj mogućnosti da donose pouzdanije saznajne sudove nego što su to srednjoškolci. U daljem istraživanju bilo bi korisno više osvetliti uslove (posebno uzroke) koji opredeljuju ovakve stavove, ocene i mišljenja studenata i posebno srednjoškolaca. Kod srednjoškolaca i ostalih mladih koji su na njihovom nivou uzrasta trebalo bi pouzdano saznati da li je naivno-optimistička slika o društvenim institucijama i odnosima koja, sudeći po mnogim podacima, preovlađuje na nivou tog uzrasta rezultat možda i nedovoljne naučne zasnovanosti vaspitnih i obrazovnih sadržaja koje oni u toku svog razvitka usvajaju. Na ovo ukazujemo zato što je znatno češći slučaj da u defetizam i pesimizam zapadaju oni koji se odlikuju naivno-optimističkom svešću nego oni čija je svest realno-kritičkog karaktera.

DEMONSTRACIJE KAO OBLIK UTICANJA NA REŠAVANJE SOCIJALNIH PROBLEMA

Demonstracije kao vid uticanja na rešavanje socijalnih problema javljaju se po pravilu u onim slučajevima kada su postojeći institucionalni mehanizmi sistema postali preuski i neprikladni za brzo i društveno prihvatljivo rasplitanje ispoljenih protivrečnosti i suprotnosti.

Socijalizam nije sistem koji odlikuju samo usklađeni društveni odnosi. Protivrečnosti i suprotnosti su takođe odlika njegovog unutrašnjeg bića i uslov njegovog razvitka. Tamo gde nema subordinacije takozvanih društvenih interesa nad ličnim, protivrečnosti su manifestnije, a mogućnosti za njihovo progresivno razrešavanje veće. I u socijalizmu postoji znatna razlika između stvarnog i normativnog, datog i zadatog. Dakle, u odlikama bića socijalističkog društvenog sistema sadržana je i mogućnost specifičnih oblika društvene intervencije, demonstracija, štrajkova i slično.

U želji da dobijemo potpuniju sliku o tome kako studenti shvataju socijalizam i kako se odnose prema njemu, postavili smo im i neka pi-

[5] Deca čiji su očevi članovi SKJ imaju nešto manje poverenja u samoupravne organe (75,8%) nego deca čiji očevi nisu članovi SKJ (78,5%). Razlika nema potrebnu statističku značajnost.

tanja o demonstracijama. Jedno od tih pitanja glasilo je: „U socijalističkim zemljama demonstracije kao način rešavanja socijalnih problema nisu potrebne". Kao što se vidi, teza je formulisana više sa normativno-političkog stanovišta nego sa sociološkog. Takođe se vidi da je i ovde, kao i u većini prethodnih slučajeva, data u formi koja, metodološki uzevši, nosi u sebi izvesnu manju sugestivnost. Da je formulisana u pozitivnoj formi, takođe bi sadržala sugestivnost, ali obrnutog smera. Na ovu okolnost ukazujemo kako bi se to i ovde, kao i u ostalim sličnim slučajevima, uvažilo prilikom donošenja zaključaka.

Sa iznetom tezom u potpunosti se složilo 16,1%, izjavilo je da se slaže 28,9%, da se ne slaže 25,8%, da se uopšte ne slaže 10,5% i 18,6% nije odgovorilo na pitanje. Ako polovinu onih koji nisu odgovorili tretiramo kao političke apstinente, onda dožemo reći da otprilike polovina studenata smatra da demonstracije kao način rešavanja socijalnih problema niisu potrebne, a da druga polovina misli suprotno.

Činjenicu da polovina studenata u svojim odgovorima izražava uverenje da su demonstracije potrebne i u socijalističkim zemljama treba protumačiti pre svega kao odsustvo većeg poverenja u institucije i mehanizme putem kojih se u tim zemljama rešavaju socijalni problemi, ali i kao kritiku stvarnosti celine sistema.

Ovakvu kritičnost studenata treba posmatrati u kontekstu celine zbivanja na relaciji omladina — društvo koja su prethodila 1968. i posebno u kontekstu zbivanja koja su se odigrala same, može se s pravom reći, studentske 1968. Treba naročito imati u vidu iskustvo Poljske iz oktobra 1957. i marta 1968, a zatim 1968. u Francuskoj, Zapadnoj Nemačkoj, Italiji, Španiji, SAD, latinskoameričkim i mnogim drugim zemljama. Pošto širi komentar ovog problema izlazi iz okvira predmeta ove analize, ukažimo samo na neke njegove osnovne odlike. Zaključci koji o tome slede zasnovani su na široj analizi građe o protestima mladih u raznim delovima sveta. Godina 1968. je godina u kojoj protesti mladih (pre svega studenata) doživljavaju svoju kulminaciju. To je godina u kojoj je konačno moralo svima postati jasno da nije reč o klasičnim protestima, da nije reč o protestima kao vidu i formi društvenog izrastanja i potvrđivanja mladih, već je reč o kvalitativno novoj činjenici koja je dobila dimenzije svetskog fenomena — o pokretu mladih koji je u mnogome prevazišao uskost političkog pokreta i sindikalističku zainteresovanost samo za svoje interese. Protest je tada bio sinonim egzistencije studenata i mladosti uopšte. Znajući bolje šta neće nego šta hoće, studenti (i drugi mladi) su tada posezali do osporavanja savremene civilizacije kao takve, do osporavanja i njene društvene organizacije, i njenog vrednosnog sistema, i njene suštine i njene pojavnosti. Nezadovoljni ohlađenim svetom svakidašnjice, hteli su da stvaraju svet iznova. Istina je i to — njihova smelost je bila dorasla njihovim težnjama.

U uslovima takvog podneblja mladosti normalno bi bilo da je ispoljena još veća kritičnost prema institucijama i mehanizmima socijalnog života u socijalističkim zemljama.

Zadržimo se sada na diferencijalnom pristupu. Pođimo i ovde od obeležja socijalnog porekla i visine prihoda po članu domaćinstva. Ranije smo konstatovali da su studenti koji imaju niži materijalno-socijalni status kritičniji prema institucijama i mehanizmima putem kojih se u našoj zemlji rešavaju socijalni problemi. U ovom slučaju, pošto se takođe radi o kritici tih institucija i mehanizama, samo u drugoj (implicitnoj) formi i na širem nivou, normalno bi bilo da se ispolji ista pravilnost. Pogledajmo podatke.

Saglasnost sa tezom (ima se u vidu i prvi i drugi modalitet odgovora) izrazilo je 39,5% studenata koji potiču iz porodica individualnih poljoprivrednih proizvođača, 40,7% onih čiji su očevi nekvalifikovani ili polukvalifikovani radnici, 48,2% onih koji potiču iz porodica kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika, 58% dece zanatlija, 48,7% dece nižih službenika, 46,1% dece viših službenika i 52% studenata čiji očevi pripadaju grupi rukovodećeg osoblja.

U osnovi istu pravilnost zapažamo i kada odgovore posmatramo sa stanovišta visine mesečnih prihoda po članu domaćinstva. Tako, na primer, oni čiji je dohodak u 1967. bio najniži samo u 36% slučajeva smatraju da u socijalizmu nisu potrebne demonstracije. Oni, pak, čiji se dohodak kretao od 300 do 400 dinara odlučuju se za isti odgovor u 54,6% slučajeva.

Dakle, i u ovom slučaju imamo istu pravilnost kakvu smo imali i u nekoliko prethodnih slučajeva. To nam pokazuje da su odgovori studenata dosta konzistentni, odnosno naučno verodostojni. Takođe se uočava i to da je došla do izražaja projektivna reakcija studenata, naime — da su oni, odgovarajući o socijalističkim zemljama, pre svega imali na umu našu sopstvenu situaciju.

Na početku je ukazano da je u istraživanju iz 1960. konstatovana pravilnost da *studenti koji potiču iz nižih slojeva društvene stratifikacije u većoj meri prihvataju socijalizam nego studenti koji potiču iz viših slojeva.* Ta pravilnost je tada dobila svoj izraz, između ostalog, i prilikom izbora ličnosti koje se najviše cene. Na primer, studenti koji su poticali iz manje razvijenih sredina (a i studenti koji su poticali iz siromašnijih porodica) birali su Tita u dosta većoj meri nego studenti iz razvijenijih sredina (i oni iz bogatijih porodica).

Rezultati ovog istraživanja govore u prilog jedne druge pravilnosti, ukazuju na sasvim suprotnu tendenciju, naime — da studenti koji potiču iz nižih slojeva društvene stratifikacije *u manjoj meri* prihvataju socijalizam nego studenti koji potiču iz viših slojeva. Videli smo to kod odgovora na pitanje o perspektivi samoupravnog socijalizma, kod odgovora na pitanje o pravilnosti našeg načina izgradnje socijalizma, kod pitanja o samoupravnim organima, a i prilikom odgovora na pitanje u vezi sa demonstracijama. Sociološka interesantnost ove pravilnosti obavezuje nas da je nešto detaljnije komentarišemo. No, u interesu veće preciznosti pre toga pomenimo sledeće: pravilnost o kojoj je ovde reč nije došla do izražaja u vezi sa spremnošću za angažovanje za ove ili one ciljeve ili zadatke socijalizma, već u vezi sa procenom sadržajne orijentacije soci-

jalizma, što implicira odgovarajući odnos — manje ili veće prihvatanje pojedinih bitnih odlika socijalizma. Pošto društveno-politička aktivnost nosi odliku i kanala i faktora specifične socijalne promocije, to je normalno očekivati da se, kada je reč o tom aspektu stvari, neće ispoljiti pravilnost kakva se ispoljava u proceni sadržajne orijentacije socijalizma.

Kakav je sociološki, politički, moralni i uopšte društveni smisao pravilnosti koja se ovde u više mahova ispoljava?

U nemogućnosti da se ovom prilikom upuštamo u detaljnu analizu i tumačenje ove, nesumnjivo, veoma interesantne činjenice, ukazujemo na potrebu da se konstatovana pravilnost precizno verifikuje u širem i dubljem empirijskom zahvatu, ali takvom koji će se odnositi na ukupnu društvenu strukturu. Ukoliko bi se u takvom istraživanju ispoljila ista pravilnost, i to sa razlikama koje bi se odlikovale visokim stepenom statističke značajnosti, onda bismo došli do zaista kapitalne sociološke činjenice koja bi nas, pored ostalog, obavezivala i na radikalnu izmenu postojećih naučnih objašnjenja o našem društvenom razvitku. Pomenimo i to — na osnovu onoga što do sada znamo o ovom problemu u takvo istraživanje bi trebalo poći sa hipotezom da se pravilnost koja se sada zapaža kod studenata jedino neće potvrditi kod omladine koja je na nivou uzrasta do 18 — 20 godina starosti.

Zbog potreba budućeg istraživanja, kao i zbog zadatka o kome je ovde reč, moramo se pitati čime je uslovljen ovaj obrt, kakva je dublja socijalna pozadina ove inverzivne reakcije studenata.

Kada bi se raspolagalo naučno pouzdanim podacima o promenama u društvenoj strukturi za vremenski period o kome je ovde reč, objašnjenje bi se moglo dati bez većih teškoća. No, kako to nije slučaj, preostaje nam samo mogućnost da u hipotetičkoj formi ukažemo na karakteristike opšte društvene situacije u kojoj se taj obrt ostvario.

Čini se da su osnovni uslovi i uzroci sadržani u društvenim odnosima koji su se konstituisali posle napuštanja takozvanog administrativnog perioda socijalizma. Sa deetatizacijom došlo je do oslobađanja ekonomskih zakonitosti i ustanovljavanja tržišne društvene orijentacije. Te promene podstakle su proces socijalne diferencijacije, no ne samo onaj njegov pozitivan vid koji proizlazi iz adekvatnog vrednovanja rada već i mnoge ostale vidove koji nisu u skladu sa normativnom orijentacijom socijalizma. S obzirom na to da je takva socijalna diferencijacija počela nekoliko godina pre 1960, nameće se pitanje zašto to nije imalo svoj odraz već u istraživanju 1960. To što se i u 1960. zapažaju izrazi administrativno-egalitarističke društvene orijentacije možemo objasniti poznatom činjenicom da u širem javnom mnenju konkretna saznanja o bitnim stranama pojedinih društvenih procesa obično nastaju sa zakašnjenjem od dve-tri godine.

U ovom kontekstu veoma su značajna i dva podatka koja direktnije govore o procesu socijalne diferencijacije.

Prvi je retrospektivno-perceptivnog karaktera i pokazuje nam kako su studenti videli razvitak materijalno-socijalnih nejednakosti u našem

društvu poslednjih godina. Više od dve trećine studenata smatra da su se nejednakosti poslednjih godina povećale (31,9% misli da su se „naglo povećavale“, a 37,1% da su se „povećavale“), a svega jedna desetina misli da su se smanjivale. (Ostali ili misle da se nisu bitno menjale ili nemaju određeno mišljenje.) Razume se, mi ovo njihovo uverenje ne možemo smatrati izrazom stvarnog trenda u promeni socijalnih razlika; međutim, to ne umanjuje njegovu vrednost kao činioca formiranja njihovih ostalih političkih i društvenih pogleda.

Drugi podatak izražava stav studenata u vezi sa razlikama u zaradama. Za smanjenje tih razlika izjasnilo se 90,6%, a protiv se izjasnilo svega 4,6%. Šta ovakvo opredeljenje studenata znači s obzirom na opšti trend našeg društvenog razvitka? Gde su sve koreni ovom zaista impresivnom moralnom idealizmu? Precizniji odgovor na ovo pitanje pretpostavlja dublje saznanje procesa političke socijalizacije intelektualne omladine, kao i strukture njihove vrednosne svesti u celini. Pogledajmo sada razlike u odgovorima koje nastaju po osnovu različitih obeležja studenata.

Ako odgovore na pitanje o demonstracijama posmatramo s obzirom na godinu studija, zapazićemo da je kod studenata druge, treće i četvrte godine izražena veća kritičnost prema institucijama i mehanizmima putem kojih se u socijalističkim zemljama rešavaju socijalni problemi nego kod studenata prve godine. Studenti prve godine izražavaju saglasnost sa iznetom tezom u 48,4% slučajeva, studenti druge godine u 43,4%, treće godine u 44,2% i četvrte u 42,3%.

Podaci ukazuju na to da se u ovom slučaju ne može govoriti o kontinuiranoj promeni ocena shodno napredovanju i studijama, već da treba i u ovom slučaju govoriti o dva različita mnenja — o srednjoškolskom i o studentskom, koje je dosta kritičnije. Studenti prve godine izražavaju prelaz iz jednog u drugo mnenje, zbog čega se i njihove ocene dosta razlikuju od ocena studenata starijih godina studija.

Pripadnost, odnosno nepripadnost SKJ uslovila je sledeće razlike: slažu se sa iznetom tezom (da demonstracije nisu potrebne) 48,3% članova SKJ, 51,2% onih koji žele da postanu članovi i svega 31,3% onih koji ne žele da postanu članovi SKJ. Ako poslednje dve grupe uzmemo zajedno, odnosno zanemarimo aspirativnu stranu, onda vidimo da se oni koji nisu članovi SKJ slažu sa iznetom tezom u 44% slučajeva.

Konstatujemo, prvo, da se ovakvo organizovanje podataka, to jest razlučivanje grupe nečlanova SKJ u metodološkom smislu pokazalo sasvim opravdano.

Drugo, posebno je interesantno da je najveća razlika ne između članova i nečlanova, nego između samih nečlanova, kao i to da su nečlanovi koji žele da se učlane u SKJ „veći katolici i od samoga pape“. Da li se odgovori nečlanova mogu objasniti kao izraz njihove naivno-optimističke orijentacije ili je, možda, reč o ličnoj katarzi putem koje se oni samo pred sobom kvalifikuju za ulazak u SKJ? Moguća su i ova, a i druga objašnjenja. Zato bi to trebalo pouzdanije istražiti.

Ako pogledamo distribuciju odgovora po fakultetima, zapazićemo da su najkritičniji studenti filozofskih fakulteta (svega 35,5% se slaže sa iznetom tezom), zatim studenti Medicinskog (39%), Tehnološkog (42,5%), Stomatološkog (43,3%), Mašinskog (45,1%), Šumarskog (45,6%), Filološkog (45,9%), Poljoprivrednog (46%), Ekonomskog (48,1%), Elektrotehničkog (49%), Pravnog (49,3%), Prirodno-matematičkog (50,4%), Građevinskog (51,7%) i najmanje studenti raznih tehničkih fakulteta izvan Beograda (55,3%).

U celini uzev, možemo reći da obeležje profesionalne usmerenosti u ovom slučaju znatno diferencira odgovore studenata. Međutim, da li je to rezultat njega kao takvog ili se, možda, kroz njega izražavaju neki drugi uticaji (na primer, materijalni ili neki drugi), to bi trebalo tek ispitati. Iako ovde nije u većoj meri izražena pravilnost da isti (slični) obrazovni sadržaji uslovljavaju iste (slične) odgovore, ona je ipak delimično prisutna.

OCENE O NAJVAŽNIJIM VREDNOSTIMA SOCIJALIZMA

Poimanje suštinskih odlika socijalizma je jedno od veoma interesantnih i važnih pitanja. U nas su o tome u poslednje tri decnije, i na nivou teorije i naročito na nivou prakse, postojala i razvijala se prilično različita shvatanja. Ta evolucija i transformacija nije došla do izražaja samo u shvatanju problema socijalne jednakosti već i u shvatanju odnosa ličnog i društvenog interesa itd. Imajući u vidu interesantnost ovog problema i mogućnost da se njegovom razradom dopuni i unekoliko zaokruži slika o odnosu prema samoupravnom socijalizmu, odlučili smo da studentima postavimo i dva pitanja u vezi sa tim. Prvo pitanje je usmereno na aktuelnu situaciju, a drugo na budućnost. Pristup je istovremeno bio raščlanjen na dva nivoa — na normativni i aspirativni. Naime, pitali smo, prvo — šta socijalizam sada treba da ostvari i, drugo — šta bi oni lično želeli da se u budućem razvitku socijalizma ostvari.

Vrednosti	*I izbor u %*	*II izbor u %*	*Zbir I i II izbora u %*	*Rang*
Socijalistička demokratija	15,7	4,2	19,9	7
Povećanje proizvodnje	16,8	7,3	24,2	3
Socijalna jednakost	17,3	8,7	26,0	2
Društveno planiranje	2,7	3,3	6,0	10
Raspodela prema radu	9,0	11,9	20,9	5, 6
Lične slobode građana	4,6	4,3	8,9	9
Smanjivanje socijalnih razlika	11,0	15,9	26,9	1
Samoupravljanje	11,0	11,7	22,7	4
Povećanje standarda	4,0	16,9	20,9	5 i 6
Solidarnost u društvu	2,5	8,3	10,8	8
Bez odgovora i nepoznato	5,3	7,5		

Kod prvog pitanja („šta socijalizam u našoj zemlji treba da ostvaruje na ovoj etapi") studenti su iz niže navedene liste od 10 vrednosti birali dve najvažnije, s tim što su prvu, najvažniju, označavali brojem 1, a drugu po važnosti brojem 2. U toj formi ćemo i prikazati njihove odgovore, s tim što ćemo u trećoj koloni dati zbir odgovora iz prve dve kolone, a u četvrtoj rang koji se po tom osnovu uspostavlja.

Vidimo, dakle, da se i ovom prilikom snažno manifestuje privrženost studenata ideji socijalne jednakosti. Vrednosti koje zauzimaju prvo i drugo mesto su zapravo varijante iste vrednosti, što znači da ta vrednost izrazito dominira. Zatim dolazi izbor dve vrednosti koje su čvrsto povezane, odnosno koje u širem smislu u našoj sredini predstavljaju jednu vrednost. To je povećanje proizvodnje i standarda. Treći kompleks predstavljaju tri povezane fundamentalne društvene vrednosti: samoupravljanje, raspodela prema radu i socijalistička demokratija. Vrednosti „solidarnost u društvu", „lične slobode građana" i „društveno planiranje" biraju se u znatno manjoj meri nego ostale. Međutim, to nikako ne znači da ih studenti ne cene i ne smatraju važnim. Reč je o diskriminativnoj organizaciji pitanja kojom se htelo doći do strukturirane liste vrednosti kojima studenti u ovoj etapi pridaju posebnu pažnju. Produbljenim kauzalnim pristupom bi trebalo saznati zašto studenti jedne vrednosti pretpostavljaju drugima. Da li se time manifestuje njihovo dublje i trajnije uverenje o poretku vrednosti nezavisno od sadašnjeg položaja pojedinih vrednosti ili je to, pak, neka vrsta redistribucije vrednosti koju oni vrše da bi izmenili sadašnje stanje koje smatraju disharmoničnim?

Pored ovog pristupa, ostvaren je i drugi koji je aspirativnog karaktera i odnosi se na budućnost. Pitanje je glasilo: „šta biste najviše želeli da se ostvari izgradnjom socijalizma u našoj zemlji u narednih 20 godina". Odgovori im nisu bili ponuđeni, već su oni svoje želje sami formulisali. Obradom tih odgovora dobili smo podatak da se najveći broj želja odnosi na uspostavljanje socijalne jednakosti i smanjenje socijalnih razlika (27,1%). Na drugo mesto se grupišu odgovori koji izražavaju želju za poboljšavanjem materijalnih uslova života — podizanjem standarda (21,3%). Treći kompleks čine želje u vezi sa razvitkom samoupravljanja, socijalističke demokratije, ukidanjem birokratizma i slično (10,3%). Zatime slede želje o razvitku proizvodnje (7,8%), ukidanju nezaposlenosti (4,6%), razvijanju raspodele prema radu (4%) itd.

Ako uporedimo odgovore iz aktuelno normativnog i perspektivno aspirativnog pristupa, zapažamo da među njima nema veće razlike. To je i u sadržajnom i u metodološkom smislu interesantno.

Kompletniju sliku o studentskom viđenju problematike socijalne jednakosti, što, videli smo, predstavlja prioritetan sadržaj i u oba ova pristupa, možemo ostvariti pomoću podataka o tome kako oni vide stvarni tok razvitka materijalno-socijalnih nejednakosti. Sa podatkom koji izražava njihovu retrospektivnu percepciju već smo se upoznali, a evo i podatka koji izražava njihovu perspektivnu percepciju. Na pitanje o razvitku materijalno-socijalnih nejednakosti u našem društvu u nared-

nih 5 godina 31,1% odgovara da će se nejednakosti povećavati, 29,4% misle da se neće bitnije menjati, dok 24,6% misle da će se smanjivati. (Ostali su odgovorili uz pomoć kategorije „ne znam".)

Imajući u vidu celinu podataka koji se odnose na ovaj problem, čini se potrebnim dati i sledeći komentar. Socijalna jednakost u svesti studenata neodvojiv je atribut socijalizma. Otuda njihova spremnost za prihvatanje socijalizma bitno zavisi od toga da li je on i u kojoj meri intencija ka socijalnoj jednakosti. Tu jednakost oni ne žele da odlože za neku daleku budućnost, već se zalažu za njeno što skorije ostvarenje. No, njihova percepcija životne realnosti je drugačija, Oni vide da su se realni društveni procesi i odnosi odvijali ne u smeru približavanja ka jednakosti, već u smeru povećavanja nejednakosti. Iako su u ovoj proceni, kao i u većini drugih procena, relativno saglasni, u slučaju viđenja budućeg razvitka oni se dele, ali tako da je više onih koji očekuju povećanje razlika nego onih koji očekuju njihovo smanjenje. S obzirom na ovakvo poimanje zadataka socijalizma i njihove želje u vezi s tim, na jednoj, i ovakvu svest o realnim procesima i odnosima, na drugoj strani, normalne su i njihove česte dramatične dileme i njihova rezervisanost, kao i njihov nemir.

Setimo se, na kraju, da je Lenjin isticao da studenti predstavljaju najosetljiviji i najbolji izraz svih političkih preokupacija inteligencije kao društvene grupe, a da ista uloga pripada inteligenciji u odnosu na celinu društva. Ako je to tačno, onda razmatrane odlike odnosa studenata prema društveno-političkom sistemu nisu samo odlike studentskog mnenja.

Živko Marković

SAVEZ KOMUNISTA I SAMOUPRAVLJANJE U MESNOJ ZAJEDNICI

Savez komunista se do sada veoma malo angažovao u produbljivanju samoupravnih odnosa u mesnoj zajednici, pa je razumljivo što se on tu menjao sporije nego u preduzeću. Ukoliko se ne shvata osnovni smisao reforme Saveza komunista, ne može se videti ni mogućnost za njeno ostvarivanje, pa se i rešenja traže na pogrešnoj strani. Međutim, mesne organizacije Saveza komunista koje su težište svoje aktivnosti usmerile na razvijanje samoupravljanja već su doživele izvestan preporod i manje ili više sagledale mogućnosti svog daljeg preobražaja.

Ovde će biti reči pre svega o tim mogućnostima i o nekim pretpostavkama preobražaja Saveza komunista u mesnoj zajednici.

RAZVIJANJE SAMOUPRAVNIH ODNOSA U MESNOJ ZAJEDNICI

Osnovna pretpostavka za unapređenje samoupravljanja u mesnoj zajednici jeste jačanje njene materijalne osnove. Ukoliko ne postoji mogućnost za realizaciju samoupravnih dogovora, samoupravljanje se svodi na formalnost. Iskustvo iz samoupravne prakse pokazuje da je zainteresovanost za samoupravno odlučivanje utoliko veća ukoliko je veća materijalna garancija za realizaciju samoupravnih odluka.

Mesne zajednice imale su ogroman uticaj na jačanje materijalne osnove samoupravljanja, koja pokazuje tendenciju stalnog porasta. Sa stanovišta unapređenja samoupravljanja veoma je važna činjenica da se najveći deo sredstava mesnih zajednica obezbeđuje putem samoupravnog dogovaranja. Glavnu i autentičnu materijalnu osnovu samoupravnog odlučivanja u mesnoj zajednici predstavljaju u stvari samodoprinosi građana i krediti radnih organizacija. To je istovremeno i dominantna tendencija daljeg jačanja materijalne osnove mesnih zajednica. Ona je izražena, između ostalog, i u eksplicitnim zahtevima za pretvaranje doprinosa (utvrđivanog i razrezivanog od organa vlasti) u samodoprinos (kao oblik slobodnog i dobrovoljnog udruživanja sredstava građana).

Nasuprot samoupravnim, prisutne su i etatističke tendencije; one su izražene u zahtevima za budžetsko finansiranje mesnih zajednica. Takvi

zahtevi polaze od pretpostavke da se koncentracija sredstava vrši administrativnim putem na nivou opštine i da se iz tako formiranog opštinskog budžeta podmiruju potrebe mesnih zajednica. Takav način finansiranja se već pokazao kao ozbiljna kočnica samoupravnog razvoja mesnih zajednica. Ne samo što se samoupravno odlučivanje ovim putem nije materijalno potkrepljivalo već se a priori svodilo na formalnost jer su organi opštinske skupštine (najčešće opštinska administracija) utvrđivanjem visine dotacija mesnim zajednicama istovremeno strogo određivali i njihovu namenu. Iz budžeta opštine najčešće su pokrivani samo lični i materijalni rashodi mesnih zajednica, dok su mnogo ređe finansirane pojedine akcije.

Iskustvo nedvosmisleno ukazuje na to da samo slobodno udruživanje sredstava predstavlja autentičnu osnovu samoupravljanja u mesnoj zajednici i da svaki namet (bez obzira na to kako se vrši) unapred isključuje stvarnu samoupravu. Samoupravno udruživanje po samoj prirodi pretpostavlja punu neposrednu demokratiju i isključuje svako posredništvo u ime radnih ljudi. Time se u potpunosti skida s dnevnog reda problem nezainteresovanosti građana za upravljanje i do kraja razotkriva apsurdnost birokratske teze o nezainteresovanosti za samoupravljanje.

Ali, samoupravno udruživanje sredstava samo po sebi ne obezbeđuje odgovarajuće društveno-ekonomske odnose u mesnoj zajednici. Dobra stvorena takvim udruživanjem najčešće se ne samo de fakto nego i de jure otuđuju od mesne zajednice. Komunalni, kulturni i drugi objekti koji se obično grade iz samodoprinosa, čim se počnu koristiti, prelaze u nadležnost odgovarajućih radnih organizacija. Mesnim zajednicama ne samo što se ne vraćaju uložena sredstva nego one nemaju nikakvog uticaja ni na raspolaganje tim objektima. Na taj način se sa stvaranjem istovremeno i ukida materijalna osnova samoupravnog odlučivanja u mesnoj zajednici. Samoupravljanje se zbog toga ne može da konstituiše u trajan društveni odnos. Ono u stvari i počinje i prestaje s udruživanjem sredstava i stvaranjem zajedničkih dobara. Radne organizacije često zloupotrebljavaju svoju poziciju, pa se prema takvim dobrima odnose kao prema sopstvenom vlasništvu jer najčešće nemaju nikakvih obaveza prema onima koji su im dali sredstva, odnosno ustupljeni „kapital“ se ne vraća, pa je i dohodak koji se na taj način stiče defektan jer ni u kom slučaju ne predstavlja novostvorenu vrednost.

Put za prevazilaženje takvog stanja jedino je u samoupravnim dogovorima između mesnih zajednica i radnih organizacija o njihovoj aktivnosti jer se tako stečena sredstva ne bi smela pretvoriti u puko vlasništvo ni jednih ni drugih. U praksi su već poznati primeri dogovaranja o međusobnom kreditiranju mesnih zajednica i radnih organizacija, ali se njihovi odnosi ne mogu ograničiti samo na kreditiranje. Neophodno je kompleksno samoupravno regulisanje odnosa između proizvodnje i potrošnje, što je u interesu i mesne zajednice i radne organizacije, pogotovo kada radna organizacija nema obavezu da vrati ustupljena sredstva. Uzroke nedovoljne izraženosti tog interesa treba

tražiti upravo u nerazvijenosti samoupravnih odnosa i u slobodnom kretanju društvenih sredstava, što omogućava da se, umesto zajedničkih, često u prvi plan ističu parcijalni interesi. Primeri iz prakse pokazuju da je saradnja između radnih organizacija i mesnih zajednica utoliko razvijenija ukoliko se doslednije ostvaruje samoupravljanje i odnosi „proizvodnje vrednosti" i da je autarkija u stvari proizvod birokratske autokratije.

Samoupravno povezivanje s radnim organizacijama je u stvari centralno pitanje razvoja samoupravljanja u mesnim zajednicama. Životni interesi građana najvećim delom su povezani s radom radnih organizacija. Samoupravno regulisanje odnosa između mesnih zajednica i radnih organizacija ne može se, međutim, svesti na bilateralne dogovore. Sve što je do sada predstavljalo predmet državno-pravnog regulisanja moralo bi postati stvar samoupravnog dogovaranja u društveno-političkoj zajednici, ali na bazi zakonitosti robne proizvodnje. To je suštinsko, ključno pitanje samoupravnog položaja mesne zajednice u društvu, od kojeg bitno zavisi i samoupravni razvoj njenih unutrašnjih odnosa.

Sada, međutim, čak ni opštinska skupština ne predstavlja mesto samoupravnog dogovaranja mesnih zajednica i radnih organizacija. Ona je još i institucionalno konstituisana kao predstavnički organ vlasti koji se postavlja iznad mesnih zajednica i radnih organizacija. Pritešnjeno u okvire mesnih zajednica i radnih organizacija, samoupravljanje nije moglo da se razvije u društveni odnos jer je o ključnim pitanjima društva odlučivano izvan tih okvira. Ni radne organizacije ni mesne zajednice nisu do sada mogle bitnije uticati na rad i odluke opštinske skupštine.

Mesna zajednica još ne deluje kao integralni deo komune. Ona to neće ni moći sve dok se komuna ne razvije u samoupravnu zajednicu radnih organizacija i mesnih zajednica. Mesna zajednica se još i normativno tretira kao institucija za zadovoljavanje čisto lokalnih potreba i više kao dopuna nego kao integralni deo političkog sistema komune. U opštinskim statutima se, istina, reguliše odnos između mesnih zajednica i opštinske skupštine. Taj odnos se svodi uglavnom na pravo konsultacije i inicijative, ali u suštini bez jasnih obaveza za samu skupštinu. Do sada je to pravo veoma malo korišćeno, kako zbog načina rada skupštine tako i zbog neefikasnosti uticaja na njene odluke. Odbornik ne predstavlja vezu između skupštine i mesne zajednice, a ukoliko to u praksi pokušava, faktički nije u mogućnosti da bitnije posreduje. Prvo zbog toga što odlučujući uticaj na odluke skupštine ima u stvari njen izvršni aparat, a drugo zbog toga što odbornik nije ni kvalifikovan ni zainteresovan da aktivno sudeluje u odlučivanju o svim pitanjima.

U mesnoj zajednici sada postoji dvojni politički mehanizam samoupravne institucije same mesne zajednice (zbor građana — „birača", referendum, savet i drugi organi samoupravljanja) i institucije predstavničke demokratije (odbornici, mesna kancelarija), među kojima nije ostvarena neka organska veza. Mesna zajednica se, dakle, ni institucionalno ne uklapa u mehanizam predstavničke demokratije. Kao veštački

dodatak tom mehanizmu, ona ne može dalje ni da se razvija. S obzirom na to, ona se faktički nalazi u procepu između predstavničke i samoupravne demokratije, pa ima elemenata i jedne i druge.

Da bi se razvijala kao samoupravna ćelija društva, mesna zajednica mora biti organski povezana sa svim ostalim faktorima društva i postati osnova samoupravnog dogovaranja o svim problemima u prvom redu lokalne zajednice, a i o uređivanju svih društvenih poslova na širem planu. Zbog toga treba radikalno menjati ceo politički sistem. Opštinska skupština bi se morala transformisati od organa vlasti u organ samoupravnog dogovaranja radnih organizacija i mesnih zajednica u opštini. Ona se, tako, više ne bi konstituisala od odbornika, nego od delegacija radnih i mesnih zajednica sastavljenih od ljudi koji su ne samo kvalifikovani za rešavanje određenih pitanja nego i koji najdoslednije reprezentuju demokratski izraženu volju birača.

Osnovna pretpostavka takvog konstituisanja odluka jeste ta da skupština odlučuje samo o zajedničkim pitanjima opštine, a da sve ostalo bude u nadležnosti radnih organizacija i mesnih zajednica, što podrazumeva i praksu njihovog direktnog povezivanja i dogovaranja. Sa tog stanovišta sasvim je deplasirana teza o tome da nije moguće zajednički interes izraziti u suočavanju različitih parcijalnih interesa. Ta teza važi jedino za uslove etatističkog centralizma, kada je odlučivanje koncentrisano u državnom aparatu i kada se parcijalni interesi proglašavaju za zajedničke. Stvarni interes opštine može da se izrazi samo u demokratskom sučeljavanju interesa radnih organizacija i mesnih zajednica jer on faktički ne postoji izvan tih interesa.

Razvijanjem samoupravljanja bitno se menja i pozicija društveno-političkih organizacija u mesnoj zajednici. U uslovima etatizma mesne organizacije su u suštini predstavljale transmisiju izvršnih organa, koja se u stvari još manifestuje ukoliko se održavaju etatistički odnosi. Neposrednim odlučivanjem građana o društvenim poslovima one su objektivno u poziciji da deluju kao organski deo samoupravnog mehanizma mesne zajednice. Primeri iz prakse pokazuju da su društveno-političke organizacije, osobito Socijalistički savez, igrale glavnu ulogu u političkom pripremanju samoupravnih odluka i da su se u tom slučaju rezultati demokratskog izjašnjavanja građana obično mogli unapred predvideti. U procesu samoupravnog odlučivanja društveno-političke organizacije izgrađuju političku platformu samoupravnih odluka, dok oblici neposredne demokratije kao što su zbor građana, referendum i slično predstavljaju samo završnicu tog procesa.

Takva funkcija društveno-političkih organizacija već sama po sebi upućuje na demokratizaciju njihovih unutrašnjih odnosa jer se ne može ostvarivati bez političkog angažovanja celokupnog članstva. Izvršni organi ne mogu više imati monopol ni na političku inicijativu ni na organizaciju političkog delovanja. Sloboda samoinicijative i samoorganizovanja postaje imperativ samoupravne funkcije društveno-političkih organizacija. U stvari, potreba za političkim organizovanjem i delovanjem sve

više izvire iz društvenog položaja pojedinca, umesto da taj položaj zavisi od njegove političke aktivnosti.

Samoupravna funkcija društveno-političkih organizacija ostvaruje se samo utoliko ukoliko se razvijaju i samoupravni odnosi u mesnoj zajednici. Tamo gde je samoupravna aktivnost mesnih zajednica razvijenija, veća je i politička mobilnost i samostalnost mesnih organizacija u pokretanju političkih akcija i obrnuto. Ali, ukoliko ostvaruju samoupravnu funkciju, mesne organizacije to gotovo nikada ne čine učešćem u akcijama opštinskih organizacija, koje ne deluju kao sastavni deo samoupravnog mehanizma komune, jer taj mehanizam još praktično i ne postoji. I kad nastoje da ostvaruju određenu političku funkciju, opštinske organizacije to čine uglavnom preko svojih foruma i njihovih izvršnih organa. Raširena je praksa da se politički dogovori prethodno postižu u najužem krugu rukovodilaca; zatim se prezentiraju širem političkom aktivu, pa tek onda forumima društveno-političkih organizacija. Mesne organizacije se nalaze uglavnom u poziciji transmisije koja te dogovore treba samo da prihvata i sprovodi.

Takva praksa nije karakteristična samo za opštinu već i za mesnu zajednicu. Posle prethodnih dogovora rukovodilaca održavaju se zajedničke sednice saveta mesne zajednice i izvršnih organa društveno-političkih organizacija (članstvo se retko i saziva), a skupovi članstva imaju više karakter potvrđivanja unapred postignutih dogovora nego sučeljavanja različitih predloga i demokratskog izgrađivanja stavova. To, nesumnjivo, umanjuje interesovanje za političko angažovanje članstva. No, takav način rada uslovljen je i postojećim stanjem društveno-političkih odnosa. Ukoliko predstavnički organi odlučuju nezavisno od volje građana, zaista je necelishodno da se oni samo formalno politički izjašnjavaju. Iskustvo govori o tome da takvo izjašnjavanje ili ostaje bez efekta ili služi samo kao političko pokriće za već pripremljene i prejudicirane odluke. Samoupravno odlučivanje ne samo što pretpostavlja prethodne političke dogovore nego čini deplasiranim bilo kakav birokratski način rada društveno-političkih organizacija, koji ne može imati efekta u uslovima kad svi odlučuju.

Pa ipak, birokratsko-forumski način rada društveno-političkih organizacija sporo se prevazilazi. Takav rad je uzrokovan etatističkim odnosima u društvu i sa svoje strane i sam doprinosi njihovom održavanju. Društveno-političke organizacije su faktor funkcionisanja političkog mehanizma i faktor njegovog unapređivanja. Ukoliko one i sadržinu i način svog delovanja ne bi menjale u tom smislu, samim tim bi neminovno postajale i činilac njegove stagnacije. Iako su sve izrazitije tendencije da mesne organizacije postanu faktor samoupravnog razvoja mesne zajednice, ipak su se one do sada ponašale više kao instrument održavanja postojećih odnosa nego kao faktor njihovog prevazilaženja. Ali, mesne organizacije objektivno i ne mogu predstavljati neku ozbiljniju snagu samoupravnog razvoja ukoliko deluju izolovano i ukoliko u tom pravcu ne integrišu svoje akcije sa širim društveno-političkim zajednicama.

OSNOVNA FUNKCIJA I NAČIN DELOVANJA SAVEZA KOMUNISTA U MESNOJ ZAJEDNICI

Problem ostvarivanja revolucionarne funkcije društveno-političkih organizacija je pre svega problem delovanja Saveza komunista kao njihovog revolucionarnog jezgra. Dok je u uslovima etatizma predstavljao univerzalnu političku snagu koja je u suštini o svemu odlučivala, Savez komunista sa razvojem samoupravljanja svoju društvenu funkciju sve više svodi na ulogu revolucionarne avangarde, koja smisao svog postojanja nalazi jedino u tome da snagom idejno-političkog delovanja ubrzava i usmerava razvitak samoupravnih socijalističkih odnosa. Po tome se Savez komunista bitno razlikuje od masovnih društveno-političkih organizacija, koje od njegove transmisije postaju oblik političkog samoorganizovanja i samostalnog delovanja ljudi na izgrađivanju političke platforme o svim bitnim pitanjima samoupravnog odlučivanja.

To, međutim, ne znači podelu funkcija između Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija niti monopol Saveza komunista na revolucionarnu ulogu u društvu. Svoju revolucionarnu funkciju u razvijanju samoupravnih odnosa SK može ostvarivati samo putem aktivnosti masovnih organizacija i ostvarivanjem njihove funkcije izgrađivanja političke platforme samoupravnog odlučivanja. Smisao njegovog postojanja kao posebne organizacije sastoji se, između ostalog, i u tome da poveže i time učini efikasnijom revolucionarnu aktivnost najprogresivnijih snaga društva. Stoga će stepen njegove revolucionarnosti zavisiti u prvom redu od toga koliko kao organizacija zaista uspeva da okupi najprogresivnije snage, da što više mobiliše njihovu revolucionarnu energiju i usmeri je u pravcu revolucionarne mobilizacije čitavog društva. Upravo u tom pogledu Savez komunista danas proživljava duboku krizu sopstvenog preobražaja.

U uslovima etatizma za Savez komunista je bilo primarnije da njegovi članovi zauzimaju sve važnije pozicije u društvu nego da predstavljaju najprogresivnije ljude. Ako su disciplinovano izvršavali zadatke, oni su važili za dobre članove Partije bez obzira na to kakvim su se motivima rukovodili. Dovoljno je bilo da najviše rukovodstvo donese revolucionarnu odluku pa da se pod uslovom njenog disciplinovanog sprovođenja obezbedi revolucionarnost i kontinuitet cele Partije. Nasuprot tome, revolucionarnost Saveza komunista u uslovima samoupravljanja bitno je uslovljena revolucionarnošću celokupnog članstva, koje postaje kolektivan stvaralac i realizator njegove politike.

Mesna organizacija je upravo najizrazitiji konglomerat idejno-političke heterogenosti Saveza komunista. Ona okuplja članove Saveza komunista s najrazličitijim političkim pogledima i pobudama, od kojih većina ne samo što se ne angažuje na razvijanju samoupravnih odnosa nego je praktično odsutna iz političkog života mesne zajednice. Od onih koji su aktivni jedni se bore za samoupravljanje, drugi protiv njega, dok se treći opredeljuju prema situacijama i ličnostima jer sami ne shvataju suštinu samoupravljanja. Odnosom samoupravnih i antisamoupravnih

snaga određen je u stvari stav cele organizacije prema samoupravljanju, ali do takve konfrontacije najčešće i ne dolazi u samoj organizaciji.

Iako je uočljiv porast samoupravnih tendencija u mesnim zajednicama, do sada se izuzetno mali broj mesnih organizacija Saveza komunista afirmisao kao njihov nosilac. Tamo gde se vodi borba za samoupravne odnose, komunisti najčešće nastupaju neorganizovano. Pojedinci i ne pokušavaju da pitanja samoupravnog razvoja pokreću u organizaciji Saveza komunista pošto obično nailaze na nerazumevanje, a ponekad i na otvorenu kritiku, sa motivacijom da takva pitanja nisu u „nadležnosti" mesne organizacije ili da dovode u pitanje postojeći sistem. Većina članstva je više spremna da brani postojeće nego da razvija nove odnose. Na to utiče, između ostalog, i ubeđenje da su za razvoj društvenog sistema odgovorni samo najviši organi Saveza komunista.

Ukoliko se u mesnim organizacijama i vode rasprave o samoupravljanju, one češće imaju apstraktno-teorijski nego praktično-politički karakter, pa su zbog toga retki i dogovori o konkretnim političkim akcijama. Mesne organizacije su obično ravnodušne i prema tako značajnim poslovima kao što je donošenje osnovnih samoupravnih akata (statuta) mesne zajednice i opštine iako to predstavlja pogodnu priliku za delovanje u pravcu bržeg razvijanja samoupravljanja.

Jedan od razloga takvog ponašanja jeste i u prećutnoj ili čak dogovorenoj podeli rada između društveno-političkih organizacija i organa samoupravljanja, koja podrazumeva da se Savez komunista ne bavi pitanjima kojima se bave ostali. Ako se izuzmu pitanja kojima se bave masovne političke organizacije i organi samoupravljanja, onda mesnoj organizaciji Saveza komunista ne ostaje ništa drugo nego da se bavi sama sobom, što ona u stvari najčešće i čini.

U mesnoj zajednici se preobražaju Saveza komunista ne pristupa samo sa stanovišta njegove društvene uloge već i s aspekta njegovog aktiviranja kao cilja za sebe. U tom smislu ponekad se traži bilo kakva sadržina rada mesne organizacije, nezavisno od potreba sredine, a aktivnost se meri prema broju sastanaka i pitanja o kojima je raspravljano i broju diskutanata. Međutim, na taj način ne može da se ostvari preobražaj Saveza komunista. Stvarna transformacija postići će se samo u slučaju kad je aktivnost organizacije direktno usmerena ka rešavanju problema mesne zajednice, ali ne u smislu davanja recepata za samoupravne odluke, već u pravcu prevazilaženja postojećih i daljeg razvijanja samoupravnih socijalističkih odnosa, to jest kad organizacija Saveza komunista deluje kao stvarna revolucionarna snaga mesne zajednice.

Pa ipak, mogućnosti revolucionarnog delovanja organizacije Saveza komunista na razvijanju samoupravnih odnosa u mesnoj zajednici imaju sasvim određene objektivne granice. Na prevazilaženju tih granica Savez komunista može sudelovati samo putem širih akcija. Ukoliko je razvijanje samoupravnih odnosa u mesnoj zajednici povezano sa razvijanjem tih odnosa u celom društvu, utoliko je i revolucionarnost mesne organizacije Saveza komunista povezana s revolucionarnošću Saveza

komunista kao celine. Odgovornost za razvoj samoupravljanja u mesnoj zajednici ne može, prema tome, snositi samo mesna organizacija Saveza komunista. Jedan od uzroka njene inertnosti u tom pogledu jeste i to što se Savez komunista u celini nije angažovao na razvijanju samoupravnih odnosa u mesnoj zajednici i što su usled nerazvijenosti takvih odnosa u širim društveno-političkim zajednicama objektivne mogućnosti njihovog razvijanja u mesnoj zajednici veoma ograničene.

Iz funkcije Saveza komunista proističe i način njegovog delovanja. Ako mesna organizacija ne ostvaruje nikakvu društvenu funkciju, onda se ne postavlja ni problem njenog delovanja u mesnoj zajednici. Ukoliko ona želi samo da utiče na odluke koje se donose u mesnoj zajednici, ona će se, tražeći odgovarajuće mogućnosti uticanja, prilagođavati postojećim odnosima. Ako je odlučivanje koncentrisano u savetu mesne zajednice, sekretarijat mesne organizacije Saveza komunista ne samo što se uključuje u „politički aktiv" sastavljen od saveta i izvršnih organa društveno-političkih organizacija nego je obično i sam inicijator takvog načina dogovaranja.

Povezivanje sa društveno-političkim organizacijama i mesnom zajednicom preko političkog aktiva često se opravdava kao najracionalniji i najefikasniji oblik saradnje i uticanja Saveza komunista, što uistinu i jeste ukoliko je savet mesne zajednice glavni subjekt odlučivanja. No, to još nije socijalističko samoupravljanje, pa je i odnos Saveza komunista prema društveno-političkom mehanizmu mesne zajednice u suštini spoljašnji odnos. U tom odnosu Savez komunista može, a i ne mora, da ima dominantan uticaj. Štaviše, on ponekad i sam potpada pod uticaj saveta mesne zajednice i praktično postaje njegova transmisija. U svakom slučaju, Savez komunista se u tom odnosu javlja kao paralelna organizacija, a ne kao unutrašnja snaga društveno-političkih organizacija i mesne zajednice.

Kao unutrašnja snaga, Savez komunista može (i mora) da deluje samo ukoliko se razvija neposredno samoupravljanje. Kad u donošenju odluka mesne zajednice učestvuju svi građani, uticaj na odlučivanje ne može da se vrši preko političkog aktiva. Dogovaranje izvršnih organa u tom slučaju ima smisla samo ako se odnosi na organizovanje političkog i samoupravnog rada. Savez komunista može da utiče na samoupravno odlučivanje jedino ako se u tome angažuje celokupno članstvo i ako njegovi stavovi budu svesno prihvatani od većine građana u mesnoj zajednici. Radi toga on mora da se bori da se njegovi pogledi sublimiraju u politiku društveno-političkih organizacija kao osnovu samoupravnog odlučivanja. Pri tome Savez komunista ne može da se oslanja na autoritet koji bi proisticao iz posebne pozicije u društvu, već isključivo na snagu svojih ideja i racionalnost rešenja koja predlaže. Njegovo delovanje u tom smislu biće efikasno i njegovo postojanje kao posebne političke organizacije imaće rezona samo ako nastupa kao jedinstvena idejno-politička snaga. To, svakako, pretpostavlja i prethodno dogovaranje i političku odgovornost za realizovanje postignutih dogovora.

Prethodno dogovaranje se, međutim, ponekad namerno ne organizuje s motivacijom da se izbegne dupliranje sa društveno-političkim organizacijama i sputavanje lične inicijative komunista. Do toga u stvari dolazi samo kad Savez komunista ne ostvaruje svoju društvenu ulogu i kad se identifikuje sa drugim društveno-političkim organizacijama. Tamo gde on nastupa kao revolucionarna avangarda koja svoju aktivnost usmerava na razvijanje socijalističkih odnosa, ne postavlja se ni problem dupliranja ni problem sputavanja lične inicijative, već se potreba prethodnog dogovaranja nameće kao osnovna pretpostavka uspeha pojedinih političkih akcija. Borba za razvijanje samoupravnih socijalističkih odnosa ne može uspešno da se vodi bez zajedničkih akcija, a dogovaranje i organizovano nastupanje komunista i nije ništa drugo do povezivanje njihove lične inicijative u inicijativu organizacije. Smisao tog povezivanja sastoji se upravo u tome da se obezbedi prerastanje revolucionarne inicijative u politiku masovnih društvenih organizacija. U uslovima samoupravljanja inicijativa se ne može realizovati ukoliko je ne prihvata većina društva. Suprotstavljanje organizovanom delovanju Saveza komunista s motivacijom oslobađanja lične inicijative često je izraz nastojanja da se realizuju i društveno neprihvatljive ideje.

Kako Savez komunista svoju avangardnu ulogu u razvijanju samoupravljanja ne može da ostvaruje ukoliko njegove ideje ne postaju svojina celog društva, logičan je njegov interes za demokratizaciju društveno-političkih organizacija. Njegove akcije biće tim uspešnije ukoliko se već u toku izgrađivanja političke platforme samoupravnog odlučivanja u njih uključuje što veći broj onih koji u tom odlučivanju neposredno učestvuju. Svoju revolucionarnu funkciju u razvijanju samoupravljanja Savez komunista može da ostvaruje samo kroz revolucionisanje čitavog društva. Pod pretpostavkom njegove stvarne revolucionarnosti postaje sasvim deplasirano pitanje o dupliranju poslova sa masovnim političkim organizacijama. Savez komunista predstavlja revolucionarno jezgro masovnih organizacija. Svojim delovanjem on prožima njihovu celokupnu aktivnost, s tim što se ona ne svodi samo na komuniste, kao što ni politika tih organizacija ne predstavlja kopiju politike Saveza komunista. Socijalistički savez, zajedno s drugim masovnim organizacijama, izgrađuje političku platformu samoupravnog odlučivanja u mesnoj zajednici, a Savez komunista se zalaže da ta platforma bude što progresivnija.

To, međutim, ne znači da Savez komunista ima monopol na revolucionarnu inicijativu. Njegova revolucionarnost rezultat je toga što okuplja najprogresivnije članove društveno-političkih organizacija i što njihovu inicijativu objedinjuje u jedinstven pokret. Ideološki i politički monopol svaku revolucionarnu organizaciju neizbežno vodi degeneraciji. Jedino uz svakodnevnu idejno-političku borbu, na otvorenoj političkoj sceni, Savez komunista se može obnavljati i razvijati kao revolucionarna organizacija.

Što u mesnoj organizaciji Saveza komunista uporedo sa progresivnim egzistiraju i konzervativne snage, uzroke valja tražiti pre svega u

njenoj nedovoljnoj otvorenosti prema mesnoj zajednici, a to je, opet, rezultat manjeg ili većeg odsustva njene revolucionarne aktivnosti. Samo u otvorenoj idejno-političkoj borbi za razvoj samoupravljanja mesna organizacija može da se obnavlja novim snagama i istovremeno oslobađa od onih koji nisu za samoupravljanje, koji u njenoj zatvorenosti nalaze najsigurnije skrovište. Jedino tako ona može da se potvrđuje kao revolucionarna snaga, da otkriva nove mogućnosti progresivnog delovanja i da istovremeno proverava ispravnost svojih stavova. Bez takve borbe mesna organizacija se pretvara u beživotnu i suvišnu instituciju.

DEMOKRATIZACIJA I NAČIN ORGANIZOVANJA SAVEZA KOMUNISTA U MESNOJ ZAJEDNICI

Funkcija razvijanja samoupravnih odnosa i način njenog ostvarivanja predstavljaju imperativ i sa stanovišta demokratizacije Saveza komunista. Ako ta funkcija ne može da se ostvaruje bez inicijative celokupnog članstva, onda ona mora da se ispoljava ne samo izvan već i u samom Savezu komunista. To u stvari znači da članstvo igra odlučujuću ulogu i u izgrađivanju i u ostvarivanju njegove politike. Ali, demokratizacija Saveza komunista ne samo što mora da se razvija uporedo s njegovim angažovanjem na razvijanju samoupravnih odnosa nego bez toga faktički i ne može da se razvija. Mesne organizacije Saveza komunista su se demokratizovale upravo u onoj meri u kojoj se razvijala i njihova aktivnost na razvijanju samoupravnih odnosa u mesnoj zajednici uopšte.

Osnovnom funkcijom i načinom delovanja određeni su ne samo unutrašnji odnosi već i način organizovanja Saveza komunista u mesnoj zajednici. Uprkos tome, dosadašnji napori na menjanju odnosa i načina organizovanja ne samo što nisu uvek povezivani s naporima za menjanje sadržine rada nego često nisu bili ni rukovođeni osnovnom funkcijom Saveza komunista u mesnoj zajednici. Otuda su stvarani i takvi oblici organizovanja i odnosi koji ne odgovaraju samoupravnoj funkciji Saveza komunista.

Često je za osnovni cilj reorganizacije Saveza komunista u mesnoj zajednici uzimana ne njegova društvena funkcija, nego aktivnost kao takva. Obično se polazilo od toga da su organizacije sa malim brojem članova glavni uzrok političke učmalosti, pa se glavno rešenje za njeno prevazilaženje videlo u stvaranju krupnih organizacija. Ta mera, međutim, nije nigde sama za sebe dala očekivan efekat. Štaviše, gde god se reorganizacija svela samo na ukrupnjavanje organizacija, došlo je ne do povećanja, već do smanjenja aktivnosti i uticaja članstva. Tamo gde je obrazovana konferencija na delegatskom principu, smanjila se aktivnost ogranaka u odnosu na ranije osnovne organizacije. A gde konferenciju čine svi članovi, nastale su i određene objektivne teškoće za ispoljavanje aktivnosti članstva, pa je došlo do izvesne demobilizacije čak i u pogledu prisustva sastancima organizacije. Ni komisije mesne organizacije ne uspe-

vaju da okupe veći broj članova ukoliko za svrhu imaju samo njihovo „upošljavanje".

Ni unutrašnji odnosi u mesnoj organizaciji ne mogu bitnije da se menjaju ukoliko se ne menja njena funkcija i način delovanja u mesnoj zajednici. Iako su konstituisane na delegatskom principu, mesne konferencije se u tom slučaju ponašaju kao zatvoreni forumi. Usled toga ogranci rade kao zatvorene ćelije, a ne kao integralni deo mesne organizacije. Njihov uticaj na rad konferencije nije ništa veći od ranijeg uticaja osnovne organizacije na rad povereništva Saveza komunista. Naprotiv, u reorganizaciji su se ispoljile dosta snažne tendencije da se uloga ogranka svede na rešavanje statutarno-organizacionih pitanja i da se time potpuno isključi iz politike Saveza komunista. U zamenu za to članstvu je nuđen angažman u komisijama mesne konferencije, ali taj rad u komisijama ne može biti zamenljiv ako članstvo i samo ne učestvuje u odlučivanju. Pod takvim okolnostima i dalje je ostala odlučujuća uloga izvršnih organa. Od njihove inicijativnosti gotovo isključivo zavisi i aktivnost organizacije. Gde god se mesna organizacija samo prilagođava zatečenim nesamoupravnim odnosima u mesnoj zajednici, njena politika se u suštini identifikuje sa politikom njenih izvršnih organa.

Da bi u uslovima samoupravnog razvoja mesne zajednice ostvarivao ulogu revolucionarne avangarde, Savez komunista bi se morao organizovati tako da omogući slobodnu demokratsku konfrontaciju gledišta, što bi bio i osnovni put za konstituisanje njegove politike. Samo na taj način može da se obezbedi stvarno povezivanje stvaralačkih napora članstva, uvažavanje sve složenosti uslova u kojima Savez komunista deluje i njegovo aktivno prisustvo u svim porama društvenog života. Svaki monopol, zasnovan na odsustvu demokratske konfrontacije političkih gledišta može samo da otežava ostvarivanje osnovne funkcije Saveza komunista.

Demokratska konfrontacija svih ideja isključuje monopol i u pokretanju i ostvarivanju političke aktivnosti Saveza komunista. Celokupna aktivnost Saveza komunista mora se razvijati na principu samoorganizovanja, što podrazumeva pravo svakog člana da se u svom idejno-političkom delovanju slobodno udružuje s drugima. Do sada je taj princip najčešće svođen na organizatorsku samostalnost izvršnih organa u odnosu na „više" organe Saveza komunista. Neinstitucionalizovane inicijative su na razne načine sputavane, pa čak i osuđivane kao frakcionaštvo.

Slobodno samoorganizovanje samo po sebi ne može biti izvor frakcionaštva. Osnovu frakcionaštva ne čini način organizovanja, već divergencija interesa iz koje proističu i različite političke težnje. Opasnost od frakcionaškog razdora preti u stvari samo nedemokratski organizovanoj i politički nedefinisanoj organizaciji. Ako se u mesnoj organizaciji obezbedi demokratska konfrontacija različitih pogleda i inicijative, onda će već tu otpadati svaka ideja koja odudara od idejno-političke orijentacije Saveza komunista.

I sam način organizovanja sputavao je slobodu samoorganizovanja članstva. Organizovanje je uvek svođeno u određene institucionalne okvire. Samoupravno-revolucionarnoj funkciji Saveza komunista ne odgovara ni proizvodni ni teritorijalni princip, ni krupna ni sitna organizacija. Sama ta funkcija morala bi predstavljati osnovnu svrhu i neposrednu osnovu slobodnog samoorganizovanja članstva, što praktično znači da bi se komunisti u povezivanju lične inicijative u zajedničku akciju rukovodili isključivo potrebom za revolucionarnim delovanjem bez obzira na to gde se ta potreba javlja.

To, međutim, ne isključuje takve institucionalne oblike organizovanja kao što su ogranak, aktiv ili mesna organizacija, ali pretpostavlja njihovu drugačiju funkciju nego što su je najčešće imali. Ako postoji trajna potreba za razvijanjem samoupravnih odnosa u mesnoj zajednici, onda takvoj potrebi mora da odgovara i trajan oblik organizovanja komunista kao što je mesna organizacija, ali ne radi upražnjavanja njihove političke aktivnosti, već radi dogovaranja o zajedničkim akcijama. Ukoliko takve trajne potrebe postoje i u pojedinim društvenim celinama u mesnoj zajednici, onda i u mesnoj organizaciji Saveza komunista moraju postojati odgovarajući trajni oblici dogovaranja komunista bez obzira na to kako će se oni zvati. Ali bi oni morali da proističu iz mnoštva neinstitucionalnih dogovora, čiji subjekti mogu biti svi članovi Saveza komunista.

Da bi efikasno delovala na razvijanju samoupravnih odnosa, mesna organizacija mora sistematski da ostvaruje sintezu svih revolucionarnih napora u mesnoj zajednici. To ne može da vrši konferencija konstituisana od delegata sa određenim vremenskim mandatom, koji se stavljaju u poziciju da o svakom pitanju punovažno odlučuju. Takvi delegati nisu u mogućnosti da putem stavova konferencije adekvatno izražavaju progresivne težnje članstva. Iskustvo iz dosadašnje prakse pokazuje da veći broj delegata obično nije ni zainteresovan ni dovoljno kvalifikovan da bi se o svakom pitanju mogao izjasniti s potrebnim uverenjem i odgovornošću. Pored toga, delegat sa vremenskim mandatom najčešće i ne vodi računa o raspoloženju članstva, a i kada to čini, on se ne retko nađe u procepu između tog raspoloženja i sopstvenog ubeđenja.

Konferencija bi morala predstavljati samo završni oblik dogovaranja članstva, što pretpostavlja prethodne rasprave u kojima bi svaki član mogao da izrazi svoje mišljenje i da se izjasni za određene stavove. Tako bi celokupno članstvo učestvovalo u idejno-političkoj konfrontaciji, koja bi zajedno s najprogresivnijim stavovima na površinu izbacivala i njihove najrevolucionarnije nosioce. Konferencija bi se u tom slučaju konstituisala od članova koji su se u svakoj konkretnoj situaciji potvrdili kao najdosledniji nosioci političkog raspoloženja članstva. Pitanje odnosa između konferencije i članstva, koje danas predstavlja prvorazredan problem, bilo bi time potpuno skinuto s dnevnog reda.

Takav način konstituisanja politike podsticao bi idejno-političku aktivnost članstva i činio celishodnijim oblike pripremanja i izgrađivanja političkih stavova, na primer: radne grupe, komisije, savetovanja i

slično. Ovi oblici mogu da budu samo radna tela ne konferencije, već organizacije. Oni će, tako, biti potpuno samostalni; postati slobodno stecište najrazličitijih ideja i predloga. Selekcija tih ideja vršila bi se na bazi studiozne analize određenih pitanja. Angažovanjem najboljih poznavalaca iz raznih domena ova tela bi pripremala kvalifikovane političke rasprave, ali bi ona morala imati i pravo da te rasprave samoinicijativno pokreću u celoj organizaciji. Njihova sadašnja aktivnost sputavana je, između ostalog, i time što su previše vezana za konferenciju i njene izvršne organe, koji su im praktično i nalogodavci i politički arbitri. U uslovima slobodnog samoorganizovanja članstva uloga izvršnih organa bi se, međutim, svela na ono što u suštini i treba da bude — izvršavanje naloga same organizacije.

Stvarna demokratizacija Saveza komunista u mesnoj zajednici uspešno će se ostvarivati samo ukoliko se ostvaruje i u celom Savezu komunista. Jedan od uzroka sadašnje inertnosti mesne organizacije jeste i u tome što je ona praktično izolovana i uglavnom bez uticaja na politiku foruma. Pod pretpostavkom slobodnog samoorganizovanja, opštinska konferencija bi morala predstavljati oblik neposrednog dogovaranja baznih, a republička i savezna — opštinskih, odnosno republičkih organizacija. Samo tako mesna organizacija, naime celokupno članstvo, može uistinu postati subjekt politike Saveza komunista.

Milorad Drenjanin

SAVEZ KOMUNISTA U INTEGRISANIM RADNIM ORGANIZACIJAMA

Samoupravna integracija se, na određen način, javlja kao sistem temeljnih društvenih i društveno-ekonomskih odnosa u kojima radni čovek — proizvođač, u uslovima savremene organizacije rada i intenzivnog tehnološkog razvoja, najoptimalnije može da ostvaruje svoj interes i da reprodukuje socijalističke proizvodne odnose u uslovima robne proizvodnje.

Dosadašnja praksa pokazuje da se kao temeljni odnosi na kojima može da počiva i da se razvija samoupravna integracija mogu smatrati:

a) Odnosi između delova i celine, najčešće manifestovani kao odnosi između radnih jedinica, odnosno organizacija udruženog rada u okviru date celine, i između ovih radnih jedinica, odnosno organizacija udruženog rada i takozvanih centralnih organa integracione celine: radničkog saveta, direkcije, odnosno stručnih službi na nivou celog preduzeća.

b) Odnosi u utvrđivanju i raspodeli dohotka, podrazumevajući tu i sistem određivanja cena usluga, nivo na kojem se utvrđuje ukupan prihod (jedinstveno za preduzeće ili po organizacijama udruženog rada — radnim jedinicama, ili kombinovano), na kom nivou se donose odluke o raspodeli dohotka na deo za lične dohotke i fondove (centralizovano ili decentralizovano) i ko utvrđuje kriterijume i merila za tu raspodelu.

c) Režim korišćenja fondova, posebno sredstava poslovnog fonda i fonda zajedničke potrošnje, uključujući tu i pitanja u vezi sa donošenjem odluka o novim investicijama.

d) Na kom nivou i kako se utvrđuju lični dohoci (centralizovano ili po radnim jedinicama); fiksno ili u skladu sa određenim kriterijumima i merilima (vezano za radni doprinos i slično).

e) U kom stepenu je razvijeno neposredno samoupravljanje, a u kojoj meri se proces odlučivanja odvija preko predstavničkih organa.

f) Ko i kojim metodama ostvaruje koordinaciju i funkcionalizaciju integrisane celine, posebno kakva je uloga stručno-organizatorskog rada i stvarni domašaj rukovodećih struktura u datoj integracionoj celini.

g) U kom stepenu je razvijen sistem informisanja i obaveštavanja o ključnim problemima, važnim i za donošenje odluka i za praćenje razvoja same integracione celine.

ODNOSI IZMEĐU CELINE I DELOVA

Ako sa teorijskog terena, pa i aplikacije teorijskih ili, pak, proklamovanih samoupravnih načela, pređemo samoj praksi integracionih kretanja, možemo konstatovati da su do sada ostvareni pozitivni rezultati na mnogim područjima društvenog rada. Međutim, isticanjem ostvarenih rezultata ne želi se umanjiti težina stvarnih problema, posebno na planu daljeg razvoja samoupravnih odnosa i raspodele dohotka, učvršćivanja i sređivanja već ostvarenih i stvaranja novih integracionih celina, naročito onih koje će prevazilaziti regionalne granice i doslednije se razvijati logikom celishodnije podele rada, podizanja organizacije rada i usvajanja nove tehnologije.

U pogledu aktivnosti Saveza komunista na razvijanju samoupravnih odnosa u već oformljenim integracijama, po našem mišljenju, nužno je poći od određenog načina rešavanja ranije istaknutih temeljnih odnosa koji čine samoupravnu integraciju, te jasnog opredeljivanja za pojedina rešenja, posebno u onim slučajevima kada u praksi iskrsavaju različite dileme ili su rešenja veoma različita od jedne do druge organizacije.

U današnjoj praksi integracionih poduhvata uočava se ne mali broj različitih situacija kada su ranije inače pravno i ekonomski samostalne radne organizacije, ulazeći u nove integracione celine, gubile svoj dotadašnji status. Istovremeno novoformirane integracione celine, nastale na takav način, dobile su vid jedinstvenog organizovanog krupnog preduzeća, sa centralnim organima upravljanja (radnički savet, upravni odbor ili poslovni odbor, direktor), u kojem je dohodak utvrđivan jedino na nivou preduzeća i sa jednim žiro računom itd. Takođe, dobar deo samostalnih radnih organizacija pripojen je krupnijim i ekonomski jačim organizacijama, pri čemu je izgubio svaku samostalnost i individualnost, mada u okviru takvih integracionih celina postoje i samostalne organizacije udruženog rada, sa svojstvom ili bez svojstva pravnog lica, te se moglo očekivati da i pripojene organizacije očuvaju određen stepen svoje samostalnosti i individualnosti.

Međutim, bez obzira na objektivne i subjektivne okolnosti kojima se objašnjavaju takve pojave, a imajući u vidu moguće posledice po budući razvoj tako centralistički organizovanih integracionih celina, kao i po stvarnu mogućnost razvoja samoupravnih odnosa u njima — smatramo da su te centralistički osnovane organizacije samo prelazna forma i potencijalna objektivna smetnja za dalji razvoj samoupravnih odnosa i raspodele dohotka prema rezultatima rada.

Smatramo da su dosadašnja iskustva u razvoju samoupravljanja najbolja pouka o tome da ne postoji druga mogućnost za optimalan raz-

voj integracionih celina sem uvažavanja načela što potpunijeg usklađivanja odnosa između delova i celina, a posebno uvažavanja principa organizacije radnih jedinica sa različitim položajem i svojstvima: samostalna organizacija udruženog rada, sa svojstvom pravnog lica ili bez njega, radna jedinica sa pravom samostalnog obračuna dohotka, radna jedinica sa pravom samostalnog obračuna ličnih dohodaka i slično.[1]

Polazeći od ustavnih principa, kao i od potrebe da se radnoj organizaciji obezbedi puna samostalnost u određivanju konkretnog položaja radnih jedinica, organizacije i forumi Saveza komunista moraju uložiti sve snage da se izbore za adekvatan status radnih jedinica, koji uvek mora biti u skladu sa specifičnošću i prirodom procesa rada, jer se samo na toj osnovi može pravilno ceniti stepen samoupravnosti u integracionoj celini. Razume se, stepen samostalnosti i samoupravnosti radne jedinice biće viši ukoliko je ona veća, ekonomski jača i ukoliko radijus njenog dejstva obuhvata šire područje.

KRITERIJUM ZA IZBOR ORGANA SAMOUPRAVLJANJA

Integracioni procesi i stvaranje sve većih integracionih celina doveli su i do raznovrsnih rešenja u pogledu stvaranja zajedničkih organa upravljanja na nivou celine, a i pojedinih delova. U nekim slučajevima postoje i konferencije samoupravljača na nivou integrisane celine, koja, pored centralnog radničkog saveta, treba da odigra značajnu ulogu u daljem razvoju samoupravljanja i demokratizaciji društvenih odnosa u velikim radnim organizacijama. Takva praksa je dala neke nesumnjive prednosti.

Međutim, iako se uvođenjem konferencije samoupravljača otvaraju određene mogućnosti za mnogo raznovrsnije oblike samoupravljanja u integracionim celinama, način izbora zajedničkih, odnosno centralnih organa upravljanja i dalje ostaje kao jedno od pitanja od izuzetnog značaja za dalji razvoj samoupravne integracione celine. U dosadašnjoj praksi iskristalisala su se uglavnom tri kriterijuma za izbor predstavnika radnih jedinica, odnosno članova centralnog radničkog saveta, naravno — u onim integracionim celinama gde se sprovodi načelo organizacije na bazi radnih jedinica bez obzira na konkretan domašaj njihovih prava. Ti kriterijumi su sledeći:

a) U centralni radnički savet svaka radna jedinica bira onoliki broj članova koji je srazmeran njenom učešću u ukupnom prihodu, odnosno dohotku integracione celine.

b) Svaka radna jedinica daje podjednak broj predstavnika u centralni radnički savet bez obzira na srazmeru ukupnih prihoda ili samog broja radnika, odnosno učešća broja radnika te radne jedinice u ukupnom broju zaposlenih.

---

[1] Vidi: Milorad Drenjanin, *Sistem dohotka i položaj radnih jedinica*, „Socijalizam", br. 1/1965.

c) U centralni radnički savet svaka radna jedinica bira broj članova koji odgovara broju njenih radnika u ukupnom broju zaposlenih.

U pojedinim velikim integracionim celinama broj članova iz pojedinih organizacija udruženog rada u zajedničkom radničkom savetu utvrđuje svojom odlukom sam centralni radnički savet prema „ukupnom prihodu, ostvarenom dohotku, vrednosti poslovnog fonda, značaju organizacije udruženog rada u celokupnom poslovanju preduzeća i broju članova radne zajednice, kao i drugim elementima koje utvrđuje radnički savet svojom odlukom"[2].

Praksa je, dakle, različita, pa postoji potreba da se različitost i zadrži, samo je treba normativnim aktima radnih organizacija i utvrditi.

Neophodno je da se odredbe o izboru članova centralnog radničkog saveta unesu u sam statut radne organizacije, a ne da se prepušta ad hoc odlukama centralnog radničkog saveta, budući da su one od izuzetnog značaja za odnose u radnoj organizaciji i odnose između radnih jedinica (organizacija udruženog rada). Kriterijum paritetnog zastupanja svih radnih jedinica koje imaju status organizacije udruženog rada možda bi najviše odgovarao samoupravnom karakteru društveno-ekonomskih odnosa. To nikako ne znači da radne organizacije ne mogu odstupiti od tog načela ako to zahtevaju specifičnosti organizacije rada. Organizacije Saveza komunista bi trebalo da se zauzimaju da se u slučaju odstupanja ili kombinovanja pojedinih kriterijuma mora polaziti od raspoloženja radnih ljudi izraženog putem referenduma ili izjašnjavanja preko zbora radnih ljudi svih radnih jedinica.

NAČIN PRIKUPLJANJA I UPOTREBE SREDSTAVA PROŠIRENE REPRODUKCIJE

Nema sumnje da su mnogi integracioni poduhvati najneposrednije motivisani objektivnom potrebom koncentracije sredstava, bržeg razvoja tehnologije i jačanjem materijalne osnove rada. S druge strane, akumulacija, u svim svojim dimenzijama, igra, takođe, ne malu ulogu kako u nastajanju i razvoju integrisane celine tako i u pogledu fizionomije i uređenja društvenih odnosa u njoj.

Međutim, dosadašnja iskustva, posebno iz perioda jače dezintegracije, kao i sadašnja praksa ukazuju na to da su način udruživanja, kriterijumi izdvajanja i upotrebe akumuliranih sredstava ne samo probni kamen za samoupravnost i stepen razvijenosti integracione celine već i sudbonosno pitanje vezano za njenu egzistenciju i dalji razvoj.

Analiza sadašnje prakse udruživanja i upotrebe sredstava akumulacije pokazuje da se kristališu pozitivna iskustva koja bi mogla biti inspirator u svakodnevnoj aktivnosti organizacija i foruma Saveza komunista u nastojanju da se nađu što bolja rešenja:

---

[2] Vidi član 155. Statuta „Intereksporta", Beograd, usvojenog 5. juna 1970.

a) Sredstva oduzeta od pojedinih radnih jedinica i koncentrisana na nivou integracione celine mogu se upotrebljavati samo na osnovu dobro i stručno sastavljenog razvojnog programa usvojenog od strane radnih ljudi na način i po postupku predviđenom normativnim aktima preduzeća.

b) Pošto je praksa u pogledu kriterijuma za utvrđivanje veličine doprinosa pojedinih radnih jedinica za zajedničke potrebe proširene reprodukcije integracione celine različita (uložena sredstva, procenat od ostvarenog dohotka, dohodak ostvaren po radniku itd.), smatramo da je dohodak ostvaren po radniku najadekvatniji samoupravnim društvenim odnosima. Međutim, to ne znači da ne treba podržavati i ostale kriterijume (uložena sredstva, procenat od ostvarenog dohotka), pod uslovom da odgovaraju konkretnim okolnostima i da su rezultat ispoljene saglasnosti radnih ljudi, posebno zainteresovanih radnih jedinica.

c) Trebalo bi, takođe, da se organizacije i članstvo Saveza komunista bore protiv toga da se pitanju ostvarivanja akumulacije u integrisanoj celini podređuju svi drugi odnosi, a posebno da se time ugrožavaju lični dohoci radnika, u meri koja ih destimuliše u radu ili im osetno ugrožava životni standard.

S druge strane, polazeći od načela da onaj ko više zarađuje ili ostvaruje veće materijalne koristi treba i više da doprinosi zajedničkim potrebama, pa i proširenoj reprodukciji, trebalo bi podržavati praksu u prilog diferenciranog doprinosa i pojedinaca i radnih jedinica u izdvajanju sredstava akumulacije za potrebe radne organizacije kao celine. U tom pogledu karakterističan je način izdvajanja akumulacije radne organizacije „Vodovod i kanalizacija" — Banja Luka, koji je utvrđen i Sporazumom o raspodeli dohotka na fond za proširenje materijalne osnove društvenog rada i fond lične potrošnje u grupaciji vodovoda SR BiH, a analiziran je u saopštenju te radne organizacije za II kongres samoupravljača Jugoslavije pod naslovom „Samoupravno odlučivanje o akumulaciji i proširenoj reprodukciji".

LIČNI DOHOCI U INTEGRISANIM CELINAMA

Mada svi podaci o kretanju ličnih dohodaka radnika pre i posle izvršene integracije gotovo u svim integracionim celinama pokazuju da se lični dohoci kreću naviše, a često i povećavaju u većim razmerama, treba imati u vidu eventualnu opasnost da se iz ove činjenice ne izvuku pogrešni zaključci koji bi izazvali nedogledne posledice kako po sudbinu samih integracionih celina i samoupravljanja u njima tako i po neposrednu zainteresovanost samih radnika kao nosilaca i rada i samoupravljanja. U tom pogledu posebno su neodrživa shvatanja i parole „da se radnik interesuje samo za lični dohodak", da želi što veći lični dohodak, a da ga i ne zanima kako ga je ostvario: putem podizanja cena ili boljom organizacijom rada, da li je taj dohodak u skladu sa rezultatima njegovog rada ili rada radne jedinice i rada organizacije kao celine, ili

je lični dohodak radnik dobio „snalaženjem" onih faktora koji rukovode tom radnom organizacijom. Takva shvatanja samo usporavaju inače veoma složen i dugoročan rad na unapređivanju sistema unutrašnje raspodele i izgrađivanju najadekvatnijih kriterijuma za raspodelu ličnih dohodaka u skladu sa rezultatima rada, i to ne samo radnih jedinica ili organizacija kao celine nego i užih radnih grupa, a naročito pojedinaca (individualni rezultat rada).

Polazeći od toga da se u praksi veličina ličnog dohotka radnika formira kao rezultat visine polaznog (startnog) osnova, kriterijuma koji služe za korekciju polaznog osnova i obračunatog ličnog dohotka na bazi završnog računa radne jedinice i radne organizacije, ukazuje se na sledeće:

a) U pogledu utvrđivanja visine polaznih (startnih) osnova ličnih dohodaka (akontacije) mora se raditi na iznalaženju što objektivnijih kriterijuma, uključujući tu što širi izbor merila (stručna sprema, iskustvo, spretnost u poslu i slično) i koristeći naučne metode ocenjivanja rada kao što su analitička procena radnih mesta i slično. Istovremeno se ne može podržati praksa koja, naročito u velikim integracionim celinama, teži da, u cilju unificiranja startnih osnova na nivou radne organizacije, vuče raspodelu prema radu ka nekoj vrsti fiksnih ličnih primanja, naročito u onim radnim organizacijama gde su startni osnovi utvrđeni u centru, a koriguju se samo finansijskim rezultatima radne organizacije kao celine, pa dobijaju oblik modifikovanog sistema plata. Naprotiv, treba se zalagati da se određivanje polaznih (startnih) osnova vrši na nivou radne jedinice (organizacije udruženog rada), s tim što bi pravo centralnih organa upravljanja na vođenje određene politike ličnih dohodaka bilo podržavano, ali samo u meri u kojoj je ono interes te organizacije i izraz raspoloženja radnog kolektiva.

b) U pogledu utvrđivanja kriterijuma za korekciju polaznih (startnih) osnova, odnosno usklađivanja merila za ocenu rada pojedinaca sa stvarno obavljenim radom, odnosno izvršenim poslovima, treba ukazati na to da su oni u najvećem broju radnih organizacija još nerazrađeni. Posebno nisu razrađena merila za korekciju polaznih (startnih) osnova u takozvanim pomoćnim i administrativnim službama, gde se procena poslova po radnim mestima i dalje uzima kao jedina osnova nagrađivanja. Mada se treba i mora voditi računa o nekim specifičnostima rada i posla, posebno u pojedinim vrstama delatnosti, organizacije Saveza komunista se moraju energičnije boriti za individualiziranje radnih zadataka, njihovo evidentiranje i obaveznu primenu kriterijuma raspodele, a time i za realizaciju jednog od bitnih principa samoupravnog socijalističkog društva: principa raspodele prema radu i radnom doprinosu.

c) Pri konačnom obračunu ličnih dohodaka, u skladu sa finansijskim rezultatima radne jedinice i radne organizacije ostvarenim po završnom računu, trebalo bi uvažavati potrebu da se mnogo više nego do sada konačan obračun ličnih dohodaka vezuje za finansijski rezultat radne jedinice i užih obračunskih grupa, a ne pretežno ili često isključivo

za finansijski rezultat radne organizacije kao celine. Isto tako, trebalo bi da se u skladu sa konkretnim uslovima radne organizacije što jasnije diferenciraju primanja koja se obračunavaju kao lični dohodak, na bazi individualnih rezultata rada, od primanja koja se obračunavaju po principu uzajamne solidarnosti, uključujući tu i garantovane lične dohotke.

U vezi sa daljim izgrađivanjem sistema interne raspodele u integrisanim celinama, treba istaći i to da prednosti nastale prostim okrupnjavanjem radnih organizacija ne mogu biti, same po sebi, dugotrajan činilac razvoja, te se i razvoj neposredne raspodele ličnih dohodaka na bazi individualne stimulacije javlja kao jedan od najprečih i najvažnijih zadataka. Boreći se za što dosledniju raspodelu prema rezultatima rada, organizacije Saveza komunista treba da preduzimaju akcije ili da daju inicijative organima upravljanja za analizu ostvarenih ličnih dohodaka pojedinaca i grupa, na osnovu čega i mogu doći do relevantnih zaključaka o unutrašnjim društvenim odnosima u svojoj sredini.

OBLICI NEPOSREDNOG SAMOUPRAVLJANJA

Sva dosadašnja iskustva integracionih kretanja i razvoj velikih integracionih celina ukazuju na to da je ne samo moguće nego i neophodno što potpunije razvijati određene oblike neposrednog samoupravljanja u velikim integracionim celinama. Od kolektiva do kolektiva razvijeni su različiti oblici neposrednog samoupravljanja, pa je o tome, u pripremama za II kongres samoupravljača Jugoslavije, prikupljeno mnogo dragocenih prikaza i iskustava. Ovde ističemo samo one oblike koji su najčešći u praksi i gde Savez komunista ima široko polje svoje akcije. To su pre svega pravo inicijative svakog radnika da postavlja, pokreće i traži odgovore od nadležnih organa na sva pitanja koja ga interesuju, zatim referendum, zbor radnih ljudi i skupština radnih ljudi.

Koristeći pozitivna iskustva i ostvarene uspehe radnih organizacija u razvijanju oblika neposrednog samoupravljanja, organizacije Saveza komunista doprineće da se i u složenijim uslovima organizacije i rada, kao što su velike integracione celine, sve potpunije razvije samoupravljanje i da time u centru pažnje tako složenih radnih organizacija bude neposredno radni čovek i njegov interes.

Već u analiziranju i sprovođenju u život Ustavnog amandmana XV i rezolucije Savezne skupštine u vezi sa njim konstatovani su ozbiljni problemi u položaju stručnog i organizatorskog rada i tehnostrukture u složenim radnim organizacijama. Mada su otklonjene one negativne tendencije koje su uslovile donošenje pomenute rezolucije Savezne skupštine, mora se istaći i potreba da se u poslovne, odnosno upravne odbore i dalje biraju ljudi sa najvećim stručnim sposobnostima.

Radni ljudi u preduzećima, a posebno komunisti, treba da nastoje da pravilnim regulisanjem odnosa, nadležnosti i poslova između radničkog saveta i njegovih izvršnih organa (poslovnog ili upravnog odbora i direktora), te sve jačim uticajem konferencije samoupravljača i

razvojem interne kontrole, kao i razvijanjem oblika neposrednog samoupravljanja i usavršavanjem funkcionisanja celokupnog sistema samoupravnih organa, dođe do što punijeg usklađivanja interesa samoupravljača i efikasnog, racionalnog i stručnog obavljanja zadataka. Nemajući ni mogućnosti ni pretenzije da na ovom mestu bliže raspravljamo o tim odnosima, postavićemo samo jedno pitanje: ima li tehnostruktura realnu šansu da se nametne društvu kao osnovni nosilac razvoja ili, pak, kao dominantan faktor samoupravljanja. Iako je to pitanje, pod uticajem aktuelne situacije, metoda koordinacije i funkcionalizacije, danas prilično zamagljeno, a odnosi u dobroj meri neizdiferencirani, realan domašaj čitavog sklopa tih odnosa nije mali, a svaka jednostranost u tom pogledu mogla bi imati znatne posledice, — Savez komunista se mora prema tome konkretno opredeljivati vodeći pri tome računa kako o stvarnoj ulozi organizatorskog i stručnog rada tako i o radnom čoveku kao nosiocu samoupravljanja. Uostalom, stručni i organizatorski rad se, po svojoj prirodi i u uslovima moderne tehnologije, moraju ukoreniti u udružen rad na svim nivoima u radnoj organizaciji.

Mnoge integracione celine nalaze se danas u fazi sređivanja svojih unutrašnjih odnosa, organizacije rada i usvajanja nove tehnologije. Neophodno je da se društvene snage što više aktiviziraju kako bi se ti odnosi što brže regulisali na samoupravnoj osnovi, pa i putem normativnih akata i radnih organizacija i radnih jedinica.

Takođe se ispoljava potreba da se preko posebnih organa, naročito interne kontrole, vodi dosledna borba za punu primenu opštih akata, utvrđenih prava i obaveza i da se u određenim vremenskim intervalima raspravlja o tome polazeći od toga da suština samoupravnih odnosa nije u lepo sačinjenim odredbama, nego u njihovom oživotvorenju, ali i od činjenice da samo jasno formulisani odnosi u normativnim aktima omogućuju i njihovo sprovođenje u život, bez teškoća i komplikacija.

Istovremeno je neophodno preduzeti mere za brižljiviju i sistematskiju obradu iskustava radnih organizacija i za njihovo prenošenje u druge organizacije. Budući da se neposredno samoupravljanje, bez obzira na raznovrsnost oblika, ne može razvijati i ispuniti određenim sadržajem bez svestrane informisanosti radnih ljudi, neophodno je ukazati na aktuelnu potrebu razvijanja svestranijih oblika i sadržine informacija (listovi, oglasne table, radio-stanice, uključujući primenu najmodernijih sredstava informisanja i komuniciranja kao što su televizija, kompjuteri itd.).

Aleksandar Sekulović

EFIKASNOST SUDSKE ZAŠTITE I PUTEVI NJENOG POBOLJŠANJA

Radi ostvarivanja principa ustavnosti i zakonitosti i zaštite sloboda i prava građana i njihovih asocijacija, od presudnog je značaja efikasnost rada pravosudnih institucija. Da bi se obezbedio pravni poredak, nije bitno samo dosledno nego i efikasno primenjivati pravne norme. Zbog dinamizma našeg društva sve je veći broj pravnih odnosa koje treba uspešno, a to znači brzo i ekonomično razrešiti. Često se događa da neefikasno razrešavanje nekog pravnog odnosa proizvodi skoro iste društvene, a nekad i pravne posledice, kao i njegovo pogrešno razrešavanje. Poznati su, na primer, slučajevi kada sudski troškovi zbog dugotrajnosti postupka znatno premaše vrednost spora, čime se negira i sam smisao sudske zaštite. Najozbiljnija posledica neefikasne sudske zaštite jeste nepoverenje građana u pravni poredak. To nepoverenje, s jedne strane, doprinosi porastu devijantnih ponašanja u društvu i, s druge strane, dovodi do akata odmazde i samozaštite građana protiv devijantnih ponašanja. U nekim drastičnim slučajevima odmazda i samozaštita mogu da dobiju čak i organizovan karakter.[1] Na kraju, za naše društvo je od posebnog značaja činjenica da nepoverenje u pravni poredak i efikasnost sudske zaštite negativno utiče na političku i društvenu angažovanost građana.

Zbog svega toga efikasnost rada sudova i drugih pravosudnih organa ima veliki društveni značaj. Neophodno je razmotriti puteve poboljšanja sadašnje, nesumnjivo nedovoljne, efikasnosti pravosuđa. S obzirom na to da je efikasnost javnih tužilaštava i pravobranilaštava, prema raspoloživim podacima, relativno zadovoljavajuća, glavnu pažnju treba usmeriti na efikasnost rada sudova opšte nadležnosti. Pri tom treba posebno razmtoriti one mogućnosti poboljšanja efikasnosti sudstva koje stvara razvoj savremenih naučno-tehničkih sredstava.

---

[1] O nekim aktima odmazde u nas vidi članak Tome Džadžića *Zahvalnica za ubistvo*, NIN od 11. oktobra 1970. godine, u kojem se kaže: „Oružje, kao metod sopstvene zaštite, vodi u bezakonje, u formiranje ilegalnih odreda smrti kakvi danas dele pravdu po Brazilu. Izdanci tih odreda, istina još u „naivnoj formi“, povremeno niču i u našoj zemlji. To vodi u bezvlašće koje za krv traži krv, glavu za glavu. A tako se i više krvi proliva i više glava gubi.“

UTICAJ OBIMA RADA NA EFIKASNOST SUDOVA

Već duže vremena prisutna je u nas tendencija povećanja broja sudskih predmeta, i to kako onih gde su sudovi donosili odluke tako i onih kod kojih su samo utvrđivali ili registrovali neko pravno stanje. Ta tendencija je bitna s gledišta predviđanja buduće efikasnosti sudstva i traženja puta njenog poboljšanja.

U odnosu na 1964. godinu[2] broj primljenih predmeta kod sudova opšte nadležnosti povećao se u 1968. za 15%, a kod privrednih sudova čak i za 61%. Kada je reč o predviđanju efikasnosti sudskog rada, značajno je da ta tendencija porasta broja primljenih predmeta postaje sve izrazitija. Može se čak očekivati da će broj predmeta u narednim godinama rasti još više.

Do sada su se sudovi borili s povećanim obimom rada isključivo povećanjem broja sudija i drugog zaposlenog osoblja. Čak je veći procenat povećanja sudija nego procenat porasta primljenih predmeta. U razmatranom periodu (1964—1968) broj sudija u sudovima opšte nadležnosti povećan je za 20%.[3]

I pored toga što je stopa porasta zaposlenog osoblja u sudovima bila viša od stope porasta obima rada, *efikasnost rada nije porasla, već je opala.* Ona, zapravo, pokazuje stalnu tendenciju pada, što se naročito izražava u broju nerešenih predmeta na kraju jedne godine. U odnosu na 1964. godinu broj nerešenih predmeta u sudovima opšte nadležnosti bio je na kraju 1968. godine veći za 83%, a u privrednim sudovima za 163%. Među nerešenim predmetima velik je broj onih kod kojih postupak teče već dve, tri i više godina. Osim toga, kod nerešenih predmeta veliko je učešće takozvanih „složenih" predmeta (krivične i građanske parnice), u kojima se radi o veoma važnim interesima i pravima građana i radnih organizacija.[4]

Ukoliko bi se i dalje nastavila tendencija takvog povećanja broja nerešenih predmeta u odnosu na broj primljenih, za nekoliko narednih godina sudovi bi došli u situaciju da na kraju godine *imaju više nerešenih predmeta nego što su ih primili u toku godine.* To praktično znači da ni jedan sudski spor ne bi mogao da bude rešen u godini u kojoj je pokrenut, već kroz godinu, dve ili više. Takva situacija bi, svakako, izazvala ozbiljnu ekonomsku i političku štetu u našem društvu. Može se, zapravo, reći da je neefikasnost sudova već danas dospela do granice društvene tolerancije i da je neophodna šira društvena akcija kako bi se takvo stanje izmenilo. Postoji realna opasnost da te tendencije dovedu do

---

[2] Podaci u tekstu prema materijalu „Analiza kadrovskih i materijalnih pitanja u pravosuđu" Saveznog saveta za pravosuđe, Beograd, decembar 1969.

[3] Ilustracije radi, pomenimo da je u istom periodu (1964—1968) zaposlenost u društvenom sektoru Jugoslavije opadala po prosečnoj godišnjoj stopi od 0,4% (*Jugoslavija između VIII i IX kongresa SKJ,* Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1969, str. 30).

[4] Kod sudova opšte nadležnosti bilo je na kraju 1964. godine 440.701 nerešenih predmeta (od toga 229.483 složenih), a na kraju 1968. godine 804.625 nerešenih predmeta (548.601 složenih).

situacije u kojoj će dužnici poveriocima pretiti sudom, umesto obrnuto, što praktično znači da bi sudovi bili nemoćni u suzbijanju delikventnih ponašanja.

UZROCI PORASTA OBIMA RADA I NEEFIKASNOSTI SUDOVA

Koji su uzroci brzog porasta obima rada sudova i zbog čega opada efikasnost i pored povećanja zaposlenog osoblja?

U traženju uzroka stalnog povećavanja obima rada sudova javljaju se različita mišljenja, pa i ona po kojima uzroci leže u nacionalnom mentalitetu, parničarskim strastima i slično. Uz takva pogrešna mišljenja daju se i predlozi o primeni sasvim nepodobnih sredstava za otklanjanje brzog porasta obima rada sudova. Još su pogrešnija ona shvatanja po kojima uzroci opadanja efikasnosti sudova leže u složenosti sudskog postupka. Nesumnjivo je da u našem sudskom postupku ima elemenata tradicionalizma, ali oni sigurno ne utiču bitno na efikasnost rada sudova. Ukazivanje na složenost postupka kao na uzrok neefikasnosti znači, po pravilu, zalaganje za rešavanje „po kratkom postupku", a to je uvek najviše pogađalo materijalnu istinu i prava građana.

Porast obima rada sudova je, nesumnjivo, posledica našeg naglog razvoja u kojem se svakodnevno menjaju postojeći društveni odnosi i nastaju novi. Ako pogledamo samoupravnu normativnu delatnost i radne odnose, možemo lako uočiti koliko je stvoreno novih pravnih odnosa i stanja potpuno nepoznatih pre deceniju-dve. Međutim, pored promena pravnog poretka, značajan je i uticaj sve bržeg tempa života. Povećana socijalna pokretljivost, delovanje tržišta i nagli razvoj saobraćaja dovode do toga da danas i pojedinci i društvene institucije, posebno radne organizacije, u toku jedne godine ostvaruju mnogo veći broj pravnih odnosa nego što je to bilo ranije.

Uporedo sa tim razvijaju se i složeniji pravni odnosi. Na primer, samo povodom jednog saobraćajnog delikta mogu se, u eventualnom sudskom postupku, pojaviti sledeća lica: javni tužilac, vozači motornih vozila, oštećena lica, osiguravajući zavodi, radne organizacije kao vlasnici motornih vozila i druga zainteresovana lica. Da pravni odnosi postaju sve složeniji, vidi se i iz toga što je jedan sudija opštinskog suda u 1964. godini rešavao 432 složena predmeta, a u 1968. godini 381 (kod okružnih sudova odnos je 311 prema 271), iako postoje indicije da se radno vreme u sudovima sada znatno bolje koristi nego ranije. Praktično, mada ne opada broj klasičnih dvostranačkih sporova, sve veći je broj sporova sa nekoliko stranaka čiji se interesi često zasnivaju na različitim pravnim osnovima, što veoma komplikuje sudske sporove.

Po nekim mišljenjima, u periodu koji nam predstoji porast obima rada sudova biće *sedam do osam puta veći od porasta broja stanovništva.*[5]

[5] Peter J. Johnen, *Data processing in the circuit court of Cook county Illinois,* u časopisu „Law and Computer Technology", No. 1/1969.

Naročito će brzo rasti sledeće vrste sudskih sporova: (1) sporovi za naknadu štete (sa porastom broja saobraćajnih vozila dolazi do geometrijskog porasta saobraćajnih nesreća); (2) ostavinski sporovi (sa porastom društvenog bogatstva raste i broj ljudi koji za sobom ostavljaju imovinu za nasleđivanje); (3) brakorazvodni sporovi; (4) maloletnička delikvencija (koja raste paralelno sa porastom broja razvedenih brakova; (5) krivični sporovi (sa naglim društvenim promenama raste i kriminal, posebno onaj sa većim brojem učesnika).

Samo ovih nekoliko uzroka kao da daju za pravo nekim pesimističkim predviđanjima da će za kratko vreme za sudove najveći problem predstavljati sudska arhiva, odnosno prostor za smeštaj sudskih predmeta.

Što se tiče opadanja efikasnosti sudova u nas, može se reći da ima više uzroka. Na efikasnost rada sudova negativno utiče nestabilnost pravnog poretka, odnosno česte izmene zakona i drugih pravnih propisa. Istovremeno sa tim još uvek postoje neki društveni odnosi koji nisu pravno regulisani. Jedan od uzroka je i opterećenost sudova poslovima koji se ne mogu smatrati sudskim i koje treba preneti na organe uprave. Na kraju, izvesna nestručnost u radu nekih sudija, a posebno administrativnog osoblja, takođe doprinosi neefikasnosti rada sudova.

Međutim, svi ovi uzroci, iako veoma značajni, ne objašnjavaju pojavu stalnog pada efikasnosti sudstva. Naime, ovi uzroci deluju dugi niz godina, oni su postali konstante našeg pravosuđa, ali se mora reći i to da je njihovo delovanje poslednjih godina znatno ublaženo. Ukoliko bi ovi uzroci bili bitni za neefikasnost sudstva, onda bi nivo efikasnosti (odnosno neefikasnosti) sudstva, u najgorem slučaju, bio uvek isti.

Očigledno je, dakle, da su uzroci neefikasnosti sudstva mnogo dublji i da leže u metodama i tehnikama, ukratko u „tehnologiji“ sudskog rada. Naime, pravosuđe je, zajedno sa javnom upravom i obrazovanjem, jedna od retkih oblasti ljudskog rada koja svoju tehnologiju nije prilagodila savremenom društvu. Metode i tehnika sudskog rada su u osnovi ostale iste kao i u doba predindustrijskog društva. Njih karakteriše to da se zasnivaju na upotrebi živog ljudskog rada, te je i njihova optimalna efikasnost ograničena fizičkim mogućnostima čoveka. Vrlo je verovatno da zaposleno osoblje u našem pravosuđu već danas maksimalno angažuje svoje radne sposobnosti, što znači da su iscrpene mogućnosti intenziviranja klasičnog sudskog rada.

S druge strane, neviđen razvoj nauke i tehnike, posebno najnovija naučno-tehnološka revolucija, stvara sve veći raskorak između savremenog društva i tradicionalnog pravosuđa. Zadaci koje društvo postavlja pred pravosuđe postaju sve obimniji, sve složeniji i, što je najvažnije, moraju se izvršavati onom brzinom kojom i samo društvo živi. Jedna konfliktna pravna situacija mora se razrešiti pre nego što njeno razrešavanje ili, pak, ona sama postanu društveno irelevantni.

Više je nego očigledno da naše pravosuđe, sa svojom sadašnjom tehnologijom rada, nije u stanju da odgovori zahtevima društva. Ono

će morati veoma brzo da izvrši tehnološku revoluciju ukoliko ne želi da dođe u otvoren sukob sa društvom.[6]

MOGUĆNOST PRIMENE SAVREMENIH NAUČNO-TEHNIČKIH SREDSTAVA U PRAVOSUĐU

Kada se danas govori o modernizaciji pravosuđa, onda se misli pre svega na primenu elektronskih sistema u sudovima i sudskoj upravi. Suštinu tog poduhvata predstavlja prenošenje mase rutinskih poslova na automate koji su u stanju da te poslove obavljaju neuporedivo brže, ekonomičnije i tačnije od čoveka. O svemu tome već postoje bogata saznanja u nekim zemljama koje su pristupile kompjuterizaciji prava. Među tim saznanjima svakako je najdragocenije to da se efikasnost sudstva ne može osigurati na dosadašnji način — povećanjem zaposlenog osoblja i organizacionim izmenama.

Glavna područja primene elektronske tehnike u pravosuđu su sudska administracija i pravna dokumentacija. U našem sudskom sistemu ova dva područja, iako nisu najkritičnija, veoma mnogo utiču na efikasnost rada sudova. Na primer, u svim sudovima u nas radi dvostruko više administrativnih nego stručnih radnika, odnosno na jednog sudiju dolazi 2,37 administrativnih radnika, što svedoči o obimu rada sudske administracije.

Među poslovima sudske administracije koji su preneti na elektronske sisteme posebne prednosti su postignute u rukovanju rešenim predmetima. Naime, svi spisi jednog rešenog sudskog predmeta, izuzev nekih dokaznih sredstava (oružje i slično), prenose se na memoriju elektronskog računara, a predmet se potom uništava. U slučaju potrebe, računar veoma lako i brzo izdaje traženi dokument iz rešenog predmeta. Tim putem se postižu znatne uštede u troškovima održavanja sudske arhive, u vremenu nalaženja potrebnih dokumenata, u arhivskom prostoru, u sigurnosti čuvanja dokumenata i slično. S obzirom na praktično neograničene kapacitete elektronskih računara, na jednom od njih se „arhiviraju" svršeni predmeti svih sudova iz jedne oblasti ili regiona.

U pogledu pravne dokumentacije, elektronski sistemi sve više istiskuju klasične sudske biblioteke. Poznato je da danas sudije prilikom presuđivanja gube veoma mnogo vremena u traganju za pravnim normama. U nas je to pitanje posebno složeno zbog čestih izmena propisa, zbog velikog broja propisa koji se odnose na istu materiju, nedostatka nekih propisa i slično. Treba imati u vidu i vrlo brojne normativne akte radnih organizacija koje sudovi primenjuju u radnom sporu. Zbog svega

[6] „Na području pravosuđa i suviše se dugo zadržalo stanje koje nije usklađeno sa postignutim naučnim i tehničkim progresom. Zbog toga je potrebno stvoriti odgovarajuće materijalne i druge uslove za modernizaciju pravosuđa i za primenu naučnih i tehničkih dostignuća i u ovoj oblasti" (Zaključci Društveno-političkog veća Savezne skupštine o stanju i merama za unapređivanje pravosudne delatnosti od 14. jula 1970).

toga razumljivo je što sam proces sudskog odlučivanja, odnosno podvođenja konkretnog slučaja pod pravnu normu, traje veoma dugo i predstavlja značajan izvor neefikasnosti sudova. Primenom savremene tehnike moguće je i tu fazu sudskog rada maksimalno skratiti i povećati efikasnost sudova. Kao i u slučaju sudske arhive, moguće je na memoriju računara preneti celokupno zakonodavstvo, sudsku praksu i pravnu teoriju. Dobrim sistemom klasifikacije stvara se mogućnost da sudija trenutno dobije od računara podatak o tome koji se propisi odnose na slučaj koji rešava, kao i stavove sudske prakse i pravne teorije. Naravno, na sudiji ostaje proučavanje tih normi i utvrđivanje njihovog smisla, ali će on biti pošteđen traganja za njima, koje mu danas oduzima mnogo više vremena nego proučavanje.

Na ova dva primera mogu se sagledati načelne mogućnosti elektronske tehnike u poboljšanju efikasnosti sudskog rada. U ova dva područja elektronska tehnika je najdalje prodrla, ali je značajna njena primena i u dokaznom postupku, procenjivanju naknade štete, uporedno-pravnom teorijskom radu itd. Sve ovo, naravno, ne znači da ne treba istraživati i druge mogućnosti za poboljšanje efikasnosti sudskog rada. Međutim, neophodno je saznanje i svest o bitnim uzrocima neefikasnosti i o putevima njenog prevazilaženja.

Atif Purivatra

NACIONALNOST MUSLIMANA I PETA ZEMALJSKA KONFERENCIJA KPJ

Naša istoriografija zajedno sa drugim naučnim disciplinama nije još u tretmanu Bosne i Hercegovine, a naročito nacionalnosti Muslimana u njoj, posve odbacila shvatanja i predubjeđenja koja su nastala pod uticajem buržoaske znanosti i politike. Ta opterećenost, te nedovoljno marksistički proučen i objašnjen nacionalni fenomen Muslimana bili su glavni uzrok nastanka izvjesnih nejasnoća, pa i zabluda u pogledu sagledavanja stvarnog stanja nacionalnog razvoja Muslimana, a time i šire nacionalnih odnosa u našoj zemlji. Tome treba dodati i činjenicu da je nedovoljno osvijetljena predratna, a naročito ratna, revolucionarna politika KPJ u vezi sa nacionalnošću Muslimana. Zbog toga nije čudno što još uvijek ima mišljenja, pa i napisa da je muslimanski nacionalni individualitet nešto što je tek nedavno iskonstruisano u „kabinetima učenjaka i komitetima“, „dekretom, zakonom i ustavom“, da je „besmisleno ‚proglašavanje' nove, muslimanske nacije u Jugoslaviji“ i slično.

Poznato je, međutim, da je nacionalni fenomen Muslimana od prvih početaka nacionalnog razvoja u Bosni i Hercegovini bio predmet stalnog interesovanja, naročito srpske i hrvatske kulturne i političke javnosti. Sa nacionalnim diferencijacijama i razvojem nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini to interesovanje je raslo. Zato ni Komunistička partija Jugoslavije nije mogla mimoići taj društveni fenomen, tim prije što je nastojala da u svojim redovima okupi sve ugnjetene narode i narodnosti, pa prema tome i bosanskohercegovačke Muslimane.

Predmet ove rasprave će biti politika KPJ u vezi sa nacionalnošću Muslimana neposredno pred Petu zemaljsku konferenciju KPJ, zatim stavovi izraženi o tome na samoj konferenciji i osvrt na realizaciju tih stavova u praksi narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije.

Kao što je poznato, KPJ prvih godina postojanja nije imala jasno formulisane marksističke stavove o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, pa ni o nacionalnosti Muslimana. Najranija gledišta pojedinih istaknutih komunista o nacionalnosti Muslimana ilustruje mišljenje dr Sime Markovića da „primer bosansko-hercegovačkih Muslimana najjasnije pokazuje kako je religija u prvom redu bila u stanju da nacionalno otuđi znatan

deo našeg naroda". U vezi s tim Marković ističe da je bilo „vreme kada se moglo reći: cuius religio eius natio (čija religija njegova nacija), pa je tako još uvek i sa bosansko-hercegovačkim muslimanskim masama. Oni sebe smatraju Turcima i ako ne znaju ni reči turske niti imaju ma kakvih drugih veza sa Turcima osim — vere"[1].

Dakle, prema dr Simi Markoviću bosanskohercegovački Muslimani su nacionalno otuđen dio „našeg naroda", koji pod uticajem islama sebe „smatra Turcima". Ovakva Markovićeva ocjena nacionalnosti Muslimana ukazuje na neshvatanje realnosti nacionalnog razvoja i nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, gdje je upravo religija bila jedan od vrlo aktivnih opštih konstitutivnih elemenata nacionalnog formiranja i Srba, i Hrvata i Muslimana, pa je pravoslavno stanovništvo prihvatilo srpsku, a katolici hrvatsku nacionalnu ideju, dok su autohtoni Muslimani kao cjelina, distancirajući se od vjerski naglašene srpske i hrvatske nacionalne ideje, izgrađivali i učvrstili svoju nacionalnu individualnost.

Sagledavajući konkretne prilike u Bosni i Hercegovini, posebno nejasan i neodređen stav Partije o nacionalnom pitanju, na Trećem kongresu KPJ (Beč, 17—22. maja 1926) u tački 2 dijela rezolucije o Bosni i Hercegovini, povodom izvještaja Centralnog komiteta, zahtijeva se, pored „konkretizacije" tog nejasnog i neodređenog „partijskog stava o nacionalnom pitanju u Bosni", i „poklanjanje naročite pažnje radu među pauperizovanim muslimanskim masama"[2]. To je, očigledno, nagovještaj objektivnijeg diferenciranog posmatranja nacionalne strukture u Bosni i Hercegovini. U tom pogledu interesantno je da početkom avgusta 1926. godine polumjesečnik „Balkanska federacija", koji je bio pod uticajem Komunističke internacionale, u prikazu nacionalne strukture u Kraljevini SHS iskazuje kao posebnu nacionalnost „Bosanske Muslimane", i to odmah iza Srba, Hrvata, Slovenaca i Crnogoraca, a prije Makedonaca i nacionalnih manjina Albanaca, Nijemaca, Mađara, Rumuna i Vlaha, te Turaka i ostalih.[3]

Poslije toga, izgleda, nije raspravljano o nacionalnosti Muslimana i o politici Partije prema muslimanskim masama sve do decembra 1937. godine. Tada se u Otvorenom pismu bosanskohercegovačke studentske omladine svim političkim i javnim radnicima i svoj poštenoj javnosti, povodom sporazuma srpskih političkih staranaka (Zemljoradničke, Demokratske i Radikalne) i Seljačko-demokratske koalicije (HSS i SDS), pisanom pod uticajem KPJ, ističe da je „muslimanski živalj suprotno svojim interesima uvučen u sastav JRZ" i da se „među pristalicama JMO rađa razumljiv otpor, jer su oni u svojoj ranijoj političkoj borbi i po

[1] Dr Sima Marković, *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma,* str. 123.

[2] *Istorijski arhiv KPJ,* tom II, Beograd, 1949, str. 99.

[3] „Balkanska federacija" (La Federation Balcanique) — polumjesečnik, glasilo narodnih manjina i potlačenih naroda Balkana, Beč, br. 49, 1. VIII 1926. B. Delić u članku *Mučeništvo narodnih manjina* osuđuje velikosrpsku hegemoniju u Kraljevini SHS. U prilogu je tabela nacionalne strukture stanovništva Kraljevine SHS, u kojoj se jasno diferenciraju „Bosanski Muslimani" od etnički srodnih Srba, Hrvata i drugih, te od istovjernih Albanaca i Turaka.

svojim težnjama bili uvijek za demokraciju, za nacionalnu i vjersku ravnopravnost“[4].

Nacionalno pitanje Muslimana, kao organski dio aktuelne nacionalne problematike, KPJ je sagledavala u kompleksu takođe specifičnog problema kakav je bio status i položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državnoj zajednici. Nacionalno pitanje Muslimana nije se moglo posmatrati i rješavati izvan bosanskohercegovačke stvarnosti u kojoj su formirane tri posebne nacije, koje su egzistirale na jedinstvenom bosanskohercegovačkom teritoriju. Uočavanje upravo te društvene i nacionalne stvarnosti u Bosni i Hercegovini i preovlađivanje marksističkih stavova u KPJ u oblasti nacionalnog pitanja uslovilo je nov odnos Partije prema nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini. Tako je aktivnošću komunista sve više sazrijevala ideja o autonomiji Bosne i Hercegovine kao nacionalnom i demokratskom rješenju specifičnih i složenih nacionalnih odnosa.[5]

Stav KPJ o autonomiji Bosne i Hercegovine izražen je u „Trećem otvorenom pismu...“ bosanskohercegovačke studentske omladine kojim se ona obratila javnosti 1. decembra 1939. godine povodom sporazuma Cvetković — Maček. Ukazujući na značaj pravilnog rješavanja nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini, u pismu se ističe da od toga „zavisi u mnogome pobjeda demokratije u Jugoslaviji“, te da u Bosni i Hercegovini „nije moguće postaviti granicu između Srba i Hrvata, a da ona ne bude teška nepravda Srbima, Hrvatima ili Muslimanima“. U vezi s tim se naglašava da „mora biti jasno da će svaka podjela Bosne i Hercegovine predstavljati i jednu nepravdu nanesenu Muslimanima koji od uvijek čine posebnu cjelinu“[6].

Stav Partije da Muslimani nisu ni Srbi ni Hrvati, nego da „od uvijek čine posebnu cjelinu“ iskazan je, godinu dana ranije, i u proglasu „Studenti Muslimani beogradskog univerziteta svojoj braći“, koji je upućen bosanskohercegovačkim Muslimanima pred skupštinske izbore 11. decembra 1938. godine, kada je Partija agitovala da se glasa za opoziciju, a protiv liste Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ), u čijem sastavu je bilo i vodstvo Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO). U tom proglasu su navedeni tadašnji stavovi KPJ o političkim prilikama u Jugoslaviji, posebno o položaju Muslimana u Bosni i Hercegovini i o potrebi očuvanja i produbljavanja bratstva i sloge Srba, Hrvata i Muslimana. U proglasu je jasno diferencirana muslimanska etnička zajednica od islamske vjerske zajednice. U duhu tog razlikovanja pominju se muslimanska narodna prava, „muslimanska zajednica“, ali ne u vjerskom smislu, nego kao „jedna narodna grupa“. Zatim se ističe povezanost muslimanskog naroda i njegove omladine, te jak osjećaj pripadnosti školovane omladine „muslimanskoj zajednici“, koja je posljednjih godina doživjela „veliko narodno stradanje“ jer je sve „muslimansko narodno“

[4] Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu (u daljem tekstu: AIRP), RP II/175.

[5] *Pregled istorije SKJ*, Beograd, 1963, str. 207—208.

[6] AIRP, RP II/315.

bilo gaženo i ponižavano. U proglasu se okrivljuju vladajući krugovi i sa njima prvaci JMO za nestajanje muslimanske trgovine, propadanje zanatlija i muslimanskog seljaštva, povećanje nezaposlenosti muslimanskih radnika, proganjanje muslimanske školovane omladine, te za opšte „težak položaj Muslimana". Posebno se okrivljuje dr Mehmed Spaho što je ulaskom u Stojadinovićevu vladu prodao „demokratska i slobodarska načela muslimanskog svijeta". Na kraju se apeluje za slogu muslimanskog, srpskog i hrvatskog naroda koji vjekovima žive zajedno u Bosni i Hercegovini, jer se „muslimansko pitanje" može riješiti samo zajedničkim snagama ugnjetenih muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa.[7]

Za stavove KPJ uoči rata o nacionalnosti Muslimana značajno je da etničku posebnost Muslimana ističe i Edvard Kardelj — Sperans u poznatom djelu *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja,* koje je objavljeno u februaru 1939. godine. Kardeljev zaključak o tome glasi: „Isto tako ne možemo govoriti, na primer, da su Muslimani u Jugoslaviji nacija, mada se — individualno uzevši — ne osećaju ni Srbima ni Hrvatima i mada, s obzirom na to, svakako sačinjavaju posebnu etničku grupu."[8]

Nekoliko mjeseci prije Pete zemaljske konferencije KPJ održana je Peta pokrajinska konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu (Sarajevo, 27—28. jula 1940). Na tom partijskom skupu raspravljano je i o pitanju Muslimana. U rezoluciji te konferencije konstatuje se, pored ostalog, da vodstvo JMO nije nikada zastupalo interese muslimanskih masa, koje su išle za tim vodstvom „samo za to što su osjećale da su kao *etnička grupa* (kurziv — A. P.) ugrožene od strane srpske i hrvatske buržoazije". Taj stav je iznesen u sklopu ocjene političke situacije u Bosni i Hercegovini poslije potpisivanja sporazuma Cvetković — Maček, kojim se — kako u rezoluciji stoji — položaj Bosne i Hercegovine izmijenio utoliko što je oko nje zaoštravana borba srpske i hrvatske buržoazije, te da su takvim položajem Bosne i Hercegovine „pogođene i srpske i hrvatske mase, a u prvom redu najjače su pogođene muslimanske radne mase". Zatim se u rezoluciji navodi da je vodstvo JMO uvijek pomagalo hegemonističke režime i da je njegova borba za tobožnju autonomiju Bosne i Hercegovine gola demagogija, jer je „narodna autonomija" jedino pravilno rješenje koje izražava u punoj mjeri zajednički interes i muslimanskih, i srpskih i hrvatskih masa.[9]

Nacionalna posebnost Muslimana iskazana je i u izvještaju Pete pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, i to u tabeli prisutnih delegata u kojoj su obrađeni podaci iz kojih su mjesta, foruma, šta su po zanimanju, dužina partijskog staža, narodnost, spol, starost i sektor rada. Od 20 delegata po nacionalnosti je bilo: Srba 10, Hrvata 3, Muslimana 4 i Jevreja 3. Muslimanska nacionalnost je naglašena i u dijelu izvještaja u kome se navode najglavniji zadaci partijske organizacije

---

[7] AIRP, RP II/545a.

[8] Edvard Kardelj — Sperans, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja,* „Kultura", Beograd, 1960, str. 104.

[9] „Proleter", organ CK KPJ, br. 9—10—11/1940.

u Bosni i Hercegovini. Taj dio izvještaja glasi: „razrada polit. autonomija, nacionalno i part. pitanje Srba, Hrvata, Muslimana i Jevreja“[10].

Za razliku od stavova KPJ o autonomiji Bosne i Hercegovine kao izrazu samoopredjeljenja hrvatskih, muslimanskih i srpskih radnih masa u Bosni i Hercegovini, muslimanski građanski političari su poslije sporazuma Cvetković — Maček organizovali među Muslimanima pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u koji su bili okupili sve muslimanske organizacije. Hrvatski građanski političari (HSS) su, međutim, zastupali stav da se plebiscitom odredi položaj Bosne i Hercegovine, dok su srpski građanski političari tražili prisajedinjenje Bosne i Hercegovine Srbiji. S obzirom na različite interese hrvatske i srpske buržoazije, te muslimanskog građanstva i čaršije, postojali su i različiti stavovi o položaju Bosne i Hercegovine u okviru Kraljevine Jugoslavije.[11]

Prema tome, jedino je KPJ sagledavala stvarne posebne i zajedničke interese i hrvatskog, i muslimanskog i srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini predlažući i boreći se za narodnu autonomiju u okviru slobodno formirane federativne državne zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ (Zagreb, 19—23. oktobra 1940) potvrđeni su stavovi partijske organizacije u Bosni i Hercegovini o narodnoj autonomiji Bosne i Hercegovine. Tada je, s obzirom na političke prilike u zemlji, posebno poslije sporazuma Cvetković — Maček, kao jedan od najvažnijih zadataka Partije, što se tiče Bosne i Hercegovine, istaknuta „borba protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti smatramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično“[12].

Ovom zaključku o Bosni i Hercegovini prethodila je diskusija o položaju Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi i o pitanju nacionalnosti Muslimana. Sudeći po toj diskusiji, u referatu koji je bio podnesen konferenciji (referat nije sačuvan) nacionalno pitanje Muslimana nije bilo postavljeno u duhu opštih stavova KPJ u vezi sa borbom Partije za nacionalnu ravnopravnost svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji niti je u njemu bio uvažen stav Pete pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu da su bosanskohercegovačke muslimanske mase išle za vodstvom JMO „samo za to što su osjećale da su kao etnička grupa ugrožene od strane srpske i hrvatske buržoazije“. Štaviše, u referatu je, izgleda, zauzet stav da Muslimani nisu etnička grupa, već da su Srbi ili Hrvati. Taj stav je kritikovao Muja Pašić, delegat iz Bosne i Hercegovine, naglašavajući da se ne slaže sa referatom u kome je rečeno „da Muslimani nisu etnička grupa već ili Srbi ili Hrvati“, jer „time potpo-

[10] Arhiv Istorijskog odeljenja CK KPJ, akt br. 140/V 3—9 (40).

[11] Opširnije o tome vidi: Dana Begić, *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković—Maček*, „Prilozi“, Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, br. 2/1966.

[12] „Komunist“, Beograd, br. 1/1946, str. 117.

mažemo hrv(atsku) ili srp(sku) buržoaz(iju). Samo vrhovi Muslimana se osjećaju Srbima ili Hrvat(ima). Narod (muslimanski — A. P.) kaže da je Bosanac, ali ne Srb(in) ili Hrvat. Muslimani nisu formirana nacija ali su etnič(ka) grupa". Po Muji Pašiću, Muslimani su za autonomiju Bosne i Hercegovine, pa ih to i veže uz JMO. On je istakao da se mora istupati protiv nastojanja srpske i hrvatske buržoazije da podijele Bosnu i Hercegovinu, zatim da se srpske i hrvatske mase moraju pridobiti za autonomiju Bosne i Hercegovine pod rukovodstvom proletarijata, a nacionalno pitanje postaviti i prema raspoloženju naroda.[13]

Očito je da je partijsko rukovodstvo u Bosni i Hercegovini, suočavajući se sa realnim stanjem nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, sagledavalo i uvažavalo postojanje posebnog nacionalnog individualiteta bosanskohercegovačkih Muslimana i specifičnost zajedničkog života izmiješanih Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini. To je, naravno, bilo teže uočiti pojedincima u rukovodstvu KPJ s obzirom na to da se malo pažnje poklanjalo pitanju nacionalnosti Muslimana, koje po svojoj važnosti nije ubrajano među najaktuelnije tačke dnevne politike KPJ. Nerazumijevanju muslimanskog nacionalnog fenomena doprinosila je i činjenica da je taj fenomen do tada, u politici, a i u nauci, razmatran samo sa stanovišta interesa buržoazije i njene politike. Zato su, u skladu sa opštim marksističkim stavovima o nacionalnoj ravnopravnosti svih naroda i narodnosti u našoj zemlji, pravo stanje i probleme u vezi sa nacionalnošću Muslimana i položajem Bosne i Hercegovine kao specifičnim nacionalnim problemima i mogli uočiti i prije ostalih sagledati bosanskohercegovački komunisti. Oni su, kao što smo prikazali, nastojali da ta svoja realistička gledišta približe i ostalim komunistima u Jugoslaviji.

Uostalom, bosanskohercegovački komunisti kao predstavnici ugnjetenih srpskih, hrvatskih i muslimanskih masa nisu smjeli drugačije postupati ako su željeli da uspostave trajne veze KPJ sa srpskim, hrvatskim i muslimanskim masama i da ih vežu za njenu revolucionarnu politiku. Naime, određivanje ispravne konkretne politike u dosta komplikovanim nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini zavisilo je prvenstveno od sagledavanja postojećih vjersko-nacionalnih odnosa i sposobnosti partijskih kadrova da pronađu najbolja rješenja za specifične goruće probleme. Upravo marksistički koncept rješenja za položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj demokratskoj državnoj zajednici i uvažavanje muslimanskog nacionalnog subjektiviteta jesu originalan i značajan doprinos marksističkom odnosu jugoslovenskih komunista prema nacionalnom pitanju. Taj doprinos je utoliko veći kada se zna da je on ostvaren nasuprot rezervi pojedinaca koji su dogmatski pristupali nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini.

---

[13] Arhiv Instituta za izučavanje istorije radničkog pokreta — Beograd, Fond V zemaljske konferencije KPJ — Iz zapisnika po izvještajima sa V zemaljske konferencije KPJ (19—23. X 1940).

Stavovi Partije po kojima bosanskohercegovački Muslimani čine poseban nacionalni individualitet imali su prilično dugo različite tumače.[14]

Ipak, treba konstatovati da u KPJ preovlađuju snage koje su zastupale principijelnu liniju u vezi sa položajem Bosne i Hercegovine u sklopu jugoslovenske državne zajednice i u vezi sa nacionalnošću Muslimana. Partija je načelo samosvojnosti i nacionalne ravnopravnosti svih naroda i narodnosti primjenjivala i na bosanskohercegovačke Muslimane kao nacionalnu kategoriju. Stavovi zauzeti na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ o autonomiji Bosne i Hercegovine, kao i o uvažavanju muslimanskog nacionalnog subjektiviteta došli su do punog izražaja u praksi narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije. Tada su Muslimani ravnopravno tretirani sa Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini, odnosno sa svim narodima u Jugoslaviji.[15]

Nacionalna posebnost bosanskohercegovačkih Muslimana iskazivala se u partijskim dokumentima pojmovima „posebna cjelina", „muslimanska zajednica", „narodna grupa", „etnička grupa" i slično. Na taj način je tada usvojen specifičan vid označavanja nacionalne posebnosti umjesto do tada isključivo upotrebljavanog termina — nacija, za koji su Staljinovim određenjem tog pojma nužni određeni elementi (zajednička teritorija, jezik, zajednica ekonomskog života, psihička konstitucija i kultura). Našu konstataciju o specifičnom vidu označavanja nacionalne posebnosti Muslimana ništa ne umanjuju izvjesne nejasnoće oko značenja upotrebljavanih pojmova.

Osim navedenih pojmova, u više partijskih dokumenata u toku narodnooslobodilačkog rata muslimanski etnički subjektivitet je izražavan pojmom *narod*. I u novijoj, samoupravnoj praksi za Muslimane se kaže da su „poseban narod".

Ostaje istorijska činjenica da je KPJ bila prva politička stranka koja je u političkom životu jasno definisala nacionalnu posebnost i individualnost bosanskohercegovačkih Muslimana. Ovo je značajno naglasiti s obzirom na to da su, nasuprot takvom stavu KPJ, srpska i hrvatska buržoazija Muslimane tretirale kao dijelove srpske, odnosno hrvatske nacije. U tom smislu one su razvijale teoriju da Muslimani usljed „vjerske i kulturne zaostalosti" nisu svjesni nacionalnog imena, te da su zbog toga nacionalno „neopredijeljeni", odnosno samo pripadnici jedne vjerske grupacije. Takav tretman je, uglavnom, odgovarao muslimanskom građanstvu i čaršiji jer im je to, uz ostale faktore (neravnopravan socijalno-ekonomski i politički položaj Muslimana u staroj Jugoslaviji i drugo), omogućavalo u prvom redu da se predstavljaju kao zastupnici

[14] Vidi: Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, drugo izdanje, „Svjetlost", Sarajevo, 1970.

[15] U Srbiji na teritoriji gdje žive Muslimani (Sandžak) KPJ se u proglasima i lecima obraćala i Srbima i Muslimanima iskazujući i na taj način ravnopravni nacionalni tretman Muslimana sa Srbima (*14. sednica Centralnog komiteta SK Srbije*, „Komunist", Beograd, 1968, str. 307).

širih muslimanskih interesa i da na taj način ostvaruju svoje uske klasno-političke interese.[16]

Prema tome, Partija je, uzimajući u obzir činjenicu da se Muslimani i pored svih insistiranja nisu nacionalno „opredijelili" ni za srpstvo ni za hrvatstvo, kao i njihov samostalan i svojevrstan društveno-ekonomski, kulturni i politički razvitak, jedina uočila i konstatovala posebnost Muslimana u odnosu na Srbe i Hrvate u Bosni i Hercegovini. Ta posebnost je, kao i kod bosanskohercegovačkih Hrvata i Srba, istorijski prerastala od vjerske do nacionalne zajednice, a konsekventno uvažavanje te posebnosti se pokazalo kao bitan uslov skladnih odnosa i jedinstva bosanskohercegovačkih nacija u svim fazama jugoslovenske revolucije.

[16] Vidi: Atif Purivatra, *Nacionalne koncepcije JMO*, „Jugoslovenski istorijski časopis", br. 4/1969, str. 141—148.

Prikazi

Dr Miroslav Pečujlić: Horizonti revolucije

(Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd, 1970, strana 402)

U prvom trenutku, dok prelistava sadržaj ove studije, čitaocu se može učiniti da je on u zvesnom neskladu sa naslovom. Naime, u ovoj knjizi nećete naići na raspravu o revoluciji kao aktu preuzimanja vlasti, ali, ako se upustite u čitanje, uverićete se da je *revolucija*, ali revolucija u dubljem, kompleksnijem smislu, revolucija kao totalna socijalno-ekonomska promena, centralna tačka oko koje se kreću autorove misli i raspravljanje. Revoluciji se ovde pristupa kao trajnom dijalektičkom procesu u kome se menjaju politički oblici i institucije društva, karakter i priroda vlasti, oblik i suština vlasništva, socijalne strukture, svest i čitav zamršeni splet društveno-ekonomskih odnosa.

U *Horizontima revolucije* autor pokreće i raspravlja o nizu pitanja koja su od sudbinskog značaja za savremeni socijalizam i socijalističku revoluciju. Polazeći od osnovnih marksističkih stavova i konteksta savremenih procesa i odnosa, autor svoja traganja usmerava ka otkrivanju puteva kojima bi radnička klasa nakon osvajanja vlasti mogla nastaviti svoju socijalnu revoluciju tako da ona ne izgubi svoju autentičnost, to jest da se ne preobrati u neki *novi oblik dominacije* nad većinom članova društva, da se ne izrodi u takve političke oblike i da ne uspostavi takve produkcione odnose koji bi *sputavali* društveni i ekonomski razvitak.

Vredan poštovanja je autorov pristup problemima. Osnovna karakteristika tog pristupa je otvorenost prema raznovrsnim shvatanjima. Autor nikada ne nastoji da svoj stav nametne po svaku cenu kao jedino tačan i ispravan, već uzima u obzir i druge stavove i koncepte. I kada se sa njima ne slaže i kada sa njima polemiše, on ne prikriva njihove dobre strane. U ovoj studiji je izneto i analizirano mnoštvo različitih ideja i shvatanja o pojedinim problemima. Skoro je sigurno da će svako poglavlje ove studije čitaoca navesti na razmišljanje, na prihvatanje ili protivljenje određenim stavovima i idejama. Čitanje ove studije izaziva u čitaocu *skepsu* prema određenim pojavnim oblicima u savremenom socijalizmu, ali ta skepsa nije ni negacija socijalizma ni sumnja u njegovu mogućnost, već impuls i početak traganja za autentičnijim oblicima i odnosima.

Iz napred rečenog pogrešan bi bio zaključak da se autor neutralno i nekritički odnosi prema problemima i idejama koje se u vezi sa njima javljaju. Naprotiv, on ima stav, on izvodi svoje sudove, ali taj svoj sud on ne nameće kao jedinu i neopozivu istinu.

U prvom delu studije, koji nosi naslov „Sukob vizija“, centralno mesto zauzima rasprava o funkcionalizmu i marksizmu. Funkcionalizam se ovde posmatra kao određen način mišljenja, kao vizija i opšta teorija društva i kao takav se suočava sa marksizmom. Nakon dosta iscrpnog izlaganja sadržine funkcionalizma kao koncepta funkcionalnog jedinstva društva, koncepta o „društvu kao organskoj celini skladno povezanih delova“, u kojoj svaki deo ima svoju ulogu, a svaka društvena pojava i oblik se

objašnjavaju funkcijom, Pečujlić prelazi na kritiku ovog koncepta. Njegova osnovna zamerka funkcionalizmu je u tome da on polazi od pretpostavke beskonfliktnog društva, što je već samo po sebi iluzija, ili da konflikt kvalifikuje kao nešto nepoželjno, destruktivno, ili, kako funkcionalisti kažu, „disfunkcionalno". Po autoru, veliki nedostatak ove teorije je u tome što ne zapaža da konflikt u istoriji predstavlja pokretača društvenih promena. Suština konflikta nije samo u razaranju postojećih oblika i odnosa, već i stvaranju novih, progresivnijih.

Druga velika zamerka ovom konceptu odnosi se na to što on svu pažnju koncentriše na sistem, na institucije, na njihovo savršeno funkcionisanje, a ne vodi računa o tome kome, kakvim ciljevima i vrednostima takve funkcije služe, gde je u svemu tome čovek. Ličnost, pojedinac je, kako autor ističe, „samo pasivan otisak globalnog sistema, njegova kopija. On je samo neka vrsta sirovine u koju se jednosmerno utiskuju vrednosti koje odgovaraju zahtevima sistema". Dakle, tu se čovek, njegova sloboda i individualnost potpuno podređuju nekoj opštoj funkcionalnosti. Tu se sloboda svodi na okvire tuđe koncepcije „moje" društvene uloge.

Time što dopušta promene samo u okviru sistema, što teži da sve institucionalizuje, funkcionalizam predstavlja viziju društva bez promena, bez istorije. Njegov najveći nedostatak, upozorava autor, u tome je što ne uočava da je svako društvo u svakom trenutku svoje istorije jedno dijalektičko jedinstvo suprotnosti, to jest ono „u sebi nosi seme sopstvenih promena". To dijalektičko jedinstvo je svojevrsna „egzistencija sopstvene prošlosti, sadašnjosti i klica budućnosti". Zbog toga ne mogu izdržati kritiku funkcionalistički stavovi da je sve što postoji u okviru nekog vladajućeg sistema istovremeno i istorijski nužno i opravdano, a da je sve što od tog sistema odstupa disfunkcionalno i patološko. Naprotiv, postojeće može biti negativno, a ono što je van sistema zametak novog, oblik prevazilaženja i dijalektičke negacije starog. Ovakav dijalektički pristup predstavlja unutrašnju suštinu marksizma.

Dalja značajna razlika između funkcionalizma i marksizma se ispoljava u pristupu izvorima i nosiocima promena. Funkcionalizam osnovni izvor promena nalazi u normativnom poretku, dok marksizam za osnovni izvor promena smatra sukobe između pojedinih delova društvene strukture koji nastaju zbog njihovog različitog položaja.

U vezi sa stavovima da marksizam i funkcionalizam ne predstavljaju dva teorijski nespojiva koncepta, već da su, u širem teorijskom smislu „međusobno komplementarni" koncepti i da funkcionalistički model može da služi za proučavanje „stabilizacije i kooperacije", a marksistički za „konflikte i promene", autor ističe da je problem te sinteze mnogo složeniji i da se ne može vršiti takvo njihovo mehaničko spajanje. Ne upuštajući se u dalje raspravljanje o mogućnosti takve sinteze, Pečujlić podseća na Marksovu misao „da elementi integracije nadjačavaju sile dezintegracije po pravilu sve dotle dok jedan sistem u svom okviru omogućava razvitak proizvodnih snaga, progres" (str. 46).

Autor u jednom kratkom nagoveštaju govori o funkcionalizmu unutar marksizma ističući da se funkcionalizam javlja kao „struja u unutrašnjem tkivu marksizma", i to onda kada se vrši njegovo birokratsko podržavljenje, to jest kada se marksizam stavi „u službu užih interesa nosilaca upravljačkih funkcija u uslovima kada dolazi do njihove birokratizacije". U takvom stanju imamo sklonost da se društvo slika kao potpun organski sklad između proizvodnih snaga i odnosa, da socijalne strukture „iz svog tkiva ne rađaju suprotnosti", da se klase prikažu kao prijateljske grupe itd.

U ovoj kratkoj kritičkoj skici autor podvlači da u društvu stalnog revolucionisanja, kakvo treba da bude socijalizam, svi mehanizmi — „funkcionisanje sistema, stabilizacija, socijalizacija — ne mogu da se odvoje od svog socijalnog sadržaja ... od svog ljudskog smisla, od pitanja šta to znači sa stanovišta daljeg oslobađanja rada i ličnosti" (str. 51). Šteta je što se autor nije upustio u dublju i sve-

straniju analizu funkcionalizma unutar savremenog marksizma.

U poglavlju „Marksova teorija društva“ autor na veoma malom prostoru iznosi suštinu Marksovih shvatanja. Pri tom on naročito ukazuje na ona mesta koja govore o čoveku kao akteru svoje istorije, koji nije puki proizvod drugih okolnosti, već i akter koji te okolnosti menja. Tu se, dalje, govori o društveno-ekonomskim uslovima u kojima radnička klasa može izvesti svoje i opšteljudsko oslobođenje, gde se posebno ističe podruštvljavanje svojine i slobodna kontrola sopstvene delatnosti i njenih rezultata od strane samih proizvođača, kako to ne bi činio neko drugi izvan i iznad njih.

Pečujlić posebno poglavlje posvećuje kritici teorijske misli o strukturi u socijalističkom društvu. U samom uvodu ovog dela on ističe da odsustvo teorije o uzrocima slojevitosti predstavlja dečju bolest sociološke teorije u zemljama koje grade socijalizam. Autor se naročito kritički osvrće na normativistički pristup svojini, odnosno društvenim delatnostima, gde se svojina shvata kao pravna kategorija, pa se izvodi teorija da je dovoljno svojinu podržaviti pa da se članovi društva dovedu u jednak položaj prema sredstvima za proizvodnju. Ovde se, ističe autor, gubi iz vida da se na osnovama državne svojine konstituiše jedan poseban sloj upravljača — birokratija. Ova birokratija u „svom biću sadrži mnoge bitne elemente klasnog, a pre svega osamostaljenu moć upravljanja ljudskim radom“. Autor naglašava da se „monopol političke vlasti i monopol državne svojine kristališu“ kao dva osnova slojevitosti. Uočljivo je autorovo suprotstavljanje drugom ekstremnom shvatanju koje kvalifikuje etatizam kao istorijski nov tip klasnog sistema. Vladajuću klasu u ovom sistemu bi predstavljao državni aparat koji kao kolektivni vlasnik sredstava za proizvodnju eksploatiše radničku klasu. Pečujlić smatra da se birokratija ne može kvalifikovati kao nova klasa iz sledećih razloga: prvo, ona ne zasniva svoju društvenu poziciju na sopstvenoj ekonomskoj bazi, već na reprezentovanju, „vršenju funkcije u ime klase“; drugo, ovaj položaj nije nasledan, za razliku od privatne svojine, pa, prema tome, ni trajan osnov klasnog diferenciranja; treće, razlika je između direktnog prisvajanja viška rada na bazi privatnog vlasništva i raspolaganja viškom rada u ime društva. Autor upozorava da on ovim ne negira suprotnosti koje u socijalizmu postoje između birokratije i radničke klase. Ukazujući da je autentičan istorijski izlaz iz tih protivrečnosti u samoupravljanju, autor istovremeno upozorava da se uporedo sa prenošenjem samoupravljanja na decentralizovane celine javlja „tendencija decentralizovanog birokratizma“.

U delu o istraživanjima u društvenim naukama autor raspravlja o savremenim empirijskim metodama istraživanja. On ističe prednosti i ograničenosti tih metoda, a naročito je kritičan prema tendencijama „da se stvaralačko razmišljanje i analiza zamene standardnim tehničkim operacijama koje često veoma malo objašnjavaju“.

Drugi deo knjige, koji nosi naslov „Između budućnosti i sadašnjosti“, posvećen je naučno-tehnološkoj revoluciji i razvijenom samoupravljanju kao dvema bitnim pretpostavkama za uspešno nastavljanje revolucije.

Autor smatra da automatizacija proizvodnje sa kibernetskom mašinom i pretvaranje nauke u proizvodnu snagu, s jedne, i preobražaj samoupravljanja iz parcijalnog u integralni sistem, s druge strane, predstavljaju istovremeno uslov i budućnost daljeg revolucionarnog transformisanja našeg socijalističkog društva. Samoupravljanje (integralno) treba da omogući proizvođačima da uspostave svesnu kontrolu nad svojim proizvodom i sveukupnim procesom reprodukcije, a automatizacija proizvodnje, gde nova mašina ne „zamenjuje samo čovekovu ruku, već ispunjava i određene funkcije njegovog mozga“, da zakorače što dublje u carstvo slobode. Oba ova elementa omogućavaju viši stepen njihove sveukupne dezalijenacije. No, autor ističe i mogućnost stavljanja i faktičko stavljanje kibernetske revolucije u službu dominacije.

Raspravljajući o samoupravljanju kao putu revolucionarnog preobražavanja društvenih odnosa i političkih

oblika, Pečujlić naglašava da i na tom putu može da dođe do odstupanja. Jedno od takvih odstupanja su specifične hibridne tvorevine koje nastaju iz „spoja decentralizovanog birokratizma i autarkičnog, parcijalizovanog samoupravljanja". Iz dosta zanimljive analize autor izvodi zaključak da je razvijeno samoupravljanje „jedino moguće kao celovit, integralan sistem organizacije društva. U njemu autonomija ćelija ne znači negaciju integriteta celine, već uslov za demokratsko, organsko ujedinjavanje na novim osnovama i oko zajedničkog interesa. Autonomija je ovde isto onoliko uslov slobodne zajednice proizvođača koliko je to i njihova integracija" (str. 187). Da se ne bi dogodilo da se uloga dela ili pojedinca svede na ulogu šrafa u velikoj mašineriji, autor smatra da je na svim tačkama međusobnih veza koje povezuju delove i integracione celine neophodno da se „obezbedi autentično predstavništvo proizvođača, izražavanje interesa delova i celine, učešće u odlučivanju".

Studija *Horizonti revolucije*, bez sumnje, predstavlja vredan doprinos našoj političkoj sociologiji i inspirativno štivo i za one koji se bave proučavanjem društva i procesa i odnosa u njemu, kao i za one koji u svakodnevnoj praksi oblikuju pojedine odnose. Ova studija omogućava ljudima akcije da vide dalje od pragmatizirane svakidašnjice, ali ih ne odvodi u apstrakciju kao drugu krajnost. Ona traga za najhumanijim i najracionalnijim rešenjima u okviru postojećih društveno-ekonomskih uslova, a ne zasniva svoje hipoteze i zaključke na nekim zamišljenim uslovima.

RADIVOJE MARINKOVIĆ

Dr Ljubiša Adamović: Međunarodni ekonomski odnosi

(Institut za ekonomska istraživanja, Beograd, 1970, strana 304)

Knjiga *Međunarodni ekonomski odnosi* predstavlja doprinos jugoslovenskoj literaturi o ovoj temi. Nauka o međunarodnim ekonomskim odnosima je novijeg datuma. U Jugoslaviji se počela intenzivnije razvijati tek posle drugog svetskog rata. Zbog toga je i literatura iz ove oblasti kod nas dosta oskudna. Razvoj ove nauke se svesno podstiče u jugoslovenskom socijalističkom društvu jer ono teži da se potpunije uključi u međunarodnu podelu rada. Njegova politika i privreda su otvorene prema svim društveno-ekonomskim sistemima i ono teži da ekonomske i političke odnose u svetskoj zajednici zasniva na većem stepenu obaveštenosti, na naučno izučenim i utvrđenim zaključcima i zakonima.

Osnovne karakteristike savremenih međunarodnih ekonomskih odnosa su kretanje društva od kapitalističkog ka socijalističkom sistemu i procesima i demokratizacija i institucionalizacija međunarodnih odnosa. Vlast kapitala slabi, kapitalizam se prevazilazi kao svetski sistem, a uporedo s tim procesima nastaju nosioci socijalističkog razvoja sveta. Socijalističkim zemljama je pripadalo 1919. godine 16% svetske teritorije i 7,8% stanovništva, a 1963. godine 26% svetske teritorije i 35% stanovništva. Ograđujući se od mogućeg pojednostavljivanja, koje uslovljava shematika prikazivanja i kategorizacija, dr Ljubiša Adamović kao osnovne nosioce socijalističkog razvoja sveta navodi, prvo, socijalističke zemlje u kojima su na vlasti partije radničke klase, pri čemu dopušta različite puteve i metode razvitka. Drugo, borbu novooslobođenih zemalja protiv kolonijalizma i imperijalizma. Tu, svakako, uvažava specifične uslove od kojih zavise konkretni oblici socijalizma u tim zemljama: nivo ekonomskog i kulturnog razvoja, mentalitet i tradiciju. Treće, u razvijenim kapitali-

stičkim zemljama, kao i u nerazvijenim, državna intervencija se javlja kao „suprotnost kapitalističkom sistemu u njegovom „čistom“ vidu“.

Demokratizacija međunarodnih odnosa, pa i ekonomskih, ogleda se u učešću malih i nesvrstanih zemalja u vođenju svetske politike, koje potiskuju monopol vodećih sila i njihove hegemonističke težnje da se nametnu kao zastupnici interesa malih i nerazvijenih zemalja. Težnje za monopolom nisu oslobođene ni zemlje na Zapadu, ali ni neke od socijalističkih zemalja.

Dolazi do procesa institucionalizacije međunarodnih ekonomskih odnosa. No, institucionalizacija se ne javlja samo kao posledica težnje za monopolom i regulisanjem različitih oblika međunarodne aktivnosti, već i kao nužnost koju uslovljava međunarodna podela rada kao proces društvene reprodukcije koji prelazi političke granice jedne zemlje.

Međunarodni odnosi posle drugog svetskog rata su se razvijali u senci težnji antagonističkih vojnih blokova. Jedan od njih je nastojao da se pokaže kao jedini i osnovni oblik borbe za održanje kapitalističkog socijalno-ekonomskog sistema, a druga strana je težila da pobedi kao jedinstven svetski sistem. Bilo bi pogrešno i pojednostavljeno borbu između dva sistema svesti na suprotstavljenost blokova, a zanemariti sukobe do kojih dolazi između progresivnih i konzervativnih snaga u okviru pojedinih sistema i zemalja.

Jedinstvo koje je ostvarila antihitlerovska koalicija u borbi protiv fašizma nije održano posle drugog svetskog rata. Nadvladale su suprotnosti interesa velikih sila i one nisu uspele da nastave saradnju iz rata. Naprotiv, među njima se razvijala hladnoratovska kampanja koja je u prvi plan stavila vojnoblokovsko grupisanje radi ekonomske i političke stabilizacije. Stvoreni su vojni i ekonomski savezi koji su uglavnom izražavali interese velikih sila. Van tih saveza, u toku i posle drugog svetskog rata, ostaje jedan broj zemalja koje su se oslobodile kolonijalne dominacije i koje ne žele da se „po ulasku u međunarodni život kao samostalni subjekti opredeljuju za blokovsku disciplinu. Tako je došlo do razvoja jednog novog i najprogresivnijeg pravca u međunarodnoj politici“. Politika nesvrstavanja se afirmiše „kao negacija blokovske orijentacije“. Dolazi do promene u odnosima snaga između blokova. Oslobađanje kolonija i ulazak nesvrstanih zemalja u politički život remete sigurnu prevagu i većinu koju je zapadni blok imao u ekonomskom i političkom životu sveta. Novooslobođene zemlje predstavljaju važnu snagu u određivanju karaktera međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa. Kolonije i polukolonije su 1919. godine obuhvatale 77,2% svetske teritorije i imale 69,2% stanovništva, a 1963. godine samo 7,7% teritorije i svega 1,7% svetskog stanovništva. Polovina sveta se oslobodila od kolonijalne eksploatacije. No, za savremene međunarodne ekonomske i političke odnose nisu bez značaja veze bivših kolonija i metropola. Odvajanje i emancipacija bivših kolonija praćene su ogromnim razlikama u stepenu razvijenosti, koje se i danas produbljuju. Jaz između razvijenih i nerazvijenih je ogroman: 18% stanovništva raspolaže sa 67% svetskog dohotka, a 67% svetskog stanovništva sa 15% svetskog dohotka. Autor knjige *Međunarodni ekonomski odnosi* navodi da se razlike u nivou ekonomskog razvoja povećavaju, a ne smanjuju. Bruto proizvod je 1962. godine iznosio 1.900 dolara po stanovniku u razvijenim zemljama, a samo 130 dolara u nerazvijenim: 1970. godine iznosio je oko 2.900 dolara u razvijenim, a 150 dolara u nerazvijenim zemljama. Ovako ogromne razlike u visini dohotka po stanovniku uslovljava velika razlika u produktivnosti rada, ali „ta činjenica ne opravdava i ne skida odgovornost bivših kolonijalnih sila kao glavnih uzročnika niza otvorenih problema savremenih nerazvijenih zemalja, utoliko pre što su one koristile sredstva vanekonomske prinude za ostvarivanje kolonijalne pljačke“ — zaključuje dr Adamović. On ne usvaja zaključke buržoaske ekonomske teorije da se te zemlje nalaze u „začaranom krugu siromaštva“ zato što im je nizak nacionalni dohodak zbog niske produktivnosti rada, pa tako nemaju uslova za akumulaciju, jer se odmah potroši sve

što se proizvede, a ne ostaje ništa za investicije i proširenu reprodukciju, te samim tim nema ni uslova za povećavanje produktivnosti rada. Društveno-ekonomski okviri kapitalističke države i klasičan put njihovog razvoja i nisu za nerazvijene zemlje izlaz iz „začaranog kruga" jer je to suviše dug period bez mogućnosti da se obezbedi „dodatna" akumulacija eksploatacijom drugih. S druge strane, tehnička i ekonomska rešenja savremene nauke i tehnologije daju mogućnosti da se ove zemlje znatno brže razvijaju. Iz svih tih razloga društvena, odnosno državna intervencija ima funkciju da ubrza proces akumulacije i proširenu reprodukciju u nerazvijenim zemljama.

Za ravnopravniji tretman nerazvijenih u međunarodnim ekonomskim i političkim odnosima neophodna je nova međunarodna podela rada u svetskoj privredi. Savremena podela rada između metropola i bivših kolonija posledica je nekadašnje integracije privreda ovih zemalja, ali to je bila integracija koja je metropolama obezbeđivala ekstraprofit, a kolonijama jedva prostu reprodukciju. Veza između ovih privreda danas je dosta oslabila, pa se ne može govoriti o onoj ranijoj potpunoj zavisnosti privreda industrijskog tipa razvijenih u metropolama i privreda u nerazvijenim zemljama koje su davale sirovinu i prehrambene proizvode. Kolonijalna ekspanzija, ipak, nije nestala u odnosima ekonomski razvijenog i nerazvijenog sveta. Ona u neokolonijalizmu dobija nove oblike, izražene kroz politiku međunarodne ekonomske pomoći nerazvijenim zemljama, kroz kreditiranje, tehničku pomoć, diskriminatorske mere u robnoj razmeni sa ovim zemljama.

Ekonomska i politička integracija postaju sve važniji faktori u međunarodnim odnosima s tendencijama blokovske podele sveta. Dr Adamović smatra da je „osnovni stimulans za formiranje Zajedničkog tržišta i SUEP-a bio, u osnovi, političkog i vojno-strateškog karaktera i da je iz tih razloga stvorene integracione okvire kasnije trebalo na određeni način „popuniti" ekonomskom sadržinom. Već afirmisana snažna uloga države u privredi znatno je olakšala sprovođenje ovih planova na Zapadu, a nepostojanje privatno-kapitalističkih vlasnika sa sukobima svojih interesa ubrzalo je taj proces na Istoku, bez obzira dokle se u dosadašnjem razvoju procesa ekonomskog integrisanja došlo". Analizirajući prirodu i politički karakter procesa integracije, autor tvrdi da, „u onoj meri u kojoj integracije omogućuju poboljšanje uslova za brži razvoj proizvodnih snaga, a bez štete po zemlje koje nisu obuhvaćene pojedinim grupacijama, taj proces ima svog ekonomskog i društvenog opravdanja. Utoliko pre što na savremenom nivou razvoja svetske privrede postoji mogućnost da se kroj regionalne grupacije postepeno savlađuje regionalna rascepkanost i izolovanost, odnosno autarkizam nacionalnih ekonomija". Sam autor je tendencije ekonomske integracije izrazio rečima E. Kardelja: „današnji napori regionalne i subregionalne integracije treba da budu samo stepenice koje vode ka svetskoj integraciji. Svetska integracija se, međutim, može sprovesti samo na bazi eliminisanja, prvo, provalije koja još razdvaja siromašni deo sveta od bogatog i, drugo, jaza među narodima koji produbljuju upravo u sebe zatvoreni i na političkim koncepcijama izgrađeni integracioni sistemi".

Pored ovih gotovo taksativno nabrojenih uslova i okolnosti, karakter međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa određuju i neki noviji momenti u istoriji ljudskog društva. Prvo, to je masovna proizvodnja nuklearnog oružja, koja unosi novu dimenziju u odnose savremenog sveta. Ogroman deo čovečanstva — u socijalističkim zemljama, u većini novooslobođenih zemalja i u zemljama kapitalističkog sistema, sa izuzetkom nekih ekstremnih i konzervativnih struja — shvata opasnost koja preti svetu od upotrebe nuklearnog oružja. Politiku „čvrste ruke" i „nuklearne pesnice" zastupa, kako autor konstatuje, samo Kina i neki najreakcionarniji krugovi u SAD. Drugo, politika aktivne miroljubive koegzistencije se razvila kao suprotnost hladnoratovskoj politici, vojnim blokovima i savezima i trci u naoružavanju. Razlozi nastanka politike nesvrstavanja su i principi unutrašnjeg

razvitka ovih zemalja. Zemlje koje su nosioci politike miroljubive koegzistencije svesne su realnosti postojanja socijalizma i kapitalizma kao osnovnih društveno-političkih sistema. Zato je u njihovoj politici i moguéna koegzistencija različitih društvenih sistema, koja pretpostavlja progres naroda, rešavanje sporova mirnim putem, razoružanje, ekonomski i kulturni napredak sveta, solidarnost i pomoć nerazvijenim zemljama, konstruktivno i miroljubivo takmičenje u ekonomskom, naučnom i kulturnom razvoju. Jugoslavija je, boreći se protiv blokovske podele u razvoju međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa, kao jedan od inicijatora i nosilaca aktivne miroljubive koegzistencije, insistirala na principima poštovanja nezavisnosti, na nemešanju u unutrašnje stvari zemlje i na poštovanju teritorijalnog integriteta.

Institucionalizacija međunarodnih ekonomskih odnosa je jedna od njihovih osnovnih karakteristika. Dr Adamović detaljno govori o istorijatu i oblicima institucija međunarodnih ekonomskih odnosa. Krizu kapitalističkog sistema, posebno veliku ekonomsku krizu 1929 — 1933. godine, smatra osnovnim uzrokom institucionalizacije međunarodnih ekonomskih odnosa. Drugi uzrok vidi u neravnomernom razvoju proizvodnih snaga, konfrontiranju interesa i ekonomsko-političkih pritisaka spolja, zbog čega je reprodukcija kapitalističkog društva morala biti obezbeđena međunarodnim mehanizmima. Važno mesto u međunarodnim ekonomskim i političkim odnosima, očuvanju mira i kolektivnoj bezbednosti zauzima Organizacija Ujedinjenih nacija i njeni organi.

Interesantan je zaključak dr Adamovića da do intenzivnije promene ekonomske strukture nerazvijenih zemalja može doći kroz ekonomsku saradnju u prvom redu među njima samima. Značajne su i mogućnosti koje tim zemljama pružaju međunarodni institucionalizovani mehanizmi, kao što je veza sa ekonomijama socijalističkih i drugih ekonomski razvijenih država.

Autor knjige *Međunarodni ekonomski odnosi* skreće pažnju na jednu zanimljivu tendenciju u savremenim međunarodnim ekonomskim odnosima. Naučno-tehnološka revolucija, naime, omogućava brži prenos naučnih dostignuća i tako brži ekonomski i društveni napredak. Migracijom naučnih kadrova i kvalifikovane radne snage iz manje razvijenih u više razvijene sredine smanjuju se uslovi za razvoj nerazvijenog sveta. U školskoj 1966/67. godini bilo je u SAD oko 100.000 inostranih studenata, od kojih je 20—30.000 posle diplomiranja ostalo u SAD. To je nenadoknadiv gubitak za nerazvijene zemlje, to „u suštini znači odliv jednog dela ranije preduzetih investicija, i to dela koji je najdinamičniji u procesu razvijanja proizvodnih snaga i bez kojeg se teško može zamisliti ubrzanje tehnološkog procesa. Istovremeno, to znači i slabljenje potencijala naučno-istraživačke delatnosti u zemlji emigracije i njeno jačanje u zemlji imigracije".

U okviru analize ekonomskih odnosa među razvijenim zemljama dr Adamović se osvrće na sledeća pitanja: spoljnu politiku razvijenih kapitalističkih zemalja, stimulisanje izvoza, kretanje trgovine Istok — Zapad, trgovinsku politiku članica SEV-a i ekonomsku reformu u istočnoevropskim zemljama, monetarne potrese, s posebnim osvrtom na hroničnu monetarnu krizu, industrijsku i poljoprivrednu proizvodnju, zaposlenost i dohodak, svetsku trgovinu u 1968. godini. Na kraju se analiziraju perspektive integracije i mogućnosti za evropsku ekonomsku saradnju, tendencija razvoja privrede u Velikoj Britaniji, Francuskoj, Italiji i Saveznoj Republici Nemačkoj. Detaljno se prikazuju ekonomski odnosi razvijenih zemalja od 1965. do 1969. godine, uz mnoštvo podataka o trgovinskim odnosima SAD i EEZ, o trgovini u okviru SEV-a i o trgovini Istok — Zapad. Treba dodati da su to, uglavnom, već poznate činjenice o tim odnosima i o karakteru tih međunarodnih ekonomskih institucija. No, jedna studija o međunarodnim ekonomskim odnosima bila bi nepotpuna bez tih činjenica.

Studija nije pružila, kako i sam autor napominje, „kompletan odgovor na celokupan kompleks međunarodnih ekonomskih odnosa".

Neka od pitanja kojima se dr Adamović bavi i od ranije su poznata. No, autor je uspeo da da analizu opštih problema i pitanja međunarodnih ekonomskih odnosa razvijenih i nerazvijenih zemalja. Pošlo mu je za rukom da ovom studijom skrene pažnju na odnose razvijenog i nerazvijenog sveta kao centralni problem ekonomskog i političkog života svetske zajednice.

VINKA TOMIĆ

Jugoslavija u svetu — Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije 1941—1969.

(Grupa autora, „Mladost", Beograd, 1970, strana 408)

Međunarodni položaj Jugoslavije i njena spoljna politika su konstantno prisutne teme u naše doba. Spoljna politika Jugoslavije imala je, kao što je to i danas slučaj, vrlo istaknuto mesto u opštesvetskim odnosima u poslednje tri decenije. Bezbrojni su primeri koji to pokazuju. Geopolitički položaj Jugoslavije, kao i njen društveno-politički sistem, a posebno principi na kojima ona zasniva svoju spoljnu politiku, izazivali su, i danas izazivaju, izrazito velik interes u celom svetu. U odnosu na ono što Jugoslavija znači i predstavlja u savremenom svetu možemo reći da se o njenoj spoljnoj politici i međunarodnoj saradnji kod nas izrazito malo ozbiljnije i studioznije pisalo. Brojni govori, komentari, izjave i drugi oblici kroz koje se svet informisao o spoljnoj politici Jugoslavije ipak nisu predstavljali dovoljne izvore iz kojih bi se mogla steći prava i potpunija slika o aktivnosti Jugoslavije i o njenom značaju u celokupnim odnosima današnjeg sveta. Pokušaj u tom smislu učinjen je objavljivanjem ove knjige.

Jedan istoričar i šest novinara-publicista: Dušan Plenča, Božidar Kićović, Predrag Vuković, Gavro Altman, Đorđe Radenković, Mladen Gavrilović i Đuka Julijus, autori su ove obimne knjige. U sledećih šest poglavlja: Borba za nezavisnost i integritet 1941 — 1948. godine; Dosledna politika nezavisnosti; Provera i potvrda koegzistencije; Aktivna miroljubiva koegzistencija i načela spoljne politike Jugoslavije; Jugoslavija i zemlje u razvoju; Savremeni svet i Jugoslavija, autori su uglavnom obradili sve aspekte i najznačajnije momente iz oblasti spoljne politike Jugoslavije i njenog međunarodnog položaja. Bez obzira na to što autori ove knjige nisu svoje napise propratili i naučnom aparaturom, njena vrednost se ne može osporavati. Ona je izrazito evidentna jer su autori na sistematičan i pristupačan način uspeli da obrade sve ono što je u periodu od 1941. do 1969. godine bilo najznačajnije kad je u pitanju međunarodni položaj Jugoslavije i njena spoljna politika. Mada ne izrazito publicistički, a ni studiozno-empirički, autori su ipak uspeli da na hronološko-analitički način izlože probleme o kojima su pisali. Okolnost da su spoljnu politiku Jugoslavije u celom ovom periodu dovodili u vezu sa najznačajnijim događajima u svetu omogućuje korisnicima ove knjige da se upoznaju i sa brojnim i značajnim međunarodnim zbivanjima.

U prvom poglavlju: Borba za nezavisnost i integritet 1941 — 1948. godine, njegov autor, Dušan Plenča, tražeći korene principima jugoslovenske međunarodne saradnje, odmah na početku ističe da oni datiraju još iz „internacionalističke politike" koju je KPJ, kao i revolucionarni pokret na čijem je čelu ona stajala, vodila u periodu između dva rata. U potvrdu takvoj konstataciji autor navodi da su KPJ i revolucionarni pokret u Jugoslaviji pružali već tada zapaženu podršku i pomoć „sovjetskim vlastima u Rusiji, Mađarskoj i Bavarskoj (1918—1919), prikupljajući pomoć za gladne sovjetske građane, za nemačke

radnike i bugarske komuniste (posle poraza septembarskog ustanka 1923), učešćem u španskom građanskom ratu, demonstracijama protiv nacističkog anšlusa Austrije, širokom akcijom za odbranu nezavisnosti Čehoslovačke Republike (1938), borbom protiv agresije u Albaniji i pokretom za obaranje profašističkog režima u sopstvenoj zemlji". Te akcije „doprinele su da revolucionarno-demokratski pokret preraste nacionalne okvire otpora i postane značajan faktor borbe međunarodnog radničkog pokreta". Obrađujući događaje u razdoblju od 1941. do 1948. godine, autor je na izrazito koncizan, analitičan i dokumentovan način dokazao svoju, napred navedenu, tvrdnju. Nastojeći da tu obradi samo najznačajnije događaje, Plenča je u tome uspeo. U sklopu svega onoga što se u ratnim i prvim posleratnim godinama događalo u svetu, a prvenstveno u Evropi, autor je, sa mnogo osećanja za realnost i meru, uspeo da oceni ulogu i značaj Jugoslavije kad su u pitanju međunarodni odnosi. Po onome što već znamo, a naročito iz sistematizovanih podataka i uspele Plenčine analize, vidi se da je Jugoslavija, mada 1941. godine poražena i raskomadana, od prvih dana drugog svetskog rata bila predmet brojnih međunarodnih kalkulacija. Međutim, iz svega onoga što je autor u vezi s tim napisao proizlazi da su KPJ i njeno rukovodstvo bili svesni značaja ne samo međunarodnog položaja u kome se Jugoslavija našla već su isto tako odlučno i sistematski radili na tome da borba, na čijem čelu su stajali, dovede do još potpunije afirmacije Jugoslavije na međunarodnom planu i da ona, kao ravnopravan član antihitlerovske koalicije, u posleratnom periodu isto tako nastavi borbu za samostalan i nezavisan razvitak i ravnopravnu međunarodnu saradnju.

Kao jedna od prvih i posebno značajnih činjenica o afirmaciji Jugoslavije u međunarodnom pogledu bila je i odluka Vinstona Čerčila od 23. juna 1943. godine, koja je usvojena na savetovanju načelnika štabova britanske vojske u Londonu, da se narodnooslobodilačkoj vojsci pruži materijalna pomoć u oružju, odeći, hrani i lekovima. Iz svih činjenica koje autor navodi proizlazi da je Jugoslavija, zbog svojih uspeha u borbi na strani antihitlerovske koalicije, već tokom rata obezbedila sebi ravnopravno mesto sa ostalim članovima te koalicije. Pa i pored toga, kako to autor na mnogo mesta konstatuje i zaključuje, rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta postalo je brzo svesno teškoća koje su već rano počele dolaziti spolja. Plenča je sve te probleme uspešno raščlanio dovodeći ih u vezu sa politikom velikih sila, koje su brzo odstupile od proklamacija istaknutih u Atlantskoj povelji od 14. avgusta 1941. godine. Interesovanje saveznika, odnosno velikih sila u antihitlerovskoj koaliciji, za prilike u Jugoslaviji Plenča je sistematski obradio od 1941. godine pa sve do prvih slobodnih izbora u novembru 1945. godine. O takvom interesovanju postoje brojne činjenice, ali je autor tu najviše mesta posvetio događajima kao što su: Drugo zasedanje AVNOJ-a i njegove odluke; Teheranska konferencija 1943; sporazum Tito—Šubašić iz avgusta 1944. godine; konferencija na Krimu (Jalta) u februaru 1945. godine. Svaki od tih događaja imao je izrazito velik značaj za budućnost nove Jugoslavije, koja se u ratu rađala, kako u pogledu njenih unutrašnjih problema tako i na međunarodnom planu.

Pored toga, autor je dosta prostora posvetio saradnji narodnooslobodilačkog pokreta sa drugim pokretima otpora u Evropi. Svi oblici saradnje sa njima, kao i širina i ravnopravnost na kojoj se ona zasnivala, doprineli su, pored uspeha u borbi protiv Hitlera i njegovih saradnika, međunarodnoj afirmaciji nove Jugoslavije. Uza sve to autor je dao i niz podataka iz kojih se vidi obim i značaj pomoći koju je narodnooslobodilački pokret Jugoslavije pružao skoro svim pokretima otpora u Evropi.

Kao izrazito značajan primer o afirmaciji nove Jugoslavije već u toku rata i o njenom mestu u međunarodnim odnosima autor je istakao i Titove susrete sa tako velikim ličnostima toga vremena kao što su Čerčil i Staljin. Sa prvim se Tito sastao u Italiji u avgustu 1944. godine, a sa drugim u septembru 1944. i u aprilu 1945. godine u Moskvi.

Najviše prostora u ovoj knjizi posvećeno je posleratnom periodu, odnosno vremenu od 1945. do 1969. godine. Autori su uspeli da iz spoljne politike Jugoslavije u tom vremenu istaknu najbitnije momente. Može se reći da su oni uspeli da ih odaberu i na vrlo interesantan način istaknu njihov značaj. Iz onoga što se iz ove knjige vidi proizlazi da su u osnovi postojala dva značajna razdoblja u međunarodnoj politici Jugoslavije i da su oba za sebe vrlo karakteristična. Prvi je onaj kad je Jugoslavija, bar javno, imala normalne i dobre odnose sa socijalističkim zemljama i istovremeno izrazito loše, a često i vrlo zategnute, sa zapadnim. Kao ilustraciju loših odnosa autor navodi da je u vremenu od oktobra 1945. do novembra 1947. godine izvršeno od strane zapadnih zemalja više od dve hiljade provokacija na jugoslovenskim granicama. Pored toga, navedene su i činjenice koje pokazuju da su SAD i Velika Britanija vršile pritisak na Jugoslaviju po raznim linijama. Međutim, to se najpotpunije manifestovalo u njihovom stavu prema vraćanju jugoslovenske flote i zlata koje je bilo deponovano u njihovim bankama. Negativan stav zapadnih zemalja prema Jugoslaviji naročito se izražavao na raznim međunarodnim konferencijama, a posebno je došao do izražaja na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Autor navodi da se to, pored ostalog, ispoljilo i u određivanju visine reparacija koje su imale da Jugoslaviji plate zemlje čije su vojske u toku rata pljačkale i razarale njena dobra, kao i u radu na donošenju Mirovnog ugovora sa Italijom.

Dosta prostora posvećeno je 1948. godini, to jest onome što ju je prouzrokovalo. Taj period označen je ovde kao izrazito nov kvalitet jugoslovenske spoljne politike. Autori su dali mnogo podataka o svim vrstama i oblicima pritiska koji su na Jugoslaviju, po Staljinovom diktatu, vršile socijalističke zemlje. Ovaj drugi period međunarodnog položaja Jugoslavije predstavljao je veliku opasnost po njenu nezavisnost. On se karakterisao neprestanim pogoršavanjem odnosa sa socijalističkim zemljama i vrlo sporim unapređivanjem odnosa i saradnje sa zapadnim svetom. Autori su novi položaj Jugoslavije ocenili kao izrazito težak jer je od strane socijalističkih zemalja dolazio neprestano sve jači pritisak, a kod druge, zapadne strane postojalo je podozrenje obeleženo nevericom u ono što se događalo u odnosima između Jugoslavije i socijalističkih zemalja.

Iz onog što su autori ovde izložili vidi se da, i onda kad su odnosi sa Zapadom unapređeni i kada je dobrim delom tamo shvaćen položaj Jugoslavije, ona nije mogla biti sigurna za svoju nezavisnost jer su i dalje vršeni na nju pritisci razne vrste. To je dolazilo do izražaja pri rešavanju tršćanskog pitanja i podsticanjem političke emigracije protiv Jugoslavije, kao i reakcionarnih snaga unutar Jugoslavije.

Period od 1954. godine, kada je rešeno pitanje Slobodne Teritorije Trsta sporazumom između Jugoslavije i Italije od 5. oktobra u Londonu, a naročito od 1955. godine, kada su se vidno poboljšali odnosi i sa socijalističkim zemljama, autori su ocenili kao konačan uspeh Jugoslavije u borbi za zaštitu i odbranu prava da sama odlučuje o svim pitanjima svoga života. Od tih godina Jugoslavija je izrazito aktivno stupila na međunarodnu scenu. Te godine su u stvari predstavljale period praktične primene principa u međunarodnim odnosima za koje se Jugoslavija zauzimala. Šta su sve značile posete najviših jugoslovenskih predstavnika raznim zemljama sveta, kao i odgovarajuće posete Jugoslaviji, detaljno i izvanredno lepo je obrađeno u poglavlju Aktivna miroljubiva koegzistencija i načela spoljne politike Jugoslavije. Tu su u izvesnoj meri istaknute i ocenjene faze kroz koje je prošla politika nesvrstavanja. Na sažet način rezimirani su rezultati brojnih sastanaka državnika nesvrstanih zemalja i njihove zajedničke akcije u vezi s raznim međunarodnim problemima. Poseban i najveći značaj posvećen je konferencijama nesvrstanih zemalja koje su održane u Beogradu i Kairu.

Brojni podaci o saradnji Jugoslavije sa nerazvijenim zemljama takođe su ilustracija naše spoljne politike u praksi. Autori su objasnili na kojim osnovama je Jugoslavija razvijala svoju saradnju sa drugim zemljama. Zna-

čaj te saradnje obeležen je i činjenicom da Jugoslavija ima danas normalne diplomatske odnose sa više od 110 zemalja i sa brojnim međunarodnim organizacijama i institucijama. Dosta prostora autori su posvetili i saradnji Jugoslavije sa oslobodilačkim pokretima u posleratnom periodu širom sveta.

Vrednost ove knjige je i u tome što je ona vrlo bogato ilustrovana, da tako kažemo, fotografijama od istorijskog značaja, na kojima su predstavljeni susreti najistaknutijih državnika sveta u raznim prilikama o kojima se i u ovoj knjizi govori.

Najšira javnost, škole, ustanove i fakulteti dobili su pojavom ove knjige vrlo koristan i značajan rad iz koga će moći da upoznaju tako važnu stranu savremene istorije Jugoslavije.

DUŠAN S. BOGDANOVIĆ

Dr Venceslav Glišić: Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944.

(„Rad", Beograd, 1970)

Malo je tema, a još manje knjiga, a pogotovu naučnih, koje već po svom naslovu nose u sebi tako izuzetno snažan opštedruštveni i opštečovečanski etički značaj. Jedna od takvih knjiga je svakako i ovaj rad dr V. Glišića. Već sama ta okolnost obavezuje da se pojava ove knjige u javnosti sa izuzetnim poštovanjem pozdravi. A ako se toj okolnosti doda i to da je ona u stvari doktorska disertacija i da je 1968. godine odbranjena na Filozofskom fakultetu Humbolt univerziteta u Berlinu (NDR) pred mešovitom nemačko-jugoslovenskom komisijom, to jest u zemlji čiji su ljudi ove zločine i počinili, onda se njena vrednost graniči sa dragocenošću.

Grozote masovnog zločina i terora koje su činili nacisti kao okupatori u porobljenim zemljama za vreme drugog svetskog rata vrlo malo poznaje čitava dosadašnja istorija čovečanstva. Sa njima se ne mogu meriti ni užasi iz vremena inkvizicije i divljaštva jer se radi o XX veku, o vremenu fantastično brzog i naučnog i tehničkog napretka ljudske civilizacije.

Drugi svetski rat je pokazao da je čovek pod određenim okolnostima dostigao neverovatne rezultate i u usavršavanju metoda fizičkog uništenja samoga sebe. U ovom ratu nacistička Nemačka je čoveku XX veka donela, pored ostalog, i „slavu" najsvirepijeg ubice svih vremena. To je istina koja se ničim ne može umanjiti ni ublažiti. A to je ono suštinsko zbog čega se teror i zločini nacističke Nemačke iz vremena drugog svetskog rata ne smeju nikada zaboraviti. Oni ne smeju nikada ni zastareti. Zločinci moraju biti kažnjeni, a pogotovu za zlodela protiv čovečanstva i civilizacije u celini.

Čovečanstvo ne sme dozvoliti da fantastične uspehe čovekovog uma koji se graniče sa neverovatnim u onim divovskim koracima počovečenja sveta prirode i očovečenja čoveka zamračuju i prljaju tako nedostojne aktivnosti ljudskih bića kao što su bila zlodela koja su učinili nacisti ili koja se i danas čine u Aziji i Africi. Čovek našeg vremena ne sme ni za trenutak zaboraviti da ona užasna bolest koja je u drugom svetskom ratu bila zahvatila Nemačku još uvek hara u velikom delu čovečanstva. A što je najopasnije, ona se u svakom trenutku može pojaviti i u svakom drugom delu sveta. Čovek — ljudsko biće mora da učini sve kako bi ukrotio zver čoveka u sebi. To je u njegovom interesu i kao jedinke i kao vrste. To je njegov svakodnevni nasušni zadatak jer je njegova čak i fizička egzistencija, a da se i ne govori o intelektualnoj, i pored neverovatno

brzog razvitka nauke i tehnike, svakim danom sve više ugrožena. Čovek XX veka mora da povrati izgubljenu veru u sigurnost egzistencije, u mogućnost svog daljeg razvitka u miru i kao jedinke i kao društvenog bića.

U ovakvom kontekstu knjiga dr V. Glišića *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944.* je ogroman doprinos ne samo naučnom utvrđivanju dela stvarnog terora i zločina nacista u Srbiji za vreme drugog svetskog rata već je i značajan doprinos onoj opšteljudskoj borbi i naporima čoveka da bude bolji i humaniji, da bude spreman da se na prošlosti uči kako bi mu budućnost bila bolja.

Analizirajući teror i zločine nacista u Srbiji od 1941. do 1944. godine u osam poglavlja, dr V. Glišić je u ovoj knjizi dao jedan pedantno i temeljito urađen naučni dokumenat u kome se nacizam i njegovi zločini u našoj zemlji zahvataju od njegovih ideoloških korena pa do njegovog fizičkog uništenja, a takođe i napore KPJ i NOP-a kako bi pomogli porobljenom narodu i sačuvali ga od fizičkog uništenja.

U uvodu se daje istorijski pregled nacističke politike prema porobljenim narodima i pregled nacističke filozofije i svega onoga što je dovelo do pojave nacističkog terora i zločina. U prvoj glavi se prikazuje nemački teror i zločini u Srbiji počev od oružanog upada u našu zemlju bez objave rata pa do napada nacističke Nemačke na Sovjetski Savez. U drugoj glavi su dati progoni i uništenje Jevreja i Cigana. U trećoj glavi se pokazuje kako su Nemci smatrali da će jačanjem uloge policije i SS-jedinica u vršenju zločina uspeti da porobljene narode drže u neprestanom strahu i tako sprečiti njihov organizovan otpor. Četvrta glava opisuje teror i zločine nacista u koncentracionim logorima na Banjici i Sajmištu i u logorima u Šapcu i Nišu. U petoj glavi je dat pregled priprema i primene Hitlerovih uputstava za okupacioni sistem u Srbiji, a s tim u vezi i vojno-politička situacija na ovom terenu u 1943. godini, kao i nacistički zločini i teror u unutrašnjosti zemlje i u Beogradu. U šestoj glavi su dati zločini i teror koje je nemački okupator počinio posle reorganizacije svoga sistema komandovanja na Balkanu 1943. godine. U sedmoj glavi su prikazani zločini i teror okupatora u Srbiji u poslednjoj godini rata. Osma glava je posvećena uglavnom aktivnostima KPJ i NOP-a protiv akcija nacista i njihovih pomagača.

Rešavajući u ovoj svojoj knjizi mnoge probleme koji su povezani sa terorom i zločinima nacističke Nemačke u Srbiji za vreme drugog svet skog rata, dr V. Glišić je na bazi raznovrsnih dokumenata i arhivske građe, kao i na bazi ogromne memoarske građe, uporednom analizom podataka i kritičkim razmatranjem stvarnih činjenica došao do mnogih novih neoborivih zaključaka koji su od ogromnog značaja kako za pravu sliku i ocenu štete koju su nemački okupatori naneli srpskom narodu tako i za pitanje pravedne nadoknade te štete.

Od mnogih zaključaka ove vrste posebno se ističe autorova konstatacija da je nacistička Nemačka, zaslepljena teorijom o višoj rasi, beskrupulozno koristeći pravo jačeg, pokušala da po veća životni prostor za svoj narod uništenjem slovenskih naroda. Plan ove vrste za Srbiju je bio da se, umesto Srbije, stvori jedna nova folksdojčerska država „Princ Eugen“, koja bi postepenim uništenjem srpskog življa prerasla u čisto nemačku pokrajinu. S tim u vezi, kako kaže autor, najveći broj masovnih nemačkih zločina u Srbiji nosio je obeležje zločina genocida.

Hitler je, pošto je smatrao Srbiju kao leglo nereda, za okupacioni sistem u njoj pripremio i posebne mere. One su bile zasnovane i na rasnoj i na antikomunističkoj osnovi. Nemački vojni komandant je imao neograničena ovlašćenja i svu vlast. Teror i zločini su postali osnovno sredstvo nacista kojim su pokušavali da srpski narod drže u pokornosti. Za svakog ubijenog nemačkog vojnika nacisti su streljali 100 Srba. Žrtve su uzimane kako iz redova nedužnog stanovništva tako i iz koncentracionih logora. Pripadnici NOP-a nisu priznavani kao regularna vojska i pored toga što su po međunarodnom ratnom pravu ispunjavali sve potrebne norme. Borci NOP-a su proglaša-

vani banditima i kao takvi, kada bi bili zarobljeni, odmah su streljani ili usmrćivani u koncentracionim logorima.

Dr V. Glišić dokumentovano pobija tvrdnju mnogih zapadnih istoričara drugog svetskog rata o tome da su žrtve Srbije u drugom svetskom ratu rezultat bratoubilačke borbe i da nemačke regularne jedinice nisu vršile zločine, kao i to da za te zločine glavnu odgovornost snose pre svega pokreti otpora, a ne okupatorske snage.

U knjizi se dokumentovano dokazuje da ustanak srpskog naroda protiv okupatora nije izazvan neprijateljskim terorom i zločinima. To se najbolje vidi iz toga što je KPJ na pripremama za ustanak radila još i pre dolaska okupatorskih snaga na teritoriju Srbije.

Knjiga V. Glišića dobila je nagradu „Slobodan Penezić — Krcun“ za istoriju za 1970. godinu.

ALEKSANDAR MILETIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

Broj 11 za 1970. godinu donosi priloge: *Likovni stvaraoci i kulturna sredina* Rudija Supeka, *Stvaraoci u kulturi i autoritarne države (1919—1939)* Andreja Mitrovića, zatim posredno preuzet razgovor sa Žanom Polom Sartrom *Rizik spontanosti i logika institucije*, rad Miloša Nemanjića *Funkcije umetnosti i estetička potreba* i druge.

U svom tekstu Miloš Nemanjić se bavi dvama elementima estetičke pojave — estetičkom potrebom i estetičkom komunikacijom, koje posmatra u nužnom odnosu prema estetičkom predmetu. Estetičku potrebu shvata na dva načina: kao potrebu za estetskim u svakodnevnom životu i radu i kao potrebu za posebnim estetičkim doživljajem koji nastaje samo pri komunikaciji sa umetničkim delom aktiviranjem jednog emocionalnog stanja, kao težnja da se doživi jedno posebno umetničko delo, koja je sa prvom potrebom u velikoj meri komplementarna, ali je i prilično autonomna jer se pojavljuje i zadovoljava u uslovima koji su regulisani odnosom između neformalnog estetičkog osećaja i estetičkog predmeta.

Sa svoje strane, umetnost nije uvek zadovoljavala samo estetičku potrebu već je u društvu imala i neke druge funkcije. Više mistifikacija, koje autor navodi po Žanu Divinjou, zamagljuju pogled na stvarnu funkciju umetnosti u društvu: prva mistifikacija je mit o suštini umetnosti koji beskrajnu raznolikost čovekovog umetničkog izražavanja pripisuje bilo jednoj apsolutnoj mentalnoj funkciji bilo jednoj suštini odvojenoj od svake čulne realnosti i prenesenoj na sferu čistih ideja; druga mistifikacija se svodi na proizvoljne spekulacije o iskonskom poreklu umetnosti.

Pored čisto estetičke funkcije umetnosti, koja se izdvaja u novije vreme, autor navodi još dve osnovne, u istorijski određenim periodima dominantne funkcije umetnosti: ritualnu, koja je bila prvo magijska, pa zatim religijska, da bi se kasnije vezala i za druge kultove. Estetička funkcija je bila potisnuta od strane kultne jer je umetnost služila određenim oblicima društvenosti. Akcenat se stavljao na kultnu, a ne na izložljivu vrednost umetničkog dela. Vremenom se ta

funkcija umetnosti donekle gubi, ali na snazi dobija druga, dijakritička funkcija, koja se javlja u klasnom, naročito kastinskom društvu, u kojem je umetnost služila kao znak raspoznavanja viših i dokonih (u stvari, bogatih — uglednijih) slojeva, igrajući ulogu atributa njihove društvene pripadnosti.

Kod nižih slojeva teško da je postojao neki estetski osećaj i estetička komunikacija sa umetničkim delom, sem onih vezanih za ispunjenje verske dimenzije ili osećanja životne radosti. Estetička potreba je, u stvari, ostala na nivou neostvarene mogućnosti kod svih onih ljudi u dosadašnjoj istoriji kod kojih se životna delatnost nije uzdigla iznad životinjskih funkcija.

Teško je, navodi dalje autor, povući sasvim oštru granicu između dijakritičke i čisto estetičke funkcije umetnosti među višim društvenim slojevima jer se obe mešaju, ali je najverovatnije da je umetnost kao obeležje društvenog položaja mogla da posluži i kao osnova za estetičku funkciju. On nastavlja u duhu Ernsta Fišera:

„Zbog tog stalnog mešanja funkcija umetnosti, pri čemu su dijakritička i kultna funkcija često dominantne, dosada je samo u određenim i tačno specifikovanim uslovima moglo da se govori o čisto estetičkoj funkciji umetnosti. Proces očišćavanja umetnosti od drugih, neestetičkih funkcija tek je u stvari počeo, pa se često čini da je u pitanju skidanje same umetnosti sa nekog uzvišenog trona. Kultna i dijakritička funkcija su umetnosti davali lažni, njoj nimalo svojstven dignitet, pa se zato čini da gubljenjem tih funkcija iščezava i dignitet same umetnosti."

Između umetničkog dela i ljudi nastaje komunikacija. Ono što omogućava estetičku komunikaciju, nastavlja autor, to je značenjska struktura umetničkog dela: po Parkeru, estetička pojava ima tri osnovna elementa — zadovoljstvo koje donosi uobrazilja onoga koji prima, društveno značenje sadržaja i unutrašnji sklad dela. Postoje dva oblika komunikacije: plan zatvorenog umetničkog dela (učesnik estetičke komunikacije nastoji da prepozna svoja emocionalna stanja ili da nađe ličnu kompenzaciju) i plan otvorenog dela (prepoznajući emocionalna stanja i ideje, učesnik uspeva da se donekle distancira, zauzme intelektualistički stav, da delo dopunjava, jer otvoreno umetničko delo baš i zahteva aktivnog učesnika komunikacije).

Estetička komunikacija zavisi od dela i kvalifikativa učesnika. Promena tipa estetičke komunikacije postiže se i promenom društvenog položaja učesnika — publike, koja se u savremenom obliku javila kao skupina u građanskom društvu — posledicom javljanja umetničkog tržišta, što znači da se estetička komunikacija oslobodila dvorsko-aristokratskog okvira i našla proširenu društvenu osnovu u građanskoj epohi.

S promenama u društvenim strukturama dolazi do promena i u estetičkoj komunikaciji. Ipak, nejednaka sposobnost i nejednaka misaona, emocionalna i simbolička osnova učesnika u estetičkoj komunikaciji postaju zapreka da komunikacija postane opšta. Osnovno je da umetnička komunikacija postane univerzalna u smislu mogućnosti da svi imaju jednaku šansu za uključivanje u nju, uz sve šire oslobađanje od ograničenja koja su vladala u nekim ranijim oblicima komunikacija — zaključuje autor.

No, u tom zahtevu se u osnovi krije protivrečnost: pošto učešće u komunikaciji jeste funkcija društvenog položaja, ali i sposobnosti, to nije moguće prosto izjednačavanje po učešću korisnika, koji svi nemaju u istoj meri za to potrebne kvalifikative. I kad se normativno niveliše društveni položaj, estetski objekat učini svim učesnicima podjednako fizički pristupačnim, ostaju drugi kvalifikativi potrebni za učešće u komunikaciji — sposobnosti, koji se normativno ne mogu nivelisati.

U širem kontekstu posmatrane, potrebe (njihovo zadovoljenje) zaista jesu osnovni pokretači čovekove delatnosti. Međutim, baš kod različitih društvenih struktura (zavisno od sposobnosti, obrazovanja itd.) javljaju se i različite strukture potreba, koje od čisto materijalnih (kod struktura na

nižem stupnju) gravitiraju ka duhovnijim (pretežno kod obrazovno viših struktura).

Umetnost, po shvatanju samih njenih tvoraca, u osnovnom činu postajanja, u pobudi stvaranja, ima sasvim druge funkcije od onih koje joj društvo pridaje. Umetnik stvara individualno, odvojen od društvenih očekivanja vezanih za sadržaj njegova dela, stvara po ličnoj potrebi i na lični rizik. Možda bi se dalo govoriti o tim, stvarnim funkcijama nastanka bića umetničkog dela. Za umetnika umetnost ima *svrhu* (zadovoljenje unutrašnjih poriva i obračuna sa životnim izazovima), a ne namenu, *društvenu funkciju:* „umetnost je umetnost po tome što ne ispunjava nikakvu svrhu; kad počne da ispunjava neku funkciju, umetnost prestaje da bude umetnost“ (Moravija). Svoje gotovo delo umetnik nudi društvu, koje se samo prema tom delu opredeljuje. Odnosno, kako kaže Herbert Rid, „umetnost započinje kao usamljena delatnost, a uključuje se u sociologiju“ (odnosno društvo) „tek utoliko ukoliko je društvo prihvaća“. Društvena funkcija umetničkog dela se javlja, dakle, samo kao spoljašnja, nebitna posledica stvorenog i već prisutnog umetničkog objekta u društvu, kojem društvena zajednica može i nameniti po svom nahođenju različite funkcije, očekivati neki efekat.

Nesporazum oko funkcija umetnosti između društva, na jednoj strani, i njenih stvaralaca, na drugoj, javlja se baš kao posledica različitih njihovih odnosa prema umetnosti: umetnik stvara uglavnom vodeći računa samo o biću svog dela, a ne o društvu (funkciji, nameni, efektu dela), a društvo, sa svoje strane, opredeljuje se prema gotovom proizvodu i postavlja funkcionalne zahteve, uglavnom vodeći računa samo o efektu, a ne o stvaraocu i biću njegova dela. Ovo se, ne retko, izvrgne u preovlađujući kriterij čisto funkcionalističkog posmatranja umetnosti, koji u sebi krije velike opasnosti za umetnost.

Kao nesumnjiva duhovno-materijalna činjenica, umetničko delo u društvu može, bez obzira na pobudu stvaranja, ostvarivati različite efekte, koji se od strane društva mogu projicirati i u različite funkcije. Može se, tako, razlikovati više funkcija (vrsta efekata) umetničkog dela: saznajna, psihološka, etička, estetička (koju, dakle, treba posmatrati u tom kontekstu samo kao jednu od mogućih), materijalna, ideološko-politička itd.

Ova poslednja moguća funkcija umetničkog dela, dosta izražena u nekim modernim društvima, često prerasta u čisto očekivanje i zahteve društva za određenim osobinama umetničkog dela pogodnim za postizanje očekivanih efekata. Naročito pri otpočinjanju radikalnih društvenih vrenja, u trenucima kad jedna ideologija počinje da se gradi ili razgrađuje, kad je poljuljana, kad svi oblici manipulacije očito nisu dovoljni, jer im se još ne veruje ili im se više ne veruje, javlja se nužda za angažovanjem novih sredstava. Tada se društvo seti umetnika i od njih traži pomoć: da svoju umetnost angažuju za odbranu ili učvršćivanje ideologije i politike. Umetnost dobija u svemu određenu ulogu: od nje se očekuje da uloži svoj autoritet, da uradi ono što manipulacija nije u stanju. Da otvori oči, stvori novu svest, da preobrati, zavede savest, da podmiti. Smatra se da je umetnost najpogodnija za takvu funkciju zbog toga što je čovek na nju najmanje otporan jer je navikao da baš njoj najviše veruje. U stvari, od umetnosti se traže efekti propagande, a kad prihvati da takvu funkciju vrši, umetnost prosto prestane da to bude, a postaje jedna nova delatnost — politička propaganda koja to može ostvariti.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

REPUBLIKA

U uvodnom izlaganju decembarskog broja, koji, između ostalog, na temu „Politika i književnost“, donosi priloge Sartra, Jevtušenka, Kamija, Garodija, Lenjina i drugih, Danilo Pejović najpre utvrđuje postojanje konflikta između aktuelne politike jednog vremena, kao rezultante određene vladajuće ideologije, i književnosti, kao svojevrsne prerade totaliteta stvarnosti. Konflikt se različito manifestuje u različito vreme. Postoji pre svega niz već „ustanovljenih metoda“ — od cenzura raznih urednika, preko vršenja pritisaka, uskraćivanja nagrada, zabrana objavljivanja i spaljivanja piščevih dela do proganjanja i oduzimanja slobode i bacanja u tamnicu samih literarnih stvaralaca. „U posljednje doba dva su pisca jedne velike književnosti nagrađena i Nobelovom nagradom za književnost, ali dok je prvi od tih pisaca tu nagradu najprije prihvatio, pa zatim (iz nepoznatih razloga) odbio, što mu po svoj prilici baš nije palo lako, — dotle je drugi pisac prihvatio tu nagradu i obećao da će je na svečanosti i osobno primiti.“ Ni Pasternak ni Solženjicin, na koje misli D. Pejović, nisu srećno prošli posle dobijanja ove, inače vredne, nagrade.

„Sudbina — kaže Pejović — kao da nije sklona književnosti: dok se Nobelova nagrada jednom od spomenutih pisaca jednoglasno (!) osuđivala kao „drska politička provokacija“, fizičari te iste zemlje službeno su i od svoje vlade pohvaljeni što dobivaju tako visoko inozemno priznanje.“ Pejović uviđa razloge ovakvog stava aktuelne politike prema književnim vrednostima koje nastaju u njeno vreme u razlici struktura ovih polja stvarnosti i u specifičnosti umetničkog metoda prerade sveta zbilje: „... književnost i politika, ma gdje se i kada pojavili, ipak (se) međusobno odnose na veoma različit način, drugačije su strukture, i po svom određenju zauzimaju drugačiji položaj u svijetu: dok je svaka književnost duhovna djelatnost više ili manje darovitih pojedinaca, dotle je politika u prvom redu poredak zakona i reda društvene zajednice kao cjeline, bez obzira na svoju kvalitativnu određenost...“

Književnost je, nužno, užlebljena u svoje vreme, ne može ga nadići zato što mora sačuvati svoj smisao: „Premda djelatnost pojedinca, ona ipak nije i ne može biti privatna stvar, nego smjera objavljivanju i primanju do znanja u svakoj zajednici: oni književni sastavi koji barem u načelu nisu svima pristupačni kao čitaocima... ne mogu primiti ni javnu potvrdu kao objavljeni. To mogu biti zanimljiva osobna svjedočanstva o nečijim poletnim ili potištenim raspoloženjima, ali nipošto ne zaslužuju predikat književna djela.“ Naravno, ovaj autorov stav može biti i sporan, ali — a to je ovde važnije — on predstavlja jedno od mogućih tumačenja ovog problema.

Problem slobode i nedeljivost kao njena suštinska specifičnost zbližavaju ove dve delatnosti: „I zaista, pokazuje se da jest tako: politika se i književnost u svojoj biti susreću kao dva vida iste općenosti, naime, ljudskog opstanka u svijetu, ali se uprkos tome nikada ne mogu izjednačiti. Jer čovjek u svijetu i svijet u čovjeku — to je ono što filozofija odvajkada zove *istinom povijesnog bitka.*“

Delatnosti politike i književnosti, kaže dalje Pejović, neprestano se „susreću“ i stoga se menjaju kroz istoriju. Književnost, sa svoje strane, predstavlja imaginarno razrešenje, obrazloženje i objašnjenje istine o čoveku i svetu; „prava politika“ oduvek je nastojala da uspostavi istinski poredak slobode među ljudima. „One jednom mogu živjeti u najvećem prijateljstvu, ili se postupno uzajamno otuđivati sve do međusobne nepodnošljivosti i otvorena neprijateljstva, težeći da jedna drugu paralizira, supsumira ili naprosto satre do ništavila.“

Pejović daje pregled odnosa politike i književnosti kroz istorijske epohe — od antike preko razdoblja humanizma i renesanse do današnjih dana. „Među mnogim socijalističkim kritikama države, Marksova se odlikuje time što jedino ona dopire do obuhvatna pogleda na cjelinu otuđe-

nja *svih* parcijalnih sfera od gospodarstva do filozofije, i samo zato uspijeva radikalizirati Hegelovo pitanje: *čemu još umjetnost* u takvu svijetu...?" Tehnički razvitak modernog sveta to pitanje još više aktuelizira. Stari sistem vrednosti ustupa mesto novom. Pitanje o „mogućnosti umjetnosti u današnjem svijetu" postavlja se „bitno ujedno s pitanjem o mogućnosti politike, a oba nas pitanja vraćaju početku evropske povijesti na iskon književnosti i politike: *kako je moguć čovjek kao čovjek?!*"

Različiti odnosi, „bolji" i „lošiji", između politike i književnosti na sadašnjem nivou „snaga", „dok se opisana općenost" pojavljuje kao književnost ili kao politika, nemaju nade u „apsolutno pomirenje". Međutim, „tek sada smijemo tvrditi da je slobodno i časno opredjeljenje književnosti za određenu politiku, o čemu nam svjetska, pa i hrvatska književna povijest pruža brojna svjedočanstva". Političko opredeljenje postoji u mnogim velikim književnostima, ali se ono uvek manifestuje na poseban način. Interesantan je, svakako, zaključak do kog dolazi Pejović: „...svako je istinsko književno opredjeljenje na posredan ili neposredan način uvijek zalaganje za (povijesno dostupnu) slobodu, jer u protivnom slučaju ono više ne bi bilo ni književno".

Danilo Pejović se, na kraju, osvrće i na našu, jugoslovensku, stvarnost. Nužan je, posle izvesnih lutanja, otvoren dijalog književnosti i politike, njihovo uzajamno poštovanje i uvažavanje argumenata u cilju prave, istinske izgradnje „zajedničke ljudske budućnosti". Takav, prijateljski, dijalog je neophodan, pored ostalog, i stoga što on eliminiše iluzornu predstavu da je „najbolje onda kad obje strane šute". Jedan deo tog ćutanja objašnjava nam Jevtušenko u svom Pismu Kosiginu i Brežnjevu, objavljenom u ovom časopisu. „Volim svoju zemlju, kaže Jevtušenko, — volim svoj narod i skroman sam nasljednik tradicije ruske literature, pisaca kao što su Puškin, Tolstoj, Dostojevski i Solženjicin. Ta me tradicija naučila da je šutnja katkad isto što i sramota."

BLAGOTA BOŽOVIĆ

INOSTRANI ČASOPISI

autogestion

Društveno samoupravljanje je revolucionarna, istorijska pojava koja unosi preobražaje u klasičnu strukturu politike i države. Ovaj fenomen je akt demokratizacije i deetatizacije klasičnih državnih oblika. Problemu samoupravljanja i institucionalne izgradnje u okviru samoupravnog sistema posvećena je zbirka tekstova u poslednjem prošlogodišnjem broju (13—14) ovog renomiranog francuskog časopisa.

Od brojnih tekstova skrenućemo pažnju na članak Žaka Gigua (Jacques Guigou) pod naslovom *Odnos autoriteta i društvenih promena*. Ovaj tekst je prilog opštem istraživanju društveno-političkih promena u današnjem Alžiru koje vodi Univerzitetski centar za ekonomsku i socijalnu saradnju (C. U. C. E. S.) u Nansiju.

Postoje varijacije u pogledu značenja koja se daju terminu „autoritet". U francuskom rečniku, na primer, reč je dobila višesmislenu upotrebu. Ovaj izraz je često sinonim za pojam političke vlasti uopšte ili se njim obeležava organ kome politička vlast pripada. Pitanje vlasti i autoriteta je, može se reći, privilegovano u analizi fenomena koji se pojavljuju u situacijama društvenih promena. Ono je bilo predmet žustrih polemika već u okviru Prve internacionale kada se marksizam sukobio sa utopijskim

shvatanjima anarhista. Pitanje autoriteta je posebno aktuelno i zanimljivo danas, u svetu u kome smo sami akteri dubokih društvenih transformacija. Ne treba se zanositi vizijom budućeg besklasnog društva u kome će autoritet jednostavno iščeznuti. Pozovimo se na jedan citat Engelsov *(O autoritetu)*: „Svugde kombinovana akcija ... staje na mesto nezavisne akcije pojedinih individua. Ali kombinovana akcija znači organizaciju, a da li je moguća organizacija bez autoriteta? ... S jedne strane, izvestan autoritet, delegiran ovako ili onako, a s druge — izvesno potčinjavanje, nezavisno od svake socijalne organizacije, za nas su obavezni usled materijalnih uslova u kojima se vrši proizvodnja i promet proizvoda."

Problem autoriteta u svetlosti novih društvenih promena autor pomenutog teksta posmatra na nivou vaspitnih i obrazovnih institucija. On upotrebljava termin „institucionalna pedagogija" i njime pokušava definisati novatorstvo u smislu tradicionalnih odnosa učitelj — učenik. Vaspitna akcija nije ništa manje politička akcija — veli autor. Međutim, ovu misao srećemo već kod Sokrata, Rusoa i drugih mislilaca, ali je u kasnijoj teoriji antropološka dimenzija društvenih promena bila zanemarivana ili nipodaštavana.

U društvu ubrzane industrijalizacije, agrarne reforme i alfabetizacije akteri promena su nosioci novih sociokulturnih modela. Samom tom činjenicom oni su predodređeni da, sa više ili manje uspeha, podnesu tehnološki šok razvoja društva.

Po autorovom mišljenju, globalna hipoteza istraživanja može se formulisati ovako: u Alžiru, na primer, industrijski razvoj nužno vodi jednom tipu tehnokratskog autoriteta koji se bazira na monopolu naučnog znanja i tehničke kompetentnosti. Mislimo da autor nije morao da se ograniči samo na pomenutu afričku zemlju jer je pojava tehnokratije karakteristična za današnje industrijsko društvo. Tehnokratija se vezuje za srodnu pojavu birokratije. Po nekim shvatanjima, tehnokratija je sociološka, a birokratija politička kategorija. Socijalizam daje spasilačke recepte protiv tehnobirokratske opasnosti, kako bi rekli neki naši teoretičari, ali ni tu ne treba biti suviše optimistički raspoložen.

Bitno pitanje u celokupnoj dinamici razvoja jednog društva u izgradnji su vaspitne institucije — nastavlja autor. Razvoj društva je u komplementarnoj vezi sa razvojem ličnosti koja treba da se adaptira novonastaloj stvarnosti. Ona mora da poseduje osećanje odgovornosti, sposobnost kritičkog mišljenja i mogućnost izražavanja takvog mišljenja, mora da bude kreativna, slobodna i sa drugim ljudima solidarna. Da bi ti zahtevi bili zadovoljeni, čovek mora da ima materijalnu i moralnu satisfakciju, čija pretpostavka je materijalni, moralni i kulturni razvoj društva.

Autor je u dilemi da li će takva pedagoška praksa pokazati željene efekte u zemljama Magreba. Razmatrajući dalje problem autoriteta, on razlikuje tri tipa. Jasno je da ne postoje čisti modeli i da se javljaju odstupanja u empirijskoj stvarnosti. Elementi svakog od navedenih modela integrisani su u ličnosti svakoga.

a) Autokratski i harizmatički tip je najkompleksniji i najpregnantniji u afričkim zemljama. On se izražava u bipolarnom arapskom terminu „chikh". Harizmatički tip je poštovan i strahopoštovan, baziran na univerzalnom znanju i zatvorenom sistemu shvatanja sveta i čoveka. Odnos subordinacije je apsolutan. U narodnom rečniku „chikh" je ovaploćenje mudraca, učitelja, dok je u modernijem ovaj termin deplasiran.

b) Hijerarhijski i tehnokratski model odgovara klasičnom tipu autoriteta u zapadnim industrijskim državama. Ovaj model je baziran na mehaničkoj racionalnosti. Tehnička kompetencija je jedini izvor autoriteta, kako u vrhu tako i u bazi. Hijerarhijski sistem kontroliše i ograničava inicijativu neposrednih izvršilaca, koju smatra devijantnom ili iracionalnom.

c) Liberalistički i anarhistički model je autentična karakteristika alžirske istorije i kulture.

Transformacija dominirajuće jednodimenzionalnosti je imperativ vremena. Prepreku za taj proces autor vidi u odnosu autoriteta prema adaptiranju tehničkoj funkciji u industriji.

U društvu prelaznog perioda fenomen autoriteta nužno izaziva kod individua i društvenih struktura volju za traženjem novih puteva. Ponekad ubrzane promene stvaraju osećanje agresivnosti, koje je, možda, poželjnije nego neke anemične reakcije koje izazivaju mučninu — kako kaže autor.

Još jedan članak je privukao našu pažnju. To je vrlo polemičan tekst obazrivog i preciznog autora Albera Majstera (Albert Meister) pod naslovom *Samoupravljanje u industriji i izgradnji*.

Radi jasnoće izlaganja pisac pravi distinkciju između pojmova samovođenja (selfmanagement), kooperacije i samoupravljanja. U stvari, kooperacija i samoupravljanje su forme samovođenja. Kada govori o samoupravljanju, autor misli, konkretno, samo na Jugoslaviju i Alžir. Samoupravljanje je instrument samovođenja u planskoj socijalističkoj privredi. Ako je socijalizacija sredstava za proizvodnju karakteristična forma socijalističkog sistema, samoupravljanje nije nikad autonomno, kao ni preduzeće — smatra pisac. To proizlazi iz toga što radnici nisu vlasnici sredstava za proizvodnju i što su najbitnije odluke za naciju donete centralnim ekonomskim planom. Ukoliko plan ostavlja više inicijative preduzeću, njegova odgovornost je tim veća, a participacija proizvođača potpunija.

Materijalna satisfakcija je razlog više za samoupravnu orijentaciju. U takvim uslovima samoupravljanje je, sa više ili manje autonomnosti, rezultat dijalektike između potrošnje i investicija. Ta dijalektika je istovremeno dijalektika između mase i elite. U Jugoslaviji je, nastavlja autor, samoupravljanje uvedeno kao jedna vrsta ugovora između masa i partije.

Samoupravljanje nigde nije bilo uvedeno s ciljem da realizuje praksu kolektivnog vođenja u fabrikama, nego u cilju da organizuje integraciju masa u procesu opšteg nacionalnog razvitka. U tom smislu samoupravljanje je „nacionalni odgovor jednom nacionalnom fenomenu".

Autor smatra da je za potpuniju definiciju fenomena samoupravljanja neophodno shvatiti razliku između samoupravnog vođenja i kooperativnog samovođenja. Na primeru Jugoslavije, piše on, imali smo slučaj socijalistički neplanskog društva u jednom periodu kada upotreba društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju nije više kontrolisana planom i gde je to odsustvo plana transformisalo samoupravne jedinice u kooperativne.

Samoupravljanje je instrument narodne participacije u realizaciji plana i, u krajnjoj instanci, ideoloških finaliteta. Autor se zalaže za izučavanje jugoslovenskog samoupravljanja, posebno zbog specifičnog obeležja „društveno" samoupravljanje.

JASNA PETROVIĆ

DÆDALUS

Prvi broj za 1971. godinu ovog američkog časopisa posvećen je obradi teme „Istorijska proučavanja danas". U uvodniku redakcije ističe se da je određivanje današnjeg stanja ove nauke veoma korisno jer se pojavljuju oprečna mišljenja o njenom uticaju. Neki smatraju da je interes za istoriju opao, naročito u SAD, i da to stvara posebne implikacije sa stanovišta obrazovnog sistema u američkom društvu; s druge strane, nepobitno je da se istoričarima pruža sve veća mogućnost istraživanja i rada, što se odrazilo u veoma živoj istraživačkoj delatnosti poslednjih godina.

Prilozi posvećeni istoriji raznovrsni su po aspektima istorijske nauke koje obrađuju. Za širi prikaz odabrali smo članak E. Dž. Hobsboma (E. J. Hobsbawm) *Od društvene istorije ka istoriji društva*. U njemu autor, pro-

fesor ekonomske i društvene istorije iz Londona, ne želi da iznese ocene i vrednovanja dostignuća ove istorijske grane, već samo da analizira stanje u njoj. Odmah na početku on ističe da je nužno izbeći dva uobičajena, pogrešna pristupa u diskusijama o društvenoj istoriji — jedan je identifikacija autora i njegovih pogleda, a drugi je mešanje ideoloških i političkih motiva sa naučnom vrednošću istraživanja.

Dati iscrpnu definiciju društvene istorije, po autorovom mišljenju, nije lako. Pre svega, do nedavno (društvena istorija je počela ozbiljnije da se razvija tek od 1950. godine) nije ni bilo veće potrebe za tim, pa zato nije bilo ni pritiska da se definicija pronađe. U prošlosti je ovaj termin dobijao tri, često isprepletena značenja; autor navodi shvatanje društvene istorije kao istorije siromašnih, nižih klasa i iznosi mišljenje da je zbog opravdanih razloga veza društvene istorije i istorije društvenih protesta ostala vrlo jaka sve do danas. Drugo shvatanje je da društvenu istoriju čini istorija običaja, kao istorija koja je ostavila po strani politiku i političke odnose; u ovom smislu, društvena istorija se bavila uglavnom višim klasama. Treći smisao ovog pojma predstavlja kombinovanje društvene i ekonomske istorije; zbog naglog razvoja ekonomije i shvatanja njenog značaja za objašnjavanje društvenih struktura i društvene dinamike, smatralo se da je ekonomska istorija osnov društva, to jest da je društvena proizvodnja analitička baza proučavanja.

Kao akademska specijalizacija, društvena istorija je, smatra autor, prilično nova. On navodi više razloga za njenu emancipaciju. Jedan od prvih su tehničke i institucionalne promene do kojih je došlo u svim društvenim naukama. Velika specijalizacija i zahtevi pojedinih nauka za odgovorima na pitanja iz društvene istorije, rast sociologije kojoj su nužne pomoćne istorijske grane, stvaraju povoljno tlo za nastanak društvene istorije. Zatim, došlo je i do opšte istorizacije društvenih nauka; poseban značaj dobila je borba kolonijalnih naroda, koja je skrenula pažnju na probleme istorijske transformacije društva. Razlog izdvajanja društvene istorije je i „progresivna infiltracija istorije" koja se naročito ogleda u ekonomiji — došlo se do saznanja da i faktori van privrede određuju ekonomski razvoj.

Ipak, Hobsbom skreće pažnju na to da bi bilo pogrešno, a možda i nemoguće, izdvojiti društvenu istoriju u onom smislu u kom je izdvojena, na primer, ekonomska istorija. Razlog leži u tome što je, po autorovom mišljenju, nemoguće izdvajati društvene aspekte od ostalih, specifičnih aspekata (sem ako se svesno ide na „trivijalizaciju" ove oblasti).

Odnos društvene istorije sa drugim naukama vrlo je složen. Ona, s jedne strane, ne sme da bude izdvojena, ali, s druge strane, ne sme biti ni apsorbovana njima. Njen odnos sa sociologijom i ekonomijom je u tom smislu posebno značajan, a naročito ako se ima u vidu da su mnogi naučnici iz drugih društvenih nauka silom prilika postali istoričari jer su im bili nužni odgovori na pitanja koja nerazvijena društvena istorija nije mogla da im pruži. Ovo se, kaže autor, ne odnosi na marksizam, koji je pokrenuo niz pitanja iz ove oblasti. Međutim, i Marks je svoja najznačajnija ostvarenja dao u odnosu na ekonomiju; zato se autor, uz prihvatanje Marksove uloge i rezultata, ne slaže sa metodima koje je primenio, kao ni sa zahtevima.

U trećem delu svog članka autor bliže određuje prilaz koji društvena istorija, po njemu, treba da ostvari. U tom smislu bitne su tri stvari: kao prvo, „istorija društva je *istorija*, to jest ima stvarno hronološko vreme kao jednu od svojih dimenzija", i ona se bavi samo onim što se stvarno desilo. Autor je bliže određuje kao „saradnju između opštih modela društvene strukture i promene i specifičnog rasporeda fenomena koji su se stvarno dogodili". Drugo, za istoriju društva je bitno to da se ona odnosi na specifične ljudske celine koje sociološki mogu da se definišu. Treće, ova istorija postavlja zahtev za tim da se ustanovi bar približan niz prioriteta i radnih hipoteza u toku istraživanja, ako već nije moguće primeniti razrađen model društvenih struktura. Da bi istoričari iz oblasti dru-

štvene istorije mogli da pomognu stvaranje važećih modela društveno-istorijske dinamike, nužno je, smatra autor, zasnovati veće jedinstvo njihove prakse i njihove teorije, što bi zasad obuhvatilo posmatranje radova, njihovo uopštavanje i popravljanje u svetlosti problema koji će se javiti u budućoj praksi.

U toku svog razvoja u poslednje dve decenije istorija društva se koncentrisala uglavnom na sledeće oblasti: demografiju, društveno-istorijske aspekte urbanizma, klase i društvene grupe, istoriju mentaliteta ili kolektivne svesti, transformaciju društva i društvene pokrete i fenomene društvenih protesta. Pojedine od ovih oblasti, naročito prve dve, već su veoma razvijene i čak institucionalizovane, a i u drugima je došlo do značajnog razvoja. Ipak, autor ističe da posebno u proučavanju klasa postoje izvesne specifične teškoće; to su problem kvantiteta dostupnog materijala koji nužno zahteva timsku saradnju i pristup, pitanje načina za merenje određenih društvenih promena u pripadnosti većeg broja ljudi, konceptualni problemi izdvajanja društvenih grupa i njihove identifikacije, a naročito činjenica da klase ne predstavljaju samo grupu izolovanih ljudi, već sistem horizontalnih i vertikalnih odnosa. Naime, kaže autor, značaj klasa za društvenu istoriju danas je u potpunosti shvaćen, tako da istraživanje klasa predstavlja upravo analizu društva. Pretpostavka je da će i ubuduće pristup istoriji društva na liniji proučavanja klasa u širem smislu.

Danas, kaže autor, istorija društva kao posebna grana još je u stvaranju; do danas čak nema ni jednog dela koje bi služilo kao primer u ovoj oblasti, ali to ne treba da obeshrabri razvoj ove istorijske grane.

NINA RATKOVIĆ

LA NOUVELLE CRITIQUE

Nedavni događaji u Poljskoj još uvek pune stranice svetske štampe. Februarski broj časopisa „La Nouvelle Crituque“ objavljuje, između ostalih, jedan tekst posvećen ovom aktuelnom pitanju. Tekst je dat pod naslovom *Povodom događaja u Poljskoj*, a sačinjen je od izvoda iz poljske štampe. Francuski komentar je oskudan, ali namena teksta nije da aniticipira rezultate diskusije koja je u toku, nego da zadovolji čitaočevu radoznalost nekim, možda, nepoznatim informacijama i činjenicama.

Prvi deo teksta upotpunjuje čitaočevu obaveštenost o centralnom pitanju — o promenama cena proizvoda široke potrošnje. Kao što je poznato, grubo skicirajući, redukovane su cene industrijskim proizvodima, dok su cene prehrambenih proizvoda povećane. Istovremeno su poljoprivredni proizvođači došli u beneficiran položaj dobijajući veću otkupninu za svoje proizvode. Objašnjenje za takve odluke Ministarskog saveta nalazimo u uvodnom članku „Trybuna Ludu“ od 13. decembra, koji časopis prenosi u celini. Zadržaćemo se samo na nekim bitnijim tačkama:

Celokupan sistem nove strukture cena bio je diktiran unutrašnjim razvitkom poljske privrede. Dosadašnje cene prehrambenih proizvoda nisu pokrivale troškove proizvodnje. Rezultirajući gubici padali su na teret državnog budžeta. Uzimajući u obzir činjenicu da se poljsko stanovništvo za poslednjih deset godina povećavalo stopom od 10%, razumljiva su nastojanja vlade za razvijanje stočnog fonda i za intenzificiranjem privrede u celini. Ilustracije radi, pomenimo podatak da Poljska u proseku godišnje uvozi cerealije i stočnu hranu u iznosu od 2 miliona tona, a u nerodnim godinama znatno više.

Novi odnos cena prehrambenih i industrijskih proizvoda neće automatski likvidirati deficit u nekim proizvodnim granama, ali će doprineti sanaciji tržišta i istovremeno modifikovati strukturu proizvodnje i potrošnje. Ova dugoročna operacija odvijaće se shodno potrebama i ekonomskim mogućnostima zemlje, koja je na putu sve većeg industrijskog razvitka — zaključuje „Trybuna Ludu".

Iz govora Edvarda Gjereka u Skupštini, čije izvode objavljuje „Agence polonaise interpress", a koje prenosi „La Nouvelle Critique", nameću se sledeći zaključci:

Radnička klasa i sve progresivne snage Poljske prebrodiće političku krizu u kojoj se zemlja trenutno nalazi. Poljska će i dalje čvrsto stajati na pozicijama socijalističke izgradnje, nezavisnosti, društvene pravde i progresa. Društvo se nalazi pred ozbiljnim problemima, od kojih će mnogi biti rešeni ubrzo, dok će za rešenje nekih biti potrebni meseci ili čak godine.

Sindikati i državni autoriteti pri donošenju odluka moraju konsultovati mišljenje radnih ljudi. Samo na takvoj osnovi moći će se uspešno sprovoditi odluke Sedmog plenarnog zasedanja Centralnog komiteta. Treba voditi računa o potrebama stanovništva kako u gradu tako na selu.

Razvijanje kreativne diskusije i širokih konsultacija sa radničkom klasom, naučnicima i tehnički kompetentnim stručnjacima onemogućiće birokratski pristup i način rešavanja gorućih problema.

Na međunarodnopolitičkom planu Poljska će se zalagati za politiku mira i bezbednosti u Evropi — zaključuje se. „Bratska zajednica i prijateljstvo sa Sovjetskim Savezom garantuje našu bezbednost i ono će ostati nesalomljivi kanon naše spoljne politike." Tim rečima završava se govor Edvarda Gjereka.

U nastavku francuskog teksta ukazuje se na jednu studiju koja se nedavno pojavila u Varšavi pod naslovom *Politika intenzivnog razvitka narodne privrede*. To je zbirka tekstova grupe poljskih ekonomista i političara koja tretira sva bitna pitanja ekonomskog života Poljske. Poljska nije više agrarna zemlja, pišu autori, nego industrijski visoko razvijena zemlja.

Nacionalni dohodak u 1969. godini povećan je za 3,6 puta u odnosu na 1950. godinu, dok je industrijska proizvodnja povećana za 7 puta, a poljoprivredna je skoro udvostručena. Ovo nisu dovoljni pokazatelji da bismo se složili sa mišljenjima autora pomenute studije, ali isto tako, ne poznajući sadržinu cele knjige, ne možemo tvrditi suprotno. Ekstenzivne metode su igrale značajnu ulogu u privrednom razvitku Poljske, kaže se dalje, dok prelazak na intenzivni ekonomski razvitak zahteva usavršavanje sistema investiranja i izmenu metoda finansiranja krupnih poslova (prelazak sa sistema nepovratnih investicija na sistem povratnih kredita).

Drugi značajan momenat je selektivnost, to jest izbor odgovarajućih elemenata jedne strukture za mogućnost njene renovacije. Ne treba gubiti iz vida činjenicu da Poljska raspolaže ograničenim potencijalima da bi se prepustila prekomernom ekonomskom razvitku. Struktura proizvoda u pojedinim granama treba da bude redukovana u razumnoj meri i prilagođena postojećim kapacitetima. Takođe, potrebno je forsirati one proizvodne snage koje su sektori tehničkog progresa.

Drugi deo teksta piše francuski autor Pol Vernije (Paul Vernier). To je osvrt na ekonomsku situaciju u Poljskoj juče i danas. Poljska je pokušala da praktikuje politiku specijalizacije u industriji, piše on, ali ta politika nije uvek pokazivala željene rezultate. Nije bila brižljivo koordinirana sa zahtevima pojedinih privrednih grana.

Koncepcije o „depolitizaciji" privrede, koje su sve aktuelnije u Poljskoj, nisu u skladu sa potrebama akumulacije i zahtevima tehničkog i naučnog progresa.

Privredne reforme u socijalističkim zemljama, kaže autor, imaju za cilj ne samo poboljšanje proizvodne efikasnosti, nego podrazumevaju i izvesnu evoluciju društvenih odnosa. U Poljskoj stvari su se odvijale nešto drugačije. Privredne reforme nisu dale očekivane rezultate. One su uvek shvatane kao reorganizacija industrij-

skih struktura. U tom smislu date su šire prerogative sindikatima, dok su radnički saveti i dalje ostali u senci. Pred Partijom su problemi evolucije društvenih odnosa — smatra autor. Brodogradilište u Gdanjsku izborilo je izvesna ekonomska preimućstva, smanjena je kontrola sa vrha, data mogućnost slobodnijeg investiranja. Ali ne znači li to pre poboljšanje „vođstva" u preduzeću nego promenu njegovog društvenog sadržaja?

Pozitivno u celoj ovoj stvari je angažovana diskusija. Ako radnici budu u njoj participirali, logično je očekivati da će esencijalni problemi i teškoće biti razmatrani temeljno i samim tim pravilno rešeni.

Može se zaključiti, na kraju, da francuski komunisti veoma kritički prilaze aktuelnoj situaciji u Poljskoj i da su veoma oprezni u davanju bilo kakvih ocena jer, kako sami kažu, još ne raspolažu materijalnim činjenicama koje bi im to dozvolile. Ako se i ne slažu sa pojedinim momentima, to ne znači da se oni time desolidarišu ili distanciraju.

Kriza u Poljskoj je kriza vlade — misle francuski autori. Socijalističke zemlje u Evropi su u fazi transformacije. U Poljskoj nisu pronađeni pravi mehanizmi socijalističke demokratije. Kada bi se pojavio neki problem, čini se da je Partija često preporučivala rešenje tehnokratskog tipa. Ona je u suštini imala lošu ulogu ili ju je loše odigrala — zaključuje se u editorijalu „La Nouvelle Critique". Francuski komunisti se otvoreno izjašnjavaju protiv onoga što im se čini suprotno normama socijalističke demokratije.

JASNA PETROVIĆ

CENA 5 DINARA

H|K

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

Radoslav Ratković
Ideološki aspekti ustavnih promena

Najdan Pašić
Samoupravna formula jedinstva nacionalnog i klasnog

Angiras Shukla
Indijski izbori

Vera Pilić
Pariska komuna i savremeni društveni i privredni razvoj

Studije i članci • Komentari • Prilozi • Raspre i polemike • Prikazi

1971

3

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XIV 1971 BROJ 3

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

Radoslav Ratković
IDEOLOŠKI ASPEKTI USTAVNIH PROMENA 285

Najdan Pašić
SAMOUPRAVNA FORMULA JEDINSTVA NACIONALNOG I KLASNOG 295

Juraj Hrženjak
POLOŽAJ OPĆINE U POLITIČKOM SISTEMU 307

Muhamed Kešetović
SOCIJALISTIČKI SAVEZ I PROMJENE U POLITIČKOM SISTEMU 322

TELEVIZIJA I KULTURA

Avdo Humo
FETIŠIZIRANA SVIJEST 335

Dragutin Gostuški
PRIRODAN RASPORED KULTURNIH SILA 339

Božidar Kalezić
PRIRODA TELEVIZIJSKOG MEDIJA 342

Prvoslav S. Plavšić
TELEVIZIJA JE DEO KULTURE 346

KOMENTARI

Angiras Shukla
INDIJSKI IZBORI 352

PRILOZI

Vera Pilić
PARISKA KOMUNA I SAVREMENI DRUŠTVENI I PRIVREDNI RAZVOJ 359

Sreten Asanović
KULTURA NA RASKRŠĆU 371

RASPRE I POLEMIKE

Prvoslav Ralić
DOGME U REVOLUCIJI — DOGME O REVOLUCIJI 377

PRIKAZI

Sergej Flere
VJEKOSLAV MIKECIN: SOCIJALIZAM I REVOLUCIONARNI SUBJEKT 387

Mitar Miljanović
ATIF PURIVATRA: NACIONALNI I POLITIČKI RAZVITAK MUSLIMANA 389

Miloje Petrović
ERNST FIŠER I FRANC MAREK: ŠTA JE LENJIN STVARNO REKAO 391

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI 393

INOSTRANI ČASOPISI 402

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

Радослав Ратковић
ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КОНСТИТУЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ 285

Найдан Пашич
ФОРМУЛА ЕДИНСТВА НАЦИОНАЛЬНОГО И КЛАССНОГО 295

Юрай Хрженяк
ПОЛОЖЕНИЕ ОБЩИНЫ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ 307

Мухамед Кешетович
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ СОЮЗ И ИЗМЕНЕНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ 322

ТЕЛЕВИДЕНИЕ И КУЛЬТУРА

Авдо Хумо
ФЕТИШИЗИРОВАНИЕ СОЗНАНИЯ 335

Драгутин Гостушки
ЕСТЕССТВЕННЫЙ РАСПОРЯДОК СИЛ В КУЛЬТУРЕ 339

Божидар Калезич
СУШНОСТЬ ТЕЛЕВИДЕНИЯ КАК МЕДИУМА 342

Првослав С. Плавшич
ТЕЛЕВИДЕНИЕ ЯВЛЯЕТСЯ ЧАСТЮ КУЛЬТУРЫ 346

КОММЕНТАРИИ

Ангирас Схукла
ВЫБОРЫ В ИНДИИ 352

ПРИЛОЖЕНИЯ

Вера Пилич
ПАРИЖСКАЯ КОММУНА И СОВРЕМЕННОЕ ОБЩЕСТВЕННОЕ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ 359

Сретен Асанович
КУЛЬТУРА НА ПЕРЕКРЕСТКЕ 371

ДИСКУССИИ И ПОЛЕМИКИ

ДИСКУССИИ И ПОЛЕМИКИ

Првослав Ралич
ДОГМЫ В РЕВОЛЮЦИИ — ДОГМЫ О РЕВОЛЮЦИИ 377

ОБОЗРЕНИЯ

КНИГИ И ЖУРНАЛЫ 387

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

Radoslav Ratković
IDEOLOGICAL ASPECTS OF THE CONSTITUTIONAL CHANGES 285

Najdan Pašić
SELF-MANAGEMENT FORMULA OF THE UNITY OF NATIONAL AND CLASS ELEMENTS 295

Juraj Hrženjak
POSITION OF THE COMMUNE IN THE POLITICAL SYSTEM 307

Muhamed Kešetović
THE SOCIALIST ALLIANCE AND CHANGES IN THE POLITICAL SYSTEM 322

TELEVISION AND CULTURE

Avdo Humo
FETISHISTIC CONSCIOUSNESS 335

Dragutin Gostuški
NATURAL ORDER OF CULTURAL POWERS 339

Božidar Kalezić
THE NATURE OF THE TELEVISION MEDIUM 342

Prvoslav S. Plavšić
TELEVISION AS A PART OF CULTURE 346

COMMENTS

Angiras Shukla
INDIAN ELECTIONS 352

CONTRIBUTIONS

Vera Pilić
THE PARIS COMMUNE AND CONTEMPORARY SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT 359

Sreten Asanović
CULTURE AT THE CROSS-ROADS 371

DISCUSSIONS AND POLEMICS

Prvoslav Ralić
DOGMAS IN THE REVOLUTION — DOGMAS ABOUT THE REVOLUTION 377

REVIEWS

BOOKS AND YOURNALS 387

Studije i članci

Radoslav Ratković

IDEOLOŠKI ASPEKTI USTAVNIH PROMENA

I

Ne bi trebalo posebno argumentisati potrebu razmatranja ustavnih promena sa stanovišta ideologije radničke klase, u kojoj je sadržana njena istorijska težnja za vlastitim oslobođenjem i opštom društvenom emancipacijom i program delovanja na ostvarenju tih vrednosti i ciljeva. Od svesnih socijalističkih snaga ne bi se moglo ni očekivati da pitanju od tako dalekosežnih implikacija za socijalne odnose i usmeravanja društvenih tokova kao što je ustavno pitanje prilaze bez jasne i određene, na naučnom socijalizmu zasnovane, ideološke platforme i nastojanja da kriterijumi i smernice koji iz nje proizlaze budu dosledno pretočeni u pravne formule ustavnih rešenja.

Jasno je, naravno, da se ideologije i programi ostvaruju u realnom svetu, u društvenim uslovima koji su nasleđeni i zatečeni i da u tim konkretnim konstelacijama društvenih odnosa i odnosa snaga mogu nastati manje ili veće smetnje za ostvarenje ciljeva i vrednosti sadržanih u socijalističkoj ideologiji. Te objektivne granice ne mogu se ignorisati. Ostvarivanje socijalističkog programa mora o njima da vodi računa kao o objektivnim realitetima. Usled toga može biti nužno da dođe ne samo do usporavanja revolucionarnog kretanja nego i do privremenog koraka nazad. Istorijsko iskustvo pokazuje da takve okolnosti ne moraju imati bitnijih negativnih posledica. Ali uslov za to je da socijalistička politika jasno i odrešito kaže o čemu se radi, da do dna razotkrije kriznu situaciju i njene uzročnike, bilo u uslovima van nje bilo u sebi samoj, da, dakle, sačuva neokrnjen glavni izvor svoje snage — principijelnost. Počne li ona da pravi načelne koncesije različitim pritiscima koji se rađaju iz društvenih protivrečja, onda izneverava svoju društvenu funkciju, sa svim posledicama za opšti društveni razvoj koje se na to nadovezuju.

Ovim opštim razlozima interesa za razmatranje promena u političkom i ustavnom sistemu sa stanovišta socijalističke ideologije mogu se dodati i neki posebni koji proizlaze iz aktuelne situacije i čine taj zadatak naročito značajnim.

Isuviše je evidentan porast najvulgarnijeg pragmatizma koji za tako ozbiljna i sudbonosna pitanja koja potrže, postavlja na dnevni red i traži ovakvo ili onakvo rešavanje nema nikakvu drugu argumentaciju

osim gole tvrdnje „to je naš interes", ili „to nama ne odgovara" ili „to je naš stav". Najviše do čega taj vulgarni pragmatizam može da se uzdigne jeste da te različite partikularne interese obuče u kratke haljinice neke na brzu ruku skrpljene pseudoteorije, od materijala preuzetog iz svakojakih ideoloških starinarnica.

Svakome je jasno da nema na svetu društva tako homogene strukture u kome bi posebni interesi njegovih različitih delova išli u susret jedan drugom, dopunjavali se i u svom zbiru ujedinjavali u blaženi sklad jednog zajedničkog interesa. Pošto toga nema — dolazi do onoga do čega mora doći da bi društvene zajednice mogle da egzistiraju: parcijalni interesi se dovode u sklad, afirmišu ili eliminišu s obzirom na njihov odnos prema skali vrednosti sadržanoj u vladajućoj ideologiji koja se oslanja na realni odnos društvenih snaga i izražava ga.

Nije stanovište radničke klase, njenog pokreta, njene ideologije i naučne teorije — ideja o ravnopravnosti svih interesa i potreba raznovrsnih društvenih grupa i snaga niti je smisao njenog političkog sistema da bude samo okvir koji obezbeđuje „pravila igre", omogućuje da se svi različiti i suprotni socijalni interesi slobodno manifestuju i pusti ih da se kroz uzajamno suočavanje odmeravaju i pokušavaju da dođu do neke zajedničke solucije. Politički sistem radničke klase nije neutralan i „objektivan" prema različitim socijalnim interesima, već pristrastan, opredeljen i kao takav aktivan faktor u usklađivanju interesa unutar radničke klase i potiskivanju drukčijih i suprotnih interesa. Ovakve prirode i funkcije politički sistem se opšte ne može osloboditi dokle god postoje u društvu odnosi iz kojih se nužno rađa i nameće postojanje kategorije političke vlasti, makar se ona nalazila u odumiranju.

Dovoljno je dobro poznato ko su nosioci i kakav je smisao stare i kroz sve klasne formacije stalno održavane i obnavljane, na nov način formulisane i argumentisane ideje o klasnoj neutralnosti, „natklasnosti" političkog sistema. Takođe je poznato da je ta ideja zapljuskivala i radnički pokret, da se u njemu pojavljivala čas kao „slobodna narodna država", čas kao „opštenarodna država" i da je od strane revolucionarnih snaga bila podvrgavana najoštrijoj kritici.

U savremenom građanskom društvu ova iluzionistička nenaučna predstava o državi i političkom sistemu egzistira u oblicima teorije „pluralističke demokratije", koja konstruiše model procesa vladavine kao rezultata usaglašavanja, *consensusa* interesa raznovrsnih socijalnih grupa i zajednica.[1] Naravno, u društvima u kojima je vladajuća politička

[1] Suprotnost između marksističke i građanske pluralističke političke teorije i shvatanja političkog sistema, jasno izraženu kroz različit odnos prema kategorijama „konflikta" i „consensusa" u društvu, dobro je uočio i istakao američki profesor Lipset. Napominjući da je problem „conflict versus consensus" došao u fokus pažnje posle francuske revolucije, da su revolucionari bili prvenstveno orijentisani na isticanje konflikta, a konzervativci na održavanje stabilnosti, Lipset nastavlja: „Najizrazitiji zastupnik posmatranja konflikta kao centralnog interesa u studiji politike bio je Karl Marks... Aleksis de Tokvil, s druge strane, bio je prvi veliki eksponent ideje da demokratija podrazumeva balans između snage konflikta i *consensusa*" (Seymour Martin Lipset, *Political Man,* New York, 1960, str. 24).

doktrina ta „pluralistička demokratija“ u stvarnosti postoji dosta brutalno izravnavanje interesnih sukoba na platformi koju određuju ekonomski, politički i ideološki vladajuće snage, a ne *consensus* raznovrsnih interesa.

Međutim, bezidejni i ograničeni vulgarni pragmatizam kod nas, delom spontano, delom potpomognut teorijskim modernistima koji misle da je marksizam zastareo, a da je pluralistička politička teorija nova stvar, otvorio je široko vrata toj teoriji koja ne objašnjava, već zamagljuje bitne procese političke stvarnosti.

Otuda se, između ostalog, srećemo sa tipično pluralističkim, ravnopravnim tretiranjem različitih grupa — klasa, nacija, narodnosti, lokalnih zajednica, profesionalnih grupa itd. — čija je stvarna uloga u društvenom procesu, naravno, sasvim nejednaka, dakle „neravnopravna“. Ta nejednakost uloge društvenih grupa proizlazi iz činjenice (koju je marksizam otkrio) da su osnovi formiranja i egzistencije grupa bitno različitog značaja za opštu strukturu društva i ukupan socijalni proces — neki su od primarnog, određujućeg značaja, dok kod drugih to nije slučaj. Postoji, takođe, prilična rasprostranjenost predstave o globalnom društvu kao spletu interesa i interesnih zajednica, preokupiranost problematikom usaglašavanja, „majorizacije“ i slično.[2]

U takvoj situaciji afirmisanje marksističke teorijsko-ideološke platforme u pristupu, ocenjivanju i interpretaciji rešenja o promenama u političkom i ustavnom sistemu potreba je čiji se značaj ne može dovoljno naglasiti.

Postupajući tako, nastavili bismo dobru tradiciju pristupa ustavnim promenama u dosadašnjem toku ustavnog razvitka socijalističke Jugoslavije. Od prvog Ustava 1946, preko Ustavnog zakona 1953, do Ustava od 1963. bio je uvek ulagan intenzivan napor da se ustavne norme konstituišu kao rezultat i sredstvo revolucionarne društvene prakse, na različitim etapama njenog razvitka, prakse čija je unutrašnja bitna

---

[2] Shvatanje da marksizam smatra ekonomske interese i motive bazičnom kategorijom i pokretačkom snagom društvenog razvitka prisutno je kod nekih vulgarizatora marksizma, ali naročito kod njegovih kritičara. Ukazujući na ovu zabludu, između ostalog i kod takvih autora kao što su B. Rasel i H. de Man, Karl Kaucki ističe da ona počiva na previđanju razlike između ekonomskih interesa i motiva, s jedne strane, i ekonomskih uslova, s druge strane: „Materijalističko shvatanje istorije nikada neće moći da shvati onaj ko ne ume da strogo razlikuje ekonomske *motive* i ekonomske *uslove*... Da materijalni interesi, kako lični tako i grupni, u visokoj meri utiču na ljudsko delovanje, ne odriče niko, čak ni najveći idealista... Otkriti stvarne materijalne interese tamo gde se oni kriju iza iluzija, licemerstva ili lepih fraza veoma je važno za saznanje svetskog toka. Marksističko shvatanje istorije je za ovo saznanje već time steklo veliku zaslugu što je podstaklo istraživanje da kod svakog istorijskog konflikta traga za materijalnim interesima koji su u njemu sudelovali... Ali našem bi se shvatanju istorije s pravom prebacila gruba jednostranost kada bi ono smatralo materijalne interese kao jedini motiv ljudskog delovanja... Ne u ekonomskim *interesima*, već u ekonomskom *razvitku* mi vidimo „osnovnu pokretačku snagu istorije“ (Karl Kautsky, *Materialistische Geschichtsauffassung*, Berlin, 1927, str. 6—7).

komponenta naučno-socijalistička ideologija koja objašnjava uslove, puteve i ciljeve kretanja.

Napuštanje takvog pristupa ustavnim promenama i njegovo zamenjivanje empirističko-prakticističkim svakako da sa stanovišta socijalističkog progresa ne bi moglo da se smatra kao neki napredak, već obrnuto.

Doduše, neko bi mogao reći: mi nemamo više tako jedinstvenu ideološko-teorijsku platformu sa koje bismo pristupili traženju ustavnih rešenja i oceni njihove vrednosti; postoje različita shvatanja u Savezu komunista i društvu; otuda, umesto da rasplamsavamo ideološko-teorijske sporove, ostavimo to po strani i idimo na iznalaženje pojedinih rešenja koja su prihvatljiva za faktore relevantne u datoj konstelaciji političkih odnosa.

Zar ne bi, međutim, iz tih premisa drukčiji zaključak bio osnovaniji? Ako je nastala ideološka diferencijacija koja onemogućuje jedinstven stav o značajnim pitanjima društveno-ekonomske organizacije i smerova kretanja, onda se ta situacija mora rešiti onako kako se ona može da rešava: dolaženjem do jedinstva kroz ideološku borbu. Pri tome se, naravno, ne misli na monolitističko jedinstvo, već na jedinstvo do koga se dolazilo kroz demokratski proces i demokratskim metodama, ali do koga se mora doći da bi organizovana zajednica mogla da živi. Pošto ideološke suprotnosti nisu pale s neba, nego su izraz realnih suprotnosti, ništa se ne dobija njihovim ignorisanjem, okretanjem glave od njih i klizanjem na pozicije prakticizma.

Insistiranje na pristupu ustavnim promenama sa stanovišta marksističke teorije i ideologije samoupravnog socijalizma omogućiće da se odmah iskažu oni prizemni, vulgarno-utilitaristički pritisci koji nisu u stanju da se uzdignu do shvatanja da treba da imaju neku relaciju sa opštom koncepcijom i programom razvoja samoupravnog socijalističkog društva, a takođe da se razotkriju tendencije koje imaju drugu ideološku — a time i socijalno-političku — sadržinu i smisao. Već identifikovanje i eliminisanje te dve grupacije pritisaka, koji se, svakako, mogu dosta često sresti oko ustavne reforme, značiće dobar rezultat: mnogo konfuzije time će biti otklonjeno i raščišćeno polje za izražavanje shvatanja koja se umeju i mogu obrazlagati i zastupati na ideološkoj platformi samoupravnog socijalizma. A takva borba mišljenja može biti samo poželjna.

II

Potreba i važnost pristupa ustavnim promenama sa stanovišta ideologije samoupravnog socijalizma, potreba obezbeđenja takvog pristupa u inicijalnoj fazi izrade predloga i preispitivanje, ocenjivanje i kritika predloženih rešenja iz te perspektive, to jest utvrđivanje koliko su ideološki zahtevi socijalizma (kao izrazi stvarnog socijalističkog kretanja) realizovani u ustavnim normama, da li su, u kojoj meri i iz kog razloga

učinjena odstupanja i u čemu — sve je to neophodno učiniti ne samo zbog toga da bi se došlo do solucija koje u datoj situaciji najpotpunije odgovaraju interesima socijalističkog razvitka već i zbog toga da se usvojenim ustavnim normama utisne potpuno određen socijalno-politički smisao i usmeri njihova primena.

Jer norme se, naravno, mogu različito shvatiti, a od toga kako se shvate, zavisi kakva će biti njihova društvena funkcija. Borbom za dobra rešenja posao se ne završava, čak i kad se postigne najoptimalniji rezultat. Ona se mogu izopačiti kasnijim nalepljivanjem na njih drukčijih socijalno-političkih tendencija, kao što, s druge strane, i nezadovoljavajuće formulisane norme mogu u primeni vršiti dobru funkciju ako su progresivne društvene snage u stanju da im daju svoju interpretaciju.

Stvar je, dakle, u tome da pravnim normama, institucijama koje se njima konstituišu i kojima se regulišu tehnike kojima se one služe ne samo da prethodi ideološka projekcija nego je ideološki sadržaj i po njihovom stvaranju nužno prisutan elemenat njihovog sastava. Taj ideološki sadržaj — bez obzira koji — onaj koji im je pripisan prilikom njihovog projektovanja ili drugi koji je naknadno u njih unet — motiviše, pokreće, usmerava i determiniše njihovu akciju. Ideologija je posrednik između ljudi i njihovog ponašanja u političkom procesu, a isto tako, i to još izrazitije, posrednik između ljudskih organizacionih i institucionalnih tvorevina i njihovog delovanja. „Sve što ljude pokreće mora proći kroz njihovu glavu, ali kakav će to oblik primiti u toj glavi, to uveliko zavisi od okolnosti.“[3]

Samo vulgarno ekonomistička tumačenja marksizma ne vide da je svest sastavni elemenat svake društvene pojave, a da se ne govori o bilo kojoj pojavi političke sfere — ponašanjima, organizacijama i institucijama — koji su natopljeni sadržajima svesti, posebno sadržajima obrađene, reflektovane, „organizovane“, ideološke svesti. Otuda potcenjivanje uloge politike i ideologije u društvenom procesu i pogrešna kalkulacija da će ekonomski razvoj sve da reši. Međutim, svakodnevno iskustvo nam već duže vremena liferuje podatak za podatkom da čvorišta problema u našem društvu, koji ga opterećuju, ne leže u oblasti proizvodnje, već u političkoj i ideološkoj sferi, izazivajući teškoće i smetnje u funkcionisanju privrede.

Otuda i proizlazi izuzetan značaj promena u političkom i ustavnom sistemu. Ali pri tome je bitno sagledati kakav značaj za smer i efekte njegove društvene funkcije ima ideologija koja će ga preovlađujuće prožimati.[4] Jedno će biti ako sve sastavne delove političkog sistema bude

---

[3] F. Engels, *Ludvig Fojerbah i kraj nemačke klasične folozofije*, „Kultura“, Beograd, 1947, str. 47.

[4] Karl Loewenstein je odlično istakao poziciju ideologije kao strukturalnog elementa političkog sistema i ulogu koju ona ima u njegovom funkcionisanju. „Ključ za razlikovanje političkih sistema nalazi se u različitim ideologijama i institucijama koje im odgovaraju, pomoću kojih pojedina državna društva funkcionišu. Svaki politički sistem nužno usmeravaju institucije i ideologije... Ideologije... su vrednosti i vrednosni sistemi koji stoje u osnovi in-

pokretala i nosila ideologija samoupravnog socijalizma, koja je tako razvijena da pruža jasnu orijentaciju za odgovore na pitanja koja život postavlja. Ali sasvim će biti drugačije ako nema preovlađujućeg prihvatanja ideja o bitnim pitanjima društvenog razvoja, ako su u ravnoteži znatno različite i suprotne idejne struje, ako pojedine od njih dominiraju u raznim delovima političkog sistema i stavljaju ih u pokret na pravcima svojih orijentacija.

To znači da će efekti ustavnih promena u bitnoj meri zavisiti od realnih društvenih odnosa i odnosa snaga. To ponovo ističe značaj političko-ideološke akcije ne samo kao pretpostavke za dolaženje do dobrih formulacija normi nego kao permanentnog uslova za njihovu funkciju u skladu sa potrebama razvoja samoupravnog društvenog sistema.

III

U prethodnom izlaganju učinjen je pokušaj da se istakne aktuelni značaj pristupa pitanjima ustavne reforme sa pozicija teorijsko-ideološkog fonda koji je bio rukovodstvo za akciju u svim velikim revolucionarnim preobražajima ovoga društva, koji se kroz tu revolucionarnu praksu potvrdio i sa njom razvijao. To što su se danas pojavila gledišta koja te revolucionarne tekovine omalovažavaju i poriču njihovu vrednost, pa zajedno sa tim ili ignorišu ili odbacuju marksističku teoriju i ideologiju, ili je tako izopačavaju da to predstavlja drastične primere onoga što je Lenjin nazivao „prostituisanje marksizma“ — samo upozorava na krajnje problematičan karakter tih poduhvata. Za snage samoupravnog socijalizma te pojave mogu značiti samo potrebu pojačanja njihove akcije da zaštite revolucionarne tekovine i ideologiju od destrukcije, dakle, jedan dodatan i iznuđen zadatak pored onoga što ostaje njihova glavna obaveza: da iznalaze rešenja za nove probleme, da otvaraju perspektivu daljem razvoju samoupravljanja i neposredne demokratije i na tim pravcima akcije mobilišu društvenu energiju.

Kao što je to do sada bio slučaj, svaki veći zahvat u stvarnom društvenom procesu treba da bude praćen oživljavanjem i razvijanjem teorijske misli i ideologije. Promene koje se preduzimaju u društveno-ekonomskom, političkom i ustavnom uređenju — one koje su stavljene na

---

stitucija i determinišu njihov *telos*... Ideologije su objedinjenja najviših vrednosti podržavanih od strane uticajnih segmenata društva ili, u mnogo ređim slučajevima, od društva u celini. Ali je bitno da se napomene... da one podstiču svoje pristalice da deluju na njihovoj realizaciji.“ Loewenstein definiše politički sistem kao „državno društvo prožeto konkretnom ideologijom — političkom, socijalno-ekonomskom, etičkom, moralno-religioznom — kojoj odgovaraju specifične ustanove usmerene ka realizaciji dominantne ideologije“ *(Political Power and the Governmental Process,* Chicago, 1957, str. 10—11). Napomenućemo da Loewensteinovo osnovano objašnjenje mesta i uloge ideologije u političkom sistemu ima slabost na koju se može primeniti Engelsova primedba: „Nedoslednost nije u tome što se priznaju *idejne* pokretačke snage, nego u tome što se od ovih ne ide dalje do uzroka koji njih pokreću“ (op. cit.).

dnevni red društvenog odlučivanja i one koje im slede — tako su značajne da opsežna teorijska i ideološka akcija oko njih mora biti očekivana. Tu ima mnogo prilike i povoda da se stvari razjasne, da se stanovišta iskristališu i pokaže gde se radi o nesporazumima, a gde o načelnim razlikama i kakvog su one karaktera.

U do sada ispoljenim stavovima oko ustavne reforme izlučila su se pitanja koja traže razjašnjenje koje bi dalo određenu orijentaciju ideološkoj akciji. Kao prilog tome ovde ćemo pomenuti neka od tih pitanja, uz kratak komentar.

1. Analiza i ocena situacije koja sadrži osnove i potrebu promena u političkom sistemu i ukazuje na objektivni okvir mogućih rešenja — svakako spada u pitanje kome treba pokloniti pažnju. Pri tome imamo u vidu da je to u mnogome već uspešno urađeno u dokumentima i referatima, ali ostaje činjenica da cirkulišu, sa dosta publiciteta, pa, prema tome, i sa uticajem na javnost, stanovišta koja se razlikuju ne samo u izboru akcenata i u nijansama nego i u vrlo bitnim stvarima.

Ilustrujući te okolnosti, istaći ćemo ono što smo na izvestan način već dodirnuli, ali što zaslužuje da bude podvučeno — to je dosta rasprostranjena tendencija da se promene ustavnog sistema objasne kao raskidanje sa „starim sistemom", pri čemu se pod „starim sistemom" podrazumevaju fundamentalni odnosi i ustanove koji su razvijani u našem društvu u toku protekle dve-tri decenije. To stvara čudnu i na duži rok neodrživu situaciju. Nemoguće je ne znati da takav negatorski odnos prema sistemu en bloc ne znači klasičan primer opozicije i zahtev da postojeći sistem bude zamenjen nekim drugim. Stvar se tako predstavlja kao da je pukla koprena kojom je sistem sebe obavijao razotkrivajući da on nije rešio bitna pitanja društva — nacionalno pitanje, političko uređenje, društveno-ekonomske odnose — kao što je to njegova ideologija tvrdila. A onda je došao događaj, prikupile su se snage sposobne da sistemu bace istinu u lice i naprave nešto sasvim novo.

Teorijska kritika slabosti ovakvog pristupa sistemu i traženju na toj osnovi argumentacije za njegovo menjanje imala bi smisla kada bi taj pristup bio teorijski oformljen i razvijen. Pošto to nije slučaj, pošto se on ispoljava samo kao politička struja, koja ne analizira i ne argumentiše, nego samo kvalifikuje i zahteva, to stanovište teoriji ne može biti partner u diskusiji, već samo predmet izučavanja. Na teoriju se odgovara teorijom, a na politiku politikom, pri čemu teorija treba da politici pomogne u razjašnjavanju situacije u kojoj ona deluje.

Nasuprot pomenutom destruktivnom pristupu u odnosu na sistem, teorije i ideologija koje su njegov inherentni deo treba da iznalaze puteve prevazilaženja društvenih protivrečnosti u okviru sistema na način i sredstvima koja odgovaraju njegovom karakteru, razvijajući ga uz očuvanje njegovih bitnih komponenata.

To nikako ne znači da ta teorija i ideologija treba da prikrivaju društvene protivrečnosti i slabosti sistema. Naprotiv, treba te protivrečnosti i slabosti otkrivati — bez toga se one ne mogu prevazići, ne mogu se iznaći prava rešenja. To u vezi sa sadašnjom situacijom i potrebama

promena sistema znači da bi bilo iluzorno prevideti krizne elemente i promene u sistemu obrazložiti samo nagomilavanjem pozitivnih elemenata koji traže prostor za dalju ekspanziju. Takvog pravolinijskog evolutivnog kretanja društva uopšte nema, a pogotovo bi bilo neosnovano operisati tom jednodimenzionalnom predstavom u situaciji u kojoj je prisustvo krupnih teškoća očigledno i za najpovršnijeg posmatrača. Promene u političkom i ustavnom sistemu nameću ne samo potrebe razvoja samoupravnih odnosa nego i konfliktna stanja u društvu, za koja treba naći rešenja.

2. Drugo pitanje koje iziskuje razjašnjavanje i tačniji uvid, a koje je očigledno veoma bitno povezano na različite načine sa promenama političkog i ustavnog sistema, jeste aktuelna situacija u ideološkoj sferi društva.

Već više godina tu oblast karakteriše preobražavanje i diferencijacija unutar samoupravne socijalističke ideologije — ali bez još vidnijih rezultata ujedinjavanja na novim osnovama — i istovremeno pojavljivanje i aktiviranje drugih socijalističkih i nesocijalističkih ideoloških struja. Slika ideološkog stanja je složena, a neki njeni delovi vrlo promenljivi.

Sve te ideološke struje bave se, naravno, i pitanjima postavljenim ustavnim promenama, daju svoje interpretacije i nastoje da vrše uticaj.

Neke idejne tendencije nastale su ili su snažno aktivirane upravo u vezi s ustavnim promenama. Pomenućemo dve karakteristične.

Jedna se izražava kao svojevrsna etatistička reakcija na koncepciju odumiranja države, ubacujući stalno i sve frekventnije ne samo termine „država", „državnost", „suverenost" u politički rečnik samoupravnog društva, iz kog su oni bili dosta potisnuti, nego i zalažući se za rešenja koja znače reafirmaciju ovih kategorija u realnim društvenim odnosima.

Druga idejna struja je nacionalizam koji se u vezi sa ustavnim promenama — u to ne može biti sumnje — aktivirao i postao posebno nametljiv. Ovde nećemo ulaziti u diskusije da li je i u kojoj tački predloga ustavnih promena pritisak nacionalizma uspeo da ostvari neki uticaj i da li će mu predložena rešenja pogodovati ili sužavati manevarski prostor. To će, uostalom, zavisiti ne od formulacija amandmana, nego od stvarnih društvenih odnosa koji se budu uspostavili. Međutim je, bez obzira na to, činjenica koja se ne može sporiti — aktivizacija nacionalizma, korišćenje ustavnih promena kao povoda da se ubaci kao respektabilan činilac u tokove društvene svesti. Kao svaka ideološko-politička struja, i nacionalizam dobija osnovni sadržaj i smisao od socijalne snage koja se njime služi i koja se kroz njega izražava. Otuda različite varijante nacionalizma. Jedna od njih je u poslednje vreme kod nas postala naročito glasna i agresivna, stvarajući veliku pometnju i uznemirenje u javnosti. To je nacionalizam malograđanštine. Taj sloj, koji je uvek i svuda uznemiren i nespokojan, koji se stalno koleba između suprotnih društvenih snaga i tendencija, koji čak i socijalističku ideologiju može da pretvori u besmislicu, kada uzme nacionalizam u svoje ruke i dâ mu svoju interpretaciju, stvara od njega rušilačku snagu i društvenu

opasnost prvog reda. Taj malograđanski nacionalizam, koji je bezobzirno demagoški, separatistički, pun sumanutih ideja — isuviše podseća na svog prethodnika iz vremena pre tri decenije, a to ne može da ne izaziva zabrinutost.

3. Pomenućemo, najzad, potrebu utvrđivanja određenih načelnih stanovišta koja pružaju dovoljno precizno uputstvo za traženje rešenja problemima političkog i društveno-ekonomskog sistema stavljenim na dnevni red društvenog odlučivanja kroz ustavne promene.

Čini se da tri zahteva tu svakako moraju biti zastupljena: deetatizacija, samoupravna integracija društva i veća efikasnost društvenih organa.

Proces deetatizacije, sa čijim je uspešnim odvijanjem bitno povezan progres samoupravnog društva, koji se u proteklih dvadeset godina, prolazeći kroz različite faze, uprkos otporima, kolebanjima i povremenim zaustavljanjima, ipak probijao napred, suočava se u aktuelnoj situaciji sa novim problemima. Pokazuju se očigledne tendencije da se sadašnjim akcijama usmerenim na dalju deetatizaciju dâ karakter redistribucije državnih funkcija, naime — da se one shvate i provode kao jednostavno prenošenje ovih funkcija od federacije na republike i pokrajine. To, naravno, nije deetatizacija, već dekoncentracija državne vlasti čija se suština ni najmanje ne menja time što se ona deli i premešta u prostoru.

Svakako, može se argumentisati teza da je dekoncentracija državne vlasti preduslov za njenu transformaciju u samoupravljanje. Ali to znači da dekoncentracija državne vlasti samo pruža mogućnost za samoupravljanje, čije pretvaranje u stvarnost zavisi od živih snaga društvenog progresa, usmerenosti i uspešnosti njihove akcije. Bez toga bi razmnožavanje suverenih državnih vlasti i njihovo učvršćivanje ne samo zatvorilo puteve socijalističkom razvitku društva već bi dovelo u pitanje mogućnosti njegovog egzistiranja u takvim uslovima uopšte i uvuklo ga u krize sa nesagledivim posledicama.

Nema, naravno, razloga da se računa sa verovatnošću ove neprijatne hipoteze jer bi snage radničke klase i radnih ljudi presekle put takvom kretanju kada bi se ono jasnije izrazilo. Radi se, međutim, o tome da se tendencije takve vrste uopšte mimoiđu i da im se ne dopusti da izazovu bilo kakve poremećaje.

Zbog toga ne mogu biti izlišna upozorenja na opasnost od republičkog etatizma i na potrebu preduzimanja hitnih mera da se ne dopusti učvršćivanje dekoncentrisane državne vlasti, već da se ona povezuje i stapa sa organizmima udruženog rada i komunalnog uređenja i transformiše u zajedničku društvenu službu.

Zbog toga nikako ne treba gubiti iz vida moguće negativne propratne posledice dekoncentracije državne vlasti po proces samoupravne integracije društvene zajednice. U prirodi je državne vlasti da povezuje i zbija društvenu sadržinu u svojoj orbiti, ali i da je rastavlja od društvenih sadržina koje su van nje i čak da dovodi do njihovog međusobnog suprotstavljanja. Stavljanje državne vlasti pod pritisak i u službu udruženog rada, koji prirodno teži saradnji i integraciji jer samo

tako može da se razvija, suzbijaće dezintegracione tendencije koje proizlaze iz dekoncentracije vlasti, ali ih ne može ukinuti.

O ovim državnoj vlasti imanentnim tendencijama nemoguće je ne voditi računa pri promenama u političkom sistemu dokle god je ona njegov sastavni elemenat.[5] Ako je bitna funkcija političkog sistema da bude instrument oslobađanja rada i stvaranja jedinstvene zajednice slobodnih udruženih radnih ljudi, onda ta stara kategorija državne vlasti treba da bude u politički sistem tako situirana i prema društveno-ekonomskom kretanju tako orijentisana da služi ciljevima socijalističkog razvitka. U situaciji kada je samoupravna integracija društva tako značajna njegova potreba i bitna pretpostavka njegovog materijalnog i opšteg progresa bilo bi necelishodno dopustiti rešenja u političkom sistemu i sistemu organizacije vlasti koja ne bi doprinosila tome procesu integracije, već bi predstavljala prepreke u njegovom odvijanju.

Preispitivanje društvenih rešenja sa stanovišta ovih principijelnih zahteva i napor da se oni potpunije realizuju, da se otkloni ono što tim zahtevima ne odgovara— značiće ne samo doprinos boljem uspehu posla ustavne reforme nego i stvaranju duhovne atmosfere, orijentacije i dinamike bez koje ni najbolji ustav ne može da ostvaruje funkciju koja mu je namenjena.

[5] Može biti od interesa podsetiti se u vezi s ovim pitanjem na Engelsove zaključke o odnosu državne vlasti i društveno-ekonomskog razvitka: „Povratno dejstvo državne sile na ekonomski razvitak može biti trojako: ona može dejstvovati u istom pravcu, onda se stvari rešavaju brže; ona može dejstvovati protiv njega, onda ona u današnje vreme u svakom velikom narodu nakon izvesnog vremena propada; ili ona može ekonomskom razvitku da preseče određen pravac i odredi mu drugi. Ovaj slučaj se svodi na kraju krajeva na jedan od dva prethodna. Međutim, jasno je da u drugom i trećem slučaju politička sila može naneti ekonomskom razvitku veliku štetu i prouzrokovati ogromno traćenje snage i materijala.“ (Marks—Engels, *Izabrana dela,* II, „Kultura“, Beograd, 1950, str. 480).

Najdan Pašić

SAMOUPRAVNA FORMULA JEDINSTVA NACIONALNOG I KLASNOG

1. Nema nikakve sumnje da je konstituisanje i emancipacija nacija i formiranje samostalnih nacionalnih država jedna od najznačajnijih komponenti opšteg društvenog razvoja u savremenoj epohi. Egocentrična zapadnoevropska misao proglasila je XIX vek „vekom nacionalnosti". Danas, u drugoj polovini XX veka, jasno je da je ovaj vek po razmerama procesa nacionalne emancipacije bar isto toliko vek nacionalnosti kao i onaj prošli. Razlika je u tome što je taj proces danas dobio svetske dimenzije i što se, za razliku od XIX veka, borba za nacionalnu samostalnost i ravnopravnost vodi pod drugim klasnim zastavama i ima po pravilu drugačiju političku i klasnu sadržinu; ona je sve više deo širih procesa svetskog kretanja ka socijalizmu i to joj daje druge istorijske dimenzije i smisao.

U najvažnijim istorijskim događajima tokom sedam decenija ovoga veka nacionalno pitanje u različitim svojim vidovima — i reakcionarni agresivni buržoaski nacionalizam fašističkog tipa i demokratske oslobodilačke težnje ugnjetenih naroda — bilo je velika pokretačka sila ukupnog društvenog kretanja. U prvom i drugom svetskom ratu iracionalni nacionalizam i nacionalistička megalomanija bili su važni instrumenti fanatizacije masa kojima su se služili imperijalistički vladajući krugovi i posebno fašistička „politička elita". U isto vreme težnja naroda širom sveta za nacionalnom emancipacijom, za prevladavanjem ogromne ekonomske zaostalosti i nejednakih uslova života predstavljala je revolucionarnu silu bez čijeg se dejstva ne bi ni moglo zamisliti rušenje svetskog imperijalističkog sistema i proces oslobađanja kolonija koji je dao pečat svetskim društvenim kretanjima poslednjih decenija.

I sve socijalističke revolucije našeg vremena imale su svoju „nacionalnooslobodilačku dimenziju". U tom pogledu predviđanja i očekivanja socijalističke revolucionarne teoretske misli bila su u mnogo čemu ne samo potvrđena nego i prevaziđena. Nacionalnooslobodilačke težnje potlačenih naroda pokazale su se ne samo kao eventualni saveznik u borbi sa klasnim neprijateljem, sa ugnjetačkom buržoazijom, nego i kao izvanredno značajna sila revolucionarne mobilizacije masa, pokretanja i uključivanja desetina, pa i stotina miliona u aktivnu političku borbu i društveni život. U oktobarskoj revoluciji srušena je jedna velika „tam-

nica naroda" — carska Rusija. U kineskoj revoluciji zbačen je jaram nacionalne zavisnosti i polukolonijalnih odnosa sa vrata najbrojnije nacije sveta. Socijalistička revolucija u Jugoslaviji ostvarena je u formi narodnooslobodilačkog rata; narodi Jugoslavije vodili su jedinstvenu i solidarnu borbu za nacionalnu slobodu i ravnopravne međusobne odnose i u toj borbi porazili i klasnog neprijatelja, eksploatatorske klase, koje su se pokazale nesposobne da u okvirima i na osnovama klasnog eksploatatorskog poretka reše nacionalno pitanje u Jugoslaviji.

2. Teoretska misao, i marksistička i građanska, sa znatnim zakašnjenjem otkrivaju značaj nacionalnog pitanja, nacionalne komponente u savremenim društvenim zbivanjima, u socijalnim preobražajima savremene epohe. Ona misao koja je bila najdoslednije revolucionarna s gledišta klasne borbe proletarijata najbrže je i došla do novih značajnih naučnih saznanja o ulozi nacionalnog momenta u savremenoj socijalnoj revoluciji. To se odnosi na Lenjinove radove o nacionalnom pitanju i na sukob koji je on u vezi s tim imao sa zapadnom socijaldemokratijom. I borba jugoslovenskih komunista i komunista drugih zemalja protiv staljinističkog velikodržavnog hegemonizma podstakla je i obogatila marksističku misao o nacionalnom pitanju. Otpori svim vidovima nacionalnog hegemonizma (u poslednje vreme otpor teoriji „ograničenog suvereniteta" itd.) nerazdvojno su povezani sa demokratskim shvatanjem samog socijalizma i suštine socijalističkog preobražaja društva kao istorijskog procesa društvenog oslobađanja rada i na tome zasnovane svestrane ljudske emancipacije.

I savremena sociološka i politikološka literatura na Zapadu počinje sve više da uočava značaj nacionalnog pitanja, raznih vidova borbe za nacionalnu emancipaciju u savremenom svetu. Naučni radovi sa ovog područja profesora Karla Dojča, Stajna Rokana, Gabrijela Almonda i drugih sadrže značajne rezultate teoretskog, empiričkog i istorijskog istraživanja i govore o shvatanju da je nacionalno pitanje ne stvar prošlosti, nego stvar naše epohe i stvar budućnosti.

3. Samom pobedom socijalističkih revolucija nacionalno pitanje nije automatski rešeno niti zauvek skinuto s devnog reda. I na tlu socijalizma savremeni etatizam (kao dominacija osamostaljene državne sile i u sferi materijalne proizvodnje i u svim drugim sferama društvenog života) pokazao se nesposoban da reši nacionalno pitanje na progresivnoj i trajnoj osnovi. U svom razvijenom vidu kakav je bio staljinizam, etatizam je značio ne samo upotrebu političke sile za likvidiranje vlasti buržoazije i privatne svojine nego i sistematsko korišćenje mehanizma državne prinude za gušenje takvih istorijskih oblika podruštvljavanja životnih uslova i socijalne integracije kao što su robna proizvodnja, na jednoj strani, i formiranje slobodnih, ravnopravnih nacionalnih zajednica, na drugoj strani. U tom pogledu etatizam je po pravilu trpeo i doživljavao neuspehe jer se našao u sukobu ne sa preživelim silama i odnosima prošlosti, nego sa takvim zakonitim vidovima društvene emancipacije bez kojih se ne može zamisliti ni ostvarenje osnovnog istorijskog procesa društvenog oslobađanja rada.

4. Kao i robno-novčani odnosi, i formiranje nacionalnih zajednica (istorijsko konstituisanje i potvrđivanje posebnih nacionalnih individualiteta) predstavlja onu kategoriju odnosa i elemenata društvene realnosti koja se prostire preko okvira kapitalističke društveno-ekonomske formacije. Kao što je kapitalistička robna proizvodnja imala svoje preteče i svoje prvobitne forme u robnoj proizvodnji koja se razvijala već u antičkom svetu, tako isto i moderne nacije imaju svoje preteče i važne elemente svoje istorijske geneze u antičkim i feudalnim narodima. Ove kategorije društvenih odnosa i elementi društvene stvarnosti prevazilaze granice kapitalističke epohe ne samo u odnosu na prošlost nego i u odnosu na budućnost, posebno u odnosu na period prelaska od kapitalizma u besklasno socijalističko i komunističko društvo.

Danas je vrlo teško osporavati bitan značaj nacionalne emancipacije u procesu socijalističkog preobražaja društva. Kao što je pokazao E. Kardelj u svojoj značajnoj studiji *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, nastanak nacija nije vezan samo za kapitalističko tržište, u užem smislu reči, nego i za određen, istorijski uslovljen stepen društvene podele rada. A taj stepen društvene podele rada koji uslovljava formiranje nacionalnih zajednica, to jest nove vidove podruštvljavanja ekonomskog i kulturnog života u okviru nacionalnih celina, nije prevaziđen u zemljama u kojima je revolucijom srušen kapitalistički sistem i otpočela izgradnja socijalističkih oblika društvene organizacije. S druge strane, i povezano s tim, socijalizam se razvija na nasleđenom istorijskom tlu robno-novčanih odnosa i „proizvodnje vrednosti“ i to čini relevantnim sve one momente koji su i u prošlosti predstavljali ekonomske determinante nacionalnog formiranja, diferenciranja i uobličavanja posebnih nacionalnih individualnosti. Oblici zajedništva i „socijalna mobilizacija masa“, njihovo stupanje u aktivan društveni život koje se ostvaruje putem i u okvirima nacionalne emancipacije jeste bitna komponenta u procesu opšte emancipacije radničke klase, u procesu društvenog oslobađanja rada. Nacionalno buđenje i oslobođenje, pravo na sopstveni nacionalni jezik i svi vidovi borbe za nacionalnu ekonomiku i političku samostalnost i ravnopravnost imaju progresivan smisao u tome što prvi put uvlače sve klase stanovništva u aktivan politički i društveni život. Zato, kako kaže Lenjin, „marksisti ne mogu gubiti iz vida snažne *ekonomske* faktore koji rađaju tendencije k stvaranju nacionalnih država. To znači da „samoopredeljenje nacija“ u programu marksista *ne može* imati, s istorijsko-ekonomskog gledišta, drugog značenja osim — političko samoopredeljenje, državna samostalnost, obrazovanje nacionalne države“[1].

5. Težnja za nacionalnom slobodom, za ostvarivanjem pune ravnopravnosti i mogućnosti slobodnog nacionalnog života i razvoja predstavljala je vrlo značajan i u mnogo čemu presudan faktor mobilizacije masa u našoj socijalističkoj revoluciji. Istorijsko iskustvo jugoslovenske revolucije potvrdilo je na upečatljiv način kakvu ogromnu revolucio-

---

[1] V. I. Lenjin, *O pravu nacija na samoopredeljenje, Izabrana dela u 16 tomova*, knj. 8, „Kultura“, Beograd, 1960, str. 368.

narnu silu potencijalno sadrži borba za nacionalno oslobođenje. Razume se, Komunistička partija Jugoslavije nije pobedila prosto zato što je prihvatila zastavu borbe za nacionalnu slobodu, već pre svega zato što je ponudila najprogresivniju formulu rešavanja nacionalnog pitanja, a to je stvaranje ravnopravne zajednice slobodnih naroda Jugoslavije.

Ta formula rešavanja nacionalnog pitanja, jasno i nedvosmisleno izražena još u odlukama AVNOJ-a, ima sasvim određenu socijalističko-klasnu sadržinu. U narodnooslobodilačkom ratu pretrpeli su poraz svi oblici reakcionarnog buržoaskog nacionalizma — i srpski velikodržavni hegemonizam i razni vidovi nacionalističkog separatizma. U svim svojim vidovima buržoaski nacionalizam našao se u službi okupatora, u službi neprijatelja stvarne slobode naroda Jugoslavije i njihovih vitalnih interesa. Tako se kroz praksu socijalističke revolucije u Jugoslaviji potvrdilo da je rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, ostvarivanje težnje naroda za nacionalnom emancipacijom, ravnopravnošću i slobodom moguće samo pod vođstvom socijalistički orijentisanih društvenih snaga, — onih snaga koje vode borbu protiv svakog vida društvenog ugnjetavanja, pa i ugnjetavanja i neravnopravnosti među nacijama.

6. U oružanoj revoluciji i u novoj federativnoj državnoj zajednici koja je rođena u toj revoluciji nacionalno pitanje u našoj zemlji dobilo je svoje političko rešenje. Narodi i narodnosti Jugoslavije dobili su ustavno-pravne i političke garancije za svoju ravnopravnost, za slobodu nacionalnog života, za korišćenje nacionalnog jezika itd., kao i zaštitu od bilo kakvih oblika ekonomske ili političke diskriminacije na nacionalnoj osnovi. Samo federativno uređenje bilo je izraz suštinski novih odnosa među narodima Jugoslavije, njihovog ravnopravnog položaja, priznanja njihovog suvereniteta i prava na samoopredeljenje.

Međutim, državno-svojinski odnosi u sferi materijalne proizvodnje, a, pored toga, i uslovi borbe za brzu industrijalizaciju i ekspanziju materijalnog obima proizvodnje putem administrativne centralizacije društvene akumulacije nisu predstavljali okvir u kome je nacionalna emancipacija mogla da se izvrši do kraja i da potpuno prevaziđe onaj stupanj nacionalne ravnopravnosti i slobode koji je određen i ograničen samim postojanjem političke države i njenog svojinskog monopola. Jednom rečju, u sferi nacionalnih odnosa ostvareno je otprilike ono što je bilo moguće ostvariti i postići u uslovima kada je politička vlast još uvek *vlast u ime radničke klase* i kada u sferi proizvodnje i raspodele još nisu prevaziđeni *državno-najamni odnosi*. To znači da nacionalna emancipacija nije mogla da prekorači onu granicu koju joj je postavljala sama priroda produkcionih odnosa i objektivna situacija jugoslovenskog društva još materijalno i kulturno zaostalog i opterećenog ogromnim razlikama u stepenu ekonomske razvijenosti.

Administrativni centralizam u mnogonacionalnoj državi, ma koliko bio istorijski opravdan i čak kao takav i svesno prihvaćen od strane širokih masa radnoga naroda, nužno znači određeno ograničenje za slobodu nacionalnog života, za slobodno ispoljavanje nacionalnih individu-

alnosti u svim njihovim ekonomskim, političkim i kulturnim dimenzijama. To privremeno potiskivanje zakonitih nacionalnih aspiracija probuđenih socijalističkom revolucijom — ma koliko bilo neizbežno s gledišta potreba određene etape društvenog razvoja, a pogotovu onda kada je zbog birokratskih deformacija prevazilazilo te granice — nužno izaziva snažnu reakciju u suprotnom pravcu, reakciju koja može ići sve do jednostranog apsolutiziranja nacionalnog momenta, posebnih nacionalnih težnji i interesa. Na tom tlu može, s jedne strane, da se razvije i da preko noći naraste kao bujica separatistički nacionalizam, a, s druge strane, da se povampiri velikodržavni hegemonizam i unitarizam:

prvi u svojoj iracionalnoj isključivosti i autarhizmu udara na same pretpostavke zajedničkog života utemeljene revolucijom, pa time i na vitalne interese svake pojedine nacije i narodnosti u socijalističkoj federativnoj zajednici;

drugi u ime odbrane jedinstva i zajedničkih „klasnih interesa“ nudi „spasenje“ u restauraciji prevaziđenog etatističkog centralizma koji vuče sve društvene odnose nazad i koji, uporedo sa učvršćivanjem državno-najamnih odnosa, reprodukuje i uslove za ponovnu pojavu nacionalne neravnopravnosti i velikodržavnog hegemonizma.

7. Razvoj samoupravljanja kao socijalističke negacije etatizma znači novu istorijsku etapu i u sferi međunacionalnih odnosa. Status quo u sferi nacionalnih odnosa iz vremena administrativnog centralizma postaje faktički neodrživ. Ali bitka za socijalistički razvoj međunacionalnih odnosa nije time automatski dobijena. I sve reakcionarne i konzervativne društvene sile nastoje da nađu u sferi međunacionalnih odnosa uporište za svoju političku akciju. Borba sa reakcionarnim vidovima nacionalizma može biti dobijena samo pod uslovom ako svesne socijalističke snage obezbeđuju da razvoj međunacionalnih odnosa dobije svoje adekvatno mesto u celini procesa socijalističkog preobražaja društvenih odnosa, deetatizacije ekonomskog i političkog života i razvoja neposredne demokratije. Kao i u oružanoj revoluciji, i u ovoj prelomnoj fazi društvenog razvoja obeleženoj borbom za izrastanje samoupravljanja u celovit sistem globalne društvene organizacije presudan značaj ima sposobnost organizovanih snaga socijalističke svesti — a pre svega Saveza komunista — da pronalaze i realizuju u praksi takve oblike društveno-ekonomske i političke organizacije u kojima se adekvatno spajaju nacionalna i klasna komponenta društvenog razvoja.

8. U tretiranju odnosa nacionalnog i klasnog u ovoj fazi našeg društvenog razvoja javljaju se dve oprečne, ali podjednako teorijski i politički neprihvatljive tendencije. Jedna je suprotstavljanje klasnog nacionalnom, traženje da se u ime jedinstvenog klasnog interesa negiraju i zanemare nacionalne razlike i nacionalne aspiracije za još punijom ravnopravnošću i još slobodnijim nacionalnim životom. U stvari, u ime etatističke interpretacije klasnog interesa nudi se etatistički recept prevazilaženja nacionalnog kao zaostalog, i to na bazi centralizovanog državno-svojinskog monopola. To je, u stvari, obnavljanje stare etatističke

formule rešavanja nacionalnog pitanja koja je već doživela neuspeh svuda gde je bila primenjena. Svaki kurs društvenog razvoja koji bi u ime „viših" socijalističkih ciljeva, pa i u ime „integralnog i univerzalnog samoupravljanja" tražio negiranje nacionalnih prava i slobode nacionalnog života vodio bi u sukob sa objektivno uslovljenim i zakonitim procesima nacionalne emancipacije iza kojih stoje realne istorijske sile i odnosi. Takva politika neizbežno traži oslonac u organizovanoj državnoj prinudi i naturalnoj uniformnosti usmerenoj na administrativno nivelisanje realnih nacionalnih osobenosti i razlika i veštačko i zato samo prividno „ubrzavanje" procesa odumiranja nacija. A svako takvo nasilje nad jednim bitnim i realnim vidom čovekove društvenosti (kao što je pripadnost naciji) postaje vrlo brzo moćna kočnica ukupnog procesa društvene emancipacije na socijalističkim, samoupravnim osnovama.

Druga tendencija ništa manje opasna po svojim političkim implikacijama i ništa manje reakcionarna po svojoj socijalnoj sadržini jeste mehaničko i nekritičko poistovećivanje nacionalnog i klasnog, pri čemu se proglašava apriorna podudarnost klasnih i nacionalnih interesa u savremenim uslovima, u uslovima kada radnička klasa postaje dominantna društveno-politička snaga i pretvara se u „nacionalnu klasu". Zastupnici ovih shvatanja u suštini zanemaruju i negiraju klasnu komponentu međunacionalnih odnosa; u ime navodno već ostvarenog njihovog identiteta podređuju klasno nacionalnom.

9. Teorije o podudarnosti nacionalnog i klasnog interesa grade se na vrlo nesigurnom terenu i mogu biti izvor zabluda ili sredstvo političkih manipulacija dokle god pojam i interpretacija tih interesa nisu dovoljno naučno precizirani — dokle god nisu isključeni ili bar svedeni na najmanju meru proizvoljnost i semantička zbrka. A u svim društvenim situacijama gde je izražavanje interesa društvenih grupa i zajednica *politički posredovano* (gde pojedinci i delovi političko-upravljačkog sloja na tom posredovanju zasnivaju svoju društvenu moć) „ideologizacija interesa", njihova jednostrana i proizvoljna interpretacija jeste pravilo sa malo izuzetaka — ako tih izuzetaka uopšte i može da bude.

Još u *Nemačkoj ideologiji* Marks i Engels došli su do zaključka (fundamentalnog za političku nauku) da je borba klasa da svome interesu preko države i njenih zakona daju formu obavezujućeg i dominirajućeg opšteg interesa — stvarna suština političke borbe u svakom klasnom društvu. Sledstveno tome, pretvaranje radničke klase u „nacionalnu klasu" — o čemu se danas sve više govori i na čemu se zasniva i teorija o podudarnosti nacionalnog i klasnog pretpostavlja u suštini dve stvari:

a) takvu društveno-istorijsku situaciju u kojoj je postalo evidentno da se otvoreni problemi postojećeg društvenog poretka, problemi daljeg društvenog progresa mogu uspešno razrešavati samo na liniji interesa i političkih zahteva radničke klase (zbog čega ona prirodno postaje okosnica novog „istorijskog bloka" osnovnih socijalnih snaga datoga društva — u smislu u kome je o tome govorio Gramši);

b) takvu društveno-političku poziciju radničke klase i takav razvijen mehanizam neposredne demokratije koji joj omogućuje da u praksi ostvaruje presudan i direktan uticaj na pravac rešavanja opštih pitanja društvenog života i razvoja u skladu sa svojim osnovnim klasnim interesom koji ona sama i neposredno izražava.

Polazeći od toga da su obe ove pretpostavke već ostvarene u našem društvu i na tome graditi teorijske i političke zaključke znači, svesno ili nesvesno, napustiti tle socijalne realnosti. A ponekad se, na osnovu takvog rezonovanja, izvode i vrlo dalekosežni zaključci, razume se — sa određenim ideološkim i političkim implikacijama.

10. Iz zaključka da je radnička klasa već postala u punom i pravom smislu te reči „nacionalna klasa" proizlazi dalje da se njeni interesi podudaraju sa interesima *svih drugih društvenih slojeva*, odnosno da se svi ti interesi utapaju bez ostatka i izražavaju isključivo kroz interes radničke klase kao potpuno dominantne društvene snage.

Svaki zahtev s gledišta posebnih nacionalnih interesa bez obzira na to ko su njegovi nosioci i kakva je njegova realna suština dobija time legitimaciju i odoru klasnog interesa.

Pri tome se previđaju bitne činjenice koje daju obeležje sadašnjoj fazi razvoja našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema. Previđa se:

prvo, da je tek otvorena borba za pretvaranje radničke klase u istinskog nosioca celokupnog procesa društvene reprodukcije i odlučivanja o višku društvenoga rada, što znači da je etatizam u sferi proširene reprodukcije još nesavladan i ima još uvek vrlo snažna uporišta;

drugo, da delovanje tržišnih zakona u uslovima vrlo nejednake ekonomske razvijenosti pojedinih krajeva i regiona i vrlo neujednačenih uslova privređivanja za pojedine privredne grane dovodi do reprodukovanja i uvećavanja ekonomskih nejednakosti i sukoba interesa unutar radničke klase i da zbog toga državi i njenim organima, bila to savezna država ili republike, ostaje još uvek vrlo značajna uloga u regulisanju ekonomskih odnosa i utvrđivanju uslova privređivanja;

treće, da iz svih ovih razloga, i pored demokratizacije i samoupravnih preobražaja u postojećem političkom sistemu, taj sistem još nije prekoračio okvire političko-predstavničke demokratije i mehanizma političke države, što znači da se bitne odluke donose još uvek u ime radničke klase, a ne od radničke klase same.

U tim okolnostima kada postoji razvijen i uticajan političko-upravljački sloj, zastupanje nacionalnih interesa poistovećenih sa interesima radničke klase može da se pretvori u platformu novog političkog monopola.

11. Iza parole o jedinstvu nacionalnog i klasnog može se kriti i krije se često težnja da se određen, već uspostavljen monopol političkog odlučivanja legitimizira pozivanjem na najvažnije opšte društvene interese kojima se daje sveobuhvatnost i odgovarajuća ideološka i emocionalna težina.

Nekritičko poistovećivanje nacije i klase može da se pretvori u isto tako opasan politički sofizam kakav je predstavljalo i kakav predstavlja i danas poistovećivanje države i vladajuće klase. Taj sofizam, kojim se Staljin obilato služio, glasi otprilike ovako: radnička klasa je osvojila državnu vlast, država je postala njen instrument i prema tome što država čini može biti samo izraz interesa, volje i potreba radničke klase. Postoji, dakle, identičnost državnog i klasnog. Analogan sofizam sa analognim političkim implikacijama može se izvoditi i iz prerastanja radničke klase u nacionalnu klasu: pošto je radnička klasa postala „nacionalna", sve ono što nosioci političke vlasti u nacionalnoj državi proglase nacionalnim interesom predstavlja u isto vreme i interes same radničke klase. Tim putem bilo koji parcijalni interes može se podići na pijedestal neprikosnovenog nacionalnog interesa iza koga stoje prava nacije i njen suverenitet. A pošto je taj tako shvaćen interes ipso facto i interes radničke klase, to se on ne može kritički procenjivati ni osporavati ni sa stanovišta dugoročnih istorijskih interesa socijalizma i radničke klase te iste nacije. Pretpostavljena identičnost nacionalnog i klasnog čini takvu kritiku bespredmetnom, a sam „nacionalni interes" apsolutnim.

A stvari, međutim, ne stoje tako. Dokle god unutar društva, to jest unutar nacije, postoje elementi klasne heterogenosti i socijalne nejednakosti i dokle god je političko odlučivanje najvećim delom u rukama posebnog političko-predstavničkog sloja, dotle svako neposredno i vulgarno poistovećivanje nacionalnog i klasnog može da bude porazno za radničku klasu, opasno za njene stvarne dugoročne interese, i klasne i nacionalne. Drugim rečima, dokle god je izražavanje društvenih interesa i potreba politički posredovano i dok se na tom posredovanju gradi društvena moć posebnog upravljačkog sloja, dotle jednostrano poistovećivanje nacionalnog i klasnog može da bude instrument političke manipulacije masa.

„Nacionalizam je — kaže drug Kardelj — *u određenom momentu najsposobniji da zaslepi široke narodne mase i da ih na taj način onemogući da razlikuju svoje istinske i trajne interese od prolaznih utvara i kratkotrajnih egoističkih koristi."*[2]

Tu misao, tako aktuelnu i danas, Kardelj prethodno objašnjava ovako:

„On (buržoaski nacionalizam) se pojavljuje pre svega kao plašt za prikrivanje raznih antisocijalističkih tendencija, a i za zaštitu raznih egoističkih, partikularističkih interesa koji su u suprotnosti sa interesima zajednice. Dalje, pojavljuje se i kao izraz neravnomerne ekonomske razvijenosti Jugoslavije. I, najzad, pojavljuje se kao oblik spontane negativne reakcije na tendencije velikodržavnog i birokratskog centralizma i šovinizma.

Ovakve nacionalističke tendencije pojavljuju se ponekad i u radničkoj klasi, kad radni ljudi u slepom prakticizmu zaboravljaju da zbog

---

[2] Edvard Kardelj — Sperans, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, „Kultura", Beograd, 1960, str. 38—39.

trenutnih sitnih egoističkih koristi koje prikrivaju nacionalističkim reakcijama mogu proigrati mnogo veći sutrašnji i trajni interes radničke klase a time i svog sopstvenog naroda. Inače se u nacionalističkim manifestacijama izražava sve što je reakcionarno, idejno zaostalo ili trenutno dezorijentisano u našem društvenom životu."[3]

Sličnu misao pregnantno su izrazili i autori teza *Odnos klasnog i nacionalnog u suvremenom socijalizmu*[4]:

„Birokratija — kaže se u tezama — ne razvija i ne unapređuje, već naprotiv raskida internacionalističke veze između radnika raznih nacija i zemalja, a zadržava monopol i totalnu kontrolu nad svim oblicima međunacionalnih komunikacija, dovodeći nacije u položaj međusobne izolacije, suprotstavljanja i nametanja."

Ovi stavovi i upozorenja imaju izvanrednu političku aktuelnost i težinu. Zar se u našoj društveno-političkoj praksi ne srećemo sa jako izraženim tendencijama ka autarkizmu, sa nastojanjima da se pojedinim parcijalnim, sasvim konkretnim, ponekad i trivijalnim interesima da rang i tretman nacionalnih interesa, interesa čitave nacije, ili da se etatističkim sredstvima i metodima nastoji obezbediti prednost na jedinstvenom tržištu za određeni region ili određenu granu proizvodnje itd.? Sve je to, sigurno, i izraz objektivnih protivrečnosti, ali je kao politika koja se poziva na nacionalne interese u očiglednom sukobu sa stvarnim dugoročnim interesima radničke klase i radnih ljudi uopšte, pa, prema tome, i u sukobu sa njihovim pravim nacionalnim interesima. Olakim poistovećivanjem nacionalnog i klasnog dospeva se vrlo lako u klopku opasnog političkog sofizma. Mistifikovanje i apsolutiziranje nacionalnog interesa, koji se u isto vreme poistovećuje sa interesom klase i interesom socijalizma, predstavlja u stvari nasilje nad slobodom stvarnog i neposredno demokratskog izražavanja interesa potreba i društvenih aspiracija radnih ljudi. Ako svi oblici veza i komunikacija između radnih ljudi moraju nužno da prođu kroz republički državno-politički filter, ako nacionalna pripadnost, s obzirom na nacionalni monopol kadrovske politike, postaje vrlo važan, pa i presudan činilac za životnu situaciju pojedinaca i društvenih grupa, ako svaki sukob parcijalnih interesa teži da dobije i dobija „nacionalne dimenzije", onda postoje uslovi da se, umesto saveznog etatističkog monopola jave i učvrste novi centri osamostaljene političke moći. U ime formalno poistovećenog klasnog i nacionalnog interesa mogu se uspostaviti novi oblici otuđene autokratske vlasti nad klasama i nad nacijama. U društveno-ekonomskoj sferi bilo bi vaspostavljeno i ponovo učvršćeno političko tutorstvo birokratije nad radničkom klasom; u političkom sistemu bi ponovo ojačali političko-predstavnički i etatistički elementi na račun samoupravnih i neposredno demokratskih.

[3] Ibid.

[4] Stipe Šuvar, Andrija Dujić, Vatroslav Mimica, *Odnos klasnog i nacionalnog u suvremenom socijalizmu* (teze), zbornik *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*, „Naše teme", 1970, str. 14.

12. Dokle god postoji država, najbitnija politička komponenta prava nacija na samoopredeljenje jeste pravo na sopstvenu nacionalnu državu. To pravo mora biti poštovano i u praksi ostvarljivo i ostvareno kao pretpostavka i neophodan element emancipacije nacija bilo da je reč o nacionalno homogenim ili o nacionalno složenim društvenim i državnim celinama. U ovom pogledu politička vlast i dominacija radničke klase može značiti samo doslednije i potpunije ostvarivanje prava na samoopredeljenje nacija, a nikako njegovo sužavanje i ograničavanje.

Ali to je samo polazna osnova i pretpostavka kompleksnog procesa nacionalne emancipacije koji ne može preći granice klasnog društva, klasnih i s tim vezanih nacionalnih antagonizama ako ne uključi u sebe progresivna ostvarenja ukupnog procesa socijalističkog preobražaja društva — ekonomske i političke konsekvence oslobađanja čoveka i udruženog rada od državno-političke dominacije i tutorstva.

U višenacionalnom društvu koje se izgrađuje na samoupravnim osnovama nacionalna država i njen politički vrh ne može imati monopol izražavanja posebnih nacionalnih interesa i potreba jer to neminovno znači ograničavanje neposrednog samoupravnog povezivanja među pojedincima, među društvenim grupama i asocijacijama, pa i među realno postojećim nacionalnim zajednicama. Ako se društvena egzistencija posebnih nacija izražava *samo* preko suverene nacionalne države, dospeva se opet u začarani krug etatizma u kome — kao što celokupno istorijsko iskustvo potvrđuje — nema trajnog i progresivnog rešenja nacionalnog pitanja. Svako suprotstavljanje nacionalne emancipacije i samoupravne deetatizacije društvenog života vodi neminovno u istorijski ćorsokak.

U objektivno datim uslovima jugoslovenskog društva, a naročito u ovom prelomnom trenutku njegovog razvoja, podjednako je štetno i opasno kako negiranje činjenice da su republike nacionalne države nad kojima ne može biti neke nadnacionalne suverenosti federacije tako i jednostrano insistiranje na republičkoj državnosti kao jedinom obliku ostvarivanja slobode nacionalnog izražaja. Jačanje republika kao samoupravnih društveno-političkih zajednica i dalje učvršćivanje federacije *na toj osnovi* jeste ona istorijska formula u kojoj se izražava stapanje procesa nacionalne emancipacije sa osnovnim procesom oslobađanja rada.

13. Ukidanje svih elemenata nadnacionalne državne tvorevine u strukturi federacije, obezbeđenje stvarne suverenosti republika i pune autonomnosti pokrajina kao osnovnih faktora kreiranja zajedničke politike, punije izražavanje nacionalne samostalnosti i slobode nacionalnog života, — sve je to postalo očigledno neophodno za dalji društveni progres, za dalju afirmaciju socijalističkih društvenih odnosa. Ali te promene u sferi političke organizacije, u strukturi federacije, mogu biti zaštićene od birokratsko-etatističke degradacije i od dejstva reakcionarnog nacionalizma samo ako su neposredno uklopljene u širi proces društvenog oslobađanja rada, ako znače jačanje položaja udruženog rada i u sferi materijalne proizvodnje i raspodele, kao i u sferi političkog odlučivanja. Imperativ našeg socijalističkog razvitka u ovom trenutku jeste

da se ukidanje savremenog centralizma iskoristi u punoj meri za nove prodore samoupravljanja, za još brži i svestraniji razmah samoupravne integracije bez političkog tutorstva, ograničavanja i nametanja. To znači, i u ekonomskoj i u političkoj sferi, oslobađanje proizvođača od dominacije činilaca koji su van domašaja njegove stvarne kontrole i uticaja. ***Radnička klasa u svakoj naciji izrasta zaista u nacionalnu klasu time što dolazi u poziciju da kroz sistem samoupravnih odnosa sve slobodnije izražava svoje složene mnogostrane i izdiferencirane interese i da sama unutar sebe i unutar društva vrši usklađivanje tih interesa uz sve manje političkog posredovanja.*** **Jednom rečju, radnička klasa postaje zaista vodeća društvena snaga u krilu sopstvene nacije u onoj meri u kojoj kroz samoupravnu integraciju i razvoj neposredne demokratije izrasta u stvarnog subjekta ukupnog procesa društvene reprodukcije.**

To pretpostavlja da se, uporedo sa drugim promenama u političkom sistemu, ostvare u punoj meri intencije amandmana XXI i XXII. Položaj čoveka u udruženom radu i samoupravna integracija ne samo među preduzećima i njihovim asocijacijama nego i među raznim sferama društvene delatnosti mora u mnogo većoj meri nego do sada da se osloni na objektivne zakonitosti robne proizvodnje pod kontrolom samog udruženog rada. Razume se, političko tutorstvo biće utoliko manje potrebno i opravdano ukoliko u sam mehanizam samoupravne reprodukcije budu ugrađeni efikasni instrumenti zaštite ravnopravnog položaja radnih ljudi i pojedinih organizacija udruženog rada u složenim integrisanim celinama. Stavljanje ukupnog procesa društvene reprodukcije pod kontrolu samog udruženog rada i odgovarajući položaj radnog čoveka u svakoj ćeliji, u svakoj jedinici udruženog rada, jeste onaj bitni samoupravni elemenat u sadašnjim promenama u političkom sistemu bez kojeg bi te promene ostale bez stvarne demokratske sadržine. Samo na takvom položaju udruženog rada mogu da se razviju i učvršte oblici neposredno-demokratskog odlučivanja i van privrede u svim interesnim i političkim zajednicama, od mesne zajednice i komune do pokrajine, republike i federacije. Delegatski sistem utemeljen u radnoj organizaciji i mesnoj zajednici i u raznim samoupravnim oblicima interesnog udruživanja moći će tek u tim uslovima da zameni postepeno mehanizam političke države i kada je reč o odlučivanju o poslovima šireg društvenog značaja i o utvrđivanju osnovnih pravaca razvoja društvene zajednice kao celine.

14. U obezbeđivanju ovakvog kursa društvenog razvoja i daljeg preobražaja političkog sistema glavna uloga pripada organizovanim snagama socijalističke svesti, a pre svega samom Savezu komunista. Ne ističe se bez razloga integrativna uloga koju Savez komunista treba da ostvaruje u uslovima široke demokratske decentralizacije i policentrizma u političkom odlučivanju. Međutim, tu novu ulogu Savez komunista ne bi mogao efikasno da vrši ako bi on sam ostao van procesa decentralizacije, van procesa ujedinjavanja društva ne na političkim i administrativnim, već na samoupravnim osnovama. U protivnom, integrativna uloga Saveza komunista pretvorila bi ovu organizaciju u konzervativnu

društvenu silu. To znači da dalji razvoj našeg političkog sistema pretpostavlja i dalji preobražaj Saveza komunista od partije koja vlada preko državnog aparata u unutrašnju snagu samoupravne organizacije društva. Inače bismo vrlo skoro mesto jedinstvenog Saveza komunista dobili šest republičkih partija — šest nosilaca republičkog etatizma.

Prema tome, uporedo sa dubokim promenama koje se vrše u državno-političkom mehanizmu mora se nastaviti i ubrzati proces daljeg preobražaja Saveza komunista od partije koja „predstavlja" interese radničke klase i odlučuje u ime klase, u organizaciju koja služi kao neposredan instrument oslobađanja klase od birokratsko-političkog tutorstva svake vrste. U takvim uslovima tek postojanje nacionalnih partija isto je tako prirodna stvar kao i postojanje njihovog jedinstva. No, to je moguće samo ako Savez komunista zaista bude nosilac idejnih vrednosti i sinteze osnovnih težnji i interesa radničke klase, a ne advokat parcijalnih interesa u jednom mehanizmu političke države.

Juraj Hrženjak

POLOŽAJ OPĆINE U POLITIČKOM SISTEMU

Ako bismo poslijeratni razvoj i izgradnju političkog sistema mogli nazvati eksperimentalnim: traženje oblika i metoda u kojima će se najbrže ostvarivati historijske težnje čovjeka, mogli bismo reći da smo akumulirali potrebna iskustva i saznanja, da smo došli u pogodnu situaciju u kojoj su stvari zrelije za temeljitu i jasnije utvrđenu politiku sistema.

Politički programi, rezolucije i zaključci političkih foruma, kao i Ustav utvrdili su principe i načela izgradnje neposredne socijalističke demokracije. Pored najprogresivnijih institucija buržoaske demokracije koje su već realnost u našem životu, ugrađena su i načela suverenosti radnih ljudi, raspodjele prema radu, društvena solidarnost, socijalistički humanizam itd., uključujući i najrevolucionarniju instituciju epohe — radničko upravljanje, u kome nije osnovna koheziona snaga društva državna vlast, kao sila nad ljudima, već neposredne odluke i dogovori radnih ljudi na osnovi svijesti, interesa i solidarnosti.

Na spomenutim i drugim idejno-političkim načelima izgrađuje se socijalistički politički sistem u nas. Rezultati i iskustva u tom razvoju su, nesumnjivo, vrijedni i veliki.

Približili smo se točki koju ne bi trebalo preskočiti a da se ne osvrnemo na pređeni put, da prethodno ne saberemo i analiziramo uspjehe i slabosti i da na osnovi rezultata ne utvrdimo dalju trasu. Pri tome kritičke ocjene sadašnjeg funkcioniranja političkog sistema i pojedinih institucija ne znače negiranje uspjeha i rezultata, nego, naprotiv, upravo na osnovi uspjeha i rezultata mogu se savladati slabosti i ići brže naprijed.

Od tih činjenica polaze i neke aktuelne političke akcije kao što su:

a) Saznanje da postojeće normativno stanje treba uskladiti sa stepenom razvoja društva.

U tom cilju je pokrenuta revizija Ustava i zakona, na kojoj je angažiran veći broj eminentnih stručnjaka i političkih radnika u federaciji i u svim republikama i o čemu se već uveliko vodi javna debata. Revizija Ustava i zakona povlači za sobom i reviziju statuta općina, mjesnih zajednica, a i statutarnu regulativu radnih organizacija. Taj veliki

politički zadatak može se to uspješnije obaviti što će oni koji rade na tom poslu imati jasniju predodžbu o slabostima (prazninama, nedorečenostima, nejasnoćama, kompromisima itd.) važećih zakona i kakvo mjesto i uloga u odlučivanju pripada konkretnom radnom čovjeku, neposredno i kroz osnovne asocijacije: na mjestu rada, stanovanja i u predstavničkim tijelima.

b) Već dulje vrijeme se priprema II kongres samoupravljača. To je prilika i mjesto da se saberu, osvijetle i ocijene postignuti rezultati i stepen do koga smo došli u razvijanju i afirmaciji neposrednog i posrednog upravljanja i s kakvim smo se problemima susretali te kakva rješenja se traže ili nude. Od tog kongresa treba očekivati da mnoga pitanja osvijetli i da ureže dublju brazdu u nastojanja da uistinu čovjek bude kreator svog političkog sistema, a time i svoje budućnosti.

c) Vode se rasprave oko uspostavljanja novih odnosa među republikama i konstituiranja federacije u njenom originarnom ruhu. Prema tome, umjesto centralističko-etatističke savezne države, radi se na izgradnji federacije na osnovi zajedničkih interesa i samoupravnih prava svakog naroda i narodnosti. To mora imati značajne i svestrane reperkusije na konstituiranje republika kao suverenih država, ali istovremeno i kao socijalističkih društvenih zajednica u kojima sva vlast proizlazi i pripada radnom čovjeku, a ne novim ili starim etatističkim strukturama na nivou republike. To, naravno, mora imati odraza i na ulogu i položaj općina, na jačanje neposrednog upravljanja u mjesnim zajednicama i radnim organizacijama, to mora obogatiti slobode i ojačati samoupravljačka prava svakog čovjeka.

d) Sve je veća plima teoretskih rasprava i kritike komunalnog sistema i takozvane ustavne koncepcije komune po kojoj je komuna „osnovna društveno-politička zajednica vlasti i upravljanja", „polazna točka" u kompleksu političkog sistema itd. Ukazuje se i na to da je općina preširok teritorijalni okvir, a općinska skupština previše okrenuta državnim poslovima i vlasti, a da bi mogla trajno i sistematski njegovati neposredno upravljanje radnika na mjestu rada te radnika i drugih građana na mjestu stanovanja.

e) Kompleks neposrednog upravljanja često se mimoilazi ili se čak i isključuje iz razmatranja općine. Polazi se od federacije do komune i na njoj se stane. Međutim, organiziranje u bazi sve se više nameće društvu. Razmišljanja o tome kretanju su sve intenzivnija, pa je i to elemenat više za kompleksnije razmatranje političkog sistema.

U ovom članku pokušat ću ukazati na neke rezultate, pojave, gledanja i iskustva u razvoju neposrednog i posrednog upravljanja u osnovnim organizacijama i asocijacijama društvene baze, u općini i na dva kolosijeka političkog organiziranja, bez pretenzija da su moje ocjene i zaključivanje jedino prihvatljivi.

NEPOSREDNA DEMOKRACIJA I ODUMIRANJE DRŽAVE

Pred našim očima se odvija uporna borba za neposredno upravljanje, svuda gdje život nisu okovale norme države. To se potvrđuje u radnoj organizaciji, u mjesnoj zajednici i u različitim osnovnim organizacijama.

Neposredno upravljanje udruženog rada

U radnoj organizaciji već danas radnici neposredno rješavaju ili bi mogli rješavati velik broj svojih potreba i prava koja proizlaze iz rada i iz prava na samoupravljanje. U sve većem broju radnih organizacija radnici neposredno odlučuju: o zasnivanju i prestanku radnog odnosa, o zaštiti na radu, o odmoru i rekreaciji, o stvaranju uvjeta za svoje opće obrazovanje i stručno osposobljavanje, o nekim aspektima ličnog standarda, kao, na primjer, o ishrani u poduzeću, o nabavkama za potrebe porodice, o dječjoj zaštiti, o zaštiti majki radnica, o stambenim problemima, ostvarivanju penzionog i zdravstvenog osiguranja, o različitim pravima iz radnog odnosa itd. Radnici također neposredno odlučuju o udruživanju radnih organizacija ili o izdvajanju, neposredno biraju i opozivaju svoje predstavnike. Obrana poduzeća, samozaštita i drugi oblici zaštite društvene imovine i ličnosti radnika (putem disciplinskih komisija, mirovnih vijeća) također su pravo i dužnost radnika i ostvaruju se u radnoj organizaciji. Radnička solidarnost i međusobno ispomaganje za slučaj nesreće, pomoć u stručnom osposobljavanju i zapošljavanju djece zaposlenih radnika često se uspješno odvijaju u samoj radnoj organizaciji. U radnoj organizaciji radnik može ostvarivati i niz drugih prava i potreba, bilo da su ona povezana sa radnim odnosom ili proizlaze iz tog odnosa ili se odnose na pojedine građanske obaveze ili prava. Tako, na primjer, administracija jedne organizacije može voditi evidenciju o vojnim obavezama svojih radnika, o pribavljanju i otplati kredita, o poreskim obavezama i nizu drugih potreba radnika. Na taj način smanjuje se gubitak radnog vremena i olakšava se radniku svakodnevni život. Neke, doduše vrlo rijetke, radne organizacije[1] zadužuju svoju administraciju da obavlja sve javne poslove za radnike gdje njihova fizička prisutnost nije neophodna. One pribavljaju i vode svu neophodnu dokumentaciju radnika i izdaju potvrde u vezi s tim; vrše administrativne poslove oko ostvarivanja penzija i otpremnina za radnike i njihove porodice; vode evidenciju penzioniranih radnika (kao da su i dalje članovi kolektiva) da bi ih se prema potrebi moglo konzultirati i koristiti kao rezervnu radnu snagu itd.

Prikupljena i kodificirana bogata praksa u većim radnim organizacijama (normirana i nenormirana) pokazala bi još šire mogućnosti neposrednog upravljanja u ostvarivanju prava i dužnosti radnika. Radnici koji rade u manjim radnim organizacijama i radnjama također bi mogli

[1] Tvornica ulja Zagreb.

putem sekcije komora različitih granskih udruženja, udruženja poljoprivrednih proizvođača itd. ostvarivati prava iz radnog odnosa i rada. To bi ubrzalo orijentaciju na deetatizaciju odnosa u sferi proizvodnje i usluga. Čvrsto, normativno osiguranje prava radnih ljudi da faktički odlučuju o raspodjeli viška rada i o svom bruto osobnom dohotku bila bi realna materijalna osnova takvog deetatiziranog političkog sistema u okviru radnih organizacija i drugih asocijacija rada.

Neposredno upravljanje u mjesnoj zajednici

Teritorijalna osnovna društvena jedinica je mjesna zajednica. Svoja neposredna demokratska prava, lične i porodične potrebe već danas, sa više ili manje uspjeha, rješavaju ljudi (radnici i drugi građani) u svojoj teritorijalnoj mjesnoj zajednici.

U prirodnoj ili dogovorno konstituiranoj teritorijalnoj zajednici ljudi organiziraju neposredno odlučivanje većim dijelom o onim društvenim poslovima koji su neophodni za njihov standard i standard njihove porodice a koje ne mogu rješavati u okviru svoje radne organizacije. To su pretežno poslovi snabdijevanja te komunalne i zanatske usluge za koje su već utvrđeni i potrošački kodeksi u nekim općinama (Osijek, Stara Pazova i druge), zatim zdravstvene usluge, briga i organizacija dječje zaštite, osnovno obrazovanje, sportska i fiskulturna rekreacija, kulturno-prosvjetni i zabavni život, socijalna i druga međusobna susjedska pomoć, održavanje i upravljanje stambenim fondom, higijena kuća i naselja — u zajednici sa kućnim savjetima pripremanje za narodnu obranu, organiziranje civilne zaštite u slučajevima elementarnih i drugih nepogoda i epidemija, osiguravanje mira i reda, čuvanje lične i društvene imovine (putem organizacije samozaštite), mirenje zavađenih putem mirovnih vijeća itd.

Razvijenije mjesne zajednice su pogodan okvir za vođenje različitih evidencija i matičnih knjiga. Pored teritorijalnog okvira, mjesne zajednice funkcioniraju i kao interesne zajednice, od zajednica stanovanja do zajednica samozaštite i samoobrane. Neposredno upravljanje u okviru mjesnih zajednica gotovo u svim seoskim naseljima pokazalo se potpuno uspješnim i pruža neuporedivo veće rezultate od bilo kog oblika upravljanja do danas. I u urbaniziranim sredinama mjesne zajednice pokazuju sve veću vrijednost i učvršćuju se kao novi revolucionarni domet upravljanja (Novi Beograd, Zapruđe u Zagrebu, mjesne zajednice Osijeka, Splita itd.). Nesporno, sve što je dosad postignuto na planu realizacije ustavnog načela o pravu građana da u okviru svojih mjesnih zajednica neposredno rješavaju svoje svakodnevne potrebe i probleme, unatoč otpora birokratskih snaga, potvrda je njihove vrijednosti. Politička aktivnost je usmjerena na analize pozitivnih iskustava kako bi se razvijale adekvatne mjesne zajednice u urbaniziranim i seoskim sredinama, većim ili manjim naseljima sa različitom društvenom strukturom i raznolikim potrebama i zadacima. Nastoji se na tome da svim mjesnim

zajednicama bude zajednička karakteristika neposredno upravljanje građana bez obzira na strukturu, zadatke i urbanu sredinu i da se i dalje uporno njeguje dobrovoljnost i besplatnost društvenog rada u mjesnoj zajednici.

Neposredno upravljanje u društvenim organizacijama

U političkim osnovnim organizacijama, naročito na skupovima Socijalističkog saveza i Saveza sindikata, radni ljudi u poduzećima i na mjestu stanovanja raspravljaju o stanju, problemima, pojavama u vezi s funkcioniranjem političkog sistema općenito i posebno neposredne demokracije. U tim raspravama oni doprinose svoj obol izgradnji politike i političkog sistema, kao i neophodnog jedinstva u proizvodnji i različitim akcijama na rješavanju svakodnevnih potreba. Političke i društvene organizacije imaju, između ostalog, velike obaveze da svoje članstvo maksimalno i svestrano informiraju i da pomažu u pravilnom izboru kadrova.

Na deetatizaciji našeg društva, na suštinskoj orijentaciji izgradnje socijalističkog političkog sistema, na bazi neposrednog upravljanja radnih ljudi, mogu i moraju se sasvim određeno i do kraja angažovati: Savez komunista, Socijalistički savez, sindikat, omladina, Savez boraca i dr.

Od subjektivnih društveno-politički organiziranih snaga traže se, pored stavova, trajne neposredne akcije, kao i zastupanje konkretnih rješenja koja su u praksi već provjerili radni ljudi. Na taj način će jačati samoupravljački položaj radnog čovjeka, a u neposrednoj demokratskoj aktivnosti mijenjat će se i same društveno-političke organizacije u pravcu sve veće demokratizacije, a kao takve one će imati sve veću podršku radnika i drugih građana u mijenjanju karaktera države i njenih institucija od pretežno vladajućih u pretežno uslužne.

Pored političkih organizacija, ljudi se organiziraju i u različite druge društvene organizacije, udruženja građana, društva i klubove (Crveni križ, vatrogasno društvo, pjevačko, muzičko i sportsko društvo, udruženje prosvjetnih, zdravstvenih itd. radnika). U tim osnovnim asocijacijama, bilo iz osjećaja političke potrebe bilo zbog stručnog povezivanja bilo zbog hobija i zabave, čovjek ima uvijek priliku da učestvuje u upravljanju u svojoj organizaciji i da tako širi svoj utjecaj na politiku i društveno-ekonomski život.

Razvijenost i bogatstvo oblika i metoda neposrednog upravljanja

Oblici i metode neposredne demokracije u radnoj organizaciji i mjesnoj zajednici pružaju široke mogućnosti ispoljavanja volje i svijesti ljudi. Među najrazvijenije i najčešće upotrebljavane spadaju: izbori, referendum, zborovi birača (osobito ako se ne sazivaju zbog formalnih raz-

loga), zborovi građana, zborovi radnih ljudi, zborovi i savjeti potrošača i korisnika usluga, skupovi stanara itd., te njihovi osnovni izvršni organi kao što su radnički savjeti, savjeti mjesnih zajednica, savjeti potrošača, kućni savjeti, mirovna vijeća, različiti odbori i komisije radničkih savjeta i savjeta mjesnih zajednica, zatim sjednice članstva političkih i drugih društvenih organizacija, udruženja građana, društava itd. Društvena vrijednost ovih oblika neposredne demokracije neprekidno se u životu potvrđuje. S uspjehom se razvijaju i nove metode verificiranja stavova i volje građana kao što su ankete i intervjui.

Iskustva te neposredne demokratske baze su vrlo značajna i vrlo indikativna u kom pravcu treba izgrađivati politički sistem.

Taj ogromni društveni potencijal radni čovjek je izgradio i organizirao na osnovi idejno-političkih stavova i načela. Naime, već dosadašnji rezultati neposredne demokracije nas do te mjere ohrabruju da možemo zahtijevati ustavno utvrđivanje deetatizirane sfere poslova i odnosa od svakodnevnog interesa za čovjeka koji se mogu na samoupravnoj osnovi rješavati u radnoj organizaciji, mjesnoj zajednici, u društvenim organizacijama i udruženjima građana.

Zajedno uzeto, društvena baza se sve vidljivije i uspješnije organizira kao zaseban cjelovit model neposredne demokracije, kao praktičan model odumiranja državnih funkcija u tim okvirima.

POLOŽAJ OPĆINE

Mnogo se u posljednje dvije do tri godine govori i piše o općini. Na njenu adresu je upućeno i hvala i kritike i ona zaslužuje i jedno i drugo.

Izgrađivanjem samoupravnih komuna-općina, nasuprot etatiziranih i centraliziranih narodnih odbora, željelo se u prvom redu stvoriti šire mogućnosti za neposredno upravljanje i odlučivanje građana o društvenim poslovima. Ne ulazeći u to koliko je decentralizacija državnih funkcija na općinu doprinijela i deetatizaciji tih funkcija, što je također velik politički uspjeh, ja ću se zadržati na pitanju doprinosa općine neposrednom upravljanju.

Velikim dometom u izgradnji političkog sistema s pravom se smatralo utvrđivanje u Ustavu[2] nekih najvažnijih načela i principa neposrednog upravljanja radnih ljudi. U točki IX Uvodnih načela utvrđeno je da su upravo Uvodna načela Ustava „osnova tumačenja Ustava i zakona, kao i djelovanja sviju i svakoga“.

Međutim, realizacija tih ustavnih načela u proteklih osam godina se uglavnom sastojala u njihovu propisivanju u zakone, statute i druge normativne akte. (Jedni pri tome tvrde da ta ustavna načela imaju samo programski karakter, da se misli na njihovo ostvarivanje pro futuro; drugi ih smatraju agitacionim parolama.) Činjenica je, međutim, da su

[2] U IV, V i VI dijelu Uvodnih načela Ustava SFRJ i u članu 7, 9, 15, 34, 71, 73, 75, 77, 89, 94, 95, 104. i nekim drugim.

konkretni sadržaj rada i prava općine gotovo jednako regulirani novim Ustavom kao što ih je regulirao Opći zakon o narodnim odborima od 1952. i takozvani uzorni statut Kranja.

Ustavom su utvrđene općine kao osnovne društveno-političke zajednice koje „u okviru Ustava i zakona“ svojim statutom utvrđuju svoja prava i dužnosti i način njihova ostvarivanja. „Radi izvršavanja svojih prava i dužnosti općina samostalno donosi propise, društveni plan i budžet i osniva svoje fondove“, a u okviru zakonom utvrđenih izvora i vrsta prihoda „općina samostalno utvrđuje i svoje prihode i raspolaže njima“.[3]

Pojedini politički forumi i pojedinci inzistiraju upravo na realizaciji toga dijela Ustava — takozvane ustavne koncepcije općine. Pri tome misle prvenstveno na doslovnu realizaciju člana 96, 98. i 99. Ustava SFRJ, jer da će se tim putem realizirati i načela suverenosti radnih ljudi i njihovih osnovnih asocijacija. U prednja tri člana, izolirano uzeto od kompleksa ostalih načela, normirani su zadaci i prava po kojima bi se općina mogla više osamostaliti prema bazi i prema republici i još više razvijati u „samoupravnu i samostalnu organizaciju“ poput države.[4]

Dodamo li tome da općina (općinska skupština, predsjednik i uprava) ima svoju stručnu organizaciju, tehničku opremu te političku i izvršnu vlast, možemo bez dilema reći da imamo posla sa malom državom, sa ozbiljnim reperkusijama u odnosu na provođenje načela neposredne demokracije u društvenoj bazi. Zakonski propisi su također djelovali u tom pravcu. Na primjer, osnovni zakon o upravljanju stambenim fondom, uz sve političko inzistiranje na neposrednoj demokraciji, isključio je afirmirane skupove stanara i kućne savjete od faktičnog upravljanja u toj značajnoj oblasti. I do danas je zakonodavac ostao gluh na zahtjeve Smjernica Predsjedništva i IK CK SKJ, Zaključke IX kongresa SKJ i desetine rezolucija — organizacija Saveza sindikata, SSRN i drugih.

Članom 99. Ustava, na primjer, općina (općinska skupština) je ovlaštena da uređuje korištenje zemljišta, stambenih zgrada itd., a da nije, izuzev paušalno u načelima, uslovljeno to njezino pravo suradnjom s korisnicima i drugim društvenim faktorima: u mjesnim zajednicama, kućnim savjetima ili ma kakvim drugim oblikom utjecaja zainteresiranog društva i već postojećih i afirmiranih oblika neposrednog upravljanja.

---

[3] Ustav SFRJ, član 99.

[4] Uz veći broj zadataka koje radni ljudi-građani uistinu mogu rješavati u okviru općine, u članu 96. se daje općini u nadležnost da osigurava materijalne i druge uvjete za rad ljudi i razvitak proizvodnih snaga te da usklađuje pojedinačne i zajedničke interese s općim interesima itd.

Svojim statutom (član 98) općina je ovlašćena da (u okviru Ustava i zakona) regulira svoja prava i dužnosti i način njihova ostvarivanja, što joj faktički omogućuje da se zatvara prema vani, da prema unutra suvereno utvrđuje, pored ostalog, područja, organizaciju i prava mjesnih zajednica itd.

Uz prednja dva člana ide i član 99. Ustava, po kome „radi izvršavanja svojih prava i dužnosti općina samostalno donosi propise, društveni plan i budžet i osniva svoje fondove“ i u okviru zakonom utvrđenih izvora i vrsta prihoda utvrđuje svoje prihode i raspolaže njima.

Monopolne komunalne i slične radne organizacije na osnovi zakona i općinskih odluka propisuju kazne, primjenjuju brojne sankcije, utvrđuju vrlo teške uslove za normalno korištenje usluga građana. Njihovi samovoljni postupci ne rijetko dovode građane u bespomoćne situacije.

Ustav, kao što smo vidjeli, i zakoni u mnogim stvarima ovlašćuju općinsku skupštinu da svojim statutom, planovima i odlukama regulira odnose, dužnosti i prava građana „u skladu s Ustavom i zakonom". Međutim, neke odluke, bez obzira na to što su formalno u skladu s Ustavom i zakonom i što im se sa pravnog stanovišta ne može prigovarati, proizvode socijalne probleme i nepravde i u suprotnosti su sa stvarnim pravima i sa općom ljudskom etikom. Tako, na primjer, prodaja eksproprirаnog zemljišta, višestruka naplata rente, naplata različitih paušala i taksa bez odgovarajućih usluga itd.

Dosljedno takvoj praksi općina, Ustav (u članu 88) daje građanima samo pravo „raspravljati" o radu državnih organa, organa društvenog upravljanja (i općinske skupštine) ili organizacija koje vrše poslove od javnog interesa, „stavljati primjedbe" na njihov rada i "podnositi" prijedloge neposredno ili putem organizacije itd. Građani imaju pravo odlučivati samo ako ih na to zakon i statut, u konkretnom slučaju, ovlasti.[5] Kako takovih konkretnih ovlaštenja, kad je riječ o društvenim poslovima i planovima na nivou općine i drugih širih asocijacija, ima malo, građani o malo čemu u općini konkretno i definitivno odlučuju.

Drugačije stoji stvar sa državnom upravom. Ustavom su precizirani poslovi i zadaci organa uprave: „izvršavaju zakone, društvene planove i druge akte skupštine, provode utvrđenu politiku, prate stanje u određenoj oblasti, organiziraju i obavljaju određene službe, rješavaju u upravnim stvarima, vrše upravni nadzor i druge upravne djelatnosti, pripremaju akte i obavljaju druge stručne poslove za skupštinu i njezine političko-izvršne organe". Kao što se vidi, Ustav daje upravi bitna, za politički sistem, sasvim konkretna prava i zadatke da bi na tom pravu sistem mogao potpuno samostalno funkcionirati. To je potpun kontinuitet funkcija uprave s onima u administrativnom razdoblju.

Uspoređujući prava organa uprave s pravima građana i njihovih organa neposrednog upravljanja, očita je razlika u korist organa uprave. Dominantan položaj je organa uprave općine i u odnosu na izvršno-političke organe — savjete, koji također „prate stanje", „staraju se" itd. o ostvarivanju politike i o izvršavanju zakona, društvenih planova i drugih akata skupštine.

Daljnja demokratizacija i jačanje samoupravljanja u općinama uslovljava se (a) većim financijskim sredstvima i (b) većom normativnom samostalnošću.

Ad (a). Metodama i izvorima, a naročito samostalnosti financiranja općinskih skupština daje se veliko značenje. Nema sumnje da je nužna

[5] Građani imaju konkretnu mogućnost i pravo da odlučuju u vezi sa mjesnim samodoprinosom u mjesnim zajednicama, a u radnoj organizaciji u vezi sa integracijom i u još nekim slučajevima od formalnog značenja.

financijska samostalnost općine prema republici i federaciji, ali to ne bi smjelo biti osamostaljivanje i prema radnim ljudima i njihovim osnovnim radnim organizacijama koji stvaraju sredstva. Prema dosadašnjim iskustvima iz funkcioniranja općinskog skupštinskog sistema i uprave, nikakva količina sredstava ne garantira automatski i više neposredne demokracije.

Konstatacije u nekim dokumentima da samoupravno i demokratsko formiranje budžeta i fondova, uz neposredno učešće konkretnog čovjeka, jest „dug proces“ (to ne mora biti jer se takve metode već provode s velikim uspjehom u nekim općinama uz snažno angažiranje subjektivnih snaga) ukazuju na mogućnost, a i težnje daljnjeg zadržavanja etatističkih metoda u formiranju i trošenju općinskih sredstava.

Objektivna i dugotrajna rješenja materijalnog položaja općina su u maksimalno mogućem deetatiziranju financiranja društvene nadgradnje.

Politički je zahtjev (i u Uvodnim načelima Ustava jasno utvrđen) da se sredstva ostave proizvođačima koji ih ostvaruju. Oni treba da ocjenjuju prijedloge programa općinske organizacije, a ne općina da ocjenjuje prijedloge radnika i na volju joj je hoće li ih prihvatiti ili ne. Onaj tko stvara sredstva treba da odlučuje u što će se ona trošiti.

Ad (b). Autonomnije normiranje djelatnosti općine, to jest općinske skupštine i njezinih organa, smatra se također bitnim za ostvarivanje takozvane ustavne koncepcije općine.

Općina mora biti samostalna i samoupravna na onim područjima aktivnosti i u onoj mjeri u kojoj je to neophodno da bi skupština i drugi zajednički organi općine mogli korisno vršiti funkcije zbog kojih su konstituirani. Međutim, tu samostalnost ne treba apsolutizirati, ne treba je učiniti ciljem, jer tim bi se putem izdizala općina (općinska skupština) iznad društvene baze, iznad građana i njihovih osnovnih asocijacija, a to je suprotno idejnim načelima samoupravnog socijalističkog društva, odnosno samoupravnim pravima radnog čovjeka u mjesnoj zajednici, radnoj i društvenoj organizaciji. Plediranje u jednoj rezoluciji Savezne skupštine[6] i u drugim dokumentima da općina „mora“, „treba“, da konzultira građane, da konstituira svoje odluke na volji radnika i građana itd. u većem broju općina će i dalje ostati glas vapijućeg.

Demokratske metode rada, da bi bile svestranije normativno ugrađene u sistem, traže velike društveno-političke napore, svijest i odgovornost pred građanima. Njihov ishod nije unaprijed osiguran po želji pojedinaca. Naprotiv, normativno i organizaciono je uvijek osigurana primjena administrativnih mjera, a u nekim slučajevima i uz formalno demokratsko pokriće.

Naime, i u spomenutoj rezoluciji i u drugim dokumentima konstatira se da se u većini sadašnjih općina snažno ispoljava državna vlast, da se sporo oslobađa etatističko-birokratskih metoda, da samoupravnost čov-

[6] Rezolucija o društveno-ekonomskom i političkom položaju općine i o daljnjem razvoju samoupravnih odnosa u općini.

jeka i neposredno-demokratska praksa ne dolaze u općinskoj skupštini i njezinim organima do izražaja ni u onoj mjeri u kojoj je to objektivno moguće itd. To je posljedica i činjenice da je općinska skupština upućena da 80% svojih kapaciteta i skoro 100% sredstava troši na provođenje preciznih saveznih i republičkih zakona.

Normativnu i financijsku samostalnost općine trebalo bi vrlo kompletno uvjetovati objektivno i egzaktno utvrđenim interesima i voljom radnih ljudi i njihovih neposrednih asocijacija: radnih organizacija, mjesnih zajednica, društvenih organizacija, udruženja građana i različitih oblika neposrednog odlučivanja.

Kao što se vidi, općina i općinska skupština su danas na raskrsnici svoga razvoja. Ili će se dalje smatrati „osnovnom zajednicom vlasti i upravljanja" i učvršćivati kao etatistička organizacija ili će se izgrađivati u asocijaciju ravnopravnih i slobodnih građana i njihovih radnih i društvenih organizacija te mjesnih zajednica. Elemenata ima i za jedan i za drugi put (iako zasad znatno više onih koji općinu usmjeravaju na formiranje male države).

Čovjek sa svojom porodicom, svojom radnom organizacijom, mjesnom zajednicom, različitim asocijacijama, organizacijama, društvima i udruženjima ne može se poistovjetiti sa ovakvom današnjom općinom i prihvatiti je kao osnovnu zajednicu jer bi to značilo negirati i čovjeka i njegove primarne i stvarne osnovne asocijacije.

Koncept općine[7] koji općinu tretira kao osnovnu političko-teritorijalnu zajednicu vlasti i upravljanja kao nešto apsolutno, unaprijed dano, bez čega politički sistem kao da ne bi mogao egzistirati, nije ni idejno ni političko-sistemski realan koncept.

Različite kooperacije i integracije, povezivanje izvora sirovina sa centrima prerade, tržištem itd. davno su već probile okvire općine tako da je o koncepciji općine kao ekonomskoj zajednici koja stvara uvjete za razvitak proizvodnih snaga teško govoriti (ta uloga se danas svodi uglavnom na nuđenje prostora, sirovina, ljudskog faktora, škola, saobraćaja, vode i komunalija, ukoliko su takvi uvjeti stvoreni). Pa ipak smo svjedoci silnih napora koje čine općine da bi se nametnule privredi, da bi prostorno stvorile uvjete za određenu proizvodnju kojoj je ekonomska perspektiva sumnjiva.

I neke komunalne službe se organiziraju preko okvira općine. Uporedo s tim odvija se proces osamostaljivanja komunalnih službi, kao zasebnih radnih organizacija od posebnog društvenog interesa na području općine, sa većim ili manjim utjecajem općine na njih.

---

[7] Učvršćivanju takvog koncepta općine doprinijelo je ukidanje kotareva. Ne treba, naime, zaboraviti da smo do 1952. imali mjesne, rajonske, kotarske, okružne itd. narodne odbore. Tek od 1952. do 1955. ugrađujemo općinu u politički sistem. U tom razdoblju se izgrađuje i naša koncepcija komunalnog sistema. Od toga vremena do danas općini su davane brojne injekcije organizacione, materijalne i sadržajne prirode. U kvantitativnom pogledu samo od 1955. do 1965. broj općina se smanjio od 1.479 na 577 sa površinom od 500 km^2 u prosjeku i sa prosječno 50.000 stanovnika po općini (u rasponu od 1.500 do 600.000 stanovnika).

To sve treba imati u vidu upravo u ovom razdoblju kad se decentraliziraju ili se priprema decentralizacija brojnih funkcija sa republike na općine i naročito kad sve više faktora čuje, inače opravdane, zahtjeve općina za većom normativnom samostalnošću i za većom slobodom utvrđivanja izvora i stopa financiranja poslova općine.

DVA KOLOSIJEKA POLITIČKOG SISTEMA

Kao što vidimo, u nas u stvari u isto vrijeme egzistiraju dva politička sistema na dva kolosijeka, a to ima svoje reperkusije na rezultate, na društvenu odgovornost, na društvene odnose, na svijest ljudi i na svakodnevnu praksu upravljanja.

Prvo, državno upravljanje, organizirano odozgo prema dolje, do općine, s organiziranom državnom upravom utvrđeno je Ustavom, zakonima i statutima. Utvrđen je i reguliran „samoupravni" način donošenja i provođenja zakona i odluka predstavničkih tijela, skupština, radničkih savjeta i drugih organa upravljanja, bez dovoljno preciznih i konkretnih obaveza (izuzev iznimaka) da se oslanjaju na zahtjeve, interese i neposredno-demokratske odluke radnih ljudi u društvenoj bazi.

Kolosijek državne uprave završava općinom „kao osnovnom društveno-političkom zajednicom vlasti i upravljanja". Upravni postupak počinje u općinskom mehanizmu (skupština i uprava) i završava u tom mehanizmu (prvostepeno rješenje upravnih organa i drugostepeno izvršno-političkih) ili u republičkoj upravi.

Kad je riječ o općinskom mehanizmu kao osnovnoj političkoj vlasti, onda se takve karakteristike u političkom sistemu podrazumijevaju. Međutim, kad je riječ o drugom kolosijeku, o društvenom upravljanju koje pojmovno uključuje neposredno i posredno upravljanje, onda taj općinsko-upravni mehanizam nije više osnovni i razrješavanje različitih interesa i sporova nije više samo stvar političke, to jest državne vlasti. Zahtjevi radnih kolektiva i građana da odlučuju o što većem broju pitanja od interesa za poduzeće, porodicu, čovjeka temelje se na iskustvu da su demokratskim putem donesene odluke kvalitetne i pravilne i upravo zato na njihovu provođenju učestvuju široke društvene snage koje su ih i donijele. U takvim odlukama i akcijama potpuno je realizirana i društvena kontrola i odgovornost. Prema tome, samo u okviru radikalne i odlučne orijentacije na to da se ozakonjuje samoupravljačko društvo, da ono utvrđuje norme društvenih odnosa i da stvara takve institucije i organizacije upravljanja i vlasti koje će mu potpuno služiti, do punog izražaja i do pune realizacije mogu doći idejno-politička načela i principi.

Pored odvijanja istih poslova na osnovna dva kolosijeka, još ima na sporednim kolosijecima dupliranja aktivnosti i višestrukog rasipanja snaga. Na istim zadacima često se aktiviraju na isti način Socijalistički savez, Savez komunista, sindikati, skupštine društveno-političkih zajednica, njihove komisije i odbori. To odugovlači rješenja, zamagljuje od-

govornost i intenzitet rada, loše koristi kadrove i ljudsko znanje, zloupotrebljava čovjekovo vrijeme itd., a da posljedice takvog rada budu teže, događa se da svi napori društvenih organa padaju pred „argumentima“ državnih organa.

Nadalje, zajednice kao što su zajednice socijalnog i zdravstvenog osiguranja, obrazovanja, vodne zajednice itd. razvijaju svoj aparat upravljanja, a u isto vrijeme i državna uprava, po sili zakona, zadržala je dio aparata i još uvijek znatna prava iz tih oblasti.

Posljedice dvokolosječnog sistema su i stvaranje dvostrukog aparata upravljanja. Naime, neposredno i posredno društveno upravljanje u svojem funkcioniranju upućeno je na različite institucije, među kojima i na državnu upravu u općini ili republici u vezi sa stručnom pomoći, materijalnim sredstvima, dokumentacijom itd. Budući da je takav oslonac isključivo na upravu pokazao defekte (jednostranost, birokratizam i slično), društveno-upravljački mehanizam traži izlaz u formiranju posebnog, paralelnog aparata nasuprot aparatu državne uprave. Tako, pored sekretarijata, odjela i zavoda uprave, uzimaju se u odbore i komisije predstavničkih tijela savjetnici i drugi službenici ili se formiraju posebni centri i grupe. Uvodi se posebno nagrađivanje članova pojedinih komisija da bi ih se „privuklo“ na društveni rad. Naručuju se posebni istraživački elaborati kod zavoda i instituta da bi se izišlo „sa svojim materijalima“ kao alternativnom materijalu upravnih organa. Čak i u neke mjesne zajednice, mirovna vijeća itd. uvlači se administriranje i plaćanje službenika za vrlo malo, a često suvišnog administrativnog posla. Honorira se i opće rukovodioce i na taj način uvodi plaćanje društvenog rada, pod izgovorom da građani neće „badava“ raditi. (Istina, građani neće raditi birokratske i tuđe poslove, ali u većini hoće vršiti izborne društvene funkcije na koje ih izaberu njihove sredine i to smatraju svojom dužnošću i čašću.) Dakle, stvara se i dupli aparat da bi se uspješnije radilo na dva kolosijeka.

Sve to povećava i onako glomazan administrativni aparat, sve to enormno poskupljuje administrativne usluge i upravljanje na jednom i drugom kolosijeku. Naravno, sve to opterećuje proizvodnju preko dopustivih granica.

NEKE KARAKTERISTIKE I ZAHTJEVI MODELA POLITIČKOG SISTEMA NA SAMOUPRAVNIM OSNOVAMA

Progresivna kretanja i novi karakteristični elementi u političkom sistemu ukazuju da je moguće u sadašnjim uvjetima izgrađivati jedinstven politički sistem socijalističke demokracije i da nije potrebno produžavati sa političkim sistemom na dva kolosijeka. Međutim, da bi se to postiglo, neophodno je:

1. Početi dosljedno od osnove sistema, od čovjeka u udruženom radu i na mjestu stanovanja te od njegovih različitih osnovnih asocijacija i or-

ganizacija, kao i provjerenih oblika i metoda neposrednog upravljanja. U toj neposrednoj demokratskoj bazi, o kojoj sam naprijed govorio, kao modelu deetatiziranog upravljanja, čovjek jedino realno može neposredno upravljati i odlučivati. U tom cilju treba:

— Ustavom utvrditi deetatiziranu sferu poslova i odnosa od svakodnevnog interesa za čovjeka koji se mogu na samoupravnoj osnovi rješavati u radnoj organizaciji, mjesnoj zajednici, u društvenim organizacijama i udruženjima građana;

— Osnovni zadatak državnih institucija mora biti njegovanje i zaštita neposredne demokracije;

— Škole i fakulteti, naročito društvenog smjera i instituti društvenih nauka, svestranije bi se morali angažirati na političkom obrazovanju đaka i studenata, što podrazumijeva i temeljito ovladavanje političkim sistemom, kao i na sabiranju i na analiziranju prakse neposredne demokracije te obiljem studija obogatiti i pomoći njenu afirmaciju;

— Sredstva javnog komuniciranja, a posebno televizija, radio i lokalna štampa, morala bi u neposrednom upravljanju nalaziti najveći dio svog sadržaja i gotovo na senzacionalistički način otkrivati nove i uspješne metode neposrednog upravljanja, uspješan razvoj međuljudskih odnosa, kao i uspon čovjekove ličnosti;

— Od izvanredne je važnosti kodificirati metode i oblike rada, etička pravila i humanističke odnose kojima je bogat svakodnevni život i supstituirati to obilje društvenih normi svuda gdje državni zakoni i odluke nisu neophodni;

— U procesu revizije i kodifikacije Ustava i zakona trebalo bi normirati neposrednu demokraciju u zaseban sistem i usloviti funkcioniranje organa općine i drugih organa posrednog upravljanja funkcioniranjem neposredno-demokratskog sistema. To je pretpostavka opstanka i daljnjeg razvoja neposredne demokracije. Tako je moguće zamijeniti (istisnuti) sadašnju državnu organizaciju (obavljanja poslova) društvenom, neposredno-demokratskom, u većem dijelu svakodnevnih ljudskih poslova i odnosa. Tek na tako utvrđenoj i organiziranoj neposrednoj demokraciji u bazi i općina će mijenjati svoj pretežno državni karakter i izrastati u pretežno društvenu asocijaciju.

2. U širim (od osnovne društvene baze) teritorijalnim društveno-političkim i drugim zajednicama te različitim funkcionalnim i interesnim zajednicama radni ljudi mogu, u pravilu, samo posredno upravljati preko neposredno i posredno izabranih i odgovornih delegata. Prema tome, i na nivou općine upravljanje je posredno. Za novi model političkog sistema općinska skupština i općinska uprava imaju, svakako, veliko značenje.

Organizacijski, kao što sam već naprijed iznio, općinska skupština je u prvom redu organ državne vlasti, a tek onda i društvenog upravljanja. Kao takva ona provodi zakone i donosi odluke i rješenja i brine se o izvršenju zakona i svojih odluka. Takav organ općinska skupština i uprava će još dugo ostati. Međutim, za tu karakteristiku općinske skup-

štine ne može se vezivati funkcioniranje neposredne demokracije jer bi prije ona odumrla nego država.

U sistemu neposredne socijalističke demokracije bitna karakteristika općine, pored onog što je već rečeno, trebalo bi biti u prvom redu to da je ona asocijacija građana, zajednica mjesnih zajednica, komunalnih radnih organizacija, osnovne zdravstvene zaštite, osnovnog obrazovanja, snabdijevanja, kulture, rekreacije, društvenog života, planiranja razvoja, komunalnog standarda, centar društvene vlasti (a ne samo državne), društvenog raspravljanja i utvrđivanja politike, društvenog rješavanja problema i razrješavanja sporova koji se u njoj objektivno mogu razriješiti itd. Njen sadržaj, njene odluke, njene akcije bi u stvari trebale biti formalno oblikovanje volje i potreba, zajedničkih interesa društvene baze izraženih putem izabranih delegacija mjesnih zajednica, radnih i društvenih organizacija. Dakle, trebalo bi učiniti inverziju. Ono što je sada na prvom mjestu u funkcioniranju općinske skupštine došlo bi u drugi plan (naravno, samo ukoliko se odnosi na društvenu bazu), a ono što je na sporednom kolosijeku — odluke i volja radnih ljudi i njihovih asocijacija — zauzelo bi prvo mjesto u sadržaju i načinu rada općinske skupštine.

U neposredno-demokratskom modelu političkog sistema i državna uprava treba mijenjati svoj karakter: od vlasti nad društvom (čega još dosta u njoj ima) u sredstvo društva (za obranu socijalizma od vanjskog i unutrašnjeg neprijatelja). Takav karakter uprave, takav etatizam je koristan i potreban našem društvu. Zato treba lučiti funkcije državne uprave i uprave općenito koje koriste sistemu samoupravljanja i njegovoj izgradnji od onih koje stoje na putu i nameću se neposrednom upravljanju.[8] Njih treba likvidirati.

Iskustva već danas potvrđuju da u drukčijim uvjetima, na temelju drukčijih instrumenata i uprava drugačije radi i sa više povjerenja u ljude.[9]

Od tih iskustava se polazi u zahtjevu za osuvremenjivanjem uprave uopće i općinske uprave posebno i za njezinim postavljanjem na isti kolosijek po kojem se kreće izgradnja samoupravnog političkog sistema.

---

[8] Organiziranost i disciplinu ne treba poistovjećivati sa etatizmom i birokratizmom jer su oni trajan kvalitet uprave socijalističkog društva organiziranog na svijesti.

[9] Uprava se manje služi silom i kaznama, a više ukazuje na nesocijalističke pojave i ponašanje, upozorava pojedince, grupe i organizacije, poziva na suradnju sve društvene snage i pojedince, razvija sistem samozaštite građana itd. To su moćna sredstva društva koja upravu podižu na nov stepen. Zakonske sankcije koje najzad mora primijeniti državna uprava protiv štetočina, na zahtjev pojedinaca, društvenih organa ili na vlastitu inicijativu, moraju biti javne i primjerne. Nadalje, karakteristika suvremene uprave sastoji se i u tome što se ona orijentira više na praćenje efekata svojih mjera, analizu uzroka pojavama, s preventivnim sprečavanjem mogućih negativnih reperkusija u okviru ustavnih i zakonskih ovlaštenja.

Jedan od osnovnih zaključaka koji bi slijedio iz ovog izlaganja sastoji se u zahtjevu da se do kraja odgovorno i beskompromisno nastoji na realizaciji osnovnih načela socijalističkog političkog sistema po kojima radnička klasa — radni ljudi (i to konkretno kroz pojedinog radnika i građanina) imaju odlučujuću riječ. Svi organizacioni oblici i metode moraju biti u službi tog zadatka. Takav model socijalističkog sistema treba ostvarivati. Na njegove konture, kako ih život ocrtava, želio sam ukazati.

Muhamed Kešetović

SOCIJALISTIČKI SAVEZ I PROMJENE U POLITIČKOM SISTEMU

Tokom posljednje dvije godine u organizacijama SSRN vođena je diskusija o iskustvima i otvorenim savremenim problemima izgradnje i razvoja ove najmasovnije društveno-političke organizacije. Te diskusije i razmjena mišljenja finalizirane su usvajanjem posebnih dokumenata u republikama i pokrajinama, a negdje i izvjesnim dopunama statuta. Sada su u toku pripreme da se nešto slično učini i u Saveznoj konferenciji.

Ako bi se najopštije pokušalo izraziti ono što je dosadašnja razmjena mišljenja u SSRN pokazala, onda bi se moglo reći da je kritičnost, naročito prema širini i efikasnosti djelovanja u cjelini, osnovna i zajednička karakteristika svih dosadašnjih rasprava u SSRN. U toj kritičnosti odlučno je istican zahtjev za većom ulogom ove organizacije u procesu političkog odlučivanja i u društveno-političkom životu. Kritičko sagledavanje prakse, zahtjevi i prijedlozi za unapređivanje djelovanja SSRN nedvosmisleno su ukazivali na visok stepen demokratske svijesti radnih ljudi i građana, na njihovu potrebu i spremnost da se više izražavaju u organizovanom i odgovornom bavljenju društvenim poslovima.

U sagledavanju iskustava i preciziranju zadataka i pravaca razvoja uočeno je da je u našem društvu sve više problema kojima je nužno da se stvaralačkije nego do sada bavi Socijalistički savez radnog naroda, i to od mjesne zajednice do federacije. Naime, danas se već nalazimo na takvom stepenu razvoja da od toga čime i kako se bavi SSRN zavisi ostvarivanje duha našeg demokratskog sistema u cjelini. To, drugim riječima, znači da se pitanja koja pokreće ova organizacija ne mogu hvatati u letu niti onda kada su o njima zauzeti stavovi i donesene odluke, niti se pak o njima u ime članstva i javnosti mogu izjašnjavati forumi ukoliko ih ta javnost i članstvo nisu obavezali, ovlastili i zadužili. Takva praksa, očigledno, ne može računati na trajnije efekte i rezultate. Jer forumi SSRN mogu biti samo onoliko efikasni koliko u raspravama i izgrađivanju stavova, ma o kom pitanju se radilo, učestvuju svi oni kojih se to tiče, koji te stavove treba praktično i da realizuju.

Rasprave i razmišljanja o SSRN takođe su ukazali na činjenicu da se odlučniji korak u pokretanju najšire javnosti na organizovanom bav-

ljenju društvenim poslovima ne može postići praksom koja se iscrpljuje pretežno u papirnom djelovanju, u dobrim pravilnicima, tezama i rezolucijama, nego praktičnom progresivnom organizatorskom političkom akcijom na prevazilaženju starog, preživjelog i administrativno-rutinerskog stila. Revolucionarno mijenjanje svijeta danas znači pomjeranje političkih odnosa u pravcu koji će jačati samoupravljanje i neposrednu demokratiju, savlađivati pojave ličnih borbi oko pozicija u vlasti, vještačke dileme, demokratski formalizam i s njima povezano nedemokratsko ponašanje, organizacionu krutost i mentalitet političkih elita raznih vrsta. Izgradnja i razvoj SSRN su drugo ime borbe za nove samoupravne i neposredno-demokratske odnose. Afirmacija i pobjeda svih tih odnosa je u stvari afirmacija i potvrda koncepcije o SSRN kao novom tipu organizacije, jer je sasvim izvjesno da SSRN dijeli sudbinu neposredne demokratije u samoupravnom socijalističkom društvu.

Dosadašnje rasprave čini se da su ograničenog dometa u mjeri u kojoj su se one svodile na Socijalistički savez, bez dovoljne oslonjenosti i povezanosti sa širim procesima u društvu. Naime, proces temeljnog razgrađivanja starih etatističkih produkcionih odnosa i izgrađivanja novih na trajnijoj, čvršćoj i stabilnoj osnovi samoupravljanja i raspodjele dohotka prema radu podstiče složene strukturalne promjene, otvara nove ekonomske, političke, idejne i etičke probleme, što utiče na strukturu svijesti, remeti ustaljene predstave i podstiče na otvorenije, diferenciranije i praktično-političko ponašanje pojedinaca i grupa u svim društvenim slojevima. Ti procesi teku i izražavaju se u decentralizovanim oblicima političkog života, što stvara povoljniju opštu mogućnost da se dinamizira politički interes i praktična aktivnost svakog pojedinca. Time su objektivno stvorene društveno-političke pretpostavke za šire, svestranije i produbljenije društveno-političko djelovanje Socijalističkog saveza.

Međutim, istovremeno u sklopu ovakvih procesa i kretanja otvara se oštrije problem usklađivanja društveno-ekonomskih i političkih odnosa i izgradnje cjelokupnog društveno-političkog sistema čija je socijalna i politička osnova proizvođač, radni čovjek u udruženom radu. Drugim riječima, opšta politička reprezentacija čiji je konstitutivni element posredništvo u političkoj sferi čini granicu koja sprečava da se radni ljudi i njihovi interesi organizovano i neposredno ispoljavaju u društveno-političkoj sferi, kao i to da institucije društveno-političkog sistema određenije i neposrednije služe svojoj osnovi — udruženom radu. Bez toga decentralizovani oblici političkog života i odlučivanja mogu da služe kao osnova zatvaranja, parcijalizacije i sužavanja samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije. U tom slučaju sužava se i osnova SSRN i sprečava tendencija njegovog razvoja u samoupravni pokret masa, a jača njena suprotnost koja se izražava u hijerarhiziranoj političko-posredničkoj piramidi. Upravo zbog toga su rasprave o reformi ustavnog i političkog sistema u stvari i nastavak diskusije o SSRN. Naime, u mjeri u kojoj će reformisan društveno-politički sistem prevazilaziti načelo opšte

političke reprezentacije, u toj mjeri će i Socijalistički savez prevazilaziti obilježja klasične političke organizacije i izrastati u stvarni oblik samoupravnog života i djelovanja masa. Onda i dileme o tome šta je SSRN, je li on pokret ili organizacija, koalicija ili front, politička ili društvena organizacija, savez ogranizacija ili građana i slično — gube osnovu sa koje se rađaju.

SSRNJ KAO NEGACIJA NAČELA OPŠTE POLITIČKE REPREZENTACIJE

Svi politički sistemi polazili su od karaktera svojine jer ona čini granicu između sfere materijalne proizvodnje i političke nadgradnje. U dobu liberalnog kapitalizma privatna svojina je činila granicu između javnog i privatnog, a u doba državnog kapitalizma i etatizma te se sfere, istina, približuju i spajaju, ali ne na osnovi rada, nego na osnovi posredovanja i vladanja radom.

Predajom sredstava za proizvodnju na upravljanje neposrednim proizvođačima otvoren je istorijski proces spajanja rada i svojine, iz čega se neminovno rađa zakonomjernost kretanja u kome se sve sfere društvenog života i sistema spajaju kategorijom rada i čitava društvena zgrada dobija takvu strukturu u kojoj kičmu čini neposredno udruženi rad. Društveno samoupravljanje stoga i nije ništa drugo nego oblik i suština izražavanja te zakonomjernosti u razvoju samoupravnog socijalističkog društva.

U ovoj fazi kroz koju prolazi naše društvo često se postavlja pitanje: da li smo otišli dalje u razvoju samoupravljanja nego što to dozvoljava razvoj proizvodnih snaga, nivo svijesti, socijalističke kulturne emancipacije radnih ljudi i građana? Ovakva pitanja se zasnivaju na uočavanju pojava kao što su ponegdje olako preleženje preko odstupanja od raspodjele dohotka prema rezultatima rada, neracionalno poslovanje pojedinih radnih organizacija, nedovoljna zainteresovanost i učešće radnih ljudi u usmjeravanju i kontroli onog dijela viška rada koji ide na zadovoljavanje zajedničkih potreba preko budžeta i raznih fondova u komuni, republici i federaciji. I zaista, niz istraživanja koja su u posljednje vrijeme vršena pokazuju da odlučivanje radnih ljudi u udruženom radu o svojim odnosima, kao i odlučivanje građana o pitanjima van sfere udruženog rada vezanim za zadovoljavanje zajedničkih potreba ni izdaleka ne odgovara onim zahtjevima kakvi se očekuju i u kakve vjeruju radni ljudi i građani. Rezultati ovih istraživanja, dakle, iz temelja negiraju hipoteze i argumente sadržane u prethodnom pitanju. Ako je to tako, onda se postavlja drugo pitanje: odakle i gdje su korijeni raskoraku između subjektivnih očekivanja i spremnosti radnih ljudi i građana da se bave društvenim poslovima, da samoupravljaju i svojim učešćem u organima samoupravljanja i oblicima neposredne socijalističke demokratije rješavaju svoje probleme?

Po svemu sudeći, živimo u vrijeme u kome su pod dejstvom spontanog kretanja i svjesnog djelovanja i nastojanja vodećih revolucionarnih snaga društva, a prije svega SKJ, nagomilani toliki kvantitativni elementi u razvoju samoupravljanja samim njegovim postojanjem i narastanjem svijesti o njemu da su neophodni novi kvalitativni skokovi u našem razvoju. Ti su skokovi, ako se tako može reći, nužni i u sferi materijalne proizvodnje (koja, uzgred budi rečeno, ima nove dimenzije i obuhvata cijelu sferu udruženog rada) i u društvenoj nadgradnji, to jest u sferi društveno-političkih odnosa.

Moderni razvoj proizvodnih snaga, u šta naučno-tehnološka revolucija unosi neslućene potencije i mogućnosti, gotovo se istorijski poklapa sa zahtjevima novog sveobuhvatnijeg razvoja samoupravljanja. Da li će čovjek biti rob ili gospodar svojih fantastičnih dostignuća u vladanju prirodom? Na to pitanje odgovor daju upravo rješenja do kojih se dolazi u samoupravljanju, kao višem stupnju svjesnog vladanja ljudi svojim odnosima.

Da bi samoupravljanje izraslo i konstituisalo se u cjelovit i povezan sistem odnosa, ono mora počivati na čovjeku-proizvođaču i biti izraženo neograničenim mogućnostima njegovih samoupravnih veza i odnosa svugdje gdje ga vode njegove mnogostruke ljudske potrebe i interesi. U sferi udruženog rada to znači izvanredno bogat spektar oblika veza i odnosa koji se oslanjaju na racionalnu podjelu rada, specijalizaciju, kooperaciju. Neophodna pretpostavka za ovaj proces je definitivno i potpuno vladanje proizvođača ne samo prostom nego i proširenom reprodukcijom. Bez toga, očigledno, nije moguća reprodukcija samoupravljanja u dinamičnom kretanju uvijek na višem nivou. Svjestan napor i revolucionarna akcija su neophodni kako u prevođenju cjelokupne ekonomske politike društva na ovaj princip i zahtjev tako i u konstituisanju novih oblika samoupravnog povezivanja svih sfera društvenog rada i u preciznom regulisanju međusobnih odnosa na osnovu onoga što nazivamo samoupravnim dogovaranjem.

U takvim uslovima čitava sfera nadgradnje više se ne može definisati deklarativno, na bazi potreba apstraktnog građanina, već se ona mora temeljiti na potrebama radnog čovjeka. Čitav problem se, u svojoj osnovi, svodi na to kako odnose udruženog rada, po logici koju oni nose, provesti i protegnuti na društveno-političke odnose i na njima izgrađivati čitav društveno-politički sistem. Očigledno, materijalna osnova odnosa van udruženog rada je način obezbjeđenja i raspolaganja onim dijelom viška rada koji je neophodan za zadovoljavanje zajedničkih potreba građana. Kada se taj dio viška rada administrativno zahvata, onda, bez obzira na to u kakvom se obliku njime raspolaže, dolazi neminovno do dezintegracije samoupravljanja u dva pravca. Stvaraoci toga dijela viška rada se od njega odvajaju i između njih i njihovih potreba uspostavlja se posrednička barijera, u kojoj se, opet, bez obzira na oblike, konstituišu elementi odnosa političke reprezentacije sa svim implikacijama koje oni imaju na samoupravnu integraciju društva. To usporava, sprečava, pa ponekad i onemogućuje kako vertikalno tako i horizontalno povezivanje

samoupravljanja i objektivnih interesa radnih ljudi u udruženom radu i građana u sferi zadovoljavanja zajedničkih potreba. Stoga se čini zakonomjernim napuštanje elemenata političke reprezentacije u konstituisanju, strukturi, organizaciji i funkcionisanju predstavničkih tijela u društveno-političkim zajednicama od komune do federacije i njihovo zamjenjivanje sistemom adekvatnijim udruženom radu. Otuda i zahtjev za nužnom inovacijom skupštinskog i izbornog sistema, koja će u čitav predstavnički sistem unijeti onu mjeru dinamizma, protivrječnosti i tendencija koje reprodukuju udruženi rad i socijalističku solidarnost kao poluge stabilnosti razvoja samoupravnog društva.

SAMOUPRAVNA INTEGRACIJA DRUŠTVA I SSRNJ

Ako bismo htjeli precizirati dvije najopštije karakteristike koje čine i izražavaju suštinu društveno-političkog kretanja i razvoja u Jugoslaviji, onda bismo najvjerovatnije bili najbliže istini ako kažemo da su to samoupravljanje i SSRNJ. Samoupravljanje čini suštinu društveno-ekonomskih odnosa, branu protiv otuđivanja sredstava za proizvodnju od proizvođača, kao i kohezionu silu i osnovu jedinstva naroda i narodnosti u Jugoslaviji i jedinstva našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema. SSRNJ je specifičan organizam koji je negacija klasičnog partijsko-političkog organizovanja, izraz i najširi oblik odnosa neposredne, samoupravljačke demokratije u sferi društveno-političkih odnosa i sistema.

Kretanje naše revolucije, njen narodni i demokratski karakter i duh najreljefnije su se izražavali u Socijalističkom savezu radnog naroda. Za razliku od drugih sličnih pokušaja, Narodni front, odnosno SSRNJ nije nikada svođen na problem taktike političke borbe KPJ, odnosno SKJ, nego je uvijek bio izraz trajne orijentacije na mase i na njihovo odlučujuće učešće i uticaj na kretanje revolucije.

Masovna osnova Narodnog fronta u toku NOB bila je širina platforme na kojoj se ta borba vodila, okupljanje svih slobodoljubivih snaga zemlje bez obzira na partijsku, ideološku, vjersku i nacionalnu pripadnost sa ciljem da se istjera okupator i stvore uslovi da sam narod, svojom voljom, odluči o svom poslijeratnom državnom i društvenom uređenju. Rukovodeća uloga radničke klase i KPJ u Narodnom frontu i NOB imali su za posljedicu da su se tekovine oslobodilačke borbe apsorbovale u NF, pod čijim dejstvom se on sam već u toku oružane revolucije socijalistički formirao. Tako je NF sve više postajao izraz socijalističke sadržine naše revolucije, iako je po formi predstavljao širok demokratski narodni pokret. Zbog toga je neposredno poslije rata NF bio nosilac političke akcije za uspostavljanje nove vlasti, za njeno učvršćenje, za pokretanje masa u sve akcije savlađivanja posljedica ratom opustošene zemlje. Narodni front je, dakle, u svim fazama svoga razvoja imao masovnu bazu i ostvarivao savez radničke klase i ostalih radnih slojeva društva pod rukovodstvom KPJ. Stoga je on i u doba kada su dominirali etatistički društveno-ekonomski odnosi bio brana protiv pretjerane bi-

rokratizacije sistema i kršenja demokratskih sloboda i formi političkog ispoljavanja radnih ljudi i građana naše zemlje.

Isto onako kao što je u prethodnim fazama razvoja masovnu osnovu Narodnog fronta činila širina njegove platforme na kojoj su se okupljale mase u političkoj revoluciji, samoupravljanje u novim uslovima čini masovnu osnovu SSRN na kojoj on sam još izrazitije gubi elemente političke partije, a sve više poprima karakter samoupravnog pokreta društva. U njemu se, opet, prelamaju sva bitna obilježja i karakteristike transformacije političke u socijalnu revoluciju. To što u praktičnom djelovanju i ostvarivanju programskih deklaracija SSRN izvjesno zaostaje, a čime nismo i ne možemo biti zadovoljni, ne umanjuje njegov značaj i mjesto u našem društvu i sistemu. Naprotiv, to je samo indikator da se u sistemu moraju odlučnije stvarati pretpostavke koje će SSRN činiti nezamjenljivim instrumentom društva, a i u njemu samom treba da jačaju napori da on zaista postane pokretač masa u njihovoj cjelokupnoj aktivnosti, da daje pečat samoupravnom pokretu cijelog društva.

Demokratsko, masovno raspravljanje o svim pitanjima ekonomskog, kulturnog i društveno-političkog razvoja na tribinama, u sekcijama, forumima i organizacijama SSRN omogućuje izgrađivanje društvene politike u raznim sferama djelovanja i afirmiše najprogresivnije stavove. U takvoj praksi SSRN se javlja kao faktor koji podstiče demokratske, progresivne procese u radnim organizacijama i obrnuto — aktivnost radnih ljudi iz radnih organizacija unosi u SSRN nove sadržaje i opredjeljuje njegovu ulogu u cjelokupnom životu i praktičnom razvoju društveno-političkih zajednica. Ovakvi procesi u sadašnjem trenutku preobražavanja jugoslovenske socijalističke zajednice potencijalno nose mogućnost da se u dinamici političkog života smanjuje razlika između institucionalnih oblika i stvarnog političkog aktiviteta građana u društvu. Oni istovremeno sadrže i mogućnost narastanja raskoraka u tim relacijama svakog trenutka kada se institucionalni oblici političkog djelovanja udalje od onih čija sloboda i demokratska, politička praksa čini njihov realan sadržaj. Zbog toga se SSRN mora sve više identifikovati sa političkim interesovanjem i potrebama radnih ljudi i građana, kako bi oni bitno uticali na sva zbivanja u društvu, i to na svim nivoima i oblicima njegove organizacije. Na taj način Socijalistički savez stvara stalno nove, šire i trajnije pretpostavke svoga postojanja i opravdanja u samoupravnom društvu.

PRODUBLJAVANJE SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE I SSRNJ

Statutarne promjene izvršene u SSRNJ na VI kongresu pokazale su se kao neminovnost i logička potreba građana i društva u ostvarivanju njihovih prava i dužnosti i u realizaciji strijemljenja socijalističke zajednice da se konstituiše na osnovama slobodno udruženog rada. Sve se više u praksi potvrđuje da svaki pokušaj zadržavanja hijerarhijskih odnosa u praktičnom djelovanju SSRN u stvari umrtvljuje samu organi-

zaciju i izbacuje je u prostor formalizma. U neposrednoj vezi sa savlađivanjem klasičnih političkih elemenata u razvoju SSRN jeste i porast njegovog društvenog autoriteta. Stalno se umnožavaju zahtjevi radnih ljudi i građana za smjelije i energičnije djelovanje SSRN, za smišljeniju i argumentovaniju društvenu kritiku, za razvijanje društvene i političke odgovornosti pojedinaca, samoupravnih organa i predstavničkih tijela u rješavanju aktuelnih problema na samoupravnim socijalističkim osnovama. Takva strujanja u bazi SSRN vrše snažan pritisak na djelovanje foruma SSRN u širim društveno-političkim zajednicama.

Bez ugrađivanja zahtjeva masa u političko djelovanje nemoguće je zamisliti u novim uslovima realno i efikasno programiranje aktivnosti SSRN u užim krugovima, tijelima i forumima. Naravno, time je opredijeljena neophodnost da se i realizacija tih programa oslanja na inicijative organizacija SSRN i udruženja građana, što zahtjeva izvjesno novatorstvo u djelovanju cijele organizacije, daleko viši stepen inventivnosti i poznavanja zakonomjernosti društveno-političkog kretanja socijalističkog društva koje se konstituiše u samoupravnu zajednicu. U onoj mjeri u kojoj SSRN nosi u sebi elemente samoupravnog pokreta, koliko je izražena društvena bit organizacije i progresivnost političkog stava i kakav je odnos tih elemenata u njemu uopšte i u svakoj zasebno uzetoj sredini, u toj mjeri, u stvari, on realno vrši svoje funkcije u samoupravnom preobražaju našeg društva.

Nesavršenost nekih rješenja u samom društveno-političkom sistemu i prilaženje problemima društvenog razvoja ponekad sa stanovišta golog odnosa snaga na političkoj areni sputava brži preobražaj SSRN. To, kao izraz elemenata političkog posredovanja, iskrivljuje i samu svijest o SSRN, pa se on ponegdje shvata, a tako praktično i djeluje, ili kao da je riječ o transmisiji, popularizatoru odluka predstavničkih tijela, demokratskoj fasadi u formalnom pribavljanju mišljenja, ili o jednoj od organizacija, što onda pogoduje partnerstvu, konkurenciji i paralelizmu. Niti je Socijalistički savez transmisija, niti je demokratska oblanda vlasti niti njena opozicija. Najopštije rečeno, on je oblik kritičke veze radnih ljudi i građana sa svojom vlašću, u čijem djelovanju preko SSRN oni učestvuju. Po svojoj prirodi SSRN ne može biti ni jedna od organizacija jer se on niti oslanja niti izrasta iz jednog interesa ili grupe interesa. Naprotiv, on se oslanja i izrasta iz svih objektivno postojećih interesa i socijalnih grupacija. Prema tome, on je organizacija svih njih i one su sve njegove.

Međutim, stvar je u nečem drugom. Naporedo sa razvojem samoupravljanja i neposredne demokratije svi interesi teže svojoj institucionalizaciji kako bi organizovanije uticali na svoje što potpunije zadovoljavanje. To je samo po sebi sasvim dobro i sasvim je izvjesno da će takva tendencija u našem društvu ubuduće još više jačati. Upravo ta činjenica ne samo da ne slabi, nego, narotiv, jača potrebu i ulogu SSRN. Jer pomenuti interesi kao izraz socijalnog pluralizma, ukoliko bi se sami našli u pukoj konkurenciji, vjerovatno se na tome ne bi mogli zadržati.

Da bi se to spriječilo, neophodno je na jednom mjestu u svakom konkretnom slučaju njihovo agregiranje u prihvatljiv društveni stav. To mjesto je SSRN, i to takav SSRN u kome je za kvalifikovano društveno odlučivanje, pored pojedinačnih interesa, neophodno izlaziti i sa jednom društvenom mjerom, društvenim interesom, da bi se mogao voditi argumentovan dijalog i kroz njega jačati svijest o zajedničkom, samoupravnom, socijalističkom.

Sa ovog aspekta gledano, SSRN, pored toga što je demokratski savez radnih ljudi i građana, i upravo zato što je to, nužno je da izrasta i u organizam u kome djeluju sve organizacije u kojima se institucionaliziraju pojedini interesi. To znači da njegovi forumi i tijela ne mogu izrastati samo na teritorijalnoj osnovi iz članstva, nego i iz svih institucionaliziranih interesa, iz društveno-političkih organizacija, društava, udruženja građana i drugih organizacija radnih ljudi. Tim prije što je osnovna funkcija SSRN demokratsko usklađivanje različitih interesa, pa je sve unutrašnje odnose u njemu, kao i način rada, neophodno izvoditi i razvijati i na kategoriji društveno-političkog dogovaranja i dogovora na svim nivoima. Drugim riječima, to znači da neke tradicionalne oblike organizovanja, načina djelovanja i propagandističku orijentaciju nije moguće u nedogled popravljati, nego je nužno nešto od toga prevazilaziti i zamjenjivati samoupravnim zahtjevima za efikasnošću.

Društveno-političko dogovaranje, kao metod usklađivanja različitih interesa i izgrađivanja optimalno socijalističkih stavova, aktuelizira i problem organizacije izvršnih tijela u SSRNJ, profila stručnih službi i kadrova, kao i problem političkog profesionalizma u SSRN. Masovna društveno-politička aktivnost u uslovima samoupravnog regulisanja ljudskih odnosa ne trpi rezolucijski stil, profesionalnu ustajalost kadrova na izvršnim funkcijama u SSRNJ, zakašnjavanje u pokretanju društveno-političke aktivnosti i dogovaranja. Ako se dogovaranju pristupi post festum, to jest poslije razigranih, osamostaljenih interesa i odmjerenih snaga među njima, onda je vrlo teško započeti i privesti kraju demokratske dogovore. Stoga se čini da je u praktičnom djelovanju izvršnih tijela SSRNJ potrebno odlučnije pomjerati neka težišta. Naime, postaje sve očiglednije da je za pravovremeno pokretanje inicijativa u procesu društvenog dogovaranja u SSRN neophodno imati jake i dobro organizovane stručno-analitičke službe koje bi na bazi praćenja tekućih kretanja i kvalifikovanih predviđanja predlagale konkretne mjere za društveno-političko dogovaranje. Realizatori tih mjera u svakom slučaju bi morali biti oni čiji su interesi u pitanju i koje je potrebno usklađivati. S tim u vezi je, svakako, i činjenica da neprofesionalno obavljanje izvršnih funkcija u SSRN širi prostor za izbor novih ljudi iz raznih oblasti udruženog rada, kao i onih koji uživaju povjerenje i ugled u sredini, stečen u borbi za samoupravne socijalističke društvene odnose i opšti napredak svoje sredine i zajednice u cjelini.

Samoupravljanje, po prirodi stvari, oslobađa i podstiče sve latentne humane potencije čovjeka i društva. Motivisan težnjom da stalno poboljšava svoj materijalni i društveni položaj, radni čovjek postaje kritičkiji prema drugima i sredini, naročito u trenucima kada se javljaju pojave koje se ne uklapaju u sliku njegovog shvatanja socijalizma, samoupravljanja i proklamovanih vrijednosti društva. To je ono što pojedinca i društvo čini zainteresovanim za sva zbivanja i objektivno angažovanim u svim događajima i kretanjima. Sasvim je sigurno da je upravo u tome sadržana realna mogućnost za izrastanje SSRN u masovan, organizovan i efikasan opštenarodni samoupravni pokret. Ne može biti sumnje u činjenicu da je realan razvoj SSRN u tom pravcu bitno vezan za njegove akcije i doprinose afirmaciji pojedinaca, za socijalizaciju ličnosti i jačanje jedinstva i sigurnosti na osnovama i u praksi samoupravljanja. Prema tome, ovakav pokret ne može ni u jednoj situaciji biti na periferiji, već mora biti u žiži svih kretanja i zbivanja u društvu. To je zahtjev vremena, zahtjev masovnog samoupravnog pokreta, zahtjev koji proizlazi iz istine da se tekovine revolucionarne borbe masa mogu očuvati samo ako se dalje razvijaju, obogaćuju i umnožavaju neposrednom akcijom samih masa. Stoga i rad funkcionera u SSRN i nije ništa drugo nego organizovano društveno-političko djelovanje onih kojima se takve funkcije i dužnosti u SSRN povjeravaju. To je ujedno i bitna pretpostavka za ostvarivanje strategije SKJ u razvoju samoupravnog društva, a koja se u osnovi svodi na spajanje revolucionarne ideologije sa masama u oblicima čiji život ispunjava samoupravna energija i akcija masa. Sa tog stanovišta SSRN danas, kao što je NF bio u svim prethodnim fazama razvoja, ima svoju osnovnu platformu — uspostavljanje jedinstva akcije masa i vodeće idejno-političke uloge SKJ u toj akciji. Ako se tako gleda na SSRN i ima takva vizija o njegovoj ulozi i razvoju u našem društvu, onda su dileme oko toga da li je SSRN transmisija ili jedna od organizacija, da li mu nedostaje autonomnost i slično — izvedene, nestvarne i u osnovi plod ili neshvatanja ili pomanjkanja daha i spremnosti da se ide naprijed.

JEDINSTVO U RAZLIKAMA I SSRNJ

U javnim istupanjima, političkim i teorijskim raspravama o SSRN, kojih je u posljednje vrijeme na raznim mjestima bilo prilično mnogo, mogle su se zapaziti dvije krajnosti u pristupu.

Po jednima, između načelnih stavova i proklamacija o SSRN i njegovom mjestu u društvu i sistemu i stvarne prakse postoji ogroman raskorak. Ova, uglavnom pesimistička, gledanja i ocjene ispod dobrih dokumenata vide samo onu stranu tih dokumenata koja se u potpunosti ne ostvaruje. Pri tom se zaboravlja da se ni jedna pojava u društvu, pa ni SSRN, ne može objasniti sama iz sebe. Naime, nosioci takvih pristupa previđaju činjenicu da se SSRN u dosadašnjoj praksi onoliko reformisao u pravcu opštenarodnog, samoupravnog pokreta koliko je to dozvoljavao

razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i koliko se ostvarila samoupravna integracija kao autentičan društveno-politički sistem. Bez tog sagledavanja ne može se jasno i realno gledati na budućnost, otvarati perspektiva i pravci djelovanja. Ovo je naročito važno za sadašnji trenutak kada se nalazimo pred reformom političkog sistema, u kojoj SSRN mora dati svoj doprinos praktičnim rješenjima koja će širiti okvir za njegov razvoj i aktivnost masa, pod čijim dejstvom će se prirodno reprodukovati čitav društveno-politički sistem.

Po drugima, suštinskih problema nema, a ono što se kao nezadovoljavajuće u razvoju i djelovanju SSRN javlja rezultat je nesnalaženja, nesavršene organizacije i metoda rada. Stoga su kod ovog pristupa, po pravilu, načelne ocjene uvijek dobre, a ono što je za kritiku, to su sporadične pojave i kretanja. A to nije ništa drugo do preopterećenost iluzijom da na realno stanje bitno utiče ovakva ili onakva formulacija u nekom referatu ili dokumentu. Ove i slične iluzije se oslanjaju na samozadovoljstvo koje se temelji na prostom rezonovanju: ako nečemu nema vidnih otpora, to se onda u potpunosti prihvata i prima.

U predstojećoj raspravi o reformi društveno-političkog sistema i o nastavljanju diskusije o izgradnji SSRN očigledno je neophodno savladati i fetišizam metoda kao izraz voluntarizma i subjektivizma, kao i svojevrsni spontanizam koji se zasniva na uvjerenju da je u spontanom kretanju osnovno pronaći dobre organizacione forme i da će one nekom slijepom silom hvatati i kanalisati život.

Raznolikosti pogleda na SSRN bez sumnje je znatno doprinosila i činjenica da je on koncipiran kao instrument radnih ljudi i građana i kao najšira politička osnova samoupravljanja i sistema neposredne demokratije, a u samom sistemu nije bilo dovoljno povoljnih pretpostavki za takav njegov razvoj. Zbog toga je dolazilo do situacija u kojima je on gubio neka značajna svojstva Narodnog fronta, a svojstva političke partije, naravno, nije mogao razviti. Ovim se nikako ne prenebregava činjenica da su u bazi društva, naročito u mjesnim zajednicama, čuvane i razvijane širina, solidarnost i demokratska praksa kao nastavak i produženje tradicija Narodnog fronta u novim uslovima. To je potvrda i putokaz pod kakvim uslovima se može razvijati SSRN u cjelini društvenih kretanja.

Ustavne promjene koje se odnose na SSRN u svojim načelnim odredbama se ne mijenjaju. Međutim, to nipošto ne znači da te promjene nemaju i te kako krupnih implikacija na djelovanje i razvoj SSRN. Tim promjenama se u stvari dovršava i precizira jedan tok u našem unutrašnjem razvoju koji je bio intenzivan naročito posljednjih godina. Sa njima ujedno otpočinje i nov period, i to naročito kada je riječ o samoupravnom federalizmu i samoupravnom društveno-političkom sistemu.

Što se tiče samoupravnog federalizma, dovršava se period etatističke centralizacije temeljnim podsijecanjem njenih materijalnih korijena i izvora. To za sobom povlači utvrđivanje funkcija federacije i drugih društveno-političkih zajednica, republika, pokrajina i opština na novim osnovama, a to zahtijeva nova institucionalna rješenja u cjelokupnom po-

litičkom sistemu, počev od uspostavljanja Predsjedništva SFRJ, strukture i načina konstituisanja skupština do društveno-političkih organizacija i drugih segmenata političkog sistema. Za sva ova rješenja i njihovo praktično oživotvorenje SSRN nosi velik dio odgovornosti. Od odnosa snaga i odlučnosti u borbi da se društvo brže oslobađa starog, mistificiranog i prevaziđenog zavisiće krajnji rezultat i domet predstojećih promjena. Sasvim je sigurno da će rezultat biti pozitivniji, a domet dalekosežniji ukoliko SSRN uspije pokrenuti najširu javnost, a prije svega radne ljude da kažu šta misle i žele. Nije riječ samo o tome da se naša socijalistička javnost formalno deklariše, nego o neophodnosti da se radnim ljudima do kraja obezbijede mogućnosti da znaju šta koje rješenje i prijedlog znače za njih, u kakav položaj stvaraoci u svim oblastima udruženog rada dolaze, na kojim osnovama i kako će se u cjelini razvijati naši svakodnevni odnosi i cijela zajednica.

I na prvi pogled je jasno da u predstojećoj reformi raste uloga SSRN u onoj mjeri u kojoj se stvaraju povoljnije pretpostavke i uslovi da se čitav sistem jasnije i određenije osloni na radnog, a ne apstraktnog čovjeka građanskog društva i da se čitav sistem reprodukuje njegovom svakodnevnom akcijom i praksom.

Kao i čitav sistem, tako su se i naše društveno-političke organizacije, pa i SSRN, u prošlosti izgrađivale od vrha ka dnu i tako djelovale. U tim uslovima objašnjivačko-propagandistička uloga i funkcija popularizatora mjera Partije i vlasti iscrpljivala je sadržaj i djelovanje SSRN u forumima, a u bazi društva na pokretanju i mobilizaciji građana na rješavanju onih pitanja i problema pojedinih sredina koji nisu bili do kraja pokriveni brigom državnih organa. U novim uslovima našu situaciju sve više karakteriše obrnuto kretanje, to jest da čitav sistem, pa prema tome i proces odlučivanja, polazi od baze ka vrhu, odnosno da se na svim stepenima ostvaruje kohezija i jedinstvo putem akcije osnovnih socijalnih nosilaca društvenog razvitka — radnih ljudi u udruženom radu. Odgovornost za autonomno odlučivanje i usklađivanje različitih socijalnih i drugih interesa, za usklađivanje opštih i posebnih interesa, raste na svakom nivou. Samim tim se neuporedivo proširuje krug učesnika u javnom životu i odlučivanju, što pretpostavlja viši stepen stvarne saglasnosti i jedinstva. Ostvarivanje toga jedinstva demokratskom borbom mišljenja, naučnom argumentacijom i racionalnim savremenim oblicima, postupcima i metodima — nema alternative. Upravo u tom kontekstu SSRN je objektivna nužnost i, da ga kojim slučajem do sada nije bilo, morao bi se roditi. Društveno-političko dogovaranje od mjesne zajednice do federacije svih subjekata društveno-političkog organizovanja i života u SSRN je uslov za racionalno formiranje političkih stavova i efikasno samoupravno donošenje odluka. Drugim riječima, društveno-političko dogovaranje, društvena kontrola i u svemu tome izgrađivanje socijalističke svijesti, samoupravne društvene socijalističke etike su bitne funkcije SSRN.

Nosioci i organizatori takve aktivnosti u SSRN, očigledno, mogu biti nove snage, one koje na društvenu pozornicu dolaze iz novih pro-

dukcionih odnosa i kojima je objektivni interes da svoju aktivnost zasnivaju na naučnim spoznajama. Pri tom nije riječ o improviziranim subjektivističkim anketama, koje ispipavaju ponašanje najamnika, nego o marksističkom prodiranju u zakonitosti razvoja samoupravnog socijalističkog društva.

Sasvim je izvjesno da su funkcije SSRN od mjesne zajednice do federacije prevashodno opredijeljene funkcijama društveno-političkih zajednica i djelokrugom samoupravnih i predstavničkih organa u njima. To iz prostog razloga da se stvore što optimalnije mogućnosti za efikasno vršenje dužnosti koje stoje pred komunama, pokrajinama, republikama i federacijom. Međutim, to nikako ne znači da su time određene granice čime i kako treba da se bavi najmasovnija organizacija društva. Naime, u uslovima povećane autonomnosti i samostalnosti pojedinih društveno-političkih zajednica SSRN ima i funkciju koordinatora, informatora i kohezione snage cijelog društva. Kao što je Narodni front uz narodnooslobodilačke odbore bio bitan faktor apsorbovanja tekovina borbe i faktor povratnog uticaja na rasplamsavanje borbe i produbljavanja njene socijalno-političke sadržine, slično tome je i u ovom trenutku SSRN faktor apsorbovanja samoupravnih tekovina našeg socijalističkog razvoja i istovremeno faktor produbljavanja samoupravnih odnosa i prakse i njihovog konstituisanja u koherentan i konzistentan društveno-politički sistem. Stoga je i diskusija o reformi ustavnog i političkog sistema prilika da se produži rasprava i o funkcijama i ulozi SSRN u našem društvu. Sva nova saznanja u predstojećoj opštenarodnoj angažovanosti na sagledavanju i trasiranju naše društveno-političke budućnosti na samoupravnim osnovama sigurno će naći izraza i u statutarnim i drugim inovacijama u SSRN, koje će neke od sadašnjih dilema i nejasnoća predati prošlosti.

Robna proizvodnja i zakonitosti tržišne privrede, samoupravljanje i demokratizacija ukupnih odnosa u društvu izbacuju na društveno-političku pozornicu nove pojave sa kojima se socijalistički pokret nije do sada susretao, bar ne u toj mjeri. Nove dimenzije dobija kretanje u kome svi objektivni autentični interesi (klasni, profesionalni i staleški, lokalni i zajednički, posebni i opšti, nacionalni i opštedruštveni) teže novom punom ostvarenju u ravnopravnom sučeljavanju, pa i suprotstavljanju. U takvoj realnosti šanse su pružene svima, ali društvu, a naročito kontinuiranom kretanju i produbljavanju socijalističke revolucije, nije svejedno kakav se odnos snaga uspostavlja i koji socijalni i politički interesi u tom kretanju dominiraju. Ako udruženi rad, to jest radnička klasa, čiji je realan položaj mjera klasne ostvarenosti sistema, ne dominira u svakom pogledu, onda je to siguran znak da se sabijanjem samoupravljanja i neposredne demokratije društvu politički nameću druge snage i interesi, koji se mogu održati samo metodima i oblicima koji pripadaju prošlosti. U tom slučaju SSRN, bez obzira na subjektivne težnje i proklamacije, ostaje na periferiji, a protivrječnosti u društvu po svojoj unutarnjoj logici kreću se od malograđanskog skandaliziranja i afera do raznih konfliktnih situacija. Naše društvo u cjelini gledano

je u jednom kretanju i nastojanju da stvori takve mehanizme koji će omogućiti slobodnije ispoljavanje svih interesa i njihovo demokratsko i efikasno usaglašavanje. Dosadašnja praksa potvrđuje da se to uvijek uspješnije obavljalo ukoliko se demokratskije i bez zadnjih namjera pristupalo i djelovalo, što je siguran putokaz i argument za dalje reformisanje političkog sistema. Ako bi se sada postavilo pitanje: na kojim osnovama i u kom pravcu razvijati SSRN kako bi on u cjelokupnom društveno-političkom organizmu zauzimao središnje mjesto okupljanja, sučeljavanja, svih interesa i mjesto izgrađivanja jedinstva misli i akcije, onda bismo se, vjerovatno, našli pred veoma teškim odgovorom. Nije riječ o tome da smo deficitarni u idejama, procjenama i zaključcima, nego o teškom kidanju sa prošlošću, o uvjerenju tu i tamo da se bez mnogo suštinskih promjena mogu ostvariti suštinski ciljevi. SSRN nije avangardna organizacija i njemu sigurno ne pripada uloga projektanta sistema i političko-idejnog stratega, ali mu pripada uloga faktora u društvu koji samostalno ocjenjuje i procjenjuje pod kojim uslovima se on kao adekvatan društveni organizam može razvijati i djelovati. U te uslove sigurno spada ostvarivanje raspodjele prema rezultatima rada, sprečavanje eksploatacije i socijalnih razlika koje ne proizlaze iz radnih doprinosa, sprečavanje monopola i manipulacije ljudima, razvijanje samoupravljanja i neposredne demokratije kao jedinstvene baze razvoja društva i sistema, puna emancipacija radnog čovjeka koja uključuje u sebe sve aspekte njegovog slobodnog ispoljavanja, organizovanja i djelovanja. Na ovim osnovama i pretpostavkama, stalnom borbom za njih jedino je moguća praksa izrastanja SSRN u opštenarodni samoupravni pokret, koji bi ujedno vršio funkciju afirmacije razlika u izgrađivanju jedinstva od opštine do federacije. Prema tome, i unutrašnja organizacija, forme i metodi djelovanja ove naše najmasovnije društveno-političke organizacije moraju polaziti od funkcija organizacije, a ne od resorske, sektorske prilagođenosti drugim strukturama političkog sistema.

Drugim riječima, unutrašnja organizacija i metodi djelovanja SSRN moraju polaziti od potrebe da se u njemu susreću institucionalizirani interesi, a ne da on kopira njihov način institucionaliziranja, a zatim da pored toga izgrađuje oblike masovnog učešća građana u javnom životu onda kad su na dnevnom redu odluke od opšteg značaja za pojedine sredine. Po svemu sudeći, to je neophodan put na kome su potrebni novi napori, nova rješenja i osvježenja kako bi se SSRN temeljnije i cjelovitije razvijao kao demokratski savez radnih ljudi i građana i njihovih organizacija i asocijacija.

TELEVIZIJA I KULTURA*

Avdo Humo

FETIŠIZIRANA SVIJEST

Sigurno je da se današnja shvatanja, dileme i razmišljanja o mjestu i ulozi kulture u našem društvu odražavaju na stavove urednika kulturne rubrike i na programe kulture na televiziji. To nije ništa začuđujuće niti nenormalno. Ali je nenormalno ako se pred raznim dilemama ne vide određene činjenice koje stimulišu nove poglede na položaj i funkciju kulture i daju novu dimenziju kulturi u samoupravnom društvu.

Danas kultura izlazi ispod etatističko-ideološke kontrole i prestaje da bude briga ideološkog nadzora države i njenih funkcionera i njihovog poimanja o kulturi i njenoj potrebi. Ona počinje da se organizuje kao samostalna samoupravna kulturna zajednica koja svoju materijalnu i idejnu osnovu treba da zasniva direktno u saradnji sa samoupravnim strukturama neposrednih proizvođača. To je, doduše, početak perspektive, ali razmišljanja već danas počinju od nje. Danas se ozbiljno postavlja pitanje: da li nam kultura nije previše zatvorena, previše institucionalno usmjerena i previše otuđena od društvene realnosti? Nije li zbog toga stvoren jedan suviše tvrdo omeđen krug koji ne dopušta veće i slobodnije razmahe kulture i njenu veću stvaralačku moć? Da li iz toga proističe da postojeće institucije kulture treba da budu zamijenjene drugim savremenijim institucijama ili treba prvenstveno postojeće mijenjati.

Pred tim dilemama, sigurno je, razmišljanja moraju poći od trenutnih stanja u već postojećim institucijama.

Sasvim je irelevantno da li su postojeća otuđena stanja, koja karakterišu privatno-grupni monopoli kulturne politike i kulturne akcije u pojedinim institucijama kulture, nastala u etatističko-društvenoj strukturi ili se postojeći vrhovi kulturnih institucija u prelaznoj eposi iz etatizma u samoupravni socijalizam ponašaju etatistički iz straha da u novom demokratskom društvu ne izgube privilegovane položaje. Ali ostaje činjenica da u najvećem broju institucija kulture imamo jake

* Prilozima koje objavljujemo u ovom broju završavamo diskusiju o temi „Televizija i kultura“ koju smo započeli u novembarskom broju prošle godine. Redakcija će i ubuduće vrlo rado objavljivati priloge iz ove društveno značajne problematike.

monopolske položaje vrhova institucija, da se u njima razvijaju grupno ideološki konflikti, stvaraju čak u ime antidogmatizma dogmatizirane vrijednosti i antisamoupravni kriterijumi i da su samoupravni odnosi formalizirani i rutinski ili ih uopšte nema.

Ako se u stvaranju samoupravnog društva možemo kritički odnositi prema grupno tehnokratskim tendencijama u materijalnoj proizvodnji, ako u njoj tražimo razvijenije samoupravne odnose u kojima će udruženi radni čovjek na demokratski način raspolagati plodovima svoga rada, onda pogotovo moramo postaviti pitanje zbog čega bi i dalje ostala privatizacija, odnosno monopol, u kulturnim institucijama. Očigledno je da rješenja moramo sagledati u kontekstu sveobuhvatnog samoupravnog kretanja u našem društvu. Ne možemo se više zadržavati samo na razvijanju samoupravnih demokratskih odnosa u institucijama kulture, već istovremeno te nove procese moramo i integralno povezivati sa asocijacijama neposrednih proizvođača, kao i sa drugim samoupravnim institucijama koje predstavljaju faktor stvaralaštva i razvoja društva. Današnji nivo samoupravne svijesti i nivo samoupravnog društva ne dopušta dezintegraciju samoupravnih subjekata pa čak ako bi ti subjekti imali i najidealnija rješenja unutarnjih samoupravnih odnosa.

Ako se upitamo koliko je novi samoupravni integralni odnos zahvatio u svom procesu i televiziju kao instituciju, iako ona nije, razumije se, samo institucija kulture nego institucija cjelokupne društvene djelatnosti, ne bismo pogriješili ako bismo konstatovali da je ona još dosta zatvorena ustanova, centralistički konstituisana sa jakim monopolskim položajem vrha institucije koji, i ukoliko je povezan sa drugim društvenim faktorima stvaralaštva, uglavnom je povezan sa političkim centrima odlučivanja radi usklađivanja politike. Međutim, što se tiče odnosa prema drugim faktorima društvene aktivnosti, tu odlučuju uglavnom njeni unutarnji centralistički organi. Samostalnost pojedinih društvenih sektora u televizijskim komunikacijama i njihova široka integralna povezanost sa odgovarajućim samoupravnim institucijama u kojima se odvijaju procesi stvaralaštva i društvene akcije, pri najoptimističkoj ocjeni, mogla bi se označiti kao da je u nejasnom početku. Postojeća zatvorenost mora da i dalje reprodukuje monopolsku moć koja sama po sebi stvara iskrivljenu sliku stvarnosti i koja kao takva podliježe raznim manipulacijama.

Ako je danas kod nas samoupravni produkcioni odnos osnovni društveni odnos — ono što kreće društvo naprijed — onda još ne dolaze do izražaja, što se tiče komunikacija, obilježja i uticaji radničke klase kao osnovne snage samoupravnog produkcionog odnosa. Njeno oslobađanje od pritisaka i otuđenja i njena samostalna i primarna društvena funkcija u televizijskim komunikacijama ne ispoljava se u povezivanju svih samoupravnih struktura u direktne odnose s njom kao ni razmatranja njenog oslobađanja od otuđenih snaga političke i društvene moći, iako je njeno oslobađanje istovremeno oslobađanje cijelog društva. Još se na njenim ekranima preuveličava mjesto i uloga političke strukture u samoupravnom društvu koja i dalje treba da razrješava sveukupne suprot-

nosti društva iako u samoupravnom društvu suprotnosti treba da razrješavaju i samoupravne strukture koje su politizirane, a u prvom redu asocijacije samoupravnih proizvođača. Na taj se način stvara kod zatvorenih institucija u kojima je samoupravljanje nedovoljno razvijeno kao što je televizija fetišizirana svijest koja skriva stvarne i realne odnose društva i može da navede na ekstremne zaključke o dezideologizaciji, odnosno kraju ideologije.

Sigurno je da tako ideologizirana svijest mehanički odvaja subjekt od objekta, duhovno stvaralaštvo od konzumenata tog stvaralaštva. Jedni su aktivni intelektualci, a drugi su pasivni receptori; tako nastaje shvatanje o elitizmu i elitnim nosiocima i pokretačima društvenog razvitka i u krajnjoj liniji subjektivistička indoktrinacija čija odluka dobija isključivi značaj stvaralaštva i duhovnog primata. To je metafizičko gledanje na društvene zakonitosti, a ne dijalektičko prožimanje i jedinstvo u različitosti; etatističko i birokratsko shvatanje radničke klase kao objekta čiji društveni položaj zavisi od odnosa „elite" prema njoj — umjesto shvatanja radničke klase kao samostalnog subjekta društvenog razvoja, subjekta koji u istorijskom procesu ima svoju istinu i svoju društveno-istorijsku misiju. Nemogućnost da se na radničku klasu gleda kao na stvaralački subjekt, i to ne samo u materijalnoj proizvodnji već i u svim duhovnim stvaralačkim poduhvatima, dovodi do potcjenjivanja njenih mogućnosti, a precjenjivanja drugih stvaralačkih žarišta. Razumije se da te pojave nisu prisutne samo na televiziji već i u drugim strukturama i institucijama, ali su ovdje najuočljivije jer je televizija postala sastavni dio našeg življenja.

Zbog toga se dešava da televizija gledaoce tretira kao objekt s kojim je moguća manipulacija. Iako se televizija ne obraća jednom koherentno strukturiranom društvu sa jednoobraznim mentalitetom, ona ipak nekonzekventno oscilira između pojedinih slojeva društva nudeći im poruke koje su im po njenom subjektivističkom shvatanju najnužnije i najprivlačnije. One su često izraz svijesti iskrivljene konzervativnim tradicionalnim i iracionalnim prilazima društvenim odnosima i neadekvatnim gledanjima na nivo svijesti gledalaca i duhovnih potreba ljudi. Široj publici, u koju spada i radnička klasa, najčešće se nude relaksacioni programi zabavljačkog karaktera koji površno prikazuju odnose među ljudima i odnose ljudi prema stvarima.

Seljacima se najčešće predlaže, pored relaksacionog programa, reformisani patrijahalni način života sa idiličnim folklorom i savjetima o povećanju poljoprivrednih prinosa, a omladini sport i zabava — kao da njeni nemiri i traženje odgovora na savremena pitanja epohe mogu da se iscrpu samo na jednoj strani njenog života. Te odgovore ona ne može naći ni u povremeno plasiranim psihologističkim i epigonskim pokušajima tretiranja savremenih problema. Tako se bilo spontano bilo svjesno stvara jedan preobražen primitivni malograđanski duh koji inače nastaje u potrošačkoj atmosferi, pa još ako i sredstva komuniciranja pogoduju takvom duhu — podržavajući ga, onda se ostaje bez vizije i anticipacije budućnosti koju samoupravni socijalizam imanen-

tno sobom nosi. Savremeni svijet, a pogotovo samoupravni socijalizam, ne može se objašnjavati pragmatističkim mišljenjem, jer je on razdiran mnogim protivurječnostima, dilemama, otuđenjima i traženjem odgovora na mnoštvo fenomena, društvenih i naučnih, koje treba objašnjavati ukazujući na perspektive. Zbog toga televizija ne može samo preslikavati stanja i činjenice.

Radnička klasa je, kada se radi o njenim unutarnjim odnosima na televizijskim ekranima, uglavnom fotografija svog tehnološkog i materijalnog stanja ili slika formalnih radničkih savjeta, a ne odnosa radničke klase prema različitim društvenim strukturama, političkim, društvenim i državnim, prema manipulacijama kojima je podvrgnuta i pritiscima koje na nju vrše otuđeni centri moći. Televizija mora istovremeno da bude i stalno prisutan kreativni centar. Zatvorena u sebe i samozadovoljna, brzo se prazni i pretvara u rutinsku instituciju sa prakticizmom kao metodom koji onda magnetski privlači, pored materijalnih stimulansa, samim svojim pragmatizmom i etatističko-birokratske elemente. Takav kurs nije mogao da istakne ideju o međunacionalnoj saradnji koja se još odvija na osnovi praktičnih političkih potreba. Naše ljude danas interesuje ne samo šta se zbiva u svijetu nego prvenstveno šta se događa i u svim našim republikama, njihova dostignuća, vrijednosti, ideje i životne preokupacije. Ni jedno sredstvo komuniciranja nema te mogućnosti da brzo, efikasno i u najširim razmjerama odgovori na to interesovanje kao televizija. Međutim, to interesovanje je do danas ostalo nezadovoljeno. Nije stvar samo televizije, ali prvenstveno i njena funkcija da u svojim okvirima i svojom stvaralačkom inicijativom podigne vlastitu nacionalnu kulturu u svojim programima na kritički nivo kako bi se mogla izlučiti stvarna vrijednost i kvalitet od onoga što je bilo izraz ranijih i trenutnih potreba. Jedino bi se na taj način stvari od kvaliteta mogle uključiti u druge nacionalne programe. Sve dok se nekritički odnosimo prema ranijim ili sadašnjim nacionalnim nužnostima, neće se rađati ni potreba za unošenjem drugih u programe, van sopstvenog nacionalnog sadržaja.

Ovaj kritički odnos prema stanju i rezultatima televizije ni u kom slučaju ne znači bilo kakvo potcjenjivanje svih onih mnogobrojnih i visokih rezultata koje je ona u oblasti kulture postizala; čak je bilo i sa ovom današnjom njenom društvenom i idejnom fizionomijom, zasićenom pragmatizmom, dosta sadržajno humanih i društveno progresivnih ostvarenja.

Međutim, ne radi se samo o tome da li je televizija bila na nivou kulturnih vrijednosti nacionalne sredine ili nacionalnih jugoslovenskih sredina, iako je i to jedno od suštinskih pitanja kritičke analize, već i o tome da li je ona na nivou stvarnih samoupravnih društvenih procesa koji postavljaju zahtjeve i traže odgovore. U tim odnosima i kulturne vrijednosti se drukčije ponašaju, razmještaju i dobijaju drugi značaj nego što su imale u etatističkom društvu. Oslobađajući se ideološkog pritiska i nadzora, one postaju slobodnije i više nego ikada u istoriji nužnije radnom čovjeku kako u njegovom radu radi intelektualizacije

rada tako i njegovom savremenom senzibilitetu i duhovnim potrebama u stvaralačkim samoupravljačkim aktivnostima. Postojeći društveni odnosi već razjedaju omeđine zatvorenih elitističkih kulturnih krugova i kulturu približuju stvaraocima materijalne proizvodnje, danas neprimjetno, a sutra će svakako sa jačim dinamizmom.

Zbog toga je potrebu za kritičkim odnosom prema kulturnim vrijednostima, za preciznijom selektivnošću, kao i za davanjem većeg značaja kulturi i znanju uopšte na televiziji, nužno tijesno povezati sa razmatranjem produkcionih promjena i idejnih shvatanja koja nastaju u našem društvu. Ako je bitno potrebna reforma društvenih institucija, onda među prvima, odnosno prva koja treba zbog svoga značaja u društvu da se reformiše jeste televizija. Nužno je potrebno nju dovesti u sklad sa opštim samoupravnim tokovima, preobražavajući je kako u pravcu razvoja slobodnih demokratskih samoupravnih odnosa u njoj samoj tako i integrišući je sa kreativnim centrima kulture i znanja i sa vodećom strukturom našega društva — sa asocijacijama neposrednih proizvođača.

Dragutin Gostuški

PRIRODAN RASPORED KULTURNIH SILA

Po definiciji u čijem donošenju nisam učestvovao, televizija je izvestan sistem kojim se elektromagnetski impulsi pretvaraju u slike. Po mom pak osećanju stvari, televizija je jedna prazna drvena kutija. U nju može da stane sve, ali ništa od toga nije obavezno. Zašto onda kultura?

Počev od latinskog, u svim velikim jezicima Zapada „kultura" predstavlja osnovu mnogih reči koje znače obrađivanje, gajenje i negovanje — pre svega bilja i stoke.

Iz ove dve premise mogao bi se izvući zaključak da je odnos televizija—kultura najprirodniji ishodni spoj u sredinama gde se pretežan ili bar znatan broj stanovnika bavi poljoprivredom, što znači u našoj zemlji.

Pribegavanje sofizmu nije uvek besmisleno. Deficit kulturnih vrednosti kod nas je očigledan isto koliko i potreba za njegovim smanjivanjem. Operacija je, međutim, opasna: umesto da omogući postepeno urastanje različitih društvenih organa u jedinstveno (ma kako bilo hijerarhizovano) kulturno telo, ona može da pocepa tkivo u dva dela bez dovoljnih komunikacionih kontakata, bez koherencije. U tom smislu televizija nosi odgovornost bez presedana u istoriji naše civilizacije.

Rekao sam i to ozbiljno mislim: zbog čega kultura? Ljudi koji su otkrili zakone televizijskih mehanizama imali su u vidu isključivo ono što

su nazvali „prenosom slike na daljinu“. Šta će ta slika sadržati, stvar je istorijsko-društvene situacije koja nije unapred programirana.

Naše mišljenje (pretpostavljam ga) da televizija treba da prenese ekstrakt totaliteta zbivanja može se pokazati prolaznim i, uostalom, sasvim sigurno nije ni danas svuda pokretano istim kriterijima.

Nisam imao zadovoljstvo da vidim, recimo, kinesku televiziju. Ali sam ipak ubeđen da se ono što ona smatra refleksom aktuelne slike sveta ne poklapa sa slikom koju ja očekujem.

U nekom, možda sasvim bliskom istorijskom periodu, nemirnom i uzbudljivom, televizija će nam davati skoro isključivo informacije važne za elementarnu egzistenciju. Emisije posvećene obrazovanju, kulturnoj rafinaciji, pa čak i humoru izgledale bi nam, s punim razlogom, izlišnim, neopravdanim, iritantnim.

U isto tako bliskom periodu koji sa istim pravom možemo očekivati, u postindustrijskom stanju svetskog izmirenja i prosperiteta, informacije o političkim konfrontacijama, finansijskim nadmudrivanjima, uspesima nekih zemljoradničkih zadruga i sličnom — ne bi imao ko da gleda i sluša. Mislim ovde na jednu prognozu po kojoj će pripadnost pojedinim estetičkim ubeđenjima u budućnosti zameniti pripadnost političkim strankama.

Ostavimo, međutim, na miru budućnost, a sa njom i gledišta drugih zemalja. Već i mala doza realizma nalaže nam da se pomirimo sa glavnim parametrima stanja u kome se nalazi jugoslovenska televizijska delatnost; jer je to stanje u proseku ono u kome inače živimo. I još gore: ono koje smo zaslužili.

Nema tome godina dana, nabasao sam na sledeću televizijsku dosetku: jednoj mladoj ženi strpali su mikrofon u ruke i postavili je nasred Terazija u Beogradu za vreme najvećeg pešačkog prometa. Ta mlada žena saplitala je ljude gurajući im u usta onu napravu sa pitanjem: „Oprostite, moliv Vas, hoćete li da nam kažete šta je po Vašem mišljenju Kultura?“

Kultura! Filozofija, nauka, slikarstvo, kibernetika? Aristotel, Kepler, Tolstoj?

Ne dao bog! Za većinu anketiranih kultura je predstavljala neku mešavinu lične higijene sa elementima dobrog ponašanja: „Pa ... to je kad su ljudi pristojni, u autobusu ... na ulici ... kad nisu prljavi ...“ itd.

Zastanimo za trenutak na ovome. Priznajmo otvoreno da korak učinjen do ovakve koncepcije pojma kulture nije ni mali ni beznačajan. Ali šta dalje? Hoćemo li mi okupiti te ljude oko drvene kutije i objašnjavati im tog Tolstoja, uz ovakav, recimo, komentar:

„Kompozicija romana je paradoksalno stapanje heterogenih i diskontinuiranih elemenata u organsko jedinstvo koje se uvek iznova razrušava. Onosi koji daju koherenciju tim apstraktnim sastavnim delovima formalni su u svojoj apstraktnoj čistoti. Zato poslednji ujedinjujući princip mora biti etika stvaralačkog subjektiviteta koja je sadržajno postala jasna. Budući da se ona mora iznova ukinuti, normativna objektivnost epskog stvaraoca biva ostvarena“ (Đerđ Lukač, *Teorija romana).*

Ovaj tekst sam uzeo za primer zato što ga i ja lično ne razumem, mada, naravno, svoje razumevanje ne uzimam za normu visokih ideja. U svakom slučaju, deoba televizijskih programa na suviše suptilne sekvence i na njihove antiteze dovela bi neminovno do zbijanja većine potrošača oko ovih drugih, inspirišući im jedno od najštetnijih osećanja: obeshrabrenje.

Danas je i najkvalifikovanijim i najinteligentnijim pripadnicima jedne posebne kulturne oblasti moguć pristup drugim oblastima samo uz pomoć popularnih metoda. Zato nije samo besmisleno, već je pre svega licemerno zahtevati veliki broj savršeno čistih, zatvorenih kulturnih blokova od medijuma kao što je televizija. Licemerno je u više pravaca.

Iznenadni posetilac zateče Luja Pastera kako čita jedan petparački roman. — Držim malo mozak na dijeti — objasni Paster bez snebivanja.

Dijeta za prosvećene, delikatnost u postupanju sa manje prosvećenima — evo dokle smo stigli u jednoj recepturi koja, izgleda, opravdava trenutnu situaciju na jugoslovenskoj televiziji. Naravno, samo prividno jer i ovaj list ima dve strane.

Kažu da je na našoj televiziji odnos „kulturnog" programa prema „onom drugom" 34 : 66%. Ja jednostavno tvrdim, bez ikakvih preciznijih proveravanja, da je to netačno. I isto tako jednostavno predlažem (kao potpisnik ovog teksta) i tražim (kao pretplatnik) da se taj odnos pretvori u 100 : 0.

Ponekad se iz imenovanog procenta nekulturnih emisija otmu neki izvanredno fini kulturni detalji: kroz literarno nadahnut komentar, kroz produhovljeno lice nekog težaka, kroz mudre reči nekog poslovođe, a uvek i pre svega drugog, kroz kompetentno pristupanje poslu bez obzira na to da li su u pitanju režija, scenografija ili propratni tekst. Svaka emisija postaje kulturna emisija kad ostavi utisak darovitosti realizatora i njegove stručne perfekcije. Svaka emisija je kulturna kad je inteligentno koncipovana.

Nasuprot tome, mnoge tačke posvećene kulturnim sižeima nanose izrazitu štetu ovoj oblasti. Pravljene bez ambicije i volje, one postaju često simptom neodgovornosti, jer, izgleda, nemaju kome da odgovaraju. Ni malobrojnoj publici iz sitnih ili krupnih sati ni rukovodećim organima televizije. U tim emisijama uglavnom nema najinteresantnijih, najelokventnijih ličnosti našeg kulturnog života, ličnosti za koje znamo da osećaju puls događaja, da bi nam rekle nešto novo na nov način, ličnosti koje bi kvalitetom svoje reči pružile bar nekakav paritet kvantitetu nastupa predstavnika drugih društvenih sfera.

Ja, zbilja, ne znam kakav je, po oceni televizije, građanski status profesionalnih kulturnih radnika. Jesu li ovi, najzad, uopšte inteligentni ljudi čije mišljenje ima nekakve vrednosti? U poslednje vreme, kada svi sa tako napregnutom pažnjom pratimo događaje od kojih zavisi sudbina ove zemlje, prinuđeni smo da, pored najvažnijih govornika, često gledamo i slušamo trećerazredne predstavnike privrede i politike. Poslednji put kad sam na ekranu video grupu naučnih i kulturnih radnika, ovim lju-

dima je postavljeno pitanje šta misle o povratku „srednjovekovnoj jednostavnosti".

Stojim, dakle, na gledištu da je manje bitan odnos između specifikovanih kulturnih programa i onih koji tu ne spadaju izričito — a da je mnogo važnija integralna kultivizacija celokupnog televizijskog krvotoka. Ako je ovde potrebna nekakva površna ilustracija, onda dodajem da se, između ostalog, nedovoljna kultivisanost televizijskog programa pokazuje:

Kad u slučajevima tretiranja bilo kakvog značajnog pitanja na ekran stupa lice manjeg znanja, kompetencije i autoriteta od mnogih drugih koja bi se mogla angažovati.

Kad se, u tom smislu, a po sili prava stvorenih radnim odnosom, radnici televizije pojavljuju u ulogama nesaglasnim sa kvalifikacijama radi kojih su primljeni u službu.

Kada, u istom smislu, neku izrazito kulturnu funkciju dobija fizionomija iz koje žestoko zrače neprosvećenost, antipatičnost i trivijalnost.

Kada se velika finansijska sredstva troše na beznačajne poduhvate, nepotrebna putovanja, pa čak i na instrumente masovnog zaglupljivanja (kabaretski program i slično), a kad se štedi na važnijim stvarima, pa čak i na filmu, koji suviše često dolazi sa nekog međunarodnog otpada.

Kada u jednom društvu, izvanredno bogatom svim mogućim živim fenomenima, televizija sistematski koristi svoju najveću dragocenost — neodoljivu snagu sugestije — da narodu „približi" likove džeparoša, seoskih mangupa i pijanih muzikanata, raspaljujući time lažni malograđanski humanizam najniže vrste.

Kada se nedeljom po podne prikazuje silovanje maloletne devojčice, čime ja i moja devetogodišnja ćerka postajemo saučesnici u patološkoj ulozi „voyeur"-a.

Kada se čisto kulturne emisije prikazuju pred ponoć, što je uvredljivo za one koji rano ustaju, to jest koji grade socijalizam.

I tako dalje. Produžavanjem spiska došao bih sigurno do tačke odakle bi izgledalo da jednu opštu stvar želim da podredim subjektivnom ukusu, što je, svakako, neumesno. „Rđava je ona slika — reče Hegel — na kojoj umetnik prikazuje samog sebe." Razume se, to važi i za televizijsku sliku.

Božidar Kalezić

PRIRODA TELEVIZIJSKOG MEDIJA

Dužim zadržavanjem našeg oka na jednom materijalu događa se uvećavanje tog materijala. Senzornim živčanim putevima to uzbuđenje se vodi do odgovarajućih centara u kori mozga. Zavisi koliko se dugo zadržavamo... Tu se u mozgu slika zamenjuje u sliku nama potrebnu,

nama poznatu. Mi doživljavamo najraznorodnija stanja na raznim mestima. Van formiranog sistema simbola. Van ambijenta koji ambiciozno pretenduje na naše saznanje i naše uzbuđenje. Umetnik može da slika i da traži od mašine da rotira njegove slike (sistem grafičkog izvođenja putem „svetlosnih pera"). Znači, okreće ih u raznim pravcima istovremeno stvarajući elektronsku zvučnu traku. To je animacija slika sa izuzetnim detaljima izvršena veoma brzo. Kompjuterski senzorni sistem prati pokrete oka preko ispitivanog materijala. Kad se oko zaustavi na materijalu, na jednoj slici, ona se uvećava, a ako se oko duže zadrži na istom materijalu, na istoj slici, ona se menja.

Zamislite kurs francuskog jezika na elektronskoj traci punoj reči koje brzo protiču. Čitate sa vidnog polja ili televizijskog ekrana. Ako vam je jedna reč nejasna, gledate u nju tri sekunde i ona će postati veća od drugih reči; ako gledate u tu reč još tri sekunde, ona će se automatski izmeniti u srpskohrvatsku reč. Na primer, reč *la trans* menja se u reč *strah* (tako otprilike misli Sten Van Der Bik).

/ I, TAKO, BEZ ZVUKA, / SMEH ĆE MOJ PADATI, SA NEBESNOG LUKA / I, TAKO, BEZ VRENJA, / ZA MNOM ĆE ŽIVOT U TREŠNJE DA SE MENJA.

Moglo bi se tražiti od mašine da rotira reč po reč, stvarajući pri tom automatsku zvučnu traku. To da se izvrši za nekoliko minuta. Oko prelazi preko toga i zaustavlja se na jednoj reči i ona se menja u drugu reč. Reč *život* u reč *trešnja*. Kompjuterski senzorni sistem prati te pokrete. Kompjuter kao pojačivač ljudske inteligencije. Život i simboli se isprepliću. Neverovatno brzo i neočekivano. Pratiti te promene znači vratiti se razmišljanju u slikama, znači videti sebe i na taj način razviti sistem življenja. Ali promene su brze i jedino što nam preostaje je da se obezbedi sposobnost reagovanja i nastavi pri raznim brzinama.

Promene su munjevite i neshvatljive. Broj podataka, informacija o njima je skučen. Život teče i nemoguće ga je obuhvatiti linearnom sekvencijalnom mišlju (štampom), gde se misao odvaja od akcije. Novijim sredstvima komuniciranja, sintetičkim sredstvima komuniciranja, televizijom, misao i akcija se približavaju. Angažman je veći i bliži smo ostvarenju želje da se vidimo upravo kad se menjamo.

Televizija kao sintetičko sredstvo komuniciranja komunicira direktno sa promenama, a ne sa simbolima. Znači, mi smo sadržaj televizije. To je jedino sredstvo i jedini medij komuniciranja u kom vidimo sebe u procesu menjanja. Televizija je protiv gotovih, oformljenih pojava. U trenutku dok sedamo u neku kožnu fotelju pored televizijskog prijemnika, mi znamo da ćemo provaliti u svoju nutrinu, znamo da ćemo dobiti veliki broj dragocenih podataka o promenama u našem psihičkom biću. Psihički proces u trenutku dok sedamo u udobnu kožnu fotelju da gledamo najintimnije gadosti o akcijama u svom telu, psihički proces u momentu dok posmatramo sebe, sebe kompletnog, jeste strah (la trans). Sebe doživljavamo kao akrobatu na trapezu. Znači, ni traga od psihičke

akcije identifikacije, to jest ni traga od našeg toliko omiljenog procesa oslobađanja od sopstvene sudbine i življenja života po ličnom izboru. Zapravo, dok sedimo ispred televizijskog prijemnika, mi pratimo sebe u trenutku „kad se menjamo“, mi pratimo svoju sudbinu dok Aleksandar Nevski postaje naša lična dvorska budala. Mi ne možemo tako lako odbacivati svoju sudbinu, sudbinu pacova, i birati sudbine Aleksandra Nevskog ili Pugačova. (Kod filma je to moguće.)

Televizija ne snima stvarnost, ne fotografiše je, ne upućuje život u avanturu, u simbole, u traženje sebe sama. Televizija reaguje na trenutak informacije. I tu leži suština problema simbola i promena. Komunicirati sa čovekom, čuti ga i videti — to je cilj novih elektronskih medija. Komunicirati simbolima znači ubacivati čoveka u sistem slučajnog podsećanja. A elektronika nas vodi drugim putem ubacujući život objašnjen sistemom simbola (fotografiju, film, pozorište) u svoj sistem informisanja reagujući na to istovremeno. Mi ne reagujemo na Gloriju Svanson u „Bulevaru sumraka“ kao na svoju sudbinu ili je bilo na koji način povezujemo sa svojim jadom, mi na nju reagujemo isključivo kao na klovna. Sve transformacije njoj prepuštamo (neka plače i neka se smeje), ali mora biti zabavna. Mi na to reagujemo kao na zabavu. Nije slučajna velika popularnost crtanih filmova na televiziji, kao i poplava klovnova koji se u okviru naše sudbine uključuju u naš problem ubijanja dosade. Mi sa njima i njihovim sudbinama nemamo nikakve veze; oni nam samo pomažu da nešto trenutno kao neprijatno ubijemo u zabavi. Na sve to mi gledamo kao alkoholičar na rakiju. Voleti film na televiziji znači uživati u drogama, znači iznalaženje sredstava za zaboravljanje svoje sudbine. I svi ti klovnovi: Čaplin, Napoleon, Olio i Stanlio, Hamlet, Otelo i još mnogi treba da nas utope u svoje sudbine kojima se vidi kraj i koje su sagledljive, to jest da nas udalje od procesa promena, od našeg neizvesnog sutra.

Zapravo, elektronika nas vodi dobijanju velikog broja podataka o tajnama prirode, o životu, društvu i čoveku. Visok stepen obaveštenosti omogućen je tehnikom i povećana je moć da se informišemo o promenama koje nastaju kod čoveka dok se zaustavlja na jednoj slici ili materijalu. Bakminster Fuler ističe: „Kad smo ušli u prvi svetski rat, Amerikanci su se kretali od jednog do drugog mesta raznim sredstvima, isključujući noge, u dužini od oko 350 milja godišnje. Hodali su oko 1.300 milja godišnje, a putovali vozom, brodom ili na konju oko 350 milja. Kad se završio prvi svetski rat, pojava pokretljivosti — proizvodnja automobila, kamiona, lokomotiva i vagona — iznenada je unela veliku promenu. Prosečan Amerikanac se 1919. godine kretao godišnje 1.600 milja tehničkim sredstvima, a nastavio da hoda 1.300 milja. Prvi put u svojoj istoriji čovek je iznenada povećao svoj ekološki radijus. Kad smo ušli u drugi svetski rat, imali smo u Americi godišnje 4.000 milja mehaničkog kretanja po glavi, dok je godišnje hodanje ostalo na konstanti od 1.300 milja... Danas (1964) mi se tehnički krećemo u proseku oko 9.000 milja po glavi godišnje.“ Sadržina te povećane moći komuniciranja temelji se na osećaju realnosti. U stvari, to je korak bliže

prisnosti menjanja nas samih i praćenju pojava u trenutku događanja. Mi postajemo aktivni učesnici, akteri realnosti, pa prema tome i sadržaj sredstava komuniciranja, mehaničkog kretanja po glavi.

Sten Van Der Bik navodi da danas u Americi ima više televizijskih aparata nego kupatila. Zatim, da ima više radio-aparata nego stanovnika. U Japanu 75 odsto domaćinstava ima televizijske prijemnike. Kod tih istih Japanaca 30 odsto ima tekuću vodu, a manje od 10 odsto engleske klozete. Zatim, statistika ističe da više od 40 odsto dece uzima jedan ili dva obroka pored televizijskih prijemnika. Televizija ne dopire samo do 3 odsto Amerikanaca (statistika za 1962). U junu 1967. godine se prvi „živi" međunarodni televizijski program preko satelita direktno primio u 26 zemalja.

Sredstva komuniciranja sve više zahvataju život i realnost, razbijaju sistem simbola i prodiru čak i u rad centralnog nervnog sistema. Doduše, nema oblasti medicine u kojoj elektronika nije našla svoje mesto. U najnovija dostignuća na polju dijagnostike spada upotreba radioaktivnih izotopa — materija koje se veštačkim putem učine radioaktivnim za jedno određeno kraće vreme. Radio-izotop se unese u organizam injekcijom ili kroz usta, pa se potom elektronskim brojačem koji se prisloni uz posmatrani organ prati njegovo kretanje u organizmu i intenzitet njegovog zračenja. Koncentracija velikog broja informacija pouzdanih i dobijenih za nekoliko minuta. Elektroencefalografija jedna je od dijagnostičkih i eksperimentalnih metoda kojoj je osnova stalna promena potencijala na nivou stanične membrane, u ovom slučaju ganglijske stanice. Promene potencijala, naročito u području dendrita, prezentiraju se preko intaktne lubanje u obliku sinusoidne krivulje koju nazivamo ritmom. Prema tome, dobijena će nas krivulja moći informisati o nekim fiziološkim i patološkim zbivanjima unutar centralnog nervnog sistema, u prvom redu kore mozga.

Elektroencefalografi su aparati kojima se snimaju električni impulsi mozga. Kod standardnih konstrukcija na glavi pacijenta koji leži nalaze se elektrode koje su vodovima spojene za aparaturu koja beleži moždane talase. Pacijent je nepokretan, pa se ne može posmatrati aktivnost mozga za vreme pokreta. Teškoća je izbegnuta konstruisanjem prenosne aparature koja se naziva radio-elektroencefalografom. Moždani impulsi koji se prikupe pomoću elektroda na glavi pacijenta vode se do male radio-stanice smeštene na njegovom ramenu. Ova ih zatim emituje pomoću radio-talasa. Aparatura za prijem, sa uređajem za registrovanje, nalazi se na odstojanju do oko dvadeset metara. Na sličan način mogu se konstruisati aparati koji bi beležili rad srca ili mišića čoveka koji je u pokretu.

I dok se udobno zavaljujemo u kožnu naslonjaču, televizija nam guli kožu kao jarcu. Pitanje je da li se uopšte može udobno sedeti pored televizora i da li se može udobno pratiti proveravanje i otkrivanje najrazličitijih nastranosti. Televizija je „đavolje kolo". Mi iz kožne naslonjače prelazimo na ekran da bi sebi samima poželeli „dobro veče". Sami sebi pričamo bajku o „Snežani i sedam patuljaka" roneći u paperjastu

mekotu sna. Okruženi jednim sistemom koji nas prati u stopu, lišeni smo nostalgičnog preobraćanja jednog predmeta u drugi jer je sam proces preobraćanja obelodanjen. Menjanje postaje sadržaj sintetičkih sredstava komuniciranja, sadržaj televizije. Mi kaskamo sami za sobom. Televizija kao sredstvo komuniciranja sa svim pojavama obuhvata i komuniciranje i sa kulturom uvlačeći nas u stalan proces praćenja svojih promena u trenutku dok se menjamo. Medij i sadržaj medija. Medij je iznad sadržaja medija. A mi smo sadržaj medija. Daleki, povučeni u nepostojanje.

Prvoslav S. Plavšić

TELEVIZIJA JE DEO KULTURE

Koliko smo samo puta naišli na tekstove gde se želelo dati neko tumačenje, ali smo, umesto objašnjenja, zatekli izjašnjenje o tome. To je lakše i zato je tako često. Pa i sami istraživači umeju ponekada da saberu istosmerna izjašnjenja i da ono koje preovlađuje proglase objašnjenjem pitanja. Svakome je, eto, data prilika da bude u pravu. Ali — približavamo li se onda shvatanju pojave ili smo možda sve dalje od toga?

Suočen sa dva pitanja, dovoljno značajna i složena za sebe, a posebice u međuodnosu, nemam drugog izbora nego da kažem ono što mi se čini da, među ostalim, zaslužuje našu pažnju. Da li je i kako izvršeno određenje kulture i kulturnog programa na televiziji, nije mi dovoljno poznato, ali sam ipak uveren da ne postoji opšta i neka posebna televizijska kultura. Možda je pitanje lakše razumeti ako ga postavimo ovako — mogu li na televiziji postojati i nekulturni programi? I ako mogu i ako ne mogu, trebalo bi učiniti pokušaj, pa odrediti ono što je nekultura ili loša kultura i kultura bez budućnosti. Nadajmo se da kulture ipak ima više nego onoga što je njoj suprotno. Za sada svako pod kulturom podrazumeva ono i onoliko koliko zna i koliko mu to funkcija nalaže. Tako i televizija uzima sebi slobodu i ne računa na postojanje samo jedne „prave kulture“, jedinog osnova za odmeravanje vrednosti svojih programa. Možda u želji da ipak ne pogreši, ona je i previše neosetljiva na veliku različitost merila koja joj se nude.

Veličina auditorijuma uzima se kao jedna od promenljivih pri određivanju pravaca i sredstava vođenja kulturne politike televizije, ali to još ne znači da se radi o „kulturi većine“ koja bi imala samo te argumente da je prihvaćena kod miliona duša. Masovna i popularna kultura nikako nisu isključive preokupacije najmlađeg člana porodice opštila. Kretanje ka jednom od „svetih ciljeva“ — podizanje kulturnog nivoa masa — ne odvija se samo preko masovne kulture, koja čak, po nekim

mišljenjima, znači neprijatnu prepreku u dodiru naroda sa stvarnim kulturnim vrednostima. S druge strane, čuju se upozorenja da „prava kultura“ treba više da se koristi mogućnostima koje joj pruža televizija. Ali, šta biva onda sa tom kulturom kada je preuzme mali ekran i nameni četvrtini stanovništva zemlje? Na žalost, najčešća su dva slučaja gde se postižu najmanji efekti po oceni te kulture — ili se ona prilagodi „ukusu većine“, pa izgubi reska i divna upozorenja ili se zadrži puni smisao i oblik poruke, ali, avaj, odjek je slab, a motivacija masa za daljim sličnim kontaktima na istom nivou kao pre. U većini rasprava o tome ostaje se samo na ova dva merila i, ne odstupajući od njih, upućuju se prekori drugoj strani a da se i ne pokuša sa izgradnjom autentičnog televizijskog posleništva u kulturi koje je bolja garancija uspeha. Zanemaruje se tada, na obe strane, da gledaoci misle za sebe da znaju šta je valjano i lepo. Verujte im — oni to doista često i znaju i zato im je teško prići i sa jedne i sa druge strane. Potcenjivanje publike prečica je neuspeha čak i za dodvoravanje.

Nije svejedno kako se postavi pitanje o kojem se izjašnjavamo — „televizija i kultura“, „kultura televizije“, „televizijska kultura“, „kultura na televiziji“, „televizija o kulturi“ itd. Ni jedan prilaz nije besmislen, ali nisu svi podjednako opravdani. Dva poslednja trenutno ne bi trebalo razmatrati, a upravo su oni najčešći putokazi u mnogim raspramа. U najmanju ruku televizija zaslužuje da se posmatra i sama kao deo jedne kulture, a ne kao njeno sredstvo, posrednik u kulturi, prenosnik ovih ili onih vrednosti. Šteta bi od takvog prilaza bila gotovo podjednaka i za televiziju i za kulturu. U ime obe, ne smemo sebi dozvoliti takvu grešku i nesmotrenost.

Da bi televizija mogla učiniti nešto u kulturi (ne „za kulturu“), potrebno je najpre srušiti mit o njenoj neograničenoj moći, dovoljnosti, sveobuhvatnosti, merenje njenog značaja količinom propusne moći i slično. Ona je samo deo kulture, isečak života, a ne život sam. Da bi se ona procenila, takođe, potrebno je odstojanje za sada još nepoznato milionima uživalaca „droge žive slike“. Pokadšto takvo odstojanje daje nam samo satira, koja se kod nas (svedoci smo) još potiskuje slično kao u nekom tuđem svetu iz neke od knjiga biblioteke „Kentaur“. Satira je, međutim, ona specifična savremenost kulture koja održava odstojanje, ali i svest o prisustvu nekom trenutku. Ona smanjuje omamljenost i održava svežinu. Eto jednog dobrog puta i za televiziju, ali samo ako se zaobiđe lakrdija danas tako rasprostranjena.

Može li, dalje, biti nešto „nekulturnije“ od neistine? Gledaoci, međutim, mogu da je sretnu, pa u životu, čiji je i televizija deo, da čuju i opravdanje za nju. Šta se nudi mladima ovde, zašto oni uporno nastoje da saznaju istinu bilo kako da je ona teška? Televizija će u budućnosti morati da računa samo na istinu, a istina je i ono što se ne prikaže. Prigovor da nema apsolutnih istina ovde opovrgava sam sebe jer najsavršenije opštilo među današnjim žiteljima Zemlje nužno će omogućavati suočavanje sa „mnoštvom istina“ koje će onda nalaziti svoje mesto u

svesti čoveka. O budućnosti televizije ipak retko ko govori, a ono o čemu se najčešće raspravlja više je njena prošlost nego sadašnjost.

Nalazimo se, kao i mnoga društva pre našeg, u značajnom procesu eksperimenta stvaranja nove kulture. Ne treba po svaku cenu pronalaziti razloge da se to ne prizna i tobožnja odgovornost prenese jednom sredstvu (ovoga puta televiziji) koje neće ili ne ume da stvara ili posreduje u kulturi. Zar i sama televizija nije deo te „nove kulture"? Ko se to usuđuje da preuzme odgovornost i na osnovu nekoliko prvih koraka televizije (zašto baš nje, zar samo zbog masovnosti upotrebe?) prognozira definitivnu ugroženost „kulture". Jednog ćemo dana sigurno uspeti, ali ne mi, nego generacija koja je „zatekla" televiziju i njene savremenike, da učinimo „korak izdvojenja" i da procenimo stvarno značenje neopterećeni njenom veličinom i neizmernom snagom. Manje je čak važno u ovom momentu pitanje da li smo do sada iskoristili zaista sjajne komunikacione mogućnosti televizije od toga da li se krećemo putem koji vodi do njih.

To može biti jedan od predmeta izjašnjavanja. Televizijski opažaj ne zamenjuje stvarnost. Pokretna slika koju daje objektiv nikada to i neće moći, ali televizija mora pružiti priliku onome ko se koristi uslugom elektronskog oka da dođe do istinite stvarne spoznaje. Ako se moć slike, ma kako dobra ona bila, glorifikuje, a to se danas često svesno ili nesvesno na raznim mestima čini, pa se samo na njoj i ostane, onda je proizvod novog doba i nove tehnologije na najboljem putu da sam sebe demantuje.

Smer kojim smo krenuli u korišćenju televizije verovatno će morati da se delimično menja jer televizija nije neki zgodan ram, ploča za izlaganje specifičnih i sebi svojstvenih oblika i načina izražavanja jednostavno prenetih iz drugih sredstava: filma, pozorišta, koncerta, književne večeri... Radio to više ne čini, štampa ne objavljuje delove uspelih predstava ili odlomke iz novih knjiga i slično. Televiziji kao da je u početku bilo potrebno da se, oštrije rečeno, „poštapa" svim ovim pazeći da ne razgnevi ljubitelje ovog ili onog sadržaja ili izražajnog sredstva.

Na osnovu dosadašnjih rezultata teško mi je da zaključim da televizija može zaista mnogo da učini na afirmaciji pozorišta, filma, književnosti. Ako ova opštila i vredna izražajna sredstva nepokolebljivo veruju u to, onda od toga oni mogu imati više štete nego televizija koristi. Pa ni samu televiziju teško da bi mogao ko drugi potvrditi do ona sama. Onaj ko mnogo čita o televiziji nije njen najverniji gledalac. Ona ne sme biti ničija milosnica ni koketa koja mami poglede i uzdahe i omogućava ispoljavanje najrazličitijih želja — ona mora postati dostojna sebe i zahvaljivati se postepeno na mnogim „ponudama".

Nikako ne valja televiziju posmatrati kao jednu novu genijalnu, brzu elektronsku „reproduktivku", kao poslednju reč tehnike „štampanja u vremenu", trenutnog umnožavanja u bezbroj primeraka vrednijih ili manje vrednih dela. Ona nije ni krilatica koja bljuje pregršti dopadljivih plakata po, za druge nepristupačnim, proplancima. Doduše, još će se izvesno vreme ljudi okupljati oko šarenog izloga sa ceduljicama i upozorenjem „sveže farbano", ali ta vrsta šarene laže neće moći dugo

da traje. Njeno najsnažnije oruđe biće *prikazivanje zbilje* (svakako i šaljive). Ona je pred mnogo oštrijom dilemom nego ostala opštila jer ona ljude *vodi da vide i sami šta se zbiva*, a kada tamo zajedno stignu, neće ni smeti, a još manje će moći, da im skreće pogled i uskraćuje one prave prizore koje radoznale oči traže. Za sada ona se još nalazi na putu usavršavanja bravuroznih majstorija manipulacije snom i kao kakva matora i brižna guvernanta šapuće svojem štićeniku: „Samo Ti mirno sedi, odmori se, ja ću Ti već ispričati pričicu... Hoćeš li onu...?" (koju već zna). Dremljivko će biti zadovoljan da bi se jednoga dana gorko kajao.

Televizija je bliža neuspehu nego sva ostala opštila kada želi da pokaže da nešto jeste ako to nije ili da nešto nije ako to u stvari jeste.

Ne znam otkuda tako rasprostranjen stav, koji se retko dovodi u pitanje, da se „nekultura" isplati (ni loš fudbal se ne isplati mada se mislilo da je i tu televizija glavni krivac...). Nije li to opravdanje za određene pojave (zna se koje) u sferi proizvodnje i distribucije „kulturne robe"? Vrednosti se, dalje, traže samo u nekim područjima i vrstama dok se od drugih oblika ispoljavanja okreće glava. Kao: niko nije protiv „prave kulture", ali — kako ona dosta košta, a slabo se prodaje — nema drugog izlaza nego progledati kroz prste „nekulturi"... Finansirane vrednosti znače istovremeno i „prihvaćene vrednosti", a produkcija novih i pravih vrednosti uvek ide nešto ispred šireg prihvatanja i „drešenja kese". Opet se pogled upire, koliko s razlogom toliko i bez njega, u televiziju.

Zanimljivo je da se kod nas televiziji prebacuje da štiti svoje interese — ona kao da ne bi smela ni da ih ima — ona je odgovorna pred svima, ali u odnosu na nju malo se ko stavlja u priliku da bude odgovoran. Ostale kulturne institucije očekuju da se televizija bavi i njima, da govori o njihovim nastojanjima ili prenosi njihove programe — što televizija i čini — a manje je posmatraju kao jedno mesto stvaranja i opštilo određene kulture. Televizija, izgleda, nije još dovoljno integrisana u sistem kulturnih institucija, te se i sama identifikuje sa kompleksom koji joj se u tom smislu nameće. Ona tako društvu čini i jednu lošu uslugu. S druge strane, kada vrši izbor onoga što će preneti, po pravilu uzima u ruke afirmativni ključ i prikazuje svojim gledaocima mahom probrane stvari sa kulturnog tržišta i stvara pokadšto iluziju da je sama inferiornija jer mnogi je njen program pažnje vredan proizvod nekog drugog sredstva ili institucije. U tom smislu, na primer, pozorišni program na televiziji (prenosi i slično) može biti bolji od celokupnog pozorišnog programa.

Televizija se koristi čas za ovu, čas za onu „društveno važnu akciju", ona gotovo neprekidno izaziva asocijacije u tom smislu kod institucija ili grupa koje vode razne „akcije". Samo po sebi to ne mora da bude ništa loše, ali televizija mora imati i ostala samosvojna obeležja, a ne samo „akcijaška". Koliko je meni poznato, mnoge od tih akcija i kod nas i u svetu nisu dale naročite rezultate. Neke čak nisu bile ni shvaćene u auditorijumu i u ostalim društvenim institucijama, a neke su izazvale

čak i suprotne efekte — umesto, na primer, da pokrenu neke strukture, one su ih učinile indiferentnim. Najbolje je, možda, da se televizija mane nekritičkog prihvatanja takvih „akcija".

Ova vrsta diskusije koju vodimo zamreće onda kada postane bespredmetno pitanje *čija je televizija* ili kome ona služi. Za sada niko ne pomišlja da odustane od trke da je zauzme, prirodno, imajući „razloga" za to.

„Kulturna televizija" ni izdaleka, znači, ne iscrpljuje svoja dejstva u dve danas najzapaženije sfere — reproduktivnoj („javni servis") i rekreativnoj. Istraživanja, doduše, pokazuju da se rekreativna funkcija televizije najviše priželjkuje u auditorijumu i veoma mnogo prati, ali to je samo saznanje o tome odakle valja krenuti, a ne gde se treba zaustaviti. Ako, nasuprot iscrpljujućem radu, stoji potreba da se organizam i duh čoveka dovedu u drugo neko stanje — odmora, pasivnosti, onda to još uvek ne znači, kako se to na brzinu može zaključiti, da televizija treba da bude jogi-madrac ili žvakaća guma da bi što manje angažovale trudbenika. Ako televizija zasluži da bude okrivljena da upravo podstiče takav stav pasivnog konfrontiranja, stereotipnog ocenjivanja, emitovanja, „toplog" (što bi rekao već osporavani Makluan) uživljavanja, onda je ne treba braniti, nego osuditi.

Televizija nije opštilo koje najavljuje novu epohu razonode. Čovek budućnosti neće živeti ni u kakvom carstvu zabave jer i on će imati budućnost, baš kao i današnji čovek, i radiće za nju. On neće sve manje, nego sve više raditi (svakako na drugi način). Čovek i danas već teško uspeva da odvoji „rad" od saznanja, „proizvodnju" od „potrošnje". Verovatno je stoga da će ogromni delovi programa, od informativnih do „rekreativnih", imati naglašen obrazovni značaj (ne didaktički, ako uopšte ove discipline budu izgledale tako). Televizija će biti prva koja će shvatiti šta znači „eksplozija znanja", koje će tokom nekoliko sledećih godina biti gotovo udvostručeno u odnosu na ono kojim sada raspolažemo. Bude li, poput sadašnje, tako spora i neodlučna, televizija će postati samo moderna šećerlema u vreme kada se pojavljuju desetine novih profesija, izbacuju stari, a uvode mnogi novi predmeti na univerzitete, skraćuje vreme za odlazak na „ponovno školovanje", savlađuju ogromna saznajna prostranstva. Poslovica „čovek se uči dok je živ" biće ispisana na ulazu u televiziju i ispod malog ekrana, ali vidovi „učenja" i sticanja iskustva dobiće nove dimenzije.

Ostala pitanja koja bi nas odvela još dalje u izjašnjavanju (na primer, da li je televizija i stvaralac ili samo posrednik i prenosnik, da li samo zadovoljava ili i razvija kulturnu potrošnju, da li je umetnost ili samo jezik opštenja, da li je za „odmor" ili „umor", treba li da „sačekuje" ili da „ispraća", da najavljuje ili odjavljuje u kulturi itd.) nije moguće ovde ni pobrojati jer, kad bi taj niz bio konačan, znali bismo gde će se zaustaviti i televizija i ljudsko sporazumevanje. Govorimo li o

kulturi i o televiziji, možda poslednje što smemo zaboraviti je to da televiziju (ne bilo kakvu) treba kulturno koristiti.

Čini mi se da nije neobično što je televizija poslužila savremenim misliocima kao povod i predmet za izgradnju čitavih teorijskih, da ne kažemo, filosofskih sistema. Ne treba preterano ironisati jednu takvu ekstremnu misao kakva je ona o čoveku kao produktu televizije. Jasno je svima da je savremeni čovek izmislio sebi televiziju, ali nije li onda ona malčice promenila i čoveka? Smemo li zanemariti i tu vrstu međuodnosa? Ne ličimo li mi ponekada na pravog Pigmaliona?

Komentari

Angiras Shukla

INDIJSKI IZBORI

Indijski peti opšti izbori imaju i nacionalni i međunarodni značaj. Nacionalno, oni znače nastavljanje demokratije u Indiji i njenu budućnost. Sa međunarodnog stanovišta gledano, oni mogu značiti uspeh demokratije u jednoj od najvećih i uz to nedovoljno razvijenih zemalja kakva je Indija, nasuprot neuspehu vojnih diktatura u nekim od susednih zemalja. Oni takođe mogu ukazivati na uzaludnost rata kao što je onaj u Indokini. Zato su ovi izbori povoljno primljeni i u zemlji i u inostranstvu. Zemlje sa različitim društvenim sistemima, kao, na primer, SAD, SSSR i Jugoslavija, pozdravile su izborne rezultate. Ipak, neki kritičari u zemlji i u inostranstvu skloni su da umanje njihov značaj označavajući ih kao posebne ili kao međuizbore. To tehnički može biti tačno, ali u suštini to su opšti izbori, posebno usmereni ka traženju novih ovlašćenja koja se odnose na ključna pitanja kao što su nacionalizacija i svojinski odnosi. Novi mandat za vladu Indire Gandi bio je neophodan jer je u tim ključnim pitanjima bila izložena izazovu desničarskih stranaka i to ju je navelo na raspisivanje prevremenih izbora.

Ovi opšti izbori su peti po redu. Njihovo pravilno razumevanje zahteva i kratku analizu ranijih izbora i objektivnih uslova u kojima su održavani. To znači dinamičan pristup svim opštim izborima i njihovim implikacijama. Dinamička analiza jednog tako složenog fenomena ima mnogo aspekata.

Petim opštim izborima prethodila je vrlo oštra politička borba. Ona se vodila oko vitalnih pitanja na kojima je između levice i desnice, koje su od naroda tražile mandat za sprovođenje svojih partijskih programa, izvršeno jasno razgraničenje.[1] Posebno isticanje opštih pitanja od strane Indire Gandi navelo je oba bloka da se na njih koncentrišu. Tako se žiža pomerila sa regionalnih na nacionalna pitanja kao što su nacionalizacija, svojinski odnosi i nezaposlenost. Neke partije, kao KP Indije (M — marksisti) i KP Indije, isticale su i pitanje efikasnije administracije. A neke od desničarskih stranaka pokušavale su da biračko telo skrenu sa ovih problema na partikularistička osećanja.

[1] To, međutim, ne znači potpuno odsustvo oportunističkih saveza između desnih i levih stranaka. Samjukta socijalistička stranka, na primer, pridružila se velikom savezu desničarskih stranaka.

Zbog toga je nužno baciti pogled na ove probleme koji čine integralnu komponentu u procesu razvoja. Izbori ih uvećavaju i iznose na površinu u svetlosti objektivnih uslova koji određuju proces razvoja. Stoga će biti korisno ukratko ukazati na objektivne uslove koji su relevantni za opšte izbore.

IZBORI I NEDOVOLJNA RAZVIJENOST

Indijsko biračko telo sastoji se većinom od siromašnih i nepismenih. Dohodak po stanovniku u Indiji je nizak i kreće se oko 80 dolara, sa velikim razlikama između gradskih i seoskih područja i između različitih država. Slično tome, stopa pismenosti iznosi svega 24% i ona je neravnomerno raspoređena između gradskih i seoskih područja i između različitih država. Nedovoljna razvijenost pogađa kako sposobnost birača tako i njihove naklonosti i zato je njihov izbor često određen problemima iz njihovog svakodnevnog života.

Siromaštvo je gotovo univerzalan problem. Krajnje nizak dohodak po stanovniku znači visok stepen siromaštva; većina stanovništva živi na nivou ili ispod nivoa potrebnog za biološki opstanak. Zato svaka promena ili obećanje promena u pravcu poboljšanja bivaju uvek dobro primljeni, pa političke partije nastoje da to iskoriste.

Otuda i obećanja i novac igraju ulogu u formiranju opredeljenja biračkog tela. Međutim, iako je biračko telo sastavljeno od siromašnih i neprosvećenih, ono ima određeno iskustvo i ne može lako biti zavedeno trenutnim raspoloženjima.

Kastinski sistem je osobenost Indije. On počiva, pre svega, na načelu grupnog mentaliteta i autoriteta. Četiri različite kaste: Bramini, Vašja, Kšatrija i Kšudra čine četiri tesno povezana dela društva, sa različitim društvenim zanimanjima, težnjama i sklonostima. Kastinski sistem, iako zakonski ne postoji, nastavlja da igra značajnu ulogu u mobilisanju grupnih raspoloženja. Ipak, nije neuobičajeno da se suoče kandidati iz iste kaste na različitim partijskim listama. Sličnu, ali ne i istu ulogu igra i religija. U svetovnoj državi kakva je Indija i u njenoj politici religija u načelu teško može igrati neku veću ulogu. Ali, podela Indije, koja je dovela do velikog priliva Hindu izbeglica iz Pakistana, ostaje glavni činilac koji utiče na opredeljivanje birača na religijskoj osnovi. Desničarska stranka Džana Sang nastoji da iskoristi takva emocionalna opredeljenja birača.

Opredeljenja birača, određena dugoročnim i kratkoročnim procenama i emocionalnim činiocima, čine izborni spektar. Rezultati izbora i njihova analiza služe kao koristan putokaz za proces razvoja. Obrnuto, tempo razvoja, problemi i izgledi odražavaju se u narednim izborima. Svi opšti izbori otkrivaju ove dinamičke veze. Otuda bi bilo korisno početi sa tim dinamičkim vezama, koje u stvari vode ka poslednjim petim opštim izborima i njihovim fenomenalnim rezultatima.

Izborna borba vodila se u napetoj političkoj atmosferi. Svako je pažljivo posmatrao proces cepanja Kongresa i njegovo oklevanje u sprovođenju vlastitog socijalističkog programa.

Kongresna većina u Parlamentu bila je znatno smanjena na četvrtim opštim izborima, tako da je Kongres raspolagao apsolutnom većinom od svega 22 mesta. Zato se i suočavao sa ozbiljnim pritiskom i spolja i iznutra.

U takvim okolnostima iznenadna smrt Lala Bahadura Šastrija (u januaru 1966) dovela je do otvorenog rascepa u Kongresu. Morardži Desai vodio je borbu za mesto premijera protiv Indire Gandi i izgubio je tu bitku. Da bi se izbegao rascep, postavljen je za zamenika premijera i ministra finansija. To, međutim, nije zadovoljilo desno krilo u Kongresnoj stranci i ono je iznutra nastavilo sa opstrukcijom vlade Indire Gandi i njene politike.

Odluka Indire Gandi u 1969. godini da nacionalizuje 14 glavnih banaka dovela je do povlačenja Morardži Desaia iz vlade. To je podstaklo desno krilo Kongresa da nametne svog kandidata Sandživa Redija kao predstavnika Kongresa za predsedničke izbore. Indira Gandi je taktički podržala nezavisnog kandidata V. V. Girija protiv Sandživa Redija. Giri je pobedio na izborima i to je ogorčilo desno krilo Kongresne stranke. Ogorčeno i razočarano, desno krilo Kongresa je zatim, koristeći svoju većinu od jednog glasa u Sveindijskom kongresnom komitetu, isključilo Indiru Gandi iz komiteta i iz stranke. To je dovelo do konačne podele Kongresne stranke na vladajući Kongres i organizaciju Kongresa.

Rascep u Kongresu bio je signal za izbore. I vladajući Kongres i organizacija Kongresa odmerili su svoje snage na nekoliko sporednih izbora. Prvi je pobedio na velikom broju tih izbora. KP Indije i KP Indije (M) nastavile su da pružaju podršku manjinskoj vladi Indire Gandi i da postavljaju zahteve u pogledu agrarne reforme, svojinskih odnosa i nacionalizacije. Desničarske stranke, Džana Sang i Svatantra, bile su zaokupljene širenjem partikularističkih i antikomunističkih osećanja. Pri tome je Džana Sang imala znatnog uspeha na poslednjim izborima za Gradsku skupštinu u Utar Pradešu.

Vlada Indire Gandi suočavala se, dakle, sa problemima vlastite stabilnosti i nereda koji su unosili desničarski elementi, kao i sa porastom cena i nezaposlenosti. Ona je bila poražena u konzervativnom Gornjem domu na pitanju ukidanja prinčevskih apanaža. Predsednik Giri pokušao je da spase situaciju posebnim dekretom, ali ga je Vrhovni sud ukinuo pozivajući se na ustavne odredbe. Radilo se sada o dostojanstvu predsednika i poverenju Parlamenta u vladu. U tom kritičnom momentu, Indira Gandi je odlučila da raspusti Parlament i raspiše nove izbore da bi od naroda zatražila novi mandat.

Vladajući Kongres i njegove pristalice, kao i njegovi protivnici, poveli su oštru predizbornu kampanju. Glavna izborna strategija sastojala se u formiranju saveza. Vladajući Kongres bio je u labavom savezu sa KP Indije i sa Dravida Munetra Kazhagam (DMK), deleći sa njima mesta u parlamentu u nekim državama. Ipak, savez je bio labav, izuzev u slu-

čaju Madrasa, gde je DMK-u bilo ponuđeno gotovo svako mesto u Parlamentu. Desničarske stranke: organizacija Kongresa, Džana Sang i Svatantra takođe su formirale savez na nivou cele zemlje; njemu se pridružila i oportunistička Samjukta socijalistička stranka. Taj savez poznat je i pod nazivom „Velika alijansa". Tako su sva mesta u Parlamentu bila podeljena između ovih stranaka. Samo je KP Indije (M) ostala izvan ova dva saveza. Ona je, međutim, stupala u saveze na regionalnom nivou u Kerali i Zapadnom Bengalu.

Sveindijski izbori bili su odmeravanje snaga između desničarskih i levičarskih stranaka. Desničarske stranke bile su se usredsredile na pitanja kao što su lokalne zajednice, antikomunizam i ustavnost. Levičarske stranke bile su se orijentisale na stvarne probleme: nezaposlenost, agrarnu reformu i ustavne promene. KP Indije (M) takođe se zalagala za neke revolucionarne mere (radikalna agrarna reforma). Biračko telo je tako imalo trostruki izbor: desničarske i levičarske kandidate i kandidate revolucionarne levice. Izborni rezultati dati u donjoj tabeli pokazuju da biračko telo nije bilo zavedeno skrivenim trikovima desničarskih stranaka, nego je glasalo za levičarske stranke, koje su obećale reforme ili revolucionarne promene.

Indijski opšti izbori[2]

Glavne stranke	Mesta u Parlamentu				
	Prvi	Drugi	Treći	Četvrti	Peti
Kongres	364	371	361	282	350
Kongres (organizacija)	—	—	—	—	16
KP Indije	16	27	29	23	23
KP Indije (M)	—	—	—	19	25
Prađa soc. stranka	12	16	12	13	1
Samjukta soc. stranka	—	—	6	23	3
Džana Sang	3	4	14	35	22
Svatantra	—	—	18	44	8

Analiza tabele pokazuje stalno značajnu kongresnu većinu u Parlamentu, izuzev za vreme četvrtih opštih izbora. KP Indije i KP Indije (M) nastavljaju da povećavaju broj svojih mesta u Parlamentu. Ipak, ako ih posmatramo odvojeno, vidimo da je KP Indije jačala samo do svog

[2] Izvor: K.N.R. Shastri, *An Analitical Study od General Elections*, 1967. Podaci za Kongres (organizaciju), KP Indije (M) i Samjukta socijalističku stranku odnose se na izbore na kojima su one učestvovale nezavisno kao stranke. Svatantra postoji od trećih izbora.

rascepa, dok posle rascepa KP Indije (M) nastavlja da pokazuje veću dinamiku. Socijalistička stranka koja sledi srednji put — Prađa socijalistička stranka — dobijala je gotovo konstantan broj mesta u Parlamentu na ranijim opštim izborima, ali je na poslednjim izgubila znatan broj mesta. Desničarska stranka Džana Sang nije gotovo ni postojala do drugih opštih izbora, da bi zatim na trećim i četvrtim zabeležila velik rast. Slično je i sa strankom Svatantra, koja je dobila velik broj mesta na trećim i četvrtim opštim izborima. Obe ove stranke predstavljale su izazov levici i vladi, ali su praktično pregažene na petim opštim izborima.

POSLEDICE IZBORA

Gornji tok razvoja političkih stranaka gledan kroz rezultate pet opštih izbora otkriva nam izvesne trendove kao što su:

1. Kongres nastavlja da održava političku vlast i posle 25 godina svoje vladavine. Ipak, uprkos velikog broja mesta koji stalno dobija u Parlamentu, njegov udeo u ukupnom broju glasova opao je sa 47,78% na drugim na 39,57% glasova na četvrtim izborima. Prvi i peti izbori su, međutim, izuzetak u tom trendu. Iako Kongres, usled delovanja izbornog sistema koji mu pogoduje, dobija apsolutnu većinu mesta, pa čak i dvotrećinsku, on to ostvaruje sa nepunom polovinom biračkog tela. To pokazuje snagu organizacije i vođstva Kongresne stranke i slabost opozicije.

2. Tendencija slabljenja Kongresne stranke do četvrtih izbora vodila je unutrašnjoj frakcijskoj borbi. Međutim, progresivna struja Indire Gandi pokazala je na predsedničkim izborima, na izborima za skupštine država i na petim opštim izborima da ona predstavlja dušu i telo Kongresne stranke. Zbog toga je bila prirodna i neizbežna i nedavna odluka članova Kongresa (organizacija) Zapadnog Bengala da se ponovo pridruže Kongresu.

3. Vakuum stvoren postepenom erozijom uticaja Kongresne stranke delimično popunjava stalno rastući uticaj komunističkih i socijalističkih stranaka. I KP Indije i Prađa socijalistička stranka nastavljaju da jačaju polagano, dok njihovi izdanci: KP Indije (M) i Samjukta socijalistička stranka pokazuju veću vitalnost i dinamizam. Rascep u levim strankama pokazuje da, uprkos opadanju uticaja Kongresa, one nisu bile u stanju da ponude vredniju i koherentniju alternativu vladavini Kongresa. Ipak, partije nastale odvajanjem: KP Indije (M) i Samjukta socijalistička stranka, oslanjajući se na neke revolucionarne metode kao što su marševi siromašnih i opšti štrajk, mogle su da povećaju svoju snagu u Parlamentu.

4. Desničarske stranke: Džana Sang i Svatantra uspele su da nadmaše ukupnu snagu levičarskih stranaka samo na četvrtim opštim izborima. To je, možda, bilo uslovljeno neuspehom levičarskih stranaka da nađu odgovarajuću politiku i strategiju i njihovom podeljenošću. Glavni činioci koji su doprineli takvom jačanju desničarskih stranaka bili su

postojanost i solidnost organizacije Džane Sang i sposobnost vođstva Svatantre. Međutim, takav tempo njihóvog jačanja bio je kratkog veka i naglo je opao na petim opštim izborima. Taj preokret može se pripisati uglavnom njihovoj preterano ambicioznoj strategiji u izazovu moći Kongresa, i, sledstveno tome, kanalisanju njihove mentalne energije i materijalnih izvora u tom pravcu.

5. Promene u odnosu snaga između Kongresa i glavnih opozicionih stranaka malo utiču na pozicije manjih regionalnih stranaka i nezavisnih kandidata, koji nastavljaju da drže oko 15—20% mesta u Parlamentu.

Analiza trendova sa posebnim osvrtom na poslednje izbore otkriva nam njihov poseban značaj:

a) Peti opšti izbori su posebni po svojim karakteristikama u pogledu vremena i obima. Birani su samo savezni Parlament i skupštine nekoliko država (Zapadni Bengal, Orisa i država Madras). Izbori su održani oko godinu dana pre isteka mandata Parlamenta.

b) Peti opšti izbori ponovo uspostavljaju monopol vlasti Kongresne stranke, koji je bio ugrožen zbog rascepa u stranci. Kongres je pokazao i snagu i vitalnost u njihovom originalnom obliku u preokretanju ovog trenda. Na petim opštim izborima osiguran je monopol političke vlasti i popularnosti. Ovakav izborni trijumf može se pripisati veštom i sposobnom vođstvu Indire Gandi.

c) Kongresna stranka je preživela i preokrenula izvesne trendove, ali samo zahvaljujući pomoći slično orijentisanih levih stranaka: KP Indije, Prađa socijalističke stranke i Dravida Munetra Kazhagam. Zato uspeh Kongresne stranke može biti delimično pripisan zajedničkim naporima levice da se osujeti rastuća pretnja desničarskih stranaka. Ove stranke su to postigle na izborima, ali očuvanje ovog postignuća zavisiće od nastavljanja saradnje Kongresne stranke sa njenim izbornim partnerima.

d) Kongresna stranka je dobila izbore na opštim pitanjima kao što su, na primer, svojinski odnosi, uz obećanje da će amandirati Ustav. Njen uspeh je fenomenalan u poređenju sa glavnim opozicionim strankama, izuzev KP Indije (M). To znači da je stav KP Indije (M) o ključnim pitanjima takođe dobio podršku naroda. Narod je glasao i za reforme i za revoluciju. Zato je imperativ za Kongres da pokuša ustavne promene na toj liniji. Jedino strukturne promene u Ustavu i društvu mogle bi osigurati stabilnost demokratije u Indiji.

e) Desničarske stranke: Džana Sang i Svatantra imaju prirodna ograničenja svom jačanju. One ne mogu računati na dalju podršku naroda ukoliko ne ispune zahteve običnog čoveka i zato se suočavaju sa dilemom zadržavanja ili promene dosadašnjih stavova. Ta dilema će nastaviti da se zaoštrava izvesno vreme i to može oslabiti ove partije ili voditi njihovom raspadu.

Opšti trendovi koji su došli do izražaja na ranijim izborima i posebne karakteristike petih opštih izbora ukazuju na konačne implikacije. Njihova analiza bacila bi dovoljno svetla na sadašnje probleme Indije i njenu budućnost.

Petim izborima prethodile su uzastopne godine dobrih žetvi i oni su praćeni otpočinjanjem četvrtog petogodišnjeg plana. Otuda oni nose svežanj obećanja narodu i zbog toga su izbori — i pored podele Kongresne stranke, sporog privrednog rasta i političke nestabilnosti — doveli do promene mnogih ranijih trendova. Sem toga, impozantna ličnost Indire Gandi i konkretni simbolični koraci kao što je nacionalizacija banaka pomogli su da se poveća snaga Kongresne stranke. Narod je dao Kongresnoj stranci dve trećine mesta u Parlamentu, što joj je bila potrebna, a sada on želi ispunjenje predizbornih obećanja.

Iz gornjeg pregleda opštih izbora može se videti da Indija teži promenama. Političke stranke — i one na vlasti i opozicija — takođe se zalažu za promene. Narod ih je za to ovlastio. Otuda i posebna odgovornost Kongresne stranke kao stranke na vlasti da izvrši potrebne promene. Ali i opozicija, posebno levičarske stranke i nezavisni članovi Parlamenta, trebalo bi da se zalažu za bitne strukturne promene. Tako bi se budućnost Indije, koja se brzo menja, mogla pokazati kao obećanje i vlastitom narodu i svetu.

Prilozi

Vera Pilić

PARISKA KOMUNA I SAVREMENI DRUŠTVENI I PRIVREDNI RAZVOJ

„Radnički Pariz sa svojom Komunom biće večito slavljen, kao slavni preteča novog društva" (K. Marks).

Već čitavo jedno stoleće potvrđuju se citirane Marksove reči. Napredno čovečanstvo vidi u Pariskoj komuni pojam, uzor i obrazac vlasti radničke klase — diktature proletarijata, odnosno uloge i funkcije socijalističke države i model organizacije društva i privrede.

Napredni pokreti u svetu, radnička klasa i — šire posmatrano — radne mase na obrascu Komune već decenijama se uče šta je to stvarno vlast radničke klase, šta je to diktatura proletarijata, kakvi su njeni zadaci, šta ona treba sve da učini u pogledu društvenog i privrednog razvoja. Pri tome se inspirišu idejama koje je oživotvorila Komuna, kao i onima koje su nikle u toku njenog postojanja, a još više njenim brojnim iskustvima, koja su tako genijalno uočili i razvili prvenstveno Marks, Engels i Lenjin. Napredno čovečanstvo crpe iskustva i pouke koje je pružila Pariska komuna i stiče snagu i sposobnost da adekvatno rešava probleme koje savremena stvarnost postavlja u određenim trenucima.

Relevantnost iskustava herojske Komune za savremeni društveni i privredni razvoj neposredan je predmet naše analize.

Međutim, pre toga treba odgovoriti na pitanje: da li postoji kontinuitet u praćenju tih iskustava i u njihovom uticaju na teorijske stavove i praktičnu društveno-političku delatnost? Određenije rečeno, pitanje glasi: da li je bogato iskustvo Komune uvek autentično sagledavano — i u teoriji i u praksi — za poslednjih sto godina? Odgovor, najkraće formulisan, mogao bi biti dat u vidu Lenjinove konstatacije izrečene u *Državi i revoluciji:* „Iskustvo Komune je bilo ne samo zaboravljeno, nego i izopačeno."[1] Ova misao polazi od toga da je bilo i vrlo krupnih

[1] V. I. Lenjin, *Dela,* na ruskom, tom 25, 1949, str. 461.

odstupanja i devijacija od stavova koje je ostvarila Komuna, kao i od onih koje je istakla.[2] U sklopu teme dodirnućemo i poglede i praksu koji su odudarali od Komune. No, centralno pitanje kojim ćemo se baviti ostaje izvanredan uticaj Komune na kretanje društva napred. Kakav je bio uticaj i kolike su njegove dimenzije, sagledaćemo pre svega i kroz uticaj Komune na samo Marksovo i Engelsovo stvaralaštvo, odnosno na razvoj marksizma u celini. Isti značaj imalo je iskustvo Komune i za praktičnu društveno-političku delatnost, odnosno za stavove i delanje Internacionale, radničke klase i svih naprednih pokreta u svetu. Multiplikovani efekti tih uticaja, uzajamno povratno dejstvo između teorije i prakse, nakon iskustava Komune, sve do naših dana, biće stalno predmet naše pažnje.

UTICAJ PARISKE KOMUNE NA MARKSOVO I ENGELSOVO STVARALAŠTVO

Svi Marksovi savremenici, njegovi biografi, pa i svi marksisti i marksolozi se slažu u tome da je Pariska komuna imala ogroman uticaj na Marksa. Oni s pravom podvlače da je to bio jedan od najznačajnijih političkih događaja u toku Marksovog života i da je Marks, bez obzira na to što je u samom početku upozoravao na opasnost i teškoće koje takav poduhvat mogu da onemoguće, pokazivao pasionirano interesovanje za Komunu.[3] Kao što je poznato, Marks je iskustva Komune analizirao još u toku njihovog javljanja, dok je postojala sama Komuna. O tome, na primer, svedoči Marksovo pismo Kugelmanu od 12. aprila 1871. godine; u njemu su sadržani svi bitni elementi onih teorijskih postavki koje će kasnije biti predmet razmimoilaženja — i u teoriji i u praksi — u radničkom pokretu, a to se može svesti na pitanje kojim putem ostvariti vlast radničke klase, odnosno diktaturu proletarijata.[4]

Marks i Engels su analizirali iskustva Komune u celini; oni su neprestano podvlačili šta je Komuna pozitivno dala; uočavali su njene slabosti i greške. Ta njihova analiza pokazuje ujedno i njihovo tumačenje događaja i teorijskih koncepata Komune. Ti delovi njihovog opusa su, sami po sebi, već dragocena riznica o primeru jedne požrtvovane borbe i uspeha „neukog proletarijata", koji su Marks i Engels tako osvetlili da on večito ostaje i kao nadahnuće, pouka i opomena budućim generacijama. Istovremeno to ostaje i kao metodološki uzor jedne analize koja apstrahuje nebitno od bitnog i nakon toga opet sagledava i

---

[2] U ovom radu konsekventno su posmatrana sva iskustva Komune, kao što su: (a) ostvarenje Marksovih i Engelsovih teorijskih pogleda i (b) izvanredan doprinos koji je omogućio dalju razradu i obogaćenje Marksovih, Engelsovih i Lenjinovih stavova.

[3] To naročito reljefno podvlači Herman Duncker u *Introduction au Marxisme*, VEB edition, Leipzig, 1962, str. 165.

[4] Sva pisma su u ovome radu citirana prema: Marks—Engels, *Izabrana dela*, tom II, „Kultura", Beograd, 1950.

objedinjuje sve istorijske i konkretne uslove koji su u tim događajima bili uzrok i posledica.

Međutim, time se ne iscrpljuje uticaj iskustva Komune na Marksov i Engelsov rad. Neki autori, kao što je poznato, prikazujući Marksovo učenje i deleći ga u faze, posmatraju period u kome je Marks objavio svoje prve radove i zaključuju ga sa godinom pred samu Parisku komunu. Naredni period Marksovog stvaralaštva kod tih autora posmatra se pod naslovom: Marksovi radovi posle Pariske komune.[5] Druga grupa autora jedinstveno posmatra Marksovo i Engelsovo stvaralaštvo i kaže da su osnovne zakonitosti kretanja ljudskog društva i posebno prelaska u socijalizam bile Marksu poznate „u suštini“ i ranije, ali da je on tek nakon iskustva Pariske komune izričito govorio o nekim pojmovima, kategorijama, zakonitostima, formulama itd.[6]

Iako i u prvom i u drugom slučaju imamo zajedničku i tačnu konstataciju da je Komuna izvanredno mnogo uticala na dalji razvoj marksizma, smatramo da ima veoma mnogo osnova za zaključak da upravo oblast koju analiziramo izvanredno dobro dokazuje da Marksovo i Engelsovo učenje treba posmatrati kao jedinstvenu celinu. Ne prihvatajući se na ovom mestu zadatka da „ispravljamo“ periodizacije koje su pomenute kao ilustracija niti brojne druge, smatramo da je bitno ukazati na jedan momenat. *Pariska komuna je bila, s jedne strane, potvrda Marksovih i Engelsovih teorijskih stavova; s druge strane, to je bilo gigantsko iskustvo čija je analiza omogućila Marksu izvanredan teorijski razvoj najbitnijih stavova čitavog njegovog učenja.*

Komuna je u praksi bila prvi oblik proleterske države, prvi oblik vladavine proletarijata, njegove diktature. Sistematska analiza po hronološkom redu Marksovih radova pokazuje da je Marks i pre Komune bio načisto sa teorijskim pojmom diktature proletarijata. To što ni u njegovim ranim radovima ni u *Komunističkom manifestu* nije upotrebljena kao neposredan izraz — dalo je povoda gledištima da je Marks tek nakon Pariske komune govorio o diktaturi proletarijata.

Na takve stavove, a ovde mislimo i na radove drugih autora koji sadrže primese istih shvatanja, uticala je Lenjinova *Država i revolucija:* Lenjin govori da u *Komunističkom manifestu* imamo *ideju* o „diktaturi proletarijata“ i dodaje u zagradi: „kako su posle Pariske komune počeli govoriti Marks i Engels“. Dalje, u istoj studiji i Lenjin citira Marksovo

---

[5] To je slučaj, na primer, sa studijama većine savremenih mađarskih marksista.

[6] Poznati britanski marksista Jack Cohen, na primer, smatra da je Marks poznavao suštinu diktature proletarijata, ali da je „kao formulu“ nije upotrebio u svojim ranim radovima, a ni u *Komunističkom manifestu.* Unekoliko paradoksalno zvuči Cohenova izričita tvrdnja da je Marks tek nakon Komune upotrebio formulu „diktatura proletarijata“ jer upravo kao moto studije koju posmatramo uzeo je Marksovo poznato pismo Vajdemajeru od 5. marta 1852. godine. U njemu Marks devetnaest godina pre Komune kaže: „Klasna borba neminovno vodi diktaturi proletarijata.“

pismo Vajdemajeru i objašnjava razliku između Marksovih gledišta i gledišta buržoaskih mislilaca o državi.[7]

Videli smo da je Marks, a i Engels, i pre Komune imao u vidu šta je diktatura proletarijata, da je taj termin, tu „formulu", koristio, kao što prepiska pokazuje, i pre 1871. godine. Već i sam pregled Marksovih i Engelsovih radova, od početka njihovog pisanja, uverava da oni gotovo nikada nisu gubili iz vida diktaturu proletarijata. Već u pravilima koja je na svome kongresu 1847. godine prihvatila Komunistička liga govori se o „uspostavljanju vlasti proletarijata". Ta pravila su kasnije poslužila Marksu i Engelsu kao osnova za nacrt *Komunističkog manifesta.* Govoreći o promenama u društvenom poretku, o uništenju privatne kapitalističke svojine, Engels u *Principima komunizma* postupa na sličan način; on podvlači potrebu da se i industrija i sve grane proizvodnje stave „pod okrilje društva, kao celine"; u protivnom, „demokratija neće biti ni od kakve koristi proletarijatu".[8]

U *Komunističkom manifestu* se takođe govori o proletarijatu organizovanom kao vladajuća klasa", odnosno o osvajanju vlasti od strane proletarijata.

U toku trajanja Komune Marks je izvanredno mnogo pisao o njoj, budno je pratio šta se dešava sa Komunom.[9] Marks 12. aprila 1871. godine piše poznato i značajno pismo Kugelmanu; u njemu ga podseća na poslednju glavu *Osamnaestog brimera,* u kojoj kaže da se „sledeći pokušaj francuske revolucije neće više, kao dosad, sastojati u tome da se birokratsko-vojna mašina prenese iz jednih ruku u druge, nego da se *razbije* — i to je preduslov svake prave narodne revolucije na kontinentu. U tome se i sastoji pokušaj naših herojskih pariskih drugova". U daljem tekstu on govori o „istorijskoj inicijativi" Pariza i ukazuje na grešku što se zbog dobrodušnosti nije odmah udarilo na Versaj, a što

---

[7] U tom pismu, u izvanredno sažetom vidu, objašnjava se da novo u njegovom učenju nije ni postojanje klasa ni borba tih klasa, nego diktatura proletarijata, koja „čini samo prelaz *ka ukidanju svih klasa i ka besklasnom društvu*". Pri kraju druge glave u *Državi i revoluciji* Lenjin podrobno objašnjava ove Marksove stavove. To njegovo objašnjenje je komplementarno sa Marksovim i vrlo dragoceno jer podvlači da je Marks tako reći unapred, u ovom pismu, pomogao da se raščiste sve buduće zablude o suštini njegovog učenja.

[8] U analizi uspeha i grešaka Pariske komune i Marks i Engels neprestano imaju u vidu ove iste stavove. Lenjin takođe. O tome svedoče i (do sada relativno malo komentarisana) Lenjinova predavanja o značaju Pariske komune.

[9] O tim Marksovim naporima dokumentovano piše Franc Mering u delu *Karl Marks, istorija njegovog života* („Kultura", Beograd, 1958).

Delegati Komune traže od Marksa savete. U pismu od 13. maja Marks im, između ostalog, saopštava: „O vašoj stvari sam napisao nekoliko stotina pisama, na sve strane sveta gde imamo veze. Ili dalje: „Uspeo sam da kod njih (misli na engleske buržoaske listove, za koje kaže da su čak i oni napustili negativan stav prema Komuni — V. P.) s vremena na vreme prokrijumčarim po neki povoljan članak."

Mering naglašava da je Marks bio veoma uzdržljiv kada je davao savete delegatima Komune, i to ne stoga što je hteo da izbegne odgovornost, nego se čuvao „pokazivanja diktatorskih manira", a i smatrao je da se „na licu mesta stvari najbolje vide".

je i kasnije ponovio u *Građanskom ratu u Francuskoj* kada govori o slabostima i greškama Komune.[10]

Samo dva dana posle propasti Komune Marks je pred Generalnim većem Međunarodnog radničkog udruženja pročitao svoj rad *Građanski rat u Francuskoj* za koji je Engels dvadeset godina kasnije rekao da je to rad „u kome je istorijski značaj Pariske komune prikazan u kratkim, snažnim potezima, ali tako oštrim i pre svega tako vernim kako to u čitavoj ogromnoj literaturi o ovome predmetu nikad više nije postignuto". Ta Engelsova ocena važi i danas, sto godina posle Pariske komune.

Marks objašnjava „šta je Komuna, ta sfinga koja toliko muči buržoaske mozgove". Dvadeset godina kasnije Engels piše: „Hoćete li da znate kako ta diktatura izgleda? Pogledajte Parisku komunu. To je bila diktatura proletarijata." Marks i Engels su isticali greške Komune, naročito one koje su se morale skupo platiti.

„Ali još čudnovatiji su toliki pravilni postupci Komune..." Proletarijat preuzima u Komuni vođenje javnih poslova! Komuna je bila sastavljena od gradskih odbornika izabranih na osnovu opšteg prava glasa u raznim okruzima Pariza. Ona je imala da bude ne parlamentarno, nego radno telo, izvršno i zakonodavno u isto vreme. Komuna treba da bude politički oblik čak i najmanjeg sela... Ona je imala da posluži kao uzor svim velikim industrijskim centrima Francuske. Marks to posebno podvlači. Pojam Komune uključuje u sebe ekonomsko i potpuno oslobođenje radnika kao proizvođača i kao građanina. Ne kaže Marks uzalud da bi komunalno uređenje vratilo društvenom telu sve one snage koje je dosad apsorbovao parazit „država" — „koji se hrani na račun društva i koji koči njegovo slobodno kretanje".

Svaka mera Komune, socijalna ili ekonomska, neodoljivo privlači i društveno-političkog radnika i onoga koji se bavi pretežno teorijskim radom da uvek iznova u njoj nalazi izvor nadahnuća za početak akcije ili za početak analize. Marksovo i Engelsovo objašnjenje tih mera ima izvanredan značaj za ceo dosadašnji društveni i privredni razvoj. Svakodnevna pulsiranja savremenog društvenog i privrednog razvoja pružiće nove argumente za potvrdu te teze i biće predmet uopštavanja budućih studija interdisciplinarnog karaktera.

Kako nas hronologija Marksovih radova vodi dalje, konture Marksovog učenja o diktaturi proletarijata, o vlasti radničke klase, radnih masa sve su izrazitije. U predgovoru nemačkom izdanju *Manifesta* (24. jun 1872) Marks i Engels naglašavaju da je „naročito Komuna pokazala da radnička klasa ne može preuzeti gotovu državnu mašinu". Misao o razbijanju, uništenju te državne mašine je i ovde prisutna.

Marksovo učenje o državi, o diktaturi proletarijata u *Kritici Gotskog programa* (1875) obogaćeno je novim objašnjenjima koja ostaju i za savremenost i koja su za razvoj ljudskog društva od najvećeg značaja.

---

[10] K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj*, „Kultura", Beograd, 1950, str. 56.

Prvo, Marks u odeljku o demokratiji razrađuje pitanje šta je to slobodna država i kaže da nikako nije cilj oslobođenih radnika da državu učine slobodnom. „Sloboda se sastoji u tome da se država iz organa koji je nadređen društvu pretvori u organ koji mu je potpuno podređen: i *danas su državne forme slobodnije ili neslobodnije prema tome koliko ograničavaju „slobodu države“* “ (kurziv — V. P.).[11]

Drugo, stavljajući primedbe Nemačkoj radničkoj partiji što državu tretira kao neko samostalno biće koje ima svoju vlastitu duhovnu, moralnu, slobodnu bazu, Marks primećuje da umesto toga treba „postojeće društvo da tretira kao bazu postojeće države (ili buduće države za buduće društvo)“. Šesnaest godina kasnije Engels u predgovoru *Građanskom ratu u Francuskoj* govori da je potrebno još jednom „zadržati se na crtama razbijanja stare državne vlasti i njenom zamenjivanju novom, i to zbog *„sujeverja u državu“* koje postoji u Nemačkoj“. Sujeverno poštovanje države i svega onoga što je u vezi sa državom i mnogo godina kasnije, u raznim delovima sveta, sve do naših dana, ostalo je aktuelno ne samo u teoriji nego i u praksi. Utoliko pre i utoliko više napredni pokreti u svetu u ovim Marksovim i Engelsovim stavovima mogu naći početnu nit za svoja razmišljanja i praktično delovanje za potpuno oslobođenje čoveka.

Treće, Marks ovde iznosi jednu misao veoma bitnu i za savremenost. Na pitanje kakav će preobražaj država pretrpeti u komunističkom društvu, to jest koje će društvene funkcije analogne sadašnjim državnim funkcijama ostati u komunističkom društvu, Marks ističe da se može odgovoriti samo *„naučno,* jer inače nećemo prići problemu ni za dlaku bliže“.

Četvrto, po Marksu, između kapitalističkog i komunističkog društva leži period revolucionarnog preobražaja jednoga u drugo, kojem odgovara i politički prelazni period, a država toga perioda ne može biti ništa drugo nego revolucionarna diktatura proletarijata.

Marksova gledišta o diktaturi proletarijata, o pobedi proletarijata putem razbijanja stare državne mašine bila su konsekventna i zaokružena. Tome idu u prilog svi navedeni Marksovi i Engelsovi radovi pre i naročito posle Pariske komune. Međutim, ono što treba još posebno naglasiti jeste sledeće: Marks i Engels nikada nisu rekli da su putevi ostvarenja vlasti radničke klase, diktature proletarijata i uništenja stare državne mašine identični. Naprotiv, oni su više puta isticali da ti putevi zavise od konkretnih društveno-istorijskih uslova. U radovima naših marksista to je sažeto i adekvatno podvučeno.[12] Ovom prilikom tome nema potrebe ništa dodavati. Zbog brojnih starih i savremenih razmimoilaženja oko ovog pitanja, a u cilju podvlačenja značaja ovog Marksovog i Engelsovog shvatanja za savremenu praksu i teoriju, podsetili bismo

[11] Marks—Engels, *Izabrana dela,* tom II, „Kultura“, Beograd, 1950, str. 22. i 23.

[12] Predrag Vranicki, *Historija marksizma,* „Naprijed“, Zagreb, 1961, str. 49. i 50.

samo na jedan deo iz Engelsovog rada *Ka kritici Nacrta socijaldemokratskog programa* (1891). U drugom delu, koji nosi naslov „Politički zahtevi" i koji nikada nije postao sastavni deo programa, Engels govori o potrebi razbijanja lanca apsolutističkog režima u Nemačkoj i kritikuje gledišta da se u tim uslovima u Nemačkoj može mirnim putem preći u socijalizam. Odmah zatim dodaje: „Može se pretpostaviti da će staro društvo mirno prerasti u novo u zemljama gde je sva vlast koncentrisana u rukama narodnog predstavništva i gde se ustavno može raditi šta se hoće čim se ima većina naroda iza sebe." Engels čak i navodi tadašnje države u kojima je to moguće (Francuska, Amerika, Engleska), odnosno u kojima to nije (Nemačka).[13]

U istom odeljku, malo dalje, Engels je još određeniji. On eksplicitno govori o specifičnom obliku diktature proletarijata i kaže: „Ako je nešto izvesno, onda je to da naša partija i radnička klasa mogu doći na vlast samo u obliku demokratske republike. To je baš *specifični oblik diktature proletarijata*" (kurziv — V. P.).

Ukupno Marksovo i Engelsovo stvaralaštvo nosi pečat dragocenog i pozitivnog iskustva što ga je pružila Komuna. Opširnija analiza dala bi ravnomerniji i sigurno širi pregled argumenata koji bi potkrepljivali ovaj zaključak. Taj širi pregled bio bi istovremeno na neki način i uži jer bi mogao da deluje kao pokušaj koji pretenduje na sveobuhvatnost. Zbog toga se zadovoljavamo, na ovom mestu, samo time da istaknemo ogroman uticaj Pariske komune na Marksa i Engelsa i na njihov teorijski rad. Preko njihovih dela (a to ćemo videti u daljem izlaganju) Pariska komuna je svojim primerom duboko i trajno delovala na dosadašnji, pa i savremeni, a delovaće i na budući društveni i privredni razvoj.

Otuda je životna snaga svih pomenutih stavova koji su našli mesta u Marksovim i Engelsovim delima ogromna i značajna za ceo svet.

ISKUSTVA I ZNAČAJ KOMUNE ZA SAVREMENI DRUŠTVENI I PRIVREDNI RAZVOJ

Poznata Lenjinova misao kaže da bez revolucionarne teorije ne može biti ni revolucionarnog pokreta. Njena važnost može se pratiti kroz sve periode napora naprednog čovečanstva za svoje oslobođenje. Pariska

[13] „Die neue Zeit", 1901, br. 1, sv. 1. — O ovome Engelsovom radu smo govorili povodom njegovog shvatanja o osnovnom društvenom odnosu — samoupravljanju, a u vezi sa razvojem naprednijeg društva. Tu našu analizu smatramo komplementarnom sa ovde iznetim momentima, ali je opširnije ne možemo ponavljati (vidi časopis za teoriju i praksu socijalizma „Međunarodni radnički pokret", br. 4/1970, str. 27—40).

Engelsov predgovor za Marksov rad *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850* (napisan u martu 1895) pominjao je i Bernštajn tvrdeći da se Engels „odrekao" revolucije kao puta ka vlasti radničke klase i da predlaže parlamentarni put. To, međutim, nije tačno. Engels samo ističe značaj parlamentarne borbe u to vreme, ali se ne odriče od svojih stavova, odnosno od korišćenja ove mogućnosti, i oružanog i evolutivnog puta u ostvarenju revolucije, što zavisi od datih društveno-istorijskih uslova svake zemlje.

komuna je bila potvrda Marksovih teorijskih postavki. Ona nije bila delo Internacionale. „Niko nije znao bolje od Marksa da Komunu nije stvorila Internacionala, ali ju je on uvek priznavao za meso njenog mesa i krv njene krvi" — piše Mering objašnjavajući ulogu blankista i prudonista, kao i to koliko i kako je Marks stajao u duhovnoj vezi sa Komunom, a što smo ukratko već napred pomenuli.[14]

Ono što je potrebno na početku analize iskustava Pariske komune za društveni i privredni razvoj istaći jeste podatak da je već u septembru 1871. godine doneta odluka (na konferenciji Internacionale u Londonu) da se stvori *nezavisna politička partija proletarijata u svakoj zemlji.* To je istorijska odluka koja je bila jedan od glavnih preduslova za uspešan razvoj socijalističkog pokreta radničke klase i za njenu pobedu.

Nakon iskustava Pariske komune socijalno oslobođenje proletarijata bilo je nezamislivo bez partije u svakoj zemlji. Posle Marksove analize slabosti, grešaka, uspeha i herojstva Pariske komune njegov uticaj, kao i Engelsov uticaj u okviru Internacionale raste i njihova ideja o postojanju nezavisne političke partije proletarijata u svakoj zemlji pretvara se u odluku Internacionale i postaje stvarnost. Činjenica da je ta ideja došla dvadeset godina posle raspada Komunističke lige može se objasniti ne samo višim nivoom pokreta radničke klase u većini evropskih zemalja nego pre svega iskustvom Pariske komune. Odsustvo jedinstva, jasno definisanog političkog programa i dobre organizacije bilo je sigurno među osnovnim uzrocima propasti Komune.

Iskustvo Komune je izvanredno mnogo uticalo na Lenjinove teorijske koncepcije o socijalizmu i na njegovu praktično-političku delatnost. Taj uticaj je bio višestruk. Komuna je sa svim svojim merama, a samim tim što je i nastala, vršila na njega ogroman uticaj, a zatim Marksovo i Engelsovo učenje, naročito ono o diktaturi proletarijata. Njihova analiza uspeha i grešaka Komune još je više potencirala taj uticaj. U *Državi i revoluciji* Lenjin polazi od Marksovog i Engelsovog učenja o državi, oslanjajući se na iskustvo ruske revolucije od 1905. i 1917. godine, ali u analizi on ide i dalje od toga. On je utvrdio ekonomske osnove odumiranja države i zadatke radničke klase u stvaranju vlastitog državnog aparata. Ne samo u tim nego i u drugim svojim radovima Lenjin je tretirao i razrađivao ta pitanja. Duga bi bila već i sama lista ako bismo želeli da ih sve nabrojimo (na primer: *Proleterska država i renegat Kaucki, Levo krilo komunizma,* teze o buržoaskoj demokratiji i proleterskoj diktaturi koje su bile izložene na Prvom kongresu Komunističke internacionale itd.). Lenjin je pridavao ogroman značaj svim tim problemima. Kad god je pretila opasnost od hapšenja ili stradanja, uvek je podsećao partijsko rukovodstvo da njegovi rukopisi koji se odnose na učenje o diktaturi proletarijata, odnosno o državi, treba da budu sačuvani i objavljeni.

---

[14] F. Mering, *op. cit.*, gl. 14, str. 448.

U okvir naše analize nismo postavili i detaljnije razmatranje Lenjinovih koncepcija o ovim problemima. Prošla godina je i u svetu i kod nas protekla uglavnom u ponovnoj analizi tih stavova, a u vezi sa proslavom stogodišnjice Lenjinovog rođenja, pa su oni još u neposrednom sećanju naučne, stručne i, uopšte uzev, napredne javnosti. Nas, međutim, prevashodno zanima uticaj Komune na kasniji društveni i privredni razvoj. Na organizatora revolucije — Lenjina te su ideje imale neizrecivo velik uticaj i u njegovoj teorijskoj i u praktičnoj delatnosti. Kad je jednom revolucija započela, Lenjin je posao oko uopštavanja iskustava (imao je nameru da sumira iskustva revolucije 1905. i 1917. godine) morao odložiti na duže vreme jer, kako je i sam rekao „prijatnije je i korisnije preživljavati iskustvo revolucije" nego o njemu pisati.

Kada je došlo do razbijanja stare državne mašine, do uklanjanja kapitalista i do stvaranja uslova za razvoj socijalističkih preduzeća, posle oktobarske revolucije se neizbežno postavio zadatak organizovanja socijalističkog društva. Lenjin toj organizaciji prilazi po uzoru na Parisku komunu i neprestano nastoji da ostvari ono što je u teoriji razradio imajući u vidu i iskustva Komune i Marksove i Engelsove stavove. U drugim uslovima, boreći se sa neprijateljima i siromaštvom zemlje, Lenjin ne posustaje u nastojanjima da sovjeti preuzmu funkciju komuna i da socijalistička država bude organizovana kao *savez sovjeta po uzoru na federaciju komuna.*

Revolucija u Nemačkoj 1918. godine već na samom početku pokazuje znake doslednih akcija koje imaju za cilj konačno oslobođenje radnika i čoveka, kao što je to imala i Pariska komuna, odnosno sovjeti posle oktobarske revolucije. Poznato je da su radnička klasa i vojnici osnivali svoje savete. Međutim, socijaldemokratska vlada nije imala nameru da im preda vlast. U to vreme su Karl Libkneht, vođa nemačke levice i Roza Luksemburg, koju je ova revolucija i oslobodila iz zatvora, neumorno radili na stvari revolucije. Spartakovski savez, pokret čiji je saosnivač bio Libkneht, već u novembru počinje sa izdavanjem lista „Crveni barjak". Libkneht, odličan poznavalac ideja Komune, ne prestaje da se zalaže za pobedu revolucije. No, socijaldemokratska koalicija sa buržoazijom, u kontrarevoluciji, čije su žrtve bile Libkneht i Roza Luksemburg, ugušuje ustanak.

Nešto kasnije u Mađarskoj, pod Belom Kunom, kratkotrajno žive ideje Komune, otelotvorene u savetima, čiji su uzor bili sovjeti, odnosno preko njih Komuna. Samo postojanje Komune, mogućnost na koju je ona ukazala, uz revolucionarnu teoriju klasika marksizma (koja je posle Komune postala zaokružena celina i u fundamentalnim delovima obogaćena, ali se nije okamenila u dogmu, već oplemenila kao teorija koja može i mora dalje da se razvija, na iskustvu koje pruža život i borba radničke klase i svih radnih masa sveta za potpuno oslobođenje), jeste već ceo vek veliki stimulus za progresivni razvoj ljudskog društva.

Taj stimulus, taj uzor, to iskustvo od ogromnog su značaja i za rađanje, nastajanje, razvoj i usavršavanje jugoslovenske revolucije i njene socijalističke komune.

Nastali u različitim društvenim i ekonomsko-političkim, vojnim i međunarodnim uslovima, Lenjinovi sovjeti i naši narodni odbori bili su klica vlasti radnog naroda već od svoga početka. Međutim, u oba ova istorijska slučaja postojala su neka ograničenja u njihovom razvoju u odnosu na Parisku komunu, odnosno federaciju komuna: siromaštvo uz razorenost zemlje i nužnost koncentracije raspoložive akumulacije na kapitalnu izgradnju kako bi se ojačala materijalna baza, proizvodne snage zemlje. (Ovo ograničenje neposredna je posledica prvog.)

Ti momenti su u jednom periodu predodređivali opredeljenje ka centralizaciji, ka administrativnom upravljanju privredom, naročito viškom rada. Samim tim su bile opredeljene i etatističke forme političkog i društvenog uređenja. Savlađivanjem tih ograničenja, uz odgovarajuće mere stabilizacione, odnosno ekonomske politike, omogućava se i drugačiji pristup celokupnom razvitku. Otvaraju se mogućnosti doslednog sprovođenja u život ideja koje je istakla Komuna. Nisu to doslovno ekonomske mere Pariske komune. U toku svoga kratkotrajnog postojanja i svoje herojske borbe ona na tome planu nije mogla ni da pruži nikakve posebne „recepte". Međutim, pružila je mnogo više: uzor doslednog oslobođenja radnog čoveka i građanina od otuđenja. Stoga je naša zemlja i pošla putem koji je označila Komuna.

Tri su međusobno nerazdvojne komponente toga puta: (a) radnički saveti (samoupravljanje u preduzeću), (b) samoupravljanje u komuni i na toj osnovi razvijanje celokupnog društveno-političkog sistema i (c) tržišna, robno-novčana privreda. Dođe li do razdvajanja tih triju komponenata ili do zaostajanja, zakržljavanja jedne od njih, neizbežno dolazi do deformacije i do posledica koje one izazivaju.

I uopštena i pojedinačna analiza privrednog i društvenog razvoja socijalističkih zemalja u poslednjem periodu brojnim argumentima bi potvrdila ovaj zaključak, odnosno pokazala bi kako razdvajanje pomenutih komponenata vodi ka napuštanju osnovnih ideja Pariske komune.

Naš stepen razvoja nametnuo je, posebno u uslovima višenacionalne zajednice, potrebu dosledne afirmacije principa koje je istakla Pariska komuna. Naš dalji razvoj pokazuje takođe potrebu razvoja političkog sistema u čijem centru i osnovi leži samoupravljanje radnog čoveka i građanina.

Iskustvo i praksa Pariske komune u domenu društveno-političkog sistema imalo je neprestano izvanredan uticaj na rešavanje ovih pitanja u Jugoslaviji. Traženja organizacionih oblika, sadržaja rada i nosilaca lokalnih organa vlasti u našoj revoluciji, sintetizovana u „Fočanskim propisima" i kasnije u dosta brojnim posleratnim zakonima o narodnim odborima, predstavljaju potvrdu pristupa Pariske komune ovim problemima i njihov dalji razvoj u našim savremenim uslovima.

Prvi posleratni propisi o lokalnim organima vlasti, mada razrađivani u uslovima jačanja uloge države i ekonomskog centralizma, nisu izgubili

autentičnu notu doslednog stava o suverenosti radnog naroda u opštini, a već od 1949. godine, u doba kada su se razrađivale ideje o samoupraljanju, ostvario se novi polet na planu demokratizacije.

U 1955. godini je kod nas već razrađen komunalni sistem. U dotadašnjem razvoju potiskivana je uloga političkog profesionalizma i sužavana moć uticajnih političkih centara, posebno na administrativan način, a stalno je jačala uloga građanina. Opštinska skupština je sve više razvijala svoje pomoćne političke organe, komisije, savete i slično i uključivala građane u njih. Pri tome u centar svoga odlučivanja stavljala je vitalne lokalne probleme društveno-ekonomskog života. Postupno povećavanje finansijskih sredstava u opštini proširivalo je materijalnu osnovu samoupravljanja, iako danas normativni zaostaci etatizma i centralizma još stoje u suprotnosti sa naraslim političkim interesom i akcijom radnih ljudi.

Novi tokovi rešavanja ustavnih principa, kako oni koji su inicirani Ustavom 1963. godine tako i najnovijim ustavnim amandmanima, obećavaju oblikovanje opštine kao skupa političkih i radnih tela okupljenih oko opštinske skupštine koja sve više prerasta u političkog mobilizatora i koordinatora društvene akcije. Na današnjem stupnju razvitka, imajući u vidu pomenute razvojne mogućnosti, ona dolazi u situaciju da ostvari povratni uticaj na rešavanje društveno-ekonomskih i političkih problema i u širim društveno-političkim zajednicama.

Razrada delegatskog principa, koji u našim savremenim uslovima nastoji, između ostalog, da sadržinski reši zahtev Pariske komune za imperativnim mandatom, predstavlja ujedno osnovu i metod samoupravne integracije društva od opštine do federacije, ali na novim naglašeno samoupravno-pravnim osnovama.

Ovakav razvoj jugoslovenske opštine već i danas, a naročito u budućnosti, nesumnjivo predstavlja najdoslednije oživotvorenje ideja Pariske komune u savremenom svetu.

Sagledavajući idejnu vezu između stavova Pariske komune i organizacionih oblika i načina funkcionisanja socijalističke privrede u Jugoslaviji, možemo zaključiti da se u oba slučaja osetila potreba, od samog početka, da privređivanje bude organizovano na principu *udruženog rada*. Sve mere koje je preduzimala Pariska komuna, kao i one koje su bile preduzete u cilju funkcionisanja socijalističke privrede u Jugoslaviji, bile su inspirisane istom težnjom: sve što se preduzima i sve što se čini treba, u krajnjoj liniji, da bude u interesu radnih ljudi. Poznatu činjenicu je veoma bitno još jednom podvući: tamo gde je Pariska komuna organizovala proizvodnju, ona je poverava radničkim udruženjima. U našim uslovima obnove i posleratne izgradnje uloga radnih kolektiva ni u doba administrativnog upravljanja, a naročito kasnije, nije bila zanemarena. Naša narodna vlast, slično Komuni, neprestano ima u vidu radnog čoveka, a u kasnijem razvoju i potpuno prenosi na njega kompetencije upravljanja. Oslanjajući se na udružene radnike, a tako je postupala i Pariska komuna, naše društveno-političke zajednice uvek su

vodile brigu o njihovim društveno-ekonomskim potrebama, naročito u sferi radnih odnosa i raspodele prema radu.

Počevši od nacionalizacije, u Jugoslaviji se sprovodi tehničko-organizaciona integracija u privredi, prvenstveno u industriji, a kasnije je ona dobila svoje impulse i na ekonomskom planu, naročito pri stvaranju dohotka. Nije preterano zaključiti da su osnovni principi Pariske komune na privrednom planu našli svoj puni kontinuitet i najsvestraniji razvoj kod nas: dosledno je sprovedena ideja o suverenosti radnog čoveka u uslovima udruženog rada.

Danas kada se uloga nauke i obrazovanja i kod nas i u svetu posmatra kao veoma značajna u razvoju društva i privrede, zapravo kada im pripada u tome procesu najistaknutije mesto, mere Komune na ovom planu posebno nas inspirišu. U toku svog kratkotrajnog postojanja u tome domenu Komuna nije mogla pružiti savršen sistem obrazovanja i vaspitanja. Savremeni proces i dugotrajni napori neophodni na ovom planu pokazuju da je Komuna mnogo učinila i u ovoj sferi. Istakla je princip da autoritet sam po sebi (čiji je nosilac bila religija u to vreme) u nauci ne znači ništa, a da eksperimenat i istraživački rad maju pravi značaj. Zatim, proklamovala je besplatno školovanje. Delegat Komune za ovu oblast je razmišljao kako na najbolji način da organizuje izvođenje nastave. Istaknuti su ciljevi obrazovanja u interesu zajednice. Mislilo se i radilo na obrazovanju žena itd. Naši savremeni napori, stremljenja, htenja i traženja rešenja u pravcu akceleracije adekvatnog procesa obrazovanja i razvoja nauke ne idu drugim putem od onoga na koji je ukazala Pariska komuna.

Na taj način Pariska komuna, kao antietatistička manifestacija, doživljava u Jugoslaviji, u našim specifičnim uslovima, svojevrsnu reafirmaciju i pruža uslove za dalju stvaralačku razradu tih iskustava.

Upravo kroz praksu jugoslovenskog samoupravljanja Pariska komuna iznova sija „svetlošću od koje bi i slepi progledali". Kroz teoriju našeg samoupravljanja, preko njegovih rezultata u praksi, ceo napredni svet, pa čak i oni koji to nisu, prate ostvarenja i očekuju odgovore: da li je potvrđen sistem koji omogućava i ostvaruje do sada najhumanije društvene odnose i potpunu slobodu radnika i građanina, potpunu slobodu čoveka. Lenjinove reči o Komuni zabeležene na kraju teza za njegovo predavanje u Ženevi 1905. godine i dalje su aktuelne: „Sve nas u savremenom pokretu nosi na svojim plećima Komuna." Sažeta Lenjinova formulacija koja govori o snazi Komune, o svemu onome što je ona stvorila za pokret oslobođenja čoveka, što je ustalasala u teoriji i praksi, važi za svetlu perspektivu čovečanstva.

Sreten Asanović

KULTURA NA RASKRŠĆU

Umjetnost i nauka u naučno-tehnološkoj revoluciji

Koliko god da je teško i nezahvalno stvarati definicije kulture i vizije njenog razvoja (poznata je Malroova namjerna nemoć da dâ odgovor na to pitanje) — mogući putevi njenog kretanja i metamorfoza u savremenom svijetu obavezuju na pokušaj definisanja i određivanja kulture. Takav pokušaj je potreban i s obzirom na njenu prošlost i njenu promijenjenu suštinu i kontekst u kome ona danas egzistira. Zapravo, nagovještaj jedne nove svijesti i svjesnosti o kulturi i o društvu podrazumijeva prepoznavanje i traženje novih sadržaja i novih izraza kao i moći njihovog uticaja.

Traženje novih sadržaja i izraza kulture i kulturnog stvaralaštva jedan je od osnovnih zadataka našeg vremena i budućnosti jer se tu nalaze sveukupni čovjekovi zahtjevi za slobodom, nezavisnošću, demokratijom, materijalnim blagostanjem, što je, bez sumnje, cilj progresivnih snaga socijalizma.

Kao sadržaj egzistencijalnog u svakidašnjem životu, kao moć što mijenja postojeće, kao duhovna i materijalna baština — kultura znači neprestanu inovaciju koja u svojoj sveukupnosti razvija svijest, mijenja način mišljenja, življenja i djelanja. (Umjetnost ovdje treba shvatiti kao kvintesencu kreativnog u kulturi.) Razvijena kultura je bitan uslov postojanja i aktivnosti slobodnog čovjeka i oslobođenog čovječanstva. Ona istovremeno sadrži mnoga protivrječja koja se svojim krajnostima često negiraju, ali neminovno vode i stvaranju novih kvalitativnih supstanci s novom vizijom čovjeka i društva.

NOVA RELIGIJA

Sadašnji progres čovječanstva i sudbina čovjeka u budućnosti zavisiće u mnogome od toga koliko će se društvo pripremiti i organizovati za sve veću ekspanziju naučno-tehnološke revolucije koja je brzo iskazala svoje moći oslobađanja čovjeka, ali i ozbiljne opasnosti od toga da ugrozi njegovu slobodu izbora, a to znači samu suštinu čovjekove slobode.

Samorazvitak nauke i osamostaljivanje stručnjaka — užih specijalista čini da se oni, u odnosu na čovjekovu slobodu, njegov mogući udio u stvaranju svijeta, javljaju kao otjelovljenje jedne nove religije, sad već svjetovne; oni svojom manipulativnošću uzurpiraju slobodu drugih. Kao zamjenu za tu neslobodu ti tehnokrati nude čovjeku blagostanje, potrošnju i izobilje materijalnih dobara i duhovne konfekcije.

Apstraktan i nerazumljiv jezik specijalizovanih stručnjaka, sam, takođe, upozorava na svoju zatvorenost, aristokratsku ekskluzivnost, da bi, zatim, materijalnom silom tehnike djelovao kao stihija koju običan čovjek ne može niti shvatiti niti zaustaviti.

Pretpostavke o eventualnom sukobu tehničkog progresa sa društvenim nijesu više puka izmišljotina apstraktnih humanista. Više od toga, one su sadržane, one proizlaze iz onoga što je jedna dominantna preokupacija tehnokratije o apsolutnoj slobodi tehničkog napretka u odnosu na ciljeve društva i u odnosu na određenu politiku.

Osamostaljivanje tehnokratije i njenih strateških ciljeva prirodno će voditi autonomiji samog tehničkog progresa, koji nije ni danas, a sjutra će biti još manje, neutralan u političkom smislu.

Samorazvitak tehnike i tehnokratije, nezavisno od osnovnih ciljeva društva, u velikoj mjeri podsjeća na Marksovo uvjeravanje da će proizvodnja radi proizvodnje rađati potrošnju radi potrošnje; za to je eklatantan savremeni primjer stvaranje džinovske vojne tehnike i neminovno njena primjena.

Bilo bi, razumije se, krajnje neprihvatljivo biti protiv tehnike kao elementa progresa. Takve tendencije su uočljive i u krugovima naučnih tradicionalista i „čistih humanista" koji pogrešno procjenjuju stvarno stanje odnosa u društvu; još više od toga, plaše se budućnosti novog svijeta.

Optužujući tehnički progres, oni zapravo dokazuju svoje stremljenje prošlosti i staroj podjeli rada. Jer u tehnici ne vide samo opasnost od uzurpiranja demokratije, već kod njih stvara bojazan i tako obilno prisustvo tehničkih elemenata kao pretpostavki jedne moderne demokratije.

Više od toga, oni ne dolaze na ideju da optuže načine korišćenja tehnike i tehničkih elemenata, koliko su protiv tehnike kao tvorca jednog vještačkog svijeta što je, navodno, ugrozio samu čovjekovu prirodnost, njegovu bit i egzistenciju.

U takvim koncepcijama, iako nije eksplicite sadržana djevičanski naivna rusoovska slika svijeta, one u krajnjoj odrednici svojoj ne mogu izbjeći takvoj kvalifikaciji.

ČOVJEK I SVIJET RAZNOVRSNOSTI I NEPREDVIDLJIVOSTI

Nema, svakako, potrebe dokazivati da je taj toliko neophodan vještački svijet nastao posredstvom tehnike i nauke, oslobodio najveće, ranije zatomljene čovjekove potencije, kako bi konačno on — čovjek — trijumfovao u svojoj moći nad prirodom.

Jedno promišljeno koncipiranje budućeg svijeta i totalnog čovjeka, u Marksovom smislu, kao „konkretne univerzalnosti" nije moguéno zamisliti niti realizovati bez ovih toliko osporavanih tehničkih dostignuća. (Istina, to je kao hod po oštrici brijača gdje najmanja neutralnost ili ravnodušnost snaga što sačinjavaju svjesni dio progresa i kulture, riječju društva, može omogućiti konačnu premoć tehnike, koja će, onda, biti sredstvo porobljavanja, a ne oslobađanja, pogotovo što takva opasnost inače vreba iz postojećih ogromnih integrisanih ekonomskih i političkih sistema koji sadrže težnju za pokoravanjem čovjeka i naroda.)

Izgleda, takođe, da je osnovna pretpostavka za društvo blagostanja takozvani tehnički progres, koji na jednoj strani podrazumijeva samorazvitak tehnike kao njen vlastiti trijumf. Blagostanje će se iskazati kao svojevrsna kvantifikacija života, kao produkcija i reprodukcija materijalnih vrijednosti i potrošnih dobara i duhovne konfekcije. Očigledno u ovom prostoru, koji nije ništa više do nadmoć tehnike i tehničkog progresa, ostaje malo ili nimalo prostora za samosvojne individualne kreacije, za stvaralačku raznovrsnost podrazumijevajući u njoj i način na koji nastaje i vidove uticaja. Unifikacija tehnike i „planifikacija" uz sve garancije da će obezbijediti materijalne vrijednosti i uz sve uvažavanje cjelishodnosti ovakvog procesa poništava metod individualne kreacije kao umjetničkog izraza i kao svijeta raznovrsnosti i *nepredvidljivosti.*

Smisao daljeg razvitka svih nauka, i tehničkih i društvenih, koje su u ovom trenutku doživjele trijumf više specijalizacije, biće u njihovoj *sintezi.* Ova sinteza mora imati kao osnovni cilj i pretpostavku — *čovjeka,* a to znači da središte te sinteze ne bi bila nauka o čovjeku, već čovjek kao polivalentna vrijednost i cilj po sebi.

Čovjekova uža specijalistička djelatnost usmjerena jednoj univerzalnoj nauci mora, dakle, sadržati isključivo ljudske ciljeve u smislu čovjekove generičke suštine, onog što je u biti svojoj očovječenje čovjeka posredstvom ljudski osmišljenih sredstava.

Nauka će imati jednu humanističku osnovu koje je svrha totalan čovjek sa svojim oslobođenim moćima i uvijek novom kreacijom.

Kultura i nauka su u stalnoj evoluciji koja podrazumijeva neprekidnu uzajamnost i uslovljenost. Jedna do kraja osmišljena kultura u svoje temelje mora ugraditi kao svoju pretpostavku nauku, isto kao što nauka mora uvažiti sve ono što je dala kultura u užem smislu kao svojevrsna emanacija *duhovnog i imaginarnog, iracionalnog i subjektivnog.*

Umjetnost i nauka se, u stvari, javljaju kao sastavni dio integralne moći kulture.

U situaciji kada nauka prevazilazi najbogatiju maštu umjetnika, umjetnik ne može ostati neosjetljiv na rezultate naučnikove mašte. Njegova imaginacija je živi eliksir stvaranja umjetnika, ali prema njoj se on danas mora odnositi suptilnije i kompleksnije.

Sve što sadrži kultura u užem smislu, osobito umjetnost, koja je najviši domet i sinteza, najautentičniji izraz i kulture i društva, i svojim sredstvima izražavanja koja su najkomunikativnija i po svojoj suštini

najdemokratskija — postaje osnova koju nauka ne smije da ignoriše. To je put da nauka, posredstvom ovih oblika individualne i društvene svijesti, proširi granice svoje okrenutosti sebi, svoje narcisoidne zatvorenosti.

Ako se želi ostvariti „novi projekat civilizacije", mora se imati određen odnos prema osnovnim ciljevima društva, mora se uvažavati osnovna koncepcija čovjeka. Ovakav smisao kulture, prirodno, ne može biti izvan politike; on će biti politički ne u smislu dnevnog političkog rezona, već politike koja ima ciljeve što se oslanjaju na jednu do kraja promišljenu vrijednosnu orijentaciju.

Naivno je vjerovati da je mogućno demokratizovati nauku u kulturno nerazvijenim sredinama gdje nije riješeno čak ni pitanje elementarne kulture. Demokratizacija kulture mora se razlikovati u saglasju sa razvijenom kulturnom sredinom i visokim nivoom svijesti onih koji sudjeluju u politici koja se tiče nauke. Očevidno, svako nekompetentno miješanje politike, makar i pod vidom demokratskih aspiracija, moglo bi biti pogubno i za razvitak naučne misli i za misao kulture i političke akcije.

Dramatičan rasplet sve ovo dobija u malim narodima kod kojih je nauka nerazvijena i koji još plaćaju ne samo dug prošlosti, već se nalaze i pred neizvjesnom budućnošću, u kojoj će opet glavnu riječ imati postignut prestiž većih i velikih.

UGROŽENE VRIJEDNOSTI

Sve ono što se dešava u kulturi sa stanovišta njene internacionalizacije, unifikacije i stvaranja masovnih standarda, drugim riječima, sve ono što se dešava pojavom „masovne kulture", kojoj su i najšire nacionalne granice uske, baš kao i nacionalna i državna tržišta, bitno određuje sudbinu cjelokupne tradicionalne kulture, kao i egzistenciju samih nacionalnih kultura ili nacionalnog kulturnog identiteta. Mogućna je dosta tragična opservacija da se ono što se dešava na jednoj opštesvjetskoj sceni u kulturi javlja kao nesrećna okolnost za samopotvrđivanje nacionalnog kulturnog identiteta. Jer, htjeli mi to ili ne, u kulturi našeg vremena preovlađuje jedna univerzalistička kulturna komponenta koja ne vodi računa o nacionalnim vrijednostima, fetišizirajući uzorke za široku potrošnju i ugrožavajući samu bit kulture, njen stvaralački doprinos. Ogroman prostor koji zauzima kultura potrošačkog društva, kultura u koju je utemeljena tehnička moć koja je čini fascinantnom po uticaju, takođe, ne ostavlja ni prostora ni vremena za komunikaciju sa kulturom tradicionalnih društava koja i jeste bila pretežno elitistička, ali ne do kraja i ne uvijek i čije se humanističko jezgro ne može osporavati.

Sa stanovišta demokratskih aspiracija masa i njihovog masovnog uključivanja u kulturu našeg vremena tradicionalne kulture vrijednosti očigledno su postignute.

Do toga nije došlo slučajno, nego prije svega zato što takozvana tradicionalna kultura ni sama nije bila osposobljena da stvaralačkije komunicira sa do tada defavorizovanim društvenim slojevima, dok, s druge strane, ti oslobođeni slojevi kao da nijesu imali druge alternative pri masovnijem uključivanju u kulturne tokove izvan onoga što je donijelo potrošačko društvo i masovna kultura.

Očigledna kriza tradicionalnog komuniciranja u kulturi nije bez uticaja i bez značaja za sve ono što se dešava na planu nacionalnih kultura ili, šire gledano, kultura malih naroda uopšte.

Viđenja nacionalnog u kulturi određena su i opredijeljena onim što je suština kulture, onim što kulturu čini opštečovječanskom i univerzalnom vrijednošću. Realnost nacionalnog identiteta i nacionalne svijesti, nacionalne kulture kao svijesti i kulture koja se rađa i koja se prevazilazi nije u protivstavu sa onim što je svojstveno kulturi uopšte.

Da bi se ostvario nacionalni identitet u kulturi, sigurno je da je odlučujuća sama stvarnost nacionalnog bića, to jest svijest o savremenosti i postojanosti nacionalnog identiteta iz koga se rađa osobenost same kulture kao determinisane vrijednosti i vrijednosti koja determiniše, to jest kao (dvije) vrijednosti koje su uzajamno povezane i uslovljene.

Korijeni nacionalne kulture, njene osobenosti, specifičnosti ne mogu se ipak prepoznati do kraja u sadašnjosti ma koliko da se oni u njoj reflektuju i ma koliko da su oni prisutni, jer, konačno, oni više nijesu ono što su bili ni po svom značenju ni po svom uticaju. Moderna nauka mora te korijene prepoznati i otkriti u onoj vremenskoj prizmi i onim društveno-istorijskim okvirima u kojima se oni moraju i mogu najadekvatnije objasniti. To bi bio put da se na najbolji način sve ono iz tradicije što pripada savremenosti uključi u savremenu kulturu, to jest u nacionalnu kulturu, a i ono što ne pripada savremenosti da se smjesti u realne istorijske okvire. Time bi se izbjegao tradicionalizam kao pretpostavka za mistifikaciju i glorifikovanje nekih vidova kulturne tradicije iz kojih se izvodi sva suština savremene nacionalne kulture, ali i izbjegla opasnost da se savremene kulture vrijednosti favorizuju na štetu onih iz prošlosti ili, još gore, da se nacionalno kulturno biće izvodi isključivo posredstvom savremenosti.

NACIONALNA KULTURA NASPRAM ASIMILACIJE I MASOVNIH STANDARDA

Proces revalorizacije kulturne tradicije često je blokiran svim onim što se dešava na opštem kulturnom planu gdje se ne rijetko masovna kultura potrošačkog društva u svojoj grandomanskoj težnji za planetarnošću i sveobuhvatnošću javlja kao sveprisutna i određujuća kultura našeg vremena stvarajući na taj način utisak o nemogućnosti egzistencije i nacionalnog i osobenog. Nacionalna kultura, nacionalno stvaralaštvo, jeste i biće najbolja protivteža obezličenoj kvazikulturi i sivilu duhovne konfekcije.

Nacija stvara prostor i atmosferu da se izrazi, da se kristalizira, posredstvom stvaraoca, samo njeno nacionalno biće, njen duh koji se upravo na taj način iskazuje, pa i prevazilazi.

Samoupravljanje kao autonomija čovjeka i nacije najbliže je suštini kulture, njenoj integralnoj moći i njenoj oslobađajućoj funkciji. Međutim, jedan od izrazitih paradoksa našeg vremena i naše sredine jeste ipak taj da kultura još uvijek ostaje robinja tradicionalne naviknutosti klasnog društva sa ambicijom da se ne liši svog monopola, da zadrži svoje elitističko obilježje.

Istovremeno, tek predstoji oslobađanje kulture i kulturnog stvaralaštva — kultura ima klasnu poziciju ne samo u oblicima izražavanja i odnosu prema korisnicima, to je često sadržano u cjelokupnom konceptu kulture koja je u biti kultura građanske klase samo prilagođena i smještena u nove uslove koje sama obilato koristi umjesto da ona bude korištena, prevladavana i mijenjana. Mi danas, u našoj socijalističkoj zajednici, na primer, nemamo izgrađene kriterije za stvaranje novih vrijednosti koje bi prirodno proisticale iz same društvene stvarnosti, već sistem vrijednosti naslijeđen iz samih osnova građanskog društva, sistem iz temelja uzdrman i bez svoje prvobitne djelotvornosti. Kad tome dodamo i pogibeljan uticaj aneksionističkih i hegemonističkih težnji vladajućih klika većih naroda prema manjim u prošlosti i njihove teorijske i idejne recidive danas, gdje je, na primjer, od uvjeravanja da smo jedno do naručenih „naučnih istina" o jeziku, istoriji, etnografiji, umjetnosti itd. sve bilo sračunato na razgrađivanje nekih autentičnih nacionalnih bića, — onda ćemo vidjeti koliko je u našim relacijama čitav ovaj problem kompleksan i za našu radničku klasu teži i složeniji nego za druge jer iziskuje angažovanje na više frontova — od preispitivanja svih dosadašnjih istina o našim narodima do stvaranja novih ne samo rezultata i otkrića već i disciplina; kod najmanjih, na primjer, od stvaranja priručne i udžbeničke građe i literature do stvaranja institucija i obezbjeđivanja da se i nove institucije i novi mediji ne pretvore u nosioce asimilatorskih, anacionalnih i unijatskih pretenzija, s jedne, ili punktove za širenje kvazikulture i duhovne konfekcije, s druge strane. To su samo neki od činilaca koji zadržavaju i konzerviraju proizvodne snage i društvene odnose, odnose u kojima se inače zakonito razvijaju nove mogućnosti za preobražaj kulture kao prevazilaženje njenih klasno-političkih sadržaja.

Kultura, vjerujem, ni sada ni ubuduće očigledno neće značiti ništa ni za savremenost ni za budućnost bez stvaralačkog doprinosa *pojedinaca*, bez raznovrsnosti i osobenosti *nacionalnih kultura*, koje će tek u svojoj različitosti i mnogoznačnosti činiti kulturu koja će biti ljudska i opštečovječanska. Ako bi se ovo dovelo u pitanje, onda bismo mogli govoriti i o kraju kulture uopšte.

Prvoslav Ralić

DOGME U REVOLUCIJI — DOGME O REVOLUCIJI*

(Povodom knjige Stanka Lasića »Sukob na književnoj ljevici 1928—1952«)

„Razgovor o nekom predmetu može imati *stanovitu* vrijednost jedino ako je polazno stanovište sugovornika otvorenost i upitnost" (S. Lasić)

Oko svake dobre i kontroverzne knjige uvek se javlja interesna, poziciona i ideološka igra. To gašenje svetla kad nailazi jedna istina stara je praksa staljiniziranog duha. Dogodilo se i događa se to i Lasićevoj knjizi. Uzima se knjiga za taktiku nekih pojedinačnih ili grupnih interesa s kojima Lasić nema nikakve veze, politizira se nad njom pre nego što se makar i nepažljivo pročita. Neki čak misle da je ova knjiga izdala revoluciju. Ali, ta im „izdaja" ne smeta, „jer drugi, koji nisu s nama, hoće da to „izdajstvo" zloupotrebe za svoje trenutne političke igre". Drugi se, nezadovoljni „bednom" beleškom o piscu na svega jednoj stranici, uporno raspituju o autoru. Ima i „hrabrih" kritičara koji su „priznali" da je knjiga dobra.

Sva je sreća da i u ovom „slučaju" delo jemči za pisca; samo je sebi polazno stanovište. Ući u misao i svet ovog dela mora značiti otkriti njegovu dubinu, učiniti ga upitnim ako ono to iznutra jeste. Kritičar po suštini svoga posla ne pridodaje sebe delu, već dodaje svoju kritiku delu samom.

Teško je kritikovati jednu od najkritičkijih knjiga kod nas. Rizik te kritike je tu. Ima li, zaista, neke druge pozicije od Lasićeve: bespoštedna kritika dogmatizma. Šta bi značila kritika takve kritike? Dogmatizam? Da li može kritika kritike dogmatizma da izbegne dogmatsko stanovište? Moje je mišljenje da ta mogućnost stoji otvorena ako se za predmet kritike uzmu same dogme kritike dogmatizma. Još uvek svi zajedno, verujemo, nismo toliki antidogmatičari da bi svoju kritiku dogmatizma smatrali „uzornom" i „nepogrešivom". To nije ni sam autor. Tu i vidimo mogućnost za kritičke reči koje će slediti. Jer, Lasić je zaista u pravu, to pravo se odnosi i na njega i na pisca ovog osvrta: pro-

* Manji deo ovog osvrta objavljen je u „Komunistu" od 4. marta 1971.

ces otvoren četrdeset osmom jugoslovenski intelektualac nije intelektualno savladao (str. 272).

Prići ozbiljnoj analizi zvučne dubine jedne kompleksne relacije „umetnost—revolucija“ značilo je unapred osigurati ne samo veliku komunikaciju sa ovim delom već pozvati i nemirne i dogmatsko-apologetske i radikalno-kritičke duhove na nove kontroverze, nove tokove ideja i misli. I zato je Lasićeva knjiga dobra.

Lasićev odgovor zahtevu za sintezom “umetnosti i revolucije“ učinio je Lasića piscem dana zato što nije pristao da bude uz tu sintezu. To njegovo „nepristajanje“ nije dogmatsko; on ga osniva na vrednostima koje su nadilazile i iznutra kritikovale vrednosti koje stoje u osnovi zahteva za sintezom umetnosti i revolucije.

Lasićeva knjiga je jednostavno dobra zbog uspešne radikalne kritike „teološke svesti kao momenta revolucionarne svesti“, zbog hrabre borbe protiv našeg teološkog nasleđa, pa i njegove mogućnosti danas. Retke su u nas knjige koje su se sa toliko strasti i istraživačke kulture obračunale sa fetišima svih vrsta: „socijalističkih svećenika“, „kontrolora dijalektičkog pasoša“, „jedinstvene didaktike“, „Poznatog“ i „Uzora“, „Učitelja“ i “Drugog“.

ČIME SE OVA KNJIGA BAVI?

Lasić ne piše duhovnu istoriju onog vremena koje je u njegovoj knjizi ograđeno brojevima (1928—1952) niti piše istoriju književnosti toga razdoblja. Njegov je predmet analiza jednog specifičnog književnog dogmatizma koji je nosio ime partijne umetnosti a značio je jednu vrstu totalne sinteze umetnosti i revolucije (str. 248). Autorova analiza objašnjava zašto je fundamentalna struktura u kojoj se odvija sukob na književnoj levici upravo ogorčeni pokušaj sinteze tih dvaju entiteta: umetnosti i revolucije (str. 15). Knjiga, dalje, pokazuje da je sinteza umetnosti i revolucije „nov apsolutni entitet“ kojem će moderni čovek težiti: to je nova forma „totalne transcendencije“ koja „pomaže čovjeku da se oslobodi svoje slobode, tj. koja mu omogućuje da sebe i dalje mistificira“ (str. 14—15). Ukupna analiza vodi autora zaključku da odnos umetnosti i revolucije počiva na fundamentalnoj antinomiji, to jest na njihovoj nerešivosti dok traje revolucija, dok traje otuđenje (str. 56). Nije, naime, moguća skladna i apsolutna sinteza umetnosti i revolucije: one protivreče jedna drugoj (str. 284). Sukob na novoj levici, u stvari, pokazuje bitne promašaje i nerešive teškoće kojima vodi apsolutizirajuća struktura koja želi totalno pomiriti umetnost s revolucijom.

Na prvi mah se čini da su stavovi koje smo sažeto naveli osnovne misli Lasićeve. Međutim, predmet knjige je mnogo dublji, strukturiraniji. Autor ne svodi sukob na strukturu sukoba umetnosti i revolucije. Na pitanje odakle sukob na književnoj levici autor odgovara tako što tvrdi da je svim učesnicima sukoba revolucija isto toliko važna kao i umetnost, da, kad god neko od njih pledira za određen tip odnosa prema

umetnosti, tada on pledira i za određen tip revolucije. Autor nam, najzad, sam pomaže da uđemo u suštinu teme kojom se bavi: „Da, tu se radilo o dvjema koncepcijama umjetnosti, ali to znači o dvjema koncepcijama sinteze, dakle i o dvjema koncepcijama revolucije. *To je bitno, a upravo se to dosada nije htjelo vidjeti*" (str. 20).

„DVIJE KONCEPCIJE REVOLUCIJE"

Razgovor sa ovim Lasićevim stavom, a on nas ovde posebno interesuje jer je „to ono bitno", zaista traži otvorenost i upitnost. Naše pitanje smera ka razjašnjenju autorove teze da se u sukobu na književnoj levici radi o „dvjema koncepcijama revolucije".

Ostavljamo ovde po strani važno pitanje o opravdanosti pojma „književne ljevice". Sam pojam, bez obzira na svoje upotrebno značenje, teološkog je sadržaja. Ako je taj pojam bio jedno vreme vladajući, komunikativan, jasan — to je samo bio znak empirijskog prisustva teološke strukture mišljenja. Savremenik ne može od njega bezuslovno poći pre kritike samog pojma. Posebno ako nastoji i uspeva da vrši radikalnu kritiku teološkog duha. Ovo je, čini se, jedna od senki te kritike. Ona je propustila da kaže da se suština umetnosti ne određuje po „levom" i „desnom", već po nečem mnogo autohtonijem, po samom praxisu. Autor bi imao opravdanja za ovaj postupak onda kad ne bi govorio i o umetnosti, već samo o onom što se u njenom povodu na planu ideja i politike događa. On to, uostalom, i čini.

Može li se, zaista, iz načina borbe za sintezu umetnosti i revolucije izvoditi vizija revolucije? Da li iza različitih, pa i suprotnih viđenja suštine umetničkog čina, od kojih je jedno bliže pravoj strukturi artističke svesti, a drugo je srozava do sredstva, stoji sudar dve kompletne vizije revolucije?

Lasić tvrdi da je umetnost, koja bi po svojoj strukturi trebalo da bude univerzalna datost, privilegija elite (str. 12). On dalje kaže: „Crnom misom umjetničke kreacije umjetnik otkupljuje svoj istočni grijeh — svoju sitost — i u toj se ekstazi sjedinjuje s univerzalnim (ali nepostojećim) ljudskim bićem postajući tako sam to univerzalno biće" (str. 290). Apsolutna vera u sintezu umetnosti i revolucije, nastavlja autor, prikriva umetniku njegovu privilegovanost, činjenicu da „svojim radom krade svijet razvlaštenome". Umetnost je krivac jer je „rođena u grijehu privilegije".

Upitajmo sada: može li se u umetnosti kao „privilegiji elite" stvarati jedna kompletna vizija revolucije? Može li umetnik koji „svojim radom krade svijet razvlaštenome" zaista nositi jednu kompleksnu revolucionarnu viziju? Lasić je ovde nešto pomešao. Revolucija najčešće ne ide sa stanjem povlašćenosti. Do vizije revolucije se ne stiže preko umetničke profesije. Njena podloga ne može biti razvijen pogled na čoveka od strane pojedinačnog talentovanog stvaraoca, autonomnog intelektualca. Grupa progresivnih umetnika ne može biti ona socijalna grupa koja po sebi

nosi „progresivnu viziju revolucije". Uostalom, pridev „progresivno" ne ide uz revoluciju. Ona je to ili nije. Sve dok umetnik iskupljuje svoj istočni greh i sjedinjuje se sa univerzalnim *„ali nepostojećim"* ljudskim bićem — dotle on ne može, sam ni sa svojom malom grupom istomišljenika, biti stvaralac revolucionarne vizije. Revolucionarne vizije su uvek računale s postojećim ljudskim bićem. Čini se da se Lasić uveo u jednu sopstvenu protivrečnost: on tvrdi da nije moguća sinteza umetnosti i revolucije a ujedno konkretne umetnike proglašava stvaraocima vizije revolucije. Za ovu protivrečnost se mora imati razloga pošto je lična, autorska.

POGREŠNO UPOREĐIVANJE

Gde je to Lasić prekinuo granice i autentične susrete društva i revolucije? Na kom mestu vrši njihovu zamenu, gde meša do identiteta te pojmove?

On s pravom u istoriji ne dopušta „zakonito" kretanje po Dijamatu. Ljudi su te zakonitosti plaćali teško: svojom slobodom, gubitkom mogućnosti izbora. Istorija je zaista, kako Lasić kaže zajedno sa svim modernim humanistima, ljudski čin. Ova bitna, oslobađajuća misao se kod Lasića na tome i završava. Možda to i nije bio njegov posao, ali ostalo je po strani promišljanje Marksove misli da „istorija ima svoj red stvari". Ovde sigurno nije reč o „zakonitostima" Dijamata. Red stvari o kome Marks govori samo problematizira suštinu ljudskog čina. Istorija ostaje ljudski čin, ali ne samo kao revolucionarna akcija ili novo umetničko ili drugo delo već i kao postojeća struktura dotadašnjih ljudskih činova. Ta struktura nije ništa drugo do celokupnost odnosa u kojima su ljudi. Totalitet tih odnosa čini društvo.

Gde, po našem mišljenju, posustaje, gde se gubi unutrašnja struktura Lasićeve analize? Lasić dobro uočava da talentovani stvaralac, autonomni intelektualac, čovek koji ima ogromno iskustvo i enciklopedizam, permanentnu skepsu i otvorenost — može mnogo bolje da oseća, bolje i od jedne mlade partije, sve strahote staljinizma, sve teške posledice koje on nosi po slobodu čoveka i umetnosti. Da li je pak taj osećaj vizija revolucije? Jedan osmišljen, obrazložen strah od nadolazeće revolucije koja se može degenerisati (jer moguća analogija sa staljinizmom je tu: i ovu revoluciju će voditi boljševizirana partija) nije i vizija revolucije.

U svom poimanju revolucije Lasić identifikuje viziju jedne tek nastupajuće revolucije s antidogmatskim, kritičkim odnosom prema tokovima degeneracije koji su nastali posle oktobarske revolucije. Jedno opredeljenje prema dolazećoj revoluciji, zbog okoštavanja prošle, ne može se, mislimo, proglasiti koncepcijom revolucije. Ovde se vrši zamena: pogrešno se upoređuju prošla i buduća revolucija. U stvari, ovde se i ne vrši poređenje revolucija, već se jedan razvijen kritički odnos prema degeneraciji revolucije (gubljenju njene suštine u apsolutizaciji države, vlasti) proglašava konceptom buduće revolucije. Logika je po prilici ova:

ako će jedna boljševička partija, na koju sve više raste uticaj „Istorije SKP(b)" i same SKP(b), voditi revoluciju — onda će njeni rezultati biti isti.

Lasić kao da je pomešao viziju revolucije sa kritikom staljinizma na planu ljudskih i umetničkih sloboda. Sem toga, on vrši projekciju unazad. To je jedna od najlakših projekcija, posebno ako nije socijalno osmišljena.

Revolucija ne može biti staljinistička. Godina 1917. nije godina staljinizma. Oktobarska revolucija nije staljinizam — staljinizam je degeneracija revolucije. Da li treba razlikovati boljševičku revoluciju od staljinističkog koncepta „izgradnje socijalističkog društva"?

Lasić, naše je mišljenje, traži na pogrešnoj strani viziju revolucije. Razvijena koncepcija slobode stvaranja, čoveka kao bića nesklada i teskobne slobode, puna svest o dehumanoj strukturi staljinizma — nije još vizija revolucije. Vizija revolucije podrazumeva razvijenu strategiju socijalnog pokreta, procenu odnosa socijalnih snaga, uvid u celinu revolucionarnog pokreta. Da li je sve to postojalo na jednoj strani književne levice? Da li se može licitirati koliko je jedna revolucija svoja van revolucionarnog stanovišta?

Stvar se ne može rešavati tako što se oduzima revolucionarnom pokretu, a daje literaturi. Literatura i njeni talentovani stvaraoci time ne dobijaju ništa. Naše je mišljenje da to oni i ne traže. Lasić je, van njih, egzekutor velikog istorijskog remija. On naknadno razmešta učesnike sukoba na „književnoj ljevici", posle istorije same i pre njenog svedočenja o sebi. Nije moguće istovremeno se ne slagati sa mogućnošću sinteze umetnosti i revolucije i tako je uporno zagovarati. Zar je moguće da deo nosilaca te „pogrešne" sinteze ima „pravilnu" viziju revolucije?

Ne možemo se oteti utisku da je Lasiću posve *jasan* sukob na književnoj levici, da ga on veoma lako *prepoznaje* i veoma uspešno *privodi* kraju. U toj „jasnosti", „prepoznavanju" i „privođenju" mi i vidimo neke granice Lasićeve analize, njegovo strasno pridržavanje za svoju metodu i, najzad, a to je najteže reći, Lasićevo *zatvaranje* mogućeg drugog promišljanja suštine ovog sukoba. Zatvaranje zato što su vrednosti u ime kojih to on čini "intrisične", poslednje, ne daju se dalje obrazlagati i zasnivati. Ovo lukavstvo Lasićevog duha ipak nije moglo da izdrži do kraja — on je uspostavio svoj uzor. Hegemonija jedne literarne koncepcije (i vizije revolucije), sa svojim uzorom, nije prilog opštem duhu ove knjige koja se bori protiv svih Hegemonija i Uzora.

„STALJINIZAM JE STVORIO NOVU KPJ"

Entitet društva je stariji od revolucije i sudbonosan je za nju. Zato je svaka „seoba" revolucije privremena: samo dubinska struktura jednog društva određuje dubinski karakter njegove revolucije. Zar to ne svedoče datumi na koje se poziva i Lasić: 1956, 1968... Zato, mislimo, moguće je misliti i drugojačije od Lasića. Njegov stav — „staljinizam je

stvorio novu KPJ" (str. 5) — nije ona istina koja se razvija i teži da bude celina. Ona je tačna jer dijagnozira jednu kobnu etapu radničkog pokreta sa Centrom. Ona je netačna jer radnički pokret sa Centrom nema snage da sebi pribavi dignitet uzora. Nema te snage zato što je sama suština jedne revolucije pre svega, a onda i partije te revolucije (dok je to), presudno „određena" živim odnosima živih ljudi jednog konkretnog društva. Istorijski izbor među mogućnostima i vizijama revolucije nije privatni izbor tu slučajno ili ličnim razlogom okupljene manje, pa onda veće grupe ljudi. Čini se da su lična viđenja istorije, baš zato što nije još naša, što traje otuđenje, više kontradiktorna nego što je to slučaj sa samom otuđenom istorijom (str. 5). Može jedna partija sa pogrešnim izborom koliko god hoće sebe smatrati Istorijom. To njeno „smatranje" nije istorija, već iluzija koja se razbija čim se nađe u suprotnosti sa samim temeljima društva: strukture interesa i snaga koje ih nose i pravdaju.

Da bi živeo duh koji je stvorio ovu knjigu, a to je duh radikalne kritike „revolucionarne" teologije i teoloških struktura, čini se značajnim upitno se obratiti autoru: može li se posebnost našeg revolucionarnog pokreta toliko izolovati od sebe sama i u osnovi objasniti Drugim? Da li je naša istorija bila zaista toliko oskudna u mogućnostima da je KPJ, posle likvidacije Gorkića, postavljena samo pred „ili — ili" izbor: ili boljševizacija ili rasturanje? „To nije bio neki apsolutni izbor: izbor u situaciji. A situaciju nije odredila KPJ, već SKP(b)" (str. 39). Ovaj, čini se, previše lak govor Lasićev, apodiktičan, oslobođen i minimalne argumentacije, odlično služi njegovoj pojmovnoj strukturi kojom hoće da se založi za jednu autentičniju viziju revolucije, revolucije koja je zadatak čoveka unutar njegove slobode, koja ne svodi totalitet čoveka i života na sebe sama, koja nije Spas, već ljudski čin i zadatak protiv teskobne slobode i apsurda (str. 14). I, kao retko ko, Lasić otkriva jednu autentičnu viziju revolucije, ali na nivou kritičke svesti, koja kao da je bila primorana da do autentičnog dođe tako što će jednu realnu revolucionarnu praksu oglasiti neautentičnom. Izvukla se ta svest previše iz te „prljave prakse", nije joj mogla priznati posebnost i sposobnost za izbor, ne čist, takvog nema, izbor koji KPJ ipak donekle „određuje", koja, ako ne stvara ukupnu situaciju izbora, unosi bar obrise, bar neke svoje potoke u tu situacionu baru staljinističkih okova revolucije. Nema se razloga apologirati prošla istorija, naročito ako je ona zaista bila „totalno pokoravanje u svemu", ali se ne može ni to „pokoravanje" dići do apsoluta jer kako onda objasniti njegovo „rušenje", čime objasniti masovan i demokratski karakter jedne revolucije.

Je li negde pobedila ona „prava" oružana revolucija a da je ovu vodila staljinistička partija? Zar je takva „pobeda" samo nama pripala? Može li se sa čistom dogmom u masovnu revoluciju? Revolucionarna strategija koja je postala obrazac na Balkanu (partizanski rat, masovni demokratski pokret, jedinstvo oslobodilačke i socijalne revolucije) ne može biti puki izraz revolucije sa staljinističkom suštinom, „revolucije koja nije revolucija" (str. 50). Ne može se zato što nam je

imalo stalo do apologije naše revolucije, već što se to protivi i suštini pojma, samom činu revolucije. Revolucija u sebi uključuje kao svoj sadržaj, da bi uopšte bila, revolucionarnu samodelatnost masa, široke inicijative. To je njeno pravo lice. Staljinističko lice joj naknadno može da dođe, u liku onog osvajanja vlasti koje, umesto slobodne asocijacije, nudi torturu, autoritet, hijerarhiju, posredovanje između čoveka i njegove slobode. Ako je istorija kontradiktorna kao što naglašava Lasić, a ona to jeste, zašto takva ne bi bila i u imenovanju one naše istorije koju zovemo revolucijom? Zar je staljinizam njena bezuslovna prošlost (str. 51)? Zar je moguća budućnost nove revolucije koja niče isključivo na razvalinama staljinističke prošlosti?

Olako je reći da je sa približavanjem 1948. godine, malo-pomalo, u vrhu jugoslovenske revolucije postajalo jasno da *ova* revolucija nije Revolucija (str. 50). Kad je uopšte to postalo „jasno" vrhu jugoslovenske revolucije? Čudi nas da od ovog autora, izvrsnog antidogmatičara, čujemo eminentno dogmatske prideve kao što je i ovaj — „jasno". Da je zaista istorija išla tokom koji joj Lasić nalaže, onda bi bilo teško objasniti kako se pri toj „jasnoći" „da ova revolucija nije Revolucija" i nadalje borba protiv staljinizma vodi, kako sam Lasić kaže, staljinističkim metodama (str. 51). Ispada da je vrhu jugoslovenske revolucije (i pored sve jasnoće da ova revolucija nije Revolucija) i dalje nejasna ta jasnoća. Ali, to već nije problem istorijskog toka stvari, već ove Lasićeve misli. Ona se ovde prevarila, bila je suviše lenja da uđe u dijalektiku istorijskog diskontinuiteta i kontinuiteta, da istoriju ne određuje pridevima i „vrhom jugoslovenske revolucije", već istorijom samom. Tada bi se pokazalo da protivrečni tokovi revolucije, kao i istorijske odluke koje je premeštaju na nove puteve, ne otklanjaju onaj deo kontinuiteta revolucije koji se ulaže u put što dovodi do njenog novog opredeljenja. Prazan je svaki diskontinuitet i svaki kontinuitet koji isključuju jedan drugoga.

Iako knjiga beži od „olakosti reči" i „intelektualne gimnastike", ona se u svom bežanju, ovde i tamo, od takvih reči spotiče i na takvu gimnastiku ponekad liči.

LASIĆEVA METODA

Fenomenološko-strukturalna metoda kojom se Lasić služi u svojoj analizi („jedna se konkretna historija kreće tako da *stvara* strukture koje će se odrediti i razriješiti unutar te historije" — str. 27) vodi ovog autora — ne zbog metode po sebi, već zbog „panike i slabosti" svake usamljene i sebi dovoljne metode — predstavljanju jednog, recimo za sad, čudnog defilea naših „književno-revolucionarnih" ličnosti: Krleža je i statista Lasićeve metode i ujedno se njom rehabilituje. Da li je to Krleži potrebno? I drugi prolaze kroz Lasićevo delo čas kao subjekt, čas kao objekt, čas kao potvrda „strukture", čas kao struktura sama. Metoda Lasićeva je takva da čas gradi divne literarne slike od jednog živog sukoba, čas taj sukob osuši od svih posebnosti, od svake svakidašnjice,

svede ga, da bi izbegao anegdotu, na ispražnjenu strukturu mrtvih prolaznika.

Lasić je svojim delom ostavio literaturu jami, a pozvao se na krike njenog samorazumevanja iznad nje — on se ne bavi duhom literature, njenim tokovima, ne objašnjava i ne kritikuje „sintezu umetnosti i revolucije“ u tkivu onoga što se 1928—1952. zvalo literaturom. Sve to on čini strukturalnom analizom desetine novinskih i publicističnih tekstova ili govora književnika i revolucionara, prezentacijom one njihove reči koja niče iz više ili manje moćnog ili više ili manje tragičnog samospoznavanja aktera ovog sukoba.

Da li bi rezultati Lasićeve analize bili drugi da je, umesto članaka „teoretičara socijalne literature“ i njihovih motiva (koji su ih opredelili da pišu te tekstove), uzimao drugu argumentaciju za sukob na književnoj levici: sam tok i rezultate stvaralaštva toga vremena?

U kojoj je meri Lasić zarobljenik apriorne opredeljenosti za svoj koktel metoda, najbolje se vidi kad se suoči, uporedi njegov koncept istorije sa realnom istorijskom praksom o kojoj govori. Naime, Lasić s pravom skreće pažnju da se istorija mora sagledati kao kontradiktorno (a to znači: tragično i ograničeno, kontroverzno i nesigurno) kretanje u kojem se jedan finalitet *može* preobrnuti u svoju suprotnost (str. 48). Ali, zbog prethodnog cilja koji autor ima, a on je obrazlaganje njegovog modela sukoba na „književnoj levici“, ovaj koncept istorije ne važi (kad je to potrebno) za onu istorijsku praksu i ono tumačenje te prakse koje ne ide u prilog zamišljenom modelu. Tako, „staljinistička struktura našeg društva i naše misli“ ne podleže toj tragičnoj i ograničenoj istoriji. Ona, po Lasiću, nije u ovom slučaju kontroverzna, već je prava verzija toga društva. Lasić je morao da svoju pojmovnu dijalektiku „kontroverznosti“ istorije uništi da bi svoju verziju sukoba nekako strpao u istoriju. Staljinističku strukturu našeg društva je morao apsolutizovati da bi svoje pojmove doveo u sklad. Nisu identične želje za minimaliziranjem atmosfere koja je pratila staljinističku strukturu našeg društva, protiv kojih autor s pravom ustaje, sa željama da se toj atmosferi ne oduzme njena istorijska kontradiktornost i kontroverznost — time i unutrašnje snage negacije te atmosfere. Apsolutizacijom činjenice da su staljinističke strukture bile na delu, bez otkrivanja snaga koje ih iznutra mogu prevazići, ostaje se na tlu svega postojećeg, pa i na tlu tih struktura.

Knjiga koja traži ne može da ne bude kontroverzna, ne samo zato što izaziva druge već što i samu sebe, ovde i tamo, negira, što je u njoj dosta protivrečnosti. Neke su tu zbog smisla, bića teme. Neke, čini se, zbog granica nekih stavova samog autora.

Lasić ne prihvata „dijalektiku“ sa tezom o nužnosti (str. 4), ali mu to ne smeta da govori o „nužnoj revolucionarnoj izdaji totaliteta ljudskosti“ (str. 288). Lasić se bori protiv apsoluta uspostavljajući apsolutnost umetnosti i umetnika. On, na primer, tvrdi da je umetnost kompleksan korpus koji *nikada* ne stoji u direktnom odnosu sa jednom klasnom ili političkom svešću, već se uvek određuje (u intenciji, barem) prema totalitetu čoveka: njen je cilj transcendiranje klasnog bića prema onom

još neostvarenom. Ona *uvek* stvara *novo* i u tom stvaranju sebe menja (str. 112). Ova izjava Lasićeva da umetnost nikada ne stoji u direktnom odnosu sa jednom klasnom ili političkom svešću nimalo mu ne smeta da na jednom drugom mestu u knjizi kaže da „umjetnost pripada samo svijetu privilegiranih“ (str. 289). Nije reč o tome da oba ova stava nemaju dignitet istinitosti. Reč je samo o tome da je nemoguće apsolutizirati umetnost tako što ćemo ovu, bar u intenciji, odvojiti i od direktnog odnosa sa jednom klasnom ili političkom svešću. Umetnost ne može indirektno da pripada svetu privilegovanih. A ako njemu pripada, onda se ona ne ostvaruje, kao što kaže Lasić, u totalnom vremenu, to jest u apsolutnom činu (str. 287).

Lasić na jednom mestu tvrdi da književnost ima smisla i opravdanja jedino ako uvek sve dovodi u pitanje. Ostavićemo ovde po strani pitanje da li je Lasić pomešao jednu moguću kritičku filozofiju sa književnošću. Upitali bismo nešto drugo. Da li formula „uvek sve dovesti u pitanje“ može važiti za smisaonu i delatnu po sebi? Opšta relativizacija je takođe apsolut. Protiv apsoluta se ne bori bezuslovnom upitnošću, već samo onom koja pitanje čini prisutnim u hodu, delu, rezultatu. Poruka „sve dovesti u pitanje“ uništava sebe samu. Skepsa mora pitati tako što rušeći stvara. To je, čini nam se, put da pobegnemo od novih Poznatosti i Apsoluta. Inače — „sve dovesti u pitanje“ rađa nove Dopuštenosti i Zabrane, nove sveštenike, ne više u starodogmatskim već u subjektivističkim odorama. A te odore su dosta slične.

Gde je Lasićeva metoda počela da izdaje sadržaj kojim se bavi?

To je ona činila uvek kada se nastojalo da se prema „svakom slučaju“, događaju, ličnosti, radnji ili izjavi zauzme „stav totaliziranja“. Da li je zaista moguće svako pojedinačno ponašanje, ovaj ili onaj članak, uverenje — podvrgnuti celini koja se pojmovno već prethodno ima. „Različiti skupovi“ se ne mogu uvek približiti, ni usprkos ni na temelju njihovih razlika. Sukob „skupova“ na književnoj levici nije u toj meri bio nužan da drugih alternativa nije bilo do onih o kojima hoće da govori Lasić. Sigurno je da je taj sukob imao „vezu“ koja ga drži. Ali, ona nije morala bezuslovno voditi različitim vizijama revolucije. Ne može se sukob koji je u osnovi prelom uvek uzimati kao argumentacija za sled. Činjenica da ovaj sukob ima izvesnu svoju strukturu još uvek ne govori o odredištu te strukture. Lasićeva analiza sukoba različitih vizija revolucija polazi od tih vizija kao određenih pre nego što je ušla u samu osnovu, u određenja tih vizija. Strukturu zaista možemo razumeti samo uz pomoć praxisa. Lasić nije prilikom svoje analize imao u vidu bitnu praksu ostvarivanja vizija o kojima govori. Objektivne, dakle istorijske, strukture jesu date zajedno sa praxisom, ali ne i one koje se stvaraju individualnom namerom, mišlju, pretpostavkom.

Zato mislimo da staljinizam nije centar socijalističke revolucije koji je hteo uništiti jugoslovensku revoluciju kao Subjekta (str. 50). On je kobni proces njene degeneracije koji je zahvatao i partiju naše revolucije i odnose nakon revolucije. Jugoslovenska revolucija kao Subjekt je identična sa procesima neograničene samodelatnosti ljudi na svestra-

nom prisvajanju totaliteta slobode, ljudskih sposobnosti i proizvodnih snaga. Ako tih procesa ima, ima i revolucije. Samo su oni njena mera. Ne partija po sebi. Ne rukovodstvo. Ne „književna levica“. Mera revolucije nije u rehabilitaciji ove prošlosti koja nam danas može „služiti“.

Naše kritičke primedbe samo su izrazi drugojačijeg mišljenja nego što je Lasićevo o jednom stadiju razvoja našeg pokreta, naše sumnje da ova Lasićeva misaona struktura ceo pokret raslojava na krajnje jednostavan način. I danas stalno čišćenje pojmova treba da nam bude životna potreba kao čist vazduh. Ovo je uspeo i neuspeo prilog toj potrebi. Slažemo se sa Lasićem da se o njegovoj knjizi ne može dati zaključna reč. Ona je otvorena i time što pita i time što traži da se o njoj pita.

Prikazi

Vjekoslav Mikecin: Socijalizam i revolucionarni subjekt

(»Kulturni radnik«, Zagreb, 1970, strana 340)

Knjiga se sastoji od napisa i članaka čiji je najveći deo, po autorovim rečima, već objavljen u časopisima, a pre svega u „Kulturnom radniku“. Za ovu priliku tekstovi su sabrani, skraćivani i dopunjavani. Time se Mikecin pridružuje jednom broju naših autora koji svoje kraće, već štampane, radove objavljuju u posebnoj knjizi. Uspeh takvog poduhvata uvek zavisi, između ostalog, i od kompozicione i sadržinske komplementarnosti tekstova i od toga u kojoj meri oni sačinjavaju zaokruženu i jedinstvenu celinu.

Prvi deo knjige nosi naslov „Radnička klasa i socijalizam“. Među teorijskim raspravama u tom delu zanimljive su one koje se odnose na razmatranje nekih ključnih pojmova našeg društveno-političkog jezika, a sa gledišta sociologije saznanja. U tom pogledu autor govori o „ideološkoj mistifikaciji“ (str. 29). On tu posebno apostrofira termin „radni čovjek“. On piše: „Ako je, naime, ideologija ‚radnog čovjeka' osnovna akciona parola, onda više nismo u stanju da tačno utvrdimo stvarne frontove i suprotnosti u nas. Ideologija ‚radnog čovjeka' zapravo najbolje odgovara birokratskom načinu rasuđivanja; ona samo u mislima (teorijski) razrješava zbiljske suprotnosti, a uistinu ih ostavlja neriješenima te se stoga pokazuje kao apologija postojećega. Kaže se, shodno tome, da u nas ne postoji sukob između radničke klase i birokracije“ (str. 31). Nasuprot tome, autor se zalaže za reafirmaciju pojma radništva, odnosno radničke klase, kao i njenog društvenog, klasnog interesa.

U tom delu Mikecin suočava teorijske koncepte o radničkoj klasi i njenoj ulozi u nas sa stvarnošću. Pored jednog prikaza sociološkog istraživanja društvenog položaja radničke klase (*Položaj neposrednih proizvođača u industriji Zagreba*), tu su preneseni i razgovori sa mladim radnicima koje je organizovala redakcija „Kulturnog radnika“ (u Tvornici parnih kotlova i u Tvornici šinskih vozila u Zagrebu), kao i rezime i zaključci tih i sličnih razgovora. Među tim zaključcima Mikecin pominje i sledeći koji je zanimljiv i sa gledišta aktuelnosti teme na koju se odnosi: „Na tugu svih onih koji nacionalnost, osjećanje nacionalne pripadnosti, svijest o pripadnosti jednom narodu sa zajedničkom kulturom, jezikom itd. dižu na razinu nekog metafizičkog entiteta, neke mistične sudbine itd. moramo kazati da radnici o svemu tome misle nešto drugačije. Oni naprosto ne prave od nacionalne pripadnosti nikakav fetiš a još manje ‚unosan posao'... Međutim, to ne znači da svijest o nacionalnoj pripadnosti ne može postati i među radnicima osnovni oblik prepoznavanja, potvrđivanja, okupljanja, ukratko, idejni orijentir i mjerilo vrednovanja. Ona će takvom postati ukoliko se ne budu rješavala sva druga ljudska pitanja, a poglavito socijalno pitanje. Stanoviti znaci takva kretanja u nas se već počinju nazirati i među radnicima; to će jačati, širiti se, i to s pravom, ako nacionalna pripadnost bude za radnika, objektivno, ili privilegij ili neprilika u bilo kojem vidu“ (str. 153—154).

U drugom delu, pod naslovom „Radnička klasa i kultura", polazeći od empirijskih pokazatelja i od premise da su „šanse socijalizma najizravnije povezane i determinirane razinom kulture, participacijom u kulturi, u ovom slučaju radničke klase" (str. 197), pisac se zalaže za široku kulturno-obrazovnu akciju među radništvom. U tom kontekstu, a i inače, on apostrofira ulogu sindikata i potrebu njegove reafirmacije. Naime, iz razgovora sa radnicima proističe zaključak o nedovoljnom uticaju i organizovanosti te društveno-političke organizacije. Kad razmatra stanje obrazovanosti radništva, autor se tom pitanju vraća i piše: „Savez komunista se isto tako ne može bez ostatka identificirati ni s najneposrednijim interesom radništva, a da ne čuva stanovite historijske interese i ciljeve vezane za pokret radničke klase. Stoga odnos između partije i radničke klase mora biti posredovan jednom instancijom — kritičkom instancijom — koja će predstavljati najneposrednije, svakodnevne interese radnika u njihovoj materijalnoj i kulturnoj emancipaciji. Mislim na sindikat" (str. 166).

Treći deo, koji nosi naslov „Teorija i praksa socijalizma na Zapadu", oslanja se i prikazuje stavove zapadnoevropskih i američkih teoretičara socijalizma i praksu revolucionarnih organizacija. Mikecinova kritika revolucionarne prakse na Zapadu, odnosno njenog nepostojanja, kreće se na dosta poznatoj ravni: on nam ukazuje na „nova proturječja", „nova latentna žarišta", na to da se postojeće revolucionarne organizacije tome nisu prilagodile; on ističe potrebu za novom revolucionarnom organizacijom, a posebno potrebu nove revolucionarne teorije: dijagnoze stanja, strategije i taktike. Pri tom Mikecin otvara pet pitanja i dilema za koje smatra da na njih novi revolucionarni pokret mora da pruži nove odgovore: (1) novu odredbu socijalističke revolucije; (2) specifičnost modernog kapitalizma; (3) novu odredbu uloge radničke klase i same radničke klase, kao i inteligencije; (4) odredbu internacionalizma, za koji smatra da je u krizi, i, sledstveno tome, akciju na prevazilaženju postojećeg stanja i (5) definisanje odnosa prema trećem svetu.

Međutim, kao i teorijska revolucionarna misao na Zapadu, sa kojom se Mikecin sučeljava, i on sam ostaje na dosta uopštenoj ravni, uspešniji u kritici postojećeg stanja nego u ocrtavanju novih problema, potreba, zahteva i puteva.

Četvrti deo nosi naslov „Studenti i radnički pokret". To je stvarno aktuelna tema, plodna, koja otvara nove probleme i koju teško može mimoići teoretičar društva koji se bavi društvom samim, a ne samo teorijskim konceptima i modelima. Mada autor veći deo prostora posvećuje studentskom pokretu osporavanja na Zapadu, vredi, kao zanimljiviji, pomenuti njegov stav prema studentskim kretanjima i pokretima u našoj zemlji, gde on, možda suviše oštro, razlikuje „dvije linije". „Jedna koja je doista ostala na nivou apstraktnog ljevičarenja, koja se iscrpljuje u osporavanju kao takvome i smatra da uži krugovi vidovitih i požrtvovanih intelektualaca mogu biti predvodnička snaga radikalnih promjena u nas, nosioci najboljih rješenja, neka vrsta Mesije. Ta se linija nije uspjela uklopiti u ona najprogresivnija kretanja u nas i tako biti njihov tumač i podupirač. Štoviše, ona je, npr., reformu shvatila prije svega kao moralni problem... Druga linija, koja nam se čini da se očitovala više u Zagrebu, išla je i ide da nađe spoj s klasom i da u položaju klase, u podupiranju njezine emancipacije vidi i program vlastite emancipacije" (str. 281—282).

Peti deo („Portreti i situacije") sadrži prikaze četiri ličnosti socijalističkog pokreta i marksističke misli: P. Toljatija, K. Kosika, N. Buharina i R. Garodija.

Naše je mišljenje da Mikecinovi spisi nejednako i nepotpuno zadovoljavaju uslove za objavljivanje u jednoj ovakvoj knjizi. Ta se primedba odnosi više na način na koji su oni pisani nego na komplementarnost i koherentnost problematike kojom se bavi. Tu mislimo pre svega na nekoliko prikaza knjiga koji su razvrstani kroz knjigu. Tu mislimo i na poslednji deo knjige, u kojem se autor bavi konkretnim istorijskim ličnostima, a

tek preko njih opštim problemima. Najzad, čini nam se da i razgovorima i diskusijama koje je organizovala redakcija „Kulturnog radnika“ nema mesta u jednoj ovakvoj knjizi. Takvim skraćivanjem, s jedne strane, kao i teorijskom razradom, produbljivanjem i uravnoteženjem tema i stavova, s druge strane, knjiga bi dobila u svojoj — već znatnoj — teorijskoj težini.

SERGEJ FLERE

Atif Purivatra: Nacionalni i politički Razvitak Muslimana

(»Svjetlost«, Sarajevo, 1970, strana 280)

Jedna od dogmi koje se veoma dugo održavaju u našim društvenim naukama je i ona koja se odnosi na vrijeme nastanka nacije. Smatra se, naime, da je kapitalizam vrijeme nastanka nacija. Da je u pitanju dogma, ne svjedoči samo iskustvo novostvorenih država na širokim prostranstvima, nego i iskustvo zemalja koje grade socijalizam, iskustvo Sovjetskog Saveza i naše zemlje u prvom redu. Ovdje mislimo na način nacionalnog oformljivanja Muslimana u Bosni i Hercegovini. Kad je to u pitanju, treba imati u vidu još nekoliko veoma značajnih činilaca. Zakasnjelo nacionalno oformljivanje Muslimana ne može se posmatrati van konteksta nacionalnog oformljivanja svih ostalih nacija koje žive u našoj zemlji. Naime, ne smije se gubiti iz vida da Jugoslavija ne kasa za Evropom samo u privrednom pogledu, nego to čini i u sferi nacionalnog oformljivanja. Znači, relativno zakasnjelo oformljivanje Muslimana samo je dio zakasnjelog procesa nacionalnog oformljivanja u cjelini. Taj proces još traje. Muslimani su dio toga procesa. Da je tako, svjedoče i promjene političkog sistema u našoj zemlji, a prije svega dalja izgradnja republika kao suverenih država izgrađenih prije svega na nacionalnoj osnovi. Tu činjenicu ne pobija nacionalna nehomogenost svih republika. Ne videći u tome procesu, usmjeravanom od najsvjesnijih snaga našega društva u pravcu pune nacionalne emancipacije, ništa negativno, ne mogu, objektivno gledano, socijalističke snage nalaziti ništa negativno ni u procesu nacionalne emancipacije Muslimana. Taj proces u cjelini dobija negativan predznak kad dođe u koliziju s procesom klasne emancipacije i ukoliko dođe u koliziju s njim. Izrazi te kolizije u stvari su oni problemi koji su iskrsli u međunacionalnim odnosima u socijalističkoj Jugoslaviji.

Muslimanskom nacionalnom fenomenu često se prilazi kao da su određene snage izmislile novu naciju u Jugoslaviji iz različitih razloga, često i ličnih. Spoznaja o nacionalnoj posebnosti Muslimana od strane našeg komunističkog pokreta je, mora se reći, u izvjesnom zakašnjenju. Naime, još pred drugi svjetski rat u liku svojih istaknutih rukovodilaca i teoretičara KPJ je, pošto je ostavila za sobom period lutanja i krupnih grešaka u gledanju na nacionalno pitanje, došla do spoznaje da Muslimani nisu ni Srbi ni Hrvati i da predstavljaju posebnu etničku grupu (E. Kardelj). U toku narodnooslobodilačkog rata KPJ se obraćala, između ostalih, i Muslimanima i samim tim je priznavala njihovu posebnost. Prirodan završetak tog procesa bio bi da je još 1945. godine prilikom konstituisanja nove Jugoslavije priznat status nacije i Muslimanima kao što je, na primjer, učinjeno sa Makedoncima i Crnogorcima. I Muslimani su izrasli iz već postojećih naroda na tlu Jugoslavije, njihova prava na nacionalnu posebnost su zatirana za vrijeme bivše Jugoslavije i, što je posebno važno, kao treća zajednička značajka Muslimana s nacijama koje su taj status ostvarile tek u socijalističkoj Jugoslaviji, proces konstituisanja nacionalne svijesti bio je kod Muslimana u stanovitom zaostatku. Zbog toga priznavanje nacionalne posebnosti Muslimana predstavlja, makar to na prvi

pogled zvučalo paradoksalno, izraz snage i progresivnog razvitka našeg komunističkog pokreta jer on na taj način pokazuje i sebi i drugima da je spreman da se stalno koriguje sam, da koriguje svoju strategiju i politiku bez ikakvog pritiska sa strane i bez krize u unutrašnjem razvitku. Čim u jednom komunističkom pokretu to samokorigovanje izostane, on ulazi u fazu stagnacije, dogmatizma, samozadovoljstva, jednom riječju — u fazu krize. Najbolji primjer za to je staljinizam, onaj prošli i ovaj sadašnji. Konstituisanje muslimanske nacije u Jugoslaviji u periodu socijalizma ne predstavlja novinu u povijesti socijalizma u svijetu. Poznato je, na primjer, da je tek poslije oktobarske revolucije čitav niz narodnih skupina u Sovjetskom Savezu doživio konstituisanje u naciju, i to ne samo konstituisanje, nego i prve korake toga procesa — izradu nacionalnog pisma. Znači, muslimanska nacija u Jugoslaviji ni u kom slučaju nije plod nikakvih političkih i širih špekulacija, nego je, kao i svaka druga nacija, uostalom, plod dugog povijesnog razvitka, razvitka koji još traje.

Jugoslovenski nacionalni kaleidoskop samo je djelimično osvijetljen sa marksističkog stanovišta. U prinose osvjetljavanju te problematike ne mogu se ubrojati radovi onih autora koji se bave preračunavanjem koliko njihova republika dobija, a koliko gubi pod dejstvom različitih ekonomskih mjera i ekonomskog sistema u cjelini. Kad je nacionalna problematika socijalizma u pitanju, samo je na prvi pogled Lenjin imao više prava nego Marx s obzirom na to da je Marxu bila daleka i sama pomisao da će socijalizam pobijediti u uslovima u kojima je pobijedio. Socijalistička Jugoslavija je u mnogo većoj mjeri ostvarila Lenjinov koncept rješenja nacionalnog pitanja u socijalizmu nego bilo koje druge socijalističke zemlje. Međutim, ni ona ga nije dosljedno ostvarila jer se, na primjer, tek sad realizuje u potpunosti Lenjinov princip po kome ni jedan jezik u višenacionalnoj zajednici ne smije imati nikakvu privilegiju.

Jedan dio jugoslovenske nacionalne problematike, polazeći od Marx—Lenjinovih stavova i programske orijentacije SKJ u savremenosti kao konceptualnog okvira, osvijetlio je Atif Purivatra u knjizi *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*.

Ova knjiga doima se čitaocima kao plod tihog i strpljivog istraživanja jedne u nas inače slabo istražene problematike. Djelo predstavlja pionirski poduhvat samo po tome što je prvenac u svojoj vrsti, a nikako po dostignutom nivou i dubini zahvata u stvarnost. Iako se na pojedinim mjestima u knjizi polemiše i s napisima u našoj štampi i publicistici, djelo u cjelini gledano prevazilazi publicistički nivo i predstavlja ozbiljan doprinos našoj političkoj misli u cjelini, a posebno onom njenom dijelu koji se odnosi na izučavanje nacionalnog pitanja u socijalističkoj Jugoslaviji. Treći dio knjige djeluje kao doprinos historijskoj nauci. Međutim, to je u stvari jedan politološki izlet u prošlost koji je autoru bio nužan da bi na historijskoj građi pokazao da se muslimanski nacionalni fenomen javlja mnogo ranije nego što to nedovoljno upućeni pretpostavljaju. S pravom od autora možemo očekivati da u narednim radovima obradi i prve početke nacionalne diferencijacije Muslimana kako od istovjernih Turaka tako i od inovjernih Srba i Hrvata. Mislimo da bi se time moglo pokazati da počeci nacionalnog pokreta Muslimana vremenski koincidiraju s počecima nacionalnog pokreta ostalih južnoslovenskih nacija. Na nauci bi bio zadatak da osvijetli, pokaže i dokaže zašto je u kasnijem periodu taj proces kod Muslimana u tolikoj mjeri stagnirao i zašto su se Muslimani našli u povijesnom zakašnjenju.

Autor je toliko oprezan da ni u drugom izdanju svoje knjige ne želi eksplicirati zaključak za koji je ova knjiga u cjelini dokaz. Naime, autor se, pišući o Muslimanima, služi pojmovima kao što su: samostalan etnički subjekt itd. i nigdje eksplicite ne tvrdi da su Muslimani, zapravo, jedna od jugoslovenskih nacija iako to oni de facto jesu, pa makar to de iure još ne bili.

Priznavanje de iure statusa nacije etničkoj grupi koja de facto taj status ima zahtijeva i rješavanje čitavog niza pitanja koja se na različite načine mogu riješiti. Uzmimo za prim-

jer pitanje kulturne baštine takve jedne nacije kao veoma značajno pitanje s obzirom na to da je nacija bez kulturne baštine i narodne (nacionalne) tradicije fikcija. Svjedoci smo da se to pitanje javlja i kad su i neke druge naše nacije u pitanju, a ne samo muslimanska. Demokratskom i tolerantnom duhu kojim je prožeta ova knjiga u cjelini odgovara samo ono shvatanje po kome valja do kraja poštovati nacionalno opredjeljenje stvaraoca jer u povijesti civilizacije ima primjera da stvaralac rođen u jednoj naciji svoj stvaralački opus ugradi u fond druge nacije. To znači da se, ukoliko želimo ostati na marksističkim pozicijama, nacionalnom opredjeljenju može dati primat u odnosu na rođenje. Ovo napominjemo zbog toga što jedno mjesto, a ne knjiga u cjelini, sugeriše i drukčije rješenje ovoga pitanja i što se u jugoslovenskim razmjerama ovaj s marksističkog stajališta jedino ispravan prilaz u posljednje vrijeme češće ne poštuje. Ovim se ne želi reći da na određen način opus svog pripadnika po rođenju njegova nacija ne može koristiti kao, uostalom, i svu baštinu čovječanstva.

Smatramo višestruko značajnim onaj dio knjige u kome autor određuje stav jugoslovenskog komunističkog pokreta prema muslimanskom nacionalnom fenomenu. Iz knjige se vidi da je paralelno s traženjem adekvatnog lenjinskog prilaza nacionalnoj problematici u cjelini jugoslovenski komunistički pokret tražio i adekvatan lenjinski prilaz nacionalnom pitanju Muslimana. Može se reći da je neposredno pred drugi svjetski rat KPJ takav prilaz i našla.

Činjenicu da je knjiga A. Purivatre zadovoljila jednu nesumnjivu društvenu potrebu potvrđuje i to što je i drugo izdanje ove knjige rasprodato, a taj uspjeh kod čitalaca knjiga nije doživjela niukoliko na račun nivoa izlaganja i dubine zahvata u problematiku kojom se bavi.

Knjiga *Nacionalni i politički razvitak Muslimana* predstavlja trajan doprinos osvjetljavanju nacionalne problematike Jugoslavije u cjelini i muslimanskog nacionalnog fenomena posebno.

MITAR MILJANOVIĆ

Ernst Fišer i Franc Marek: Šta je Lenjin stvarno rekao

(»Minerva«, Subotica—Beograd, 1970, strana 184)

Ernst Fišer i Franc Marek su poznati publicisti komunisti čija su dela *Šta je Marks stvarno rekao* i *Šta je Lenjin stvarno rekao* izazvala priličnu pažnju među raznim savremenim marksističkim orijentacijama i među savremenim marksolozima širom sveta.

To široko interesovanje za obe knjige je posledica posebne metode primenjene u skiciranju i interpretiranju onoga što na nivou teorijske delatnosti i političke prakse pripada doista Marksu i Lenjinu. U mnoštvu interpretacija njihovog dela nagomilalo se i natložilo toliko akribijskih naslaga i reinterpretacija da je doista teško prepoznati šta je u njima stvarno njihovo autentično, a šta je tek naslaga iznad toga. Otuda je i bilo potrebno postupiti onako kako Fišer i Marek postupaju. Naime, utvrditi doista šta su Marks i Lenjin „stvarno rekli". Ta metoda utvrđivanja autentičnih iskaza sastojala se u tome da su autori o određenim problemima u delu Marksa i Lenjina pustili njih same da o tome govore, komentarišući njihove tekstove tek toliko da bi se adekvatnije razumeli. Rečeno savremenim rečnikom naučne metodologije, reklo bi se da je njihova metoda primenjena u ovoj knjizi o Lenjinu bila objektivistička, ali pri tome ne i lišena vlastitog stava i ocene. Već sam izbor citata o određenim prob-

lemima Lenjinovih dela znači opredeljenje i vrednovanje. No, ako se ovo poslednje ima u vidu, ipak se ne sme zaključiti da se u ovoj knjizi ne radi pre svega o rekonstrukciji onog što je Lejin „stvarno rekao“, u jednoj vrlo sažetoj, konciznoj i zgusnutoj formi u kojoj je sačuvana draž literarnog pripovedanja.

Nema nikakve sumnje u to da su Fišer i Marek postupili najadekvatnije samom duhu Lenjina i njegovog dela kada su pošli od ocene da je Lenjin „bio pre svega strateg i taktičar revolucije“ (str. 9).

Takva načelna koncepcija Lenjina i njegovog dela bila je presudna za samo sadržajno strukturiranje knjige prvenstveno koncentrisane na teme: partija, teorija revolucije, država i revolucija, diktatura proletarijata, strategija i taktika, rat i mir i, naposletku, na diskutabilni pojam lenjinizam. U takvoj strukturi knjige može iznenaditi nedostatak poglavlja o Lenjinovoj filozofiji ili o njemu kao filozofu.

Autori su mišljenja da Lenjin u filozofiji „nije bio bezuslovno jak“ (str. 159). To smatraju iz razloga što je Lenjin „shvatio marksizam kao filozofiju prakse“ (str. 16), pa je, shodno tome, njegova delatnost bila primarno okrenuta revolucionarnoj praksi, kojoj je cela teorijska delatnost imala da služi. Otuda je, prema tome, i Lenjinov interes za filozofiju dolazio samo iz praktično-političkih motiva. Iz tih motiva je on pisao *Materijalizam i empiriokriticizam*, delo koje se katkad uzima kao reprezentno i jedino njegovo filozofsko delo, a pri tome se zanemaruju njegove *Filozofske sveske*, u kojima je učinjen niz korekcija ranije zauzetih filozofskih stavova u *Materijalizmu i empiriokriticizmu*.

Fišerova i Marekova rekonstrukcija Lenjinovih filozofskih stavova tačna je i sažeta iako zbog fragmentarnosti odaje utisak površnosti. Taj se utisak odnosi osobito na onaj deo njihovog izlaganja koji se tiče staljinističke „kanonizacije“ Lenjinovih filozofskih stavova.

Staljinova kanonizacija Lenjinovih gledišta, s pravom ističu autori, nije se ogrešila „samo o kritički duh marksizma, već i o sam duh Lenjina“ (str. 158). Ovo treba osobito istaći i s obzirom na ne tako retka gledišta među marksolozima po kojima je staljinizam razvijena i sistematizovana konsekvencija stavova samog Lenjina. Staljinu, svakako, pripada zasluga za definiciju lenjinizma kao marksizma epohe imperijalizma. Ali za mnoge je otvoreno pitanje da li postoji nešto tako što bi se moglo definisati kao *lenjinizam*. Jedni tvrde da je lenjinizam samo Staljinova kanonizacija Lenjinovih stavova, dok je za druge taj pojam vrlo adekvatno sredstvo da izrazi ukupnost Lenjinovih teorijskih stavova i njegovu praktičko-političku akciju. Lenjin doista iza sebe nije ostavio, po implicitnom mišljenju ove dvojice autora, nikakav kanon nesumnjiv i apodiktičan kome bi bilo adekvatno ime lenjinizam. I u tome, čini se, ne bi se moglo razložno protivrečiti autorima. Ali i dalje ostaje otvoreno pitanje da li se mimo Staljinove definicije lenjinizma može smisleno upotrebljavati sam pojam lenjinizma kao pojmovno sredstvo izražavanja sadržaja što ga je Lenjin uneo u marksizam u njegovim teorijskim i političkim aspektima. Izgleda ipak opravdano, bar za većinu marksista političke orijentacije, da se pojam lenjinizma doista mora upotrebljavati samo u pojmovnoj sprezi *marksizam-lenjinizam*, čime se najadekvatnije hoće istaći nesumnjiva činienica: Lenjinova primena marksističkih načela u teoriji i praksi radničkog pokreta njegovog istorijskog razdoblja.

Ono što osobito treba istaći kao vrednost ove zanimljive knjige sastoji se u stalnom naporu autora da ostanu verni tumači autentičnog Lenjina i da ga doista prezentiranog u onome „šta je Lenjin stvarno rekao“ smisleno pokažu suprotnim i teoriji i političko-društvenoj praksi Staljina i staljinizma.

Andrija B. Stojković tačno je u odveć sažetom pogovoru fiksirao dosadašnje pravce pristupa proučavanju Lenjina. Šteta je samo što autor nije opširnije obrazložio svoje gledište, suprotno piscima ove knjige, o Lenjinovoj „filozofskoj poruci“ kao o onome što je „integralni deo i vrhunsko teorijsko objašnjenje celokupne njegove revolucionarne aktivnosti“ (str.

183), a ne samo skoro sporadičan deo Lenjinove praktično-političke revolucionarne delatnosti, kako se stiče utisak da su Lenjinovo bavljenje filozofijom shvatili Fišer i Marek.

Bez ozbira na relativno mali obim ove knjige (oko 180 stranica), ona je doista pouzdan vodič u Lenjinove tekstove o najrelevantnijim pitanjima njegove teorijske i revolucionarne delatnosti. Stoga može biti vrlo pouzdano sredstvo pomoću koga se olakšava studij Lenjinovog izvornog dela.

MILOJE PETROVIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

encyclopaedia moderna

Na uvodnom mestu broja 14 ovog časopisa nalaze se izlaganja Ivana Supeka održana na tribini umetnosti u Zagrebu novembra 1970. godine. To su „filozofski razgovori" koji treba da pruže odgovore na niz pitanja koja savremena nauka i savremeno društvo postavljaju danas pred čoveka. Problemi o kojima govori Supek prilično su raznovrsni, a njegova razmišljanja se kreću od pitanja da li je tehnika izmakla iz čovekovih ruku i, umesto da mu bude sluga, postala njegov gospodar koji ga može svakog trenutka uništiti do odnosa nauke i literature i različitih vidova istine, od pitanja da li nauka može da odredi budućnost pa do pokušaja da se da odgovor na pitanje da li bunt protiv moderne civilizacije može da spase ovaj svet. U svojim izlaganjima Supek polazi sa stanovišta koje bi uslovno moglo da se nazove objektivističkim. Kažem uslovno zbog toga što su ta izlaganja objektivistička samo dotle dok Supek izlaže izvesne ideje koje će kasnije da prihvati ili sa njima da polemiše. Celokupno misaono nasleđe prošlosti podvrgnuto je kritičkom ispitivanju. Nedostaci idealističke misli nisu ništa veći i više naglašeni u Supekovim izlaganjima od eventualnih slabosti i nedostataka materijalističke misli. To što Supek u krajnjoj liniji prihvata marksističku koncepciju sveta ni u kom slučaju ne znači da mišljenja izvesnih marksista, uključujući tu čak i Engelsa, i njegovu *Dijalektiku prirode*, on neće podvrći izvesnim kritičkim ispitivanjima i ocenama.

Razvoj nauke i tehnike, po Supeku, i ne samo po njemu, učinio je dosta na oslobođenju čoveka. Ali taj razvoj nije ispunio ona očekivanja koja su u napredak nauke polagana u XIX veku. U tom veku smatralo se da će nauka osloboditi čoveka niza predrasuda i da će rezultati nauke biti svojina svih ljudi. Nauka je doista oslobodila čoveka niza predrasuda. Ako nije u potpunosti uspela da razori religijsku sliku sveta, ona ju je do te mere transformisala da ona nimalo ne liči na tradicionalnu hrišćansku predstavu o svetu. Kao što je transformisala religijsku sliku sveta tako je izmenila čovekove predstave o njemu samom. Najpre ga je oslobodila iluzije o njegovom božanskom poreklu, a onda mu pomogla da u svojoj, ako tako može da se kaže. prirodnoj prirodi otkrije prave vrednosti i pravi smisao svoga postojanja. Ali u isti mah razvoj nauke se kretao u jednom specijalističkom smeru i svet nauke sa svim njenim dosadašnjim rezultatima dalek je prosečnom čoveku otprilike isto onoliko koliko je srednjovekovnom čoveku bio dalek religijski svet. Štaviše, taj jaz je, ako se imaju u vidu samo neke naučne oblasti, čak i veći. Rezultati do kojih je došla, recimo, moderna fizika nisu ništa manje neshvatljiv i nestručnom mišljenju manje nepojmljivi nego što su to, recimo, u srednjem veku bile i naj-

složenije crkvene dogme koje su vladale svetom. Otuda i ideja, više utopistički san nego doista ideja, o jednom dugotrajnijem moratorijumu na naučna istraživanja. Naučna istraživanja, smatraju oni koji zastupaju takvo mišljenje, trebalo bi privremeno obustaviti i nastaviti ih tek onda kada rezultati nauke postanu, na izvestan način, doista svojina celog čovečanstva. Po sebi se razume da su ideje o moratorijumu za naučna istraživanja dvostruko utopističke. Pored toga što njih na praktičnom planu niko neće hteti da usvoji, one na filosofskom planu ne predstavljaju ništa drugo nego jedan nov vid Rusoovog poklika o povratku prirodi. Samo što je promenjen termin civilizacija i zamenjen različitim terminima koji, na ovaj ili onaj način, označavaju društvo koje je, po mišljenju tih mislilaca, podređeno naučnim dogmama na onaj isti način na koji je srednjovekovno društvo bilo podređeno religijskim dogmama.

Uostalom, iako je takvo mišljenje doista teško prihvatiti, njegov nastanak nije teško objasniti. Vera u nauku koja je postojala u XIX veku polazila je od izvesnih optimističkih pretpostavki koje su, između ostalog, imale u sebi i jednu veliku dozu nestrpljenja. Prevrat koji je nauka imala da izvrši ne samo da je imao da izmeni svet iz osnova nego je ta promena mogla da bude relativno brza. Da ostanemo kod naše istorije: za generaciju Svetozara Markovića jedno društvo koje će nauka preporoditi nije bilo stvar daleke budućnosti, nego nešto što će biti neposredna stvarnost i te generacije. Taj preterani optimizam morao je da donese izvesno razočaranje. Računajući s mnogo manjim vremenskim razmacima nego što je to po nekim realnim procenama situacije mogućno, vera XIX veka u nauku morala je da donese izvestan umor i izvesno razočaranje. Apel za moratorijum na naučna istraživanja ne samo da je jedna nova varijanta Rusoove želje za povratkom prirodi, koja se manifestuje u najrazličitijim vidovima, nego je istovremeno i izraz onog istog stanja duha iz kojeg se — negde pred kraj XIX i početkom XX veka, posle saznanja da naučni prevrat neće tako brzo izmeniti svet i da te promene u svetu nauke neće tako neposredno izmeniti niz međuljudskih odnosa kao što se očekivalo — stvorilo uverenje o „bankrotstvu nauke".

Ako bi se dalje analizirao ovaj stav, ne bi bilo teško otkriti njegovu konzervativnu bit. Svi ti stavovi polaze od pretpostavke da je postojao jedan idilični svet koji je razoren i da je svet koji nam se danas nudi neuporedivo manje harmoničan od ranijeg sveta. Uzroci nestanka toga idiličnog sveta i disharmonije našeg sadašnjeg sveta, sa stanovišta različitih propovednika moratorijuma na naučna istraživanja, različiti su, ali niko ne dovodi u sumnju dve osnovne polazne pretpostavke koje su najviše sporne. Svakako da svet u kojem živimo pruža dovoljno razloga za naše nezadovoljstvo. Vrlo je verovatno da će oni koji budu došli posle nas biti iznenađeni relativno malim brojem razloga zbog kojih smo mi bili nezadovoljni sadašnjim svetom i otkriti neuporedivo veći. Ali to ni u kom slučaju ne znači — uprkos izvesnim zloupotrebama nauke, čiji je najeklatantniji, ali ne i jedini, primer ratna tehnika — da svet u kojem živimo nema neke nesumnjive prednosti nad svetom prošlosti, kao što je prilično sporno da samo u naučnom napretku treba tražiti razloge nesavršenosti našega sveta.

Razume se, to je samo jedna od ideja koje je Supek u svome izlaganju dotakao govoreći o problemima sa kojima se suočava savremeni svet. I ostali problemi kojima se Supek bavio predstavljaju korisne podsticaje za različita razmišljanja i navode nas na reviziju i preispitivanje verodostojnosti mnogih filosofskih, političkih, literarnih i naučnih istina našega vremena. Jedna takva mogućnost jeste i Supekova sumnja u to da bunt protiv savremene civilizacije može da spase svet uprkos tome što ta ideja ima velik broj pristalica među savremenim intelektualcima. Supek navodi samo primere Hajdegera, Sartra, Markuzea, noviju hegelijansku levicu, u koju, između ostalih, ubraja i Lukača i Bloka, novu političku levicu u zapadnoevropskim zemljama, kao i ideje koje su vladajuće u Mao Ce Tungovoj Kini. Su-

pek je spreman da se suprotstavi Markuzeovom mišljenju da je jedini autentičan socijalizam onaj koji se stvara u Kini. Po Supekovom osećanju stvari, i ono što se događa u Kini i simpatije koje je preobražaj u Kini izazvao kod izvesnog broja intelektualaca i među mlađom generacijom gotovo u celom svetu proizlaze samo iz razočaranja u rezultate nauke i iz odsustva vere da nauka može bilo da spase bilo da izmeni svet.

PREDRAG PROTIĆ

kulturni život

Prvi ovogodišnji dvobroj (januar — februar) donosi tekstove sa savetovanja o položaju knjige održanog 24. novembra prošle godine u Beogradu u organizaciji stalnog odbora „Mesec dana knjige" i Zajednice kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije pod naslovom „Položaj knjige domaćih autora".

Na savetovanje je bio pozvan veći broj književnika, izdavača, kulturnih, naučnih i političkih radnika, koji su iznosili, u osnovi, jedinstvene stavove:

Izostala je šira društvena akcija koja bi kulturu, pre svega knjigu, tretirala kao neophodno sredstvo društvenog napretka. Kod nas u društvu, koje ispoljava obeležja potrošačkog društva, ne postoje razvijenije potrebe za knjigom otuda što, prvo, nema smišljene društvene intervencije koja bi politički inaugurisala misao o kulturi kao o potrebi ravnoj fizičkoj hrani, i drugo, što nisu stvoreni uslovi da knjiga dopre do onih kojima je potrebna (kojih, dakle, ipak ima).

Iz društvene nezainteresovanosti proističe i društvena opasnost. Pojava nečitanja knjige, njene uske rasprostranjenosti, pošast je koja ozbiljno ugrožava duh naroda i njegov napredak. Briga za izuzetno društveno značajan posao širenja knjige prepuštena je samo izdavačima, koji su u sve težem položaju, bibliotekama, koje nemaju sredstava, i kulturno-prosvetnim zajednicama, koje nemaju uticaja. Na primer, u Bosni i Hercegovini na jednog stanovnika dolazi svega 0,38% knjiga u bibliotekama, dok je u razvijenijim zemljama minimum tri knjige u biblioteci na jednog stanovnika prosečno.

Samo je književnost u stanju da bez štete zadovolji čovekovu potrebu za spiritualnošću, koja je sada u porastu i koju mu za sada u povećanom obimu zadovoljava religija (Meša Selimović, *Kultura i knjiga su najnerazvijenije oblasti u nas*).

U procesu izdavanja knjige pisac ima prava da učestvuje samo u proizvodnji, a ne u planiranju i raspodeli. On je lišen mogućnosti da kao neposredni proizvođač odlučuje o rezultatima svoga rada. Svi drugi koji učestvuju u prometu knjige faktički ostvaruju takva prava. Pisac je biće koje trenutno ostvaruje samo subjektivnu, ličnu satisfakciju stvaraoca. Međutim, ono što on stvara najvećim delom društvena je svojina, a on za to dobija minimalnu satisfakciju.

Izdavačke radne organizacije sve se više hermetizuju — u želji da se zaštite, odnosno da obezbede za sebe mogućnost znatne raspodele, tako da se sve više otuđuju od stvaralaštva i književne sfere (Tome Momirovski, *Za knjigu niko ne traži privilegije*).

Posle uvođenja privredne reforme nastale su neke garancije za knjigu, njeno izdavanje u ekonomskom sistemu koji je dopuštao i liberalno podupirao produkcije takozvane dobre knjige. Otuda i potiču ogromne zalihe, recimo, klasika marksizma i drugih pisaca koje malo ko čita. Zbog očitog razvoja tehnike i nauke knjizi kao sloju društvene svesti nije ostalo mnogo za dejstvo: njoj nije više poveren zadatak vođenja ljudi u bolja vremena i menjanje sveta. Za literaturu se više ili manje interesuje samo jedan uzak krug literarno posvećenih (Dimitrij Rupel, *Za knjigu i pisca nastalo je kritično doba*).

Radomir Smiljanić navodi rezultate dobijene u Centru za izučavanje javnog mnenja pri Institutu društvenih nauka u Beogradu, po kojima se „pokazalo da je procenat građana Jugoslavije koji za godinu dana nisu pročitali ni jednu knjigu veoma visok — 75%, ili ravno tri četvrtine. Ako se još napomene da je među onih 25% koji su za godinu dana čitali knjigu ili knjige 6% naveli knjigu koja spada u šund, ostaje da je za godinu dana jedva tek svaki peti Jugosloven (18%) pročitao bar jedno delo umetničke literature. Ili: za godinu dana više od četiri petine građana Jugoslavije nije pročitalo ni jednu knjigu iz oblasti prave umetničke literature", dok je, s druge strane, povećan procenat čitanja šunda kod đaka i studenata (na 13%), a od onih 18% čitalaca tek svaki stoti je posvetio pažnju složenijim, moderno napisanim delima. Iz svega toga jasno proističe da je tržište dobre knjige u našoj zemlji krajnje nerazvijeno *(Neki elementi tržišta knjige).*

Položaj biblioteka je težak — rečeno je, dalje, na savetovanju. Od celokupne knjižne produkcije izdavačkih preduzeća u knjižne fondove naših biblioteka ulazi samo 4—6%, dok se u svetu taj procenat penje na 66% štampanih knjiga.

U 1967. godini izdavači su štampali 3.348 izdanja u 33 miliona primeraka, od čega je 2.225 knjiga naših autora. U 1969. godini od 3.348 izdanja — naslova naših autora je 2.348. (Da bi ovi podaci izneti na savetovanju bili uporedljiviji, navodimo podatak: po slobodnijoj kvalifikaciji i proceni šunda, u Srbiji su samo u 1967. godini 434 izdanja šunda štampana u oko 30 miliona primeraka. Kakvi su tek podaci za celu zemlju?)

Biblioteke su malobrojne, ne mogu zadovoljiti potrebe čitalaca. Stanje je približno isto u celoj zemlji — u Sloveniji slično kao i u Srbiji: u Sloveniji 75% javnih biblioteka smešteno je u 16 gusto naseljenih opština, dok preostalih 46 opština poseduje samo 25% biblioteka. U tih 16 sedišta kupuje se veći deo tiraža literature kojima se snabdevaju biblioteke, dok dve trećine opština ostaju bez pravih, stručno vođenih biblioteka, odnosno u Sloveniji 70% stanovnika nema mogućnosti da dođe do knjige.

U bibliotekama ne treba videti jedini faktor širenja knjige. Značajnija je individualna kupovina. Stoga je predloženo da se uvede elastičnija prodaja knjige, koja bi morala biti jeftinija i kao prodajna roba bila izložena u trgovinama i samouslugama.

*

Problem nije u nerazvijenosti trgovine knjigom, u njenoj slaboj pristupačnosti kupcu, čak ni u ceni — to su samo posledice stvarnog problema plasmana knjige: simbolične, male zainteresovanosti građana, nedostatka kulturne potrebe za knjigom. Kad bi se ona zaista tražila kao druge potrošne robe, sve bi se dovelo u red samo po sebi, bez posebne društvene intervencije. Međutim, baš takvih potreba nema.

Postavlja se pitanje: šta učiniti da se pravo na kulturu ostvari, odnosno da se kultura učini neophodnom potrebom čoveka? Da li se to može postići spoljašnjim sredstvima: političko-društvenom akcijom, širenjem knjige, smanjenjem njene cene, što bi svakako urodilo nekim plodom? Ili trajnijim, postepenim menjanjem strukture „kulturnog bića" čoveka (u čemu bi i prethodno sredstvo dobilo svoju ulogu): stvaranjem uslova, menjanjem društvenog položaja najširih slojeva društva, obrazovanjem, vaspitavanjem ukusa — do nivoa na kojem će čovek svoje kulturne potrebe i njihovo zadovoljenje moći pretpostaviti zadovoljenju materijalnih potreba, odnosno biti u stanju da oseti i zadovolji i jedne i druge?

Nije dovoljno poći „s knjigom u narod", učiniti knjigu dostupnom širim slojevima naroda, odvesti ga u pozorište besplatno. (Praksa otkupljivanja pozorišnih predstava za radnu organizaciju to potvrđuje: iako se sve karte podele radnicima, rezultat je u proseku jedna trećina do jedne polovine popunjenih mesta.)

Gledanje na materijalni položaj knjige (književnosti, umetnosti, kulture) temelji se na jednoj ekonomističkoj nedoslednosti: s jedne strane,

kad je u pitanju finansiranje, odnosno materijalni efekat koji knjiga treba da ostvari, ona se tretira kao potrošna roba — prepušta se sopstvenoj sudbini, da nađe modus sopstvenog opstanka na tržištu koje funkcioniše po zakonima ponude i tražnje, da se prilagodi tržištu, sama sebe isplati itd. Međutim, s druge strane, kad se govori o efektu knjige, njenoj kulturnoj dimenziji u društvu — onda se od nje i njenog tvorca očekuje posebna misija, nameće mu se kulturna i druge odgovornosti pred društvom za formiranje nacionalne svesti itd. U tome leži antinomija prvog stava: ako bi knjiga bila zaista potrošna roba, onda bi bilo besmisleno za njen efekat vezivati ovakva očekivanja koja prosta potrošna roba nikada ne može ispuniti.

Knjiga (kulturno dobro, umetničko delo) nije roba niti ikada može biti prosta potrošna roba. Pored ekvivalenta fizičkog rada i (neznatne) materijalne vrednosti (kvalifikativi potrošne robe), ona sadrži društveno korisnu, neophodnu, duhovnu dimenziju: etičku, estetsku, psihološku, obrazovnu, čiji efekat ostaje društvu kao celini i koja se ne plaća autoru tržišnom robnom cenom koju knjiga može ostvariti kod pojedinca kupca.

Taj efekat, u svakom slučaju, ostaje u društvu. Knjiga i jeste jedan od najpresudnijih medija formiranja društvene svesti, svesti čoveka. Iz takve njene društvene funkcije proističe i društvena obaveza. Zašto tu misiju da nosi sam tvorac knjige na sopstveni rizik, a ne društvo? Ono samo u nju mora investirati, ne pojedinac. U krajnjoj liniji, književnost (kultura) proizvodna je delatnost: ona „proizvodi“ i samog proizvođača materijalnih dobara.

Ukoliko bi se pisac zaista prepustio tržištu, onda bi on morao „proizvoditi“ ono što na tržištu najbolje ide. A zna se: to je šund, „roba“ bez umetničkog kvaliteta, koja na našem nerazvijenom kulturnom tržištu postiže „isplativost“. Kad se ne bi upravljao po individualnim kriterijumima vrednosti, višim ličnim ciljevima ostvarenja trajnijih kulturnih vrednosti, pisac (umetnik) bi tako i postupao. Da li bi mu društvo to oprostilo?

Danas je kultura ne samo pretpostavka razvoja jednog društva, već dokaz njegove naprednosti, njegove pravednosti i njegove humanosti.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

naše teme

Poslednji broj za prošlu godinu ovog tematskog časopisa nosi zbirni naslov *Komunistički pokret i inteligencija*. Kako se iz uvodnika može videti, organizujući razgovore o ovoj tako širokoj temi, redakcija časopisa usmerila je svoje interesovanje na sagledavanje povezanosti komunističkog pokreta i inteligencije „ponajviše kao povijesnotvornog društvenog odnosa“. Od desetak pitanja koje je redakcija ponudila kao moguće okvire ovoj diskusiji najzastupljeniji su prilozi iz oblasti politike, dok je sasvim suprotan slučaj sa onima iz oblasti kulture.

Ovoga puta izdvojili smo prilog dr Rudija Supeka — *Političari i humanistička inteligencija* — rukovodeći se kriterijumima vrednosti, naučne verifikovanosti i aktualnosti za našu društvenu sredinu. Kada je reč o „naučnoj verifikovanosti“, treba naglasiti da ovaj kriterijum ne znači pledoaje ni za kakvu anglo-saksonsku „anketomaniju“, već pozitivan prijem jedne od mogućih metodoloških tehnika u naše društvene nauke. Dr Supek je upotrebio rezultate jedne ankete pridajući im značaj indikatora. Ko je, kada i gde izvršio anketu, ostaće „misterija“, a autor je, kako sam duhovito racionalizuje svoj postupak, učinio ono što se za vreme nacizma činilo sa Hajneovom *Lorelei* kada se govorilo da je to „narodna pesma“.

Istraživanje je obuhvatilo tri grupe istaknutih političara — iz oblasti zakonodavstva, administracije i Saveza komunista, zatim, grupu rukovodilaca iz oblasti ekonomije, grupu novinara i konačno — intelektualaca koju čine profesori društvenih nauka, književnici i slikari.

Očigledno je, iz samog naslova, da je autor suprotstavio političare humanističkoj inteligenciji i da je na nekoliko esencijalnih pitanja pokušao da sagleda moguća razilaženja i spone ove dve društvene skupine. Polazna pretpostavka je da se mogući izvor sukoba može tražiti u političkom pragmatizmu, koji se, na izvestan način, suprotstavlja utopijskom. Po Supekovoj definiciji, politički pragmatizam je tendencija da se „anticipirani ciljevi jedne društvene preobrazbe — u našem slučaju ostvarenje socijalističkog društva — identificiraju sa pojedinim etapama ili sredstvima u ostvarenju posljednjih ciljeva"; i dalje: „on ukida onaj „dijalektički razmak" koji postoji između cilja i prelaznih etapa do cilja". Posledice političkog pragmatizma mogu se ogledati u „mistifikaciji suvremenosti u ime budućnosti" ili — što je tipičnije za naš politički trenutak — u „preobrazbi ili dedukciji ciljeva na sadašnji razvitak ili neposrednu situaciju".

Od četiri grupe pitanja koja se odnose na: centralizaciju vlasti, egalitarizam, administrativne mere i najvažniji cilj društvenog razvitka, odgovori na poslednju grupu svakako su najsimptomatičniji za razlike koje postoje između političara i humanističke inteligencije. Na anketno pitanje: „*Životni standard mora biti najvažniji i posljednji društveni cilj*" — više od 72% političara odgovorilo je potvrdno, u čemu ih pretiču jedino ekonomski rukovodioci. Interesantno je, kako sam autor naglašava, da sve tri grupe političara reaguju jednako, uz razliku koja iznosi manje od jednog stotog dela. Među intelektualcima taj procenat je znatno niži — nepunih 40%.

U odgovoru na pitanje o poslednjem cilju društvenog razvitka razlike između političara i intelektualaca (onih koji nisu na vlasti) daleko su najveće. Koliko je u ovoj meri izražen utilitarizam daleko od socijalističke ideologije i Programa SKJ, svakako ne treba dokazivati. Jer, šta bi onda kapitalizam razlikovalo od socijalizma? Ovaj stav bi samo potvrđivao tezu onih građanskih političara koji tvrde da je socijalizam samo „metoda industrijalizacije za socijalno zaostajanje zemlje".

Po dr Supeku, na pitanju vrednovanja krajnjeg cilja najneposrednije se ogleda uticaj političkog pragmatizma na socijalističku ideologiju, kada dolazi do one poznate zamene sredstva i cilja. Upravo usled toga politički pragmatizam i može da postane izvor sukoba ove dve društvene grupe. Marksistička inteligencija je, usled svoje izraženije orijentisanosti ka konačnim ciljevima, spremnija da sadašnjost vrednuje stalnim poređenjem sa idealnim uzorom. Odatle može da potekne izvestan skepticizam (ili — nazovimo to radije — skepsa) humanističke inteligencije, s jedne strane, i „nepresušni optimizam" političara (kao odlika političkog pragmatizma), s druge.

U delu priloga koji nosi naslov „Javno mnjenje, novinari i intelektualci" dr Supek je izneo svoje stavove o mestu i ulozi sredstava masovnog komuniciranja u našem društvu. Ovaj odeljak je interesantan ne samo po svojoj vrednosti, već i kao raritet jer se u nas ovom problemu retko prilazi na stručan način.

Po autorovoj klasifikaciji, u našem društvu mogu se razlikovati tri tipa birokratizma: birokratizam izvršnih i posredničkih funkcija i tehnokratski. Za nas je posebno zanimljiv birokratizam medijatorskih funkcija jer je manje proučavan, samim tim i manje poznat. Ovaj tip birokratizma polazi od tendencije „atomizacije društva i društvenih organizacija", on dopušta samostalnost u okviru pojedinačnih organizacija, ali samo „u okviru", dok za sebe zadržava ulogu posredovanja u povezivanju organizacija i celog društva. Ako se pođe od činjenice da su u nas sve društvene organizacije, „pod uticajem izvjesnog pravnog formalizma", međusobno izjednačene kao „samoupravne organizacije", onda se odmah može sagledati do koje je mere ova vrsta birokratizma prisutna u našem dru-

štvu i kakve sve negativne posledice može da ima.

Sredstva masovnog komuniciranja autor svrstava u tipične predstavnike medijatorskih organizacija. Sredstva posreduju u oblasti kulturnih dobara, tako da se ova ne nalaze pod kontrolom bilo kulturnih stvaralaca bilo primalaca.

Ako u ovakvoj situaciji posmatramo potrebu neposredne komunikacije sa društvom preko štampe, radija i televizije, koja je conditio sine qua non intelektualca, neće nas začuditi autorova ocena o započinjanju neke vrste eksodusa inteligencije iz ovih sredstava.

Po dr Supeku, novinar je onaj dobronamerni posrednik" koji treba da olakša komunikaciju intelektualaca sa društvom. Međutim, u prikazanoj skici odnosa (isto potvrđuje i anketa) novinar je podložniji političkom pragmatizmu od samih političara. Izrečeno autorovim rečnikom, novinari su kruti, konformisti, birokratizovani, skloni da stavove partijskih rukovodilaca prate uže od samih rukovodilaca, a najčešće izrazito nekritički raspoloženi. Zanimljiv je stav da se kod novinara „ne radi toliko o raskoraku između djela i riječi, koliko o raskoraku između misli i (napisane) riječi". Ovaj politički konformizam novinara izaziva nepoverenje kod intelektualaca, zbog čega se za njih pre može reći da su „gosti" nego „saradnici" ovih sredstava.

Konačno, u pokušaju klasifikovanja naše inteligencije autor zapaža tri osnovne orijentacije: tehničku, humanističku i marksističku.

Prva smatra naučno-tehnološku revoluciju primarnim faktorom društvenog razvoja, a ideološke sukobe za prevaziđene, zbog čega je i dolazila ranije u sukob sa političarima, sa kojima je danas uglavnom uspostavila modus vivendi.

Humanistička inteligencija (koja je najheterogenija) deluje u oblasti humanističkih nauka i umetnosti. Ona je, za razliku od prve, više okrenuta prošlosti i tradiciji, kao i kategoriji nacionalnog.

Levo i marksistički orijentisana inteligencija bila bi ona grupacija koja na socijalizam gleda kao na „epohalni preobražaj društva". Ona je kritički raspoložena prema dostignućima socijalizma i na nju se mislilo kada se govorilo o inteligenciji koja se suprotstavlja političkom pragmatizmu, zbog čega se često nalazi u sukobu sa političkim rukovodstvom. Međutim, kako autor naglašava, ovaj tip inteligencije sukobe sa političarima smatra „dijalektičnošću društvenog razvitka". „Zato ona u svojem društvenom djelovanju pokazuje jednu vrstu „paradoksalnog optimizma" — smatra sukobe relevantno irelevantnima."

GORDANA POPOVIĆ

Savremenik

Februarski broj časopisa „Savremenik" objavio je deo završne diskusije sa skupa u Herceg-Novom koji je na temu „Vidovi i mogućnosti marksističke kritike" organizovao Institut za književnost i umetnost iz Beograda. Redakcija časopisa u svom izboru opredelila se za deo izlaganja koja se odnose na teorijski aspekt odnosa književne kritike i marksizma. Objavljeni tekstovi sadrže polemiku koja se odvijala između zagovornika marksističke kritike (koji ovu smatraju ne samo mogućom nego i neophodnom) i zagovornika teorije o autonomnosti kritičkog čina (koji osporavaju mogućnost postojanja svake, pa i marksističke, umetničke kritike koja bi se zasnivala na filozofskim pretpostavkama van nje same). Zagovornici marksističke kritike opravdali su svoje tvrđenje nužnošću postojanja celovite, kompleksne svesti koja bi objedinila težnje filozofa i kritičara. Posebno je na zavisnosti književne kritike od filozofskih pretpostavki insistirao Mihailo Marković, ističući da svaka re-

levantna kritika mora polaziti od određenih filozofskih pretpostavki. Pokušaj da se izbegne parcijalna i necelovita svest, po njegovom mišljenju, može se završiti jedino zajedničkim polazištem filozofa i kritičara. S druge strane, u izlaganjima Svetozara Petrovića i Milivoja Solara ističe se tvrđenje da nema autonomnosti kritičkog čina ako se tom činu nameću pretpostavke bilo koje vanliterarne sfere. Autonomnost kritičkog čina moguća je jedino kao samosvojna delatnost koja korene svojih teorijskih pretpostavki i kriterija nalazi u sebi samoj. Ako podsticaje za svoje postavke i kriterije kritičar preuzima spolja, onda se kritički čin svodi na „puku primenu". Upravo na funkciji kritike kao puke primene i „meditacije" insistira Mihailo Marković. Po njemu, „filozofija može da ponudi samo jednu tipologiju mogućih idealnih temelja na kojima se može graditi, u mnogo različitih pravaca, konkretna forma jedne određene kritike, pri čemu individualnost kritičara potpuno treba da dođe do izražaja. Neobično je važno da sam književni kritičar obavi sve one nužne medijacije — od filozofskih i estetičkih pretpostavki do analize konkretnog dela".

Lako uočljiva nekonsekventnost iskaza govori o činjenici da se iza prividnog značenja iskaza krije stanovište koje zagovara nadmoćnost i suprematiju filozofije, a podređenost kritičkog čina. Citirani iskaz Mihaila Markovića sadrži u sebi nekoliko međusobno isključivih stavova. Stav o „individualnosti kritičara" neusaglašen je sa stavovima o „opštim pretpostavkama", „konkretnoj formi jedne kritike". Slična nekonsekventnost može se uočiti i u izlaganju Danka Grlića. On, s jedne strane, govori o kritici kao o slobodnoj avanturi, a s druge strane o ispitivanjima filozofskih i idejnih pozicija koje omogućuju takvu avanturu, zaboravljajući da po definiciji avantura nosi u sebi svoj imanentni smisao.

Za razliku od prethodnih govornika čije stanovište nije bilo eksplicitno izraženo, Rudi Supek u svome izlaganju eksplicitno iznosi stav o određenosti književne kritike filozofskim pretpostavkama. Uprošćeno interpretiran, Supekov stav nije ništa drugo do tvrđenje da je zadatak filozofa i sociologa da pokažu „šta je pravi, dobri i najbolji marksizam" — kako je to dobro primetio Dušan Pirjevec — dok kritičaru ne preostaje ništa drugo do da preuzme odgovarajuće zaključke za okvire svog rada. Na taj način izraženo stanovište o neautentičnosti autora samo prikriva stanovište o neautonomnosti kritike. Na isti način i zalaganje Mihaila Markovića za određenje kritičara kao celovite, kompleksne svesti ne isključuje, s druge strane, stanovište o neautonomnosti književne kritike. Ostaje, međutim, pitanje koje Mihailo Marković zanemaruje: da li postoji veza uslovljavanja između činjenica da je neko dobar književni kritičar i dobar filozof? Po mišljenju Svetozara Petrovića, ima zapaženih književnih teoretičara i filozofa koji nisu i vredni kritičari i značajnih kritičara koji su slabi teoretičari i mislioci. Taj paradoks, po njegovom mišljenju, upravo dokazuje činjenicu da se kreativnost kritičkog čina ne može oblikovati prema pretpostavkama filozofskog mišljenja. Sam kritički čin uslovljen je pretpostavkama koje nosi u sebi i kojih ne mora biti svestan.

Očigledno je da se zalaganje za pojam marksističke kritike, kao i bilo koje kritike koja bi svoje odredbenice preuzimala iz vanliterarnih sfera, svodi na dokazivanje o neautonomnosti kritike. Ako nije reč o dominaciji filozofskog mišljenja nad kritikom, onda se ne može govoriti o marksističkoj kritici na osnovu „sekundarne označenosti jedne kritike". Okolnost da je njen autor inspirisan marksističkom vizijom sveta nije i dovoljna odredba za izvesnost postojanja marksističke kritike — istakao je Svetozar Petrović. Raspravljajući, dalje, o nazivu marksistička kritika, Svetozar Petrović kaže: „Struktura naziva, naime, jasno nas upućuje da u književnokritičkom tekstu tražimo „primenu marksističke metodologije na analizi književnog dela" ili bar određenost kritike nekim opštim marksističkim stavovima. Vredna književna kritika ne može nastati „primenom" neke „metodologije" na književno delo; u njoj tumačenje dela ne može biti odlučno određeno nekim

filosofskim stavom (i prilično je svejedno je li taj stav marksistički ili nemarksistički...)"

Činjenica da su Mihailo Marković i Radojica Tautović pokušali da postuliraju kategoriju samodelatnosti kao centralnu kategoriju marksističke filozofije i marksističke misli o umetnosti nije usaglašena sa tezom o postojanju filozofskih pretpostavki koje određuju kritički akt. Po Mihailu Markoviću, kod Marksa postoji nekoliko opštih odredbi umetničke delatnosti: ona je samodelatnost, slobodna delatnost, ona je sebi cilj. Ako se postulira samoprodukcija i samodelatnost, kako to čini Mihailo Marković, kao osnovna kategorija marksističke misli o umetnosti, onda otpada teza o zavisnosti književne kritike od određenih filozofskih pretpostavki. Očigledno, pred sobom imamo teško rešivu antinomiju. S druge strane, insistiranje na marksizmu, koji se shvata kao teorija koja pre svega omogućuje da kritičar i književnik stvara za sebe i na osnovu svojih koncepcija, a ne nikakvih kriterija koji su mu nametnuti društvenom ili ideološkom situacijom, predstavlja pokušaj rušenja totaliteta, autoritativnosti. Istovremeno zagovaranje nužnog postojanja filozofskih pretpostavki za književnu kritiku govori o potrebi za totalitetom, gde se marksizam uzima kao jedna osigurana datost, „kao duhovna samodovoljnost, kao arhetip i model".

Utoliko je značajniji pokušaj Nikole Miloševića da uoči antinomije marksističke kritike, koja je, po njemu, u svojim najvrednijim rezultatima samo prividno marksistička. Već kod Marksa i Lukača — smatra Milošević — uočava se slabost baš onih sudova koji korespondiraju sa Marksovim filozofskim postavkama. Tumačenja književnih dela postaju najslabija baš u periodu kad se kritičarski pokušaji usaglašavaju sa filozofskim premisama. I zato je marksizam najbolji za kritiku „kad je ostavi na miru".

Kritika socijalističkog realizma Mile Stojnić i Svete Lukića uklapala se u osnovni tok skupa, ukazujući na patološki vid dogmatske i neautonomne kritike koja se ravnala prema zahtevima ideoloških i političkih sfera. Posebno je značajna primedba Svete Lukića da je kao reakcija na dogmatski marksizam nastala vrsta „proširenog marksizma" koji u obrnutoj srazmeri sa svojom racionalnom neodređenošću pretenduje na sve, „hoće da se izjednači sa biti umetnosti, odnosno sa samom naukom o književnosti", poprimajući na taj način bitne crte dogmatizma. Međutim, ni Sveta Lukić nije do kraja konsekventan, pa priznaje zavisnost kritike od marksizma (doista drugačije određenog).

Deduciranje književnokritičke ili estetske metodologije iz odgovarajućeg filozofskog ili kritičkog mišljenja nosi u sebi opasnost. Svaka izvedena književno-umetnička kritika nalazi se na taj način u podređenom položaju u odnosu na ono iz čega je izvedena. S druge strane, smatrati da se iz marksizma mogu dedukovati estetika i književna kritika predstavlja skriveno prihvatanje načina mišljenja (karakterističnog za tradicionalne filozofske sisteme) koji marksizam posmatra kao sistem. Pri tom se zaboravlja da je upravo marksizam doprineo razbijanju tradicionalnih sistema i da on i nije sistem, nego pre kritička metodologija. Najzad, težnja da marksizam obuhvati i kritiku i estetiku predstavlja potrebu i traganje za totalitetom jedne filozofije i ideologije u kojoj se nalazi rešenje egzistencijalne nelagodnosti pred neprozirnim i teško dokučivim smislom sveta. Autentična kritika kao specifična estetska kategorija, kao slobodan stvaralački čin, ne može se deducirati isključivo iz odgovarajućih filozofskih pretpostavki, pa bile one i marksistike. Ne može se stvaralačkom karakteru kritičkog čina, dakle bitno slobodnom i kao takvom na specifičan način autonomnom području, nametati ograničenost spoljnih pretpostavki.

NADA POPOVIĆ

INOSTRANI ČASOPISI

CAHIERS DU COMMUNISME

Prvi ovogodišnji broj donosi članak Žorža Furniala (Georges Fournial) posvećen 12-godišnjici revolucije na Kubi pod naslovom *Čile u revolucionarnom pokretu Latinske Amerike.*

Autor članka se na početku osvrće na istorijski razvoj i položaj KP Čilea u borbi za vlast i konstatuje da se ta borba godinama odvijala uglavnom na planu ujedinjavanja naprednih snaga, pa, prema tome, „krunu uspeha" predstavlja stvaranje političke grupacije levice pod nazivom „Narodno jedinstvo" u zajednici sa socijalistima i radikalima. Vrhunac uspeha i za KP Čilea i za „Narodno jedinstvo" predstavlja, svakako, pobeda na nedavnim predsedničkim izborima. Taj uspeh, međutim, ne bi trebalo da bude veliko iznenađenje; jer, po autorovom mišljenju, to je samo logičan nastavak dugogodišnje borbe i veoma dobro organizovane predizborne kampanje koja se vodila još od septembra 1919. godine.

Radnički pokret u Čileu datira još od kraja prošlog veka kada je nagla industrijalizacija dovela do promene odnosa društvenih snaga i do pojava tipičnih za početke stvaranja kapitalizma. S jedne strane, došlo je do naglog osiromašenja većine stanovništva i do grube eksploatacije radničkih masa, što je, s druge strane, doprinelo jačanju radničkog pokreta: stvaranju sindikata i radničkih partija, koje su donekle umanjile te nedaće. Međutim, pokazalo se da radničke partije pojedinačno nemaju dovoljno moći da bi osvojile vlast, te se zato pristupalo ujedinjavanju u političkoj borbi. Nosilac ujedinjenja, do koga je dolazilo četiri puta u istoriji čileanskog radničkog pokreta, bila je uvek KP. U prva dva slučaja 1932. i 1938. godine, do izborne pobede ujedinjene levice nije došlo pošto „kao i u Francuskoj 1936. struktura stanovništva nije bila sposobna da podrži i ostvari zajednički program". U trećem pokušaju, 1964. godine, odjek kubanske revolucije bio je suviše zastrašujući i ujedinio je reakcionarne snage i zaplašeno stanovništvo. Danas je situacija u zemlji izmenjena: radnička klasa je još više ojačala i KP je ostvarila uspešnu saradnju sa ostalim partijama levice.

Od šest članica „Narodnog jedinstva" KP je, po autorovom mišljenju, najjača jer okuplja 67,6% radnika, 9,5% seljaka i 29,4% ostalih kategorija; ona izdaje jedan dnevni i jedan mesečni list. Ostale članice ove političke grupacije će „doprineti prema svojim mogućnostima" jer ne treba zaboraviti da ovo nije samo „izborni dogovor", već i političko jedinstvo srodnih partija. Njihov zajednički program, koji Furnial smatra dovoljnim dokazom za to da je jedinstvo levice trajnijeg i čvršćeg karaktera od uobičajenih predizbornih približavanja i usaglašavanja stavova, odvija se pod parolom koja je sigurno doprinela izbornoj pobedi; ujedinjena levica istakla je da su „revolucionarne promene moguće samo ako narod Čilea uzme vlast u svoje ruke".

Danas je vlada u Čileu u mogućnosti da ostvaruje ovaj program u kome se, što je, po autorovom mišljenju, naročito povoljno, težište stavlja na rešavanje ekonomskih problema: agrarna reforma koja omogućava napredak i promenu društveno-ekonomske strukture, nacionalizacija 150 velikih monopola, a zatim socijalne reforme itd. Ne treba zaboraviti ni promene na političkom planu: decentralizacija administracije i njena modernizacija, organizovanje odbora „Narodnog jedinstva" kao sprovodnika narodne moći na svim nivoima, što će omogućiti dalji razvoj demokratskih prava. Autor u skoroj budućnosti očekuje reakciju kako poražene desnice tako i velikih monopola, kao i vlade SAD. Zato, kaže on, „vlada i narod Čilea treba da budu oprezni, ali i hrabri". Reagovanje se očekuje posebno na spoljnu politiku koja treba da bude nesvrstana i antiimperijalistička.

U nastavku članka autor pokušava da odgovori na pitanje kakva će biti budućnost Latinske Amerike posle ove pobede naprednih snaga u Čileu. Kao što je poznato, prvi udarac severnoamerički imperijalizam doživeo je pre dvanaest godina na Kubi, danas ga ponovo doživljava u Čileu, a možda već sutra u Peruu, u Boliviji ili negde drugde. Zato „Vašington nikada nije bio više zabrinut zbog razvoja gerile".

Furnial zatim pokušava da utvrdi šta je zajedničko svim tim promenama. Poznato je da u Čileu, za razliku od Kube, za osvajanje vlasti nije upotrebljeno oružje. A u Peruu? „Kada je 3. oktobra 1968. godine na najtradicionalniji način došla na vlast vojna hunta, koja i danas rukovodi zemljom..., čitav svet je očekivao novi režim „gorile"." Međutim, događaji su pokazali novu situaciju: došlo je do nacionalizacije postrojenja međunarodne petrolejske kompanije, filijala Standard Oila, rudnika koje je do tada eksploatisala vlada SAD i „hunta je dobila novo lice". Te unutrašnje promene uticale su i na spoljnu politiku i na razvoj diplomatskih odnosa Perua sa socijalističkim zemljama, a naročito sa Kubom. Furnial smatra da hunta, bez obzira na te uspehe, u stvari vodi zemlju prema formuli „ni kapitalizam ni socijalizam" i da komunisti treba da se sa više kritičnosti odnose prema ostacima reakcije.

U Boliviji se vlast takođe nalazi u rukama vojske, ali, kako ističe Furnial, razlike u odnosu na situaciju u Peruu su primetne jer je domaća buržoazija daleko nerazvijenija; i u Boliviji je izvršena nacionalizacija i uspostavljeni su odnosi sa socijalističkim zemljama, ali je dalji kurs, međutim, „bio suviše okrenut u desno" i pod uticajem reakcionarnih elemenata. Na kraju su ti reakcionarni elementi izvršili klasičan kontraudar i potpuno promenili režim. Ipak, zaključuje Furnial, i tu politička situacija postaje sve nemirnija: štrajkovi radnika i „talasanje na univerzitetu" sve više zabrinjavaju Vašington.

Ostale zemlje Latinske Amerike, kako dalje navodi Furnial, takođe se bore, sa manje ili više uspeha i svaka na svoj način, za proklamovanje nezavisnosti i oslobađanje od uticaja SAD. U Panami su nedavno pomilovani svi politički zatvorenici, uključujući i komuniste, a molba vlade SAD da zadrži svoju bazu u Rio Hatou odbijena je. Autor zato smatra da je sadašnje stanje u zemlji najbolje okarakterisati rečima generalnog sekretara Narodne partije Paname (komunista): „Ako treba da okvalifikujemo sadašnje stanje u Panami, možemo reći da je to prelazak oligarhijskog i proimperijalističkog režima ka antiimperijalističkom, koji vodi nacionalnom oslobođenju", zaključujući da naročito u ovoj zemlji može doći do oružane intervencije od strane SAD, koje ne ispuštaju lako iz ruku važne strateške tačke.

Iz svega što je rečeno sledi autorov odgovor na ranije postavljeno pitanje. „Od kubanske revolucije dogodile su se važne promene u Latinskoj Americi: u Peruu, Čileu, Boliviji i Panami, i to svaki put na specifičan način, ali sa manje-više zajedničkom karakteristikom: svuda su sa različitom srećom i više ili manje organizovano... radnička klasa i društveni slojevi pobedili domaću oligarhiju i strani imperijalizam."

Nesumnjivo je da su poslednje političke promene, naročito one u Čileu, imale velik odjek u svetu, a naročito u Latinskoj Americi. Kako ističe Furnial, već se mogu naslutiti izvesni znaci promena i pokušaji ujedinjavanja i u ostalim zemljama ovog područja, a sledeći meseci će pokazati dokle će one stići. U Kolumbiji je KP predložila stvaranje opozicionog fronta, a osećaju se i pokreti masa tako da „ova evolucija može da se završi novom i originalnom političkom situacijom u kojoj imperijalizam i oligarhija nemaju šta da dobiju". Slična situacija je i u Argentini, u kojoj režim „gorila" počinje da potresa borba radničke klase. Svakako treba zabeležiti 21. novembar 1970. godine, kada su na „Narodnom susretu Argentine" predstavnici naprednih snaga osnovali stalni organ koji treba da pomogne stvaranje jedinstvenog fronta — buduće nove vlade. Situacija je donekle otežana i usporena izvesnim „diktatorskim" odlukama. Što se tiče situacije u Urugvaju, Furnial smatra da će se vlada

Arekoa, ako se tradicionalno demokratski nastrojene snage odazovu pozivu KP na nacionalno ujedinjenje u borbi protiv imperijalizma, naći u ozbiljnoj političkoj krizi. Slično je i u Brazilu, gde je 50% stanovništva, ne izašavši na izbore, pokazalo neslaganje sa režimom i gde sindikati malo-pomalo ostvaruju svoj program osude postojeće diktature. Sve te promene, kako zaključuje autor, nagoveštavaju „novo lice kontinenta".

Možemo zaključiti, slično komunistima u Čileu, da imperijalizam, uprkos svojoj agresivnosti, uzmiče pred različitim oblicima socijalizma, pred borbom naroda u Indokini i u celom svetu.

NADA KISIĆ

Critica marxista

U poslednjem broju za 1970. godinu posebnu pažnju privlači članak *Revolucija na Andima i Evropa*, u kojem Renato Sandri analizira razvoj situacije u Latinskoj Americi posle 1968. godine i ukazuje na mogućnosti koje se pružaju Evropi, pre svega zemljama koje pripadaju Zajedničkom evropskom tržištu, da doprinesu razvoju novih političkih i ekonomskih snaga koje su se u ovim poslednjim godinama pojavile na južnoameričkoj pozornici. S pravom bi se moglo pretpostaviti da članak Renata Sandrija odražava stav italijanskih komunista prema poslednjem razvoju događaja u Latinskoj Americi, a ti su događaji posle dolaska na vlast predsednika Aljendea u Čileu dobili dimenzije jednog od najznačajnijih eksperimenata u toku poslednje decenije na svetskoj političkoj i ekonomskoj sceni.

Sandri analizira političku situaciju u Peruu, Boliviji i Čileu koja je nastala dolaskom na vlast nacionalnih režima Alvarada u Peruu i Toresa u Boliviji, kao i režima marksiste Aljendea u Čileu. Ukazuje na ograničenost o gerili kao o jedinom izlazu iz latinskoameričke situacije zaostalosti i potčinjenosti i veli da nijedan teoretičar u mnogobrojnim spisima o revoluciji u Latinskoj Americi nije predvideo ovakav razvoj događaja. Još jednom se, po našem mišljenju, pokazala stara istina da je dogmatizam i shematizam u razrešavanju revolucionarnih situacija unapred osuđen na neuspeh jer ne vodi računa o posebnostima svake zemlje i svake situacije i o neslućenom bogatstvu izlaza i rešenja koja se postavljaju pred svaku nacionalnu zajednicu na njenom putu u socijalizam.

Poslednji razvoj događaja u Latinskoj Americi razbio je osnovne postulate politike SAD koja je u toku poslednje decenije postavila dva osnovna cilja: ugušiti ili bar izolovati Kubu i kubanski slučaj prebaciti sasvim na margine južnoameričke političke scene i osnažiti potčinjenost Latinske Amerike, koja Sjedinjenim Američkim Državama služi kao područje za iskorišćavanje, za investicije sa najvećim superprofitom, jednom rečju, za pljačku. Iako nema razloga za preteran optimizam, jer je u Latinskoj Americi imperijalizam pokazao „kreativnost" u oblicima ugnjetavanja koja je srazmerna njegovoj tradicionalnoj snazi na tom području, ipak se može tvrditi da proces koji je u toku u tri andske republike ukazuje da odnos između SAD i južnoameričkog potkontinenta neće moći da se vrati na pređašnje stanje.

Državni udar u Peruu koji je doveo na vlast generala Alvarada imao je za cilj da na neki način ublaži protivrečnosti u peruanskom društvu da bi se presekle žile gerili. Međutim, posle prvih nacionalizacija Sjedinjene Američke Države su se našle u otvorenom sukobu sa FAP, pritisnute zahtevima monopola da se obračunaju sa neposlušnim učenikom. Tako su se tvorci peruanskog državnog udara udaljili od svojih prvobit-

no postavljenih ciljeva i, po logici stvari, klizili su sve više u levo. Kako će se dalje razvijati stvari, da li će radne mase moći da se stave na čelo pokreta za nezavisnost zemlje i da li će oduzeti armiji hegemoniju nad progresivnim kretanjima, veoma je važno za budućnost Perua. Još je važnije da li će na ekonomskom planu Peru, zajedno sa ostalim antiimperijalističkim snagama u Latinskoj Americi i u čitavom svetu, moći konačno da ostvari potpunu nacionalnu nezavisnost u borbi protiv imperijalizma.

Sandri postavlja slično pitanje kada govori o Boliviji ili o Čileu. Jednostrane ekonomije tih zemalja, proizvođača sirovina, vezane su za tržište velikih kapitalističkih zemalja sa kojima, u neku ruku, predstavljaju komplementarne privrede. Velike su mogućnosti kojima američki monopoli mogu da intervenišu na svetskom tržištu sirovina da bi izazvali haos u nacionalnim ekonomijama „neposlušnih“ zemalja. Za vreme izbora u Čileu SAD su oborile cenu bakru, koja danas oscilira između 46—48 dolarskih centi za libru, dok je ekonomski plan razvoja Čilea predvideo cenu od 52 centa. (Setimo se uzročne veze između pada cene kakaoa na svetskom tržištu i Nkrumahovog pada u Gani.) U Boliviji Amerikanci isto tako intervenišu poklanjanjem viškova poljoprivrednih proizvoda i na taj način sprečavaju razvoj bolivijske poljoprivrede, koja bi mogla ne samo da obezbedi ishranu stanovništva već i da stvori tržišne viškove. Sovjetski Savez tu teško može da pomogne zbog relativne nerazvijenosti tržišta, kao i zbog veoma velikog postotka autosuficijencije u snabdevanju sirovinama. Veliki je teret Sovjetski Savez podneo da bi održao na nogama kubansku ekonomiju kada je ona izgubila ranija tržišta za svoju monokulturu — šećer. I pored svega toga, veli Sandri, Sovjetski Savez je dao Boliviji zajam od 27,5 miliona dolara sa veoma povoljnim kamatama i rokovima otplate.

Pored uspostavljanja političkih i ekonomskih odnosa sa Sovjetskim Savezom i ostalim socijalističkim zemljama, ono što je, po Sandriju, najznačajnije u spoljnoj politici progresivnih zemalja takozvane andske grupacije (Čile, Bolivija, Peru) jeste orijentacija na politiku nesvrstavanja koja te zemlje izvlači iz gvozdenog zagrljaja „interameričkog sistema“ i daje mogućnost svakoj zemlji da sama odlučuje o svojim međunarodnim odnosima. Na Andima, podvlači Sandri, može ne samo da se uoči značaj politike nesvrstavanja pre i posle konferencije u Lusaki već i to da ta politika predstavlja najnapredniji i najkonkretniji oblik antiimperijalističke borbe u uslovima južnoameričkog potkontinenta.

U oslobađanju andskih zemalja od izrabljivanja veliku ulogu mogu da odigraju i demokratske snage i pokreti kapitalističke zapadne Evrope. Posebna uloga pripada zemljama Zajedničkog tržišta. Zajedničko tržište je, međutim, vezano ugovorima o preferencijalnim tarifama sa zemljama frankofonske Afrike, što umnogome koči trgovinu ZET-a sa južnoameričkim partnerima, dok u isto vreme ne potpomaže razvoj afričkih zemalja, već osnažuje njihovu zavisnost od bivše metropole, Francuske. Snažniji razvoj trgovine zemalja ZET-a sa zemljama južnoameričkog potkontinenta delimično bi čak doprineo da se ZET oslobodi opasnosti tehnološko-finansijske kolonizacije od strane SAD, jer činjenica je da je danas gro investicija američkog kapitala u inostranstvu upravljen baš prema zemljama ZET-a, dok se sve više smanjuju investicije SAD u latinskoameričkim zemljama. Međutim, ekonomski odnosi između zemalja ZET-a i zemalja andske grupacije ne bi trebalo da se sastoje jedino u osnaženju trgovinskih veza, već bi trebalo da sadrže i ekonomsku pomoć (bez političkih uslova), programiranje investicija, razvoj tehničke saradnje na novoj kvalitativnoj i kvantitativnoj osnovi. Ishod borbe koju tri zemlje Anda — Peru, Čile i Bolivija — vode protiv američkog imperijalizma zavisi dobrim delom od držanja koje će zapadna Evropa, a samim tim i Italija, zauzeti prema naporima tih zemalja da svoje privrede iščupaju iz odnosa zavisnosti od američkih monopola i da krenu putevima sopstvenog razvoja. To je najbolji način da mirna koegzistencija dobije svoju re-

alnu dimenziju i da se u borbi protiv imperijalizma angažuju najznačajnije progresivne snage našeg vremena — socijalističke zemlje, oslobodilački pokreti u zavisnim i kolonijalnim zemljama i radnička klasa Zapada. Tako će se, smatra Sandri, prevazići i ona pogrešna teorija o revoluciji u latinskoameričkim zemljama koja je doprinela da je gerila, od sredstva revolucije, postala sama sebi cilj. Pokret u Andima je, po Sandriju, najbolji odgovor onima koji negiraju ulogu radničke klase, a revoluciju posmatraju kroz mit o iskupljenju. Da bi se ostvario dalji napredak na tom polju, potrebno je, međutim, da neke komunističke partije Latinske Amerike (brazilska, na primer) preispitaju svoje stavove i da nađu onaj pravi put revolucionarnog razvoja koji je našla KP Čilea, a koji se sastoji u jedinstvu nacionalističkih, hrišćanskih i marksističkih struja u zajedničkom suprotstavljanju imperijalizmu, a da bi se ostvario revolucionarni progres na južnoameričkom potkontinentu.

SRĐAN MUSIĆ

ESPRIT

Januarski broj ove francuske revije donosi, između ostalih, članak posvećen sadašnjoj kulturnoj situaciji u Kini pod naslovom *Revolucija obrazovanja u Kini* iz pera Pola Badija (Paul Bady).

Kineska štampa, bar ona koja je dostupna strancima, daje vrlo oskudne i neprecizne informacije o rezultatima kulturne revolucije. Ipak, mogu se izvesti zaključci koji upućuju na to da se revolucija u obrazovanju nastavlja saglasno dugoročnim planovima Mao Ce Tunga i da ona predstavlja vitalno pitanje za Partiju i celu zemlju.

Predviđeno je da se taj proces počev od 1966. godine odvija u pet faza: (1) početak „velike kritike"; (2) pojava Crvene garde i „revolucionarne promene"; (3) pokušaji reforme; (4) pojava „propagandnih ekipa" i manuelni rad; (5) „novi režim proleterskog obrazovanja" na univerzitetu.

Pojava radničkih studenata, seljaka i vojnika na „socijalističkom univerzitetu novog tipa" je simbol ogromne metamorfoze u obrazovanju. Kulturna revolucija je rođena na univerzitetu. Danas je jasno da su studenti bili njena avangarda i da je njihova borba od početka bila živa. Studenti su postali „revolucionarni buntovnici" zanoseći se Maoovom krilaticom „imamo pravo da budemo revoltirani".

U stvari, preterano revolucionarno raspoloženje dovelo je celu Ligu komunističke omladine u krizu i stvorilo nezadovoljstvo koje se nije direktno manifestovalo, ali je u svakom slučaju bilo prisutno. Danas kineska štampa celu krivicu pripisuje Liu Šao Čiju i univerzitetskim autoritetima uključujući i rektora Pekinškog univerziteta.

„Pravo na obrazovanje" zapisano je velikim slovima u kineski Ustav, ali nije donelo željene rezultate. U pogledu osnovnog obrazovanja najveći problemi su oko jezika za nacionalne manjine i udaljenosti škola, naročito u planinskim krajevima. Srednje obrazovanje, budući koncentrisano u gradskim aglomeracijama, postalo je privilegija gradske dece. Visoko obrazovanje moralo je da se reformiše kako u pogledu dužine studija i sistema ocena tako i u pogledu strukture polaznika. U Kini je porodično kulturno nasleđe duboko. Posle oduzimanja privilegija koje je bogatima donosilo bogatstvo njihova deviza postala je: „visoko obrazovanje je jedino što nam ostaje".

Obrazovni sistem dovodio je do neadekvatnosti i ozbiljnih nejednakosti u pogledu nastavničke strukture

u pojedinim oblastima. Dok su na jednoj strani najbolji profesori stvarali „duhovnu aristokratiju“, na drugoj, učenici su dobijali jedva minimum. Jedan takav sistem koji je pretendovao da ide na obe noge nije dostigao cilj. Maoova ideja „velikog skoka napred“ lepo je zvučala, ali se nije mogla realizovati postojećim metodama.

U junu 1966. godine mladi su izašli na ulice. Univerzitet je bio zatvoren 6 meseci. Tako su se pojavili prvi crvenogardisti, koje je kasnije bilo teško, gotovo nemoguće, ponovo zatvoriti u univerzitetske aule.

Odluke CK govorile su da je neophodno reformisati stari sistem vaspitanja, stare metode, da kulturna revolucija treba da zapečati postojeću dominaciju buržoaskih intelektualaca, a obrazovanje, kombinovano sa industrijskim i poljoprivrednim radom i vojnom veštinom, da se stavi u službu politike proletarijata.

Na univerzitetu je zavladao opšti haos. To je bio „crni vetar anarhije“. Koliko je situacija bila ozbiljna, pokazuje činjenica da je predsednik Mao u dva maha uputio vojsku na škole i univerzitete. To je izazvalo stvaranje revolucionarnih komiteta gotovo na svakom obrazovnom centru, ali duhovi nisu bili smireni. Tendencije reforme su mediokritetno favorizovane, što je ponekad skrivalo želju za vraćanjem na staro.

Obrazovanje nije više imalo nikakve veze sa tradicionalnim konfučijevskim principima (bez diskriminacije, favorizovanje talenata). Na hijerarhijskoj lestvici profesorska delatnost je dospela na poslednje mesto, a same studije su u očima mnogih izgledale beskorisne.

Jedan od glavnih zadataka bio je kako ubediti studente i profesore da se „prevaspitaju“ manuelnim radom. Ubrzo je proizvodni rad postao obavezan za sve intelektualce. Prevaspitanje i revolucionizacija misli naročito su bili poželjni i, naravno, obavezni za studente koji su dolazili iz starih škola i univerziteta. Uvesti radnike, seljake i vojnike na univerzitet bio je moto obrazovne revolucije u okviru kulturne revolucije u Kini.

Pozitivni rezultati ovih reformatorskih akcija vide se u skraćivanju trajanja školovanja. Tako je osnovno školovanje skraćeno za godinu dana, srednje za dve, a visoko za tri. Ustanovljen je novi sistem upisa na visoke škole. Kandidat je pored obaveznog prijemnog ispita morao da dobije preporuku masa, kao i odobrenje od rukovodilaca iz proizvodne jedinice. Pozitivna novina je, svakako, u mogućnosti upisa studenata na fakultete i visoke škole bez obzira na godine starosti. Obrazovanje za čisto lokalne potrebe dobilo je karakter praktičnog. U svakom slučaju, kontrola škola je poverena radnicima i seljacima.

Revolucija je suočena sa velikim preprekama na relaciji selo—grad. Teško je u uzanim okvirima fabrika i škola usaglasiti mentalitet čoveka sa prostranih poljoprivrednih farmi. Mnogi radnici u fabrikama odbijaju da se aktivnije bave „obrazovnim poslovima“ smatrajući da to nema nikakve veze sa neposrednom industrijskom proizvodnjom.

U visokom školstvu problemi su brojniji i kompleksniji, bilo da se odnose na nastavničko osoblje ili na sam sadržaj visokog obrazovanja. „Socijalistički univerziteti novog tipa“ nisu definisani.

Revolucija obrazovanja, kako se kaže u Kini, treba da otvori sva vrata u društvu. Međutim, duboka originalnost revolucije, piše autor, nije u otvaranju jednog zatvorenog sveta definisanjem novog univerzitetskog kursa. To je pre svega volja da se premoste razlike i nejednakosti između sela i grada i da se ukloni posebna društvena kategorija koju čine vlasnici diploma bivših drugostepenih i visokih studija. U tom smislu obrazovna revolucija je svedok nepoverenja države prema intelektualcima. Jedna misao Mao Ce Tunga to najbolje ilustruje: „Kako da odredimo da li je jedan mlad čovek revolucionaran ili nije? Kako praviti razliku? Postoji samo jedan kriterijum, a to je da li on hoće da se poveže sa radničkim i seljačkim masama. Ako hoće i ako to učini, on je revolucionar. U protivnom, pred nama je nerevolucionar ili kontrarevolucionar.“

JASNA PETROVIĆ

Les Temps Modernes

Nekolika poslednja broja ovog časopisa donose više napisa posvećenih raznim vidovima borbe u nekim američkim zemljama. Izdvojićemo dva napisa od šireg značaja.

Jedan se odnosi na studentski pokret u Latinskoj Americi.

U napisu *Studentski pokreti u Latinskoj Americi* Ruj Mauro Marini piše da „učešće studenata u političkom životu nije novija pojava za Latinsku Ameriku" i da, „iako politizacija studenata u Latinskoj Americi postoji već čitavo stoleće, to ne isključuje pojavu novih obeležja studentskih pokreta, koji su u mnogo čemu slični sa onima u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama". Jedno od tih obeležja je rastuća mobilizacija studentskih masa koje kidaju sa delatnošću nekadašnje avangarde, a drugo je „jasnije ideološko definisanje koje, umesto da zasniva akciju na opštim društvenim problemima izraženim parolama apstraktnim i tuđim studentskoj svesti, daje prvo mesto aktivizmu zasnovanom na revolucionarnoj svesti o ulozi studenata u klasnoj borbi". Oblici tih tendencija različiti su u raznim zemljama Latinske Amerike. Marini nastoji da poreklo studentskog pokreta u tim zemljama odredi kroz analizu obrazovnog sistema koji karakteriše nagli porast broja đaka i studenata i koji je tesno povezan sa procesom urbanizacije koji ne ide uvek naporedo sa procesom industrijalizacije. Ta analiza navodi Marinija na pretpostavku po kojoj „u Latinskoj Americi napredak obrazovanja vrši se kao protivstruja razvoja proizvodnih snaga; štaviše, protivrečnost koja postoji između te dve pojave, daleko od toga da se smanjuje, teži ka zaoštravanju". Ekspanziju obrazovnog sistema Marini tumači pritiskom urbanizovanih masa „koje se bore za dobijanje kvalifikacija potrebnih za integrisanje u proizvodni sistem". Ali, mnoge latinskoameričke vlade idu ka smanjivanju budžeta za školstvo i ka ograničavanju broja đaka i studenata, što je jedna vrsta klasne borbe koja se ogleda u pokušaju razbijanja „jednog od najorganizovanijih i najborbenijih sektora stanovništva". Zbog toga studentski pokret i nastoji da se politički definiše protiv postojećeg sistema.

Povećanje broja đaka i studenata omogućuje mobilizaciju sve većeg broja studenata, što pokretu daje obeležje *masovnosti*. Objektivna osnova *političkog definisanja* studenata jeste protivrečnost koja postoji između pomenute ekspanzije i tendencija na tržištu radne snage. „Angažovan u procesu formiranja koji preti da ga dovede do proletarizacije i nezaposlenosti, latinskoamerički student postaje malo-pomalo svestan da njegovi zahtevi na univerzitetskom planu ne mogu da nađu rešenje u ekonomskom okviru u kojem živi i, čak i kad bi bili zadovoljeni, ne bi rešili njegov profesionalni problem... Tad se kao nužnost nameće borba za izmenu struktura i ona ga sve čvršće vodi na teren klasne borbe." Stoga studenti teže ka prevratima koji bi ponovo doveli u pitanje valjanost sistema. „Veličina zadataka koje su sebi postavili navodi ih da odmere granice svoje akcije i potraže podršku snaga sposobnih da prihvate, pa čak i stvarno izvrše veliki preobražaj kojem teže: gradskih i seoskih radnih masa, tog drugog pola eksploatatorskog društva sa kojim se poistovećuju." Iako se oni definišu kao nezavisna organizovana snaga, za njih je savez sa radnicima i seljacima strateški imperativ. Jer „problemi studentskog pokreta koji hoće da postane faktor društvenog preobražaja mogu da se razreše samo izvan pokreta — odnosno polazeći od uslova organizovanosti i akcije koji imaju prevagu u okviru radničkog pokreta", tvrdi Marini i dodaje da, „u onoj meri u kojoj se ovaj strukturalizuje i radikalizuje, studentski pokret se prilagođava funkciji koja mu pripada u političkoj borbi i postiže stepen delotvornosti kojem teži".

Masovnost studentskog pokreta povlači sa sobom organizacione probleme koji su složeniji nego ranije i koji zahtevaju radikalnu promenu u odnosima između avangarde i baze. Ta

masovnost zahteva da se stvore organizacione šeme sposobne da obuhvate ogromne mase srednjoškolaca i visokoškolaca da bi ih navele na učestvovanje u praktičnoj akciji. Prema tome, „odgovornost avangarde nije više u tome da deluje u ime pokreta, već *da ga mobiliše i da mu da političku usmerenost*". Društvene protivrečnosti vodile su studente na teren klasne borbe, tvrdi Marini i zaključuje: „Ako da valjan odgovor na organizacione i ideološke probleme koji mu se postavljaju, studentski pokret će moći da uspešno sprovede korektnu politiku, izbegavajući da narodne borbe ostanu podređene sticaju okolnosti i potčinjene stepenu delujuće spontanosti raznih sektora koji u njima učestvuju. Usmeravajući svoje snage ka jasnoj revolucionarnoj perspektivi i kujući jedinstven front sa radničkom klasom, studenti će odgovoriti svom zadatku koji se sastoji u tome da se radnicima otvore mogućnosti za pobedu, čijem stvaranju sadašnje borbe doprinose, svakako, ali koje one još ne mogu da konsoliduju."

U članku *Nacionalizacija imperijalizma* Bernar Anri Levi nastoji da na primeru Meksika demistifikuje pojam „zemlje u razvoju". Cilj Meksika kao „zemlje u razvoju" je rast glavnih pokazatelja koji su karakteristični za razvijenost, brz rast ukupnog bruto proizvoda. Takav rast „ne isključuje monetarnu stabilnost" pošto već više od pola veka nije bilo neke katastrofalne inflacije i pošto meksički rukovodioci znaju da primene odgovarajuće mere stabilizacije kojima bi parirali inflaciji. Taj „uravnoteženi rast" proizvodnih snaga izgleda da svedoči da je Meksiko prava „zemlja u razvoju". Taj put razvoja odvijao se kroz nacionalnu emancipaciju i dekolonizaciju: eksproprijacija stranog kapitala, razvoj vlastitog industrijskog potencijala čiji bi proizvodi na sopstvenom tržištu konkurisali uvoznim proizvodima, oslobađanje od američkog imperijalizma zahvaljujući strukturi izvoznih artikala koji se mogu uputiti i na druga, a ne samo na američko tržište.

Institucionalizacija revolucionarnog elana iz 1910. godine i danas je faktor „napretka" i „razvoja". Autor to pokazuje na primeru agrarne reforme i politike prema urođenicima čiji je cilj da se indijanske manjine integrišu u meksičku naciju. I politika meksikanizacije urođeničkih masa, koja dovodi do njihovog kulturnog samoubistva, u tradicionalnom smislu je politika razvoja pošto ona nastoji da te mase izvuče iz nerazvijenosti. Ako pojam nerazvijenosti treba shvatiti kao „stanje spoljne zavisnosti i unutrašnje deformacije nacionalne privrede", onda „Meksiko jeste *stvarno* zemlja u razvoju". Kapitalizam, krenuvši iz metropole, zahvatio je „koloniju", a iz nje teži da zahvati periferiju. Iako su ti procesi tek u začetku, tendencija je jasna i čovek ima pravo da sa meksičkim ideolozima kaže da se kapitalizam širi kao masna mrlja i da samim tim Meksiko teži „da se izvuče iz nerazvijenosti".

Ali: angažovati se na putu razvoja ne znači nikako da će taj put u potpunosti biti pređen niti da on neminovno vodi ka eliminisanju nerazvijenosti. Postoje granice i protivrečnosti tog kapitalističkog razvojnog puta. Stoga se treba zapitati kakva je priroda te logike „masne mrlje", kojom cenom treba platiti emancipaciju i nacionalnu integraciju, koji deo kapitalizma se širi kao masna mrlja kada jedna zemlja pokušava da razvojem prevlada stranu eksploataciju. Autor smatra da je „masna mrlja samo prenošenje, unutar poluemancipovane zemlje, *jednog* od odnosa sistema, najbitnijeg bez sumnje, eksploatatorskog odnosa". Ako na međunarodnom planu taj odnos gubi u svojoj oštrini, na lokalnom planu on se pretvara u eksploataciju posebnog tipa koji meksički sociolog Pablo Gonzales Kazanova naziva „unutrašnjim kolonijalizmom". „Tako, imperijalizam je odnos *koji se prenosi;* kapitalistički sistem praktikuje decentralizaciju eksploatatorskog odnosa, na regionalni plan prebacuje kolonijalni odnos." Time, piše Levi, uprkos mitologija o kraju klasne borbe i dekolonizacije, sistem nužno rađa, na jedan ili drugi zaobilazan način, eksploataciju i bedu i, ako na putu razvoja nestaju klasične strukture nerazvijenosti, to se postiže po cenu jednog drugog oblika nerazvijenosti. Taj unutrašnji kolonijalni odnos susreće se u zonama sa brojnim uro-

đeničkim stanovništvom, a njegovo funkcionisanje Levi pokazuje na konkretnim primerima u oblasti San Kristobal.

Levi nastoji da definiše specifičnost tog kolonijalizma. On ga izjednačuje sa eksploatacijom sela od strane grada, pa čak i sa klasnom borbom tradicionalnog tipa. „U oba slučaja može se predvideti evolucija paralelna evoluciji *istog* problema u zapadnim zemljama. To je, dakle, eksploatacija kolonijalnog tipa, mada se ona ne može svesti samo na neravnotežu selo—grad ili na klasnu borbu.“ Ali, nije u pitanju klasična šema eksploatacije; u pitanju je složeniji odnos jer, „sve u svemu, društvo u oblasti San Kristobal živi pod znakom segregacije i prezira kolonizovanog“. Postojanje „kolonijalnog ponašanja“ svedoči o prisustvu specifičnog eksploatatorskog odnosa koji obuhvata ekonomsku eksploataciju u pravom smislu te reči i koji se ne može svesti na regionalnu ili klasnu eksploataciju jer u oba slučaja u pitanju je jedna od strane druge urođeničke grupe.

Levi tvrdi da je „meksikanizacija prikrivena forma eksploatacije“ i dodaje da je istorija meksičke revolucije u stvari „istorija protivrečnosti između razvoja proizvodnih snaga i nacionalne integracije, s jedne, i pojave nove „deformacije“ i novog kolonijalizma, s druge strane... istorija zamenjivanja stare feudalno-kapitalističke dvojnosti koja stvarno nestaje novom dvojnošću, kapitalističkom, koja se rađa iz nestajanja one prve“. Unutrašnji kolonijalizam, po Leviju, ograničava tržište, sputava industrijsku ekspanziju i razmah proizvodnih snaga, koči stvarno ujedinjenje i nacionalnu koheziju, podržava antagonizme među stanovništvom, ograničava slobodu pregovaranja i odlučivanja i vodi konačno ka paralisanju pokreta za nacionalnu emancipaciju i dekolonizaciju.

MARKO KATANIĆ

CENA 5 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

Vojislav Stanovčić

Teritorijalni i funkcionalni aspekti federalizma

Živojin Rakočević

Troškovi naučne proizvodnje i tehnološka renta

Slavko Milosavlevski

Demokratizacija društva i nauka

Jelko Žagar

Kojim putem do evropske bezbednosti?

Studije i članci • Komentari • Prikazi

4

1971

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XIV 1971 BROJ 4

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

Vojislav Stanovčić

TERITORIJALNI I FUNKCIONALNI ASPEKTI FEDERALIZMA 413

Vojin Hadžistević

RADNIČKA DEMOKRATIJA I BIROKRATIJA 422

Živojin Rakočević

TROŠKOVI NAUČNE PROIZVODNJE I TEHNOLOŠKA RENTA 439

Dušan Calić

NAUKA I OBRAZOVNI PROCES 454

Rajko Tomović

KARAKTER SAVREMENOG TEHNIČKOG PROGRESA 466

Slavko Milosavlevski

DEMOKRATIZACIJA DRUŠTVA I NAUKA 474

Beno Zupančič

RAZMIŠLJANJE O POLITICI I NAUCI U NAS 487

KOMENTARI

Jelko Žagar

KOJIM PUTEM DO EVROPSKE BEZBEDNOSTI? 501

PRIKAZI

Vinka Tomić

ZORAN VIDAKOVIĆ: KORAK NAZAD, DVA KORAKA NAPRED 520

Nada Popović

SERŽ DUBROVSKI: ZAŠTO NOVA KRITIKA? 524

Milorad S. Leković

DR NOVICA VOJINOVIĆ: LENJIN I STVARANJE SOVJETSKE DRŽAVE 527

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI 531

INOSTRANI ČASOPISI 540

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

Войислав Становчич

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ФЕДЕРАЛИЗМА 413

Войин Хаджистевич

РАБОЧАЯ ДЕМОКРАТИЯ И БИРОКРАТИЯ 422

Живойин Ракочевич

СТОИМОСТЬ НАУЧНОГО ПРОИЗВОДСТВА И ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ РЕНТА 439

Душан Чалич

НАУКА И ПРОЦЕСС ОБРАЗОВАНИЯ 454

Райко Томович

ХАРАКТЕР СОВРЕМЕННОГО ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА 466

Славко Милосавлевски

ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА И НАУКИ 474

Бено Зупанчич

РАЗМЫШЛЕНИЯ О ПОЛИТИКЕ И НАУКЕ У НАС 487

КОММЕНТАРИИ

Елко Жагар

КАКИМ ПУТЕМ ДО ЕВРОПЕЙСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 501

ОБОЗРЕНИЯ

КНИГИ И ЖУРНАЛЫ 520

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

Vojislav Stanovčić

TERRITORIAL AND FUNCTIONAL ASPECTS OF FEDERALISM 413

Vojin Hadžistević

WORKER'S DEMOCRACY AND BUREAUCRACY 422

Živojin Rakočević

COSTS OF SCIENTIFIC PRODUCTION AND THE TECHNOLOGICAL RENT 439

Dušan Čalić

SCIENCE AND THE EDUCATIONAL PROCESS 454

Rajko Tomović

CHARACTER OF THE CONTEMPORARY TECHNICAL PROGRESS 466

Slavko Milosavlevski

THE DEMOCRATISATION OF SOCIETY AND SCIENCE 474

Beno Zupančič

THOUGHTS ON POLITICS AND SCIENCE IN YUGOSLAVIA 487

COMMENTS

Jelko Žagar

WHICH WAY TOWARDS EUROPEAN SECURITY? 501

REVIEWS

BOOKS AND YOURNALS 520

Vojislav Stanovčić

TERITORIJALNI I FUNKCIONALNI ASPEKTI FEDERALIZMA

I

U političkoj teoriji i praksi poslednja dva veka federalizam zauzima važno mesto kao princip organizovanja društva i države. Njime su se bavili teoretičari i političari građanskog društva a još više socijalisti raznih pravaca koji su gotovo bez izuzetka na budućnost gledali kao na ujedinjavanje čovečanstva na određenim društvenim principima (socijalizma) i na federalnoj ili konfederalnoj osnovi. I jedni i drugi su u federalizmu gledali sredstvo i način da se nađe mera između autonomije i izražavanja specifičnosti delova i funkcionisanja i integrisanja tih delova u šire celine.

Jednu od prvih primena u novije doba federalizam je našao kao oblik organizacije složenih država čiji su se delovi tokom istorije autonomno razvijali i čije je povezivanje nametnula slična istorijska situacija (recimo, engleskih kolonija u Severnoj Americi u periodu borbe za njihovu nezavisnost i samostalnu političku egzistenciju) i shvatanje o prednostima ujedinjavanja pre svega radi ekonomskog prosperiteta i političke stabilnosti.

Federalizam je u ovakvim i sličnim slučajevima pružao i način demokratske decentralizacije vlasti i onemogućavanja koncentracije preterano velike moći u jednom centru, jer se uviđalo da bi takva koncentracija mogla, bez obzira na unutrašnju organizaciju, ugrožavati određene slobode i prava ne samo građana već i svih manjih i širih zajednica i celina (etničkih, ekonomskih, kulturnih i drugih) koje čine složenu zajednicu. Zato je federalizam, kao istinski odnos, a ne samo normativna kategorija, i u teoriji tretiran i u praksi nastajao uporedo s konstitucionalizmom. Samo su stabilni ustavni i politički sistemi omogućavali da rešenje koje se sastoji u federalizmu bude plodonosno, odnosno da dovede do očekivanih i željenih rezultata.

Ali osim pružanja pogodnih rešenja za dva pomenuta problema — ujedinjavanje manjih društveno-političkih celina u veće državne zajednice i kao sredstvo demokratske decentralizacije političke moći — federalizam je od samog početka ovog perioda, pa čak i znatno ranije, dobio

primenu kao organizacioni princip na kome funkcionišu izvesne važne oblasti čovekovog delovanja, a koje su relativno nezavisne i ni u kom slučaju svoju federalističku organizaciju ne izvode iz želje ili nametnute obaveze da se imitira državna organizacija, već iz potpuno samostalnog i određenim realnim potrebama uslovljenog shvatanja i vršenja date društvene funkcije, te da vremenu odgovara „federalizacija" umesto „feudalizacije". Federalizam kao princip i praksa u ovim slučajevima omogućava da se ujedinjavaju različiti subjekti oko pitanja koja su u zajedničkom interesu, da ih zajednički i rešavaju zadržavajući slobodu delovanja u granicama određenog konsensusa. Tako federalizam nalazi primenu u organizaciji, počevši od raznih crkava, preko privrednih federacija i konfederacija u okviru kakvih su i danas na dobrovoljnoj osnovi organizovane pojedine privredne grane najrazvijenijih zemalja, do profesionalnih (razna udruženja i sindikati) i drugih organizacija čiji se delovi takođe organizuju u „federacije" ili „konfederacije" i dalje u organizacije još šireg obima, a iste vrste i istih naziva. Mnoge političke organizacije, a pre svega političke partije, takođe su princip federalne organizacije primenile na svoju strukturu i stvorile veći broj federacija, to jest saveza koji se dalje objedinjuju u još šire, odnosno veće „federacije".

Kod svake federalne organizacije glavni problem koji se ovim oblikom rešava jeste poželjan odnos delova i celine s gledišta autonomnosti, prava, koristi za delove i njihovih obaveza prema drugim delovima i prema onom što je zajedničko svima, a što je uspostavljeno radi racionalnosti, stabilnosti, efikasnosti, stvaranja šire „rizične" zajednice, boljeg lociranja i iskorišćavanja datih potencijala i mogućnosti, radi umnogostručavanja moći i mogućnosti koje proizlaze iz samog karaktera organizacija krupnih razmera.

Ipak, u dosadašnjoj istoriji najprisutniji i najuočljiviji, a i najviše raspravljani problemi federalizma vezani su za pitanja državne organizacije. Što se pitanja državne organizacije tiče, federalizam je relevantan naročito u dva pogleda: u pogledu karaktera suvereniteta i odnosa prema demokratiji. Velik broj teoretičara federalizma smatra da je, ukoliko se radi o istinskom federalizmu, klasična teorija suvereniteta neprimenljiva. U pogledu odnosa demokratije i federalizma ovaj odnos nikako nije jednoznačan. Sve zavisi od konkretnih rešenja i od razloga za federalizaciju. Ukratko, demokratija shvaćena u apsolutnom smislu, kako ju je shvatao Ruso, nije spojiva s federalizmom. Jer, s jedne strane, suverenitet je shvaćen kao nedeljiv. S druge strane, pošto je federalizam obično izazvan postojanjem određenih razlika u okviru zajednice koja ga uvodi, primena prostog principa većine u takvim zajednicama narušava federalizam (autonomiju delova) putem takozvane majorizacije, a usvajanje federalizma ograničava demokratiju u više pravaca: unosi nejednak položaj građana različitih jedinica, ne prihvata klasične principe u donošenju odluka putem većine i, zavisno od rešenja, može ograničavati lokalnu samoupravu. Da bi federalizam bio plodonosan, neophodno je da njegova karakteristika bude *uzajamno ograničavanje delova i celine,*

a nikako jednosmernost u tom ograničavanju. I dalje, važno je da svi subjekti, a naročito *građani*, budu, kroz izborne i druge procese, uključeni na svim nivoima odlučivanja i reprezentovanja.

Naglašavanje državno-pravnih aspekata federalizma dobija dosta značaja u svetlosti jednog opšteg etatističkog trenda koji karakteriše ne samo dva poslednja veka već i nešto duži period. Nesumnjivo je da je broj novih država nastalih u XIX i u prvoj polovini XX veka znatan, ali tek poslednjih dvadesetak godina formiran je zaista impozantan broj novih država. Dakle, moglo bi se zaključiti da je danas mogući broj nastanka novih država minimalan. Ali, kada se pažljivo prate savremene tendencije u okvirima velikog broja država, tendencije koje imaju osnove u programima čiji su ciljevi državno osamostaljivanje i najčešće izdvajanje iz dosadašnjih zajednica, onda se susrećemo sa dve protivrečne tendencije: s tendencijom ka centralizaciji i pretvaranju federalizma u formalnost u znatnom broju država, klasičnih primera federalne organizacije, i, s druge strane, sa tendencijama za raspadanjem ili razdvajanjem niza do sada unitaristički organizovanih državnih zajednica. Po našem mišljenju, u opštem okviru savremenih zbivanja i jedna i druga tendencija imaju etatistička obeležja: u prvom slučaju, gde se radi o slabljenju federalizma i uspostavljanju u formama federalizma elemenata faktičke nadmoći centralne vlasti, ovaj proces je nesporan i već do sada u nas dosta objašnjavan kao proces u okvirima opštih etatističkih trendova. U drugom slučaju je to manje raspravljano, a radi se o dosta jasno izraženoj tendenciji da se princip nacionalne države ili „jezičke države“, započet još u XV veku, dovede do krajnjih konsekvenci, mada i danas u svetu imamo blizu hiljadu stručnih zajednica, a nekoliko puta manje država. U uslovima nerazvijene privrede, odsustva demokratskih tradicija, izlazak iz jednog tradicionalnog i feudaliziranog društva rađa težnju da se svaka istorijska, ili etnička, ili jezička, ili privredno perspektivnija (Katanga) ili jednostavno regionalna celina oformi kao državna zajednica. U isto vreme, tamo gde zbog nerazvijenosti nema faktičke, već samo formalne (preko države) povezanosti, gde nemamo društveno-ekonomsku i kulturnu zajednicu, već skup malih zajednica, javlja se tendencija da se državno-pravni oblici uspostave nad onim celinama u okviru kojih postoji takva faktička, pre svega političkim faktorima i tradicionalnim načinom života, a zatim autarkičnom privredom uslovljena, kohezija u okviru užih zajednica — javlja se tendencija da se u tim užim okvirima izgrade i državno-pravni oblici u vidu posebnih država.

Federalizam je povezan i s problemima nacionalizma u XIX i XX veku, ali ni ovde odnos nije prost. Federalizam negde omogućava da se savladaju postojeće podele i stvore šire celine. Drugde nacionalna složenost može dovesti do federalizacije ranije unitarne države. Ali, nacionalizam može i onemogućiti federalizaciju, a jaka nacionalna osećanja mogu sprečiti i jednu regionalnu federalizaciju za koju postoje tradicionalni, ekonomski, kulturni i drugi razlozi. Federalizam takođe pomaže nicanje takozvanih novih nacija (Nemačka, SAD, Švajcarska).

Dakle, opšta slika, grubo skicirana, pokazuje jedan etatistički trend. U prvi plan teorije i prakse federalizma, a naročito u nestabilizovanim političkim zajednicama, dolaze njegovi državno-pravni, to jest politički, a to znači teritorijalni aspekti. Ređa je kod novih država povezanost na federalističkoj osnovi pojedinih delatnosti, kulturno srodnih celina nezavisno od državnih granica, odnosno teritorijalno-političke razdvojenosti, ekonomskih celina prema njihovoj funkcionalnoj, vertikalnoj i horizontalnoj, proizvodno-tehnološkoj i ekonomsko-komercijalnoj usmerenosti i interesima koji takođe imaju „interesne sfere" koje se uglavnom ne poklapaju s teritorijalno-političkom parcelizacijom itd. Mogli bismo zaključiti da samo u politički stabilizovanim zajednicama danas dolazi do funkcionalnog povezivanja ne samo u okviru pojedinih oblasti delatnosti već i ovih između sebe i da u tome federalizam predstavlja značajan princip od organizacije velike korporacije do „velikog" društva, a da u društvima koja se tek konstituišu, a to znači i politiziraju, od čitavog niza faktora zavisi u koju će svrhu instrument „federalizma" biti korišćen — radi „ujedinjavanja", ili radi „razjedinjavanja" ili brojnih mogućih međuvarijanti.

II

1. U jugoslovenskoj političkoj praksi teritorijalni ili politički, a to znači državno-pravni aspekt federalizma dobio je prevagu nad funkcionalnim. U isto vreme pojedini deklarisani politički principi i teorija naglasak stavljaju upravo na ovo što je u praksi zapostavljeno, zakržljalo i nikada nije ozbiljnije razvijano. Tako su u našem društvu, uprkos suprotnoj ideologiji i teoriji, državno-pravni aspekti društvene organizacije i politički elementi i subjekti dobili prevagu nad društveno-ekonomskim i sociološkim elementima i komponentama našeg društvenog i socijalnog prostora.

Jedna od prvih i najkrupnijih posledica odnosi se na sistem samoupravljanja. Jer, ozbiljno se dovodi u pitanje karakter samoupravljanja kao celovitog sistema i ne otvara se perspektiva o kojoj se često govori kao o poželjnom prerastanju samoupravljanja iz sistema upravljanja u preduzećima i drugim radnim organizacijama u opšti društveni sistem. U vezi s tim teško je sagledati puteve ostvarivanja hipoteze o jačanju uticaja samoupravljača na svim nivoima i planovima društva van njegove radne organizacije i o poželjnosti takvog procesa.

Razlozi za to su brojni, ali ćemo navesti samo neke.

Federalizam je u nas koncipiran da se prevaziđu teško nasleđe i posledice predratnog unitarizma, ali je i novi federalistički oblik u suštini zadržao centralizam kao svoju bitnu i dominantnu karakteristiku. Jugoslovenski federalizam je kao svoj uzor imao sovjetski federalizam; moglo bi se reći, građen je po sovjetskom modelu. To se ogledalo i u formalnoj strukturi; recimo, u uspostavljanju jedinica: republika, pokrajina, oblast.

No, osim ovih problema organizacije mnogo su važniji neki suštinskiji elementi. Mnoge teorijske i ideološke koncepcije stvorene u vreme ideološkog i političkog konfrontiranja s Kominformom koncipirane su ili radikalizirane pod teretom te nametnute nam borbe. Razlike su se potencirale i stvoren je jedan znatan verbalni arsenal, znatne snage su iscrpljivane u sferi ideoloških sukoba, a u pogledu stvarnih promena u mnogim oblastima nije moglo da se krene jer je zbog njene efikasnosti zadržavana jedna stara struktura uticaja. To je usporavalo suštinsku reformu društvenog i političkog sistema.

Prvi prodori — uvođenje radničkog samoupravljanja — bili su revolucionarno-radikalni. Ali, oni su se odnosili na niže ćelije društva: radnu organizaciju, u okviru koje su dali rezultate, i na neke, uglavnom nikada do kraja aktivirane oblike neposrednog učešća građana. Sem velikog značaja prvog i originalnog jugoslovenskog sistema radničkog samoupravljanja, ovakva su rešenja olakšavala da se i tenzije i protivrečnosti u društvu ekonomskim i političkim stanjem i problemima ublaže, amortizuju, da se u društvu stvore mikrocentri političke delatnosti koji se iscrpljuju u rešavanju dnevnih i efemernih problema. Ukupan društveni efekat je bio smanjenje konflikata u širim razmerama i njihovo relativno blago ispoljavanje bez potresa.

Ipak je u to vreme sistem funkcionisanja političke organizacije globalnog društva suštinski znatno manje menjan. On se tokom celog tog perioda karakterisao pre svega gotovo potpunom potčinjenošću ekonomike politici. Ne samo da su pojedine fabrike bile „političke“ što je neracionalnim investiranjem i sličnim rasipanjem društvenih sredstava nanosilo opštu štetu, već smo zapravo imali „političku privredu“ u smislu da su sve osnovne odluke o njenom položaju donošene u političkom vrhu, odnosno kasnije u vrhovima. Pri tome je, shodno osnovnim principima teritorijalno-političke organizacije, svaka ekonomska celina bila u stvari rascepkana nezavisno od njene tehnološke ili druge osobenosti, kako bi bila dovedena u odgovarajući odnos potčinjenosti odgovarajućem političkom telu.

Ovaj, dakle, teritorijalno-politički princip organizacije kao osnovni bio je zadržan iz perioda etatističkog monolitizma, s tim što je vršena redistribucija uticaja. Važno je da je politički centar svake teritorijalne jedinice — od federacije preko republike, pokrajine, oblasti, okruga, srezova (kada su postojali), opština, gradova — bio s prirodno različitim obimom moći i faktičkih mogućnosti za uticaj, ali u principu stavljen u isti odnos nadređenosti u odnosu na sve sfere i oblike delatnosti (ekonomske, kulturne, obrazovne, političke, profesionalne itd.) i u odnosu na društveno-političke organizacije.

Tako je svaka teritorijalna jedinica imala svoj politički centar, čiji dominantan uticaj nije dolazio u pitanje ni u odnosu na druge svesno organizovane socijalističke političke snage u organizacijama kao što su Socijalistički savez, Savez sindikata, Savez omladine i druge, ni u odnosu na već pomenute sfere društvene delatnosti (ekonomika i druge).

Dok je to i razumljivo kod takozvanih društvenih službi, zbog još uvek važne uloge države ili sličnih rešenja za njihovo funkcionisanje, nije opravdan apsolutni primat politike i političkih tela nad ekonomikom, koja nije imala samoupravno organizovanog tela koje bi istupalo u njeno ime s onoliko autoriteta i s onakvom ulogom u rešavanju ekonomskih problema koji bi bili u srazmeri sa značajem privrede za jedno društvo. Razlozi se sastoje u bojazni od posledica koje bi autonomna privreda mogla imati po celokupnu konstituciju političkih odnosa i uticaja.

Kad su se problemi politički aktivnih rukovodećih krugova otvorili u svetlosti novih procesa demokratizacije (koja je u mnogim sferama koje određuju položaj čoveka u društvu bila nesumnjiva), kad je dalji razvoj demokratije u drugoj svetlosti postavljao i zahtevao ne samo drugačiji položaj privrede i drugih oblasti udruženog rada već i novu i promenjenu ulogu građana i demokratije izbornih procesa, postavio se u drugoj svetlosti i problem samoreprodukovanja političke elite.

Često se ističe da je značaj nacionalnog momenta u nas bio potcenjen. To je tačno. Ranije uspostavljena teritorijalno-politička organizacija nije kao prvenstven zadatak imala rešavanje nacionalnih odnosa. Da je to bila svrha, onda dosta razgranata formalna federalna struktura ne bi ostajala toliko nepopunjena odgovarajućim sadržajem. Stavovi iznošeni tokom pedesetih godina pokazuju da se smatralo da je nacionalno pitanje uglavnom rešeno. Politička organizacija koja je postojala kao formalna struktura nad zajednicama kakve su republike i pokrajine vršila je isključivo funkciju teritorijalno-političkog tela kakvo bi postojalo kao rezultat nužde za teritorijalnom podelom svake i nacionalno najhomogenije državne zajednice.

Ali, u nas je na nacionalnoj platformi sakupljen znatan politički kapital i odatle smo se susreli sa situacijom da, dok smo ranije potcenjivali nacionalni fenomen, danas smo ga svesnim političkim akcijama potencirali do takvih razmera da dovodi u pitanje mogućnost jednog racionalnog i smirenog rešavanja za naše društvo vitalnih pitanja, uključujući i samo nacionalno pitanje u smislu daljeg razvijanja ravnopravnosti i pružanja svih potrebnih materijalnih i institucionalnih garancija te ravnopravnosti, kao i isključenje mogućnosti podređivanja i sličnih odnosa. Međutim, ovde treba napomenuti da se najčešće radi o odnosima za koje nije uvek lako utvrditi da li su više tangirane uže političke grupe ili nacionalne zajednice. Trendove u ovom pravcu prati jedna intenzivna ideologizacija nacionalnog problema uz političko zaoštravanje i sa posledicom kao što je zaostajanje u rešavanju niza akutnih socijalnih i ekonomskih problema.

2. Funkcionalni aspekti federalizma bili bi brže i adekvatnije rešavani da su na vreme uočavani problemi i da se smelije išlo s reformom ne samo baze već i vrha. Ali, ti su aspekti ostali u nas gotovo sasvim nerazvijeni, a mogućnosti koje se u tom pogledu u savremenom društvu pružaju ostale su neiskorišćene.

Pre svega, različite oblasti društvenog života imaju različite zakonitosti i tendencije koje određuju odnose u tim sferama. Različiti su trendovi kretanja, različite mogućnosti društvenog uticaja i izvršavanja funkcija u tim oblastima, različite su mogućnosti i stepen poželjnog uticaja sa strane, nezavisno od unutrašnjih ili čak međudržavnih granica, različiti su nosioci funkcija i delatnosti, pa su različiti i putevi i moguće razmere njihovog povezivanja.

Ovo se odnosi naročito na privredu, koja po karakteru svoje delatnosti, bar u tržišnoj privredi, ako je tržišna, ne može voditi računa o granicama koje u stvari predstavljaju granice uticaja jedne ili druge političke elite. Ali, ispustiti privredu ispod kontrole za političku elitu bi značilo pustiti ispod kontrole ne samo značajne izvore materijalne moći već, što može imati krupnije posledice, stvoriti u društvu na samoupravnoj osnovi centre koji bi mogli početi da reflektuju na podelu političkog uticaja, odnosno na uzimanje reči u globalnoj politici.

Iz navedenih razloga u nas nisu poštovane ove specifične zakonitosti privrednih, kulturnih i drugih kretanja i veza koje niti se mogu u celini realizovati u krugu svoje političke zajednice niti u njihovoj delatnosti ima ma šta kompatibilno s jednim autarkizmom koji je nametnut političkim merama i omeđen granicama političke vlasti svakog pojedinačnog političkog centra.

Kao što su politički rezoni određivali položaj posebnih oblasti društvenih aktivnosti, uključujući i privredu, tako je bilo i sa društvenim i društveno-političkim organizacijama.

Odavno kritikovana i programski odbačena teorija o pomenutim organizacijama kao transmisijama osnovnih centara političkog odlučivanja u praksi je ipak dobro funkcionisala. I ona se po vertikalnoj podeli na teritorijalno-političke jedinice bez izuzetka sprovodila od federacije do opštine. Ovde je bilo napredaka i nazadaka tako da je ukupan rezultat ograničena autonomija društveno-političkih organizacija u pojedinim pitanjima, autonomija limitirana transmisionim odnosom prema osnovnom centru političkog odlučivanja, odnosno, kad se radi o organizacijama u federaciji, imperativnim mandatima republičkih i pokrajinskih centara.

Na svakom nivou političkog organizovanja „presecani“ su svi odnosi suštinskije prirode usmereni na integrisanje ili prerastanje lokalnih okvira ukoliko ti pravci povezivanja nisu išli preko i uz potrebno učešće i doziranje mere od strane centra date političke celine. Ovo „presecanje“ ne treba bukvalno shvatiti kao da je to uvek neko aktivno i svesno radio. Teritorijalna vezanost i „nadležnost“ centra političkog odlučivanja u državi je neizbežna. Podelu teritorije tako da za svaki deo bude jedan centar nije moguće izbeći. To je princip na kome su organizovane sve države. Negativne posledice iznikle su, međutim, iz odnosa u kojima su sve sfere delatnosti bile stavljene u zavisnost od ovih centara nezavisno od tendencija prostiranja i povezivanja koje su svojstvene tim delatnostima — a to je ne samo etatizam i monopolizam već i svojevrstan unitarizam.

U ovakvoj, dominantnoj ulozi političke strukture i političke organizacije treba tražiti osnovni razlog za situaciju u kojoj privreda nije povezana, u kojoj je zatvaranje u date političke granice normalna i zakonita pojava. U tome je objašnjenje što toliko pominjan uticaj radnika, proizvođača, samoupravljača van njihovih radnih organizacija, kao ni uticaj profesionalnih, pa i sindikalnih organizacija van najuže radne i životne sredine, nema onakvog efekta kakav se često čuje da je poželjan.

Stanje u političkim odnosima ima jedan od najosnovnijih uzroka u tome što nismo izvršili demokratizaciju društvenih odnosa u meri koja bi široke slojeve samoupravljača i građana dovela u položaj da bitno utiču na zauzimanje i formulisanje stavova i odluka i da političke elite budu pod opštom kontrolom onih u čije ime istupaju. Čak smo građane kao nosioce političke aktivnosti, a svi su samoupravljači i građani, sistematski lišavali uticaja na nivoe iznad lokalnih zajednica. Nismo, dakle, sistem demokratskih odnosa razvili do stepena u kome bi bila isključena mogućnost samopostavljanja od strane birokratskih vrhova. Nismo na vreme izvršili demokratsku i samoupravnu političku institucionalizaciju društva.

U pogledu neuspeha funkcionalnog povezivanja osnovnih segmenata društva, posebno privrede, njene parcijalizacije, odsustva širih poteza koji bi prevazilazili i jugoslovenske granice i iznad svega odsustva onih odnosa koji bi od privrede činili autonoman politički faktor (a nema razloga da se u privrednike a priori sumnja, a u politička rukovodstva a priori veruje) — jedan od osnovnih razloga leži u tome što nismo uspeli da proklamovane principe o tržišnoj privredi zaista i ostvarimo ili da se bar u granicama mogućnosti i opštih potreba za to zalažemo. Velik broj pretpostavki takve tržišne privrede, kad treba da se oslobode zakonskih normi ili ideološkog tabua, uvek nanovo izaziva povike u kojima se operiše celokupnim ideološkim arsenalom.

III

U svetlosti nedovršenih procesa demokratizacije i uspostavljanja tržišne privrede može se pretpostaviti da će napred pomenuti odnos između osnovnog centra političkog odlučivanja i svih ostalih „društvenih faktora" u novim odnosima redistribucije političke moći između federacije i republika biti uglavnom reprodukovan, s tim što će na nivou federacije dolaziti do razlika uslovljenih razlikama u stavovima republičkih centara moći.

U vezi sa tim teritorijalni aspekti političkog organizovanja dobiće dalje na značaju jer će biti podržani nacionalnim razlozima. Činjenica da ovaj tip organizovanja uvek podrazumeva hijerarhijski odnos može takođe imati određenih posledica po odnose republika — opština, odnosno pokrajina — opština.

Spoj ove dve komponente — redistribucije moći i prevladavanja teritorijalno-političkih principa organizacija — u eventualnom nedostatku efikasnih instrumenata za obezbeđenje jedinstvenog tržišta logično će voditi daljem zatvaranju u političke okvire.

Stoga su perspektive funkcionalnog organizovanja u neposredno predstojećem periodu male, a u ovakvoj situaciji i odnosi ekonomskih subjekata iz različitih političkih jedinica mogu biti uplivisani više političkim nego ekonomskim motivima.

Da bi funkcionalno povezivanje na samoupravnim osnovama u najširem smislu moglo da dođe do izražaja, bilo bi potrebno, a radi svih poznatih prednosti to bi bilo i poželjno, da se izvrše dosta duboke promene. Na prvom mestu takozvano samoupravno organizovanje privrede moralo bi da se obezbedi ukidanjem svih onih danas postojećih prepreka u sistemu koje to onemogućavaju. Trebalo bi privredu zaista učiniti autonomnom — promenom prakse i pravnih normi po kojima su takozvane društveno-političke zajednice, odnosno njihova rukovodstva, najčešće u položaju da dominiraju privredom.

Drugi smer promena trebalo bi da se kreće u pravcu afirmisanja veće slobode organizovanja građana i proizvođača, omogućavanja da se na socijalističkoj osnovi i socijalističkom programu Saveza komunista razvija politička struktura koja ne bi sledila zakone uniformnog organizovanja i transmisionog položaja, već zavisno od konkretne oblasti i ciljeva koji se takvim organizovanjem žele unaprediti.

Treći smer reforme sistema trebalo bi da ide u pravcu stvaranja uslova za prevazilaženje političkog monopola i monocentrizma, a da se na bazi društvenog dogovaranja i postignutog konsensusa zainteresovanih ostvaruje povezivanje koje je funkcionalno i podređeno funkciji, a ne formalizovano, teritorijalno-političko.

Vojin Hadžistević

RADNIČKA DEMOKRATIJA I BIROKRATIJA

„Oslobođenje radničke klase mora biti delo same radničke klase" (Marks).

I

Pre sto godina, 18. marta 1871. godine, pariski radnici su „shvatili da je njihova najviša dužnost i apsolutno pravo da postanu gospodari svoje sudbine, uzimajući *vlast u svoje ruke*". Vršeći je *skromno, savesno i valjano*", oni su na delu opovrgli sve sumnje u sposobnost da sami upravljaju društvom.[1]

Pariska komuna je bila *„vlada radničke klase"*, vlast radnika od strane samih radnika, *„politički oblik"* pod kojim se moglo izvršiti *„ekonomsko oslobođenje rada" (radničke klase)*. A „kad se rad jednom oslobodi" — to jest kad se radnik jednom oslobodi (uzimajući vlast u svoje ruke i koristeći je za svoje ekonomsko i duhovno oslobođenje) — „onda će *svaki čovek* postati *radnik* i *proizvodni rad* će prestati da bude *klasna osobina*". U tome je „prava tajna" Pariske komune.[2]

Da bi *svaki čovek* postao *radnik* i da bi *svaki radnik* mogao postati (koliko sam želi i koliko mu dozvoljavaju prirodne sposobnosti) *upravljač* radom i društvom i *duhovni stvaralac* — čime se ukida dosadašnji način delatnosti i afirmišu svestrano razvijene ljudske ličnosti i slobodna zajednica udruženih proizvođača — zato radnička klasa mora uzeti *vlast u svoje ruke*.

Zato — da bi je iskoristila za postizanje *svojih viših* i ujedno *opštedruštvenih ciljeva*, a ne da bi je ovekovečila — radnička klasa mora vlast, pošto je jedanput već osvoji, držati u svojim rukama *sve do kraja socijalizma*. Zato je mora obezbediti od svih mogućih uzurpatora. A to mogu biti ne samo svrgnuti kapitalisti. *„Da ne bi izgubila svoju tek izvojevanu vlast"*, radnička klasa se mora *„osigurati protiv svojih vlastitih predstavnika i činovnika"*. To je ono što je Engels smatrao da se

[1] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, I, „Kultura", Beograd, 1949, str. 493. i 501. (podvukao V. H.).
[2] Isto, str. 500. (podvukao V. H.).

mora povodom 20-godišnjice Pariske komune dodati onome što je Marks već napisao u *Građanskom ratu u Francuskoj*. To je ono što se i danas povodom 100-godišnjice Pariske komune mora posebno istaći.[3]

Radnicima vlast mogu preoteti i njihovi vlastiti predstavnici i činovnici. Moguća je ne samo buržoaska već i *birokratska kontrarevolucija*. Jer razvlašćivanje radnika je kontrarevolucionaran čin nezavisno od toga ko je taj koji ih lišava vlasti.

Pariska komuna, prva velika radnička revolucija, podlegla je pod udarcima buržoaske kontrarevolucije. No, njene ideje, odnosno principi njene prakse, i danas žive i predstavljaju u mnogo čemu nedostignut ideal. I to uprkos tome što postoji toliko zemalja u kojima je radnička revolucija, kako se smatra, uspela.

Radnička revolucija — ili, što znači isto, socijalizam — jeste faza društvenog razvitka u kojoj radnici preuzimaju sve više *neposredno* u svoje ruke funkcije *upravljanja radom i društvom* i tako — ukidajući staru društvenu podelu rada i vraćajući proizvođačima sve što im je u starom klasnom društvu u materijalnoj, političkoj i duhovnoj sferi bilo otuđeno — *ukidaju sebe kao klasu i afirmišu slobodnu zajednicu udruženih proizvođača.*[4]

Međutim, mada je od početka radničkih revolucija koje se smatraju uspelim prošlo već toliko vremena, ipak se radnička klasa u postojećim socijalističkim zemljama, izuzev u Jugoslaviji, i danas bavi samo određenim, uglavnom izvršilačkim funkcijama u materijalnoj sferi kojima se bavila i ranije, u starom klasnom svetu.

Sovjete radničkih deputata — zametak ruskog oblika radničkog samoupravljanja — ugušila je Staljinova birokratija. Druge socijalističke zemlje kopirale su političko i ekonomsko uređenje kakvo je Staljin uspostavio posle praktičnog izvlašćivanja sovjeta i njihovog pretvaranja u ekspozituru birokratije. Tako je danas u tim zemljama *upravljanje radom i društvom* — donošenje glavnih ekonomskih i političkih odluka — u rukama *isključivo države*.

Naravno, moguće je i *posredno* radničko upravljanje *preko države*. Ono je, štaviše, i nužno sve do potpune afirmacije slobodne zajednice udruženih proizvođača. Ali jedna je stvar kada se ono *kombinuje s neposrednim upravljanjem*, s tim da ovo poslednje stalno *jača*, a druga kad *neposrednog uopšte nema*. Naime, kada se i posle toliko godina od početka revolucije posredno radničko upravljanje nije počelo kombinovati

[3] Isto, str. 460. (podvukao V. H.).

[4] Upravljanje radom je samo kraći izraz za upravljanje proizvodnjom i raspodelom ne samo u fabrikama i njihovim asocijacijama (u okviru pojedinih grana i privrede u celini) nego i u teritorijalnim društvenim zajednicama. Utoliko je upravljanje radom jednim delom ujedno i upravljanje društvom. Upravljanje društvom je kraći izraz za upravljanje društvenim poslovima (što je, inače, stvar države) kako u sferi materijalne proizvodnje tako i u ostalim sferama društvenog života. Utoliko je i upravljanje društvom jednim delom ujedno i upravljanje radom. Kada se negde govori posebno o jednom, a posebno o drugom, onda se ne misli da se može jedno od drugog odvojiti. Time se želi samo naglasiti da bez oba ta bitna i nerazdvojna momenta nema istinskog radničkog samoupravljanja i samooslobađanja.

sa neposrednim, nije se mogla izbeći ni promena njegovog prvobitnog karaktera. Takvo, *isključivo posredno* radničko upravljanje moralo je vremenom *izgubiti karakter stvarno posrednog radničkog upravljanja* radom i društvom i *pretvoriti se u birokratsko upravljanje radnicima.* Kao takvo ono nije više *ni najniži oblik* radničkog upravljanja radom i društvom.

Profesionalni predstavnici i činovnici radničke klase i socijalistička birokratija nisu, dakle, identični pojmovi. Ovu čine *samo oni* profesionalni predstavnici i činovnici radničke klase koji zbog *svojih posebnih interesa zanemaruju stvarne interese radničke klase.* A njih ona — birokratija — najteže pogađa kada u ime radničke klase, a *na račun njene svestrane samodelatnosti,* obavlja i one funkcije upravljanja radom i društvom *koje u datom momentu može i mora da obavlja radnička klasa sama, neposredno.*

Dok su profesionalni predstavnici radničke klase nužni — budući da je ukidanje podele materijalnog rada i političke delatnosti, odnosno odumiranje države, duži društveni proces — dotle birokratija nije nužna, budući da postoje efikasna sredstva (za svoje vreme i uslove otkrila ih je već Pariska komuna) kojima radnička klasa može sprečiti pretvaranje svojih predstavnika u birokratiju.

Svodeći svestranu (političku, ekonomsku i duhovnu) emancipaciju radničke klase samo na političku i reducirajući ovu dalje samo na zbacivanje kapitalističkog jarma, birokratija *skriva fundamentalni problem socijalizma* — kako da *radnici stvarno upravljaju radom i društvom* — i stvara *iluziju,* kao jedan od bitnih uslova svoje egzistencije, da je revolucija već sasvim uspela i da se dalje razvija na najbolji mogući način. Svako obavlja „svoj" deo „prirodno" podeljenog „zajedničkog" posla. Radnici rade, a njihovi predstavnici i činovnici upravljaju...

II

Pred pravom i dužnošću radnika „da postanu gospodari svoje sudbine, uzimajući *vlast u svoje ruke"* isprečila se nova prepreka: *socijalistička birokratija.* Njeno savlađivanje zahteva visoku revolucionarnu svest i svakodnevnu, žilavu borbu radnika.

U opštem nastojanju radnika svih socijalističkih zemalja da *svoju revoluciju dalje razvijaju i produbljuju* — da nakon detronizacije kapitalista uspostave u fabrikama i društvu *svoju neposrednu vlast* kao instrumenat svoje i opšteljudske emancipacije — prvi stvaran i značajan, mada tek početni, rezultat zabeležila je samo radnička klasa Jugoslavije. Posle pet godina *isključivo posrednog* upravljanja preko države ona je, na inicijativu i uz podršku svoje avangarde, stvorila *fabričke radničke savete,* a dve godine docnije i *skupštinska veća proizvođača* — prve kao specifičan oblik svog ekonomskog samooslobađanja i *neposrednog upravljanja radom,* a druge kao specifičan oblik svog političkog samooslobađanja i *neposrednog upravljanja društvom.* Uz to ona je uspostavila princip, koji ima izvanredan revolucionarni značaj, da funk-

cije u organima radničkog samoupravljanja u političkoj sferi *ne oslobađaju radnike njihove obaveze proizvodnog rada.*[5]

Na taj način je jugoslovenska radnička klasa počela da prevazilazi *isključivo posredno* radničko upravljanje — *najniži oblik* radničke demokratije — i da afirmiše *neposredno* radničko upravljanje, koje zajedno sa posrednim i uz stalno jačanje na račun posrednog predstavlja *viši oblik* te demokratije. Time je ona zabeležila bitan napredak na polju poradničavanja i podruštvljavanja proizvodnih sredstava i politike, na polju odumiranja države i negiranja birokratije, na polju ukidanja radničke klase i afirmacije slobodne zajednice udruženih proizvođača.

Jugoslovenski oblik radničke demokratije, koji se počeo afirmisati s radničkim savetima i većima proizvođača, nije *viši oblik* radničkog upravljanja radom i društvom samo u odnosu na prethodni stupanj vlastitog razvitka. On je to i u odnosu na *sovjetski oblik* „diktature proletarijata“ (u Staljinovoj interpretaciji) — kao i u odnosu na sovjetsku „opštenarodnu državu“ (inaugurisanu novim Programom KPSS) — mada ga birokratija i danas smatra ne samo *jedinim,* za sve *obaveznim,* nego i *sasvim razvijenim,* dakle *najvišim* oblikom diktature proletarijata (radničke demokratije).[6]

Sovjeti *radničkih (rabočih)* deputata iz Lenjinovog doba — zametak *ruskog oblika* neposrednog radničkog upravljanja radom i društvom — degenerisali su se u Staljinovo vreme u sovjete *radnog naroda (trudjaščihsja),* koji su sasvim u rukama svojih birokratskih izvršnih organa. Od tada sovjeti nemaju više *ni karakter posrednog* radničkog upravljanja. Sa gledišta svog političkog i socijalnog sadržaja oni su instrument *diktature birokratije,* čiji objekt su pre svega sami radnici.

Da bi sovjete prikazao kao *uopšte jedini i najviši oblik* radničke vlasti, Staljin se 1924. godine poziva na Lenjinove reči iz 1917. godine. Po njima, kako ih on navodi, republika sovjeta nije samo „oblik višeg tipa demokratskih ustanova... nego i *jedini* oblik sposoban da obezbedi najbezbolniji prelaz u socijalizam“. Pri tome, podvlačeći reč „jedini“, on ispušta deo rečenice — „u poređenju s običnom, buržoaskom republikom s ustavotvornom skupštinom“ — iz koga se vidi da je tu reč o sovjetima kao *tada* jedinoj radničkoj, odnosno *ruskoj alternativi* buržo-

---

[5] U odnosu na upravljanje fabrikama i društvom preko države radničko samoupravljanje je oblik neposrednog radničkog upravljanja. Kad se samoupravljanje posmatra samo za sebe, mogu se formalno-pravno razlikovati oblici „posrednog“ (predstavničkog) i „neposrednog“ (kolektivnog) radničkog upravljanja. Dok su radnički saveti i veća proizvođača formalno-pravno oblici „posrednog“, dotle su oni stvarno, sa gledišta njihovog političkog i socijalnog sadržaja, oblici neposrednog radničkog upravljanja.

[6] Mada ni posle Staljina nije učinjen nikakav napredak u pogledu neposrednog učešća radnika u upravljanju društvom, govori se da je sovjetska vlast stupila u jednu još višu fazu: „Diktatura proletarijata je izvršila svoju istorijsku misiju i s gledišta unutrašnjeg razvitka prestala je da bude nužna u SSSR. Država koja je nastala kao država diktature proletarijata pretvorila se u novoj, savremenoj etapi u opštenarodnu državu, u organ izražavanja interesa i volje čitavog naroda“ *(Program Komunističke partije Sovjetskog Saveza,* IPLSJ, Moskva, 1961, str. 97).

askoj parlamentarnoj republici. To mu je bilo potrebno da bi mogao tvrditi i sledeće: „Pariska komuna je bila *zametak* tog *oblika.* Sovjetska vlast je njegov *razvitak i završetak.*"[7]

U stvari, za Lenjina su sovjeti samo *„specifični, nacionalni", „ruski oblik* proleterske diktature" — koju „radnici celog sveta simpatišu... baš zato što vide u njoj *proletersku* demokratiju" — a buržoaskodemokratska parlamentarna republika je „ispod republike *tipa komune* ili *tipa sovjeta"*. Lenjin, dakle, razlikuje Komunu i sovjete kao d*va specifična, nacionalna oblika* (reći će i: „tipa") radničke vlasti.[8]

Međutim, proglašavajući sovjete *jedinim oblikom* radničke vlasti, Staljin *izjednačava* Komunu i sovjete *kao oblike* radničke vlasti. Za njega to nisu *dva posebna politička oblika* koji imaju *istu socijalnu sadržinu* — radničku vlast (što su sovjeti u prvim danima zaista bili) — već *jedan politički oblik* na dva različita razvojna stupnja. Komuna je „zametak", a sovjeti „razvitak i završetak" *tog oblika.* Birokratija i danas zastupa to gledište, mada su sovjeti — bez svog prvobitnog revolucionarnog sadržaja — daleko ispod Komune.

Bez obzira na to koliko je to nepoznavanje, a koliko ignorisanje dijalektike, Staljinovi ideološki sledbenici takođe brkaju, kad su posredi interesi birokratije, sadržinu i formu diktature proletarijata i pri tome daju faktički prednost formi. Stoga će oni optužiti za napuštanje diktature proletarijata sve one koji ne slede slepo njihovu političku praksu. Dok je Komuna još „dobro" prošla, pošto je Staljin tretira kao „zametak" sovjetskog oblika vlasti, dotle njegovi ideološki sledbenici radničko samoupravljanje u Jugoslaviji ne „priznaju" ni za najniži stupanj radničke vlasti.

Ako diktatura proletarijata ima različite forme ali istu sadržinu, i ako *neposredno* radničko upravljanje obezbeđuje dominantnu poziciju radničke klase u vlasti i demokratiju za radnike efikasnije nego *posredno*, onda je diktatura proletarijata, u ovoj ili onoj meri, na delu u Jugoslaviji, nezavisno od toga što se same reči „diktatura proletarijata" ovde ne čuju tako često kao tamo gde je uopšte nema. Stoga što je jugoslovenska radnička demokratija počela prevazilaziti svoj početni razvojni stupanj, i što u ovom času najveće teškoće razvitku revolucije ne zadaju ostaci svrgnute buržoazije, već birokratija, nema potrebe da se naglašava ono što je radničko samoupravljanje za neznatan deo društva. Za njega je ono *„diktatura" i „nasilje"*. Za radničku klasu, i one koji shvataju i prihvataju istorijsku neminovnost njenog političkog vođstva, dakle za najveći deo društva, ono je *demokratija i sloboda.* Ta strana radničkog samoupravljanja — i diktature proletarijata — *demokratija i optimalna sloboda* za ispoljavanje *svih socijalističkih inicijativa*, a pre svega *za radnike*, mora se isticati utoliko pre što su se upravo zbog njihovog

---

[7] J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, „Kultura", Beograd, 1946, str. 44. (podvukao V. H.); V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, II/2, „Kultura", Beograd, 1950, str. 52.

[8] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, II/2, str. 38, 45. i 54. (podvukao V. H. — sem reč „proletersku", koja je podvučena u originalu).

odsustva u nekim socijalističkim zemljama potvrdila najcrnja strahovanja klasika marksizma od birokratije.

III

Mada tek na svom početku, *neposredno* radničko upravljanje *radom i društvom* u Jugoslaviji pokazalo je da se radnička revolucija ne sme zaustaviti na svojim prvim, *etatističkim* rešenjima problema ostvarivanja autentične radničke vlasti i upravljanja nacionaliziranim proizvodnim sredstvima.[9]

Sa stvaranjem *fabričkih radničkih saveta* — prvih organa radničkog samoupravljanja u *materijalnoj* sferi — potvrdila se aktuelnost upozorenja klasika marksizma da je nacionalizacija proizvodnih sredstava tek prvi čin u procesu njihovog *poradničavanja i podruštvljavanja*. „Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u državne ruke — govorio je Tito 1950. godine — još nije... ostvarena akciona parola radničkog pokreta *„Fabrike radnicima“*.“ A to „nije neka apstraktna propagandistička parola, već takva koja ima u sebi dubok sadržajni smisao. Ona sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u proizvodnji... i — prema tome — može se i mora ostvariti u praksi“[10].

Sa stvaranjem *skupštinskih veća proizvođača* — prvih organa radničkog samoupravljanja u *političkoj* sferi — potvrdila se aktuelnost upozorenja klasika marksizma o neophodnosti političkog samoorganizovanja radničke klase i obezbeđivanja od birokratije. Pojava tih veća posvedočila je da je počela sazrevati svest radničke klase o potrebi *poradničavanja i podruštvljavanja politike,* o neophodnosti da se socijalistička država od samog početka organizuje tako da posle nacionalizacije proizvodnih sredstava može odmah početi da prenosi *neposredno na radnike ne samo funkcije upravljanja fabrikama nego i funkcije upravljanja društvom u celini.*

Kao što se podržavljenjem proizvodnih sredstava ne ostvaruje njihovo poradničavanje, odnosno parola „Fabrike radnicima“, tako se ni formiranjem državnog aparata, koji čine profesionalni predstavnici i činovnici radničke klase, ne ostvaruje *autentična vlast radnika,* istinska diktatura proletarijata. A ni parola *„Vlast radnicima“*, koja se radi

---

[9] Kada je reč o fabričkim radničkim savetima i skupštinskim većima proizvođača kao posebnim oblicima radničkog samoupravljanja u ekonomskoj i političkoj sferi, onda je reč pre svega o novim — radničkim — proizvodnim i društvenim odnosima, koji su tim oblicima inaugurisani. Ti odnosi mogu biti rezultat samo revolucionarne borbe radničke klase, a ti saveti i ta veća su samo jedan od oblika te borbe za afirmaciju tih odnosa. Ako se negde naglašava da su jedni ekonomski, a drugi politički oblici, onda se ne misli da se oni mogu razdvojiti niti se misli da se može povući oštra granica između ekonomskog i političkog. Time se želi istaći da samo sinhronizovana akcija na oba ta „fronta“ može dovesti do željenog rezultata, do ekonomskog i političkog samooslobođenja radničke klase.

[10] J. B. Tito, *Borba za socijalističku demokratiju,* V, „Kultura“, Beograd, 1953, str. 9. (podvukao V. H.).

širine revolucionarnog pokreta ne ističe u prvi plan, nije neka samo propagandistička parola niti protivreči drugim parolama o učešću svih članova društva u vlasti, budući da je samo vlast radnika istinski put ka vlasti svih. Ona izražava bitan interes radničke klase, sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u političkoj sferi, gde državni aparat čini samo jednu, ali ne i glavnu komponentu diktature proletarijata, pa je radnička klasa takođe mora ostvariti u praksi ako zaista želi da razvija svoju revoluciju i odnese pobedu nad birokratijom.

Formiranjem *profesionalnog državnog aparata* može se ostvariti vlast *u ime radnika* i vlast *za radnike*, ali ne i ono glavno. Ne može se ostvariti vlast *samih radnika*, vlast koju radnici vrše *neposredno*, vlast čiji je *stvarni subjekt stvarno radnik*. Istinska vlast radnika ne može se ostvariti čak ni u slučaju kada bi taj aparat bio sastavljen samo od lica koja su pre stupanja u njega bila aktivni radnici. Jer, kad neko lice *prestane da se bavi proizvodnim radom* i postane *isključivo profesionalni predstavnik* radničke klase, onda ono menja svoj društveni položaj i *objektivno prestaje da bude radnik*. Vlast koju u ime radnika vrše profesionalni predstavnici radničke klase — bilo da su pre toga bili radnici ili ne — može u prvi mah da doprinosi revoluciji i socijalizmu. Ali, ukoliko potraje duže nego što je nužno, ona se pretvara u birokratiju, u vlast nad radnicima, u kočnicu revolucije i socijalizma.

Radničko samoupravljanje je oblik ostvarivanja stvarne vlasti radnika i ujedno brana protiv birokratije. Primena principa da izbor u organe radničkog samoupravljanja u političkoj sferi *ne oslobađa radnika njegove ranije obaveze proizvodnog rada* — čiji revolucionarni značaj još nije dovoljno shvaćen i istaknut — omogućava da takav politički funkcioner ostaje i dalje aktivan radnik. Primena principa da *takav politički funkcioner sredstva za život stiče svojim proizvodnim radom, a ne političkom delatnošću* — što je svojevrsna primena principa „radničke nadnice" za političku delatnost — suzbija karijerizam i onemogućava pretvaranje političke funkcije u materijalnu privilegiju. U osnovici tih principa su ideje do kojih su Marks i Engels došli izučavanjem revolucionarne prakse Komune. Njihova primena, u sadejstvu sa drugim principima Komune, jeste u datim uslovima *najadekvatniji način ostvarivanja autentične radničke valsti i najefikasnija brana protiv birokratije.*

Mogu profesionalni predstavnici i činovnici radničke klase voditi takvu politiku kakvu bi vodili i sami radnici — pretpostavimo da je to moguće — pa ipak se neće ostvariti ono na šta cilja autentična radnička vlast. Krajnji cilj radničke revolucije nije puko menjanje subjekta vlasti. Ostvarivanjem parole „Vlast kapitalistima" — koja se kamuflira parolama o suverenosti naroda, a koja je u stvari pravi cilj buržoaske revolucije — *vrši se samo nova društvena podela rada.* Namesto feudalaca, ranijih nosilaca političke delatnosti, dolaze kapitalisti. Namesto kmetova, ranijih nosilaca materijalnog rada, dolaze najamni radnici. Menjaju se, dakle, oblik osnovne društvene podele rada, nosioci glavnih društvenih uloga, spoljni izgled osnovnih društvenih klasa, ali sam *način*

delatnosti ostaje netaknut. Ostaje međuklasna podela materijalnog rada i političke delatnosti. Ostaje klasna podela društva.

Ciljevi radničke revolucije su bitno drukčiji. Radnička klasa ne gradi društvo u kome će se jedni baviti materijalnim radom, drugi političkom delatnošću, a treći duhovnim stvaranjem. *U radničkom društvu materijalni rad, politička delatnost i duhovno stvaranje* će biti samo različiti *momenti ispoljavanja svestrano razvijenih ličnosti udruženih radnika (proizvođača).* Za razliku od pređašnjih revolucija, kojima se vršio prelazak ropstva u feudalizam i feudalizma u kapitalizam, radnička revolucija cilja na *ukidanje dosadašnjeg načina delatnosti,* na ukidanje društvene podele rada. Bez toga nema ostvarenja onih njenih *krajnjih ciljeva.* Nema samooslobađanja radničke klase. Nema ukidanja klasnog društva i države. Nema slobodne i svestrano razvijene ljudske ličnosti. Nema stvarne ljudske zajednice — nema slobodne zajednice udruženih proizvođača. Te ciljeve može ostvariti samo autentična radnička vlast. U tome je *najdublji* smisao ostvarenja takve vlasti.

IV

Kad su kapitalisti u revoluciji lišeni vlasti i fabrika, kad je formiran profesionalni državni aparat sa zadatkom da radom i društvom upravlja u ime cele klase — i kad su na rukovodeća mesta u njemu došli radnici i stari „profesionalni revolucionari“, kao i drugi radnicima odani kadrovi — svim akterima revolucije je izgledalo da su svedoci i činioci *istinske i potpune istorijske smene klasa,* da su *na taj način* radnici *stvarno stupili na mesto kapitalista,* da je *na taj način* upravljanje radom i društvom *stvarno i definitivno prešlo u ruke radnika.* Niko nije ni pomišljao da bi se autentična vlast radnika mogla i morala ostvariti na neki drugi, *adekvatniji način.* Niko nije mislio na to šta može i šta mora biti sa radnicima koji su tada postajali *profesionalni državni i politički funkcioneri.* Niko nije mislio da bi oni svoje *nove političke funkcije* morali da obavljaju *uporedo sa svojim starim radničkim poslovima* — ako se želelo da ostanu i dalje radnici i da radom i društvom upravljaju stvarno radnici. Jer, ostavljajući svoje stare poslove, oni su *prestajali da budu radnici.* Posvećujući se isključivo novim političkim funkcijama, oni su se pretvarali u *profesionalne predstavnike i činovnike radničke klase.*

A profesionalne predstavnike i činovnike radničke klase od birokratije *deli — samo jedan korak.* Nezavisno od toga što misle da postupaju na najbolji mogući način u interesu klase, oni postaju birokrate *onoga časa u kome propuste da na klasu prenesu* one funkcije upravljanja radom i društvom koje ona u tom času *može i mora* da obavlja *neposredno.* Međutim, u momentu detroniziranja kapitalista nije se imala prava predstava o socijalističkoj birokratiji. Zamišljala se onako kako su je predstavljali oni koji su tada upravljali Sovjetskim Savezom. A oni je, naravno, nisu videli u sebi, u svom odnosu prema klasi, već su je

svodili na pojedince u državnom aparatu i na njihov „birokratski odnos" prema pojedincima koji su od tog aparata tražili zaštitu ili realizaciju nekog svog prava. Ali posle nekoliko godina upravljanja *isključivo preko državnog aparata* počelo se postepeno shvatati šta je to zapravo socijalistička birokratija. Uočena je opasnost da se taj aparat od instrumenta *posrednog radničkog upravljanja* u materijalnoj i političkoj sferi pretvori u instrument *birokratskog upravljanja radnicima*. U takvim okolnostima počeo se stvarati specifični, jugoslovenski sistem radničkog samoupravljanja — radnički saveti u materijalnoj i veća proizvođača u političkoj sferi.

Međutim, jedno je otkriti *nove, više oblike radničke vlasti*, a drugo obezbediti u praksi njihov optimalni razvitak. Sudbina diktature proletarijata u nekoj zemlji ne zavisi prvenstveno od takvih otkrića. Specifični oblici radničkog samoupravljanja koje su otkrili Komuna i oktobarska revolucija prethode Staljinovoj birokratiji. U stvari, novo i revolucionarno, što tek stupa na istorijsku scenu — kao što je slučaj s radničkim samoupravljanjem — ne može odmah, u svim uslovima, da nađe dovoljno snage u samom sebi da bi moglo od svog prvog trenutka obezbediti nesmetano delovanje objektivnih zakonitosti vlastitog razvitka. U takvim momentima uticaj različitih društvenih grupa može biti presudan. Jer ne samo da svaka drukčije zamišlja njegov razvitak, već neke nastoje da ga usmere i u suprotnom pravcu od onog kome njegovi autentični socijalni nosioci teže. Stoga u njegovom prvom dobu često dolazi do privremenog menjanja tempa, a nekad čak i glavnog pravca razvitka. To je, svakako, glavni razlog cik-cak linije razvitka novog. No, do toga ponekad dolazi u izvesnoj meri i stoga što u prvi mah nije uvek ni teorijski jasno kako bi novo trebalo da se razvija u praksi.

Od takvih teškoća nije moglo biti imuno ni radničko samoupravljanje u Jugoslaviji. Mada se radilo o ostvarivanju jedne iste ideje u dvema oblastima društvenog života, ipak se neposredno radničko upravljanje *društvom* nije razvijalo istim tempom i intenzitetom kao neposredno radničko upravljanje *radom*. Štaviše, u jednom momentu ono je počelo da *gubi svoju suštinsku orijentaciju* i da *nazaduje*. Ali ne samo to. U takvim okolnostima integralno radničko samoupravljanje (u materijalnoj i političkoj sferi) počelo se svoditi u teoriji — koja izražava određene tendencije u praksi — samo na njegovu materijalnu (ekonomsku) komponentu, na neposredno radničko upravljanje *radom*, pri čemu se ni ono samo ne obuhvata u svoj svojoj celini. A njegova druga, politička komponenta, neposredno upravljanje *društvom* u njegovoj celini, počela se sasvim ispuštati iz vida.

A reducirati integralno radničko samoupravljanje samo na njegovu ekonomsku komponentu — uz to još svedenu samo na jedan deo akumulacije i na okvire fabrika, sa odgovarajućim prazninama u okviru privrednih grana i privrede u celini — ne znači samo onemogućavati radnike da se afirmišu i *kao politički subjekt*. To ujedno znači i onemogućavati radnike da se stvarno afirmišu *kao ekonomski subjekt* i osuditi neposredno upravljanje radom — u okviru fabrika, privrednih

grana i privrede u celini — da stagnira na jednom niskom i nezadovoljavajućem nivou. Zanemariti političku komponentu integralnog radničkog samoupravljanja znači dovesti u pitanje i ono što je već ostvareno i u samim fabrikama. Samoupravljanje u *fabrikama* je rezultat *političke* akcije radničke klase. Samo nastavljanjem i snaženjem te akcije, koja je sa stvaranjem veća proizvođača dobila nov kvalitet, može se ono dalje učvrstiti i razviti.

Ako se, dakle, želi *svestrana emancipacija* radničke klase, i ako je napredak radničkog samoupravljanja u političkoj sferi u ovom času glavni uslov napretka radničkog samoupravljanja u *materijalnoj* sferi, kao i radničkog samoupravljanja u celini, onda je nužno novo, radikalnije *poradničavanje politike*.

Prvo, što je, verovatno, čvorna tačka celog problema, a u šta se ovde ne ulazi bliže, nužno je *radikalnije poradničavanje foruma Saveza komunista*. U svim tim forumima radnici bi morali imati *apsolutnu većinu*, a svoje partijske funkcije obavljati *uporedo sa funkcijama u materijalnoj sferi*. Veličina, organizacija i metod rada tih foruma bi se morali prilagoditi takvoj njihovoj strukturi.[11]

Drugo, o čemu se ovde bliže raspravlja, nužno je *radikalnije poradničavanje najviših organa vlasti*. Ono je počelo stvaranjem posebnog skupštinskog doma radničke klase (udruženih proizvođača) u dvodomim skupštinama, ali je docnije, sa stvaranjem petodomih skupština i sužavanjem uloge tog *neposredno radničkog* skupštinskog doma — privred-

[11] Za delatnost foruma SKJ je najbitnije da obezbeđuju vodeću ulogu istorijskih interesa radničke klase. A jedan od najsigurnijih načina za to jeste odlučujući neposredan uticaj radnika u samim tim forumima. Ukoliko odluke foruma kojima se cilja na ostvarenje tih interesa imaju dalekosežniji značaj, utoliko je neposredno učešće radnika u tim forumima neophodnije. Preobražaj Saveza komunista, koji je presudan za aktuelnu društvenu reformu, pretpostavlja veći broj radnika ne samo u bazi već i u svim forumima SKJ. U stvari, već iz fundamentalnog marksističkog stava da oslobođenje radničke klase mora biti delo same radničke klase sledi i stav o neophodnosti odlučujućeg neposrednog učešća radnika u svim forumima SKJ. Tu se ne radi o tome da li radnici mogu ili ne mogu (smeju ili ne smeju) imati poverenje u svoje forume, već o tome da su radnici ne samo najbolji izvršioci nego i stvaraoci svoje radničko-partijske politike. Revolucionarni instinkt radnika, koji je samo njima svojstven budući da mu je koren u njihovom objektivnom položaju u društvu — zato oni i jesu „izvršioci“ istorije u ovoj fazi društvenog razvitka — često je nezamenljiv „kompas“ u traganju za najadekvatnijim putevima revolucije i socijalizma. Ako je klasna borba u uslovima teškog ilegalnog rada pre revolucije mogla dati čitavu plejadu radnika u najviše forume KPJ, onda postojeća samoupravna revolucionarna praksa nije ništa manje bogat izvor partijskih rukovodilaca radnika, koji, postajući partijski funkcioneri, ne prestaju biti ujedno i aktivni radnici. Takva revolucionarna praksa je kovačnica takvih radničkih kadrova. Ali i takvi radnički kadrovi su kovači takve revolucionarne prakse. Jedno bez drugog ne ide. Zato SKJ mora u isti mah voditi borbu i za afirmaciju takve prakse i za uvlačenje takvih kadrova u sve svoje forume. (Podrobnije o preobražaju SKJ u prilozima: *Emancipacija udruženih proizvođača i Savez komunista*, „Socijalizam“, br. 10/66. i *Sredstva Pariske komune i udruženog proizvođača Jugoslavije protiv birokratije, Komunisti i samoupravljanje*, FPN, Zagreb, 1967, str. 141—158.)

širine revolucionarnog pokreta ne ističe u prvi plan, nije neka samo propagandistička parola niti protivreči drugim parolama o učešću svih članova društva u vlasti, budući da je samo vlast radnika istinski put ka vlasti svih. Ona izražava bitan interes radničke klase, sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u političkoj sferi, gde državni aparat čini samo jednu, ali ne i glavnu komponentu diktature proletarijata, pa je radnička klasa takođe mora ostvariti u praksi ako zaista želi da razvija svoju revoluciju i odnese pobedu nad birokratijom.

Formiranjem *profesionalnog državnog aparata* može se ostvariti vlast *u ime radnika* i vlast *za radnike*, ali ne i ono glavno. Ne može se ostvariti vlast *samih radnika*, vlast koju radnici vrše *neposredno*, vlast čiji je *stvarni subjekt stvarno radnik*. Istinska vlast radnika ne može se ostvariti čak ni u slučaju kada bi taj aparat bio sastavljen samo od lica koja su pre stupanja u njega bila aktivni radnici. Jer, kad neko lice *prestane da se bavi proizvodnim radom* i postane *isključivo profesionalni predstavnik* radničke klase, onda ono menja svoj društveni položaj i *objektivno prestaje da bude radnik*. Vlast koju u ime radnika vrše profesionalni predstavnici radničke klase — bilo da su pre toga bili radnici ili ne — može u prvi mah da doprinosi revoluciji i socijalizmu. Ali, ukoliko potraje duže nego što je nužno, ona se pretvara u birokratiju, u vlast nad radnicima, u kočnicu revolucije i socijalizma.

Radničko samoupravljanje je oblik ostvarivanja stvarne vlasti radnika i ujedno brana protiv birokratije. Primena principa da izbor u organe radničkog samoupravljanja u političkoj sferi *ne oslobađa radnika njegove ranije obaveze proizvodnog rada* — čiji revolucionarni značaj još nije dovoljno shvaćen i istaknut — omogućava da takav politički funkcioner ostaje i dalje aktivan radnik. Primena principa da *takav politički funkcioner sredstva za život stiče svojim proizvodnim radom, a ne političkom delatnošću* — što je svojevrsna primena principa „radničke nadnice“ za političku delatnost — suzbija karijerizam i onemogućava pretvaranje političke funkcije u materijalnu privilegiju. U osnovici tih principa su ideje do kojih su Marks i Engels došli izučavanjem revolucionarne prakse Komune. Njihova primena, u sadejstvu sa drugim principima Komune, jeste u datim uslovima *najadekvatniji način ostvarivanja autentične radničke valsti i najefikasnija brana protiv birokratije.*

Mogu profesionalni predstavnici i činovnici radničke klase voditi takvu politiku kakvu bi vodili i sami radnici — pretpostavimo da je to moguće — pa ipak se neće ostvariti ono na šta cilja autentična radnička vlast. Krajnji cilj radničke revolucije nije puko menjanje subjekta vlasti. Ostvarivanjem parole „Vlast kapitalistima“ — koja se kamuflira parolama o suverenosti naroda, a koja je u stvari pravi cilj buržoaske revolucije — *vrši se samo nova društvena podela rada*. Namesto feudalaca, ranijih nosilaca političke delatnosti, dolaze kapitalisti. Namesto kmetova, ranijih nosilaca materijalnog rada, dolaze najamni radnici. Menjaju se, dakle, oblik osnovne društvene podele rada, nosioci glavnih društvenih uloga, spoljni izgled osnovnih društvenih klasa, ali sam *način*

delatnosti ostaje netaknut. Ostaje međuklasna podela materijalnog rada i političke delatnosti. Ostaje klasna podela društva.

Ciljevi radničke revolucije su bitno drukčiji. Radnička klasa ne gradi društvo u kome će se jedni baviti materijalnim radom, drugi političkom delatnošću, a treći duhovnim stvaranjem. *U radničkom društvu materijalni rad, politička delatnost i duhovno stvaranje* će biti samo različiti *momenti ispoljavanja svestrano razvijenih ličnosti udruženih radnika (proizvođača).* Za razliku od prеđašnjih revolucija, kojima se vršio prelazak ropstva u feudalizam i feudalizma u kapitalizam, radnička revolucija cilja na *ukidanje dosadašnjeg načina delatnosti,* na ukidanje društvene podele rada. Bez toga nema ostvarenja onih njenih *krajnjih ciljeva.* Nema samooslobađanja radničke klase. Nema ukidanja klasnog društva i države. Nema slobodne i svestrano razvijene ljudske ličnosti. Nema stvarne ljudske zajednice — nema slobodne zajednice udruženih proizvođača. Te ciljeve može ostvariti samo autentična radnička vlast. U tome je *najdublji* smisao ostvarenja takve vlasti.

IV

Kad su kapitalisti u revoluciji lišeni vlasti i fabrika, kad je formiran profesionalni državni aparat sa zadatkom da radom i društvom upravlja u ime cele klase — i kad su na rukovodeća mesta u njemu došli radnici i stari „profesionalni revolucionari", kao i drugi radnicima odani kadrovi — svim akterima revolucije je izgledalo da su svedoci i činioci *istinske i potpune istorijske smene klasa,* da su *na taj način* radnici *stvarno stupili na mesto kapitalista,* da je *na taj način* upravljanje radom i društvom *stvarno i definitivno prešlo u ruke radnika.* Niko nije ni pomišljao da bi se autentična vlast radnika mogla i morala ostvariti na neki drugi, *adekvatniji način.* Niko nije mislio na to šta može i šta mora biti sa radnicima koji su tada postajali *profesionalni državni i politički funkcioneri.* Niko nije mislio da bi oni svoje *nove političke funkcije* morali da obavljaju *uporedo sa svojim starim radničkim poslovima* — ako se želelo da ostanu i dalje radnici i da radom i društvom upravljaju stvarno radnici. Jer, ostavljajući svoje stare poslove, oni su *prestajali da budu radnici.* Posvećujući se isključivo novim političkim funkcijama, oni su se pretvarali u *profesionalne predstavnike i činovnike radničke klase.*

A profesionalne predstavnike i činovnike radničke klase od birokratije *deli — samo jedan korak.* Nezavisno od toga što misle da postupaju na najbolji mogući način u interesu klase, oni postaju birokrate *onoga časa u kome propuste da na klasu prenesu* one funkcije upravljanja radom i društvom koje ona u tom času *može i mora* da obavlja *neposredno.* Međutim, u momentu detroniziranja kapitalista nije se imala prava predstava o socijalističkoj birokratiji. Zamišljala se onako kako su je predstavljali oni koji su tada upravljali Sovjetskim Savezom. A oni je, naravno, nisu videli u sebi, u svom odnosu prema klasi, već su je

svodili na pojedince u državnom aparatu i na njihov „birokratski odnos“ prema pojedincima koji su od tog aparata tražili zaštitu ili realizaciju nekog svog prava. Ali posle nekoliko godina upravljanja *isključivo preko državnog aparata* počelo se postepeno shvatati šta je to zapravo socijalistička birokratija. Uočena je opasnost da se taj aparat od instrumenta *posrednog radničkog upravljanja* u materijalnoj i političkoj sferi pretvori u instrument *birokratskog upravljanja radnicima*. U takvim okolnostima počeo se stvarati specifični, jugoslovenski sistem radničkog samoupravljanja — radnički saveti u materijalnoj i veća proizvođača u političkoj sferi.

Međutim, jedno je otkriti *nove, više oblike radničke vlasti*, a drugo obezbediti u praksi njihov optimalni razvitak. Sudbina diktature proletarijata u nekoj zemlji ne zavisi prvenstveno od takvih otkrića. Specifični oblici radničkog samoupravljanja koje su otkrili Komuna i oktobarska revolucija prethode Staljinovoj birokratiji. U stvari, novo i revolucionarno, što tek stupa na istorijsku scenu — kao što je slučaj s radničkim samoupravljanjem — ne može odmah, u svim uslovima, da nađe dovoljno snage u samom sebi da bi moglo od svog prvog trenutka obezbediti nesmetano delovanje objektivnih zakonitosti vlastitog razvitka. U takvim momentima uticaj različitih društvenih grupa može biti presudan. Jer ne samo da svaka drukčije zamišlja njegov razvitak, već neke nastoje da ga usmere i u suprotnom pravcu od onog kome njegovi autentični socijalni nosioci teže. Stoga u njegovom prvom dobu često dolazi do privremenog menjanja tempa, a nekad čak i glavnog pravca razvitka. To je, svakako, glavni razlog cik-cak linije razvitka novog. No, do toga ponekad dolazi u izvesnoj meri i stoga što u prvi mah nije uvek ni teorijski jasno kako bi novo trebalo da se razvija u praksi.

Od takvih teškoća nije moglo biti imuno ni radničko samoupravljanje u Jugoslaviji. Mada se radilo o ostvarivanju jedne iste ideje u dvema oblastima društvenog života, ipak se neposredno radničko upravljanje *društvom* nije razvijalo istim tempom i intenzitetom kao neposredno radničko upravljanje *radom*. Štaviše, u jednom momentu ono je počelo da *gubi svoju suštinsku orijentaciju* i da *nazaduje*. Ali ne samo to. U takvim okolnostima integralno radničko samoupravljanje (u materijalnoj i političkoj sferi) počelo se svoditi u teoriji — koja izražava određene tendencije u praksi — samo na njegovu materijalnu (ekonomsku) komponentu, na neposredno radničko upravljanje *radom*, pri čemu se ni ono samo ne obuhvata u svoj svojoj celini. A njegova druga, politička komponenta, neposredno upravljanje *društvom* u njegovoj celini, počela se sasvim ispuštati iz vida.

A reducirati integralno radničko samoupravljanje samo na njegovu ekonomsku komponentu — uz to još svedenu samo na jedan deo akumulacije i na okvire fabrika, sa odgovarajućim prazninama u okviru privrednih grana i privrede u celini — ne znači samo onemogućavati radnike da se afirmišu *i kao politički subjekt*. To ujedno znači i onemogućavati radnike da se stvarno afirmišu *kao ekonomski subjekt* i osuditi neposredno upravljanje radom — u okviru fabrika, privrednih

grana i privrede u celini — da stagnira na jednom niskom i nezadovoljavajućem nivou. Zanemariti političku komponentu integralnog radničkog samoupravljanja znači dovesti u pitanje i ono što je već ostvareno i u samim fabrikama. Samoupravljanje u *fabrikama* je rezultat *političke* akcije radničke klase. Samo nastavljanjem i snaženjem te akcije, koja je sa stvaranjem veća proizvođača dobila nov kvalitet, može se ono dalje učvrstiti i razviti.

Ako se, dakle, želi *svestrana emancipacija* radničke klase, i ako je napredak radničkog samoupravljanja u političkoj sferi u ovom času glavni uslov napretka radničkog samoupravljanja u *materijalnoj* sferi, kao i radničkog samoupravljanja u celini, onda je nužno novo, radikalnije *poradničavanje politike.*

Prvo, što je, verovatno, čvorna tačka celog problema, a u šta se ovde ne ulazi bliže, nužno je *radikalnije poradničavanje foruma Saveza komunista.* U svim tim forumima radnici bi morali imati *apsolutnu većinu,* a svoje partijske funkcije obavljati *uporedo sa funkcijama u materijalnoj sferi.* Veličina, organizacija i metod rada tih foruma bi se morali prilagoditi takvoj njihovoj strukturi.[11]

Drugo, o čemu se ovde bliže raspravlja, nužno je *radikalnije poradničavanje najviših organa vlasti.* Ono je počelo stvaranjem posebnog skupštinskog doma radničke klase (udruženih proizvođača) u dvodomim skupštinama, ali je docnije, sa stvaranjem petodomih skupština i sužavanjem uloge tog *neposredno radničkog* skupštinskog doma — privred-

[11] Za delatnost foruma SKJ je najbitnije da obezbeđuju vodeću ulogu istorijskih interesa radničke klase. A jedan od najsigurnijih načina za to jeste odlučujući neposredan uticaj radnika u samim tim forumima. Ukoliko odluke foruma kojima se cilja na ostvarenje tih interesa imaju dalekosežniji značaj, utoliko je neposredno učešće radnika u tim forumima neophodnije. Preobražaj Saveza komunista, koji je presudan za aktuelnu društvenu reformu, pretpostavlja veći broj radnika ne samo u bazi već i u svim forumima SKJ. U stvari, već iz fundamentalnog marksističkog stava da oslobođenje radničke klase mora biti delo same radničke klase sledi i stav o neophodnosti odlučujućeg neposrednog učešća radnika u svim forumima SKJ. Tu se ne radi o tome da li radnici mogu ili ne mogu (smeju ili ne smeju) imati poverenje u svoje forume, već o tome da su radnici ne samo najbolji izvršioci nego i stvaraoci svoje radničko-partijske politike. Revolucionarni instinkt radnika, koji je samo njima svojstven budući da mu je koren u njihovom objektivnom položaju u društvu — zato oni i jesu „izvršioci" istorije u ovoj fazi društvenog razvitka — često je nezamenljiv „kompas" u traganju za najadekvatnijim putevima revolucije i socijalizma. Ako je klasna borba u uslovima teškog ilegalnog rada pre revolucije mogla dati čitavu plejadu radnika u najviše forume KPJ, onda postojeća samoupravna revolucionarna praksa nije ništa manje bogat izvor partijskih rukovodilaca radnika, koji, postajući partijski funkcioneri, ne prestaju biti ujedno i aktivni radnici. Takva revolucionarna praksa je kovačnica takvih radničkih kadrova. Ali i takvi radnički kadrovi su kovači takve revolucionarne prakse. Jedno bez drugog ne ide. Zato SKJ mora u isti mah voditi borbu i za afirmaciju takve prakse i za uvlačenje takvih kadrova u sve svoje forume. (Podrobnije o preobražaju SKJ u prilozima: *Emancipacija udruženih proizvođača i Savez komunista,* „Socijalizam", br. 10/66. i *Sredstva Pariske komune i udruženog proizvođača Jugoslavije protiv birokratije, Komunisti i samoupravljanje,* FPN, Zagreb, 1967, str. 141—158.)

nog veća koje je stupilo na mesto ranijeg veća proizvođača — doživelo *ozbiljan i neželjen nazadak.*

Bez snažnog *skupštinskog doma udruženih proizvođača,* koji bi celoj skupštini utisnuo *pečat radničke skupštine* — kakva je bila Pariska komuna, nema istinske radničke vlasti, nema stvarne skupštinske vladavine, nema Saveza komunista kakav se želi. Ali i obrnuto. Za takvu skupštinu može (i mora) biti samo avangarda čija snaga nije u birokratskoj sprezi sa državnim aparatom, već u organskoj povezanosti sa klasom i u stvarnom idejnom prednjačenju. Jer bez takve skupštine u kojoj radnička klasa ima *neposredno odlučujuću reč* Savez komunista bi morao delovati na stari način, umesto klase, sa pozicija vlasti. A to on sam više ne želi.

V

Revolucionarne istorijske promene 1950. i 1952—1953. godine — kojima se radnička klasa u Jugoslaviji uvrstila u isti rod sa Pariskom komunom — bile su teorijski duboko utemeljene. Polazile su, kad je reč o političkoj sferi, od principa (1) da je za socijalizam osnovno *rukovodeća uloga radničke klase u celokupnom društvenom životu,* (2) da tu svoju rukovodeću ulogu radnička klasa mora *ostvarivati pre svega neposredno* i (3) da ostvarivanje te svoje neposredno rukovodeće uloge radnička klasa mora u prvoj fazi socijalizma *obezbeđivati i vanrednim klasno-političkim instrumentima.* Duže obezbeđivanje te uloge prvenstveno ili isključivo preko države i posebne pozicije partije u državnom aparatu — kako se ona do tada obezbeđivala po uzoru na Sovjetski Savez — vodi njihovoj birokratizaciji, odvajanju od klase i pretvaranju u vlast nad klasom, usled čega partija prestaje biti radnička partija, a radnička klasa prestaje biti vladajuća klasa.[12]

Prvi princip je izražavao Marksovu ideju o diktaturi proletarijata u prelaznom periodu između klasnog i besklasnog društva, a druga dva — koji govore o načinu realizacije prvog — izražavala su Marksovu ideju o organizovanju radničke klase kao države. Tražeći na bazi tih principa konkretna rešenja u praksi, ustavnim promenama 1952—1953. godine „mi smo se odlučili — kako je to pisao Kardelj — za princip *dvodomosti* u narodnim odborima i narodnim skupštinama". To je značilo da se „pored *opšteg veća* svuda bira i takozvano *veće proizvođača,* koje s prvim *ravnopravno* odlučuje o *svim pitanjima ekonomske, socijalne* ili *ustavne* prirode"[13].

U *novim dvodomim* skupštinama (i odborima) veća proizvođača su *„direktni*... predstavnici radničke klase u centralnim predstavničkim organima" preko kojih „dolazi vlast radničke klase do izražaja *neposredno"*.

[12] Videti: E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje,* knj. II, „Kultura", Beograd, 1954, str. 169; knj. V, str. 44.

[13] Isto, knj. V, str. 16. (podvukao V. H.).

Preko njih „mi dajemo radničkoj klasi" — pisao je Kardelj — „rukovodeću ulogu u društvu, i to upravo *radničkoj klasi kao celini, a ne samo njenoj avangardi*". Shodno tome, veća proizvođača su jedna *„forma diktature proletarijata"* i ujedno *„najefikasnija brana protiv birokratije"*. Kao takva ona su *poseban skupštinski dom udruženih proizvođača*, ali ne za jednu oblast društvenog života, kao što je to, na primer, privreda, već *za obezbeđivanje rukovodeće uloge radničke klase celokupnim društvenim životom.*[14]

Međutim, kako politička delatnost ne oslobađa članove veća proizvođača njihove obaveze proizvodnog rada, i kako oni u ovom momentu revolucije nemaju mogućnost da u političkoj sferi deluju u istoj meri kao u materijalnoj, to se nadležnost skupštinskog doma udruženih proizvođača morala u prvi mah ograničiti samo na *najvažnije opšte društvene poslove*. Shodno tome, veća proizvođača su bila nadležna *pre svega* — i to je u izvesnom smislu najvažnije polje njihove nadležnosti — (a) za *donošenje i menjanje Ustava* (i statuta), kojim se utvrđuje *društveno-ekonomsko i političko uređenje, državna organizacija, te nadležnost i delatnost najviših organa vlasti* u federaciji, republikama, pokrajinama i opštinama, i (b) za *izbor i opoziv*, odnosno imenovanja i razrešenja *najvažnijih državnih funkcionera*, za donošenje *propisa o izboru i opozivu narodnih poslanika* i odluka o njihovim *prinadležnostima*, kao i za neke druge poslove značajne za funkcionisanje predstavničkih tela i drugih organa vlasti. *Osim toga*, i drugih nekih poslova, veća proizvođača su bila nadležna — i to je najobimnije područje njihove delatnosti — za *društveni plan, budžet, završni račun* i druga pitanja iz oblasti *privrede, finansija, rada i socijalnog osiguranja.*

„Uloga veća proizvođača je, dakle, *pre svega* u tome što ona već danas — i pored cifarske inferiornosti radničke klase — obezbeđuju *vodeću ulogu radničke klase u celom društvenom sistemu*, i to na demokratski način, koji isključuje mogućnost da *pod firmom diktature proletarijata razne birokratske tendencije odnesu pobedu nad proletarijatom i njegovom vlašću*... To je, dakle, *najvažniji zadatak* naših veća proizvođača. *Sem toga*, razume se, veća proizvođača imaju i najbolji neposredan uvid u probleme proizvodnje i privrede, pa zato veoma pozitivno utiču na *sve* praktične odluke narodnih odbora i narodnih skupština *koje se tiču privrede.*"[15]

Uspostavljanje *takve dvodome* skupštine, sa većem proizvođača kao *specifičnim klasnim instrumentom za obezbeđivanje rukovodeće uloge radničke klase i suzbijanje birokratije* — uz perspektivu da će, pored već pomenutih, „postepeno dobijati i druge funkcije" — predstavljalo je „vanredno važan korak dalje u razvitku socijalističke demokratije". Mi ćemo se „moći odreći *takve dvodome* pocepanosti predstavničkih organa" — isticao je Kardelj — tek kada se socijalizam dovoljno osnaži. „Tada ćemo se mi po svoj prilici moći vratiti na *jednodomi* sistem koji će

[14] Isto, knj. II, str. 205. i 217; knj. IV, str. 226. i 383; knj. V, str. 53. (podvukao V. H.).

[15] Isto, knj. IV, str. 225—226. (podvukao V. H.).

predstavljati *čitavo društvo*, ali koje će više-manje u celini biti društvo *socijalističkih proizvođača*."[16]

VI

Nisu nove *dvodome* skupštine — sa većem proizvođača kao glavnom karakteristikom funkcionisale ni deset godina kad se pojavilo mišljenje da su se *pojmovi proizvođača i radničke klase* usled razvitka samoupravljanja toliko *proširili* da se o našem društvu može već govoriti kao o *društvu socijalističkih proizvođača*. Naime, kad se apstrahuju beznačajne društvene grupe, koje, po tom mišljenju, ne spadaju u proizvođače, naše društvo je već *zajednica individualnih i udruženih proizvođača*. A kad se apstrahuju i individualni proizvođači — čija perspektiva je udruživanje i preobraćanje u udružene proizvođače — naše društvo je već više-manje izgrađena *zajednica udruženih proizvođača*.

Kako smo, dakle, po tom mišljenju, u razvijanju novih proizvodnih i društvenih odnosa i menjanju socijalne strukture u korist radničke klase — u koju ono ubraja i sve učesnike društveno korisne delatnosti u prosvetno-kulturnim i socijalno zdravstvenim ustanovama i državnoj upravi — već tada dostigli tačku na kojoj je *neposredna* ekonomska, politička i idejna moć radničke klase već tolika da ona može da *obezbeđuje svoju vodeću ulogu u društvu i onemogućuje birokratiju i bez posebnih političkih instrumenata*, kao što su to veća proizvođača, to novi Ustav iz 1963. godine, usvajajući to mišljenje, napušta raniju koncepciju *dvodome* skupštine, sa većem proizvođača kao drugim domom, pa u federaciji, republikama i pokrajinama uspostavlja *petodomu* skupštinu.

Kao *naslednik veća proizvođača* u toj skupštini se javlja *privredno veće* — veće radnih zajednica u opštini — ali sa *bitno drukčijom ulogom i znatno užom nadležnošću*. To veće nije više — ne bar nominalno — *poseban skupštinski dom udruženih proizvođača*. Njegov karakter nije više određen *prvenstveno istorijskom*, već *isključivo profesionalnom* ulogom radničke klase. Stoga ono nije više odgovorno pre svega *za celinu socijalističkog razvitka*, već *samo* za područje koje je povezano s tom njenom profesionalnom ulogom, to jest *za privredu*. Mada je faktički i dalje *jedini direktni* predstavnik radničke klase u skupštini, to nije više veće *proizvođača*, nego *privredno* veće.

Tako je Ustav iz 1963. godine, nezavisno od toga što se njime ciljalo na dalji razvitak svega što je bilo pozitivno u ranijem skupštinskom sistemu, faktički negirao u izvesnoj meri upravo ono što predstavlja *glavnu karakteristiku jugoslovenske radničke revolucije*. Jer takvog doma, kao što je *dom proizvođača*, ne samo da nema ni jedan buržoaski parlamenat (niti ga može uopšte imati kao jedan od dva ravnopravna doma) nego ga, na žalost, nema ni jedan od postojećih socijalističkih „parlamenata". A *privredni dom*, pogotovo kao peti skupštinski dom, moguć je i u svakom buržoaskom parlamentu.

---

[16] Isto, knj. II, str. 218. i 228. (podvukao V. H.).

Po novoj ustavnoj koncepciji nije više privredno veće — naslednik veća proizvođača — *jedini direktni predstavnik* radničke klase u skupštini. To je sada cela skupština. Svi njeni domovi su domovi proizvođača, oblik predstavljanja proizvođača od strane samih proizvođača. Naime, ako je društvo skoro već izgrađena zajednica udruženih proizvođača, onda svako skupštinsko veće zastupa neku grupu proizvođača. A ako je i sama skupština nastavak procesa društvenog rada (u politekonomskom smislu) — kako je zastupnici te ustavne koncepcije tretiraju — onda je svaki njen član već i po tom osnovu proizvođač.

Za ovu koncepciju, međutim, ne može se reći da je teorijski dovoljno zasnovana. U njenoj osnovi je stav (koji se pripisuje Engelsu) da u samoupravnom socijalizmu *svačija društveno-korisna delatnost* — nezavisno od oblasti u kojoj se obavlja (pa tako i svačija takva delatnost u političkoj i duhovnoj sferi) — *postaje* proizvodan, odnosno *društven rad* (u politekonomskom smislu). Međutim, u Engelsovom stavu (na koji se zastupnici te koncepcije pozivaju) nije reč o tome *da će* u socijalizmu neke delatnosti — koje to ranije nisu mogle biti — *postati* društven rad, već o tome *kako će se* određene delatnosti — koje su to i ranije mogle biti i koje to i sada jedino mogu biti — *verifikovati* kao društven rad. Naime, Engels smatra da će u uslovima podruštvljenih proizvodnih sredstava i društvenog planiranja *svačiji rad u materijalnoj sferi* biti *unapred i neposredno* društven rad (za razliku od kapitalizma, u kome se neki takav rad *naknadno i posredno*, putem tržišta, priznaje ili ne priznaje za društven rad).[17]

Drugi stav koji je u osnovi ove koncepcije jeste u tome da društvena podela rada proizvodi klasne razlike i jednostrano razvijene ličnosti samo u kapitalizmu, a ne i u samoupravnom socijalizmu. Otuda verovanje da u socijalizmu mogu napredovati kako procesi ukidanja radničke klase i klasa uopšte tako i proces afirmacije slobodnih i svestrano razvijenih ličnosti udruženih proizvođača a da se istovremeno ne prevazilazi i sama društvena podela rada. Naime, smatra se da su Marksove i Engelsove ideje o ukidanju društvene podele rada u radničkoj revoluciji prevaziđene budući da su u suprotnosti sa tendencijama savremenog industrijskog društva ka sve intenzivnijoj podeli rada i specijalizaciji. Veruje se da je karakter društvene podele rada određen karakterom društvene formacije, a ne vidi se da je karakter društvene formacije određen postojanjem ili nepostojanjem društvene podele rada, čije, pak, postojanje ili nepostojanje zavisi od nivoa proizvodnih snaga i odgovarajućih proizvodnih i društvenih odnosa.[18]

---

[17] Podrobnije u prilozima: *Radnička klasa i radni ljudi, Radnička klasa u socijalizmu*, Biblioteka „Naših tema“, 1969, str. 79—97; *Radnička klasa u nas danas*, „Naše teme“, br. 8/69.

[18] Podrobnije u prilozima: *Svestrani razvitak ličnosti udruženog proizvođača i osnovna društvena podela rada, Marks i savremenost*, 4, IRP, Beograd, 1967, str. 645—656; *Samoupravljanje proizvođača i prevazilaženje osnovne društvene podele rada*, „Socijalizam“, br. 7—8/64; *Udruženi proizvođač i međuklasna podela rada*, „Pregled“, br. 11—12/64.

Inače, kada bi se ta koncepcija mogla prihvatiti, onda bi se moglo objasniti, kada je reč o Saveznoj skupštini i Ustavu iz 1963. godine, što Privredno veće nije nadležno za menjanje Ustava, nego samo Savezno veće (i Veće naroda kao njegov deo). Ali, ako se ona ne može prihvatiti — što znači da je Privredno veće ipak i dalje faktički *jedini neposredni predstavnik* radničke klase u Saveznoj skupštini — onda nije teško zaključiti šta za to veće i za ostvarivanje rukovodeće uloge radničke klase znači gubitak te nadležnosti, kao i nadležnosti za izbor i opoziv najvažnijih državnih funkcionera, za izborni sistem i za utvrđivanje prinadležnosti tih funkcionera i poslanika. Kada se tome doda i gubitak nadležnosti za budžet i završni račun, te pitanja rada i socijalnog osiguranja, onda se vidi koliko je time otežano ostvarivanje rukovodeće uloge radničke klase i u samoj materijalnoj sferi.[19]

Kako je objektivna osnovica birokratije još veoma snažna, a slobodna zajednica udruženih proizvođača još dosta daleko — što znači da radnička klasa svoju rukovodeću ulogu u društvu mora i dalje obezbeđivati i vanrednim političkim instrumentima — to se novi petodomi skupštinski sistem ne može tretirati kao prilog jačanju radničke demokratije i negiranju birokratije. Štaviše, nezavisno od dobrih namera koje su inspirisale njeno stvaranje, nova petodoma skupština može poslužiti i manipulisanju samom radničkom klasom. Tu mogućnost pruža postojeći odnos skupštinskih domova sa gledišta njihove strukture. Prema jednom proizvođačkom domu stoje četiri neproizvođačka doma.[20]

VII

Ako se ne može dokazati da je svačija društveno-korisna delatnost u našem društvu proizvodan, odnosno društven rad (u politekonomskom smislu), i ako još nema valjanih argumenata kojima bi se mogla osporiti aktuelnost Marksovih i Engelsovih ideja o ukidanju društvene podele rada — pa su bez osnova oni zaključci o radikalnom proširivanju pojma proizvođača i radničke klase i o našem društvu kao skoro već izgrađenoj zajednici udruženih proizvođača — onda su bez osnova i one izmene u skupštinskom sistemu koje su izvršene 1963. godine na bazi tih neosnovanih zaključaka.

Kako ustavne promene iz 1968. godine nisu u tom pogledu ništa bitno izmenile — pošto su bile ograničene samo na uređivanje među-

[19] Nastojanja privrednih veća da poprave svoj položaj 1968. godine proširivanjem nadležnosti ili smanjivanjem broja ostalih veća nisu uspela. Izvestan uspeh je ukidanje organizaciono-političkog veća i uspostavljanje četvorodome skupštine u SR Sloveniji.

[20] Prilikom razgovora u redakciji „Politike" savezni poslanik R. Selmanagić je istakao i sledeće: „Ili uzmite strukturu Savezne skupštine... Videćete da je kod nas u Privrednom veću uvek lako da se dogovorimo. Ali tu su još četiri veća čija je struktura potrošačka. Zapravo, mi u Saveznoj skupštini imamo četiri potrošačka i jedno proizvođačko veće, pa ne možeš nikada da ih nadglasaš" („Politika", 7. januar 1971).

nacionalnih odnosa (a na tom polju nisu dale očekivane rezultate stoga što je radnička klasa, autentični subjekt uređivanja tih odnosa, ostala i dalje u inferiornom položaju u skupštinama) — to sve govori u prilog radikalne revizije postojećeg skupštinskog sistema u pravcu snažnije afirmacije rukovodeće uloge radničke klase. Novi skupštinski sistem bi morao uključiti u sebe sve pozitivno iz ranijeg i sadašnjeg i uz to učiniti još jedan odlučan korak napred. A to znači pre svega da bi se morala ponovo uspostaviti *dvodoma* skupština i *veće proizvođača* kao njen drugi dom.

Nezavisno od toga koliko to shvataju pojedini njeni protagonisti, jugoslovenska radnička revolucija iz svojih najvećih dubina teži *ukidanju društvene podele rada*. U tome je „prava tajna“ svake autentične radničke revolucije. (Pariska komuna i oktobarska revolucija — u svojim prvim danima — na svoj način su je već izrazile, a kineska i kubanska revolucija pokušavaju to sada, mada na jedan mutan i primitivan način.) Ali, nasuprot toj svojoj najdubljoj težnji da je ukine, radnička klasa mora društvenu podelu rada — baš kao i državu — da u izvesnoj meri, za izvesno vreme, *koristi, i kao instrument progresa*. U tome je, izgleda, *najdublja protivrečnost* radničke revolucije i socijalizma. Ta protivrečnost *krajnjeg cilja i aktuelnih potreba i mogućnosti* — protivrečnost *negiranja i praktičnog iskorišćavanja društvene podele rada* — izražava se u političkoj sferi, pored ostalog, kao *nužnost dvodome* pocepanosti predstavničkih tela.

Ukoliko teži *ukidanju* društvene podele rada, utoliko revolucija zahteva jednodomo predstavničko telo čijim članovima *ne dozvoljava da se oslobode obaveze proizvodnog rada*. Ukoliko, pak, mora da je *iskorišćava* i kao instrument progresa, utoliko zahteva predstavnički dom čije članove, da bi mogli uspešno vršiti svoje funkcije, *mora da oslobodi obaveze proizvodnog rada*. Pokušati ostvariti celokupno predstavničko telo po prvom principu, samo od aktivnih proizvođača, u postojećim uslovima je iluzija. Ostvariti danas celokupno predstavničko telo po drugom principu, samo od profesionalnih predstavnika radničke klase, znači ići protiv osnovne težnje radničke revolucije i raditi za birokratiju. Otuda u ovom času, i za još dosta vremena, *nužnost dvodome skupštine*.

Prvi skupštinski dom bi bilo *opšte predstavničko telo građana*, odnosno *nacija i narodnosti* — u Saveznoj skupštini Veće naroda, a u ostalim skupštinama republičko, pokrajinsko i opštinsko veće. Drugi skupštinski dom bi bilo *posebno predstavničko telo radničke klase* (udruženih proizvođača) — Savezno, republičko, pokrajinsko i opštinsko *veće proizvođača*. U ovo veće bi se birali samo aktivni proizvođači (shodno Marksovom pojmu proizvodnog rada i proizvođača). Izuzetno, što je jedini izuzetak koji se može pravdati s razlogom, određen broj članova ovog veća bi se birao iz onih privrednih organizacija koje su manje-više neproizvodnog karaktera (trgovina, banke) i komora (dok se ne afirmišu kao autentični organi radničkog samoupravljanja). Poslaničku dužnost članovi prvog doma bi vršili profesionalno, a drugog počasno.

Vraćanje na dvodomu skupštinu — uz zadržavanje svega pozitivnog što je na polju podruštvljavanja politike postignuto stvaranjem prosvetno-kulturnog i socijalno-zdravstvenog (ali ne i organizaciono-političkog) veća — pretpostavlja formiranje *posebnih skupštinskih delegacija* koje bi *kao sastavni deo* prvog ili drugog doma učestvovale u odlučivanju kada je na dnevnom redu skupštine neko pitanje iz oblasti društvenog života za koju je određena delegacija i formirana. Povećavanje ili smanjivanje njihovog broja ne bi, dakle, menjalo postojeću ravnotežu osnovnih domova.

Kako u datim uslovima, zbog zauzetosti njegovih članova u proizvodnji, veće proizvođača faktički ne može da učestvuje u rešavanju svih skupštinskih pitanja, to bi ono zajedno sa prvim većem — u užem ili širem sastavu — rešavalo samo o *najvažnijim opštim društvenim poslovima* i, naravno, o *svim poslovima privrede.* To bi uglavnom bili poslovi za koje je ono bilo nadležno po Ustavu iz 1953. godine. Ostali poslovi bi bili u samostalnoj nadležnosti prvog doma. Međutim, kako se u Ustavu posebno navodi samo ono što veće proizvođača može i mora u svakom slučaju odlučivati, a kako je ono *istorijski odgovorno i stvarno nadležno za sve* društvene poslove — budući da zastupa onu društvenu klasu čiji je *poseban interes ujedno i opšti društveni interes* i koja je istorijski odgovorna za *celokupan razvitak društva* — to bi novi Ustav, da bi učinio korak dalje u odnosu na Ustav iz 1953. godine, morao tu njegovu stvarno opštu nadležnost i formalno-pravno potvrditi. Ali ne kao obavezu koju mora u svim slučajevima izvršavati, već kao *generalno pravo* da zahteva učešće u odlučivanju s prvim domom o svakom pitanju iz njegove formalno samostalne nadležnosti kad god nađe da su *tangirani interesi radničke klase.* Samo u tom slučaju biće ono *stvarno i potpuno ravnopravno* s prvim domom.

Samo takav skupštinski sistem — uz neposredno odlučujuću reč radnika u svim forumima Saveza komunista — može u optimalnoj meri obezbediti *neposredno rukovodeću ulogu radničke klase u celokupnom društvenom razvitku* i dati novi impuls razvitku integralnog radničkog samoupravljanja. Za jugoslovensku radničku demokratiju — i pobedu nad birokratijom — to bi bio značajan korak napred i u odnosu na stanje stvoreno istorijskim promenama 1950—1953. godine. Za međunarodni radnički pokret bio bi to — kao što je i Pariska komuna — nov idejni i materijalni oslonac u borbi za afirmaciju novog, *radničkog društva,* za trijumf novog, *čovečnijeg sveta.*

Živojin Rakočević

TROŠKOVI NAUČNE PROIZVODNJE I TEHNOLOŠKA RENTA*

Prilog uporednoj analizi ekonomskog položaja i isplativosti nauke i nove tehnologije

Proizvodnja naučnih ideja, to jest proces istraživanja, razotkrivanja („dešifrovanja“), stvaranja kritičkih i pozitivnih naučnih sinteza, ukratko, *naučna proizvodnja* i njena tehnološka primena nužno iziskuju *troškove*, to jest pozitivne utroške rada („apstraktnog rada“, čovekove proizvodne energije, radne snage), kapitala ili dohodak-vrednosti. Isto to važi i za *transfer* nove tehnologije i tehnoloških znanja, a, u okviru tih kretanja, i za sve one manje ili više složene postupke aplikacije. I to *apsolutno*. To su *proizvodni* troškovi.

ISPLATIVOST NOVE TEHNOLOGIJE

Stalan porast troškova naučne proizvodnje, a, u okviru ove, naročito, takozvanih razvojno-tehnoloških istraživanja, direktna su posledica savremene naučno-tehnološke revolucije (tendencije „nove tehnologije“) i velikih prevrata u samoj „proizvodnji vrednosti“, to jest robnoj proizvodnji, tržišnoj ekonomiji.

Tendencijski rastući troškovi moderne naučne proizvodnje i srazmerno velika stvarna ekonomska *cena* nove tehnologije zakonito pokreću pitanje *isplativosti,* odnosno rentabilnosti te proizvodnje i te tehnologije. Na to prevashodno praktično pitanje već je pozitivno odgovorila praksa industrijski razvijenih zemalja u svetu. Nasuprot ovoj, u ekonomskoj teoriji to pitanje još nije kritički i pozitivno raspravljeno niti naučno objašnjeno. Otud lutanja, iluzije, kolebanja i svakovrsna konfuzija u svim onim zemljama u kojima takva praksa ne postoji i koje se sa stanovišta

* Tekstovi autora: Živojina Rakočevića, Dušana Čalića, Rajka Tomovića, Slavka Milosavlevskog i Bena Zupančiča, koje objavljujemo u ovom broju, bili su prezentirani na savetovanju o društvenom položaju i funkciji nauke u samoupravnom društvu. Savetovanje je održano u martu ove godine u Beogradu, u organizaciji Instituta za političke studije FPN u Beogradu.

askoj parlamentarnoj republici. To mu je bilo potrebno da bi mogao tvrditi i sledeće: „Pariska komuna je bila *zametak* tog *oblika*. Sovjetska vlast je njegov *razvitak i završetak*.“[7]

U stvari, za Lenjina su sovjeti samo *„specifični, nacionalni“*, *„ruski oblik* proleterske diktature“ — koju „radnici celog sveta simpatišu... baš zato što vide u njoj *proletersku* demokratiju“ — a buržoaskodemokratska parlamentarna republika je „ispod republike *tipa komune* ili *tipa sovjeta*“. Lenjin, dakle, razlikuje Komunu i sovjete kao *dva specifična, nacionalna oblika* (reći će i: „tipa“) radničke vlasti.[8]

Međutim, proglašavajući sovjete *jedinim oblikom* radničke vlasti, Staljin *izjednačava* Komunu i sovjete *kao oblike* radničke vlasti. Za njega to nisu *dva posebna politička oblika* koji imaju *istu socijalnu sadržinu* — radničku vlast (što su sovjeti u prvim danima zaista bili) — već *jedan politički oblik* na dva različita razvojna stupnja. Komuna je „zametak“, a sovjeti „razvitak i završetak“ *tog oblika*. Birokratija i danas zastupa to gledište, mada su sovjeti — bez svog prvobitnog revolucionarnog sadržaja — daleko ispod Komune.

Bez obzira na to koliko je to nepoznavanje, a koliko ignorisanje dijalektike, Staljinovi ideološki sledbenici takođe brkaju, kad su posredi interesi birokratije, sadržinu i formu diktature proletarijata i pri tome daju faktički prednost formi. Stoga će oni optužiti za napuštanje diktature proletarijata sve one koji ne slede slepo njihovu političku praksu. Dok je Komuna još „dobro“ prošla, pošto je Staljin tretira kao „zametak“ sovjetskog oblika vlasti, dotle njegovi ideološki sledbenici radničko samoupravljanje u Jugoslaviji ne „priznaju“ ni za najniži stupanj radničke vlasti.

Ako diktatura proletarijata ima različite forme ali istu sadržinu, i ako *neposredno* radničko upravljanje obezbeđuje dominantnu poziciju radničke klase u vlasti i demokratiju za radnike efikasnije nego *posredno*, onda je diktatura proletarijata, u ovoj ili onoj meri, na delu u Jugoslaviji, nezavisno od toga što se same reči „diktatura proletarijata“ ovde ne čuju tako često kao tamo gde je uopšte nema. Stoga što je jugoslovenska radnička demokratija počela prevazilaziti svoj početni razvojni stupanj, i što u ovom času najveće teškoće razvitku revolucije ne zadaju ostaci svrgnute buržoazije, već birokratija, nema potrebe da se naglašava ono što je radničko samoupravljanje za neznatan deo društva. Za njega je ono *„diktatura“ i „nasilje“*. Za radničku klasu, i one koji shvataju i prihvataju istorijsku neminovnost njenog političkog vođstva, dakle za najveći deo društva, ono je *demokratija i sloboda*. Ta strana radničkog samoupravljanja — i diktature proletarijata — *demokratija i optimalna sloboda* za ispoljavanje *svih socijalističkih inicijativa*, a pre svega *za radnike*, mora se isticati utoliko pre što su se upravo zbog njihovog

[7] J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, „Kultura“, Beograd, 1946, str. 44. (podvukao V. H.); V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, II/2, „Kultura“, Beograd, 1950, str. 52.

[8] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, II/2, str. 38, 45. i 54. (podvukao V. H. — sem reč „proletersku“, koja je podvučena u originalu).

odsustva u nekim socijalističkim zemljama potvrdila najcrnja strahovanja klasika marksizma od birokratije.

III

Mada tek na svom početku, *neposredno* radničko upravljanje *radom i društvom* u Jugoslaviji pokazalo je da se radnička revolucija ne sme zaustaviti na svojim prvim, *etatističkim* rešenjima problema ostvarivanja autentične radničke vlasti i upravljanja nacionaliziranim proizvodnim sredstvima.[9]

Sa stvaranjem *fabričkih radničkih saveta* — prvih organa radničkog samoupravljanja u *materijalnoj* sferi — potvrdila se aktuelnost upozorenja klasika marksizma da je nacionalizacija proizvodnih sredstava tek prvi čin u procesu njihovog *poradničavanja i podruštvljavanja*. „Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u državne ruke — govorio je Tito 1950. godine — još nije... ostvarena akciona parola radničkog pokreta *„Fabrike radnicima“*.“ A to „nije neka apstraktna propagandistička parola, već takva koja ima u sebi dubok sadržajni smisao. Ona sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u proizvodnji... i — prema tome — može se i mora ostvariti u praksi“[10].

Sa stvaranjem *skupštinskih veća proizvođača* — prvih organa radničkog samoupravljanja u *političkoj* sferi — potvrdila se aktuelnost upozorenja klasika marksizma o neophodnosti političkog samoorganizovanja radničke klase i obezbeđivanja od birokratije. Pojava tih veća posvedočila je da je počela sazrevati svest radničke klase o potrebi *poradničavanja i podruštvljavanja politike*, o neophodnosti da se socijalistička država od samog početka organizuje tako da posle nacionalizacije proizvodnih sredstava može odmah početi da prenosi *neposredno na radnike ne samo funkcije upravljanja fabrikama nego i funkcije upravljanja društvom u celini.*

Kao što se podržavljenjem proizvodnih sredstava ne ostvaruje njihovo poradničavanje, odnosno parola „Fabrike radnicima“, tako se ni formiranjem državnog aparata, koji čine profesionalni predstavnici i činovnici radničke klase, ne ostvaruje *autentična vlast radnika,* istinska diktatura proletarijata. A ni parola *„Vlast radnicima“*, koja se radi

[9] Kada je reč o fabričkim radničkim savetima i skupštinskim većima proizvođača kao posebnim oblicima radničkog samoupravljanja u ekonomskoj i političkoj sferi, onda je reč pre svega o novim — radničkim — proizvodnim i društvenim odnosima, koji su tim oblicima inaugurisani. Ti odnosi mogu biti rezultat samo revolucionarne borbe radničke klase, a ti saveti i ta veća su samo jedan od oblika te borbe za afirmaciju tih odnosa. Ako se negde naglašava da su jedni ekonomski, a drugi politički oblici, onda se ne misli da se oni mogu razdvojiti niti se misli da se može povući oštra granica između ekonomskog i političkog. Time se želi istaći da samo sinhronizovana akcija na oba ta „fronta“ može dovesti do željenog rezultata, do ekonomskog i političkog samooslobođenja radničke klase.

[10] J. B. Tito, *Borba za socijalističku demokratiju*, V, „Kultura“, Beograd, 1953, str. 9. (podvukao V. H.).

modernih tehnoloških i tržišnih tendencija mogu smatrati svetskom provincijom.[1]

Skraćeno rečeno, pozitivno rešenje problema isplativosti naučne proizvodnje i nove tehnologije sastoji se iz sledećih elemenata:

(1) naučna proizvodnja, transfer i aplikacija nove tehnologije i tehnoloških znanja postali su *proizvodnja vrednosti* par excellence;

(2) direktni i indirektni troškovi naučnih istraživanja i tehnološkog razvitka *razdeljuju* se na sve agense društvenog reprodukcionog procesa posredstvom specijalnih ekonomsko-političkih mehanizama i instrumenata, u čemu država i takozvana tehnostruktura igraju izuzetno važnu ulogu;

(3) svakovrsni naučni rezultati, otkrića i tehnološki pronalasci i postupci predmet su *monopolisanja*, ekonomskog otuđivanja i tržišnih valorizovanja; oni su *roba* sui generis; štaviše, u reproduktivnoj sferi oni stiču važno svojstvo *fiksnog* kapitala i zato predstavljaju odlučnu kariku i unutrašnju „vezu budućnosti sa sadašnjošću" (Dž. M. Kejnz) — s određenim implikacijama u pogledu kretanja profita i opšte profitne stope (ppf'), periodičkih „revolucija vrednosti", „recesija" itd.;

(4) naučna proizvodnja i nova tehnologija daju relativno *trajnu* i *besplatnu* proizvodnu „uslugu" svim onim preduzećima, korporacijama i nacionalnim ekonomijama koje ih proizvodno primenjuju; one neposredno ništa ne dodaju prometnoj vrednosti običnih roba i proizvodnih usluga, ali su stvarni uzrok neminovnih diferencija u troškovima i zato sigurna i kolosalna operaciona baza *tehnološke rente* kao specifičnog savremenog oblika ekstraprofita, respective „ekstradohotka";

(5) plodovi naučno-tehnološkog razvitka *raspoređuju* se — istina, neravnomerno, neistovremeno i protivrečno — na sve aktere koji su na ovaj ili onaj način učestvovali u alimentiranju onih troškova i pri tome snosili određen rizik;

(6) egzistencija i ekonomski prosperitet privatnog preduzeća, akcionarskog društva ili korporacije u krajnjem rezultatu zavisi od tehnološkog napretka; tendencija samofinansiranja i centralizacija kreditnog kapitala — posredstvom razvijenog bankarskog mehanizma i „likvidnih tržišta" finansijskog kapitala (tržištâ vrednosnih papira ili takozvanih

[1] Sudeći po nekim strogim naučnim kriterijumima i relevantnim tehnološkim i ekonomskim parametrima, naša zemlja još pretežno spada u tu provinciju. I to ne samo zbog relativno niskog „per capita dohotka" i nedovoljnog materijalnog i kreditnog „finansijskog" kapitala, već i zbog enormne zavisnosti industrije (i reproduktivne sfere uopšte) od *uvoza* tehnoloških znanja i postupaka (licenci, patenata i drugog), kao i zbog srazmerno velikog i tendencijski rastućeg uvoza proizvodne („kapitalne") opreme, mašina i kompletnih industrijskih postrojenja. Na strateški važnom sektoru svetske konkurencije *novim tehnološkim postupcima* i proizvodnim tehnikama naše industrije i samostalni naučni instituti imaju krajnje skromnu ulogu. U svetskim relacijama to njihovo učešće je praktično „zanemarljiva veličina". Ostaje nam da se nadamo da to tako neće biti u bližoj (predvidivoj) budućnosti. „Budućnost koja je počela" za nas je praktično počela *skorije no juče*.

otvorenih novčanih tržišta) — presudne su ekonomske poluge opšteg tehnološkog i privrednog razvitka, napretka;

(7) „privatna ekonomija" orijentiše se pretežno na razvojno-tehnološka i primenjena istraživanja, dok „javni sektor", odnosno državna vlast i njena ekonomska politika finansijski „pokrivaju" i podupiru takozvana fundamentalna, čista ili „neusmerena" naučna istraživanja;

(8) neporeciva je činjenica da „originalne tehnološke inovacije" imaju strateški značaj za datu nacionalnu ekonomiju koja učestvuje u oštroj međunarodnoj konkurenciji novim proizvodima i tehničko-tehnološkim postupcima; međutim, manje je poznato da su te inovacije po pravilu skopčane s velikim finansijskim rizicima, da zahtevaju srazmerno velike investicije i da se zato povodom njih uspostavljaju novi „kompenzacioni razlozi" i odnosi, to jest izgrađuju veoma komplikovani mehanizmi osiguranja od mogućih katastrofalnih padova profita, — prouzrokovanih kakvom iznenadnom i većom „recesijom", odnosno krizom;

(9) službene statistike u nizu industrijski najrazvijenijih zemalja sveta registruju kretanja u oblasti transfera tehnologije i takozvanog *tehnološkog bilansa*. Poznato je, na primer, da Japan ima izrazito negativan „tehnološki bilans", — uporedo sa stalnim jačanjem njegove tehnološke pozicije u svetu[8] — dok SAD, nasuprot Japanu i nizu zapadnoevropskih i drugih zemalja u svetu, imaju daleko najpovoljniji bilans u razmeni „know-how". Samo iz Zapadne Nemačke SAD izvlače tehnološku rentu u visini od nekoliko milijardi dolara godišnje, i to zahvaljujući u prvom redu višegodišnjem prodoru nekoliko svojih elektronskih kompanija na zapadnoevropsko tržište.

TEHNOLOŠKE REVOLUCIJE I EKONOMSKI POLOŽAJ NAUKE

Polazna tačka industrijske revolucije XVIII stoleća bila je *mašina alatljika* („obdarena intelektualnim životom"), a njen krajnji domet, granica: mašinski sistem = fabrika, respective inokosno *privatno* preduzeće, — s izrazito ambivalentnim odnosom prema nauci i obrazovanju. Ta se revolucija odigrala na istorijskoj podlozi *najamnog rada i kapitala*, — i zato u funkciji *profita*. Ta je revolucija izvršila *„odvajanje* du-

[8] Prema službenoj statistici, u ekonomskoj 1969/70. godini japanski tehnološki bilans bio je pasivan za 97,2 milijarde jena. U toj godini japanske firme zaključile su s inostranim kompanijama i korporacijama 1.154 licencna ugovora sa rokovima dužim od godine dana i 475 ugovora sa rokovima kraćim od godine dana. Najviše ugovora otpada na industriju mašina (28,4%), elektromašinsku industriju (16,2%) i hemijsku industriju. U tim ugovorima američke firme učestvuju sa 51,8%, zapadnonemačke sa 12,7%, engleske sa 9,3%, francuske sa 5,4% itd. Taj bilans bio je izrazito pasivan i u prethodnim godinama. No, uporedo s takvim kretanjem tehnološkog bilansa u Japanu se odvijao kolosalni proces „imitacije" tehnoloških inovacija. S nekim „oplemenjenim", usavršenim tehnološkim inovacijama Japan se probio na američko i zapadnoevropsko tržište. Izvesne specifične odlike u japanskom nacionalnom karakteru i naročito intenzivan uspon japanske industrije posle drugog svetskog rata u velikoj meri su uticali na taj tehnološki i naučni progres.

Dok je to i razumljivo kod takozvanih društvenih službi, zbog još uvek važne uloge države ili sličnih rešenja za njihovo funkcionisanje, nije opravdan apsolutni primat politike i političkih tela nad ekonomikom, koja nije imala samoupravno organizovanog tela koje bi istupalo u njeno ime s onoliko autoriteta i s onakvom ulogom u rešavanju ekonomskih problema koji bi bili u srazmeri sa značajem privrede za jedno društvo. Razlozi se sastoje u bojazni od posledica koje bi autonomna privreda mogla imati po celokupnu konstituciju političkih odnosa i uticaja.

Kad su se problemi politički aktivnih rukovodećih krugova otvorili u svetlosti novih procesa demokratizacije (koja je u mnogim sferama koje određuju položaj čoveka u društvu bila nesumnjiva), kad je dalji razvoj demokratije u drugoj svetlosti postavljao i zahtevao ne samo drugačiji položaj privrede i drugih oblasti udruženog rada već i novu i promenjenu ulogu građana i demokratije izbornih procesa, postavio se u drugoj svetlosti i problem samoreprodukovanja političke elite.

Često se ističe da je značaj nacionalnog momenta u nas bio potcenjen. To je tačno. Ranije uspostavljena teritorijalno-politička organizacija nije kao prvenstven zadatak imala rešavanje nacionalnih odnosa. Da je to bila svrha, onda dosta razgranata formalna federalna struktura ne bi ostajala toliko nepopunjena odgovarajućim sadržajem. Stavovi iznošeni tokom pedesetih godina pokazuju da se smatralo da je nacionalno pitanje uglavnom rešeno. Politička organizacija koja je postojala kao formalna struktura nad zajednicama kakve su republike i pokrajine vršila je isključivo funkciju teritorijalno-političkog tela kakvo bi postojalo kao rezultat nužde za teritorijalnom podelom svake i nacionalno najhomogenije državne zajednice.

Ali, u nas je na nacionalnoj platformi sakupljen znatan politički kapital i odatle smo se susreli sa situacijom da, dok smo ranije potcenjivali nacionalni fenomen, danas smo ga svesnim političkim akcijama potencirali do takvih razmera da dovodi u pitanje mogućnost jednog racionalnog i smirenog rešavanja za naše društvo vitalnih pitanja, uključujući i samo nacionalno pitanje u smislu daljeg razvijanja ravnopravnosti i pružanja svih potrebnih materijalnih i institucionalnih garancija te ravnopravnosti, kao i isključenje mogućnosti podređivanja i sličnih odnosa. Međutim, ovde treba napomenuti da se najčešće radi o odnosima za koje nije uvek lako utvrditi da li su više tangirane uže političke grupe ili nacionalne zajednice. Trendove u ovom pravcu prati jedna intenzivna ideologizacija nacionalnog problema uz političko zaoštravanje i sa posledicom kao što je zaostajanje u rešavanju niza akutnih socijalnih i ekonomskih problema.

2. Funkcionalni aspekti federalizma bili bi brže i adekvatnije rešavani da su na vreme uočavani problemi i da se smelije išlo s reformom ne samo baze već i vrha. Ali, ti su aspekti ostali u nas gotovo sasvim nerazvijeni, a mogućnosti koje se u tom pogledu u savremenom društvu pružaju ostale su neiskorišćene.

Pre svega, različite oblasti društvenog života imaju različite zakonitosti i tendencije koje određuju odnose u tim sferama. Različiti su trendovi kretanja, različite mogućnosti društvenog uticaja i izvršavanja funkcija u tim oblastima, različite su mogućnosti i stepen poželjnog uticaja sa strane, nezavisno od unutrašnjih ili čak međudržavnih granica, različiti su nosioci funkcija i delatnosti, pa su različiti i putevi i moguće razmere njihovog povezivanja.

Ovo se odnosi naročito na privredu, koja po karakteru svoje delatnosti, bar u tržišnoj privredi, ako je tržišna, ne može voditi računa o granicama koje u stvari predstavljaju granice uticaja jedne ili druge političke elite. Ali, ispustiti privredu ispod kontrole za političku elitu bi značilo pustiti ispod kontrole ne samo značajne izvore materijalne moći već, što može imati krupnije posledice, stvoriti u društvu na samoupravnoj osnovi centre koji bi mogli početi da reflektuju na podelu političkog uticaja, odnosno na uzimanje reči u globalnoj politici.

Iz navedenih razloga u nas nisu poštovane ove specifične zakonitosti privrednih, kulturnih i drugih kretanja i veza koje niti se mogu u celini realizovati u krugu svoje političke zajednice niti u njihovoj delatnosti ima ma šta kompatibilno s jednim autarkizmom koji je nametnut političkim merama i omeđen granicama političke vlasti svakog pojedinačnog političkog centra.

Kao što su politički rezoni određivali položaj posebnih oblasti društvenih aktivnosti, uključujući i privredu, tako je bilo i sa društvenim i društveno-političkim organizacijama.

Odavno kritikovana i programski odbačena teorija o pomenutim organizacijama kao transmisijama osnovnih centara političkog odlučivanja u praksi je ipak dobro funkcionisala. I ona se po vertikalnoj podeli na teritorijalno-političke jedinice bez izuzetka sprovodila od federacije do opštine. Ovde je bilo napredaka i nazadaka tako da je ukupan rezultat ograničena autonomija društveno-političkih organizacija u pojedinim pitanjima, autonomija limitirana transmisionim odnosom prema osnovnom centru političkog odlučivanja, odnosno, kad se radi o organizacijama u federaciji, imperativnim mandatima republičkih i pokrajinskih centara.

Na svakom nivou političkog organizovanja „presecani" su svi odnosi suštinskije prirode usmereni na integrisanje ili prerastanje lokalnih okvira ukoliko ti pravci povezivanja nisu išli preko i uz potrebno učešće i doziranje mere od strane centra date političke celine. Ovo „presecanje" ne treba bukvalno shvatiti kao da je to uvek neko aktivno i svesno radio. Teritorijalna vezanost i „nadležnost" centra političkog odlučivanja u državi je neizbežna. Podelu teritorije tako da za svaki deo bude jedan centar nije moguće izbeći. To je princip na kome su organizovane sve države. Negativne posledice iznikle su, međutim, iz odnosa u kojima su sve sfere delatnosti bile stavljene u zavisnost od ovih centara nezavisno od tendencija prostiranja i povezivanja koje su svojstvene tim delatnostima — a to je ne samo etatizam i monopolizam već i svojevrstan unitarizam.

U ovakvoj, dominantnoj ulozi političke strukture i političke organizacije treba tražiti osnovni razlog za situaciju u kojoj privreda nije povezana, u kojoj je zatvaranje u date političke granice normalna i zakonita pojava. U tome je objašnjenje što toliko pominjan uticaj radnika, proizvođača, samoupravljača van njihovih radnih organizacija, kao ni uticaj profesionalnih, pa i sindikalnih organizacija van najuže radne i životne sredine, nema onakvog efekta kakav se često čuje da je poželjan.

Stanje u političkim odnosima ima jedan od najosnovnijih uzroka u tome što nismo izvršili demokratizaciju društvenih odnosa u meri koja bi široke slojeve samoupravljača i građana dovela u položaj da bitno utiču na zauzimanje i formulisanje stavova i odluka i da političke elite budu pod opštom kontrolom onih u čije ime istupaju. Čak smo građane kao nosioce političke aktivnosti, a svi su samoupravljači i građani, sistematski lišavali uticaja na nivoe iznad lokalnih zajednica. Nismo, dakle, sistem demokratskih odnosa razvili do stepena u kome bi bila isključena mogućnost samopostavljanja od strane birokratskih vrhova. Nismo na vreme izvršili demokratsku i samoupravnu političku institucionalizaciju društva.

U pogledu neuspeha funkcionalnog povezivanja osnovnih segmenata društva, posebno privrede, njene parcijalizacije, odsustva širih poteza koji bi prevazilazili i jugoslovenske granice i iznad svega odsustva onih odnosa koji bi od privrede činili autonoman politički faktor (a nema razloga da se u privrednike a priori sumnja, a u politička rukovodstva a priori veruje) — jedan od osnovnih razloga leži u tome što nismo uspeli da proklamovane principe o tržišnoj privredi zaista i ostvarimo ili da se bar u granicama mogućnosti i opštih potreba za to zalažemo. Velik broj pretpostavki takve tržišne privrede, kad treba da se oslobode zakonskih normi ili ideološkog tabua, uvek nanovo izaziva povike u kojima se operiše celokupnim ideološkim arsenalom.

III

U svetlosti nedovršenih procesa demokratizacije i uspostavljanja tržišne privrede može se pretpostaviti da će napred pomenuti odnos između osnovnog centra političkog odlučivanja i svih ostalih „društvenih faktora“ u novim odnosima redistribucije političke moći između federacije i republika biti uglavnom reprodukovan, s tim što će na nivou federacije dolaziti do razlika uslovljenih razlikama u stavovima republičkih centara moći.

U vezi sa tim teritorijalni aspekti političkog organizovanja dobiće dalje na značaju jer će biti podržani nacionalnim razlozima. Činjenica da ovaj tip organizovanja uvek podrazumeva hijerarhijski odnos može takođe imati određenih posledica po odnose republika — opština, odnosno pokrajina — opština.

Spoj ove dve komponente — redistribucije moći i prevladavanja teritorijalno-političkih principa organizacija — u eventualnom nedostatku efikasnih instrumenata za obezbeđenje jedinstvenog tržišta logično će voditi daljem zatvaranju u političke okvire.

Stoga su perspektive funkcionalnog organizovanja u neposredno predstojećem periodu male, a u ovakvoj situaciji i odnosi ekonomskih subjekata iz različitih političkih jedinica mogu biti uplivisani više političkim nego ekonomskim motivima.

Da bi funkcionalno povezivanje na samoupravnim osnovama u najširem smislu moglo da dođe do izražaja, bilo bi potrebno, a radi svih poznatih prednosti to bi bilo i poželjno, da se izvrše dosta duboke promene. Na prvom mestu takozvano samoupravno organizovanje privrede moralo bi da se obezbedi ukidanjem svih onih danas postojećih prepreka u sistemu koje to onemogućavaju. Trebalo bi privredu zaista učiniti autonomnom — promenom prakse i pravnih normi po kojima su takozvane društveno-političke zajednice, odnosno njihova rukovodstva, najčešće u položaju da dominiraju privredom.

Drugi smer promena trebalo bi da se kreće u pravcu afirmisanja veće slobode organizovanja građana i proizvođača, omogućavanja da se na socijalističkoj osnovi i socijalističkom programu Saveza komunista razvija politička struktura koja ne bi sledila zakone uniformnog organizovanja i transmisionog položaja, već zavisno od konkretne oblasti i ciljeva koji se takvim organizovanjem žele unaprediti.

Treći smer reforme sistema trebalo bi da ide u pravcu stvaranja uslova za prevazilaženje političkog monopola i monocentrizma, a da se na bazi društvenog dogovaranja i postignutog konsensusa zainteresovanih ostvaruje povezivanje koje je funkcionalno i podređeno funkciji, a ne formalizovano, teritorijalno-političko.

Vojin Hadžistević

RADNIČKA DEMOKRATIJA I BIROKRATIJA

„Oslobođenje radničke klase mora biti delo same radničke klase“ (Marks).

I

Pre sto godina, 18. marta 1871. godine, pariski radnici su „shvatili da je njihova najviša dužnost i apsolutno pravo da postanu gospodari svoje sudbine, uzimajući *vlast u svoje ruke*“. Vršeći je *skromno, savesno i valjano*“, oni su na delu opovrgli sve sumnje u sposobnost da sami upravljaju društvom.[1]

Pariska komuna je bila *„vlada radničke klase“*, vlast radnika od strane samih radnika, *„politički oblik“* pod kojim se moglo izvršiti *„ekonomsko oslobođenje rada“ (radničke klase)*. A „kad se rad jednom oslobodi“ — to jest kad se radnik jednom oslobodi (uzimajući vlast u svoje ruke i koristeći je za svoje ekonomsko i duhovno oslobođenje) — „onda će *svaki čovek* postati *radnik* i *proizvodni rad* će prestati da bude *klasna osobina*“. U tome je „prava tajna“ Pariske komune.[2]

Da bi *svaki čovek* postao *radnik* i da bi *svaki radnik* mogao postati (koliko sam želi i koliko mu dozvoljavaju prirodne sposobnosti) *upravljač* radom i društvom i *duhovni stvaralac* — čime se ukida dosadašnji način delatnosti i afirmišu svestrano razvijene ljudske ličnosti i slobodna zajednica udruženih proizvođača — zato radnička klasa mora uzeti *vlast u svoje ruke*.

Zato — da bi je iskoristila za postizanje *svojih viših* i ujedno *opštedruštvenih ciljeva*, a ne da bi je ovekovečila — radnička klasa mora vlast, pošto je jedanput već osvoji, držati u svojim rukama *sve do kraja socijalizma*. Zato je mora obezbediti od svih mogućih uzurpatora. A to mogu biti ne samo svrgnuti kapitalisti. *„Da ne bi izgubila svoju tek izvojevanu vlast“*, radnička klasa se mora *„osigurati protiv svojih vlastitih predstavnika i činovnika“*. To je ono što je Engels smatrao da se

[1] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, I, „Kultura“, Beograd, 1949, str. 493. i 501. (podvukao V. H.).
[2] Isto, str. 500. (podvukao V. H.).

mora povodom 20-godišnjice Pariske komune dodati onome što je Marks već napisao u *Građanskom ratu u Francuskoj.* To je ono što se i danas povodom 100-godišnjice Pariske komune mora posebno istaći.[3]

Radnicima vlast mogu preoteti i njihovi vlastiti predstavnici i činovnici. Moguća je ne samo buržoaska već i *birokratska kontrarevolucija.* Jer razvlašćivanje radnika je kontrarevolucionaran čin nezavisno od toga ko je taj koji ih lišava vlasti.

Pariska komuna, prva velika radnička revolucija, podlegla je pod udarcima buržoaske kontrarevolucije. No, njene ideje, odnosno principi njene prakse, i danas žive i predstavljaju u mnogo čemu nedostignut ideal. I to uprkos tome što postoji toliko zemalja u kojima je radnička revolucija, kako se smatra, uspela.

Radnička revolucija — ili, što znači isto, socijalizam — jeste faza društvenog razvitka u kojoj radnici preuzimaju sve više *neposredno* u svoje ruke funkcije *upravljanja radom i društvom* i tako — ukidajući staru društvenu podelu rada i vraćajući proizvođačima sve što im je u starom klasnom društvu u materijalnoj, političkoj i duhovnoj sferi bilo otuđeno — *ukidaju sebe kao klasu i afirmišu slobodnu zajednicu udruženih proizvođača.*[4]

Međutim, mada je od početka radničkih revolucija koje se smatraju uspelim prošlo već toliko vremena, ipak se radnička klasa u postojećim socijalističkim zemljama, izuzev u Jugoslaviji, i danas bavi samo određenim, uglavnom izvršilačkim funkcijama u materijalnoj sferi kojima se bavila i ranije, u starom klasnom svetu.

Sovjete radničkih deputata — zametak ruskog oblika radničkog samoupravljanja — ugušila je Staljinova birokratija. Druge socijalističke zemlje kopirale su političko i ekonomsko uređenje kakvo je Staljin uspostavio posle praktičnog izvlašćivanja sovjeta i njihovog pretvaranja u ekspozituru birokratije. Tako je danas u tim zemljama *upravljanje radom i društvom* — donošenje glavnih ekonomskih i političkih odluka — u rukama *isključivo države.*

Naravno, moguće je i *posredno* radničko upravljanje *preko države.* Ono je, štaviše, i nužno sve do potpune afirmacije slobodne zajednice udruženih proizvođača. Ali jedna je stvar kada se ono *kombinuje s neposrednim upravljanjem,* s tim da ovo poslednje stalno *jača,* a druga kad *neposrednog uopšte nema.* Naime, kada se i posle toliko godina od početka revolucije posredno radničko upravljanje nije počelo kombinovati

[3] Isto, str. 460. (podvukao V. H.).

[4] Upravljanje radom je samo kraći izraz za upravljanje proizvodnjom i raspodelom ne samo u fabrikama i njihovim asocijacijama (u okviru pojedinih grana i privrede u celini) nego i u teritorijalnim društvenim zajednicama. Utoliko je upravljanje radom jednim delom ujedno i upravljanje društvom. Upravljanje društvom je kraći izraz za upravljanje društvenim poslovima (što je, inače, stvar države) kako u sferi materijalne proizvodnje tako i u ostalim sferama društvenog života. Utoliko je i upravljanje društvom jednim delom ujedno i upravljanje radom. Kada se negde govori posebno o jednom, a posebno o drugom, onda se ne misli da se može jedno od drugog odvojiti. Time se želi samo naglasiti da bez oba ta bitna i nerazdvojna momenta nema istinskog radničkog samoupravljanja i samooslobađanja.

sa neposrednim, nije se mogla izbeći ni promena njegovog prvobitnog karaktera. Takvo, *isključivo posredno* radničko upravljanje moralo je vremenom *izgubiti karakter stvarno posrednog radničkog upravljanja* radom i društvom i *pretvoriti se u birokratsko upravljanje radnicima.* Kao takvo ono nije više *ni najniži oblik* radničkog upravljanja radom i društvom.

Profesionalni predstavnici i činovnici radničke klase i socijalistička birokratija nisu, dakle, identični pojmovi. Ovu čine *samo oni* profesionalni predstavnici i činovnici radničke klase koji zbog *svojih posebnih interesa zanemaruju stvarne interese radničke klase.* A njih ona — birokratija — najteže pogađa kada u ime radničke klase, a *na račun njene svestrane samodelatnosti,* obavlja i one funkcije upravljanja radom i društvom *koje u datom momentu može i mora da obavlja radnička klasa sama, neposredno.*

Dok su profesionalni predstavnici radničke klase nužni — budući da je ukidanje podele materijalnog rada i političke delatnosti, odnosno odumiranje države, duži društveni proces — dotle birokratija nije nužna, budući da postoje efikasna sredstva (za svoje vreme i uslove otkrila ih je već Pariska komuna) kojima radnička klasa može sprečiti pretvaranje svojih predstavnika u birokratiju.

Svodeći svestranu (političku, ekonomsku i duhovnu) emancipaciju radničke klase samo na političku i reducirajući ovu dalje samo na zbacivanje kapitalističkog jarma, birokratija *skriva fundamentalni problem socijalizma* — kako da *radnici stvarno upravljaju radom i društvom* — i stvara *iluziju,* kao jedan od bitnih uslova svoje egzistencije, da je revolucija već sasvim uspela i da se dalje razvija na najbolji mogući način. Svako obavlja „svoj" deo „prirodno" podeljenog „zajedničkog" posla. Radnici rade, a njihovi predstavnici i činovnici upravljaju...

II

Pred pravom i dužnošću radnika „da postanu gospodari svoje sudbine, uzimajući *vlast u svoje ruke"* isprečila se nova prepreka: *socijalistička birokratija.* Njeno savlađivanje zahteva visoku revolucionarnu svest i svakodnevnu, žilavu borbu radnika.

U opštem nastojanju radnika svih socijalističkih zemalja da *svoju revoluciju dalje razvijaju i produbljuju* — da nakon detronizacije kapitalista uspostave u fabrikama i društvu *svoju neposrednu vlast* kao instrumenat svoje i opšteljudske emancipacije — prvi stvaran i značajan, mada tek početni, rezultat zabeležila je samo radnička klasa Jugoslavije. Posle pet godina *isključivo posrednog* upravljanja preko države ona je, na inicijativu i uz podršku svoje avangarde, stvorila *fabričke radničke savete,* a dve godine docnije i *skupštinska veća proizvođača* — prve kao specifičan oblik svog ekonomskog samooslobađanja i *neposrednog upravljanja radom,* a druge kao specifičan oblik svog političkog samooslobađanja i *neposrednog upravljanja društvom.* Uz to ona je uspostavila princip, koji ima izvanredan revolucionarni značaj, da funk-

cije u organima radničkog samoupravljanja u političkoj sferi *ne oslobađaju radnike njihove obaveze proizvodnog rada.*[5]

Na taj način je jugoslovenska radnička klasa počela da prevazilazi *isključivo posredno* radničko upravljanje — *najniži oblik* radničke demokratije — i da afirmiše *neposredno* radničko upravljanje, koje zajedno sa posrednim i uz stalno jačanje na račun posrednog predstavlja *viši oblik* te demokratije. Time je ona zabeležila bitan napredak na polju poradničavanja i podruštvljavanja proizvodnih sredstava i politike, na polju odumiranja države i negiranja birokratije, na polju ukidanja radničke klase i afirmacije slobodne zajednice udruženih proizvođača.

Jugoslovenski oblik radničke demokratije, koji se počeo afirmisati s radničkim savetima i većima proizvođača, nije *viši oblik* radničkog upravljanja radom i društvom samo u odnosu na prethodni stupanj vlastitog razvitka. On je to i u odnosu na *sovjetski oblik* „diktature proletarijata" (u Staljinovoj interpretaciji) — kao i u odnosu na sovjetsku „opštenarodnu državu" (inaugurisanu novim Programom KPSS) — mada ga birokratija i danas smatra ne samo *jedinim,* za sve *obaveznim,* nego i *sasvim razvijenim,* dakle *najvišim* oblikom diktature proletarijata (radničke demokratije).[6]

Sovjeti *radničkih (rabočih)* deputata iz Lenjinovog doba — zametak *ruskog oblika* neposrednog radničkog upravljanja radom i društvom — degenerisali su se u Staljinovo vreme u sovjete *radnog naroda (trudjaščihsja),* koji su sasvim u rukama svojih birokratskih izvršnih organa. Od tada sovjeti nemaju više *ni karakter posrednog* radničkog upravljanja. Sa gledišta svog političkog i socijalnog sadržaja oni su instrument *diktature birokratije,* čiji objekt su pre svega sami radnici.

Da bi sovjete prikazao kao *uopšte jedini i najviši oblik* radničke vlasti, Staljin se 1924. godine poziva na Lenjinove reči iz 1917. godine. Po njima, kako ih on navodi, republika sovjeta nije samo „oblik višeg tipa demokratskih ustanova... nego i *jedini* oblik sposoban da obezbedi najbezbolniji prelaz u socijalizam". Pri tome, podvlačeći reč „jedini", on ispušta deo rečenice — „u poređenju s običnom, buržoaskom republikom s ustavotvornom skupštinom" — iz koga se vidi da je tu reč o sovjetima kao *tada* jedinoj radničkoj, odnosno *ruskoj alternativi* buržo-

[5] U odnosu na upravljanje fabrikama i društvom preko države radničko samoupravljanje je oblik neposrednog radničkog upravljanja. Kad se samoupravljanje posmatra samo za sebe, mogu se formalno-pravno razlikovati oblici „posrednog" (predstavničkog) i „neposrednog" (kolektivnog) radničkog upravljanja. Dok su radnički saveti i veća proizvođača formalno-pravno oblici „posrednog", dotle su oni stvarno, sa gledišta njihovog političkog i socijalnog sadržaja, oblici neposrednog radničkog upravljanja.

[6] Mada ni posle Staljina nije učinjen nikakav napredak u pogledu neposrednog učešća radnika u upravljanju društvom, govori se da je sovjetska vlast stupila u jednu još višu fazu: „Diktatura proletarijata je izvršila svoju istorijsku misiju i s gledišta unutrašnjeg razvitka prestala je da bude nužna u SSSR. Država koja je nastala kao država diktature proletarijata pretvorila se u novoj, savremenoj etapi u opštenarodnu državu, u organ izražavanja interesa i volje čitavog naroda" (*Program Komunističke partije Sovjetskog Saveza,* IPLSJ, Moskva, 1961, str. 97).

askoj parlamentarnoj republici. To mu je bilo potrebno da bi mogao tvrditi i sledeće: „Pariska komuna je bila *zametak* tog *oblika*. Sovjetska vlast je njegov *razvitak i završetak*."[7]

U stvari, za Lenjina su sovjeti samo *„specifični, nacionalni"*, *„ruski oblik* proleterske diktature" — koju „radnici celog sveta simpatišu... baš zato što vide u njoj *proletersku* demokratiju" — a buržoaskodemokratska parlamentarna republika je „ispod republike *tipa komune* ili *tipa sovjeta*". Lenjin, dakle, razlikuje Komunu i sovjete kao *dva specifična, nacionalna oblika* (reći će i: „tipa") radničke vlasti.[8]

Međutim, proglašavajući sovjete *jedinim oblikom* radničke vlasti, Staljin *izjednačava* Komunu i sovjete *kao oblike* radničke vlasti. Za njega to nisu *dva posebna politička oblika* koji imaju *istu socijalnu sadržinu* — radničku vlast (što su sovjeti u prvim danima zaista bili) — već *jedan politički oblik* na dva različita razvojna stupnja. Komuna je „zametak", a sovjeti „razvitak i završetak" *tog oblika*. Birokratija i danas zastupa to gledište, mada su sovjeti — bez svog prvobitnog revolucionarnog sadržaja — daleko ispod Komune.

Bez obzira na to koliko je to nepoznavanje, a koliko ignorisanje dijalektike, Staljinovi ideološki sledbenici takođe brkaju, kad su posredi interesi birokratije, sadržinu i formu diktature proletarijata i pri tome daju faktički prednost formi. Stoga će oni optužiti za napuštanje diktature proletarijata sve one koji ne slede slepo njihovu političku praksu. Dok je Komuna još „dobro" prošla, pošto je Staljin tretira kao „zametak" sovjetskog oblika vlasti, dotle njegovi ideološki sledbenici radničko samoupravljanje u Jugoslaviji ne „priznaju" ni za najniži stupanj radničke vlasti.

Ako diktatura proletarijata ima različite forme ali istu sadržinu, i ako *neposredno* radničko upravljanje obezbeđuje dominantnu poziciju radničke klase u vlasti i demokratiju za radnike efikasnije nego *posredno*, onda je diktatura proletarijata, u ovoj ili onoj meri, na delu u Jugoslaviji, nezavisno od toga što se same reči „diktatura proletarijata" ovde ne čuju tako često kao tamo gde je uopšte nema. Stoga što je jugoslovenska radnička demokratija počela prevazilaziti svoj početni razvojni stupanj, i što u ovom času najveće teškoće razvitku revolucije ne zadaju ostaci svrgnute buržoazije, već birokratija, nema potrebe da se naglašava ono što je radničko samoupravljanje za neznatan deo društva. Za njega je ono *„diktatura" i „nasilje"*. Za radničku klasu, i one koji shvataju i prihvataju istorijsku neminovnost njenog političkog vođstva, dakle za najveći deo društva, ono je *demokratija i sloboda*. Ta strana radničkog samoupravljanja — i diktature proletarijata — *demokratija i optimalna sloboda* za ispoljavanje *svih socijalističkih inicijativa*, a pre svega *za radnike*, mora se isticati utoliko pre što su se upravo zbog njihovog

---

[7] J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, „Kultura", Beograd, 1946, str. 44. (podvukao V. H.); V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, II/2, „Kultura", Beograd, 1950, str. 52.

[8] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, II/2, str. 38, 45. i 54. (podvukao V. H. — sem reč „proletersku", koja je podvučena u originalu).

odsustva u nekim socijalističkim zemljama potvrdila najcrnja strahovanja klasika marksizma od birokratije.

III

Mada tek na svom početku, *neposredno* radničko upravljanje *radom i društvom* u Jugoslaviji pokazalo je da se radnička revolucija ne sme zaustaviti na svojim prvim, *etatističkim* rešenjima problema ostvarivanja autentične radničke vlasti i upravljanja nacionaliziranim proizvodnim sredstvima.[9]

Sa stvaranjem *fabričkih radničkih saveta* — prvih organa radničkog samoupravljanja u *materijalnoj* sferi — potvrdila se aktuelnost upozorenja klasika marksizma da je nacionalizacija proizvodnih sredstava tek prvi čin u procesu njihovog *poradničavanja i podruštvljavanja.* „Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u državne ruke — govorio je Tito 1950. godine — još nije... ostvarena akciona parola radničkog pokreta *„Fabrike radnicima"*." A to „nije neka apstraktna propagandistička parola, već takva koja ima u sebi dubok sadržajni smisao. Ona sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u proizvodnji... i — prema tome — može se i mora ostvariti u praksi"[10].

Sa stvaranjem *skupštinskih veća proizvođača* — prvih organa radničkog samoupravljanja u *političkoj* sferi — potvrdila se aktuelnost upozorenja klasika marksizma o neophodnosti političkog samoorganizovanja radničke klase i obezbeđivanja od birokratije. Pojava tih veća posvedočila je da je počela sazrevati svest radničke klase o potrebi *poradničavanja i podruštvljavanja politike,* o neophodnosti da se socijalistička država od samog početka organizuje tako da posle nacionalizacije proizvodnih sredstava može odmah početi da prenosi *neposredno na radnike ne samo funkcije upravljanja fabrikama nego i funkcije upravljanja društvom u celini.*

Kao što se podržavljenjem proizvodnih sredstava ne ostvaruje njihovo poradničavanje, odnosno parola „Fabrike radnicima", tako se ni formiranjem državnog aparata, koji čine profesionalni predstavnici i činovnici radničke klase, ne ostvaruje *autentična vlast radnika,* istinska diktatura proletarijata. A ni parola *„Vlast radnicima"*, koja se radi

[9] Kada je reč o fabričkim radničkim savetima i skupštinskim većima proizvođača kao posebnim oblicima radničkog samoupravljanja u ekonomskoj i političkoj sferi, onda je reč pre svega o novim — radničkim — proizvodnim i društvenim odnosima, koji su tim oblicima inaugurisani. Ti odnosi mogu biti rezultat samo revolucionarne borbe radničke klase, a ti saveti i ta veća su samo jedan od oblika te borbe za afirmaciju tih odnosa. Ako se negde naglašava da su jedni ekonomski, a drugi politički oblici, onda se ne misli da se oni mogu razdvojiti niti se misli da se može povući oštra granica između ekonomskog i političkog. Time se želi istaći da samo sinhronizovana akcija na oba ta „fronta" može dovesti do željenog rezultata, do ekonomskog i političkog samooslobođenja radničke klase.

[10] J. B. Tito, *Borba za socijalističku demokratiju,* V, „Kultura", Beograd, 1953, str. 9. (podvukao V. H.).

širine revolucionarnog pokreta ne ističe u prvi plan, nije neka samo propagandistička parola niti protivreči drugim parolama o učešću svih članova društva u vlasti, budući da je samo vlast radnika istinski put ka vlasti svih. Ona izražava bitan interes radničke klase, sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u političkoj sferi, gde državni aparat čini samo jednu, ali ne i glavnu komponentu diktature proletarijata, pa je radnička klasa takođe mora ostvariti u praksi ako zaista želi da razvija svoju revoluciju i odnese pobedu nad birokratijom.

Formiranjem *profesionalnog državnog aparata* može se ostvariti vlast *u ime radnika* i vlast *za radnike*, ali ne i ono glavno. Ne može se ostvariti vlast *samih radnika*, vlast koju radnici vrše *neposredno*, vlast čiji je *stvarni subjekt stvarno radnik*. Istinska vlast radnika ne može se ostvariti čak ni u slučaju kada bi taj aparat bio sastavljen samo od lica koja su pre stupanja u njega bila aktivni radnici. Jer, kad neko lice *prestane da se bavi proizvodnim radom* i postane *isključivo profesionalni predstavnik* radničke klase, onda ono menja svoj društveni položaj i *objektivno prestaje da bude radnik*. Vlast koju u ime radnika vrše profesionalni predstavnici radničke klase — bilo da su pre toga bili radnici ili ne — može u prvi mah da doprinosi revoluciji i socijalizmu. Ali, ukoliko potraje duže nego što je nužno, ona se pretvara u birokratiju, u vlast nad radnicima, u kočnicu revolucije i socijalizma.

Radničko samoupravljanje je oblik ostvarivanja stvarne vlasti radnika i ujedno brana protiv birokratije. Primena principa da izbor u organe radničkog samoupravljanja u političkoj sferi *ne oslobađa radnika njegove ranije obaveze proizvodnog rada* — čiji revolucionarni značaj još nije dovoljno shvaćen i istaknut — omogućava da takav politički funkcioner ostaje i dalje aktivan radnik. Primena principa da *takav politički funkcioner sredstva za život stiče svojim proizvodnim radom, a ne političkom delatnošću* — što je svojevrsna primena principa „radničke nadnice“ za političku delatnost — suzbija karijerizam i onemogućava pretvaranje političke funkcije u materijalnu privilegiju. U osnovici tih principa su ideje do kojih su Marks i Engels došli izučavanjem revolucionarne prakse Komune. Njihova primena, u sadejstvu sa drugim principima Komune, jeste u datim uslovima *najadekvatniji način ostvarivanja autentične radničke valsti i najefikasnija brana protiv birokratije.*

Mogu profesionalni predstavnici i činovnici radničke klase voditi takvu politiku kakvu bi vodili i sami radnici — pretpostavimo da je to moguće — pa ipak se neće ostvariti ono na šta cilja autentična radnička vlast. Krajnji cilj radničke revolucije nije puko menjanje subjekta vlasti. Ostvarivanjem parole „Vlast kapitalistima“ — koja se kamuflira parolama o suverenosti naroda, a koja je u stvari pravi cilj buržoaske revolucije — *vrši se samo nova društvena podela rada.* Namesto feudalaca, ranijih nosilaca političke delatnosti, dolaze kapitalisti. Namesto kmetova, ranijih nosilaca materijalnog rada, dolaze najamni radnici. Menjaju se, dakle, oblik osnovne društvene podele rada, nosioci glavnih društvenih uloga, spoljni izgled osnovnih društvenih klasa, ali sam *način*

delatnosti ostaje netaknut. Ostaje međuklasna podela materijalnog rada i političke delatnosti. Ostaje klasna podela društva.

Ciljevi radničke revolucije su bitno drukčiji. Radnička klasa ne gradi društvo u kome će se jedni baviti materijalnim radom, drugi političkom delatnošću, a treći duhovnim stvaranjem. *U radničkom društvu materijalni rad, politička delatnost i duhovno stvaranje* će biti samo različiti *momenti ispoljavanja svestrano razvijenih ličnosti udruženih radnika (proizvođača).* Za razliku od prećašnjih revolucija, kojima se vršio prelazak ropstva u feudalizam i feudalizma u kapitalizam, radnička revolucija cilja na *ukidanje dosadašnjeg načina delatnosti,* na ukidanje društvene podele rada. Bez toga nema ostvarenja onih njenih *krajnjih ciljeva.* Nema samooslobađanja radničke klase. Nema ukidanja klasnog društva i države. Nema slobodne i svestrano razvijene ljudske ličnosti. Nema stvarne ljudske zajednice — nema slobodne zajednice udruženih proizvođača. Te ciljeve može ostvariti samo autentična radnička vlast. U tome je *najdublji* smisao ostvarenja takve vlasti.

IV

Kad su kapitalisti u revoluciji lišeni vlasti i fabrika, kad je formiran profesionalni državni aparat sa zadatkom da radom i društvom upravlja u ime cele klase — i kad su na rukovodeća mesta u njemu došli radnici i stari „profesionalni revolucionari", kao i drugi radnicima odani kadrovi — svim akterima revolucije je izgledalo da su svedoci i činioci *istinske i potpune istorijske smene klasa,* da su *na taj način* radnici *stvarno stupili na mesto kapitalista,* da je *na taj način* upravljanje radom i društvom *stvarno i definitivno prešlo u ruke radnika.* Niko nije ni pomišljao da bi se autentična vlast radnika mogla i morala ostvariti na neki drugi, *adekvatniji način.* Niko nije mislio na to šta može i šta mora biti sa radnicima koji su tada postajali *profesionalni državni i politički funkcioneri.* Niko nije mislio da bi oni svoje *nove političke funkcije* morali da obavljaju *uporedo sa svojim starim radničkim poslovima* — ako se želelo da ostanu i dalje radnici i da radom i društvom upravljaju stvarno radnici. Jer, ostavljajući svoje stare poslove, oni su *prestajali da budu radnici.* Posvećujući se isključivo novim političkim funkcijama, oni su se pretvarali u *profesionalne predstavnike i činovnike radničke klase.*

A profesionalne predstavnike i činovnike radničke klase od birokratije *deli — samo jedan korak.* Nezavisno od toga što misle da postupaju na najbolji mogući način u interesu klase, oni postaju birokrate *onoga časa u kome propuste da na klasu prenesu* one funkcije upravljanja radom i društvom koje ona u tom času *može i mora* da obavlja *neposredno.* Međutim, u momentu detroniziranja kapitalista nije se imala prava predstava o socijalističkoj birokratiji. Zamišljala se onako kako su je predstavljali oni koji su tada upravljali Sovjetskim Savezom. A oni je, naravno, nisu videli u sebi, u svom odnosu prema klasi, već su je

svodili na pojedince u državnom aparatu i na njihov „birokratski odnos" prema pojedincima koji su od tog aparata tražili zaštitu ili realizaciju nekog svog prava. Ali posle nekoliko godina upravljanja *isključivo preko državnog aparata* počelo se postepeno shvatati šta je to zapravo socijalistička birokratija. Uočena je opasnost da se taj aparat od instrumenta *posrednog radničkog upravljanja* u materijalnoj i političkoj sferi pretvori u instrument *birokratskog upravljanja radnicima.* U takvim okolnostima počeo se stvarati specifični, jugoslovenski sistem radničkog samoupravljanja — radnički saveti u materijalnoj i veća proizvođača u političkoj sferi.

Međutim, jedno je otkriti *nove, više oblike radničke vlasti,* a drugo obezbediti u praksi njihov optimalni razvitak. Sudbina diktature proletarijata u nekoj zemlji ne zavisi prvenstveno od takvih otkrića. Specifični oblici radničkog samoupravljanja koje su otkrili Komuna i oktobarska revolucija prethode Staljinovoj birokratiji. U stvari, novo i revolucionarno, što tek stupa na istorijsku scenu — kao što je slučaj s radničkim samoupravljanjem — ne može odmah, u svim uslovima, da nađe dovoljno snage u samom sebi da bi moglo od svog prvog trenutka obezbediti nesmetano delovanje objektivnih zakonitosti vlastitog razvitka. U takvim momentima uticaj različitih društvenih grupa može biti presudan. Jer ne samo da svaka drukčije zamišlja njegov razvitak, već neke nastoje da ga usmere i u suprotnom pravcu od onog kome njegovi autentični socijalni nosioci teže. Stoga u njegovom prvom dobu često dolazi do privremenog menjanja tempa, a nekad čak i glavnog pravca razvitka. To je, svakako, glavni razlog cik-cak linije razvitka novog. No, do toga ponekad dolazi u izvesnoj meri i stoga što u prvi mah nije uvek ni teorijski jasno kako bi novo trebalo da se razvija u praksi.

Od takvih teškoća nije moglo biti imuno ni radničko samoupravljanje u Jugoslaviji. Mada se radilo o ostvarivanju jedne iste ideje u dvema oblastima društvenog života, ipak se neposredno radničko upravljanje *društvom* nije razvijalo istim tempom i intenzitetom kao neposredno radničko upravljanje *radom.* Štaviše, u jednom momentu ono je počelo da *gubi svoju suštinsku orijentaciju* i da *nazaduje.* Ali ne samo to. U takvim okolnostima integralno radničko samoupravljanje (u materijalnoj i političkoj sferi) počelo se svoditi u teoriji — koja izražava određene tendencije u praksi — samo na njegovu materijalnu (ekonomsku) komponentu, na neposredno radničko upravljanje *radom,* pri čemu se ni ono samo ne obuhvata u svoj svojoj celini. A njegova druga, politička komponenta, neposredno upravljanje *društvom* u njegovoj celini, počela se sasvim ispuštati iz vida.

A reducirati integralno radničko samoupravljanje samo na njegovu ekonomsku komponentu — uz to još svedenu samo na jedan deo akumulacije i na okvire fabrika, sa odgovarajućim prazninama u okviru privrednih grana i privrede u celini — ne znači samo onemogućavati radnike da se afirmišu i *kao politički subjekt.* To ujedno znači i onemogućavati radnike da se stvarno afirmišu *kao ekonomski subjekt* i osuditi neposredno upravljanje radom — u okviru fabrika, privrednih

grana i privrede u celini — da stagnira na jednom niskom i nezadovoljavajućem nivou. Zanemariti političku komponentu integralnog radničkog samoupravljanja znači dovesti u pitanje i ono što je već ostvareno i u samim fabrikama. Samoupravljanje u *fabrikama* je rezultat *političke* akcije radničke klase. Samo nastavljanjem i snaženjem te akcije, koja je sa stvaranjem veća proizvođača dobila nov kvalitet, može se ono dalje učvrstiti i razviti.

Ako se, dakle, želi *svestrana emancipacija* radničke klase, i ako je napredak radničkog samoupravljanja u političkoj sferi u ovom času glavni uslov napretka radničkog samoupravljanja u *materijalnoj* sferi, kao i radničkog samoupravljanja u celini, onda je nužno novo, radikalnije *poradničavanje politike.*

Prvo, što je, verovatno, čvorna tačka celog problema, a u šta se ovde ne ulazi bliže, nužno je *radikalnije poradničavanje foruma Saveza komunista.* U svim tim forumima radnici bi morali imati *apsolutnu većinu,* a svoje partijske funkcije obavljati *uporedo sa funkcijama u materijalnoj sferi.* Veličina, organizacija i metod rada tih foruma bi se morali prilagoditi takvoj njihovoj strukturi.[11]

Drugo, o čemu se ovde bliže raspravlja, nužno je *radikalnije poradničavanje najviših organa vlasti.* Ono je počelo stvaranjem posebnog skupštinskog doma radničke klase (udruženih proizvođača) u dvodomim skupštinama, ali je docnije, sa stvaranjem petodomih skupština i sužavanjem uloge tog *neposredno radničkog* skupštinskog doma — privred-

---

[11] Za delatnost foruma SKJ je najbitnije da obezbeđuju vodeću ulogu istorijskih interesa radničke klase. A jedan od najsigurnijih načina za to jeste odlučujući neposredan uticaj radnika u samim tim forumima. Ukoliko odluke foruma kojima se cilja na ostvarenje tih interesa imaju dalekosežniji značaj, utoliko je neposredno učešće radnika u tim forumima neophodnije. Preobražaj Saveza komunista, koji je presudan za aktuelnu društvenu reformu, pretpostavlja veći broj radnika ne samo u bazi već i u svim forumima SKJ. U stvari, već iz fundamentalnog marksističkog stava da oslobođenje radničke klase mora biti delo same radničke klase sledi i stav o neophodnosti odlučujućeg neposrednog učešća radnika u svim forumima SKJ. Tu se ne radi o tome da li radnici mogu ili ne mogu (smeju ili ne smeju) imati poverenje u svoje forume, već o tome da su radnici ne samo najbolji izvršioci nego i stvaraoci svoje radničko-partijske politike. Revolucionarni instinkt radnika, koji je samo njima svojstven budući da mu je koren u njihovom objektivnom položaju u društvu — zato oni i jesu „izvršioci" istorije u ovoj fazi društvenog razvitka — često je nezamenljiv „kompas" u traganju za najadekvatnijim putevima revolucije i socijalizma. Ako je klasna borba u uslovima teškog ilegalnog rada pre revolucije mogla dati čitavu plejadu radnika u najviše forume KPJ, onda postojeća samoupravna revolucionarna praksa nije ništa manje bogat izvor partijskih rukovodilaca radnika, koji, postajući partijski funkcioneri, ne prestaju biti ujedno i aktivni radnici. Takva revolucionarna praksa je kovačnica takvih radničkih kadrova. Ali i takvi radnički kadrovi su kovači takve revolucionarne prakse. Jedno bez drugog ne ide. Zato SKJ mora u isti mah voditi borbu i za afirmaciju takve prakse i za uvlačenje takvih kadrova u sve svoje forume. (Podrobnije o preobražaju SKJ u prilozima: *Emancipacija udruženih proizvođača i Savez komunista,* „Socijalizam", br. 10/66. i *Sredstva Pariske komune i udruženog proizvođača Jugoslavije protiv birokratije, Komunisti i samoupravljanje,* FPN, Zagreb, 1967, str. 141—158.)

nog veća koje je stupilo na mesto ranijeg veća proizvođača — doživelo *ozbiljan i neželjen nazadak.*

Bez snažnog *skupštinskog doma udruženih proizvođača,* koji bi celoj skupštini utisnuo *pečat radničke skupštine* — kakva je bila Pariska komuna, nema istinske radničke vlasti, nema stvarne skupštinske vladavine, nema Saveza komunista kakav se želi. Ali i obrnuto. Za takvu skupštinu može (i mora) biti samo avangarda čija snaga nije u birokratskoj sprezi sa državnim aparatom, već u organskoj povezanosti sa klasom i u stvarnom idejnom prednjačenju. Jer bez takve skupštine u kojoj radnička klasa ima *neposredno odlučujuću reč* Savez komunista bi morao delovati na stari način, umesto klase, sa pozicija vlasti. A to on sam više ne želi.

V

Revolucionarne istorijske promene 1950. i 1952—1953. godine — kojima se radnička klasa u Jugoslaviji uvrstila u isti rod sa Pariskom komunom — bile su teorijski duboko utemeljene. Polazile su, kad je reč o političkoj sferi, od principa (1) da je za socijalizam osnovno *rukovodeća uloga radničke klase u celokupnom društvenom životu,* (2) da tu svoju rukovodeću ulogu radnička klasa mora *ostvarivati pre svega neposredno* i (3) da ostvarivanje te svoje neposredno rukovodeće uloge radnička klasa mora u prvoj fazi socijalizma *obezbeđivati i vanrednim klasno-političkim instrumentima.* Duže obezbeđivanje te uloge prvenstveno ili isključivo preko države i posebne pozicije partije u državnom aparatu — kako se ona do tada obezbeđivala po uzoru na Sovjetski Savez — vodi njihovoj birokratizaciji, odvajanju od klase i pretvaranju u vlast nad klasom, usled čega partija prestaje biti radnička partija, a radnička klasa prestaje biti vladajuća klasa.[12]

Prvi princip je izražavao Marksovu ideju o diktaturi proletarijata u prelaznom periodu između klasnog i besklasnog društva, a druga dva — koji govore o načinu realizacije prvog — izražavala su Marksovu ideju o organizovanju radničke klase kao države. Tražeći na bazi tih principa konkretna rešenja u praksi, ustavnim promenama 1952—1953. godine „mi smo se odlučili — kako je to pisao Kardelj — za princip *dvodomosti* u narodnim odborima i narodnim skupštinama". To je značilo da se „pored *opšteg veća* svuda bira i takozvano *veće proizvođača,* koje s prvim *ravnopravno* odlučuje o *svim pitanjima ekonomske, socijalne* ili *ustavne* prirode"[13].

U *novim dvodomim* skupštinama (i odborima) veća proizvođača su „*direktni*... predstavnici radničke klase u centralnim predstavničkim organima" preko kojih „dolazi vlast radničke klase do izražaja *neposredno*".

[12] Videti: E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje,* knj. II, „Kultura", Beograd, 1954, str. 169; knj. V, str. 44.

[13] Isto, knj. V, str. 16. (podvukao V. H.).

Preko njih „mi dajemo radničkoj klasi" — pisao je Kardelj — „rukovodeću ulogu u društvu, i to upravo *radničkoj klasi kao celini, a ne samo njenoj avangardi*". Shodno tome, veća proizvođača su jedna *„forma diktature proletarijata"* i ujedno *„najefikasnija brana protiv birokratije"*. Kao takva ona su *poseban skupštinski dom udruženih proizvođača*, ali ne za jednu oblast društvenog života, kao što je to, na primer, privreda, već *za obezbeđivanje rukovodeće uloge radničke klase celokupnim društvenim životom.*[14]

Međutim, kako politička delatnost ne oslobađa članove veća proizvođača njihove obaveze proizvodnog rada, i kako oni u ovom momentu revolucije nemaju mogućnost da u političkoj sferi deluju u istoj meri kao u materijalnoj, to se nadležnost skupštinskog doma udruženih proizvođača morala u prvi mah ograničiti samo na *najvažnije opšte društvene poslove*. Shodno tome, veća proizvođača su bila nadležna *pre svega* — i to je u izvesnom smislu najvažnije polje njihove nadležnosti — (a) za *donošenje i menjanje Ustava* (i statuta), kojim se utvrđuje *društveno-ekonomsko i političko uređenje, državna organizacija, te nadležnost i delatnost najviših organa vlasti* u federaciji, republikama, pokrajinama i opštinama, i (b) za *izbor i opoziv*, odnosno imenovanja i razrešenja *najvažnijih državnih funkcionera*, za donošenje *propisa o izboru i opozivu narodnih poslanika* i odluka o njihovim *prinadležnostima*, kao i za neke druge poslove značajne za funkcionisanje predstavničkih tela i drugih organa vlasti. *Osim toga*, i drugih nekih poslova, veća proizvođača su bila nadležna — i to je najobimnije područje njihove delatnosti — za *društveni plan, budžet, završni račun* i druga pitanja iz oblasti *privrede, finansija, rada i socijalnog osiguranja*.

„Uloga veća proizvođača je, dakle, *pre svega* u tome što ona već danas — i pored cifarske inferiornosti radničke klase — obezbeđuju *vodeću ulogu radničke klase u celom društvenom sistemu*, i to na demokratski način, koji isključuje mogućnost da *pod firmom diktature proletarijata razne birokratske tendencije odnesu pobedu nad proletarijatom i njegovom vlašću*... To je, dakle, *najvažniji zadatak* naših veća proizvođača. *Sem toga*, razume se, veća proizvođača imaju i najbolji neposredan uvid u probleme proizvodnje i privrede, pa zato veoma pozitivno utiču na *sve* praktične odluke narodnih odbora i narodnih skupština *koje se tiču privrede.*"[15]

Uspostavljanje *takve dvodome* skupštine, sa većem proizvođača kao *specifičnim klasnim instrumentom za obezbeđivanje rukovodeće uloge radničke klase i suzbijanje birokratije* — uz perspektivu da će, pored već pomenutih, „postepeno dobijati i druge funkcije" — predstavljalo je „vanredno važan korak dalje u razvitku socijalističke demokratije". Mi ćemo se „moći odreći *takve dvodome* pocepanosti predstavničkih organa" — isticao je Kardelj — tek kada se socijalizam dovoljno osnaži. „Tada ćemo se mi po svoj prilici moći vratiti na *jednodomi* sistem koji će

[14] Isto, knj. II, str. 205. i 217; knj. IV, str. 226. i 383; knj. V, str. 53. (podvukao V. H.).

[15] Isto, knj. IV, str. 225—226. (podvukao V. H.).

predstavljati *čitavo društvo*, ali koje će više-manje u celini biti društvo *socijalističkih proizvođača*."[16]

VI

Nisu nove *dvodome* skupštine — sa većem proizvođača kao glavnom karakteristikom funkcionisale ni deset godina kad se pojavilo mišljenje da su se *pojmovi proizvođača i radničke klase* usled razvitka samoupravljanja toliko *proširili* da se o našem društvu može već govoriti kao o *društvu socijalističkih proizvođača*. Naime, kad se apstrahuju beznačajne društvene grupe, koje, po tom mišljenju, ne spadaju u proizvođače, naše društvo je već *zajednica individualnih i udruženih proizvođača*. A kad se apstrahuju i individualni proizvođači — čija perspektiva je udruživanje i preobraćanje u udružene proizvođače — naše društvo je već više-manje izgrađena *zajednica udruženih proizvođača*.

Kako smo, dakle, po tom mišljenju, u razvijanju novih proizvodnih i društvenih odnosa i menjanju socijalne strukture u korist radničke klase — u koju ono ubraja i sve učesnike društveno korisne delatnosti u prosvetno-kulturnim i socijalno zdravstvenim ustanovama i državnoj upravi — već tada dostigli tačku na kojoj je *neposredna* ekonomska, politička i idejna moć radničke klase već tolika da ona može da *obezbeđuje svoju vodeću ulogu u društvu i onemogućuje birokratiju i bez posebnih političkih instrumenata*, kao što su to veća proizvođača, to novi Ustav iz 1963. godine, usvajajući to mišljenje, napušta raniju koncepciju *dvodome* skupštine, sa većem proizvođača kao drugim domom, pa u federaciji, republikama i pokrajinama uspostavlja *petodomu* skupštinu.

Kao *naslednik veća proizvođača* u toj skupštini se javlja *privredno veće* — veće radnih zajednica u opštini — ali sa *bitno drukčijom ulogom i znatno užom nadležnošću*. To veće nije više — ne bar nominalno — *poseban skupštinski dom udruženih proizvođača*. Njegov karakter nije više određen *prvenstveno istorijskom*, već *isključivo profesionalnom* ulogom radničke klase. Stoga ono nije više odgovorno pre svega *za celinu socijalističkog razvitka*, već *samo* za područje koje je povezano s tom njenom profesionalnom ulogom, to jest *za privredu*. Mada je faktički i dalje *jedini direktni* predstavnik radničke klase u skupštini, to nije više veće *proizvođača*, nego *privredno* veće.

Tako je Ustav iz 1963. godine, nezavisno od toga što se njime ciljalo na dalji razvitak svega što je bilo pozitivno u ranijem skupštinskom sistemu, faktički negirao u izvesnoj meri upravo ono što predstavlja *glavnu karakteristiku jugoslovenske radničke revolucije*. Jer takvog doma, kao što je *dom proizvođača*, ne samo da nema ni jedan buržoaski parlamenat (niti ga može uopšte imati kao jedan od dva ravnopravna doma) nego ga, na žalost, nema ni jedan od postojećih socijalističkih „parlamenata". A *privredni dom*, pogotovo kao peti skupštinski dom, moguć je i u svakom buržoaskom parlamentu.

---

[16] Isto, knj. II, str. 218. i 228. (podvukao V. H.).

Po novoj ustavnoj koncepciji nije više privredno veće — naslednik veća proizvođača — *jedini direktni predstavnik* radničke klase u skupštini. To je sada cela skupština. Svi njeni domovi su domovi proizvođača, oblik predstavljanja proizvođača od strane samih proizvođača. Naime, ako je društvo skoro već izgrađena zajednica udruženih proizvođača, onda svako skupštinsko veće zastupa neku grupu proizvođača. A ako je i sama skupština nastavak procesa društvenog rada (u politekonomskom smislu) — kako je zastupnici te ustavne koncepcije tretiraju — onda je svaki njen član već i po tom osnovu proizvođač.

Za ovu koncepciju, međutim, ne može se reći da je teorijski dovoljno zasnovana. U njenoj osnovi je stav (koji se pripisuje Engelsu) da u samoupravnom socijalizmu *svačija društveno-korisna delatnost* — nezavisno od oblasti u kojoj se obavlja (pa tako i svačija takva delatnost u političkoj i duhovnoj sferi) — *postaje* proizvodan, odnosno *društven rad* (u politekonomskom smislu). Međutim, u Engelsovom stavu (na koji se zastupnici te koncepcije pozivaju) nije reč o tome *da će* u socijalizmu neke delatnosti — koje to ranije nisu mogle biti — *postati* društven rad, već o tome *kako će se* određene delatnosti — koje su to i ranije mogle biti i koje to i sada jedino mogu biti — *verifikovati* kao društven rad. Naime, Engels smatra da će u uslovima podruštvljenih proizvodnih sredstava i društvenog planiranja *svačiji rad u materijalnoj sferi* biti *unapred i neposredno* društven rad (za razliku od kapitalizma, u kome se neki takav rad *naknadno i posredno*, putem tržišta, priznaje ili ne priznaje za društven rad).[17]

Drugi stav koji je u osnovi ove koncepcije jeste u tome da društvena podela rada proizvodi klasne razlike i jednostrano razvijene ličnosti samo u kapitalizmu, a ne i u samoupravnom socijalizmu. Otuda verovanje da u socijalizmu mogu napredovati kako procesi ukidanja radničke klase i klasa uopšte tako i proces afirmacije slobodnih i svestrano razvijenih ličnosti udruženih proizvođača a da se istovremeno ne prevazilazi i sama društvena podela rada. Naime, smatra se da su Marksove i Engelsove ideje o ukidanju društvene podele rada u radničkoj revoluciji prevaziđene budući da su u suprotnosti sa tendencijama savremenog industrijskog društva ka sve intenzivnijoj podeli rada i specijalizaciji. Veruje se da je karakter društvene podele rada određen karakterom društvene formacije, a ne vidi se da je karakter društvene formacije određen postojanjem ili nepostojanjem društvene podele rada, čije, pak, postojanje ili nepostojanje zavisi od nivoa proizvodnih snaga i odgovarajućih proizvodnih i društvenih odnosa.[18]

---

[17] Podrobnije u prilozima: *Radnička klasa i radni ljudi*, *Radnička klasa u socijalizmu*, Biblioteka „Naših tema", 1969, str. 79—97; *Radnička klasa u nas danas*, „Naše teme", br. 8/69.

[18] Podrobnije u prilozima: *Svestrani razvitak ličnosti udruženog proizvođača i osnovna društvena podela rada*, *Marks i savremenost*, 4, IRP, Beograd, 1967, str. 645—656; *Samoupravljanje proizvođača i prevazilaženje osnovne društvene podele rada*, „Socijalizam", br. 7—8/64; *Udruženi proizvođač i međuklasna podela rada*, „Pregled", br. 11—12/64.

Inače, kada bi se ta koncepcija mogla prihvatiti, onda bi se moglo objasniti, kada je reč o Saveznoj skupštini i Ustavu iz 1963. godine, što Privredno veće nije nadležno za menjanje Ustava, nego samo Savezno veće (i Veće naroda kao njegov deo). Ali, ako se ona ne može prihvatiti — što znači da je Privredno veće ipak i dalje faktički *jedini neposredni predstavnik* radničke klase u Saveznoj skupštini — onda nije teško zaključiti šta za to veće i za ostvarivanje rukovodeće uloge radničke klase znači gubitak te nadležnosti, kao i nadležnosti za izbor i opoziv najvažnijih državnih funkcionera, za izborni sistem i za utvrđivanje prinadležnosti tih funkcionera i poslanika. Kada se tome doda i gubitak nadležnosti za budžet i završni račun, te pitanja rada i socijalnog osiguranja, onda se vidi koliko je time otežano ostvarivanje rukovodeće uloge radničke klase i u samoj materijalnoj sferi.[19]

Kako je objektivna osnovica birokratije još veoma snažna, a slobodna zajednica udruženih proizvođača još dosta daleko — što znači da radnička klasa svoju rukovodeću ulogu u društvu mora i dalje obezbeđivati i vanrednim političkim instrumentima — to se novi petodomi skupštinski sistem ne može tretirati kao prilog jačanju radničke demokratije i negiranju birokratije. Štaviše, nezavisno od dobrih namera koje su inspirisale njeno stvaranje, nova petodoma skupština može poslužiti i manipulisanju samom radničkom klasom. Tu mogućnost pruža postojeći odnos skupštinskih domova sa gledišta njihove strukture. Prema jednom proizvođačkom domu stoje četiri neproizvođačka doma.[20]

VII

Ako se ne može dokazati da je svačija društveno-korisna delatnost u našem društvu proizvodan, odnosno društven rad (u politekonomskom smislu), i ako još nema valjanih argumenata kojima bi se mogla osporiti aktuelnost Marksovih i Engelsovih ideja o ukidanju društvene podele rada — pa su bez osnova oni zaključci o radikalnom proširivanju pojma proizvođača i radničke klase i o našem društvu kao skoro već izgrađenoj zajednici udruženih proizvođača — onda su bez osnova i one izmene u skupštinskom sistemu koje su izvršene 1963. godine na bazi tih neosnovanih zaključaka.

Kako ustavne promene iz 1968. godine nisu u tom pogledu ništa bitno izmenile — pošto su bile ograničene samo na uređivanje među-

[19] Nastojanja privrednih veća da poprave svoj položaj 1968. godine proširivanjem nadležnosti ili smanjivanjem broja ostalih veća nisu uspela. Izvestan uspeh je ukidanje organizaciono-političkog veća i uspostavljanje četvorodome skupštine u SR Sloveniji.

[20] Prilikom razgovora u redakciji „Politike" savezni poslanik R. Selmanagić je istakao i sledeće: „Ili uzmite strukturu Savezne skupštine... Videćete da je kod nas u Privrednom veću uvek lako da se dogovorimo. Ali tu su još četiri veća čija je struktura potrošačka. Zapravo, mi u Saveznoj skupštini imamo četiri potrošačka i jedno proizvođačko veće, pa ne možeš nikada da ih nadglasaš" („Politika", 7. januar 1971).

nacionalnih odnosa (a na tom polju nisu dale očekivane rezultate stoga što je radnička klasa, autentični subjekt uređivanja tih odnosa, ostala i dalje u inferiornom položaju u skupštinama) — to sve govori u prilog radikalne revizije postojećeg skupštinskog sistema u pravcu snažnije afirmacije rukovodeće uloge radničke klase. Novi skupštinski sistem bi morao uključiti u sebe sve pozitivno iz ranijeg i sadašnjeg i uz to učiniti još jedan odlučan korak napred. A to znači pre svega da bi se morala ponovo uspostaviti *dvodoma* skupština i *veće proizvođača* kao njen drugi dom.

Nezavisno od toga koliko to shvataju pojedini njeni protagonisti, jugoslovenska radnička revolucija iz svojih najvećih dubina teži *ukidanju društvene podele rada*. U tome je „prava tajna" svake autentične radničke revolucije. (Pariska komuna i oktobarska revolucija — u svojim prvim danima — na svoj način su je već izrazile, a kineska i kubanska revolucija pokušavaju to sada, mada na jedan mutan i primitivan način.) Ali, nasuprot toj svojoj najdubljoj težnji da je ukine, radnička klasa mora društvenu podelu rada — baš kao i državu — da u izvesnoj meri, za izvesno vreme, *koristi, i kao instrument progresa*. U tome je, izgleda, *najdublja protivrečnost* radničke revolucije i socijalizma. Ta protivrečnost *krajnjeg cilja i aktuelnih potreba i mogućnosti* — protivrečnost *negiranja i praktičnog iskorišćavanja društvene podele rada* — izražava se u političkoj sferi, pored ostalog, kao *nužnost dvodome* pocepanosti predstavničkih tela.

Ukoliko teži *ukidanju* društvene podele rada, utoliko revolucija zahteva jednodomo predstavničko telo čijim članovima *ne dozvoljava da se oslobode obaveze proizvodnog rada*. Ukoliko, pak, mora da je *iskorišćava* i kao instrument progresa, utoliko zahteva predstavnički dom čije članove, da bi mogli uspešno vršiti svoje funkcije, *mora da oslobodi obaveze proizvodnog rada*. Pokušati ostvariti celokupno predstavničko telo po prvom principu, samo od aktivnih proizvođača, u postojećim uslovima je iluzija. Ostvariti danas celokupno predstavničko telo po drugom principu, samo od profesionalnih predstavnika radničke klase, znači ići protiv osnovne težnje radničke revolucije i raditi za birokratiju. Otuda u ovom času, i za još dosta vremena, *nužnost dvodome skupštine*.

Prvi skupštinski dom bi bilo *opšte predstavničko telo građana*, odnosno *nacija i narodnosti* — u Saveznoj skupštini Veće naroda, a u ostalim skupštinama republičko, pokrajinsko i opštinsko veće. Drugi skupštinski dom bi bilo *posebno predstavničko telo radničke klase* (udruženih proizvođača) — Savezno, republičko, pokrajinsko i opštinsko *veće proizvođača*. U ovo veće bi se birali samo aktivni proizvođači (shodno Marksovom pojmu proizvodnog rada i proizvođača). Izuzetno, što je jedini izuzetak koji se može pravdati s razlogom, određen broj članova ovog veća bi se birao iz onih privrednih organizacija koje su manje-više neproizvodnog karaktera (trgovina, banke) i komora (dok se ne afirmišu kao autentični organi radničkog samoupravljanja). Poslaničku dužnost članovi prvog doma bi vršili profesionalno, a drugog počasno.

Vraćanje na dvodomu skupštinu — uz zadržavanje svega pozitivnog što je na polju podruštvljavanja politike postignuto stvaranjem prosvetno-kulturnog i socijalno-zdravstvenog (ali ne i organizaciono-političkog) veća — pretpostavlja formiranje *posebnih skupštinskih delegacija* koje bi *kao sastavni deo* prvog ili drugog doma učestvovale u odlučivanju kada je na dnevnom redu skupštine neko pitanje iz oblasti društvenog života za koju je određena delegacija i formirana. Povećavanje ili smanjivanje njihovog broja ne bi, dakle, menjalo postojeću ravnotežu osnovnih domova.

Kako u datim uslovima, zbog zauzetosti njegovih članova u proizvodnji, veće proizvođača faktički ne može da učestvuje u rešavanju svih skupštinskih pitanja, to bi ono zajedno sa prvim većem — u užem ili širem sastavu — rešavalo samo o *najvažnijim opštim društvenim poslovima* i, naravno, o *svim poslovima privrede*. To bi uglavnom bili poslovi za koje je ono bilo nadležno po Ustavu iz 1953. godine. Ostali poslovi bi bili u samostalnoj nadležnosti prvog doma. Međutim, kako se u Ustavu posebno navodi samo ono što veće proizvođača može i mora u svakom slučaju odlučivati, a kako je ono *istorijski odgovorno i stvarno nadležno za sve* društvene poslove — budući da zastupa onu društvenu klasu čiji je *poseban interes ujedno i opšti društveni interes* i koja je istorijski odgovorna za *celokupan razvitak društva* — to bi novi Ustav, da bi učinio korak dalje u odnosu na Ustav iz 1953. godine, morao tu njegovu stvarno opštu nadležnost i formalno-pravno potvrditi. Ali ne kao obavezu koju mora u svim slučajevima izvršavati, već kao *generalno pravo* da zahteva učešće u odlučivanju s prvim domom o svakom pitanju iz njegove formalno samostalne nadležnosti kad god nađe da su *tangirani interesi radničke klase*. Samo u tom slučaju biće ono *stvarno i potpuno ravnopravno* s prvim domom.

Samo takav skupštinski sistem — uz neposredno odlučujuću reč radnika u svim forumima Saveza komunista — može u optimalnoj meri obezbediti *neposredno rukovodeću ulogu radničke klase u celokupnom društvenom razvitku* i dati novi impuls razvitku integralnog radničkog samoupravljanja. Za jugoslovensku radničku demokratiju — i pobedu nad birokratijom — to bi bio značajan korak napred i u odnosu na stanje stvoreno istorijskim promenama 1950—1953. godine. Za međunarodni radnički pokret bio bi to — kao što je i Pariska komuna — nov idejni i materijalni oslonac u borbi za afirmaciju novog, *radničkog društva*, za trijumf novog, *čovečnijeg sveta*.

Živojin Rakočević

TROŠKOVI NAUČNE PROIZVODNJE I TEHNOLOŠKA RENTA*

Prilog uporednoj analizi ekonomskog položaja i isplativosti nauke i nove tehnologije

Proizvodnja naučnih ideja, to jest proces istraživanja, razotkrivanja („dešifrovanja“), stvaranja kritičkih i pozitivnih naučnih sinteza, ukratko, *naučna proizvodnja* i njena tehnološka primena nužno iziskuju *troškove,* to jest pozitivne utroške rada („apstraktnog rada“, čovekove proizvodne energije, radne snage), kapitala ili dohodak-vrednosti. Isto to važi i za *transfer* nove tehnologije i tehnoloških znanja, a, u okviru tih kretanja, i za sve one manje ili više složene postupke aplikacije. I to *apsolutno.* To su *proizvodni* troškovi.

ISPLATIVOST NOVE TEHNOLOGIJE

Stalan porast troškova naučne proizvodnje, a, u okviru ove, naročito, takozvanih razvojno-tehnoloških istraživanja, direktna su posledica savremene naučno-tehnološke revolucije (tendencije „nove tehnologije“) i velikih prevrata u samoj „proizvodnji vrednosti“, to jest robnoj proizvodnji, tržišnoj ekonomiji.

Tendencijski rastući troškovi moderne naučne proizvodnje i srazmerno velika stvarna ekonomska *cena* nove tehnologije zakonito pokreću pitanje *isplativosti,* odnosno rentabilnosti te proizvodnje i te tehnologije. Na to prevashodno praktično pitanje već je pozitivno odgovorila praksa industrijski razvijenih zemalja u svetu. Nasuprot ovoj, u ekonomskoj teoriji to pitanje još nije kritički i pozitivno raspravljeno niti naučno objašnjeno. Otud lutanja, iluzije, kolebanja i svakovrsna konfuzija u svim onim zemljama u kojima takva praksa ne postoji i koje se sa stanovišta

---

* Tekstovi autora: Živojina Rakočevića, Dušana Čalića, Rajka Tomovića, Slavka Milosavlevskog i Bena Zupančiča, koje objavljujemo u ovom broju, bili su prezentirani na savetovanju o društvenom položaju i funkciji nauke u samoupravnom društvu. Savetovanje je održano u martu ove godine u Beogradu, u organizaciji Instituta za političke studije FPN u Beogradu.

modernih tehnoloških i tržišnih tendencija mogu smatrati svetskom provincijom.[1]

Skraćeno rečeno, pozitivno rešenje problema isplativosti naučne proizvodnje i nove tehnologije sastoji se iz sledećih elemenata:

(1) naučna proizvodnja, transfer i aplikacija nove tehnologije i tehnoloških znanja postali su *proizvodnja vrednosti* par excellence;

(2) direktni i indirektni troškovi naučnih istraživanja i tehnološkog razvitka *razdeljuju* se na sve agense društvenog reprodukcionog procesa posredstvom specijalnih ekonomsko-političkih mehanizama i instrumenata, u čemu država i takozvana tehnostruktura igraju izuzetno važnu ulogu;

(3) svakovrsni naučni rezultati, otkrića i tehnološki pronalasci i postupci predmet su *monopolisanja,* ekonomskog otuđivanja i tržišnih valorizovanja; oni su *roba* sui generis; štaviše, u reproduktivnoj sferi oni stiču važno svojstvo *fiksnog* kapitala i zato predstavljaju odlučnu kariku i unutrašnju „vezu budućnosti sa sadašnjošću" (Dž. M. Kejnz) — s određenim implikacijama u pogledu kretanja profita i opšte profitne stope (ppf'), periodičkih „revolucija vrednosti", „recesija" itd.;

(4) naučna proizvodnja i nova tehnologija daju relativno *trajnu* i *besplatnu* proizvodnu „uslugu" svim onim preduzećima, korporacijama i nacionalnim ekonomijama koje ih proizvodno primenjuju; one neposredno ništa ne dodaju prometnoj vrednosti običnih roba i proizvodnih usluga, ali su stvarni uzrok neminovnih diferencija u troškovima i zato sigurna i kolosalna operaciona baza *tehnološke rente* kao specifičnog savremenog oblika ekstraprofita, respective „ekstradohotka";

(5) plodovi naučno-tehnološkog razvitka *raspoređuju* se — istina, neravnomerno, neistovremeno i protivrečno — na sve aktere koji su na ovaj ili onaj način učestvovali u alimentiranju onih troškova i pri tome snosili određen rizik;

(6) egzistencija i ekonomski prosperitet privatnog preduzeća, akcionarskog društva ili korporacije u krajnjem rezultatu zavisi od tehnološkog napretka; tendencija samofinansiranja i centralizacija kreditnog kapitala — posredstvom razvijenog bankarskog mehanizma i „likvidnih tržišta" finansijskog kapitala (tržištâ vrednosnih papira ili takozvanih

[1] Sudeći po nekim strogim naučnim kriterijumima i relevantnim tehnološkim i ekonomskim parametrima, naša zemlja još pretežno spada u tu provinciju. I to ne samo zbog relativno niskog „per capita dohotka" i nedovoljnog materijalnog i kreditnog „finansijskog" kapitala, već i zbog enormne zavisnosti industrije (i reproduktivne sfere uopšte) od *uvoza* tehnoloških znanja i postupaka (licenci, patenata i drugog), kao i zbog srazmerno velikog i tendencijski rastućeg uvoza proizvodne („kapitalne") opreme, mašina i kompletnih industrijskih postrojenja. Na strateški važnom sektoru svetske konkurencije *novim tehnološkim postupcima* i proizvodnim tehnikama naše industrije i samostalni naučni instituti imaju krajnje skromnu ulogu. U svetskim relacijama to njihovo učešće je praktično „zanemarljiva veličina". Ostaje nam da se nadamo da to tako neće biti u bližoj (predvidivoj) budućnosti. „Budućnost koja je počela" za nas je praktično počela *skorije no juče.*

otvorenih novčanih tržišta) — presudne su ekonomske poluge opšteg tehnološkog i privrednog razvitka, napretka;

(7) „privatna ekonomija“ orijentiše se pretežno na razvojno-tehnološka i primenjena istraživanja, dok „javni sektor“, odnosno državna vlast i njena ekonomska politika finansijski „pokrivaju“ i podupiru takozvana fundamentalna, čista ili „neusmerena“ naučna istraživanja;

(8) neporeciva je činjenica da „originalne tehnološke inovacije“ imaju strateški značaj za datu nacionalnu ekonomiju koja učestvuje u oštroj međunarodnoj konkurenciji novim proizvodima i tehničko-tehnološkim postupcima; međutim, manje je poznato da su te inovacije po pravilu skopčane s velikim finansijskim rizicima, da zahtevaju srazmerno velike investicije i da se zato povodom njih uspostavljaju novi „kompenzacioni razlozi“ i odnosi, to jest izgrađuju veoma komplikovani mehanizmi osiguranja od mogućih katastrofalnih padova profita, — prouzrokovanih kakvom iznenadnom i većom „recesijom“, odnosno krizom;

(9) službene statistike u nizu industrijski najrazvijenijih zemalja sveta registruju kretanja u oblasti transfera tehnologije i takozvanog *tehnološkog bilansa*. Poznato je, na primer, da Japan ima izrazito negativan „tehnološki bilans“, — uporedo sa stalnim jačanjem njegove tehnološke pozicije u svetu[2] — dok SAD, nasuprot Japanu i nizu zapadnoevropskih i drugih zemalja u svetu, imaju daleko najpovoljniji bilans u razmeni „know-how“. Samo iz Zapadne Nemačke SAD izvlače tehnološku rentu u visini od nekoliko milijardi dolara godišnje, i to zahvaljujući u prvom redu višegodišnjem prodoru nekoliko svojih elektronskih kompanija na zapadnoevropsko tržište.

TEHNOLOŠKE REVOLUCIJE I EKONOMSKI POLOŽAJ NAUKE

Polazna tačka industrijske revolucije XVIII stoleća bila je *mašina alatljika* („obdarena intelektualnim životom“), a njen krajnji domet, granica: mašinski sistem = fabrika, respective inokosno *privatno* preduzeće, — s izrazito ambivalentnim odnosom prema nauci i obrazovanju. Ta se revolucija odigrala na istorijskoj podlozi *najamnog rada i kapitala*, — i zato u funkciji *profita*. Ta je revolucija izvršila *„odvajanje* du-

---

[2] Prema službenoj statistici, u ekonomskoj 1969/70. godini japanski tehnološki bilans bio je pasivan za 97,2 milijarde jena. U toj godini japanske firme zaključile su s inostranim kompanijama i korporacijama 1.154 licencna ugovora sa rokovima dužim od godine dana i 475 ugovora sa rokovima kraćim od godine dana. Najviše ugovora otpada na industriju mašina (28,4%), elektromašinsku industriju (16,2%) i hemijsku industriju. U tim ugovorima američke firme učestvuju sa 51,8%, zapadnonemačke sa 12,7%, engleske sa 9,3%, francuske sa 5,4% itd. Taj bilans bio je izrazito pasivan i u prethodnim godinama. No, uporedo s takvim kretanjem tehnološkog bilansa u Japanu se odvijao kolosalni proces „imitacije“ tehnoloških inovacija. S nekim „oplemenjenim“, usavršenim tehnološkim inovacijama Japan se probio na američko i zapadnoevropsko tržište. Izvesne specifične odlike u japanskom nacionalnom karakteru i naročito intenzivan uspon japanske industrije posle drugog svetskog rata u velikoj meri su uticali na taj tehnološki i naučni progres.

hovnih snaga procesa proizvodnje od manuelnog rada i njihovo pretvaranje u *sile kapitala* nad radom" (K. Marks). U vreme te revolucije — i kasnije, u eposi „laissez faire" privatne ekonomije — troškovi naučnih istraživanja i obrazovanja radne snage bili su relativno zanemarljiva ekonomska veličina; naravno, sa stanovišta privatnog kapitala. Glavne rezultate naučnih istraživanja dobijala je industrija, odnosno buržoazija u tako reći trajno vlasništvo i na besplatno korišćenje; dakle, bez ikakvog ekvivalenta, protivvrednosti, iako ju je njihova *primena*, u nekim slučajevima, stajala mnogo kapitala.

Tehnološka revolucija XX stoleća donela je nekoliko važnih inverzija i promena u odnosu na onu prvu:

(a) tehnološki razvitak više ne polazi od mašine alatljike, već od procesa *upravljanja* tom mašinom, odnosno celokupnim tehnološkim procesom; otud automatizacija = sistemi specijalnih mašina i uređaja pomoću kojih se kontroliše i tako reći automatski odvija rad mašina radilica, odnosno dati tehnološki proces u nekoj fabrici ili reproduktivnom preduzeću uopšte;

(b) intelektualne snage (nauka, to jest naučno istraživanje i stvaralaštvo) postaju integralni deo materijalnih proizvodnih snaga savremenog društva; istina, još u neprevladanim i enormno otuđenim ekonomsko-političkim oblicima akcionarskih društava, korporacija, „multinacionalnih kompanija", „javnog sektora" itd.;

(c) naučno istraživanje i tehnološke inovacije zahtevaju progresivno rastuće utroške kapitala i čovekove proizvodne energije i zato te delatnosti, u najpretežnijem smislu, spadaju u reproduktivnu, to jest proizvodnu sferu društva u kojoj vladaju ekonomski zakoni „proizvodnje vrednosti";

(d) nastale su inverzije u celom redu „ekonomskih veličina", — zbog tehnološkog progresa i promena u osnovnim odnosima proizvodnje i raspodele savremenog društva. Osim onih napred pomenutih promena, važnu ulogu igra: (1) odgovarajuća akcija državne vlasti na planu stvaranja takozvanih informacionih i velikih sistema, (2) pozitivni razvitak, geneza „indikativnog planiranja" u nacionalnim i međunarodnim okvirima, (3) sistematsko slabljenje funkcionalne vrednosti konvertibilnih valuta ili takozvana dozirana, puzajuća inflacija troškova i prodajnih cena (jer, navodno, takvo monetarno kretanje pospešuje proizvodno investiranje svake vrste, u praksu inauguriše „očekivanu graničnu efikasnost kapitala", to jest anticipiranu profitnu stopu kao ekonomsku vezu budućnosti sa sadašnjošću i kao važan ekonomski parametar, i pozitivno deluje na „likvidnost" tržišta kapitala itd.), (4) državno regulisanje „cena rada", eskontne stope, respective kreditnog kapitala itd. Sve te promene mogu se izraziti jednim odnosom: inverzijom profitne *stope*, — tog ranije glavnog ekonomskog motiva privatne ekonomije, u stalno rastuću *masu* profita, — koja je u sadašnjim istorijskim prilikama delimično podvrgnuta procesu „socijalizacije", to jest podržavljenja, i koja u sebe sve više uključuje elemenat tehnološke rente.

S jednog specijalnog stanovišta posmatrana, sadašnja tehnološka revolucija (tehnološki progres) jeste krajnji i stvarni uzrok drastičnog pada profitnih stopa u nizu razvijenih zemalja. Taj se pad, kako je rečeno, kompenzira rastućom masom profita. No, taj zakon kompenzacije važi samo za velika industrijska preduzeća (akcionarska društva, korporacije itd.) i za datu nacionalnu ekonomiju koja ima pozitivan tehnološki bilans ili određenu i relativno trajnu komparativnu prednost u već proizvodno fungirajućoj tehnologiji. Relativna zasićenost kapitala, to jest njegova „opadajuća granična efikasnost" (Dž. M. Kejnz), neutrališe se rečenom tehnološkom prednošću i pozitivnim tehnološkim bilansom, dok se apsolutna zasićenost kapitala i dalje razrešava i može razrešavati jedino na buran način, to jest „recesijom", krizom, — i uvek s određenim negativnim socijalnim i političkim implikacijama. U oba slučaja nauka je potencija i elemenat pozitivnog razrešenja tih kritičnih situacija.

Relativno brzo „moralno" zastarevanje stalnog kapitala i tehnologije uopšte, u nekim jako „propulzivnim" granama ili „sektorima budućnosti", samo je poseban izraz napred pomenutih ekonomskih procesa i situacija.

No, svi se ti procesi i inverzije odigravaju na tlu svetske „proizvodnje vrednosti" i zato posredstvom jako razvijenih, pokretljivih i delotvornih ekonomskih oblika *centralizacije* društvene akumulacije (novčanog i „finansijskog" kapitala). Službena statistika je već u stanju da registruje veoma složena i dinamična kretanja na takozvanim otvorenim novčanim tržištima u svetu. Ona beleži važne promene u „kritičnoj masi" akumulacije koju zahteva neka originalna tehnološka inovacija ili proces „imitacije", odnosno proizvodne primene kakvog važnog tehnološkog pronalaska, — u ovoj ili onoj grani reproduktivne sfere. Proces centralizacije multiplikuje proizvodne efekte procesa akumulacije — time što tako reći trenutno stvara one „kritične mase" i što sačinjava presudnu ekonomsku polugu relativne samostalnosti reproduktivnih preduzeća.

TEHNOLOŠKI PROGRES I EKSTRAPROFIT

Poznato je da su „veliki ekonomski slom" 1929—1933. godine i „neomarginalizam" Džona Majnarda Kejnza u najvećoj meri opredelili osnovnu fizionomiju državnog ekonomskog protekcionizma na Zapadu. Manje je poznata, i u teoriji jako sporna, unutrašnja veza između savremenog tehnološkog progresa i takozvanog etatističkog rešenja hronične krize privatne ekonomije.

Ekonomsko učenje Dž. M. Kejnza i politički pragmatizam državnih administracija na Zapadu pretežno se bave takozvanim makroekonomskim odnosima i veličinama; tačnije, usredsređuju pažnju i akciju na različite „vremenske funkcije" opštih ekonomskih odnosa, to jest pretežno uzimaju u obzir dinamiku i reflektovana kretanja opštih odnosa i veličina, — pošto „unutrašnju fiziologiju" postojećih ekonomskih sistema nekritički tretiraju kao nešto dato ili relativno nepromenljivo.

Upravo u tim opštim praktičkim i teorijskim okolnostima treba tražiti uzroke notornog prenebregavanja ili čak indiferentnog odnosa prema stvarno postojećoj skrivenoj vezi između tehnološkog razvitka, troškova naučne proizvodnje i tehnološke rente (specijalnog ekstraprofita).

U prvi plan izbijala je monetarno-kreditna i poreska politika države, s nizom instrumenata i mehanizama posrednog regulisanja opšteg nivoa cene rada, eskontne stope, neto profita, opšte stope privrednog rasta itd., a takozvana strategijska područja biznisa — inicijativa, troškovi, rentabilitet, odnosno profit — ekstraprofit (renta) itd. — ostala su u vlasti privatnog kapitala, privatne ekonomije.

Teško je povući liniju razgraničenja između javne i privatne ekonomije, to jest između ekonomske sfere državne vlasti i privatnog kapitala, ali ta linija u svim zemljama s državno-kapitalističkom strukturom prolazi između Scile — „laissez faire" principa privatne ekonomije i Haribde — „tehnostrukture", o kojoj nadahnuto i kritički raspravlja Kenet Galbrajt u svojoj knjizi *Nova industrijska država.*

U poslednje vreme sve više se pokazuje da takozvana tehnostruktura i preponderisana ekonomska vlast države (= ultraetatizam) ne pružaju nikakvo novo pozitivno i koliko-toliko trajno rešenje stvarnih problema isplativosti nove tehnologije. Na Zapadu se danas uveliko govori o „krizi kompjutera", tačnije, o njihovim nerentabilnim primenama, „preplaćenosti i neiskorišćenosti", — a jedan specijalni komitet američkog Kongresa nedavno je podneo izveštaj u kojem, pored ostalog, stoji: „Mada poslovne operacije postaju sve mehanizovanije i kompjuterizovanije, malo kompanija stvarno upotrebljavaju kompjutere kao koristan instrument."

Tezu o krizi kompjuterskog sistema u SAD zastupa i časopis „Forčun": „...poslovni ljudi bili su oduševljeni mogućnostima kompjutera, ali su mnogi grandiozni planovi korporacija u poslednjih nekoliko godina bili odloženi zato što su rukovodioci preduzeća postali svesni granica dometa kod kompjutera i kod ljudi koji s njima rade". Ista je situacija i u zapadnoj Evropi, gde se privatni i udruženi privatni kapital („biznis", korporacije, akcionarska društva i slično) rezervisano drže prema stvarnim i potencijalnim mogućnostima primene elektronskih računara. Izuzetak su, po londonskom „Fajnenšel Tajmsu", neki veliki koncerni (na primer, „Šel", „BP" i „Rols-Rojs"). No, upravo ovih dana saznajemo da je „Rols-Rojs" — jedna od najuspešnijih i najmodernijih engleskih industrijskih firmi — ispao iz te velike trke koja se zove „kompjuteri i nova tehnologija za ekstraprofit", i to s najpretežnijim delom svojih ambicioznih razvojno-tehnoloških programa, to jest originalnih tehnoloških inovacija u već poodmakloj fazi njihove realizacije. Ono što „Rols-Rojs" još održava na unutrašnjem i svetskom tržištu jeste njegova tradicionalno uspešna proizvodnja automobila izuzetnog kvaliteta i još srazmerno velike porudžbine engleskog ratnog vazduhoplovstva. No, „Damoklov mač" nacionalizacije uveliko i neposredno preti tom koncernu, a otpuštanje nekih 20 hiljada radnika i stručnjaka biće jedan od najvažnijih i najdelikatnijih koraka u saniranju njegove finansijske situacije.

Po kazivanju pomenutog londonskog lista, u Engleskoj neke kompanije pokušavaju da reše probleme upotrebe kompjutera u delatnostima koje donose veliki profit. Ali ima i takvih preduzeća koja strahuju od toga da izmere troškove i dobit od upotrebe računara, — čak i u slučajevima kada im stoje na raspolaganju stručnjaci i instrumenti za takve ekspertize.

Neki stručnjaci na Zapadu čak tvrde da niko nije toliko smeo da započne diskusiju o profitima u vezi s proizvodnom i komercijalnom primenom elektronskih računara. Zato predlažu da *proizvođači*, a ne korisnici kompjutera, razmotre problem sticanja profita, jer je danas postalo očigledno da proizvodnja kompjutera obezbeđuje veće profite nego njihova upotreba. Pošto je veoma teško utvrditi koeficijente korelacije između primene kompjutera i profita, to se praktička i teorijska dokazivanja te korelacije usredsređuju na oblast konkurencije, to jest na ispitivanje konkurentske sposobnosti onih firmi koje upotrebljavaju kompjutere.

Uprkos činjenici nedovoljno razvijene prakse *rentabilne* upotrebe kompjutera i rečenim opštim podozrenjima, rezervama, kritikama i čak pesimističkim predviđanjima, danas se u svetu neosetno ali sasvim postojano probija jedno kritičko shvatanje o strateškoj povezanosti elektronskih računara i konkurentske sposobnosti modernih oblika reproduktivnog preduzeća ili celokupne nacionalne ekonomije. Traga se, dakle, za indirektnim ili uslovno datim vezama kompjutera i profita, odnosno tehnološke rente. To shvatanje ima u savremenoj praksi i sasvim realnu podlogu. Nekoliko najuspešnijih kompanija u takozvanim sektorima budućnosti (elektronika, petrohemija, energetika, automobilska industrija, avionska industrija itd.) uvele su kompjutere u oblasti projektovanja, kontrole proizvodnje i informisanja u „sistemu menadžmenta“, planiranja poslovnih operacija, simuliranja glavnih karakteristika prototipova mašina putem kompjuterskih traka u cilju obaveštavanja potencijalnih kupaca na veoma udaljenim tržištima itd. U drugi plan potisnute su neke rutinske upotrebe elektronskih računara kao što su kontrola zaliha, izrada planskih spiskova, kontrola obaveza kupaca i slično. Skraćivanje vremena izrade i neprestana kontrola proizvodnje koja omogućuje egzaktno i brzo razmatranje nebrojenih varijanti datog složenog industrijskog proizvoda (motora, mašine radilice, upravljačkog i transmisionog mehanizma itd.) postali su kritični činioci i neporeciva funkcija razvijenog kompjuterskog sistema. Ti su činioci i ta funkcija neizostavni uslov veće konkurentnosti profitonosnog plasmana kapitala.

Okviri saopštenja ne dopuštaju da se podrobnije i svestranije prikaže relacija: kompjuteri — profit — tehnološka renta. Nešto veći tretman tog problema u ovom saopštenju može se opravdati činjenicom da sadašnji kompjuterski sistemi, koji počivaju na elektronskim računarima „četvrte generacije“, predstavljaju „krunu dela“ onih procesa koje uobičajeno nazivamo nova tehnološka revolucija i moderna tržišna ekonomija.

Poslednjih nekoliko godina u svetu se događa nešto što uslovno možemo okarakterisati kao praktičku i teorijsko-političku revalorizaciju privatnog preduzeća i privatne poslovne inicijative, i to s obzirom na strateški značaj ekonomske i tehnološke funkcije privatnog preduzeća — u modernom smislu te reči. To „nešto" u stvari je snažna reakcija na vladajuću tendenciju ultraetatizma i birokratizma u ekonomskoj oblasti društvenog života. Dakle, to je normalna reakcija na onu danas već preponderisanu ekonomsku vlast i ekonomski intervencionizam države. Uskoro će se pokazati da je ovo poslednje jedan od neposrednih i stvarnih uzroka bankrotstva nekih poznatih firmi u zapadnom svetu — i posebno onog pomenutog teškog finansijskog sloma „Rols-Rojsa".

Nekim strateškim pitanjima razvitka privatnog preduzeća bio je posvećen XXI kongres Međunarodne privredne komore u Montrealu, održan od 13. do 20. maja 1967. godine. U završnoj izjavi kongresa, u „Povelji o privatnom preduzeću", konstatovano je, pored ostalog, sledeće:

Međuzavisnost privatnog preduzeća i vlade stalno se sužava, što iziskuje česte konsultacije, sistematsku saradnju i striktno razgraničenje njihovih ekonomskih funkcija.

— Privatno preduzeće i tržišna ekonomija zahtevaju decentralizaciju ekonomskih odluka, profit i privatnu inicijativu kao vlastito vrhovno načelo i veoma složen sistem uzajamnih odnosa i podsticaja između „privatne" i „javne" ekonomije.

— Motiv profita zakonito involvira poslovni rizik, ali i dinamičnu akciju, što sve iziskuje strogu kontrolu tačnosti ekonomskih računa, internih bilansa.

— Upravo se u „privatnom sektoru" zbiva najveći dinamizam na planu tehnologije, to jest u najpretežnijem obimu se vrše one „originalne inovacije" i ostvaruje opšti ekonomski progres.

— Saradnja između vlade i privatnog preduzeća treba u prvom redu da osigura punu zaposlenost, opšti privredni rast i monetarnu stabilnost, to jest da drži u relativnoj ravnoteži taj toliko sporan i za datu razvijenu nacionalnu ekonomiju krajnje važan „magični ekonomsko-politički trougao".

— Racionalna i konsekventna podela funkcija privatnog preduzeća i vlade, što u stvarnosti treba da znači i njihovu komplementarnost, temelji se na uporednoj efikasnosti, a ne na nekoj ekskluzivnoj političkoj prikladnosti. Zbog toga svako širenje državnog sektora iz striktno političkih razloga (na primer, posredstvom nacionalizacije) ne odražava duh vremena i može da nanese ozbiljne štete nacionalnoj ekonomiji.

— Vlade bi morale da priznaju sve veću međuzavisnost nacija kako bi se izbegao pojačan ekonomski nacionalizam koji danas ozbiljno preti svetskoj trgovini i međunarodnim ekonomskim odnosima uopšte.

— Tehnološki progres je u najpretežnijem smislu funkcija privatnog preduzeća. Tek uz stalnu brigu da se očuva i dalje razvije ta funkcija mogući su stalan ekonomski rast i podizanje životnog standarda.

— Državna politika treba da ohrabruje i pomaže naučno istraživanje, tehničko-tehnološko novatorstvo i komercijalno korišćenje novih

tehnoloških znanja. Ta politika mora da apsolutno uvaži sadašnje razvijene sisteme privatnog preduzeća jer su oni glavni pokretač i izvršilac transformacije tehnoloških otkrića u industrijskim proizvodima i uslugama. Privatni sektor treba da ima najviše šansi jer je njegova stvarna uloga u razvojno-tehnološkim istraživanjima i primenama od presudnog značaja.

— Fiskalnim i drugim sredstvima treba pomoći da „privatna ekonomija" neprestano vrši naučna istraživanja u svim oblicima. Ukoliko ta ekonomija deo svog profita ulaže u istraživanja samostalnih naučnih instituta i univerziteta, treba uvesti specijalne poreske olakšice da bi ta saradnja imala stalan i progresivno rastući značaj.

— Državnom podrškom i ohrabrenjem individualne inicijative treba da se stvori najpovoljnija atmosfera za brz razvoj tehnologije. Tamo gde ima lične inicijative, novo naučno i tehnološko znanje postaje odmah dostupno po relativno pristupačnoj ceni.

— Stalno poboljšavanje sredstava komuniciranja stvorilo je specifičnu „međunarodnu naučnu zajednicu". Tehnološki progres ostvaren u jednoj zemlji nije više ograničen na njeno sopstveno učešće u unapređenju nauke i tehnologije. Na taj način izbegava se rasipanje, kojeg bi inače bilo, i koga ima, kada je jedna zemlja upućena ili prinuđena da istražuje ono što je već otkriveno u drugoj. Međunarodna specijalizacija je isto tako važna u oblasti tehnologije kao i u oblasti međunarodne trgovine.

Revalorizacija privatnog preduzeća vrši se, u krajnjem rezultatu, radi njegove funkcije „kombinovanja i udruživanja faktora proizvodnje" ili onog što Servan Šrajber u *Američkom izazovu* naziva „cross-fertilization" („unakrsno oplođavanje"). Tu funkciju u najpretežnijem smislu danas može da vrši moderno privatno i udruženo preduzeće s novom kategorijom industrijskih menadžera. Odgovarajući bankarski eksperti i stručni državni funkcioneri igraju u tom procesu tek drugorazrednu ulogu „pomagača sa strane".

Revalorizacija i pozitivni razvitak ekonomske funkcije preduzeća u izvesnom je smislu posledica njegove realne transformacije tokom poslednje dve do tri decenije. To preduzeće neprestano pokazuje sposobnost za prilagođavanje novim socijalnim i političkim prilikama u svetu; ono samo neprestano se menja jer je sposobno da se služi tehnološkim progresom i da u određenoj meri respektuje relevantne socijalno-političke interese i ciljeve datog društva. U svetu postoje nebrojeni primeri takozvane participacije ili saodlučivanja radnika, čiji motiv nije samo stalno rastuća cena rada, najamnina, — kako bi se neutralisali stalno rastući troškovi života usled ove ili one stope inflacije cena životnih sredstava i usluga, i delimično učestvovalo u raspodeli, prisvajanju dela profita, već i težnja da se izvrši tehnološka transformacija, unapredi sistem internih odnosa u preduzeću i stvori veća socijalna sigurnost i uticaj na opštu razvojnu i poslovnu politiku preduzeća. Nije nimalo slučajno što neke najveće američke korporacije (tačnije, eksperti i menadžeri u njima) uporno tragaju za bitno novim „modelima" unutrašnje

širine revolucionarnog pokreta ne ističe u prvi plan, nije neka samo propagandistička parola niti protivreči drugim parolama o učešću svih članova društva u vlasti, budući da je samo vlast radnika istinski put ka vlasti svih. Ona izražava bitan interes radničke klase, sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u političkoj sferi, gde državni aparat čini samo jednu, ali ne i glavnu komponentu diktature proletarijata, pa je radnička klasa takođe mora ostvariti u praksi ako zaista želi da razvija svoju revoluciju i odnese pobedu nad birokratijom.

Formiranjem *profesionalnog državnog aparata* može se ostvariti vlast *u ime radnika* i vlast *za radnike*, ali ne i ono glavno. Ne može se ostvariti vlast *samih radnika*, vlast koju radnici vrše *neposredno*, vlast čiji je *stvarni subjekt stvarno radnik*. Istinska vlast radnika ne može se ostvariti čak ni u slučaju kada bi taj aparat bio sastavljen samo od lica koja su pre stupanja u njega bila aktivni radnici. Jer, kad neko lice *prestane da se bavi proizvodnim radom* i postane *isključivo profesionalni predstavnik* radničke klase, onda ono menja svoj društveni položaj i *objektivno prestaje da bude radnik*. Vlast koju u ime radnika vrše profesionalni predstavnici radničke klase — bilo da su pre toga bili radnici ili ne — može u prvi mah da doprinosi revoluciji i socijalizmu. Ali, ukoliko potraje duže nego što je nužno, ona se pretvara u birokratiju, u vlast nad radnicima, u kočnicu revolucije i socijalizma.

Radničko samoupravljanje je oblik ostvarivanja stvarne vlasti radnika i ujedno brana protiv birokratije. Primena principa da izbor u organe radničkog samoupravljanja u političkoj sferi *ne oslobađa radnika njegove ranije obaveze proizvodnog rada* — čiji revolucionarni značaj još nije dovoljno shvaćen i istaknut — omogućava da takav politički funkcioner ostaje i dalje aktivan radnik. Primena principa da *takav politički funkcioner sredstva za život stiče svojim proizvodnim radom, a ne političkom delatnošću* — što je svojevrsna primena principa „radničke nadnice" za političku delatnost — suzbija karijerizam i onemogućava pretvaranje političke funkcije u materijalnu privilegiju. U osnovici tih principa su ideje do kojih su Marks i Engels došli izučavanjem revolucionarne prakse Komune. Njihova primena, u sadejstvu sa drugim principima Komune, jeste u datim uslovima *najadekvatniji način ostvarivanja autentične radničke valsti i najefikasnija brana protiv birokratije.*

Mogu profesionalni predstavnici i činovnici radničke klase voditi takvu politiku kakvu bi vodili i sami radnici — pretpostavimo da je to moguće — pa ipak se neće ostvariti ono na šta cilja autentična radnička vlast. Krajnji cilj radničke revolucije nije puko menjanje subjekta vlasti. Ostvarivanjem parole „Vlast kapitalistima" — koja se kamuflira parolama o suverenosti naroda, a koja je u stvari pravi cilj buržoaske revolucije — *vrši se samo nova društvena podela rada*. Namesto feudalaca, ranijih nosilaca političke delatnosti, dolaze kapitalisti. Namesto kmetova, ranijih nosilaca materijalnog rada, dolaze najamni radnici. Menjaju se, dakle, oblik osnovne društvene podele rada, nosioci glavnih društvenih uloga, spoljni izgled osnovnih društvenih klasa, ali sam *način*

delatnosti ostaje netaknut. Ostaje međuklasna podela materijalnog rada i političke delatnosti. Ostaje klasna podela društva.

Ciljevi radničke revolucije su bitno drukčiji. Radnička klasa ne gradi društvo u kome će se jedni baviti materijalnim radom, drugi političkom delatnošću, a treći duhovnim stvaranjem. *U radničkom društvu materijalni rad, politička delatnost i duhovno stvaranje* će biti samo različiti *momenti ispoljavanja svestrano razvijenih ličnosti udruženih radnika (proizvođača).* Za razliku od pređašnjih revolucija, kojima se vršio prelazak ropstva u feudalizam i feudalizma u kapitalizam, radnička revolucija cilja na *ukidanje dosadašnjeg načina delatnosti,* na ukidanje društvene podele rada. Bez toga nema ostvarenja onih njenih *krajnjih ciljeva.* Nema samooslobađanja radničke klase. Nema ukidanja klasnog društva i države. Nema slobodne i svestrano razvijene ljudske ličnosti. Nema stvarne ljudske zajednice — nema slobodne zajednice udruženih proizvođača. Te ciljeve može ostvariti samo autentična radnička vlast. U tome je *najdublji* smisao ostvarenja takve vlasti.

IV

Kad su kapitalisti u revoluciji lišeni vlasti i fabrika, kad je formiran profesionalni državni aparat sa zadatkom da radom i društvom upravlja u ime cele klase — i kad su na rukovodeća mesta u njemu došli radnici i stari „profesionalni revolucionari", kao i drugi radnicima odani kadrovi — svim akterima revolucije je izgledalo da su svedoci i činioci *istinske i potpune istorijske smene klasa,* da su *na taj način* radnici *stvarno stupili na mesto kapitalista,* da je *na taj način* upravljanje radom i društvom *stvarno i definitivno prešlo u ruke radnika.* Niko nije ni pomišljao da bi se autentična vlast radnika mogla i morala ostvariti na neki drugi, *adekvatniji način.* Niko nije mislio na to šta može i šta mora biti sa radnicima koji su tada postajali *profesionalni državni i politički funkcioneri.* Niko nije mislio da bi oni svoje *nove političke funkcije* morali da obavljaju *uporedo sa svojim starim radničkim poslovima* — ako se želelo da ostanu i dalje radnici i da radom i društvom upravljaju stvarno radnici. Jer, ostavljajući svoje stare poslove, oni su *prestajali da budu radnici.* Posvećujući se isključivo novim političkim funkcijama, oni su se pretvarali u *profesionalne predstavnike i činovnike radničke klase.*

A profesionalne predstavnike i činovnike radničke klase od birokratije *deli — samo jedan korak.* Nezavisno od toga što misle da postupaju na najbolji mogući način u interesu klase, oni postaju birokrate *onoga časa u kome propuste da na klasu prenesu* one funkcije upravljanja radom i društvom koje ona u tom času *može i mora* da obavlja *neposredno.* Međutim, u momentu detroniziranja kapitalista nije se imala prava predstava o socijalističkoj birokratiji. Zamišljala se onako kako su je predstavljali oni koji su tada upravljali Sovjetskim Savezom. A oni je, naravno, nisu videli u sebi, u svom odnosu prema klasi, već su je

svodili na pojedince u državnom aparatu i na njihov „birokratski odnos" prema pojedincima koji su od tog aparata tražili zaštitu ili realizaciju nekog svog prava. Ali posle nekoliko godina upravljanja *isključivo preko državnog aparata* počelo se postepeno shvatati šta je to zapravo socijalistička birokratija. Uočena je opasnost da se taj aparat od instrumenta *posrednog radničkog upravljanja* u materijalnoj i političkoj sferi pretvori u instrument *birokratskog upravljanja radnicima.* U takvim okolnostima počeo se stvarati specifični, jugoslovenski sistem radničkog samoupravljanja — radnički saveti u materijalnoj i veća proizvođača u političkoj sferi.

Međutim, jedno je otkriti *nove, više oblike radničke vlasti,* a drugo obezbediti u praksi njihov optimalni razvitak. Sudbina diktature proletarijata u nekoj zemlji ne zavisi prvenstveno od takvih otkrića. Specifični oblici radničkog samoupravljanja koje su otkrili Komuna i oktobarska revolucija prethode Staljinovoj birokratiji. U stvari, novo i revolucionarno, što tek stupa na istorijsku scenu — kao što je slučaj s radničkim samoupravljanjem — ne može odmah, u svim uslovima, da nađe dovoljno snage u samom sebi da bi moglo od svog prvog trenutka obezbediti nesmetano delovanje objektivnih zakonitosti vlastitog razvitka. U takvim momentima uticaj različitih društvenih grupa može biti presudan. Jer ne samo da svaka drukčije zamišlja njegov razvitak, već neke nastoje da ga usmere i u suprotnom pravcu od onog kome njegovi autentični socijalni nosioci teže. Stoga u njegovom prvom dobu često dolazi do privremenog menjanja tempa, a nekad čak i glavnog pravca razvitka. To je, svakako, glavni razlog cik-cak linije razvitka novog. No, do toga ponekad dolazi u izvesnoj meri i stoga što u prvi mah nije uvek ni teorijski jasno kako bi novo trebalo da se razvija u praksi.

Od takvih teškoća nije moglo biti imuno ni radničko samoupravljanje u Jugoslaviji. Mada se radilo o ostvarivanju jedne iste ideje u dvema oblastima društvenog života, ipak se neposredno radničko upravljanje *društvom* nije razvijalo istim tempom i intenzitetom kao neposredno radničko upravljanje *radom.* Štaviše, u jednom momentu ono je počelo da *gubi svoju suštinsku orijentaciju* i da *nazaduje.* Ali ne samo to. U takvim okolnostima integralno radničko samoupravljanje (u materijalnoj i političkoj sferi) počelo se svoditi u teoriji — koja izražava određene tendencije u praksi — samo na njegovu materijalnu (ekonomsku) komponentu, na neposredno radničko upravljanje *radom,* pri čemu se ni ono samo ne obuhvata u svoj svojoj celini. A njegova druga, politička komponenta, neposredno upravljanje *društvom* u njegovoj celini, počela se sasvim ispuštati iz vida.

A reducirati integralno radničko samoupravljanje samo na njegovu ekonomsku komponentu — uz to još svedenu samo na jedan deo akumulacije i na okvire fabrika, sa odgovarajućim prazninama u okviru privrednih grana i privrede u celini — ne znači samo onemogućavati radnike da se afirmišu *i kao politički subjekt.* To ujedno znači i onemogućavati radnike da se stvarno afirmišu *kao ekonomski subjekt* i osuditi neposredno upravljanje radom — u okviru fabrika, privrednih

grana i privrede u celini — da stagnira na jednom niskom i nezadovoljavajućem nivou. Zanemariti političku komponentu integralnog radničkog samoupravljanja znači dovesti u pitanje i ono što je već ostvareno i u samim fabrikama. Samoupravljanje u *fabrikama* je rezultat *političke* akcije radničke klase. Samo nastavljanjem i snaženjem te akcije, koja je sa stvaranjem veća proizvođača dobila nov kvalitet, može se ono dalje učvrstiti i razviti.

Ako se, dakle, želi *svestrana emancipacija* radničke klase, i ako je napredak radničkog samoupravljanja u političkoj sferi u ovom času glavni uslov napretka radničkog samoupravljanja u *materijalnoj* sferi, kao i radničkog samoupravljanja u celini, onda je nužno novo, radikalnije *poradničavanje politike.*

Prvo, što je, verovatno, čvorna tačka celog problema, a u šta se ovde ne ulazi bliže, nužno je *radikalnije poradničavanje foruma Saveza komunista.* U svim tim forumima radnici bi morali imati *apsolutnu većinu,* a svoje partijske funkcije obavljati *uporedo sa funkcijama u materijalnoj sferi.* Veličina, organizacija i metod rada tih foruma bi se morali prilagoditi takvoj njihovoj strukturi.[11]

Drugo, o čemu se ovde bliže raspravlja, nužno je *radikalnije poradničavanje najviših organa vlasti.* Ono je počelo stvaranjem posebnog skupštinskog doma radničke klase (udruženih proizvođača) u dvodomim skupštinama, ali je docnije, sa stvaranjem petodomih skupština i sužavanjem uloge tog *neposredno radničkog* skupštinskog doma — privred-

[11] Za delatnost foruma SKJ je najbitnije da obezbeđuju vodeću ulogu istorijskih interesa radničke klase. A jedan od najsigurnijih načina za to jeste odlučujući neposredan uticaj radnika u samim tim forumima. Ukoliko odluke foruma kojima se cilja na ostvarenje tih interesa imaju dalekosežniji značaj, utoliko je neposredno učešće radnika u tim forumima neophodnije. Preobražaj Saveza komunista, koji je presudan za aktuelnu društvenu reformu, pretpostavlja veći broj radnika ne samo u bazi već i u svim forumima SKJ. U stvari, već iz fundamentalnog marksističkog stava da oslobođenje radničke klase mora biti delo same radničke klase sledi i stav o neophodnosti odlučujućeg neposrednog učešća radnika u svim forumima SKJ. Tu se ne radi o tome da li radnici mogu ili ne mogu (smeju ili ne smeju) imati poverenje u svoje forume, već o tome da su radnici ne samo najbolji izvršioci nego i stvaraoci svoje radničko-partijske politike. Revolucionarni instinkt radnika, koji je samo njima svojstven budući da mu je koren u njihovom objektivnom položaju u društvu — zato oni i jesu „izvršioci" istorije u ovoj fazi društvenog razvitka — često je nezamenljiv „kompas" u traganju za najadekvatnijim putevima revolucije i socijalizma. Ako je klasna borba u uslovima teškog ilegalnog rada pre revolucije mogla dati čitavu plejadu radnika u najviše forume KPJ, onda postojeća samoupravna revolucionarna praksa nije ništa manje bogat izvor partijskih rukovodilaca radnika, koji, postajući partijski funkcioneri, ne prestaju biti ujedno i aktivni radnici. Takva revolucionarna praksa je kovačnica takvih radničkih kadrova. Ali i takvi radnički kadrovi su kovači takve revolucionarne prakse. Jedno bez drugog ne ide. Zato SKJ mora u isti mah voditi borbu i za afirmaciju takve prakse i za uvlačenje takvih kadrova u sve svoje forume. (Podrobnije o preobražaju SKJ u prilozima: *Emancipacija udruženih proizvođača i Savez komunista,* „Socijalizam", br. 10/66. i *Sredstva Pariske komune i udruženog proizvođača Jugoslavije protiv birokratije, Komunisti i samoupravljanje,* FPN, Zagreb, 1967, str. 141—158.)

nog veća koje je stupilo na mesto ranijeg veća proizvođača — doživelo *ozbiljan i neželjen nazadak.*

Bez snažnog *skupštinskog doma udruženih proizvođača,* koji bi celoj skupštini utisnuo *pečat radničke skupštine* — kakva je bila Pariska komuna, nema istinske radničke vlasti, nema stvarne skupštinske vladavine, nema Saveza komunista kakav se želi. Ali i obrnuto. Za takvu skupštinu može (i mora) biti samo avangarda čija snaga nije u birokratskoj sprezi sa državnim aparatom, već u organskoj povezanosti sa klasom i u stvarnom idejnom prednjačenju. Jer bez takve skupštine u kojoj radnička klasa ima *neposredno odlučujuću reč* Savez komunista bi morao delovati na stari način, umesto klase, sa pozicija vlasti. A to on sam više ne želi.

V

Revolucionarne istorijske promene 1950. i 1952—1953. godine — kojima se radnička klasa u Jugoslaviji uvrstila u isti rod sa Pariskom komunom — bile su teorijski duboko utemeljene. Polazile su, kad je reč o političkoj sferi, od principa (1) da je za socijalizam osnovno *rukovodeća uloga radničke klase u celokupnom društvenom životu,* (2) da tu svoju rukovodeću ulogu radnička klasa mora *ostvarivati pre svega neposredno* i (3) da ostvarivanje te svoje neposredno rukovodeće uloge radnička klasa mora u prvoj fazi socijalizma *obezbeđivati i vanrednim klasno-političkim instrumentima.* Duže obezbeđivanje te uloge prvenstveno ili isključivo preko države i posebne pozicije partije u državnom aparatu — kako se ona do tada obezbeđivala po uzoru na Sovjetski Savez — vodi njihovoj birokratizaciji, odvajanju od klase i pretvaranju u vlast nad klasom, usled čega partija prestaje biti radnička partija, a radnička klasa prestaje biti vladajuća klasa.[12]

Prvi princip je izražavao Marksovu ideju o diktaturi proletarijata u prelaznom periodu između klasnog i besklasnog društva, a druga dva — koji govore o načinu realizacije prvog — izražavala su Marksovu ideju o organizovanju radničke klase kao države. Tražeći na bazi tih principa konkretna rešenja u praksi, ustavnim promenama 1952—1953. godine „mi smo se odlučili — kako je to pisao Kardelj — za princip *dvodomosti* u narodnim odborima i narodnim skupštinama". To je značilo da se „pored *opšteg veća* svuda bira i takozvano *veće proizvođača,* koje s prvim *ravnopravno* odlučuje o *svim pitanjima ekonomske, socijalne* ili *ustavne* prirode"[13].

U *novim dvodomim* skupštinama (i odborima) veća proizvođača su „*direktni*... predstavnici radničke klase u centralnim predstavničkim organima" preko kojih „dolazi vlast radničke klase do izražaja *neposredno*".

---

[12] Videti: E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje,* knj. II, „Kultura", Beograd, 1954, str. 169; knj. V, str. 44.

[13] Isto, knj. V, str. 16. (podvukao V. H.).

Preko njih „mi dajemo radničkoj klasi“ — pisao je Kardelj — „rukovodeću ulogu u društvu, i to upravo *radničkoj klasi kao celini, a ne samo njenoj avangardi*“. Shodno tome, veća proizvođača su jedna *„forma diktature proletarijata“* i ujedno *„najefikasnija brana protiv birokratije“*. Kao takva ona su *poseban skupštinski dom udruženih proizvođača*, ali ne za jednu oblast društvenog života, kao što je to, na primer, privreda, već *za obezbeđivanje rukovodeće uloge radničke klase celokupnim društvenim životom.*[14]

Međutim, kako politička delatnost ne oslobađa članove veća proizvođača njihove obaveze proizvodnog rada, i kako oni u ovom momentu revolucije nemaju mogućnost da u političkoj sferi deluju u istoj meri kao u materijalnoj, to se nadležnost skupštinskog doma udruženih proizvođača morala u prvi mah ograničiti samo na *najvažnije opšte društvene poslove*. Shodno tome, veća proizvođača su bila nadležna *pre svega* — i to je u izvesnom smislu najvažnije polje njihove nadležnosti — (a) za *donošenje i menjanje Ustava* (i statuta), kojim se utvrđuje *društveno-ekonomsko i političko uređenje, državna organizacija, te nadležnost i delatnost najviših organa vlasti* u federaciji, republikama, pokrajinama i opštinama, i (b) za *izbor i opoziv*, odnosno imenovanja i razrešenja *najvažnijih državnih funkcionera*, za donošenje *propisa o izboru i opozivu narodnih poslanika* i odluka o njihovim *prinadležnostima*, kao i za neke druge poslove značajne za funkcionisanje predstavničkih tela i drugih organa vlasti. *Osim toga*, i drugih nekih poslova, veća proizvođača su bila nadležna — i to je najobimnije područje njihove delatnosti — za *društveni plan, budžet, završni račun* i druga pitanja iz oblasti *privrede, finansija, rada i socijalnog osiguranja*.

„Uloga veća proizvođača je, dakle, *pre svega* u tome što ona već danas — i pored cifarske inferiornosti radničke klase — obezbeđuju *vodeću ulogu radničke klase u celom društvenom sistemu*, i to na demokratski način, koji isključuje mogućnost da *pod firmom diktature proletarijata razne birokratske tendencije odnesu pobedu nad proletarijatom i njegovom vlašću*... To je, dakle, *najvažniji zadatak* naših veća proizvođača. *Sem toga*, razume se, veća proizvođača imaju i najbolji neposredan uvid u probleme proizvodnje i privrede, pa zato veoma pozitivno utiču na *sve* praktične odluke narodnih odbora i narodnih skupština *koje se tiču privrede*.“[15]

Uspostavljanje *takve dvodome* skupštine, sa većem proizvođača kao *specifičnim klasnim instrumentom za obezbeđivanje rukovodeće uloge radničke klase i suzbijanje birokratije* — uz perspektivu da će, pored već pomenutih, „postepeno dobijati i druge funkcije“ — predstavljalo je „vanredno važan korak dalje u razvitku socijalističke demokratije“. Mi ćemo se „moći odreći *takve dvodome* pocepanosti predstavničkih organa“ — isticao je Kardelj — tek kada se socijalizam dovoljno osnaži. „Tada ćemo se mi po svoj prilici moći vratiti na *jednodomi* sistem koji će

[14] Isto, knj. II, str. 205. i 217; knj. IV, str. 226. i 383; knj. V, str. 53. (podvukao V. H.).

[15] Isto, knj. IV, str. 225—226. (podvukao V. H.).

predstavljati *čitavo društvo,* ali koje će više-manje u celini biti društvo *socijalističkih proizvođača.*“[16]

VI

Nisu nove *dvodome* skupštine — sa većem proizvođača kao glavnom karakteristikom funkcionisale ni deset godina kad se pojavilo mišljenje da su se *pojmovi proizvođača i radničke klase* usled razvitka samoupravljanja toliko *proširili* da se o našem društvu može već govoriti kao o *društvu socijalističkih proizvođača.* Naime, kad se apstrahuju beznačajne društvene grupe, koje, po tom mišljenju, ne spadaju u proizvođače, naše društvo je već *zajednica individualnih i udruženih proizvođača.* A kad se apstrahuju i individualni proizvođači — čija perspektiva je udruživanje i preobraćanje u udružene proizvođače — naše društvo je već više-manje izgrađena *zajednica udruženih proizvođača.*

Kako smo, dakle, po tom mišljenju, u razvijanju novih proizvodnih i društvenih odnosa i menjanju socijalne strukture u korist radničke klase — u koju ono ubraja i sve učesnike društveno korisne delatnosti u prosvetno-kulturnim i socijalno zdravstvenim ustanovama i državnoj upravi — već tada dostigli tačku na kojoj je *neposredna* ekonomska, politička i idejna moć radničke klase već tolika da ona može da *obezbeđuje svoju vodeću ulogu u društvu i onemogućuje birokratiju i bez posebnih političkih instrumenata,* kao što su to veća proizvođača, to novi Ustav iz 1963. godine, usvajajući to mišljenje, napušta raniju koncepciju *dvodome* skupštine, sa većem proizvođača kao drugim domom, pa u federaciji, republikama i pokrajinama uspostavlja *petodomu* skupštinu.

Kao *naslednik veća proizvođača* u toj skupštini se javlja *privredno veće* — veće radnih zajednica u opštini — ali sa *bitno drukčijom ulogom i znatno užom nadležnošću.* To veće nije više — ne bar nominalno — *poseban skupštinski dom udruženih proizvođača.* Njegov karakter nije više određen *prvenstveno istorijskom,* već *isključivo profesionalnom* ulogom radničke klase. Stoga ono nije više odgovorno pre svega *za celinu socijalističkog razvitka,* već *samo* za područje koje je povezano s tom njenom profesionalnom ulogom, to jest *za privredu.* Mada je faktički i dalje *jedini direktni* predstavnik radničke klase u skupštini, to nije više veće *proizvođača,* nego *privredno* veće.

Tako je Ustav iz 1963. godine, nezavisno od toga što se njime ciljalo na dalji razvitak svega što je bilo pozitivno u ranijem skupštinskom sistemu, faktički negirao u izvesnoj meri upravo ono što predstavlja *glavnu karakteristiku jugoslovenske radničke revolucije.* Jer takvog doma, kao što je *dom proizvođača,* ne samo da nema ni jedan buržoaski parlamenat (niti ga može uopšte imati kao jedan od dva ravnopravna doma) nego ga, na žalost, nema ni jedan od postojećih socijalističkih „parlamenata“. A *privredni dom,* pogotovo kao peti skupštinski dom, moguć je i u svakom buržoaskom parlamentu.

[16] Isto, knj. II, str. 218. i 228. (podvukao V. H.).

Po novoj ustavnoj koncepciji nije više privredno veće — naslednik veća proizvođača — *jedini direktni predstavnik* radničke klase u skupštini. To je sada cela skupština. Svi njeni domovi su domovi proizvođača, oblik predstavljanja proizvođača od strane samih proizvođača. Naime, ako je društvo skoro već izgrađena zajednica udruženih proizvođača, onda svako skupštinsko veće zastupa neku grupu proizvođača. A ako je i sama skupština nastavak procesa društvenog rada (u politekonomskom smislu) — kako je zastupnici te ustavne koncepcije tretiraju — onda je svaki njen član već i po tom osnovu proizvođač.

Za ovu koncepciju, međutim, ne može se reći da je teorijski dovoljno zasnovana. U njenoj osnovi je stav (koji se pripisuje Engelsu) da u samoupravnom socijalizmu *svačija društveno-korisna delatnost* — nezavisno od oblasti u kojoj se obavlja (pa tako i svačija takva delatnost u političkoj i duhovnoj sferi) — *postaje* proizvodan, odnosno *društven rad* (u politekonomskom smislu). Međutim, u Engelsovom stavu (na koji se zastupnici te koncepcije pozivaju) nije reč o tome *da će* u socijalizmu neke delatnosti — koje to ranije nisu mogle biti — *postati* društven rad, već o tome *kako će se* određene delatnosti — koje su to i ranije mogle biti i koje to i sada jedino mogu biti — *verifikovati* kao društven rad. Naime, Engels smatra da će u uslovima podruštvljenih proizvodnih sredstava i društvenog planiranja *svačiji rad u materijalnoj sferi* biti *unapred i neposredno* društven rad (za razliku od kapitalizma, u kome se neki takav rad *naknadno i posredno*, putem tržišta, priznaje ili ne priznaje za društven rad).[17]

Drugi stav koji je u osnovi ove koncepcije jeste u tome da društvena podela rada proizvodi klasne razlike i jednostrano razvijene ličnosti samo u kapitalizmu, a ne i u samoupravnom socijalizmu. Otuda verovanje da u socijalizmu mogu napredovati kako procesi ukidanja radničke klase i klasa uopšte tako i proces afirmacije slobodnih i svestrano razvijenih ličnosti udruženih proizvođača a da se istovremeno ne prevazilazi i sama društvena podela rada. Naime, smatra se da su Marksove i Engelsove ideje o ukidanju društvene podele rada u radničkoj revoluciji prevaziđene budući da su u suprotnosti sa tendencijama savremenog industrijskog društva ka sve intenzivnijoj podeli rada i specijalizaciji. Veruje se da je karakter društvene podele rada određen karakterom društvene formacije, a ne vidi se da je karakter društvene formacije određen postojanjem ili nepostojanjem društvene podele rada, čije, pak, postojanje ili nepostojanje zavisi od nivoa proizvodnih snaga i odgovarajućih proizvodnih i društvenih odnosa.[18]

---

[17] Podrobnije u prilozima: *Radnička klasa i radni ljudi, Radnička klasa u socijalizmu*, Biblioteka „Naših tema", 1969, str. 79—97; *Radnička klasa u nas danas*, „Naše teme", br. 8/69.

[18] Podrobnije u prilozima: *Svestrani razvitak ličnosti udruženog proizvođača i osnovna društvena podela rada, Marks i savremenost*, 4, IRP, Beograd, 1967, str. 645—656; *Samoupravljanje proizvođača i prevazilaženje osnovne društvene podele rada*, „Socijalizam", br. 7—8/64; *Udruženi proizvođač i međuklasna podela rada*, „Pregled", br. 11—12/64.

Inače, kada bi se ta koncepcija mogla prihvatiti, onda bi se moglo objasniti, kada je reč o Saveznoj skupštini i Ustavu iz 1963. godine, što Privredno veće nije nadležno za menjanje Ustava, nego samo Savezno veće (i Veće naroda kao njegov deo). Ali, ako se ona ne može prihvatiti — što znači da je Privredno veće ipak i dalje faktički *jedini neposredni predstavnik* radničke klase u Saveznoj skupštini — onda nije teško zaključiti šta za to veće i za ostvarivanje rukovodeće uloge radničke klase znači gubitak te nadležnosti, kao i nadležnosti za izbor i opoziv najvažnijih državnih funkcionera, za izborni sistem i za utvrđivanje prinadležnosti tih funkcionera i poslanika. Kada se tome doda i gubitak nadležnosti za budžet i završni račun, te pitanja rada i socijalnog osiguranja, onda se vidi koliko je time otežano ostvarivanje rukovodeće uloge radničke klase i u samoj materijalnoj sferi.[19]

Kako je objektivna osnovica birokratije još veoma snažna, a slobodna zajednica udruženih proizvođača još dosta daleko — što znači da radnička klasa svoju rukovodeću ulogu u društvu mora i dalje obezbeđivati i vanrednim političkim instrumentima — to se novi petodomi skupštinski sistem ne može tretirati kao prilog jačanju radničke demokratije i negiranju birokratije. Štaviše, nezavisno od dobrih namera koje su inspirisale njeno stvaranje, nova petodoma skupština može poslužiti i manipulisanju samom radničkom klasom. Tu mogućnost pruža postojeći odnos skupštinskih domova sa gledišta njihove strukture. Prema jednom proizvođačkom domu stoje četiri neproizvođačka doma.[20]

VII

Ako se ne može dokazati da je svačija društveno-korisna delatnost u našem društvu proizvodan, odnosno društven rad (u politekonomskom smislu), i ako još nema valjanih argumenata kojima bi se mogla osporiti aktuelnost Marksovih i Engelsovih ideja o ukidanju društvene podele rada — pa su bez osnova oni zaključci o radikalnom proširivanju pojma proizvođača i radničke klase i o našem društvu kao skoro već izgrađenoj zajednici udruženih proizvođača — onda su bez osnova i one izmene u skupštinskom sistemu koje su izvršene 1963. godine na bazi tih neosnovanih zaključaka.

Kako ustavne promene iz 1968. godine nisu u tom pogledu ništa bitno izmenile — pošto su bile ograničene samo na uređivanje među-

[19] Nastojanja privrednih veća da poprave svoj položaj 1968. godine proširivanjem nadležnosti ili smanjivanjem broja ostalih veća nisu uspela. Izvestan uspeh je ukidanje organizaciono-političkog veća i uspostavljanje četvorodome skupštine u SR Sloveniji.

[20] Prilikom razgovora u redakciji „Politike" savezni poslanik R. Selmanagić je istakao i sledeće: „Ili uzmite strukturu Savezne skupštine... Videćete da je kod nas u Privrednom veću uvek lako da se dogovorimo. Ali tu su još četiri veća čija je struktura potrošačka. Zapravo, mi u Saveznoj skupštini imamo četiri potrošačka i jedno proizvođačko veće, pa ne možeš nikada da ih nadglasaš" („Politika", 7. januar 1971).

nacionalnih odnosa (a na tom polju nisu dale očekivane rezultate stoga što je radnička klasa, autentični subjekt uređivanja tih odnosa, ostala i dalje u inferiornom položaju u skupštinama) — to sve govori u prilog radikalne revizije postojećeg skupštinskog sistema u pravcu snažnije afirmacije rukovodeće uloge radničke klase. Novi skupštinski sistem bi morao uključiti u sebe sve pozitivno iz ranijeg i sadašnjeg i uz to učiniti još jedan odlučan korak napred. A to znači pre svega da bi se morala ponovo uspostaviti *dvodoma* skupština i *veće proizvođača* kao njen drugi dom.

Nezavisno od toga koliko to shvataju pojedini njeni protagonisti, jugoslovenska radnička revolucija iz svojih najvećih dubina teži *ukidanju društvene podele rada*. U tome je „prava tajna" svake autentične radničke revolucije. (Pariska komuna i oktobarska revolucija — u svojim prvim danima — na svoj način su je već izrazile, a kineska i kubanska revolucija pokušavaju to sada, mada na jedan mutan i primitivan način.) Ali, nasuprot toj svojoj najdubljoj težnji da je ukine, radnička klasa mora društvenu podelu rada — baš kao i državu — da u izvesnoj meri, za izvesno vreme, *koristi, i kao instrument progresa*. U tome je, izgleda, *najdublja protivrečnost* radničke revolucije i socijalizma. Ta protivrečnost *krajnjeg cilja i aktuelnih potreba i mogućnosti* — protivrečnost *negiranja i praktičnog iskorišćavanja društvene podele rada* — izražava se u političkoj sferi, pored ostalog, kao *nužnost dvodome* pocepanosti predstavničkih tela.

Ukoliko teži *ukidanju* društvene podele rada, utoliko revolucija zahteva jednodomo predstavničko telo čijim članovima *ne dozvoljava da se oslobode obaveze proizvodnog rada*. Ukoliko, pak, mora da je *iskorišćava* i kao instrument progresa, utoliko zahteva predstavnički dom čije članove, da bi mogli uspešno vršiti svoje funkcije, *mora da oslobodi obaveze proizvodnog rada*. Pokušati ostvariti celokupno predstavničko telo po prvom principu, samo od aktivnih proizvođača, u postojećim uslovima je iluzija. Ostvariti danas celokupno predstavničko telo po drugom principu, samo od profesionalnih predstavnika radničke klase, znači ići protiv osnovne težnje radničke revolucije i raditi za birokratiju. Otuda u ovom času, i za još dosta vremena, *nužnost dvodome skupštine*.

Prvi skupštinski dom bi bilo *opšte predstavničko telo građana*, odnosno *nacija i narodnosti* — u Saveznoj skupštini Veće naroda, a u ostalim skupštinama republičko, pokrajinsko i opštinsko veće. Drugi skupštinski dom bi bilo *posebno predstavničko telo radničke klase* (udruženih proizvođača) — Savezno, republičko, pokrajinsko i opštinsko *veće proizvođača*. U ovo veće bi se birali samo aktivni proizvođači (shodno Marksovom pojmu proizvodnog rada i proizvođača). Izuzetno, što je jedini izuzetak koji se može pravdati s razlogom, određen broj članova ovog veća bi se birao iz onih privrednih organizacija koje su manje-više neproizvodnog karaktera (trgovina, banke) i komora (dok se ne afirmišu kao autentični organi radničkog samoupravljanja). Poslaničku dužnost članovi prvog doma bi vršili profesionalno, a drugog počasno.

Vraćanje na dvodomu skupštinu — uz zadržavanje svega pozitivnog što je na polju podruštvljavanja politike postignuto stvaranjem prosvetno-kulturnog i socijalno-zdravstvenog (ali ne i organizaciono-političkog) veća — pretpostavlja formiranje *posebnih skupštinskih delegacija* koje bi *kao sastavni deo* prvog ili drugog doma učestvovale u odlučivanju kada je na dnevnom redu skupštine neko pitanje iz oblasti društvenog života za koju je određena delegacija i formirana. Povećavanje ili smanjivanje njihovog broja ne bi, dakle, menjalo postojeću ravnotežu osnovnih domova.

Kako u datim uslovima, zbog zauzetosti njegovih članova u proizvodnji, veće proizvođača faktički ne može da učestvuje u rešavanju svih skupštinskih pitanja, to bi ono zajedno sa prvim većem — u užem ili širem sastavu — rešavalo samo o *najvažnijim opštim društvenim poslovima* i, naravno, o *svim poslovima privrede.* To bi uglavnom bili poslovi za koje je ono bilo nadležno po Ustavu iz 1953. godine. Ostali poslovi bi bili u samostalnoj nadležnosti prvog doma. Međutim, kako se u Ustavu posebno navodi samo ono što veće proizvođača može i mora u svakom slučaju odlučivati, a kako je ono *istorijski odgovorno i stvarno nadležno za sve* društvene poslove — budući da zastupa onu društvenu klasu čiji je *poseban interes ujedno i opšti društveni interes* i koja je istorijski odgovorna za *celokupan razvitak društva* — to bi novi Ustav, da bi učinio korak dalje u odnosu na Ustav iz 1953. godine, morao tu njegovu stvarno opštu nadležnost i formalno-pravno potvrditi. Ali ne kao obavezu koju mora u svim slučajevima izvršavati, već kao *generalno pravo* da zahteva učešće u odlučivanju s prvim domom o svakom pitanju iz njegove formalno samostalne nadležnosti kad god nađe da su *tangirani interesi radničke klase.* Samo u tom slučaju biće ono *stvarno i potpuno ravnopravno* s prvim domom.

Samo takav skupštinski sistem — uz neposredno odlučujuću reč radnika u svim forumima Saveza komunista — može u optimalnoj meri obezbediti *neposredno rukovodeću ulogu radničke klase u celokupnom društvenom razvitku* i dati novi impuls razvitku integralnog radničkog samoupravljanja. Za jugoslovensku radničku demokratiju — i pobedu nad birokratijom — to bi bio značajan korak napred i u odnosu na stanje stvoreno istorijskim promenama 1950—1953. godine. Za međunarodni radnički pokret bio bi to — kao što je i Pariska komuna — nov idejni i materijalni oslonac u borbi za afirmaciju novog, *radničkog društva,* za trijumf novog, *čovečnijeg sveta.*

Živojin Rakočević

TROŠKOVI NAUČNE PROIZVODNJE I TEHNOLOŠKA RENTA*

Prilog uporednoj analizi ekonomskog položaja i isplativosti nauke i nove tehnologije

Proizvodnja naučnih ideja, to jest proces istraživanja, razotkrivanja („dešifrovanja"), stvaranja kritičkih i pozitivnih naučnih sinteza, ukratko, *naučna proizvodnja* i njena tehnološka primena nužno iziskuju *troškove*, to jest pozitivne utroške rada („apstraktnog rada", čovekove proizvodne energije, radne snage), kapitala ili dohodak-vrednosti. Isto to važi i za *transfer* nove tehnologije i tehnoloških znanja, a, u okviru tih kretanja, i za sve one manje ili više složene postupke aplikacije. I to *apsolutno*. To su *proizvodni* troškovi.

ISPLATIVOST NOVE TEHNOLOGIJE

Stalan porast troškova naučne proizvodnje, a, u okviru ove, naročito, takozvanih razvojno-tehnoloških istraživanja, direktna su posledica savremene naučno-tehnološke revolucije (tendencije „nove tehnologije") i velikih prevrata u samoj „proizvodnji vrednosti", to jest robnoj proizvodnji, tržišnoj ekonomiji.

Tendencijski rastući troškovi moderne naučne proizvodnje i srazmerno velika stvarna ekonomska *cena* nove tehnologije zakonito pokreću pitanje *isplativosti*, odnosno rentabilnosti te proizvodnje i te tehnologije. Na to prevashodno praktično pitanje već je pozitivno odgovorila praksa industrijski razvijenih zemalja u svetu. Nasuprot ovoj, u ekonomskoj teoriji to pitanje još nije kritički i pozitivno raspravljeno niti naučno objašnjeno. Otud lutanja, iluzije, kolebanja i svakovrsna konfuzija u svim onim zemljama u kojima takva praksa ne postoji i koje se sa stanovišta

* Tekstovi autora: Živojina Rakočevića, Dušana Čalića, Rajka Tomovića, Slavka Milosavlevskog i Bena Zupančiča, koje objavljujemo u ovom broju, bili su prezentirani na savetovanju o društvenom položaju i funkciji nauke u samoupravnom društvu. Savetovanje je održano u martu ove godine u Beogradu, u organizaciji Instituta za političke studije FPN u Beogradu.

modernih tehnoloških i tržišnih tendencija mogu smatrati svetskom provincijom.[1]

Skraćeno rečeno, pozitivno rešenje problema isplativosti naučne proizvodnje i nove tehnologije sastoji se iz sledećih elemenata:

(1) naučna proizvodnja, transfer i aplikacija nove tehnologije i tehnoloških znanja postali su *proizvodnja vrednosti* par excellence;

(2) direktni i indirektni troškovi naučnih istraživanja i tehnološkog razvitka *razdeljuju* se na sve agense društvenog reprodukcionog procesa posredstvom specijalnih ekonomsko-političkih mehanizama i instrumenata, u čemu država i takozvana tehnostruktura igraju izuzetno važnu ulogu;

(3) svakovrsni naučni rezultati, otkrića i tehnološki pronalasci i postupci predmet su *monopolisanja*, ekonomskog otuđivanja i tržišnih valorizovanja; oni su *roba* sui generis; štaviše, u reproduktivnoj sferi oni stiču važno svojstvo *fiksnog* kapitala i zato predstavljaju odlučnu kariku i unutrašnju „vezu budućnosti sa sadašnjošću“ (Dž. M. Kejnz) — s određenim implikacijama u pogledu kretanja profita i opšte profitne stope (ppf'), periodičkih „revolucija vrednosti“, „recesija“ itd.;

(4) naučna proizvodnja i nova tehnologija daju relativno *trajnu* i *besplatnu* proizvodnu „uslugu“ svim onim preduzećima, korporacijama i nacionalnim ekonomijama koje ih proizvodno primenjuju; one neposredno ništa ne dodaju prometnoj vrednosti običnih roba i proizvodnih usluga, ali su stvarni uzrok neminovnih diferencija u troškovima i zato sigurna i kolosalna operaciona baza *tehnološke rente* kao specifičnog savremenog oblika ekstraprofita, respective „ekstradohotka“;

(5) plodovi naučno-tehnološkog razvitka *raspoređuju* se — istina, neravnomerno, neistovremeno i protivrečno — na sve aktere koji su na ovaj ili onaj način učestvovali u alimentiranju onih troškova i pri tome snosili određen rizik;

(6) egzistencija i ekonomski prosperitet privatnog preduzeća, akcionarskog društva ili korporacije u krajnjem rezultatu zavisi od tehnološkog napretka; tendencija samofinansiranja i centralizacija kreditnog kapitala — posredstvom razvijenog bankarskog mehanizma i „likvidnih tržišta“ finansijskog kapitala (tržištâ vrednosnih papira ili takozvanih

[1] Sudeći po nekim strogim naučnim kriterijumima i relevantnim tehnološkim i ekonomskim parametrima, naša zemlja još pretežno spada u tu provinciju. I to ne samo zbog relativno niskog „per capita dohotka“ i nedovoljnog materijalnog i kreditnog „finansijskog“ kapitala, već i zbog enormne zavisnosti industrije (i reproduktivne sfere uopšte) od *uvoza* tehnoloških znanja i postupaka (licenci, patenata i drugog), kao i zbog srazmerno velikog i tendencijski rastućeg uvoza proizvodne („kapitalne“) opreme, mašina i kompletnih industrijskih postrojenja. Na strateški važnom sektoru svetske konkurencije *novim tehnološkim postupcima* i proizvodnim tehnikama naše industrije i samostalni naučni instituti imaju krajnje skromnu ulogu. U svetskim relacijama to njihovo učešće je praktično „zanemarljiva veličina“. Ostaje nam da se nadamo da to tako neće biti u bližoj (predvidivoj) budućnosti. „Budućnost koja je počela“ za nas je praktično počela *skorije no juče*.

otvorenih novčanih tržišta) — presudne su ekonomske poluge opšteg tehnološkog i privrednog razvitka, napretka;

(7) „privatna ekonomija" orijentiše se pretežno na razvojno-tehnološka i primenjena istraživanja, dok „javni sektor", odnosno državna vlast i njena ekonomska politika finansijski „pokrivaju" i podupiru takozvana fundamentalna, čista ili „neusmerena" naučna istraživanja;

(8) neporeciva je činjenica da „originalne tehnološke inovacije" imaju strateški značaj za datu nacionalnu ekonomiju koja učestvuje u oštroj međunarodnoj konkurenciji novim proizvodima i tehničko-tehnološkim postupcima; međutim, manje je poznato da su te inovacije po pravilu skopčane s velikim finansijskim rizicima, da zahtevaju srazmerno velike investicije i da se zato povodom njih uspostavljaju novi „kompenzacioni razlozi" i odnosi, to jest izgrađuju veoma komplikovani mehanizmi osiguranja od mogućih katastrofalnih padova profita, — prouzrokovanih kakvom iznenadnom i većom „recesijom", odnosno krizom;

(9) službene statistike u nizu industrijski najrazvijenijih zemalja sveta registruju kretanja u oblasti transfera tehnologije i takozvanog *tehnološkog bilansa*. Poznato je, na primer, da Japan ima izrazito negativan „tehnološki bilans", — uporedo sa stalnim jačanjem njegove tehnološke pozicije u svetu[8] — dok SAD, nasuprot Japanu i nizu zapadnoevropskih i drugih zemalja u svetu, imaju daleko najpovoljniji bilans u razmeni „know-how". Samo iz Zapadne Nemačke SAD izvlače tehnološku rentu u visini od nekoliko milijardi dolara godišnje, i to zahvaljujući u prvom redu višegodišnjem prodoru nekoliko svojih elektronskih kompanija na zapadnoevropsko tržište.

TEHNOLOŠKE REVOLUCIJE I EKONOMSKI POLOŽAJ NAUKE

Polazna tačka industrijske revolucije XVIII stoleća bila je *mašina alatljika* („obdarena intelektualnim životom"), a njen krajnji domet, granica: mašinski sistem = fabrika, respective inokosno *privatno* preduzeće, — s izrazito ambivalentnim odnosom prema nauci i obrazovanju. Ta se revolucija odigrala na istorijskoj podlozi *najamnog rada i kapitala,* — i zato u funkciji *profita*. Ta je revolucija izvršila *„odvajanje* du-

[8] Prema službenoj statistici, u ekonomskoj 1969/70. godini japanski tehnološki bilans bio je pasivan za 97,2 milijarde jena. U toj godini japanske firme zaključile su s inostranim kompanijama i korporacijama 1.154 licencna ugovora sa rokovima dužim od godine dana i 475 ugovora sa rokovima kraćim od godine dana. Najviše ugovora otpada na industriju mašina (28,4%), elektromašinsku industriju (16,2%) i hemijsku industriju. U tim ugovorima američke firme učestvuju sa 51,8%, zapadnonemačke sa 12,7%, engleske sa 9,3%, francuske sa 5,4% itd. Taj bilans bio je izrazito pasivan i u prethodnim godinama. No, uporedo s takvim kretanjem tehnološkog bilansa u Japanu se odvijao kolosalni proces „imitacije" tehnoloških inovacija. S nekim „oplemenjenim", usavršenim tehnološkim inovacijama Japan se probio na američko i zapadnoevropsko tržište. Izvesne specifične odlike u japanskom nacionalnom karakteru i naročito intenzivan uspon japanske industrije posle drugog svetskog rata u velikoj meri su uticali na taj tehnološki i naučni progres.

hovnih snaga procesa proizvodnje od manuelnog rada i njihovo pretvaranje u *sile kapitala* nad radom" (K. Marks). U vreme te revolucije — i kasnije, u eposi „laissez faire" privatne ekonomije — troškovi naučnih istraživanja i obrazovanja radne snage bili su relativno zanemarljiva ekonomska veličina; naravno, sa stanovišta privatnog kapitala. Glavne rezultate naučnih istraživanja dobijala je industrija, odnosno buržoazija u tako reći trajno vlasništvo i na besplatno korišćenje; dakle, bez ikakvog ekvivalenta, protivvrednosti, iako ju je njihova *primena,* u nekim slučajevima, stajala mnogo kapitala.

Tehnološka revolucija XX stoleća donela je nekoliko važnih inverzija i promena u odnosu na onu prvu:

(a) tehnološki razvitak više ne polazi od mašine alatljike, već od procesa *upravljanja* tom mašinom, odnosno celokupnim tehnološkim procesom; otud automatizacija = sistemi specijalnih mašina i uređaja pomoću kojih se kontroliše i tako reći automatski odvija rad mašina radilica, odnosno dati tehnološki proces u nekoj fabrici ili reproduktivnom preduzeću uopšte;

(b) intelektualne snage (nauka, to jest naučno istraživanje i stvaralaštvo) postaju integralni deo materijalnih proizvodnih snaga savremenog društva; istina, još u neprevladanim i enormno otuđenim ekonomsko-političkim oblicima akcionarskih društava, korporacija, „multinacionalnih kompanija", „javnog sektora" itd.;

(c) naučno istraživanje i tehnološke inovacije zahtevaju progresivno rastuće utroške kapitala i čovekove proizvodne energije i zato te delatnosti, u najpretežnijem smislu, spadaju u reproduktivnu, to jest proizvodnu sferu društva u kojoj vladaju ekonomski zakoni „proizvodnje vrednosti";

(d) nastale su inverzije u celom redu „ekonomskih veličina", — zbog tehnološkog progresa i promena u osnovnim odnosima proizvodnje i raspodele savremenog društva. Osim onih napred pomenutih promena, važnu ulogu igra: (1) odgovarajuća akcija državne vlasti na planu stvaranja takozvanih informacionih i velikih sistema, (2) pozitivni razvitak, geneza „indikativnog planiranja" u nacionalnim i međunarodnim okvirima, (3) sistematsko slabljenje funkcionalne vrednosti konvertibilnih valuta ili takozvana dozirana, puzajuća inflacija troškova i prodajnih cena (jer, navodno, takvo monetarno kretanje pospešuje proizvodno investiranje svake vrste, u praksu inauguriše „očekivanu graničnu efikasnost kapitala", to jest anticipiranu profitnu stopu kao ekonomsku vezu budućnosti sa sadašnjošću i kao važan ekonomski parametar, i pozitivno deluje na „likvidnost" tržišta kapitala itd.), (4) državno regulisanje „cena rada", eskontne stope, respective kreditnog kapitala itd. Sve te promene mogu se izraziti jednim odnosom: inverzijom profitne *stope,* — tog ranije glavnog ekonomskog motiva privatne ekonomije, u stalno rastuću *masu* profita, — koja je u sadašnjim istorijskim prilikama delimično podvrgnuta procesu „socijalizacije", to jest podržavljenja, i koja u sebe sve više uključuje elemenat tehnološke rente.

S jednog specijalnog stanovišta posmatrana, sadašnja tehnološka revolucija (tehnološki progres) jeste krajnji i stvarni uzrok drastičnog pada profitnih stopa u nizu razvijenih zemalja. Taj se pad, kako je rečeno, kompenzira rastućom masom profita. No, taj zakon kompenzacije važi samo za velika industrijska preduzeća (akcionarska društva, korporacije itd.) i za datu nacionalnu ekonomiju koja ima pozitivan tehnološki bilans ili određenu i relativno trajnu komparativnu prednost u već proizvodno fungirajućoj tehnologiji. Relativna zasićenost kapitala, to jest njegova „opadajuća granična efikasnost" (Dž. M. Kejnz), neutrališe se rečenom tehnološkom prednošću i pozitivnim tehnološkim bilansom, dok se apsolutna zasićenost kapitala i dalje razrešava i može razrešavati jedino na buran način, to jest „recesijom", krizom, — i uvek s određenim negativnim socijalnim i političkim implikacijama. U oba slučaja nauka je potencija i elemenat pozitivnog razrešenja tih kritičnih situacija.

Relativno brzo „moralno" zastarevanje stalnog kapitala i tehnologije uopšte, u nekim jako „propulzivnim" granama ili „sektorima budućnosti", samo je poseban izraz napred pomenutih ekonomskih procesa i situacija.

No, svi se ti procesi i inverzije odigravaju na tlu svetske „proizvodnje vrednosti" i zato posredstvom jako razvijenih, pokretljivih i delotvornih ekonomskih oblika *centralizacije* društvene akumulacije (novčanog i „finansijskog" kapitala). Službena statistika je već u stanju da registruje veoma složena i dinamična kretanja na takozvanim otvorenim novčanim tržištima u svetu. Ona beleži važne promene u „kritičnoj masi" akumulacije koju zahteva neka originalna tehnološka inovacija ili proces „imitacije", odnosno proizvodne primene kakvog važnog tehnološkog pronalaska, — u ovoj ili onoj grani reproduktivne sfere. Proces centralizacije multiplikuje proizvodne efekte procesa akumulacije — time što tako reći trenutno stvara one „kritične mase" i što sačinjava presudnu ekonomsku polugu relativne samostalnosti reproduktivnih preduzeća.

TEHNOLOŠKI PROGRES I EKSTRAPROFIT

Poznato je da su „veliki ekonomski slom" 1929—1933. godine i „neomarginalizam" Džona Majnarda Kejnza u najvećoj meri opredelili osnovnu fizionomiju državnog ekonomskog protekcionizma na Zapadu. Manje je poznata, i u teoriji jako sporna, unutrašnja veza između savremenog tehnološkog progresa i takozvanog etatističkog rešenja hronične krize privatne ekonomije.

Ekonomsko učenje Dž. M. Kejnza i politički pragmatizam državnih administracija na Zapadu pretežno se bave takozvanim makroekonomskim odnosima i veličinama; tačnije, usredsređuju pažnju i akciju na različite „vremenske funkcije" opštih ekonomskih odnosa, to jest pretežno uzimaju u obzir dinamiku i reflektovana kretanja opštih odnosa i veličina, — pošto „unutrašnju fiziologiju" postojećih ekonomskih sistema nekritički tretiraju kao nešto dato ili relativno nepromenljivo.

Upravo u tim opštim praktičkim i teorijskim okolnostima treba tražiti uzroke notornog prenebregavanja ili čak indiferentnog odnosa prema stvarno postojećoj skrivenoj vezi između tehnološkog razvitka, troškova naučne proizvodnje i tehnološke rente (specijalnog ekstraprofita).

U prvi plan izbijala je monetarno-kreditna i poreska politika države, s nizom instrumenata i mehanizama posrednog regulisanja opšteg nivoa cene rada, eskontne stope, neto profita, opšte stope privrednog rasta itd., a takozvana strategijska područja biznisa — inicijativa, troškovi, rentabilitet, odnosno profit — ekstraprofit (renta) itd. — ostala su u vlasti privatnog kapitala, privatne ekonomije.

Teško je povući liniju razgraničenja između javne i privatne ekonomije, to jest između ekonomske sfere državne vlasti i privatnog kapitala, ali ta linija u svim zemljama s državno-kapitalističkom strukturom prolazi između Scile — „laissez faire" principa privatne ekonomije i Haribde — „tehnostrukture", o kojoj nadahnuto i kritički raspravlja Kenet Galbrajt u svojoj knjizi *Nova industrijska država.*

U poslednje vreme sve više se pokazuje da takozvana tehnostruktura i preponderisana ekonomska vlast države (= ultraetatizam) ne pružaju nikakvo novo pozitivno i koliko-toliko trajno rešenje stvarnih problema isplativosti nove tehnologije. Na Zapadu se danas uveliko govori o „krizi kompjutera", tačnije, o njihovim nerentabilnim primenama, „preplaćenosti i neiskorišćenosti", — a jedan specijalni komitet američkog Kongresa nedavno je podneo izveštaj u kojem, pored ostalog, stoji: „Mada poslovne operacije postaju sve mehanizovanije i kompjuterizovanije, malo kompanija stvarno upotrebljavaju kompjutere kao koristan instrument."

Tezu o krizi kompjuterskog sistema u SAD zastupa i časopis „Forčun": „... poslovni ljudi bili su oduševljeni mogućnostima kompjutera, ali su mnogi grandiozni planovi korporacija u poslednjih nekoliko godina bili odloženi zato što su rukovodioci preduzeća postali svesni granica dometa kod kompjutera i kod ljudi koji s njima rade". Ista je situacija i u zapadnoj Evropi, gde se privatni i udruženi privatni kapital („biznis", korporacije, akcionarska društva i slično) rezervisano drže prema stvarnim i potencijalnim mogućnostima primene elektronskih računara. Izuzetak su, po londonskom „Fajnenšel Tajmsu", neki veliki koncerni (na primer, „Šel", „BP" i „Rols-Rojs"). No, upravo ovih dana saznajemo da je „Rols-Rojs" — jedna od najuspešnijih i najmodernijih engleskih industrijskih firmi — ispao iz te velike trke koja se zove „kompjuteri i nova tehnologija za ekstraprofit", i to s najpretežnijim delom svojih ambicioznih razvojno-tehnoloških programa, to jest originalnih tehnoloških inovacija u već poodmakloj fazi njihove realizacije. Ono što „Rols-Rojs" još održava na unutrašnjem i svetskom tržištu jeste njegova tradicionalno uspešna proizvodnja automobila izuzetnog kvaliteta i još srazmerno velike porudžbine engleskog ratnog vazduhoplovstva. No, „Damoklov mač" nacionalizacije uveliko i neposredno preti tom koncernu, a otpuštanje nekih 20 hiljada radnika i stručnjaka biće jedan od najvažnijih i najdelikatnijih koraka u saniranju njegove finansijske situacije.

Po kazivanju pomenutog londonskog lista, u Engleskoj neke kompanije pokušavaju da reše probleme upotrebe kompjutera u delatnostima koje donose veliki profit. Ali ima i takvih preduzeća koja strahuju od toga da izmere troškove i dobit od upotrebe računara, — čak i u slučajevima kada im stoje na raspolaganju stručnjaci i instrumenti za takve ekspertize.

Neki stručnjaci na Zapadu čak tvrde da niko nije toliko smeo da započne diskusiju o profitima u vezi s proizvodnom i komercijalnom primenom elektronskih računara. Zato predlažu da *proizvođači*, a ne korisnici kompjutera, razmotre problem sticanja profita, jer je danas postalo očigledno da proizvodnja kompjutera obezbeđuje veće profite nego njihova upotreba. Pošto je veoma teško utvrditi koeficijente korelacije između primene kompjutera i profita, to se praktička i teorijska dokazivanja te korelacije usredsređuju na oblast konkurencije, to jest na ispitivanje konkurentske sposobnosti onih firmi koje upotrebljavaju kompjutere.

Uprkos činjenici nedovoljno razvijene prakse *rentabilne* upotrebe kompjutera i rečenim opštim podozrenjima, rezervama, kritikama i čak pesimističkim predviđanjima, danas se u svetu neosetno ali sasvim postojano probija jedno kritičko shvatanje o strateškoj povezanosti elektronskih računara i konkurentske sposobnosti modernih oblika reproduktivnog preduzeća ili celokupne nacionalne ekonomije. Traga se, dakle, za indirektnim ili uslovno datim vezama kompjutera i profita, odnosno tehnološke rente. To shvatanje ima u savremenoj praksi i sasvim realnu podlogu. Nekoliko najuspešnijih kompanija u takozvanim sektorima budućnosti (elektronika, petrohemija, energetika, automobilska industrija, avionska industrija itd.) uvele su kompjutere u oblasti projektovanja, kontrole proizvodnje i informisanja u „sistemu menadžmenta“, planiranja poslovnih operacija, simuliranja glavnih karakteristika prototipova mašina putem kompjuterskih traka u cilju obaveštavanja potencijalnih kupaca na veoma udaljenim tržištima itd. U drugi plan potisnute su neke rutinske upotrebe elektronskih računara kao što su kontrola zaliha, izrada planskih spiskova, kontrola obaveza kupaca i slično. Skraćivanje vremena izrade i neprestana kontrola proizvodnje koja omogućuje egzaktno i brzo razmatranje nebrojenih varijanti datog složenog industrijskog proizvoda (motora, mašine radilice, upravljačkog i transmisionog mehanizma itd.) postali su kritični činioci i neporeciva funkcija razvijenog kompjuterskog sistema. Ti su činioci i ta funkcija neizostavni uslov veće konkurentnosti profitonosnog plasmana kapitala.

Okviri saopštenja ne dopuštaju da se podrobnije i svestranije prikaže relacija: kompjuteri — profit — tehnološka renta. Nešto veći tretman tog problema u ovom saopštenju može se opravdati činjenicom da sadašnji kompjuterski sistemi, koji počivaju na elektronskim računarima „četvrte generacije“, predstavljaju „krunu dela“ onih procesa koje uobičajeno nazivamo nova tehnološka revolucija i moderna tržišna ekonomija.

Poslednjih nekoliko godina u svetu se događa nešto što uslovno možemo okarakterisati kao praktičku i teorijsko-političku revalorizaciju privatnog preduzeća i privatne poslovne inicijative, i to s obzirom na strateški značaj ekonomske i tehnološke funkcije privatnog preduzeća — u modernom smislu te reči. To „nešto“ u stvari je snažna reakcija na vladajuću tendenciju ultraetatizma i birokratizma u ekonomskoj oblasti društvenog života. Dakle, to je normalna reakcija na onu danas već preponderisanu ekonomsku vlast i ekonomski intervencionizam države. Uskoro će se pokazati da je ovo poslednje jedan od neposrednih i stvarnih uzroka bankrotstva nekih poznatih firmi u zapadnom svetu — i posebno onog pomenutog teškog finansijskog sloma „Rols-Rojsa“.

Nekim strateškim pitanjima razvitka privatnog preduzeća bio je posvećen XXI kongres Međunarodne privredne komore u Montrealu, održan od 13. do 20. maja 1967. godine. U završnoj izjavi kongresa, u „Povelji o privatnom preduzeću“, konstatovano je, pored ostalog, sledeće:

Međuzavisnost privatnog preduzeća i vlade stalno se sužava, što iziskuje česte konsultacije, sistematsku saradnju i striktno razgraničenje njihovih ekonomskih funkcija.

— Privatno preduzeće i tržišna ekonomija zahtevaju decentralizaciju ekonomskih odluka, profit i privatnu inicijativu kao vlastito vrhovno načelo i veoma složen sistem uzajamnih odnosa i podsticaja između „privatne“ i „javne“ ekonomije.

— Motiv profita zakonito involvira poslovni rizik, ali i dinamičnu akciju, što sve iziskuje strogu kontrolu tačnosti ekonomskih računa, internih bilansa.

— Upravo se u „privatnom sektoru“ zbiva najveći dinamizam na planu tehnologije, to jest u najpretežnijem obimu se vrše one „originalne inovacije“ i ostvaruje opšti ekonomski progres.

— Saradnja između vlade i privatnog preduzeća treba u prvom redu da osigura punu zaposlenost, opšti privredni rast i monetarnu stabilnost, to jest da drži u relativnoj ravnoteži taj toliko sporan i za datu razvijenu nacionalnu ekonomiju krajnje važan „magični ekonomsko-politički trougao“.

— Racionalna i konsekventna podela funkcija privatnog preduzeća i vlade, što u stvarnosti treba da znači i njihovu komplementarnost, temelji se na uporednoj efikasnosti, a ne na nekoj ekskluzivnoj političkoj prikladnosti. Zbog toga svako širenje državnog sektora iz striktno političkih razloga (na primer, posredstvom nacionalizacije) ne odražava duh vremena i može da nanese ozbiljne štete nacionalnoj ekonomiji.

— Vlade bi morale da priznaju sve veću međuzavisnost nacija kako bi se izbegao pojačan ekonomski nacionalizam koji danas ozbiljno preti svetskoj trgovini i međunarodnim ekonomskim odnosima uopšte.

— Tehnološki progres je u najpretežnijem smislu funkcija privatnog preduzeća. Tek uz stalnu brigu da se očuva i dalje razvije ta funkcija mogući su stalan ekonomski rast i podizanje životnog standarda.

— Državna politika treba da ohrabruje i pomaže naučno istraživanje, tehničko-tehnološko novatorstvo i komercijalno korišćenje novih

tehnoloških znanja. Ta politika mora da apsolutno uvaži sadašnje razvijene sisteme privatnog preduzeća jer su oni glavni pokretač i izvršilac transformacije tehnoloških otkrića u industrijskim proizvodima i uslugama. Privatni sektor treba da ima najviše šansi jer je njegova stvarna uloga u razvojno-tehnološkim istraživanjima i primenama od presudnog značaja.

— Fiskalnim i drugim sredstvima treba pomoći da „privatna ekonomija" neprestano vrši naučna istraživanja u svim oblicima. Ukoliko ta ekonomija deo svog profita ulaže u istraživanja samostalnih naučnih instituta i univerziteta, treba uvesti specijalne poreske olakšice da bi ta saradnja imala stalan i progresivno rastući značaj.

— Državnom podrškom i ohrabrenjem individualne inicijative treba da se stvori najpovoljnija atmosfera za brz razvoj tehnologije. Tamo gde ima lične inicijative, novo naučno i tehnološko znanje postaje odmah dostupno po relativno pristupačnoj ceni.

— Stalno poboljšavanje sredstava komuniciranja stvorilo je specifičnu „međunarodnu naučnu zajednicu". Tehnološki progres ostvaren u jednoj zemlji nije više ograničen na njeno sopstveno učešće u unapređenju nauke i tehnologije. Na taj način izbegava se rasipanje, kojeg bi inače bilo, i koga ima, kada je jedna zemlja upućena ili prinuđena da istražuje ono što je već otkriveno u drugoj. Međunarodna specijalizacija je isto tako važna u oblasti tehnologije kao i u oblasti međunarodne trgovine.

Revalorizacija privatnog preduzeća vrši se, u krajnjem rezultatu, radi njegove funkcije „kombinovanja i udruživanja faktora proizvodnje" ili onog što Servan Šrajber u *Američkom izazovu* naziva „cross-fertilization" („unakrsno oplođavanje"). Tu funkciju u najpretežnijem smislu danas može da vrši moderno privatno i udruženo preduzeće s novom kategorijom industrijskih menadžera. Odgovarajući bankarski eksperti i stručni državni funkcioneri igraju u tom procesu tek drugorazrednu ulogu „pomagača sa strane".

Revalorizacija i pozitivni razvitak ekonomske funkcije preduzeća u izvesnom je smislu posledica njegove realne transformacije tokom poslednje dve do tri decenije. To preduzeće neprestano pokazuje sposobnost za prilagođavanje novim socijalnim i političkim prilikama u svetu; ono samo neprestano se menja jer je sposobno da se služi tehnološkim progresom i da u određenoj meri respektuje relevantne socijalno-političke interese i ciljeve datog društva. U svetu postoje nebrojeni primeri takozvane participacije ili saodlučivanja radnika, čiji motiv nije samo stalno rastuća cena rada, najamnina, — kako bi se neutralisali stalno rastući troškovi života usled ove ili one stope inflacije cena životnih sredstava i usluga, i delimično učestvovalo u raspodeli, prisvajanju dela profita, već i težnja da se izvrši tehnološka transformacija, unapredi sistem internih odnosa u preduzeću i stvori veća socijalna sigurnost i uticaj na opštu razvojnu i poslovnu politiku preduzeća. Nije nimalo slučajno što neke najveće američke korporacije (tačnije, eksperti i menadžeri u njima) uporno tragaju za bitno novim „modelima" unutrašnje

organizacije i odnosa međuzavisnosti različitih relativno samostalnih proizvodnih i komercijalnih jedinica i pojedinaca kako bi se u što višem stepenu izrazile i funkcionalno uobličile te nove tendencije i stremljenja.

Ta se revalorizacija privatnog preduzeća danas proteže i na oblast takozvanog supranacionalnog regionalnog povezivanja država, i to kao sasvim realna protivteža dosadašnjoj praksi prenaglašenog supranacionalnog i u suštini ultraetatističkog povezivanja nacionalnih ekonomija. Mnoga nacionalna udruženja privatnih kapitala („multinacionalne kompanije") njen su glavni funkcionalni oblik. Stvarno postojeće razlike u takozvanim kumulativnim porezima na bruto prinose preduzeća u različitim zemljama, neusaglašenosti i ozbiljni sporovi u vezi s porezom na „dodatnu vrednost", različite stope dvostrukih poreza na dividende, osetne razlike u nacionalnim cenama rada, eskontnim stopama, mehanizmima kontrole cena i drugo jesu glavne prepreke koje mora da savlada to specifično ekonomsko udruživanje kapitala.

Transfer tehnologije i naučnih znanja vrši se i u okviru „multinacionalnih kompanija" i između matičnih preduzeća i njihovih filijala u drugim zemljama. Takva preduzeća vode po pravilu ambicioznu politiku u oblasti naučnih istraživanja tako što pomeraju težište svojih napora ka *originalnim* tehnološkim inovacijama. Velike naknadne uštede u troškovima proizvodnje, odnosno ostvareni ekstraprofiti, kao pozitivan recipročni izraz troškova, razdeljuju se vremenom i na ostala industrijska preduzeća u respektivnim nacionalnim ekonomijama, čime se stvara snažan impuls za nov talas tehnoloških inovacija i kretanje u smislu novog industrijskog ciklusa.

EKONOMSKO UDRUŽIVANJE RADA KAO POZITIVNO I KONSEKVENTNO REŠENJE PROBLEMA ISPLATIVOSTI NOVE TEHNOLOGIJE

Uprkos tome što udruživanje privatnih kapitala u sada vladajućim funkcionalnim ekonomskim oblicima (akcionarska društva, koncerni, korporacije, „multinacionalne kompanije" i drugo) još nije iscrplo svoje stvarne i potencijalne mogućnosti u odnosu na tehnološki razvitak, ili što, s druge strane posmatrano, svetska ekonomska praksa nije apsolutno osporila „civilizatorsku misiju" tog najpokretljivijeg i najvažnijeg elementa sadašnje „mešovite ekonomije", postoje brojne indikacije i neoborivi materijalni dokazi o izvesnoj malaksalosti i nemoći udruženog kapitala i takozvane tehnostrukture da otklone ili, kao ranije, relativno lakše podnesu neku veću „recesiju", svetsku revoluciju vrednosti. Veliki finansijski slom „Rols-Rojsa", ozbiljno poljuljana finansijska pozicija „Lokida" i nekih drugih velikih korporacija u avionskoj industriji, stagnacija i čak ozbiljna „recesija" u američkoj, italijanskoj itd. automobilskoj industriji, praktično još nerešen problem „kompjutera za profit" i slično — govore u prilog tezi da je unutrašnji preobražaj „privatne ekonomije" u takozvanu tehnostrukturu naišao na gotovo nepremostive prepreke, koje se, u krajnjem rezultatu analize, svode na sledeće:

— Tendencijski rastuće proizvodno plasiranje *stalnog* kapitala — koje leži u osnovi svake *cene proizvodnje* i, naročito, logike — unutrašnjeg mehanizma opšte pf', pre ili kasnije dolazi u stvarni sukob s potrebom normalne amortizacije „troškova“ stalnog kapitala, što praktično znači da u datom preduzeću stalni kapital „ima da *istraje* u nekom prosečnom veku“, to jest u nekoj datoj „vremenskoj funkciji“, — kao proizvodno fungirajuća mašina radilica, elektronski računar i slično, i da se za to vreme ne može uvesti nova mašina, odnosno tehnološka inovacija. Apsolutno relevantna funkcija stalnog kapitala, u kojoj Kejnz otkriva važnu „sponu budućnosti sa sadašnjošću“, ima ovde sasvim uslovan karakter jer može da znači, i stvarno znači, ozbiljnu kočnicu tehnološkog razvitka, to jest „odlaganje budućnosti“.

— Udruženi kapital i takozvana tehnostruktura teže da relativiziraju unutrašnji antagonizam, objektivnu protivrečnost cene rada (najamnine) i profita; oni to delimično i postižu takozvanom *politikom dohotka,* koja strogo vodi računa o „nepovredivosti“ *donje* granice cene rada, to jest koja dopušta da ta „cena“ stalno raste do izvesne „nacionalne pragmatske granice“ do koje taj porast ne može da ozbiljnije ugrozi profit; čim se, međutim, ta granica provali, stupa u dejstvo mehanizam veštačkog „pojevtinjavanja“ novca, to jest *inflacija,* s određenim negativnim posledicama i na svetskom monetarnom planu.[3] Sve ono što je ranije bilo postignuto na planu fundamentalnog odnosa: cr — pf, pa čak i odnosa „participacije“ u upravljanju i raspodeli bruto pf u akcionarskim društvima i korporacijama, sada se praktično poništava i tako reći vraća na svoje polazne tačke.

— U onakvom „neelastičnom“ kretanju cr krije se i težnja radnika da „udare porez na tehnološki progres“, kojem i sami, sasvim prirodno, znatno doprinose. Toj težnji, u određenim prilikama, „izlaze u susret“ reproduktivni kapitalisti, ali ne i njihovi krupni finansijeri, bankari. Suprotnost cr i pf dobija zato jako *izveden* i otuđen karakter i prenosi se *izvan* reproduktivne oblasti. Otuda tu suprotnost neposredno i praktično može da razreši jedino državna vlast — fiskusom i promenom eskontne stope. Naravno, samo imperfektno i na kraći rok. No, sve te međuzavisnosti, suprotnosti interesa u vezi s prisvajanjem tehnološke rente, i postojeći način razrešavanja tih sukoba, suprotnosti, u najvećoj meri otežavaju normalno funkcionisanje onih „otvorenih“ svetskih novčanih tržišta i remete kretanje respektivnih „nacionalnih kreditnih kapitala“. Konvulzije na tim tržištima, povremene velike kontrakcije kreditnog kapitala i slabljenje njegove proizvodne moći znatno usporavaju opšti tehnološki razvitak i praktično dovode u pitanje, to jest jako relativiziraju onu tehnološku funkciju akcionarskih preduzeća i korporacija.

[3] Veza između unutrašnjeg mehanizma odnosa: cr — pf i pariteta svetskih konvertibilnih valuta danas je i službeno priznata. Promene u onom unutrašnjem mehanizmu ozbiljno remete paritete valuta, što može da izazove takozvanu fundamentalnu neravnotežu u platnom bilansu i dovede do devalvacije, odnosno revalvacije respektivne valute. Naravno, taj odnos je reverzibilan, te svaka ozbiljnija monetarna promena deluje na kretanje cr i pf.

Prihvate li se prethodne konstatacije kao relativno tačne, a ranije izložene kritičke teze o privatnom preduzeću, udruženom kapitalu, „mešovitoj privredi" i takozvanoj tehnostrukturi kao plauzibilne, u tom slučaju ostaje još da se raspravi glavno pitanje: šta *stvarno* i *dosledno* rešava problem isplativosti nove tehnologije?

Dosledno razvijena „tehnostruktura" i ultraetatizam danas su samo hipotetička mogućnost i negativna alternativa sadašnjem društvenom razvitku. Iako krajnje iracionalni i otuđeni, takvi odnosi mogli bi da egzistiraju jedino pod uslovom da se potpuno ugase zakoni *robne* proizvodnje, a da u isto vreme neka kolosalna supranacionalna državna vlast uspostavi trajnu i totalnu kontrolu nad tehnološkim razvitkom, to jest nad modernim proizvodnim snagama najrazvijenijeg dela čovečanstva.

Praktično uzev, takva alternativa nije realna; ona pretežno spada u svet fantazmagorije. Nasuprot takvom (hipotetičkom) kretanju, u svetskoj praksi već deluje *udruživanje rada;* istina, danas još samo u embrionalnom stanju, u početnim nerazvijenim egzistencijalnim oblicima, ali i kao *tendencija.*

Samonikli i originalni karakter postojećih oblika udruženog rada ogleda se u tome što sadašnja „udruženja radnikâ" nipošto ne dovode u pitanje *robnu* proizvodnju, to jest onaj njen tako reći *apsolutni* oblik, niti pak sámo reproduktivno preduzeće, kao apsolutno relevantnu ekonomsku formu zajednički uređene, regulisane i kontrolisane „proizvodnje vrednosti". Naprotiv, udruženi rad — na sebi svojstven način — dalje razvija robnu proizvodnju, a posredstvom njenih mehanizama, instrumenata, parametara i odnosa i same materijalne proizvodne snage, to jest nauku i tehnologiju.

Nasuprot udruženim kapitalima i „tehnostrukturi", čiji učinak u pogledu razvitka tehnologije i nauke relativno slabi, — jer se, usled antagonističkih oblika u kojima egzistira taj proces, stalno smanjuje „koeficijenat entropije" u zajednički stvorenom i reprodukovanom kreditnom kapitalu; ili, drukčije rečeno, stalno opada relativna moć kreditnog kapitala — *ekonomsko udruživanje rada* postaje sve elastičniji i podsticajniji društveni okvir za tehnološki i naučni razvitak; naravno, u meri u kojoj stvarno savlađuje, poništava one antagonističke oblike i razvija kvalitativno nov i viši tip tržišne ekonomije.

U tesnoj vezi s aktuelnim inverznim procesima u našem društvu: (a) procesom *deetatizacije,* to jest „prenošenjem" ekonomske vlasti i funkcija sa države na „udruženog radnika", i (b) „spuštanjem", „prenošenjem" elemenata „državnosti" sa federalnog na republički nivo, treba pomno i kritički razmotriti tehnološku i ekonomsku funkciju naših reproduktivnih preduzeća i njihovih poslovnih asocijacija. Taj zadatak je urgentan jer postoji ozbiljna opasnost da se prenaglašavanjem ovog poslednjeg procesa blokira onaj prvi. Postoje, međutim, brojni simptomi i neoborivi materijalni dokazi da ta opasnost nije samo latentna već i stvarna. No, rasprava o tome izlazi izvan okvira ovog rada.

Sadašnja ekonomska reforma i takozvani stabilizacioni program impliciraju dalje razvijanje i učvršćivanje *ekonomske funkcije preduzeća.* Tu u prvom redu imam u vidu dosadašnje pokušaje da se odlučno poništi ona gotovo mehanička razdvojenost između *„materijalnog kapitala“* (mašina, opreme, fabričkih hala itd.), — koji se nalazi na takozvanom samostalnom raspolaganju radnih kolektiva i pod režimom one opšte društvene signature „neprikosnovenosti društvene svojine“, i *„finansijskog kapitala“*, to jest tečnog novčanog „dohotka“, koji je još pretežno u rukama države, odnosno izvesnih paradržavnih struktura (jako otuđenog bankarskog sistema, na primer).

Reproduktivno preduzeće je *robni* proizvođač, osnovni agens ekonomskog sistema (ekonomsko-pravni individuum, pravno lice i nekakav „kolektivni kapitalist“, „rentijer“, „akcionar“), — i ostaće to sve dok budu egzistirale različite ekonomsko-političke protivrečnosti u odnosima samoupravljanja, to jest protivrečnosti u stvarno postojećoj sprezi: odnosi samoupravljanja — etatizam (ekonomske funkcije države), to jest sve dok ljudski rad ima svoju *robnu* egzistenciju, a sama robna vrednost svoju *novčanu* egzistenciju, što nužno implicira tečnu *konvertibilnost* dinara i njegovu konsekventno razvijenu i relativno trajnu vezu sa savremenim svetskim novcem.

Specifično sraščivanje materijalnog i finansijskog „kapitala“, dohodak-vrednosti, — u funkciji reproduktivnog preduzeća, odnosno ove ili one konkretne forme poslovne asocijacije preduzećâ (uključujući tu, naravno, i poslovnu saradnju s inostranim firmama), neizostavni je uslov za dublje i dosledno izvedene promene u oblasti unutrašnje raspodele, to jest za normalno kretanje specifične cr i ostalih „troškova“ i „dobiti“; u krajnjem rezultatu analize, to je stvarni uslov i za trajno osiguranje tečne otuđivosti dinara na unutrašnjem tržištu, — a svi ti apsolutno relevantni ekonomsko-politički momenti imaju presudan uticaj na onu *tehnološku* funkciju preduzeća.

Revizija sadašnjeg preteranog finansijskog opterećenja privrede je u toku. Taj proces treba da dovede i do znatnog *ograničavanja funkcije klasičnog kreditnog odnosa.* Aktuelna teorijsko-politička rasprava o takozvanom minulom radu, „zajedničkim ulaganjima“ i „učešću u dohotku“ ima, principijelno gledano, taj smisao i takvu intenciju. Ali, prisutna su i velika kolebanja i notorna konfuzija u odnosu na taj proces, i to u neposrednoj društvenoj praksi i, naročito, u teoriji i ideološko-političkoj sferi. Od pozitivnog, odnosno negativnog rešenja tih pitanja u najvećoj meri zavisi koliko i kako će se angažovati privreda, odnosno reproduktivna preduzeća i banke u budućem tehnološkom i naučnom razvitku društva.

Realno uzev, u nas je već rešena dilema: „svesno ili spontano“ razvijanje „nacionalne nauke“, naučne proizvodnje, naučnog stvaralaštva. Naglasak je stavljen na ono „svesno“, što nipošto ne znači, ne podrazumeva, neki ekskluzivitet, apsolutnu funkciju „centralne vlade“, federacije, ili republičke, odnosno pokrajinske državne vlasti, u procesu konstituisanja i realizacije naučne politike. Naprotiv, uporedo s procesom deeta-

tizacije ekonomskih odnosa, s razvijanjem i učvršćivanjem ekonomske i tehnološke funkcije reproduktivnog preduzeća, s porastom specifične uloge različitih poslovnih asocijacija preduzeća, sve više će rasti uloga „udruženog radnika“ u oblasti naučnih istraživanja, tehnološkog razvitka i naučne politike. Takvo načelno rešenje postoji u našim programskim dokumentima, ali još ne i u neposrednoj praksi; tačnije, ne u zadovoljavajućoj meri. Stvarna kretanja u poslednjih nekoliko godina pokazuju da su privredna preduzeća već preuzela glavnu brigu oko finansiranja razvojno-tehnoloških i primenjenih istraživanja. Ali je to, s obzirom na njihovu stvarnu tehnološku poziciju i stanje u onom tehnološkom bilansu, apsolutno i relativno nedovoljno. Zato oni inverzivni društveni procesi u krajnjem rezultatu treba da pomognu stvaranje jedne relativno sigurne i trajne ekonomske platforme „udruženog rada“ na kojoj bi nova tehnologija i naučno istraživanje postali isplativiji no sada.

ELEMENTI REGULATIVNE CENE U OBLASTI NAUČNE PROIZVODNJE

Regulativna cena, ili „troškovi proizvodnje“, jeste izvedena formula „proizvodnje vrednosti“. Strogo naučno uzev, poznat je proces koji prometnu vrednost robe ili usluge zakonito transformiše u cenu proizvodnje; i dalje, u neki njen izmenjen, specifičan i savremen istorijski oblik (na primer, u „specifičnu cenu proizvodnje“, kao funkciju, izvedenu formulu odnosa samoupravljanja i „proizvodnje vrednosti“ u našem ekonomskom sistemu).

Čim se radi o relativno osamostaljenim naučnim delatnostima i radovima, i o tome da se odnosi samoupravljanja i u oblasti naučne proizvodnje prirodno konstituišu kao *određujući odnosi proizvodnje*, i kao stvarni, stvaralački uzrok „proizvodnje vrednosti“, odnosno nekog njenog konkretnog istorijskog oblika, nužno se konstituiše i specifična regulativna prosečna cena, ili „troškovi proizvodnje“ sa svim osnovnim elementima koje srećemo i u oblasti materijalne proizvodnje.

Neuralgičnu tačku, preobražavalački momenat i elemenat rečene cene sačinjava stalno pokretljiva i tendencijski rastuća *cena rada*. Bliže određenje te specifične cene rada ne spada ovde.

Osim cene rada, u „troškove proizvodnje“ ulaze još amortizacija „fiksnog kapitala“ (sredstava rada), izvestan normalni iznos akumulacije (proizvodno izdatog „dohotka“ respektivnih radnih kolektiva), sama cena „sirovina“ ili različitih materijala, potrošnog pribora kojima se u jednom ciklusu proizvodnje (reprodukcije) služe naučni radnici, tehničari itd. i *renta,* odnosno različiti oblici „ekstradohotka“. (Ovde se još uzimaju u obzir i čisti prometni troškovi u ovoj oblasti, vezani za neproizvodne funkcije naučne proizvodnje: troškovi administracije, reklame, same prodaje i kupovine usluga i roba u ovoj oblasti itd. Oni se naknađuju iz društvenog neto prinosa, „dohotka“, sasvim isto kao i troškovi prometa u oblasti materijalne proizvodnje.)

Svi ti ekonomski procesi, relativne i apsolutne veličine, mogu se kvantificirati i ispravno statistički pratiti, registrovati. Naravno, pod određenim strogim naučnim pretpostavkama, čija eksplikacija i objašnjenje ne spada ovde.

Prikažimo zato te ekonomske procese i odnose kroz nekoliko osnovnih formula.

Formula regulativne prosečne cene (rc):

Regulativna cena (rc) = „troškovi proizvodnje" (tp) + troškovi prometa, tržišta (tt) + $\triangle$ cr, to jest čisti neto priraštaj vrednosti u datoj „vremenskoj funkciji", stavljen u odnos prema prvobitnoj, „ukalkulisanoj" veličini „cene rada" (cr), koja se sadrži u tp i koja je *stvarno promenljiv,* a ne samo konstantan ili reproduktivan elemenat tp.

Pošto se $\triangle$ cr (neto priraštaj vrednosti) nužno razlaže na deo koji „udruženi radnik", radni kolektiv, *proizvodno* izdaje, to jest akumulaciju (ak), i deo koji *naknadno neposredno prisvaja* u obliku „stvarno isplaćenog bruto ličnog dohotka", tako da je cr + σ cr (izrazi, odnosno elementi koji konstituišu „bruto lični dohodak", odnosno „cenu rada") veće od „ukalkulisanog", čisto obračunskog cr (iako, naravno, manje od cr + $\triangle$ cr; jer, σ cr = $\triangle$ cr — am), to možemo imati sledeću potpuniju formulu regulativne cene:

$$rc = tp + tt + \sigma cr + ak \quad (1)$$

Uključimo li neizbežne diferencije u produktivnosti rada, usled nebrojeno različitih uzroka koji deluju *unutar* pojedinih grana nematerijalne proizvodnje, to jest kategoriju „ekstradohotka" (ed), ta formula glasi:

$$rc = tp + tt + \sigma cr + ak \pm ed \quad (2)$$

Hoćemo li da prikažemo sam ciklus *reprodukcije,* to jest transformaciju oblika dohodak-vrednosti u oblasti nematerijalne proizvodnje kao kontinuelan proces, tada se možemo poslužiti jednim od poznatih obrazaca kružnog toka društvene dohodak-vrednosti koji glase:

$$N—R\genfrac{}{}{0pt}{}{rs}{sp} \ldots P \ldots R' — N' \quad (1)$$; uvek kada se radi o proizvodnji patenata, licenci, naučnih publikacija itd., i

$$N—R\genfrac{}{}{0pt}{}{rs}{sp} \ldots P — N' \quad (2)$$; ako je reč o proizvodnji *usluga,*

gde je N'... „preobraženi (vrednosni — Ž. R.) oblik *korisnog* učinka postignutog za vreme procesa proizvodnje" (K. Marks), to jest za vreme procesa naučnog istraživanja, konsultacija, ekspertiza itd.

Dušan Čalić

NAUKA I OBRAZOVNI PROCES

Prilazeći obradi međuzavisnosti razvoja nauke i obrazovnog procesa, želimo podvući slijedeće. Živimo u eri koju nazivamo naučno-tehnološka revolucija, čija je osnovna karakteristika da je nauka postala ne samo osnovna proizvodna snaga, već i osnovna pokretačka snaga razvoja ljudskog društva uopće. Ovakvo stanje je posljedica zakonitog razvoja ljudskog društva, što je već i K. Marks genijalno predvidio. „Kao što na kapitalu zasnovana proizvodnja stvara, s jedne strane, univerzalnu industriju — tj. višak rada, rad koji stvara vrijednost, tako se pojavljuje, s druge strane, jedan sistem opće eksploatacije prirodnih i ljudskih osobina, jedan sistem opće korisnosti, čijim nosiocem pojavljuje se i sama nauka...“[1] Marks je ovakav zakoniti razvoj ljudskog društva skicirao samo u općim crtama, što se danas u praksi potvrđuje u sve razgranatijoj formi i sadržaju. U privredno najrazvijenijoj zemlji, SAD, svake godine 10—15% proizvoda su novi. U jednoj anketi provedenoj 1967. godine u SAD 45% anketiranih poduzeća su odgovorila da je cilj njihovih naučnoistraživačkih instituta ili laboratorija nova proizvodnja, 41% bitno poboljšanje postojećih proizvoda, a samo 14% racionalizacija usmjerena na sniženje cijena. Pri višem standardu samo sniženje cijena se potiskuje u drugi plan, a jača uloga boljeg kvaliteta i originalnost proizvoda. Skraćuje se vrijeme moralnog zastarijevanja predmeta kako lične tako i proizvodne potrošnje. Naučnoistraživački rad danas se smatra „glavnim faktorom ekonomskog rasta“, „imperativom broj jedan za savremenu industriju“, „osnovnom pokretačkom snagom upravljanja svijetom“ itd.

Da bi nauka u potpunosti izvršila svoj historijski zadatak, ona se mora stalno razvijati, i to po karakteru osnovnog motora razvoja ljudskog društva. Nosilac razvoja same nauke je stvaralačka ličnost, koja, razvijajući sebe, razvija nauku, a ova opet društvo, koje, razvijajući se, postavlja sve nove zadatke samoj stvaralačkoj ličnosti. Novi kvalitet klasnog sukoba savremenog društva, čija je osnovica, in ultima linea, sukob proizvodnih snaga i društvenih odnosa, jest pobuna savremene ličnosti protiv depersonalizacije, komercijalizma, karijerizma i birokra-

[1] K. Marx, *Grundrisse der politischen Oekonomie*, str. 313.

tizma, a za puni razvoj društvenih odnosa i najpovoljnije uslove potpune afirmacije nauke kao osnovne snage razvoja ljudskog društva. Konačni cilj je izdizanje svih članova ljudskog društva na nivo stvaralačke ličnosti. Znamo da danas u svijetu postoje velike diferencijacije. U velikom dijelu svijeta živi znatan procenat nepismenih, a najnaprednije zemlje ulažu napore za obuhvaćanje sve omladine srednjoškolskim obrazovanjem. Prema nekim proračunima, viši stepen obrazovanja utiče na povećanje nacionalnog dohotka oko 25%. Jedan od bitnih uzroka u pogledu efikasnosti privređivanja je nivo obrazovanosti u jednoj zemlji. U SAD u 1965. godini srednjim obrazovanjem omladine u dobi od 14 do 17 godina bilo je obuhvaćeno 90% omladine. U isto vrijeme u jednoj od najrazvijenijih zemalja zapadne Evrope, u Belgiji, srednjim obrazovanjem je bila obuhvaćena omladina od 14 godina sa 86%, ali zato omladina u dobi od 17 godina sa svega 44%. U Zapadnoj Njemačkoj je stanje bilo još gore. Srednjim obrazovanjem je bilo obuhvaćeno omladine od 14 godina sa 80%, a omladine sa 17 godina sa svega 18%; Velika Britanija, skandinavske zemlje, Švicarska i Austrija su imale nešto bolje stanje. Ako se pogleda odnos obuhvaćene omladine u obrazovnom procesu u dobi od 20 do 25 godina, onda je prednost SAD u odnosu na zemlje zapadne Evrope još izrazitija. U SAD omladina te dobi je obuhvaćena školovanjem sa 20%; u Belgiji, vodećoj zemlji u tom pogledu u zapadnoj Evropi, sa 15,8% je bila obuhvaćena omladina od 20 godina starosti, a ona sa 24 godine samo sa 2,9%.

Kad takvo stanje, koje ni izdaleka ne odgovara savremenim potrebama ljudskog društva, uporedimo sa našim stanjem, onda vidimo kako su naše snage još uvijek jako, jako skromne prema potrebama izgradnje samoupravnog socijalističkog društva, shvaćenog kao asocijacija slobodnih, kreativnih ličnosti. U 1968. godini u SFRJ svako deveto dijete između 7 i 15 godina starosti nije pohađalo školu. Kao što je poznato, oko 20% naše omladine ne dobiva ni osnovno obrazovanje, a od ukupno 3,6 milijuna zaposlenih dvije trećine nema punu osnovnu izobrazbu. Bez ijednog razreda osnovne škole je oko 200.000 radnika. Naš daljnji razvitak u mnogome zavisi od toga kako ćemo i mi kao zemlja uspjeti realizirati neminovnosti razvoja savremenog društva, koliko ćemo biti sposobni u stvarnosti pretvoriti nauku u osnovnu pokretačku snagu našeg razvoja.

„U socijalističkom društvu — kaže Tito — nauka mora da služi radnom čovjeku, da bude pokretačka snaga njegove proizvodnosti rada, da stvara sve povoljnije uslove za njegov život i rad, da bi on sve više postajao slobodna, stvaralačka ličnost... Primjena nauke na svim područjima predstavlja jedno od centralnih pitanja privredne i društvene reforme... Danas je, inače, jedno od osnovnih mjerila vitalnosti u tome koliko se brzo usvajaju dostignuća naučno-tehnološke revolucije i nauke uopće... Na današnjem stepenu našeg razvitka moramo naći načina i mogućnosti da se u tokove naučno-tehnološke revolucije uključujemo brže nego do sada. Danas je to za nas materijalna i društvena neminovnost... Mi, dakle, moramo nastojati da se radnik-samoupravljač podjed-

nako odnosi prema nauci kao i prema materijalnim činiocima proizvodnje, tj. prema sredstvima za proizvodnju. Bez takve sprege nauke i proizvodnje nezamisliv je brži razvoj naše privrede i samoupravnog društva u cjelini."[2]

Naprijed smo iznijeli okvire u kojima dalje namjeravamo podrobnije razraditi osnovna pitanja nauke i obrazovnog procesa kao razvojnih faktora društva, sa specijalnim osvrtom na prilike, potrebe i mogućnosti naše zemlje. U prvom redu želimo istaći da je danas obrazovanje postalo permanentni proces, suština postojanja ljudske ličnosti.

Analizirajući razvoj ljudskog društva, a posebno proizvodnih snaga, Marks, a posebno Engels, podvlače da su epohalna naučna otkrića u osnovnom bila odgovor koji je tražila proizvodnja. Danas se jasno pokazuje da su naučna otkrića, u krajnjoj liniji, rješavanje problema koje postavlja proces rada, odnosno specijalno njegov odsječak — proces proizvodnje. U najrazvijenijim zemljama povezanost privrede, organiziranog procesa proizvodnje i naučnoistraživačkog rada je očita, direktna i vrlo čvrsta. Godinama i mi potcrtavamo nužnost u obostranom interesu povezivanja nauke i privrede. Svakako da su određeni rezultati u tom pravcu postignuti, ali to, dakako, zaostaje iza ekonomski najnaprednijih zemalja. Da bi ta povezanost bila što dublja, šira i čvršća, potreban je u prvom redu visok nivo razvijenosti same privrede, što mi još nemamo. Ocjenjujemo da se nalazimo u momentu razvoja kada su najnaprednija poduzeća kod nas postigla potreban nivo i njihovo povezivanje sa naukom se brzo odvija, u osnovnom slično povezivanju privrede i nauke u razvijenim tržnim privredama, što je ujedno osnova konstituiranja obrazovnog procesa kao permanentne djelatnosti. Napredna poduzeća su shvatila da je nauka zaista osnovna proizvodna snaga i da onaj koji na tržištu uvijek prvi ponudi tehnički, kvalitetno najbolje proizvode, taj i osvaja samo tržište. U tome je ishodišna tačka povezivanja privrede sa naukom i prerastanje obrazovanja ličnosti u permanetni proces. Formi i modaliteta tog povezivanja ima nekoliko. Svakako, najveća mogućnost za obje strane je povezivanje privrednih organizacija i fakulteta. Jasno je da takvo povezivanje mora zaista biti postavljeno na bazu obostranih interesa, koji izviru iz potreba našeg razvoja.

Odnos privredna organizacija — naučna ustanova po svim detaljima njihove povezanosti mora funkcionirati po principu povratne sprege, obostranih interesa. Kao ilustrativan primjer takvog povezivanja navodimo saradnju Tehnološkog fakulteta u Zagrebu i tvornice baterija „Croatia", također iz Zagreba. Uz put želimo istaći da se i članovi užeg rukovodstva tvornice „Croatia" bave naučnim radom u ovom ili onom obliku, što je, vjerojatno, imalo ne mali značaj u opredjeljivanju tvornice na povezivanje sa fakultetom. Za rukovodstvo tvornice je bilo evidentno da je proizvodnja baterija vrlo propulzivna proizvodnja i da raste potražnja baterija godišnje po stopi od 30% u svijetu. Takav tempo povećanja proizvodnje i potrošnje je tražio kako nova tehnička rješenja

[2] Tito, „Vjesnik", 10. VI 1970.

tako i odgovarajuću strukturu kadrova, što kolektiv nije mogao osigurati u okviru same tvornice. Tvornica se, razumljivo, orijentirala i na izvoz svojih proizvoda, a to znači suočeljavanje sa renomiranim svjetskim firmama, i to po svim pitanjima. Neka pitanja su već „jučer" tražila odgovor, kao što su: osvajanje proizvodnje elektrolitskog papira; poboljšanje kvaliteta cink čašice; pitanja daljnje automatizacije procesa rada itd. Tvornica je sklopila stalan ugovor o saradnji sa Tehnološkim fakultetom da zajednički pristupe organizovanom rješavanju navedenih i njima sličnih problema. Tvornica učestvuje u financiranju izgradnje i rada posebnog laboratorija na Tehnološkom fakultetu, koji, uz ostalo, organizuje proučavanje problema razvoja tvornice. Profesori na fakultetu se obavezuju da će utjecati na diplomante da obrađuju naučna pitanja iz područja — kemijski izvori električne struje ili druge naučne oblasti vezane uz proizvodnju baterija. Tvornica učestvuje kao saradnik pri određivanju profila nekim postdiplomskim studijama i slanjem svojih stručnjaka na studije. Profesori Tehnološkog fakulteta preko spomenutog naučnog laboratorija informiraju stručnjake tvornice o svim tehničkim novinama objavljenim u stručnoj literaturi iz njihove stručne domene. Jasno je da tvornica učestvuje u financiranju svih poslova koji direktno ili indirektno njoj koriste. Postoje svi uslovi da se i određeni stručnjaci zaposleni u tvornici uklope kao aktivni izvođači naučnoistraživačkog i nastavnog rada u okviru programa i rada Tehnološkog fakulteta.

Kao što vidimo iz ovog kratkog osvrta na saradnju tvornice „Croatia" — Tehnološki fakultet, jasno je da su naša najnaprednija poduzeća krenula putem kojim već dugo idu poduzeća ekonomski razvijenih zemalja. To su istom počeci, ali i prvi uspjesi. Angažiranjem naučnih radnika sa fakulteta zajedno sa svojim kadrovima na rješavanju problema razvoja proizvodnje baterija određeni rezultati su već postignuti. Kao što smo naprijed spomenuli, problem za „Croatiju" je kvalitet cink čašice. Istraživanjem tog pitanja došlo se do problema vezanih uz kristalografsku strukturu, a na to još nitko u svijetu nije dao zadovoljavajući odgovor. Rješavajući te probleme, naši naučni radnici okupljeni oko spomenutog laboratorija došli su do originalnih vlastitih metoda. Isto tako, i neka druga samostalna rješenja iz naučnih oblasti vezanih za proizvodnju baterija daju mogućnost „Croatiji" da se u raznim oblicima saradnje sa inostranim firmama ne pojavljuje samo kao tražilac, već sve više i kao ravnopravan faktor koji i nudi svoja naučna rješenja.

U najkraćim crtama smo skicirali put i metode povezivanja privrede i fakulteta, što je, ponavljamo, zakonitost savremenog razvoja.[3] Proces rada, odnosno proces proizvodnje na višem nivou društvene podjele rada, savremenog razvoja, pokazuje se i opet kao najglavniji animator naučnog razvoja. Kako sada ovaj razvojni proces djeluje na sistem obrazovanja? U prvom redu, kao što smo naprijed nabacili kroz ugovor „Croatia" — Tehnološki fakultet, kako u nastavni, naučni program, redovnu nastavu, postdiplomske studije, doktorate uključiti one

[3] Vidi: Dušan Čalić, *Organizacija naučnog rada u SAD*, izdanje JAZU.

naučne probleme za koje je sama tvornica zainteresirana? Tvornica bi na taj način dobila plansko osiguranje potrebnih najkvalificiranijih kadrova saglasno vlastitom planu razvoja. Oni koji su završili fakultet i zaposleni su u „Croatiji" na određen način (još uvijek nedovoljan) učestvuju u procesu permanentnog obrazovanja. Napomenuli smo da su svi stručnjaci, prema ugovoru „Croatia" — Tehnološki fakultet, obaviješteni šta je novo u stručnoj svjetskoj literaturi iz njihove domene. Istina, to nije dovoljno, ali je određena baza da sada svaki može individualno da se podrobnije upozna sa dotičnim naučnim i stručnim problemima. Osim gornjeg, jedanput tjedno svi inženjeri zaposleni na proizvodnji baterija učestvuju u naučno-stručnoj raspravi sa rukovodstvom naučnog laboratorija o pitanjima iz svoje struke. No, ono što smatramo vrlo važnim jesu prvi koraci „Croatije" na formuliranju razrađenih programa rada i zaduženja svakog stručnjaka po kome se traži da svoj dio posla vodi u saglasnosti sa najnovijim tehničkim i naučnim dostignućima iz vlastite oblasti. Da bi on to mogao, ostavlja mu se vremena u njegovu fondu rada da se sa tim dostignućima i upozna. Jasno, to su istom počeci. Ako bismo pravili analogiju sa ekonomski najrazvijenijim zemljama, onda će u lični plan rada stručnjaka ući i poželjno učestvovanje na stručnim simpozijumima kako u zemlji tako i u inostranstvu, učestvovanje u određenim stručnim i naučnim projektima itd.

Da bi ostali članovi kolektiva mogli pratiti razvoj proizvodnje koji ide u korak sa razvojem nauke, moraju i oni te rezultate upoznati. Uzmimo naš primjer „Croatije". U procesu proizvodnje baterija uvedena je nova metoda miješanja mase, i to raspršivanjem umjesto miješanjem u „obrocima". Radnik mora da zna suštinu nove metode da bi dobro obavio svoj posao, za što ga treba obučiti. Što bude više i češće noviteta, tim će se obrazovanje sve više pretvarati u permanentni proces. S druge strane, sve kompletnije unašanje nauke u proces rada tvornice traži sve višu kvalifikaciju svih zaposlenih. Saglasno tome, analizirajući naš primjer, „Croatija" je donijela odluku da na rad ne može nikoga primiti tko nema punu osmogodišnju školu. Paralelno s time u tvornici permanentno rade razni kursevi za više okvalificiranje pojedinih grupa radnika, saglasno unašanju nauke u proces rada. Sve su to zaista početni koraci pretvaranja nauke u osnovnu proizvodnu silu i obrazovanje u permanentni proces.

Kuda razvoj ide dalje? Kad nemamo dovoljno primjera kod nas, moramo se obratiti ekonomski razvijenijima. Uzmimo za ilustraciju primjer koji navodi Keneth Berge za kompaniju „Clark Equipment Co" iz Mičigena, gdje je i zaposlen. Prije kratkog vremena navedena kompanija je proizvodila nekoliko tipova viljuškara. Njihova je konstrukcija ostajala niz godina nepromijenjena. Takva situacija je navodila na sistem obuke mehaničara metodom neprestanog ponavljanja istih funkcija. Danas firma „Clark" proizvodi oko 125 modela viljuškara koji neprestano podliježu promjenama. Starom metodom obučavanja mehaničara nemoguće je zadovoljiti potrebe sadašnjeg procesa proizvodnje. No, što je baza svih modela viljuškara? Određeni hidraulički sistem. Za poduzeće

se pokazalo najekonomičnije da radnike, mehaničare koji su zaposleni na proizvodnji viljuškara obrazuje, i to tako da oni usvoje osnovne principe hidraulike. Osnovno, oni treba da nauče na kom principu funkcionira pumpa, na kom ventil, klipovi, te kako, zašto i na koji način hidraulični sistem ispunjava svoju funkciju. Na ovaj način obrazovan radnik može da radi bez obzira na promjene ne samo u proizvodnji viljuškara, već i u proizvodnji svake opreme kojoj je osnovica funkcionisanja određeni hidraulički sistem. Ovaj primjer nam pokazuje naše sutrašnje, to jest nužnost da neposredni proizvođač stiče znanje i iz oblasti fundamentalnih naučnih dostignuća, i to kroz sve izrazitiji permanentni proces obrazovanja. To je i put dalje perspektive, put likvidacije razlike između umnog i fizičkog rada.

Slijedeća suštinska relacija našeg doba također ima svoje ishodište iz činjenice da je nauka postala osnovna pokretačka snaga kako proizvodnje tako i razvoja ljudskog društva u cjelini. Njena suština se dade okarakterizirati kao programatsko obrazovanje sve omladine i sveg aktivnog stanovništva. Kao što znamo, do naše ere, ere naučno-tehnološke revolucije, kada nauka još nije bila postala osnovni motor razvoja ljudskog društva, potreba za obrazovanjem i visokoobrazovanim osobama bila je vrlo mala. Broj onih koji se obrazuju, razumljivo, bio je mali i većim dijelom regrutiran iz redova vladajuće klase. Tada je obrazovni proces, možemo reći, bio pretežno individualan. Nastavnik je imao mogućnosti da dobro upozna osnovne karakteristike i sposobnosti svakog učenika, da koristi nijansirane metode u obrazovnom procesu prema individualnim osobinama učenika, da konstantno provjerava njihov napredak. Danas je situacija sasvim drugačija. Danas se u prvom redu u proces rada neprestano sve šire inkorporira nauka, kao njegov razvojni pokretač, što traži permanentno obrazovanje svih sudionika u procesu rada. Prema tome, obrazovni proces je, s jedne strane, permanentan, što smo naprijed obradili, a s druge strane, on je masovan u smislu broja obuhvaćenih sistemom obrazovanja, a s treće strane, on mora biti tako postavljen da osposobi onoga koji studira za samostalno rješavanje svih mogućih pojavnih modaliteta iz njegove struke. Sve to postavlja pred obrazovni proces niz problema. Obrazovni proces u prvom redu mora da računa sa prosječnim učenikom, pošto se zbog velikog broja ne može bitno prilagođavati individualnim osobinama studenata. Dalje, obrazovni proces mora težiti da studenta uputi u fundamentalna saznanja iz one oblasti koja se studira i da ga osposobi za samostalna istraživanja i rješavanja mogućih modaliteta koje život predočava. Kako je to neminovnost ne samo za najkvalifikovanije stručnjake, već i za radnike, ilustrirali smo praksom proizvodnje viljuškara firme „Clark". Da bi obrazovni proces ispunio gornja traženja, potreban je čitav niz uslova. U prvom redu je potrebno da postoji detaljno razrađen nastavni program koji je tako postavljen da omogućava realizaciju gornjih ciljeva. Između ostalog, to znači doličan omjer kako da student usvoji metode osvajanja novih spoznaja u odnosu na nužan faktografski materijal. Dalje, ovamo spada i određivanje nužnih proporcija u sistemu nastave, u izvođenju vježbi,

kolokvija, seminara, kao i korišćenje metoda „slučajeva“. Ovamo spada i osiguranje obrazovnog procesa udžbenicima i drugom literaturom, ali odabranom tako da omogući realizaciju postavljenih ciljeva, no u alikvotnom dijelu vremenskog fonda studenata.

Svemu ovome, prema broju studenata, treba da stoji na raspolaganju nužan procenat nastavnog osoblja, kao i nužna oprema za izvođenje nastave. Mnogo toga danas nama nedostaje, ali nad tim momentano ne bi bilo korisno zadikovati. Treba vidjeti šta je suštinsko da bismo navedene ciljeve što potpunije realizirali. Mi bismo iz konteksta nabrojanih pitanja obuhvatili samo jedno za koje mislimo da je suštinsko, a možemo ga već sada sa uspjehom rješavati, a to je prerastanje učenja za ocjenu u kontinuirano studiranje. Navodim svoja iskustva, koja, jasno, ne mogu biti univerzalna, pošto predajem materiju iz oblasti društvenih nauka — političku ekonomiju socijalizma — što se po metodu izvođenja nastave mora razlikovati od nastave tehničkih i prirodnih naučnih oblasti. Svoja iskustva navodim kao poticaj za diskusiju. Pošto smo izradili nastavni program i sve ostalo uz to vezano, kako sam to u načelu naprijed iznio, nastavnu materiju sam podijelio na četiri dijela. Poslije svakog pređenog dijela, što sadrži: predavanja, diskusije o izlaganoj materiji, seminare i vježbe, svi studenti koji žele pristupaju pismenom kolokviju. Za sam kolokvij obrađivana materija je obuhvaćena sa 10—15 pitanja. Grupa studenata dobiva 3 pitanja koja prvi put čuju kad počne kolokvij. Jasno je da student mora svladati svu materiju ako želi da bude siguran da će položiti kolokvij. Svaki onaj student koji na taj način položi svu građu tokom godine, kroz sva četiri kolokvija, i uz to sa uspjehom dade seminarski rad, i aktivno i uspješno učestvuje u vježbama i obradi pojedinih pitanja, kao i u rješavanju zadataka po metodu „slučajeva“, ne pristupa ispitu na koncu godine, već dobiva ocjenu na osnovu pokazanih rezultata kroz navedene forme rada u toku izvođenja nastave tokom godine. Rezultat je takav da iz godine u godinu od svih upisanih studenata raste broj onih koji bivaju ocijenjeni po gornjem sistemu konstantnog studiranja. Školske 1969/70. godine na gornji način je završilo godinu preko 65% upisanih studenata. Ovakav sistem obrazovanja stavlja specijalan zahtjev nastavnom osoblju da i samo učestvuje na ovaj ili onaj način u naučnoistraživačkom radu iz svoje naučne oblasti. Osim obrade fundamentalnih spoznaja iz dotične naučne discipline, sve ostalo se mijenja svake godine: teme za seminare; obrađivani „slučajevi“; faktografski materijal; pitanja za kolokvij; izbor literature itd. Osim toga, studenti očekuju od nastavnika da im on daje svoja stanovišta i o svim otvorenim naučnim problemima (kao primjer navodim: dohodna ili produkciona cijena; tržište i plan itd.). Ima još niz detalja primijenjenih u obrazovnom procesu, kao, na primjer, formiranje manjih grupa studenata (jasno, na dobrovoljnoj bazi) koji žele da razviju svoje naučnoistraživačke sposobnosti na rješavanju odabranog, odgovarajućeg istraživačkog projekta. Podvlačimo svrhu sveukupnih formi obrazovnog procesa, pretvaranje tog procesa od učenja za ispit u permanentno

studiranje, koje treba da im dade spoznaju naučnih osnova izučavanog predmeta i metodologiju rješavanja svih konkretnih pojavnih oblika koje praksa i život pruža.

Ne ulazeći u pitanje pomanjkanja kadrova i opreme, u sistem nagrađivanja, želimo se još ukratko zadržati na pitanju samoupravnih odnosa u aspektu gornjih razmatranja.

U samoupravnom društvu kakvo mi želimo izgraditi i naučnoistraživački rad mora biti postavljen i vođen na principima samoupravljanja. Kako to sprovesti u praksi, još je velika nepoznanica. Problem treba postupno analizirati i rješenja u praksi provjeravati jer od deklarativnog izjašnjavanja da i naučnoistraživački rad treba samoupravno organizirati nismo u biti dalje otišli. Zadržimo se na nekim, u ovom momentu suštinskim pitanjima. Naučnoistraživački rad rješava zadatke različitih asocijacija društvenog rada počevši od radnog kolektiva, njihovih udruženja, društvenih organizacija, potreba komuna, republika i federacije i slično. Prvo krupno pitanje je funkcioniranje principa povratne sprege između naučnoistraživačke asocijacije i ovih spomenutih tijela. Ona se u najgrubljem očituje pri određivanju ciljeva naučnog istraživanja, njegova financiranja, kontrole valjanosti rezultata naučnoistraživačkog rada, kao jednog dijela društvenog rada, a onda dolazi proces obrazovanja, odnosno prenašanja naučnih spoznaja na one osobe kojima su te spoznaje namijenjene, da bi ih se osposobilo za njihovo učestvovanje u društvenom radu. Ne ulazeći u mnoštvo problema koje ovo pitanje postavlja, a držeći se okvira naše teme, ukratko ćemo se zadržati na dva, momentano važna aspekta samog pitanja. Prvo, želimo se dotaći gornjeg problema kod privrednog poduzeća. Ovdje su principi samoupravljanja u pogledu naučnoistraživačkog rada i obrazovnog procesa najdalje razvijeni, i to naročito ako je naučnoistraživačka jedinica u sklopu poduzeća. Tada naučnoistraživačka jedinica, koja se sama unutar sebe organizira kao asocijacija samoupravljanja, stoji u samoupravnim odnosima sa drugim jedinicama kao i svaka druga unutar poduzeća. Tu su bar osnovni principi tih odnosa jasni. Na samoupravnoj osnovi u principu, a u okviru rada radničkog savjeta, naučnoistraživačka asocijacija dobiva zadatke, a pri određivanju zadataka sama učestvuje, dobiva materijalna sredstva za izvršenje zadataka, kao što učestvuje i u valorizaciji dobivenih rezultata. To je već prilično mnogo iako nije dovoljno. U prvom redu možemo konstatirati da problem valorizacije vrijednosti rezultata naučnoistraživačkog rada kod nas i dalje ostaje otvoren, a time i sistem nagrađivanja naučnih istraživača. No, problem valorizacije segmenata ukupnog društvenog rada i na bazi toga izrada sistema nagrađivanja je problem našeg društva u cjelini. Pri tretiranju ovog pitanja u našoj naučnoj i stručnoj publicistici uglavnom su se autori zadržavali na negativnim aspektima, a samo ponekad su davali skromne prijedloge kako treba rješavati ovo pitanje. Ipak, kako smo konstatirali, ako se radi o naučnoistraživačkom radu u okviru poduzeća, barem su jasni osnovni principi samoupravnih

odnosa. Drugi slučaj koji je unekoliko sličan ovom prvom je onda kada je radna organizacija neka vrsta tijesnog suradnika sa naučnoistraživačkom i obrazovnom ustanovom na određenom fakultetu. Kao primjer smo naprijed naveli tvornicu „Croatia“ i Tehnološki fakultet u Zagrebu. U njihovoj suradnji se faktički miješaju dva vida odnosa. Jedno su principi samoupravljanja, to jest kroz zajedničke organe odlučivanja barem o onim pitanjima koja su im zajednička, a drugi vid je gotovo čist tržni odnos, naručilac — izvršilac. To se odnosi i na naučnoistraživački rad, kao i na izvođenje obrazovnog procesa. Gore opisani odnosi poduzeće — fakultet su u rudimentarnoj formi i moraju se dalje razvijati. Treći odnos privredno poduzeće — naučnoistraživačka organizacija, koja može da vrši i obrazovanje, jest odnos naručioca — izvršioca kao dvaju samostalnih tržnih subjekata. No, ovaj slučaj ne bismo posebno obrađivali. Naveli smo tri vida odnosa privredno poduzeće — naučnoistraživačka (a ponekad i obrazovna) organizacija, koji kako-tako osiguravaju funkcioniranje principa povratne sprege, istina, različitog intenziteta u svakom posebnom slučaju.

Drugi, za društvo neobično važan sektor naučnoistraživačkog i obrazovnog procesa kao segmenta ukupnog društvenog rada je naučnoistraživački i obrazovni proces na višim i visokim školama i fakultetima. Već je prošlo mnogo godina kako smo proklamirali gore imenovane institucije kao samoupravne organizme, gdje su svi članovi tih organizama aktivni subjekti njihova rada. No, od proklamacije općih principa razvoja visokog školstva u tom pravcu, po našoj ocjeni, malo smo u životu realizirali. Štaviše, nismo dovoljno realistički i stvaralački analizirali zašto su nam rezultati nezadovoljavajući. U najvećem broju slučajeva pri razmatranju gornjih problema najviše pažnje se poklanja pitanju broja predstavnika pojedinih kategorija osoba u organima upravljanja. Iako je i to važan faktor konstituiranja gornjih tijela kao samoupravnih organizama, on nije ni osnovni ni odlučujući. Važnije je šta predstavnici pojedinih društvenih kategorija zastupaju, šta predlažu i šta ostvaruju iz postavljenog programa. Visokoškolske ustanove i fakulteti su naučne i nastavne ustanove, sa osnovnim zadatkom odgoja stručnih kadrova, sposobnih da budu među prvima nosioci razvoja nauke kao osnovnog motora razvoja proizvodnih snaga i razvoja društva uopće. Kraće rečeno, visoke škole i fakulteti treba da stalno reproduciraju samostalnu kreativnu ličnost, i to prema potrebama razvoja privrede i društva. Za što uspješniju realizaciju ovog zadatka su prvenstveno zainteresirana tri odlučujuća faktora: student — nastavnik — privreda (poduzeće), odnosno društvo. Interesi ta tri faktora moraju biti postavljeni u takve društvene uslove da djeluju u pravcu postizavanja gore definiranog cilja. Isto tako, aktivnosti ta tri faktora bazirane na njihovim interesima moraju biti povezane, sinhronizirane i da djeluju po principu povratne sprege, govoreći rječnikom složenih dinamičkih sistema, a što i predstavlja svaka moderna društvena zajednica.

Da li takvi uslovi u dovoljnoj mjeri za takve odnose u našem društvu postoje? Odgovor ne može biti potvrdan. Razmotrimo u najkraćim crtama problematiku vezanu uz svaki od gore tri iznesena faktora.

Počet ćemo od krajnjeg korisnika naučnoistraživačkog i obrazovnog procesa, a to je prvenstveno privreda, odnosno društvo. Da bi student kao onaj faktor koji treba da se izgradi kao samostalna stvaralačka ličnost tome maksimalno težio, on mora biti ubijeđen od svakodnevne prakse (života) da će, kad završi studij, postići maksimalan uspjeh u životu ako se razvije u što uspješniju samostalnu kreativnu ličnost. Drugim riječima kazano, ako će dobiti uslove za što uspješnije djelovanje na svom radnom mjestu kao samostalna kreativna ličnost i na taj način postići najveće efekte u radu i da mu rezultati njegova rada budu isključiva osnova njegove materijalne egzistencije društvenog i političkog položaja. Student kao i mi, zna da objektivni odnosi u našem društvu njega ne guraju isključivo na gornji put. On zna da je za njega prvenstveno važno kao odskočna daska u život posjedovanje diplome, a za daljnju njegovu afirmaciju na radu i u društvu djeluju mnogi faktori koji potiru rad i njegove rezultate kao isključivo dominirajući faktor uspjeha ličnosti. Čak ni onaj minimum potreban kao početak stimuliranja ličnosti u pravcu njene aktivnosti kao stvaralačkog faktora — nagrađivanje prema radu, nismo ostvarili. Zašto ovo nismo u privredi (poduzećima) i u društvu ostvarili, posebna je i kompleksna problematika, o kojoj ja imam svoje mišljenje, ali izlaganje o tome prelazi okvire postavljene teme. Ovoga puta samo konstatirajmo gornje činjenice. Dakle, već na ovoj karici odnosa student — privreda, odnosno društvo povratna spega ne djeluje ili gotovo ne djeluje u naprijed iznesenom smislu. Ovdje nastaje odlučan momenat. Istina, stvari se polako kreću nabolje, kako smo to ilustrirali primjerom poduzeća „Croatia" — Tehnološki fakultet, što nije usamljen slučaj, ali svi ti pozitivni primjeri ne mijenjaju, barem do danas, tu globalnu negativnu sliku.

Prema tome, u osnovici ogromna većina studenata se postavlja tako da prvenstveno polući diplomu. U to sam se i lično uvjerio kao profesor Fakulteta ekonomskih nauka u Zagrebu. Naprijed sam ukratko iznio svoja nastojanja da kod svojih slušača, studenata, organizujem permanentno, stvaralačko studiranje, gdje bi student zaista bio ravnopravan, aktivan faktor. Određeni rezultati, kako sam to naprijed iznio, postignuti su, ali već nekoliko godina tražim prijedloge od svojih studenata kako da poboljšamo nastavu, pa da im se još bolje omogući razvoj kao samostalnih stvaralaca. Prijedloga pažnje vrijednih nisam dobio. Istina, ima časnih iznimaka, ali se to odnosi na individualne, posebne želje dotičnog studenta ili male grupice. Po mom mišljenju, uzrok je gore izneseni odnos poduzeće — student kao budući stručnjak.

Također nam ne zadovoljava odnos privreda (sveukupna poduzeća), odnosno društvo prema visokim školama i fakultetima. Pokušavalo se

dobiti na organiziran način, barem što se tiče našeg fakulteta, mišljenje i prijedlog privrede kakav profil ekonomista treba privreda, pa je odaziv bio mali. Zašto? Korijeni su duboki, vrlo duboki. Teoretski razmatrano, uvođenje savremenih ekonomskih naučnih saznanja u rad i organizaciju privrednog poduzeća mora dati veću produktivnost, efikasnost i rentabilnost, a time i veći dohodak poduzeća. Prvo stoji, ali u većini slučajeva ne dolazi do povećanog dohotka u raspodjeli poduzeće — društvo. Razlog je instrumentarij ekonomske politike u raspodjeli poduzeće — društvo. To sam pitanje obradio u knjizi *Produktivnost rada i privredni razvoj SFRJ* i prikazao na tabeli na strani 128, pa se ovdje na tom ne bih zadržavao. U današnjim uslovima privrednog sistema i instrumenata ekonomske politike, sa stanovišta momentanih interesa, poduzeću je bitnije da imade stručnjake koji uspješno znaju koristiti rupe u zakonu ili propisima ili da imaju veze sa administracijom koja daje povlastice, regrese, pogodne uvozne ili izvozne dozvole ili tome slično nego sposoban kadar koji bi unašao nauku u rad i u poslovanje dotičnog poduzeća.

U takvim uslovima visoke škole i fakulteti ostaju bez nužnog utjecaja, a i bez nužne kontrole njihova rada sa strane njihovih osnovnih „potrošača", prvenstveno privrede.

Tada se naučno-obrazovni proces na visokim školama, uz sve gore iznesene nepovoljne okolnosti, nezadovoljavajuće „okruženje", govoreći jezikom složenih dinamičkih sistema, svodi uglavnom na studente i nastavnike. Dati društveni odnosi nedovoljno stimuliraju i jedne i druge da ulože potreban trud da bi studiranje bilo zajednički, stvaralački rad, jer, da takvo postane, traži se mnogo napora, energije, znanja i od jedne i druge strane, a, kao što vidimo, „okruženje" ih na to nedovoljno stimulira. Da bi odnos student — nastavnik bio zaista zajednička stvaralačka aktivnost, traži se od nastavnika da stalno prati, upoznaje i osposobljava se da na studente prenese sva nova dostignuća naučne oblasti koju predaje; štaviše, i on sam mora na ovaj ili onaj način da aktivno sudjeluje u naučnom razvoju svoje discipline. Da li je on za to dovoljno stimuliran i da li je za takav rad dovoljno materijalno obezbijeđen? Teško bismo mogli pozitivno odgovoriti. Isto važi i za studente. Da bi student bio aktivan činilac naučnog i obrazovnog procesa, također mora stalno ulagati ogromnu energiju i entuzijazam u svoj rad. Nastava se treba pretvarati u saradnju nastavnik — student i u dijalog stvaralačkih ličnosti. Da se to postigne, jača uloga seminara, vježbi, diskusija, naučnoistraživačkih grupa studenata i slično. No, to traži od studenata: prethodno proučavanje materije koja će se obrađivati, proučavanje izvorne literature, udžbenika, skiciranje problema, pravljenje zabilješki za diskusiju, razmišljanje o problemima, memoriranja raznih ideja, fakata, osnovnih principa i zakonitosti, pisanje raznih vježbi i sastava i slično. Da li je student stimuliran za takav rad i da li je u životnim uslovima da, i kad hoće, tako može da radi? Po našem mišljenju, teško bi se mogao dati pozitivan odgovor. Ne braneći studente, koji bi (govo-

rim o većini) mogli i u postojećim uslovima više učiniti, oni za gore iznesen način studiranja nemaju osigurane uslove. Ostavljam po strani pitanja stanovanja i prehrane studenata; potcrtajmo samo problem prostorija za izvođenje nastave, njihovu opremljenost, kao i preopširnost nastavnog programa. Da stanje ni izdaleka ne zadovoljava, svima nam je poznato. Šta nam je činiti? Recepta nema, kao što ga za ovako kompleksne probleme ne može ni biti. Najsvrsishodnije je biti aktivan u svim procesima koji likvidiraju prepreke konstituiranju naučnog i obrazovnog procesa kao kreativnih djelatnosti na jednom segmentu ukupnog društvenog rada, organiziranom na načelima samoupravljanja, postepeno rješavajući probleme o kojima sam ovdje govorio.

Rajko Tomović

KARAKTER SAVREMENOG TEHNIČKOG PROGRESA

Postoji opasnost da se odnos nauke i tehnike, nauke i društva, svede na dosta uprošćene relacije. Pri tome se naučni faktor najčešće stavlja u centar pažnje ne vodeći računa o simultanom prisustvu ostalih elemenata naučno-tehničkog progresa. Izolovano posmatranje naučnog faktora krije u sebi ozbiljne opasnosti jer može da sakrije pravo stanje stvari u pogledu sposobnosti društva da drži korak sa tehničkim progresom.

U stvari, značaj naučnog faktora je relativan već prema tome da li nas interesuje sam fenomen otkrivanja novih činjenica i formiranja adekvatne slike prirode ili pak brza transformacija proizvodnih snaga. Raznim polaznim tačkama mora se prilagoditi način analize i merenja značaja naučnog faktora. Ovde ćemo se ograničiti na probleme vezane za modernizaciju privrede i društva.

Naučni uspesi, ma kako spektakularni, ne mogu dovesti do tehnološke revolucije da nema manje spektakularnih ali vrlo važnih tehničkih dostignuća. Jedna je stvar naučno otkriće, a drugo pretvaranje znanja u nove proizvode. Niz tehničkih dostignuća bio je bitan preduslov da se ostvari proizvodni ambijent neophodan za mnoge savremene proizvode. Tu spada ekspanzija merne tehnike, daljinska merenja, automatika, elektronska obrada podataka, precizne mašine radilice, novi materijali. Među najkrupnija dostignuća tehnike dolazi veština pravljenja proizvoda od velikog broja komponenti. Dok automobil ima nekoliko hiljada delova, avion se sastavlja od desetine hiljada komponenti, a vasionske letelice sadrže stotine hiljada elemenata. Svaka od tih komponenti ima ograničen vek trajanja i određen stepen pouzdanosti, pa ipak kompleksni tehnički proizvod mora besprekorno da radi.

Pretvaranje naučnih rezultata u novu tehnologiju zahteva velika inicijalna ulaganja. Prema tome, bez adekvatne koncentracije kapitala i ekspanzije tržišta nema ozbiljnih doprinosa tehnološkom progresu. Današnji tehnički poduhvati zahtevaju organizacioni napor velikih razmera, te se bez sposobnih organizatora ne može uspešno premostiti razmak od nauke do proizvodnje.

Stimulacija i zainteresovanost svih učesnika naučno-istraživačko-proizvodnog lanca je takođe važan faktor. Nije slučajno što u tehnički najrazvijenijim zemljama ljudski faktor sve više izbija u prvi plan, i to

najpre kao aktivan učesnik u samom proizvodnom procesu, a zatim i kao aktivan učesnik u upravljanju preduzećem. Birokratski odnos prema ljudskom faktoru u modernoj proizvodnji postaje smetnja bržem prilagođavanju tehničkom progresu. Da ne bi bilo nedoumice, ne tvrdi se da etatističko društvo ne može uspešno otkrivati nove naučne činjenice ili da na određenim sektorima ne razvija novu tehnologiju, ali bez lične i kolektivne zainteresovanosti svih učesnika ovoga procesa nema krajnjih rezultata. Finalno tehnološko rešenje nije samo nov proizvod već i adekvatna prodajna i servisna mreža. Tek time se završava ciklus započet u naučnim i proizvodnim centrima. Prema tome, paralelno sa naporima da se razvije nova proizvodnja moraju se i sve prateće delatnosti prilagođavati brzom hodu tehnike.

Preskakanje bilo koga od ovih činilaca prekida put od naučnih saznanja do proizvodnje. Stoga je navođenje broja naučnih radnika i procenta nacionalnog dohotka koji se izdvaja za naučni rad, naročito u zemljama u razvoju, nepotpun pokazatelj o tehnološkom progresu.

Potrebno je otkloniti još jedan nesporazum u vezi sa tehnološkom revolucijom. U najvećem broju slučajeva tehnički progres se izjednačuje sa kapacitetom proizvodnje, promenom opreme, novim proizvodima. Postoji, međutim, manje vidljiva oblast naučno-tehnološke revolucije u kojoj su postignuti ako ne veći, a ono sigurno podjednaki rezultati. Upravljanje poslovnim sistemima, optimalno korišćenje resursa, metodi planiranja, eksploatacija velikih sistema doživeli su radikalne promene. Za mnoge stručnjake bitan elemenat savremenog sveta nije toliko promena načina proizvodnje, već promena načina donošenja odluka. Tu spada sistemski prilaz rešavanju problema i odlučivanje uz pomoć informacionih sistema i modela.

Sistemski prilaz problemima stoji nasuprot parcijalnim, kratkotrajnim rešenjima. Kod sistemskog prilaza polazi se od izbora koordinata problema koje su bitne za krajnji cilj projekta, a ne za lokalne situacije. On takođe podrazumeva optimalno upravljanje celinom, a ne samo njenim delovima. Izbor sistemskih koordinata podrazumeva i jasno određivanje interakcionih uticaja jednog dela sistema na drugi.

Jedino ovakav prilaz omogućuje racionalno upravljanje složenim proizvodnim, privrednim i društvenim organizacijama. Danas je, na žalost dockan, postalo jasno da grad nije samo dobar saobraćaj, udobno stanovanje, razvijen poslovni centar, već složena celina čije su važne sistemske koordinate: čistoća vazduha, zagađenost voda, količina otpadnih materija. Potrebno je bilo da prođe dosta vremena pa da se uvidi da se i ovi, na izgled očigledni, faktori moraju uzeti u obzir pri planiranju ljudskih naselja.

U savremenim uslovima nije moguće donositi odluke samo na osnovu iskustva, stečenog znanja ili neažurnih podataka. Prikupljanje, obradu i prezentiranje ogromne mase prostorno rasutih podataka potrebnih za odlučivanje u složenim sistemima obavljaju danas elektronski informacioni sistemi. Tako se u direktnoj interakciji čoveka i mašine brzo donose optimalne odluke. Pošto se ovakve odluke odnose na širok krug ljudi

i imaju dalekosežne reperkusije, one se prethodno ispituju u simuliranim uslovima na elektronskim računarima. Na taj način se izbegavaju ozbiljni promašaji.

Naučno-tehnološka revolucija postavlja pred svaku zemlju izuzetno teške napore. Zemljama u razvoju još je teže. One moraju razviti infrastrukturu, osnovne proizvodne potencijale, obezbediti unutrašnje i spoljne izvore finansiranja i istovremeno se prilagođavati novoj tehnologiji. Drugim rečima, uz normalan razvoj treba obezbediti i mesto u postindustrijskoj civilizaciji.

Naša zemlja je imala sreću i nesreću da je njen socijalistički razvoj tekao paralelno sa pripremom i progresom naučno-tehnološke revolucije. Pri tome je najveći broj objektivnih faktora radio protiv nas: ratna pustošenja, nerazvijenost, manjak kadrova, međunarodna situacija, ekonomska blokada, traženje potpuno novih modela razvoja. U takvim uslovima nije lako držati korak sa ekspanzijom tehnologije. Imajući sve to u vidu, teško je dati ocenu da li je uvek vođeno dovoljno računa o naučno-tehničkom faktoru. Umesto toga, pokušaćemo da ukažemo na izvesne nedostatke čije je blagovremeno uklanjanje sigurno moglo poboljšati naš opšti položaj u savremenoj transformaciji proizvodnih snaga. Potrebno je to učiniti i zbog toga da bi druge manje razvijene zemlje mogle izvući pouke iz našeg puta. U tome smislu treba kompletno obraditi celo pitanje. Ovde se iznose samo opšte konstatacije.

Rekli smo da razvijanje nauke kao takve, izuzev pojedinih disciplina, zahteva relativno mala sredstva. Pretvaranje naučnih saznanja u nove proizvode iziskuje nesravnjeno veći kadrovski, finansijski i organizacioni napor. Klasična institucionalna baza za naučni rad — akademije, univerzitet, fakulteti, akademske istraživačke institucije — nedovoljna je za transfer znanja u proizvodnju. To je i prirodno jer ove institucije nemaju za cilj organizacioni i koordinacioni rad velikih razmera, industrijska istraživanja, angažovanje velikih finansijskih sredstava. U savremenom svetu, koji je, sa retkim izuzetkom, prevashodno etatistički orijentisan, transfer znanja vrši se uglavnom preko organa države (atomska energija, vasionska istraživanja, raketna tehnika, naoružanje). U tržišnoj privredi kapitalističkog tipa menjanje tehnologije zasniva se na zajedničkom ulaganju privrede i države ili direktnom angažovanju velikih kompanija i asocijacija proizvođača.

Kod nas u tom pogledu ima više načelnih predloga nego proverenih rešenja. Već pri orijentaciji na prvu kariku u transferu znanja — institucije za razvoj naučnih kadrova i metoda — javila su se kolebanja. Univerzitet, koji u svakoj sredini služi kao najjača naučna baza, doživeo je u praksi velike oscilacije. One su išle od negiranja naučnog rada na univerzitetu, pokušaja stvaranja samostalnih naučnih instituta van univerziteta pa do prihvatanja teze o jedinstvu nastave i nauke. Međutim, način finansiranja naučnog rada na univerzitetu, posebno nabavke opreme, još nije rešen. Mora se reći da su negativni rezultati ovakve politike donekle ublaženi generalnom linijom otvaranja Jugoslavije prema svim zemljama, razvojem samoupravljanja i zainteresovanošću

industrije za istraživanje. Ne sme se zaboraviti da je znatan deo naučnih kadrova van zemlje spreman da se uključi u rad ako se formulišu dugoročni istraživački poduhvati u Jugoslaviji.

Meni se čini da najlošije stojimo sa ostalim faktorima tehnologije zasnovane na inovacijama. Uobičajeni pokazatelji privrednog razvoja — nacionalni dohodak po stanovniku, produktivnost rada — nisu dovoljni za merenje tehničkog progresa. Za tu svrhu nužne su složene analize — merenje stepena automatizacije, transfera tehnologije, učešća nove proizvodnje i, što je vrlo bitno, korišćenje novih metoda poslovanja i odlučivanja. Potpunijim studijama ove vrste još se ne raspolaže. Nešto podataka što je sakupljeno govori dovoljno ubedljivo da na ovome planu kritično zaostajemo.

Važan podatak za ocenu tehnološkog nivoa je veličina maksimalnih kapaciteta. Primera radi dajemo komparaciju za nekoliko sektora bitnih za našu zemlju.[1] Stanje se odnosi na 1970. godinu.

Elektroprivreda	*Razvijene zemlje*	*Jugoslavija*
termoelektrane MW	60—350	12,5—200
gasne turbine MW	50—70	32
Nafta		
rafinerija, milioni tona/god.	3,5	2,5
Masovna proizvodnja čelika		
milioni tona/god.	1—5 (Evropa)	0,1—1
Elektroliza aluminijuma		
hiljade tona/god.	50—100	50
Automobili		
hiljade komada	800—1.000	50
Tekstilna industrija		
vlačare, kolog na sat	20—30	4—5
predenje, okretaji u minuti	13.000—17.000	8.000—12.000

Kao što se vidi, zaostajanje je ozbiljno.

Podaci o savremenosti opreme nisu dovoljni za ocenu nivoa poslovanja i optimalnog korišćenja resursa, gde upravo do najjačeg izražaja dolazi naučni način mišljenja. Na primer, količina prerađene nafte u 1970. godini u tonama po radniku iznosi 5.000—8.350 u razvijenim zemljama, a kod nas je 2.275; kod cementa je ovaj odnos 2.390 prema 521; vrednost proizvodnje po radniku za alatne mašine je 30.000 dolara u inostranstvu, a kod nas 5.500—7.200. Sa gledišta tehničkog progresa

[1] *Globalna procena tehnološkog razvoja privrede,* Jugoslovenski zavod za produktivnost rada, Beograd, 1970.

besmisleno je govoriti o proizvodnim gigantima na osnovu kapaciteta i broja zaposlenih zanemarujući efikasnost poslovanja i transfera tehnologije. Bilo bi dobro da sa manje pretencioznosti govorimo o našim gigantima, a da pred javnost iznosimo stvarno stanje u kome se nalazimo u pogledu transfera tehnologije.

U savremenom svetu politika investicija predstavlja centralno mesto susreta naučnih saznanja i proizvodnje. Ako se u fazi geneze novih proizvodnih kapaciteta ne unesu moderna dostignuća i ne obezbede svi faktori za brzo menjanje tehnologije (akumulacija, optimalno korišćenje resursa, kadrovi, razvoj), neminovno je da kroz kratko vreme i najsavršenija oprema postaje sterilna. Ona ne daje stimulans za naučnoistraživački rad i, obrnuto, nesposobna je da apsorbuje njegove rezultate. Na žalost, na ovome sektoru učinjeni su i još se čine teški promašaji.

Koreni ovih promašaja su prilično jasni. Investiranje sredstvima otuđenim od neposrednih proizvođača, u uslovima zatvorene nacionalne privrede, bez konvertibilne valute, bez cirkulacije kapitala, pri čemu politički faktori bez adekvatne kvalifikacije na tehnološkom planu ali zato sa ekskluzivnim položajem u društvu prisvajaju pravo arbitriranja o investicijama, ne može a da ne dovede do teških tehnoloških trauma. Da nevolja bude veća, stanje stvari može izgledati u početku čak dobro jer se kupuje moderna oprema, deo proizvodnje plasira u inostranstvo i drugo. Ali, kada treba preći na inovaciju proizvodnje, brzu adaptaciju novoj tehnologiji, tada izbijaju na videlo svi gresi prošlosti. U našem sadašnjem sistemu sa nekonvertibilnom valutom, regionalnim zatvaranjem, velikim uticajem vanprivrednih faktora na investicije posebno breme za inovaciju proizvodnje je paralelno investiranje i neracionalan uvoz licenci. Umesto da transfer inostrane tehnologije bude bitan faktor u borbi protiv tehnološkog jaza, mi postajemo poprište borbi stranih kompanija, a uvoz licenci deluje kao elemenat daljeg regionalnog zatvaranja. Kako drugačije objasniti da postoji 6 licenci za putničke automobile, 5 za teretna vozila, 5 za traktore, 9 za mašine za pranje rublja. Važno je da svaki region bude zadovoljen i da se na zatvorenom jugoslovenskom tržištu sve proda, a šta će biti sa transferom naučnih znanja, to se onih koji odlučuju otuđenim sredstvima proizvođača ne tiče.

Ovakva investiciona politika, udružena sa prekomernom inflacijom, najbolja je brana prodiranju naučnih metoda u oblast poslovanja, planiranja, rukovođenja privredom i društvom. Nikakav uvoz licenci ne pomaže ako se društvo ne osposobi, kadrovski i institucionalno, da brzo menja tehnologiju rukovođenja samim sobom. Ozbiljnost situacije na ovome vitalnome sektoru naučno-tehničkog progresa pokazaćemo na nekim primerima.

U studiji o transferu tehnologije u Jugoslaviji[2] došlo se do sledećeg zaključka o sposobnosti preduzeća da se angažuju na ovome zadatku:

---

[2] *Transfer inostrane tehnologije u privredi SFRJ,* Savezna privredna komora i Jugoslovenski centar za organizaciju i razvoj u privredi, Beograd, 1970.

„Naše proizvodno preduzeće po svome ponašanju u pogledu inovacija u suštini nosi obeležje klasičnog preduzeća, koje, po pravilu, svoje analize usmerava uglavnom na događaje i uslove iz prošlosti, informacije prikuplja pretežno unutar organizacije, a ne orijentiše se dovoljno na uslove koji vladaju u njegovom okruženju. Odluke o ključnim investicijama i dugoročnom razvoju najčešće se donose na bazi dugog ekonomskog veka proizvodnje, što ne odgovara uslovima brzih promena tehnologije. Organizaciono, preduzeća su u najvećem broju slučajeva postavljena tako da sporo reaguju na inovacije. To dovodi do dugog i sporog procesa prenošenja znanja od istraživanja i razvoja do proizvodnje, kao i do neblagovremenog i nedovoljno efikasnog izlaska na tržište."

Komentar nije potreban sem da je preduzeće za to najmanje krivo. Spoljni faktori su još toliko moćni u određivanju ponašanja preduzeća da njemu ne ostaje mnogo izbora.

Stanje je još gore ako se ide na više nivoe odlučivanja. Mršave analize, elementarna evidencija i statistika, voluntarizam, uski lokalni interesi, pritisci, to je često tehnologija odlučivanja kod nas. Integralno posmatranje efekata odluka, definisanje sistemskih koordinata, formiranje modela, optimalno upravljanje uz pomoć računara, interdisciplinarni prilazi praktično se ne koriste. Čak i onda kada takve podloge postoje, centri moći i forumi su toliko jaki da se naučno argumentovana rešenja uvek mogu ignorisati. Međutim, upravo oko svih važnih organa upravljanja izrastaju u savremenom svetu sistemi naučnih institucija sa ekipama najboljih naučnika. Velika je zabluda orijentisati naučni rad samo u pravcu proizvodnje. Karakteristično je da nama smeta ako jedno preduzeće nije korisnik naučnih istraživanja, a kada se radi o vanprivrednim institucijama, onda se preko toga olako prelazi.

Može se reći bez preterivanja da smo veoma malo učinili na promeni tehnologije rukovođenja i odlučivanja. Dok to ne uradimo, liči na hipokriziju stalno prizivati nauku u pomoć i deklarisati se za naučno-tehničku revoluciju.

Ako su gornje tvrdnje tačne, treba reći koji su uzroci takvoga stanja i kakve mere treba preduzeti. Rešenja za brz transfer znanja u proizvodnju su kompleksna i, u osnovi, zavise od privrednog i društvenog sistema. Na tome planu moramo se najvećim delom osloniti na sopstvene snage i sopstvena rešenja. Štaviše, treba pokazati da su samoupravni odnosi prirodni okviri za novu tehnologiju i obrnuto.

Naše iskustvo je pokazalo da se prepreke novoj tehnologiji ne javljaju onda kada dohotkom raspolažu oni koji ga stvaraju, već kada se on od njih otuđuje. Prema tome, zahtev da sredstva ostaju privredi je conditio sine qua non za tehnološki progres u našim uslovima. Tek na toj osnovi može se izgraditi kompletan sistem transfera tehnologije. Drugi faktor je slobodna cirkulacija roba, akumulacije i znanja. Nije naš zadatak da ovde tražimo samoupravna rešenja za te probleme, ali treba jasno reći da svako regionalno zatvaranje predstavlja direktan

atak na tehnički i društveni progres bez obzira na to sa koje strane dolazilo i sa kakvim namerama.

Razvijanje kompletnog samoupravnog sistema dogovaranja i odlučivanja nasuprot forumskom načinu rada i monopolima vlasti predstavlja dalji temelj tehnološkog napretka. Ako sve institucije privrednog, državnog, političkog, društvenog mehanizma budu pod uticajem neposrednih proizvođača, dogovori će se lakše ostvariti jer je njihov životni interes da uvode novu tehnologiju i naučne metode upravljanja. To, prirodno, povlači sa sobom drukčiju kadrovsku politiku i otvaranje vrata prodoru sposobnih kadrova u sve centre odlučivanja. Samoupravnom društvu sve manje trebaju rutineri i reprezentanti radnih ljudi i nacionalnih interesa koji se neprekidno kreću van proizvodne sfere. Ne treba ni pominjati da proizvodna sfera u modernom društvu uključuje privredu, obrazovanje, zdravstvo, nauku, kulturu. Tek na takvoj osnovi biće moguće preći sa deklaracija o nauci na dela, od akumulacije novih znanja do njihovog stavljanja u službu čoveka.

Kritičarima tehničkog progresa treba jasno reći da se mi kao društvo moramo odlučno opredeliti za brzu ekspanziju proizvodnih snaga. Naša motivacija je daleko dublja od ekonomske računice. Brz transfer naučnih znanja u proizvodnju ne znači samo obilje roba i veliku akumulaciju. Taj proces istovremeno ukida degradiranje čoveka na fizički dodatak proizvodne mašine, što je u samoupravnim odnosima uslov za kompletnu afirmaciju ličnosti.

Nikakve objektivne ni subjektivne teškoće ne daju nam pravo da zanemarimo bitku za novu tehnologiju. Ovo nije običan trenutak istorije, već prelazak na postindustrijsko društvo gde će se gro ljudske aktivnosti angažovati van neposredne proizvodnje. Takvi trenuci su sudbonosni za nacije. Istorija tehnologije to nedvosmisleno potvrđuje.

U doba prve industrijske revolucije dve najmoćnije zemlje Evrope bile su Engleska i Francuska. One su bile najozbiljniji kandidati za nosioce industrijske revolucije. Vrlo je zanimljivo ispitati razloge zbog kojih je prevagu odnela Engleska iako je sve govorilo da Francuska treba da postane vodeća industrijska sila.

Ovo pitanje je ozbiljno zanimalo istoričare tehnologije. Navodimo jednu interpretaciju.[3]

„U XVIII veku Francuska je bila politički, vojno, ekonomski i kulturno najveća evropska sila. Bez obzira na neke vojne poraze, gubitak prekomorskih kolonija sredinom veka i približavanje propasti dvora, koja je okončana francuskom revolucijom, Francuska je još uvek bila najbogatija nacija Evrope. Francuska trgovina i industrija bile su bogate. Na primer, 1789, u predvečerje francuske revolucije, francuska spoljna trgovina iznosila je 200 miliona dolara, a engleska 160 miliona. Francuska je imala 26,000.000 stanovnika, a Engleska samo 9,000.000. Sem toga, Francuska je bila kulturni vođa sveta.

[3] *Technology in Western Civilization*, edited by M. Kranzberg, C. W. Pursell, Oxford University Press, 1967.

Međutim, veliki deo francuskog kapitala investiran je u neproduktivne svrhe, kao što su prinudni zajmovi državi, održavanje skupog dvora i birokratije, ratni izdaci.

Engleski kapital, iako ne tako velik kao francuski, brzo je rastao u XVIII veku poboljšavanjem poljoprivrede i ekspanzijom trgovine. Snižavanje britanske interesne stope u prvoj polovini XVIII veka snabdelo je industriju jeftinim kapitalom. Engleski monetarni sistem bio je zdraviji od francuskog. Engleska je imala nacionalnu banku od 1694, pomoću koje je ostvarena velika mobilnost kapitala."

Može se navesti mnogo drugih faktora koji govore da prosto merenje bogatstva jedne zemlje ne znači i bržu tehnološku transformaciju. Međutim, na duge staze, brzina transformacije odlučuje o sudbini zemlje. Stoga moramo i mi pogledati u istorijskoj perspektivi kako se danas ponašamo, pogotovo što deluje niz objektivnih i subjektivnih faktora koji negativno utiču na adaptaciju našeg društva novoj tehnologiji. Moguće je, naravno, ne složiti se sa ocenom naše situacije, mada su razmišljanja zasnovana na objavljenim podacima, a ne subjektivnim procenama. U svakom slučaju se vidi da je kod nas napravljeno vrlo malo analiza o transferu tehnologije i tehnološkom jazu. Još manje je bilo kompleksnih razmatranja o tehnološkoj revoluciji na odgovarajućim forumima. Posebno zabrinjava što se SKJ nedovoljno angažuje na ovome poslu. Istina, deklaracija ima dosta, ali se sporo otkrivaju prepreke koje usporavaju tehnološku transformaciju našeg društva.

Kritička istorija savremene tehnologije mora služiti kao osnova da formiramo takve oblike samoupravnog društva koji će jednim delom biti prilagođeni sadašnjim potrebama, a drugim delom osvetljavati budućnost. Možda ova generacija neće doživeti postindustrijsko društvo, ali to ne umanjuje odgovornost pred onima koji će na duge staze osetiti dobre ili loše posledice njenog današnjeg rada. Pragmatizam, neodlučnost, nasleđe prošlosti može se shvatiti iz sadašnjeg trenutka. Ali pred licem vremena koje teče sitne bitke za trenutne prednosti gube smisao.

Pred naletom tehnološke transformacije pokazaće se, istina dockan, da onome ko ne shvata integralni karakter promena niko ne može pomoći. U ovome trenutku nije reč o odnosu nauka — društvo, već o pretvaranju znanja u polugu materijalnog i društvenog progresa. Ko to nije u stanju da realizuje, već se vuče na repu događaja, biće sveden u zajednici naroda na status provincijskog posmatrača. Istina, mi smo započeli stvaranje novih društvenih odnosa pre ostalih. Međutim, novi društveni okviri bez afirmacije na tehnološkom planu imaju samo polovično značenje. Tehnološki progres ne može dugo čekati da prevaziđemo slabosti, neshvatanja, sporost.

Slavko Milosavlevski

DEMOKRATIZACIJA DRUŠTVA I NAUKA

Danas se gotovo ne može u svetu naći društvo u kome bi zvanično dominantna politička teza bila osporavanje „slobode“ naučnog stvaranja i razvoja. Pri tome svako moderno društvo pokušava da svoje odluke o sopstvenom razvoju zasnuje, u okvirima datih društveno-ekonomskih i političkih uslova i pretpostavki, na naučnim saznanjima. Međutim, već se na prvome koraku pojavljuje jedan značajan problem: diferencija između odnosa prema takozvanim prirodnim naukama, odnosno naukama koje za svoj predmet imaju široku oblast društvenih odnosa i društvenog razvoja. Naslon na prirodne nauke ima svoje granice samo u ograničenosti samih prirodnih nauka, kao i u mogućnostima ove ili one zemlje da izdvaja potrebna sredstva za njihov razvoj, dok je naslon na društvene nauke pre svega ograničen samom prirodom društvenih nauka, kao i društvenih odnosa, odnosno prirodom njihovih uzajamnih veza i odnosa.

Pre svega radi se o jednoj veoma raširenoj predrasudi po kojoj je razlika između prirodnih i društvenih nauka fundamentalno nepremostiva ukoliko je reč o mogućnostima njihove egzaktnosti, pa, prema tome, jedna je stvar kada se prirodne nauke i njihovi rezultati primenjuju u proizvodnoj i drugoj praksi, a druga kada se rezultati društvenih nauka primenjuju na društvenu praksu. Dok je sasvim jasno, na primer, da se jedan proizvodni proces ne može zasnovati bez sasvim egzaktnih matematičkih, fizičkih, hemijskih i sličnih merenja, dotle se smatra da je moguća egzistencija ove ili one društvene forme (ekonomskog modela, političke organizacije i slično) bez odgovarajućih saznanja i rezultata ekonomskih, političkih i ostalih društvenih nauka.

Ali ta predrasuda nije bitan elemenat u opštoj strukturi odnosa između društvene organizacije, društvenih odnosa i društvenih nauka. Suština problema polazi od toga što društvene nauke za svoj predmet imaju odnosnu društvenu organizaciju i društvene odnose i što je njihova struktura najmanje dvovalentna: *objektivna i subjektivna*. U njima egzistiraju paralelno u međusobnom prožimanju ono što je objektivno dato i moguće i ono što proizlazi iz određene subjektivne konstelacije — kao konstelacije određenih međusobno antagonističkih snaga, kao i konstelacije subjektivnih snaga u jednom statičkom smislu, kao sinteza

njihovih sposobnosti, sintetičkog zbira njihovih znanja, njihovih mogućnosti i slično. Subjektivne snage u strukturi društvenog odnosa postavljene su aktivno u okviru objektivnih mogućnosti — one ove mogućnosti iskorišćavaju u jednoj određenoj meri, ali je samo teorijski moguće zamisliti jedno njihovo maksimalno stopostotno iskorišćavanje.

Razume se, međutim, da same subjektivne snage veruju ili hoće da veruju da one u svakom momentu čine ono što je najbolje moguće, da su njihove mogućnosti uvek na visini istorijskog zadatka i uloge. Upravo je tu koren one polazne, no i fundamentalne protivrečnosti između društvenih nauka i društvene, u prvom redu političke, prakse, koja je najviše eksponirana u sistemu i kompleksu društvenih odnosa i koja je, verovatno, jedan od najsubjektiviziranijih elemenata ovih odnosa. Jer, logika društvenih nauka je u razotkrivanju ovih odnosa i faktora u razvoju ove prakse, a logika političke prakse je u isticanju onih faktora koji je prikazuju u pozitivnoj svetlosti, a u otkazivanju onih kojima se otkriva njena ograničenost, do nedoraslosti određenoj istorijskoj situaciji.

I

Društvena nauka, međutim, u jednom društvu koje sebe smatra revolucionarnim mora biti u svome kretanju (naravno, u određenom istorijskom smislu) potpuno slobodna. Njena realna egzistencija i snaga će biti istovremeno i faktor revolucionarnog razvoja odnosnoga društva, kao što će pokazivati koliko je odnosno društvo i da li je ono još po svojoj prirodi i usmerenosti revolucionarno ili da li je ono to prestalo da bude. Jer, samo jedno uistinu revolucionarno društvo nema razloga niti potrebe da se plaši bilo kakve usmerenosti društvenih nauka i bilo kojih rezultata koji će se roditi iz njenoga slobodnog kretanja. A slobodno kretanje društvene nauke pruža maksimalne ili optimalne mogućnosti da se dođe do fakata na kojima su zasnovane društvena i politička praksa, a koji pokazuju bilo njihovo pozitivno napredovanje, bilo njihovu stagnaciju bilo dekadenciju i nazadovanje. Samo slobodno kretanje društvene nauke pre svega može da jedno društvo emancipuje od jedne masovno raširene i veoma duboko ukorenjene predrasude da je u bilo kome periodu moguća samo i isključivo *pozitivna* društvena i politička praksa. Ovakvu praksu ne može da realizuje ni *najrevolucionarnije (najdemokratskije)* političko društvo — ne samo što se nikada i nigde ne mogu steći takve idealne pretpostavke u pogledu odnosa društvenih snaga, nego i zato što će i najrevolucionarnije društvene snage biti opterećene bezbrojem elemenata ograničenosti (nedostatak određenih potrebnih saznanja, nedostatak potrebnog iskustva i slično). Ono što jedno revolucionarno društvo čini revolucionarnim nije, dakle, apsolutna revolucionarna adekvatnost i perfektnost njegovih akcija, pošto su ovakva adekvatnost i perfektnost logički i praktično istorijski nemoguće, nego integralna težnja ka ovakvoj revolucionarno-političkoj praksi. Iz

ove težnje proizlazi neminovnost jednog zahteva: integralno istraživanje svih faktora i elemenata odnosne, razume se, neperfektne društvene i političke prakse. Jednostrano istraživanje samo onih faktora i elemenata koji pokazuju pozitivno revolucionarno stanje stvara imaginarnu sliku društvene i političke stvarnosti, uspavljuje revolucionarni i demokratski duh, vodi ka masovnoj indoktrinaciji i u jednoj široj i dužoj perspektivi bitno smanjuje udarnu energiju revolucionarnih snaga, ako ne dovede i do potpune degradacije i ukidanja njihovih potencijala. Revolucionarno društvo je vitalno zainteresovano za stalno istraživanje onih faktora njegove sopstvene strukture koji uslovljavaju zaostajanje i apsolutno nazadovanje i njihov odnos prema onima koji ubrzavaju njegovo kretanje i progres. Jer, bitna pretpostavka revolucionarnog društva je odbijanje da se pokori svakoj ideji fatalizma i da se prepusti sudbini. Ono ostaje revolucionarno sve dotle dokle je prožeto težnjom da stimulira razvoj pozitivnih faktora, a da „isključuje" iz svoje sopstvene strukture one koji destimuliraju odgovarajuće kretanje odnosnih pozitivnih faktora. Sasvim je izvesno da je za ovakvo ponašanje potrebno određeno saznanje i određeno znanje. Ovakvo znanje podrazumeva i svest o objektivnosti ili istorijskoj uslovljenosti određenih faktora i prema tome o granicama i mogućnostima subjektivnih snaga. Zar je potrebno dokazivati da samo slobodno kretanje društvene naučne svesti može da nas približi maksimalno svim ovim i sličnim pretpostavkama?

Konstituisanje nauke kao kritičke svesti ima za svoju pretpostavku jedno tipično revolucionarno saznanje: da ne postoji nikakvo savršeno društvo (i, naravno, da neće nikada ni postojati). Ovo saznanje implicira jedan veoma značajan elemenat — elemenat kontinuiteta revolucije. To, drugim rečima, znači da sama revolucija nema pretenzija da će stvoriti (ili ova ili ona revolucionarna klasa — u sadašnjoj epohi radnička klasa) jedno perfektno društvo, nego samo jedno društvo koje će „posedovati" jednu osobinu — da jeste i da bude dinamičnije od društva prerevolucionarne epohe. Ideja o „savršenom" društvu koja bi postala svest jedne revolucije (društvenih snaga koje su izvele revoluciju i koje su se u njoj i na njoj konstituisale) pokazivala bi da se u njenoj strukturi u suštini ostvario onaj prelom koji je odnosne snage izbacio iz revolucionarnog toka. Revolucionarno društvo i ideja o mogućnosti savršenog društva su zaista inkompatibilni. Ukoliko jedno do juče revolucionarno društvo počne proglašavati svoju organizaciju, strukturu i razvoj za savršene — ono je prestalo biti revolucionarno, krenuvši putem birokratizacije odnosa koji čine osnovu ove strukture. Naravno, fakat birokratizacije društva ne treba identifikovati sa faktom prestanka njegovog razvitka, ali razvitak političkog društva koje se birokratizovalo ima jednu svoju logiku koja može biti sve drugo ali ne revolucionarna logika. Razume se da će i poslednja tačka jednog ili drugog odnosnog integralnog razvoja biti sasvim različita jedna od druge kako po kvantitetu tako i, naročito, po kvalitetu. Ali jedno revolucionarno, odnosno derevolucionizirano političko društvo je u direktnoj vezi sa statusom i ulogom društvene nauke.

Derevolucionizirano političko društvo po prirodi uspostavlja jedan defanzivan status društvene nauke. Ono ne može biti zainteresovano za društvenu nauku koja će biti sposobna i slobodna da otkriva njegovu neperfektnost. Ovakva nauka bi bila u najdirektnijoj suprotnosti sa polaznom tačkom političke filozofije odnosnoga društva — da su sve globalne političke odluke u njemu uvek rezultat najkompetentnijih organa ili dejstvovanja najsposobnijih i najodgovornijih pojedinaca. Ovakav apriorizam je u direktnoj suprotnosti sa idejom slobodne i kritičke nauke, čija se mogućnost potvrđuje upravo kao pokazivanje nekompetentnosti, nesposobnosti i neodgovornosti organa i pojedinca koji su donosili respektivne političke odluke.

Dok se derevolucionizirano (birokratizirano) političko društvo plaši rezultata kritičke društvene nauke pretvarajući ovu u običnu sluškinju (apologetiku prakse) koja ima zadatak da objašnjava, razume se, uvek do određene granice i na pozitivan način, njegovu organizaciju i strukturu u statičkom i u dinamičkom smislu, dotle društvo koje je ostalo revolucionarno „pretvara" kritičku društvenu nauku u instrumenat svoga revolucionarnog delovanja i preobražavanja. Ovakvo društvo „shvata" da period u kome se na revolucionaran i jedan zgusnut način donose velike istorijske odluke, a da iza toga ne stoje široke naučne i političke debate, ne može da traje beskrajno dugo (budući pri tome svesno i fakta da i iza ovakvih odluka stoje opšte revolucionarno zasnovane naučne studije i analize) a da to ne bude nauštrb racionalnosti kojom se brani istorijska opravdanost svake revolucije, kao i svake određene revolucionarne akcije. Objektivno naučno istraživanje koje prodire do svih suština odnosa, to jest koje otkriva sve njihove glavne i sporedne veze i njihovu sveukupnu uslovljenost, postaje integralni deo konkretne revolucionarne akcije i integralnog revolucionarnog kretanja. Između političkog društva koje je ostalo revolucionarno i kritičke društvene nauke ustanovljava se jedan prirodni odnos integrisanosti jer je ovo društvo *vitalno* zainteresovano da zna i stalno iznova saznaje društvene efekte svoje organizacije i svojih akcija. Stepen njegove revolucionarnosti (a svako revolucionarno društvo implicira i birokratske elemente) ide konvergentno sa njegovom spremnošću da vidi i sagledava i negativne rezultate svoga sopstvenog delovanja i razvitka, jer se upravo u ovoj spremnosti krije mogućnost i sposobnost borbe sa samim sobom i u cilju eliminacije korena na kojima su iznikli odnosni negativni rezultati. Sámo političko društvo svojim sopstvenim mehanizmom pod pretpostavkom da je ostalo revolucionarno može da otkrije negativne rezultate i njihove korene, ali nikada ne potpuno i do poslednjeg korena. Ovakvo samokritičko sagledavanje nemoguće je kako zbog logične ograničenosti svake autokritike, pa i autoanalize (ova nikada ne može da ide dalje od tačke koja bi značila autonegaciju), kao i zbog metoda kojim se služi svaka politička praksa. Ona je uvek orijentisana prema aktuelnim i akutnim tokovima budući često, ako ne redovno, prisiljena da „zaboravlja" i da izostavlja istorijske ili futurističke dimenzije ili komponente, bez kojih je nemoguće sagledati celinu i bez kojih će svaka ocena morati da bude

jednostrana, a svaka politička odluka na njoj zasnovana u krajnjoj liniji neracionalna. Revolucionarno političko društvo može izvršiti konsekventnu autokritiku samo ako ova kritika implicira i rezultate kritičke društvene nauke. Ako je konsekventna autokritičnost jednog društva uslov i osnova njegove revolucionarnosti, onda je egzistencija kritičke društvene nauke bitan faktor revolucionarnog kontinuiteta.

Društvena nauka u uslovima maksimalne slobode svoga kretanja može da se konstituiše u jednu integralnu kritičku svest i savest dotičnog društva. Razume se da samo u ovakvim okvirima ona može da bude jedan višedimenzionalan elemenat društvene strukture i isto takav faktor razvoja ove strukture u celini: da realno „odslikava" (koliko je to maksimalno adekvatno moguće) celokupnu stvarnost ove strukture i ovoga razvoja, koji imaju svoje pozitivne i negativne (bele i crne) strane, koje se ostvaruju kroz adekvatno i neadekvatno delovanje političke strukture, koje imaju svoju integralnu prošlost, sadašnjost i budućnost. Politička organizacija „iskorišćava" odnosnu sliku društvene strukture u svojoj delatnosti, u svome dinamičnom konstituiranju i realizovanju. Ona u političkim odlukama koje su bitan elemenat odnosnog dinamičkog konstituiranja implicira saznanja koja su uključena u rezultate društvene nauke, sposobna da apsorbuje i one koji pokazuju njene jednostranosti ili njenu istorijsku neadekvatnost u ovome ili onome momentu — prihvatajući ono što bi moglo podsticati dalji razvitak, odbacujući ono što ovaj razvitak usporava. Rezultati kritičke društvene nauke su na ovakav način jedan od brojnih, no svakako i jedan od najznačajnijih konstituenata celokupnog kretanja političkog društva, koje ima svoj najsublimiraniji izraz u političkim odlukama, naročito u onim koje imaju bitan društveni (ako ne i istorijski) značaj. Ali nesumnjiva egzistencija kritičke naučne svesti u jednom društvu ima i značaj i ulogu posrednog faktora u odgovarajućem usmeravanju ponašanja političke organizacije.

Kritička društvena nauka javlja se i kao posredna politička snaga; u stvari, ona postaje implicitan politički faktor koji bi se razlikovao od drugih političkih faktora kako po svojoj kompoziciji tako i po svome političkom izražavanju. Nauka nije organizovana kao politički centar, pa ni kao centar uopšte. Ona kao politički centar dejstvuje posredno, snagom kritičke analize, kritičkih argumenata i ocene celokupne društvene prakse. Njeni zaključci, čak ni u jednom praktičnom predmetu, ne moraju imati isti smer. Oni dejstvuju na društvenu praksu time što razotkrivaju kritički prošlost i što pokazuju njene mogućnosti u budućnosti. Društvena praksa je „slobodna", u granicama objektivnih procena i odnosa, da dejstvuje u onome pravcu koji sama „izabere". Razume se, ona pri tome ne može da izađe iz onih okvira koji su istorijski dati. Rezultati nauke nalaze svoje mesto u ovom „izboru" samo utoliko ukoliko je naučna svest sposobna da se integrira sa opštom društvenom svešću i ako je ova „integrirana" sa političkom praksom. Ove mogućnosti su komponenta jednog modernog demokratskog i politički razuđenog društva u kome je javno mišljenje odgovarajući faktor. Posredan uticaj nauke se, u stvari, realizuje kroz kretanje mehanizma javnog mišljenja.

II

Širina fronta društvene nauke je rezultanta demokratizacije jednog društva i njegovih objektivnih mogućnosti. Može se sa punom sigurnošću u ovome pogledu ukazati na jednu čudnovatu karakteristiku: ni jedno društvo ne želi da se proglasi za neslobodno u pogledu širenja i mogućnosti iskazivanja naučnih mišljenja i naučnih rezultata. Ali moderno društvo, svakako i ono u kome je crkva značajan činilac, bilo da je odvojena od države bilo da nije, ukoliko je potpuno emancipovano u pogledu mogućnosti širenja i razvoja prirodnih nauka, nije u suštini emancipovano od starih zabluda i predrasuda u pogledu širenja društvene nauke. Ono postavlja dva vida ograničenja: materijalna i moralna. Ono se tako organizuje da se u njemu teško mogu naći materijalna sredstva za difuziju naučnih rezultata na jednoj strani, dok se moralne granice izgrađuju kao bedem protiv širenja kritičke naučne svesti prema načinu upravljanja vladajuće političke grupe (ili vladajuće političke klase). Velika je zabluda verovati da su jedne granice karakteristika jednog tipa modernog društva (recimo, kapitalističkog), da su druge rezultat odnosa prema nauci u drugome tipu modernog društva (socijalističkom). Materijalna ograničenja širenju naučne kritičke svesti postavljaju vodeće društvene grupe u kapitalističkom onoliko koliko i u socijalističkom. A neka nam bude dozvoljeno da ukažemo na teškoće na koje nailazi jedna naučna istina, recimo o kapitalističkom društvu, u bilo kojem kapitalističkom društvu, kao što na takve teškoće nailazi i afirmacija mnogih naučnih istina o socijalističkim društvima u njima samima. Ali, u svakom slučaju, moralne granice koje savremeno društvo postavlja širenju kritičke naučne svesti imaju mnogo dublji i principijelniji značaj od materijalnih granica. Značajna naučna istina će kad-tad i kako-tako naći načina da se probije u svet uprkos materijalnim ograničenjima, dok moralna ograničenja imaju dugoročno dejstvo dezorijentacije naučnih istraživanja, njihovog otklanjanja od suštine odnosa, njihove jednostrane opredeljenosti i slično. Navedimo samo dva primera: u zemljama zapadnog kapitalističkog sveta bilo je relativno više i daleko značajnijih istraživača marksističke orijentacije krajem prošlog veka nego danas, kao što je u SSSR-u tokom prvih deset godina posle Oktobra bilo relativno i apsolutno daleko više kritičkih škola nego što ih ima danas u svim oblastima društvene nauke. Ipak se može sa sigurnošću dokazati da je širenje i produbljivanje kako materijalnih tako i, naročito, moralnih ograničenja u pogledu razvoja mogućnosti kritičke društvene nauke išlo paralelno sa stešnjavanjem demokratskih sloboda i prava i sa formalizacijom demokratije i njenih institucija. Zar u jednom koliko-toliko demokratskom društvu može uopšte i da se postavi pitanje o tome da je politička struktura „nadležna" da procenjuje naučne vrednosti jedne kritičke svesti?

Međutim, ipak će nas danas kako u modernim kapitalističkim tako i u savremenim socijalističkim zemljama najčešće susretati sa sledećim razmišljanjima — da je tu i tamo obezbeđeno potpuno slobodno kretanje

društvene naučne kritičke svesti, a da su primeri koji pokazuju suprotno izvan ovih okvira, jer se radi, zaboga, o nenaučnim tvorevinama i konstrukcijama koje hoće da unesu građanski kapitalistički način mišljenja u marksističku društvenu nauku (u socijalističkim zemljama), odnosno da ideologiziraju nauku (u kapitalističkim zemljama). Onome ko makar i na elementaran način poznaje strukturu i mehanizam odnosa između nauke i društva je sasvim jasno da se ovde ipak radi o relativno zatvorenim društvima, kao i o jednoj njihovoj organizaciji koja se boji konfrontacije sa naučnom istinom naročito ukoliko su ove naučne istine prožete negativnim duhom u odnosu na odnosna društva i njihovu organizaciju. Naravno, ako smo rekli da se ovde ipak radi o jednom vidu zatvorenih društava, nismo utvrdili da su to totalno zatvorena društva. U njima naučne istine o njima samima probijaju sebi put ponekad i čak uprkos „protivljenju" njihovog oficijelnog dela. Jedno sociološko istraživanje bi verovatno pokazalo da je ovo širenje po pravilu rezultat određenog odnosa društvenih snaga u međusobnoj konfrontaciji, da ne kažemo borbi, to jest rezultat stepena demokratiziranosti i demokratsko-političke stabilnosti društvenih odnosa u celini.

Ako smo i kada smo utvrdili da iz stepena revolucionarnosti i demokratske konsolidarnosti jednog društva proizlazi stepen slobode konstituisanja i širenja kritičke naučne društvene misli i svesti, time nismo ni za momenat pomišljali da utvrdimo i to da o stepenu slobode može da sudi samo odnosno društvo preko svojih institucija, organa ili predstavnika. Odavno je rečeno da za suštinu stvari nije bitno što jedno društvo misli o sebi, nego su bitne karakteristike koje proizlaze iz njegove realne utrobe. Tako, jedno društvo koje se konstituiše na jednom revolucionarnom procesu i izvoru ne prestaje da o sebi „misli" da je revolucionarno ni onda kada je možda čak odavno napustilo revolucionarni kolosek — pa će zato biti sasvim prirodno da će ono, imajući iskrivljenu svest o svome totalitetu, o sebi kao celini, imati neprestano iskrivljenu svest i o slobodi i stvarnim mogućnostima društvene kritičke naučne misli. Od stepena stvarnog izmeštanja od revolucionarnog koloseka zavisiće koliko odnosno društvo može smatrati da jedna skroz-naskroz opisna i nekritička društvena nauka jeste jedno slobodno kretanje kritičke naučne misli. Uostalom, skoro da se pokazuje kao pravilo da se birokratska degeneracija jednog društva koje je izašlo iz jednog revolucionarnog stanja i pretvaranje kritičke naučne društvene svesti u čistu apologetiku ostvaruje paralelno. Iz ovoga proizlaze veoma ozbiljne teškoće u pogledu mogućnosti da sama kritička naučna svest otkriva i pokazuje proces birokratske degeneracije društva. Otuda neophodnost relativno preciznih indikacija o kretanju naučne kritičke društvene svesti koje bi nam pokazivale neposredno stanje odnosa između ove svesti i društva u celini (naročito političkog segmenta) i posredno stanje u ovom društvu sa gledišta njegovog udaljavanja ili približavanja duhu revolucionarnih odnosa iz kojih je ono izraslo.

Ne želeći da se upuštamo u analizu ovog celokupnog mehanizma, sa punom sigurnošću, na osnovu dosadašnjih naučnih proučavanja i istra-

živanja društvenog iskustva, možemo govoriti o osnovnim pravcima kretanja jedne slobodne društvene misli u jednom demokratiziranom društvu — vodeći pri tome računa o njihovoj uzajamnoj povezanosti, dejstvu i prožimanju.

Jedan pravac nazvali bismo „mogućnosti naučne konfrontacije". Njegovo konstituisanje polazi od nesumnjive pretpostavke o nemogućnosti pravolinijskog razvoja naučne misli, kao i o izvanrednoj složenosti mehanizma postavljanja naučnih zaključaka o društvenim pojavama. Poznato je da sama ova složenost rezultira iz složenosti društvenih pojava i njihovog protivrečnog karaktera. Zbog toga skoro da je nemoguće da se do naučnog zaključka dođe samo jednom linijom koja je veoma često uslovljena socijalnim statusom istraživača, socijalnim statusom i karakterom određene društvene klase ili društvenog sloja za čiji je interes vezan interes istraživača i, naročito, društvenom pozicijom i tretmanom, to jest karakterom odnosa između nauke i društva. Skoro je sigurno da jedna linija istraživanja vodi prema jednom jednostranom naučnom zaključku. Sigurno je takođe da su jednostrani „naučni" zaključci najčešće indikacija o tome da je demokratija u društvu na rudimentarnom nivou ili da ide jednom degresivnom linijom i da je određena društvena grupa uspela da svoj sopstveni interes postavi i pretpostavi kao opšti interes, te da se upravo ovakav interes nalazi u dubinskoj strukturi naučnog zaključka kao njegova bitna komponenta. Društvene nauke u svom dosadašnjem razvitku su sasvim nesumnjivo pokazale da se do pravih zaključaka dolazi samo u jednom veoma složenom procesu ukrštanja različitih pravaca i puteva. Sámo ukrštanje neće biti adekvatno ukoliko ne znači istovremeno i pozitivno prožimanje i dopunjavanje i negativno odbijanje i pobijanje, koje će takođe u suštini biti jedno međusobno dopunjavanje. Spomenimo samo činjenicu da se sam marksizam konstituisao kao nauka ne samo u borbi sa predstavnicima takozvanog građanskog pravca, nego i sa predstavnicima različitih struja mišljenja i pogleda u samom socijalističkom pokretu. Zar je moguće odbaciti značaj koji je za dokonstituisanje teorije revolucije i države prelaznog perioda imala stalna konfrontacija misli i ideja Lenjina ne samo sa Karlom Kauckim, nego i sa Rozom Luksemburg, čijem se delu ne može osporiti revolucionaran karakter i značaj, pa čak i sa samim Trockim, svakako jednom od najinteresantnijih, najkontroverznijih i možda najtragičnijih ličnosti ruske revolucije.

U demokratizovanom i demokratskom društvu ne može biti granice kretanju naučnog duha, kritike i misli. Svako ograničavanje mogućnosti ovoga kretanja je ne samo znak određene nerazvijenosti demokratije, nego isto tako bitan faktor opšteg razvoja (odnosno zaostajanja u razvoju) budući da naučno mišljenje i kritika nemaju dovoljno prostora u celokupnoj strukturi društvenog kretanja. Oni nisu kompletno u svome prirodnom ležištu, nego im je ležište tačno i spolja fiksirano i omeđeno. U ovakvoj konstelaciji društveno naučno mišljenje čak može igrati negativnu ulogu budući da je prisiljeno da kaska za društvenom praksom,

koja je nerazvijena. Njegova uloga svodi se na njeno objašnjavanje i opravdavanje, čime se deformiše njegova suština. Ono postaje sredstvo propagande umesto da bude sredstvo svestrane analize i kritike društvenih tokova i odnosa.

Međutim, potrebno je da ovde budemo načisto sa nekim predrasudama. Verovatno, dosadašnja ljudska istorija ne poznaje organizovano društvo u kome je dugo vremena (pa čak i u jednom istorijskom momentu) postojala potpuna saglasnost između mogućnosti nauke i karaktera društvene organizacije — naročito onog segmenta koji možemo nazvati političkom strukturom. Taj nesklad je skoro uvek konstituisan na štetu mogućnosti kretanja društvene nauke — bilo da je reč o granicama koje je jedno društvo svesno postavljalo bilo da se radi o najrazličitijim barijerama koje su izvirale iz određenih stalno nagomilavanih predrasuda ili iz odnosa socijalnih snaga (klasa, političkih tendencija, različitih interesa i slično). Zbog toga je neophodno osloboditi se iluzije da je moguće preko noći ili čak da je uopšte moguće jednom prostom proklamacijom pune slobode kretanja naučne društvene misli uspostaviti punu ravnotežu između njenih mogućnosti i stvarnih društvenih potreba i odnosa. Demokratsko društvo je samo jedan opšti okvir koji omogućava stalno približavanje određenoj ravnoteži, a naučna misao stalno širi prostor svoje egzistencije kroz savlađivanje mnogih otpora, od subjektivnih do objektivnih. Demokratsko društvo, dakle, ne obezbeđuje automatski afirmaciju naučne misli, ali obezbeđuje mogućnost ove afirmacije — formalnim odbacivanjem granica u svim pravcima, pretpostavljajući da iza ovoga formalnog odbacivanja granica stoje određene pravne i političke garancije.

Ne misleći da pravimo kategoričke zaključke o tome gde vidimo mogućnosti širenja granica naučne misli, a gde mogućnosti njenog zaostajanja, odnosno gde i kada možemo govoriti o približavanju odnosu ili tački ravnoteže između naučne misli i društvene organizacije — inkluzive i njene potrebe za naučnim zaključcima na kojima će se zasnovati njen razvitak — iznećemo neka opšta zapažanja o dosadašnjem istorijskom iskustvu, što će nam, verovatno, veoma pomoći da sagledamo suštinu odnosa na ovoj liniji.

Prvo, u društvu u kome susrećemo malo naučnih rasprava o osnovnim društvenim odnosima — ekonomskim, političkim i ideološkim — demokratija je, očevidno, u određenom zaostajanju. Nedostatak ovakvih rasprava do nulte tačke, za što je, verovatno, moguće postaviti samo teorijsku pretpostavku, pokazuje sa svom sigurnošću potpuno zaostajanje ili zamrzavanje demokratije. Politička organizacija je ovde očigledno htela da iz „konkurencije" uticaja u društvenoj strukturi eliminira jedan od najznačajnijih faktora: naučnu društvenu misao koja bi mogla da ukaže na njen subjektivizam i voluntarizam, u krajnjoj liniji i na njenu nesposobnost da deluje u skladu sa mogućnostima i potrebama. Razume se da je u svakom društvu ostavljeno minimum prostora za kretanje

naučne misli i prema gornjim osnovnim društvenim odnosima, imajući pri tome na umu da i sami ti odnosi imaju svoj centar i svoju periferiju.

Drugo, nivo demokratije u jednom društvu prepoznaćemo i po tome koje društvene institucije su objekat naučne analize, kritike i sinteze. U ovome pogledu je, svakako, moguće sledeće pravilo: ukoliko je jedno društvo — društvo razvijene političke i sveukupne demokratije, utoliko su u njemu više objekat naučne analize njegove centralne institucije, organi i organizacije. Ovo društvo na ovakav način pokazuje svoju zainteresovanost za suštinske probleme, pokazuje stepen svoje spremnosti i organizovanosti da menja ili modifikuje u prvom redu one ustanove koje u celokupnom sistemu imaju centralnije mesto. Nužne promene u organizaciji ustanova od manjeg značaja ostvaruju se lakše, ako ne i automatski sa promenama u organizaciji ustanova centralnijeg značaja. Uostalom, demokratsko društvo je društvo racionalne organizacije. A racionalno ponašanje je svako ono koje pokazuje orijentaciju društvenih snaga i energije na centralne ciljeve i objekte. Razume se da pod ovim ne podrazumevamo nipošto jedno strogo društveno dirigovanje nauke prema gore spomenutim ciljevima. U demokratskoj organizaciji selekcija ciljeva ostvaruje se koliko organizovano toliko i spontano (što najčešće znači i prirodno). A upravo iz ove svojevrsne sinteze organizovanosti i spontanosti (prirodnosti) kretanja naučne misli prema analizi institucija i organizacija centralnog značaja izvire racionalnost celokupnog odnosa u okviru jedne šire istorijske perspektive.

Treće, frekvencija naučne usmerenosti prema srcu osnovnih društvenih odnosa i prema centralnim institucijama društvenog sistema ne pokazuje a priori stepen demokratije u datom društvu, kao ni stepen potrebne integrisanosti naučne misli sa ostalim segmentima društvene strukture. Visoka frekvencija odnosne naučne usmerenosti može biti sterilan posao ukoliko se radi o jednodimenzionalnoj opredeljenosti koja bi mogla, kako smo već videli, biti obična propaganda. Najsigurniji kvantitativni indikator, dakle, može da bude jedino stepen svestranosti analize osnovnih društvenih odnosa i institucija. Svestrano se, međutim, dokazuje i pokazuje u stepenu kritičnosti i raznovidosti ocena. Jer ne postoje društveni odnosi ili institucije koji u bilo kojem momentu svoje egzistencije mogu biti idealno fiksirani u datu istorijsku društvenu situaciju. Zdravoj intelektualno naučnoj atmosferi i, uopšte uzev, istorijski adekvatnoj društvenoj organizaciji ne bi mogle smetati naučne analize i zaključci koji se nalaze na sasvim različitim polovima: pozitivnom i negativnom. Snaga demokratskog društva i demokratske organizacije je upravo u tome da omogući kompetenciju mnogobrojnih zaključaka i da se kroz mehanizme prirodne selekcije probijaju oni koji predstavljaju maksimum objektivnosti i istoričnosti. Istorijska racionalnost demokratske društvene organizacije pokazala je svoju snagu upravo kroz ovaj mehanizam i ovakvu orijentaciju.

III

Pitanje o aplikaciji društvenih nauka kao da ne izgleda tako temeljno povezano sa demokratizacijom društva kao što su to opšti uslovi za razvoj društvenih nauka. Međutim, ceo kompleks u vezi sa aplikacijom društvenih nauka veoma je tesno i mnogostrano povezan sa mogućnostima i uslovima njihovog razvoja, odnosno sa demokratizacijom društvenih odnosa, koja je, nesumnjivo, opšti objektivni uslov i pretpostavka.

Naravno, ovde nemamo nameru da razmatramo problem „aplikacije" rezultata takozvanih teorijskih društvenih nauka prosto zbog toga što ona nikada ili skoro nikada nema neposredan značaj. Naš interes je praktični odnos politike, privrede itd. prema onim rezultatima društvenih nauka koji se zaista neposredno mogu iskoristiti u toku konstituisanja relevantnih odluka u spomenutim oblastima.

Govoreći veoma šematski, sva društva možemo podeliti u tri grupe polazeći od njihovog odnosa prema praktičnim rezultatima društvenih nauka — ona koja uopšte ne mare za ove rezultate budući da odgovarajuće političke, privredne i druge institucije smatraju da mogu na osnovu sopstvenih informacija da sasvim dobro organizuju odgovarajući proces odlučivanja; ona koja se naslanjaju na naručene naučne informacije i ona koja u svome delovanju polaze u meri koju oni smatraju za potrebnu od naučnih informacija i rezultata do kojih su došle društvene nauke u svome relativno slobodnom kretanju i odnosu prema društvenoj stvarnosti.

Skoro da je paradoksalno da se i danas sreću društva koja možemo staviti u prvu kategoriju. Verovatno je još paradoksalnije ako uspemo dokazati da upravo najveći broj društava koja su izašla iz revolucionarnog stanja dolaze u fazu kada njihove oficijelne strukture „same mogu" svaki problem rešiti potpuno nezavisno od potrebnih naučnih informacija, na osnovu svoga sopstvenog saznanja objektivne stvarnosti. No, potrebno je, takođe, podvući da ovakva društva, dolazeći u ovu fazu, u suštini dolaze u sukob sa revolucionarnim zahtevima da odluke koje donose moraju izvirati iz dubine društvene strukture, pokazujući viši stepen racionalnosti od onoga koji smo mogli zabeležiti u periodu predrevolucionarnog stanja. Društvene snage koje imaju odlučnu poziciju u društvenoj strukturi kao da počinju „zaboravljati" da su glavne revolucionarne odluke donete na sintezi praktičnog revolucionarnog pokreta i opšte revolucionarne teorije. Odnosna metamorfoza je, očigledno, rezultat opšte metamorfoze do koje je došlo u odnosu između takozvanog političkog društva i radnih klasa, kada je političko društvo počelo da egzistira za sebe i nezavisno od kretanja radnih klasa.

Društva druge kategorije nisu ništa drugo nego konsolidovana društva prve kategorije. Ovde je politička klasa uspela, svakako kroz odnosno stihijno kretanje, da se potpuno stabilizuje i da nametne ideju o svojoj potpunoj kompetentnosti. Naučne informacije koje ona dobija po „porudžbini" su nužno jednostrane, odnosno one su dirigovane i unapred su poznate njihove osnovne karakteristike. One, u stvari, vrše nekoliko

funkcija: opravdavaju prethodne odluke političke grupe na vlasti, daju argumente za njene nove odluke i stvaraju privid da se društvo upravlja na naučnim osnovama. U suštini, međutim, i ovo društvo ostaje društvo političke i svake druge improvizacije, što može imati odlučne konsekvence po njegovu dalju perspektivu. Naučne informacije koje nisu proverene u otvorenoj konfrontaciji u suštini gube karakter naučne informacije i odluke koje se na njima zasnivaju mogu u ovome ili onome momentu imati čak neko dejstvo, ali se u dužem vremenskom razmaku pokazuju neracionalne. Društva u kojima ovakve odluke predstavljaju dominantnu karakteristiku pokazuju zaostajanje pred revolucionarnim (demokratskim) društvom u kojem se globalne i parcijalne političke odluke zasnivaju na dubljem i svestranijem saznanju društvene stvarnosti.

Najzad, treća kategorija društva su demokratska društva u kojima cirkulacija naučne informacije postiže najveći intenzitet i ostvaruje najširi prostor. Intenzitet i širina ove cirkulacije pokazuje se kao svestrana konfrontacija i međusobna kritika, te kao raznovrsnost orijentacije kako u pogledu objekata tako i u pogledu sadržine. Političko društvo u celini se formalno može osloniti na određenu grupu koja će pružiti ovakve ili onakve informacije, ali suština odnosa je u njihovoj neprikosnovenosti. Ovakav odnos omogućava probijanje svih ostalih naučnih informacija. Reč je, u stvari, o svestranoj mogućnosti njihove međusobne konkurencije i kompetencije u probijanju do strukture odluka o političkim, ekonomskim i drugim pitanjima. Određene relevantne naučne informacije ne moraju naći mesta u ovim odlukama pošto su politički i drugi organi relativno nezavisni u svome delovanju, ali zato one mogu stići do javnog mišljenja i na taj način mogu postati komparabilne sa onim informacijama koje su našle svoje mesto u odnosnim odlukama. Organi odlučivanja u ovakvom demokratskom društvu su pod stalnom unakrsnom vatrom javnog mnenja — radnih klasa i naučnog mišljenja. Za njih postaje veoma važan momenat ocena njihove delatnosti od strane svih ovih triju faktora društvene strukture. Oni su zato prisiljeni da deluju koliko je moguće više u skladu sa tendencijama koje imaju egzistenciju u objektivnoj stvarnosti.

U ovakvom društvu i u okviru ovakve situacije pitanje izbora naučno relevantnih informacija postaje veoma komplikovan posao. O jednom i istom predmetu moguće su ne samo različite informacije, nego i informacije koje se među sobom suprotstavljaju i negiraju. Nije uvek moguća apstraktno logična provera njihove objektivnosti. Jedina relevantna provera je ona u društvenoj praksi, ali greške koje se u ovom pogledu čine predstavljaju neposredno upropašćavanje društvenih sredstava i energija, koje se ponekad čak i veoma usiljenim naporima ne mogu nadoknaditi. Postoji, međutim, pravilo da se društvena praksa demokratskog društva u akciji naslanja na naučne informacije koje su najšire prihvaćene u naučnoj javnosti (ako nije i kada nije moguće da one budu opšte prihvaćene). Ovo pravilo rezultat je jedne logike probijanja i širenja naučne informacije: kroz konfrontaciju bivaju eliminirani iz kompetencije informacije, hipoteze, teorije i slično koje ne

mogu da izdrže kritiku, a ostaju one koje se pokažu najvitalnije. Razume se, pod pretpostavkom da se takmičenje odvija u formalno-ravnopravnim odnosima i uslovima (znači, pod pretpostavkom da se zaista radi o egzistenciji jednog određenog stepena demokratije). Najšire prihvaćene naučne informacije, hipoteze ili teorije kao jedna od osnova društvene prakse jesu na ovakav način jedan prirodan elemenat naučne strukture, što, naravno, nikako ne isključuje svaki rizik, ali sigurno ovaj rizik svodi na najmanje razmere.

U ovome pokušaju analize odnosa: nauka (društvena nauka u prvom redu) — demokratizacija društva nismo namerno hteli da se dotičemo teme samoupravljanja u oblasti nauke. Ne zato što tu temu ne smatramo vezanom za respektivan odnos, naročito sa gledišta mogućnosti ostvarivanja maksimalne slobode naučnog razvoja, kao i sa gledišta konstruisanja elemenata autoodgovornosti nauke za postignute sopstvene rezultate, odnosno za njen doprinos opštedruštvenim rezultatima, nego zbog posebne kompletnosti odnosne teme i složenosti mehanizma njene strukture. Zadatak koji smo sebi postavili bio je ograničen — ispitivanje specifičnosti razvoja društvenih nauka s obzirom na veći ili manji stepen razvijenosti demokratskih odnosa u društvu. Ukoliko nam je ovom prilikom pošlo za rukom makar i da samo naznačimo neke probleme, smatrali bismo da smo u tome uspeli.

Beno Zupančič

RAZMIŠLJANJE O POLITICI I NAUCI U NAS

„Dva glavna oblika ove politike su: mere za obezbeđivanje potrebnih sredstava za razvoj naučnih istraživanja i povećanje njihove produktivnosti i mere čiji je cilj da se naučna delatnost stavi u službu ne samo napretka ljudskog znanja uopšte, nego i ekonomskog i društvenog blagostanja stanovnika" (UNESKO).

1. Iz kompleksa tema prihvatio sam se samo nekih stvari — nekih pitanja *praktičnog položaja nauke u našem društvu i nekih praktičnih odnosa između nauke i politike.* I to više u vidu veoma uprošćene skice za razmišljanje, koja se, u mnogo čemu, zasniva na utiscima i iskustvima čoveka koji sam ne deluje i ne radi u sferi nauke.

2. Ono što ja želim verovatno će izgledati prilično neskromno: želeo bih, naime, da doprinesem da se rasprava o nauci i njenom položaju u društvu što više spusti *na zemlju.* Stalno mi izgleda da mnoge rasprave poslednjih godina i dalje lebde, u neku ruku, nad zemljom — ako ne u celini, onda sigurno u detaljima, prouzrokujući razumljivo dodatno nezadovoljstvo kako u redovima naučnih tako i drugih društvenih radnika. Očito je da svi naši politički dokumenti više ili manje pate od istog nedostatka kad je reč o društvenom položaju nauke (i ne samo nauke).[1]

3. Kad kažem lebde, mislim pre svega na ocene koje se suviše baziraju na proseku i uopštavanju; koje zamenjuju uzroke i posledice; koje se grade više na željama nego na sposobnostima i stvarnim iskustvima; više na formulacijama nego na dokaznom materijalu i njegovoj unutrašnjoj razvojnoj logici. Pogrešna misao, pogrešna logika, igra reči i slično često se neprimetno potkradaju u materijalima društveno-političkih radnika koji bi želeli da učine po volji političkim rukovodstvima i da doprinesu napretku, ako ne drukčije, a ono bar rešenjima u formulacijama i kabinetskim konstrukcijama. Toj „idealizaciji" stanja i mogućno-

---

[1] Do takvog zaključka se može doći ako čovek samo malo bolje pregleda naše društveno-političke dokumente koji govore o naučnoistraživačkom radu. Oni su većinom vrlo *neodređeni,* osciliraju između sadašnjosti i budućnosti, u njima se na razne načine prepliću zadaci neposredne prakse i predviđanja sutrašnjeg razvoja.

sti kumuje i prilično prošireno, pojednostavljeno navođenje i prepisivanje načela i principijelnih stavova tamo gde bi oni morali da se pretvaraju u praktična rešenja, što je uzrok praznog naklapanja koje ne može ništa da popravi. Tako se ovakva neželjena i gotovo neprimetna *zabuna*[2] širi, ugrađuje u sve moguće dokumente, zaključke, nacrte i slično, dok svi zajedno ne zapazimo da je nešto postavljeno naopačke, da ne ide kako bismo želeli i da tražimo grešnog jarca na ovoj ili onoj strani društvenog „fronta".

4. Ono glavno što me je podstaklo na razmišljanja ove vrste jeste činjenica da se neke društvene težnje — pretpostavimo da su one doista idealno zajednički dogovorene — ne ostvaruju, da se ostvaruju premalo, presporo ili čak mimo onoga o čemu smo se dogovorili. Pitanja koja sam sebi postavio (i koja se ne odnose samo na društveni položaj nauke) jesu:

— Zašto dobar deo intelektualnog potencijala kojim raspolažemo ostaje nedovoljno iskorišćen? (Pitanje se tiče šireg problema kako nauke tako i kulture i uopšte intelektualnih delatnosti koje treba da budu *organski* deo svih društvenih delatnosti.)

— Zašto se intelektualni potencijal kakav imamo i dalje ne usmerava dovoljno prema materijalnoj i društvenoj bazi, otkud stalne težnje „za vlašću" ili za „podelom vlasti"? Zašto se i dalje vrti previše oko onih društvenih institucija i organizacija koje raspolažu društvenom moći odlučivanja ili vlašću (čiji je jedan od bitnih elemenata raspodela zajedničkih društvenih sredstava)?

— Zašto naš intelektualni potencijal nedovoljno pokazuje, inače poželjnu, neposrednu (i ne samo načelnu) zainteresovanost da se što više i što brže razvije materijalna i društvena baza kako bi se time poboljšala i njegova vlastita osnova? Zašto se taj potencijal preterano orijentiše prema „gore" ili u „širinu" (često čak i prema inostranstvu) ili prema delatnostima koje su sasvim sigurno korisne, ali nisu sastavni deo napora da se postigne ono što nam svima zajedno *sada* (danas i sutra) najviše treba?

— Zašto sama materijalna i društvena baza (pre svega radne organizacije u privredi) mnogo odlučnije ne prihvate intelektualne snage kad je, najzad, opšte *poznato* i *priznato* da im to može samo koristiti?

[2] Navodimo primer takve „zabune" (mada je veoma naivna) iz Teza o organizaciji naučnoistraživačkog rada u sistemu samoupravljanja (Savezni savet za koordinaciju naučnih delatnosti, objavljeno u časopisu „Direktor", br. 16/70):

„Imajući u vidu osnovnu orijentaciju našeg društva — da se naučni rad razvija kao sastavni deo i oslonac svih delatnosti i oblika društvene prakse — polazimo od *stava* da će se udruživanje u oblasti naučnih delatnosti javljati u sve većem bogatstvu oblika, sa raznovrsnim tipovima organizovanja i koordinacije rada među naučnim radnicima, među naučnim timovima i njihovim širim asocijacijama, među naučnicima i drugim radnicima u privredi, obrazovnom procesu itd., kao i u okviru društveno-političkih zajednica."

Ovde se reč *stav* tiče budućnosti. Reč je, dakle, o *predviđanju* ili o *oceni budućeg razvoja*. Ova vrsta zabune obično vodi ka tome da se takva predviđanja kasnije uzimaju kao stvarnost.

— Da li smo kao društvo uopšte sposobni da se, kao moderna društva, razvijamo brže i efikasnije kako ne bismo i dalje (ili još više) zaostajali za razvijenim društvima? I, ako smo objektivno sposobni, da li to uopšte hoćemo? Ako hoćemo, zašto se ta želja ne afirmiše šire, efikasnije, s manje napora i otpora?

— Zašto se već nova bogata iskustva pojedinih univerziteta, fakulteta, instituta, društvenih fondova, privrednih ili drugih organizacija ne mogu šire afirmisati mada ih, u načelu, priznajemo? Da li na putu integrisanja nauke u društvo glavnu smetnju čine prvenstveno objektivne prepreke ili pre svega subjektivni otpori?

— Zašto je samoupravljanje u izrazito intelektualnim ustanovama, organizacijama ili zajednicama i dalje, tako reći, *u povoju?* Zašto se u njima grčevito drže upravo onog prvobitnog i ljubomorno čuvaju svoju samostalnost (najčešće prividnu)? Dok te ustanove, organizacije i zajednice često *lebde* u vazduhu, one ipak upozoravaju društvo da se ne meša u njihove „unutrašnje stvari".

5. Na osnovu uopštenih, netačnih ili sasvim pogrešnih odgovora na ova i slična pitanja često nam se događa da nepotrebno dolazi do idejno-političkih „frontova". Sukobljavamo se na bojištima na kojima se pobeda ne može izvojevati, a naročito ne zajedničkim snagama. Iz istih ili sličnih razloga se događa da napredne društvene snage u politički zaoštrenim situacijama *pod pritiskom okolnosti* zauzimaju konzervativna stanovišta ili se privremeno povlače iz taktičkih razloga, a ujedno se ne odriču lepih želja (čitaj: iluzija!) koje su se u datim uslovima pokazale kao neostvarljive. Tako nam se moralo desiti uvek kad pojedine reforme nisu imale najosnovnije uslove da uspeju. Morale su da zastanu ili da se afirmišu samo formalno, površinski. Goruće pitanje za danas i sutra je, dakle, i dalje: kako samoj nauci i njenim problemima da se priđe što naučnije?

6. Dokazi za gore navedenu tvrdnju mogu se naći u svim dosadašnjim pokušajima da se brže osavremeni ili reformiše školstvo, naročito visoko; u mnogim pragmatističkim rešenjima organizacije i finansiranja naučnoistraživačkog rada; u nekim šablonima ili „modelima" koji su nastojali da se afirmišu kao *opštevažeći* ili *opšteupotrebljivi.* Navedene tvrdnje ilustruju i česte devize kao što su, na primer, „nauka na univerzitete" ili „nauka sa univerziteta", što sve govori samo o više ili manje teškom opterećenju *politike* crno-belim „rešenjima", „frontalnim" koncepcijama i slično. Najbolja ilustracija tih tvrdnji su odnosi, na primer, u društvenim naukama u poređenju s odnosima u tehničkim naukama i, najzad, odnosi tamo gde su instituti društvenih nauka opterećeni starim idejama i starim kadrom, a u prvom redu tamo gde je i društvo opterećeno starim idejama o društvenim naukama.

7. Uopšten odgovor na postavljena (ili slična) pitanja da je reč pre svega o *tradicionalističkoj* orijentaciji ili načinu mišljenja naučnika (ili intelektualaca uopšte) nije nikoga mogao sasvim da zadovolji, a još manje da doprinese poboljšanju situacije. Praksa je pokazala da u redovima naučnika (i intelektualaca uopšte) postoje snage koje nisu zadovoljne

starim, koje a priori ne brane nikakav *status kvo* i da su, prema tome, spremne da se late nečeg novog.[3] *To samo znači da je reč, pri svemu tome, o nečem objektivno starom ili zastarelom u čitavom društvu.*

8. Uveren sam da je to *staro* sadržano pre svega (s neophodnim pojednostavljivanjima, razume se) u tome što još previše višak rada radnika otuđujemo radi svih mogućih društvenih potreba. To činimo bez njihovog dovoljnog učešća u odlučivanju i, konačno, tako što količina otuđenih sredstava nije ni u kakvoj srazmeri s njihovim neposrednim ili posrednim potrebama (na primer, za naučnoistraživačkim radom i njegovim dostignućima), ali je zato više u proporciji sa (više ili manje idealnim) potrebama društva kao šire zajednice, različitih delatnosti, a u našem slučaju s više ili manje idealnim potrebama naučnoistraživačkog rada. Zatim se ta sredstva, pošto su na razne načine otuđena, prikupljaju na onim tačkama društvenog organizma gde se raspodeljuju više ili manje centralno ili centralistički, više ili manje racionalno, više ili manje voluntaristički, pod više ili manje uverljivom odorom samoupravnosti. Ako je u prirodi naučne spoznaje da (subjektivno i objektivno) teži posrednoj ili direktnoj upotrebljivosti ili korisnosti u društvu, onda je sasvim prirodno što naučnici pokušavaju da ostvare svoje težnje najkraćim mogućim putem.[4] *A taj put još nije društvo, već je i dalje pre*

---

[3] Sigurno je da u redovima naučnika ima dosta skepse o tome da li državi (kao predstavniku društva) treba verovati. Među njima je čak dosta rašireno mišljenje da je država uvek dosta glupa i da joj zbog toga treba prići „izokola". Isto tako, postoji uverenje da se na nju ne treba sasvim osloniti, da je, dakle, mušičava i prevrtljiva. Njihova praksa je potvrdila razne vrste nepoverenja i skepse, ali su u isto vreme mogli da saznaju i to da ta ista glupa država može da bude i moćna, nemilosrdna i nasilnička.

Povodom razmišljanja naučnika o starom i novom navešću nekoliko zanimljivih odgovora:

„Još uvek je u viziji dela istraživača da je naučnik onaj koji doprinosi nekom fondu znanja, a da je manje naučnik onaj koji iz tih čestica koje predstavljaju znanje rasuto svuda po svetu, svojim metodama sinteze i stvaralačkim procesom, stvara nove proizvode, nove procese i sl. S druge strane, mi ni u privredi, groso modo, nemamo jedan realno usredsređen napor da se zajednički ostvaruje progres" (prof. dr inž. Aleksandar Dedijer).

„Postoji jedan elemenat gde, čini mi se, naučnoistraživački rad, naročito onda kada je postigao određene rezultate, nije dobio neophodno priznanje. A to je: naučnik bi trebalo da učestvuje u rezultatima naučnoistraživačkog rada. Upravo u učestvovanju u rezultatima naučnog rada trebalo bi da vidimo, takođe, dalji put finansiranja, nazovimo ga samofinansiranje" (inž. Ivan Jerman).

„Stoga svakako treba razmišljati i o mogućnosti otvaranja visokoškolskih struktura i njihovog naučnoistraživačkog potencijala prema društvu drugim putevima, bez apriornog opterećivanja tih puteva vizijom jednog jedinog modela povezivanja fakulteta, kao što je naš tradicionalni univerzitet" (Ljubomir Berberović). (Sve je iz časopisa „Direktor", br. 16/70.)

[4] Podaci o tome koliko se u Jugoslaviji daje za naučnoistrazivački rad iz društvenih fondova i budžeta, a koliko iz privrede ili drugih društvenih delatnosti, sami po sebi ne mogu poreći tvrdnju da za realizovanje naučnih težnji najkraći put omogućuje država, odnosno oni društveni centri koji obezbeđuju prikupljanje sredstava prvenstveno putem zakona.

Podaci za 1968. godinu za Sloveniju pokazuju sledeće:

svega država. Naučne ustanove moraju, dakle, i dalje da se koriste u prvom redu administrativno prikupljenim sredstvima (budžet, fondovi) i da učestvuju u otuđivanju sredstava od onih koji su ih stvorili (a time i od sebe). Zato nije čudno što naučnici *moraju* da se okupljaju oko njih, da se uz to preganjaju s „politikom" i, hteli to ili ne, da stvaraju neprestane povode za prepirke o „pravičnoj" raspodeli. Takvo preganjanje oko zajedničkog lonca najviše odgovara političarima starog kova, a takvih je još dosta. Mislim na one za koje su socijalizam, socijalistički društveni odnosi, politika i politička moć *pre svega distribucija* materijalnih sredstava uz određenu meru ideološkog podučavanja. Možemo ih, bez razmišljanja, nazvati prosvećenim (kad su prosvećeni) apsolutistima ili birokratima jer su uvereni da su jedini neposredno ovlašćeni predstavnici radničke klase i da to mogu da budu do smrti. Kako naučnici i drugi intelektualci brzo pokazuju želju da sa njima budu ravnopravni, na tom putu moraju nastajati ili se učvršćivati u praktičnoj politici i društvenoj svesti borbeni „frontovi" — politika : nauka, politika: naučnici, politika : kultura, politika : inteligencija itd. Otud i prividna autonomnost naučnih ustanova ili spoljna fasada njihove samoupravno-

---

da je plaćena realizacija u istraživačkim zavodima svih vrsta iznosila dinara	231.134.000
da u tome učestvuju razni fondovi i izvori:	
savezni	17.039.000
republički i opštinski	13.152.000
savezni, republički, opštinski budžeti	4.705.000
upravni organi, predstavnička tela	1.581.000
drugi društveni fondovi	22.843.000
privreda	153.851.000
druge istraživačke organizacije	3.273.000
neprivredne delatnosti	12.918.000
narudžbine iz inostranstva	1.772.000

Bliža obrada ovih podataka bi pokazala da su odnosi između plaćene realizacije iz društvenih fondova i drugih izvora različiti u raznim naukama i zavodima. U ukupnom iznosu od 231.134.000 novih dinara isplaćene realizacije pojedine nauke su učestvovale ovako:

prirodne, matematičke	23.576.000
tehničke	164.298.000
biotehničke	12.387.000
medicinske	14.320.000
društvene	16.553.000

Od 153.851.000 novih dinara isplaćene realizacije *iz privrede* za tehničke nauke je dato 138.176.000. (Statistički letopis SR Slovenije 1970, str. 411.)

Podaci koje sam naveo govore i o tome da oni koji pripremaju i usvajaju rezolucije nisu uvek spremni da i *praktično* odlučno podrže predložene pravce razvoja.

sti, težnja za autarkijom (kad su sredstva izborena), razni „elitizmi“, otpor otvaranju prema širim privrednim i društvenim prostorima. Odatle vuče svoje korene i posebna vrsta „nehata“, pa izgleda kao da često ne bismo želeli da vidimo novo već u praksi, kao da ne želimo da ocenimo ono što je stvarno dostignuto, kao da ne želimo da gradimo na onome što se već pokazalo dobro, napredno, perspektivno. Otud stalna iluzija i u redovima naučnika da se za nauku premalo *daje*[5], da je nauka *za-*

---

[5] Najbolja ilustracija protivrečne situacije i „idejne dvojnosti“ koja iz nje proističe jesu neke konstatacije iz studije Savezne privredne komore. Te konstatacije, naime, pokazuju kako se vrtimo u začaranom krugu: da bi naučnoistraživački rad brže napredovao i pomagao i privredi, moramo mu obezbediti više sredstava; da bi privreda mogla više da daje, treba joj više pomagati, pored ostalog, i naučnoistraživačkim radom.

Navedimo nekoliko konstatacija:

„Istraživanje i razvoj još nisu postali sadržina samodogovaranja i samoorganizovanja u privredi, što je prvenstveno posledica usitnjenosti privrede i istraživačke baze u njoj i van nje.“

„Orijentacija istraživačko-razvojne delatnosti na pomenute ciljeve trebalo bi da dovede do bržeg jačanja materijalne osnove društva i povećanja nacionalnog dohotka, pa posrednim putem i do intenzivnijeg razvoja onih naučnih oblasti i disciplina (nekomercijalnih i fundamentalnih) koje doprinose povišenju opšteg naučnog, kulturnog i obrazovnog nivoa zajednice.“

„S obzirom da sama privreda (koja je u današnjim uslovima još nedovoljno akumulativna i pored povećanja sopstvenih izdvajanja za istraživačko-razvojni rad) nije u stanju da podnese sve veće troškove za ovu svrhu, neophodno je...“ (*Predlozi mera za jačanje materijalne osnove i intenziviranje istraživačko-razvojne delatnosti u privredi i za potrebe privrede,* Savezna privredna komora, Beograd, februara 1969.)

O sličnom škripcu govore i diskusije koje su objavljene u već pomenutom časopisu „Direktor“. Navedimo samo neke:

„Pa ipak, ovaj napredak traži, bez sumnje, znatno više od samog nadanja ili izrečenih dobrih želja i misli: on traži ne samo izuzetne stvaralačke, konceptualne, naučne (tehničke i tehnološke) i brojne druge napore, već, i iznad svega, bitne promene u mnogim postupcima i delovanjima, u društvenom i privrednom ponašanju, a sigurno i u čitavom nizu sredstava za proizvodnju, pa i čitave proizvodne logike, kako bi se *najbolje* iskoristili svi raspoloživi ljudski i materijalni resursi. To, u krajnjem, kada su u pitanju zemlje u razvoju kao što je naša, taj ubrzani napredak kroz „znanje“ traži pre svega ubrzano uspostavljanje *duha progresa, stvaralaštva* u najširim slojevima naroda.“

„Ali, naprosto, ja mislim da mi nismo uspeli da stvorimo taj sveopšti *duh stvaralaštva, progresa,* da nismo rešili čak ni „probleme prve generacije“ jedne naučne politike, niti politike za nauku. Među nama su stoga i dalje prisutni nesporazumi, nesporazumi koji su daleko iza u razvoju zemalja koje već zakoračuju u „naučnu civilizaciju“, a na čijem praktičnom razrešavanju mi ne radimo ni dovoljno sistematski niti uporno, ne radimo kako vreme u kome stvaramo to zahteva.“

„Međutim, pri tome zaboravljamo da je naša privreda veoma usitnjena, da su njene snage i realan uticaj na transformaciju naše naučne politike i politike za nauku, veoma male“ (prof. dr inž. Aleksandar Dedijer).

I dalje:

„To je između 4 i 5 procenata našeg bruto-produkta. To je malo, i mi znamo da je to malo za nas, naše potrebe i mogućnosti. Međutim, pomoći, sem moralne, nije bilo“ (dr inž. Slobodan Đokić, gen. dir. „Plive“, Zagreb).

Profesor dr Branko Raković („Borba“, 14. februar 1971) kaže, kada govori o naučnoj kritici, sledeće:

postavljena (što tvrde i sve druge društvene delatnosti), da se društvo i politika nerazborito odnose prema nauci (kao da, inače, nisu baš takvi). Otud neprestana poređenja sa razvijenim zemljama (na primer, sa SAD)[6], neprestana načelna ubeđivanja o tome da je nauka značajna snaga, kao da se samo svešću o njenom značaju mogu stvoriti dovoljna materijalna i druga objektivno potrebna sredstva. Očigledno je da je u takvim odnosima nauka neprestano *objekt*[7] kojim neko upravlja, zapostavlja ga ili mu određuje privilegije, dodeljuje sredstva itd. Sve to važi mutatis mutandis kako za privredu tako i za druge društvene delatnosti. To istovremeno znači: kada je u društvu počela da se afirmiše *deetatizacija* privrede i društvenih delatnosti, onda bi ujedno morala iz osnova da se promeni i politika prema društvenoj akumulaciji i raspodeli. Deetatizacija je u tom pogledu ozbiljno kasnila (sve dosad), zbog čega smo se našli u licemernoj situaciji — *pridikovali smo jedno, a radili drugo.* Mnoge društvene delatnosti našle su se u bezvazdušnom prostoru — starih interesenata za njihove delatnosti (države) bilo je sve manje, a novi (društvo) nisu mogli dovoljno da se afirmišu jer nisu bili u stanju da na odgovarajući način odgovore svojim i njihovim potrebama.

9. Hteli to ili ne, ali postavili smo neka od bitnih pitanja društvene politike: da li su materijalna sredstva koja naše društvo u celini daje za naučnoistraživački rad uopšte u skladu sa stvarnim mogućnostima (sa

„Bilo bi, dakle, sasvim razložno da se pođe od pitanja: zašto je kod nas nedovoljno razvijen naučni rad? To pitanje je do sada mnogo puta raspravljano: ono je i vrlo složeno i ja nemam pretenzija da u jednom ovakvom razgovoru učinim kakav nov prilog boljem osvetljavanju mnogobrojnih problema u vezi s nezadovoljavajućim stepenom razvitka naučnog rada. Sigurno je, na primer, da su nerešena materijalna pitanja naučnog rada na univerzitetima i u drugim naučnim ustanovama jedan od najvažnijih razloga takvom stanju. Situacija je slična, a po svoj prilici i znatno teža u oblasti industrijskih istraživanja."

[6] Poređenja se obično prave tako da nisu uopšte prava poređenja elemenata koji se mogu upoređivati, na primer, nacionalnog dohotka per capita, drugih relativnih i apsolutnih pokazatelja razvoja itd. Ukratko, poređenja su takva da, hteli to ili ne, stvaraju idealnu predstavu o vlastitoj razvijenosti i učvršćuju uverenje da je reč pre svega o voluntarizmu, o rđavoj politici, ponekad o namernom zapostavljanju intelektualnih snaga i slično, a ne i ili pre svega o objektivnoj nerazvijenosti koja, pored ostalog, rađa i sve pomenute pojave.

[7] Teze o razvoju naučnoistraživačke i razvojne delatnosti u periodu 1971—75. godine („Direktor", br. 16/70) zastupaju u celini, kao odraz opšteg društvenog stanja, sasvim određeno shvatanje: navode istinske argumente za veća sredstva namenjena naučnoistraživačkom radu, dokazuju da je na taj način moguće društvu dati ono što mu je neophodno za brži razvoj. Kao da bi bilo sve u redu kad bi bilo dovoljno sredstava. To nije kritika teza koje su prilično realne i konkretne (kao i ostale teze Saveznog saveta), već samo ilustracija određenog društvenog stanja u kojem naučnoistraživački rad, hteli to ili ne, ostaje *objekt* kojem *subjekt-društvo* treba da dodeljuje veća sredstva.

Inače, ovom prilikom moram da naglasim i sledeće: ako u datoj materijalnoj politici vidim jedan od bitnih činilaca današnjeg stanja u odnosima između politike i nauke, to još ne znači da je to i jedini činilac. Ovde sam namerno izbegao, na primer, istorijske činioce, posebno one iz novije istorije. Svi drugi elementi su obično posledica ili uzrok (ili oboje u isto vreme) i materijalne politike.

željama nisu ni u nas ni drugde)? Da li bismo mogli, imajući u vidu velike potrebe u toj oblasti i u interesu bržeg razvoja čitavog društva (u datim materijalnim mogućnostima), davati bitno više nego što dajemo? Da li je moguće da se društvo, bar privremeno, odrekne zadovoljavanja nekih drugih (takođe opravdanih) potreba kako bismo na taj način dali dodatni doprinos razvoju naučnoistraživačkog rada kao uvek značajne proizvodne snage? U mogućim odgovorima na ova pitanja ne treba potcenjivati viši ili niži stepen opšte svesti o društvenom i privrednom značaju nauke, naučnu propagandu, način planiranja, delovanje društveno-političkih, naučnih, stručnih i sličnih organizacija. Konačno, pri svemu tome reč je o većem ili manjem doprinosu koji stanje stvarnih odnosa — bar dosad — nije mogao da izmeni *bitno*. Opšti odgovori na postavljena pitanja koje možemo da nađemo u raznim spisima, publikacijama ili dokumentima glase:

— dajemo koliko možemo;
— dajemo premalo;
— možemo davati više;
— sredstva se troše neracionalno.

10. Odgovori su, na prvi pogled, protivrečni, ali su izraz faktičkog stanja kako društva tako i nauke i svaki od njih sadrži svoje zrno istine.[8] Ti odgovori pokazuju da se očigledno ne radi samo o tome *koliko* treba dati, već i *kako* i *odakle*. A to praktično znači da je reč o najaktuelnijim problemima celog društva, njegovog društveno-ekonomskog i političkog uređenja. Osnovni problemi društvenog položaja nauke očigledno su tu, u temeljima društvene zgrade. Veći ili manji broj odbornika ili poslanika iz redova naučnih radnika u skupštinama ili upravnim odborima društvenih fondova ne može, ni uz najbolju volju, bitno da izmeni stanje.

11. Pojednostavljeni odgovori na postavljena pitanja bi mogli da glase nekako ovako:

---

[8] O stvarnom stanju naučnoistraživačkog rada u privredi govori studija Savezne privredne komore *Programiranje, istraživanje i razvoj u privredi* (Beograd, mart 1970).

Navešću dve konstatacije:

„Od anketiranih 917 privrednih radnih organizacija, organizovani istraživačko-razvojni rad postoji u 381 organizaciji (41,5%).“

„Uopšteno govoreći, saradnja između naučnoistraživačkih organizacija i preduzeća u osnovi je još uvek na relativno niskom nivou. Uzroci se nalaze i na jednoj i na drugoj strani. Preduzeća pomalo zaziru od saradnje sa institutima i zavodima, jer smatraju da oni nisu dovoljno praktični, da su nedovoljno poslovni i sl. S druge strane, preduzećima se prebacuje da nisu raspoložena za dugoročnija rešenja i saradnju sa institutima, da ne poštuju u dovoljnoj meri egzaktnost u radu, itd. Jasno je da su obostrani prigovori opravdani, ali su oni ipak upućeni jedni na druge, pogotovu u situaciji sve zaoštrenije poslovne aktivnosti. Uostalom, na to upućuju i navedeni rezultati, što znači da postoji velika šansa za proširenje saradnje koja ne bi smela da se propusti.“

— Glavna objektivna teškoća u odnosima između društva i nauke je i dalje relativna ekonomska i društvena *nerazvijenost* zemlje.[9] Iz nje verovatno nije moguće za naučnoistraživački rad „izvući" na dosadašnji način bitno više materijalnih sredstava a da se ne naruši izvesna društvena ravnoteža (ni druge potrebe društva nisu izmišljene). A to, drugim rečima, znači *da nije moguće na dosadašnjim osnovama i na dosadašnji način* menjati društvenu politiku prema naučnoistraživačkom radu, a naročito ne njene materijalne okvire. Put kojim treba odlučnije

[9] U tom pogledu mišljenja su, naravno, vrlo različita i protivrečna. Mnoga među njima su, po meni, religiozne prirode, pri čemu mislim na verovanje da je sve moguće ako ljudi hoće. Ne želeći da potcenjujem istinsku angažovanost, koja može da bude i materijalna snaga, mislim da svaka angažovanost ima svoje granice. To dobro pokazuje naša društvena praksa, naročito u redovima inteligencije. Neki u njima, doduše, ne veruju više da se čitavo društvo može istovremeno razvijati, bar ne organski i u isti mah, pa su zato pristalice „vaspitanja" odozgo nadole (uz odgovarajuću količinu korisne prinude). Neki su zaboravili na sve to, jer život u razvijenijim sredinama može da učini da se postepeno izgubi istinska slika stvarnosti.

Mislim da je vrlo tačnu sliku jugoslovenskih privrednih i intelektualnih mogućnosti dao Berislav Šefer. On je, pored određenih prednosti naše zemlje, naveo i neke činioce koji ometaju i ograničavaju razvoj. Šefer, između ostalog, piše:

„To je ogroman stručni potencijal (reč je o školovanom kadru), koji omogućuje uveliko i napredak proizvodnih snaga. Mi to danas još uvek neracionalno koristimo, no to je svakako veliki rezervoar koji se može efikasnije koristiti za ekonomski i socijalni napredak, koji sam po sebi otvara povoljnu perspektivu."

I dalje:

„Pre svega sam stepen naše ekonomske i socijalne razvijenosti nosi sa sobom, na jednoj strani, potrebu dalje veoma velike seobe društvenog rada iz primarnog sektora u sekundarni, dok istovremeno naučno-tehnološka revolucija, promena tehnike i tehnologije nameće već danas seobu društvenog rada iz sekundarnog u tercijarni sektor."

O nauci:

„Konačno, jedno od ograničavajućih područja je i sama nauka, sama oblast naučnog istraživanja. Ma koliko stoji ranija konstatacija o njenom velikom napretku, uzimajući u obzir istorijsko nasleđe i uslove našeg razvoja, toliko u odnosu na potrebe sadašnjosti i još više budućnosti stanje je nezadovoljavajuće. Stepen izdvajanja za naučna istraživanja je nesrazmerno manji u odnosu na razvijene zemlje no što je razlika u stepenu privredne razvijenosti (mereno dohotkom per capita)."

I dalje:

„Poreska opterećenja privrede su velika, njena akumulativna sposobnost je mala..." (*Specifični uslovi naučno-tehnološke revolucije na sadašnjem stepenu razvijenosti jugoslovenske privrede i društva. Naučno-tehnološka revolucija i samoupravljanje*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1969.)

Navodim i misao koja govori o strahu pred daljim zaostajanjem:

„Ako bi Slovenija želela da sačuva sadašnje odnose i zadrži sadašnji kvantitativni stepen zaostajanja za modernim društvima, ona bi morala, pored ostalog, već posle 1975. godine da upisuje više od 30.000 studenata na dva slovenačka univerziteta, ali bi zato u tom periodu morala da reorganizuje i osnovno i srednje školstvo, a pre svega bitno da izmeni već afirmisanu socijalnu stratifikaciju kako bi omogućila fleksibilnost koja je neophodna za takav obim sistema obrazovanja."

I dalje (govoreći o tome koliko je takav razvoj danas utopija):

„I, najzad, svi uzroci su u osnovi subjektivne prirode, inače ne u tom smislu da su to predrasude pojedinaca, već stečene karakteristike na koje

krenuti je već određen i obeležen prilično pozitivnim iskustvima u pogledu društvenih i materijalnih odnosa.

— U sve ono u čemu smo poslednjih godina napredovali ubrajam pre svega činjenicu da je postepeno preovladala težnja za *integrisanjem nauke u društvo*, da na tom putu imamo sve manje načelnih i idejnih otpora, ali zato još dosta praktičnih. Nauka kao društveni, privredni i, na kraju krajeva, politički činilac nalazi se u sadašnjem sistemu, uprkos pomenutom napretku i uprkos lepim željama iz rezolucija, još pretežno „u vrhu", u podeli vlasti, u raspodeli sredstava prikupljenih državnim porezima. Prema tome, treba se još odlučnije boriti protiv te vrste „saradnje" između političara i naučnika i ujedno protiv prepirki ili pritisaka za „pravičniju" raspodelu centralizovane akumulacije.

— Takvi odnosi moraju da šire nezadovoljstvo kako u političkoj tako i u naučnoj sferi i da stvaraju društvene iluzije o moći (ili nemoći) subjektivnih društvenih snaga. Napredni, kosmopolitski obrazovani intelektualci moraju često da očajavaju. Na jednoj strani imaju utisak da kao društvo (u vrhu) želimo na svaki način napred, a na drugoj (dole) da se to isto društvo polako kreće i grčevito odupire svakoj modernizaciji. Strah od daljeg zaostajanja za razvijenim svetom sve više u nas raste i povećava iluzije o tome šta u tom pogledu mogu da učine vlade. Reč je, dakle, o škripcu koji nije samo materijalne prirode, jer su nam dobro poznati zahtevi svetske naučno-tehnološke revolucije i potrebe da se što pre približimo naučnoj civilizaciji. A istovremeno nam siromašan ili jedva relativno razvijen društveni prosek *natura* svoja — po sadržini — *provincijalna shvatanja, akcionu sporost i neefikasnost s mnogo idejnih deklaracija.*

— Rešenja su moguća samo u daljim zajedničkim i pojačanim naporima za integrisanje nauke u društvo, jer se upravo u tom smislu (mada nerado i polako) mora menjati i država i prenositi sve više svojih nadležnosti na društvo. Samo kroz društvo i svoj udeo u proizvodnji materijalnih i duhovnih vrednosti mogu se nauka, kultura i intelektualne snage uopšte afirmisati materijalno i politički sasvim drukčije, a ne samo sa vrha. U taj pravac razvoja nas objektivno gura već samo kvalitativno narastanje broja intelektualaca svih vrsta i stepena.

— Pri tom nas, dakako, čeka još hiljadu problema *praktične* prirode, za koje u dosadašnjoj praksi već postoje mnoga pozitivna iskustva i rešenja (organizacija, upravljanje, planiranje, koordinacija, dogovara-

---

možemo da utičemo političkim, ekonomskim i socijalnim promenama" (E. Milan Pintar, *Dijagonale slovenačke naučne politike*, „Naši razgledi", 12. februar 1971).

Mogli bismo da kažemo da se bojazan od daljeg zaostajanja izražava u dva vida: kao strah manje razvijenih da ne bi i dalje (ili još više) zaostajali u samoj Jugoslaviji i kao bojazan razvijenih da ne bi i dalje (ili još više) zaostajali za svetom (posebno onim u susedstvu). Izgleda mi da ove bojazni dosad nisu dale neke naročite plodove: više su doprinosile prepirkama i nepoverenju nego traženju optimalnih rešenja.

nje, fondovi-naučne banke, naučne zajednice, reforma visokog školstva, put za integrisanje naučnih dostignuća u društvenu politiku, naročito politiku razvoja, saradnja sa svetom itd.). Moraćemo se, naravno, odreći svih opštevažećih šablona, prenošenja neprilagođenih iskustava i — *nestrpljenja*. Mnogi podsticaji i rešenja će dolaziti iz privrede i društvenih delatnosti, koji će moći da nastaju iz vlastitih interesa, kada radne organizacije ili njihove asocijacije budu *morale* i *mogle* same da podstiču integrisanje nauke u proizvodne delatnosti. Podsticaji će, na drugoj strani, dolaziti i iz samih naučnih ustanova ili organizacija u vidu projekata — predloga, posebno kada one budu sposobne da formulišu projekte širih sadržaja i šireg značaja. Takvo razrešavanje međusobnih odnosa i problema će u praksi morati da utiče i na društvene zajednice da drukčije tretiraju naučnoistraživački rad i na osnovu svojih potreba učestvuju u definisanju šire naučne (i razvojne) politike.

— Prelazak iz države u društvo takođe je put za razrešavanje mnogih konflikata između politike i nauke (inteligencije). Naravno, sporova će i dalje biti, ali više u odnosima društvo—politika i nauka—pojedine društvene delatnosti (posebno privreda). Ali, u tim sporovima će se pojaviti novi putevi, jer se tu ne bije bitka za „vlast", već za definisanje i razrešavanje konkretnih odnosa i problema.

— Samo je *u društvu* moguće doći do viših sadržaja i oblika samoupravljanja (društva) i nauke, do otvaranja samoupravnih organizama prema društvenom i privrednom prostoru. U tom pogledu je štošta već uspelo, ali je i dalje reč više o izuzecima nego o pravilu, više o subjektivnim zaslugama nego o posledici opšteg društvenog podsticaja.

— Prodor nauke *u društvo*, sve do njegovih osnovnih organizama, ne znači ujedno da otpadaju briga, materijalna sredstva, razne stimulativne mere itd. *drugih interesenata* za naučni rad i dostignuća. Mislim pre svega na društveno-političke zajednice od opštine do federacije, kao i na interesne zajednice (kulture, obrazovanja, zdravstva itd.). Ta njihova briga se, ipak, mora afirmisati na mnogo demokratskiji način nego dosad, na način koji će se oslanjati na stvarne interese društvene baze. Samo je tako moguće postići da se mnogi u društvu ponečeg odreknu da bi brže napredovala nauka, a sa njom i sve ostale aktivnosti i društvo u celini. U tom pogledu bi trebalo dobro proučiti pozitivna iskustva privrednih organizacija i njihova samostalna opredeljenja o prioritetu i optimalnim rešenjima (tehnologija, investicije, standard itd.).

— U sferi društvene svesti o potrebama koje u pogledu naučnoistraživačkog rada (i intelektualizacije rada uopšte) traži vreme, treba nastojati da se pređe put od načela do prakse, od izjava do akcije, od deklarativnosti do funkcionalnosti, u čemu smo, inače, još strahovito tanki. Kao i društvo u celini, tako su i društveno-političke organizacije izrazito opterećene nasleđem uopštenosti i deklarativnosti. Zbog toga će borba za savremenu efikasnost biti naporna i dugotrajna. Ona bi, pod-

staknuta svešću, ipak mogla da pruži svoj doprinos većem intelektualnom dinamizmu društva, njegovom stvarnijem samoupravljačkom demokratizmu.

— Prodor nauke *u društvo* moguć je uz određene pretpostavke i uslove (što potvrđuju dosadašnja iskustva): uz neprestana nastojanja da se izbegnu šabloni i proseci koji nikome pojedinačno ne odgovaraju; uz diferencirano tretiranje pojedinih nauka, disciplina, ustanova, oblika saradnje i integracije, različitih delatnosti, nacionalnih i drugih osobenosti itd.; uz nastojanja da se izbegne opasnost nasilnog uprošćavanja i slično. Sigurno je da nauka *u društvu* ne bi smela da onemogućuje nužne koncepcije materijalnih sredstava, usklađenu i dogovorenu širu politiku itd. Ipak se šira rešenja i šire definisana naučna politika moraju temeljiti na izraženim (a ne izmišljenim) interesima i na demokratskom dogovaranju.

12. Ovim odgovorima smo se uzred dotakli i pitanja kakva bi, u svemu tome, trebalo da bude uloga države (vlasti). Verujem da moja skica nije ostavila utisak da je u tom pogledu reč o potpunoj „demontaži" države, o tome da se ona sasvim otarasi svojih briga i obaveza. Po meni, bilo bi potrebno afirmisati sledeće: Naučna politika društva (države) mora biti *stimulativna* (a ne administrativna ili monopolistička); ta politika mora da obezbedi učešće države u formulisanju šire naučne politike (bez obzira na to da li je reč o teritorijalnom ili proizvodnom principu); država mora da obezbedi društveno zakonodavstvo kao praktičnu realizaciju usvojene politike, a to zakonodavstvo ne može i ne sme da propisuje šablon, metod, pojedinosti i slično. To znači da društvo *uz pomoć države* uređuje ono što je, inače, teško ili nemoguće urediti, ali to mora biti zajednički dogovoreno i mnogo više oslonjeno na praksu i dostignuto iskustvo nego na (inače potrebne i korisne) idealne zamisli. To u isto vreme znači da se ne treba odreći ni sredstava koja država iz svojih prihoda određuje za naučnoistraživački rad. Ali, ta se sredstva moraju upotrebljavati za tačno određene svrhe. Mislim da je prilično jasno da ni državne odluke ne mogu biti efikasne ako nemaju izvesnu društvenu zasnovanost. A celokupna politika društva na području nauke (i ne samo nauke) *mora posebno da računa s prosečnom društvenom proizvodnošću rada* (što važi i za samu nauku) *i na njoj baziranoj, većoj ili manjoj mogućnosti koncentracije kapitala.* (Pri tom se zasad nisam upuštao u nagađanja o tome kako će se u daljem razvitku pojedini izrazito *državni* elementi pretvarati u izrazito *društvene,* odnosno kako će se to „jedinstvo suprotnosti" sintetizovano afirmisati.)

13. Ako se iz ovih razmišljanja može izvući bar neka jedinstvena misao, onda je to ona o *objektivnom* interesu nauke i intelektualnih delatnosti uopšte da se u većoj meri pojavljuju i deluju u društvu kako bi se ono u svim osnovnim organizmima razvijalo brže i uspešnije, kako bi se pre svega i na taj način prirodnije, brže i uspešnije širila i jačala materijalna i društvena baza same nauke. Inače, društveni život se ta-

kođe sve više prenosi u društvo, u njegovu bazu, u njegove najprirodnije okvire (radne, interesne, nacionalne ili republičke zajednice itd.). A razvoj baze je jedan od bitnih uslova da se brže izvučemo iz situacije u kojoj nam je društvena „fasada“ često *savremena*, a pozadina izrazito *zaostala*. A to znači da naučne i sve druge intelektualne delatnosti moraju *da dele stvarno i u potpunosti sudbinu društva* u svim njegovim dimenzijama, svim njegovim naporima i teškoćama, njegovom siromaštvu i bogatstvu. Tu je izvor izrazito *objektivnog* interesa nauke (i celog društva) da se višak rada što manje administrativno otuđuje od onih koji ga stvaraju (a među njima su i naučnici). Jer, samo se tako onda može doći i do rešenja koje omogućuje da se izađe iz situacije u kojoj *moraju* da budu nezadovoljni i neefikasni kako politika tako i nauka (i ne samo nauka). Samo na taj način će moći da se prevaziđe i sadašnje „prvobitno“ stanje samoupravljanja.

14. Za sledeći razvojni period Jugoslavije naglašavam, dakle, neophodnost da se naučne i uopšte intelektualne snage na što manje preživeli način trude „oko države“ i zalažu za njenu paternalističku brigu da formira i deli sredstva i u svakom drugom pogledu određuje sudbinu pojedinih društvenih delatnosti. One se moraju mnogo više zalagati, polazeći, uostalom, od sopstvenih interesa, za ono što se u političkim formulama naziva „rasterećenjem privrede“, „prenošenjem nadležnosti sa privrede na društvo“, „daljim rastom materijalne osnove samoupravljanja“, „odlučujućim uticajem udruženog rada na samoupravno i političko odlučivanje“, „višim stepenom samoupravnog odlučivanja o višku rada tamo gde se stvara“ i slično. Posebno mislim na predviđene bitne promene u društveno-ekonomskom i političkom sistemu čitavog društva (ne samo u odnosima federacija—republike—pokrajine), društva koje se „vraća sebi“ i koje to čini sve manje deklarativno, a sve više u praksi. Jer, za to je već i vreme. Orijentisanje nauke u njen što prirodniji životni prostor neće značiti atomizaciju ili usitnjavanje, već jedino realnu mogućnost da se *sadašnja* usitnjenost prevaziđe na bazi sopstvenih naučnih, ekonomskih, društvenih i sličnih interesa i da se na njima gradi saradnja, zasniva usklađivanje i dogovaranje ravnopravnih subjekata na bazi odgovarajućeg radnog ili nekog drugog principa (bez obzira na „granice“ između pojedinih disciplina, privrednih grana ili društveno-teritorijalnih zajednica). To, isto tako, ne bi smelo da znači da oni koji su u „prvoj borbenoj liniji“ napretka treba da čekaju ostale, već samo to da i njima treba stvoriti čvršću društvenu osnovu da jednog lepog dana ne bi ostali da vise u bezvazdušnom prostoru.

15. U predviđenim društvenim preobražajima neće biti teško da se otkriju i opredele zadaci društveno-političkih i društvenih organizacija u odnosu na naučnu politiku — pod uslovom da se i one same što je moguće više oslobode prakticističkog služenja vlasti, političkog paternalizma

i formiranja više deklarativne nego aktivne društvene svesti.[10] Moraju u mnogo većoj meri da se oslone na narod, na njegove radne i druge zajednice, na njihove stvarne interese. U taj opšti okvir spada i njihova briga da naučnoistraživačke delatnosti na najcelishodniji način postanu efikasan organski deo svake delatnosti, pa i činilac (što nije najvažnije) koji formira društvenu politiku i društvenu svest.

[10] O tome kako da nam saznanja moderne nauke postanu sve značajnija u definisanju i ostvarivanju društvene politike moguće bi bilo napisati posebnu raspravu. Vlastita iskustva mi govore o tome da je zasad i dalje reč o preovlađujućoj praksi koja bi mogla da se nazove „neefikasnošću uz mnogo idejnih deklaracija". Mislim da je jasno da ne govorim o moralnim potezima pojedinaca, već o posledici opšteg društvenog stanja, posebno ako se ono posmatra u proseku. Karakterističan primer za taj potez je, na primer, način kako usvajamo rezoluciju o privrednom razvoju u tekućoj godini (i planove uopšte): i dalje je više reč o sabiranju želja i zahteva nego o najcelishodnijem izboru prednosti. Naravno, izuzeci i tu potvrđuju pravilo. Ukratko, i pri ugrađivanju naučnih saznanja u formulisanje, u realizaciju politike čeka nas velik i dugotrajan napor (čak i kada bismo to činili planski) da se iz deklaracija foruma probijemo do prakse masa i opšte efikasnosti.

Komentari

Jelko Žagar

KOJIM PUTEM DO EVROPSKE BEZBEDNOSTI?

Tok događaja u evropskim međunarodnim odnosima poslednjih meseci očigledno ukazuje da je došlo do zastoja u sporazumevanju između najistaknutijih faktora političke scene kontinenta o celishodnosti, poželjnim okolnostima, sadržini i eventualnim rezultatima jedne opšteevropske političke konferencije, konferencije predstavnika vlada svih evropskih zemalja, uz učešće Sjedinjenih Američkih Država i Kanade, posvećene unapređivanju saradnje i bezbednosti.

Postupak pripremanja evropske konferencije, uprkos negodovanju mnogih i protestima glavnih predlagača, poslednjih meseci praktično je obustavljen usled snažnog protivljenja glavnih faktora NATO, koji su uspeli da na decembarskom zasedanju njegovog saveta realizuju odluku o uslovljavanju priprema prethodnim sporazumom o Berlinu. Kada govorimo o zastoju u pripremama, moramo naglasiti da se to odnosi prvenstveno, ali ne isključivo, na postizanje saglasnosti vodećih instanci obaju blokova o održavanju i mogućoj sadržini rada konferencije. To se, međutim, znatno manje odnosi na sva ona ostala, veoma bogata polja međusobnih kontakata, inicijativa i aranžmana na kojima sve evropske zemlje i društvene snage u njima, bez obzira na razlike u sistemu i pripadnosti ili nepripadnosti vojno-političkim blokovima, mogu da doprinose unapređenju opšteevropske saradnje, a i stvaranju — u širokom krugu zemalja — dubljeg, na trajnim evropskim interesima zasnovanog konsensusa o principima na kojima treba da počivaju mir i bezbednost svih.

POJAM KOLEKTIVNE BEZBEDNOSTI

Sistemi uzajamne bezbednosti užih i širih kolektiva država poznati su u istoriji tako reći odvajkada, otkako postoje države sa svojim spoljnim funkcijama. Ti su se sistemi uvek svodili na agresivne, defanzivne ili mešovite vojne saveze uz slabije ili jače naglašenu hegemoniju najzainteresovanijeg, najjačeg subjekta saveza i podrazumevali su obavezu svih članova sistema da angažovanjem svog vojnog potencijala učestvuju

u zajedničkim ratnim dejstvima. Pod pojam kolektivne bezbednosti u prošlosti mogu se podvesti i takvi međusobni ugovori država koji su sadržali deklaraciju o uzajamnom nenapadanju, procenu odgovarajućim obostranim garantijama (držanje talaca ili drugih zaloga).

U savremenim međunarodnim odnosima ideja o kolektivnoj bezbednosti javlja se sa današnjom terminologijom tek u vreme između dva svetska rata i predstavlja pokušaj da se sintetizuju oba gore ovlaš i uprošćeno prikazana tipa ugovornih sistema sa jasnom pretenzijom ka univerzalizaciji. Po tim idejama sistem kolektivne bezbednosti bio bi ostvaren tek kada bi bio univerzalan ili gotovo univerzalan.

Generalnim i opšteprihvaćenim međunarodnopravnim aktom (Poveljom OUN) sistem kolektivne bezbednosti predviđen je, najzad, u Organizaciji ujedinjenih nacija, pa je kolekivna bezbednost čak jedna od glavnih funkcija svetske organizacije. Poveljom su se države članice Ujedinjenih nacija obavezale da će u slučaju sporova čije bi nastavljanje moglo ugroziti očuvanje mira i bezbednosti najpre potražiti rešenje u pregovorima, medijaciji, arbitraži i nizu drugih miroljubivih sredstava. Uzajamno su se, dakle, obavezale da neće primenjivati silu u rešavanju sporova (glava VI Povelje). Rat i primena sile stavljeni su van zakona (osim u slučaju individualne i kolektivne odbrane). S druge strane, one su zapretile svakom eventualnom agresoru efikasnim kolektivnim merama za sprečavanje i uklanjanje pretnji miru, akata agresije i narušavanja mira (član 1. i glava VII Povelje). Najzad, one su na čelo svojih ciljeva uvrstile nameru da mirnim sredstvima i u skladu s načelima pravde i međunarodnog prava ostvare ublaženje ili rešenje međunarodnih sporova ili situacija koje bi mogle dovesti do narušavanja mira (član 1), da će, dalje, razvijati prijateljske odnose među državama na bazi poštovanja principa ravnopravnosti i samoopredeljenja naroda itd. Tu su, dakle, obaveza i zabrana, pretnja prekršiocima (iz kruga članova sistema ili van njega) i ohrabrenje. Sa užeg stanovišta bezbednosti najvažniji elemenat sistema je, svakako, opomena potencijalnom agresoru da će u slučaju narušavanja međunarodnog mira naići na kolektivni otpor svih nacija sveta. Univerzalnost sistema je u koncepciji potpuna jer je on zamišljen da važi za ceo svet i da ne služi samo jednom broju država. (Tu, svakako, treba praviti razliku između usvojenih ciljeva i principa sistema, s jedne, i faktički ostvarenog stupnja univerzalnosti organizacije koja treba da ga ostvaruje, kao i stupnja ostvarenja sistema i njegove efikasnosti, s druge strane.)

U uži pojam sistema kolektivne bezbednosti, pored gore iznetih opštih međunarodnih pravila, spadaju i imaju, odnosno treba da imaju najveći značaj — detaljnije razrađene norme ponašanja država u slučajevima akutne ugroženosti bezbednosti i narušavanja mira.

Kolektivna bezbednost Ujedinjenih nacija, međutim, može i treba da se shvati i znatno šire: kao skup svih onih kolektivnih napora međunarodne zajednice i njenih delova koji su neophodni da bi se u svim delovima sveta i u svetu u celini ostvarili objektivni uslovi za trajan mir, odnosno uslovi koji bi sve više isključivali mogućnost izbijanja

oružanih sukoba i vođenja rata. Time se pojam sistema kolektivne bezbednosti zapravo identifikuje s pojmom međunarodne bezbednosti uopšte. Obaveze Ujedinjenih nacija u tome pogledu naznačila je delimično već Povelja, ovlastivši Generalnu skupštinu da razmatra opšta načela saradnje „uključujući i načela na kojima počiva razoružanje i regulisanje naoružanja" (član 11), a tokom poslednjih godina je u svetskoj javnosti — sa ciljem da se donesu odgovarajuće preporuke — sve prisutnije saznanje o vrlo širokom spektru aspekata od kojih bitno zavisi međunarodna bezbednost. Time pojam kolektivne bezbednosti u širem smislu sve legitimnije uključuje, na primer, i obavezne napore međunarodnog kolektiva u oblasti razoružanja i u kontroli naoružanja, regulisanju prisustva stranih trupa i vojnih instalacija u nekim zemljama, u oblasti likvidacije ostataka kolonijalizma, razrade pravila i principa međunarodne saradnje i u oblasti olakšavanja privrednog razvoja zemalja u razvoju, s obzirom na to da je jaz između razvijenih i nedovoljno razvijenih nesumnjiv i krajnje opasan latentni izvor ugrožavanja bezbednosti.

Razni regionalni vojno-politički savezi i paktovi po pravilu se nazivaju sistemima regionalne kolektivne bezbednosti i prikazuju kao delovi ili dodaci sistemu kolektivne bezbednosti OUN. Pozivaju se na odredbe Povelje (glava VIII, član 51. i 52) koje govore o „prirodnom pravu država na individualnu i kolektivnu samoodbranu". No, veoma je sporno da li su oni stvarno u skladu s Poveljom i da li se s pravom mogu smatrati sistemima regionalne kolektivne bezbednosti, pogotovo oni koji su očigledno suprotstavljeni protivničkim vojno-političkim grupacijama, te stoga ne ispunjavaju zahtev da budu univerzalni u svom delu sveta. Zato je bolje ako ih ovde prosto nazovemo blokovima ili vojnim paktovima, bez obzira na međunarodnopravno ruho u koje se verbalno zaodevaju.

U obrazloženju pojma kolektivne bezbednosti zadržali smo se duže na sistemu Ujedinjenih nacija zbog toga što je on u poređenju s ranije i danas postojećim sistemima najizgrađeniji, što se najviše približio mogućem ostvarenju, mada je od njega još veoma daleko.[1] Ta okolnost — da se sistem kolektivne bezbednosti može ostvariti samo u onom stepenu u kome to dozvoljavaju objektivni uslovi: stvarna saglasnost svih partnera i postojanje materijalnih (u najširem smislu) društvenih snaga i njihovog međusobnog odnosa koji uslovljavaju i potkrepljuju takvu saglasnost — pokazuje da su teškoće u koncipiranju jednog sistema kolektivne bezbednosti prvenstveno društveno-političke, a ne pravno-teorijske prirode.

Društveno-politička sadržina kolektivne bezbednosti svodi se, prema tome, u krajnjoj analizi na takve međunarodne odnose kojima bi miro-

[1] Na „kompletni vakuum" u konkretnijoj razradi sistema bezbednosti OUN izradom i usvajanjem opštih načela, preporuka i pravila za ponašanje država upozorio je dr Aleš Bebler u „Međunarodnoj politici" (god. XXI, br. 477), ukazujući da još „druge zemlje nemaju prema žrtvi pretnje ili upotrebe sile nikakve izričite obaveze". Poznato je da mehanizam „kolektivnog otpora" OUN agresoru uopšte još ne postoji.

ljubivo rešavanje sporova i razrešavanje protivrečnosti bilo inherentno. Međunarodnopravni sistem bezbednosti na putu svog usavršavanja, kao i delatnost međunarodnih organizacija država s karakterom univerzalnosti, mogu biti samo veoma važno sredstvo međunarodne zajednice — uz napore svih miroljubivih i demokratskih snaga u savremenom svetu — u borbi za stvaranje takvih međunarodnih odnosa. Drugim rečima, „ne smemo da zaboravimo da sistem kolektivne bezbednosti sam po sebi nije stvaralac mira, iako on može da doprinese miru... Prvenstveni zadatak Ujedinjenih nacija, međutim, treba da bude da one deluju u smislu rešavanja sporova, direktnih razgovora između strana u sporu, koncilijacije i medijacije“[2].

Takvi međunarodni odnosi (odnosi univerzalne aktivne koegzistencije) mogu se ostvarivati samo produženom i upornom borbom za ublažavanje i postepeno prevazilaženje onih osnovnih suprotnosti u savremenom svetu čiji su direktan ili posredan izraz sve one tendencije, pojave i snage koje danas u najvećoj meri ugrožavaju mir i progres. Stvarno univerzalan sistem kolektivne bezbednosti (svetski i regionalni) u tom okviru može imati veliki udeo, ma kako nesavršen i neizgrađen bio. Konstatacija o zavisnosti ostvarljivosti sistema kolektivne bezbednosti od stepena popuštanja međunarodnih suprotnosti, kao izraza najdubljih protivrečja, ne sme nas, međutim, odvesti do odveć „doslednog“ zaključka: „Ako pri krajnjoj zategnutosti takav sistem prosto nije moguć, on pri uspešnom rešavanju suprotnosti prosto nije ni potreban“. Za miroljubive snage zaključak može biti samo u traženju odgovora na pitanje da li određeno stanje međunarodnih odnosa, i koje njegove komponente, omogućavaju uspešne napore za unapređenje zbog postojećih realnih opasnosti toliko potrebne kolektivne bezbednosti. Jer, skup konkretnih međunarodnih odnosa nije ni infernalna katastrofa — mada joj se često opasno primiče — ni idilična Arkadija. Pre nego što bi bilo kakav mehanizam međunarodne bezbednosti postigao onaj stepen savršenstva da, kao slika temeljito demokratizovanih odnosa, bude lišen razloga za postojanje, on bi u svom perfekcionizmu mogao postati kočnica[3] progresivnim promenama.

No, reč uopšte nije o idealnoj, „konačnoj“ viziji sistema, već o borbi za njegovu postepenu dogradnju, razradu, „usavršavanje“ i konsolidaciju njegovih danas tako krhkih temelja. Reč je o tome da se svako moguće poboljšanje u međunarodnim odnosima maksimalno fiksira i međunarodnopravnom saglasnošću u korist mira[4], kako bi se stvarali novi i novi oslonci za dalju borbu za demokratizaciju međunarodnih odnosa. Zbog toga je razumljivo da rad na daljem izgrađivanju mehanizma kolektivne bezbednosti ni u kom slučaju ne sme smanjivati mogućnosti da mehani-

[2] *Propaganda ili stvarni doprinos miru*, Govor na VI zasedanju Generalne skupštine OUN, 15. XI 1951. (Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, III, „Kultura“, Beograd, str. 289).

[3] Poznate su brojne istorijske analogije.

[4] Tu je potrebna jasna distinkcija u odnosu na u praksi znatno češće slučajeve kad se silom ili drugim materijalnim sredstvima postignute prednosti jednog na štetu drugog fiksiraju ugovorom kao novostvoreno stanje.

zam bude stvarno univerzalan niti jačati one njegove elemente koji bi se mogli tumačiti kao da počivaju na pretpostavci statičnosti međunarodnih odnosa (čuvanje teritorijalnog i političkog statusa quo).

KOLEKTIVNA BEZBEDNOST I BLOKOVI

Iz napred rečenog jasno je da su puna i trajna međunarodna bezbednost i, prema tome, sistem kolektivne bezbednosti nespojivi s pojavom blokova i blokovske politike. Stvaranje blokova, produžavanje njihove egzistencije i aktivnosti, a naročito pokušaji da se blokovi proglase trajnim tekovinama međunarodne saradnje i zbijenosti zemalja koje pripadaju određenom tipu političkog sistema, povećavaju opasnost od rata i u suprotnosti su sa osnovnim principom od kojeg polazi univerzalan demokratski sistem kolektivne bezbednosti — s principom nedeljivosti mira. Za razliku od klasičnih vojnih saveza — koji su do stvaranja sistema OUN predstavljali jedini faktički oblik međudržavne saradnje protiv agresora i koji usled svoje nužne parcijalnosti nisu mogli biti kolektivan instrument međunarodne zajednice — blokovi to mogu biti još manje. Kao izraz, faktor i, u najboljem slučaju, recidiv krajnje zaoštrenosti međunarodnih odnosa, oni svojom težnjom da obuhvate i uključe doslovno sve zemlje sveta i da ih podrede logici jedne što kompaktnije organizacije (što neminovno jača elemente dominacije i hegemonije u njima samim) u suprotstavljanju drugim takvim kompaktnim organizacijama — deluju na produbljivanju podeljenosti sveta, ograničavaju nezavisno i slobodno odlučivanje država i ugrožavaju, najzad, bezbednost sopstvenih članova. Zbog toga put ostvarivanja kolektivne bezbednosti mora biti i put prevazilaženja blokova.[5]

U okviru blokovske politike poslednjih godina sve se drastičnije ocrtava nov fenomen: rastuća nezavisnost supersila u odnosu na sopstvene blokove, što je jedna od posledica unutrašnjih (etatističkih) protivrečja blokova. Razume se da se kritika blokovske politike sa stanovišta interesa međunarodne bezbednosti odnosi i na tu pojavu, i to u potenciranoj meri, jer politika supersila potencira upravo sve negativne strane blokova, a teži da eliminiše one koje u institucionalnim okvirima blokova održavaju elemente formalnog demokratizma i ograničavanja samovolje hegemona. Novi kvalitet koji sa sobom nosi pojava tako osamostaljenog delovanja supersila vidljiv je ne samo u „usamljenosti“ nekih njihovih akcija (agresija SAD u Indokini, na primer), već i u opasnosti da prelazak „iz ere konfrontacije u eru sporazumevanja“ među supersilama dovede do izričitog ili prećutnog sporazumevanja o problemima i interesima koji se neposredno tiču trećih, i to onih van blokova, a i

[5] „Postavlja se pitanje čime bi se mogli zamijeniti ovi paktovi, koji predstavljaju... instrumente i elemente ne samo međunarodne napetosti nego i ratne opasnosti. Odgovor je jednostavan — sporazumom o kolektivnoj bezbjednosti, kao instrumentom mira i stabilnosti...“ (J. B. Tito, *Osvrt na neke aktuelne međunarodne probleme.* Članak u časopisu „Foreign Affairs“. Citirano prema „Borbi“ od 20. IX 1957).

onih u njima. Opasnost nije samo da pri tome budu oštećeni interesi trećih, nego da u krojenju sudbine sveta međunarodna zajednica i njeni delovi budu prosto stavljeni u položaj objekta. Politika interesnih sfera, „uzajamno poštovanih vitalnih interesa", „razumno raspoređenih glavnih odgovornosti za mir" i slično — koja, uprkos suprotnim tvrđenjima, nikada nije mogla biti instrument bezbednosti — u takvom koncentrisanju i centralizovanju monopola odlučivanja postaje sušta suprotnost demokratskog sistema kolektivne bezbednosti.

Gornje napomene bile su potrebne jer se jedan sistem kolektivne bezbednosti u današnjem realnom svetu ne može ostvarivati bez sukoba sa pomenutim negativnim tendencijama. On se ne može razvijati a da pri tome bude čist i imun od aktivnog prisustva realnih političkih snaga koje te tendencije ispoljavaju: snaga blokova, dominacije i hegemonije, neravnopravnosti, mešanja u unutrašnje stvari, narušavanja suvereniteta itd. Kako bi inače i bio univerzalan?

ŠTA ZA EVROPU?

Pre nego što se zapitamo kakav sistem kolektivne bezbednosti je najpogodniji za Evropu moramo uočiti činjenicu da na kontinentu na kojem su buknula dva svetska požara do sada nije uspeo da se trajno afirmiše ni jedan sistem bezbednosti, uprkos brojnim predlozima, inicijativama i konkretnim pokušajima. U realnim međunarodnim odnosima u Evropi *mogućnosti* za takav sistem nisu bile dovoljno izražene. Takozvani „zapadni Lokarno" iz 1925. godine, kojim su zapadnoevropske zemlje uzajamno garantovale granice prema Nemačkoj i koji je trebalo da bude kompletiran „istočnim Lokarom"[6], slomio se na flagrantnom kršenju, odnosno nemoći i nespremnosti učesnika da ispune obaveze. Brijan-Kelogov pakt[7] o odricanju od rata iz 1928. godine, zaključen od 14 država iz raznih delova sveta, a kome su se kasnije pridružile druge, pokazao se potpuno neefikasan, delom i usled nepremostivih suprotnosti na našem kontinentu i suštinske nespremnosti velikog dela ugovornih strana da ga efikasno materijaliziraju. Tako je prestao da postoji zajedno sa prestankom neuspešnog funkcionisanja sistema mirovnih sankcija Društva naroda na početku drugog svetskog rata. Svi predratni pokušaji slamali su se u Evropi na njenoj dubokoj podeljenosti, koja se produbljivala brzim promenama ravnoteže.

Posleratna Evropa nije manje duboko podeljena. Istorijske šanse u kojima se nazire moguće ostvarenje evropske bezbednosti ipak su mnogo

[6] „Istočnim" Lokarno-paktovima Francuska je garantovala integritet teritorije Čehoslovačke i Poljske za slučaj nemačkog napada. Pristupanje daljih država tim paktovima nije postignuto.

[7] Pakt je, uz brojne i znatne ograde nekih partnera, sadržavao odredbe o: (1) odustajanju od rata radi regulisanja međunarodnih sporova i kao sredstva nacionalne politike, (2) neophodnosti da se svi sporovi i sukobi rešavaju mirnim sredstvima i (3) otvorenosti za pristupanje svim državama.

realnije nego pre poslednjeg rata i u toku najčešćeg hladnog ratovanja. To valja obrazložiti.

Kao rezultat rata, revolucionarnih promena, savezničkih sporazuma i novog odnosa snaga, posleratno stanje temeljno je izmenilo sliku evropskih prilika, a dalji razvoj tu dinamiku nije zaustavio. Ovde možemo samo ovlaš pobrojati neke važnije promene:

slom najjačih fašističkih režima i političkih sistema, jačanje demokratskih, progresivnih i socijalističkih društvenih i političkih snaga, ojačana uloga radničke klase i njenog pokreta, pojava niza država s društveno-političkim sistemom koji se temelji na političkoj vlasti radničke klase i podržavljenim sredstvima za proizvodnju, socijalistička revolucija u Jugoslaviji i razvoj socijalističkog sistema društvenog samoupravljanja, naglašeno državno usmeravanje privrednog razvoja u većini evropskih zemalja;

izlazak Sovjetskog Saveza na evropsku političku scenu kao teritorijalno, vojno i ekonomski veoma značajnog faktora, oslabljenje ranijeg snažnog uticaja imperijalne Britanije i uticajno vojno, ekonomsko i tehnološko prisustvo SAD, teritorijalna, ekonomska i politička podela okupiranog centra Evrope — Trećeg Rajha — i kasniji divergentni razvoj obeju nemačkih država, uzajamno nepriznate izmenjene granice, otvoreni problem Berlina, angažovanje svih raspoloživih sredstava (osim otvorenog ratnog sukoba) za suzbijanje pozicija osnovnih pretendenata na ulogu centralne kontinentalne sile, formiranje i svestrano „kompletiranje" vojno-političkih blokova i razbuktavanje hladnog rata, koncentracija ogromnih vojnih potencijala na veoma uskom teritorijalnom prostoru, uspostavljanje ravnoteže nuklearnog straha, dopunjavanje političke i „sistemske" podele Evrope propagandnom, psihološkom, ekonomskom i tehnološkom podelom, hegemonistički pritisak na zemlje u blokovima i na one van njih i sistematski pokušaji diktiranja njihovog spoljnog opredeljenja i unutrašnjeg razvoja, blokiranje sazrelih progresivnih kretanja i sprečavanje demokratskih promena, kriza blokovske podele i blokovske logike, uspešna borba Jugoslavije da sačuva, razvije i učvrsti svoju spoljnu i unutrašnju nezavisnost;

slabljenje kohezije u blokovima, izlazak francuske Pete Republike iz vojne organizacije NATO, uticaji epohalnih promena u svetskim odnosima, popuštanje zategnutosti i početak parcijalnog rešavanja sporova, jenjavanje hladnog rata;

polarizacija međunarodne ekonomske saradnje, rađanje i jačanje dveju velikih ekonomskih integracionih formacija s jasno izraženom tendencijom supranacionalnosti, prvi znaci ekonomskog probijanja blokovskih političkih barijera;

ojačana uloga Italije, obnavljanje znatne privredne moći Zapadne Nemačke i njena orijentacija na sređivanje odnosa sa istočnoevropskim zemljama;

sve snažnija stremljenja malih i srednjih zemalja Evrope da punije afirmišu svoje osobene interese u skladu sa specifičnim uslovima, tradicijama i potrebama, kao i da doprinesu ponovnom oživljavanju kon-

takata i vidova međuevropske saradnje koji nisu sasvim stradali u jeku hladnog rata, da razviju sopstvene inicijative za saradnju u interesu svih evropskih naroda te da u inicijative velikih uliju što više pozitivne sadržine.

REALNE MOGUĆNOSTI

Sve su te promene toliko duboke da u predratnim uslovima i pokušajima ne treba tražiti uzore i analogije u iznalaženju mogućnosti za savremeni sistem evropske bezbednosti, — osim pouke da u svemu treba polaziti od svekolike realnosti. Stvarne mogućnosti, međutim, nisu male.

Društveno-politička struktura Evrope danas nosi pečat naglog razvoja produktivnih snaga i posebno naučno-tehnološke revolucije, koji naglašava potrebu sve šire međunarodne saradnje i snažno deluje u pravcu ekonomske, a zatim i svake druge, integracije i povezivanja u rešavanju zajedničkih problema. Za taj proces čak ni regionalne, a još manje subregionalne integracione formacije ne pružaju dovoljno prostora. Trka za savlađivanje „tehnološkog jaza", na primer, prosto vapije za sveevropskom saradnjom.

Uporedna analiza kretanja u međunarodnim odnosima i onih koja se zbivaju u društveno-političkim sistemima (kapitalističkom i socijalističkom) pokazuje da razlike u sistemima manje ili barem drukčije deluju na međunarodne odnose. O tome posebno ilustrativno govori i spoljnopolitička praksa naše zemlje i saradnja koju razvijaju nesvrstane zemlje. Nema razloga verovati da ta okolnost manje važi za Evropu nego što važi za svet u celini. Postalo je očigledno da se društveni sistemi ne mogu nametati spoljnom silom niti se njome može sprečiti razvoj socijalizma, čija je praksa već odavno prestala da bude geografski ograničena.

Na prilike i stanje duhova u Evropi izvršio je veliki uticaj i nagli raspad kolonijalnog sistema, praćen masovnim potvrdama žilavosti stremljenja naroda ka nacionalnoj nezavisnosti, samoopredeljenju i ravnopravnosti, koje se s nesmanjenom snagom nastavljaju sve do današnjeg dana, pa ni u geografskom ishodištu tih principa ne mogu ostati bez odjeka. Na našem kontinentu se na njih nadovezuju sopstveni interesi nezavisnosti evropskih naroda i širokih progresivnih društvenih snaga u njima, koji u blokovskoj politici i podeljenosti otkrivaju nedostatak realne perspektive. Zbog toga ideja miroljubive koegzistencije zemalja s različitim društvenim sistemima stiče sve snažniju podršku.

Tome, svakako, treba dodati otrežnjavajuće dejstvo činjenice da oružja kojima danas raspolažu blokovi, odnosno supersile, mogu u slučaju ma kakvog evropskog oružanog sukoba blokova — koji bi s verovatnošću ravnom punoj neizbežnosti prerastao u nuklearni — za čas Evropu pretvoriti u groblje i zgarište. Izgleda više nego jasno da milimetarska podešavanja isključivo evropske vojne ravnoteže u tim uslo-

vima ne mogu nimalo služiti stvarnoj bezbednosti Evrope, već imaju značaja samo u globalnim relacijama supersila.

Sve to čini popuštanje, sporazumevanje, prevazilaženje blokovske podeljenosti i razvijanje normalnih i demokratskih akcija saradnje među evropskim zemljama istorijskom neophodnošću. U tome su sadržane i realne šanse za ostvarivanje sistema kolektivne bezbednosti u Evropi.

Ni iz perspektive velikih sila nastavljanje blokovske zaoštrenosti u Evropi više nema onaj smisao koji je imalo još pre nekoliko godina, kada je izgledalo verovatno da se takvim sredstvima mogu isforsirati bitne prednosti za sopstvene pozicije na račun protivničkih. Veliki stepen koncentracije snaga na ovom području, toliko osetljivom na svaki pokušaj da se te pozicije pomere za pedalj, pokazao se i kao krajnji stepen koncentracije opasnosti. Ako se blokovska politika i dalje nastavlja, smisao je sada pretežno u održavanju što povoljnijih pregovaračkih pozicija i, razume se, u održavanju unutrašnje kohezije i, tačnije, uspostavljenih hegemonističkih odnosa u blokovima.

Na izmenjenu tekuću politiku velikih sila u smislu obustavljanja hladnog rata i popuštanja zategnutosti i postepenog sporazumevanja uticale su i njihove potrebe, diktirane delimično intenzivnim angažovanjem njihovih snaga i pažnje na vanevropskim prostorima, a delimično i sve odlučnijim znacima rešenosti samih evropskih zemalja da bez preteranih obzira prema svojim jakim saveznicima krenu putem saradnje s partnerima iz drugog tabora. U istom pravcu je, svakako, morala delovati i perspektiva proširenja Evropske ekonomske zajednice i njenog prerastanja u ekonomsku i političku uniju.

Tako i novi akcenti u politici samih supersila pružaju dodatne argumente oceni o povećanju stvarnih mogućnosti normalizacije odnosa među evropskim zemljama i razvijanja njihove međusobne saradnje. U kojoj meri je to i perspektiva za sistem evropske kolektivne bezbednosti?

BEZBEDNOST I SARADNJA

Imajući u vidu prioritetne mogućnosti i prioritetne potrebe koje proizlaze iz današnjih osnovnih kretanja u Evropi, vidimo, dakle, da perspektivu mira i bezbednosti na našem kontinentu treba tražiti u prvom redu u obogaćivanju sadržine demokratskih odnosa i saradnje među evropskim zemljama. Ma kako da bi postojanje jednog sistema evropske kolektivne bezbednosti ili opšteprihvaćenog kursa na njegovu materijalizaciju doprinosilo unapređenju miroljubivih i ravnopravnijih međunarodnih odnosa, ipak je istina da svaki napredak u normalizaciji odnosa u našem delu sveta i obogaćivanju bilateralne i multilateralne saradnje, pružanju konkretnih prilika za razbijanje nagomilanog nepoverenja i svestranije uzajamno upoznavanje tek stvara potrebne uslove za generalnije regulisanje odnosa i postepeno ostvarivanje kolektivne bezbednosti. Pošto su blokovi i sistemi bezbednosti političke konstrukcije koje odražavaju date objektivne odnose, razumljivo je da se napori demo-

kratskih snaga moraju usredrediti prvenstveno na iskorišćavanje svih realnih mogućnosti za progresivno menjanje postojećih odnosa, — proces koji je, uostalom, već u toku.

Stoga je u suštinskom interesu evropskog mira i bezbednosti da se maksimalno podrže i podstiču sve one inicijative i svi mnogobrojni i raznovrsni kontakti među evropskim zemljama i snagama koji doprinose postepenom razrešavanju parcijalnih i krupnijih suprotnosti u međunarodnim odnosima u Evropi, rešavanju zajedničkih problema evropskih zemalja i saradnji u ravnopravnom, uzajamno korisnom zadovoljavanju njihovih zajedničkih potreba.

Svaki korak koji bi u tom sklopu vodio većoj opštoj saglasnosti i o specifičnom interesu svih evropskih zemalja da počnu razvijati određen sistem zajedničkih ugovornih aranžmana o svojoj kolektivnoj bezbednosti predstavlja, razume se, posebno vredan doprinos. Zato nije slučajno što je naša miroljubiva spoljna politika dosledno podržavala i sama razvijala aktivnost u vezi sa svim inicijativama u tom pravcu, koje su u toku poslednjih godina ponovo aktuelizirane u vidu predloga za održavanje jedne opšteevropske konferencije o evropskoj saradnji i bezbednosti. Verovatno je i iz gore izloženih razloga naša zemlja dosledno zastupala stav da napori u tom pravcu problematiku bezbednosti najtešnje povezuju sa zadacima unapređivanja opšteevropske saradnje.

NAČELNE OSNOVE EVROPSKOG SISTEMA BEZBEDNOSTI

Sistemi kolektivne bezbednosti koji bi mogli proizaći iz sporazuma na osnovu dosadašnjih i još brojnijih budućih projekata mogu po svojoj društveno-političkoj sadržini biti veoma različiti i kriti u sebi ne samo neadekvatne mehanizme, nego i unutrašnje odnose koji nastoje sačuvati i sankcionisati neravnopravne, hegemonističke crte iz kompleksa današnjih međunarodnih odnosa u Evropi, a koje upravo valja prevladati. Ako bi se blokovska i hegemonistička politika „ugrađivala“ u budući sistem regionalne kolektivne bezbednosti, on bi unapred bio osuđen na neuspeh.

Demokratske i miroljubive snage imaju, dakle, i ovaj dopunski razlog za najaktivnije angažovanje u diskusijama i pripremama za svaki dogovor koji vodi ostvarivanju sistema bezbednosti: izboriti se za što demokratskiju sadržinu budućeg sistema.

Pri tome im kao orijentacija mogu poslužiti nekolika merila, koja bi trebalo da važe kao načelne osnove za međuevropske odnose i posebno za uspostavljanje pomenutog sistema. Neka od njih bila bi sledeća:

— Priznanje sadašnje evropske stvarnosti. To je nezamenljiva polazna pozicija, bez koje pozitivni rezultati nisu mogući. Priznanje dveju suverenih nemačkih država i teritorijalnog statusa quo pri tome je od najbitnijeg značaja. Iako nepovredivost sadašnjih granica u Evropi ne bi trebalo da znači da su one neizmenljive za večita vremena (jer bi trebalo da budući razvoj dovede i do mogućnosti da se one tu i tamo i

koriguju na miroljubiv i sporazuman način, ali tek u bitno izmenjenim demokratskim i ravnopravnim odnosima), danas osporavanje teritorijalnog statusa quo može da predstavlja samo direktno zaoštravanje zategnutosti i ugrožavanje mira.

— Za razliku od teritorijalnog, nikako ne bi trebalo težiti i priznavanju — nazovimo ga tako — „političkog statusa quo" ili se saglašavati s njim. Reč je pre svega o pozicijama i prednostima koje su određene sile u okviru blokovske politike i blokovskih struktura stekle u odnosu na uređivanje unutrašnjih i međusobnih odnosa država u blokovskim formacijama, a koje idu za tim da pod vidom posebnih subregionalnih i „sistemskih" ideoloških, političkih i pravnih doktrina i normi o pravima i dužnostima očuvanja određenog tipa društveno-političkih odnosa uslove i ograniče nacionalni suverenitet i statuiraju odnose starateljstva.

— Prevazilaženje blokovske podele i politike, što je u neposrednoj vezi s gornjim.

— Osnovni principi miroljubive koegzistencije zemalja s različitim političkim sistemima (nezavisnost, samostalni društveni razvoj, suverenitet, teritorijalni integritet, ravnopravnost i nemešanje). Otvorena mogućnost za ostvarivanje konstruktivne međunarodne saradnje sa svim zemljama i pravo svih njih da ravnopravno učestvuju u rešavanju zajedničkih problema.

— Građenje sistema zajedničkog obezbeđivanja mira na neophodnosti sporazumnih napora za rešavanje otvorenih problema u odnosima ne sme biti i opravdanje za postavljanje političkih zahteva kao uslova za svaku narednu fazu dogovaranja i sporazumevanja o uspostavljanju normalnije saradnje i kolektivne bezbednosti.

— Ravnopravno učešće svih evropskih zemalja u svim fazama tog procesa, što podrazumeva isključenje „bipolarnih" ili „tripartitnih" pokušaja prejudiciranja budućih rešenja bez aktivnog učešća svih zainteresovanih. To se odnosi naročito na odnose između velikih sila u pogledu određivanja statusa i ograničavanja nezavisnog odlučivanja manjih i srednjih zemalja.

— Preduzimanje sporazumnih i jednostranih mera za stvarno smanjenje zategnutosti i opasnosti sukoba, uključujući i mere razređivanja i smanjivanja nagomilanih vojnih potencijala sve do opšteg razoružanja.

— Ispunjavanje političkih i moralnih obaveza zemalja Evrope prema narodima i problemima u ostalim delovima sveta (doprinos aktivnostima i efikasnosti Ujedinjenih nacija, konstruktivna ekonomska saradnja sa zemljama u razvoju, podrška samoopredeljenju i nezavisnosti naroda uopšte), što može imati samo pozitivno povratno dejstvo na napredak u Evropi.

— Izgradnja evropskog sistema bezbednosti kao ohrabrenje i dopunjavanje sistema svetske međunarodne bezbednosti.

Letimičan pogled na izneta merila i principe upozorava na veliki raskorak koji postoji između njihove sadržajnije realizacije i sadašnjeg stanja odnosa u Evropi. Zaključak je očigledan: ostvarivanje demokratskog uređenja kolektivne bezbednosti može biti samo plod dugotrajnog

i komplikovanog procesa. Taj težak zadatak, očito, ne može da izvrši jedna, pa ni najreprezentativnija konferencija o evropskoj saradnji i bezbednosti. To ne znači da ona nije potrebna — naprotiv! Potreban je čitav niz multilateralnih konferencija i dogovora, i to kako na nivou vlada i drugih političkih vrhova, specijalizovanih državnih i javnih službi tako i među predstavnicima društvenih i političkih organizacija. Zadatak neće biti obavljen jednom kampanjom, već će zahtevati strpljive i trajne napore, usklađivanja različitih posebnih interesa i sagledavanja zajedničkih.

INTERESI

Današnji „raspored" interesa u Evropi pruža vrlo komplikovanu i razuđenu sliku. (Svaki pokušaj skraćene reprodukcije vodi sigurnoj simplifikaciji, ali ćemo ga ovde ipak učiniti da bismo nešto konkretnije sagledali domete saglasnosti i razilaženja.) Osim već opisanih tendencija u politici supersila, koje ovde ne moramo ponavljati, treba istaći da je za njihove strategije karakteristično da su njihovi međusobni odnosi u našem delu sveta deo njihovog globalnog „bipolarizma", povezan sa svim drugim otvorenim pitanjima njihovog protivništva — partnerstva. Sila koja je na evropskom kontinentu u onim aspektima koji najneposrednije tangiraju problem bezbednosti, to jest u vojnim aspektima, u posleratnom razvitku postigla relativno veće prednosti logično je zainteresovana da se priznavanje današnje realnosti u Evropi ne povezuje sa pitanjima iz oblasti merenja prisustva i uticaja supersila u ostalim delovima sveta. To se u praksi podudara sa današnjim interesom većine evropskih zemalja. Druga supersila se, očigledno, suprotstavlja takvom izdvajanju problematike evropske bezbednosti.

Sovjetski Savez kao najuticajnija sila u Varšavskom ugovoru dalje je zainteresovan — i taj se interes opet podudara sa interesom evropske bezbednosti — za definitivno međunarodnopravno priznanje zapadnih granica zemalja tog ugovornog sistema, zatim današnjih poljsko-nemačkih granica i posebnog statusa Zapadnog Berlina, kao i za priznanje Nemačke Demokratske Republike i njeno stupanje na scenu evropske (i svetske) međunarodne zajednice kao punopravnog aktera.

Ako je politika SAD još ne tako davno smatrala svojim ciljem da odstrani uticaj Sovjetskog Saveza u istočnoj Evropi i da na nemačkom tlu eliminiše društveno-političke promene posleratnog perioda (Dales — Adenauer), logično ja zaključiti da ni danas nije voljna da se formalno saglasi sa činjeničnim stanjem bez traženja „protivustupaka" koje smatra da može dobiti u pregovaranju. Koliko god da su takve tendencije anahrone, one još mogu nailaziti na određenu podršku u zapadnoevropskim zemljama i njihovim blokovskim političkim snagama. Tome treba dodati dejstvo još izrazitih, oprečnih interesa obaju blokova uopšte. Čak u fazi kada kurs na pregovaranje i sporazumevanje postaje sve dominantniji i kada je praćen odgovarajućim opštim „stanjem duhova", ti

interesi rađaju nastojanja da se blokovi „samo još malo bolje konsoliduju" kako bi se zatim moglo pregovarati s boljih pozicija. Nastojanja te vrste koče pozitivne procese.

Ekonomski interesi integracionih formacija deluju u dva pravca. S jedne strane, radi se o procesima koji su produbili podelu evropske privrede usled političkih okvira i različitih koncepcija u kojima su se odvijali. S druge strane, postignuti stepen naraslih produktivnih snaga u Zajedničkom tržištu zahteva da se ti okviri prošire i snage angažuju na širim tržištima, dok interesi tehnološkog sustizanja najrazvijenijih zemalja od strane privrede zemalja SEV-a zahtevaju obimniju ekonomsku saradnju sa Zapadnom Evropom. Evropske zemlje koje se nalaze izvan pomenutih integracionih grupacija imaju prirodan interes da i s jednom i s drugom održavaju ili uspostave odgovarajuće odnose i raznovrsne vidove i stepene saradnje i udruživanja.

Svaka od nekoliko ostalih evropskih velikih sila ima celu lepezu specifičnih interesa od posebne težine. Suprotstavljanje Francuske najnegativnijim komponentama blokovske politike, koje je doprinelo gašenju hladnog rata, zasniva se na interesu afirmacije njene nezavisne uloge i na osvedočenoj rešenosti da njena ekonomska modernizacija uspešno izdrži tempo utakmice u Evropskoj ekonomskoj zajednici. Takvom njenom interesu odgovara i koncepcija evropske integracije širom celog kontinenta. Geopolitički položaj i sadašnji status Velike Britanije uslovljavaju njenu zainteresovanost da se, zadržavajući privredne i političke pozicije u zemljama Komonvelta, ulogu sitija u međunarodnoj trgovini i specijalno političko partnerstvo sa SAD koliko god je to moguće, aktivnije uključi u zapadnoevropsku privredu i evropsku politiku, naročito na Mediteranu. Interes je Zapadne Nemačke da shodno svojoj narasloj ekonomskoj snazi prevaziđe hipoteku ranije demohrišćanske politike i bez taktičkih gubitaka otvori kanale za normalne političke i ekonomske odnose sa zemljama istočne Evrope uz svoju istovremenu sve uticajniju ulogu u proširenom Zajedničkom tržištu. Prerastanje te zajednice u ekonomsku i političku uniju u skladu je s njenim interesima.

Zajednički subregionalni interesi zemalja Mediterana, Skandinavije, Balkana itd. dopunjuju opštu sliku. Oni su, opet, raznovrsni, zajednički samo u nekim aspektima, a podeljeni u nizu drugih, naročito kada se radi o područjima na kojima su prisutni uticaji i očekivanja suprotstavljenih blokova i supersila (na Balkanu čak tri). Bez obzira na znatne razlike u interesima većine nepomenutih zemalja, njima je zajednički interes mir i bezbednost na našem kontinentu. Taj interes kod svih njih, bez obzira na formalnu pripadnost ili nepripadanje blokovima, deluje u pravcu prihvatanja i podržavanja opšteevropske saradnje i napora za uspostavljanje demokratskog sistema kolektivne bezbednosti.

Glavna teškoća na tom putu je suprotnost interesa koju smo navikli da nazivamo suprotnošću „Istok — Zapad". No, već nam je letimično i vrlo sumarno raščlanjivanje pojedinih interesa pokazalo da je latentna, a delom i manifestna slika mnogo manje kompaktna. Mogućnosti da se u

i komplikovanog procesa. Taj težak zadatak, očito, ne može da izvrši jedna, pa ni najreprezentativnija konferencija o evropskoj saradnji i bezbednosti. To ne znači da ona nije potrebna — naprotiv! Potreban je čitav niz multilateralnih konferencija i dogovora, i to kako na nivou vlada i drugih političkih vrhova, specijalizovanih državnih i javnih službi tako i među predstavnicima društvenih i političkih organizacija. Zadatak neće biti obavljen jednom kampanjom, već će zahtevati strpljive i trajne napore, usklađivanja različitih posebnih interesa i sagledavanja zajedničkih.

INTERESI

Današnji „raspored" interesa u Evropi pruža vrlo komplikovanu i razuđenu sliku. (Svaki pokušaj skraćene reprodukcije vodi sigurnoj simplifikaciji, ali ćemo ga ovde ipak učiniti da bismo nešto konkretnije sagledali domete saglasnosti i razilaženja.) Osim već opisanih tendencija u politici supersila, koje ovde ne moramo ponavljati, treba istaći da je za njihove strategije karakteristično da su njihovi međusobni odnosi u našem delu sveta deo njihovog globalnog „bipolarizma", povezan sa svim drugim otvorenim pitanjima njihovog protivništva — partnerstva. Sila koja je na evropskom kontinentu u onim aspektima koji najneposrednije tangiraju problem bezbednosti, to jest u vojnim aspektima, u posleratnom razvitku postigla relativno veće prednosti logično je zainteresovana da se priznavanje današnje realnosti u Evropi ne povezuje sa pitanjima iz oblasti merenja prisustva i uticaja supersila u ostalim delovima sveta. To se u praksi podudara sa današnjim interesom većine evropskih zemalja. Druga supersila se, očigledno, suprotstavlja takvom izdvajanju problematike evropske bezbednosti.

Sovjetski Savez kao najuticajnija sila u Varšavskom ugovoru dalje je zainteresovan — i taj se interes opet podudara sa interesom evropske bezbednosti — za definitivno međunarodnopravno priznanje zapadnih granica zemalja tog ugovornog sistema, zatim današnjih poljsko-nemačkih granica i posebnog statusa Zapadnog Berlina, kao i za priznanje Nemačke Demokratske Republike i njeno stupanje na scenu evropske (i svetske) međunarodne zajednice kao punopravnog aktera.

Ako je politika SAD još ne tako davno smatrala svojim ciljem da odstrani uticaj Sovjetskog Saveza u istočnoj Evropi i da na nemačkom tlu eliminiše društveno-političke promene posleratnog perioda (Dales — Adenauer), logično ja zaključiti da ni danas nije voljna da se formalno saglasi sa činjeničnim stanjem bez traženja „protivustupaka" koje smatra da može dobiti u pregovaranju. Koliko god da su takve tendencije anahrone, one još mogu nailaziti na određenu podršku u zapadnoevropskim zemljama i njihovim blokovskim političkim snagama. Tome treba dodati dejstvo još izrazitih, oprečnih interesa obaju blokova uopšte. Čak u fazi kada kurs na pregovaranje i sporazumevanje postaje sve dominantniji i kada je praćen odgovarajućim opštim „stanjem duhova", ti

interesi rađaju nastojanja da se blokovi „samo još malo bolje konsoliduju“ kako bi se zatim moglo pregovarati s boljih pozicija. Nastojanja te vrste koče pozitivne procese.

Ekonomski interesi integracionih formacija deluju u dva pravca. S jedne strane, radi se o procesima koji su produbili podelu evropske privrede usled političkih okvira i različitih koncepcija u kojima su se odvijali. S druge strane, postignuti stepen naraslih produktivnih snaga u Zajedničkom tržištu zahteva da se ti okviri prošire i snage angažuju na širim tržištima, dok interesi tehnološkog sustizanja najrazvijenijih zemalja od strane privrede zemalja SEV-a zahtevaju obimniju ekonomsku saradnju sa Zapadnom Evropom. Evropske zemlje koje se nalaze izvan pomenutih integracionih grupacija imaju prirodan interes da i s jednom i s drugom održavaju ili uspostave odgovarajuće odnose i raznovrsne vidove i stepene saradnje i udruživanja.

Svaka od nekoliko ostalih evropskih velikih sila ima celu lepezu specifičnih interesa od posebne težine. Suprotstavljanje Francuske najnegativnijim komponentama blokovske politike, koje je doprinelo gašenju hladnog rata, zasniva se na interesu afirmacije njene nezavisne uloge i na osvedočenoj rešenosti da njena ekonomska modernizacija uspešno izdrži tempo utakmice u Evropskoj ekonomskoj zajednici. Takvom njenom interesu odgovara i koncepcija evropske integracije širom celog kontinenta. Geopolitički položaj i sadašnji status Velike Britanije uslovljavaju njenu zainteresovanost da se, zadržavajući privredne i političke pozicije u zemljama Komonvelta, ulogu sitija u međunarodnoj trgovini i specijalno političko partnerstvo sa SAD koliko god je to moguće, aktivnije uključi u zapadnoevropsku privredu i evropsku politiku, naročito na Mediteranu. Interes je Zapadne Nemačke da shodno svojoj narasloj ekonomskoj snazi prevaziđe hipoteku ranije demohrišćanske politike i bez taktičkih gubitaka otvori kanale za normalne političke i ekonomske odnose sa zemljama istočne Evrope uz svoju istovremenu sve uticajniju ulogu u proširenom Zajedničkom tržištu. Prerastanje te zajednice u ekonomsku i političku uniju u skladu je s njenim interesima.

Zajednički subregionalni interesi zemalja Mediterana, Skandinavije, Balkana itd. dopunjuju opštu sliku. Oni su, opet, raznovrsni, zajednički samo u nekim aspektima, a podeljeni u nizu drugih, naročito kada se radi o područjima na kojima su prisutni uticaji i očekivanja suprotstavljenih blokova i supersila (na Balkanu čak tri). Bez obzira na znatne razlike u interesima većine nepomenutih zemalja, njima je zajednički interes mir i bezbednost na našem kontinentu. Taj interes kod svih njih, bez obzira na formalnu pripadnost ili nepripadanje blokovima, deluje u pravcu prihvatanja i podržavanja opšteevropske saradnje i napora za uspostavljanje demokratskog sistema kolektivne bezbednosti.

Glavna teškoća na tom putu je suprotnost interesa koju smo navikli da nazivamo suprotnošću „Istok — Zapad“. No, već nam je letimično i vrlo sumarno raščlanjivanje pojedinih interesa pokazalo da je latentna, a delom i manifestna slika mnogo manje kompaktna. Mogućnosti da se u

raznim fazama i raznim problemima koji sačinjavaju kompleks evropske bezbednosti sada i u budućnosti ostvare raznovrsna zajedništva interesa jesu, dakle, veoma velike. I to nas upućuje na zaključak da će napredovanje biti nužno postepeno, sa bržim i sporijim kretanjima, zastojima itd. Zato je važno da već prvi koraci budu dobro odmereni i učinjeni solidno.

INICIJATIVE

Nakon aktivnosti sovjetske spoljne politike 50-tih godina, u besplodnoj igri velikih sila oko centralnih evropskih problema, a u kojoj je ideja organizovanja evropske regionalne bezbednosti bila često isticana[8] i jednog perioda u kome se više naglašavalo insistiranje na zaključenju mirovnog ugovora sa obema nemačkim državama, u 60-tim godinama je ponovo pokrenuto pitanje bezbednosti, sada već u konkretnoj formi predloga za sazivanje jedne opšteevropske konferencije država o problemima bezbednosti i saradnje. Dok su raniji predlozi redovno i bez izuzetka nailazili na odbijanje zapadnih sila i na kontrapredloge, iznete s pretežnom namerom da služe pariranju i zadržavanju diplomatske inicijative[9], nova serija sovjetskih predloga naišla je, u znatno izmenjenim uslovima evropskih i svetskih međunarodnih odnosa, na drukčije reagovanje. Ti predlozi[10] manje su maksimalistički od ranijih, ne sadrže nikakvu gotovu šemu sistema bezbednosti, već ideje o mogućim putevima jačanja mira i bezbednosti. Odražavali su situaciju Evrope koja je

[8] Iz obilja iznetih predloga kao značajnije treba izdvojiti sledeće inicijative: predlog opšteevropskog sporazuma o kolektivnoj bezbednosti iznet na Berlinskoj konferenciji 1954. godine (sve evropske države ravnopravni učesnici, a SAD i Kina zastupljene preko posmatrača, pružanje pomoći žrtvama agresije, obaveza neulaženja u koalicije čiji su ciljevi suprotni ciljevima ugovora, formiranje političkih i vojnih konsultativnih organa ugovora); podnošenje nacrta ugovora o bezbednosti u Evropi na Ženevskoj konferenciji 1955. godine (obaveza neulaženja u koalicije ili saveze, obaveza nepovećavanja oružanih snaga, prestanak efektivnosti Varšavskog ugovora, Pariskih sporazuma i NATO posle određenog roka, mogućnost učlanjenja SAD); nota upućena svim evropskim vladama i vladi SAD od 15. jula 1958. godine s predlogom da se zaključi ugovor o prijateljstvu i saradnji (i u etapama postigne, pored izneto, smanjenje naoružanja i oružanih snaga, bezatomska zona u centralnoj Evropi, mere za sprečavanje iznenadnog napada, davanje garantija neutralnosti zemljama članicama ugovora koje zadržavaju neutralan status; ne pominje se izričito raspuštanje vojnih blokova ni neulaženje u koalicije). — Osnovni smisao prvog i drugog predloga bio je u nastojanju da se spreči pristupanje Zapadne Nemačke Atlantskom paktu, remilitarizacija i atomsko naoružavanje te zemlje. U međuvremenu je stvoren Varšavski ugovor kao „regionalna organizacija kolektivne bezbednosti u Evropi“.

[9] Takozvani Idnovi planovi (1954—1955), planovi Kenanovi (1956—1957), Gejtskelovi (1957), Olenhauerovi (1957) i drugi sa osnovnom intencijom da se smanje konvencionalne vojne snage u centralnoj Evropi.

[10] Januara 1965. godine Politički savetodavni komitet Varšavskog ugovora izneo je ideju o takvoj konferenciji, koja je ponovljena u martu 1966. godine („konferencija o evropskim pitanjima“) na XXIII kongresu KPSS. Formu šire obrazloženog predloga dobila je u deklaraciji pomenutog tela Varšavskog ugovora u julu iste godine u Bukureštu.

tada već bila van akutne opasnosti vojnog sukoba zahvaljujući želji supersila da se na kontinentu održi mir i povećanoj ulozi samih evropskih zemalja. Poslednje su tendenciju unapređenja svojih međusobnih odnosa dotle već snažno ispoljile.

To je došlo do izražaja i u donošenju posebne rezolucije (UN Res. 2129/XX) „o unapređenju dobrosusedskih odnosa među evropskim državama s različitim društvenim i političkim sistemom" na XX zasedanju Generalne skupštine OUN, u decembru 1965. godine, na inicijativu Rumunije i kosponsorstvo osam drugih evropskih zemalja. Rezolucijom se pozdravlja i ohrabruje narasli interes za razvijanje saradnje između tih zemalja na političkom, ekonomskom i drugim poljima, ističe se važnost takve miroljubive saradnje za jačanje mira i bezbednosti u Evropi i traži od vlada evropskih država da pojačaju napore radi stvaranja atmosfere poverenja, koja će doprineti uspešnom razmatranju problema što još ometaju popuštanje zategnutosti. Rezolucija je usvojena jednoglasno, što takođe odražava raspoloženje u prilog takvom pozitivnom razvoju. Vredi zabeležiti da su neke ideje rezolucije uključene i u prvu tačku bukureštanske deklaracije zemalja Varšavskog ugovora.

Ako je deklaracija iz Bukurešta posvetila glavnu pažnju operativnim aspektima razvoja u pravcu bezbednosti i uključivanju u predloge zahteva koji idu više u prilog jednoj grupi interesa[11], Rezolucija 2129 daje prednost ostvarivanju i unapređivanju svestrane saradnje kao procesu stvaranja povoljnijih objektivnih mogućnosti za jačanje bezbednosti. Zato je razumljivo što su ideje Rezolucije naišle na šire prihvatanje i podstakle nove inicijative evropskih zemalja na liniji već pokrenutih aktivnosti, dok je deklaracija dočekana sa znatnim ali opreznim interesovanjem, mada — prvi put u poređenju sa prethodnim sličnim predlozima zemalja istočne Evrope — nije ni odbačena.

Na inicijativu Savezne skupštine sastali su se u septembru 1966. godine u Beogradu[12] delegati parlamenata zemalja sponsora Rezolucije 2129 radi razmatranja jugoslovenskog predloga o sazivanju konferencije evropskih parlamenata, koji je na sastanku prihvaćen. Nadovezujući se na tu inicijativu, i vlade pomenutih zemalja razvile su korisne međusobne kontakte radi razmatranja mogućih pozitivnih koraka na planu opšte evropske saradnje.

---

[11] Ističući potrebu odricanja od pretnje silom i njene upotrebe i neophodnosti isključivo miroljubivog rešavanja sporova, deklaracija kao glavne pravce navodi: dobrosusedska saradnja svih evropskih zemalja, uključujući i dve nemačke države; u uslovima nemogućnosti „radikalnog puta" — istovremenog raspuštanja blokova — delimične mere za smanjenje zategnutosti kao likvidacija stranih baza, povlačenje stranih vojnih snaga, smanjenje trupa obeju nemačkih država, stvaranje bezatomskih zona i slično; isključenje nuklearnog naoružanja SR Nemačke; priznanje postojećih granica kao nepovredivih; priznanje dveju nemačkih država i obezbeđenje da eventualna buduća ujedinjena Nemačka bude zaista miroljubiva i demokratska; sazivanje jedne konferencije o pitanjima evropske bezbednosti i saradnje u svako doba koje bi odgovaralo članicama NATO i neutralnim evropskim državama, a sa dnevnim redom koji bi zajednički utvrdile sve države učesnice.

[12] Zajedničko saopštenje sa sastanka objavljeno je 11. septembra 1966. godine.

Već je tada bila vidljiva i zabrinutost centara blokova da inicijativa ne pređe u njima neželjenoj meri u ruke srednjih i manjih evropskih zemalja i da pozitivna kretanja u razvijanju kontakata i saradnje ne dobiju tempo koji bi narušio unutarblokovsku kompaktnost. Konzervativne snage su osetile da pozitivni procesi mogu ugroziti njihove društvene pozicije. To je uslovilo da se jače ispolje tendencije kočenja tih procesa, tendencije koje se i danas ogledaju u postupcima čija je svrha da se sporazumevanje kontroliše i kanališe, a najbitniji dogovori — ukoliko za njih postoji obostrana spremnost — obave u užem krugu.

Oštru i duboku cezuru u opisanom toku inicijativa predstavljali su poznati događaji u ČSSR. Izazvali su privremen prekid aktivnosti, posle kojeg su se sve osnovne snage međuevropskih odnosa ponovo vratile na scenu, obogaćene jednim novim iskustvom, jer se interes daljeg popuštanja i razvijanja kontakata između najuticajnijih zemalja, a i kod drugih, pokazao kao dovoljno jak.

Naredna, 1969. godina bila je obeležena velikim brojem inicijativa sa svih strana. U martu je vrhovni politički organ Varšavskog ugovora uputio apel svim evropskim zemljama, usvojen u Budimpešti, usredsređen na sazivanje opšteevropske konferencije o bezbednosti i saradnji. U njemu su precizirani preduslovi za ostvarenje evropske bezbednosti, koji se u celosti odnose na nemačko pitanje, i izneti predlozi da se održi što skoriji sastanak predstavnika svih zainteresovanih evropskih država radi dogovora o sazivanju konferencije i utvrđivanja dnevnog reda (koji nije bliže naznačen). Dva meseca kasnije finska vlada je uputila evropskim vladama, Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi memorandum kojim ukazuje na celishodnost održavanja takve konferencije, napominjući da su potrebne prethodne detaljne pripreme putem, najpre, konsultacija između zainteresovanih zemalja i, zatim, održavanja jednog pripremnog sastanka. Ne navodeći određenije predstave o dnevnom redu, Finska je izrazila spremnost da bude domaćin konferencije i pripremnog sastanka. Rumunija je uputila apel za uzdržavanje od demonstracija sile i drugih akata koji bi pogoršavali situaciju u Evropi. Reagovanja zapadnoevropskih vlada bila su uzdržana, ali nisu odbijala sazivanje konferencije u principu. Povoljno su reagovale Italija (koja je naglasila potrebu učešća nesvrstanih zemalja Evrope), Švedska (založila se za učešće SAD i Kanade) i novoizabrana zapadnonemačka vlada Vilija Branta (koji je izjavio da se prema ideji konferencije odnosi pozitivno ako bude brižljivo pripremljena i ako bude „postignuto poboljšanje u odnosima između dva dela Nemačke").

Jugoslovenska vlada je u julu pozdravila inicijativu Finske i većinu do tada ispoljenih inicijativa, a Savezna skupština je u posebnim zaključcima naložila saveznim organima „da se i dalje zalažu za sprovođenje u život svih predloga i inicijativa koje teže unapređenju opšte saradnje, bezbednosti i mira na našem kontinentu". Tom prilikom je u parlamentu naglašeno neotuđivo pravo svih zemalja na puni suverenitet, nezavisnost i slobodan izbor unutrašnjeg razvitka. Ukazano je da svaki pokušaj ograničavanja tih suverenih prava pod bilo kakvim opravdanjem

potkopava same osnove na kojima se jedino mogu graditi stabilni međunarodni odnosi, bez obzira na to da li se radi o socijalističkim ili drugim zemljama. Time je jasno naglašeno uverenje naše zemlje da sistemi bezbednosti koji bi se zasnivali na sporazumu blokova o uzajamnom garantovanju „političkog statusa quo" ne mogu uživati našu podršku.

Pred kraj iste godine državni sekretar Mirko Tepavac je (u ekspozeu u Saveznoj skupštini 26. novembra) naš stav precizirao isticanjem najtešnje povezanosti pitanja bezbednosti s potrebom sveopšte saradnje i postepenog prevazilaženja blokovske podeljenosti.

ZASTOJ

Paralelno sa rezervisanim reagovanjem zapadnih sila na poslednji niz opisanih sovjetskih inicijativa otpočela je u tesnoj vezi s glavnim evropskim problemima cela serija važnih pregovora između „Istoka" i „Zapada". U novembru su pokrenuti vrlo diskretni i poslovni dugotrajni pregovori između SSSR i SAD o ograničenju strateškog naoružanja, pa treba pretpostaviti da je jedan od njihovih predmeta i problem delova vojnog potencijala obeju supersila u Evropi. Povedeni su pregovori između Zapadne Nemačke i Sovjetskog Saveza, a zatim i između Zapadne Nemačke i Poljske, o odustajanju od primene sile i o priznavanju nemačko-poljskih granica. Obnovljeni su kontakti oko regulisanja nekih međusobnih problema između SR Nemačke i Nemačke DR, da bi se naredne 1970. godine poveli četvorni pregovori o Berlinu.

U decembru je i Savet Atlantskog pakta zauzeo stav prema evropskoj bezbednosti i saradnji, koji se sastojao u oceni, na osnovu ostvarenih kontakata sa zemljama istočne Evrope, da je najpodesniji put razmatranje sledećih pitanja: obostranog i uravnoteženog smanjenja oružanih snaga uz adekvatnu kontrolu, „eliminisanja teškoća oko Berlina" i razvijanja ekonomske, tehničke i kulturne razmene. Ideja konferencije je primljena k znanju, pa je tim povodom napomenuto da bi za nju bilo potrebno izvršiti temeljite pripreme. Vidimo, dakle, da se sporazumevanje o uspostavljanju evropske bezbednosti stavilo prvenstveno u okvir kontakata između zemalja obaju blokova (ostale zemlje se ne pominju) i da se za konferenciju ne postavljaju izričiti prethodni uslovi.

Godinu dana kasnije, u decembru 1970. godine, stav se znatno pooštrio, pa se ne samo održavanje konferencije, već i predloženih veoma neobaveznih konsultativnih sastanaka predstavnika evropskih zemalja na visokom činovničkom nivou (za šta je inicijativu opet iznela Finska) uslovljava prethodnim sporazumom u sadašnjim pregovorima o Berlinu i „napretkom u ostalim pregovorima koji se vode".

Ako pokušamo da odgonetnemo uzroke ovakvog odbojnog stava, za koji su se — prema informacijama štampe — zalagali naročito predstavnici SAD i koji su u tome naišli na neočekivano slab otpor nekih zemalja zapadne Evrope koje su godinu dana ranije pokazivale znatno veću

naklonost prema ideji konferencije, možemo izneti nekoliko verovatnih tumačenja.

U 1969. i 1970. godini većina manjih i srednjih evropskih zemalja, i to onih koje pripadaju jednom ili drugom bloku ili su, pak, nesvrstane ili neutralne, takođe je razvila veoma živu aktivnost u uzajamnom konsultovanju i vođenju ozbiljnih i sadržajnih razgovora s ostalim zemljama Evrope i sa SAD o pitanjima koja se tiču evropske saradnje i bezbednosti. Skoro bi se moglo reći da je svako sa svakim po nekoliko puta obavio takve konsultacije, u kojima su te zemlje iznele i razradile obilje ideja i predloga za konkretno unapređenje pozitivnog procesa zbližavanja i saradnje[13], a i za „stručno“ rešavanje komplikovanih problema u vezi s bezbednošću (regionalne mere u pravcu razoružanja, na primer). Nošene najopštijim zajedničkim interesom većine zemalja kontinenta, one su, gde više — gde manje, afirmisale vrednosti jedne koncepcije koegzistencije koja se kosi s nekim bitnim interesima blokovskih struktura. Stoga je razumljivo što je takav razvoj mogao izazvati odbojnost prema procedurama pripremanja predložene konferencije u kojima bi demokratski izraženi interesi tih evropskih snaga mogli doći do većeg izražaja i uticati na sadržinu priprema.

Ima razloga za pretpostavku da u toku vođenja važnih pregovora o strateškom naoružanju i o Berlinu (što je, opet, povezano s priznanjem NDR i s ratifikacijom sporazuma SRN—SSSR, odnosno SRN—NR Poljska) dve supersile ili jedna od njih — u očekivanju da će se u njima za duži rok fiksirati pravac i sadržaj budućih kretanja u Evropi — nisu sklone širokom učešću zemalja koje sačinjavaju evropsku međunarodnu zajednicu. Takve konsideracije, poznate i iz ranijih faza ratne i posleratne politike saveznika, izgledaju moguće naročito kada se odnose na pregovore o globalnim odnosima i relativnim pozicijama velikih sila.

Ranije smo već spomenuli dalju moguću pretpostavku: nastojanje da se s multilateralnim razgovorima pričeka radi „potrebnog doterivanja“ sopstvenog ugovornog sistema država pred ulaženje u odsudnije pripreme. Taj se argument može proširiti i na „dovršavanje“ određenih faza ekonomske konsolidacije. U ovom poslednjem zastoju razlozi ove vrste verovatno nisu presudni.

Takođe se može razmotriti i teza da na inicijativu jedne velike sile, koja je zbog aktuelnih unutrašnjih (privrednih) i spoljnih (u trokutu supersila) potreba naročito zainteresovana za uspeh svoje inicijative, druga velika sila odgovara opstrukcijom jer na taj način želi prikupiti poene političke prednosti bez naročito velikog sopstvenog uloga.

Moguća su razna objašnjenja, a najverovatniji je sticaj nekoliko njih. Kakvo god bilo relativno učešće gore navedenih hipoteza u stvar-

---

[13] Naša zemlja aktivno je prisutna u tome. Razradila je i stavila na uvid drugim evropskim vladama „radne papire“ s našim sugestijama za poboljšavanje pojedinih aspekata evropske saradnje i za početne pristupe rešavanju problema bezbednosti.

Najpregledniji publikovani koncept jedne zaokružene „jugoslovenske vizije“ sadržan je u studiji B. Badurine *Skica jednog modela evropske bezbednosti* („Međunarodna politika“, god. XX, br. 472. i 473).

nom kauzalitetu ponašanja velikih sila, posledice sadašnjeg zastoja u aktivnosti oko konferencije o bezbednosti i saradnji najmanje su povoljne za one zemlje srednjeg i manjeg reda veličine i uticaja koje se s njim mire.

PERSPEKTIVE

Pripreme za konferenciju o saradnji i bezbednosti dospele su u paradoksalnu situaciju da budu naglo prekinute u vreme kada su se već nazirale konture jednog ohrabrujućeg, mada ne idiličnog razvoja ka postepenom postizanju široke saglasnosti o konferenciji koja ne bi bila „ni početak ni završetak evropske saradnje i dogovaranja, nego etapa kontinuiranog jedinstvenog procesa, koji treba da dobije što puniji sadržaj i što širi prostor“[14]. Izgledalo je mnogima da će brojne bilateralne konslutacije preći u fazu neobaveznih multilateralnih sastanaka, čiji bi nivo i stepen oficijelnosti postepeno rasli u zavisnosti od postignute saglasnosti i prerasli, možda još ove godine, u prvi pripremni sastanak radi utvrđivanja stepena saglasnosti vlada evropskih zemalja o mogućim temama kojima bi se bavila konferencija — najverovatnije jedan u nizu uzastopnih skupova te vrste. Oni bi se mogli uklopiti u niz paralelnih, podjednako važnih i sadržajnih tokova unapređivanja opšteevropske saradnje u raznim oblastima međuevropskih odnosa. Sadašnji zastoj je pokazao da su snage blokovske politike — i blokovskog sporazumevanja — još toliko snažne da takve akcije mogu zaustaviti.

Ako se sada postavljenim preduslovima za nastavak širih sondaža u vezi s konferencijom ne budu dodavali novi (što nije isključeno) i ako manifestovani interes drugog tabora za sazivanje konferencije ostane isti (što ne mora biti pouzdano), pripremni sastanak evropskih zemalja za sazivanje konferencije ne treba očekivati u bliskoj budućnosti, svakako ne u ovoj godini. U slučaju promena u držanju velikih sila, akcija bi se mogla još više odgoditi. No, ni u kom slučaju ona ne sme izmaći punoj pažnji i maksimalnom učešću svih miroljubivih snaga.

Najlakše je osujetiti konferencije. No, uticaj snaga koje se protive razvijanju demokratskih i ravnopravnih odnosa i saradnje među zemljama s različitim društveno-političkim sistemima na našem kontinentu nije toliki da bi mogao promeniti autentične potrebe i interese najvećeg broja evropskih zemalja da između sebe razvijaju normalne odnose, produbljuju uzajamno poverenje i obostrano korisnu ravnopravnu saradnju. Snage blokovske podele ne mogu zaustaviti pozitivnu evoluciju te saradnje, koja je u stvarnosti današnjih međunarodnih odnosa već uhvatila dovoljno korena da se može dalje reprodukovati u proširenim razmerama. To i jeste najbolji način i najsigurniji put ka ostvarenju solidne osnovice evropske bezbednosti. Realna perspektiva evropskog kretanja napred zahteva, dakle, dalje podsticanje sveevropske i subregionalne evropske saradnje mimo blokovskih granica, i to u svim njenim mogućim aspektima, uključujući i poželjne dogovore na užem vojnom sektoru koji bi bili pogodni da ojačaju osećanje bezbednosti na kontinentu.

---

[14] Mirko Tepavac, 26. novembra 1969.

Prikazi

Zoran Vidaković: Korak nazad, dva koraka napred

(»Komunist«, Beograd, 1971, strana 410)

Za dve decenije samoupravljanja jugoslovensko društvo nije uspelo da sasvim oslobodi čoveka od moći i vlasti osamostaljenih političkih sila. Radnici-samoupravljači nisu dovoljno uključeni u politički život, što, prvo, uslovljava podvojenost sfere samoupravljanja i političkih struktura i, drugo, utiče na jačanje tehnokratsko-birokratske moći. Radničko samoupravljanje se ostvaruje u složenim i protivrečnim uslovima, „imajući iza sebe za ovu istorijsku situaciju relativno slabu konstituciju ukupnog radničkog pokreta, a sebi nasuprot društvene procese koji snažno vuku u stranu i socijalne snage koje u tim procesima nalaze uporišta društvene moći, interesa i ideologija u raskoraku sa samoupravnim pokretom radničke klase".

U studiju *Korak nazad, dva koraka napred* Zoran Vidaković se ne bavi pitanjima materijalnih pretpostavki (samoupravnog) socijalizma niti problemima društvenih institucija. On traga za determinantama koje uslovljavaju ostvarivanje autentičnih interesa samoupravljača. Njega, kako sam naglašava, zanima položaj „proizvođača u ukupnim odnosima proizvodnje i njihova moć da taj položaj menjaju vlastitom delatnošću i na taj način ostvaruju svoje bitne interese".

Vredan pažnje je autorov pristup problemima „dijalektike socijalizma i strategije revolucionarnog pokreta". Karakteristika tog pristupa je otvoreno postavljanje pitanja:

Prvo: na koji način se u konkretnom istorijskom zbivanju formirala strategija jugoslovenskog revolucionarnog pokreta i u čemu leži bitan smisao radničkog samoupravljanja u sklopu te strategije?

Drugo: da li je ova strategija pokreta — dela koja su nameravana i ona koja su učinjena — doprinela otkrivanju i praktično-istorijskom iniciranju *dijalektike revolucionarnog* menjanja društva koja bi se bitno razlikovala od zakonitosti opstanka i razvitka klasnih društava? U čemu može da bude posebno preimućstvo tog otkrića u poređenju sa iskustvom socijalističkih revolucija u drugim društvima? U kakvom odnosu — unutar dijalektike socijalizma — stoji *radničko samoupravljanje kao revolucionarna praksa radničke klase* prema nepresahlim izvorima i tokovima, vezama i tvorevinama klasnog društva (najamnom radu i kapitalu, političkoj vladavini i duhovnoj hegemoniji nad proizvođačem itd.)?

Treće: šta je ovaj istorijski vid revolucionarne prakse promenio u celini društvenih determinizama? U čemu se on ovlaplotio kao „objektivirani" uslov i činilac društvenog razvoja? Koje je društvene snage formirao i kuda je uputio njihove interese i njihov svesni pokret? Kako se svest, organizacija, praktični program i akcija radničkog pokreta odnose prema dijalektici revolucionarne prakse, uvreženoj u celini društvenog zbivanja?

Četvrto: u čemu se pokazala konkretna istorijska granica domašaja radničkog samoupravljanja kao revolucionarne prakse u dosadašnjem razvoju? Koji su društveni procesi ostali pretežno izvan domašaja revolu-

cionarne prakse i kako su u njima nikle i svrstavale se socijalne snage oprečne revolucionarnoj sadržini samoupravljanja? Kako su u tom sukobu izražene unutrašnje protivrečnosti samoupravljanja i radničke klase kao istorijskog subjekta samoupravljanja? Kako su sve te protivrečnosti delovale na celinu radničkog pokreta?

Peto: u čemu je stvarna novost današnje istorijske situacije jugoslovenskog društva; koje su to nove pokretačke snage na delu, nove nužnosti i nove mogućnosti revolucionarnog delovanja? Da li je dosadašnjim delima i novim činiocima budući razvoj opredeljen za jedan pravac kretanja ili su mu, možda, otvoreni različiti pravci? Da li istorijski formirana strategija jugoslovenskog radničkog pokreta i ubuduće ostaje delotvorna i verna dijalektici socijalizma i šta u tom slučaju razviti i promeniti u njenoj kompletnoj sadržini?

Šesto: koje se protivrečnosti, zasede i zamke u budućem toku društvene revolucije mogu predvideti? Šta iskustva samoupravljanja, naročito njegove druge decenije, govore o mogućnosti revolucionarnog rešavanja protivrečnosti i izbegavanja zamki? Da li je dosadašnja praksa samoupravljanja već izazvala takvo „lukavstvo revolucionarnog uma“ da je sposobno da nadigra predvidljive i nepredvidljive protivrečnosti socijalizma?

Postavljanje ovih pitanja u drugoj deceniji života samoupravljanja bi, i bez odgovora, predstavljalo korak napred u kritičkoj misli Jugoslavije. No, autor knjige *Korak nazad, dva koraka napred* nije se zadržao samo na postavljanju pitanja. Odgovore na postavljena pitanja izvodi iz istorijskog revolucionarnog toka prakse jugoslovenskog društva, što ga je sprečilo da daje dogmatski šablon kako dalje uputiti ukupnu (revolucionarnu) organizaciju našeg društva na samoupravnim osnovama.

Teorijske apstrakcije ove studije polaze od osnovne kategorije istorijskog procesa, to jest od same revolucije. Revolucija — osnovna objektivna kategorija u preobražaju samoupravnog socijalističkog društva — označava (u ovom delu) ukupnost društveno-ekonomskih promena. To je istorijski proces koji traje; revolucija ovde označava dijalektiku socijalizma („društvenih determinizama iz socijalističkog preobražaja i strategiju revolucionih snaga“). Nije dovoljno tumačiti jedno društvo. Insistirajući na saznavanju i uvažavanju istorijskih korena revolucionarno-samoupravnih promena, želi se prevazići objašnjavanje kao jedini krajnji cilj. Naučno-teorijsko mišljenje mora, prvo, da bude u stanju da učestvuje (aktivno) u menjanju ukupne društveno-ekonomske organizacije na samoupravnim osnovama, i, drugo, da smanjuje opasnost da se politički životni ciljevi podruštvljavanja politike pretvore u bitku za prava — „demokratski“ formalizam. Istorijske pretpostavke biće isključene iz (teorijskog) usmeravanja revolucionarnog procesa ukoliko se zadrže na „iluzorno opštim istinama“, a zanemare konkretne društvene situacije. Težnja da u prvom redu analitički interesi jugoslovenskog društva odrede prirodu njegovog društveno-političkog sistema uticala je na integritet revolucije i radikalno menjanje osnovnih determinanti — revolucionarne prakse — radničkog samoupravljanja. Samoupravna transformacija jugoslovenskog društva — radničko samoupravljanje — mogla je napredovati onoliko koliko su savladavane one determinante koje idu u prilog etatističkim odnosima u ekonomskoj i političkoj sferi života.

Kada govorimo o socijalističkom društvu, proces revolucionarnog integriteta samoupravnog preobražaja je usporen i zbog okolnosti da su socijalističke revolucije započele u manje razvijenim društvima. Sledeći tu istorijsku okolnost i današnju praksu, sasvim je na mestu i pitanje: ako neka društva i započnu „sa socijalističkim programom i prvim socijalistički usmerenim revolucionarnim merama, da li i dalje mogu zadržati socijalistički karakter?“. Problem je star koliko i ideja o socijalističkoj revoluciji i njenom osnovnom pokretačkom jezgru — revolucionarno konstituisanoj radničkoj klasi — navodi dr Vidaković. Od Lenjina naovamo najpotpuniji odgovor — „mada ne i potpun“ — dala je jugoslovenska praksa. Da za trenutak zanemarimo sve pro-

tivrečne težnje unutrašnje prirode i razne vidove oportunizma koji ne idu na ruku integritetu revolucije. Možemo konstatovati: „jugoslovenska revolucija je potvrdila mogućnost da se izbegnu i nadmaše degeneracija i stagnacija revolucionarnog toka" i da se odbaci oportunističko opovrgavanje uloge revolucionarne klase. Vraćanje istoriji naše revolucije značajno je za bolje razumevanje svih komponenti revolucionisanja društva danas. Vitalni interes jugoslovenske socijalističke zajednice i danas i ubuduće jeste da računa na aktivan odnos široke socijalne baze i da angažuje sve snage revolucije. Tek tako možemo pretpostaviti da mogu biti sasvim nadvladane društvene protivrečnosti koje prate ostvarivanje revolucionarne vlasti.

Ukidanjem svojinskog monopola posle oružane revolucije, a time, donekle, i klasne podele, nisu stvoreni uslovi za dalji nesmetan revolucionarni tok — samoupravljanje. Uspostavljanje „državnog socijalizma" u vreme „ranog socijalizma" značilo je konkretizaciju politike i ekonomske moći: prvo, da bi se što brže ublažile socijalne razlike i, drugo, da bi se za kratko vreme stvorili materijalni i socijalni temelji (za narednu fazu). Napregnuta (državno-svojinska) akumulacija usvojila je život jednog posebnog sloja iznad društva „upravljača koji u hijerarhijskom pokretu etatističke organizacije upravlja radom, raspodeljuje uslove proizvodnje i proizvodne vrednosti i vrši vlast nad radnicima". Radnici-samoupravljači — „jezgro revolucionarne promene društva" — moraju proces rada i sudbinu društvene reprodukcije da osvajaju i oslobode od posebnih interesa („društvenih") sloja upravljača koji se kod nas ispoljavao u birokratsko-tehnokratskim kombinacijama. Ukoliko ne dođe do suzbijanja moći upravljačkog sloja, doći će do „obnavljanja osnova klasne podele društva". Delovanje radnika-samoupravljača u Jugoslaviji je suzilo osnovu klasne podele, dakle „tendencijski oblici monopola ekonomske i političke moći ostaju nepostojani, nesigurni, u osnovi pravnoj i politički nezaštićenoj". Nasuprot tendencijama odvajanja pojedinih grupa od društva, nigde, „ni u ekstremnim oblicima, nije dovela do formiranja klase suprotne radničkoj". Ostvarivanje radničkog samoupravljanja je, možemo reći, jedina garantija da se sasvim suzbiju tendencije klasne podele. Dakle, tek vlast radnika-samoupravljača može da obezbedi ostvarivanje interesa „svih učesnika u društvenom procesu rada".

Pošto je dosta iscrpno analizirao kretanje socijalističkog društva (socijalističkih društava) posle oružane revolucije, dr Vidaković prelazi na razmatranje pitanja koje je nazvao: „drugi izazov revolucionarnoj strategiji". Po autoru, „izazov" je u strukturi i kretanju rada, razvitku radničke klase (osvajanje procesa rada i društvene reprodukcije). Važno mesto („izazov") u ovoj fazi revolucionisanja društva — samoupravnog razvitka — zauzima i pitanje društvenog položaja i mesta umnog rada (umnih radnika) u materijalnoj proizvodnji i reprodukciji društva, kao i mesto „učesnika duhovne proizvodnje" u uspostavljanju jedinstva umnog rada proizvodnih snaga. Suština problema ne bi bila potpuna ako bismo iz mozaika faktora koji predstavljaju „drugi izazov revolucionarnoj strategiji" izostavili deo analize o seljaštvu. Vizija društva o kojoj Vidaković govori nije i ne može biti unapred proračunata i data u vidu „tehnološkog projekta revolucije". Temelji te vizije i osnovna komponenta revolucionarne strategije jesu konstituisanje radničke klase kao radničko samoupravljanje i njen nepromenljiv stav prema društvenim tendencijama koje naginju konstituisanju klasne strukture. S druge strane, samoupravnim tokovima i procesima radnička klasa uključuje sve pokretačke sile u svoju akciju i tako neutrališe one determinante koje sprečavaju i usporavaju revolucionarne promene društva. Ovo je neobično važno obeležje prirode i ponašanja radničke klase jer u genezi revolucionarnih tokova — put ka totalnoj društvenoj revoluciji oslobađa i umnožava pokretačke sile razvitka društva. Neke od njih su bliske revolucionarnoj praksi. Međutim, ima i onih nad kojima je nužno postići kontrolu da se ne bi pretvorile u osamostaljenu

društvenu moć. Na primer, tehnokratska ideologija teži da zauzme mesto koje (potiskivane) napuštaju osamostaljene političke strukture u prilog radnika-samoupravljača. Slično je ponašanje i logika „ideologije ekonomskog samotoka". Ona apsolutizuje svoje dejstvo, „osporava subjekte revolucije reducirajući njihovu ulogu na ponašanje mehanički pokretano i oblikovano od strane ekonomskih determinizama". Duboke i protivrečne posledice nastaju naročito onda kada osamostaljena politička sila teži (a nije reč samo o težnji) da uspostavi monopol — vlast u svim sferama društvenog života. Osamostaljena politička vlast posebno težnjom da uspostavi svoju moć i kontrolu nad ekonomskim životom i da odredi pravac dejstva nauke i tehnologije, s jedne strane, osporava druge ideologije i njihovu težnju, a, s druge strane, sama postaje nemoćna da rešava protivrečnosti društvenog preobražaja. Bilo bi ovo sve jednostavno kad ne bismo dodali da u procesu revolucionarne prakse nastaju i razlažu se ideološke strukture, koje se često suočavaju među sobom, a uglavnom se suprotstavljaju ukupnosti činilaca i uslova koji čine osnovu radikalnih (revolucionarnih) promena u društvu. Ne može se poreći mogućnost i vrednost priključivanja ovih interesa radničkoj klasi. Otuda u ideologiji radničke klase i nema isključivosti osporavanja društvene uloge *„nosilaca parcijalizovanih ideoloških sklopova kako te ideologije osporavaju revolucionarnu klasu* i kako se uzajamno osporavaju".

U delu studije koji nosi naslov „Razvojne mene radničkog samoupravljanja" centralno mesto zauzima rasprava o radničkom savetu — političkom organu radničke klase i njegovim mogućnostima da utiče i učestvuje u menjanju proizvodnih odnosa.

Radnički savet nastaje u toku revolucije, u posebnoj sferi društveno-političkih težnji i odnosa da bi vremenom više uticao na proizvodne odnose. Međutim, on „još ne predstavlja određujući proizvodni odnos, već *samo određujući društveno-politički faktor menjanja proizvodnih odnosa*". Uloga radničkih saveta, kao organa politički ujedinjenih radnika, u toku protekle dve decenije bila je dovedena u tesnu vezu s drugim dimenzijama jugoslovenske revolucionarne prakse (tehno-ekonomski faktori). Naročito je postojala tesna veza između komunističkog delovanja i sadržine rada radničkog saveta, njegovog „približavanja" radničkoj klasi ili degeneraciji njegove osnovne ideje postojanja, podređivanje „upravi" i „stručnim" zahtevima.

Posebno poglavlje knjige Vidaković posvećuje detaljnoj kritici komunističke avangarde. Ona može biti idejna inspiracija revolucionarne akcije samo „ako sačuva postojani integritet sopstvene revolucionarne organizacije". No, autor ističe da nema gotovih opštih formula da bi se održala vitalnost komunističkog pokreta. Sopstveno revolucionisanje znači *„uporedno ispred revolucionisanja društva"*.

Studija *Korak nazad, dva koraka napred* traga za strategijom današnje jugoslovenske revolucije. Sam autor u ovom složenom i kontroverznom razdoblju predviđa i traži izlaze za uspešno ostvarivanje našeg društva — samoupravnog socijalizma. Mnoga pitanja su otvorena, ali ne, kako sam autor kaže, „u smislu vapijućih ideoloških dilema i istorijske nedoumice praktičnog pokreta, već u smislu sazrevanja i osmišljavanja više razvojne faze dosad utemeljene dijalektike socijalizma i strategije radničkog pokreta".

VINKA TOMIĆ

---

tivrečne težnje unutrašnje prirode i razne vidove oportunizma koji ne idu na ruku integritetu revolucije. Možemo konstatovati: „jugoslovenska revolucija je potvrdila mogućnost da se izbegnu i nadmaše degeneracija i stagnacija revolucionarnog toka“ i da se odbaci oportunističko opovrgavanje uloge revolucionarne klase. Vraćanje istoriji naše revolucije značajno je za bolje razumevanje svih komponenti revolucionisanja društva danas. Vitalni interes jugoslovenske socijalističke zajednice i danas i ubuduće jeste da računa na aktivan odnos široke socijalne baze i da angažuje sve snage revolucije. Tek tako možemo pretpostaviti da mogu biti sasvim nadvladane društvene protivrečnosti koje prate ostvarivanje revolucionarne vlasti.

Ukidanjem svojinskog monopola posle oružane revolucije, a time, donekle, i klasne podele, nisu stvoreni uslovi za dalji nesmetan revolucionarni tok — samoupravljanje. Uspostavljanje „državnog socijalizma“ u vreme „ranog socijalizma“ značilo je konkretizaciju politike i ekonomske moći: prvo, da bi se što brže ublažile socijalne razlike i, drugo, da bi se za kratko vreme stvorili materijalni i socijalni temelji (za narednu fazu). Napregnuta (državno-svojinska) akumulacija usvojila je život jednog posebnog sloja iznad društva „upravljača koji u hijerarhijskom pokretu etatističke organizacije upravlja radom, raspodeljuje uslove proizvodnje i proizvodne vrednosti i vrši vlast nad radnicima“. Radnici-samoupravljači — „jezgro revolucionarne promene društva“ — moraju proces rada i sudbinu društvene reprodukcije da osvajaju i oslobode od posebnih interesa („društvenih“) sloja upravljača koji se kod nas ispoljavao u birokratsko-tehnokratskim kombinacijama. Ukoliko ne dođe do suzbijanja moći upravljačkog sloja, doći će do „obnavljanja osnova klasne podele društva“. Delovanje radnika-samoupravljača u Jugoslaviji je suzilo osnovu klasne podele, dakle „tendencijski oblici monopola ekonomske i političke moći ostaju nepostojani, nesigurni, u osnovi pravnoj i politički nezaštićenoj“. Nasuprot tendencijama odvajanja pojedinih grupa od društva, nigde, „ni u ekstremnim oblicima, nije dovela do formiranja klase suprotne radničkoj“. Ostvarivanje radničkog samoupravljanja je, možemo reći, jedina garantija da se sasvim suzbiju tendencije klasne podele. Dakle, tek vlast radnika-samoupravljača može da obezbedi ostvarivanje interesa „svih učesnika u društvenom procesu rada“.

Pošto je dosta iscrpno analizirao kretanje socijalističkog društva (socijalističkih društava) posle oružane revolucije, dr Vidaković prelazi na razmatranje pitanja koje je nazvao: „drugi izazov revolucionarnoj strategiji“. Po autoru, „izazov“ je u strukturi i kretanju rada, razvitku radničke klase (osvajanje procesa rada i društvene reprodukcije). Važno mesto („izazov“) u ovoj fazi revolucionisanja društva — samoupravnog razvitka — zauzima i pitanje društvenog položaja i mesta umnog rada (umnih radnika) u materijalnoj proizvodnji i reprodukciji društva, kao i mesto „učesnika duhovne proizvodnje“ u uspostavljanju jedinstva umnog rada proizvodnih snaga. Suština problema ne bi bila potpuna ako bismo iz mozaika faktora koji predstavljaju „drugi izazov revolucionarnoj strategiji“ izostavili deo analize o seljaštvu. Vizija društva o kojoj Vidaković govori nije i ne može biti unapred proračunata i data u vidu „tehnološkog projekta revolucije“. Temelji te vizije i osnovna komponenta revolucionarne strategije jesu konstituisanje radničke klase kao radničko samoupravljanje i njen nepromenljiv stav prema društvenim tendencijama koje naginju konstituisanju klasne strukture. S druge strane, samoupravnim tokovima i procesima radnička klasa uključuje sve pokretačke sile u svoju akciju i tako neutrališe one determinante koje sprečavaju i usporavaju revolucionarne promene društva. Ovo je neobično važno obeležje prirode i ponašanja radničke klase jer u genezi revolucionarnih tokova — put ka totalnoj društvenoj revoluciji oslobađa i umnožava pokretačke sile razvitka društva. Neke od njih su bliske revolucionarnoj praksi. Međutim, ima i onih nad kojima je nužno postići kontrolu da se ne bi pretvorile u osamostaljenu

društvenu moć. Na primer, tehnokratska ideologija teži da zauzme mesto koje (potiskivane) napuštaju osamostaljene političke strukture u prilog radnika-samoupravljača. Slično je ponašanje i logika „ideologije ekonomskog samotoka". Ona apsolutizuje svoje dejstvo, „osporava subjekte revolucije reducirajući njihovu ulogu na ponašanje mehanički pokretano i oblikovano od strane ekonomskih determinizama". Duboke i protivrečne posledice nastaju naročito onda kada osamostaljena politička sila teži (a nije reč samo o težnji) da uspostavi monopol — vlast u svim sferama društvenog života. Osamostaljena politička vlast posebno težnjom da uspostavi svoju moć i kontrolu nad ekonomskim životom i da odredi pravac dejstva nauke i tehnologije, s jedne strane, osporava druge ideologije i njihovu težnju, a, s druge strane, sama postaje nemoćna da rešava protivrečnosti društvenog preobražaja. Bilo bi ovo sve jednostavno kad ne bismo dodali da u procesu revolucionarne prakse nastaju i razlažu se ideološke strukture, koje se često sučeljavaju među sobom, a uglavnom se suprotstavljaju ukupnosti činilaca i uslova koji čine osnovu radikalnih (revolucionarnih) promena u društvu. Ne može se poreći mogućnost i vrednost priključivanja ovih interesa radničkoj klasi. Otuda u ideologiji radničke klase i nema isključivosti osporavanja društvene uloge *„nosilaca parcijalizovanih ideoloških sklopova kako te ideologije osporavaju revolucionarnu klasu* i kako se uzajamno osporavaju".

U delu studije koji nosi naslov „Razvojne mene radničkog samoupravljanja" centralno mesto zauzima rasprava o radničkom savetu — političkom organu radničke klase i njegovim mogućnostima da utiče i učestvuje u menjanju proizvodnih odnosa.

Radnički savet nastaje u toku revolucije, u posebnoj sferi društveno-političkih težnji i odnosa da bi vremenom više uticao na proizvodne odnose. Međutim, on „još ne predstavlja određujući proizvodni odnos, već *samo određujući društveno-politički faktor menjanja proizvodnih odnosa*". Uloga radničkih saveta, kao organa politički ujedinjenih radnika, u toku protekle dve decenije bila je dovedena u tesnu vezu s drugim dimenzijama jugoslovenske revolucionarne prakse (tehno-ekonomski faktori). Naročito je postojala tesna veza između komunističkog delovanja i sadržine rada radničkog saveta, njegovog „približavanja" radničkoj klasi ili degeneraciji njegove osnovne ideje postojanja, podređivanje „upravi" i „stručnim" zahtevima.

Posebno poglavlje knjige Vidaković posvećuje detaljnoj kritici komunističke avangarde. Ona može biti idejna inspiracija revolucionarne akcije samo „ako sačuva postojani integritet sopstvene revolucionarne organizacije". No, autor ističe da nema gotovih opštih formula da bi se održala vitalnost komunističkog pokreta. Sopstveno revolucionisanje znači *„uporedno ispred revolucionisanja društva"*.

Studija *Korak nazad, dva koraka napred* traga za strategijom današnje jugoslovenske revolucije. Sam autor u ovom složenom i kontroverznom razdoblju predviđa i traži izlaze za uspešno ostvarivanje našeg društva — samoupravnog socijalizma. Mnoga pitanja su otvorena, ali ne, kako sam autor kaže, „u smislu vapijućih ideoloških dilema i istorijske nedoumice praktičnog pokreta, već u smislu sazrevanja i osmišljavanja više razvojne faze dosad utemeljene dijalektike socijalizma i strategije radničkog pokreta".

VINKA TOMIĆ

Serž Dubrovski: Zašto nova kritika?

(Srpska književna zadruga, Beograd, 1971, strana 306)

Delo Serža Dubrovskog *Zašto nova kritika?*, nastalo u okviru sukoba između predstavnika francuske nove kritike i zastupnika univerzitetskih tradicionalnih metoda tumačenja književnog dela, pojavilo se ovih dana u izvanrednom prevodu Branka Jelića i sa studioznim predgovorom dr Slobodana Vitanovića. Povod za uključivanje Serža Dubrovskog u tu polemiku bilo je na izvestan način delo Rejmona Pikara *Nova kritika ili nova prevara*, u kojem je autor pokušao da se obračuna sa težnjama nove kritike, a posebno sa jednim od njenih najznačajnijih predstavnika — Rolanom Bartom. Utoliko stavovi Serža Dubrovskog koji se odnose na polemiku Rolana Barta i Rejmona Pikara, kao i na osnovne tokove nove kritike kao što su psihoanalitički i sociološki pristup književnom delu, imaju presudan značaj kada se govori o teorijskom i književnom obimu njegovog dela.

Pikarove primedbe Rolanu Bartu mogu se svesti na dve najznačajnije. Po Pikarovom mišljenju, Rolan Bart zagovara izrazito subjektivističku, relativističku koncepciju književnosti na osnovu koje je moguće o književnom delu tvrditi „bilo šta". Međutim, tvrdi Rejmon Pikar, postoji jedna objektivna istina o delu u pogledu koje se može postići opšta saglasnost pod uslovom da se oslonimo na „izvesnosti jezika", „implikacije psihološke koherencije" i „imperative strukture žanra".

Druga Pikarova primedba ima u vidu strukturalističku orijentaciju nove kritike. Pristalice nove kritike — smatra on — ne veruju u specifičnost književnosti. Strukture kojima se oni bave jesu psihološke, sociološke i metafizičke, a ne književne strukture, pa suština književnog dela nije više u samom delu, već izvan njega.

Odgovor koji Serž Dubrovski nudi u svom delu, u odnosu na prvu Pikarovu primedbu, daje za pravo Rolanu Bartu. Po mišljenju samog Dubrovskog, književno delo nije jednoznačna tvorevina, odnosno „autentičnost značenja ne nalazi se na nivou eksplicitnog" (kako to smatra Pikar). Osnovno obeležje književnog dela je „otvorenost" i „višeznačnost" i značaj Rolana Barta je u tome što je prvi primenio u interpretaciji književnog dela „institucionalizovani pluralizam". Pikarovo shvatanje da se celokupno označeno u književnom delu iscrpljuje u označitelju, to jest da se ono što je u delu rečeno poklapa sa onim što je pisac hteo svesno da kaže, zatvara kritiku u oblast jasnih značenja. Međutim, ono što jedno delo „hoće da kaže" uvek u velikoj meri prevazilazi ono što se njime kazuje i time prouzrokuje bitnu „neodređenost" i „polisemičnost" književnog dela. Označavanje predstavlja „jezički čin", ali i akciju usmerenu prema svetu; ono je sistem formi, ali i njihovo prevazilaženje usmereno ka „označenoj stvari", dakle bitno transcendiranje. Kako se svest određuje kao nepoklapanje sa sobom, kao neprestano „udaljavanje od sebe u temporalnosti" i prevazilaženje „sebe u projektu", njen jezik nikada ne može biti jednoznačan.

Zalažući se za „otvorenost" i „višeznačnost" književnog dela, Dubrovski istovremeno ukazuje na razliku koju je Merlo Ponti pravio između dobre i rđave „višeznačnosti" i prigovara Rolanu Bartu što o pomenutoj razlici nije vodio računa. Činjenica je da kritičar uzalud pokušava da „odgonetne" smisao jednog dela, ali to nije zato što neodređenost književnog izraza teži ka „nultom stepenu značenja". Samo u ravni istorije višeznačnost predstavlja nedostatak, u ravni umetnosti ona je preimućstvo.

Ne slažući se sa Bartovim shvatanjem o sukcesivnoj primeni različitih interpretacija prilikom ispitivanja pojedinih književnih dela, Dubrovski smatra da svako opredeljenje samo za jedan vid tumačenja dela dovodi u pitanje „valjanost omeđavanja", to jest određivanja onog totaliteta značenja koji bi uključivao „najveću moguću meru smisla". Svako omeđava-

nje kojim kritičar pristupa proučavanju smisla književnog dela neizbežno podrazumeva izvestan stepen proizvoljnosti jer je posledica ličnog izbora. Ne zahteva jedno delo sociološki, a drugo psihološki pristup, već pojedini vidovi književnih dela moraju biti tumačeni „nekad iz psihološke, nekad iz sociološke perspektive ili iz obe istovremeno".

Najzad, Dubrovski smatra da se Bart i Pikar razlikuju u pogledu sredstava, ali ne i u pogledu ciljeva književne kritike. Različito tumačeći značenja književnog dela, oba kritičara se slažu u tome da se kritika definiše i opravdava kao formalno proučavanje književnih struktura.

Sam Dubrovski ograđuje se od ovakvog tumačenja. Po njegovom mišljenju, osnovna greška i Bartova i Pikarova sastoji se u tome što obojica vide u književnosti objekat, a ne „poseban oblik pojavljivanja Drugog". U oba slučaja kritika odbija da proučava određeni odnos koji postoji između dela i autora i između dela i svarnog sveta. I Bart i Pikar previđaju činjenicu da je koherencija umetničkog dela egzistencijalnog, a ne intelektualnog tipa. „Književno delo predstavlja dinamičnu tvorevinu u stalnom nastajanju koja nužno predstavlja transcendenciju prema svetu, pa otuda ono ne može biti ocenjivano jedino na osnovu uspešnog funkcionisanja u okviru izvesnog zatvorenog sistema".

Odbacivši Bartov strukturalizam, njegov strogo unutrašnji pristup delu, Dubrovski pristupa analizi dve vrste — po njegovom mišljenju spoljnog pristupa delu: psihokritika i sociološka kritika, koje on posmatra kao dva moguća pravca uočavanja i objašnjavanja tema u delu. U pokušaju da odredi svoj stav u odnosu na psihoanalitički pristup delu Dubrovski analizira samo metod Šarla Morona, teoretičara psihokritike u Francuskoj.

U okviru Moronovog psihokritičkog metoda Dubrovski razlikuje dva postupka. Prvi, opisni metod, nadahnut fenomenologijom i strukturalizmom, predstavlja, po mišljenju Serža Dubrovskog, jedno od najtananijih i najpouzdanijih oruđa za fenomenološko proučavanje književnog dela. Drugom, genetičkom postupku, inspirisanom Frojdovim teorijama, Dubrovski zamera što sve svodi na psihičku aktivnost, pri čemu je ličnost pisca determinisana detinjstvom. Psihokritika greši — smatra Dubrovski — što sve pojave, sve teme, proučava uvek u ravni celokupnog dela, odnosno pošto ih je uključila u strukture opšte celine. Na taj način pojedinačno delo gubi konture celine za sebe. S druge strane, iz strukture celokupnog dela izbacuju se pojmovi tematskog razvoja i promena. Sve teme su jednom zauvek date i njihovo ustrojstvo je statičko. Zato što prestaje da opisuje predmet koji proučava da bi pokušala da ga objasni — psihokritika ga uništava.

Nasuprot psihokritičkoj metodi, koja ispituje afektivni sistem svojstven nesvesnom delu piščeve ličnosti, sociološki pristup ističe istorijski i društveni karakter objektivnog značenja afektivnog i intelektualnog života pojedinca. Kada govori o sociološkom pristupu u tumačenju književnog dela, Dubrovski ima u vidu delo i shvatanja Lisjena Goldmana. Po Lisjenu Goldmanu, svaki skup dela jednog pojedinca ne predstavlja kao takav značenjsku strukturu, već je potrebno da se taj pojedinac uklopi u celine, poznate u sociologiji kao društvene grupe, čiji je on samo deo. Istovremeno, da bi povezao delo, pojedinca i grupu, Goldman uvodi kategoriju viđenja sveta, koju definiše kao skup težnji, osećanja i ideja koje povezuju pripadnike jedne grupe, a suprotstavljaju ih drugim grupama. Načelo koherentnosti tako nije više u delu, već u grupi, koja jedino može predstavljati u dovoljnoj meri dovršenu celinu. Pisci ili filozofi izražavaju najviši stepen moguće svesnosti društvene grupe, pa se otuda može govoriti o homologiji između viđenja sveta izloženog u delu i viđenja sveta rasprostranjenog u grupi.

Iz ovakvog shvatanja Lisjena Goldmana, po Dubrovskom, sledi nekoliko metodološki značajnih činjenica. Pošto je upotreba književne tehnike u potpunosti saobražena viđenju sveta koje ima za cilj da izrazi, književna kritika neizbežno je sekundarna u odnosu na sociološko proučavanje. S druge strane, činjenica da dobro iz-

vedeno sociološko-istorijsko objašnjenje u Goldmanovoj teoriji predstavlja valjanu osnovu za estetsko vrednovanje govori o pretvaranju objektivnih sudova u normativne. Najzad, zanemarivanje razlika između sasvim različitih vidova koherentnosti dovodi do ukidanja — kako to duhovito primećuje Dubrovski — razlika između pisca i filozofa. Prema tome, pristup koji ne vodi računa o suštinskim razlikama između filozofskog i pesničkog dela, zanemarujući njihove individualne razlike uključivanjem u istu društvenu grupu i njeno viđenje sveta, čini bitnu metodološku grešku. Otuda u teoriji Lisjena Goldmana ostaje otvoreno pitanje, koje on ne uspeva da reši — a to je pitanje izmirenja izuzetnog pojedinca i najvećeg mogućeg stepena svesnosti grupe. Goldman — smatra Dubrovski — ne primenjuje dijalektičko mišljenje iako se za njega zalaže i ne uspeva u svom delu da prevaziđe šemu odražavanje — odraženo.

Sam Dubrovski ne poriče veze između dela i sveta, dela i njegovih spoljnih okvira, ali te veze ne smeju da idu od dela i autora ka spoljnim okvirima, već obrnuto — od spoljnih okvira ka autoru i delu. Svi konkretni odnosi sa svetom, sa društvom i prirodom ostvaruju se preko samosvesti kao jedinog ishodišta. Tako beskrajno mnoštvo značenja koje jedna objektivna situacija pruža dobija svoj smisao od čovekovog projekta koji ga svesno prihvata.

Poslednji deo knjige Serž Dubrovski posvetio je izlaganju sopstvenih teorijskih gledišta. Braneći se od mogućeg prigovora da njegov metod nije naučan, Dubrovski ističe da se pogled na svet, uvid u celinu stvarnosti, ne može graditi u okviru posebnih nauka. Jedino filozofsko mišljenje može da bude saznanje celine stvarnosti na taj način što koristi rezultate pojedinačnih nauka i objedinjuje ih. Opredeljujući se za filozofiju egzistencije, Dubrovski smatra da zadatak filozofije i nije da pruži saznanje sveta kao celovitog sistema objekata, već da prouči ljudsku egzistenciju. Kako je egzistencija jedinstveno, apsolutno individualno biće, u filozofiji je reč o ličnim projekcijama, projekcijama ličnih mogućnosti autentičnog ostvarenja. Zato nema jedne istine o totalitetu, pa filozofija, a time i kritika, ne mogu biti postavljene kao metodski vođene i izgrađene teorije koje otkrivaju opšteważeće istine. Kritika zasnovana na filozofiji prestaje da posmatra delo kao objekat koji iziskuje objektivni pristup. „Filozofski viđeno“ delo za Dubrovskog je „osoben način javljanja Drugog i celina koju njegove strukture obrazuju samo je izraz jedne svesti koja struktuira“. Kako egzistencija nije impersonalno mišljenje, već se obraća drugoj egzistenciji, ukoliko sadržaj unutrašnje svesti egzistencije koja saopštava ne odjekne, ne interferira u drugoj egzistenciji, nema komunikacije. Otuda se kritička analiza ukazuje kao egzistencijalna psihoanaliza u čijem je središtu problem Cogita, kako pisca tako i kritičara. Okrenuti se ka sebi i u vlastitoj unutrašnjoj svesti ispitivati odjeke iskaza — predstavlja put otkrivanja smisla. Smisao obitava u delu — on ne postoji van ustrojstva reči — i uvek se nalazi s one strane njegovog materijalnog vida — on postoji samo u sintetičkom jedinstvu jedne apercepcije. Budući tražilac smisla, umetnik, čovek dakle, u središtu je jedne fundamentalne situacije: s jedne strane, njegovo iskustvo, njegova veza sa svetom mera je celokupnog bića; s druge strane, on je svestan da je samo deo šire i u osnovi neprozirne celine. Živeti u toj dvostrukosti znači shvatiti svoju metafizičku situaciju koja istinu i vrednosti nudi samo u našem dodiru sa svetom. Biti svestan da bez nas svet ne postoji predstavlja sudbinu napora da shvatimo sebe u svetu. Kritika tako u književnosti otkriva najpotpuniji izraz metafizičkog iskustva, to jest celokupnog smisla koji za jednog čoveka dobija ljudsko iskustvo. Baviti se metafizikom znači baviti se jednim iskustvom punim paradoksa, uvek ponovo proveravati neskladno funkcionisanje ljudske intersubjektivnosti, vraćajući joj njenu iskonsku transcendentnost. Kritika je stoga nužno subjektivna jer je Cogito na kome počiva Cogito kritičara. Svaka kritika pristupa odgonetanju dela samo zato da bi se sa njim suočila. „Sud o delu jeste sud o meni: on predstav-

lja pravu meru mog bića." Čvrsto povezati razne smislove dela da bi se uspostavilo njegovo unutrašnje kretanje za kritičara predstavlja misaono usredsređivanje na sebe. Smisao jednog dela predstavlja samo sintetičko objedinjavanje ispoljavanja Drugog koje kritičareva svest vrši na pozadini zajedničke međusubjektivnosti. Kako se sklop književnog dela ne određuje kao struktura, ne postoji jedan teorijski sistem koji je u stanju da obezbedi stvarnu totalizaciju smislova jednog dela. Da bi kritičareva aktivnost bila uspešna, dovoljno je da ona poseduje načelo jedne moguće totalizacije, to jest „izvesno osnovno razumevanje ljudske stvarnosti i načina na koji ta stvarnost stvara smislove".

Teorijska misao Serža Dubrovskog postavlja, svakako, velik broj pitanja od značaja za savremenu kritiku. Pisano u polemičkom tonu, sa puno ironije, delo *Zašto nova kritika?* obiluje zanimljivim razmišljanjima i dragocenim idejama. Iako neki od njegovih prigovora psihoanalizi ili sociološkom pristupu nisu uvek i opravdani i svesno previđaju neke činjenice (što svoje uzroke, svakako, ima u njegovim filozofskim shvatanjima), iako je često preteran u nekim postavkama koje u književnom smislu nisu održive, njegovo delo pleni bogatstvom misli i duhovitim zapažanjima. Ipak se u njegovom teorijskom shvatanju može uočiti nesaglasnost. Ako se književna tvorevina tretira kao nešto egzistencijalno, dakle individualno, neponovljivo i stvaralačko, onda književno delo ne podleže naučnoj analizi ili, ako podleže analizi, onda se književno delo shvata kao nešto što postoji objektno. Činjenica je da Dubrovski odbacuje definiciju dela kao objekta. Ali isto tako Dubrovski prećutno prihvata takvu odredbu kad kaže da pojedini vidovi književnog dela moraju biti tumačeni „nekad iz psihološke, nekad iz sociološke perspektive ili iz obe istovremeno". Ovakva nesaglasnost u shvatanju Dubrovskog može se objasniti pokušajem da se u sistem egzistencijalističke filozofije uključe shvatanja modernizma.

NADA POPOVIĆ

Dr Novica Vojinović: Lenjin i stvaranje sovjetske države

(Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1970, strana 280)

U nedavno objavljenoj monografskoj studiji *Lenjin i stvaranje sovjetske države* (sa predgovorom dr Ivanke Srnić) dr Novica Vojinović razmatra, moglo bi se reći, najznačajnije pitanje političkog sistema SSSR — nastanak, razvoj i funkcionisanje sovjeta u oktobarskoj revoluciji. Pored toga, autor se ne zadržava samo na vremenskim okvirima oktobarske revolucije, već zalazi prilično opširno i studiozno i u raniji period. Celokupna građa podeljena je u sedam poglavlja.

U prvoj glavi („Revolucionarni radnički pokret Rusije i stvaranje sovjeta 1905. godine") dat je prikaz ekonomsko-socijalnih i političkih prilika i osobenosti razvitka radničkog pokreta Rusije do revolucije 1905. godine. Posebno je ukazano na štrajkački pokret kao važan uslov za pojavu sovjeta radničkih deputata u prvoj ruskoj revoluciji. To je period u kome je došlo do prestrojavanja osnovnih političkih snaga. U periodu 1904—1905. godine javlja se sve veći broj štrajkova, tako da se može reći da je Rusija ušla u revoluciju 1905. godine kroz štrajkove kao specifične oblike borbe radničke klase.

Najznačajniji rezultat radničke klase u revoluciji 1905. godine bilo je stvaranje sovjeta radničkih deputata, te nove forme organizacije revolucionarnih masa. Iako su sovjeti nasta-

jali u toku celog revolucionarnog previranja, a najveći njihov uspon bio je u jesen 1905. godine, autor, s obzirom na intenzitet i nivo organizovanja, kao i na karakter i funkcije razvoja, nastanak sovjeta deli u tri etape.

Prva etapa razvitka sovjeta obuhvata početak revolucije: januar—februar 1905. godine. U ovoj, početnoj fazi forme radničkog organizovanja (radničke komisije, štrajkački komiteti i slično), koje su se javljale uglavnom u pojedinim preduzećima, imale su pretežno ekonomski karakter.

Druga etapa obuhvata period proleće—leto 1905. godine. U ovom periodu radničke organizacije ističu, pored ekonomskih, i neke političke zahteve.

Treća etapa obuhvata period septembar—decembar 1905. godine, kad se javljaju sovjeti radničkih deputata, koji prelaze okvire fabrika i pojedinih preduzeća i obuhvataju deo grada ili ceo grad. U ovoj fazi nastali su najvažniji sovjeti u zemlji — sovjeti u Petrogradu i u Moskvi.

Uporedo sa razvojem radničkog pokreta razvijao se i pokret seljačkih masa, koji je dobio svoj izraz u formiranju revolucionarnih seljačkih komiteta. Pored toga, nastajali su vojnički, mornarički i drugi sovjeti. Ali po svome značaju kao i po svojoj istorijskoj ulozi sovjeti radničkih deputata bili su najznačajnija snaga u revoluciji 1905. godine.

U drugoj glavi obrađen je odnos političkih partija prema sovjetima. Kada su se pojavili sovjeti u radničkom pokretu Rusije, odmah su došli do izražaja i različiti stavovi političkih partija prema njima. Sve one su nastojale da pridobiju sovjete i da im nametnu svoje političke koncepcije.

Menjševici, koji su polazili sa idejnih pozicija Druge internacionale, zauzimali su oportunistički stav prema revoluciji. Kako kaže dr Vojinović, „oni su se u svojim shvatanjima pozivali na Marksovo učenje („ortodoksni marksisti"), ali su pri tome Marksovu naučnu misao pretvarali u dogmu i oduzimali joj dijalektičku sadržinu" (str. 44). Ističući da revolucija predstavlja objektivni istorijski proces koji se ne može bitno menjati svesnom akcijom, menjševici su tu svoju koncepciju prenosili na ruske uslove trudeći se da dokažu da Rusija kao zaostala zemlja s malobrojnim proletarijatom nije zrela za socijalističku revoluciju i jedino što se u tim uslovima može učiniti jeste sprovođenje buržoasko-demokratske revolucije. Menjševici su tražili da se posle obaranja carizma uspostavi buržoasko-demokratska vlada kao jedino moguća alternativa vlasti. Kad se sve ovo ima u vidu, razumljivo je što u programu menjševika sovjeti nisu imali značajno mesto. Menjševici u sovjetima nisu videli početak konstituisanja širokih masa u državu, već su ih smatrali kao organe pomoću kojih je moguće stvoriti masovnu radničku partiju.

Iako je pokret anarhista bio prilično jak u toku revolucije 1905. godine, on nije mogao bitno da utiče na tok revolucije, kao ni na uspostavljanje i razvoj sovjeta, pogotovu ne u pozitivnom pravcu, što je i razumljivo kada se znaju njihove teorijske koncepcije.

Stav esera (partija socijalrevolucionara) prema sovjetima bio je sličan stavu menjševika. Eseri, koji su u neku ruku bili nastavljači narodnjačkog pokreta u Rusiji, videli su u ruskom seljaštvu osnovnu snagu revolucije i socijalističkog preobražaja iako nisu negirali ni ulogu radničke klase. U svom revolucionarnom programu eseri su razlikovali dve faze revolucije: prvu, koja obuhvata obaranje carizma i drugu, koja obuhvata socijalistički preobražaj društva. Po mišljenju anarhista, prelazak od prve ka drugoj fazi, to jest od kapitalizma ka socijalizmu, trebalo bi da bude izvršen mirnim putem. Vezani za selo, eseri nisu imali značajnijeg uticaja na uspostavljanje i razvitak sovjeta u prvoj ruskoj revoluciji.

Što se tiče odnosa Boljševičke partije prema sovjetima, autor napominje da se taj odnos ne može odvojiti od odnosa Lenjina prema sovjetima, zato što su njegove ideje dominirale u Boljševičkoj partiji. Dr Vojinović na ovo posebno ukazuje jer se dešavalo da, onda kada izostane neposredan Lenjinov uticaj, partija

gubi kompas, a stav prema sovjetima izlazio je često iz okvira Lenjinovih koncepcija. Boljševici su u svome programu, kao i druge partije sa socijalističkim ciljevima, „polazili od buržoasko-demokratske revolucije ka uspostavljanju buržoasko-demokratske republike. Međutim, ovo shvatanje u boljševičkoj interpretaciji imalo je i drugi značaj. Naime, prema Lenjinovoj i boljševičkoj koncepciji revolucije, u predstojećoj buržoasko-demokratskoj revoluciji rukovodstvo neće i ne treba da pripadne buržoaskoj klasi... Radnička klasa u njoj treba da preuzme vođstvo... i da u savezu sa seljaštvom vodi revoluciju i priprema prelaz u socijalizam. Prema tome, cilj takve revolucije, iako je ona buržoaska, ne treba da bude uspostavljanje diktature buržoazije, nego „revolucionarne diktature proletarijata i seljaštva", dok bi njen politički oblik bila „privremena revolucionarna vlada" koja bi bila uspostavljena posle „pobedonosnog narodnog ustanka", pomoću koga je ona srušila staru vlast" (str. 70). Posmatrano u celini, odnos Boljševičke partije prema sovjetima, kao samoniklim i autohtonim organizacijama radničke klase, bio je pozitivan.

Važan deo druge glave odnosi se na Lenjinove stavove o sovjetima 1905. godine. Ovde je ukazano na Lenjinovo shvatanje sovjeta i njegovo pisanje o sovjetima, što je bilo veoma bitno za konstituisanje sovjeta 1905. godine, a naročito kasnije, u oktobarskoj revoluciji, kada su se sovjeti konstituisali kao ugaoni kamen političkog sistema Sovjetskog Saveza. Interesantno i važno pitanje koje je ovde obrađeno jeste Lenjinovo shvatanje o odnosu partije i sovjeta. Po Lenjinovom shvatanju, sovjeti radničkih deputata i radnička partija se ne isključuju. Oni se moraju uzajamno dopunjavati. Zato je, po Lenjinovom shvatanju, nepravilno postavljati pitanje: sovjeti ili partija. Jedino je ispravno: „I Sovjet radničkih deputata i partija. Pitanje — i izvanredno važno pitanje — jeste samo u tome kako da se podele i kako da se spoje zadaci Sovjeta i zadaci Socijaldemokratske radničke partije Rusije."

U trećoj glavi govori se o obnavljanju sovjeta u februarskoj revoluciji i o Lenjinovoj koncepciji „Republike sovjeta" 1917. godine.

Reakcija koja je usledila posle prve ruske revolucije i prvi svetski rat bili su, pored ostalih, faktori koji su produbili postojeće protivrečnosti i povećali revolucionarno raspoloženje radničkih i seljačkih masa Rusije. Teška situacija eksploatisanih masa, čije je nezadovoljstvo pojačano učešćem Rusije u imperijalističkom ratu, dovela je do naglog oživljavanja štrajkačkog pokreta, koji u prvim mesecima 1917. godine prerasta u revoluciju. U januaru i februaru 1917. godine štrajkovalo je oko 676.000 radnika. Od tog broja su, kako ističe dr Vojinović, u januaru bili 66%, a u februaru 95% politički štrajkači. Ta činjenica ujedno je i potvrda za Lenjinove reči napisane jula 1917. godine u vrtlogu političkog prestrojavanja: „Za vreme revolucije milioni i desetine miliona ljudi uče svake nedelje više nego za godinu dana običnog tromog života."

U februaru je došlo do štrajkova i demonstracija, koje su se završile izbijanjem ustanka u Petrogradu, ustanka koji je 27. februara 1917. godine zbacio carizam. Februarska revolucija završena je preuzimanjem vlasti od strane buržoazije, odnosno formiranjem Privremene vlade. Istovremeno sa tom vladom stvarali su se elementi sovjetske vlasti — sovjeti radničkih, vojničkih i seljačkih deputata. Tako je nastupio period takozvanog dvovlašća u razvoju ruske revolucije. Ocenjujući situaciju posle februarske buržoasko-demokratske revolucije, Lenjin je u svojim poznatim Aprilskim tezama istakao: „Specifičnost sadašnjeg momenta u Rusiji sastoji se u prelazu od prve etape revolucije, etape koja je dala vlast buržoaziji usled nedovoljne svesnosti i organizovanosti proletarijata, — na drugu njenu etapu, koja treba da da vlast u ruke proletarijata i siromašnim slojevima seljaštva." Lenjin je u Aprilskim tezama konačno formulisao sovjete kao jedino moguć politički oblik diktature proletarijata. Ta misao, koja je bila skicirana još 1905. godine, i njeno ostvarenje potvrdili su Lenjinovu veru u snagu eksploa-

tisanih masa. U Lenjinovoj koncepciji i boljševičkom revolucionarnom programu sovjeti su bili shvaćeni kao pogodna organizacija masa u ruskim uslovima „koja je ne samo organ revolucije za osvajanje vlasti nego i nosilac sve vlasti posle izvođenja revolucije“ (str. 115). Znači, revolucija je prolog, a nikako epilog postojanja i uloge sovjeta.

U četvrtoj glavi govori se o samoj oktobarskoj revoluciji, o svrgavanju Privremene buržoaske vlade (24/25. oktobra 1917. godine) i o uspostavljanju vlasti sovjeta.

U petoj glavi govori se o ustavno-pravnom konstituisanju Sovjetske Republike i sovjeta. Ovde je dat sistematski prikaz dekreta Oktobra, a posebno Ustava Ruske Sovjetske Federativne Socijalističke Republike (RSFSR). U ovoj glavi, što je veoma interesantno, dat je prikaz više projekata Ustava podnetih Ustavnoj komisiji od strane političkih partija: levih esera, esera-maksimalista, „levih komunista“ i boljševika, čiji je nacrt konačno usvojen. Ustav RSFSR donet je 10. jula 1918. godine na Petom sveruskom kongresu sovjeta. To je dosta kratak Ustav, u kome se daje uglavnom struktura organizacije nove vlasti i nabrajaju neka osnovna prava sovjetskih građana. Iako je ovaj Ustav donesen u veoma teškim uslovima, iako ima nedostataka, što je i razumljivo, njegov epohalni značaj je u tome što je on prvi ustav „prve socijalističke države na svetu, koji sadrži formulisane osnovne principe izgradnje jednog socijalističkog društva“ (str. 203). Međutim, iako je ovo dr Vojinović dovoljno potkrepio činjenicama i argumentima, možda je trebalo da se naglasi da je Ustav od 1918. godine bio samo Ustav RSFSR, jer se na terenu ostalih delova Sovjetskog Saveza još vodila borba sa kontrarevolucionarnim snagama i snagama spoljne intervencije. Ostale republike koje će ući u sastav Sovjetskog Saveza formirane su kasnije. Tako je Belorusija dobila svoj Ustav u februaru 1919. godine, Ukrajina u martu iste godine, Azerbejdžan 1921. godine itd. Teritorija Sovjetskog Saveza bila je oslobođena tek 1922. godine. Četiri sovjetske republike koje su bile formirane na toj teritoriji sklopile su 1922. godine među sobom dogovor i obrazovale Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika. Tek januara 1924. godine donet je prvi ustav SSSR kao celine. Ovu napomenu ne treba shvatiti kao nedostatak knjige jer ona čini celinu, ali se čini da je ovo trebalo da nađe mesta u knjizi sa ovakvim naslovom. Time bi knjiga više koristila čitaocima.

U šestoj glavi ukazuje se na vezu sovjeta s Pariskom komunom i pokazuje šta je Lenjin prihvatio od Pariske komune i odakle je izvlačio iskustva za organizaciju sovjetske države. Ovde je obrađeno i pitanje konstituisanja jednopartijskog sistema.

U sedmoj glavi se govori o kritikama sovjeta i oktobarske revolucije od strane vodećih ličnosti Druge internacionale: Karla Kauckog i Roze Luksemburg.

Dok je Roza Luksemburg sovjete ocenila u osnovi pozitivno, stav Kauckog prema njima je negativan. Kaucki je potpuno odvajao pitanje klasne vladavine od tipa političkog režima. Po njemu, diktatura i demokratija ne mogu zajedno — jedno drugo isključuju. Demokratija se, po njemu, javlja kao cilj za sebe i otuda stav da budućnost proletarijata ne leži u diktaturi, već u demokratiji. Normalno da je iz ovakvih stavova sledila negativna ocena sovjeta. Ove stavove Vojinović razmatra kritički.

Knjiga *Lenjin i stvaranje sovjetske države* je vredan doprinos proučavanju konstituisanja političkog sistema socijalizma. Međutim, neka važna pitanja nastanka i razvoja sovjeta nisu dobila i svoje teorijsko ishodište. Naime, sovjeti su, kao što se zna, ponekad bili ključne tačke određenih klasnih kompromisa. Zbog toga je, čini se, trebalo eksplicitnije oceniti sovjete kao instrumente klasne borbe, odnosno koliko su oni predstavljali osnovu socijalističke demokratije u svom početnom razvoju. U ovoj monografskoj studiji više je naglašen instrumentalni karakter nove organizacije vlasti.

Taj novi demokratski sistem začeo se u krilu starog društva, a rodio se iz proleterske revolucije. Ako su osnovna obeležja te nove demokratije: izbornost za sve funkcije, ukidanje svih privilegija, neposredna

kontrola svih javnih funkcija od strane naroda itd., u razmatranja je trebalo uvrstiti i ova pitanja. U sklopu ovoga nameće se i pitanje: da li su sovjeti najzad nađena forma organizacije u kojoj se može izvršiti društveno oslobođenje radničke klase?

Zato istraživanje mora ići dalje! Odgovore na ova i neka druga pitanja treba dalje istraživati zbog značaja sistema političke organizacije društva, kao i zbog zaostajanja političke teorije za praksom socijalizma.

MILORAD S. LEKOVIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

gledišta

Drugi ovogodišnji broj „Gledišta" posvećen je temi „Film u društvenim konfrontacijama". Objavljeni su redigovani i autorizovani tekstovi izlaganja na istoimenom simpoziju održanom u okviru prvog beogradskog filmskog festivala (FEST 71) 14. i 15. januara u organizaciji Direkcije festivala i redakcije „Gledišta". Pored većeg broja domaćih učesnika, prisustvovao je i niz poznatih stranih publicista i filmskih stvaralaca.

Zakazujući simpozij, „Gledišta" su u broju 12/70. donela malu hrestomatiju tekstova o filmu pod naslovom *Avantura avangardnog filma*, kao svoj doprinos i podsticaj predstojećem naučnom skupu. Tom prilikom učesnicima su upućena osnovna pitanja na koja je simpozij trebalo da da odgovor: da li je film u postojećim društvenim konfrontacijama samo sredstvo delovanja na svest i podsvest masa; da li film saopštava ili bi mogao saopštavati istinu o datim ili minulim društvenim odnosima; doprinosi li film i televizija da jedna od važnih karakteristika savremenog konzumenta bude više čulno-vizuelna nego misaono-govorna; da li su filmski i TV medij bili relevantni činioci revolucionarnih vrenja 1968. godine u svetu?

Kako se i moglo očekivati od skupine učesnika sa najrazličitijim umetničkim koncepcijama, na simpoziju su izneta različita mišljenja, koja se nisu kretala strogo u granicama zadatih pitanja. Ipak, došlo je do jasnijeg izdvajanja osnovnih tokova ideja. (Prezentirani tekstovi u časopisu nisu potpuni.)

Osnovnu okosnicu, na koju su se vezali novi argumenti tokom razvoja diskusije, izneo je Gerhard Šenberner, filmski publicista iz SR Nemačke. On ju je izrazio u obliku ličnog neslaganja sa nekim od svojih prijatelja s krajnje levice, koji književnost, film, umetnost uopšte smatraju isključivo sredstvom za prenošenje političke ideologije, koji tvrde pri tom da bi svaku sliku, svaku pesmu ili film, ako direktno ne doprinose sagledanju uzroka klasne borbe, trebalo „baciti u korpu za otpatke". Posebno svojstvo filma je u tome što on nije samo potencijalni novi jezik umetničkog izražavanja, koji ostvaruje samo mali deo njegove proizvodnje, već istovremeno i industrijsko dobro sa specifičnim tehničkim mogućnostima neograničenog reprodukovanja, koja ga čine moćnim instrumentom političkog uticaja. U prirodi je filma ne samo da reprodukuje određene ideje epohe, već da ih istovremeno širi, te tako utiče na društvene procese mobilišući nove snage koje bi te procese osigurale.

Dalje je rečeno da uopšte ne postoji politički angažman filma ako se na politiku doista misli kao na pojam koji je moguće teorijski tačno odrediti. Umetnička sfera, prema tome i filmska, ima dublji smisao od angažovanja za određenu političku ideologiju i političke svrhe. Dok je umetnost politika, ona nužno postaje gora ili bolja propaganda. Tek kad se liši

političke sfere kao dominante, može nastupiti prava umetnost.

Film nikad nije bio, a danas je ponajmanje, ljudski neutralan, a najmanje mora biti ukoliko je s onu stranu politike. Savremeni je film — ako iskazuje tendencije omladinskih pokreta koji pokušavaju destruisati samu strukturu društva time što je u najbitnijim oblicima negiraju, što je i ispoljeno u revolucionarnim svetskim vrenjima 1968, koja se mogu označiti kao jedina revolucija u svetu koja nije poražena niti izgubila svoje tekovine, iz prostog razloga što je to bila jedina revolucija koja nije imala za cilj osvajanje vlasti, već oslobađanja od onoga što se može svesti pod pojam politike — tek onda doista društveno, to jest ljudski angažovan.

Svako uspelo umetničko delo u biti je ljudsko. Pojmove amoralnog i moralnog potrebno je potpuno isključiti kao pretežno istorijske kategorije ograničenog važenja, koje su kao takve logički preuske za primenu na područje umetnosti, a estetski irelevantne. Mnoga umetnička dela su nastajala u epohi morala drugačijeg od našeg, koji naš savremeni moral bitno negira, ali ne negira i umetničku vrednost tih dela.

Ukazano je na dalje nesporazume na temu film i politika. Uopšte uzevši, politika se shvata kao sadržaj koji treba uneti u film. Međutim, samo ne treba praviti političke filmove, već politički praviti filmove. Kad se govori o političkom filmu s namerom da se jedan politički sadržaj stavi u filmsku formu, onda se, u stvari, obnavlja jedna vrlo stara ideja o politici: ideja koja na politiku gleda kao na zatvorenu zonu u kojoj je sama politika jedna stvar. Ono što je poslednjih godina otkriveno jeste to da je sve politika. Nesumnjivo je da umetnost ne može biti neutralna. Umetnost, film isto tako, moraju reći istinu o stvarnosti. Očigledno je da film i televizija doprinose razvijanju svesti masa.

Motiv sukoba, nesporazuma, ipak nije moguće mimoići. Govoreno je o krizi političnosti filma, krizi filma, pa i o krizi našeg filma. Kao jedan od mogućih izlaza, predložena je mogućnost odlučnijeg odvajanja teorijskog kritičkog mišljenja od umetničke prakse. Stoga što su ideološki kriteriji u estetici i kritici, bili oni čak i najoptimalniji po egzistenciju umetničkog dela, u krajnjoj liniji izraz svesti koja u osnovi podleže kriteriju istorijske ograničenosti. Nemoguće je, s druge strane, praviti vrednosnu razliku između umetničkog dela različitih stilskih orijentacija, tendencija istorijskih epoha, bile one revolucionarne ili konzervativne u perspektivi ove ili one ideološke svesti, ako samo zadovoljavaju jedan uslov: da iza svoga plana struktura realizuju bitno estetsku vrednost. Neprihvatljiva je i veoma pogibeljna za umetnost teza, koja je takođe bila izložena i branjena na simpoziju, da je vrednost nekog filma u njegovoj progresivnosti.

Ovaj simpozij, koji je sa FEST-om težište svetskih filmskih zbivanja pomerio u naše prostore, mnogo je doprineo i integraciji naše filmske stvaralačke misli u savremene svetske tokove. Nesporazumi, istina, postoje i ostaju.

Kako je iz rada FEST-a i ovog simpozija proisteklo, jedan od osnovnih motiva nesporazuma odnosi se na funkciju filma u društvu, a potiče iz shvatanja o dihotomiji filma kao tehničkog sredstva, koje može biti upotrebljeno u društvene (političke) svrhe, ali i kao sredstva umetničkog izražavanja. Upotreba određuje njegov karakter. U prvom slučaju on ostaje na ravni tehničkog sredstva čija se osobenost i koristi u posredovanju političkih i drugih poruka, u drugom kao sredstvo posredovanja umetničkih poruka. Dakle, u dva slučaja film služi dvama ciljevima.

Ukoliko se izjednače ili zamene ciljevi jedne i druge delatnosti, nesporazumi su zaista neizbežni i duboki. U pitanju su dve odvojene delatnosti, s odvojenim ciljevima i sredstvima njihovog postizanja. Mada se može prihvatiti stav da ideologija ne mora nužno biti iskrivljena svest, ipak ostaje nesumnjivo da je njen cilj vezan za interese određene društvene grupacije u kontekstu određenih istorijskih uslova. U osnovi opredeljenja ideologije prema istini ne leži interes za samu istinu po sebi (bez obzira na

to kakva bi ona bila), već interes njenih pripadnika, prema kome se i modeluje istina. Ideologija je, dakle, u svojim bitnim određenjima čak sklona promenama— ono što je juče bila istina u koju smo se kleli danas to više nije: novi interesi modelovali su nove „istine“.

Cilj umetnosti je dosezanje istine, umetničke istine. Ta istina umetnosti, nešto drugačije prirode od istine ideologije, nije podložna promenama — ili bar ne brzim promenama, jer je zasnovana na dosezanju nekih bitnih okosnica čovekovog postojanja, realnog sveta, stvarnosti, a ne društvene stvarnosti. U osnov svog opredeljenja prema istini umetnost ne stavlja nikakav svoj poseban interes, koji bi proisticao iz sticanja ili očuvanja postignutih ciljeva. Umetnost, a da ostane to, stoga ni ne može prihvatiti drugačije odnose prema istini i njima se potčiniti. Ukoliko prihvati političke ciljeve za svoje, ona, film takođe, prihvata funkciju sredstva političkog posredovanja i preuzima odgovornost prema onima koji poruku predaju — odnosno čisto političku odgovornost kao svako sredstvo političke transmisije. S promenom političkih istina, istinitosti poruka politike koje posreduje, menja se, odnosno pada i vrednost politički angažovane umetnosti.

Za posredovanje političkih poruka, međutim, postoje izgrađena sredstva, koja čine propagandu, što kao, verovatno, neophodnu politici delatnost treba razdvojiti od umetničke. Ukoliko film ispunjava drugu funkciju — sredstva izražavanja umetničke poruke, on će nužno biti potčinjen estetskom činiocu umetničke poruke — dakle, biti odvojen od političke odgovornosti, sve do momenta kad bi politička stvarnost postala predmet njegovog umetničkog predstavljanja. I u tom slučaju opet bi se potčinjavao estetskim kriterijima transponovanja politike kao svakog umetničkog predmeta, predmeta umetnosti.

Određenje napredan, revolucionaran za film moguće je shvatiti u više značenja — zavisno od toga koja se od dveju njegovih funkcija pod time podrazumeva. Jedno značenje je nužno umetničko, gde bi se revolucionarnost izražavala u rušenju, ili doprinosu rušenju, izvesnih ustajalih umetničkih (estetskih ili izražajno-tehničkih) dogmi itd. Druga dimenzija značenja revolucionaran je nužno društvena, politička, u kojoj bi se atribut revolucionaran za film odnosio ne na umetničke njegove osobine, već na društvene, političke, koje bi nužno bile potčinjene rušenju ili same bile potčinjene rušenju oveštalih društvenih odnosa itd. Dakle, ni u jednom ni u drugom značenju revolucionaran ne bi bio i nužno umetnički vrednosan kvalifikativ. Ovaj pojam tu pre svega ima utilitaristička obeležja — po kriteriju doprinosa društvu; najprogresivniji, najrevolucionarniji je onaj film koji je najkorisniji.

Film, kao umetničko delo, individualni čin umetnika (skupine umetka), izuzetno je interesantan objekt društvene pažnje ne po tom svom individualističkom svojstvu, već po efektu koji kao umetničko sredstvo u društvu može ostvariti onog momenta kad postane javnom materijalnom činjenicom. Efekat filma, izrazito komunikativnog umetničkog dela, daleko prelazi granice privatnog interesa svoga tvorca i zadire u društvene interese, time što je postao mogući izvor moći. Društvena zajednica, motivišući to zajedničkim opštedruštvenim interesima, polaže pravo na to da tako moćne efekte pojedincu uskrati, preuzme, potčini ih sopstvenoj kontroli, prilagodi sopstvenim ciljevima. Sukob između „privatnog“ i „javnog“ bića umetnikova dela već bi samo stoga bio neizbežan.

Sem tog sukoba, postoji li kriza filma? Kad je naš film u pitanju, zaista se govori o krizi. Posle nekoliko izuzetnih godina uspeha na međunarodnoj areni došlo je poslednjih godinu-dve do stagnacije. Kriza nije u novcu, društvenim sredstvima za film. Nije u pitanju ni stvaralačka kriza — isti ti autori koji su našem filmu obezbedili nedavno evropski domet još uvek su kreativno aktivni, sposobni da tim uspesima dodaju nove. Kod koga je, onda, kriza?

Filmovima našeg „novog talasa“ nije osporavan kvalitet; štaviše, nesporno mu je priznavan. I kod nas i u svetu. Ali, zamerano mu je nešto drugo: „crna obojenost“, „odražava-

nje nebitnih strana društva", nedostatak „optimističkog sadržaja" itd. U stvari — njegova kritičnost, odnosno bio je predmet političkog, ideološkog osporavanja, a ne umetničkog. Neki birokratizovani, imaginarni mehanizam, manipulišući oblicima odlučivanja, onemogućio je nastavljanje filmske produkcije, dakle, proizvodnju „takvog" filma, bez upotrebe sredstava direktne društvene intervencije — zabrana i slično. Efekat je isti. Kriza nije nastala u sferi stvaralaštva. Ta „kriza" možda najrečitije govori o mogućim kontradiktornostima koje nastaju kad se ne poštuje autohtono biće umetničkog dela.

SVETISLAV PAVIĆEVIĆ

ideje

U prvom ovogodišnjem broju jugoslovenskog studentskog časopisa za društvena pitanja „Ideje" naišli smo na jednu novu rubriku po mnogo čemu zanimljivu. Radi se o nameri redakcije da vodi razgovore sa autorima izuzetno značajnih novih knjiga. Autor ove rubrike, Zoran Sekulić, izabrao je za svog prvog sagovornika Radomira Konstantinovića, autora *Filozofije palanke*, i na desetak dobro odabranih pitanja dobio izvanredno interesantne odgovore o duhu palanke, ugroženom duhu koji nas neminovno ugrožava. I kada autor ovog razgovora pita: „Da li je palanka sudbinska odrednica našeg bivstvovanja, šta je stvarno, a šta nestvarno u palanačkoj viziji sveta, u čemu je palanka specifičnost našeg prostora", Konstantinović kaže da se težnja ka zatvaranju, u određenim istorijskim okolnostima, ispoljava kao duh palanke. Za palanački duh „svet" je sinonim apsolutne otvorenosti, on je negativna autoprojekcija ovog duha, čiji osnovni princip jest princip zatvaranja, a sa njim princip izuzimanja: „Svet je pakao, mi smo izvan pakla. Svet nas neće, tim bolje po nas, pakao nas neće."

Palanački duh je pobornik nekog apsolutno zatvorenog oblika. Samim tim on je protiv razumevanja, ako ono podrazumeva otvorenost. Za palanački duh je stvarno samo ono što je apsolutno kontinualno. To je pokušaj utvrđivanja nečeg stvarnog, kao konstantnog, nepromenljivog. Razumevanje se svodi na dokazivanje, jer apriorizam nam dopušta još samo da dokazujemo gotove ideje o svetu. Duh palanke ne prihvata razumevanje kao otvaranje diskontinualnosti. Ne shvata da stvarnost nikada nije završena, ne miri se sa tim da je „kontinuitet" ono što uvek treba da se utvrdi.

Ovakvo poimanje kontinuiteta navodi Konstantinovića da se pita gde je tu mesto za slobodu. Nalazi samo nasilje nad bićem, jer apriorizam onemogućava stvaranje bića, a samim tim ga i onemogućava. „Biće ne pristaje na sigurnost, jer ne pristaje na smrt." Potpuna izvesnost i nepromenljivost imaju obličje smrti, a u njoj nema više bića. Međutim, imperativ stvaranja dat je postojanjem, a nema egzistencije bez imperativa zatvaranja. Svako od nas je polje na kome se sukobljavaju sile otvaranja i sile nemirenja sa njim. Taj paralelogizam sila podjednako deluje na sve nas.

Život podrazumeva samoobračun. Sve drugo je trajanje. Duh palanke, težeći zatvaranju samo u „svoje", samo je agresija svojinskog duha. To je duh svojih vrednosti, van procesa stvaranja. Njihova apsolutizacija je ujedno i njihovo uništenje. One moraju neminovno biti ugrožene vrednosti, jer u sukobu sa subjektom koji ih ugrožava otimaju se ništavilu statičnog. Duh palanke ne voli duh samoobračuna. Ne praveći razliku između „mog" i „tvog", duh palanke ne prihvata „moj" samoobračun, jer zna da je to obračun sa njim samim. Patnja „čoveka" palanke je u tome što on ne može sebe da ostvari. Im-

perativi duha palanke produžavaju se kroz njega. Nemirenje sa istorijom, težnja za apsolutnim redom stvari, zatvaranje i nerazumevanje (svojstveni palanačkom duhu) samo su sredstva u borbi protiv slike sveta, sveta mogućeg samo u ovom duhu, omogućavaju ga time što ga u stvarnosti onemogućavaju. Konstantinović u tome vidi spas. Njegova vera u budućnost podržana je njegovim neverovanjem u spasenje.

Teško je na samom izvoru sila otvaranja i sila zatvaranja razgraničiti duh nasilja od tvoračkog duha. U tvoraštvu uvek ima nekog nasilja. Duh podrazumeva otvorenost, a istovremeno i potrebu za oblikom, zatvaranjem u obrasce, pokušaj da se apstrahuje sve što je izvan tih obrazaca. I nasilje ima to svojstvo svođenja na osnovni obrazac, stvaranje takvog opšteg pojma, simbola koji uništava pojedinca. O tome najbolje svedoče pogromi nad Jevrejima. Taj crni spreg sila i njihovo nezaustavivo međudejstvo rađa nemire. „Nema za čoveka veće opasnosti od njega samog. Opasan je jer je nepomiren sa opasnošću."

Na pitanje može li se dovesti u vezu mogućnost opstanka ideologije duha palanke sa krajem ere ideologija vezane za razvoj tehnike, Konstantinović je odgovorio negativno. Po njemu, tehnika je produžena ruka palanačkog duha. U današnje vreme javljaju se dva vida utopije: utopija tehnokratskog duha i klasična utopija. Tehnika ima svoje zakone, koji nisu zakoni ideološkog društva. Čini se da je tehnika oslobođena od problema koji vladaju u društvu. Čovek bi da pobegne u tehniku. To je razdvajanje čoveka od društva.

Optimizam veruje da sile determinizma idu jednosmerno od sveta prema čoveku. Čovek je u toj stvarnosti samo objekt. Ta determinisanost čoveka svetom omogućava verovanje u svet utopije kao idealan svet. „Srećan svet učiniće me srećnim po ovom zakonu koji me prećutno shvata kao objekt."

Utopiji tehnokratskog duha i klasičnoj utopiji zajedničko je verovanje da će se promenom sveta čovek, kao njegov objekt, izmeniti. To verovanje u jednosmeran odnos svet—čovek ima u sebi nešto od verovanja da nas tehnika može osloboditi, a zanemaruje opasnost od nasilja prema nama kao subjektima.

Konstantinović tvrdi da preferencija materijalnih vrednosti potrošačkog društva ne može ukinuti duhovni bitak jer nikakvo otuđenje nije apsolutno, jer misao o apsolutnom otuđenju protivreči samom otuđenju, koje isključuje svaku misao. Duh potrošačkog društva i vidovi pobune protiv njega ukazuju da je on takođe duh palanke. Hipi pokret i njegovo verovanje u apsolutnu otvorenost, u mogućnost neobaveznosti, jeste verovanje u „svet" kakav postoji samo u duhu palanke. To verovanje u svet je pokušaj negacije zahteva za zatvaranjem, ali ujedno i potvrda postojanja palanačkog duha. Ta težnja je jedan od njegovih pojavnih oblika. Bežanje u svet podrazumeva čežnju za prestankom egzistencijalnog rada, čežnju za utapanjem u lenjost. Taj svet ne postoji. On je proizvod jednog duha i sad mu služi kao merilo nemoći, kao uzrok trpljenju. Izvesno je da „duhovni bitak" neće biti ukinut, a ne zna se šta će taj duh u svom besu i očajanju doneti.

Uzroke za pomanjkanje konceptualnosti u studentskim pokretima, u raznim vidovima mirnoga protivljenja (hipi pokretu i slično) Konstantinović ne nalazi u palanci. On smatra da jasna konceptualnost nije jedino efikasna i čak nalazi da ona ponekad sputava pokret jer smanjuje sposobnost učestvovanja u procesu. Duhu palanke pripisuje sveznanje, a samim tim i strogu konceptualnost. Delotvorna ideja je, međutim, znanje u ostvarivanju. Konstantinović ne zamera studentskim pokretima u svetu konfuznost vizije, već pozdravlja njihove potrese koji su učinili mnoge stvari vidljivijim. Izvorna nadahnuća odlikuju se često konfuzijom i ona postaje kobna kada stvori mogućnost zloupotrebe tih nadahnuća. Sama po sebi, konfuznost nosi u sebi nekontrolisane, a ipak dragocenije elemente nego stroga konceptualnost. „Dešava se to da subjekt koji osvetljava druge ostaje sam u mraku."

Svojim delom Konstantinović je otkrio nove uzročne veze, izvan onih

vidljivih, koje nam pruža sigurnost apsolutnog kontinuiteta. Porekao je isključivu determinisanost čoveka svetom, ugrozivši duh palanke i sam ugrožen od ovog ugroženog duha. Time se krug samo zatvara i daje još jednom potvrdu njegovoj tezi o nepostojanju spasenja, tezi o produženju sukoba u kome se „razumna nerazumnost" približava čistoj nerazumnosti.

SNEŽANA DILPARIC

naše teme

„Počevši od policije, političke i vjerske propagande pa sve do komercijalne reklame, svi utjecajni činioci, osnove modernog društva bore se za „dušu" javnog mnenja, za njegovu potporu ili pak za spoznaju o tome zašto tu potporu nemaju" (Niko Toš, „Naše teme", br. 2/71, str. 212).

Rezultati u svetu najpopularnije, a u nas sve popularnije, nauke o ispitivanju javnog mnenja izgleda da su konačno izborili svoje „pravo građanstva" na stranicama domaćih časopisa. Jedan od najupornijih pobornika ove mlade nauke svakako je časopis „Naše teme". Redovnijim praćenjem domaće periodike stiče se utisak da je za razvoj ove društvene nauke protekla godina bila, u izvesnom smislu, prelomna. Dovoljno je da se zadržimo samo na ovom jednom časopisu da bismo zabeležili porast ne samo broja, već i sadržajne raznovrsnosti, faktografske zasnovanosti i teorijskog dosega. Ili, da nabrojimo nekoliko najčešćih saradnika tokom prošle godine: Rudi Supek, Josip Županov, Dunja Rihtman-Auguštin, Niko Toš, Stane Možina, Zdravko Mlinar, Vidak Vujačić, Zlatko Jeličić, Ratko Aleksa, Ivo Brkljačić.

Zajednička odlika svih prošlogodišnjih priloga iz ove oblasti jeste bavljenje najaktualnijom problematikom našeg društvenog života. Zbog toga nije ni čudo što je naše društvo, koje se nalazi na raskrsnici između starog i novog, društvo u kome dolazi do erozije tradicionalnih i izgrađivanja novih vrednosti, istraživačima javnog mnenja ponudilo najviše materijala upravo svojim vrednosnim sistemima.

I februarski broj „Naših tema" nastavlja „mladu tradiciju" sa svim njenim osobinama. Kao potvrda iznetim zapažanjima može da posluži i sam naslov priloga Dunje Rihtman-Auguštin u ovom broju: *Vrednote i današnji trenutak*. Znači: sistem vrednosti i aktualnost. Rihtmanova je načinila analizu rezultata „Check list" ankete, prenesene iz američkog iskustva. U sistemu „ček liste" polazi se od povezanosti vrednosti i emocija. Zbog toga ispitanici treba da odgovaraju brzo, na osnovu prvog impulsa, da li predloženi pojmovi na listi kod njih izazivaju: ugodna, neugodna ili neutralna osećanja. Uzorak: redovni i vanredni (znači — zaposleni) studenti uglavnom ekonomskih fakulteta. Cilj ispitivanja: otkrivanje vrednosne usmerenosti koja utiče na koncepciju osavremenjavanja i razvoja društva.

Rezultati pokazuju da izabrana grupa mladih ljudi pozitivno vrednuje univerzalne humane vrednosti kao što su: poštenje, solidarnost, nezavisnost, pravda. Istovremeno ovi mladi ljudi upravljeni su ka osavremenjavanju uz poštovanje nezavisnosti, pravednu raspodelu i društveno vlasništvo. Međutim, sam koncept modernizacije očito vrijednosno nije konzistentan: ekonomska orijentacija zaposlenih ispitanika zasniva se na poduzetništvu, istraživanju tržišta, planu, štednji; ekonomska orijentacija ispitanika koji su samo studenti usmjerena je samo potrošnji, tercijarnim djelatnostima itd.".

Visoko vrednovanje pravde praćeno je pravnom nesigurnošću. Ovu, na izgled protivrečnu, vezu Rihtmanova objašnjava trima komponentama: istorijskom („vekovima je ona vlast ko-

ja donosi propise bila tuđinska, protivnarodna), komponentom seljačkog mentaliteta (nepoverenje u propise, a vera u pravicu) i čestom izmenom propisa („prisutnom i u našem političkom sistemu").

Osvedočenje o kontroverznosti vrednosnog sistema i njegovoj poziciji „na pola puta" nalazi se i u visokom vrednovanju nezavisnosti uz osipanje borbe kao vrednosti, kao i u visokom vrednovanju osavremenjavanja uz emocionalnu vezanost za tradicionalno (folklor, rodbina, verski praznici).

Gotovo sve priloge iz oblasti ove nauke u povojima odlikuje skroman obim uzoraka koji se ispituju, što je posledica kako početništva tako i nedostatka materijalnih sredstava neophodnih za uspostavljanje bolje opremljenih istraživačkih centara koji bi razvijali pre svega svoje metode. Kao posledica takve neorganizovanosti zapaža se parcijalnost i međusobna nepovezanost u radu. Kao na svakom početku, i rezultati do kojih se do sada došlo delo su uglavnom nekoliko naučnika, entuzijasta. Pored toga, može se uočiti nekritičko prenošenje sadržaja, a češće — metoda. Posebno, sistem kategorija nije prilagođen našem društvenom životu i kategorijalnom sistemu ostalih društvenih nauka. Prevodi pojedinih pojmova iz strane, najčešće američke, literature, ukomponovani u čisto jugoslovenski sadržaj i našu terminologiju, ponekad gotovo groteskno zvuče.

Još jedna odlika mladosti ove naučne discipline je didaktičnost. Gotovo da nema napisa koji ne pravi obiman, udžbenički koncipiran, a stručnom časopisu nepotreban, uvod. To su najčešće prepričani prevodi stranih izvora. Tako, na primer, Rihtmanova na početku teksta poteže Hobsa (homo homini lupus est) i prirodnopravnu školu da bi na kraju teksta dospela do vrednosnog sistema mlade jugoslovenske populacije u današnjem „trenutku". Pored neophodnosti istorijske dimenzije svake nauke, da bi se danas u stručnim časopisima pisalo arapskim brojkama, nije neophodno potezati egipatske faraone.

Da je moguće pisati savremeno o savremenom, pokazuje prilog u ovom istom broju Nike Toša: *Demokratizacija društva i istraživanje javnog mnjenja.*

Niko Toš insistira na neraskidivoj vezi između stepena demokratije u društvu i zastupljenosti istraživanja javnog mnenja. Odnos je uporedno srazmeran. Istraživanje javnog mnenja, po autoru, deo je sociološkog istraživanja. Ako se bavi problematikom koja se nalazi u žiži društvenog razvoja, svako sociološko istraživanje jeste bitno politički akt.

Autor ocenjuje da „praksa neprekidno dokazuje da se političke akcije mogu planirati a da se ne upotrebljavaju znanstvene metode ili rezultati znanstvenih istraživanja" i „da ima sve više istraživanja koja nemaju baš nikakvog učinka".

Stoga Toš predlaže smanjenje razlika „koje se javljaju pri određivanju sadržaja", s jedne strane, a s druge, odstranjivanje „mogućnosti političkih rješenja donesenih napamet".

Po autoru, funkcija istraživanja javnog mnenja može da bude pasivna i aktivna. Ako služi samo kao korektiv političkog planiranja i odlučivanja, ta funkcija neizbežno zapada u pasivnost. Ali, kako je jedna od bitnih odlika socijalističke demokratije i samoupravljanja prisutnost čoveka u procesu odlučivanja, autor se svesrdno zalaže za aktivizaciju ove funkcije.

U savremenim uslovima načini komuniciranja među ljudima, kao i načini sprovođenja demokratije, doživeli su bitne promene. Pre svega, iščezla je ona vrsta neposrednosti kojom se odlikovala tradicionalna zajednica. Vakuum koji je ovim promenama nastao prostor je delovanja nauke o istraživanju javnog mnenja.

„Time što uvodimo istraživanje javnog mnjenja kao demokratski medij u političkim procesima odričemo apsolutizaciju formalno organizacijskih okvira, ali naglasak je dat na demokratsko prenošenje i posredovanje interesa, htijenja, želja, očekivanja pojedinaca, pojedinih socijalnih kategorija, odnosno grupacija ljudi" (Niko Toš).

GORDANA POPOVIĆ

TEORIJA in PRAKSA

U ovoj godini dosad su izašla tri broja ljubljanske revije „Teorija in praksa". Prvi broj donosi: uvodnik Vladimira Krivica pod naslovom *Pre odluke* (u njemu autor izlaže komparaciju sadašnjih procesa u jugoslovenskom društvu u vezi sa amandmanima — sa načelima koja su zapisana u istoriji AVNOJ-a i polemizira sa mišljenjima koja bi htela odvojiti nacionalnu i socijalnu revoluciju; isto tako, Krivicu, koji je predsednik Ustavnog suda Slovenije, nije razumljiva teorija koja smatra da u današnje vreme nacije odumiru; Krivic kaže da je privredna i društvena reforma doživela neuspeh zbog unitarizma i saveznog etatizma i da je potrebno stabilizaciju i amandmane izvoditi u duhu I konferencije SKJ, to jest u duhu socijalne i nacionalne ravnopravnosti; republike — piše Krivic — dobijaju istorijsku priliku da počnu svoje probleme rešavati samostalno — a ne po nekom jugoslovenskom proseku, uz ravnopravnu saradnju, dogovaranje i međusobnu pomoć sa drugim republikama); raspravu Veljka Rusa pod naslovom *Vrednosti slovenačkih studenata i slovenačke javnosti* (u kojoj reinterpretira zaključke više istraživanja o vrednostima različitih socijalnih grupa i pokušava različite vrednosti reducirati na dva zajednička imenioca: (a) na progresivnu orijentiranost i (b) na socijalističku orijentiranost. Veliki broj vrednosti koje su bile istraživane mogao je tako klasificirati kao indeks prve ili druge orijentacije. Studenti su ona grupa koja je najviše progresivno i najviše socijalistički orijentirana. Za slovenačku javnost prof. Rus konstatira vrlo raznovrsnu vrednosnu orijentaciju: u nekom smislu bi se moglo govoriti o više međusobno sasvim nepovezanih vrednosnih kompleksa); raspravu Radomira D. Lukića pod naslovom *Naše novo pravo i seljačko društvo* (u kojoj autor istražuje odnos socijalističkog prava prema seljaku i seljačkoj stvarnosti kod nas. Lukić konstatira da ni kapitalističko ni socijalističko pravo nisu pravedni prema selu i seljaku, da je socijalističko pravo prilagođeno pre svega gradskome, industrijskome modelu društva i proizvodnje. Lukić se zalaže da se omogući i seljacima autonomno uređivanje niza suštinskih odnosa, slično kao što se uređuju odnosi u radnim organizacijama i drugim samoupravnim organizacijama sa autonomnim pravom); članak Franceta Černeta pod naslovom *Privredno uređenje Jugoslavije* (u njemu autor raspravlja o nekim temeljnim problemima razvoja ekonomije).

Drugi broj donosi raspravu Ivana Lavrača *Samoupravljanje i društvena svojina* (u njoj autor izlaže mišljenje da samoupravljanje kao samostalno odlučivanje radnih kolektiva zahteva tržišnu privredu. Sa akumulacijom raspolaže preduzeće koje ju je realiziralo. U okviru samoupravljanja potrebno je razvijati naučno rukovođenje preduzećem. Društveni plan neka intervenira tamo gde spontani proces tržišne privrede ne daje zadovoljavajuće rezultate); raspravu Jožeta Goričara *Društvena moć kao faktor raslojavanja* (u kojoj autor pokušava odgovoriti na pitanje da li u slovenačkom društvu postoji stratifikacija po dimenziji društvene moći. Odgovor je sledeći: hipotetički je moguće zaključiti da je slovenačko društvo stratificirano i po dimenziji moći. Ali, pored toga, moguće je otkriti i interesantno razilaženje među realnom i idealnom raspodelom moći); članak Mirana Mejaka *Privredni odnosi Jugoslavije sa zemljama u razvoju* (u njemu autor informira o posebnom sistemu trgovinske, investicione i tehničke saradnje Jugoslavije sa ostalim zemljama u razvoju: naše materijalne mogućnosti su ograničene; zato se predlaže dopunjavanje sadašnjih oblika saradnje intenzifikacijom zajedničkih investicija jugoslovenskih preduzeća sa domaćim or-

ganizacijama u Africi, Aziji i Latinskoj Americi. Proširivanje tehničke saradnje novim oblicima stručne i naučne pomoći ojačalo bi sa relativno malim finansijskim izdacima položaj Jugoslavije i istovremeno bi značilo dragocen doprinos razvoju manje razvijenih zemalja).

Treći broj donosi nekoliko vrlo interesantnih napisa: uvodnik glavnog urednika Staneta Kranjca *Kako smo pripremljeni?* (u njemu autor razmišlja o dve suprotne kritike koje doživljava jugoslovensko shvatanje naučno-tehnološke revolucije: jedna upoređuje naš razvoj sa razvojem drugih i najčešće jadikuje zbog „zakašnjenja", a druga kritikuje negativne pojave koje sa sobom donosi tehnički i društveni razvoj u obliku dehumanizacije. Kranjc kaže da pre svih Savez komunista mora brinuti za uzajamno razvijanje tehnike i građenje novog sistema vrednosti); raspravu Jovana Đorđevića *Nauka i nacionalno pitanje u savremenom svetu* (u kojoj autor upozorava na aktuelnost ove problematike u vezi sa četiri osnovna dejstva: dekolonizacijom i kristalizacijom novih nacija u Africi, Aziji i Americi, nastankom višenacionalnih federativnih zajednica, pojavljivanjem unutrašnjih društvenih, političkih, kulturnih i etničkih pitanja čak i u zemljama koje su se smatrale za nacionalno najviše homogene i centralizirane i nastankom postindustrijskih društava, u kojima dolazi na videlo sva uskost i prevaziđenost starog koncepta naroda. Jugoslavija u ovom pogledu ima prednost, koja nije samo u autonomiji federalnih jedinica, nego i u samoupravljanju, koje omogućuje dublju participaciju grupa sa etničkom, kulturnom i istorijskom individualnošću); razmišljanje Petra Klinara pod naslovom *Uzroci studentskih nemira i protesta* (u kojem autor polazi od toga da je uzroke studentskog pokreta u Jugoslaviji potrebno tražiti u problemima globalnog društva, među koje ubraja: nedemokratične odnose, različite oblike socijalne nejednakosti, ekonomsko i duhovno siromaštvo te neprikladne etičke norme. Posebno upozorava na značaj razlika među deklariranom i ostvarenom politikom te na specifične univerzitetske i studentske probleme); analizu dr Esada Ćimića *Aktuelnost Lenjinovog odnosa prema religiji* (u kojoj autor komparira Marksov i Lenjinov pristup fenomenu religije, pri čemu dolazi do zaključka da je Lenjin svakoj socijalnoj pojavi, pa i religiji, prilazio konkretno, da je o religiji raspravljao u kontekstu tadašnjeg sovjetskog društva; zato je razlikovao religiju *per se* i konkretnu istorijski uslovljenu religiju. Njegov osnovni stav je u tome da je borbu protiv religije potrebno podrediti borbi za socijalizam: „borbu protiv religije nije potrebno ograničavati na apstraktno-ideološku propagandu, nju nije potrebno reducirati — ovu borbu je potrebno povezivati sa konkretnom praksom klasnog pokreta usmerenog ka eleminiranju socijalnih korena religije". Pri tom dr Ćimić zaključuje da je negativni stav prema religiji i religioznima u jednom delu našeg društva poslednje uporište birokratskog mentaliteta. Ove snage gledaju na religiju isključivo kao na društveno zlo, koje je potrebno likvidirati ili ga zbog njegove snage privremeno tolerirati, što je sasvim u suprotnosti sa Lenjinovim stavovima).

D. R.

INOSTRANI ČASOPISI

ESPRIT

Martovski broj donosi, između ostalog, drugi deo teksta na temu kulturne revolucije, tačnije — obrazovne revolucije u Kini, čiji je prvi deo prikazan u prethodnom broju našeg časopisa. Autor je takođe Pol Badi (Paul Bady), a tekst je dat pod naslovom *Nulti stepen buržoaske kulture.*

„Promeniti viziju sveta" milion ljudi — moglo bi se reći da je to moto kineske kulturne revolucije. Međutim, kulturna revolucija je izazvala takve promene u političkom, ekonomskom i socijalnom domenu da se često zaboravlja na kulturni aspekt pokreta.

Uprkos oskudnim informacijama koje kineska štampa čini dostupnim svetu, može se dati bilans za proteklih pet godina zbivanja u Kini. Zapadni autori su vrlo oprezni u prosuđivanju činjeničnog stanja u Kini jer, kako sami kažu, ono je za njih teško razumljivo. Zato pustimo činjenice da govore, a one su elokventne.

Ceo jedan svet je iščezao. Književnici, naučnici, umetnici. Biblioteke, muzeji, pozorište, film. Kada je kulturna revolucija počela, bila je predmet interesovanja međunarodnog javnog mnenja. Poslednje tri godine ono je zatajilo. Da li to znači da sudbina kineskih pisaca nije dostojna pažnje Zapada? Da li javnost treba da ostane ravnodušna prema činjenici da se do danas ništa ne zna o velikim pesnicima Ai Qing, Li Ji ili Cao Yu? Zna se samo to da se najveći kineski savremeni književnik Lao She ubio 1966. godine. Ranije se govorilo samo o onome što je trebalo kritikovati, dok je danas black-out totalan.

Ipak se uočava jedna svetla tačka na mračnom nebu kineske kulturne stvarnosti. To je činjenica da neke žrtve čišćenja ponovo nalaze svoje „mesto pod suncem". Ali kakvim suncem? Poznati književnik Guo Moruo je rehabilitovan. Izgledalo je da je celo njegovo delo posvećeno figuriranju na sceni među glavnim velikodostojnicima režima. Godine 1966. on je pisao: „Po sadašnjim kriterijumima moji nekadašnji radovi nemaju nikakvu vrednost i trebalo bi da budu spaljeni... Zahvaljujući delima predsednika Maoa, pisanje radnika, seljaka i vojnika je bolje nego naše."

Takođe se zna da je marksistički istoričar Fan Wenlan ponovo izabran u CK Partije. Mnogi umetnici, muzičari, glumci, slikari, vajari, arhitekti — jednostavno su iščezli.

Nekadašnji centri kulture i obrazovanja zamenjeni su novim, revolucionarnim komitetima. Bivša naučna društva istovremeno su nestala kada su njihove revije prestale da se objavljuju. Van Kine izlazile su samo publikacije većih političkih tekstova koji se u samoj zemlji nisu mogli naći u prodaji. O kulturnim novinama kineska štampa nerado obaveštava.

Ilustracije radi navedimo podatak da je u Kini u periodu od 1966. do 1968. godine objavljeno i podeljeno 150 miliona primeraka *Izabranih dela Mao Ce Tunga* u četiri toma, 140 miliona primeraka *Zbirke Mao Ce Tunga*, 96 miliona primeraka *Poeme predsednika Mao Ce Tunga*, a njegovi čuveni citati štampani su u tiražu od 740 miliona. Pored toga, izašlo je oko 2 milijarde brošura različitih Maovih dela.

Biblioteke i muzeji su zatvoreni, izložbe su izuzetne, radio je politiziran, televizija redukovana. Pozorišne i filmske predstave su isključivo revolucionarnog karaktera i retko se prikazuju van zvaničnih praznika. „Duh režima oseća se jače nego staljinski despotizam" — pisao je Léon Vandermeersch.

Uloga ideologije u maoizmu je jača nego u svim drugim formama marksizma. Maova teorija izgleda da se poziva čak na tradiciju francuskih filozofa XVIII veka, za koje „nema revolucije bez moralne reformacije".

Maoisti neprestano pred očima imaju opasnost od „revizionista“ i „buržoaskih intelektualaca“. Međutim, njihovo dalje striktno pridržavanje doktrine kojom se rukovode rizikuje da dovede do totalne supresije intelektualaca buržoaskog tipa i do još veće izolacije zemlje od ostalog sveta. Poznata je Maova teza po kojoj je nemoguća koegzistencija dve međusobno oprečne koncepcije sveta — buržoaske i proleterske. Jedna ili druga treba da nestane.

Na etičkom nivou maoizam se najlošije akomodira na individualizam. Na političkom planu osuđuje svako jedinstvo koje se ne bazira na borbi. U kulturnom domenu osuđuju se kulturni lideri jer su „zaboravili klasnu borbu“, jer protežiraju „kontrarevolucionarne teze“. Kultura nema za cilj samo da „služi narodu“, nego i da „konsoliduje diktaturu proletarijata“. Kada je kulturna revolucija ušla u „socijalističku etapu“, Mao je objavio dva dela koja „čine bilans istorijskog iskustva i znače novi razvitak koncepcija sveta i teorije marksizma-lenjinizma“.

Do danas literatura i umetnost imaju vojni aspekt. Knjiga postaje oružje u rukama masa. Kakvo je mesto u takvim uslovima svim „revizionističkim“, i „buržoaskim“ delima?

Sadašnja politička orijentacija u kulturi govori da se ona okreće praktičnim zahtevima, koji nisu manje važni tim što idu u prilog čisto unutrašnjih interesa Kine, a ne opštih marksističkih vrednosti. Jedan od zrelih problema je jedinstvo zemlje. U tom smislu sprovodi se unifikacija cele Kine jedinom Maovom misli i eliminisanjem svake druge ideologije. Drugi veliki problem je odnos sela i grada. Pre revolucije kultura je bila „buržoaska“. Revolucija je odjednom lišila kulturnih privilegija građane. Pre revolucije buržoaski intelektualci, čak iako su bili na manuelnom radu, zadržavali su status intelektualca. Tada su Maovu trijadu činili radnici, seljaci i intelektualci. Danas, umesto intelektualaca, pojavljuju se vojnici. Intelektualci su na margini društva. Cilj je da se formira jedan nov tip: radnici-seljaci-vojnici-intelektualci.

Mase naoružane mislima Mao Ce Tunga biće sposobne da prebrode sve teškoće i reše probleme počev od filozofije do tehnike — smatraju maoistički ideolozi. Bespogovorna osuda inostranih uticaja i uvoza sovjetskih ili zapadnjačkih modela rizikuje da dovede do potpune izolacije, jer Kina još ne može računati na sopstvene snage. I pored toga, Kina očekuje da postane kulturno i ekonomski autarkična. Ali ogromna praznina ostaje koju ni kult predsednika Maoa nije uspeo popuniti.

Šta će od sveta ostati ako, kao u nekim zemljama, politika postane jedina duša — pita se autor.

JASNA PETROVIĆ

LA NOUVELLE CRITIQUE

Danas je postalo jasno svima da kultura više nije ono što je bila u prošlom veku. Razvitak masovnih sredstava komuniciranja razbio je barijeru između kulturne elite i nekulturne mase i time obeščastio taj nekadašnji hram ideala. Atmosfera kulturnog života postaje sve zagušljivija. Manifestacije uznemirenosti koje vladaju u umetničkim i književnim krugovima sve su življe i brojnije. Čemu vodi produbljivanje ove bolesti?

Ovoj aktuelnoj i neiscrpnoj temi posvećen je tekst pod naslovom *Moralni poredak, kulturna politika, vlast* autora Žerara Beloena (Gerard Bellon), objavljen u martovskom broju časopisa.

Još jednom je potvrđena činjenica da kulturno stvaralaštvo zavisi od blagonaklonosti državnog budžeta. U Francuskoj on još uvek iznosi 0,40% nacionalnog dohotka, mada su date zvanične izjave za njegovo povišenje na 1%. Da li to znači da jedna visoko razvijena zemlja nije u mogućnosti da odvoji veći deo nacionalnog dohotka za kulturnu delatnost ili jedna kulturno tradicionalna Francuska nema razumevanja za kulturne potrebe svoje nacije? Uostalom, ako bi se sredstva namenjena kulturi i povećala, da li bi to opravdalo svrhu s obzirom na isključenu slobodu trošenja tih sredstava?

Radi se, dakle, o političkoj suštini sistema u celini. Zahvaljujući finansijskoj moći, država dobija ulogu vrhovnog ideološkog cenzora. Ako sistem dobro funkcioniše, ovaj ideološki nadzor može da ima i svoju pozitivnu dimenziju. Ali, ako on sputava slobodu umetničkog izražavanja, kulturna perspektiva nije nimalo svetla.

U visoko razvijenim kapitalističkim zemljama kultura se pretvara u industriju određenog tipa potrošnih dobara. Odatle opravdana zabrinutost intelektualnih krugova za sudbinu kulture. Avangardni pravci i nisu ništa drugo do napor za sprečavanje devalvacije kulture.

Tragično je što se kultura još uvek često shvata kao potrošnja, a ne kao stvaralačka komponenta društva. Takav odnos stvara brojne probleme, nesređenu situaciju i društvenu nemoć kreatora. Pojava različitih filozofskih i estetičkih koncepcija i kulturnih tendencija izraz je protivrečnosti današnjeg sveta.

Kulturno stvaralaštvo je dvostruko ograničeno: s jedne strane, država, s obzirom na monopol finansijskih sredstava, stvara limite, a, s druge, praksa administrativne cenzure. Uznemiruje činjenica učestalih zabrana bilo TV emisija, bilo filmova, pozorišnih predstava ili literarnih ostvarenja — piše autor. Motivi ovih despotskih cenzorskih mera su uglavnom dvostruki: to je ili ideološka suština delâ ili bojazan da ona „rade o glavi" dobrim starim običajima.

Sudeći po ovome, kulturne inovacije imaju malo šanse da dobiju vizu za ulazak u etatističko kapitalističko društvo. Ali, da li je socijalizam garancija za suprotno? Deklarativno jeste. Međutim, praksa u jednoj zemlji, prvencu tog novog, humanog, slobodnog društvenog sistema, pokazala je koliko je još duga i trnovita staza za kreatore umetničkih vrednosti. Nju nije mogao da pređe ni jedan nobelovac.

Kultura je oduvek bila instrument politike. U tom smislu Šaban Delmas je jednom prilikom rekao: „Od momenta kada je kultura postala sredstvo političke akcije, ulazimo u prostaštvo i to je reč koju neću povući."

Autor je protiv mehaničke asimilacije umetnosti u politiku. Kao i svi francuski intelektualci, on se zalaže za slobodu izražavanja umetnika shodno sopstvenoj imaginaciji, ukusu i originalnosti u tretiranju svih aspekata društvene stvarnosti. Ne treba sumnjati da literarno i umetničko stvaralaštvo doprinosi dešifrovanju te realnosti.

Interesantan je jedan pasaž u tekstu gde se, između ostalog, kaže: „Vlada ne nameće nikakvu zvaničnu doktrinu niti i od koga traži da se odrekne svojih ubeđenja" i piščev komentar: „osim, naravno, ako ne *izražava* takva svoja ubeđenja".

Sredstva difuzije kulturnih vrednosti tendiraju ka zaglupljivanju nacije — stoji u nastavku članka. Razni seks shopovi i slično neumorno grabe napred u opskurnost, najniže instinkte, najuži konformizam. To je antikultura koja nema ništa zajedničko sa pravim umetničkim izrazom. To je još jedan minus kapitalizmu u večitoj trci za profitom, čak i u kulturnom domenu.

Generalna orijentacija u oblasti kulture u Francuskoj izgleda da vodi stvaranju jednog određenog moralnog poretka čiji su znaci sve vidljiviji — piše autor. To se zaključuje iz jednog govora predsednika Pompidua u kome on kaže da priznaje teškoće pred kojima se nalazi omladina u traženju svog modusa vivendi, ali za njega nema nikakve veze između individualizma i kursa profita koji je osnovna vrlina društva. Zlo bi došlo, smatra Pompidu, iz evolucije zapadne civilizacije u tehnološki progres

koji bi eliminisao motive ljudske solidarnosti, a odatle bi proizašlo da moderan čovek živi od svojih sopstvenih sredstava.

U logici vlasti je da učvršćuje postojeći oslonac ili povraća izgubljeni. Zato se ona često obraća reakcionarnim društvenim snagama i kao zalog za njihovu političku podršku daje im slobodu konzervativnih ubeđenja u kulturnom domenu.

Atmosfera postaje zapaljivija davanjem nekih predloga koji podržavaju totalnu vladinu ulogu u ograničenju i cenzuri umetničkih dela — kaže se u nastavku teksta. To je atmosfera kakvu su priželjkivali reakcionarni političari. Po njihovoj logici trebalo bi poveriti ministru unutrašnjih poslova zaštitu morala zemlje, odobravanje, odnosno zabranu raznih publikacija, filmova za omladinu određenog doba itd.

Trenutno su u pripremi mere za „reorganizaciju" u oblasti filma i televizije. Autor smatra da je to samo još jedan atak na slobodu kreacije i umetničkog izraza. Nova organizacija treba da dovede do najužeg ideološkog zatvaranja vlasti na planu ova dva sredstva difuzije. Jasno je da vlada veliku pažnju poklanja filmu zbog njegove ideološke uloge. Ako se tome doda profit koji filmska industrija donosi, razumljiva je „zabrinutost" države za kulturne potrebe nacije. Dok je filmu potreban novac, treba proizvoditi filmove koji donose novac. Moglo bi se reći da je to lajtmotiv celokupne vladine politike filma.

Kako film iziskuje znatna finansijska sredstva i predstavlja značajnu industrijsku i komercijalnu infrastrukturu, treba voditi računa o ukusu i potrebama publike — kaže se u poznatom dokumentu gospodina Astua (Astoux), generalnog direktora Nacionalnog centra za kinematografiju. Na žalost, potrebe publike u očima gospodina Astua su takve da mogu da se zadovoljavaju demagoškim putem, a ne kao stvarno izgrađivanje kulturnog profila gledaoca — primećuje autor.

Na televiziji se odvija analogan proces. Izrada programa će se praviti na osnovu dijaloga između vladinih predstavnika i kompetentnih ličnosti — kaže se u jednom dokumentu. Koliko ovo ističe „primarnost programa" i u isto vreme „decentralizaciju", isto toliko podstiče na razmišljanje o ispravnosti takvog koraka — smatra autor.

U Francuskoj postoji 12 sekcija za konceptiranje emisija i 3 grupacije (neka vrsta fabrika) za njihovu fabrikaciju. Rukovodioci sekcija su podređeni direktorima kanala, koji zajedno vrše izbor tekstova, realizatora, interpretatora itd. Direktor sekcije je odgovoran za sadržaj emisije, a direktor kanala za umetnički izraz. Ovakvim sistemom pojam realizatora, koji je jedan od uslova originalnosti i umetničkog kvaliteta TV kreacije, pojam dekoratera ili montažera je stavljen u drugi plan. Oni su samo prosti izvršioci podređeni šefu fabrikacije.

„Jedan od krupnih problema idućih godina biće kako da prihvatimo i savladamo revoluciju koja se najavljuje u domenu audio-vizuelnog" — izjavio je Šaban Delmas. Odgovor na ovakva i slična pitanja u monopolističkom kapitalizmu može da bude jedino odgovor diktiran ekonomskim, političkim i ideološkim interesom.

„Reorganizacija" treba da izvrši restrukturaciju privatnog sektora i reformu javnog. Autor smatra da će ta evolucija raskomadati FRT na javne, polujavne i zatvorene privatne sektore.

Ovim su samo načeti problemi. Svi oni koji su preokupirani našom kulturnom budućnošću moraju da usmere svoju aktivnost u smislu indiciranja jedne nove etape u borbi za slobodu kreacije i umetničkog izražavanja.

JASNA PETROVIĆ

Les Temps Modernes

Pod naslovom *Marksisti-lenjinisti u Detroitu* decembarsko-januarski dvobroj donosi intervju sa Džonom Vatsonom, članom Izvršnog odbora Saveza revolucionarnih crnačkih radnika, jedne od najznačajnijih organizacija crnačkih radnika. Ovaj intervju samo upotpunjuje sliku o naporima koje organizacije revolucionarnih crnačkih radnika čine da bi poboljšale njihov položaj. Vatson iznosi zanimljive stavove povodom nekih problema radničkih borbi u Americi. On tvrdi da je „borba za poboljšanje radnih uslova svakodnevni posao, borba bez predaha. Crnački radnici rade u posebno teškim uslovima eksploatacije i prinude... U automobilskoj industriji radni uslovi su isto tako teški kao i pre trideset pet godina, u vreme prvih sindikata". Crnački radnici deluju najčešće izvan sindikalnih organizacija zato što su rukovodstva tih organizacija sa rukovodstvima preduzeća ustanovila dugu proceduru za ostvarivanje radničkih zahteva iz koje radnici retko izlaze kao pobednici i što rukovodioci organizacija revolucionarnih crnačkih radnika misle da pitanja proizvodnje i radnih uslova nameću neposrednu i brzu akciju. Interesantno je da oni u svojoj borbi ne stavljaju na prvo mesto pitanje nadnica, već probleme koje nameću organizacija proizvodnje i radni uslovi, i to zato što su došli do zaključka da su podvrgnuti većoj eksploataciji baš kroz organizaciju proizvodnje kojoj pribegava vladajuća klasa. Naravno da je i pitanje nadnica za njih važno, no Vatson kaže: „Ali vladajuća klasa smatra da je mnogo rentabilnije povećati nadnice i dobiti potom veći radni učinak kroz intenzifikaciju proizvodnje. U naše vreme isti broj radnika proizvodi dva puta više automobila nego 1946. godine. Neki stručnjaci, naročito beli levičari koji nikada nisu radili u nekoj fabrici, kažu da je to pitanje tehnologije i automatizacije. Ali, u stvari, to povećanje posebno se duguje intenzifikaciji rada crnačke radne snage. Nije retko da neko preduzeće zapošljava crnačke radnike i da ih goni da svaki od njih obavlja posao koji su obavljala dva ili tri belca. Ne konstatuje se retko da je u preduzećima sa visokim procentom crnačkih radnika visok procenat nesreća na radnom mestu." Baš zato borba za manju eksploataciju u proizvodnji i poboljšanje radnih uslova ima primat nad borbom za povećanje nadnica. Slične ideje zastupaju i drugi rukovodioci Saveza revolucionarnih crnačkih radnika.

Veoma su zanimljivi i stavovi prema organizacijama belaca. Vatson smatra da levičarske partije belaca nemaju mnogo uspeha kod proletarijata, i to delimično zato što odbacuju marksizam-lenjinizam, a delimično i zato „što neke organizacije koje se nazivaju marksističko-lenjinističkim stvarno ne shvataju šta je marksizam-lenjinizam. Zato one ne shvataju nužnost organizovanja radničke klase", što otežava posao crnačkih radničkih organizacija, kojima se prebacuje da svojim stavovima izazivaju deobu radničke klase. Beli radnici imaju privilegovan položaj u proletarijatu — tvrdi Vatson. „U više navrata oni su izabrali radije da brane svoje privilegije nego da se ujedine sa crnačkim radnicima radi otklanjanja nejednakosti. Zato smo mi shvatili da je neophodno stvoriti nezavisnu i snažnu crnačku organizaciju. Međutim, mi vrlo dobro znamo da su i beli radnici takođe ugnjetavani i eksploatisani." Logika bi nametala zajedničko delovanje. Ali, do saveza, zajedničkih akcija moći će da dođe samo u onoj meri u kojoj i beli radnici prihvate revolucionarne principe i budu se borili protiv rasizma, kapitalizma i imperijalizma. Do toga za sada još ne može da dođe zato što je revolucionarna svest belih radnika još uvek nedovoljna, površna. „Oni se bore u okviru svog preduzeća i biju svoju malu ličnu bitku, ali nisu sposobni da vide dalje i da shvate da je to klasna borba. Oni ne shvataju da je za pobedu nad kompanijom i patronatom potrebno da sruše klasni sistem na koji se oslanja taj patronat ili ta kompanija."

Tek kad njihovi životni interesi dođu u pitanje, počinje da se razvija njihova društveno-klasna svest i dolazi do njihove radikalizacije. A do takve svesti — smatra Vatson — dolazi se kroz stalnu borbu, za koju je potrebno postojanje pokreta i organizacije radničke klase. Ima belaca koji počinju da deluju u tom pravcu. „Baš ti ljudi, ako postanu brojniji i jači, izazvaće kod belih radnika brz razvoj revolucionarne svesti i prelazak na akciju. Teško je reći da li će se to ostvariti. Ali, naravno, mi to želimo“, kaže Vatson i zaključuje da je cilj Saveza revolucionarnih crnačkih radnika stvaranje društva bez ikakvog ugnjetavanja, zasnovanog na principu „Svakome prema njegovim potrebama“, a ne više na principu „Svakome prema njegovim mogućnostima“.

O problemima američkog radništva govori se i u članku *Američki beli radnici*. Autor, Dan Georgakas, piše da su od 1960. godine američki revolucionarni pokreti napravili nove „proboje“, ali da je u svemu tome nedostajala bela radnička klasa. Dolazilo je do ogromnog nezadovoljstva radničke klase koje se manifestovalo kroz štrajkove divovskih razmera. Ali, „jaz između belaca i crnaca i stvarna antipatija koju beli radnici gaje prema studentima posebno i prema omladini uopšte udaljuje ih od revolucionarnog pokreta“. Zato se u krilu revolucionarne levice zauzimaju različiti stavovi u odnosu na belu radničku klasu. Tako, tradicionalna struja smatra da je u revolucionarnoj borbi potrebno jedinstvo čitave radničke klase i da radnička organizacija treba da obuhvata sve grupacije uz nastojanje da se smanje rasne, etničke ili verske razlike i razlike u polu. Drugi smatraju da radnici koji nisu belci, crni posebno, predstavljaju avangardu koja može da posluži kao katalizator u masovnoj radikalizaciji belaca. Ova struja nije neprijateljski raspoložena prema belim radnicima, ali ne prihvata tradicionalnu taktiku koja nastoji da se zahtevi rasne prirode potisnu u drugi plan da se ne bi podgrejavao rasizam belaca. Po trećem mišljenju, beli radnici predstavljaju „privilegovan sektor svetske radničke klase i oni će braniti taj privilegovani položaj u isti mah protiv crnaca, unutar Sjedinjenih Država, i protiv pokreta trećeg sveta, u inostranstvu“. Takvu situaciju razne okolnosti mogu da izmene kasnije, ali danas je omladina revolucionarna baza. Po onima koji zastupaju ovo mišljenje, „treba preći na akcije vojničkog tipa da bi se izazvale revolucije čak i ako to mora da šokira mnoge Amerikance i da ih baci u zagrljaj desnice“. No, uprkos tih različitih mišljenja i shvatanja o načinu organizovanja i delovanja, radništvo ne može da čeka na iskristalisavanje jedinstvenog stava; ono mora da se bori, da deluje, što i čini, čak i neujedinjeno. Stalno nezadovoljstvo radništva izazvalo je žive reakcije vlasti, industrijalaca i sindikalnih rukovodstava. Da bi parirale radničkom nezadovoljstvu i štrajkovima, vlasti su uspešno igrale na rasističku kartu, što je, naravno, dovodilo do teških sukoba između belih i obojenih radnika. U čitavoj radničkoj klasi postoji podeljenost po raznim pitanjima, postoji čak i rasizam među radništvom. „Već tri stotine godina kapital uspešno igra na tu podeljenost i delovanje krupnih industrijalaca navodi na misao da su oni ubeđeni da će rasizam nastaviti da još zadugo igra u njihovu korist.“ Takvo stanje dovelo je i do stvaranja raznih organizacija u radničkoj klasi, do izdvajanja crnaca u krilu sindikata belaca, pa čak i do sukoba među raznim crnačkim organizacijama (napad crnih pantera na predstavnike Saveza revolucionarnih crnačkih radnika u Oklendu), čemu su najviše doprinosili belci. Istina, ima i belih levičara koji podržavaju ovu ili onu crnačku organizaciju, ali crnci im prebacuju da to nedovoljno čine. Uprkos toga, crnački pokret se razvija u celoj zemlji, mada on ne predstavlja jedinu opozicionu snagu postojećem sistemu SAD.

Georgakas svoj članak završava sledećim zaključkom: „Napori koje sistem čini da bi zemlju zadržao pod svojom dominacijom postali su sve vidljiviji. Stavovi su sada jasno izraženi, sem u odnosu na belu radničku klasu. Žeđ kapitalističke klase za profitom postala je skoro patološka i ona bi mogla da je odvede

krajnostima: tako bi ona uspela da mobiliše belu radničku klasu, poduhvat koji je već više godina osuđen na neuspeh. Ako desnica vešto manipuliše rasizmom ili (i) ako se levica pokaže malo efikasnom, onda bi to moglo da odloži onu „radikalizaciju" belih radnika. Ništa nije izvesno do da je odlučna bitka neminovna. Pravac kojim će bela radnička klasa krenuti u dve godine koje dolaze mogao bi da bude odlučujući za same strukture američkog društva tokom sedamdesetih godina, sa svim posledicama koje to podrazumeva za revolucionare čitavog sveta."

MARKO KATANIĆ

Marxism Today

Na prošlogodišnjim parlamentarnim izborima u Velikoj Britaniji došlo je do neočekivanog obrta — Laburistička partija, do tada na vlasti i zvanično radnička, to jest levičarska partija, izgubila je i morala je da se povuče u opoziciju, ustupivši svoje dotadašnje mesto Konzervativnoj partiji. Na tim izborima učestvovala je i Komunistička partija Velike Britanije, ali, kao ni pre, ona ni sada nije predstavljala neku značajniju snagu niti je na sebe skrenula veću pažnju.

U januarskom broju ovog časopisa, koji izdaje britanska Komunistička partija, Bert Pirs (Bert Pearce) je izneo mišljenje da je od izborne pobede torijevaca do danas primetan brz razvoj borbenog levičarskog pokreta, kao i sve jači masovni otpor konzervativnoj vladi. Ovaj stav, koji je autor izneo u članku *Strategija socijalističke revolucije u Britaniji*, on potkrepljuje time da su radnici svojim štrajkovima i drugim postupcima otvoreno pokazali suprotstavljanje torijevskom režimu. Autor ističe, međutim, da ovaj trend nije počeo tek u trenutku izborne pobede konzervativaca, već da se njegovi koreni mogu naći i mnogo ranije, kao, na primer, u organizovanom otporu i porazu koji su Laburističkoj vladi i njenom stavu prema pitanju prava na štrajk nanele leve snage radničkog pokreta. Taj pokret sada samo nastavlja svoju dalju borbu za ostvarenje radničkih prava i svojih naprednih ciljeva. Veliku ulogu u tom procesu igrao je — smatra autor — program KP Velike Britanije, („Britanski put u socijalizam"), a u budućnosti njegov značaj u suočavanju sa odlučujućim političkim problemima biće još veći. I to uglavnom zato što je, kako kaže Pirs, ovaj program jasno obrazložio put kojim, povezujući međunarodna iskustva i opšte postavke marksističke teorije sa specifičnim britanskim uslovima, treba da se odvija borba za socijalizam u Velikoj Britaniji. Bert Pirs u svom prilogu iznosi veoma pozitivno mišljenje o „Britanskom putu u socijalizam" i analizira njegove postavke uz uverenje da su one adekvatne i obuhvatne.

Ne upuštajući se u bliže razmatranje samih tih postavki ovde, međutim, treba napomenuti i to da „Britanski put u socijalizam", iako zvanični partijski dokument, nije uvek prihvaćen bez osporavanja. Podsećamo čitaoce na to da je u dvobroju za septembar i oktobar 1970. godine engleskog časopisa „New Left Review" objavljen članak Bila Vorena, člana KP Velike Britanije (koji je prikazan u časopisu „Socijalizam", br. 12/70), u kome autor osporava praktični i teorijski značaj i vrednost osnovnih principa „Britanskog puta u socijalizam" sa stanovišta njegovog stvarnog i mogućeg doprinosa borbi za ostvarenje socijalizma u Velikoj Britaniji.

Na početku svog članka Bert Pirs ističe da je osnovni problem za svaku radničku klasu, u trenutku kad počinje da se organizuje kao nezavisna snaga, kako da označi svoj dalji put sa stanovišta zajedničke, a ne individualne borbe za ostvarenje jedin-

stvenog političkog pokreta uz donošenje koherentne strategije za promenu sistema. Jer, napominje autor, važno je promeniti klasnu snagu koja stvarno drži vlast, a ne samo etiketu koju vlada nosi.

Stvaranje političke platforme koja će spojiti marksističke postavke sa britanskim uslovima i to na način koji će radničkoj klasi i radnim ljudima uopšte izgledati prihvatljiv „sa stanovišta njihovog sopstvenog iskustva bio je dug i težak zadatak". Zato su eksperimentisanja i greške bili neizbežni, a podražavanje Sovjetskog Saveza, prve zemlje socijalizma i zemlje koja je upravo uz socijalističko uređenje ostvarila fantastične rezultate, čak i kad se radilo o podražavanju grešaka, ne treba suviše da iznenađuje, kaže autor.

Današnja situacija podvlači značaj i važnost „Britanskog puta u socijalizam", a „da su moćne ideje „Britanskog puta" dublje shvaćene, i Partija i levica bi bile bolje opremljene za suočavanje sa međunarodnim događajima i sa suštinskim problemima koji se postavljaju pred radnički pokret ovde". Ali, pogrešno je ovaj program i njegovu teorijsku osnovu tretirati kao vrstu izbornog programa i kao trenutno popuštanje pred parlamentarnim putem borbe za socijalizam. Britanska KP je još 1949—1950. godine bez dvoumljenja ustanovila da je nužnost socijalizma izvesna i, primenjujući svoja iskustva i svoje analize, ona je koncipirala svoj program, koji danas predstavlja „jedinu koherentnu strategiju socijalističke revolucije u Velikoj Britaniji" i sasvim odgovara savremenim uslovima i problemima pred kojima se radnički pokret u ovoj zemlji nalazi.

Za širenje socijalističkih ideja i za ubrzanje tog procesa nužan je rast i jačanje uticaja Komunističke partije, ističe autor, apostrofirajući Lenjinovu misao da bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta. Ali, ni revolucionarna teorija i strategija ne mogu da steknu uporište same po sebi; danas je, štaviše, nužno argumentovati i parole jer ljudima nisu dovoljne fraze — njima je potrebna analiza društva i definicija predstojećih alternativa i snaga koje će izneti borbu za socijalizam. Zato je, kaže autor, i potrebno dati jednu novu, savremenu i svežu analizu programa britanske KP, „Britanskog puta u socijalizam".

Koje su osnovne koncepcije „Britanskog puta u socijalizam"? Pre svega, u njemu se ističe da put kojim treba ići i rešenje za dileme i pitanja koja postavlja današnjica predstavlja ostvarenje socijalističkog društvenog uređenja. Snaga koja će dovesti do ostvarenja ovog cilja i zadatka je široki savez radnih ljudi predvođenih radničkom klasom, a taj savez je stvoren na bazi zajedničkih interesa tih radnih ljudi u odnosu na ekonomske gigante — monopole.

Polazeći od ovih stavova, u „Britanskom putu" se iznosi da vladajuća klasa dozvoljava svaku kritiku i svaki korak koji ne sme da dovede samo do jednog — do klasne borbe. Ali Pirs smatra da je program torijevske vlade, koji se zalaže za slobodnu privredu, upravo suprotan tome jer se, u situaciji kada monopol vlada tržištem, a država se ne meša u njegove poslove (sem da mu olakša aktivnost), razvija upravo neobuzdan klasni rat. Baš u ovim uslovima (kada postojanje divova u ekonomskom smislu označava zrelost za nastajanje socijalizma) moguća je borba protiv monopola jer samim tim što su dominantni njih je, kako navodi Pirs, moguće izolovati. Nosilac antimonopolske opozicije je radnička klasa kako zbog svog položaja, organizacije i iskustva tako i zbog svoje brojnosti. Pirs ističe da savez radnih ljudi za koji se zalaže „Britanski put" nije, kako to ističu neki njegovi kritičari, lista odvojenih klasnih snaga, već „pokazatelj ujedinjenja različitih interesa". Autor iznosi stav da je takav savez moguć, kao što to pokazuje nedavna pobeda leve koalicije u Čileu (iako, naravno, postoje razlike u društvenoj pozadini).

Socijalizam kojem teži „Britanski put u socijalizam" ekonomski se zasniva na javnom vlasništvu, a politički na vlasti koja se nalazi u rukama radničke klase. Ovaj društveni sistem treba da se razvija i da funkcioniše u uslovima parlamentarne demokratije, ali takve koja je transfor-

misana u instrument narodne volje. Predviđa se i postojanje višepartijskog sistema, ali ne i takve hipokrizije u opredeljivanju za njih kakva postoji u kapitalizmu gde se izbor svodi uglavnom na one koje podržavaju kapitalizam. U stvari, laburističke vlade ne postižu uspeh i padaju upravo zato što postaju menadžeri kapitalizma; ni jedna nacionalizacija koju su sprovele nije imala za cilj transformaciju društva, već podržavanje kapitalističke privrede. Borba za socijalizam je istovremeno i borba za demokratiju jer su oni nedeljivi; pri tom treba koristiti stečena demokratska prava, koja, iako u kapitalizmu predstavljaju i sigurnosni ventil, ipak pružaju velike mogućnosti za borbu radničke klase. Dalje, ne treba zaboraviti da radnički savez kakav se predviđa ovim programom nije zamišljen kao trenutan i taktički izborni savez, a u „Britanskom putu" se borba za neposredne zahteve povezuje sa nužnošću političkog jedinstva.

„Britanski put u socijalizam" se zalaže za mirni put u socijalizam. Ali, napominje autor, to ne znači da se ne dozvoljava mogućnost sukoba i nesuglasica, već to da se kapitalističkoj klasi ne dozvoli da izazove i pribegne otpočinjanju građanskog rata. Mogućnost za ostvarenje ovakvog puta nalazi se i u unutrašnjim i savremenim međunarodnim uslovima. To što do sada na ovoj liniji nije bilo izbornih pobeda treba tumačiti pre svega činjenicom da u radničkom pokretu dominiraju ideje socijaldemokratije i da još uvek nije postignut uspeh u objedinjavanju radničke klase oko marksizma. Uvlačenje najširih masa u političku borbu je početak političkog progresa; stvarni progres moguć je, međutim, samo ako postoji ostvarljiv program promena oko koga će se ostvariti jedinstvo masa.

NINA RATKOVIC

Marxistische Blätter

Sindikati su, nema sumnje, najrasprostranjenija društveno-politička organizacija u svetu. Oni deluju u industrijski visoko razvijenim zemljama, u nedovoljno razvijenim zemljama, u socijalističkim zemljama, u zemljama koje se nalaze u fazi antikolonijalne borbe, kao i u onim zemljama koje su tek stekle nacionalnu nezavisnost.

Učestalost štrajkova poslednjih godina, te još uvek najpouzdanije metode sindikalne borbe, to je, verovatno, uslovilo pojavu serije članaka o toj temi u januarsko-februarskom broju ovog časopisa. Poseban akcenat je stavljen na savremenu ulogu sindikata. U tom smislu izabrali smo članak pod naslovom *Uloga sindikata u klasnoj borbi u svetskim razmerama* Jozefa Ledvona (Josef Ledwohn).

Egzistencija različitih i suprotnih društvenih sistema uslovljava da sindikati nose obeležja društvenog sistema u kome deluju. Jasno je da bez obzira na specifičnosti koje nužno proističu iz toga radnička klasa ima izvestan broj zajedničkih interesa. U toj svetlosti, kroz jedinstvo zajedničkih interesa, autor smatra da sindikati u socijalističkim zemljama najadekvatnije izražavaju težnje i potrebe radnika. Sindikati u socijalizmu predstavljaju organizaciju moći radničke klase. Oni su tesno povezani sa radnicima u čitavom svetu i na izvestan način sintetizuju klasnu i antiimperijalističku borbu. To je jedan od elemenata — smatra autor — koji daju impuls širenju socijalizma u svetu.

Naučno-tehnološka revolucija objektivno dovodi do sve veće koncentracije i centralizacije kapitala, što ima za posledicu da s vremena na vreme industrijom ovlada mali broj najmoćnijih finansijskih grupa. Zbog toga radnici u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama usmeravaju svoju borbu u pravcu jačanja dr-

žavne vlasti nasuprot monopolu. Međutim, Ledvon s pravom smatra da državna ekonomska politika ne samo da nije uspela da odstrani unutrašnje protivrečnosti kapitalističkog sistema, nego ih je u izvesnom smislu i zaoštrila. Za efikasno ostvarivanje sindikalnih prava nije dovoljno da država interveniše u privredi i da se time ograniči uloga monopola, nego da se i vlada i sindikati nađu na liniji jedne u osnovi iste politike.

U Zapadnoj Nemačkoj, kao i u ostalim kapitalističkim zemljama, iskustvo pokazuje da je državnomonopolistički kapitalizam nesposoban da spreči štrajkački pokret. Mada neki smatraju štrajk prevaziđenom metodom borbe, on je najefikasnije sredstvo borbe za svakodnevna radnička prava: „U vremenu od 1960. do 1969. godine štrajkovalo je u zapadnim zemljama 300 miliona ljudi. To je dvostruko više nego za poslednjih 14 godina." Može se sa sigurnošću tvrditi da su radnici u visoko razvijenim zemljama, kao što su SAD, Zapadna Nemačka, Francuska, Italija i Engleska, na ovaj način postigli vidne uspehe u socijalno-ekonomskom pogledu. Tako se štrajk održao kao elementarna, univerzalna i najznačajnija forma klasne borbe u poznom kapitalizmu.

Ledvon podvlači da su štrajkovi danas jedini oblik radničke borbe koji može da ozbiljno uzdrma temelje kapitalističkog poretka.

Ne možemo se složiti sa ovako pojednostavljenim shvatanjem oblika i metoda klasne borbe danas. Bez sumnje da štrajkovi predstavljaju još uvek veoma efikasnu metodu klasne borbe; međutim, delovanje sindikalnog pokreta je postavljeno na jednu mnogo širu osnovu. Po izvesnim svojim obeležjima sindikalni pokret se veoma mnogo približava u nekim slučajevima delovanju političkih partija. Uzmimo primer britanskih tredjuniona, koji su prošli kroz fazu usko shvaćene koncepcije o ulozi sindikata kao borca isključivo za poboljšanje materijalnih uslova radnika — ka savremenoj novoj društveno-političkoj ulozi. Ova nova uloga se sastoji u najširem mogućem angažovanju u najraznovrsnijim sferama društvenog života. Sindikati danas nastoje da pronađu forme za urastanje u sam državnokapitalistički sistem, da postanu njegov sastavni deo. Ovaj proces može da dovede do ublažavanja antagonizma između sindikata i države.

Po autoru, postoje tri osnovna tipa sindikalnog organizovanja: (1) sindikati u socijalističkim zemljama, (2) sindikati u tradicionalno visoko razvijenim kapitalističkim zemljama i (3) sindikati u mladim nacionalnim državama i zemljama koje se još uvek bore za svoju nezavisnost.

Osim ove podele sindikata zasnovane na društveno-političkim uslovima pod kojim oni rade u okviru nacionalnih granica, sindikalna delatnost se odvija i na međunarodnom planu. Najznačajnije međunarodne sindikalne centrale su: Svetski sindikalni savez, Međunarodni savez slobodnih sindikata i Svetsko udruženje radnika. Ove svetske centrale su različitih političkih orijentacija, ali, u krajnjoj liniji, one imaju iste ili slične društvene i demokratske zahteve. Ono što je zajedničko svim sindikatima u svetu, posebno u kapitalističkim zemljama, jeste to da se u centru klasnih zadataka nalaze socijalno-ekonomski interesi radnika. U kapitalističkim zemljama poseban se naglasak stavlja na: (1) povećanje nadnica, osiguranje kupovne moći radnika i odstranjivanje svih oblika diskriminacije u pogledu nadnica, (2) skraćenje radnog vremena, (3) osiguranje punog zaposlenja i (4) osiguranje slobodnog sindikalnog delovanja u preduzeću.

Sindikati u nerazvijenim zemljama zahtevaju: podizanje životnog nivoa radnika, priznanje i primenu prava na rad, skraćenje radnog vremena bez smanjenja nadnica, stvaranje sistema socijalnog osiguranja i priznavanje sindikalne aktivnosti u preduzeću.

Ledvon smatra neophodnim, radi efikasnijeg zastupanja interesa radnika pred koncernima koji deluju i van nacionalnih granica, organizovanje koordiniranih akcija svih sindikata. Nasuprot monopolima i njihovoj međunarodnoj solidarnosti i savezima imperijalističkih država, radnička klasa zaostaje u koordinaciji svojih zadataka i akcija.

Savremeni sindikati, po našem mišljenju, ne iscrpljuju svoju delatnost u štrajkovima, nego, delujući kao najmasovnija organizovana snaga radničke klase u političkim procesima, bore se protiv tradicionalnih društvenih struktura. To povećava snagu radničke klase na svim kontinentima i pomaže stvaranju dobrih uslova za osiguranje mira i prelaska od kapitalizma ka socijalizmu.

ANĐELKA MIHIĆ

NOVA MYSL

Položaj inteligencije u Čehoslovačkoj ponovo je postao veoma složen. Ne samo time što je ovom značajnom društvenom sloju, prvenstveno njegovom kreativnom delu, ponovo uspostavljenim političkim „konstantama" i „determinantama" čvrsto fiksiran prostor i pravac delovanja, već i time što je društvena pozicija tog sloja nakon „pouka" iz nedavnih zbivanja jako devalvirana. Najnovija zvanična tumačenja sugerišu zaključke o inteligenciji koji su po ovu daleko nepovoljniji nego što su vladali pre januara 1968. U pitanju je ne samo „nepouzdanost", „kolebljivost" i slično, već i navodna neposredna krivica velikog broja predstavnika inteligencije za katastrofalni razvoj događaja u Čehoslovačkoj 1968. i 1969, za „direktno ugrožavanje socijalizma" u ovoj zemlji. Ali, pored ove ocene, tu je i saznanje (koje najviši predstavnici Partije i države često ističu) da je uspešna izgradnja socijalizma bez inteligencije, naročito tehničke i naučne, apsolutno nemoguća, te da se zajednički jezik sa ovim slojem mora naći.

Ovaj časopis posvećuje aktuelnim problemima čehoslovačke inteligencije u svom prvom ovogodišnjem broju članak Vladimira Gerloha (Vladimír Gerloch) — načelnika Ideološkog odeljenja Biroa CK KPČ — pod naslovom *Inteligencija i socijalizam*. Članak ima prevashodno praktičan smisao: da „objasni" inteligenciji suštinu i korene njenih „zabluda" i „greha" iz nedavne prošlosti, da joj ukaže na „pravo mesto" kakvo treba da ima u socijalističkom društvu, posebno na njen odnos prema radničkoj klasi i Komunističkoj partiji i da među inteligencijom ohrabri što veći broj za angažovanje pod rukovodstvom Partije.

Zastupajući tezu da inteligencija predstavlja društvenu grupu koja je u novijoj čehoslovačkoj istoriji zabeležila najveći brojčani porast, autor navodi nekoliko zanimljivih podataka, kao: u 1930. u Čehoslovačkoj je od ukupnog stanovništva na inteligenciju otpadalo 426 hiljada, u 1947. već 591 hiljada, a 1962. 1.098 hiljada, što znači da je samo u posleratnom razdoblju do 1962. taj broj udvostručen. Dalje: izmenilo se „klasno poreklo", kao i „unutrašnja struktura" inteligencije. Najveću grupu danas sačinjavaju inženjerski i tehničko-ekonomski radnici — u 1967. bilo ih je 667 hiljada. Od zaposlenih sa srednjim i visokim školskim obrazovanjem 38.3% su poreklom iz radničkih porodica, 24,9% iz seljačkih i sitnosopstveničkih, „a samo 4,8% svojim poreklom je povezano sa eksploatatorskim klasama". Od studenata na visokim školama u 1967. bilo je 41,4% iz radničkih i seljačkih porodica. (Pri tome napominjemo da se pripadnost seljačkoj porodici uzima kao pozitivna socijalna odredba jer je kolektivizacija na čehoslovačkom selu već odavno završena.)

Autor naročito ističe kao značajan „društveni uticaj" inteligencije, odnosno njen direktni ili indirektni uticaj na ostale slojeve društva. On smatra da će taj uticaj i dalje rasti, naročito u vezi sa procesom naučno-tehnološke revolucije kao najbitnije karakteristike savremenog razvoja sveta. Njen značaj autor registruje i u

vezi sa „utakmicom između socijalizma i kapitalizma" i „borbom između dva svetska sistema", objašnjavajući tako zbog čega Partija nastoji da kod inteligencije „postigne aktivnu podršku za sadašnju političku liniju". Ali tu je odmah i jedno upozorenje: „Inteligencija *u celini* bila je u daleko većoj meri nego druge klase i grupe našeg društva zahvaćena uticajima desničarske ideologije i politike." Gerloh je, međutim, svestan da bi politički bilo neoportuno i po dalju diferencijaciju štetno ako bi inteligencija bila paušalno etiketirana, pa kaže i sledeće: „Nemoguće je saglasiti se sa mišljenjem da je u periodu unutarpartijske i društvene krize inteligencija u celini razočarala. U redovima inteligencije bilo je ljudi koji su i u izuzetno teškim i složenim uslovima ostali verni svojim marksističko-lenjinističkim i internacionalističkim ubeđenjima." Ali bilo je onih koji su se „kolebali", „podržavali revizionističke, desničarsko-oportunističke stavove". A bilo je i onih „koji su spadali među ideologe i praktičke organizatore desničarske politike". Za ove poslednje Gerloh kaže da je njihov uticaj bio daleko veći među inteligencijom nego među pripadnicima radničke klase i seljaštva.

Umesto konkretne analize specifikuma čehoslovačke inteligencije, korena povremenih oštrijih konfrontacija sa partijskom politikom i njenim predstavnicima, dugogodišnjeg veštačkog konflikta između radničke klase i inteligencije, pri čemu se nikako ne bi smeo zanemariti složen proces uspostavljanja međusobnog poverenja između kreativne inteligencije i partijskog rukovodstva u toku 1968, autor nam nudi jedno manje-više šematsko objašnjenje o inteligenciji kao „društvenoj grupi" koju sačinjavaju ljudi sa različitim socijalno-ekonomskim pozicijama, pa prema tome i različitim interesima, kao i da ona „najsvesnije, najodlučnije i najpreciznije odražava i izražava kretanje klasnih interesa i društvenih grupacija celog društva", te da je u neku ruku „seizmograf političkog razvrstavanja društva i razvoja političke situacije". Prema tome, pošto inteligencija ne predstavlja društvenu klasu, ona svoju društvenu funkciju može vršiti jedino pod vođstvom neke od klasa, iako predstavlja „samostalnu društvenu grupu". Iz osnovnih odlika ove grupe (obrazovanost, intelektualni rad, način života), po autoru, izvire težnja da inteligencija stekne poziciju *iznad* klasa koje se bore, da bude „elita" čiji je zadatak „čuvanje najosnovnijih opšteljudskih vrednosti" ili, kako bi to rekao Lenjin, uzdizati se na rečima do uzvišenih oblasti i prikrivati frazama konflikte istorijskih grupa stanovništva". Po autoru, te opšteljudske vrednosti mogu biti jedino Sloboda, Demokratija, Humanizam, Suverenitet i drugi slični pojmovi „koji uzvišeno zvuče... ali se shvataju sasvim apstraktno", to jest van konteksta realnih konflikata. (Dokazujući na nekim ekstremnim primerima iz 1968. postojanje elitističkih težnji kod čehoslovačkih intelektualaca, autor takve težnje kvalifikuje kao „utopijske" i „reakcionarne" ističući da se „greške prema inteligenciji" iz prošlosti ne mogu prevazilaziti postavljanjem inteligencije iznad radničke klase i seljaštva, već „samo na bazi aktivnog zalaganja inteligencije u razvoju socijalističkog društva".)

Autor pri tome svesno zanemaruje da su navodno apstraktno shvatani pojmovi „koji uzvišeno zvuče" predstavljali za Čehe i Slovake najkonkretniju i najprivlačniju realnost u toku 1968, da su kao stožerne vrednosti uneti u Akcioni program KPČ (koji je krajem 1970. definitivno odbačen), u mnoge (kasnije poništene) zakone i odluke i da se kampanja dokazivanja „sumnjive" ili „antisocijalističke" klasne suštine takve orijentacije i kasnijih posledica odvijala nezavisno od volje čehoslovačke Partije, radničke klase i celog društva. Čehoslovačka stvaralačka inteligencija nikada u svojoj istoriji nije tako spontano, predano, aktivno i masovno podržala kurs Partije kao u 1968. Samo u nekoliko meseci ona je mogla da nasluti svu veličinu i društvenu korisnost svog kreativnog potencijala. Otuda je prirodno što se ona ne miri tako lako sa postavgustovskom realnošću i što novo političko rukovodstvo u Čehoslovačkoj ima dosta problema oko uspostavljanja odnosa poverenja.

Na mnogo mesta u članku Gerloh nastoji da uveri čehoslovačke inte-

lektualce da za njih postoje velike mogućnosti za društveno koristan rad. „I u našoj zemlji objektivno se javlja potreba za postavljanjem, koncipovanjem i postepenim rešavanjem problema razvoja društva" — kaže Gerloh. A to znači pre svega velike zahteve prema nauci i istraživanjima, prema pojedinim grupama inteligencije. Prema tome, inteligenciju valja „privući", „pridobiti". Kako? „Idejnim uticajem", „strpljivim i visoko kvalitetnim ideološkim radom", „stvaranjem povoljnih društvenih uslova koji će produbiti interes inteligencije za aktivan rad pod rukovodstvom Partije", „podsticanjem političke diferencijacije", većim vrednovanjem nauke i bržom primenom njenih rezultata itd. Autorova pažnja naročito je okrenuta tehničkoj inteligenciji, kod koje vidi sposobnost „racionalnog ocenjivanja društvenih pojava, smisao za organizaciju i disciplinu" i „potrebu da učestvuje u rešavanju problema razvoja nacionalne privrede". Prema inteligenciji humanističkog smera, naročito onoj po institutima Čehoslovačke akademije nauka, autor je dosta rezervisan, imajući u vidu „snažan uticaj desnice" među njima. Zato on preporučuje sistematsku ideološku borbu protiv „desničarskih ostataka", sistematski vaspitni rad, obavezno uvođenje marksizma-lenjinizma kao baze i polazne osnove u istraživačkom radu itd. Sličan mu je stav i prema situaciji među prosvetnim radnicima, gde je navodno bilo mnogo nacionalizma, idealizovanja buržoasko-demokratske prošlosti Čehoslovačke, antisovjetizma i uticaja religije.

Najzad, o umetničkoj inteligenciji (kod koje, po svemu sudeći, ima ponajviše otpora novoj politici) autor govori u tom smislu da ona prihvata „proces konsolidacije", te da „rastu redovi onih umetničkih i stvaralačkih radnika... koji su spremni da se umetnički angažuju u skladu sa načelima kulturne politike Partije".

Ispod članka, ne slučajno, dat je kao moto citat iz jednog referata prvog sekretara CK KPČ Gustava Husaka: „Interes je radničke klase i Partije da za našu politiku pridobijemo sve poštene pripadnike inteligencije... Nudimo ruku svakome ko svojim radom želi da doprinese izgradnji socijalizma. Ali, poučeni gorkim iskustvom, nećemo poći — niti možemo ići — putem neprincipijelnih kompromisa, političko-idejnih ustupaka."

Na hiljade pripadnika čehoslovačke inteligencije, naročito onih najistaknutijih, administrativnim odlukama su lišeni mogućnosti da se bave poslom za koji su kvalifikovani. Drugi, opet, tu mogućnost imaju, ali u strogo programiranim okvirima i koncepcijama. Uz sve to stalno je prisutan proces „obračunavanja" sa pristalicama kursa iz 1968, praćen najtežim optužbama. U takvim uslovima teško je videti povoljnu društvenu klimu u kojoj bi sadašnji problemi oko ponašanja čehoslovačke inteligencije mogli biti lako rešeni.

ŽIVORAD JEVTIĆ

CENA 5 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

Jovan Raičević

Reorganizacija i jedinstvo Saveza komunista

Vukašin Pavlović

Sindikat i naučno-tehnološka revolucija u industrijskom sistemu

Milutin Milenković

Arapski unionizam između težnji i mogućnosti

Veselin Đuričković

Društveno-političko obrazovanje mladih

Studije i članci • Komentari • Prilozi Osvrti • Prikazi

1971

5

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XIV 1971 BROJ 5

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

Jovan Raičević

REORGANIZACIJA I JEDINSTVO SAVEZA KOMUNISTA 555

Vukašin Pavlović

SINDIKAT I NAUČNO-TEHNOLOŠKA REVOLUCIJA U INDUSTRIJSKOM SISTEMU 563

Miloje Petrović

JUGOSLOVENSKA FILOZOFSKA KRITIKA STALJINIZMA 572

KOMENTARI

Sava Živanov

KONGRES KONTINUITETA 592

Milutin Milenković

ARAPSKI UNIONIZAM IZMEĐU TEŽNJI I MOGUĆNOSTI 602

PRILOZI

Veselin Đuričković

DRUŠTVENO-POLITIČKO OBRAZOVANJE MLADIH 613

Đuro Knežević

PRIMENA PRINCIPA ROTACIJE U SAVEZU KOMUNISTA VOJVODINE 625

Borisav Džuverović

ASPIRACIJE I DRUŠTVENE VRIJEDNOSTI SEOSKE I RADNIČKE OMLADINE 634

OSVRTI

Ivan Lovrić

ODGOVORNOST NOSILACA SAMOUPRAVNIH I DRUGIH JAVNIH DRUŠTVENIH FUNKCIJA 645

PRIKAZI

Radivoje Marinković

DR ESAD ČIMIĆ: DRAMA ATEIZACIJE 653

Andrija Miletić

ŠARL DE GOL: MEMOARI NADE — OBNOVA (1958—1962) 657

Žarko Albulj

ERIH FROM: ZABORAVLJENI JEZIK 662

Voja Vukićević

KULTURNI ŽIVOT U JNA 664

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI 667

INOSTRANI ČASOPISI 674

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

Йован Раичевич

РЕОРГАНИЗАЦИЯ И ЕДИНСТВО СОЮЗА КОММУНИСТОВ 555

Вукашин Павлович

ПРОФСОЮЗЫ И НАУЧНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ В ПРОМЫШЛЕННОЙ СИСТЕМЕ 563

Милое Петрович

ЮГОСЛАВСКАЯ ФИЛОСОФСКАЯ КРИТИКА СТАЛИНИЗМА 572

КОММЕНТАРИИ

Сава Живанов

СЪЕЗД КОНТИНУИТЕТА 592

Милутин Миленкович

АРАПСКИЙ УНИОНИЗМ МЕЖДУ СТРЕМЛЕНИЯМИ И ВОЗМОЖНОСТЯМИ 602

ПРИЛОЖЕНИЯ

Веселин Джуричкович

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ МОЛОДЕЖИ 613

Джуро Кнежевич

ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНЦИПА СМЕНЯЕМОСТИ В СОЮЗЕ КОММУНИСТОВ ВОЙВОДИНЫ 625

Борисав Джуверович

СТРЕМЛЕНИЯ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ СЕЛЬСКОЙ И РАБОЧЕЙ МОЛОДЕЖИ 634

ОБОЗРЕНИЯ

Иван Ловрич

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ НОСИТЕЛЕЙ ФУНКЦИЙ ОСНОВАННЫХ НА САМОУПРАВЛЕНИИ И ОСТАЛЬНЫХ ЯВНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ФУНКЦИЙ 645

РЕЦЕНЗИИ

КНИГИ И ЖУРНАЛЫ 653

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

Jovan Raičević

REORGANIZATION AND UNITY OF THE LEAGUE OF COMMUNISTS 555

Vukašin Pavlović

TRADEUNIONS AND SCIENTIFIC-TECHNOLOGICAL REVOLUTION IN THE INDUSTRIAL SYSTEM 563

Miloje Petrović

YUGOSLAV PHILOSOPHIC CRITICISM OF STALINISM 572

COMMENTS

Sava Živanov

THE CONTINUITY CONGRESS 592

Milutin Milenković

ARAB UNIONISM BETWEEN ASPIRATIONS AND POSSIBILITIES 602

CONTRIBUTIONS

Veselin Đuričković

SOCIAL AND POLITICAL EDUCATION OF YOUTH 613

Đuro Knežević

APPLICATION OF THE ROTATION PRINCIPLE IN THE LEAGUE OF COMMUNISTS OF VOJVODINA 625

Borisav Džuverović

ASPIRATIONS AND SOCIAL VALUES OF RURAL AND LABOUR YOUTH 634

SURVEYS

Ivan Lovrić

THE RESPONSIBILITY OF PUBLIC AND OTHER OFFICIALS 645

REVIEWS

BOOKS AND YOURNALS 653

Jovan Raičević

REORGANIZACIJA I JEDINSTVO SAVEZA KOMUNISTA

Mnogi politički događaji, a naročito 17. i 18. sednica Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije i Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije, kao i aktivnost koja je usledila posle tih značajnih skupova, doprineli su da se stvori povoljnija politička klima za rešavanje mnogih otvorenih problema dalje socijalističke izgradnje našeg društva. Sve to, kao i opšta podrška ustavnim promenama, dovelo je do osetnog smanjenja tenzije u međurepubličkim i međunacionalnim odnosima, što je od osobitog značaja za politički trenutak u kome živimo.

Poslednja brionska sednica Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije nije, verovatno, značajna toliko po konkretnim odlukama i rešenjima koliko po duhu, stremljenjima i spremnosti da se, pre svega, prevaziđu razlike i razmirice u samom političkom vrhu i da se trasiraju novi putevi za izgradnju Saveza komunista kao jedne savremene i, rekli bismo, specifične avangarde, koja se ne može više ni konstituisati, ni funkcionisati po istorijski prevaziđenim šablonima i receptima već po zahtevima jedne nove epohe, samoupravnog socijalističkog društva. A to je više nego dragoceno saznanje.

Ustavnim promenama, koje se sada sprovode, čine se krupni zahvati u političkom sistemu, a one će sigurno omogućiti jačanje pozicije udruženog rada i ostvarivanje veće i punije ravnopravnosti nacija i narodnosti. Najavljena je i takozvana druga faza ustavnih promena, sa kojima treba da se zaokruži i politički i društveno-ekonomski sistem. Međutim, naše iskustvo nas uči da ni jedan sistem, ma koliko on bio progresivno i demokratski koncipiran, ne može biti ni efikasan ni racionalan u našem društvu ukoliko Savez komunista nije našao svoje pravo mesto, svoju adekvatnu ulogu, i to ne samo kao sastavni deo političkog sistema već pre svega kao idejni predvodnik i vizionar revolucionarne budućnosti.

Svedoci smo činjenice da se naše društveno biće iz dana u dan menja ili se nalazi na pragu mnogih novih promena, koje su delom imanentne njemu samom, a delom su iznuđene samim revolucionarnim razvitkom proizvodnih snaga i svetskim procesom „proizvodnje vredno-

sti" koji se neminovno moraju reflektovati i na tokove našeg života. Savez komunista, očigledno, nije, ni idejno-teorijski ni organizacijski, sebe osposobio do te mere da prati sve te promene, da uspešno obavlja svoju ulogu u bitno drukčijim društvenim uslovima. Stoga se u dinamičnim društvenim kretanjima i previranjima, u određenom trenutku i na izvestan način, našao pred raskršćem, jer se u društvu, a i u njegovim sopstvenim redovima, javilo više alternativa budućeg razvitka koje svoju teorijsku i praktičnu egzistenciju zasnivaju na ideologijama koje se ponekad značajno razlikuju. Čak i na starim ili prevaziđenim ideologijama, razume se u njihovim raznovrsnim varijantama, bilo da su one delimično nasleđene ili importovane bilo da su stihijski nastajale na našem tlu.

U tome se, po našem mišljenju, i kriju najdublji uzroci zaostajanja u takozvanoj reorganizaciji Saveza komunista koju smo otpočeli još pre nekoliko godina. Nije na nama da ovom prilikom dajemo paušalne ocene o uspesima i neuspesima takvog kursa, iako smatramo da je neophodna jedna dublja analiza svega onoga što se u Savezu komunista odigralo od poznatog Četvrtog plenuma pa naovamo. Uz put ćemo ipak reći da je takozvana reorganizacija bila dobro zamišljena, bar kao koncept i kao orijentacija, ali je, ubrzo posle početnih pozitivnih rezultata, bila blokirana i degradirana na organizacijska i neka beznačajna pitanja. Tako je Savez komunista zastao na sredokraći između vlasti i svoje nove uloge idejnog predvodnika, pa se na toj poziciji uglavnom zadržao sve do danas, ali uz znatno promenjeni red stvari i odnos snaga u njemu samom i u društvu u celini.

Izvesna kriza samoupravnog uspona, u koju je društvo zapalo poslednjih meseci, i izvesna idejna i praktično-politička kriza u funkcionisanju Saveza komunista nisu ništa drugo do izraz tog zaostajanja u transformisanju avangarde. Sudaranje različitih ideoloških struja, kao i mnoge druge teškoće i krizne situacije, upravo su i nastale zbog toga što Savez komunista, posmatran kao celina, nije uvek dejstvovao sa jedinstvene idejne platforme, čak ni onda kada su na dnevnom redu bila pojedina fundamentalna, strateška pitanja daljeg razvitka društva. Otuda, na jednoj strani, povećana prisutnost eklekticizma i pragmatizma, kompromisa i osrednjih rešenja, što u praksi, po pravilu, stvara raznovrsne zabune i idejnu dezorijentaciju, a, na drugoj, tendencije rasparčavanja Saveza komunista Jugoslavije kao jedinstvene avangarde radničke klase i zajednice naroda i narodnosti.

Neophodno je, dakle, otvoriti najširi front borbe za transformaciju Saveza komunista u takvu avangardu koja će biti kadra da daje prave idejno-teorijske odgovore na sva ključna pitanja savremenog socijalističkog razvitka. Opšta saglasnost o tome izgleda postoji ili iz dana u dan sve više sazreva, ali se postavlja pitanje: kako i na kojim osnovama otvoriti novi proces reorganizacije Saveza komunista? Odgovore na to nije lako ni jednostavno dati; do njih se može doći samo putem široke akcije, a to će biti i osnovna tema Druge konferencije Saveza komunista Jugoslavije, koja bi trebalo da se održi negde početkom jeseni ove go-

dine. Pa ipak, mogućno je i sada, na bazi dosadašnjeg iskustva, ukazati barem na neke mogućne pravce razmišljanja o tome dugoročnom poslu koji nam tek predstoji.

1. Značaj ideologije, kao jasne platforme i vizije revolucionarne budućnosti, nije, čini se, nikad bio veći nego danas, upravo zbog toga što su neka kapitalna pitanja daljeg razvitka naše zajednice još ostala otvorena. Postojećim idejnim fondom nije mogućno objasniti mnoge nove tendencije, pa se Savez komunista ne tako retko saplića i zapetljava u pragmatičkoj realnosti svakidašnjice, što se, svakako, negativno odražava na društvena kretanja i avangardu zadržava u horizontu klasične političke partije. Isto tako, pokušaj da se strategija socijalističkog pokreta utvrđuje od jednog do drugog plenuma, i to čak i u okviru pojedinih republičkih partija, vodi ne samo rastakanju ideologije našeg revolucionarnog pokreta nego i njegovom razbijanju i rasparčavanju.

Jedinstvena ideologija je osnovna pretpostavka postojanja Saveza komunista Jugoslavije kao jedinstvene revolucionarne organizacije. To je poznata istina, sadržana još u Marksovom konceptu partije, ali veoma aktuelna za sadašnje jugoslovenske prilike. Postavlja se, međutim, pitanje: kako u izmenjenim uslovima doći do jedinstvene ideologije? Tu su, izgleda, bitne dve stvari: a) koliko i šta u postojećem idejnom fondu treba menjati i na koja još otvorena pitanja ove etape borbe za socijalizam treba dati nove odgovore i b) kako i kojim putevima obezbediti ideološku integraciju samostalnih delova (Saveza komunista u republikama) u jednu jedinstvenu celinu — Savez komunista Jugoslavije.

2. Postojeći idejni fond se ne može u celini jednostavno „otpisati“ niti staviti u „muzej starina“ kao istorijski prevaziđen i konzervativan, mada takvih zahteva ima, ali oni se najčešće javljaju kao oblik borbe protiv Saveza komunista. Pojedinim elementima toga fonda zaista i jeste tamo mesto, ali su u njega utkane i mnoge fundamentalne vrednosti naše revolucije, koje se takođe podvrgavaju destrukciji i negatorskoj kritici, a ponekad i obezvređuju i degradiraju do te mere da ispada da jugoslovenski komunisti maltene gotovo ništa pouzdano ne znaju o društvenom biću sopstvene zajednice.

Nove ideje, nastale vremenom i društveno-istorijskim tokovima, uvek revoluciju čine iznova mladom. Pogrešna su i nenaučna shvatanja da se revolucija podmlađuje biologističkim putem, smenom generacija, jer stare ideje, koje više ne vuku napred, i mlade ljude čine idejno-političk starim, inertnim, imobilnim. Mladi ljudi daju svežu krv revoluciji samo onda kada su nosioci novih ideja i beskompromisni borci njihovog ovaploćenja. A nove i velike ideje i same postaju materijalna sila kada ovladaju glavama ljudi, jer tada se postojeći svet ne spasava malim poboljšanjima, doterivanjem i usavršavanjem nego se iz temelja menja revolucionarnim akcijama i sadržajima.

Ali, u revoluciji koja traje uvek se uspostavlja nužna, dijalektička veza između novih ideja i onih trajnijih fundamentalnih vrednosti, odnosno njenih tekovina. Time se, uostalom, uspostavlja i ostvaruje kontinuitet revolucije. Našem revolucionarnom pokretu su upravo danas

sti“ koji se neminovno moraju reflektovati i na tokove našeg života. Savez komunista, očigledno, nije, ni idejno-teorijski ni organizacijski, sebe osposobio do te mere da prati sve te promene, da uspešno obavlja svoju ulogu u bitno drukčijim društvenim uslovima. Stoga se u dinamičnim društvenim kretanjima i previranjima, u određenom trenutku i na izvestan način, našao pred raskršćem, jer se u društvu, a i u njegovim sopstvenim redovima, javilo više alternativa budućeg razvitka koje svoju teorijsku i praktičnu egzistenciju zasnivaju na ideologijama koje se ponekad značajno razlikuju. Čak i na starim ili prevaziđenim ideologijama, razume se u njihovim raznovrsnim varijantama, bilo da su one delimično nasleđene ili importovane bilo da su stihijski nastajale na našem tlu.

U tome se, po našem mišljenju, i kriju najdublji uzroci zaostajanja u takozvanoj reorganizaciji Saveza komunista koju smo otpočeli još pre nekoliko godina. Nije na nama da ovom prilikom dajemo paušalne ocene o uspesima i neuspesima takvog kursa, iako smatramo da je neophodna jedna dublja analiza svega onoga što se u Savezu komunista odigralo od poznatog Četvrtog plenuma pa naovamo. Uz put ćemo ipak reći da je takozvana reorganizacija bila dobro zamišljena, bar kao koncept i kao orijentacija, ali je, ubrzo posle početnih pozitivnih rezultata, bila blokirana i degradirana na organizacijska i neka beznačajna pitanja. Tako je Savez komunista zastao na sredokraći između vlasti i svoje nove uloge idejnog predvodnika, pa se na toj poziciji uglavnom zadržao sve do danas, ali uz znatno promenjeni red stvari i odnos snaga u njemu samom i u društvu u celini.

Izvesna kriza samoupravnog uspona, u koju je društvo zapalo poslednjih meseci, i izvesna idejna i praktično-politička kriza u funkcionisanju Saveza komunista nisu ništa drugo do izraz tog zaostajanja u transformisanju avangarde. Sudaranje različitih ideoloških struja, kao i mnoge druge teškoće i krizne situacije, upravo su i nastale zbog toga što Savez komunista, posmatran kao celina, nije uvek dejstvovao sa jedinstvene idejne platforme, čak ni onda kada su na dnevnom redu bila pojedina fundamentalna, strateška pitanja daljeg razvitka društva. Otuda, na jednoj strani, povećana prisutnost eklekticizma i pragmatizma, kompromisa i osrednjih rešenja, što u praksi, po pravilu, stvara raznovrsne zabune i idejnu dezorijentaciju, a, na drugoj, tendencije rasparčavanja Saveza komunista Jugoslavije kao jedinstvene avangarde radničke klase i zajednice naroda i narodnosti.

Neophodno je, dakle, otvoriti najširi front borbe za transformaciju Saveza komunista u takvu avangardu koja će biti kadra da daje prave idejno-teorijske odgovore na sva ključna pitanja savremenog socijalističkog razvitka. Opšta saglasnost o tome izgleda postoji ili iz dana u dan sve više sazreva, ali se postavlja pitanje: kako i na kojim osnovama otvoriti novi proces reorganizacije Saveza komunista? Odgovore na to nije lako ni jednostavno dati; do njih se može doći samo putem široke akcije, a to će biti i osnovna tema Druge konferencije Saveza komunista Jugoslavije, koja bi trebalo da se održi negde početkom jeseni ove go-

dine. Pa ipak, mogućno je i sada, na bazi dosadašnjeg iskustva, ukazati barem na neke mogućne pravce razmišljanja o tome dugoročnom poslu koji nam tek predstoji.

1. Značaj ideologije, kao jasne platforme i vizije revolucionarne budućnosti, nije, čini se, nikad bio veći nego danas, upravo zbog toga što su neka kapitalna pitanja daljeg razvitka naše zajednice još ostala otvorena. Postojećim idejnim fondom nije mogućno objasniti mnoge nove tendencije, pa se Savez komunista ne tako retko sapliće i zapetljava u pragmatičkoj realnosti svakidašnjice, što se, svakako, negativno odražava na društvena kretanja i avangardu zadržava u horizontu klasične političke partije. Isto tako, pokušaj da se strategija socijalističkog pokreta utvrđuje od jednog do drugog plenuma, i to čak i u okviru pojedinih republičkih partija, vodi ne samo rastakanju ideologije našeg revolucionarnog pokreta nego i njegovom razbijanju i rasparčavanju.

Jedinstvena ideologija je osnovna pretpostavka postojanja Saveza komunista Jugoslavije kao jedinstvene revolucionarne organizacije. To je poznata istina, sadržana još u Marksovom konceptu partije, ali veoma aktuelna za sadašnje jugoslovenske prilike. Postavlja se, međutim, pitanje: kako u izmenjenim uslovima doći do jedinstvene ideologije? Tu su, izgleda, bitne dve stvari: a) koliko i šta u postojećem idejnom fondu treba menjati i na koja još otvorena pitanja ove etape borbe za socijalizam treba dati nove odgovore i b) kako i kojim putevima obezbediti ideološku integraciju samostalnih delova (Saveza komunista u republikama) u jednu jedinstvenu celinu — Savez komunista Jugoslavije.

2. Postojeći idejni fond se ne može u celini jednostavno „otpisati“ niti staviti u „muzej starina“ kao istorijski prevaziđen i konzervativan, mada takvih zahteva ima, ali oni se najčešće javljaju kao oblik borbe protiv Saveza komunista. Pojedinim elementima toga fonda zaista i jeste tamo mesto, ali su u njega utkane i mnoge fundamentalne vrednosti naše revolucije, koje se takođe podvrgavaju destrukciji i negatorskoj kritici, a ponekad i obezvređuju i degradiraju do te mere da ispada da jugoslovenski komunisti maltene gotovo ništa pouzdano ne znaju o društvenom biću sopstvene zajednice.

Nove ideje, nastale vremenom i društveno-istorijskim tokovima, uvek revoluciju čine iznova mladom. Pogrešna su i nenaučna shvatanja da se revolucija podmlađuje biologističkim putem, smenom generacija, jer stare ideje, koje više ne vuku napred, i mlade ljude čine idejno-politički starim, inertnim, imobilnim. Mladi ljudi daju svežu krv revoluciji samo onda kada su nosioci novih ideja i beskompromisni borci njihovog ovaploćenja. A nove i velike ideje i same postaju materijalna sila kada ovladaju glavama ljudi, jer tada se postojeći svet ne spasava malim poboljšanjima, doterivanjem i usavršavanjem nego se iz temelja menja revolucionarnim akcijama i sadržajima.

Ali, u revoluciji koja traje uvek se uspostavlja nužna, dijalektička veza između novih ideja i onih trajnijih fundamentalnih vrednosti, odnosno njenih tekovina. Time se, uostalom, uspostavlja i ostvaruje kontinuitet revolucije. Našem revolucionarnom pokretu su upravo danas

potrebne takve nove ideje koje će, u spoju i sa oslonom na već ostvarene tekovine, moći da sveukupni razvitak dinamično pomeraju napred.

Svako idejno osiromašenje, odnosno učmalost i ustajalost, jesu pouzdani znaci starenja ili stagnacije revolucije. To važi za svaku revoluciju, pa i za našu, iako možda ponajmanje za nju. Ako bismo tu tezu raščlanjivali i preveli na jezik realnih odnosa, došli bismo do mnogih ne baš toliko poznatih istina i relevantnih zaključaka o sebi samima.

Svojim Programom, tim velikim istorijskim dokumentom koji je već poodavno postao tekovina ne samo našeg pokreta, Savez komunista Jugoslavije je dao viziju jednog humanog, demokratskog socijalističkog društva, na samoupravnim osnovama. Samoupravljanje je počelo da biva stvarnost, a mnogi stavovi Programa su obogaćivani rezolucijama Osmog i Devetog kongresa i mnogim drugim partijskim dokumentima. Program je sa najvećim uspehom položio ispit u istorijskoj praksi; mnogi njegovi stavovi ne samo da važe i danas nego su, potvrđujući se u realnim odnosima našeg društva, stekli atribute trajnog i vrlo ubojitog oružja u savremenoj borbi za socijalizam. Ali, sa one vremenske uzvišice, kada je Program donet, nisu se mogli sagledati ni predvideti svi uslovi i elementi budućih kretanja, pa je stoga neophodno da, ako se tako može reći, rekonstruišemo postojeći Program SKJ, odnosno da ga oplemenimo novim idejama i novim saznanjima.

Od programske vizije samoupravljanje, na primer, postepeno biva stvarnost, ali se ipak ne razvija onako i onim tempom kako bismo to želeli, upravo zbog toga što još nema zadovoljavajućih idejno-teorijskih odgovora na mnoga pitanja koja je sam njegov razvitak izbacio na površinu. Ne tako retko se, recimo, insistira na takozvanom integralnom samoupravljanju, a na drugoj strani se praktično izgrađuju barijere koje koče samoupravnu integraciju društva i onemogućavaju jačanje i konsolidovanje samoupravljanja kao jedinstvenog produkcionog odnosa. Isto tako, insistira se na emancipaciji nacionalnog, ali često odvojeno od klasnog, pa se opravdana kritika nacionalizma i istinsko nastojanje ka jedinstvu proglašavaju nekim globalnim unitarizmom, a stvarni centralizam i unitarizam „bitnom“ klasnom sadržinom revolucije. A nisu u pravu ni jedni ni drugi, pa ni treći, koji stavljaju znak jednakosti između klasnog i nacionalnog ili razvijaju eklektičko-pragmatičke teorije o njihovom identitetu. O čemu to govori? O nepostojanju jasnih i nedvosmislenih teorijskih stavova o odnosu između klasnog i nacionalnog na ovoj etapi našeg razvitka. Otuda i zaključak da nacionalizam tobože ne nastaje zbog toga što pridajemo toliko veliki značaj ostvarivanju pune ravnopravnosti nacija i narodnosti nego zbog toga što se nacionalna emancipacija otkida od svoje klasne suštine i od procesa klasne emancipacije.

Ili, drugi primer. S pravom se podvrgavaju kritici pojedinačni interesi i parcijalizovana svest, ali se, s druge strane, ne daju objektivni uslovi i okviri afirmacije ličnog interesa niti putevi dolaženja do opšteg preko ličnog interesa; kritikuje se individualizam, ali se nedovoljno situiraju uslovi stvarnog oslobađanja ličnosti; zahteva se ostvarivanje

uloge Saveza komunista kao idejnog predvodnika, ali se manje-više ostaje na starom teorijskom i praktično-političkom konceptu partije itd., itd.

Ovlaš uzeti primeri samo su potvrda shvatanja da bez rekonstrukcije i reintegracije ideologije na novim idejama i novim saznanjima avangarda našeg pokreta ne može zaista da se kvalitetno menja, reorganizuje i transformiše. A to je suština tog procesa, jer se promene u revolucionarnom biću avangarde zasnivaju na idejno-teorijskom otkrivanju i verifikovanju tendencija i datih mogućnosti objektiviziranih u samom društvenom biću.

3. Dalja reorganizacija ne može mimoići ni dilemu o samoj prirodi avangarde: je li ona savez nacionalnih (republičkih) partija ili jedinstvena organizacija? Često se čuje da je to lažna dilema, odnosno da je Savez komunista „i jedno i drugo", premda je valjda i onima koji se za to zalažu posve jasno da je takva simbioza nemoguća i teorijski neodrživa.

Kad je o tome reč, neophodno je istaći jednu distinkciju. Principi koji važe za društvo, državu ili za odnose između više država (republika) u jednoj federativnoj strukturi ne mogu se poistovećivati sa odnosima i principima koji vladaju u revolucionarnom pokretu niti se u njega mogu mehanički presađivati. Zalagati se za taj paralelizam praktično znači zalagati se za to da se i Savez komunista ustroji na federativnim osnovama, odnosno da se pretvori u savez nacionalnih partija. Federacija je oblik zajedničkog življenja, u kojem se pre svega obezbeđuju zajednički interesi, ali i široki razmah samoupravljanja u lokalnim, pokrajinskim i republičkim zajednicama, što i čini temelj ostvarivanja pune ravnopravnosti nacija i narodnosti, preko čega se ujedno konstituiše i takozvano integralno samoupravljanje. Stoga se komunisti, pre svega, i potvrđuju kao revolucionari svojom borbom za klasno i nacionalno oslobođenje u okviru svoje nacije. Ali, oni se na tome ne zaustavljaju jer i u tom pogledu „prednjače ostaloj masi proletarijata", razvijajući i svest o federaciji nacija kao o istorijskom prelazu ka „svesnom i tešnjem jedinstvu trudbenika koji su se naučili dobrovoljno uzdizati iznad nacionalne odvojenosti" (Lenjin).

Federativno ustrojstvo, odnosno stvaranje saveza nacionalnih (republičkih) partija neminovno bi, hteo to neko ili ne, dovelo do raspadanja Saveza komunista Jugoslavije kao jedinstvene organizacije. Potpuno osamostaljivanje ili otcepljenje pojedinih Saveza komunista u republikama i njihovo pretvaranje u nezavisne nacionalne partije nužno bi pretpostavljalo i stvaranje posebnih nacionalnih ideoloških platformi i njihovo sukobljavanje, ili bi, pak, rađalo tendencije avangardizma Saveza komunista jedne, odnosno bilo koje republike (nacije), što bi, u krajnjoj liniji, bilo gotovo jedno te isto.

„Takva (avangardistička) pozicija bilo kog dela našeg pokreta, bilo kog rukovodstva bilo koje republike — kaže Milentije Popović — može da bude i početak za raskidanje onih odnosa i veza na kojima počiva i koji sačinjavaju jedinstvo Saveza komunista. Jedinstvo Saveza komu-

nista nije mogućno održati i očuvati i uspostaviti na avangardizmu bilo koje partije, organizacije u bilo kojoj republici, u bilo kojoj naciji. Vrlo je važno da se ovi pojmovi i ove kategorije razjasne i da budu čisti. Marksističko učenje o partiji kao avangardi u borbi za socijalizam, njena avangardna uloga u odnosu prema drugim socijalnim slojevima i snagama, znači okupljanje i stvaranje socijalne baze na kojoj treba stvoriti uslove za pobedu revolucije, za pobedu socijalizma, za dalji razvoj socijalizma. Danas je mogućno na paroli o avangardnoj ulozi partije, a to znači Saveza komunista Jugoslavije, uspostaviti i razvijati zajednicu u kojoj su narodi ravnopravni. Ako mi odnose ravnopravnosti u partiji, u Savezu komunista Jugoslavije razbijamo i pokušavamo da uspostavimo u ovoj ili onoj formi drugačiji odnos, ili u najmanjoj meri da nametnemo shvatanje, strategiju i politiku jedne od republičkih partija, mi razbijamo osnovicu na kojoj je mogućna ravnopravnost, bez obzira i na pravo veta i u svim drugim odnosima. Jer, u partiji se, u vodećoj snazi, narušava odnos koji omogućava i ravnopravne odnose među narodima. To će uvek voditi u sukobe, a sukobe ćemo morati rešavati na neki način, preko sudara kroz državu, silu i tome slično. Pri tome će oni koji u tom trenutku imaju najveću moć, državnu silu, rešavati sukobe u svoju sopstvenu korist, a na štetu drugih."[1]

Prema tome, istinska nacionalna emancipacija, koja je, između ostalog, ugrađena i u najnovije ustavne promene, ne zahteva, sama po sebi, i rasparčavanje Saveza komunista Jugoslavije na više nacionalnih partija. Tako nešto je nemogućno iz dva razloga: a) Savez komunista Jugoslavije je avangarda radničke klase, ali je ujedno i partija zajednice naroda koji žive u istom produkcionom odnosu, sa jedinstvenim samoupravnim socijalističkim sistemom. I naša revolucija je, uostalom, istorijsko delo jedinstvenog revolucionarnog pokreta, pa bi svako razbijanje toga pokreta neminovno ugrozilo sve tekovine revolucije. Naša zajednica je, istina, višenacionalna, u njoj živi više naroda i narodnosti, ali su uslovi klasne borbe i politički odnosi u svakoj našoj naciji (republici) i u svima njima zajedno najtešnje povezani i međusobno uslovljeni i u isto vreme bitno drukčiji nego što su u drugim zemljama. Stoga Savez komunista postoji i deluje u svakoj našoj naciji, sa jedinstvenim programom i na jedinstvenim strateškim i idejnim osnovama, jer se na taj način jedino i može uspostaviti jedinstvo našeg revolucionarnog pokreta, bez obzira na razlikovanja i posebnosti njegovih delova, Saveza komunista u republikama, odnosno uz njihovo puno uvažavanje, pošto se ne radi o monolitističkom jedinstvu već o jedinstvu raznoobraznosti, to jest onom koje se uspostavlja na bazi zajedničke strategije revolucionarnog pokreta. b) Zahvaljujući baš takvom karakteru Saveza komunista Jugoslavije mogućno je, i to samo pod njegovom vodećom ulogom, voditi borbu za istinsku ravnopravnost nacija i narodnosti. Jer, ma koliko to paradoksalno zvučalo, istina je da se pravnim normama nikada ne može

---

[1] Iz govora Milentija Popovića, održanog na sednici CK SK Srbije 21. IV 1971. godine, a objavljenog u „Politici" posle njegove smrti u brojevima od 5. i 6. juna ove godine.

obezbediti stvarna ravnopravnost naroda u jednoj višenacionalnoj zajednici. Ukoliko, na primer, jača samostalnost republika i pokrajina, uključujući čak i pravo veta, utoliko raste obaveza komunista svih naših nacija da se bore za razvijanje saradnje, za stvarne ravnopravne odnose među narodima, za realizaciju strateških ciljeva pokreta a protiv svih vidova hegemonizma, avangardizma, nacionalizma i metoda pritisaka u međurepubličkim i međunacionalnim odosima.

Zbog toga je, eto, Savez komunista Jugoslavije, kao jedinstvena revolucionarna organizacija, istorijski neophodan ne samo radničkoj klasi nego i svim nacijama i narodnostima, jer je on nezamenljiv garant njihove pune ravnopravnosti i socijalističkog razvitka.

4. Ostajanje na principima jedinstvene organizacije nikako, razume se, ne znači da su postojeći odnosi u Savezu komunista zadovoljavajući i da ih ne treba menjati. Naprotiv, Savez treba da doživi duboke demokratsko-revolucionarne preobražaje; njegovi unutrašnji odnosi moraju biti takvi da omogućuju slobodno izražavanje mišljenja i pojedinaca i celih organizacija, zatim polemiku i borbu mišljenja, jer se samo u takvoj atmosferi mogu izgrađivati zajednički stavovi i formirati zajednička platforma za određene dogovore i sporazume o problemima od zajedničkog interesa. To važi ne samo za organizacije u bazi nego i u pokrajini i u republici, a i za odnose među njima na nivou federacije.

Od posebnog je značaja ustanovljavanje adekvatnih odnosa između federalnog partijskog centra i odgovarajućih centara u republikama i pokrajinama. Savezni politički centar, inače strogo komponovan na bazi pariteta, mora doživeti značajne promene, i u svojoj unutrašnjoj strukturi i u svom odnosu prema Savezu komunista u republikama. Prvenstvena briga tog saveznog centra treba da bude ostvarivanje strateških ciljeva pokreta u Savezu komunista u celini i u svakoj republici i pokrajini ponaosob, ali ne i pravo da sam utvrđuje i menja osnove strategije pokreta, bez učešća Saveza komunista kao celine. Savezni centar je takođe mesto gde se, uz demokratsku diskusiju i borbu mišljenja, određuje i taktika, prave dogovori i izgrađuje zajednička politika o raznim pitanjima. Odluke koje na osnovu toga proizađu trebalo bi da imaju karakter obaveznosti za republičke i pokrajinske organizacije.

Savezi komunista u republikama i pokrajinama su samostalni u svom radu; oni su, zapravo, samostalni delovi jedne celine, kreatori politike i nosioci svih akcija i inicijativa u svojoj sredini, ali i u utvrđivanju zajedničke politike na nivou Saveza komunista Jugoslavije. Princip demokratskog centralizma, kao metod izgradnje unutarpartijskih odnosa, važiće i ubuduće, ali će se njegova dosadašnja priroda znatno menjati. Element centralizma, po prirodi stvari, mora radikalno da slabi, a element demokratizma snažno da jača, i to u celoj partijskoj strukturi, od vrha do dna, i obrnuto.

Pre svega, partijski centri u federaciji, republici, pokrajini i komuni ne smeju zadržati karakter političkih monopola koji, na jednoj strani, uzurpiraju prava i parališu politički život čitavih organizacija, a, na drugoj, sa pozicija moći i u ime odbrane interesa svoje sredine,

zameću sukobe i seju nepoverenje i sumnje prema drugima, pa i prema federaciji i federalnom partijskom centru. Upravo sredstvima demokratskog centralizma valja se boriti protiv pojava avangardizma, hegemonizma i metoda pritisaka i sumnjičenja jer to može da ugrozi međusobne odnose i da nanese velike štete ugledu Saveza komunista.

Organizacije Saveza komunista dobijaju karakter vodeće idejno-političke snage samo ako su se emancipovale od vlasti, ako ne deluju sa pozicija državnih, pa i samoupravnih organa. To je i bio glavni cilj reorganizacije Saveza komunista i on je dobrim delom ostvaren u takozvanoj društvenoj bazi. Veliki broj osnovnih organizacija u preduzećima i naseljima zaista se ne „meša" u rad državnih i samoupravnih organa, ali, na drugoj strani, baš te organizacije nisu našle adekvatan sadržaj rada, pa su se mnoge od njih potpuno pasivizirale ili se okreću k sebi, zaokupljene su nekim beznačajnim unutarpartijskim pitanjima. Ne „mešati" se, sa pozicija vlasti, razume se, ne znači vegetirati tamo negde na periferiji političkih zbivanja. Naprotiv, to zahteva od komunista da budu u centru tih zbivanja, i to uvek sa jasnim stavovima i opredeljenjima.

Međutim, mnoga rukovodstva Saveza komunista još deluju i ostvaruju ulogu u svojoj sredini preko poluga vlasti. Istina, negde je centar političke moći u državnim i predstavničkim organima, a negde u komitetima, što zavisi od odnosa snaga, a najčešće i od ličnosti koje se nalaze na čelu pojedinih institucija, ali je suština vladanja u oba slučaja uglavnom identična.

Razbijanje monopola političkih vrhuški i formalnih i neformalnih grupa, koje ih kao prstenovi opasuju i vrlo često im služe kao sigurnosni pojasevi kada opasnost potapanja nastupi, trebalo bi da bude jedan od glavnih ciljeva dalje reorganizacije.

5. Ne treba zanemariti ni neka organizacijska pitanja, posebno oblike organizovanja i okupljanja komunista. Naš Savez je i u tom pogledu staromodna organizacija, a često je i sputana krutim statutarnim normama. Negde, na primer, još dominira ćelijski tip organizacije, a negde, posebno u većim naseljima, mesne organizacije su preglomazne, pa praktički i ne funkcionišu.

Položaj člana Saveza u organizaciji i položaj organizacije u odnosu na šire organizacije i forume mora se kvalitetno menjati, jer od toga zavisi razvitak unutarpartijskih demokratskih odnosa. Iz dana u dan raste broj pasivnih članova, pa i čitavih organizacija; u pojedinim sredinama se ima utisak da deluju samo partijska rukovodstva dok je uticaj baze Saveza komunista gotovo beznačajan. Ima i pojava osipanja članova, napuštanja Saveza komunista, a i konzervativnih shvatanja u prijemu mladih ljudi.

Sve što je rečeno predstavlja samo skicu izvesnih problema koji bi trebalo da se nađu u centru buduće reorganizacije Saveza komunista. Izvesna povoljna klima za to postoji, a svako odlaganje procesa transformacije i osposobljavanja Saveza komunista za ulogu idejnog predvodnika u savremenim uslovima — moglo bi se vrlo negativno odraziti na naš sveukupni razvitak.

Vukašin Pavlović

SINDIKAT I NAUČNO-TEHNOLOŠKA REVOLUCIJA U INDUSTRIJSKOM SISTEMU*

Da li je problem tehnike problem samo ove epohe ili je to problem čovekova postojanja i razvoja uopšte? Drugim rečima, da li tehnika današnjem vremenu daje neka kvalitativno nova obeležja ili predstavlja samo kvantitativno multiplikovanje, do enormnih razmera, već ranije postavljenih problema?

Šta naučno-tehnološka revolucija, sa društvenim i materijalnim uslovima koje stvara, znači za radničku klasu, njen materijalni i socijalni položaj? U kojoj meri se te promene odražavaju na položaj i ulogu sindikata?

Koje društvene snage predstavljaju osnovnog nosioca revolucionarnih promena u uslovima kvalitativno preobraženih proizvodnih snaga? U kojoj meri najnovija revolucija proizvodnih snaga zahteva promene u strategiji radničkog pokreta, posebno u načinu delovanja sindikata?

Pretenciozno bi bilo i pokušati da se u jednom članku daju odgovori na sva ova pitanja, ali se ona moraju imati bar u vidu ako se želi da dobije relativno celovita slika osnovnih karakteristika društvenog položaja, uloge i daljih pravaca razvoja sindikalnog pokreta u savremenim, industrijski visoko razvijenim društvima.

I

1. Od vremena kad je prihvaćen Vatov patent za parnu mašinu prošlo je jedva dve stotine godina i nešto više, a kapitalizam, zasnovan na mašinskoj industriji,[1] iz korena je izmenio sliku sveta. Marksizam je

---

* Osnovne stavove ovog teksta autor je izneo na savetovanju koje je u aprilu 1971. godine organizovala Međunarodna komisija Veća Saveza sindikata Jugoslavije o temi „Naučno-tehnička revolucija, radnička klasa i sindikati u svetu“.

[1] Mašina je u krajnjoj liniji zamenila čoveka i postala osnovno sredstvo za rad. Pre sto godina i nešto više u ukupnoj energiji utrošenoj po jedinici proizvoda na ljudsku energiju otpadalo je 15%, na životinjsku 79%, a na mašinsku svega 6%. U današnje vreme za proizvodnju pet puta više istog proizvoda na rad čoveka otpada 3%, vučne stoke 1%, a na rad mašine

priznao građanskoj civilizaciji da je — gledano u istorijskim relacijama — za neverovatno kratko vreme omogućila ogroman razvoj proizvodne moći čoveka.

Tehnika je bila i ostala jedna od osnovnih *materijalnih poluga* tog razvoja. Sintetički izraz značaja tehnike, kao oblika posredovanja između čoveka i prirode, nalazimo u čuvenom Marksovom stavu iz *Kapitala* da, „menjajući prirodu izvan sebe, čovek ujedno menja i svoju vlastitu prirodu". Ovim je Marks izrazio jednu od najznačajnijih polaznih pretpostavki svojih društvenih istraživanja: *da je socijalna i istorijska emancipacija ljudi u krajnjoj liniji uslovljena stepenom čovekove emancipacije od prirode.*

Polazeći od ovoga, Axelos s pravom kaže da je Marks *mislilac tehnike,* filozof razvoja proizvodnih snaga, kao osnovnog pokretača celokupnog društvenog razvoja.

No, iako uzima za jednu od bitnih karakteristika društvenog razvoja čovekov tehnički odnos prema prirodi, Marksov tretman tehnike je duboko *human. U središtu svojih razmatranja on stalno ima rad i njegove socijalne nosioce: čoveka-proizvođača i radničku klasu.*

Za savremenog čoveka se, međutim, ne postavlja samo večito pitanje šta mu tehnika donosi a šta oduzima, već i pitanje da li tehnika radikalno menja ovu epohu u odnosu na prethodne. Zato se danas, više nego ikad dosad, postavlja pitanje u kakav položaj razvoj tehnika stavlja čoveka i njegove zajednice.

Marksistička teorija društva ne može odgovoriti na urgentne zahteve ovoga doba ako problem tehnike raspravlja na vrednosno neutralan način, kao problem jednog od faktora materijalne proizvodnje. Da bi se bar ostalo na nivou Marksove analize, *moraju se problemi tehnike i privrednog razvoja uopšte sudbinski povezati sa pitanjima socijalne i političke moći i njene distribucije u savremenom društvu.*

Zato rasprava o radničkom pokretu i sindikatima (kao jednom od oblika artikulisanja i organizacionog konstituisanja tog pokreta) u uslovima visoke tehničko-tehnološke ekspanzije nužno pretpostavlja svojevrsnu *vrednosnu analizu* savremene tehničke civilizacije.

2. Savremena filozofska misao traži i nalazi poreklo moderne tehnike u Dekartovoj filozofiji. Proglasivši za fundamentalnu kategoriju Razum, racionalizam je omogućio da se istina shvati kao proizvod uma. Polazeći od toga, tehnika se shvata kao najznačajniji dokaz čovekove moći da pravi istinu.[2]

Smatramo, međutim, da se specifično i bitno određenje tehnike može dati tek na osnovu analize prakse najnovijeg doba. Tehnika postaje hamletovsko pitanje ove civilizacije tek polovinom XX veka, kad započinje takozvana naučno-tehnološka revolucija.

96%. Prema: Ž. Bulajić, *Uvod u političku ekonomiju,* „Savremena administracija", Beograd, 1965, str. 139.

[2] Detaljnije o ovome: Danilo Pejović, *Tehnika i metafizika,* zbornik *Čovek danas,* „Nolit", Beograd, 1964.

Najmanje tri krupna razloga govore u prilog stavu *da je savremena tehnika* (i njom izazvan tehnološki razvoj) *bitno nova pojava u odnosu na tradicionalnu tehniku, bar u onoj meri u kojoj je prva industrijska revolucija* (započeta krajem XVIII veka) *predstavljala kvalitativno novu pojavu u odnosu na prethodno doba.*

Prvo. Mnogim studijama, istraživanjima i podacima je dokumentovana činjenica da tehnika postaje *totalni fenomen* u savremenom industrijskom društvu. Ona se uvlači u sve pore ljudskog života i brzinom većom od geometrijske progresije postaje obrazac čovekova gledanja na svet i njegov svet sam.

Drugo. Tehnika više ne nastupa sama. Ona se povezuje sa „organizovanim naučnim znanjem" (Galbrajt). Ovo *sraščivanje i organsko povezivanje tehnike sa naukom,* s jedne strane, omogućava nauci da postane direktna proizvodna snaga[3], ali, s druge, umnožava društvenu moć tehnike do neslućenih granica.

Treće. Činjenica je da u idejnoj i vrednosnoj sferi današnjeg društva dolazi do *glorifikacije* tehnike, njenog značaja i njene moći. Polazeći od shvatanja „da je automobil uneo u društvo veće promene nego Napoleon, Cezar i Džingis Kan zajedno" (američki sociolog Nimkopf), preuveličava se značaj tehnike. Na toj osnovi niču takozvane *tehnokratske ideologije i koncepcije o razvoju društva.* Po tim koncepcijama je moguće da se društveni procesi i problemi razvoja civilizacije stave pod istu onakvu kontrolu pod kakvu mogu da se stave i prirodni procesi. Tako dolazimo do različitih teorija o *ekspertokratiji,* koje se zalažu za reprodukciju društva ne po logici vlasti ili drugim osnovama, već samo po logici stručnosti i slično.[4]

---

[3] Podaci pokazuju da se u periodu 1909—1929. godine 50% privrednog rasta zasnivalo na povećanju radne snage i investicija, dok je u periodu 1929—1957. godine taj udeo opao na 30%, a faktor nauke izbija na prvo mesto.
O moćnoj snazi nauke danas govore i procene UNESKO-a da gotovo 90% svih ljudi koji su se u svim vremenima bavili naukom živi u ovo doba. Prema: M. Pečujlić, *Budućnost koja je počela,* Beograd, 1969.

[4] Za našu analizu je od posebnog značaja ovaj treći fenomen jer jednim delom već dodiruje i našu stvarnost. Neki objektivno progresivni procesi i zahtevi — kao što su zahtevi za veću stručnost, za povećanje ekonomičnosti i efikasnosti u poslovanju — stvaraju i u našem, inače nerazvijenom, društvu podlogu za rast nekih tehnokratskih koncepcija i tehnokratskih projekata društvenog razvoja.
Društvene posledice svih ovih fenomena vezanih za tehniku i njenu ulogu u socijalnom razvoju vrlo su plastično izložene u mnogobrojnoj sociološkoj literaturi. Pod uticajem mnogih marksistički orijentisanih mislilaca, kao i mnogih drugih istaknutih istraživača savremenog društva na Zapadu — a dobrim delom i pod pritiskom potrebe jasnijeg sagledavanja puteva našeg dugoročnog razvoja — i u našoj sredini sve je više vrednih naučnih kadrova koji se bave ovim problemima.
U najvrednijim od ovih radova se ne postavlja pitanje biti za ili protiv tehnike i tehničkog progresa, već pravo pitanje: kako omogućiti čoveku da do krajnjih granica iskoristi tehniku kao sredstvo za oslobođenje od pokornosti prirodi i istovremeno ga obezbediti od opasnosti da postane rob svog sopstvenog proizvoda (što se inače u ljudskoj istoriji vrlo često događalo).

II

3. Ocene o ulozi sindikata na društvenoj pozornici u razvijenim industrijskim regionima sveta, ma koliko da su različite, imaju jednu zajedničku crtu. Taj *zajednički elemenat je izražen u stavu da postoji opšta kriza sindikalnog pokreta u današnjem razvijenom svetu.*

Mnogi smatraju, a to dokazuju i podacima, da je sindikat u industrijskom sistemu odavno prestao da se širi, da je izgubio tlo pod nogama itd. U tom smislu se posebno navodi situacija u Sjedinjenim Američkim Državama sa podacima da je od 1957. godine broj radnika u sindikatima u naglom opadanju.[5]

Vrlo su česte ocene da je *sindikat u krizi ne samo kao praktičan pokret, već i kao koncept društvenog organizovanja radnika.* Najčešće se uzima da je doba kada je industrijsko društvo (sa korporacijom kao osnovnom proizvodnom jedinicom) prihvatilo kolektivne ugovore označilo početak kraja sindikatima. Pri tom se ukazuje da su odnosi u industriji postali miroljubiviji i ističe se da je opadanje članstva sindikata u tim sredinama ne samo znak privremenog nazadovanja (dok se ne obuhvate nove kategorije radnika, sloj takozvanih „belih okovratnika"), već da je reč o početku trajnog nazadovanja.

Polaznu osnovu za razmatranje uloge sindikata u savremenom industrijskom sistemu predstavljaće nam analiza koju o sindikatima daje vrsni poznavalac savremenog američkog društva Džon Galbrajt.[6] Iznećemo osnovne pravce razmišljanja i neke od osnovnih rezultata ove analize da bismo zatim pokušali da pokažemo kako su i zbog čega upravo ti zaključci neprihvatljivi. Ovim nimalo ne želimo da umanjimo značaj i tačnost same analize, već samo želimo da osporimo njenu vrednost za koncipiranje buduće akcije sindikata u razvijenim industrijskim društvima.

U svojoj analizi Galbrajt polazi od marksističke konstatacije da promene u društvu koje su izazvane napretkom tehnologije verovatno moraju da deluju i na promene u položaju i ulozi sindikata. Da bi ukazao na dejstvo tih promena, on povlači paralelu između dva razdoblja kapitalizma — onog iz doba preduzetnika i sadašnjeg, korporacijskog kapitalizma.

U doba preduzetnika sindikat je imao moć kakvu radnik kao pojedinac nije mogao ni da zamisli jer je sindikat mogao štrajkom (ili samo pomoću pretnje štrajkom) da primora poslodavca da prihvati pojedine

[5] Trend brojnog stanja članstva u sindikatima SAD je očito nepovoljan: od 16,6 miliona u 1956. godini opao je na 14,9 miliona u 1962. godini. Najteže gubitke su pretrpeli najmasovniji sindikati — automobilske i čelične industrije.

[6] John Kenneth Galbraith, *Nova industrijska država*, „Stvarnost", Zagreb, 1970, str. 257—272.

radničke zahteve koji su značili i smanjenje profita. U tadašnjoj situaciji poslodavci su mogli privremeno da se odupru sindikatima, ali je sindikat crpao svoju snagu iz snage radnika.

Situacija je, međutim, danas dosta drugačija. Preduzetnika kao vlasnika sredstava zamenila je tehnostruktura koja nije nominalni vlasnik kapitala. Tom novom upravljačkom sloju je bitno pre svega da obezbedi i sačuva svoju sigurnost i postojeće društvene pozicije. Zato će, u današnjim uslovima, tehnostruktura radije prihvatati i kompromise koji će značiti smanjivanje profita nego što će rizikovati da dođe do štrajka i nepredviđenog ishoda jedne takve radničke akcije.

Na osnovu ovako povučene paralele Galbrajt izvodi dva zaključka.

Prvi zaključak (pozitivan po sindikat) je taj da društvo zrelih korporacija radije pristaje na postojanje sindikata nego što je to slučaj kod društva sa preduzetničkom firmom.

Drugi zaključak je, međutim, izrazito nepovoljan po sindikat. On se svodi na sledeći lanac stavova: u meri u kojoj zadaci sindikata postaju lakši, značenje sindikata za radnike postaje manje; to dovodi do opadanja ugleda sindikata među radnicima; i, najzad, ono što tehnostruktura daje radnicima preko sindikata, to može i bez njega.

U obrazloženju ovog zaključka navode se neki podaci i neke činjenice koje vrlo ilustrativno ukazuju na vidove i oblike u kojima se manifestuje uticaj naučno-tehnološke revolucije na aktivnost sindikata. Tu je pre svega reč o pojavi da moderna tehnologija otvara puteve i mogućnosti korporaciji da vrlo masovno zamenjuje radnike koji su u sindikatima onima koji to nisu. To se posebno odnosi na zamenu „plavih okovratnika“ „belim okovratnicima“ jer je činjenica da je proizvodne radnike u granama industrije kao što su elektronika, izrada računara itd. mnogo teže organizovati u sindikate nego druge radnike.

Sledeća specifičnost sadašnje situacije je ta da moderne korporacije vode u većoj meri socijalnu politiku nego što je na to bila spremna preduzetnička firma. Tehnikom izgradnje „međuljudskih odnosa“ stvara se osećanje lojalnosti radnika prema firmi, što opet ne ide u prilog sindikatima. Najzad, zavisnost pojedinačnih radnika od sindikata se smanjuje i samom činjenicom da nova tehnologija uspeva da obezbedi povećanje zaposlenosti, kao i stalni porast životnog standarda.

Osnovni zaključak ovako izvedene Galbrajtove analize je sledeći: novi industrijski sistem je „opkolio“ sindikat i izazvao slabljenje njegovih najvažnijih funkcija, dok je druge prilagodio svojim potrebama. *Sindikat pripada određenoj fazi u razvitku industrijskog sistema. Njegovo vreme je prošlo jer je prelaskom društvene moći sa preduzetnika na tehnostrukturu nestao ili ublažen osnovni razlog za postojanje sindikata: sukob između poslodavaca i radnika.*

Zbog čega je ovakav zaključak — ma koliko da proizlazi iz prethodne tačne analize faktičkog stanja u industrijski visoko razvijenoj Americi — neprihvatljiv i nedovoljan? Koji su razlozi koji nas navode

da osporimo vrednost ovog zaključka kako za teoriju sindikata u savremenom društvu tako i za koncipiranje platforme praktičnog sindikalnog pokreta u visoko razvijenim industrijskim sistemima?

Što se teorijskog aspekta tiče, smatramo da Galbrajt u svom zaključku polazi od pogrešne ocene osnovnog razloga za postojanje sindikata. Određenje da je osnovni razlog za postojanje sindikata sukob između radnika i poslodavaca nosi u sebi institucionalni karakter i ne vodi dovoljno računa o suštini stvari.

Osnovni razlog i bitna protivrečnost na kojoj se temelji ideja o sindikalnom organizovanju jeste *sukob između rada i kapitala, odnosno, još šire, između rada i otuđenog upravljanja radom.* Za rad i njegovog socijalnog nosioca (radnika i radničku klasu) je *sudbinsko pitanje da li je u najamnom položaju ili nije,* da li je u položaju savremenog roba ili nije. A u kom institucionalnom obliku se javlja opozitna i otuđena društvena slika koja gospodari i na presudan način utiče na tokove društvene reprodukcije — to za radnički pokret nije nevažno, ali je ipak izvedeno pitanje. Jer za radnika i radničku klasu je u krajnjoj liniji irelevantno da li je zavisna od kapitala, državno-svojinskog ili nekog drugog monopola i ko je vlasnik, odnosno nominalni predstavnik tih monopola.

Ovakav pristup omogućava da se utvrdi i tačno obeleži suštinski razlog postojanja sindikata. *Sindikalno organizovanje radništva ima svoj koren u potrebi, zahtevu i stremljenju radničke klase da „sabere i domaši društvenu moć“* (Z. Vidaković) *kako bi ostvarila svoje vitalne interese.*

Istina, istorija radničkog i sindikalnog pokreta pokazuje da su sindikati (posebno „klasični“ sindikati tredjunionističkog tipa) bitne i istorijske interese radničke klase često supstituisali borbom za očuvanje postojećih pozicija ili njihovim minimalnim poboljšanjem u okviru ukupnog nepovoljnog položaja rada u društvenoj podeli novostvorene vrednosti i postojeće količine društvene moći.

Međutim, savremena kretanja u sindikalnom pokretu pokazuju da je nepovratno prošlo doba „bread and butter“ sindikalizma. Sve razvijeniji pokret za participaciju na Zapadu pokazuje da radnički pokret, a u okviru njega i sindikalne organizacije, svoja opredeljenja sve jasnije orijentiše na ključni interes radničke klase: na oživotvorenje ideje o vladanju čoveka-proizvođača sredstvima za proizvodnju i uslovima i rezultatima rada.

Ovim smo se u stvari približili drugom osnovnom argumentu zbog koga se ne može prihvatiti osnovni Galbrajtov zaključak o sudbini sindikata u današnje vreme. Galbrajtov stav i zaključak je neprihvatljiv i sa stanovišta praktične političke akcije sindikata. On *ne pruža mogućnosti za koncipiranje platforme akcionog dejstva sindikata* u periodu u kome smo sada, a još manje to čini za period koji je pred nama.

Zaključak o nepotrebnosti sindikata u visoko razvijenim industrijskim društvima (iako i sam Galbrajt na drugom mestu kaže da sindikat

neće tako lako nestati niti postati potpuno beznačajan) vuče nazad radnički pokret. Zatvaranje perspektiva za sindikalni pokret znači istovremeno i sužavanje taktičkih, instrumentalnih i institucionalnih mogućnosti i sredstava borbe za radnički pokret u celini. *Stanovište koje ne polazi od revolucionarnih potencija koje sobom nosi moderni proizvodni razvitak u stvari isključuje i zatvara izlaze, ne ukazuje u kom pravcu sindikat treba da razvija svoju akciju.*

4. Tačna je ocena da „revolucionarna klasa, radništvo, još nije u celosti razvila sebi primereno saznanje o naučno-tehnološkoj revoluciji“[7]. Savremena marksistička teorija revolucije još nije dala jedinstven i opšteusvojen odgovor na pitanje ko je osnovni nosilac revolucionarnih promena u uslovima visoko razvijenih i kvalitativno preobraženih proizvodnih snaga.

Imajući u vidu promene koje naučno-tehnološka revolucija unosi u strukturu učesnika u proizvodnji, mnogi mislioci bliski marksizmu, a i neki marksisti, *osporavaju* stav da je u naše vreme proletarijat osnovni revolucionarni subjekt — snaga koja treba da na svojim plećima ponese teško breme socijalističkog preobražaja savremenog društva.

Iznosi se da tehnološke promene poništavaju Marksovu teoriju o radu kao isključivom stvaraocu vrednosti i viška vrednosti. U tom smislu Markuze kaže da „automatizacija kvalitativno menja odnos živog i minulog rada; ona tendira ka stanju u kome je proizvodnost determinisana mašinom, a ne individualnim učinkom radnika“[8]. Drugi autori ukazuju na opadanje revolucionarne svesti i samosvesti radničke klase. Tako, na primer, Fridman smatra da „samosvest radničke klase i snaga radničkog pokreta ima svoj temelj u fizičkom radu“, iz čega jasno sledi da evidentno potiskivanje fizičkog rada u eri tehničkog progresa ima samo negativne posledice po revolucionarnu samosvest i akcionu sposobnost radničkog pokreta.

Na osnovu ovakvih i sličnih ocena izvode se *zaključci o „društvenoj i kulturnoj integraciji“ radničke klase u kapitalističko društvo i o prelasku revolucionarne inicijative na nove društvene grupe i snage.* U skladu sa ovim Markuze ističe da su buržoazija i proletarijat još uvek dve osnovne klase u kapitalističkom svetu, ali dodaje da je kapitalizam izmenio funkciju i strukturu ovih dveju klasa tako „da one nisu više akteri povijesne transformacije“[9]. Baran i Svizi idu korak dalje i kažu: „Revolucionarna inicijativa protiv kapitalizma, koja je u Marksovim danima pripadala proletarijatu u razvijenim zemljama, prešla je u ruke siromašnih masa u nedovoljno razvijenim zemljama, koje se bore da bi se oslobodile imperijalističke dominacije i eksploatacije.“[10]

[7] Zoran Vidaković, *Moderne proizvodne snage i revolucionarna praksa,* Institut za političke studije FPN, Beograd, 1970, str. 13.

[8] Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije,* „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1968, str. 44.

[9] Ibid., str. 45.

[10] P. Baran, P. Sweezy, *Monopolni kapital,* „Stvarnost“, 1969, str. 28.

Istorijski adekvatno određenje subjekta revolucionarnih promena nije samo jedno od ključnih pitanja marksističke teorije revolucije. *Od rešenja ovog pitanja bitno zavisi način konstituisanja praktičnog radničkog pokreta i strategija njegove revolucionarne borbe. A od određenja ukupne strategije radničkog pokreta direktno zavisi način postavljanja i društvenog angažovanja organizacije sindikata.*

Sukob između siromašnih i bogatih — koji se rađa i svakim danom produbljuje na sve većim razlikama između proizvodnih moći razvijenih i nerazvijenih regiona sveta — jedna je od krucijalnih činjenica i karakteristika našega doba. Ona se mora imati u vidu kada se traže odgovori na pitanje gde su izvori osnovnih protivrečnosti današnjega sveta i koje socijalne snage treba i mogu da izvedu današnje čovečanstvo iz tih protivrečnosti.

Zato se revolucionarne potencije koje leže u sve većem jazu između razvijenih i nerazvijenih ne mogu niti smeju potceniti. Ali se *ne mogu prihvatiti stanovišta koja, makar i na implicitan način, znače svojevrsnu supstituciju revolucionarnog subjekta. Osnovna protivrečnost današnjeg sveta* (kao i u Marksovo vreme) *jeste sukob između najamnog rada i kapitala,* a ne sukob između razvijenog Severa i nerazvijenog Juga. Taj sukob leži u osnovi i onda kada nam se na pojavnoj ravni čini da je osnovni sukob između razvijenih i nerazvijenih, između bogatih i siromašnih.

Najbolji i najjači dokazi za ovu tvrdnju su: široko rasprostranjena i sve razgranatija mreža multinacionalnih kompanija koje ne poznaju državne i nacionalne granice; sve intenzivnija cirkulacija i jača povezanost između kapitala zemalja sa različitim društveno-ekonomskim uređenjem, jer bez obzira na firmu ili oblik („državni“ ili „korporacijski“) kapital u svojoj ekspanziji lako pronalazi zajednički jezik sa drugim kapitalom.

Svi ovi razlozi idu u prilog stavu da *sindikalni pokret u savremenim industrijskim sistemima mora i dalje da stoji na stanovištu da samo jedinstven klasni pokret proletera može biti pravi subjekt socijalizma i revolucionarnih promena u pravcu zasnivanja i izgradnje novih društvenih odnosa.* Uzgred, čini se čak vrlo osnovanim stanovište da su mogućnosti za radikalnije i istorijski utemeljenije društvene promene mnogo veće tamo gde su kapital i najamni rad razvijeniji.

Ovakvo teorijsko opredeljenje povlači za sobom sledeće praktične konsekvence po sindikalni pokret u razvijenim zemljama:

Najpre, potrebu mnogo čvršćeg i neposrednijeg povezivanja organizacija sindikata kako među sobom tako i sa ostalim radničkim partijama i organizacijama. Neki elementi prakse sindikalnog pokreta u zapadnoj Evropi (Italija, Francuska), pokazuju da uticaj vodećih radničkih partija i relativno čvrsta saradnja sa komunističkim i socijaldemokratskim partijama doprinosi jačanju društvene uloge i pozicije sindikalnog pokreta u tim zemljama.

Povezano sa ovim je i potreba sve intenzivnije politizacije sindikata. Istorijski izlaz za sindikalni pokret kako u SAD tako i u ostalim visoko razvijenim industrijskim sistemima je u angažovanju sindikata na radikalnijim reformama sistema. Osnov za politizaciju sindikalne aktivnosti leži u potrebi ne samo radništva, već i širih društvenih slojeva za radikalnijim i temeljitijim zahvatima u postojeći sistem društvenih odnosa i veza.

Najzad, najnovija iskustva nekih sindikata zapadnoevropskih zemalja su jasno naznačila istorijski pravac angažovanja sindikata, orijentaciju kojoj pripada budućnost. To je zahvat sindikata, radničke klase i radništva za veću participaciju u upravljanju privredom i za odlučnije učešće u društvenom životu uopšte.

Miloje Petrović

JUGOSLOVENSKA FILOZOFSKA KRITIKA STALJINIZMA

Kritika staljinističkog modela marksističke filozofije prisutna je u jugoslovenskoj marksističkoj filozofiji u njenom razvoju posle 1948. godine. Ona je prošla u svom razvitku kroz dve faze koje se međusobno razlikuju.

Prva faza u kritici staljinističkog modela marksističke filozofije karakteriše se: niskim filozofskim nivoom. Kritičari staljinizma i Staljinovog filozofskog spisa *Dijalektički i istorijski materijalizam* u bitnom su još uvek stajali na filozofskoj poziciji na kojoj je statirao i dijamat u Staljinovoj verziji i kretali se u izvanredno siromašnom filozofskom kategorijalnom aparatu analognom samom staljinizmu. Ono što jugoslovensku kritiku staljinizma u filozofiji u početku njenog razvoja razlikuje od samog staljinističkog modela marksističke filozofije nije njena različita problemska orijentacija, nego samo shema rešenja koja su postignuta i način na koji su postignuta unutar jedne zajedničke i tada preovlađujuće orijentacije marksističke filozofije kao dijalektičkog materijalizma.

Gajo Petrović je s pravom istakao da je početna kritika staljinizma u jugoslovenskoj marksističkoj filozofiji bila „parcijalna, nedosljedna i bojažljiva“[1]. Ovim karakteristikama valja tražiti izvor u činjenici da je Staljin smatran od pojave njegovog filozofskog spisa marksističkim filozofskim autoritetom broj jedan, pa mu se kritički sa strahom pristupalo. Drugo, nedoslednost naše filozofske kritike je rezultat, s jedne strane, nedovoljnog poznavanja same suštine marksizma i, s druge strane, nerazvijene sopstvene filozofske pozicije sa koje se staljinizam kritikovao. Što se parcijalnosti tiče, njen izvor je u činjenici da jugoslovenski filozofi nisu bili filozofski dorasli da provedu jednu totalnu kritiku staljinizma u svim njegovim aspektima, kakva, uostalom, na filozofskom planu nije provedena ne samo u jugoslovenskoj, nego do sada nije ostvarena u svetskoj marksističkoj misli.

Staljinizam nije samo jedna teorija u najširem značenju ove reči, nego i jedan model društvenih odnosa. Njegova kritika mora tragati za

---

[1] Gajo Petrović, *Dvije i po godine Praxisa*, „Praxis“, Zagreb, IV/1967, br. 1—2, str. 261.

suštinom njegovog bića da bi doista mogla biti njegova kritika. Staljinistička filozofska verzija marksističke filozofije samo je jedan aspekt staljinizma kao teorije, iako je to njegov bitan, fundamentalan aspekt. Stoga marksistička filozofska kritika toga aspekta nije kritika staljinizma u njegovom teorijskom totalitetu. Kritika staljinizma kao teorijskog i društvenog totaliteta, baš zato što je totalitet, ne može biti posao zadat jednom filozofu ili jednoj marksističkoj filozofskoj orijentaciji ako se želi taj posao obaviti svestrano i uspešno, a da unapred ne bude osuđen na parcijalnost. Kritika staljinizma je zadatak vremena i samo tako shvaćena, kao zadatak istorijski progresivnih snaga čovečanstva koje vuku socijalizam, ona može biti totalitetna. Samo jedna takva kritika staljinizma može pretendovati na totalitet, koji je staljinizam, na žalost, za sebe izborio i na nivo teorije i na nivo društvene prakse.

Prema tome, iluzorno je smatrati da je jugoslovenska filozofska kritika marksističke filozofije u staljinističkoj verziji mogla da ide dalje i preko granice predmeta svoje kritike. U tom smislu jugoslovenska filozofska kritika staljinizma nije parcijalna u svojoj prvoj fazi, nego je parcijalna utoliko što ne zahvata kritički ili uopšte sve aspekte staljinističke modulacije marksističke filozofije. Iako je jugoslovenska marksistička filozofija u svojoj početnoj fazi kritike staljinizma (ovaj termin se sada uzima u strogom značenju staljinističkog modela marksističke filozofije) i bila „parcijalna, nedosljedna i bojažljiva“, ona je utirala put ne samo budućoj kritici staljinizma kao određene filozofske verzije marksističke filozofije, nego i kao teorijskog i društvenog totaliteta.

Prva faza jugoslovenske marksističke filozofske kritike staljinizma traje u razdoblju od 1950. do 1960. godine. Ta faza kritike staljinizma u jugoslovenskoj marksističkoj filozofiji je jednosmerna i nekompleksna i uglavnom je koncentrisana na to da pokaže kako Staljin na filozofskom planu odvaja materijalizam od dijalektike, a što nije u duhu dijalektičkog materijalizma kako su ga konstituisali Engels i Lenjin na prvom mestu.

U 1960. godini jugoslovenska marksistička filozofska kritika staljinističke verzije marksističke filozofije ulazi u svoju drugu fazu. U toj fazi, kako tačno primećuje Gajo Petrović, i sam nekad oduševljen Staljinovim filozofskim spisom, jugoslovenska marksistička filozofska kritika postaje „odlučnija, smionija i plodonosnija“[2]. Doduše, to su samo neki bitni, ali ipak spoljašnji znaci te kritike u njenoj drugoj fazi. Bitnije je, a možda i najbitnije, to da je većina jugoslovenskih marksista kritičara staljinizma u ovoj fazi vršila kritiku s jedne filozofske pozicije koja je marksistička dosledno i koja je sasvim suprotna Staljinu. U prvoj fazi kritike staljinizma kritika je obavljena s platforme marksizma shvaćenog kao dijalektički materijalizam u smislu njegove najbolje tradicije Engelsa i Lenjina, dok se u drugoj fazi te kritike kritika vrši pretežno s pozicija Marksove humanističke orijentacije. Različita u polazištu, ta je kritika različita u toku, stilu, argumentaciji, širini, dubini i, konačno, u rezultatu od one koja se obavljala do 1960. godine.

[2] Ibid.

S obzirom na polaznu poziciju sa koje se kritikuje staljinistički model filozofije marksizma u ovim dvema fazama, prvu možemo nazvati fazom kritike staljinizma s filozofskih pozicija klasičnoga dijamata, a drugu fazu kritikom staljinizma s humanističke pozicije, iz aspekta humanističkog materijalizma. Reč je, dakle, o jednoj humanističkoj fazi kritike staljinizma i o jednoj dijamatskoj fazi. Naravno, ovakva podela još uvek ne znači priznanje da posle raskrsne godine između ove dve faze kritike staljinizma nije bilo filozofa koji staljinizam i dalje kritikuju s pozicije dominirajuće u prvoj fazi kritike staljinizma, niti, pak, da u prvoj, dijamatskoj, fazi nije bilo pokušaja da se kritika staljinizma vrši u ime humanističkog materijalizma. Uostalom, celokupna jugoslovenska kritika staljinizma, a to znači i ona izvan filozofske, primarno je u svojoj kritičnosti nošena idealom humanizma i u osnovi je bila kritika staljinizma u ime humaniteta čoveka. Dok je izvanfilozofska kritika staljinizma, pre svega njegova politička kritika, akceptirana s pozicije čoveka kao slobodnog bića, dotle je filozofska kritika staljinizma, u početku okovana starim problemskim krugom, postepeno tek dolazila na tu poziciju. Imajući takvu situaciju u vidu, nije preterano reći da je politička kritika staljinizma bila inspirativna za promenu filozofske pozicije u kritici staljinizma jugoslovenskih filozofa marksista. Dok je Tito 1950. godine govorio[3] o samoupravljanju kao obliku oslobođenja čoveka naspram njegove otuđenosti u staljinističkom modelu socijalizma, filozofi su raspravljali o Rozentalovim i Leonovljevim shemama i crtama materijalizma i dijalektike. Doista, istorijski gledano, politička kritika staljinizma išla je dubioznije i problemski ispred njegove filozofske kritike. Ali, ako je politička kritika staljinizma počela pre filozofske i ovu uslovila, ona je na izvestan način i pre posustala od filozofske smatrajući da je svoj posao obavila. Ali to je prividno izgledalo tako jer staljinizam nije umro sa Staljinom, pa ni njegova kritika nije pošla u grob s kritikovanim. I sve dok staljinizam traje u stvarnosti kao društveni odnos i u teoriji kao refleks toga odnosa, politička i filozofska kritika staljinizma ostaju aktuelne. I dok je kod nas sredinom šezdesetih godina politička kritika staljinizma smatrala kritiku staljinizma neaktuelnom, filozofi su je baš tih godina intenzivno produbljivali da bi ponovo zajedno obe ove kritike kritizirale povampirenje staljinizma u godinama posle 1967.

U obračunu sa staljinizmom nametnutim i unutrašnjim rodile su se u jugoslovenskoj marksističkoj filozofiji dve metodološke koncepcije kritike. Jedna za koju Mihailo Marković kaže da je u obračunu „upotrebljavala oružje znanstvene objektivnosti" i druga koja je u toj istoj borbi upotrebljavala oružje „humanizma mladog Marksa"[4]. U svojoj prvoj fazi kritike staljinizma ogromna većina jugoslovenskih filozofa

[3] Uporedi: Tito, *Trudbeničko upravljanje privredom*, „Komunist", Beograd, 1950, br. 4—5 i *Govor u Splitu, Predizborni govor maršala Tita* i dr., Zagreb, 1950.

[4] Mihailo Marković, *Savremena jugoslovenska filozofija*, II Protagore, autorizovan prevod: S. E. i V. M. *O jugoslovenskoj savremenoj filozofiji*, „Naše teme", Zareb, V/1961, br. 4, str. 619.

marksista u teorijskom obračunu sa staljinizmom „upotrebljavala je oružje znanstvene objektivnosti". To ilustrativno pokazuje analiza nekih radova naših filozofa iz 1950—1952. godine u kojima se kritikuju sovjetski filozofi Rozental, Ždanov, Leonov, Aleksandrov i Staljin.[5] To pokazuje i čitava jugoslovenska marksistička literatura koja se bavi kritikom sovjetske filozofije i staljinizma u njenoj verziji.[6] To ubojito oružje bio je dijalektički materijalizam kao filozofska pozicija i kao filozofsko sredstvo. U osnovi su sve definicije dijalektičkog materijalizma koje se nalaze u radovima pojedinih jugoslovenskih kritičara staljinizma iz ovog perioda međusobno identične i jednake definiciji dijalektičkog materijalizma koju nalazimo kod Predraga Vranickog. Po njemu, „dijalektički materijalizam je... jedina naučna filozofija zbog toga, jer na prirodan način, materijalistički i dijalektički, u saglasnosti s razvojem svih ostalih posebnih nauka, tumači zakonitost razvoja prirodne, društvene i misaone stvarnosti"[7]. Gajo Petrović takođe govori o dijalektičkom materijalizmu kao „naučnoj filozofiji"[8] i pri tome upotrebljava termin *marksistička filozofija* u značenju *dijalektički materijalizam,* a ovaj definiše kao nauku o najopštijim zakonima prirode, društva i ljudskog mišljenja.[9] U istom duhu i skoro na isti način shvata i definiše dijalektički materijalizam i Mihailo Marković, po kome je dijalektički materijalizam „jedinstvena filozofska nauka, koja je i teorija i metoda i materijalistička gnoseologija i dijalektika i logika"[10].

---

[5] Uporedi: Ervin Šinko, *Zagonetke koje se odgonetavaju. Povodom Rozentalove knjige „Marksistički dijalektički metod"*, „Republika", Zagreb, VI/1950, br. 4, str. 233—240; Predrag Vranicki, *O nekim pitanjima marksističke teorije u vezi sa Ždanovljevom kritikom Aleksandrova*, „Republika", Zagreb, VI/1950, br. 7, str. 401—424; Vojan Rus, *Metafizika u dijalektičkom odelu (Neke zabeleške uz knjigu M. A. Leonova Ogled o dijalektičkom materijalizmu)*, „Mladost", Beograd, VII/1951, br. 5, str. 407—413; Vuko Pavićević, *Istorija filozofije, tom I i II, u redakciji G. F. Aleksandrova*, „Borba", Beograd, XV/1950, br. 42, str. 3, 19. II 1950, br. 43, str. 3, 20. II 1950; Gajo Petrović, *Staljinova „jedino naučna" sistematizacija zakona dijalektike*, „Vjesnik", Zagreb, br. 1936, 26. VII 1951, str. 2; Abdulah Šarčević, *Staljinovo metafizičko određenje odnosa metode i teorije u filozofiji* (I, II), „Naprijed", br. 41, 5. X 1951, br. 42, 12. X 1951.

[6] Uporedi osobito: Mihailo Marković, *Revizija filozofskih osnova marksizma u Sovjetskom Savezu,* Beograd, 1952; Gajo Petrović, *Filozofija u SSSR od Oktobarske revolucije do 1939.* (I, II), „Pogledi", Zagreb, I/1952, br. 2, str. 79—86. i II/1953, br. 3, str. 149—159. (Bliže o jugoslovenskoj filozofskoj literaturi o filozofiji SSSR uporedi: Andrija Stojković, *Bibliografija jugoslovenske literature iz oblasti istorije filozofije na srpskohrvatskom, slovenačkom i makedonskom jeziku publikovane od 1945—1960. godine,* „Filozofija", Jugoslovenski časopis za filozofiju, Beograd, VI/1963, br. 3, str. 154—156, bibliografske jedinice 1116—1167.)

[7] Predrag Vranicki, *O nekim pitanjima marksističke teorije u vezi sa Ždanovljevom kritikom Aleksandrova,* cit. izd., str. 421.

[8] Gajo Petrović, *Povodom „Kulturinog" izdanja Engelsove „Dijalektike prirode"*, „Socijalistički front", Zagreb, III/1950, br. 4, str. 56.

[9] „Marksistička filozofija (dijalektički materijalizam) kao nauka o najopćijim zakonima prirode, društva i ljudskog mišljenja" (op. cit., str. 55).

[10] Mihailo Marković, *Revizija filozofskih osnova marksizma u Sovjetskom Savezu,* cit. izd., str. 63.

Naspram dijalektičkog materijalizma shvaćenog kao nauke i naučne filozofije u sebi koherentne, jugoslovenski filozofski kritičari staljinizma vide staljinizam pre svega kao njegovu reviziju. Staljinizam je Marković definisao, već naslovom svoje knjige, kao „revizionizam filozofskih osnova marksizma". To je značenje staljinizam imao u optici jugoslovenskih filozofa marksista u prvoj fazi njihove kritike staljinizma. U toj osnovnoj odredbi staljinizma između njih u prvoj fazi njihove kritike nema razlike. Ostaje kao ishodišna misao da je staljinizam revizija filozofskih osnova dijalektičkog materijalizma u onom obliku koji su oni prihvatili od Engelsa i Lenjina, ali i od Plehanova. U čemu Staljin odstupa od dijalektičkog materijalizma Engels—Lenjinove verzije — to svako od jugoslovenskih filozofa sagledava na specifičan način, uglavnom se slažući u tome da je bitna, osnovna i poštapna tačka Staljinove revizije odvajanje dijalektike od materijalizma. To posebno akcentiraju Gajo Petrović[11], Predrag Vranicki[12], Mihailo Marković[13] i dr Dušan Nedeljković[14]. U osnovi se s time slažu Andrija Stojković i Bogdan Šešić[15].

Većina jugoslovenskih filozofa kritičara staljinističke revizije filozofskih osnova marksizma smatra da filozofski osnov te revizije predstavljaju Staljinove četiri crte dijalektike i tri crte materijalizma, a osobito njihovo naivnorealističko i pozitivističko interpretiranje. Iz tog fundamentalnog stava Staljinove revizije marksizma proizlaze sve druge strane i karakteristike te revizije.

---

[11] „U Staljinovom radu dijalektički materijalizam [je] podijeljen na dva dijela: na marksistički dijalektički metod i marksistički filozofski materijalizam... jasno da se materijalistička dijalektika ne smije cijepati na dijalektiku i materijalizam, pošto je svaki njen stav u isto vrijeme dijalektički i materijalistički" (Gajo Petrović, *Povodom „Kulturinog" izdanja Engelsove „Dijalektike prirode"*, cit. izd., str. 66).

[12] „Sama koncepcija Staljinova spisa označava već reviziju osnovnih dostignuća dijalektičkog materijalizma. Ponajprije, u spisu je odijeljena dijalektička metoda (način pristupanja, promatranje, proučavanje pojava) od teorije (način tumačenja, shvaćanja pojava). Tako je dana osnova da dijalektika ne bude materijalistički zasnovana u svakom pojedinom slučaju. Dijalektička metoda proglašena je za način promatranja pojava, a nije pokazano da je materijalistička dijalektika uvijek upravo materijalistička, tj. da izvire, nastaje iz analize same objektivne stvarnosti, objektivnih činjenica i razvitka koji su također dijalektički. Odvajanjem materijalizma od dijalektike, odvajanjem „tumačenja" pojava od „prilaženja" tim pojavama, uklonilo se bitno tlo same dijalektike, tj. njezina materijalističnost" (Predrag Vranicki, *Dijalektički i historijski materijalizam*, Zagreb, 1962, str. 108).

[13] „Staljin je, pre svega, izvršio rascep jedne jedinstvene filozofske nauke... na dijalektičku metodu i materijalističku teoriju koje je izdvojio jedne od druge" (Mihailo Marković, *Revizija filozofskih osnova marksizma u Sovjetskom Savezu*, cit. izd., str. 63).

[14] Staljin je pragmatistički vulgarizovao i likvidirao materijalističku dijalektiku svodeći sve dijalektičke zakone prirode, društva i ljudskog mišljenja dosledno neokantovski i u poslednjoj instanci subjektivno idealistički s jedne strane na četiri „crte" dijalektike kao naše samo „metode", našeg načina *prilaženja pojavama*... i s druge strane na tri „crte" materijalizma kao same naše „teorije", našeg „tumačenja pojava" (Dr Dušan Nedeljković, ***Naša filozofija u borbi za socijalizam***, Beograd, 1952, str. 106).

[15] Uporedi: Dr Bogdan Šešić — dr Andrija Stojković, *Dijalektički materijalizam*, Beograd, 1962, str. 51.

Prva teorijska posledica odvajanja dijalektike od materijalizma jeste, po mišljenju kritičara Staljinovog filozofskog spisa, subjektivističko i idealističko shvatanje dijalektike samo kao metode lišene svoje ontološke osnove i, drugo, prihvatanje ontoloških načela vulgarnog materijalizma lišenog dijalektike. Odvajanje materijalizma od dijalektike ostavilo je, dakle, dijalektiku bez materijalizma, a materijalizam bez dijalektike. Prvo je dovelo do subjektivizma na planu teorije i prakse izgradnje socijalizma, a drugo do metafizičkog vulgarnog materijalizma. Po Mihailu Markoviću, za Staljina je karakteristično „panteističko, spinozističko shvatanje materije samo kao jedne forme (za razliku od duha kao druge forme) jedne jedinstvene i nedeljive prirode (Spinozina supstancija: Deus sive Natura)“[16].

Druga bitna teorijska posledica fundamentalnog stava Staljinove revizije dijalektičkog materijalizma je, opet po Markoviću, „vulgarno-materijalističko shvatanje svesti, čijem razvitku, navodno, uvek vremenski prethodi razvitak materijalne strane“[17]. Po mišljenju Predraga Vranickog, „nedijalektički karakter odvajanja materijalizma i dijalektike najevidentniji je u Staljinovoj interpretaciji mišljenja i spoznaje“[18]. On citira Staljinov stav o spoznaji kao odrazu bitka i o mišljenju kao proizvodu materije ističući da se tu radi o vraćanju na vulgarnomaterijalističku poziciju koja je daleko iza Marksa. Pozicija sa koje Vranicki kritikuje Staljinovo shvatanje saznanja je teorija odraza koja se od Staljinove verzije te teorije razlikuje po tome što nije naivna. On kaže: „Postoji još i nenaivna teorija odraza, koja taj „odraz“ ne shvaća na tako naivan način...“[19] Pa ipak se radi o istoj teoriji odraza iako bi trebalo da ih razlikuje određenje mišljenja što ga daje Predrag Vranicki u stavu: „Mišljenje, u monističkom i materijalističkom smislu, možemo jedino shvatiti kao specifični modus stvarnosti, koji je, kao svaki modus, podložan svim općim zakonima kretanja same stvarnosti, sa svojim još posebnim specifičnostima koje mu daje njegov karakter „odraza“.“[20] Dakle, razlika je samo u tome što je za Staljina mišljenje odraz bitka, a za Vranickog samo modus bitka čija je specifičnost odraz.

Jedna od teorijskih posledica Staljinovog odvajanja dijalektike od materijalizma jeste uskrsnuće formalne logike kao filozofske discipline nezavisne od dijalektike. Ta je posledica Staljinovog filozofskog sistema oštro kritikovana skoro od svih jugoslovenskih filozofa. Iz mnoštva kritika podsetićemo samo na kritiku Vranickog i Mihaila Markovića jer se čini da one na najbolji način pogađaju srž stvari. Kako je Staljin ostvario osamostaljenje logike u odnosu na dijalektiku, čitamo kod Vranickog: „Budući da je gnoseologiju (koja kod njega pripada u materijalističku teoriju) uvrstio u drugi dio dijalektičkog materijalizma, to je on

---

[16] Mihailo Marković, *Revizija filozofskih osnova marksizma u Sovjetskom Savezu*, cit. izd., str. 51.

[17] Ibid.

[18] Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, Zagreb, 1961, str. 440.

[19] Predrag Vranicki, *Filozofske studije i kritike*, Beograd, 1957, str. 131.

[20] Op. cit., str. 127.

svu logičku problematiku našeg mišljenja jednostavno izostavio i tako logici prepustio nezavisno područje i djelovanje izvan dijalektičkog materijalizma. A kakva to logika može biti osim formalne, tj. ona koja o materijalističkoj dijalektici ne vodi računa. Štaviše, kad bi ta logika bila izgrađena kao produženje njegovih rješavanja gnoseoloških problema u odsjeku o materijalističkoj teoriji, takva logika ne bi opet bila dijalektička, jer Staljinovoj materijalističkoj teoriji nedostaje... upravo dijalektičko rješavanje tog problema."[21] Po M. Markoviću, kod Staljina se radi o „otrzanju dijalektike od logike (koja je prema tome zadržana na svom formalnologičkom stupnju) i od materijalističke teorije saznanja (koja, tako izdvojena, može biti samo zbir golih, apstraktnih fraza o odnosu mišljenja i bića)"[22]. Dalja posledica toga bila je, po Markoviću, to da je „Staljin postavio pred sovjetske filozofe zadatak restauracije formalne logike..."[23]. Taj problem dveju logika: dijalektičke i formalne koji je ostao u Staljinovom spisu jugoslovenski filozofi marksisti rešili su tako što su pozitivne elemente formalne logike „reinterpretirali" u dijalektičku logiku"[24]. Mihailo Marković[25] i Predrag Vranicki[26] zalagali su se za takvu reinterpretaciju, a dr Bogdan Šešić je nastojao i da je ostvari.[26a] Gajo Petrović smatra da „za logiku u Staljinovoj koncepciji filozofije nema mjesta; ona se može samo, kako je to naknadno i učinjeno, dodati spolja. Etička i estetska problematika pojavljuju se samo u historijskom materijalizmu"[27]. Prema tome, jedna od slabosti Staljinove koncepcije filozofije je njeno reduciranje na ontologiju i gnoseologiju. Doista su se u centru Staljinove koncepcije dijalektičkog materijalizma našli pojmovi „materija", „priroda", „svest", ali ne i kategorije izvan ontološkog i gnoseološkog područja.

Dok jedni jugoslovenski filozofi vide u Staljinovom radu *O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu* reviziju filozofskih osnova marksizma, tj. reviziju dijalektičkog materijalizma, drugi u njemu vide samo popularizaciju stavova Marksa, Engelsa i Lenjina. Po Vojanu Rusu, „Staljinov Dijamat jeste dosta pristupačna popularizacija poznatih stavova koje

[21] Predrag Vranicki, *Dijalektički i historijski materijalizam*, cit. izd., str. 110.

[22] Mihailo Marković, *Revizija filozofskih osnova marksizma u Sovjetskom Savezu*, cit. izd., str. 66.

[23] Op. cit., str. 56.

[24] U tom smislu Mihailo Marković kaže da je „osnovni zadatak ovog rada (*Formalizam u savremenoj logici*, Beograd, 1957, M. P.) da ukaže na opšte nedostatke interpretacije... pozitivnih tekovina formalne logike, da bi na taj način bilo omogućeno njihovo reinterpretiranje i uključenje u dijalektičku logiku" (Mihailo Marković, *Formalizam u savremenoj logici*, Beograd, 1957, str. 174—175).

[25] Uporedi: Dr Mihailo Marković, *Perspektive dijalektičke logike*, „Jugoslovenski časopis za filozofiju i sociologiju", Beograd, I/1957, br. 1, str. 3—22.

[26] Uporedi: Predrag Vranicki, *Nekoliko misli o formalnoj logici i dijalektici* u: Predrag Vranicki, *Filozofske studije i kritike*, Beograd, 1957, str. 126—139.

[26a] Uporedi: Dr Bogdan Šešić, *Uvod u dijalektičku logiku*, Beograd, 1957. i *Logika* I, II, Beograd, 1958. i 1959.

[27] Gajo Petrović, *Filozofija i marksizam*, Zagreb, 1965, str. 26.

su u jednom ili drugom obliku razvijali već Marks, Engels i Lenjin. No, ovaj rad sadrži i mnogo „originalnih" Staljinovih netačnosti, koje nisu dozvoljene ni jednoj *kratkoj popularizaciji* (pitanje metoda i teorije; apsolutizovanje progresa i spoznaje; vulgarnost u oznaci kvantitativnih-kvalitativnih promena itd.). Staljin ustvari ne obrađuje ni jedno otkriće savremenih nauka; nego se služi uglavnom poznatim primerima Engelsa"[28]. To isto uverenje o odnosu Staljina prema fundamentalnim stavovima dijalektičkog materijalizma Engelsa i Lenjina deli i Veljko Ribar. On kaže: „Ja ne mislim da se shvatanja Staljina ili čak Todora Pavlova toliko bitno razlikuju od Lenjinovog shvatanja materijalizma, da bi se u upoređenju s njime mogla karakterisati kao vulgarna ili kao naivna."[29] Ovom stanovištu je sasvim suprotan stav Gaje Petrovića o istom pitanju. On tvrdi da je Staljinova sistematizacija dijalektičkih zakona „u stvari s neznatnim promjenama pozajmljena iz Buharinove „Teorije historijskog materijalizma"[30] i dalje: „Staljinov rad „O dijalektičkom i historijskom materijalizmu" ne znači korak naprijed nego korak natrag u poređenju s radovima klasika... u nizu bitnih pitanja odstupa od izričitih izjava klasika"[31]. Međutim, ovo svoje gledište iz svoje prve faze kritike staljinizma on je sam u drugoj fazi posle 1960. godine obesnažio tvrdnjom: „ono što su dosad pojedini marksisti pisali o dijalektici, to su samo fragmenti iz Hegela. Engels je uzeo tri-četiri zakona i proglasio ih „osnovnim". Staljin je to preformulisao u četiri „crte"...[32] Prema tome, Staljin je samo preformulisao Engelsa, koji je opet pozajmio dijalektičke zakone od Hegela. Sudeći po izrazu „preformulisao", moglo bi izgledati za trenutak da Gajo Petrović ne smatra razlike u filozofskim stavovima Engelsa i Staljina tako bitnim, da se upravo one sastoje samo u „preformulisanju". Pa ipak, ta reč ima značenje bitne razlike. On tvrdi: „Staljinova koncepcija marksističke filozofije razlikuje se bitno od Marksove, Engelsove i Lenjinove. Staljin je pojednostavio, iskrivio i ukrutio filozofske poglede sadržane u radovima Engelsa i Lenjina, on je gotovo potpuno ignorisao filozofsko nasljeđe samog Marksa"[33]. Prema tome, staljinistička verzija filozofije marksizma za Gaju Petrovića je „pojednostavljen, iskrivljen i ukrućen filozofski pogled Engelsa i Lenjina". Dakle, staljinizam nije revizionizam dijalektičkog materijalizma koji bi odstupio od ovog u detaljima manjeg ili većeg značaja, nego jednostavno njegova iskrivljena, uprošćena dogmatizacija u kojoj su sačuvani svi elementi. Međutim, izraz „iskrivljen" znači da se ne radi samo o dogmatizaciji onoga što su Engels i Lenjin postavili, nego se radi

[28] Vojan Rus, *Metafizika u dijalektičkom odelu (Neke zabeleške uz knjigu M. A. Leonova Ogled o dijalektičkom materijalizmu,* cit. izd., str. 407).

[29] Veljko Ribar, *Uvodna reč, Neki problemi teorije odraza,* Bled, 10—11. novembra 1960, str. 75.

[30] Gajo Petrović, *Filozofija u SSSR...*, cit. izd., str. 79.

[31] Gajo Petrović, *Povodom „Kulturinog" izdanja Engelsove „Dijalektike prirode"*, cit. izd., str. 66.

[32] Gajo Petrović, *Reč u diskusiji, Marks i savremenost 1,* Beograd, 1964, str. 151.

[33] Gajo Petrović, *Filozofija i marksizam,* cit. izd., str. 11.

o staljinističkoj verziji njihovog dijalektičkog materijalizma i o iskrivljavanju njihovih stavova. Jedan bitan oblik iskrivljavanja koji on ističe je Staljinovo brisanje negacije negacije kao zakona sveopšteg dijalektičkog razvitka. Tvrdeći da Engels taj zakon smatra u *Dijalektici prirode* jednim od osnovnih dijalektičkih zakona, on Staljinovo brisanje toga zakona objašnjava Staljinovim užasavanjem od njegove revolucionarne sadržine. On kaže: „Ne izaziva li možda zakon negacije negacije ljutnju i užasavanje kod birokratske kaste gde god ona postoji, upravo zato što on u pozitivno razumijevanje njenog privilegiranog položaja unosi i razumijevanje njegove negacije, njegove nužne propasti."[34]

Mnogi jugoslovenski filozofi kritičari staljinizma znatnu su pažnju posvetili društvenom poreklu staljinističke revizije filozofskih osnova marksizma. Svi se oni skoro slažu u jednom: da je Staljinovo revidiranje filozofskih osnova marksizma rezultat, kako Mihailo Marković tačno i precizno formuliše, „potrebe političke prakse sovjetske birokratije"[35]. Iz tog razloga prva je pod udar Staljinove revizije došla dijalektika jer „kritičnost i revolucionarnost dijalektike jesu ono što je nespojivo sa apologetikom postojeće stvarnosti, sa svakim totalitarizmom, etatizmom, hegemonizmom i bonapartizmom..."[36] U tome, po Markoviću, treba tražiti razlog zašto je Staljin definisao dijalektiku kao „naš način prilaženja prirodnim pojavama", dakle, karakteristično, ne i kao način pristupanja društvenim pojavama. Nesumnjivo je da su jugoslovenski filozofi marksisti uočili tačno društveno poreklo staljinizma već u prvoj fazi svoga teorijskog obračuna sa njim, ali toj strani pitanja oni nisu posvetili ni približno onoliko pažnje koliko je to učinjeno od strane rukovodilaca SKJ i političke strane jugoslovenske kritike Staljina i staljinizma. To je i razumljivo stoga što je kritika staljinističke revizije filozofske osnove marksizma uglavnom provedena u oblasti ontologije i gnoseologije, na kome se ta revizija kao filozofska i konstituisala.

Interesantno je da u kritici staljinističke revizije dijalektičkog materijalizma u prvoj fazi jugoslovenske filozofske kritike ipak u osnovi postoje dve struje kritike. Jedna, kao što je pokazano, koja tu reviziju vidi samo u iskrivljavanju, dogmatizovanju i uprošćavanju dijalektičkog materijalizma, ali reviziju koja ostaje još uvek na tlu njegovih fundamentalnih materijalističkih principa i druga struja, koja tu reviziju shvata kao napuštanje fundamentalnih principa dijalektičkog materijalizma. Na čelu ove druge struje stoji Mihailo Marković. Po njemu, Staljinova filozofska pozicija nije više materijalistička, nego idealistička, i to konkretno subjektivno idealistička i najkonkretnije neokantijanska. Po njemu, Staljinov idealizam „nalazimo dosledno proveden u svim odredbama pojedinih „crta" dijalektike"[37]. On zaključuje da „između

[34] Gajo Petrović, *Povodom „Kulturinog" izdanja Engelsove „Dijalektike prirode"*, cit. izd., str. 70.

[35] Mihailo Marković, *Revizija filozofskih osnova marksizma u Sovjetskom Savezu*, cit. izd., str. 55.

[36] Op. cit., str. 59.

[37] Op. cit., str. 36.

pozicija ma kojeg subjektivnog idealiste — neokantijanca i ovakvog dijalektičara *nema principijelne razlike*“[38]. On se pita šta je to po čemu se Staljinove „crte metoda“ razlikuju od Kantovih principa a priori — i odgovara: „Jedino po tome što nije izričito naglašeno da su one apriorno date. Ali zato to nije ni poreknuto, što više to ostaje relativno najlogičnije objašnjenje njihovog porekla. Jer, ako naše mišljenje ne crpe čitav svoj sadržaj, pa i formu njegovog kretanja — metodu iz same objektivne stvarnosti, iz naše prakse, otkud mu ta metoda, ako ne a priori“[39]. Iz istih teorijskih razloga iz kojih Mihailo Marković Staljinovu reviziju dijalektičkog materijalizma smatra neokantovskom i apriorističkom, Vojan Rus je krstio reviziju filozofskih osnova marksizma koju je, na tragu Staljina, proveo Leonov kao „metafiziku u dijalektičkom odelu“[40], a opet iz istih razloga Abdulah Šarčević karakteriše Staljinovu reviziju kao „metafiziku“[41]. To što Staljin priznaje u svom filozofskom spisu primarnost materije i sekundarnost mišljenja stoji, po Markoviću, u protivrečnosti sa onim što je on u odeljku o dijalektici svoga spisa faktički i proveo. Ta protivrečnost je, po njegovom mišljenju, „osnovna teškoća da se otkrije subjektivistički karakter Staljinove koncepcije dijalektike“[42].

Ma kako izgledalo da je dijalektika subjektivizirana u Staljinovim formulacijama u odnosu na formulacije njenih zakona kod Engelsa, ipak se Staljinu ne može pripisivati neokantijanstvo, iako bi mu činilo čast poređenje s Kantom, jer je Staljin nesumnjivo materijalista kova predmarksovskog materijalizma, što pokazuje i njegov filozofski spis od svog početka pa do kraja. Interpretacija Staljinovog spisa kao idealističkog zasnovana je isključivo na Staljinovim formulacijama fundamentalnih stavova materijalizma i dijalektike koje za takva tumačenja daju samo povoda, ali ne i stvarne razloge. Što se tiče drugog prigovora, iz ove druge struje jugoslovenske filozofske kritike staljinizma, koja ga kvalifikuje kao metafiziku, valja reći samo to da je on utoliko metafizika ukoliko je i dijalektički materijalizam Engelsa i Lenjina, Plehanova i Buharina, jer je Staljin u stvari njih preformulisao. Kritika staljinizma kao varijante dijalektičkog materijalizma u metafizičkoj formi koja ne želi da to pitanje istorijski razmotri u svetlosti istorijskog nastanka dijalektičkog materijalizma od Engelsa do Staljina ipak je parcijalna i istorijski defektna u svom metodološkom prilazu, pa otuda i u rezultatu. A takva je doista kritika staljinizma Vojana Rusa, Abdulaha Šarčevića, a donekle i Mihaila Markovića i Dušana Nedeljkovića, da ne pominjemo i ostale.

---

[38] Op. cit., str. 67.

[39] Ibid.

[40] Uporedi: Vojan Rus, *Metafizika u dijalektičkom odelu (Neke zabeleške uz knjigu M. A. Leonova Ogled o dijalektičkom materijalizmu)*, cit. izd.

[41] Uporedi: Abdulah Šarčević, *Staljinovo metafizičko određenje odnosa metode i teorije u filozofiji*, I, II, cit. izd.

[42] Mihailo Marković, *Revizija filozofskih osnova marksizma u Sovjetskom Savezu*, cit., izd., str. 68.

Kritika staljinizma u redovima naših kritičara kao metafizičkog filozofskog materijalizma neutemeljene tradicije u marksizmu promašena je u metodološkom i istorijskom aspektu, iako je u principu na mestu, jer je doista taj materijalizam građen i izgrađen ne uzimajući u obzir dimenziju čoveka. Da je ta kritika poštovala insistiranje one prve struje jugoslovenske kritike staljinizma koja ovaj kvalifikuje kao dogmatizaciju dijalektičkog materijalizma Engelsa i Lenjina, ta se jednostranost mogla prevladati. Što se tiče optužbe Staljina u kojoj se on predstavlja kao kantovac, ona je neutemeljena jer je zasnovana na jezičkim formulacijama Staljinovih principa dijamata, pa kao takva nije bila u stanju da dospe u bit tih formulacija, umesto što je doprla u njihovu terminološku stranu.

Jugoslovenska filozofska kritika staljinizma ušla je u svoju drugu fazu sa nekim obavljenim kritičkim pretpostavkama, bilo da ih je ona sama obavila bilo da su obavljene izvan filozofije. Prva pretpostavka, koju je ona sama obavila, bila je kritika staljinizma kao dogmatizma. Druga pretpostavka, koja je izvan nje obavljena, bila je pre svega kritika staljinizma u njegovim političkim aspektima, koja je obavljena u Jugoslaviji od političara, ekonomista i ostalih kritičara staljinizma. Treća pretpostavka bila je kritika koja je provedena u dotadašnjoj tvrđavi staljinizma Sovjetskom Savezu od strane N. S. Hruščova kao kritika takozvanog kulta ličnosti. Najvažnija pretpostavka izvanfilozofska, pored i preko koje je ušla filozofska kritika staljinizma jugoslovenskih filozofa u drugu fazu, jeste kritika staljinističkog modela izgradnje socijalizma jugoslovenskim modelom samoupravnog socijalizma. Širok raspon političke, društvene i filozofske kritike staljinizma koji se izgrađivao u vremenu od sukoba jugoslovenskih komunista s Informbiroom 1948. godine pa do 1960. godine uslovio je i neke nove aspekte jugoslovenske filozofske kritike staljinizma. Najpre treba istaći da ta kritika u svojoj drugoj fazi ide onim pravcem koji nije više ograničen na ontološku problematiku. Ona se našla na onim putevima kritika staljinizma na kojima se kretala i kritička misao antistaljinizma najznačajnijih zapadnoevropskih marksista: Eriha Froma, Markuzea, Lefevra, Sartra, Goldmana i mnogih drugih humanistički orijentisanih marksista. U mnogome su ideje ovih filozofa prisutne i u kritici staljinizma nekih naših filozofa. Ono što je zajedničko ovim filozofima sa jugoslovenskim filozofima kritičarima staljinizma jeste odbijanje staljinističkog nekritičkog realizma i ontologizma sa njegovim konsekvencijama ignorisanja antropološke i humanističke problematike kao eminentno filozofske.

U ovoj fazi jugoslovenske filozofske kritike staljinizma takođe postoje dve filozofske orijentacije. Prva je ona koja i dalje kritikuje staljinizam s pozicija njegove nedoslednosti dijalektičkom materijalizmu Engelsa i Lenjina i druga koja kritikuje staljinizam iz ugla Marksovih ranih radova i njegove antropološko-humanističke problematike. U ovoj fazi ove dve struje stupaju u međusobne dijaloge. Ona prva prebacuje drugoj da pokušava kritizirajući staljinizam da istovremeno negira i dijalektički materijalizam. Ova druga struja, pak, prebacuje prvoj da

kritikujući dogmatizam dijalektičkog materijalizma i sama zapada u dogmatizam ostajući verna poziciji dijalektičkog materijalizma kao nekritičkog realizma i ontologizma.

Jedan od pobornika prve struje u kritici staljinizma, Vojan Rus, smatra karakterističnim da „neki kritičari staljinizma smatraju da opšti dijalektički zakoni nemaju nikakvog „pandana" u objektivnosti, da nema dijalektike u prirodu"[43]. On priznaje da je naivnorealističko shvatanje dijalektičkih zakona jedan elemenat staljinističkog dogmatizma. Međutim, on u tome ne nalazi opštefilozofsku osnovu staljinizma, nego je nalazi u onome što je staljinizmu i njegovim kritičarima iz one druge struje kritike, koja negira samu dijalektiku prirode, pa eo ipso i zakone dijalektike, zajedničko. Naime, njihov zajednički osnov „jeste subjektivizam i evidentizam"[44]. Prema tome, kritičari staljinizma koji negiraju dijalektiku prirode u stvari su staljinisti i ni po čemu se u principu ne razlikuju od Staljinove subjektivizacije dijalektike. Zbog toga je za njega to u biti jedna te ista filozofska pozicija. Kada Staljina optužuje za subjektivizam, Vojan Rus, kako sam kaže, „misli na koncepciju da je dijalektika (samo) metod i da su moguće nekakve besadržajne i nedijalektičke forme mišljenja („formalna logika")"[45]. Iznoseći tezu da je filozofska osnova staljinizma subjektivizacija dijalektike, Vojan Rus sasvim uspešno uočava kakve su sve posledice iz toga proizašle. Ali najpre: u čemu je Staljinova subjektivizacija dijalektike? Po Rusu, ona je u tome što je Staljin shvatio „da je dijalektika samo metod, samo oruđe i put koji subjekat bira proizvoljno, da za taj izbor nije takođe bitna objektivna dijalektička zakonitost" — ovakva interpretacija dijalektike kod Staljina — upravo, po njegovom mišljenju, „ova teza je staljinizmu olakšala pokušaje da njegov apsolutizirani subjekt (država, birokratija) dijalektiku pretvara u subjektivističku sofistiku"[46]. Doista je pitanje: da li je filozofski koren staljinizma u subjektivizaciji dijalektike? Da li je Staljinov voluntarizam poreklom iz subjektivizacije dijalektike? Na ta pitanja, doista od izvanrednog značaja, pokušavaju da odgovore mnogi jugoslovenski filozofi kritičari staljinizma kao filozofske doktrine.

Da bi se razumela do kraja filozofska pozicija Vojana Rusa u kritici staljinizma, potrebno je da se razmotre stanovišta one kritike staljinizma koja je došla pod udar kritike Vojana Rusa i koja je u biti identifikovana kao staljinistička. Širok je krug jugoslovenskih filozofa koje Rusova kritika prividno pogađa. To je sva ona grupa filozofa koja je poznata kao „zagrebački filozofski krug" i, još šire, sva ona grupa filozofa koja je našla zajednički jezik u *Korčulanskoj letnjoj školi*. Izložićemo najpre neke kritike staljinizma iz toga kruga ili struje da bismo ponovo videli

[43] Vojan Rus, *Opšta dijalektika kao most između prirodnih nauka i filozofije* u: *Marks i savremenost 3*, Beograd, 1966, str. 457.
[44] Ibid.
[45] Op. cit., str. 458.
[46] Ibid.

aspekte antikritike te kritike staljinizma, jer takva antikritika nije teorijski nevredna i beznačajna.

Većini jugoslovenskih filozofa koja u kritici staljinizma u drugoj fazi njegove jugoslovenske filozofske kritike polazi s filozofske pozicije Marksovih ranih radova ili humanističke Marksove filozofske misli staljinizam se pokazuje kao egzemplarno obrnuto hegelovstvo.

Tu misao vrlo određeno izražava Predrag Vranicki kada kaže: „Staljinova koncepcija je zapravo tipični preokrenuti hegelizam."[47] Po njegovom mišljenju, „iz toga je slijedila ista ontologistička pogreška kao i kod Hegela. Cjelokupna priroda je sistem i veza nametnutih zakona iz kojih nužnošću proizilaze i čovjekova kretanja. Za dijalektički se materijalizam u tome nalazi jedan dio istine, ali nipošto cijela"[48]. Po Vranickom, najveća je i najteža slabost staljinističke ontologističke koncepcije marksizma i marksističke filozofije to što u njoj „potpuno iščezava čovjek". Staljin je, po njegovom mišljenju, zakone sveta shvatio u duhu mehanike, pa mu se stoga desilo da zakoni verovatnoće, zakoni tendencije „koji su mnogo važniji za shvaćanje istorijskog kretanja, kod njega uopće ne postoje kao problemi"[49]. Posledica je toga da Staljin sasvim nedijalektički „promatra historiju jedino pod vidom prirode i historijske zakone kao prirodne zakone"[50]. Otuda je, po njegovom mišljenju, proistekla Staljinova definicija istorijskog materijalizma kao „proširenja postavki dijalektičkog materijalizma na proučavanje društvenog života". Ostaje za Vranickog bitno da je u Staljinovom „preokrenutom hegelizmu" nestao čovek. I taj nedostatak Staljinove ontološke koncepcije marksizma je glavni predmet kritike jugoslovenskih filozofa humanističke orijentacije. Imajući taj nedostatak u vidu, Miladin Životić iznosi njegove posledice za marksizam i kaže: „Staljinizam je u marksističkoj filozofiji ugušio njeno humanističko jezgro i izrazito antropološki orijentisanu filozofiju pretvorio u okoštali sistem ontoloških kategorija proglašenih za „saznanje osnovnih zakona celokupne stvarnosti."[51] Motiv za ovaj obrat marksizma iz antropološke filozofije u ontološku spekulativnu filozofiju on nalazi u birokratsko ideološkim motivima. „Trebalo je pokazati i dokazati „istorijsku nužnost" birokratske prakse, tu praksu protumačiti kao kariku u lancu objektivnog i nužnog „dijalektičkog" kretanja. Apstraktnost staljinističkih formulacija dijalektičkih zakona koji *podjednako* deluju i u prirodi i društvu i u ljudskom mišljenju pružala je mogućnost da se svakom sadržaju misli (pa i okoštale, birokratske misli) pronađe objektivni korelat."[52] Prema tome, nije motiv Staljinove revizije marksizma na planu političke teorije i društvene prakse unapred položen jednom filozofskom teorijom, kao što misli Vojan Rus, nego je upravo obrnuto. Staljin je adaptirao marksističku filozofiju

[47] Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, cit. izd., str. 437.
[48] Op. cit., str. 437—438.
[49] Op. cit., str. 439.
[50] Ibid.
[51] Miladin Životić, *Pragmatizam i savremena filozofija*, Beograd, 1966, str. 255.
[52] Ibid.

postojećoj birokratskoj društvenoj stvarnosti. Filozofska misao je postala refleks društvene stvarnosti, a ne obrnuto: društvena stvarnost ogledalo filozofske misli. Jer, istorijski posmatrana, Staljinova kanonizacija dijalektičkog materijalizma izvršena je u njegovom spisu tek 1938. godine, dakle nakon dugog perioda birokratizacije sovjetskog društva. Prema tome, nije Staljinov socijalno-politički voluntarizam proistekao iz jedne filozofske koncepcije, već je filozofska koncepcija proizašla iz birokratizacije sovjetskog društva. Nije Staljinu subjektivizacija dijalektike omogućila izgradnju birokratskog društva, već je birokratsko društvo iziskivalo jednu takvu koncepciju dijalektike koja će, umesto unošenja razumevanja njegove negacije, biti njegova apologetika, „dijalektičke kategorije služile su kao teorijski paravan birokratskog dirigovanja ne samo filozofije već i posebnih nauka... dijalektički materijalizam je bio instrumenat vulgarne pragmatističke torture nad naukama“[53].

Razmatrajući staljinizam iz aspekta njegovog političko-socijalnog značenja, Miladin Životić ga definiše kao „u osnovi svojoj vulgarno pragmatističku filozofiju opravdavanja birokratske prakse, teoriju koja uopštava tu praksu, izvodi iz nje zaključke“[54]. On kaže: „Staljinisti su izgradili metodu prikrivenog biheviorizma: oni su saznanje ivodili iz postojeće prakse, jer su tu praksu tumačili kao odraz objektivne stvarnosti. Dijalektički materijalizam je bio gnoseološki fundiran teorijom odraza... Njegovi principi bili su proglašeni za zakone kojima se saznaje struktura stvarnosti, a ne principi našeg praktičnog oblikovanja sveta“[55]. Pretvoren u zatvoren filozofski sistem, marksizam je u staljinizmu „izgubio revolucionarni karakter“[56]. U produžetku ove misli Ljubomir Tadić nastavlja svoje teze o staljinizmu kao revizionizmu pa kaže: „Bit ovog revizionizma je u vraćanju marksističke misli još više vulgarizovanom, predmarksovskom vulgarnom materijalizmu. Budući da je ovaj materijalizam, kao što je sam Marks pokazao u „Svetoj porodici“, predstavljao filozofsku osnovu političke ekonomije (Marks ga je nazvao i „čovjekomrzačkim materijalizmom“), to je u staljinističkoj interpretaciji Marksova ideja komunizma kao *dijalektičke* nužnosti preoblikovana u ekonomski determinizam ili, u najboljem slučaju, u prirodnonaučni pojam *kauzalne* nužnosti u kojoj nema i ne može biti mjesta za svjesnu, revolucionarnu ili, što je isto, slobodnu akciju čovjeka, tj. za njegovu praktično-kritičku djelatnost. Ovaj materijalizam po svojim intencijama vodi fatalizmu u svojstvenom objektivizmu, te je po svojim idejnim rezultatima i sam primitivna varijanta buržoaskog mišljenja, a po svojim društveno-političkim konzekvencijama kontrarevolucionaran kao i revizionizam Bernštajnovog tipa.“[57] Tadićeva kritika staljinizma ukazuje na jedan njegov

[53] Op. cit., str. 256.
[54] Ibid.
[55] Ibid.
[56] Op. cit., str. 255.
[57] Ljubomir Tadić, *Revizionizam jučer i danas*, „Naše teme“, Zagreb, VI/1962, br. 7—8, str. 1038.

značajan aspekt — fatalizam, koji on kao ontološka doktrina u sebi nosi i koji ga čini u osnovi antirevolucionarnim.

Gajo Petrović, čija knjiga *Filozofija i marksizam* predstavlja, između ostalog, i kritički filozofski dijalog sa staljinizmom, ukazuje na neke nove i značajne aspekte staljinizma koji pre njega od drugih nisu uočeni. Njegova je osnovna teza: staljinizam je „samootuđeni, alijenirani oblik marksizma"[58] i samo u toj formi on ima veze s marksizmom jer polazi „od doista marksističkih teza". Srž njegove otuđenosti, po čemu on i jeste alijenirani oblik marksizma, on nalazi u tome što staljinizam marksističke teze, od kojih inače polazi, „jednostrano fiksira, izdvaja, simplificira, shematizira i dogmatizira te na taj način negira osnovne ideje vodilje i bitni smisao marksizma"[59]. I dok velika većina jugoslovenskih filozofa marksista smatra poput Predraga Vranickog da je u Staljinovoj koncepciji dijalektičkog materijalizma i uopšte marksizma potpuno nestao čovek, Gajo Petrović ističe da ipak u staljinizmu postoji jedna koncepcija čoveka iako staljinizam deklarativno ne prihvata nikako filozofsko raspravljanje o čoveku. Ta koncepcija je „shvaćanje čovjeka kao ekonomske životinje"[60]. Doista, unutar ontološki koncipiranog dijamata opterećenog fatalizmom moguća je bila samo jedna takva koncepcija čoveka u kojoj je čovek izgubio dignitet ljudskosti jer je lišen digniteta svoje suštine — slobode. Uočavanjem biti staljinističke koncepcije čoveka kritika staljinizma Gaje Petrovića doista može biti inspirativna za kritiku staljinizma na antropološkom nivou, upravo na nivou koji Staljinove filozofske teze imaju za čoveka. U osnovi staljinizma se nalazi jedna koncepcija čoveka koja bi se mogla nazvati manipulantskom. Samo sa čovekom kao ekonomskom životinjom može se postupati totalitaristički, onako kako je Staljin doista postupao nastojeći da industrijalizira zemlju po svaku cenu. Otuda nam se čini veoma interesantnom i originalnom i kritika staljinizma Danila Pejovića, koja je na izvestan način bliska Petrovićevoj kritici staljinizma.

Za Danila Pejovića kao i za Predraga Vranickog filozofski uzet staljinizam je hegelovstvo, ali ne više u smislu obrtanja Hegela s ideje na materiju, nego u jednom drugom, produbljenijem smislu. To staljinističko hegelovstvo se sastoji u „tumačenju Marksove misli o ostvarenju filozofije u striktno hegelovskom smislu: to je *realizacija filozofije kao tehnike*"[61]. Planska industrijalizacija Rusije, koja je Staljinu pošla za rukom, bila je „moguća samo na temelju *totalne* ili *apsolutne organizacije* politike, privrede i svih sfera sovjetskog života uopšte"[62]. Pejović nalazi da je Staljinovo apsolutno znanje tehnike organizacije u stvari apsolutno znanje kojim se završava Hegelova *Fenomenologija duha.* On za Staljina kaže: „on je filozof tehničke revolucije"[63]. U jednom sličnom tonu o

[58] Gajo Petrović, *Filozofija i socijalizam,* „Praxis", II/1965, br. 6, str. 874.
[59] Ibid.
[60] Gajo Petrović, *Filozofija i marksizam,* cit. izd., str. 27.
[61] Danilo Pejović, *O moći i nemoći filozofije,* „Naše teme", Zagreb, VI/1962, br. 2, str. 280.
[62] Ibid.
[63] Op. cit., str. 281.

staljinizmu kao hegelovstvu misli i dr Andrija Krešić. On kaže: „U svojoj knjizi *Političko društvo i politička mitologija* izričito sam tvrdio da staljinistički poredak predstavlja pravo ostvarenje hegelovstva i cijelu knjigu sam koncipirao kao dokazivanje te teze. Naravno, riječ je o filozofiji kao filozofiji, o hegelovstvu kao najvišoj i posljednjoj mogućoj filozofiji. Staljinizam je, dakle, ukinuta filozofija zato što je ostvarena a nije dokinuta tako što je prosto stavljena ad acta."[64] Ako hegelovstvo predstavlja apsolutno znanje, onda je doista staljinistički društveni poredak predstavljen od Staljina apsolut toga realizovanog znanja. Vanja Sutlić se konfrontira ideji staljinizma kao ostvarenog ili realizovanog hegelovstva bilo da se ono shvata u Pejovićevom smislu realizacije filozofije kao tehnike bilo u Krešićevom smislu o Staljinovoj realizaciji filozofije kao filozofije. Sutlić odaje priznanje Staljinu na tome „što je od marksizma znao, iz škole koju je primio izvanredno reducirao tu i takvu filozofiju na jednu tehnički i stručno gledano pseudofilozofiju, ideologiju za potrebe jedne brahijalno upravljane privrede"[65]. On smatra da je u Staljinovom filozofskom spisu *O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu* „nešto kvazifilozofsko prezentirano masama ljudi koji rade na ostvarenju jedne filozofije koja je bila u svemu tome implicitna i koja je možda, recimo, u jednom intervjuu Staljinovom... možda više došla do izražaja nego u njegovim crtama dijalektike i materijalizma"[66]. Kada Sutlić govori o tome da je Staljin ipak realizovao u društvenoj praksi neku filozofiju, on se ograđuje od toga „da je Staljin onaj koji je i Marksa, a pogotovu ne Hegela, do kraja i legitimno zastupao u ruskom realitetu"[67]. Prema tome, za Sutlića je neodrživa teza da je Staljin realizovao Hegela ili Marksa. Naprotiv, Staljin je realizovao onu filozofiju koju je naučio iz tradicije dijalektičkog materijalizma u obliku u kome ju je naučio.

Dok jedni jugoslovenski filozofi marksisti kritikuju staljinizam kao kantovstvo, hegelovstvo, bernštajnovstvo, drugi kao dogmatizam, revizionizam, naivni realizam, ontologizam, Rudi Supek ga kritikuje kao pozitivizam. U zanimljivom članku *Još jednom o alternativi: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam* (1965) Rudi Supek razvija misao Rožea Garodija o staljinističkom pozitivizmu, koji on pretežno iz sociološkog ugla posmatranja, za razliku od Garodija, naziva „organicističkim pozitivizmom"[68]. On najpre tvrdi da je „Staljinov dijamat izrastao iz ideja koje nalazimo izražene u Engelsa, Plehanova i Lenjina"[69], „ali je Staljinov dijamat stvoren upravo jednostranom, iako koherentnom, in-

[64] Andrija Krešić, *Filozofi kao najamnici*, „Gledišta", Beograd, VIII/1967, br. 6—7, str. 950.

[65] Vanja Sutlić, *O realizaciji filozofije*, „Gledišta", Beograd, VIII/1967, br. 6—7, str. 947.

[66] Ibid.

[67] Ibid.

[68] Rudi Supek, *Još jednom o alternativi: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam*, „Praxis", II/1965, br. 6, str. 906.

[69] Op. cit., str. 896.

terpretacijom tih autora"[70]. Reinterpretirajući Garodija[71], Supek smatra da ovi elementi daju dovoljno razloga da se staljinizam shvati kao pozitivistička koncepcija: razdvajanje dijalektike od materijalizma, razdvajanje metode od teorije, osiromašenje dijalektike svođenjem dijalektike na dijalektiku prirode, odbacivanje negacije negacije, pad u naturalizam i scijentizam, brisanje specifičnosti filozofije, mehaničko tumačenje odnosa baza — nadgradnja, ignorisanje teorije otuđenja, što je najbitnija karakteristika staljinističkog dogmatizma. Ali ima dubljih razloga koje Supek nalazi za svoju interpretaciju staljinizma kao „pozitivističkog organicizma". On tvrdi: „pozitivistički organicizam je najadekvatnija filozofija upravo zbog toga što on postulira usklađenost pojedinih funkcija unutar jednog hijerarhijskog poretka, što uvodi s tim hijerarhijskim poretkom kao „pravim smislom društvenog postojanja" i hijerarhiju u samim znanjima, tako da „oni koji stoje više uvijek i više znaju"[72]. Supek posebno ističe kao značajne dve teorijske posledice staljinističkog pozitivizma: jedna je „pretvaranje političkog subjekta u apsolutni subjekt historijskog karaktera", a druga je „degradacija humanističke prakse na puki odraz nadbaze u nadgradnji"[73]. Svoju tezu o staljinizmu kao „organicističkom pozitivizmu" Supek podupire negacijom njoj suprotne teze o staljinizmu kao „scijentističkom pozitivizmu". Staljinizam nije pozitivistički scijentizam jer je „scijentizam u pozitivizmu oštro... anti-ideološki orijentiran i priznaje samo ono što se može, po uzoru na prirodne nauke, eksperimentalno verificirati, dok je staljinizam izrazito ideološki dogmatičan i odbacuje svaki naučni stav koji se ne slaže s njegovim apriornim postavkama"[74]. Skoro iz istih razloga i ne pominjući ih, Vanja Sutlić, takođe, staljinističku verziju marksističke filozofije i marksizma uopšte kod Staljina i sovjetskih filozofa naziva *„oficijelno pseudofilozofskom i pseudoznanstvenom dogmatikom,* crkvenohijerarhijskog tipa kojoj ipak nedostaje tehnički nivo, npr. neotomizma"[75].

Kritika staljinizma kao pozitivizma tendira da ukaže na ontološke i gnoseološke osnove staljinizma. Ali u toj tendenciji mnogi nalaze skrivenu kritiku samog materijalizma. Pod firmom kritike staljinizma odvija se za kritičare ove tendencije borba protiv dijalektičkog materijalizma kao ontologije i odbacivanje njegove teorije spoznaje — teorije odraza. To su teze koje dominiraju u kritici antistaljinističke filozofske kritike koja polazi s pozicija Marksovog humanizma. Te su teze vrlo razvijene u članku *Dialektična metoda plus materialistična teorija. Prispevek v kritiki Staljinovega „Diamata"* (1961) Božidara Debenjaka sa Univerziteta u Ljubljani. On smatra da je Staljinov filozofski spis „kompilacija iz del

[70] Ibid.

[71] Uporedi: Rože Garodi, *Zadaci filozofa komunista i kritika Staljinovih filozofskih pogrešaka* (referat podnet na sednici CK KPF 1962), „Cahiers du communisme", 1962, br. 7—8.

[72] Rudi Supek, *Još jednom o alternativi...,* cit. izd., str. 909.

[73] Rudi Supek, *Dijalektika društvene prakse,* „Praxis", I/1964, br. 1, str. 55.

[74] Rudi Supek, *Još jednom o alternativi...,* cit. izd., str. 905—906.

[75] Vanja Sutlić, *Bit i savremenost,* Sarajevo, 1967, str. 318.

Marksa, Engelsa i Lenjina"[76] i da mu je bitan nedostatak u tome što je u njemu dijalektika personificirana i derevolucionisana brisanjem zakona negacije negacije. Nalazeći da je bitna karakteristika Staljinove revizije marksizma subjektivizam, Božidar Debenjak se oštro suprotstavlja onoj tezi kritike staljinizma koja njegov revizionizam nalazi u dogmatizaciji Engelsovih i Lenjinovih stavova. On distingvira pojmove „dogmatsko obnavljanje" i „dogmatska revizija". Kod Staljina se radi o ovom poslednjem, što pokazuje i ovaj Debenjakov tekst: „Bistvo stalinske filozofske revizije marksizma pa ni v dogmatskem obnavljanju Engelsa in Lenjina, ampak v dogmatski *reviziji* njenih nazorov. Stalin je revidiral marksizem, s tem, da se je odmaknil od duha (marsikje pa tudi od črke) Engelsove i Leninove filozofije. Zato je „antistalinizem" naperjen proti Engelsu i Leninu, v resnici *antimarksizem* pa naj to avtorji hočeja ali ne."[77] Prema tome, Debenjak svaki antistaljinizam koji vidi u staljinizmu samo dogmatiziranje Engelsa i Lenjina, a ne njihovu dogmatsku reviziju, u biti predstavlja kao antimarksizam. Jer, kritikujući staljinizam, takva kritika u stvari istupa protiv fundamentalnih ontoloških stavova marksizma. Kritikujući staljinizam kao naivni realizam u stvari se kritikuju Engels i Lenjin. Upravo se kritikuju zato što zastupaju materijalizam. On otvoreno kaže: „Tuji i naši kritiki „stalinizma" marskidaj obračunavajo preprosto — s filozofskim materializmom."[78] On kao takvog antistaljinistu imenuje Milana Kangrgu citirajući njegov referat na simpoziju na Bledu 1960. godine. On smatra da se kod nekih jugoslovenskih autora, misleći pri tome na neke koji su na Bledu istupali protiv teorije odraza, pod parolom borbe protiv „naivnog realizma" krije borba protiv materijalizma. Antistaljinističkoj kritici Staljina i Staljinu, po njegovom mišljenju, zajedničko je i identično shvatanje dijalektike. On smatra to evidentnim kod Milana Kangrge, koji je porekao još na Bledu postojanje dijalektike prirode. On doslovno kaže: „Prav presnetljivo je, kako se v tej točki popolnoma srečujeta Stalin in — Milan Kangrga."[79] U svojoj kritici antistaljinizma jugoslovenske humanističke orijentacije kao antimarksističke, što znači isto što i nematerijalističke, on ukazuje na neoriginalnost te kritike. Po njegovom mišljenju, nosioci te kritike svoju kritiku staljinizma crpe iz Kalvezove studije o Marksu i iz spisa Merlo-Pontija *Avanture dijalektike*. Parole pod kojima se proturaju antimarksističke ideje ove dvojice filozofa od strane jugoslovenskih antistaljinista „antimarksističke" orijentacije su borba protiv staljinizma, dogmatizma, ždanovizma i tako dalje. U svojoj kritici Debenjak zaboravlja, ukoliko je reč o Engelsu i Lenjinu kao „naivnim realistima", da njihova kritika od strane jugoslovenskih marksista nije antimaterijalistička, ali je opravdana zato što se vrši ne samo iz duha Marksova materijalizma, nego i zato što je dovoljno argumentovana s pozicija je-

[76] Božidar Debenjak, *Dialektična metoda plus materialistična teorija. Prispevek v kritiki Staljinovega „Diamata"*, „Mlada pota", Ljubljana, X/1961—1962, br. 1, str. 15—21, br. 2, str. 101—109, cit. str. 17.
[77] Op. cit., str. 109.
[78] Op. cit., str. 103.
[79] Op. cit., str. 20.

dino mogućeg nemetafizičkog materijalizma — materijalizma ljudske prakse. Nema nikakve sumnje da u nekim Engelsovim delima, pa i u Lenjinovom *Materijalizmu i empiriokriticizmu*, ima naivno realističkih ontoloških stavova koji nisu u saglasnosti s Marksom. Kritika tih stavova nije antimarksizam ni antimaterijalizam u Marksovom smislu. Zanimljivo je upozoriti da kritiku staljinizma humanističke filozofske orijentacije naših filozofa u duhu Božidara Debenjaka tumače i neki sovjetski filozofi. Tako, na primer, V. M. Ivanova piše: „Istupajući protiv dijalektičkog materijalizma i njegove teorije odraza neki autori članaka časopisa „Praxis" proglašuju ih neprihvatljivim takođe i zato što su oni tobože „ontološko gnoseološka osnova staljinskog pozitivizma" (citat je uzet iz Supekovog članka *Još jednom o alternativi*... cit. izd., str. 899 — M. P.). Potpuno je očito da ovdje nije stvar u Staljinu čiji se pogledi proglašuju pozitivističkim. Riječ je o tome da se ovi autori u ovom slučaju ne slažu s filozofskom linijom dijalektičkog materijalizma koja ide od Marksa, Engelsa i Lenjina."[80] S obzirom na to da je Ivanova svoj članak pisala posle objavljene kritike Božidara Debenjaka, nije isključeno da je njome u mnogome i inspirisana. Slična kritika antistaljinističke kritike humanistički orijentisanih jugoslovenskih filozofa nalazi se i kod Vojana Rusa. On smatra, verovatno imajući u vidu karakter ove struje antistaljinizma, da je za jugoslovensku marksističku filozofiju aktuelnije pitanje odnosa njene humanističke orijentacije prema nemarksističkoj filozofiji Zapada od pitanja staljinizma, jer, po njegovom mišljenju, „pitanje borbe protiv staljinizma, neostaljinizma i birokratizma postaje sve više pitanje političke nego idejno-filozofske borbe, s obzirom na teorijsku nemoć, prazninu i vulgarnost staljinizma i s obzirom na efikasnu kritiku koja mu je do sada upućena"[81]. On tvrdi „da se u kritici starog staljinskog dogmatizma pojavljuju kod nas neke nove dogme, donekle pod uticajem stavova savremene marksističke evropske filozofije"[82]. On ističe da postoji u jednoj tački dosad neopažena sličnost između staljinizma i niza zapadnoevropskih nemarksističkih pravaca. Ta je tačka subjektivizam. „Staljinizam je u velikoj meri prešao na subjektivističko idealističko stanovište apsolutizujući partiju, državu i pojedince kao jedine pokretače istorije; masa je za njega običan materijal istorije, kao što je i za mladohegelovca Bauera i za jedan deo zapadnoevropske filozofije. Takav subjektivistički stav staljinizma je suštinski sličan, ako ne čak i identičan sa nizom ostalih nemarksističkih, subjektivno ili objektivno-idealističkih pravaca, sličan savremenim subjektivističkim gnoseološkim ili vrednosnim teorijama."[83]

Jugoslovenski filozofski antistaljinizam je izvanredno disperzivan po svojim rezultatima kritike staljinizma. Dok jedni kritikuju staljinizam kao vulgarni materijalizam i organicistički pozitivizam, drugi ga kritikuju

[80] V. M. Ivanova, *Problem humanizma u savremenoj jugoslovenskoj filozofskoj literaturi*, „Praxis", IV/1967, br. 5—6, str. 876.
[81] Vojan Rus, *Reč u diskusiji, Marks i savremenost 1*, cit. izd., str. 52.
[82] Op. cit., str. 53.
[83] Ibid.

kao subjektivni idealizam. U svetlosti ta dva rezultata kritike staljinizma uglavnom se pokazuje sva disperzivnost filozofske kritike staljinizma. Kritika staljinizma s dveju pozicija, što je uslovilo i dva načina shvatanja staljinizma, nije u podjednakoj meri bliska političkoj kritici staljinizma. Istina, pravolinijska povezanost jugoslovenske političke i filozofske kritike staljinizma nije nikada potpuno postojala. Te dve kritike su se kretale istom cilju posebnim putevima. Ali se stiče čvrst utisak da je političkoj kritici staljinizma bliža kritika staljinizma one jugoslovenske kritike staljinizma koja polazi sa pozicije klasičnog dijamata i ima za rezultat kvalifikaciju staljinizma kao subjektivnog idealizma i dogmatizma stranog duhu klasika marksizma. Supekova alternativa staljinistički ili stvaralački marksizam shvaćena je od Milentija Popovića kao politički i ideološki napad na SK, jer se, po njemu, sve što ne prihvata takozvani stvaralački marksizam u formi kako ga postavlja jugoslovenska humanistički orijentisana grupa filozofa ne može ni filozofski ni politički jednostavno i jednostrano etiketirati kao staljinističko.

Jugoslovenska politička kritika staljinizma igrala je pionirsku ulogu u filozofskoj kritici staljinizma. Ona je ukazala na mnoštvo protivrečnosti, karakteristika i dimenzija staljinizma i otvorila prostor za njihovo prevazilaženje. Bez obzira na različite krajnje rezultate ove dve kritike, jedan im je rezultat zajednički: staljinizam je „u svakom slučaju... destrukcija Marksove filozofije“[84], to je on bilo da je shvaćen kao spekulativna ontologija, pozitivizam, vulgarni materijalizam, kantovstvo ili subjektivni idealizam, politika ili socijalistička praksa. Karakteristično je da se staljinizam u jugoslovenskoj filozofskoj kritici rubricira i smešta u već poznate filozofske orijentacije, čime mu se hoće pokazati filozofska neoriginalnost u tematskom i svakom drugom pogledu.

Retko je koja filozofska orijentacija postala državnom filozofijom kao što je slučaj sa staljinizmom. Upravo staljinizam je bio za života svoga tvorca oficijelna filozofija unutar Kominterne do njenog organizacionog postojanja. On je postao jedino filozofsko vjeruju jedne moćne birokratske strukture. Veljko Korać s pravom i osnovano postavlja tezu da je „to što se konstituisalo u staljinizmu doista svojevrsna teologija kakvu je Evropa preživela u srednjem veku“[85]. Staljinizam je pretendovao, a i danas tendira da postane komunistička vera. Ali, ukoliko su njegove teorijske ambicije agresivnije, utoliko su otpori jači. Teorijski iscrpljen, tematski osiromašen, reduciran i kanoniziran, on je postao ono što je najzad morao biti suštinom svoje filozofske misli — nova teologija koja se silom brani i silom širi.

[84] Veljko Korać, *Marksov humanizam i filozofska tradicija*, „Gledišta“, Beograd, VIII/1967, br. 6—7, str. 946.
[85] Ibid.

Komentari

Sava Živanov

KONGRES KONTINUITETA

Redovni 24. kongres Komunističke partije Sovjetskog Saveza, održan u Moskvi krajem marta i početkom aprila ove godine, sa zakašnjenjem od godinu dana, izazvao je široko interesovanje u svetu. Ovakvo interesovanje za rad Kongresa prirodno rezultira iz spleta okolnosti, od kojih su važnije sledeće:

prvo, kao svetska supersila SSSR snažno utiče na odnose u međunarodnoj zajednici,

drugo, kao vodeća snaga zemalja Varšavskog ugovora SSSR je u velikoj meri određujući faktor za konstituisanje ne samo određenog tipa odnosa između zemalja ove grupacije, nego i određenog modela socijalno-političkog i ekonomskog sistema u svakoj od njih i za njihove pozicije i delovanje u svetu i

treće, kao velika i najuticajnija komunistička partija KPSS neposredno ili posredno, jače ili slabije deluje na pravce akcija i međusobne odnose komunističkih partija i nekih drugih značajnih snaga radničkog, socijalističkog i progresivnog pokreta u svetu.

Svoje napore 24. kongres KPSS usmerio je ne samo na ocenjivanje pređenog razdoblja sovjetskog društva i na trasiranje puteva njegovog daljeg razvoja, nego je, kao i dosadašnji kongresi sovjetske partije, nastojao da da svoj doprinos analizi nekih fundamentalnih problema svetskog socijalizma i sveta u celini i da otkrije osnovne pravce daljeg razvoja savremenog čovečanstva.

U nastojanju da ojača pozicije sovjetske države i partije u svetu 24. kongres KPSS gotovo u podjednakoj meri bavio se i unutrašnjim i međunarodnim problemima. Ova orijentacija najpotpunije je istaknuta u „Pravdi" konstatacijom da „KPSS polazi od jedinstva i nedeljivosti naših nacionalnih i internacionalnih zadataka"[1]. Ipak, Kongres je ove zadatke pretresao manje-više odvojeno, pa će i ovaj prikaz rezultata 24. kongresa KPSS posebno izložiti unutrašnje probleme i perspektive sovjetskog društva, a zatim kongresno viđenje međunarodnih odnosa i

[1] „Pravda", 13. april 1971.

stanja u socijalističkim pokretima, kao i formulisane politike za naredno razdoblje u oba ova domena.

Analiza *pređenog puta i sadašnjeg stanja sovjetskog društva* u Izveštaju o radu CK KPSS Kongresu, koji je podneo L. I. Brežnjev, izražava uverenje u ispravnost generalne orijentacije i svih mera u njenoj primeni i zadovoljstvo ostvarenim dostignućima. Krupni rezultati koji su ostvareni u svim domenima sovjetskog društva, konstatuje se u Izveštaju, „doveli su do daljeg jačanja socijalističkog poretka", što istovremeno predstavlja „nov krupan korak napred u izgradnji materijalne i tehničke baze komunizma" u Sovjetskom Savezu. Pozitivne ocene pređenog puta i dostignutog stanja ilustrovane su pretežno serijama kvantitativnih pokazatelja. Ovakvo prezentiranje rezultata razvoja obično se sastoji u upoređenju startne osnove i planskih zadataka na jednoj strani i ostvarenih rezultata na drugoj. Karakteristično je pri tome da se posmatraju samo zadaci razvoja dati u upravo završenom petogodišnjem planu, a ne oni koji su formulisani u Programu KPSS donetom pre deset godina, iako bi neki srednjoročni zadaci tog Programa obavezivali na analize u tom pravcu.

U kompleksu unutrašnjih pitanja koja je razmatrao Kongres *privreda* je bila osnovna preokupacija. Njoj je bila posvećena ne samo jedna od dveju glavnih tačaka dnevnog reda Kongresa, nego je i u Izveštaju o radu CK KPSS i u diskusiji o njemu ona bila dominantna tema. Ovakva orijentacija Kongresa odraz je koncepta o neposrednom konkretnom rukovođenju privredom od strane Partije, što se u mnogim sredinama ocenjuje kao svojevrstan „ekonomizam".

Prethodni petogodišnji razvoj, po oceni Kongresa, u svim osnovnim pokazateljima uspešno je ostvarivan. Na osnovu takvog razvoja „u SSSR je stvorena ekonomska moć" čiju bazu predstavlja „razvijena industrija i krupna socijalistička poljoprivreda, napredna nauka, kvalifikovani kadrovi radnika, stručnjaka i privrednih rukovodilaca"[2]. Uporedo sa rezultatima Kongres je konstatovao određene nedostatke u privrednom razvoju koji se svode na neoptimalno korišćenje mogućnosti za efikasnije privređivanje, za povećanje produktivnosti rada, za poboljšanje kvaliteta proizvoda, za smanjivanje troškova i za ubrzanje tehničkog progresa.[3]

U okviru krupnih zahteva koje je Kongres postavio privredi i koji su izraženi u brojnim konkretnim ambicioznim zadacima daljeg privrednog razvoja, većina analitičara 24. kongresa ukazuje na dva pitanja koja predstavljaju bilo ključna pitanja bilo nove momente razvoja sovjetske privrede. To su pitanja naučno-tehničke revolucije i podizanja životnog standarda.

Naučno-tehnička revolucija, po oceni glavnih referata Kongresa, predstavlja jednu od osnovnih specifičnosti „sadašnje etape u privrednom razvoju" SSSR. Konstatuje se da je ova revolucija „ogromna snaga koja deluje u prilog socijalizma" i da joj „socijalizam i planska socijalistička

[2] Izveštaj o radu CK KPSS.
[3] Rezolucija 24. kongresa KPSS povodom Izveštaja o radu CK KPSS.

privreda pružaju najširi prostor za svestrani napredak“[4]. Dodaje se da naučno-tehnička revolucija omogućuje „radikalno menjanje metoda proizvodnje“, da obezbeđuje „ranije nepoznate mogućnosti za povećanje efikasnosti čitave narodne privrede“[5]. Ove dosta uopštene i poznate odredbe nedovoljno su razrađene. Iz kongresnih materijala ne vidi se kompleksan dugoročan program priprema i izvršavanja ove revolucije, sem što se u nekim elementima oko prioriteta razvoja predviđa brži tempo razvitka onih privrednih grana koje doprinose ostvarenju ove revolucije. S obzirom na to da je poslednjih godina više puta ukazivano na izvesno zaostajanje sovjetske privrede u primeni najnovijih tekovina naučno-tehnološke revolucije, postavlja se pitanje da li će usvojena orijentacija na svestrano intenziviranje privređivanja moći da se potpuno realizuje bez odgovarajućih većih promena i poboljšanja u sistemu privređivanja.

Podizanje *životnog standarda* stanovništva i do sada je bio jedan od proklamovanih ciljeva sovjetskog razvoja, ali obično rezultati postignuti u ovoj oblasti nisu bili tako impresivni kao u nekim drugim područjima. Sada se, međutim, ističe da je to glavni zadatak i jedna od „osnovnih, organskih, međusobno povezanih specifičnosti novog petogodišnjeg plana... i savremene etape u izgradnji komunizma“[6]. Stiče se utisak da će u narednom periodu doći do znatnih promena u privrednoj politici koje će omogućiti da se ova orijentacija realizuje u praksi. Zaostajanje životnog standarda iza opštih rezultata sovjetskog razvoja, koje je sledilo iz orijentacije na ubrzanu akumulaciju, dovelo je do krupnih problema i poremećaja i postalo je smetnja samom privrednom razvoju. Zato je porast životnog standarda, kao što je na Kongresu rečeno, „sve neophodnija potreba samog našeg privrednog razvoja i jedan od značajnih ekonomskih preduslova za brz porast proizvodnje“[7]. Za porast standarda predviđa se nekoliko značajnih mera. Uz porast ličnih zarada i društvene potrošnje, osnovna mera za porast standarda su uvećana ulaganja u prerađivačku industriju i poljoprivredu. Planirane investicije treba da obezbede ne samo kvantitativne, nego i kvalitativne promene u strukturi sovjetske industrije. Za razliku od dosadašnjih osam sovjetskih petoljetki, koje su vodile forsiranom rastu sektora A na račun sektora B i time dovele do ozbiljnih disproporcija u privredi, naredna (deveta) petoljetka prvi put predviđa brži rast sektora B (44—48%) nego sektora A (41—45%). Istovremeno je istaknuto da je „teška industrija bila i da ostaje temelj ekonomske moći zemlje i daljeg porasta blagostanja naroda“[8].

Orijentacija 24. kongresa na povećanje standarda stanovništva izazvala je različite komentare, koji se kreću od oduševljenja do skepse. U traženju uzroka ovakve orijentacije mnogi zapadni komentatori uka-

[4] Izveštaj o radu CK KPSS.
[5] Referat A. Kosigina.
[6] Rezolucija 24. kongresa KPSS i referat A. Kosigina.
[7] Referat L. I. Brežnjeva.
[8] Referat A. Kosigina.

zuju na nedavne događaje na baltičkoj obali Poljske kao na presudan faktor za donošenje ovih odluka. Takve ocene teško se mogu prihvatiti jer su uzroci dublji; oni imaju unutrašnje korene, a sama orijentacija je u Sovjetskom Savezu prisutna već od 20. kongresa KPSS, iako nije isključeno da su i poljski događaji uticali da ova orijentacija bude snažnije naglašena i eksplicitnije izražena i da postepene kvantitativne promene izrastu u nov kvalitet.

Značajno pitanje kojeg se Kongres doticao, ali ga nije detaljnije razmatrao je *privredna reforma*. Još ranije razrešena dilema sovjetske privredne reforme dobila je potvrdu i 24. kongresa. Umesto dubljih izmena postojećeg sistema, ona se definiše kao „usavršavanje privrednog mehanizma" ili kao „usavršavanje upravljanja i planiranja". Reforma se ostvaruje kroz racionalizaciju postojeće „strukture upravljanja narodnom privredom", a sastoji se u „višem nivou rukovođenja narodnom privredom iz centra", u porastu naučnog nivoa planiranja na osnovu ekonomsko-matematičkog modeliranja i sistemske analize, u potpunijem korišćenju materijalnih i moralnih stimulansa, u „proširivanju privrednih kompetencija republika i oblasti, kao i u operativnoj samostalnosti preduzeća"[9]. U Rezoluciji Kongresa ističe se potreba da se završi sprovođenje ovako shvaćene reforme u odnosu na sva proizvodna i uslužna preduzeća i na naučnoistraživačke i konstruktorske organizacije. Takođe se insistira na koncentraciji proizvodnje putem stvaranja krupnih naučno-proizvodnih udruženja i kombinata koji bi radili na bazi privrednog računa. Ova krupna udruženja „treba u perspektivi da postanu osnovne karike u društvenoj proizvodnji".

U sklopu ove orijentacije na usavršavanje sistema upravljanja privredom i na povećanje privredne efikasnosti postavlja se kao zadatak „dalji razvoj socijalističke demokratije i šire učešće trudbenika u upravljanju proizvodnjom". Ovo učešće u upravljanju, po oceni L. I. Brežnjeva, ne ograničava se na okvire preduzeća, nego se ostvaruje i kroz ulogu partije i države u rukovođenju privredom kao celinom jer „njihovu politiku diktiraju suštinski interesi trudbenika..., nju su izradili predstavnici trudbenika u predstavničkim organima uz široko učešće masa u diskusiji o najkrupnijim planovima i odlukama" i, konačno, u aktivnom učešću trudbenika „u kontroli sprovođenja donetih odluka". Takvo, uglavnom posredno i savetodavno-kontrolno, participiranje trudbenika u upravljanju predviđa se kao dugoročna orijentacija.

U okviru razvoja socijalističke demokratije predviđa se „jačanje sovjetske države..., jačanje zakonitosti i javnog poretka", kao i jačanje uloge društvenih organizacija. U tom sklopu posmatra se i nacionalna politika, čiji je cilj, po oceni L. I. Brežnjeva, jednakost i prijateljstvo naroda, procvat socijalističkih nacija i njihovo postepeno zbližavanje iz kojeg nastaje „nova istorijska zajednica ljudi — sovjetski narod".

Pitanja demokratije su, po Brežnjevljevoj oceni, „u centru ideološke i političke borbe između sveta kapitalizma i sveta socijalizma". Kritike

[9] Referat L. I. Brežnjeva i A. Kosigina.

o nerazvijenoj demokratiji u SSSR i saveti za njeno unapređenje koji dolaze izvan SSSR odbacuju se kao delo buržoaske propagande i revizionističke ideologije i kao pokušaj da se nametne buržoaska demokratija, koja je „tuđa interesima naroda".

Na ideološkom frontu insistira se na neprekidnoj ideološkoj borbi protiv imperijalističke propagande, protiv „desnog i levog revizionizma", protiv dveju krajnosti u umetnosti i u istorijskoj nauci — da se zaboravi kritika kulta ličnosti, ali i da se ona prenese na savremene sovjetske uslove pošto je iskustvo „ubedljivo potvrdilo da je otklanjanje posledica kulta ličnosti i subjektivističkih grešaka pozitivno uticalo na opštepolitičku, a pre svega ideološku atmosferu u zemlji". U kritici pomenutih zastranjivanja ovog puta jači naglasak stavljen je na ono što se obično naziva desni revizionizam ili liberalizam nego na dogmatizam.

Insistiranje na idejnom jedinstvu partije i naroda, na učvršćenju rukovodeće uloge partije, na kolektivnom rukovođenju, na monolitnosti partijskih redova, na paralelnom razvijanju unutarpartijske demokratije i jačanju partijske discipline — elementi su već davno utvrđene linije sovjetske partije, koji su potvrđeni i na 24. kongresu.

U Brežnjevljevom referatu najavljena je zamena partijskih knjižica „kao važna politička i organizaciona mera". Praksa će pokazati u kojoj meri će ova zamena knjižica biti organizaciono-tehnička mera za povećanje discipline, a u kojoj politička mera za proveru članstva. Usvojena odluka o produžavanju roka za održavanje kongresa na pet godina predstavlja dalje adaptiranje sovjetske partije vremenskim intervalima donošenja privrednih planova. Na Kongresu je potvrđena orijentacija na princip kolektivnog rukovođenja u partiji, ali su se isto tako čuli zahtevi za individualnom odgovornošću rukovodilaca. U okviru kolektivnog rukovodstva KPSS i na Kongresu se manifestovao povećan lični prestiž i uticaj generalnog sekretara KPSS.

U *međunarodnoj aktivnosti* KPSS i sovjetska vlada postigle su, po oceni 24. kongresa, značajne rezultate. U Izveštaju CK KPSS i u usvojenoj Rezoluciji konstatuje se da su „međunarodne pozicije SSSR postale još čvršće i pouzdanije", da je „porasla uloga svetskog socijalističkog sistema", da socijalističke zemlje „vrše sve veći uticaj na dalju izmenu odnosa snaga na međunarodnoj areni u korist mira, demokratije i socijalizma", kao i da je „dalje jačao i produbljivao se borbeni savez osnovnih snaga savremenosti — svetskog socijalističkog sistema, međunarodnog radničkog i nacionalnooslobodilačkog pokreta".

Ovakve sumarne ocene 24. kongresa ne predstavljaju novinu i one su već izrečene u prethodnim dokumentima KPSS i savetovanja komunističkih partija.

Šta predstavlja osnovnu platformu KPSS u međunarodnoj aktivnosti i u njenom delovanju u komunističkom pokretu? U Izveštaju CK KPSS, pri razmatranju sovjetsko-kineskih odnosa, kaže se da kineski rukovodioci „od nas traže da napustimo liniju 20. kongresa i Program KPSS".

Ovakvo, inače veoma retko, pominjanje linije 20. kongresa i Programa KPSS trebalo bi da znači da je linija 20. kongresa, koja je dalje razvijena u Programu KPSS usvojenom na 22. kongresu, osnova sovjetskog delovanja u svetu. Ali, pri razmatranju konkretnih pitanja na 24. kongresu ne polazi se od ove linije da bi se utvrdilo u kojoj se meri ona realizuje, a gde se i zašto od nje odstupa, kao što to nije činjeno ni na prethodnom kongresu KPSS.

U razmatranju međunarodnih problema centralno mesto je dobio *svetski socijalistički sistem*. Na Kongresu nije data preciznija odredba ovog pojma, ali se iz svega rečenog može zaključiti da se pod tim i dalje podrazumeva grupa ili zajednica zemalja u kojima se na vlasti nalaze komunističke partije.

Ako se, pak, ostaje pri toj interpretaciji pojma, onda je stvarno dosta teško razumeti ocenu da se u izveštajnom periodu, i pored „nekih teškoća", razvijao i da je jačao svetski socijalistički sistem i da je ostala dominantna tendencija „učvršćenje prijateljstva i monolitnosti socijalističkih zemalja". Imajući u vidu karakter i razmere teškoća i sukoba do kojih je došlo u odnosima između pojedinih socijalističkih zemalja, a naročito između Sovjetskog Saveza i NR Kine, stiče se utisak da se na Kongresu prihvatila uža interpretacija ovog pojma, to jest da se svetski socijalistički sistem ograničava na zemlje Varšavskog ugovora. Teško je, naime, poverovati da postoji mišljenje da takvi sukobi kao što je sadašnja konfrontacija sa Kinom, prekid odnosa sa Albanijom ili vojna intervencija 1968. godine predstavljaju izraz učvršćenja prijateljstva i monolitnosti između njih, kao što se na Kongresu tvrdilo.

Odnosi među socijalističkim zemljama, i pored pomenutih teškoća, kvalifikuju se kao nov tip međudržavnih odnosa. Za razliku od perioda oko 20. kongresa KPSS, kada su se kao bitni elementi tog novog tipa odnosa isticali „istinska ravnopravnost i samostalnost svake zemlje", „uzajamno poštovanje i nemešanje u unutrašnje stvari", uvažavanje „suverenosti i nezavisnosti", sada se akcenat stavlja i na internacionalizam, na kritiku „neklasnog shvatanja suvereniteta", na potrebu usklađivanja interesa delova i celine socijalističkog svetskog sistema. Kongres je izrazio želju da ovaj sistem bude „kompaktna i čvrsta porodica naroda..., koji zajedno grade i brane novo društvo" i da u njemu ceo svet vidi „model buduće svetske zajednice slobodnih naroda". Kritički se, međutim, ne ocenjuje u kojoj meri je postojeće stanje odnosa unutar ovog sistema privlačan model za ljude i narode sveta.

U izboru puteva daljeg razvitka socijalističkih zemalja 24. kongres KPSS potvrdio je novu koncepciju koja je došla do izražaja od 1968. godine. Za razliku od linije 20. kongresa, kada se insistiralo na različitosti formi i puteva preobražaja, kada se tvrdilo da „bogatstvo formi razvitka socijalizma doprinosi njegovom jačanju", kada se odbacivalo svako nametanje određenog puta, sada se u Izveštaju CK KPSS insistira na tome da „glavne karakteristike puta ka socijalizmu određuju osnovni zakoni svojstveni razvoju svih socijalističkih zemalja" — i to upravo oni zakoni koji su se manifestovali u modelu istočnoevropskih zemalja. Isto

se tako sada naglašava da „uspesi u izgradnji socijalizma... zavise od pravilnog usklađivanja zajedničkog i specifičnog u društvenom razvoju", a osuđuju se insistiranja na specifičnostima i posebnostima.

Svetskom socijalističkom sistemu, u ocenama Kongresa, kao i u ranijim dokumentima KPSS i savetovanja komunističkih partija, data je uloga avangardne „odlučujuće antiimperijalističke snage". Ovaj sistem okvalifikovan je kao „bedem mira i socijalnog progresa" i „snažan akcelerator istorijskog napretka". Unutar ovog sistema i u zajednici socijalističkih snaga uopšte, po oceni nekih inostranih učesnika na Kongresu, „KPSS je pionir društvenog razvoja, večno živi izvor revolucionarne misli i prakse", a to je „glavni uzrok koji trajno definiše vodeći položaj KPSS u svetskom radničkom pokretu". Zato su „odnosi prema KPSS, prema zemlji sovjeta — najprovereniji kriterijum pravog odnosa prema jedinstvu socijalističkih i antiimperijalističkih snaga"[10].

O stanju i karakteru bilateralnih odnosa SSSR sa pojedinim socijalističkim zemljama Kongres je načinio svojevrsnu gradaciju i klasifikaciju. Prvu grupu u ovoj podeli čine zemlje Varšavskog ugovora, sa kojima SSSR održava odnose „prisne i raznovrsne saradnje, prijateljstva i srdačnosti". Ovoj grupi bliski su odnosi sa NR Mongolijom, sa kojom je SSSR povezan „čvrstim osvedočenim prijateljstvom". Sa DR Vijetnamom postoje „odnosi socijalističke solidarnosti i čvrstog borbenog prijateljstva". Sa Kubom „jača saradnja" i „kao rezultat napora obeju strana postignuti su značajni uspesi u unapređenju sovjetsko-kubanskih odnosa. Sa NDR Korejom „poslednjih godina proširene su naše veze..., što, kako smo ubeđeni, odgovara interesima naroda obeju zemalja".

Na ovoj skali odnosa SSSR sa socijalističkim zemljama Jugoslavija se nalazi na šestom (pretposlednjem) mestu. Iza nje su NR Kina i NR Albanija.

U oceni sovjetsko-kineskih odnosa u Izveštaju CK KPSS rečeno je da „kineski rukovodioci u osnovnim pitanjima međunarodne politike i odnosa u svetskom komunističkom pokretu polaze od posebne platforme, nespojive s lenjinizmom, a od nas traže da napustimo liniju 20. kongresa i Program KPSS. Oni su poveli i vode intenzivnu neprijateljsku propagandnu kampanju protiv naše partije i naše zemlje, ispoljili su teritorijalne pretenzije prema Sovjetskom Savezu, pa je došlo čak do oružanih incidenata na granici". U ovim i sličnim sovjetskim ocenama o Kini više se oseća ozlojeđenost i razočaranost zbog kineskog odbijanja normalizacije međudržavnih odnosa, koja je i na Kongresu ponovo ponuđena, kao i zbog ponovljenih kineskih napada na sovjetsku partiju, nego novi elementi u daljem zaoštravanju ili približavanju. Prisustvo na Kongresu nekih partija koje su neopredeljene u sovjetsko-kineskom sukobu verovatno je uticalo da sovjetski predstavnici na Kongresu ne izreknu oštrije optužbe na račun kineskog rukovodstva, ali su to učinili lideri većine istočnoevropskih i nekih drugih partija. Međutim, na Kongresu su iskazane i reči zahvalnosti socijalističkim zemljama i Kini za pomoć i ove

[10] Gjerekov pozdravni govor 24. kongresu KPSS.

izjave partijskih delegacija Severnog i Južnog Vijetnama, Koreje i Čilea sovjetska štampa je objavila.

U odnosu na Albaniju izražena je spremnost za normalizaciju odnosa, što bi „koristilo kako obema zemljama tako i zajedničkim interesima socijalističkih država".

Događaji u Čehoslovačkoj ocenjeni su kao „direktna kontrarevolucionarna akcija" unutrašnjih antisocijalističkih snaga koje su se aktivirale u određenim uslovima i koje su računale na podršku spolja. Uslovi za aktivizaciju antisocijalističkih snaga u socijalističkim zemljama, po Izveštaju CK KPSS, stvaraju se delovanjem desnih revizionista koji, pod izgovorom usavršavanja socijalizma, „kastriraju revolucionarnu suštinu marksizma-lenjinizma i krče put za prodor buržoaske ideologije". Pouka koju iz toga izvlači komunistički pokret mora da bude saznanje i mere za neprestano jačanje „rukovodeće uloge partije u socijalističkim zemljama", a probleme razvoja socijalizma treba stvaralački rešavati sa pozicija marksizma-lenjinizma. U Izveštaju se ističe da je planirana akcija rušenja socijalizma u Čehoslovačkoj trebalo da bude prvi korak „za docniji napad najagresivnijih snaga imperijalizma na socijalistički svet". Zato se u Izveštaju kaže da je „internacionalna pomoć u odbrani socijalizma u Čehoslovačkoj predstavljala klasnu dužnost, vernost socijalističkom internacionalizmu i brigu za interese naših država i sudbinu socijalizma u Evropi". Na Kongresu je izražena rešenost da se sve slične akcije revizionista i imperijalista koje bi se eventualno preduzele u budućnosti na odgovarajući način onemoguće.

Za događaje u Poljskoj izraženo je zadovoljstvo zbog otklonjenih teškoća, ali se o prirodi teškoća ne govori. Konstatovano je da poljska partija jača veze sa radničkom klasom i svim trudbenicima i da jačaju pozicije socijalizma u zemlji, ali se o deformacijama u ranijim vezama partije i radničke klase i o slabostima sistema ne govori.

Sovjetsko-jugoslovenski odnosi dobili su u Izveštaju CK KPSS upadljivo malo mesta i veoma odmerene formulacije. Za razliku od ocene odnosa sa drugim socijalističkim zemljama gde se govori o prijateljstvu, solidarnosti i saradnji, ovde se govori samo o odnosima; dok su odnosi sa drugim zemljama dobili različite nijanse povoljnih ocena, za odnose sa Jugoslavijom rečeno je samo „da se razvijaju". Isto tako, i formulacija o želji sovjetskih ljudi „da socijalizam u Jugoslaviji jača", čega nema u odnosu na druge socijalističke zemlje, kao i naglašena želja za „prisnijim vezama Jugoslavije i socijalističke zajednice" može da bude interpretirana na način koji nije u skladu sa opštim principima na kojima su izgrađivani odnosi između naših zemalja posle usvajanja poznatih dokumenata iz 1955. i 1956. godine.

U oblasti međunarodnih odnosa SSSR je i na 24. kongresu istakao miroljubivu koegzistenciju država različitih društvenih sistema kao osnovni lenjinistički princip svoje spoljne politike. Polazeći od toga, insistira se na konstruktivnoj politici „regulisanja sazrelih međunarodnih problema" i održavanja dobrih odnosa sa drugim zemljama. Ova odmerenost i smirenost, želja i spremnost na pregovaranje, na kompromise i

sporazumevanje karakteristika je tona Kongresa u pristupanju ovim problemima. U celini SSSR je u ovim pitanjima na Kongresu istupio kao velika sila spremna na pregovore. Istovremeno se, međutim, osuđuje agresivna politika američkog imperijalizma i podvlači da koegzistencija između zemalja ne predstavlja i koegzistenciju njihovih ideologija, nego se, naprotiv, ostvaruje u oštroj ideološkoj borbi.

Uspeh u antiimperijalističkoj borbi zavisi od „kompaktnosti antiimperijalističkih snaga, a pre svega njihove avangarde — svetskog komunističkog pokreta", naglašava se u Izveštaju CK KPSS. U antiimperijalističke snage svrstavaju se socijalističke zemlje, međunarodni radnički i demokratski pokret i snage izrasle iz nacionalnooslobodilačke borbe. O politici nesvrstavanja i o njenoj ulozi u borbi za mir ne govori se.

O unutrašnjim procesima u novooslobođenim zemljama govori se veoma malo, uzgredno, pretežno starim uopštenim formulacijama o prerastanju borbe za nacionalno oslobođenje „u borbu protiv eksploatatorskih odnosa" i o teškoćama „suštinskog preobražaja zaostalih društvenih odnosa na nekapitalističkim principima". Šira analiza stvarnih problema, teškoća, dilema i mogućnosti ovog ogromnog dela sveta izostala je. Isto tako i ocena unutrašnjih procesa u razvijenim kapitalističkim zemljama sadrži samo nekoliko uopštenih, od ranije poznatih konstatacija o produbljavanju opšte krize kapitalizma, ali se istovremeno ističe kao „specifičnost savremenog kapitalizma" da se on „prilagođava novoj situaciji u svetu".

Prisustvo velikog broja inostranih delegacija komunističkih i radničkih partija i progresivnih pokreta na 24. kongresu (103 delegacije iz 91 zemlje) bila je pogodna okolnost da KPSS ponovo izloži svoje poglede na odnose između komunističkih, socijalističkih i progresivnih partija i pokreta. Istovremeno, uspešno završena nastojanja KPSS da Kongresu prisustvuju partije i pokreti čija se gledišta u nekim pitanjima znatno razlikuju obavezivala su domaćine na odmerenost u izricanju svojih ocena o ovim pitanjima. Zato je KPSS na 24. kongresu ostala na ranije izrečenim ocenama, pre svega onima sa Savetovanja iz 1969. godine, u čijem je formulisanju dala određujući doprinos.

Insistiranje na jedinstvu i kompaktnosti svih progresivnih snaga u borbi protiv imperijalizma osnovni je element u prilazu i oceni odnosa između ovih snaga. U tom sklopu osuđena je kineska politika koja se po oceni 24. kongresa svodi na razbijanje jedinstva komunističkog pokreta i antiimperijalističkih snaga i posebno na cepanje komunističkih partija i formiranje posebnih grupacija nasuprot komunističkom pokretu i njihovo paktiranje sa trockističkim i drugim sumnjivim snagama i saveznicima. Na liniji razbijanja jedinstva antiimperijalističkog pokreta i kompaktnosti komunističkih partija je po oceni 24. kongresa ponovo aktivirano „delovanje desnog i levog revizionizma" i oživljavanje tendencije ka „nacionalnoj samoizolaciji". Zato Kongres insistira na borbi protiv svih ovih „skretanja". Povremeno održavanje savetovanja komunističkih partija preporučuje se kao trajno korisna forma „učvršćenja jedinstva svetskog komunističkog pokreta".

Ocene međunarodnih problema i gledišta o odnosima socijalističkih i progresivnih snaga koje je izrekao 24. kongres KPSS dobile su podršku većeg dela prisutnih stranih delegacija. Međutim, ne mali broj ovih delegacija eksplicite ili implicite izrekao je izvesne rezerve, pa čak i neslaganja sa nekim stavovima. Među njima su neke značajne zapadnoevropske, dalekoistočne, latinskoameričke i druge partije. Najeksplicitnija u tome bila je KP Italije, čiji su predstavnici naglašavali svoje stavove o potrebi bezuslovnog poštovanja nezavisnosti i maksimalne afirmacije samostalnosti svih socijalističkih zemalja i komunističkih partija. Oni su, dalje, isticali da ne postoje modeli socijalizma koji bi bili obrazac za druge niti se oni mogu izvoziti. Šef delegacije KP Italije na 24. kongresu izjavio je: „Naša internacionalna solidarnost sa KPSS ne može, očigledno, da znači identifikaciju našeg pravca razvoja s pravcima razvoja drugih socijalističkih zemalja... Potpun suverenitet svake države i autonomija svake komunističke partije... je generalno pitanje koje ostaje fundamentalno za ceo međunarodni radnički pokret.“

U završnom govoru generalni sekretar KPSS istakao je da je na Kongresu obavljen veliki rad i da je on izraz kolektivne mudrosti partije.

Ovaj radni karakter Kongresa, bez spektakularnih zaokreta i senzacija, uslovio je da ga mnogi ocene kao obazriv, koji je „izbegavao talase“ i išao srednjim putem. Kongres je uistinu potvrdio opredeljenje KPSS za realističnu liniju odmerenih i ostvarljivih ciljeva. Bitno za ovu liniju je težnja da se učvrsti ideološko vođstvo KPSS u znatnom delu komunističkog pokreta i rukovodeća uloga partije u odnosu na druge strukture u zemlji, kao i poverenje i podrška trudbenika. Insistiranje na efikasnosti privređivanja i podizanje standarda treba da postanu faktori tog okupljanja. Kakvi će rezultati proizaći iz primene ove linije, pokazaće praksa. Teškoće koje treba savladati nisu male: podići standard i povećati moć zemlje, unaprediti sektor B i zadržati dominantnu poziciju sektora A privrede, osigurati i unaprediti socijalne tekovine i istovremeno povećati efikasnost privređivanja, ostvariti miroljubivu koegzistenciju i voditi politiku jačanja vojno-političkih blokova, povećati kompaktnost socijalističkih zemalja i komunističkih partija uz snažne tendencije ka autonomiji, izdržati trku u naoružavanju i u kosmičkim istraživanjima sa SAD, uz konfrontaciju sa Kinom i snažnim prisustvom u Sredozemlju.

24. kongres KPSS potvrdio je orijentaciju vodećih snaga sovjetskog društva da se teškoće, problemi i dalji zadaci socijalističkog razvoja mogu rešavati u okviru postojećih struktura, postepenim izmenama u okviru datog sistema, poboljšanjem rada institucija postojećeg modela. Zbog toga je 24. kongres KPSS bio kongres potvrde, kontinuiteta i racionalizacije dosadašnje politike i struktura koje su je usmeravale.

Milutin Milenković

ARAPSKI UNIONIZAM IZMEĐU TEŽNJI I MOGUĆNOSTI

Predsednici UAR, Libije i Sirije — Anuar el Sadat, Moamer el Gadafi i Hafez el Asad — objavili su 17. aprila u Bengaziju Deklaraciju o udruživanju svojih zemalja u zajedničku državu, koja bi na jesen imala da dobije i ime, i grb, i zastavu i zajedničke zakonodavne i najvažnije izvršne organe. Pored njih, zadržali bi se i postojeći oblici legislativne, upravne i sudske vlasti, kao i političko-partijske organizacije koje deluju u svakoj od tri udružene države.

Pogled na osnovnu sadržinu ovog najnovijeg sporazuma o stvaranju trojne federacije omogućiće njegovo upoređivanje sa ranijim sličnim pokušajima. A analiza tih, pretežno neuspešnih, napora poslužiće i da se sagledaju realni okviri arapskih nada u ujedinjenje, kao i neke, bar najvažnije, trajne i akutne implikacije takvih nastojanja arapskog unionizma.

Šefovi država Egipta, Libije i Sirije preuzeli su aktom iz Bengazija ove obaveze:

— Pripremiti zajedničku državu, tročlanu federaciju, kojoj bi mogle da pristupe — ako jednoglasno budu primljene — i druge arapske zemlje koje veruju u jedinstvo svoje nacije putem unionizma i žele da jačaju socijalističke društvene odnose u skladu sa tradicijama svog naroda.

— Po društveno-ekonomskom uređenju i programima, federacija bi trebalo da ima socijalistička osnovna obeležja, a njen sistem političkih institucija bio bi demokratski. To se ne precizira nikakvim daljim karakteristikama.

— U nadležnost organa federacije — ako se ona ostvari — preneće se *osnove* spoljnopolitičkog delovanja svake članice, odlučivanje o pitanjima rata i mira, organizovanje odbrambenih snaga, njihova obuka i operativno planiranje; borba protiv unutrašnjih, subverzivnih napada na red i poredak u svakoj članici federacije, uključujući i zajedničko vojno dejstvo u slučaju da u nekoj od njih dođe do ugrožavanja ili obaranja ustavnog poretka; organizovanje nacionalne ekonomije i usklađeno planiranje privrednog razvoja svih članica federacije; zajednička politika obrazovanja kadrova i koordinacija u oblasti informisanja.

— Za sprovođenje ovako obimnih zajedničkih poslova iz oblasti spoljne politike, odbrane, privrede, kulture i informacija federacija bi trebalo da ima sledeće zajedničke organe:

a) Predsednički savet unije, kao najvišu vlast, koju čine šefovi država članica. On sam bira svog predsednika.

b) Saveznu vladu, čije će članove postavljati Predsednički savet. Ministri bi, dakle, bili odgovorni tome savetu, iako bi federacija imala i svoju

c) Saveznu skupštinu. Njene članove bi delegirale skupštine zemalja članica federacije.

d) Savezni ustavni sud bi na pravnom terenu obezbeđivao zaštitu federalnih institucija i principa, kontrolišući pre svega ustavnost legislative. Svaka članica imala bi po dva mesta u tome sudu.

— Izvan poslova federacije, a u skladu sa njenim osnovnim odlukama, svaka članica bi zadržala pravo na sopstvene diplomatske i konzularne odnose, na zaključivanje novih međudržavnih sporazuma i na izvršavanje svih obaveza po već potpisanim ugovorima.

— Posebna trojna ustavna komisija treba detaljnije da razradi ove osnovne odredbe iz trojne aprilske Deklaracije, ali pre nego što se tome pristupi projekt federacije treba da bude prihvaćen od CK Arapske socijalističke unije u UAR, od Saveta komande libijske revolucije i od Regionalne komande partije Baas u Siriji. Kad ta politička rukovodstva odobre Deklaraciju iz Bengazija, onda još ostaje da se 1. septembra sprovede svenarodni referendum. Samo ako se većina građana u svakoj zemlji izjasni za uniju, ona bi počela praktično da se uspostavlja.

Ovakva procedura i ovakav rok za eventualni prvi praktični korak novog arapskog federalizma govore da se među potpisnicima Deklaracije našlo dovoljno uzdržljivosti za što odmerenije ulaženje u nove oblike državnog objedinjavanja. Nema sumnje da su dosadašnja iskustva arapskog unionizma, a naročito arapskog federalizma, bila glavni izvor te uzdržljivosti.

Najdugotrajniji institucionalizovani oblik arapske međudržavne povezanosti predstavlja Arapska liga. Činjenica je da ona deluje već dugi niz godina, sa više ili manje uspeha i pod vrlo čestim pritiskom međuarapskih sukoba i neokolonijalističkih intriga. Od 22. marta 1945. godine, kad je potpisan Pakt o stvaranju Arapske lige, ona je prošla kroz mnoge krize i iskušenja, ostajući oličenje jedne trajne i velike težnje, bez obzira na to što nije postigla ni visoku efikasnost ni veći međunarodni prestiž.

Predsednik egipatske vlade Nahas-paša preuzima 1944. godine čak inicijativu za osnivanje arapskog saveza, pa se u oktobru te godine u Aleksandriji održava sastanak predstavnika zainteresovanih država i usvaja se Aleksandrijski protokol, koji su potpisali delegati Egipta, Iraka, Jemena, Transjordanije, Libana, Saudijske Arabije i Sirije. U martu

iduće godine zaključen je između sedam zemalja osnivača Pakt o stvaranju Arapske lige, po kome se učesnici obavezuju da usklađuju političko ponašanje uopšte, a naročito odbrambene poslove.

Liga ima Savet, u kome svakoj članici pripada po jedan glas, ali odluke obavezuju samo onu zemlju koja se izjasni za konkretan stav. Nema ni veta ni nametanja odluka manjini od strane većine. Predviđena je, osim spoljnopolitičke i vojne, i saradnja na ekonomsko-finansijskom, saobraćajnom, kulturnom, socijalnom i zdravstvenom polju.

Kao što se vidi, Arapska liga nije zasnovana kao federacija, pa čak ni kao konfederacija, već kao savez zemalja koje zadržavaju u celini onu meru suvereniteta koju su već stekle ili su je tek sticale u odnosu na kolonijalne centrale u Londonu i Parizu.

Ipak, i samo u toj formi saveza, Arapska liga je nosila i neke nade, obećanja, zvanične izjave i planove za postepeno državno udruživanje ka federalizmu. Među pojedinim njenim članicama do federalnih sporazuma je i dolazilo (posle velikog naserističkog preokreta u Egiptu), ali Liga kao celina iscrpljivala je godinama najveći deo svojih snaga i mogućnosti u suzbijanju međuarapskih trvenja i u nastojanju da postigne izolaciju i bojkot Izraela. Kad već nije uspeo oružani obračun sa novostvorenom jevrejskom državom na tlu polusuverenih arapskih naroda, preduzet je preko Arapske lige obiman niz mera sračunatih na ekonomsko gušenje protivnika. Često su drugi koloseci međuarapske saradnje sasvim zamirali, a ostrvo spasenja za opstanak Arapske lige pružala je uvek akcija protiv Izraela i briga o palestinskim pravima.

I u svim federalističkim koracima koji su preduzimani između nekih članova Lige osećao se uvek taj dvostruki kohezioni moment: međuarapska grupisanja sa čestim vanarapskim zaleđima i zajedničko neprijateljstvo prema Izraelu, kao odjek njegovog ekspanzionizma na arapskom tlu.

Doduše, čak i u odnosu prema Izraelu i posledicama njegove ekspanzije dolazilo je u Arapskoj ligi do teških razilaženja, pa i do krize njenog opstanka. Takav je slučaj bio, na primer, kad je jordanski kralj Abdulah 24. aprila 1950. godine proglasio aneksiju onog dela Palestine koji Izrael nije zauzeo na desnoj obali „Svete reke“, ali koji je po odluci Arapske lige imao da zadrži poseban status kao neokupirana Palestina. (Sličan je bio i slučaj oblasti Gaze, nad kojom je administrativnu vlast imao Egipat, ali koja nikad nije bila pripojena egipatskoj državnoj teritoriji.) Arapska liga se već tada pokazala nesposobnom da garantuje sprovođenje sopstvenih odluka jer, dok je Egipat bio među onima koji su osuđivali Abdulahov akt o aneksiji, Irak ga je podržavao, uživajući — kao i Jordan — oslonac u Londonu. Nastao je rascep, ali ne i raspad Lige. Ona je nastavila da živi mada sa jako umanjenim uticajem i ugledom.

Pred sve većom opasnošću od novog arapsko-izraelskog sukoba članice Lige su 17. juna 1950. godine međusobno zaključile poseban Pakt o kolektivnoj bezbednosti. On je stupio na snagu 23. avgusta 1952. godine, ali se nije pokazao kao dovoljno efikasan instrument s obzirom na političko diferenciranje i uža grupisanja pojedinih arapskih zemalja. Tako je od početka 1964. godine — u fazi arapskih sastanaka na najvi-

šem nivou održavanih radi problema voda u jordanskom slivu — bilo novih posebnih vojnih aranžmana o zajedničkoj arapskoj komandi i odbrambenim radovima u slivu „Svete reke“.

Posle dugogodišnjih lutanja i nedovoljnih uspeha, ili čak punih neuspeha Arapske lige u traganju za formulom trajne unije, najuticajniji i najsnažniji njen član, egipatska vlada predsednika Nasera iznela je u drugoj polovini 1962. godine novo shvatanje o ulozi Lige, o putevima arapskog političkog, a kasnije i državnog ujedinjenja. Taj novi pogled Kaira, inspirisan u velikoj meri i neuspehom egipatsko-sirijske unije, sastojao se u ovome:

Sama nacionalna osnova težnje Arapa ka ujedinjenju nije se pokazala kao dovoljna za ostvarenje nekih trajnijih rezultata jer su društveno-ekonomske, pa i idejno-političke razlike među njima tako velike da se nameće pre svega borba za pobedu revolucionarnih snaga nad ostacima feudalizma i kolonijalizma u arapskim zemljama. Programska parola o „jedinstvu arapskih redova“ nije položila ispit pred istorijom. Arapska liga, kao oličenje tog koncepta o jedinstvu svih arapskih vlada na osnovi njihovog nacionalnog identiteta, može da se podržava i od strane progresivnih snaga, ali bez velikih iluzija, samo kao „mali i prolazni simbol jedne velike i neprolazne težnje ka arapskoj uniji“ — kako je u to vreme pisao Naserov prijatelj i savetnik, glavni urednik „Al ahrama“ Hasanein Hejkal.

Umesto tog neostvarljivog i varljivog *„jedinstva redova* na nacionalnoj osnovi“, Kairo je tada ponudio tezu o *„jedinstvu arapskih ciljeva“*. Dok „jedinstvo redova“ treba da nose vlade i zvanične ličnosti, koje čuvaju svoje klasne privilegije i strahuju često od progresivnih, demokratskih strujanja, dotle bi u jedinstvu ciljeva glavni činilac bile arapske mase i njihove napredne političke organizacije. Arapski unionizam dobija time — bar u koncepciji, ako još ne i u praksi — socijalnu dimenziju.

Ovo saznanje, potkrepljeno i mnogim samokritičkim analizama samog Gamala Abdela Nasera o njegovim iluzijama u pogledu federalizma među heterogenim socijalnim slojevima raznih arapskih zemalja, trebalo je da označi prekretnicu i u daljim nastojanjima arapskih unionističkih snaga, a pre svega samog rukovodstva UAR. Kairo je tada čak prestao da sudeluje u akcijama Arapske lige i predložio je da se umesto nje stvori liga arapskih naroda, nevladinog karaktera, kao oličenje nove težnje da se postigne jedinstvo kroz zajedničke društveno-političke ciljeve, a ne samo putem nacionalnog okupljanja. Međutim, nastojanja oko osnivanja lige arapskih naroda ostala su bez ikakvog rezultata, pa se i egipatska vlada vratila na saradnju sa ugroženom, ali opet spasenom Arapskom ligom međudržavnog tipa.

Preširoka i previše heterogena u klasnom i političkom pogledu, Arapska liga nije, dakle, mogla da se razvije u čvršću međudržavnu zajednicu, ali je u svome krilu, među nekim svojim članicama i na osnovu svojih programskih deklaracija videla ostvarenje većeg broja federativnih i konfederalnih zajednica, koje su sve umrle kao novorođenčad ili su se ugasile već posle svog javnog začeća.

U februaru 1958. godine proglašena je prva federativna zajednica na arapskom tlu. To je bila unija Egipta i Sirije, federacija nazvana Ujedinjena Arapska Republika. Podsticaj za to ujedinjenje došao je iz Damaska još 1955. godine, kada je Sirija sa mukom odolevala spoljnim pritiscima nearapskih sila. Vašington, London i Ankara tražili su da se Damask priključi Bagdadskom paktu, dok su naglo ojačale levičarske snage, pre svega KP Sirije, želele da sruše režim sirijske nacionalne buržoazije. Da ne bi pala pred tim naletima, a da ne bi ušla u novi blokovski jaram Bagdadskog pakta, veoma sličan ranijem kolonijalnom statusu, sirijska nacionalna buržoazija, najviše trgovačkog profila, traži oslonac u Naserovom Egiptu. On je posle pobede nad trojnom agresijom 1956. godine izrastao u glavnu snagu arapske nezavisnosti i nacionalnog okupljanja. Predsednik Šukri el Kuatli dolazi 31. januara 1958. godine u Kairo noseći predsedniku Naseru Rezoluciju Sirijske narodne skupštine od novembra 1957. godine, u kojoj se traži stvaranje zajedničke države sa Egiptom. Prvog februara 1958. godine proglašeno je u Kairu stvaranje UAR i odmah su osnovni principi egipatskog političkog života primenjeni i u Siriji. To je, između ostalog, značilo i zabranu delovanja svih političkih partija, što je naročito pogodilo sirijsku Komunističku partiju. Njen generalni sekretar Kaled Bagdaš morao je da emigrira, neke organizacije su prešle u ilegalnost, dok su druge bile rasturene.

Dvadeset prvog februara iste godine sproveden je svenarodni referendum i u Egiptu i u Siriji. Ogromnom većinom glasova potvrđeno je stvaranje zajedničke države, Gamal Abdel Naser je izabran za njenog šefa, a Egipat i Sirija postaju dve provincije nove države.

U oktobru 1958. godine imenovani su centralna vlada i dva provincijska izvršna veća, da bi se zatim integrisale mnoge državne službe i organi. U martu 1960. godine stvorena je jedinstvena narodna skupština za celu UAR, a u avgustu 1961. godine ukinuta su čak provincijska izvršna veća. Centralizacija je rasla izazivajući i promene raspoloženja pre svega u redovima funkcionera, oficira i sirijske buržoazije, čije interese je počeo da ugrožava onaj koji ih je pre godinu dana spasao od drugih protivnika. Izvozno-uvozna ograničenja koja su odgovarala Egiptu, ali ne i sirijskim trgovcima, a naročito pripreme za uvođenje jedinstvene valute — što je značilo utapanje čvrste sirijske lire u nekonvertibilnu egipatsku funtu — sve to, uz mnoga smenjivanja istaknutih Sirijaca i dovođenje egipatskih funkcionera na položaje u Siriji, rezultiralo je u novom vojnom udaru sirijskih visokih oficira. Oni su 28. septembra 1961. godine proterali maršala Amera, koji je u Damasku bio lični predstavnik predsednika Nasera, i proglasili otcepljenje Sirije od UAR. Posle oklevanja koje je trajalo samo nekoliko dana predsednik Naser je prihvatio akt o ponovnom uspostavljanju samostalne Sirije i 13. oktobra 1961. godine ona je obnovila svoje posebne međunarodne odnose sa ostalim svetom, zauzimajući i svoje ranije mesto u UN.

Stvaranje ove prve, dvojne arapske federacije, koja je živela tri i po godine, dovelo je 19. maja 1958. godine do još jedne proklamacije o ujedinjavanju dveju država Bliskog istoka. To su bili Irak i Jordan, pod konzervativnim monarhističkim režimima iste dinastije, Hašemita. Kralj Fejsal u Iraku i njegov sinovac mladi kralj Husein u Jordanu — obojica pod okriljem i vojno-ekonomskom zaštitom britanske vlade — uplašeni jačanjem arapskog republikanizma i Naserovim socijalnim reformama i panarapskim ambicijama, odlučuju da osnuju iračko-jordansku federaciju. Predvideli su da svako zadrži sva upravna ovlašćenja na svojoj teritoriji, ali da dve zemlje postupno objedine oružane snage, privredne programe, spoljnu politiku i diplomatska predstavništva. Prvi šef ove federacije bio je irački kralj Fejsal, a premijer savezne vlade takođe Iračanin, Nuri el Said.

Ovaj federativni pojas za spasavanje nije se pokazao kao efikasno sredstvo protiv nacionalno-republikanskih struja na Bliskom istoku. Ni dva meseca nije prošlo od majske Deklaracije o iračko-jordanskoj federaciji, a u Iraku je (14. jula) preko noći srušena monarhija, ubijeni su i kralj Fejsal i njegov premijer Nuri el Said i proglašena je Iračka Republika, a jordanskom kralju Huseinu, poslednjem preostalom vladaru hašemitske dinastije, istorija je nametnula da u avgustu iste godine proglasi prestanak važnosti svih odredaba o iračko-jordanskoj federaciji i da uloži sve svoje i zapadne snage i veze radi očuvanja sopstvenog prestola.

U istom periodu federalističkog poleta s početka 1958. godine proglašeno je jedno pristupanje uniji Egipta i Sirije. Osmog marta te godine jemenska državna delegacija koju je predvodio tadašnji prestolonaslednik Mohamed el Badr potpisala je u Damasku sporazum po kome Jemenski Imamat pristupa Ujedinjenoj Arapskoj Republici i time se stvara, pored dvojne federacije, i dvojna konfederacija (između UAR i Jemena) pod imenom Ujedinjene Arapske Države.

U ovoj konfederaciji trebalo je da se integrišu oružane snage i spoljnopolitička orijentacija, ali su i UAR i Jemen zadržavali svoj međunarodni subjektivitet i sva unutrašnja suverena ovlašćenja. Za sprovođenje konfederativnih odredaba bio je predviđen trogodišnji period. A kako u tom roku nije bilo učinjeno ništa u smislu ostvarenja konfederacije, potpisan je u novembru 1961. godine novi sporazum o produženju roka za naredne tri godine. Međutim, samo mesec dana kasnije jemenski vladar, imam Ahmed, zvani „Veliki turban“, napisao je i štampao jednu neobičnu versko-političku poemu u kojoj se osuđuju i proklinju kao neprijatelji islama svi koji zastupaju ma koji oblik socijalizma ili drugih reformi van Kur'ana. Predsednik Naser je to uzeo kao dokaz neiskrenosti imama Ahmeda i kao povod da se jedna neefikasna i neizvodljiva ugovorna obaveza o stvaranju konfederacije Ujedinjenih Arapskih Država i formalno raskine. To je učinjeno u decembru 1961.

godine, a nepunih 11 meseci posle toga svrgnut je u Jemenu teokratski monarhizam i uspostavljena je republika.

Predsednik Naser postao je, posle dotadašnjih iskustava sa federalizmom, veoma rezervisan prema sličnim zahtevima. Ali je u proleće 1963. godine ponovo popustio pred federalističkim molbama i sugestijama iz Iraka i — ponovo! — iz Sirije, koja se samo godinu i po dana ranije nasilno izdvojila iz UAR!

U Iraku i Siriji izvršeni su u februaru i martu 1963. godine novi državni udari, u kojima na vlast dolaze partijski rukovodioci Socijalističke stranke arapskog preporoda, skraćeno nazvane Baas. Oni naglašavaju svoje antiimperijalističke, antikapitalističke, pa i arapsko socijalističke parole, hvataju se u koštac sa domaćom krupnom buržoazijom, oslanjajući se na srednje i sitne buržoaske slojeve, na mlađe oficire, još malobrojne radnike i na siromašnije seljake. Naravno, javlja se i bojazan mladih baasističkih režima od inostranog pritiska, pre svega iz zapadnih pravaca, pa se u svim tim brigama mnogo računa na ona trajna osećanja svih Arapa da pripadaju istoj naciji i na njihovu težnju ka ujedinjenju. U međuvremenu je i secesionistički režim u Siriji pokazao svoje slabosti, izneverio je obećanja, rashladio je plahovito oduševljenje što je Sirija otcepljenjem od UAR ponovo dobila sopstvenu zastavu i grb.

I tako se iz Bagdada i Damaska ponovo kreću delegacije u Kairo. Opet se od Nasera traži da učestvuje u nekoj zvučnoj proklamaciji arapskog državnog ujedinjavanja, koje treba da bude embrion svearapske unije, velike i snažne, gotovo sa 100 miliona stanovnika od Zaliva do Atlantika — kako se opet patetično pisalo u novinskim uvodnicima. Predsednik Naser, međutim, ne želi više da rizikuje svoj prestiž, da pozajmljuje ime svoje zemlje, njenu privlačnu moć, svoj međunarodni ugled i svoje vojne snage za stabilizaciju još neafirmisanih režima, koji mu sutra okreću leđa čim se osete dovoljno učvršćenim.

Ipak, posle dugih diskusija, posle mnogo obećanja, zaricanja i kajanja za ranije propuste i greške, predstavnici iračkog i sirijskog Baasa dobijaju Naserov potpis: 17. aprila 1963. godine objavljena je načelna odluka o stvaranju nove trojne arapske federacije. Opet je bio predviđen svenarodni referendum, utvrđeni su rokovi i način konstituisanja zajedničkih vrhovnih zakonodavnih, izvršnih, vojnih i drugih organa.

Rukovodioci novih vlada Iraka i Sirije vraćaju se iz Kaira kući mašući ugovorom o federaciji kao garancijom svoje nacionalne ispravnosti i progresivne orijentacije. Tu garanciju potpisao im je najuticajniji Arapin ovog veka — Gamal Abdel Naser. Odmah se ponovo menjaju zastave Iraka i Sirije, na njih se unose tri zelene zvezde, kao simboli tročlane federacije.

Sam Naser, međutim, ništa ne menja ni na grbu, ni na zastavi ni u imenu svoje zemlje. Ona je i posle sirijskog otcepljenja ostala UAR, pa i tada, to jest u vreme trojne aprilske deklaracije od 1963. godine zadržava taj naziv. Na njenoj zastavi ostale su i posle secesije dve zvezde.

Ni 1963. godine se ne dodaje na toj zastavi treća zvezda. Naseru se, očigledno, nije žurilo u nove trajne angažmane sa ekipama o čijoj vladajućoj trajnosti ili iskrenom unionizmu nije imao sasvim jasno ili sasvim pozitivno mišljenje.

I zaista, rezervisanost je i u toj proklamovanoj ali neostvarenoj federaciji pokazala svoje opravdanje. Samo tri-četiri meseca posle proklamacije o ujedinjavanju izbila je žestoka, najpre tajna, a onda i javna polemika između baasista i naserista u Iraku i Siriji, a zatim i između Kaira i druga dva centra federacije. Kada je 18. jula 1963. godine u Damasku grupa naserističkih oficira pokušala da izvrši još jedan vojni udar i kada je taj pokušaj ugušen u krvi, sahranjena je i aprilska deklaracija o još jednoj neuspešnoj arapskoj federaciji.

I Irak i Siriju zahvataju zatim krvavi vrtlozi unutrašnjeg, čak unutarpartijskog cepanja i obračunavanja. Od nekad jedinstvene partije Baas, koja je imala svoju takozvanu Nacionalnu panarapsku komandu kao centralni štab i područne, regionalne komande za Siriju, Irak, Jordan, Liban i Jug Arabije, nastaju praktično zasebne baasističke partije u Libanu, Siriji, Iraku i Jordanu, koje se međusobno glože i bore na život i smrt. Čak i takozvani istorijski vođi Baasa kao svearapske organizacije, Mišel Aflak i Salah Bitar, padaju u nemilost sopstvene partije koju su osnovali, doživljavaju hapšenja, bekstva iz zatvora, progon u emigraciju, pokušaje atentata.

Kada je u tom kovitlacu i posle vojnog udara 18. novembra 1963. godine na čelo iračke države došao maršal Abdel Salam Aref, veliki poštovalac i sledbenik Naserov, i on odmah šalje u Kairo poruke sa ponudama za ujedinjenje. Naser i njemu želi da pruži podršku: 25. maja 1964. godine potpisan je u Kairu još jedan međuarapski sporazum o uniji. Stvoren je iračko-egipatski Predsednički savet, u kome su dva šefa država. Savet preuzima obavezu da prouči etape, puteve i rokove za izgradnju zajedničke iračko-egipatske države i njenih političkih, vojnih, socijalnih, kulturno-obrazovnih i informativno-propagandnih tela. Proglašeno je i osnivanje Zajedničke komande oružanih snaga, određeni su joj zadaci u pravcu objedinjavanja obuke, opreme i operativnog planiranja.

I ta saradnja je bila kratkog daha i malog praktičnog dometa. Umesto da postaju sve češći i sadržajniji, sastanci Predsedničkog saveta i Zajedničke vojne komande bivali su sve ređi i sve nekonkretniji, dok ih novi baasistički udar u Iraku u julu 1968. godine nije i zvanično ukinuo.

Najzad, posle svih iskustava došla je najnovija faza arapskog unionizma, koji se opet vrlo ambiciozno deklariše kao federalizam. Nju su omogućili vojni republikanski udar u Libiji i uspon umereno levičarske vojne grupe generala Numeirija na vlasti u Sudanu u toku 1969. godine.

Predsednik Naser je, naročito posle junskog poraza 1967. godine, znatno izmenio spoljnopolitičku platformu svoje vlade potiskujući u drugi plan ambicije za svearapsko ujedinjenje i okrećući se interesima

Egipta, a ne cele arapske nacije, kao osnovnom kriterijumu svih akcija svoje zemlje. U krug njegovih spoljnopolitičkih planova nisu nipošto ulazile nove federativne ili konfederativne zajednice ni prazne unionističke deklaracije. To se najbolje pokazalo i na neuspešnom svearapskom susretu na najvišem nivou u Rabatu krajem 1969. godine.

Pa ipak, stvarnost je ponovo nametnula korekture planova.

Kada su sudanske i libijske mlade vladajuće vojne garniture donele ponovo svoja „garantna pisma arapske nacionalne i političke ispravnosti" na potpis Gamalu Abdelu Naseru, čak i posle njegovih ranijih unionističkih neuspeha i posle junskog poraza u ratu protiv Izraela, to je imalo veliki značaj za reafirmaciju njegovog mesta i uloge u arapskom svetu. A kada se dodaju i praktične materijalno-finansijske i ratno-ekonomske konsideracije važne za Naserovu doktrinu o ratu iscrpljivanja protiv Izraela, postaće jasnije da je tadašnji predsednik UAR imao jake razloge da u novoj varijanti unionizma (sa Libijom i Sudanom) zažmuri pred svim federalističkim iskustvima koja je imao sa drugim arapskim partnerima.

Tako je od 25. do 27. decembra 1969. godine u glavnom gradu Libije sačinjena Tripolijska povelja, koja predviđa stvaranje federativne države UAR, Sudana i Libije. Nisu određeni ni precizni oblici ni rokovi konstituisanja te zajednice, ali je načelno rečeno da će se i na ekonomskom, kao i na vojnom, kadrovskom, naučno-tehničkom i spoljnopolitičkom planu odmah uspostaviti najtešnja saradnja, iz koje bi imali da izrastu i novi zajednički organi državne vlasti.

Naser, nešto ojačan tim libijsko-sudanskim zaleđem, otvorio je novu stranicu odnosa sa SAD i novu etapu političkog tretmana arapsko-izraelske krize kada je u leto 1970. godine prihvatio Rodžersov plan za sprovođenje Rezolucije Saveta bezbednosti broj 242 od 22. novembra 1967. godine o mirnom okončavanju bliskoistočnog rata. On je uspeo da preovlada i rezerve koje su prema tom planu izražavali Sudan i Libija. Ali upravo početak te faze ozbiljnog nastojanja da se ratno stanje okonča političkim, a ne vojnim sredstvima doneo je i neviđeno međuarapsko krvoproliće u Jordanu, pri čijem smirivanju je sam Naser izgubio i poslednje atome svoje već umanjene fizičke snage i već jako načetog zdravlja.

Posle Naserove smrti njegov naslednik na položaju šefa UAR, Anuar el Sadat, zajedno sa predsednicima Sudana i Libije, Numeirijem i Gadafijem, odlučuje 8. novembra 1970. godine da se produži i ubrza posao državnog ujedinjavanja triju zemalja. Malo kasnije, 27. novembra, toj odluci se pridružuje i novi sirijski lider, general Hafez el Asad, koji je izišao kao pobednik iz višemesečne potmule borbe u vrhovima sirijske vladajuće partije Baas.

Znatno umereniji u revolucionarnom verbalizmu nego što su bili njegovi konkurenti u državnom i partijskom rukovodstvu (Salah Ždid, dr Nuredin el Atasi, dr Jusef Zuajen i drugi), general Asad je celo vreme bio znatno naklonjeniji Kairu i Naserovom odmerenom hodu ka socijalističkim društvenim zahvatima. Osim toga, on je prvi pripadnik

plemensko-verske grupe Alauita, arabizirane etničke manjine u Siriji, koji se uspeo do najvišeg položaja u državi, pa mu i zato treba afirmacija na planu najpopularnije platforme: borbe za arapsko jedinstvo.

Međutim, dok Sirija pod novim rukovodstvom pokazuje treći put za trinaest godina želju, čak nestrpljenje, da se što pre svrsta u stroj neke nove arapske federacije u kojoj bi bio i Egipat, dotle se u Sudanu oseća sve jači otpor tome svrstavanju i sve veća zabrinutost Numeirijeve vojne vlade za implikacije tog unionizma. Tu su „desni" protivnici sudanskog ujedinjenja sa Egiptom: jaki pripadnici većinske sekte Ansara i njihov politički pokret „mahdista" i partija Umma. Oni oštro osuđuju egipatsko-sovjetsko savezništvo i svako drugo „otvaranje vrata bezbožničkom komunističkom uticaju". Već u opoziciji prema Numeirijevom režimu, oni su imali s njim i oružane okršaje, te vlada sada ne želi da im pruži nove argumente za okupljanje i ponovno nastupanje. Tu su, zatim, levi protivnici unije sa UAR, to jest prilično jaka KP Sudana i neke profesionalne i sindikalne organizacije pod njenim uticajem. Oni ne uživaju ni sada punu slobodu javnog delovanja na sudanskoj sceni, ali su ipak sačuvali mnoge polulegalne oblike rada i više ličnih sloboda nego što bi im — po njihovom uverenju — pružila federativna vlast koja zabranjuje svaki partijski i organizovan politički život izvan službene, provladine grupacije kao što je Arapska socijalistička unija u Egiptu. Posebno su sudanski levičari zabrinuti zbog libijskog oštrog kursa prema svim promarksističkim grupama i pojedincima.

Osim te dve grupe međusobno suprotnih otpora prema sudanskom učešću u novoj arapskoj federaciji, Numeirijevu vladu muči i neokončan građanski rat u južnim provincijama, gde u ogromnoj većini živi crnačko, hrišćansko ili animističko stanovništvo. Federacija nije pružala, i ne pruža, nikakve nove šanse ili uvećane snage kartumskoj vladi u njenom nastojanju da savlada otpor nemuslimanskog i nearapskog stanovništva južnih provincija (Ekvatorijalna, Bahr el Gazal i Gornji Nil). Naprotiv, federativne obaveze mogle bi da nametnu sudanskoj vladi veće terete u zajedničkom ratnom naporu protiv Izraela. Taj napor je i za sudansku vladu propagandno veoma zahvalan, ali praktično drugorazredan, čak periferan pravac njenog dejstva.

Umesto očekivane četvorne detaljnije odluke o federativnom udruživanju Kaira, Kartuma, Tripolija i Damaska, svetska javnost dobija 17. aprila ove godine novu trojnu unionističku Deklaraciju, o kojoj smo govorili na početku ovog teksta. Uz Egipat su sada federativno deklarisane Sirija i Libija, dok se Sudan zadovoljava pozdravnim porukama i obećanjem da će im se pridružiti čim sredi unutrašnje prilike.

Sasvim je razumljivo da i ova Deklaracija spremnosti na državno ujedinjavanje ima, pored unutrašnjih i međuarapskih, i šire međunarodne motive i implikacije.

Veoma tesna vojna povezanost UAR sa SSSR, ekonomska, a ne samo oružana upućenost Kaira na sovjetske izvore kredita i robnih isporuka, neugašena težnja nesvrstane egipatske vlade da otvori što veći broj pravaca svojih korisnih inostranih veza, ogromne finansijske mogućnosti

Libije kao petog proizvođača sirove nafte u današnjem svetu (milijarda i po dolara čistog prihoda 1970), već ugovorene libijske vojne nabavke iz zapadnih fabrika aviona, tenkova i druge opreme, strategijska važnost Sirije na istočnom frontu prema Izraelu, značaj sirijskih aerodroma za eventualne ofanzivne operacije združenih vazduhoplovnih snaga, pojačanje egipatske međunarodne političke pozicije koje nose sve ove komponente u složenoj formuli nove trojne federativne kombinacije — sve to zaslužuje dalje i detaljnije analize. One bi, po svoj prilici, potvrdile da je akt iz Bengazija bio podjednako, ako ne i više, motivisan međunarodnim potrebama, nego unutrašnjim nacionalno panarapskim osećanjima.

Svim ovim zapažanjima mogla bi se dodati i mnogo skromnija hronika zapadnoarapskih (magrepskih) izjava i odluka o udruživanju. Tada bi se videlo da se u Magrebu nije poslednjih desetak godina ni govorilo o federalizmu iako je takvih ideja bilo u prvim godinama alžirske revolucije (1954, 1955, 1956), a naročito posle osamostaljivanja Tunisa i Maroka (1956). Pošto je izvojevan alžirski suverenitet, osnovani su izvesni organi za saradnju između zemalja Magreba (Libije, Tunisa, Alžira i Maroka), a u poslednjih nekoliko godina ulazi u taj krug i Mauritanija. Lako je, međutim, zapaziti da su u Magrebu režimi, prosečno gledajući, bili stabilniji i dugotrajniji nego na arapskom istoku, ali su se teže odlučivali da ulaze u bilo kakve federalističke kombinacije i deklaracije, podržavajući u načelu pokret arapskog unionizma.

Upravo nestabilnost i kratkotrajnost većine arapskih režima na Bliskom istoku u poređenju sa veličinom i dugotrajnošću unionističkih poduhvata predstavljala je jednu od osnovnih istorijskih neusaglašenosti između velikih htenja i malih realnih izgleda za njihovo ostvarenje.

Tu osnovnu neusklađenost dopunjavale su i druge protivrečnosti ili nekomplementarnosti: ekonomske, ideološke, organizaciono-političke, državno-pravne, međunarodne, pa i osnovne klasne suprotnosti — sve dopunjeno rivalstvom uticajnih i ambicioznih pojedinaca i klanova.

Nesumnjivo vrlo srodni po poreklu i po jezičkom korenu — to jest po književnom arapskom jeziku kojim svi Arapi pišu, ali gotovo niko isključivo njime ne govori — oni predstavljaju, verovatno, još uvek jednu naciju. Ali u toj naciji već su se i po istorijskom okviru, i po govornim osobinama, i po ekonomskim uslovima egzistencije i po mnogo čemu drugom izdiferencirale razne skupine sa vidnim etničkim posebnostima. Njihovo objedinjavanje još uvek ima privlačnu moć veoma popularne ideje koja razigrava srca običnih ljudi željnih nacionalne veličine i masovne psihološke kompenzacije. Na popularnosti te ideje, ispunjene raznim društveno-političkim konceptima i interesima, pa zato i teško ostvarljive, zasnivaju se periodično razne unionističke kombinacije koje imaju ne samo demagoško, već i međunarodno političko, nekad čak i vojno — više ili manje uspešno — značenje.

Prilozi

Veselin Đuričković

DRUŠTVENO-POLITIČKO OBRAZOVANJE MLADIH

I pored toga što društveno-političko obrazovanje i vaspitanje ima izvanredan uticaj i značaj u razvijanju stavova, shvatanja i moralne svesti mladih, potrebno je naglasiti da su istraživanja u ovoj oblasti dosta skromna i još uvek nedovoljna.[1] Tek u poslednjih pet godina realizovano je nekoliko značajnijih empirijskih istraživanja. Većina tih radova ima karakter deskriptivnih studija, a istraživanja su izvršena u pojedinim stručnim i naučnim institucijama. Potrebno je pomenuti da u ovoj oblasti nemamo obimniju, odnosno kompleksniju analitičku studiju koja bi rezultatima istraživanja i zaključcima mogla da utiče na širem planu na unapređivanje društveno-političkog obrazovanja školske omladine.

PREGLED NEKIH NOVIJIH ISTRAŽIVANJA

Postojeća istraživanja najvećim delom se ograničavaju na ispitivanje znanja učenika o određenim događajima, društvenim pojavama i zbivanjima na bazi programa školskog obrazovanja (oba istraživanja u Beogradu se odnose na znanja o marksizmu, a dobrim delom i istraživanja koja su ostvarena u Skoplju i Zagrebu). Znatno su manje ispitivani društveni stavovi učenika (istraživanje u Zagrebu i Prosvetno-pedagoškog zavoda u Beogradu) i društvenost omladine uopšte (u Novom Sadu).

Da bi se stekao celovit utisak o rezultatima pomenutih istraživanja, prikazaće se najznačajniji rezultati, kao i konstatacije do kojih se došlo u ovim radovima.

1. *Marksističko obrazovanje školske omladine* koje je istraživao Jugoslovenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja u 1965. godini obuhvatilo je sledeće oblasti:

a) savremeni problemi marksizma i marksističkog obrazovanja školske omladine;

---

[1] Istraživanja pre 1965. godine nisu prikazana u ovoj analizi, a ni ona istraživanja koja se odnose na pojedina pitanja iz oblasti društvenog obrazovanja mladih. U prilogu ove analize daje se popis značajnijih istraživanja i publikacija koje su i korišćene u radu.

b) mogućnosti i putevi marksističkog obrazovanja učenika u osnovnim i srednjim školama (kroz sve nastavne predmete društvenih i prirodnih nauka);

c) uloga samoupravnih i društveno-političkih organizacija učenika u marksističkom obrazovanju i vaspitanju;

d) rezultati testiranja znanja učenika završnih razreda škola II stupnja o marksizmu.

Uzorak je obuhvatio 80 srednjih škola i centara od ukupno 1.690 ovih škola u SFRJ (4,90 od ukupnog broja škola, koje obuhvataju 7,2% od ukupnog broja učenika škola II stupnja u SFRJ), u raznim mestima u svim našim republikama. Ispitivanje je izvršeno anketiranjem nastavnika, direktora škola, učeničkih zajednica i testiranjem učenika završnih razreda u svim tipovima škola II stupnja. Testom znanja obuhvaćena je manja populacija (po jedno odeljenje završnih razreda u 14 škola i centara iz 5 naših republika, ukupno 380 učenika). Širi uzorak je bio prost-slučajan i dovoljno reprezentativan, dok je uzorak za testiranje učenika bio nameran i više indikativan.

2. *Sličnog karaktera je bilo i istraživanje* koje je izvršio Prosvetno-pedagoški zavod u Beogradu na inicijativu i uz pomoć Gradskog komiteta SK Beograda 1968. godine. U ovom ispitivanju bila je obuhvaćena znatno veća populacija učenika (ispitano je u 79 srednjih škola i školskih centara na području Beograda 2.334 učenika). Ispitivanje je vršeno sa dva instrumenta: testom za proveru znanja učenika iz društvenih nauka i anketom čiji je zadatak bio ispitivanje stavova učenika. Ostali faktori u školi i van nje koji imaju uticaja na formiranje društvene svesti omladine nisu bili obuhvaćeni ovim istraživanjem.

U oba prethodna istraživanja testovi znanja su obuhvatili karakteristične sadržaje iz svih predmeta društvenih nauka, kao i one koji su prema proceni sastavljača bili od posebnog značaja za takozvano društveno razvijanje i formiranje ličnosti učenika. Ankete su sadržavale pitanja o stavovima učenika prema: značajnim međunarodnim problemima, o odnosu omladine prema našoj društvenoj stvarnosti (vrednosti u našem društvu, nedostaci i deformacije, pitanja koja se odnose na omladinu i slično), kao i pitanja koja se odnose na učešće omladine u životu i radu škole, u samoupravljanju itd.

3. Ispitivanje u vezi sa *problemima socijalističkog vaspitanja učenika* koje je ostvarila grupa autora iz Zagreba 1965. godine obuhvatilo je populaciju od 951 učenika iz 47 škola sa užeg područja grada Zagreba, od kojih su 205 bili učenici završnog razreda osnovne škole, a ostalo su sačinjavali učenici završnih razreda raznih škola II stupnja. Ispitivanje je vršeno pomoću testova znanja i anketnog lista. Testom znanja su obuhvaćeni oni sadržaji iz nastavnog programa koji na „direktan ili indirektan način nešto govore o stupnju učenikova ideološkog odgoja i obrazovanja“.[2] Pitanja iz ankete odnosila su se na mišljenja i stavove

[2] *Problem socijalističkog odgoja učenika* (grupa autora), „Pedagoški rad“, Zagreb, 1966, br. 1—2.

učenika o različitim sociološkim, političkim i drugim problemima u našem društvu.

4. *Istraživanje o problemima marksističkog obrazovanja srednjoškolske omladine* u SR Makedoniji koje su ostvarili autori iz Skoplja 1970. godine obuhvatilo je populaciju od 609 učenika završnog razreda srednjih škola, i to 7 gimnazija (od ukupno 35) i 12 škola usmerenog obrazovanja (od ukupno 46 u SR Makedoniji). Uzorak je bio dovoljno reprezentativan po dva osnova (obuhvatio je 20% svih gimnazija i 6,29% učenika IV razreda u njima i 26,9% ostalih škola usmerenog obrazovanja sa 9,31% od svih učenika završnog razreda u tim školama) i validan u smislu izvođenja značajnih zaključaka za celu populaciju učenika. Izbor škola u uzorku je bio prost-slučajan, kao i odeljenja završnih razreda u pojedinim školama. Kao i u prethodnim istraživanjima, primenjeni su kao instrumenti: test znanja i anketa za učenike, a, pored toga, i anketa za nastavnike, kojom je obuhvaćeno njih 54. Zadaci u testu znanja predstavljaju reprezentativan izbor građe iz nastavnih programa i udžbenika, u prvom redu filozofije i osnova društveno-ekonomskog uređenja SFRJ, sa ciljem da što neposrednije doprinesu utvrđivanju *znanja učenika o marksizmu* i njihovog gledanja na pojave i zbivanja u svetu. Pitanja u anketi bila su usmerena na sagledavanje socijalne informisanosti učenika, kao i na saznavanje o nekim njihovim stavovima i ubeđenjima koja su od značaja za marksistički pogled na svet i imaju uticaja na idejno-obrazovnu aktivnost. Neka pitanja su se odnosila na interesovanje mladih za marksističko učenje, kao i na njihovo neposredno društveno angažovanje u školi i sredini u kojoj žive. Upitnik za nastavnike je sadržavao pitanja koja se odnose na zainteresovanost učenika za određene sadržaje koji doprinose njihovom idejnom formiranju, kao i na saznavanje problema i teškoća u realizaciji nastavnih sadržaja iz određenih predmeta društvenih nauka. Postavljena su i neka istovetna pitanja učenicima i nastavnicima radi komparacija dobijenih odgovora.

5. Razvijanje društvenosti omladine predstavlja, nesumnjivo, osnovu vaspitnog delovanja škole, pošto je društvena zajednica posebno zainteresovana za rezultate društveno-moralnog vaspitanja naše mlade generacije. U sadašnjoj fazi izgradnje samoupravnog socijalističkog društva „stalna socijalizacija čoveka i svesno nastojanje našeg društva da se njegove stvaralačke snage razviju do najvišeg stupnja fundamentalna su načela političkog samoupravnog društva, njegove humanizacije, materijalnog i kulturnog razvoja"[3]. Zato budući građani treba tokom školovanja „da se upoznaju sa suštinom društveno-ekonomskih odnosa, pravima i dužnostima građana u samoupravnom socijalističkom društvu i da se osposobe za neposredno odlučivanje o uslovima i rezultatima svoga rada, za napredno menjanje društvenih odnosa; da ovladaju demokrat-

[3] Rezolucija o razvoju vaspitanja i obrazovanja na samoupravnoj osnovi, Beograd, marta 1970.

skim metodama u ostvarivanju ličnih prava i sloboda i razviju smisao za solidarnost u radu i zajedničkom životu“[4].

Polazeći od prethodnih veoma značajnih stavova koji su utvrđeni u Rezoluciji, *istraživanje o razvijanju društvenosti srednjoškolske omladine koje je izvršeno u Novom Sadu 1970. godine* (čiji je autor dr Radomir Makarić) predstavlja veoma značajan doprinos kompleksnijem naučnom sagledavanju ovog veoma složenog problema. Obavljeno istraživanje, kao i prethodna, u osnovi ima pretežno empirijski karakter, ali je ono veoma karakteristično po tome što su deskriptivno-analitičkom metodom ispitivani rezultati vaspitne prakse. Predmet i zadatak istraživanja obuhvatio je one faktore vaspitanja i vidove aktivnosti koji mogu imati odlučujuće dejstvo na formiranje socijalnih stavova i socijalnog ponašanja srednjoškolske omladine. Polazeći od toga da je mladalaštvo doba pretvaranja ličnosti u aktivno društveno biće, u skladu sa postavljenim zadatkom celokupno istraživanje obuhvatilo je sledeće manifestacije društvenosti srednjoškolske omladine: međusobne odnose u razredu, školi i društvu; uzajamne odnose nastavnika, razrednih starešina i učenika; socijalnu adaptaciju i socijalnu prihvaćenost učenika; prijateljstvo i drugarstvo; ugledanje na uzore iz okoline; uticaj Saveza omladine i drugih organizacija mladih; odnos roditelja i adolescenata; stvaranje spontanih adolescentskih grupa, kao i učešće učenika u društvenom upravljanju školom.

Iako je ovo istraživanje imalo pretežno pedagoški karakter i zasnovano je na analizi vaspitnih uticaja, u njemu nisu zanemareni psihološki i sociološki aspekti proučavanih pojava. U istraživanju su korišćeni sledeći izvori: podaci dobijeni ispitivanjem učenika završnih razreda svih vrsta škola II stupnja koje je obavljeno 1968. godine na teritoriji SO Novi Sad, odnosno odabranih odeljenja učenika, njihovih razrednih starešina i direktora; statistički podaci koji se odnose na razvijanje društvenosti srednjoškolske omladine; teorijski i drugi radovi o problemima društveno-moralnog vaspitanja, kao i rezultati drugih empirijskih istraživanja koji su u vezi sa ovim istraživanjem.

Instrumenti ispitivanja su bili: opsežna anketa za učenike, koja je, pored opštih pitanja, obuhvatila različite aspekte međusobnih odnosa mladih u školi i van nje, u porodici i društvenoj sredini, odnosa prema školi itd.; zatim ankete za razredne starešine i direktore škola onih odeljenja u kojima je izvršeno ispitivanje, čija je osnovna svrha bila da se dobiju njihove procene uticaja Saveza omladine i specijalizovanih omladinskih organizacija, škole, zajednica učenika i drugih oblika samoupravnih aktivnosti na razvijanje društvenosti srednjoškolske omladine. Karakteristično je da je autor sam vršio anketiranje kako odeljenja učenika tako i razrednih starešina i nastavnika, pa je time bio isključen uticaj ovih faktora na rezultate istraživanja.

Ispitivanje je obavljeno metodom kombinovanog uzorka sa osnovnim obeležjima jednostavnog slučajnog, neproporcionalnog stratifikova-

[4] Isto.

nog i grupnog uzorka. Uzorak je obuhvatio 25 odeljenja različitih srednjih škola sa ukupno 640 učenika. Uzorak je bio dovoljno reprezentativan tako da se rezultati mogu generalisati za celu populaciju učenika na ovom području, a uslovno i za celu teritoriju Vojvodine.

Veoma je karakteristično da su sva prethodna istraživanja vršena po sličnoj metodologiji. Osnovni instrumenti koji su primenjeni u istraživanju bili su anketa i testovi. Svi instrumenti bili su prethodno proveravani, a vremenski i sadržajno bili su sinhronizovani tako da mere ono što je bilo postavljeno u zadacima istraživanja. Potrebno je, osim toga, istaći da su istraživači kao i autori radova bili dosledni u primeni metodologije i u interpretaciji dobijene građe i podataka.

Na osnovu tematike prikazanih istraživanja, i pored izvesnih rezervi koje treba imati u odnosu na kompleksnost zahvatanja problematike društveno-političkog obrazovanja školske omladine, potrebno je istaći da bi rezultati do kojih se došlo u istraživanjima trebalo da imaju znatno veći uticaj na školsku praksu, kao i na društvene faktore čiji je uticaj značajan u idejno-vaspitnom formiranju mlade generacije.

NAJVAŽNIJI REZULTATI PRIKAZANIH ISTRAŽIVANJA

Pošto nije neophodno izložiti sve rezultate prikazanih istraživanja, ograničićemo se na najvažnije, čiji se efekti posredno ili neposredno odražavaju ili bi trebalo da se odražavaju na nastavne programe, udžbenike, na formiranje nastavnika i oblikovanje vaspitno-obrazovnog procesa u celini, kao i na delovanje društvenih faktora koji se bave vaspitanjem i idejno-političkim izgrađivanjem omladine.

1. Sva navedena istraživanja u globalnim konstatacijama pokazuju da najveći broj mladih u našoj društvenoj zajednici ima *zdrave, idejno jasne poglede na osnovne vrednosti i slabosti naše samoupravne socijalističke zajednice.* Odgovori na raznovrsna pitanja u anketama kojima je ispitivana omladina u različitim sredinama pokazuju da je naša mlada generacija okrenuta sadašnjosti i budućnosti. Analize rezultata svih istraživanja potvrđuju pretpostavku da neka *bitna znanja, posebno iz društvenih, ali i iz prirodnih nauka, utiču na idejni nivo učenika.* U školama gde je nastava društvenih nauka zastupljenija i kvalitetnija, i znanja učenika su na višem nivou, pa su i njihove mogućnosti veće za uspešnije uklapanje u društveno-politički život i samoupravljanje. U najpovoljnijem položaju sa ovog stanovišta je omladina u gimnazijama i školama za nastavni kadar, koja i po obimu i po kvalitetu znanja stoji ispred ostalih. U pogledu poznavanja činjenica na drugom mestu je omladina u srednjim stručnim školama, dok mladi u školama za radnička zanimanja zaostaju u odnosu na prethodne jer im nastava često ne pruža dovoljno znanja koja su potrebna za njihovu orijentaciju u društvenim zbivanjima i uspešno uklapanje u društvene odnose i samoupravljanje. Ovakav odnos u znanjima pokazuju sva analizirana istraživanja, iako su vršena u različitim vremenskim periodima. Učenici su

pokazali bolja znanja iz prirodnih nauka nego iz društvenih i manje su razlike u poznavanju činjenica između pojedinih tipova škola.

2. Istraživanja bez izuzetka pokazuju da naša omladina u velikoj većini prihvata marksizam kao pogled na svet i rukovodstvo za društvenu aktivnost, te su i razlike u tom pogledu između pojedinih tipova škola znatno manje nego u poznavanju činjenica. To pokazuje da naša opšta društvena situacija (i pored protivrečnosti i teškoća u razvitku) vrši pozitivan uticaj na omladinu i doprinosi njenom idejnom formiranju.

3. Navedena istraživanja pokazuju da škola i dalje treba da bude značajan faktor u formiranju društvenog i idejnog profila omladine. Istovremeno je u istraživanjima uočeno da ona zaostaje u odnosu na delovanje ostalih faktora i mogućnosti koje omladini pruža savremeni društveni razvitak. Konstatuje se da naša škola sa manje ili više uspeha izvršava svoju obrazovnu misiju, ali istovremeno se ističe da na planu vaspitnog uticaja na omladinu ona zaostaje. Škola ne ide u korak sa razvitkom postojećih društvenih odnosa, pa je omladina nezadovoljna i kritična prema takvoj školi koja je neatraktivna i slabo opremljena materijalno i kadrovima koji nisu u mogućnosti da se u toku rada usavršavaju i drže korak sa vremenom.

Karakteristično je da su neki nalazi u većini istraživanja tako reći identični, što znači da nema osnove za sumnju u dijagnozu i nalaze. Ali se, i pored toga, mere nedovoljno efikasno i sporo preduzimaju. Radi ilustracije navodimo samo nekoliko karakterističnih primera:

a) U obrazovno-vaspitnom procesu u školi značajnu ulogu ima nastavnik, koji direktno deluje na učenike. On je za mnoge učenike uzor i svojim shvatanjem, uverenjem i odnosom izvanredno deluje na decu. Učenici kao još neizgrađene ličnosti lako prihvataju stavove i uverenja nastavnika. Nastavnik kao dobar stručnjak, ako nije po ubeđenju marksista, ako nema čvrste stavove ili je kolebljiv, neće zadovoljiti u vaspitanju omladine. Zato je potrebno pokloniti posebnu brigu izboru studenata koji su se opredelili za nastavnički poziv, kao i vaspitanju i obrazovanju budućih nastavnika u nastavničkim školama.

b) U svim istraživanjima se pokazuje da veliki broj učenika škola za radnička zanimanja ne poznaje dovoljno marksizam, pa ni najvažnije promene u našem društvu. I učenici ostalih stručnih škola pokazuju nedovoljna znanja iz ove oblasti. Dok nisu sumirani rezultati istraživanja, mislilo se da je situacija mnogo bolja. Osnovni uzroci ove slabosti leže u nastavnim programima, koji ne daju dovoljno znanja iz te oblasti, a na to utiče i nedovoljna sprema nastavnika u tim školama.

Opšti zaključak u svim istraživanjima je da budući upravljač i proizvođač treba da dobije više opšteg i društvenog obrazovanja da bi mogao uspešnije da se uklopi u proces moderne proizvodnje. Na osnovu nekih istraživanja (na primer, Jugoslovenskog zavoda) inicirana je mogućnost uvođenja posebnog predmeta kojim bi se omogućilo celovito upoznavanje i usvajanje marksizma.

c) Nezavisno od ovog problema, istraživanja pokazuju da čitavo područje društvenih nauka transponovanih u nastavne predmete pred-

stavlja sa stanovišta racionalizacije jedan od najaktuelnijih problema u strukturi obrazovanja na II stupnju. Problem preplitanja i ponavljanja sadržaja u raznovrsnim, često kombinovanim predmetima ovde je mnogo izrazitiji nego u prirodnim naukama i matematici. Tako i dalje ostaje problem njihovog racionalnijeg prestrukturiranja.

d) Istraživanja potvrđuju ispravnost shvatanja po kome celokupan vaspitno-obrazovni rad u našoj školi počiva na socijalističkom shvatanju idejnosti nastave, u kojoj je jedan od osnovnih zadataka razvijanje kod učenika naučnog materijalističkog pogleda na svet. Međutim, ako se dublje analizira ono što učenici znaju ili ne znaju iz oblasti društvene problematike i na osnovu rezultata istraživanja prosuđuje o nivou njihovog znanja, dolazi se do opšteg zaključka da je on nedovoljan. Učenici su pokazali nedovoljna znanja u odgovoru na neka osnovna pitanja: Šta je socijalistička revolucija? Naziv prvog programa Komunističke partije koji su sastavili Marks i Engels? Da li postoje razlike u sposobnostima između ljudi različitih rasa? Koji je bio bitan uslov da je KPJ 1941. godine mogla povesti naše narode na ustanak? Koja je bitna karakteristika socijalističke demokratije? U čemu se ogleda socijalistički karakter NOB? Gde je i kada osnovana KPJ? U čemu je Lenjinov doprinos marksizmu? Koji su izvori marksizma po Lenjinu? Itd.

Od 30 do 50% učenika nije odgovorilo na ova pitanja, a na neka čak i više, zavisno od vrste škole. Karakteristično je takođe da su u većini istraživanja učenici pokazali veoma slabo poznavanje najosnovnije marksističke literature, što ukazuje na to da, osim udžbenika, drugu literaturu slabo koriste.

e) Analize istraživanja pokazuju da udžbenici i priručna literatura predstavljaju poseban problem u marksističkom obrazovanju omladine. Čak i u najnovijim istraživanjima je posebno istaknut nedostatak udžbenika za većinu predmeta društvenih nauka, pošto postojeći ne odgovaraju savremenim zahtevima (apstraktni su i preteški, preobimni u pogledu zahteva i građe i preteški za nivo učenika na II stupnju). Nedostaju i razne hrestomatije i druge prigodne publikacije za širu obradu pojedinih pitanja, pa se u ovu svrhu obično koriste univerzitetski udžbenici.

Takođe je karakteristično da je većina školskih biblioteka siromašna literaturom klasika marksizma, kao i društveno-ekonomskom i političkom literaturom. Prema jednom ranijem istraživanju, u proseku je na svaku školu dolazilo po 50 knjiga, što je nedovoljno za nekoliko predmeta. Oko 45% anketiranih škola ne poseduje ni jedan primerak društveno-političke literature niti dela klasika marksizma.

f) U anketnim odgovorima nastavnika u okviru pojedinih istraživanja ukazuje se na nedostatke programa tako reći svih predmeta društvenih nauka. Tako se, između ostalog, ističe da je program iz književnosti za gimnazije obiman i stereotipan; izvori saznanja o literaturi su sve bogatiji, te programom treba osigurati uvođenje u literaturu klasifikacije, principe i kriterijume ocenjivanja književnih epoha i dela; program književnosti u školama usmerenog obrazovanja sve se više proširuje elementima muzike i slikarstva, što otežava njihovu realizaciju

i nastavnicima i učenicima; potreban je nov program u većini škola i slično.

Program istorije je takođe preobiman u gimnazijama, naročito prirodno-matematičkog smera, što uslovljava primenu isključivo predavačkih metoda u nastavi, jer se u toku cele godine „trči" kroz program. Zajedničke slabosti svih programa istorije u školama usmerenog obrazovanja su: veliki obim opšte istorije, insistiranje na memorisanju velikog broja činjenica (formalizam u učenju podataka i godina); nepovezanost opšte i nacionalne istorije, što otežava primenu komparativnog metoda predavanja; koncentrični krugovi u osnovnoj i srednjoj školi; nesrazmera između opšte i nacionalne istorije; obrađuje se prvenstveno ratna istorija, pa se ne vide epohe i narodi, zbivanja iz života i kulture i slično; program nije povezan ni vremenski sinhronizovan sa nastavom drugih predmeta. Koncept programa u celini vodi statičnosti i neinteresantnosti nastave istorije itd.

Po mišljenju većine anketiranih nastavnika, zajedničke slabosti nastavnih programa su: preobimnost građe, zastareli pristup načinu izrade i koncepciji programa i prevaziđen način organizacije nastave ovih predmeta. Ovakav karakter programa i način njegove realizacije (strogi razredno-časovni sistem i striktno određen fond časova za svaki predmet, kao i obaveza nastavnika da program pređe u svakom detalju) glavne su kočnice uvođenju modernih metoda i sredstava u procesu učenja društvenih nauka.

U nekim istraživanjima se ističe da suština problema nije u kvantitetu činjeničkih znanja učenika o marksizmu, jer je taj kvantitet dovoljan, bar kada su u pitanju učenici gimnazija, već u njihovoj povezanosti i njihovom razumevanju sa stanovišta celovitog marksističkog pogleda na svet i sa stanovišta uverenosti učenika i njihove angažovanosti u društveno-političkoj praksi. Istraživanja potvrđuju da i postojeći fond znanja učenika iz oblasti marksizma ostaje nedovoljno iskorišćen jer oni nisu u stanju da ta znanja primenjuju na nove pojave i nove oblasti saznanja i da ih povezuju sa svakodnevnom životnom i društvenom praksom socijalizma.

g) Rezultati anketa koje su vršene u okviru ovih istraživanja pokazuju da je marksističko obrazovanje i vaspitanje efikasnije i plodotvornije u školama i sredinama u kojima su društveno-političke organizacije našle svoju pravu ulogu i mesto u uslovima samoupravljanja. Na osnovu podataka kojima se raspolaže može se zaključiti da učeničke i druge društveno-političke organizacije u školi i van nje ne vrše veći i obuhvatniji uticaj na marksističko i društveno-političko obrazovanje i vaspitanje omladine. Marksistički kružoci i drugi oblici marksističkog obrazovanja omladine nisu razvijeni još u oko 44% škola, društveno-političke tribine, klubovi i slično u više od 30% škola. Procenat obuhvaćene omladine ovim oblicima obrazovanja (oko 25% u anketiranim školama) takođe je nezadovoljavajući. Iz analize aktuelnih društveno-političkih pitanja o kojima je raspravljala školska omladina vidi se da su najmanje tretirana praktična idejno-politička pitanja iz života škole ili sredine, što ukazuje

na izvestan formalistički pristup problemu povezivanja teorije i prakse u ovoj oblasti.

h) U poslednje dve do tri godine vršeno je intenzivnije istraživanje učešća učenika u samoupravljanju školom, kao i uopšte razvoja samoupravljanja u školama. Istraživanja pokazuju da je sadašnja reforma školstva orijentisana na punu afirmaciju aktivne uloge učenika, studenata i polaznika kao subjekata u nastavnom i vaspitnom procesu i njihovo ravnopravno učešće u upravljanju radom vaspitno-obrazovnih ustanova. Novi samoupravni odnosi između vaspitno-obrazovnih ustanova i društva u celini odražavaju se i na unutrašnje odnose u samim tim ustanovama, jer nam je cilj da mladi budu zadovoljni školom, a to ćemo postići jedino ako u njoj vaspitavamo slobodne i odgovorne ličnosti, koje će i van vaspitno-obrazovnog procesa delovati samoupravno i u duhu socijalističke ideologije.

4. Kao što je napomenuto, u nizu istraživanja ispitivani su i stavovi učenika o nekoliko značajnih pitanja. Dok rezultatima znanja koje je omladina pokazala u većini ovih istraživanja nismo u potpunosti zadovoljni, ova konstatacija se ne bi mogla izvesti kada su u pitanju stavovi učenika. Rezultati ispitivanja stavova u ovim istraživanjima pokazuju da mladi imaju nepodeljenu veru u samoupravljanje, ispoljavaju sposobnost realnog odnosa prema životu, mlada generacija je puna dinamizma, ima stvaralački, kritički odnos prema sebi i društvu, veruje u radnog čoveka i ima zdrav odnos prema proizvodnom radu, realnije sagledava odnos učenik—nastavnik, neguje drugarstvo i prijateljstvo i slično.

Karakteristično je da omladina ispoljava stavove da nije opterećena nacionalnim predrasudama, već je za nacionalnu ravnopravnost. Omladina je sklona raznim oblicima saradnje i udruživanja koji doprinose razvijanju društvenosti. Istraživanja pokazuju da je socijalni status učenika izrazito povoljan i da se proces socijalnog sazrevanja vrši u njihovim međusobnim odnosima.

Kao najznačajnije pozitivne osobine omladina ističe iskrenost i drugarstvo; mladi oba pola najviše cene baš one karakterne osobine koje izražavaju osnovne moralne principe našeg društva. Takođe je karakteristično zapažanje na osnovu istraživanja da mladi nisu zadovoljni uticajem Saveza omladine na njegove članove, kao ni uticajem nekih drugih društvenih subjekata. Stavovi mladih u celini otkrivaju njihov pozitivan odnos prema životu i našoj društvenoj stvarnosti.

ZNAČAJ NOVIJIH ISTRAŽIVANJA ZA UNAPREĐIVANJE RADA OBRAZOVNIH USTANOVA

Istraživanja pokazuju da Rezolucija Savezne skupštine o razvoju vaspitanja i obrazovanja otvara nove perspektive u razvoju školstva i obrazovanja. Rezolucija svojim stavovima otvara perspektivu školi u njenim naporima za postizanje veće efikasnosti u idejnom vaspitavanju

mladih. Realno je pretpostaviti da su u toku rada na Rezoluciji uvažavani i rezultati ovde prikazanih, kao i drugih istraživanja iz oblasti društvenog obrazovanja mladih.

Takođe se može konstatovati da su ova istraživanja imala izvestan uticaj na sadržinu sredstava i organizaciju društveno-političkog obrazovanja školske omladine. Istraživanja su, zatim, imala izvesnog uticaja na menjanje položaja učenika i studenata u školi i na njihovo angažovanje u organima upravljanja i izgrađivanju samoupravnih odnosa u školi.

Rezultate ovih istraživanja su u znatnoj meri koristile društveno-političke organizacije na raznim nivoima u stvaranju i realizaciji svojih programa i akcija idejno-političkog rada i delovanja na omladinu.

Nema sumnje u to da su rezultati ovde prikazanih, a i drugih istraživanja uticali i na postavljanje koncepcijskih osnova i okvira za jednu savremeniju teoriju vaspitanja mladih u uslovima razvoja i izgradnje samoupravnog društva u našoj zajednici, iako u tom pogledu nisu učinjeni značajniji zahvati u razrađivanju teorijskih osnova i praktičnih uputstava u jednoj metodici ili priručniku za nastavnike u kojem bi našli odgovore na brojna pitanja koja proizlaze iz zadataka savremenog društveno-političkog obrazovanja omladine. U vezi s tim se u pojedinim istraživanjima ukazuje i na potrebu izrade odgovarajućih programa društveno-političkog, odnosno u širem smislu vaspitnog rada sa omladinom u školi i izvan nje.

Skoro u svim istraživanjima se konstatuje da društveni faktori zajedno sa obrazovnim ustanovama treba organizovanije i radikalnije da učestvuju u razvijanju takvih crta u ličnosti, u društvenom profilu mladih koje će biti pouzdana osnova za njihov adekvatniji i stvaralački odnos prema ideologiji na kojoj se zasniva naše samoupravno društvo. Najzad, društveni, naučni, stručni faktori treba zajedno sa školom neprekidno da nalaze odgovarajuće puteve i oblike apliciranja rezultata istraživanja društveno-političkog obrazovanja mladih, radi poboljšavanja kvaliteta u ovoj složenoj vaspitnoj delatnosti.

POTREBA DALJIH ISTRAŽIVANJA I PROUČAVANJA DRUŠTVENO-POLITIČKOG OBRAZOVANJA OMLADINE

U proteklih pet godina ostvarena su značajna istraživanja i proučavanja pojedinih komponenata društveno-političkog obrazovanja školske omladine. Ipak, još uvek ostaju otvorena neka važna pitanja na koja bi u narednom periodu trebalo naći adekvatne odgovore.

1. Neophodno bi bilo kompleksnije istraživati sadržinu i funkciju društveno-političkog obrazovanja omladine i uporedo s tim znatno više pažnje treba posvetiti proučavanju mladog čoveka danas, posebno izučavanja strukture njegove ličnosti, interesovanja, motiva ponašanja, shvatanja o odnosu pojedinac—društvo u uslovima izgrađivanja i unapređivanja samoupravnih društvenih i međuljudskih odnosa.

2. Istraživanja u oblasti društveno-političkog obrazovanja, razvijanja i vaspitanja mladih treba po svom karakteru da budu interdisciplinarna. Dosadašnja istraživanja retko su ostvarivana na toj osnovi, te su probleme u ovoj oblasti posebno istraživali pedagozi, posebno psiholozi, sociolozi i filozofi, što u mnogo slučajeva nije moralo biti.

3. Više pažnje treba posvetiti korišćenju rezultata istraživanja društveno-političkog obrazovanja u cilju poboljšanja nastavnih programa i udžbenika, kao i radi unapređivanja organizacije nastave, naročito u društvenim naukama i celokupne obrazovno-vaspitne prakse u školama. U tom cilju zaključci većine istraživanja iniciraju preduzimanje niza mera kao što su:

a) Potrebno je da se u celini svi odgovarajući društveni, naučni i stručno-školski faktori sa više pažnje odnose prema društveno-političkom obrazovanju omladine i da se na ovom planu pruži znatno veća podrška i pomoć školi.

b) Da se što pre pristupi preispitivanju karaktera, funkcije i strukture sadržaja, sredstava i oblika rada koji su u obrazovnim ustanovama značajni za društveno-političko obrazovanje omladine.

c) Iako analiza nastavnih planova i programa pokazuje da se u njima ostavlja širok prostor za društveno-političko obrazovanje učenika, ipak najveću smetnju njihovoj realizaciji predstavlja opterećenost nastavnih programa činjeničkim materijalom, što sprečava njihovu aktuelizaciju, jer činjenice brzo zastarevaju, a, s druge strane, nepovoljno utiče na emotivan odnos učenika prema vaspitnom delovanju škole.

d) U programima i udžbenicima, naročito društvenih nauka, nije dosledno ostvarena unutrašnja povezanost sadržaja niti njihova distribucija u okviru pojedinih nastavnih predmeta, što ukazuje na potrebu preduzimanja širih aktivnosti radi utvrđivanja metodoloških osnova i kriterijuma kojima bi se obezbedilo životnije i efikasnije društveno-političko obrazovanje i vaspitavanje omladine. Slične konstatacije se mogu izvesti i kada je u pitanju izdavanje udžbenika, priručnika i popularne literature iz ove oblasti.

e) Zbog toga u nastavi društvenih nauka preovladava strogi razredno-časovni sistem nastave, koji se zasniva na predavačkim, verbalnim metodama i zahtevima da učenici memoriraju ogromnu građu iz nastavnikovog predavanja i udžbenika i da za prelaznu ocenu znaju da tačno reprodukuju slušano i naučeno, te je nužno menjati sistem nastave i ocenjivanja da bi se omogućila primena modernijih naučnih metoda i tehničkih sredstava, aktivnija uloga učenika u procesu nastave i demokratski radno-pedagoški odnosi u školi, jer postojeći odnosi ne omogućavaju da škola bude dovoljno efikasan faktor u društveno-političkom obrazovanju i vaspitanju omladine.

f) Istraživanja pokazuju da je veoma značajna uloga nastavnika u društveno-političkom obrazovanju i vaspitanju školske omladine, da ona proizlazi iz njihove funkcije osnovnih organizatora i rukovodilaca nastavno-vaspitnog rada u školi i da oni ovu svoju ulogu ostvaruju u veoma

protivrečnim materijalnim i društvenim uslovima, sa različitom osposobljenošću za nastavnički poziv i različitim ličnim odnosom prema omladini i pozivu vaspitača, što se neposredno odražava na kvalitet rada svakog nastavnika, na njegovo ponašanje i stvarnu ulogu u formiranju mladih i razvoju samoupravnih odnosa u školi. Zbog toga su u reformi sistema vaspitanja i obrazovanja potrebne sasvim konkretne mere odgovarajućih samoupravnih i upravnih organa u republikama da se paralelno rešavaju problemi položaja, obrazovanja i usavršavanja nastavnika, njihovo brže osamostaljivanje i jačanje uloge stručnih društava nastavnika i asocijacija učenika u samoupravnom odlučivanju, da bi se nastavnik što potpunije afirmisao kao autonomna, odgovorna i društveno integrisana ličnost, koja bi u nastavno-vaspitnom radu nastupala autoritetom nosioca znanja, ljudskog, kulturnog i moralnog ponašanja.

Navedene konstatacije zasnivaju se na analiziranju prikazanih istraživanja. Ona su, nesumnjivo, značajna, ali je neophodno da se buduća istraživanja usmere više na proučavanje uticaja koje društveno-političko obrazovanje ima na izgrađivanje i razvijanje društvenog profila mladih. S tim u vezi celishodno bi bilo da se na osnovu samoupravnog dogovora odgovarajućih naučnih i stručnih institucija utvrdi tema jednog istraživanja koje bi trebalo da pruži niz odgovora značajnih za kompleksnije rešavanje problema društveno-političkog obrazovanja mladih, obuhvatajući i značajne društvene faktore izvan škole, u cilju što efikasnijeg uklapanja mladih u samoupravne društvene procese i odnose.

Đuro Knežević

PRIMENA PRINCIPA ROTACIJE U SAVEZU KOMUNISTA VOJVODINE

U samoupravnom društvu sva pitanja kadrovske politike izazivaju živo interesovanje javnosti. Princip rotacije je, nesumnjivo, važan aspekt te politike. U proteklom, relativno kratkom, periodu primene ovog principa različito su se u političkoj teoriji i praksi interpretirali njegovo značenje i cilj.[1]

Delovanje Saveza komunista u uslovima preovlađivanja samoupravnih odnosa, sa postojanjem velikog broja relativno samostalnih centara političkog odlučivanja, podrazumevalo je neophodnost transformacije Saveza komunista. Njegova unutrašnja demokratizacija postala je postulat vremena i preduslov ostvarivanja njegove uloge u savremenim uslovima.

Sistem rotacije zamišljen je i kao način otklanjanja profesionalno-političkog hermetizma koji je karakterisao kadrovsku politiku. Težnja je bila u stvaranju uslova „da dolaze do izražaja oni ljudi koji pružaju najviše garantije da će poverene im funkcije najbolje izvršavati..., ne prestajući time da budu ono što jesu — pripadnici određene društvene profesije“[2].

Rotaciju smo shvatili kao pravilo koje se sastoji „u obaveznom smenjivanju posle završetka jednog izbornog perioda ili posle određenog perioda vremena vršilaca određene funkcije odnosno u zabrani da istu funkciju jedno isto lice vrši dva ili više puta uzastopno“[3]. Bliska nam je i Pečujlićeva definicija da „rotacija znači izmenu, ali je bitno da se izmena ne vrši u jednom relativno uskom i kristalisanom krugu, već da se uporedo sa izmenom ljudi na određenom položaju vrši stalno i ši-

[1] Izražavana je sumnja u sam princip, a naročito u mogućnosti njegove afirmacije. Profesor Fiamengo smatra da je princip rotacije „izrazito metafizički birokratski princip. On pretpostavlja obrtanja u jednom zatvorenom krugu“ („Komunist“ od 19. I 1967); odnosno da se rotacijom stvara „kružna linija u kojoj se menjaju položaji, ali ostaje politička funkcija“ (*Izborni sistem u uslovima samoupravljanja*, str. 36—37).

[2] *Osmi kongres SKJ*, str. 170.

[3] *Mala politička enciklopedija*, str. 1061.

renje „kruga" "[4]. Interesantne su formulacije koje ovaj autor daje za takozvanu „otvorenu" i „zatvorenu" rotaciju.[5]

Političke stavove o rotaciji, uslovima i teškoćama njene primene, sadrže brojni dokumenti foruma Saveza komunista. Mišljenja o njoj su iznosili i najpoznatiji politički funkcioneri i znatan broj naučnih radnika.

U tom teorijskom dosegu i okvirima političke prakse predmet ovog empirijskog istraživanja je bio da utvrdi primenu principa rotacije u izboru profesionalnih političkih funkcionera Saveza komunista Vojvodine koja je političko-geografska i organizaciona celina te pruža mogućnost uočavanja nekih karakteristika ove pojave. Vremensku dimenziju istraživanja čini period između Osmog i Devetog kongresa SKJ, a to znači da se analiziraju tri izborna mandata (1964, 1966, 1968) u opštinskim organizacijama Saveza komunista i dva mandata (odnosno izbora) Pokrajinskog komiteta — 1965. i 1968. godine.

Jedinice istraživanja obuhvataju izborne profesionalne funkcionere Saveza komunista Vojvodine. S obzirom na statutarne odredbe i organizaciona rešenja, obuhvaćeni su: sekretari opštinskih komiteta; zamenici sekretara, odnosno organizacioni sekretari; predsednici kontrolnih i revizionih komisija u opštinskim organizacijama Saveza komunista; funkcioneri u sreskim komitetima; predsednik i sekretar Pokrajinskog komiteta, članovi Izvršnog komiteta (odnosno Sekretarijata) PK SK; predsednici komisija Pokrajinske konferencije; predsednik i sekretar Pokrajinske kontrolne komisije Saveza komunista Vojvodine. Istraživanjem su obuhvaćeni isključivo profesionalni izborni funkcioneri u potpunom obuhvatu.

Istraživanjem se želelo utvrditi stepen doslednosti u primeni statutarnih odredbi kojima se ograničava izbor funkcionera na određeni broj mandata; markiranje faktora koji su pozitivno delovali na sprovođenje rotacije, kao i teškoća i otpora u njenoj realizaciji i određivanje relevantnih karakteristika dinamike i tendencija pojave po mandatima i u celini.

DEMOKRATIZACIJA KADROVSKE POLITIKE U SAVEZU KOMUNISTA

Proces demokratizacije odnosa i kadrovske politike u Savezu komunista Vojvodine posmatrali smo sa stanovišta afirmacije sledećih komponenti: proširenje kadrovske baze i izbornih tela; povećanje uticaja osnovnih i opštinskih organizacija na koncipiranje i realizaciju kadrovske politike i utvrđivanje stepena usaglašenosti izborne prakse sa proklamovanim principima u kadrovskoj politici.

a) Proširenje kadrovske baze shvaćeno je kao jedan od preduslova realizacije kadrovske politike.[6] Insistiranje na realizaciji proklamovanih

[4] Dr Miroslav Pečujlić, *Studija iz političke sociologije* I, str. 143.
[5] Isto, str. 151—152.

principa polazilo je i od dotadašnje prakse da se u organizacijama pre izbora ističe veći broj kandidata. Reorganizacijom Saveza komunista i stvaranjem novih oblika aktivnosti stvarani su preduslovi da se angažuje veći broj ljudi. To je vidljivo u opštinskim organizacijama: umesto klasičnih dvogodišnjih izbornih konferencija nastale su stalne konferencije Saveza komunista u opštinama sa delegatima iz organizacija i velikim brojem članova u njenim organima.

b) Sistem komuniciranja između organizacija i rukovodstava Saveza komunista postao je razuđeniji. Konsultovanje se vrši u fazi utvrđivanja kriterijuma i stvaranja liste kandidata. Demokratizacijom odnosa postiže se veća samostalnost i odgovornost opštinske organizacije za sva kadrovska rešenja. Međutim, još se javlja selekcija i uticaj putem takozvane „susretne liste", što umanjuje stvarni uticaj članstva na određeni ishod u kadrovskom odabiranju. Razdvajanje sposobnosti od strukture, unošenje dopunskih (u stvari, ograničavajućih) kriterijuma i slično predstavlja opasnost od subjektivizma, favorizovanja pojedinaca i grupa i od drugih vrsta otpora procesu demokratskog konstituisanja foruma Saveza komunista.

c) Sa tendencijom demokratizacije utvrđivanja principa kadrovske politike javljala se težnja da se stvori i adekvatna izborna praksa. Utvrđivanje kandidatske liste sa većim brojem kandidata nego što se bira postepeno se primenjuje, ali različito u raznim sredinama. Nedovoljno pažnje je posvećivano preciziranju drugih elemenata kao što su: redosled imena na listi, postupak kada više kandidata ima isti broj glasova. U poslednje vreme više pažnje se poklanja izbornom postupku u Savezu komunista. U pravilnicima ili poslovnicima (koje su izradile sve opštinske konferencije Saveza komunista) regulišu se osnovna pravila izbornog postupka što može umanjiti pojave improvizacije, formalizma i subjektivizma u izbornoj praksi.

PRIMENA PRINCIPA ROTACIJE

Osmi kongres SKJ je naglasio potrebu javnosti rada, suprotstavljanja pojavama profesionalno-političkog hermetizma[7] i onim funkcionerima „koji se prema funkciji odnose kao prema svom ličnom posedu, nečem što njima prirodno pripada"[8].

a) *Proces deprofesionalizacije izbornih funkcija*

U promenjenim društvenim uslovima i novim zadacima SKJ gledanja na politički profesionalizam[9] su se usklađivala prema zahtevima

[6] Polazno stanovište je bilo da kadrovska politika mora da „prestaje da bude stvar uskog kruga ljudi ili rukovodstava i postaje svakodnevna samoupravna praksa građana, proizvođača, političkih i društvenih organizacija" (*Kadrovi i kadrovska politika*, Plenum PK SK Vojvodine, 15. II 1965. — „Bilten" PK SK, br. 1/65, str. 4).

određene faze razvoja. Proces deprofesionalizacije se nije mogao, niti sada može, odvojiti od opštih društvenih uslova. Proširenje broja učesnika u političkom odlučivanju je jedan od uslova da se smanji broj onih koji od toga žive, kojima je to poziv. Takav stav je zauzeo i Pokrajinski komitet na sednici 15. februara 1965. godine. U to vreme bilo je različitih mišljenja o mogućnosti deprofesionalizacije. Po nekim je uspeh u društveno-političkom radu zavisan gotovo isključivo od broja profesionalnih funkcionera. Drugi su se zalagali za radikalno smanjenje funkcija koje se profesionalno obavljaju, zanemarujući konkretne uslove.

Sprovođenjem reorganizacije Saveza komunista i u domenu ovog pitanja nastala je drugačija politička klima. U usvojenim statutarnim dokumentima ovlašćuje se konferencija Saveza komunista u opštini da donosi odluku o profesionalnom obavljanju funkcija.

Kretanje ukupnog broja profesionalnih izbornih funkcionera u Savezu komunista Vojvodine po mandatima izgleda ovako:

	Broj profesionalnih izbornih funkcionera u Savezu komunista		
	1964.	1966.	1968.
u opštinama	74	86	64
u srezovima	21	—	—
u Pokrajini	14	14	9
Ukupno:	109	100	73

Na osnovu ovih brojki može se utvrditi da je došlo do smanjenja ukupnog broja funkcionera, i to iz nekoliko razloga: 1965. godine ukinuti su srezovi i pet opština; smanjenje broja izbornih funkcionera negde se kompenzira preuzimanjem poslova od strane imenovanih funkcionera i stručnih službi.[10] Nešto povećani broj je bio u mandatu 1966. godine usled primene novih organizacionih oblika i biranja sekretara opštinskih komiteta po određenim sektorima delatnosti.

Ukoliko se uzmu u razmatranje rukovodeće izborne funkcije u opšinskim konferencijama Saveza komunista pokazuje se sledeće:

[7] Svojevremeno je V. Bakarić ukazao da je „iznošenjem društvene odgovornosti izostala čitava jedna generacija ljudi“ („Vjesnik u srijedu“, 2. XII 1964).

[8] *Osmi kongres SKJ,* str. 149.

[9] Pod pojmom profesionalizma u političkom radu podrazumevamo „... aktivnost ljudi koji je obavljaju, po pravilu uz određenu naknadu“ *(Mala politička enciklopedija,* str. 957). Valja reći da u političkoj praksi ne postoji samo čisti vid profesionalizma, odnosno amaterizma. Stvoreni su i razni oblici (i funkcije) poluprofesionalnog i kvaziamaterskog karaktera, ali je njihovu kategorizaciju dosta teško odrediti.

Sekretari OK SK i zamenici	*1964.* *prof.*	*neprof.*	*1966.* *prof.*	*neprof.*	*1968.* *prof.*	*neprof.*
sekretari OK	47	3	44	1	40	5
zamenici sekretara	20	9	35	28	19	12
Ukupno:	67	12	79	29	59	17
%	82,39	17,61	63,30	36,70	71,19	28,81

Oscilirao je i broj sekretara opštinskih komiteta koji su funkciju obavljali amaterski. U mandatu 1964. godine to je bilo u manjim opštinama (Bački Petrovac, Mačvanska Mitrovica i Opovo), 1966. — samo Opovo, a u 1968. godini od 45 sekretara (računajući i Univerzitetski komitet) neprofesionalno su dužnost obavljali sekretari u Opovu, Irigu, Bačkom Petrovcu, Titelu i u Univerzitetskom komitetu Novi Sad.

b) *Vertikalna i horizontalna pokretljivost kadrova*

Celokupni profesionalni kadar Saveza komunista Vojvodine, prema tome odakle je došao na izbornu funkciju u ovom periodu, ilustrujemo sledećim pregledom:

Dolazak na funkciju	*1964.* *opšt.*	*srez*	*Pokr.*	*1966.* *opšt.*	*Pokr.*	*1968.* *opšt.*	*Pokr.*
produženje dotadašnjeg mandata	41	8	2	72	2	38	8
sa druge profesionalno--pol. funkcije	23	9	11	5	11	12	1
iz radne organizacije	6	2	—	5	—	14	—
sa školovanja	4	2	1	4	1	—	—
Ukupno:	74	21	14	86	14	64	9

Moglo bi se reći da preovlađuje „pokrivanje" kadrovskih potreba iz postojeće profesionalne strukture. Nije tako mali broj onih funkcionera koji su ostali na funkcijama produženjem mandata jer su u vreme donošenja Statuta SKJ tu već bili, a tumačenje odredbi Statuta neki su

[19] To se vidi iz pregleda funkcionera Pokrajinskog komiteta:

	1965.	1968.
profesionalni izborni funkcioneri na radu u PK	14	9
izborni funkcioneri koji nisu na radu u PK	3	6
imenovani funkcioneri	8	8
Ukupno:	25	23

shvatili kao buduću primenu koja se na njih tog trenutka striktno ne odnosi.[11]

U sklopu opšte cirkulacije kadrova ukazujemo i na podatke o funkcionerima po isteku mandata:

Otišli posle isteka mandata	*1964/65.*			*1966.*	*1968.*	
	opšt.	*srez*	*Pokr.*	*opština*	*opšt.*	*Pokr.*
na druge profesionalne političke funkcije	11	19	3	4	30	6
u radne organizacije	3	1	—	6	20	1
na školovanje	1	1	—	1	6	—
penzionisani	1	—	—	—	—	1
neraspoređeni[12]	—				5	4

Odlazak na druge profesionalne političke funkcije potvrđuje već konstatovano „premeštanje" u okviru profesionalne strukture. Tek u poslednjem mandatu je osetniji odlazak u radne organizacije. Uočljiva je pojava prekidanja mandata u Savezu komunista radi odlaska na funkcije u organima vlasti.[13]

U samoj profesionalnoj strukturi postoji cirkulacija kadrova sa izrazito vertikalnom tendencijom kretanja iz nižih u više organe. Posmatrali smo isključivo kadrove Saveza komunista (računajući tu i one koji su postali profesionalni poslanici, ili obrnuto) i utvrdili:

Vertikalno pomeranje profesionalnih funkcionera Saveza komunista Vojvodine

	Iz nižih u više	1964/65.	1966/67.	1968.
I	iz opštine u srez	2	—	—
	iz opštine u Pokrajinu	2	6	1
	iz opštine u Republiku i Federaciju	2	4	1
II	iz sreza u Pokrajinu	6	—	—
	iz sreza u Republiku i Federaciju	2	—	—
III	iz Pokrajine u Republiku i Federaciju	—	1	—
	Ukupno:	14	11	2
	Iz viših u niže			
I	iz Federacije i Republike u opšt.	1	2	—
	iz Pokrajine u opštine	—	—	—
	iz srezova u opštine	20	—	—
II	iz Federacije i Republike u Pokrajinu	1	1	—
	Ukupno:	22	3	—

[11] Međutim, od 45 sekretara opštinskih komiteta (1968) samo su trojica birani i po treći put, što pokazuje da se više pažnje poklanja statutarnim odredbama. U Pokrajinski komitet, prilikom izbora u 1968. godini, samo jedan funkcioner je biran po treći put i to na osnovu posebne odluke kako se i Statutom predviđa.

[12] Ovde je u razvrstavanju primenjena uobičajena oznaka „neraspoređeni" što treba uslovno shvatiti. U svakom mandatu izvestan broj funkcionera po isteku provede neko vreme u traženju posla. Samo za poslednji mandat istaknut je broj onih koji su trenutno u fazi kada traže (ili čekaju) posao.

[13] Prilikom izbora za predstavničke organe 1967. godine, dakle u toku trajanja mandata, šest sekretara je izabrano za predsednika skupština opština, a četvorica su prešli na rad u organe Pokrajine.

Pomeranje u šire društveno-političke zajednice izražava se brojkom od 27 funkcionera, dok je vraćanje gotovo beznačajno, ukoliko se izuzme 20 funkcionera koji su preuzeli razne funkcije u opštinama kada su srezovi 1965. godine ukinuti. (Tada je ličnostima iz reda tih kadrova zamenjeno devet dotadašnjih sekretara opštinskih komiteta.)

Kadrovska rešenja su bila podložna dosta rasprostranjenom, u osnovi hijerarhijskom, shvatanju da svaka funkcija u široj zajednici, odnosno višem organu, znači i meritorni dokaz sposobnosti, ugleda i „napredovanja". Vrednosni sistem (iskazan u vidu ličnog dohotka i slično) podsticao je takva tumačenja i tendencije. Zato je svako „vraćanje" nailazilo na otpor, izazivalo profesionalne i psihološke probleme. U poslednjih nekoliko godina primenjuje se regulativ u vidu ugovora između izabranog funkcionera i njegove dotadašnje radne organizacije o povratku na radno mesto po isteku mandata. Međutim, ova praksa nije sveobuhvatna, ne odnosi se na dugogodišnje profesionalne funkcionere. Usled toga kod njih se javlja nemir, izvesna nesigurnost, pa i otpor promenama koje kadrovska politika donosi, naročito u odnosu na njihov status.

c) Karakteristike obrazovno-kvalifikacione i starosne strukture profesionalnih funkcionera

U pripremama za izbore u Savezu komunista isticana je potreba biranja mlađih i stručnih ljudi koji su se afirmisali u svojoj radnoj i životnoj sredini. Iz opšteg pregleda obrazovne strukture izabranih funkcionera po mandatima (obuhvaćeni su svi sekretari i zamenici kako profesionalni tako i amateri)[14] vidi se tendencija poboljšavanja stručno-obrazovne strukture, naročito licima sa višom i visokom spremom. Danas među funkcionerima Saveza komunista Vojvodine ima magistara nauka, iskusnih stručnjaka za ekonomske, pravne, političke i druge nauke. Za racionalni i pravovremeni politički rad, za reafirmaciju toga rada, ova činjenica je nesumnjivo značajna.

Osnovnu karakteristiku starosne strukture čini odsustvo mladih i starijih. Dominantna je srednja generacija od 26 do 40 godina starosti i njen procenat po mandatima iznosi: 1964 — 73,55%; 1966 — 77,34%; 1968 — 73,33%. To je odnos koji globalno odgovara starosnoj strukturi članova opštinskih konferencija Saveza komunista, ali ne odgovara članstvu Saveza komunista koje je prijemom u 1968. godini znatno podmladilo svoj sastav.

---

[14] Stručna sprema — Broj funkcionera po mandatima

Stručna sprema	1964.	1966.	1968.
visoka	28	40	36
viša	50	58	42
srednja	20	18	7
niža	23	13	5

d) Neka pitanja društvenog statusa i materijalnog položaja profesionalnih funkcionera

Strategijska kadrovska koncepcija u Savezu komunista otvarala je dva reda nužnosti kao uslov za sopstvenu realizaciju. Po prvom to bi bio kompleks mera koje olakšavaju (u političkom i humanom smislu) stvaranje uslova da se deprofesionalizacija i rotacija prihvate od dosadašnjih i postojećih kadrova; a po drugom — reformisanom Savezu komunista je neophodno da stvara odnose kojima će stimulisati mlađe i sposobne ljude iz radnih organizacija da se na određeno vreme prihvataju profesionalnog obavljanja političkih funkcija. U odnosu na prvi deo zadatka javljale su se teškoće oko regulisanja statusa, zapošljavanja ili penzionisanja bivših funkcionera.[15]

Za rešavanje budućeg statusa, kao i radi osposobljavanja kadrova, dosta pažnje je poklonjeno školovanju. O tome su u Savezu komunista zauzimani stavovi, a zatim se pristupalo njihovoj realizaciji.[16] Materijalne olakšice za školovanje bile su znatne. Izvesnom broju funkcionera školovanje je olakšavalo „vraćanje" u struku i radnu organizaciju. Drugima, koji su ostali u profesionalnoj strukturi, pomoglo je u adaptiranju novim uslovima i zahtevima u političkom radu.

Nagrađivanje profesionalnih funkcionera prošlo je kroz razne faze: od određivanja iznosa nagrade od strane Centralnog ili Pokrajinskog komiteta po jedinstvenoj skali do današnjih ovlašćenja koja i u tom domenu samostalno vrše opštinske konferencije Saveza komunista. Prema poslednjoj Odluci o utvrđivanju ličnih dohodaka i troškova u Pokrajinskom komitetu učinjen je pokušaj da se lični dohodak vezuje za prosečna primanja zaposlenih u Pokrajini.[17] U odnosu na ranije sisteme ovo je bolje, ali nije definitivno što bi se moglo u tom pogledu učiniti. Sama činjenica da se prosek množi sa relativno visokim koeficijentima ne utiče bitno na zavisnost funkcionerovog dohotka od stanja u privredi. Podaci o ličnim dohocima sekretara opštinskih komiteta pokazuju da su oni u svojim opštinama među malim brojem onih članova konferencije Saveza komunista (dakle, svog biračkog tela) koji imaju najviša primanja.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Demokratizacija odnosa u Savezu komunista je opšti okvir stvaranja uslova za primenu kadrovske politike, pa i principa rotacije i njenog

[15] Analogno sličnim odlukama predstavničkih organa, Pokrajinski komitet je na sednici u martu 1968. godine doneo Odluku o radu i pravima izabranih funkcionera SK kojima su prestale funkcije te je na taj način regulisao pitanje daljeg rada i statusa.

[16] *Stavovi u vezi sa školovanjem kadrova u političkim školama* (Sekretarijat PK SK — „Bilten" PK SK, broj 1/64, str. 13).

[17] Birani i imenovani funkcioneri razvrstani su u nekoliko kategorija gde se na prosečni lični dohodak zaposlenih u Vojvodini primenjuju koeficijenti: 4 — 3, 6 — 3 — 2,5 uz funkcionalni dodatak (ili bez njega) i korektivi na osnovu godina rada i stručne spreme.

stvarnog dosega. Vidljive su teškoće, otpori, sumnje u celishodnost novih procesa. I rotacija je često shvatana kao izmenljivost na funkcijama, a manje kao promena ljudi. Ispoljena je profesionalno-politička zatvorenost sa relativno sporim procesom uključivanja novih ljudi.

Kriterijum socijalne sigurnosti i danas je prisutan. To se vidi po zahtevima (delimično i po preduzetim merama) da se povoljno regulišu neka pitanja društvenog statusa i materijalnog položaja bivših funkcionera. Činjenica da opštinske konferencije samostalno utvrđuju broj profesionalnih funkcionera (i njihov dohodak), kriterijume i pravila za izbore i slično, može da olakša doslednije primenu rotacije.

Sporost u realizaciji proklamovanih principa kadrovske politike (inače poznatih i najširoj javnosti) stvorila je u nedavnoj prošlosti odbojnost prema profesionalnom vršenju političkih funkcija i ozbiljno (svakako i uz još neke intervenirajuće faktore) dovela do devalvacije političkog, naročito profesionalnog rada. Pri odbijanju političkih funkcija navođen je razlog da ljudi ne žele da se odvajaju od struke. A kada su izabrani, za njih ne postoji problem vraćanja u radnu organizaciju, ali zato ima dosta elemenata koji ih mogu motivisati i da ostanu, odnosno „pređu“ na drugu profesionalnu funkciju. Razume se, ovo istraživanje nije pružilo mogućnost da se utvrde svi brojni i suptilni motivi, ono ukrštanje ličnih i širih interesa koje ljude opredeljuje u radu i postupcima. Otuda je teško utvrditi i stepen realizacije pomenutih elemenata otvorene rotacije jer je ona očigledno model kome Savez komunista teži. Kako je ovo „isečak“ pojave u dinamičkom kretanju, nije jednostavno niti moguće eksplicitno oceniti proces koji je uokviren u vremensku dimenziju od nekoliko godina. Ono što je opšta karakteristika primene principa rotacije u Savezu komunista Vojvodine moglo bi se označiti kao postepeno, uz dosta teškoća i devijantnih ispoljavanja, približavanje prakse proklamovanim principima.

Borisav Džuverović

ASPIRACIJE I DRUŠTVENE VRIJEDNOSTI SEOSKE I RADNIČKE OMLADINE

Povećano interesovanje omladine za šira društvena kretanja uslovilo je pomjeranje i osnovnih vrijednosti koje dominiraju u njenoj svijesti. Ranije opredjeljenje, zasnovano pretežno na starosnim kriterijima, sve manje igra ulogu, jer je tendencija nadrastanja takve usmjerenosti posljednjih godina postala očigledna. Radi toga se više ne može govoriti o vrijednostima koje su specifične samo za mladu generaciju danas, kao što se ne može govoriti ni o nekim posebnim vrijednostima društva koje ne važe za omladinu.

Ako bismo pokušali da izdvojimo najvažnije vrijednosti mlade generacije danas, bavili bismo se Sizifovim poslom. Eksplicitno nabrajanje tih vrijednosti nemoguće je iz više razloga. Prvo, zato što ne postoje pojedinačne vrijednosti koje određuju sve aspekte življenja i stvaralaštva, naročito na području društvenog života. Drugo, sva istraživanja pokazuju da su položaj, kulturni standardi, vrijednosti i aspiracije pojedinih kategorija omladine različiti, što je nužna posljedica kulturno-istorijskih okolnosti u kojima se one nalaze. Treće, vrijednosno pomjeranje i promjena aspiracija pojedinih kategorija omladine se mijenja sa promjenom njihovih uslova za život i rad, to jest „šansi" za napredak.

Budući da se omladina sve šire okreće društvu i kretanjima u njemu, a istovremeno živi u specifičnim sredinama, koje uslovljavaju stvaranje užih normi i kulturnih standarda (koji često mogu imati lokalna, „staleška", regionalna ili nacionalna obilježja), moguće je jedino izdvojiti nekoliko nivoa vrijednosti prema kojima se mladi postavljaju na različite načine, vezujući svoje aspiracije za ispunjenje tih željenih ili, pak, realnih vrijednosti.

Prvi nivo sačinjavaju takozvane opštedruštvene vrijednosti, koje se formiraju na globalnom planu, a prihvaćene su u manjoj ili većoj mjeri od svih kategorija. Te vrijednosti su i najapstraktnijeg karaktera, ali dovoljno jasne da bi se mladi prema njima mogli jasno odrediti. U jugoslovenskim uslovima takvu vrijednost predstavlja, bez sumnje, samoupravljanje i sve što iz njega proizlazi na društvenom, kulturnom, ekonomskom i političkom planu.

Drugu grupu sačinjavaju želje i ostvarenja osnovnih vrijednosti u sopstvenoj sredini, koje ne moraju biti u neposrednoj vezi sa prvom grupom, ali aspiracije u vezi sa njima su određenije i bliže stvarnom životu.

Najzad, treći nivo aspiracija proizlazi iz individualne mogućnosti svakog pojedinca da napreduje u životu i da bar približno uspije odrediti svoje životno opredjeljenje. Tu se radi prije svega o profesionalnoj orijentaciji i svim propratnim težnjama uz nju, iz čega proizlazi ispitivanje i stavova prema radu, djelatnostima, pojedinim zanimanjima itd.

Naravno, postoji cio niz i drugih kulturnih, religijskih, stručnih i sličnih aspiracija i vrijednosnih opredjeljenja, ali ovdje će o njima biti samo posredno riječi pošto želim rasvijetliti osnovni društveni kontekst aspiracija dvije najbrojnije i najmanje izučene kategorije: seoske i radničke omladine.

Omladinu ovdje ne uzimam u razmatranje kao homogenu socijalnu grupaciju, već u njenim okvirima izdvajam nekoliko kategorija, te je zato neophodno i aspiracije posmatrati u njihovom specifičnom socijalnom kontekstu. Pošto je grupacija seoske omladine najbrojnija, a nalazi se u najzanimljivijoj konstelaciji, razmatranje nužno mora početi od nje. Potom dolazi radnička omladina, koja se u velikoj mjeri regrutuje iz seoskih sredina, a koja ima poseban status u odnosu na ostale kategorije jer se nalazi i radi u sredinama gdje je najrazvijeniji sistem samoupravljanja, koji uzimamo za najvažniju vrijednost jugoslovenskog društva.

Druge dvije grupacije omladine, srednjoškolska i studentska, imaju takođe neposredan kontakt sa prethodne dvije budući da veliki broj đaka i studenata vodi porijeklo sa sela i iz radničkih porodica. Međutim, oni se nalaze u sasvim različitoj društvenoj, kulturnoj i ekonomskoj situaciji, zbog čega im se i aspiracije kreću na sasvim drugim nivoima. S druge strane, o njima se mnogo više piše, govori i vrši veći broj istraživanja iako su u relativno najpovoljnijem položaju.

GRČ SEOSKE OMLADINE

Seoska omladina razvija svoje vrijednosti i ima aspiracije u skladu sa društvenim položajem u kome se nalazi. Ova konstatacija se može izreći i za ostale kategorije, ali je za mlade sa sela od posebne važnosti budući da je njen položaj najnejasniji i najbesperspektivniji bez obzira na sav napredak savremenog sela. Može se čak reći da se njihova perspektiva i aspiracije koje se u vezi s tim javljaju sužavaju u onoj mjeri u kojoj ostale grupacije uspijevaju da riješe bitne probleme izvan sela i poljoprivrede (ovdje se stalno govori o onom dijelu mladića i djevojaka koji žive od poljoprivrede i vezuju svoju perspektivu za nju).

Nekada su roditelji i djeca na selu sačinjavali homogenu populacionu cjelinu, sa jedinstvenim pravilima socio-kulturnog i psihološkog ponašanja i organizovanja. U svim tim pravilima znalo se da mladi pri-

padaju onoj grupi koja nema mnogo šta da kaže, a pogotovo mijenja. „Nasuprot tome, potomci su danas općenito više okupirani globalnim društvom i njegovim vrijednostima, a njihovi roditelji i dalje ostaju često vezani za staru seljačku „životnu koncepciju". Socio-kulturni raskorak među generacijama postaje sve naglašeniji. Socijalizatorska uloga porodice se postepeno smanjuje. Kulturni kontakt razvijenih i tradicionalnih sredina omogućuje seoskoj omladini ostvarenje uloga koje su bile nedostupne u tradicionalnim sredinama, ili koje su bile nedostupne starijim generacijama. Opća kulturna orijentacija seoske porodice je često neadekvatna novonastaloj situaciji, a ponekad se javlja kao prepreka ostvarenju novih mogućnosti."[1] Otuda se često javlja diskrepancija između aspiracija mladih na selu i kulturnih uslova za ispunjenje takvih težnji.

Ovakva kulturna usmjerenost seoske omladine se može vezati za najznačajnije društveno-političke tekovine i vrijednosti društva u kome ona živi. Nema sumnje da je samoupravljanje jedna takva tekovina. Percepcija seoske omladine o toj opštoj društvenoj vrijednosti je od posebnog značaja budući da na selu ono faktički i nije postalo dominantan oblik društvenih odnosa, te da za mlade u toj sredini i *nema značenje sopstvene prakse*, već jednog opšteg principa. Istraživanje koje je u SR Hrvatskoj vršio prof. Zvonarević pokazuje da se o samoupravljanju izjašnjava nešto preko polovine ispitanika, a da njih 43% nema određeno mišljenje o tom fenomenu, te da ne može ništa ni reći. Inače, svega 49% seoskih mladića i djevojaka je odgovorilo: „Samoupravljanje je najvažnije." Ovakav procenat mladih koji se pozitivno izražavaju o samoupravljanju može se ocijeniti kao zadovoljavajući ako se ima u vidu da oni i nemaju mogućnosti da se uvjere u njegovu suštinu.[2] Međutim, on bi u isto vrijeme trebao da bude znak da je nužno preduzimati odgovarajuće mjere na popularizaciji, to jest širem uključivanju mladih u samoupravljanje i u ovim sredinama, ali na novim osnovama.

Što se tiče druge grupe vrijednosti, koja se odnosi na sopstvenu socijalnu sredinu, može se reći da seoska omladina „većinom preferira vrijednosti gradskog načina života i da je radi postizanja tih vrijednosti spremna pod svaku cijenu napustiti selo i poljoprivredu"[3]. Međutim, u ispitivanju razloga tako izražene želje mladih da napuste seosku sredinu nužno dolazimo do nivoa njihovih aspiracija, suprotstavljenih veoma skučenim mogućnostima i uslovima za njihovo ostvarenje. S druge strane, nivo aspiracija seoske omladine je vezan za položaj sela i poljoprivrede u društvu, što je od posebne važnosti za naše razmatranje.

Da li u osnovi težnje za napuštanjem poljoprivrede leže aspiracije mladih za opštom atraktivnošću gradskog života (veće mogućnosti zabave, lakši poslovi, veći odmor, veće mogućnosti zapošljavanja, benefi-

---

[1] Edhem Dilić, *Društveni položaj i orijentacija seoske omladine*, „Sociologija sela", br. 29—30, str. 152—153.

[2] Dr Mladen Zvonarević, *Neki društveno-politički stavovi seoske omladine*, „Sociologija sela", br. 22/68, str. 15.

[3] E. Dilić, *Aspiracije i profesionalna orijentacija seoske omladine*, „Sociologija sela", br. 10/65, str. 19.

cije iz radnog odnosa itd.) ili su one diktirane prije svega ekonomskim razlozima? Izgleda da odgovor treba tražiti prije na drugi nego na prvi dio pitanja. Za mlade na selu je svakako važna perspektiva poljoprivrede, ali ona nije mnogo optimistička. Usitnjen, zakonski ograničen posjed poljoprivrednika, bez mogućnosti za dobijanje kredita i nabavku savremenije mehanizacije, ne obećava neki primamljiv napredak. Omladina je svjesna besperspektivnosti takvog posjeda i nastoji koliko je to u njenoj moći da ne vezuje svoju budućnost za njega. Zbog toga se većina i profesionalno usmjerava na nepoljoprivredna zanimanja.

Nivo profesionalnih aspiracija je veoma nizak, što ukazuje na činjenicu da su mladi svjesni ograničenih mogućnosti da mogu postići „nešto više". Pri tom je važno primijetiti da „veliki broj onih ispitanika koji namjeravaju promijeniti zanimanje izjavljuje da će i dalje stanovati u svome selu, odnosno da je najveći broj onih koji namjeravaju promijeniti mjesto boravka izjavio da to čini samo zato što u svome selu ili njegovoj blizini ne može ostvariti svoj profesionalni cilj, pa su, uz promjenu zanimanja, prisiljeni mijenjati i mjesto boravka. To znači da je jedan od osnovnih uzroka migratornih kretanja u nemogućnosti ostvarenja profesionalnih i dohodovnih aspiracija na lokalnom nivou, a ne samo opća atraktivnost grada, inače često spominjana kao osnova opredjeljenja seoske omladine"[4]. Ako bi industrijski i slični objekti koji pružaju izvjesne šanse mladima bili povoljnije raspoređeni u odnosu na selo, vjerovatno ne bi bio tako drastično izražen eksodus omladine iz seoske sredine. To je važno i iz razloga koji sa socijalno-psihološkog stanovišta vezuju mlade ljude za sredinu u kojoj počinju svoju socijalizaciju (zavičaj, susjedstvo, rodbina, grupe vršnjaka i slično).

Budući da su profesionalne aspiracije najvažniji dio životnih težnji i stremljenja mladih u selu, zanimljivo je istaći i njihovu realnost oko procjene mogućnosti bar djelimičnog ispunjenja tih aspiracija. Većina ispitivane omladine preferira ona zanimanja i profesije koje obezbjeđuju *bržu* samostalnost i ekonomsko situiranje. To su ujedno ona zanimanja za koja nijesu potrebne visoke kvalifikacije i dugotrajno školovanje kao: „šofer", mehaničar, trgovački prodavač, auto-mehaničar itd. Kod djevojaka se najčešće pominju zanimanja: učiteljica, prodavačica, krojačica, frizerka, medicinska sestra itd. Zanimljivo je da se zanimanje učitelja, to jest učiteljice javlja u velikoj mjeri i kod muške i kod ženske omladine, što je posljedica tradicionalnog stava prema toj profesiji kao predstavniku nečeg „višeg" izvan seoske sredine, a u službi te sredine.

Pri ispitivanju životnih aspiracija seoske omladine treba imati u vidu razlike koje neminovno postoje između onog dijela koji se već školuje i dijela mladih koji je konačno ostao na selu. „Podaci o profesionalnim aspiracijama učenika osmih razreda i mladih poljoprivrednika ukazuju na značajne razlike koje postoje između ova dva sloja seoske omladine. Dok su aspiracije učenika skoro u cijelosti „deagrari-

---

[4] E. Dilić, *Društveni položaj i orijentacija seoske omladine*, cit. izd., str. 156—157.

zirane“, među omladinom koja se već uključila u proces proizvodnje na individualnim gospodarstvima dominira skupina koja i dalje vezuje svoju profesionalnu budućnost za poljoprivredu.“[5] Kod ove grupacije je izražena izvjesna doza pomirenosti sa situacijom.

Vrednovanje sopstvene sredine u odnosu na druge jedan je od osnovnih uslova vezanosti i aktivizacije svakog pripadnika, a kad je u pitanju seoska omladina, i ostajanja u toj sredini. Podaci koje iznosi M. Županćić plastično odražavaju stanovišta mladih poljoprivrednika o prednostima seoske sredine u odnosu na gradsku i obrnuto, gradske u odnosu na selo. Omladinci su na osnovu sopstvenih percepcija i stavova vrednovali i uporedili prednosti koje mladim ljudima pruža selo sa prednostima koje može pružiti grad, te je na osnovu toga formirana zanimljiva rang-lista prednosti i jedne i druge sredine, to jest sela i grada. Pri tumačenju tabele treba imati na umu da se sve prednosti navode na osnovu primarnog iskustva kad je u pitanju selo i na osnovu sekundarnih informacija o životu u gradu, a velikim dijelom i obrnutim projekcijama. Rang-lista prednosti grada i sela izgleda ovako:

a) *Bolje je u gradu*

1. Kulturne institucije i bolja razonoda (43,8%)
2. Komunalne i uslužne institucije (16,6)
3. Lakši rad (7,1)
4. Veća šansa zapošljavanja (2,6)
5. Veća sloboda za mlade (0,7)
6. Obrazovne institucije (0,6)
7. Ostalo i bez odgovora (28,6).

b) *Bolje je u selu*

1. Jeftiniji život (33,5%)
2. Prirodni uvjeti (28,2)
3. Ljudi su pošteniji i gostoljubiviji i poznaju se (11,5)
4. Nema ničega dobrog (4,9)
5. Svako je svoj gazda (3,4)
6. Autonomija slobodnog radnog vremena (2,7)
7. Ostalo i bez odgovora (28,6).

Ovi podaci[6] izražavaju zanimljivu ocjenu mladih poljoprivrednika da je osnovna prednost života na selu „jeftiniji život“ i postojanje prirodnih pogodnosti u odnosu na gradove (što je stereotipna predstava o selu u odnosu na grad) i nekih ljudskih komponenti kao što su „veće

[5] Isto, str. 155.
[6] Milan Županćić, *Mladi i seoska sredina* (zbornik *Društvo, revolucija, omladina*, Zagreb, 1969, str. 285—286).

poštenje", veća „gostoljubivost" itd. Nasuprot ovom, kao prednost gradskog načina života se ističe zapravo ono što nedostaje selu, a to je razonoda i kulturno-zabavne institucije te postojanje više uslužnih i komunalnih institucija itd. Po autorovom mišljenju, to su preokrenute, odnosno pozitivne projekcije onog što najviše nedostaje seoskoj sredini.

Bez obzira na poboljšanje opšteg položaja savremenog sela, povećanu urbanizaciju i industrijski preobražaj, izvjestan kulturni napredak, uvećane mogućnosti školovanja i stručnog usavršavanja, ostaje činjenica da će najbrojniji sloj naše omladine (seoska mladež) još dugo tavoriti u okvirima porodične i seoske sredine, trpeći sve nevolje koje mogu zadesiti zajednice koje se razgrađuju, prestrukturišu i pokušavaju naći novi put.

U traženju novog puta savremeno selo će još dugo lutati, tražeći zamjenu za vrijednosti koje prestaju da postoje kao osnova društvenog života, kulturnih i običajnih stremljenja (pri čemu je religijski aspekt često bivao dominantan). Mladi, koji su dosta doprinijeli razaranju tradicionalnih vrijednosti seoske sredine, imaju zahvalnu (i istovremeno nezahvalnu) ulogu da iznađu nove osnove na kojima će se zasnivati seoska zajednica kao kohezivna sredina, sa jedinstvenim kulturnim i opštedruštvenim vrijednostima. Koliko će trajati taj proces, teško je predvidjeti.

ŽELJE I STVARNOST MLADIH RADNIKA

Radnička omladina je socijalna grupacija koja svoje aspiracije i životne težnje formira zapravo u radnom procesu. Društveni kontekst u kome ona živi, obrazuje se i usavršava je umnogome različit od svih ostalih slojeva omladine, što je dosta važno za ispitivanje njenih želja, nada i stremljenja. S druge strane, radnička omladina u Jugoslaviji je jedina grupacija mladih ljudi koja je neposredno angažovana u organizacijama gdje je samoupravljanje najrazvijenije (drugo je pitanje koliko su mladi uključeni u njega), gdje je ono najprije i uvedeno i gdje funkcioniše u čistom vidu.

Međutim, zapravo ta okolnost mlade radnike inicira da budu kritičkiji prema samoupravljanju kao najizraženijoj i najšire prihvaćenoj opštedruštvenoj vrijednosti. Potencijalne mogućnosti koje im pruža takav sistem u proizvodnji i raspodjeli, s jedne, i njihov objektivni položaj, s druge strane, uslovljavaju izvjesnu dozu rezerve i kritičkog vrednovanja. Zbog toga u nekim istraživanjima mladi radnici verbalno manje prihvataju samoupravljanje kao pravac jugoslovenskog društva nego srednjoškolci, a približno jednako kao studenti. U knjizi *Društvo, revolucija, omladina* se iznosi da *„prihvaća samoupravljanje kao pravac razvoja našeg društva"* 67% srednjoškolaca, 60,8% učenika industrijskih škola, studenata 58,2% i mladih radnika 53,6% u odnosu na 51,1% starijih radnika. Ako se čak i uzorak uzme sa velikom rezervom (koji se

odnosi na Zagreb, Rijeku, Osijek, Split i Zadar), stepen pozitivnog prihvatanja samoupravljanja kao vrijednosti u praksi nije velik.

Iako autor priloga u kome se iznose ovi podaci ne želi ocjenjivati „da li je ovoliki broj odgovora koji označavaju pozitivan odnos prema samoupravljanju ohrabrujući ili ne", osnovni pravac vrednovanja omladinskog radništva se može jasno vidjeti. Ipak, prihvatljivo je njegovo mišljenje da „manje razlike između tih grupa (đaka i studenata — B. Dž.) i grupa „radnika" (mlađih i starijih) mogu se tumačiti izvjesnim nezadovoljstvom ovih drugih konkretnim provođenjem samoupravnih principa. Međutim, uporedimo li mlađu generaciju sa „starijom", vidimo da mladi u daleko većoj mjeri prihvaćaju samoupravni razvoj našeg društva"[7].

Visok stepen kritičnosti radničke omladine u odnosu na samoupravljanje može se razumjeti kad se ima u vidu njen položaj u njemu: nizak procenat zastupljenosti, nedosljednost u raspodjeli dohotka, pretjerano uvažavanje staža, a umanjivanje značaja stručnosti, esnafski mentalitet starijih itd. Radnici svoje predstave formiraju u neposrednom kontaktu sa svakidašnjim, egzistencijalnim problemima, za razliku od intelektualne omladine, koja više teorijski poznaje suštinu i vrijednost samoupravljanja, a ima manje prilika da se suprotstavlja okrutnoj stvarnosti i devijacijama na konkretnom planu. Dakle, radi se o dva nivoa vrednovanja i o stepenu informisanja. U vezi s tim sklon sam tvrditi da je opadanje pozitivnog vrednovanja samoupravljanja među mladim radnicima posljedica vrlo nerazvijenog i neadekvatnog sistema idejnog i teorijskog obrazovanja, kao i slabog rada političkih organizacija u ovim sredinama.

Aspiracije mladih radnika prema samoupravnom angažovanju su limitirane i sa nekoliko bitnih kulturno-antropoloških faktora. Prvi je u vezi sa kulturno-obrazovnim nivoom, a drugi sa sposobnostima adekvatnog prijema i korišćenja informacija u procesu donošenja odluka. Treći elemenat se odnosi na mogućnost slobodnog kulturnog i zabavnog ispoljavanja kroz sistem samoupravljanja i van njega; dakle, u kompletnom življenju mladih radnika.

Što se prvog aspekta tiče, treba „skrenuti pažnju na dobro poznatu, ali često zanemarenu činjenicu da se bitno nov odnos između funkcije izvršioca i funkcije upravljača teško može uspostaviti u situaciji u kojoj manji dio radnih ljudi raspolaže monopolom znanja i informacija, dok većina neposrednih proizvođača ne raspolaže ni onim stupnjem općeg obrazovanja i kulture koji je naša zajednica prije više od desetak godina označila kao osnovno i obavezno, a koje u suštini predstavlja elementarnu osposobljenost za aktivno sudjelovanje u političkom životu"[8]. Takva opasnost je potencijalna sve dok društvo ne dostigne stupanj u

[7] Ivan Šiber, *Stavovi mladih prema nekim idejno-političkim problemima* (zbornik *Društvo, revolucija, omladina*, str. 244).

[8] Vladimir Obradović, *Utjecaj obrazovanja na kulturni život radnika*, „Kulturni radnik", Zagreb, br. 2/70, str. 85.

kome će biti prevaziđena kulturna i socijalna slojevitost. Što se tiče radničkog podmlatka i njegovog školovanja, a samim tim i dizanja njegovog kulturno-obrazovnog nivoa, mladi su do sada izrekli mnogo kritike na način, oblike i tretman obrazovnog sistema te socijalne grupacije.

Kritike mladih su izrečene na različite načine: od konferencija na raznim nivoima do onih kroz ankete i istraživanja. U SR Srbiji je održana i republička konferencija o toj temi, gdje je zaključeno „da je dosadašnji rad na reformi škola za KV radnike bio parcijalan i nepovezan sa sistemom srednjeg obrazovanja u celini, što je u najvećoj meri uticalo na stagnaciju ovih škola“[9].

Opsežno sintetičko istraživanje u zagrebačkoj i široj sredini SR Hrvatske pokazuje slično stanje: „Opći je zaključak da postojeći položaj škola za kvalificirane radnike u obrazovnom sistemu dovodi do toga da škola kao društvena institucija preko koje se vrši kulturna transmisija u suštini potpomaže i reproducira ne samo postojeću društvenu nego i kulturnu slojevitost.“[10] Ta društveno-kulturna slojevitost je jedan od najvažnijih činilaca koji uslovljavaju aspiracije pojedinih kategorija omladine, a kad je u pitanju radnička omladina, onda i formiranje odgovarajućih vrijednosti.

Društveni položaj radničke omladine je u principu težak bez obzira na eventualne promjene koje su u međuvremenu u pojedinim sredinama poboljšale uslove življenja, rada i stvaralaštva. Opšti standard usmjerava aspiracije prema osnovnim egzistencijalnim vrijednostima, to jest aktivnostima koje omogućavaju bar djelimično poboljšanje položaja, a to su ona zanimanja do kojih se najbrže i najlakše dolazi, odnosno za koja je potrebno najmanje materijalnih izdataka. Takva usmjerenost profesionalnih aspiracija izražena je i kod seoske omladine.

U toku školovanja radnička omladina dijeli svoje vrijeme između radnog mjesta i školske klupe, a živi po pravilu u teškim, podstanarskim uslovima, hraneći se po raznim menzama i restoranima društvene ishrane. Raspon između kulturno-zabavnih prohtjeva i realnih mogućnosti je velik, što uslovljava redukovanje aktivnosti na tom planu, a samim tim dovodi do pasivnijeg odnosa prema cjelokupnom stvaralaštvu, kulturi i ostalim opštedruštvenim vrijednostima.

I kad završi školovanje, radnička omladina nije u mnogo boljem položaju. Niski lični dohoci, teški stambeni uslovi i uopšte skučen standard, s jedne, a želja za formiranjem porodice, težnja da se nešto uštedi, da se vrijeme provede što sadržajnije, da se dobije ili kupi stan, da se pomogne siromašna porodica itd., s druge strane, izaziva osjećaj bespomoćnosti i opšte pasivizacije. Možda je, između ostalog, i taj aspekt važan pri traženju uzroka veoma malog uticaja mladih radnika na samoupravljanje i društveni život u preduzeću, opštini, lokalnim zajednicama ili na širem planu.

---

[9] *Aktuelni problemi radničkog podmlatka*, Beograd, 1969. (Republička konferencija SO Srbije), str. 169.

[10] V. Obradović, op. cit., str. 112.

Istraživanja pokazuju da zapravo iz ovih razloga postoji izvjesna razlika između aspiracija mladih u odnosu na stvarne mogućnosti. „U slobodnom vremenu ispitanici se ponašaju znatno drukčije nego što bi, prema njihovim izjavama, zaista želeli. Dok je u željama i procenjivanju onoga što bi, eventualno, bilo poželjno da rade u slobodnom vremenu preovladalo sticanje stručnosti i znanja radi boljeg obavljanja posla, u stvarnosti se oni posvećuju delatnostima koje ih manje obavezuju, manje duhovno i fizički opterećuju. Kada se, dakle, uporede želje i stvarnost, vidi se da su želje raznovrsnije od prakse, da su aspiracije razuđenije od delatnosti kojima se posvećuju."[11] Želje i aspiracije stalno nadrastaju mogućnosti, te tako mladi radnici žive „onako kako moraju", a ne kako žele.

Očigledan raspon između želja i mogućnosti dovodi mlade radnike u specifičan položaj u procesu konzumiranja kulturnih vrijednosti. Oni se prema ustaljenim oblicima kulturnog života odnose samo potrošački i pasivno. Najveći dio mladih radnika odsustvuje iz aktivnog individualnog stvaralaštva, a stalno se smanjuje broj onih koji se aktiviraju u nekom od kulturno-zabavnih društava. Međutim, ovakva kulturna usmjerenost radničke omladine se može smatrati čak i zadovoljavajućom u odnosu na usmjerenost prema knjigama, štampi, pozorištu i drugim sličnim kulturnim činiocima i manifestacijama. U vezi sa ovim od značaja je iznijeti podatke iz istraživanja kulturnog života radničke omladine u SR Srbiji:

— svaki drugi ispitanik, po sopstvenoj izjavi, nema skoro nikakvog kontakta sa knjigama, dok skoro tri četvrtine ispitanika uopšte ne čita časopise (iako pod tim pojmom mnogi podrazumevaju i nedjeljnu zabavno-revijalnu štampu);

— više od polovine učenika u privredi (51,6%) i 73,3% mladih radnika nisu članovi biblioteka niti odlaze u čitaonice;

— televizijski program svakodevno prati 37,2% ispitanih učenika u privredi i 49,8% mladih radnika;

— dnevnu štampu čita 43,3% učenika u privredi i 66,5% mladih radnika (od toga 70% otpada na „Večernje novosti");

— u dnevnoj štampi najviše pažnje privlače sportske rubrike;

— nešto više od polovine mladih radnika ide u bioskop dva puta nedjeljno, a najviše gledaju vestern i kriminalne filmove;

— svaki treći mladi radnik iz ispitivanog uzorka ne odlazi u pozorište, a oni koji odlaze najčešće gledaju predstave u kojima dominiraju elementi narodnog folklora, šala, humora, satire, i ostalih sličnih žanrova;

— najveći dio komunikacije u slobodnom vremenu obavlja se unutar socijalne grupe, gdje dominiraju teme vezane za preduzeće. Takav

[11] Danica Mojsin i Trivo Inđić, *Kulturne aktivnosti radničke omladine u slobodnom vremenu*, „Naše teme", br. 6/70, str. 1185. (U ovom istraživanju mladi radnici ističu u 28,3% slučajeva da je najbolje sada slobodno vrijeme koristiti za učenje i stručno usavršavanje, mada bi ga oni rado koristili za izlete (35,6%), razne posjete, šetnje i slično.)

način komuniciranja pogoduje zatvaranju sloja omladinskog radništva u odnosu na ostale slojeve društva.[12]

Ovakva usmjerenost radničkog podmlatka u korišćenju slobodnog vremena i konzumiranju kulturnih vrijednosti, a naročito stepen participacije u svim aktivnostima sa ovog područja pokazuje da su njegove aspiracije i želje ipak potisnute stvarnim društveno-ekonomskim položajem. Da društvene okolnosti presudno djeluju, pokazuje komparativno istraživanje čiji su rezultati objavljeni u istom prilogu, a iz kojeg se vidi da drugi slojevi, na primjer učenici, imaju sasvim drugačiju usmjerenost. „Učenici gimnazija u Beogradu, na primer, pokazuju znatno ozbiljniju i brojniju aktivnost u omladinskim kulturnim pokretima, kao što su Muzička omladina, Filmska omladina, literarni klubovi, amaterska pozorišta itd. Oni su mobilniji kada je reč o posećivanju kulturno-umetničkih manifestacija nego što je to slučaj sa učenicima škola za kvalifikovane radnike. Ova razlika, koja se reflektuje u sadržajima aktivnosti, pokazuje delom i tip kulturnog života koji je rezultat razlika u samom socio-ekonomskom sistemu.“[13] Naravno, pri tom obrazovni nivo igra najznačajniju ulogu, ali ni društvena konstelacija u kojoj se nalaze mladi radnici u proizvodnji i van nje nije bez značaja. Ovi pokazatelji samo posljedično izražavaju kulturno-zabavnu usmjerenost omladinskog radništva, a uzročna analiza bi svakako morala obuhvatiti sve kategorije mladih radnika i sve društveno-kulturne sredine u Jugoslaviji.

Sasvim je sigurno da karakter kulturnog života i aspiracija mladih u vezi sa njim, kao i profesionalnih težnji, zavisi od društvenog položaja ove grupacije, a i od položaja u porodici, kao što to potvrđuju zagrebačka istraživanja V. Obradovića i saradnika. Oni iznesena gledišta potvrđuju podacima koji „jasno ukazuju da se značajno više učenika škola za kvalificirane radnike pretežno bavi „jeftinom“ literaturom (roto romani, „krimići“) i radom za novac u svom slobodnom vremenu. Ovaj posljednji podatak da 23% učenika škola za KV radnike zarađuje dodatna sredstva svog egzistencijalnog i kulturno-socijalnog standarda ukazuje da se materijalne mogućnosti porodice javljaju kao značajan faktor stila i načina svakodnevnog života i rada jedne petine radničkog podmlatka“[14]. Međutim, ovakva pozicija izaziva i druge implikacije.

Najvažnija od posljedica ovakvog položaja mladih učenika za radnička zanimanja, koji su prinuđeni da rade i dopunski kako bi popravili svoj materijalni položaj, jeste osiromašenje ostalih kulturnih aktivnosti.

Međutim, zapravo taj opori život i stalno upinjanje da se „nešto radi“ izaziva i neke pozitivne pojave. U takvoj situaciji mladi budući radnici postaju samostalniji i znatno pokretljiviji u društvu nego što je to slučaj, na primjer, sa gimnazijalcima. U jednoj anketi među beogradskim srednjoškolcima na pitanje: „Kako se odlučujete da provedete slobodno vrijeme?“ učenici gimnazija u oko 80% slučajeva odgovaraju da prethodno pitaju roditelje i drugove, a učenici u privredi odlučuju

[12] Isto, str. 1186—1187.
[13] Isto, str. 1189.
[14] V. Obradović, op. cit., str. 109.

sami ili samo u zajednici sa drugovima.[15] Taj stav o sopstvenoj samostalnosti je sa socijalno-psihološkog stanovišta od velikog značaja kad se ispituju aspirativne tendencije radničkog podmlatka budući da povećana samostalnost uslovljava povećanje prohtjeva, mada su u našem slučaju mogućnosti ispunjenja prohtjeva dosta skučene.

Rezimirajući razloge zbog kojih se kod mladih radnika formira stav o malim sopstvenim mogućnostima na polju kulturnog stvaralaštva i uticaja na opštedruštvenom planu, možemo zaključiti da se na planu životnih težnji kod ove populacije najizraženije ispoljavaju profesionalne aspiracije. Većina mladih radnika želi napredovati u svojoj struci i pokušava se domoći onih zvanja i zanimanja koja omogućavaju veću zaradu i društveni ugled. Na žalost, mogućnosti za njih su prilično ograničene jer najveći dio tih ljudi se obrazuje i usavršava preko radničkih univerziteta ili sličnih institucija koje imaju ograničen uticaj i važnost u odnosu na ostale oblike školovanja. Pri tom oni ulažu velike napore dijeleći svoj fond vremena između radnog mjesta u preduzeću, porodice i nastave u ovakvim ustanovama. To je istovremeno i objašnjenje za ispoljeni način kulturnog angažovanja i usmjerenosti na one aktivnosti koje iziskuju manje vremena, sredstava i životne energije.

[15] Prema citiranom radu D. Mojsin i T. Inđića, str. 1189.

Osvrti

Ivan Lovrić

ODGOVORNOST NOSILACA SAMOUPRAVNIH I DRUGIH JAVNIH DRUŠTVENIH FUNKCIJA

Povodom savetovanja o samoupravnoj odgovornosti u radnim organizacijama

Pitanja samoupravne odgovornosti i posledice neodgovornog ponašanja nosilaca samoupravnih i drugih javnih društvenih funkcija već duže vremena su u centru pažnje najšire javnosti, a posebno društveno-političkih organizacija.[1] U međuvremenu su pitanja ostvarivanja odgovornosti u našem samoupravnom sistemu razmatrana i od strane najviših foruma SKJ, Saveza sindikata Jugoslavije i drugih društveno-političkih organizacija, koji su se založili za potpunije i doslednije ostvarivanje odgovornosti svih nosilaca javnih i samoupravnih funkcija.

U uslovima daljeg razvoja našeg društva i njegovog integrisanja u celovit sistem društvenog samoupravljanja, u uslovima sprovođenja privredne i društvene reforme i daljeg uspešnog razvitka materijalne proizvodnje, odgovornost nosilaca funkcija postaje jedna od značajnih pretpostavki uspešnog razvitka našeg samoupravnog sistema, a efikasno ostvarivanje odgovornosti bitan elemenat samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa.

Učesnici savetovanja su ukazali da naša dosadašnja praksa i iskustva u funkcionisanju samoupravnog mehanizma jasno govore da izvesna rešenja pojedinih vrsta odgovornosti ne odgovaraju samoupravnim odnosima; da regulisanje ostvarivanja odgovornosti u opštim aktima radnih organizacija zaostaje za njihovim položajem i novim širim ovlašćenjima; da se odgovornost pojedinih nosilaca funkcija u društveno-političkim zajednicama i radnim i drugim samoupravnim organizacijama ne

[1] U okviru priprema za II kongres samoupravljača Jugoslavije, na inicijativu Industrije gumijevih, usmijenih in kemičnih izdelkov „Sava" — Kranj, Farmaceutsko-hemijske industrije „Galenika" — Beograd i Centra za radničko samoupravljanje — Beograd, trideset radnih organizacija i institucija iz čitave zemlje organizovalo je i održalo u Kranju 25. i 26. marta 1971. godine uspešno savetovanje o samoupravnoj odgovornosti u radnim organizacijama. U dvodnevnom radu savetovanja učestvovalo je preko 100 predstavnika radnih organizacija i veći broj društveno-političkih, naučnih i drugih javnih radnika, a podneto je 28 saopštenja.

ostvaruje uvek dosledno efikasno; da se pojedine mere kao što su opoziv, smenjivanje, kao i druge slične mere retko koriste; da skupštine društveno-političkih zajednica ne ostvaruju redovan i potpun društveni nadzor, kao i nadzor nad zakonitošću rada itd. S druge strane, pojave neodgovornog ponašanja nosilaca funkcija ispoljavaju se u različitim vidovima od direktnog kršenja ili nesprovođenja zakona, drugih propisa i samoupravnih akata do raznih oblika uzurpacije samoupravnih prava radnih ljudi i pojava nedovoljnog poštovanja načela samoupravnog društva ili delovanja suprotno suštini samoupravnih odnosa.

Sve ovo ukazuje da je, s jedne strane, nedovoljno adekvatno regulisana odgovornost nosilaca samoupravnih i drugih javnih društvenih funkcija u propisima i samoupravnim opštim aktima radnih organizacija i, s druge strane, da se nedovoljno dosledno ostvaruje odgovornost nosilaca ovih funkcija i u okviru postojećih normi o odgovornosti. Otuda postojeće stanje, po mišljenju većine učesnika savetovanja, zahteva da se obezbedi potpunije i efikasnije ostvarivanje ustavnih principa i normi o odgovornosti nosilaca javnih i drugih društvenih funkcija i dalje usavršavanje sistema odgovornosti.

Na potrebu bržeg i potpunijeg ostvarivanja odgovornosti ukazano je i u dokumentima SKJ koji polaze od činjenice da se neodgovornim ponašanjem nosilaca samoupravnih i drugih društvenih i javnih funkcija narušavaju fundamentalni elementi samoupravnog sistema radnih ljudi u njemu. Tako se u Smernicama Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ ističe potreba razrade i potpunijeg regulisanja, posebno političke, odgovornosti nosilaca svih funkcija, da odgovornost ne može biti samo opšta i načelna, nego se mora izražavati kao odgovornost određenih organa i ljudi za konkretnu politiku, njeno ostvarivanje i rezultate.

U našem društveno-političkom sistemu funkcioniše određeni sistem odgovornosti i mehanizam za ostvarivanje odgovornosti nosilaca funkcija. Međutim, postojeći sistem odgovornosti, način regulisanja, utvrđivanja i ostvarivanja odgovornosti nosilaca javnih i samoupravnih funkcija prevaziđen ze potrebama bržeg razvoja samoupravnog sistema i položajem radnog čoveka u njemu. Sistem društvene ili posebno pravne odgovornosti koji mi imamo zadovoljavao je potrebe u vreme kad su se u našem društveno-političkom sistemu sve odluke donosile u jednom centru, koje su svi ostali „prepisivali“ i sprovodili, odnosno u vreme kad je dominirala odgovornost nosilaca funkcija prema određenom političkom centru moći, a ne prema samoupravnoj bazi.

Dalji uspešan razvoj samoupravljanja nužno traži da se u interesu učvršćivanja položaja radničke klase, odnosno radnog čoveka u celokupnom udruženom radu i društvenoj reprodukciji izvrši potpunije usklađivanje sistema odgovornosti.

Naravno da će sistem odgovornosti, odnosno norme kojima se reguliše odgovornost u našem društvu, i dalje morati zadržati čitav niz klasičnih instituta i vidova odgovornosti. Međutim, odgovornost u našem društvu i način njenog ostvarivanja moraju biti osavremenjeni rešenjima originalnim koliko i naš samoupravni sistem u celini sadrži origi-

nalna rešenja kako u odnosu na sistem buržoaske demokratije tako i u odnosu na sistem državnog socijalizma.

Danas, kada razgovaramo o aktuelnim pitanjima ostvarivanja odgovornosti nosilaca funkcija, nije reč ni o kakvoj kampanji, nego o naporima da učinimo korak dalje u ovoj oblasti, da podignemo na viši stepen političku, pravnu i socijalnu stabilnost našeg radnog čoveka i građanina i da ga dovedemo u poziciju da uspešnije kontroliše nosioce funkcija, a da nosioce javnih funkcija dovedemo u poziciju da više poštuju javnost u svome radu, samoupravno pravo radnog čoveka i građanina da bude informisan o svim činjenicama relevantnim za odlučivanje, da može zauzimati relevantne stavove u procesu odlučivanja o društvenim poslovima.

Regulisanje pitanja odgovornosti nosilaca funkcija u našem društvu nije lak posao. Ne samo zato što je reč o društvu u kojem postoji pluralizam centara odlučivanja, ne samo zato što je ovo osetljivo i protivrečno pitanje, nego i zato što nismo razjasnili mnoge njegove aspekte, a posebno kada se radi o političkoj odgovornosti. S druge strane, mi nismo uspeli da do kraja neutrališemo ni sve izvore, subjektivne, a ni objektivne uzroke, određenih konfliktnih situacija koje se javljaju u našem društvu, a koje se ponekada vrlo oštro manifestuju.

Iz podnetih saopštenja i diskusije na savetovanju jasno proizlazi da se u normativnom regulisanju odgovornosti i njenom ostvarivanju pre svega polazi od toga da je svaki građanin dužan da savesno vrši javnu i drugu društvenu funkciju koja mu je poverena i lično je odgovoran za njeno vršenje (član 61. Ustava SFRJ), pa da su i nosioci javnih i drugih društvenih funkcija lično odgovorni za njeno vršenje; da na osnovu samoupravnih prava radni ljudi odlučuju o određenim društvenim poslovima u samoupravnom društvu, istovremeno snoseći sve posledice svoga angažovanja ili neangažovanja u donošenju društvenih odluka i njihovom sprovođenju; da se radni ljudi i građani u našem samoupravnom socijalističkom sistemu ne dele na subjekte i objekte, nego međusobno dele samoupravna prava i dužnosti u procesu odlučivanja o društvenim poslovima.

Upravo iz podele prava i dužnosti među subjektima samoupravnog odlučivanja o društvenim poslovima proizlazi i podela odgovornosti, koja mora biti srazmerna pravima i dužnostima, odnosno ovlašćenjima koja proizlaze iz poverenih im funkcija. Prema tome, niko ne bi mogao biti oslobođen udela u odgovornosti ako ona proizlazi iz njegovih prava i dužnosti i ovlašćenja koja ima po osnovi činjenice da mu je povereno vršenje odgovarajuće javne ili druge društvene i samoupravne funkcije.

Potrebno je da se što pre stvore preduslovi kako bi se brže prevazišle određene pojave u našem društvu čije se javljanje i postojanje negativno odražava na razvoj samoupravnih odnosa. To su pre svega pojave sporosti i nedovoljne efikasnosti koje su zapažene kod svih institucija odlučivanja u rešavanju tekućih društvenih pitanja, pojave nedovoljne spremnosti za preuzimanje odgovornosti za sprovođenje utvrđene politike i pojave nedoslednosti u njenom ostvarivanju i re-

gulisanju; nepreciznosti i slabosti u sporazumevanju između društveno-političkih zajednica i njihovih organa i radnih organizacija; nedovoljna politička osetljivost prema tendencijama da se međunacionalni odnosi rešavaju putem formalizma umesto da se rešavaju promenama u materijalnim i političkim odnosima u korist produbljavanja ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije na delu; nedovoljna osetljivost prema prodorima nacionalizma, birokratsko-tehnokratske prakse i antisamoupravne ideologije na razna područja naših društvenih odnosa.

Učesnici savetovanja ukazali su i na druge pojave i probleme u našoj društvenoj praksi i celokupnoj društvenoj strukturi od radne organizacije, mesne zajednice, komune, republike do federacije ističući da je njihovo umnožavanje i jedan od razloga predstojećih ustavnih promena koje treba da unesu više stabilnosti u naš samoupravni razvitak, da ojačaju odgovornost svih samoupravnih i državnih faktora, a posebno ulogu i odgovornost republika i pokrajina za politiku federacije.

Više referenata je ukazalo da regulisanje odgovornosti u statutima i drugim opštim aktima radnih organizacija zaostaje za potrebama i dostignutim stepenom razvoja samoupravnih odnosa u radnim i drugim samoupravnim organizacijama.

Na osnovu analize sadržine statuta 314 privrednih preduzeća u SR Sloveniji na svim područjima privrednih delatnosti, osim poljoprivrede, konstatuje se da su odredbe o odgovornosti u statutima preduzeća dosta česte. Međutim, analizirani statuti po pravilu sadrže samo načelnu odredbu o tome da je svaki radnik na radu lično odgovoran. Samo ponegde se pojavljuju posebne odredbe o odgovornosti pojedinih rukovodilaca i članova samoupravnih organa.[2]

Analiza je, dalje, pokazala da 25,8% svih statuta sadrži isključivo načelne odredbe o odgovornosti, a 23,3% samo konkretne odredbe, a ostali statuti i načelne i konkretne odredbe o odgovornosti. Tako o odgovornosti inokosnih izvršnih organa 59,4% analiziranih statuta sadrži samo opšte odredbe, samo konkretne 7,6%, a opšte i konkretne 25,5% statuta.

Navedeni podaci ukazuju na praksu da se odredbe o odgovornosti uopštavaju, čime se njihova praktična vrednost, ostvarljivost i upotreba svode na minimalnu meru. Ostvarljiva je samo ona odredba o odgovornosti koja se temelji na precizno utvrđenom delokrugu pojedinca i kad se jasno vidi ko, zašto i kome odgovara, ko pokreće postupak i koji ga nadležni samoupravni organ vodi i koje mu sankcije stoje na raspolaganju.

Radi efikasnijeg i potpunijeg ostvarivanja odgovornosti nosilaca funkcija bilo je reči i o potrebi da se utvrdi obaveznost pokretanja odgovornosti i obezbede šire mogućnosti građanima, radnim ljudima, organima i organizacijama da iniciraju pokretanje odgovornosti; da se pronađu jednostavnija i racionalnija rešenja u pogledu postupka ostvarivanja

[2] Vidi: Bogdan Kavčič, *Organizacija i odgovornost u statutima radnih organizacija*, savetovanje o samoupravnoj odgovornosti u radnim organizacijama, Kranj, 25. i 26. marta 1971.

odgovornosti; da se obezbedi razmatranje inicijative za pokretanje političke odgovornosti i utvrdi načelo hitnosti; da se objektivizira postupak vođenja i ishoda postupka odgovornosti, a posebno da se obezbedi da niko ne može biti stavljen u nepovoljan položaj zbog pokretanja inicijative za ostvarivanje odgovornosti nosilaca funkcija sem ukoliko se posluži uvredom, klevetom ili neosnovanom optužbom.

Učesnici savetovanja su posebno ukazali na potrebu da se što preciznije odrede pojam, vrste i način ostvarivanja političke odgovornosti, i to kako za strateške ciljeve društva tako i za mere tekuće politike. Nužno je u radnoj organizaciji utvrditi političku odgovornost kako za uspešno poslovanje tako i posebno za razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u radnoj organizaciji i drugim oblicima udruženog rada. Trebalo bi, prema izraženim mišljenjima, da se sa neuspehom jedne politike, odnosno koncepta društvenog razvoja, odnosno razvoja radne organizacije menjaju i nosioci te koncepcije razvoja i mera tekuće politike.

Političku odgovornost organa koji odlučuju i nosilaca samoupravnih, društvenih i javnih funkcija treba utvrditi na svim područjima i nivoima društvenog odlučivanja. U odgovarajućim normativnim aktima društveno-političkih zajednica i aktima radnih zajednica potpunije regulisati odgovornost svih nosilaca funkcija za demokratizaciju političkog odlučivanja, za obezbeđivanje višeg stepena efikasnosti u ostvarivanju usvojenih koncepcija, programa i odluka, za stvaranje pogodne atmosfere za samoupravno dogovaranje i sporazumevanje, za delovanje koje je u raskoraku sa suštinom samoupravnih odnosa.

U ostvarivanju političke odgovornosti potrebno je, pored utvrđenih sankcija i mera kao što su opoziv članova skupština društveno-političkih zajednica i članova organa društvenog samoupravljanja, razrešenje od funkcija u skupštinama društveno-političkih zajednica i njihovih izvršnih organa, kao i članova kolegijalnih organa; raspuštanje organa upravljanja kada ne vrše svoja samoupravna prava (nedonošenje i nepoštovanje statuta i drugih samoupravnih akata i slično); predvideti i razraditi i druge mere kojima se upotpunjava ostvarivanje odgovornosti nosilaca funkcija kao što su: pitanje poverenja; zauzimanje stavova, odnosno ocenjivanje rada nosilaca funkcija u određenim vremenskim intervalima; zahtev za usaglašavanje ili ukidanje akata nosilaca funkcija; javna kritika; objavljivanje putem sredstava informisanja izrečenih sankcija političke odgovornosti uz odgovarajuće obrazloženje i uskraćivanje prava izbora na određene funkcije u samoupravnim telima; pokretanje postupka za povraćaj materijalne koristi stečene delovanjem koje povlači političku odgovornost; javna opomena i slično.

U vezi sa materijalnom odgovornošću na savetovanju su došla do izražaja različita mišljenja. Jedan broj učesnika je ukazivao da u Ustavu i zakonima već postoje mogućnosti za ostvarivanje ove vrste odgovornosti. Drugi su bili mišljenja da primena materijalne odgovornosti ne bi bila prihvatljiva sa stanovišta našeg samoupravnog sistema jer bi

mogla dovesti do profesionalizacije samoupravljanja, njegovog iskrivljavanja i javljanja drugih negativnih tendencija.

Bilo je dosta reči o pretpostavkama za ostvarivanje samoupravne odgovornosti kao što su: javnost rada nosilaca samoupravnih i drugih društvenih i javnih funkcija, blagovremeno i objektivno informisanje radnih ljudi i građana, uloga subjektivnog faktora, odnosno društveno-političkih organizacija u razvoju samoupravne odgovornosti u radnoj organizaciji i slično.

U vezi sa javnošću rada konstatovano je da su osnovne pretpostavke za javnost rada državnih, samoupravnih i društvenih organa, za širu društvenu kontrolu i u dosadašnjem razvoju našeg društvenog sistema postojale. Radni ljudi i građani organizovani u okviru Socijalističkog saveza, Saveza sindikata itd., kao i posredstvom zborova birača i drugih oblika neposredne demokratije, zatim korišćenjem predstavki i pritužbi, instituta opoziva i slično — imali su utvrđen osnovni organizacioni mehanizam i instrumente posredstvom kojih su mogli ostvarivati širu društvenu kontrolu nad radom i odlukama koje donose nosioci javnih funkcija. Međutim, sve je to u praksi ostalo nerazvijeno i samim tim nije moglo dati veće rezultate. Posebno su ostali nerazvijeni oblici društvene kontrole.

Blagovremeno i objektivno informisanje radnih ljudi i građana o radu pojedinih nosilaca samoupravnih i drugih društvenih i javnih funkcija bitna je pretpostavka za jačanje društvene kontrole i funkcionisanje sistema odgovornosti. Savezna konferencija SSRN donela je posebnu rezoluciju, a Predsedništvo SKJ zaključke o informisanju u samoupravnom društvu i zadacima subjektivnih faktora u tome. Treba podvući da zainteresovanost našeg društva za javno informisanje ne izrasta samo i u prvom redu iz naučno utvrđenih činjenica koje govore o velikoj mogućnosti uticaja posredstvom informisanja. Taj interes izrasta u prvom redu iz činjenice da radni čovek i građanin ne može imati kvalifikovan sud o sebi u društvu niti može biti kreator i nosilac progresivnih, njegovim interesom određenih kretanja bez dovoljno razvijenog javnog informisanja, bez dovoljnih činjenica relevantnih za njegovo društveno ponašanje i za njegovu participaciju u društvenoj politici. Prema tome, i osnovna funkcija javnog informisanja mora biti pre svega u osposobljavanju radnih ljudi i građana da se kvalifikovano uključe u stvarne procese samoupravnog odlučivanja i u ostvarivanje samoupravne kontrole i odgovornosti.

Za društveno-političke organizacije je rečeno da su one sastavni deo samoupravnog mehanizma i da su dužne da se bore za stalno unapređivanje odgovornosti biranih funkcionera, za kontrolu ostvarivanja programa na koje su izabrani pojedini predstavnici. To znači da bi se, na primer, SSRN trebao izboriti za praksu da se ne razgovara o odgovornosti samo u takozvanim kriznim situacijama, nego da to bude naša svakodnevna briga i podrška onima koji odgovorno vrše svoje javne funkcije.

Na savetovanju je bila prisutna i dilema: da li donositi poseban savezni zakon o odgovornosti nosilaca javnih funkcija u federaciji. U prilog takvog, kao i u prilog suprotnog gledišta isticano je mnogo argumenata. Tako, prema prvom gledištu, u posebnom saveznom zakonu bi se racionalnije i potpunije regulisala sva pitanja odgovornosti nosilaca javnih funkcija u federaciji. Po tom mišljenju, tim zakonom bi trebalo regulisati: vrste odgovornosti; utvrditi pojam političke odgovornosti; utvrditi subjekte odgovornosti u federaciji; pitanja inicijative i postupka odgovornosti; sankcije itd. To, naravno, ne isključuje da se specifična pitanja ne bi mogla regulisati i u posebnim saveznim zakonima i drugim aktima. Isticano je i to da bi na ovaj način federacija „dala primer" i drugim društveno-političkim zajednicama u pogledu potpunijeg regulisanja pitanja odgovornosti nosilaca javnih funkcija u tim zajednicama. Prema drugom, suprotnom, gledištu, ne bi trebalo donositi poseban savezni zakon o odgovornosti nosilaca javnih funkcija u federaciji, već bi, u skladu sa načelima Ustava, trebalo izvršiti potpuniju reviziju i dopunu postojećih saveznih zakona i drugih saveznih propisa koji sadrže norme o odgovornosti.

Kao jedno od najspornijih pitanja i pravno najmanje obrađenih koje je razmatrano na savetovanju je pitanje odgovornosti društveno-političkih zajednica i njihovih organa u odnosu na radne organizacije i njihove članove. Posebno je bilo reči o odnosu između radne organizacije i opštinske zajednice. S tim u vezi ukazano je da samo postojanje radne organizacije u opštini stvara mnogobrojne odnose koji povezuju ovu organizaciju i opštinsku zajednicu. Radna organizacija se otvara prema vani sa vidika uloge i položaja radnika u samoupravnom društvu. Zbog povezanosti interesa radnik se nužno uključuje i u život opštine, odnosno širih društveno-političkih zajednica, utoliko pre što svojim radom u radnoj organizaciji radnik ispunjava samo deo svog života i ostvaruje samo deo svojih interesa; drugi deo svojih interesa on nužno ostvaruje u širim društvenim okvirima, u sredini u kojoj živi i radi.

Privredne organizacije su najneposrednije zainteresovane za to da opština uspešno obavlja svoje zadatke na komunalnom, urbanističkom, socijalnom i kulturnom području, da brine za usklađeno delovanje građana na svom području i za stvaranje svih onih dobara i uslova koji su od zajedničkog značaja za sve stanovnike i organizacije na njenom području. S druge strane, međutim, opština je zainteresovana za uspešno poslovanje privrednih organizacija jer joj to olakšava rešavanje njenih akutnih opštinskih pitanja i jača njene finansijske mogućnosti. Zbog toga može opština u skladu sa svojim interesima dati privrednim organizacijama posebne pogodnosti kako bi privukla pojedine privredne delatnosti na svoje područje, na primer povoljnim lokacijama za industrijske i druge objekte, uspešnim rešavanjem stambenih problema i slično. Opština može ponuditi i povoljnije finansijske uslove ili može dati olakšice ukoliko su u skladu sa sistemom. Opština posebno može bitno uticati na privredne organizacije u onim privrednim granama koje svojom delat-

nošću neposredno zadovoljavaju interese građana kao što su zanatstvo, ugostiteljstvo, turizam ili trgovina.

Zbog same prirode delatnosti radne organizacije od posebnog društvenog interesa (područje društvenih službi) još tešnje nego privredne organizacije povezane su sa odgovarajućom društveno-političkom zajednicom, najčešće sa opštinom. Delatnost društvenih službi predstavlja sastavni deo onog delovanja koje treba da na svom području zbog zadovoljavanja potreba građana osigurava društveno-politička zajednica. Osmogodišnje osnovno školovanje je, na primer, po Ustavu dužna da obezbedi opština. Zbog toga škola mora biti na poseban način povezana sa opštinom kako bi se mogli obezbeđivati odgovarajući uslovi potrebni za nesmetano obavljanje školske nastave. Radne organizacije na područjima društvenih službi moraju biti integrisane u opštinsku zajednicu jer njihova je namena da zadovoljavaju potrebe ove zajednice, najčešće sredstvima ove zajednice.

Učesnici savetovanja su ukazali da je ustavno i zakonski nužno uspostaviti samoupravni mehanizam komuniciranja između društveno-političkih zajednica i radnih organizacija za razrešavanje konfliktnih situacija koje nastaju zbog izvesnih nedoslednosti i neadekvatnih rešenja u sistemu za čije donošenje je nadležna i zbog toga odgovorna odgovarajuća društveno-politička zajednica, odnosno njeni organi. Pre svega, potrebno je sprečiti da dolazi do konflikata između radnih organizacija i organa društveno-političkih zajednica. Ako, međutim, dođe do konflikata i do štete u radnoj organizaciji, nužno je objektivno utvrditi materijalnu odgovornost određene društveno-političke zajednice za rad njenih organa, za pogrešno donete odluke. Pri tome se postavlja i pitanje utvrđivanja neposredne odgovornosti pojedinaca — članova organa društveno-političkih zajednica koji su svojim ponašanjem, činjenjem ili nečinjenjem izazvali konflikte sa radnom organizacijom ili u radnoj organizaciji.

Posebno je bilo reči o institutu prinudne uprave. Izneto je mišljenje za taj institut da je anahronizam u samoupravnom sistemu, da se inače zloupotrebljava u razne svrhe kao što su promena „neposlušne" rukovodeće garniture u preduzeću, da ne odgovara potrebama daljeg razvoja samoupravnih ekonomskih odnosa i da bi društvenu intervenciju, čija se potreba inače ne dovodi u pitanje, trebalo utvrditi na novim samoupravnim osnovama kako bi interesi udruženog rada i njegove svesne i osmišljene akcije više i potpunije mogle doći do izražaja posebno u vidu preventive.

Učesnici savetovanja su se založili da se stavovi izneti u saopštenjima i dvodnevnoj diskusiji uzmu u obzir prilikom izrade odgovarajućih dokumenata i traženja rešenja problematike odgovornosti.

Prikazi

Dr Esad Ćimić: Drama ateizacije

(Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1971, strana 230)

Knjiga dr Esada Ćimića *Drama ateizacije* predstavlja istinski lucidan trenutak naše savremene sociologije. Odmah treba reći da centralni problem ove studije nije ni religija ni ateizam, već *čovek*, njegovi ljudski i društveni problemi. Takvo opredeljenje autoru je pomoglo da, raspravljajući o religiji i ateizmu, kao jednoj od duhovnih dimenzija čoveka, zađe u raspravljanje nekih fundamentalnih problema savremenog čoveka. Da postavi i raspravlja niz pitanja koja stoje na putu čovekovog očovečenja ili mu otvaraju perspektive tog očovečenja. Zbog toga bi ova studija mogla da nosi naziv: *drama humanizacije*.

Pošto je u centar svojih razmišljanja postavio čoveka, autor se sasvim svesno nije opredelio ni za religiju ni za ateizam, već za traganje koliko oni čoveku u datom istorijskom trenutku omogućavaju da svoj svet i svoju ličnost humanizira, da prebrodi svoje lične i socijalne drame, a da u tom vrtlogu ne izgubi svoju čovečnost i svoj ljudski identitet. Zaokupljen čovekom i njegovim svetom, autor ne želi da mu nameće svoj stav, svoje uverenje, već mu ostavlja slobodu, ali i odgovoran zahtev, da sam kritički odredi svoju poziciju. Njegov cilj nije davanje kategoričkih odgovora na postavljena pitanja, već raspravljanje o suštini tih pitanja, a kritičkoj svesti čitaoca ostavlja izvlačenje neophodnih zaključaka. Zbog toga čitanje ove studije od čitaoca zahteva izuzetan napor, ali ono što dobija neuporedivo je više.

Materija kojom se ova studija bavi podeljena je u tri dela: I deo: Ka sociološkom pristupu religijskom fenomenu, II deo: Religija u savremenom jugoslovenskom društvu, III deo: Odgoj i religija.

U okviru prvog dela raspravlja se o višeznačnosti religijskog fenomena i vidovima njegove interpretacije, pa se izlažu osnovne karakteristike triju modela religije (simbolički, eklektički i kibernetski). Autor nas zatim upoznaje sa dimenzijama religije kao što su: verovanje u natprirodno, verovanje u sveto, sistem verovanja ili običaja i snabdevanje moralnim definicijama. Tu već počinje rasprava o religiji kao socijalnoj činjenici, pa se ukazuje da je i religija „put da se prihvate određeni modeli ponašanja ili odbiju drugi modeli ponašanja". Autor ispravno primećuje da se na socijalnom planu religija može odrediti kao: (a) zavisnost od personificiranih sila; (b) opredeljenost vlastite socijalne funkcije karakterom društva u poslednjoj instanci; (c) uslovljenost egzistencijalnom situacijom čoveka. Stoga autor u religiji danas i u budućnosti vidi oblik čovekova otuđenja „koji ujedno svjedoči o čovjekovoj *potencijalnoj* moći i *stvarnoj* nemoći da se kao čovjek realizuje, pa vrijeme i mjesto svoje vlastite realizacije prebacuje u transcendentnu sferu". Tu je izvor svake religioznosti. Oblici religioznosti počivaju na određenim socijalnim pretpostavkama, *ali to verovanje*, kad i ukoliko postoji, i samo za sebe predstavlja *socijalnu činjenicu* koja utiče na ponašanje ljudi i društvenih grupa, na strukturu odnosa, na oblike, stepen i sadržinu ljudskog aktiviteta, pa se zbog toga

ono javlja kao determinanta društvenog življenja i kretanja. Zbog toga, da bi se spoznao stepen i smer delovanja tog faktora, neophodno ga je neprekidno proučavati.

Na sledećim stranicama ove knjige Ćimić nas upoznaje sa sličnostima i razlikama između magije i religije, sa religijom kao obrednom činjenicom, religijom kao psihičkom činjenicom, zatim kao moralnom, saznajnom i socijalno-klasnom. U vezi sa autorovom tvrdnjom da i religija i magija čoveka snabdevaju „izvjesnom količinom moći kako bi se on uspješno odupro vladanju sila koje mu se neprekidno nameću i pokušavaju da utiču na njegovo ponašanje i da ga kontrolišu" (str. 23) moglo bi se postaviti pitanje: da li je posredi moć shvaćena u pravom smislu ili verovanje da se na nešto utiče sa onu stranu čovekove moći? To verovanje je značajno utoliko ukoliko pomaže čoveku da u svom istorijskom naporu oblikovanja sveta i odnosa istraje do sledeće etape na kojoj će neke od tih sila spoznati i potčiniti sebi.

Raspravljajući o religiji kao psihičkoj činjenici, autor ispravno primećuje da za vernika moderan sveštenik predstavlja neku vrstu psihijatra. Kroz ispovedanje ljudi umorni od života, sivila svakodnevice, pritešnjeni okovom tuđe moći, doživljavaju neki oblik rasterećenja. Za ovu dimenziju problema ističe se kao značajna činjenica to što religija daje pojedincu osećanje sigurnosti, „proširuje njegov ego čineći mu duh značajnim za univerzum a univerzum značajnim za njega". Zbog toga se autor suprotstavlja grubom i nasilnom amputiranju religije jer to dovodi do bolnih poremećaja u „psihičkoj strukturi prilagođenoj datom kulturnom modelu", a zalaže se za dijalektički prilaz koji pruža mogućnost da se osvetle neke nedovoljno objašnjene pojave savremenog sveta.

Pod odrednicom „religija kao moralna činjenica" ističe se da dramatičan raskorak „između onoga što savremeni čovek može i onoga što hoće često ga podstiče na nemoralan čin". Tu onda dolazi do izražaja moralna funkcija religije. Naravno, autor ne zaboravlja na veliki raskorak između morala religije i morala crkve. On ne krije svoj kritički odnos prema svešteničkim interpretacijama Biblije koje je svode na zabranjivanje čoveku da učestvuje u zlu, ali ga ne obavezuju i *podstiču* da se zlu suprotstavi.

U raspravljanju o religiji kao saznajnoj činjenici autor nas upozorava da, bez obzira na to da li boga ima ili nema, religija koja se živi, i u meri u kojoj se živi, predstavlja jednu društvenu i ljudsku istinu i, „po prirodi stvari, ne traži naučnu potporu, naučnu verifikaciju". Za sociologa bog „postoji" sve dok postoje religiozni ljudi. U pogledu odnosa nauke i religije naglašava se da svaka pobeda nauke oduzima delić prostora religiji, ali, pošto nauka nikada ne može dospeti do svih tajni, a posebno do onih poslednjih, za religiju uvek u tom neotkrivenom i nepoznatom ostaje dovoljno prostora. Izvesna nemoć nauke u odnosu na religiju se ispoljava i u njenoj parcijalnosti i nepristupačnosti običnom čoveku, dok mu religija na jednostavan i lak način objašnjava prirodu i poreklo svih stvari. Ovo verovanje, za razliku od naučnog, zasnovano je na veri, a ne na evidenciji i proveri.

Nakon iscrpne rasprave o razlikama između nauke i religije skreće se pažnja da se u određenim društveno-istorijskim uslovima i nauka javlja kao oblik čovekova otuđenja i religioznosti. To se događa onda kada i ukoliko se nauka i njeni rezultati pretvaraju u silu koja ograničava čovekovu slobodu, pa čak i njegovu biološku egzistenciju. Zbog toga je jedan od uslova čovekova oslobođenja emancipacija nauke od političkih autoriteta. Bez te autonomije nauka nije istinsko čovekovo stvaralaštvo.

U konkretnim društveno-istorijskim relacijama i nauka i religija se potčinjavaju konkretnim ciljevima, gde neminovno bivaju izložene i zloupotrebama.

U raspravljanju o religiji kao socijalno-klasnoj činjenici ističe se da ona podvostručava svet jer ovom našem materijalnom dodaje i onaj drugi, nematerijalni.

Ćimić oštroumno ističe da se u ovozemaljskoj društvenoj nejednakosti i ljudskoj težnji za jednakošću skriva deo objašnjenja snage i istorijskog trajanja religije jer im ona nudi jednakost pred bogom.

U svom istorijskom trajanju — podseća nas autor — religija je ispoljila veliku vitalnost jer je u svakoj društveno-istorijskoj situaciji menjala svoj sadržaj, a samo je nominalno ostajala ista („u staru mešinu nalivano je novo vino").

Nakon isticanja konzervirajuće uloge religije, kad čoveka okreće prošlosti, Ćimić podvlači da je religija u suštini borba za egzistenciju, koja se onda projicira i „preko groba". Na kraju razmatranja ove dimenzije religija se u najširem smislu definiše kao „otuđena svijest o društvenoj zavisnosti. Religija nije zavisnost od prirode i društva — ona je zavisnost od *personificirane* prirode i *personificiranog* društva" (str. 62).

Dr Ćimić zaključuje da će religija kao „socijalna činjenica" egzistirati sve donde dok postoje „socijalno-ekonomski uslovi koji čovjeka neprekidno podstiču da u njoj traži rješenje svojih ljudskih dilema" (str. 62). U tom smislu se religija kvalifikuje kao posledica „fundamentalnog rascjepa čovjekovog svijeta na teorijsku i praktičnu sferu".

U raspravljanju ateizma i religije autor kao prvu činjenicu ističe da se ateizam „javlja kao ideja koja prati skoro sve oslobodilačke pokrete" u istoriji i na taj način se on automatski suprotstavljao religiji kao duhovnom obliku zaštite klase protiv koje se revolucija vodila. Tako se čovek javlja centralnom tačkom suprotstavljenosti ateizma i religije. Ćimić smatra da se u Marksovom smislu najvredniji i istinski problem ateizma svodi na borbu za slobodu čoveka. Moć ateizma uvek je zavisila od „stepena ostvarenja čovjekove društvene slobode". Zbog toga — upozorava nas autor — u društvu gde nema slobode ili je ona svedena na malu meru nema uslova za realizaciju ovako shvaćenog ateizma. U neslobodnom društvu boga zamenjuje čovek, ali se tom zamenom ne menja suština religije jer ona kao otuđenje ostaje. Zbog toga autor u upitnom obliku konstatuje: „Ako je ateizam nastojanje da se realizira čovjekova duhovna sloboda... onda je on u stvari konstitutivni elemenat socijalističkog programa za cjelovitu ličnost" (str. 67—68). Smisao autorove poruke bi se mogao izraziti na sledeći način: „Problemi sa kojima se suočava ateistička misao i akcija" svojevrsna su sinteza „teškoća sa kojima se suočava rađanje novog društva". Zbog toga suština ateizma nije u pukom poricanju nepostojanja boga i neosnovanosti verovanja, već u stvaranju uslova u kojima će i ateizam i religija postati suvišni. Ateizam i religija su dva dela rascepljenosti čovekove ličnosti i sveta. Kada on postane celovit, kada prevaziđe sukob između sebe i svog otuđenog sveta, oba ova pola će nestati, a zameniće ih sloboda. Dakle, tada će nestati ne samo religija već i ateizam, isto onako kao što će u komunističkom društvu nestati demokratije. Na kraju ovog dela dr Ćimić prihvata Lenjinov stav da ni religija ni ateizam nisu istine, već postulati.

Drugi deo svoje studije dr Ćimić je posvetio analizi religije u savremenom jugoslovenskom društvu. Pri tom se opredelio za traganje o raznim oblicima religijske svesti vernika u filozofsko-istorijskom, kosmološkom, antropološkom, praktično-etičkom i nacionalno-mitološkom području. Ćimić nam kao prvi podatak iznosi da religijska svest postoji kao (1) neposredna svest, individualni odnos zavisnosti; (2) posredovana svest pojedinca, pri čemu on razlikuje svoju religioznost od religioznosti drugih; (3) formalno-logički strukturisana religijska svest (teološka svest).

Može začuditi autorova tvrdnja da savremeni čovek (i vernik i ateista) traži boga. I jedan i drugi „hoće da vide sebe u projekciji beskonačnosti". U vezi sa tim on upitno odgovara: „Ako je čovjek konačno biće, a želi dostignuti beskonačno, onda religija ima funkciju antinomije: bolje u svijesti nego nigdje" (str. 79). Ovde se može postaviti pitanje: da li je svaka čovekova težnja ka beskonačnosti istovremeno njegova religioznost? Može se prihvatiti autorova tvrdnja da neizvesnost uvek vodi u neki oblik religioznosti jer se stalno očekuje neki mesija koji će ljude izbaviti. Raspravljajući o religiji na antropološkom planu kod nas, Ćimić dosta neočekivano vidi nove mogućnosti za religiju u čovekovoj okrenutosti prema budućnosti, u njegovom pitanju kuda svet i čovek idu, koje ga više interesuje od pitanja otkuda je došao. Treba primetiti da je ovo istovremeno

i velika šansa ateizma, koji na budućnost ne gleda kao na neizbežnu kataklizmu, već kao na neprekidnu borbu za prevladavanje svih oblika ljudskog otuđenja. Na kraju analize ovog aspekta Ćimić klasifikuje ateiste na racionalne i emotivne, a vernike na teološki uverene i tradicionalne i ističe da racionalni ateisti i teološki uvereni vernici o svemu temeljito razmišljaju, dok emotivne ateiste i religiozne vernike nosi emotivna bujica.

Ističući praktično-moralnu stranu religije, autor nam prezentira rezultate i stavove koji pokazuju da ni vera ni ateističko ubeđenje, sami po sebi, čoveka ne čine dobrim, što znači da je on u tom pogledu mnogostruko determinisan.

Izuzetno je interesantna analiza nacionalno-mitske dimenzije u oblicima religioznosti kod nas. Iako je religija postala pre nacije, ova dva elementa su se na našem tlu duboko ispreplela. Na ovom mestu se akcentira jedno značajno upozorenje: „Svaka svijest koja svoj sadržaj crpe samo iz istorije, dakle koja nema interes za budućnost, za prevazilaženje ograničenosti nacionalne svijesti, ima teološki karakter“ (str. 91). Zbog toga je, po autoru, „insistiranje na prošlosti najbolji dokaz da se nacija zatvara“. Ta vrsta nacionalnog impregnirana je religijskim. To je tačka gde se ove dve svesti susreću, pa je nekada teško razlučiti borce za nacionalno od boraca za versko. U nas je religija uvek, a i danas, imala značajnu ulogu u nacionalnom razvrstavanju ljudi. U tom smislu su interesantni rezultati istraživanja iz Hercegovine prema kojima se poreklom pravoslavni-religiozni bez izuzetka osećaju Srbima, poreklom pravoslavni-ateisti Jugoslovenima, međutim u pogledu katolika situacija je drugačija jer se i vernici i ateisti osećaju Hrvatima. Autor to objašnjava time što se na ovom području jugoslovenstvo doživljava kao srpski unitarizam. Interesantna je slika pripadnika islamske konfesionalnosti. Poreklom muslimani-vernici se osećaju Muslimanima u smislu etničke pripadnosti, dok se najveći broj muslimana-ateista deklarišu kao Jugosloveni. Dr Ćimić smatra da je jugoslovenstvo za muslimane-ateiste bilo indikator nacionalne neopredeljenosti, preciznije, način da se izbegne srpsko, odnosno hrvatsko opredeljenje.

Ovi rezultati nas upozoravaju da se danas, i u vremenu koje dolazi, u borbi za nacionalnu ravnopravnost kao oblik ljudske ravnopravnosti moramo čuvati opasnosti da, u nedostatku drugih mogućnosti, za saveznika nekritički prihvatimo religiju i crkvu.

Raspravljajući o državi i konfesionalnim zajednicama, Ćimić, ne bez razloga, primećuje: „sve dok je religijske alijenacije države, dotle će biti i religije kao socijalne činjenice“ (str. 95). Emancipacija države od religije može da se izvrši radikalnom izmenom postojećih odnosa. Osnovni problem ovog odnosa se ispoljava u tome što se verovanje ne može zabraniti. Zabrana, kako se u ovoj studiji argumentovano ističe, čak integriše vernike. Prema tome, nije rešenje u zabrani, već u ukidanju pretpostavki verovanja.

Evidentan je autorov optimizam u pogledu samoupravljanja kao mogućnosti prevazilaženja oblika religioznosti jer je samoupravljanje „prevladavanje prividne slobode kao slobode u svijesti“. Ovo se, po autoru, ispoljava u sledećem: (1) kroz samoupravljanje ljudi se praktično uveravaju „u moć svoje lične akcije u zajednici sa drugim individuama“; (2) praktični humanizam samoupravljanja se ogleda u ukidanju posrednika između čoveka i čoveka, čoveka i zajednice (država, bog i slično).

Interesantno je raspravljanje problema Saveza komunista i religije, pri čemu se naglašava da religiju treba primarno shvatiti kao odnos, a tek sekundarno kao svest. Zbog toga autor pledira da se autoritet istine ne zamenjuje istinom autoriteta, čime se samo menja oblik religioznosti. Prema tome, Savez komunista religijski tip otuđenosti ne sme zamenjivati nekim drugim. Najbolja borba protiv religije je praktično i teorijsko nastojanje za prevazilaženje svih oblika čovekove otuđenosti. U toj borbi i komunista-pojedinac mora biti slobodan, mora postupati po svom uverenju, a ne da mu se ono nameće.

Treći deo ove studije posvećen je problemu odgoja i religije. Zbog ograničenosti prostora ne možemo se detaljnije upuštati u izlaganje sadržaja

ovog dela, ali ćemo skrenuti pažnju čitaocu da autor na kraju daje koncept samoupravne škole čija bi osnovna suština bila u tome što bi naučno, objektivno i istorijski prikazivala sve socijalne fenomene, pa i religiju. U takvoj školi bi se moralo težiti za istinom, a istina je celina.

Takva škola bi se morala čuvati svake kritike religije ukoliko ona vrši „određene esencijalne funkcije-osmišljavanje života". Samoupravna škola bi morala razvijati bogatu skalu raznovrsnih oblika kulturno-zabavne aktivnosti čiji bi domašaj premašao granice odgojnog procesa. Na ovom mestu autor ističe da nije bitno „koliki je obim našeg znanja i saznanja, nego kakva je njegova sadržina, odnosno struktura" (str. 229).

U ovom, inače obimnom i interesantnom, delu knjige raspravlja se široko o problemima omladine, o odnosu mladog čoveka prema religiji, odnosu pedagoga i vaspitanika, odnosu društva i omladine, Saveza komunista i omladine. Ukratko, o složenim problemima mladog čoveka koji želi da nađe odgovor na mnoga otvorena pitanja.

Na kraju želimo da se izvinimo čitaocu što nismo bili u mogućnosti da mu detaljnije izložimo materiju ove misaono izuzetno bogate studije. To nije ni bila naša namera, već samo da zabeležimo njenu pojavu i time skrenemo pažnju na nju, a onaj ko ovu knjigu pročita, ko joj priđe otvorena srca i dobre volje, kao što njen autor prilazi problemima koje analizira, neće izbeći a da istovremeno i sebe, svoja ponašanja i uverenja ne stavi na još jedno preispitivanje. No, ona će vam sigurno pomoći da bolje upoznate i prepoznate sebe i druge, da o sebi i drugima, o pojavama i svemu što vas uslovljava kritičkije, ali i neizmerno ljudskije sudite.

Na kraju da dodamo: studija *Drama ateizacije* je štivo sa kojim bi morao da se upozna svaki pedagog.

RADIVOJE MARINKOVIĆ

Šarl de Gol: Memoari nade — obnova (1958—1962)

(Charles de Gaulle: Mémoires d'espoire — Le renouveau [1958—1962], Plon, Paris, 1970, strana 344)

General De Gol spada u onu vrstu istaknutih državnika koji ne samo da učestvuju u stvaranju istorije, nego o njoj ostavljaju i svoja pisana svedočanstva. Okolnosti su učinile da se on dva puta u toku svoga života laćao memoarskog pera — oba puta pošto je bio napustio vlast. Tako su između 1946. i 1958. godine nastali njegovi *Ratni memoari 1940—1946* (koji su već poznati i našoj široj čitalačkoj publici pošto je njihov prevod objavila beogradska „Prosveta"). U oktobru prošle godine izašla je u Francuskoj prva knjiga njegovih *Memoara nade*, pod naslovom *Obnova*, koja obuhvata period od 1958. do 1962. godine. Ona je nastala posle drugog silaska De Gola sa vlasti, pošto na referendumu u maju 1969. godine nije dobio saglasnost većine Francuza za svoje projekte reforme Senata i regionalizacije zemlje. *Obnova* je trebalo da bude prva od tri knjige njegovih *Memoara nade;* druge dve trebalo je da obuhvate periode 1962—1965. i 1965—1969. godine. Međutim, jedva mesec dana po izlasku iz štampe prve knjige De Gol je umro. Izgleda, ipak, da će uskoro biti publikovan rukopis druge knjige *Memoara nade*, za koju, kao i za prvu, vlada veliko interesovanje.

Obnova obuhvata De Golova sećanja na poslednje mesece Četvrte Francuske Republike i prve godine Pete Republike, od njegovog povratka na vlast u junu 1958. godine do završetka alžirskog rata. To je dramatično razdoblje posleratne francuske istorije u kome je, uz teške unutrašnje razdore i duboke krize, Fran-

cuska privela kraju dekolonizaciju svojih kolonijalnih poseda u Africi. To su i godine političkog i ekonomskog „uvođenja" u život i učvršćivanja režima Pete Republike i ocrtavanja osnovnih karakteristika degolističkog spoljnopolitičkog programa, u mnogo čemu različitog, pa i suprotnog, od spoljne politike koju je Francuska do tada sledila.

Knjiga je podeljena na sedam glava, od kojih je svaka posvećena jednom od krupnih pitanja o kojima general De Gol iznosi svoja sećanja. Dve glave obuhvataju probleme unutrašnje politike u užem smislu: prva — „Institucije" — i poslednja — „Šef države"; dve glave se odnose na probleme dekolonizacije: druga — „Prekomorske teritorije" — i treća — „Alžir"; dve glave se odnose na spoljnu politiku Francuske: peta — „Evropa" — i šesta — „Svet" — i jedna glava — četvrta — na probleme francuske ekonomije.

De Gol počinje svoja sećanja kratkom evokacijom onih događaja kojima su završeni njegovi *Ratni memoari*, navođenjem uslova i uzroka koji su učinili da se on, spasilac časti otadžbine, u januaru 1946. godine radije povuče sa vlasti nego da prihvati obnovu ranijih „političkih igara" partija, čiji povratak nije mogao da spreči. On ni ovom prilikom nije propustio da najoštrijim rečima osudi politički sistem Četvrte Republike, „sistem partija", na koji on baca osnovnu odgovornost za teške i brojne slabosti koje su odlikovale Francusku u toku dvanaest godina Četvrte Republike — slabljenje države, česte promene vlada i nedostatak dugoročne nacionalne politike, inflacija, gubljenje prestiža i „ranga" Francuske u međunarodnim odnosima, poraz u Indokini i na Suecu, nekonsekventna politika prema Tunisu i Maroku, neuspeh u rešavanju alžirskog problema. — De Gol zatim daje opis događaja koji su posle alžirskog puča od 13. maja 1958. godine doveli do dubokog nacionalnog razdora i opasnosti od građanskog rata, a njega izbacili kao jedini politički izlaz iz krize i doveli ga na čelo poslednje vlade Četvrte Republike u agoniji. On ističe da se ni na koji način nije mešao u izbijanje i razvoj alžirskog majskog puča, ali je iz celokupnog njegovog izlaganja jasno da je sve učinio da duboku krizu koja je njim bila izazvana iskoristi da ponovo dođe na vlast. Ona mu se, uostalom, sa raznih strana — od samih pučista na prvom mestu — i sama nudila. — Sledi zatim izlaganje rada na izradi novog Ustava, njegovo prihvatanje na referendumu septembra meseca, izbori za novu Skupštinu i generala De Gola za novog predsednika Republike u decembru 1958. i preuzimanje funkcija početkom januara 1959. godine.

Memoari samo skiciraju političke institucije stvorene novim Ustavom. De Gol ne bez zadovoljstva podvlači da su one stvorene po njegovom ukusu, polazeći od onih istih principa za koje se on zalagao dvanaest godina ranije, pri izradi prvog posleratnog francuskog Ustava. Međutim, ako je tada, ne mogavši da vlada na način na koji je želeo, napustio vlast, sada je dobio i vlast i institucije po svojoj meri. Njihova bitna odlika je smanjenje značaja predstavničkih tela, posebno Narodne skupštine, i pojačanje izvršne vlasti, posebno predsednika Republike, tako da „od njega proističe svaka značajna odluka, kao i sva vlast" (str. 35). U poslednjoj glavi De Gol izlaže način na koji su funkcionisale te nove francuske političke institucije, posebno on sam, kao predsednik Republike. U njoj nalazimo podatke o ličnostima koje su sačinjavale francuske vlade, o odnosu vlade i drugih političkih tela prema predsedniku Republike, pripremi i organizaciji njegovih poznatih konferencija za štampu i govora na televiziji, putovanjima po unutrašnjosti zemlje, odnosima sa najbližim saradnicima... To je najintimnije poglavlje njegovih memoara.

Pišući o dekolonizaciji francuskih poseda u Africi, prvenstveno Alžira, — problemu koji je dominirao francuskom političkom scenom prvih godina Pete Republike i bio najveća briga njenog Predsednika — De Gol više puta ponavlja da to nije činio laka srca, već da je to, za čoveka njegovih godina i formacije, bio „surov" čin i „moralno iskušenje". Nesumnjivo je da je on ne manje od drugih, pa i najvatrenijih, zastupnika francuskog kolonijalizma, želeo oču-

vanje „prekomorskih teritorija", makar u nešto promenjenim oblicima. Na to ukazuje, na primer, stvaranje Francuske zajednice (Ustavom od 1958. godine). Međutim, ako ne od samog povratka na vlast, pa čak i ranije, kao što on to tvrdi (str. 49), De Gol je ubrzo počeo da uviđa da je vreme kolonijalizma, za Francusku kao i za ostali svet, zauvek prošlo i da politička stvarnost, ma kako bolna i surova bila, nalaže da se odlučno odbace sve iluzije prošlosti. De Gol je shvatio bolje od mnogih Francuza da su kolonije, koje su nekada bile izvor moći i prestiža, u promenjenom svetu, sa „probuđenim" narodima odlučnim da se bore za svoju slobodu, postale izvor slabosti i „močvara bez dna" koja guta političke, finansijske i vojne snage Francuske. Iako teška srca, De Gol je to saznanje uzeo za premisu svoje politike prema francuskim kolonijama u Africi. On je bez velikog opiranja prihvatio nezavisnost francuskih poseda u „crnoj" Africi i samim tim brz kraj Francuske zajednice, u koju je, inače, polagao velike nade, trudeći se pri tom da sa novim državama zasnuje što čvršće odnose „asocijacije" i na taj način obezbedi francuske interese. Sa Alžirom je, međutim, bilo mnogo teže i izlaganje puteva i događaja, često dramatičnih, kroz koje je prošlo rešavanje alžirskog problema do konačnog priznanja nezavisnosti u julu 1962. godine, spada u najuzbudljivije stranice De Golovih memoara. Francuska je, ističe De Gol, iz mnogo razloga želela da sačuva Alžir. Tamo su bili angažovani njeni najveći „prekomorski" interesi, značajno uvećani tek otkrivenim nalazištima nafte i gasa u Sahari. U Alžiru je bilo naseljeno oko milion Francuza, „crnonogaša", koji su tamo držali sve najznačajnije ekonomske, političke i uopšte društvene pozicije i koji su, da bi ih očuvali, u ogromnoj većini bili najvatrenije pristalice „francuskog Alžira" po svaku cenu. Alžir je, najzad, imao i veliki vojno-strategijski značaj za Francusku. Međutim, upravo u Alžiru je odlučnost njegovog naroda da bude nezavisan u svojoj zemlji bila veća nego u bilo kojoj drugoj francuskoj koloniji i ispoljila se u oružanoj borbi koja je, po priznanju De Gola (str. 47), imala podršku celokupnog alžirskog naroda. Suočen od prvog trenutka sa alžirskim problemom, štaviše: vraćen na vlast upravo zato da ga reši, De Gol je, kako tvrdi u svojim memoarima (str. 49—50), od samog početka ocenio kao nerealnu mogućnost asimilacije alžirskog stanovništva, još manje njegovo zadržavanje u podređenom položaju. „Francuski Alžir" je „pogubna utopija" — kaže on. Nastavljanje postojećeg stanja je, prema tome, neodrživo i vodi uzaludnom trošenju snaga, koje bi trebalo usmeriti u drugom pravcu. Jedini izlaz je bio, piše on, priznati „pravo Alžira da raspolaže samim sobom" (str. 50). Međutim, trebalo je ipak još četiri godine teških borbi do konačnog ostvarenja tog prava alžirskog naroda. De Gol to objašnjava time što je, u uslovima u kojima se nalazio, suočen sa mnogim i jakim otporima u vrhovima armije, među „crnonogašima", ultraškim političarima i delovima francuskog naroda, morao da taktizira, pridobijajući postepeno za svoju politiku one koji su bili spremni da je prihvate, a onemogućavajući one koji su bili rešeni da joj se do kraja i svim sredstvima suprotstavljaju. Da ovi drugi nisu bili malobrojni i bez uticaja, pokazuju i pobune u Alžiru u januaru 1960. i aprilu 1961. godine protiv De Golove politike priznavanja nezavisnosti Alžiru, oružane akcije Organizacije tajne armije (OAS), uključujući i pokušaje atentata i na samog De Gola. Međutim, pri svem tom teško je ipak reći, posle svih mnogobrojnih krivudanja, često protivrečnih izjava i praktičnih političkih poteza u toku četiri godine alžirskog rata, da mu je konačni ishod, iako ne i put do njega, od samog početka bio jasan i prihvatljiv, kao što on to tvrdi (str. 50). To, naravno, ne umanjuje njegove zasluge što je, uprkos mnogobrojnim otporima, uključujući i one u samom sebi, oslobodio Francusku teškog bremena kolonijalizma.

U delu posvećenom francuskoj ekonomiji De Gol pre svega odlučno odbacuje mišljenje koje je o njemu vladalo, naime da zapostavlja ekonomske probleme pridajući ekonomiji drugorazredni značaj u odnosu na

politiku. On podvlači da je ekonomskim i socijalnim problemima posvećivao punu pažnju i polovinu celokupne svoje predsedničke aktivnosti. De Gol navodi, ne bez samodopadljivosti, uspehe koji su postignuti u francuskoj privredi, posebno finansijama, u toku prvih godina njegovog predsednikovanja, uspehe koji, u njegovim očima, treba da služe ne toliko „ugodnijem životu ovih ili onih Francuza", već „blagostanju, moći i veličini Francuske" (str. 168). U ovom poglavlju De Gol iznosi i svoju poznatu ideju o participaciji svih zaposlenih u rezultatima rada i odgovornosti za poslovanje preduzeća, izražavajući žaljenje što, zbog otpora na koje je naišao, nije uspeo da je ostvari. Participacija, za njega, znači prevazilaženje nedostataka kako kapitalizma tako i komunizma i stvaranje jednog novog društvenog sistema (str. 144—145, 162). Međutim, zalažući se za participaciju, De Gol ne dira u privatnu svojinu, očigledno smatrajući da su te dve kategorije potpuno kompatibilne. Inače, kad govori o svom shvatanju (i praksi) ekonomskog sistema, on se zalaže za odlučujuću ulogu države (str. 159), po čemu se, uostalom, bitno ne razlikuje od modernih ideologa državnog kapitalizma.

Svojoj omiljenoj temi i osnovnoj preokupaciji — spoljnoj politici — De Gol posvećuje trećinu svoje knjige. U ovim poglavljima je došla do svog najpunijeg izražaja osnovna ideja generala De Gola, koja predstavlja lajtmotiv cele njegove knjige, kao, uostalom, i celokupne njegove političke aktivnosti. To je težnja ka „veličini", moći i svetskom „rangu" Francuske. U naporu da se dosegne taj cilj, De Gol je, nezadovoljan dotadašnjim položajem Francuske u svetu, od samog početka preduzeo preispitivanje celokupne francuske spoljne politike trudeći se da stvarnu ulogu Francuske usaglasi sa predstavom koju je on o njoj imao. To je dovelo do značajnih pomeranja kako u odnosima Francuske prema njenim saveznicima tako i u širim, evropskim i svetskim, odnosima. Polazna osnova je pri tom napor za nezavisnom pozicijom Francuske u međunarodnim odnosima i promena svih odnosa u kojima je Francuska podređeni partner ili bi to mogla biti. U skladu s tim on neopozivo osuđuje i osujećuje pokušaje da se Zajedničko tržište pretvori u supranacionalnu organizaciju jer bi to značilo „potčinjavanje Francuske jednom zakonu koji ne bi bio njen" (str. 180). Slično je sa integriranim vojnim sistemom NATO-a, koji predstavlja „vojno i političko potčinjavanje Zapadne Evrope Sjedinjenim Američkim Državama" (str. 177), zbog čega je na više mesta predmet oštre kritike generala De Gola. U vezi s tim on piše o svom poznatom memorandumu Ajzenhaueru i Makmilanu, septembra 1958. godine, u kome je tražio uspostavljanje trojnog američko-britansko-francuskog „direktorijuma" Atlantskog saveza. Neprihvatanje njegovog memoranduma izazvalo je postepeno dezangažovanje Francuske iz vojne integracije NATO-a sve do konačnog povlačenja 1966. godine. Time je Francuska postala jedan od značajnih protagonista rušenja blokovskih struktura, čije je samo postojanje, po mišljenju De Gola, „nespojivo sa istinskim mirom" (str. 224).

Pišući o budućoj Evropi kako je on vidi, De Gol iznosi svoju viziju „evropske Evrope" oslobođene američkog uplitanja, koja bi obuhvatala ceo stari kontinent „od Atlantika do Urala". Put do takve Evrope nije stapanje evropskih naroda i država, nego njihovo „sistematsko približavanje" koje, pod izvesnim uslovima, može dovesti do njihove konfederacije. Tom cilju treba da bude usmerena francuska politika razvijanja odnosa sa socijalističkim zemljama, prvenstveno sa Sovjetskim Savezom. U takvom razvoju odnosa „popuštanja, a zatim sporazumevanja i saradnje" De Gol vidi i mogućnost rešenja osnovnog evropskog problema — nemačkog — što on i kaže u jednom razgovoru sa Adenauerom, u septembru 1958. godine, savetujući mu, pri tom, „nepokolebljivo strpljenje" u pogledu ponovnog nemačkog ujedinjenja (str. 187).

U ovom delu knjige čitalac će naći De Golove stavove o još nekim značajnim evropskim i svetskim problemima, od kojih su mnogi i danas aktuelni (problemi razoružanja, a-

tomskog oružja, vijetnamskog rata, izraelsko-arapskog sukoba, prijema Velike Britanije u Zajedničko tržište itd.). Posebno interesovanje pobuđuju njegova sećanja na brojne susrete sa istaknutim državnicima našeg vremena — Hruščovom, Ajzenhauerom, Kenedijem, Makmilanom, Adenauerom i drugima. Zapisi o tim susretima sadrže teme o kojima se razgovaralo, stavove koji su iznošeni, njegove ocene svojih sabesednika, a, ponekad, i zanimljive uslove u kojima su se ti susreti održavali (na primer, propali sastanak „na vrhu" u Parizu 1960. godine). Ostaje u sećanju svojim aktuelnim značajem upozorenje koje je on dao pri prvom susretu sa predsednikom Kenedijem (1961. godine). Ukazujući mu na početke američke vojne intervencije u Vijetnamu i podsećajući ga na loše francusko iskustvo u toj zemlji, De Gol kaže: „Intervencija u toj oblasti biće za vas jedno beskrajno i bezizlazno angažovanje. Od trenutka kada se nacije probude, nikakva strana sila, ma kakva bila njena sredstva, nema izgleda da im se nametne. Vi ćete se u to uveriti" (str. 268—269). Kenedi, očigledno, nije bio uveren u De Golovo upozorenje, kao ni dva njegova naslednika, uostalom.

Oni koji su očekivali da će u De Golovim memoarima naći neka spektakularna otkrića mogu biti razočarani jer on više potvrđuje svoje već poznate stavove i iznosi uglavnom poznate činjenice nego što otkriva nove ili opovrgava ili menja stare. Ali ni to nije bez značaja. To, svakako, nije samo zbog razumljivih obzira koje je imao zbog političke težine svojih reči, povećane blizinom događaja i ljudi o kojima piše, nego i zbog toga što je njegova ličnost, kao i njegova politika, kao malo koja druga bila predmet duge i svestrane pažnje, analiza i ocena, pa zato vrlo dobro poznata u Francuskoj kao i van nje. U Jugoslaviji je to, svakako, slučaj.

De Golovi memoari predstavljaju istoriju jednog kratkog, ali važnog perioda najnovije francuske istorije. Oni su, svakako, značajan prilog toj istoriji jer dolaze „iz prve ruke" i od ličnosti koja je direktno i u najvećoj meri uticala na njen pravac i tok razvoja, što, naravno, ne umanjuje, nego povećava potrebu njihovog kritičkog korišćenja. Međutim, kao i svaki memoari, i ovi De Golovi su na prvom mestu kazivanje o njihovom autoru. Za ove memoare to važi možda u većoj meri nego za druge. Ovo ne samo zbog objektivno izuzetno značajne uloge koju je De Gol imao u događajima o kojima govori, već i zbog njegove stalno prisutne svesti o toj izuzetnosti. Retko je, naime, naći ličnost tako sigurnu u svoje istorijske dimenzije i značaj kao što je to De Gol. Otkako je 18. juna 1940. godine, pozivajući francuski narod da ne prizna vojni poraz i kapitulaciju zvanične Francuske, ušao u istoriju, on nije prestajao da živi i dela u uverenju da je upravo on pozvan da predstavlja Francusku i vodi je „jedinim putem koji vredi" — prema „veličini" i „rangu" svetske sile. Otuda njegovo pomalo mistično izjednačavanje sa Francuskom, shvaćenom kao celina različita od Francuza koji je nastanjuju, zbog čega se često pohvale njoj upućene i na njega samog odnose.

De Golovi memoari još jednom potvrđuju da je njihov autor bio neobičan spoj političara širokih, vizionarskih pogleda i shvatanja primerenih savremenom dobu i istovremeno čoveka „starog kova" koji o sadašnjem svetu katkad misli u starim kategorijama i govori jezikom svoje mladosti. On je bio najveći upravo u onim trenucima kada ga je njegov politički realizam vodio preko granica koje mu je postavljao njegov tradicionalno formirani pogled na svet, kada je, da bi pobedio otpore novom u drugima, pobeđivao prethodno one u sebi. Iako se pri tom ponekad zaustavljao na pola puta, on je to uvek činio sa velikom ličnom hrabrošću; dostojanstvo, koje je tako uporno tražio za svoju zemlju, bila je i njegova lična vrlina.

Kao da je predosećao da mu ne ostaje mnogo vremena, De Gol je žurio da završi svoje memoare, u čemu, na žalost, nije uspeo. Međutim, to nije nimalo naškodilo jasnoći i preciznosti njegovog izlaganja, već ga je učinilo, u odnosu na njegove ranije memoare, „zgusnutijim", manje lite-

rarnim, stilski čistijim. Za razliku od *Ratnih memoara*, *Memoari nade* ne sadrže u prilogu relevantne dokumente, što, donekle, umanjuje njihovu dokumentarnu vrednost. Ali i bez toga, sami po sebi, oni, svakako, predstavljaju značajno svedočanstvo o jednom kratkom ali burnom razdoblju moderne francuske istorije i o njenoj, nesumnjivo, najkrupnijoj političkoj figuri.

ANDRIJA MILETIĆ

Erih From: Zaboravljeni jezik

(Matica hrvatska, Zagreb, 1970, strana 218)

U svetu i kod nas poznat kao jedan od najtemeljnijih kritičara psihoanalitičke teorije i prakse, Erih From je knjigom *Zaboravljeni jezik* predstavljen našim čitaocima kao naučnik koji piše o simbolima, mitovima, ritualima i snovima. Pored do sada prevedenih knjiga Eriha Froma: *Zdravo društvo, Bekstvo od slobode, Psihoanaliza i Zen Budizam, Umjeće ljubavi, Čovek za sebe* — ova knjiga će nesumnjivo biti jedna od najzanimljivijih.

Knjigu *Zaboravljeni jezik* (The Forgotten Language) From je napisao još 1951. godine, a kod nas je tek sada prevedena (sa engleskog preveo Hrvoje Lisinski). Pored uvoda, knjiga obuhvata još šest poglavlja: priroda simboličkog jezika, priroda snova, Frojd i Jung, istorija tumačenja snova, umjeće tumačenja snova i simbolički jezik u mitu, bajci, ritualu i romanu.

U predgovoru From određuje cilj ove knjige kao doprinos razumevanju simboličkog jezika i predlaže, smatrajući to opravdanim, da se učenje razumevanja simboličkog jezika proširi dotle da se izučava na visokim školama kao i programi drugih „stranih jezika". Značajno je njegovo objašnjenje zašto umesto konvencionalnog termina tumačenje snova prihvata termin uvod u razumevanje snova. To čini zato što postojanju simboličkog, univerzalnog, jezika koji je stvorila ljudska vrsta pogoduje termin razumevanje tog jezika, dok bi se tumačenje više odnosilo na objašnjenje veštački proizvedenog tajnog pisma.

U uvodu From naglašava jedan polemičan stav da, ako se prihvati da je sposobnost čuđenja početak mudrosti, onda današnji čovek ne može biti zadovoljan — jer se retko čudi. To se čak može da shvati kao intelektualna inferiornost današnjeg čoveka. Objašnjenje je u tome što je danas manje-više sve poznato običnom čoveku; ako ne njemu, onda nekom specijalisti, i on se više ne čudi. From smatra da ono što bi posebno trebalo više da izaziva čuđenje, to su naši snovi i trebalo bi češće da im se čudimo i da imamo želju da ih razumemo jer smo mi njihovi tvorci i za nas njihov sadržaj ne bi trebalo da bude irelevantan. From analizira snove iako oni nisu često predmet našeg čuđenja i smatra da je zajednička karakteristika naših snova to što oni slede zakone mišljenja, a zanemaruju kategorije vremena i prostora. Pored ovih zajedničkih karakteristika, From ističe i to da su, dok sanjamo, doživljaji stvarni kao kada smo budni. Tu nailazimo i na filozofsko razmatranje šta je stvarnost: da li ono dok smo budni ili kad sanjamo.

Pored razmatranja o snovima, u uvodu From govori i o mitovima i ocenjuje da u stvaralaštvu našeg sna zbunjuje sličnost sa najstarijim duhovnim tvorevinama — mitovima. Takođe je istaknuto da su različiti narodi stvarali različite mitove kao što i različiti ljudi sanjaju različite snove. Ali svi snovi — što je za Froma posebno važno — i mitovi imaju zajedničko obeležje, svi su „napisani" istim jezikom — simboličkim jezikom. Interesantno je razmatranje o simboličkom jeziku kao jeziku u kome su unutrašnje iskustvo, osećaji i misli izraženi kao da se događaju u spolj-

nom svetu. Simbolički jezik ima logiku u kojoj vreme i prostor nisu vladajuće kategorije, već su to, po Fromovim rečima, intenzitet i asociranje. Ovo je jedini univerzalni jezik sa vlastitom gramatikom i sintaksom i on omogućuje da se shvati i razume značenje mitova, bajki i snova.

Današnji, moderan čovek, dok je budan, zaboravio je taj jezik, ali ga nije zaboravio kad spava. Za nas je važno, po Fromovom mišljenju, da simbolički jezik razumemo i u budnom stanju. Razumevanje tog jezika omogućava nam uspostavljanje veze sa dubljim slojevima naše ličnosti, a to omogućuje da razumemo specifično ljudsko iskustvo, zajedničko svim ljudima, kako u formi tako i u sadržaju. Značaj razumevanja jezika ogleda se u tome što su to saopštenja nas samih nama samima, to jest ne razumevajući jezik u kojem su ona napisana, mi gubimo veći deo onoga što znamo o sebi i što sebi govorimo u vreme kad nismo zauzeti upravljanjem spoljašnjim svetom.

Proučavanje i razumevanje mitova i snova je, po Fromovoj oceni, još uvek u začetku i sputano je, s jedne strane, dogmatskom krutošću pojedinih psihoanalitičkih škola i, s druge strane, ograničenjem da se tumačenjem snova bave samo psihijatri prilikom lečenja neurotskih pacijenata. Bilo bi preporučljivo da simbolički jezik razume svako od nas u većoj meri nego što je to do sada bio slučaj.

Objašnjavajući prirodu simboličkog jezika, From objašnjava i sam termin simbol i definiše ga kao nešto što stoji mesto nečeg drugog. On razlikuje tri vrste simbola: konvencionalne, slučajne i univerzalne. Po Fromovoj oceni, slučajni i univerzalni simboli omogućuju izražavanje unutrašnjeg iskustva i poseduju obeležja simboličkog jezika.

Pišući o prirodi snova, From iznosi čitav istorijat kako se na pitanje tumačenja snova gledalo i zadržava se na oceni zasluga koje ima Sigmund Frojd za objašnjenje prirode snova. From ocenjuje da je Frojd donekle kruto oživio jednu od najstarijih teorija da je san ispunjenje iracionalnih strasti koje su potisnute u budnom stanju. I pored toga, From razmatra prirodu snova uz pomoć analiziranja Frojdovih dela, a i na osnovu ličnog iskustva kao čoveka koji sanja i tumači snove. Pored prezentiranja vlastitog stava da saznanje ima smisla i da je značajan izraz bilo koje vrste mentalne aktivnosti u stanju sna, on razmatra i posledice koje jedinka ima za vreme spavanja jer gubi vezu sa društvom. Po njegovom mišljenju, to može da dovede do onog najgoreg i onog najboljeg u nama. U želji da odgovori da li je san izraz onog najboljeg ili najgoreg u nama From detaljno analizira nekoliko konkretnih, ilustrovanih primera snova.

From detaljno analizira Frojdovu teoriju snova i njene karakteristike, kao i samu ličnost Frojda, i iznosi svoje mišljenje koje je shvata u religijskom, psihološkom i istorijskom značenju, dok je Frojd više sklon da u mitovima vidi izraz iracionalnih antisocijalnih impulsa negoli mudrost prošlih epoha izraženu jezikom simbola.

Interesantno i originalno je Fromovo tumačenje mita o Edipu. Analizirao je Frojdov pristup Sofoklovoj trilogiji — Kralj Edip, Edip na Kolonu i Antigona — i izneo stav da je u svima tim tragedijama sukob između oca i sina, dok je Frojd to tumačio kao nesvesno rivalstvo prouzrokovano incestnim težnjama. From objašnjava da je glavna tema čitave trilogije o Edipu borba protiv očinskog autoriteta, a koreni te borbe leže daleko unazad u staroj borbi između patrijarhalnog i matrijarhalnog društvenog poretka. Ovo svoje tumačenje From zasniva i na Bahofenovoj analizi grčke mitologije prezentiranoj u knjizi *Mutterrecht* (Majčinsko pravo), objavljenoj 1861. godine.

Tumačenje vavilonskog mita o stvaranju sveta From suprotstavlja Frojdovoj tvrdnji da je zavist zbog prednosti prirodni fenomen u konstituciji ženske psihe. Postoje dobri razlozi za pretpostavku da je pre nego što je uspostavljena muška prevlast postojala kod muškaraca „zavist zbog trudnoće", koja se čak i danas može naći u nekim slučajevima. Da bi pobedio ženu, muškarac mora dokazati da nije inferioran i da ima sposobnost da proizvodi. Pošto to ne može da čini putem utrobe, on stvara na drugi način, pomoću reči i misli. Žene po prirodi imaju stvaralačku moć, rađaju

decu. Nastanak deteta uslovljava učešće muškarca, ali to nije očigledno, to je naučna tvrdnja. Ovaj mit simbolizuje sukob između patrijarhalnih i matrijarhalnih načela.

Biblijski mit o stvaranju sveta, po Fromu, počinje tamo gde se vavilonski završava. U tom mitu prevlast muškog roda je uspostavljena. Muškarac, bog, stvara svet pomoću reči. Žena i njezine stvaralačke moći nisu više potrebne. Eva je stvorena od Adamovog rebra, ali Eva je žena koja je superiorna u odnosu na muškarca. Ona daje inicijativu da Adam jede voće. From u tome vidi prikrivene tragove o dominantnoj ulozi majke.

Analizom bajke „Crvenkapa" From ukazuje na njenu složenost, a ne samo kao dotadašnje tumačenje da je u njoj osnovna opasnost od seksa. Po Fromovom mišljenju, bajka govori o muško-ženskom sukobu. U ovoj bajci, kao što je poznato, žena trijumfuje u mržnji prema muškarcu, što je suprotno Edipovom mitu.

Ritual subote (sabat) predstavljen je kao simbolični ritual u kome radnja, a ne reč i slika, predstavlja unutrašnje iskustvo. Detaljna analiza simboličkog značenja ovog složenog simboličkog rituala, po Fromovom mišljenju, pokazuje da je subota dan mira između čoveka i prirode. Ovaj ritual simbolizira stanje potpune harmonije između čoveka i prirode i čoveka i čoveka. U stanju odmora, veruje From, čovek anticipira stanje ljudske slobode koje će se naposletku ispuniti.

Kafkin roman *Proces* From ocenjuje kao izvanredan primer umetničkog dela napisanog simboličkim jezikom. Kao i snovi, i događaji u romanu su prikazani konkretno i realistički, a celina je ipak nemoguća i fantastična. Glavna ličnost romana po Fromovom shvatanju je čovek „primalačke orijentacije" zato što su sve njegove težnje bile usmerene da prima od drugih, a nikada da daje i proizvodi. On se na primerima u romanu upušta i u analizu humanističke i autoritativne savesti (o vrstama orijentacije i savesti From je detaljnije pisao u knjizi *Čovek za sebe*). Glavna ličnost romana Jozef K. tek u užasu umiranja dobija snagu da sebi predoči mogućnost ljubavi i prijateljstva. Ovo je Fromu paradoksalno zato što glavna ličnost tek u času umiranja prvi put dobija veru u život.

Knjiga *Zaboravljeni jezik* zbog značaja socioloških i psiholoških pitanja predstavlja korak dalje u odnosu na učenje Sigmunda Frojda i omogućuje čitaocu bolje shvatanje moderne umetnosti i sudbine modernog čoveka.

ŽARKO ALBULJ

Kulturni život u JNA

(Zbornik odabranih radova sa simpozijuma, Politička uprava DSNO, Beograd, strana 536)

Dvodnevni simpozijum o kulturnom životu u JNA održan početkom prošle godine u prisustvu nekoliko stotina učesnika predstavljao je veoma značajan događaj za kulturnu javnost kako u Armiji tako i van nje. Taj skup, zamišljen i realizovan kao široka i demokratska tribina za naučno-teorijska i empirijsko-praktična saznanja i analize, prvi je u ovoj oblasti društvenog života naše Armije tokom njenog tridesetogodišnjeg postojanja.

Za simpozijum se prijavio veliki broj naučnih radnika i stvaralaca na polju kulture i umetnosti. Od 80 autora (48 iz JNA i 32 iz građanstva) pripremljena su saopštenja čiji je opus iznosio preko 1.000 stranica teksta. Među autorima 11 su doktori društvenih i humanističkih nauka, 20 profesori i nastavnici visokih škola i znatan broj profesionalnih umetnika

(pisaca, slikara, kompozitora, reditelja, glumaca), rukovodilaca kulturnih institucija, sociologa, politikologa, oficira, podoficira, vojnika i drugih zvanja i profesija.

Simpozijumu su prisustvovali stvaraoci iz svih naših socijalističkih republika i pokrajina, što izražava činjenicu da kulturni život u našoj Armiji čini svojevrsnu koherentnu spregu i prožimanje ravnopravnih kultura i kulturnih vrednosti svih naroda i narodnosti naše višenacionalne zajednice. Ako se ovome doda da je simpozijum održan u vreme kada su podruštvljavanje narodne odbrane i usvajanje koncepcije opštenarodne odbrane postali osnovne vrednosti na kojima se gradi politička strategija očuvanja nezavisnosti naše samoupravne socijalističke zajednice, onda je prirodno što je ovaj skup dobio visoke ocene kako od učesnika i organizatora tako i od šire javnosti.

U nastojanju da se najznačajnije misli iskazane na simpozijumu prezentiraju u određenoj formi široj čitalačkoj publici, Politička uprava DSNO izdala je poseban zbornik odabranih radova. Objavljen pod opštim naslovom *Kulturni život u JNA*, zbornik je obuhvatio oko 60 radova, uključujući i uvodne materijale, uvodnu i završnu reč. Na taj način dobijena je celina koja obuhvata širok spektar socioloških, estetskih, organizacijskih, materijalnih i drugih pitanja vezanih za kulturni život i kulturne delatnosti u Armiji, ali i šire.

Naime, knjiga ne zahvata nekakvu usku problematiku „vojničke kulture", već polazi od činjenice da kulturni život u JNA čini sastavni i neodvojiv deo kulturnog života cele naše zajednice. Autori su u svojim prilozima mnoga pitanja razmatrali sa stanovišta univerzalne funkcije kulture i umetnosti. Upravo zato knjiga može da pobudi interesovanje svakog jer će u njoj moći da nađe znatan broj odgovora, kako onaj ko je zainteresovan za kulturni razvoj i afirmaciju sopstvene ličnosti tako i onaj ko se nalazi u poziciji organizatora raznovrsnih kulturno-umetničkih delatnosti u mnogim društvenim sredinama, razume se, posebno u armijskoj.

Publikovani radovi razvrstani su u 10 poglavlja, koja sadrže posebne celine u knjizi.

Uvodno poglavlje obuhvata, pored uvodne i završne reči na simpozijumu, i nešto širi pristupni materijal rađen u Političkoj upravi, gde su istaknuta neka pitanja društvene uloge kulturnog života u Armiji.

„Kulturni život u našoj Armiji po svom karakteru, ciljevima, sadržaju i usmerenosti treba da ostvari, prvenstveno, svoju humanističku ulogu, kojom se čoveku pruža mogućnost da u punoj meri ispolji svoju stvaralačku i slobodnu ličnost. Ta univerzalna koncepcija u skladu je s položajem i ulogom čoveka i kulture u samoupravnom socijalističkom društvu kao i s karakterom i zadacima Armije u našoj socijalističkoj zajednici" — kaže se na jednom mestu uvodnog materijala za simpozijum.

Najveći broj radova obuhvata drugo poglavlje zbornika, koje sadrži sociološke i idejno-političke aspekte kulturnog života u JNA. Šesnaest autora pokušalo je da odgovori na pitanje šta čini suštinu te problematike. U opštem osvrtu na savremene tendencije u kulturi A. Humo u svom radu naglašava da „nova tehnologija i nauka danas snažno utiču na integraciju svijeta: utiču na prevazilaženje određenih, uskih, nacionalnih i uskih državnih okvira, razbijaju ustaljene institucionalne oblike odnosa i stvaraju mnogostruke tendencije ujedinjavanja i jednog jedinstva između različitih nivoa kultura raznih civilizacija u jednu jedinstvenu novu civilizaciju, koje uključuje u sebe sve nacionalne osobenosti i razlike".

Pukovnik dr I. Mrmak razrađuje neka pitanja odnosa kulture društva i kulturnog života u JNA stavljajući akcenat na neophodnost integracionih procesa u ovoj sferi, što je u neposrednom skladu sa koncepcijom opštenarodne odbrane. Potpukovnik književnik Đ. Radišić ističe u svom saopštenju neke elemente konstituisanja kulturne politike u JNA ukazujući da pri razmatranju kulturnog života u JNA „ne bismo smeli računati po obrascu: jedan tenk jednako je serija novih knjiga... Pri takvom računanju s pravom bi se postavilo pitanje da li smo snažniji ako imamo tri tenka sa brižnom i snuždenom posa-

dom ili samo dva tenka kojima upravljaju orni i zadovoljni ljudi".

Pukovnik S. Kovačević ukazuje na idejno-politički značaj kulturnog života u Armiji, a pisac T. Momirovski prezentira svoja poetsko-filozofska razmišljanja o JNA kao kulturnoj javnosti, faktoru negovanja borbenih i revolucionarnih tradicija, kao i subjektu usvajanja kulturnih tekovina i vrednosti svih naroda i narodnosti Jugoslavije. U ovom poglavlju privlači pažnju sociološka studija druga R. Jana bazirana na iskustvu iz Slovenije o mogućnostima uključivanja pripadnika Armije u kulturne aktivnosti raznolikih nacionalnih sredina, kao i zapažena rasprava profesora Z. Palčoka o ulozi aktivne kulturne delatnosti u procesu prilagođavanja vojnika određenoj socijalnoj sredini. Svakako da posebno treba ukazati na veoma uverljiva teorijska razmatranja dr Esada Ćimića o religiji kao kulturnoj činjenici i reflektovanju te činjenice na život vojnika. „Suština i smisao socijalističke humanističke renesanse" naslov je saopštenja poznatog publiciste D. Milenkovića. Tako reći stalno prisutna dilema između onoga što se želi i realno može u kulturnom životu JNA čini prilog pukovnika Lj. Šaranovića.

Šest saopštenja svrstano je u treće poglavlje zbornika, koje obuhvata studije i razmatranja kulturnog života u NOR-u, posebno u jedinicama NOV i POJ. Rad pukovnika E. Mezge sadrži analizu aktivnosti partijskih organizacija na pitanjima organizovanja i usmeravanja kulturno-prosvetnog i zabavnog rada u jedinicama NOV i POJ, a general-major I. Čejvan svojim saopštenjem prezentira saznanja koja su vezana za muzeološku obradu NOR-a. Veoma kompleksna i naročito zapažena je esejističko-filozofska studija dr Tode Čolaka o poeziji narodnooslobodilačke borbe. „Pesma je večiti saputnik života, najlakšeg i najtežeg, mada nijedan vid življenja nije lak ni bezazlen. I nije istina da muze ćute kad oružje zveči! Jer pesnička reč, mucava ili ne, u tragičnim odsudnim trenucima deluje nepatvoreno i iskreno, ona hrabri i diže, bodri i nosi", kaže se na jednom mestu u prilogu dr Čolaka.

Problematika estetskog razvijanja kulturno-umetničkih delatnosti čini osnovnu sadržinu četvrtog poglavlja knjige. Prof. Milan Damnjanović razvija hipotezu o estetskom vaspitanju kao pretpostavci za samovaspitanje „jer estetsko vaspitanje je u suštini *vaspitanje za stvaralaštvo* u najširem smislu reči, pa bi ono već kao odredba i kao zahtev bez samovaspitanja bilo nemoguće i protivsmisleno".

Dr Darinka Mitrović piše o estetskoj kulturi i njenoj ulozi u formiranju ličnosti, a profesor F. Bohanec ukazuje na marksističke osnove estetskog vaspitanja. Slikar B. Karlovaris razradio je problematiku metodsko-pedagoških pitanja likovnog vaspitanja u kontekstu kulturnog života u JNA. Pitanje negovanja umetničkog amaterizma u jedinicama naše Armije zahvaćeno je saopštenjem potpukovnika A. Hozića, dok nekoliko autora obuhvata ostale vidove kulturno-umetničkih delatnosti (major A. Stajić, pitomac Đ. Ivanović, poručnik N. Popara i drugi).

Posebno poglavlje knjige čini muzički život u Armiji. Ovu problematiku zahvata profesor-muzikolog S. Špirić osvrćući se na pitanja negovanja muzičke kulture u krugu kasarne, dok pukovnik muzičke službe V. Savnik razmatra razvitak i funkcionisanje muzičke službe u Armiji. Poznati kompozitor i čest gost muzičkih manifestacija među pripadnicima Armije B. Adamič dao je veoma popularnu studiju baziranu na empirijskim istraživanjima o temi vojnik i pesma.

Značajni su prilozi koji zahvataju funkciju filma u kulturnom životu JNA. U ovom poglavlju posebno se zapažaju radovi dr M. Vrabeca o razvijanju kulturne ličnosti i kulture rada posredstvom filma i filmskog režisera R. Sremeca o kratkometražnom i dokumentarnom filmu kao odgojno-obrazovnom činiocu.

Pet autora zahvataju pitanja o funkciji izdavačke delatnosti u JNA, radu vojnih biblioteka i ulozi muzeja u kulturnom životu pripadnika Armije. Zapaža se rad majora dr D. Pribakovića o razvijenim delatnostima Vojnog muzeja kao jedne od najposećenijih muzejskih kuća u zemlji, sa istovremeno veoma razvijenom naučno-istraživačkom, arheološko-konzervatorskom i drugom aktivnošću.

Interesantno je i poglavlje koje sadrži iskustveno-analitičku proble-

matiku rada domova JNA, vojničkih i pitomačkih klubova. Izdvajaju se radovi majora Počuče, pukovnika Maričića i kapetana I klase M. Krsmanovića.

Problemi tehničke kulture obuhvaćeni su radovima tri autora. Pažnju privlači rad pukovnika S. Osmanbegovića o tehničkoj kulturi starešina i mogućnostima njenog izgrađivanja u vojnim školama kroz slobodne aktivnosti pitomaca, kao i polemička rasprava sociologa M. Krsmanovića, koji ukazuje na moguće implikacije tehnokratskog gledanja na kulturu u armijskoj sredini i gušenja njene humanističke zasnovanosti.

Poslednje poglavlje zbornika sadrži studije o problematici slobodnog vremena u životu pripadnika Armije. Bazirana na relativno opreznom empirijskom istraživanju koje su obavili sociolozi M. Benc i kapetan I klase R. Samardžić, data je interesantna analiza o načinu korišćenja i sadržini slobodnog vremena starešina nekih vojnih škola. Potpukovnici B. Knežević i L. Purkat obuhvatili su određena aktuelna pitanja vezana za slobodno vreme vojnika dajući kritičku analizu ove posebno značajne činjenice za život vojnika.

Zbornik je kako po sadržaju tako i po savremenom grafičkom i estetskom izgledu takva publikacija u kojoj će mnogi čitaoci naći veoma bogata i raznovrsna štiva od značaja za ličnu kulturno-estetsku i širu, opštu izgradnju.

VOJA VUKIČEVIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

Najnoviji broj nedavno izašlog časopisa „Kultura" već po naslovima većine svojih priloga odnosi se neposredno na razne aspekte kulture. Tu su članci Džemala Sokolovića *Kultura i tradicija*, Maje Minček *Likovna kritika u našoj dnevnoj štampi*, obimna prevedena studija Melvila Herskovica *Kulturna antropologija*, napis dr Milivoja Trklje *Pretpostavke funkcionisanja tržišnog mehanizma finansiranja kulture*, Dimitrija Rupela *Kulturna integracija grada i sela* i drugi prilozi.

Određujući likovnu kritiku u svetlosti definicije dr Lazara Trifunovića (u delu *Srpska likovna kritika*) kao „delatnost koja prati zbivanja u likovnom stvaralaštvu i izražava ih verbalno", Maja Minček u tekstu *Likovna kritika u našoj dnevnoj štampi* (koji čini izbor najznačajnijih delova iz studije pod istim imenom rađene u Institutu za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu), na osnovu već sakupljenih podataka, likovnu kritiku posmatra u svetlosti njenog odnosa prema likovnom stvaralaštvu, s jedne strane, i umetničkoj publici, s druge, kao dva pola koji određuju i omeđuju samostalnost ove delatnosti. (Naravno, ograničenje samostalnosti je samo delimično, što i navodi autor. I uslovno, ako se ima u vidu još jedna moguća uloga likovne kritike: ne samo da sudi, već da rasuđuje, ne samo da ocenjuje, već i da upućuje, što joj daje mogućnosti da se, ne retko ona to i postiže, uzdigne do usmeravajuće komponente nalaženja novih puteva likovnog izraza.)

Autor u svom razmatranju dolazi do interesantnih zaključaka (koji se, istina, kreću u domenu očekivanog, određenog poznatim okvirima razvoja naše celokupne umetnosti) i analizom kritike, posebno jezika kritičara (da li je to jedan od dovoljno značajnih pokazatelja?), utvrđuje kako se period od 1946. do 1953. godine razlikuje od perioda 1954—1967. godine koji vremenski raspon obuhvata studija. Za prvi period autor nalazi da je u

njemu kritika bila prvenstveno ideološka delatnost, koja je normirala likovno stvaralaštvo prema usvojenim principima administrativnog, socijalističkog realizma, odnosno igrala ulogu društvenog sredstva ideološke kontrole stvaralaštva, dakle čisto dogmatsku funkciju merenja da li se ono što je stvoreno može podvesti pod usvojena pravila, a ne da li je po sebi vredno ili nije. Takva je kritika, kaže autor, i uzrok i refleks osiromašenja likovnog stvaralaštva.

Za drugi period, od 1954. godine nadalje, autor nalazi da je karakterističan po mnogostrukosti uticaja na likovno stvaralaštvo, kao i na celo društvo. Društvena uloga likovne kritike je izmenjena; ona od sredstva kontrole postaje sredstvo posredovanja umetničkih sadržaja između umetnika i publike pokušavajući da valorizuje stvaralaštvo (čije promene prihvata) samo unutrašnjim estetskim kriterijima. Već 1954. godine likovna kritika nastavlja linijom kojom se kretala dvadesetih i tridesetih godina ovog veka. To je godina u kojoj se naša umetnost oslobodila uticaja akademizma i počela se približavati savremenim evropskim kretanjima — zaključuje autor.

Tako se i kroz likovnu kritiku, njen razvoj, mogu dosledno pratiti sve one promene koje su se u našoj umetnosti zbivale tokom poslednjih decenija. Odmah posle rata došlo je u nas do naglog prekida kulturnog kontinuiteta u razvoju naše sredine kao posledica shvatanja da za novo društvo (koje je iz temelja građeno na novim osnovama, na čemu se nastojalo, što je pretpostavljalo odbacivanje svih obeležja starog društvenog uređenja) treba izgraditi i novu umetnost koja bi se temeljila takođe na odbacivanju starog umetničkog iskustva prethodnih, buržoaskih, nazadnih društvenih poredaka itd. Naravno, prekid kulturnog i umetničkog kontinuiteta i za našu sredinu bi urodio isto onako pogubnim rezultatima (naročito na polju likovnih umetnosti) kakvi su danas očiti u onim sredinama koje su tom principu i dandanji ostale verne da se naše društvo nije na vreme okrenulo pravcu razvoja u čijoj je osnovi decentralizacija odlučivanja, povećanje slobode ličnog delovanja, pa i umetničkog opredeljivanja, što je naša umetnost na kraju izborila.

U tekstu *Pretpostavke funkcionisanja tržišnog mehanizma finansiranja kulture* dr Milivoj Trklja, podrazumevajući kulturu u značenju koje se tom pojmu pridaje u uobičajenoj društveno-političkoj upotrebi, navodi najbitnije objektivno date momente koji uslovljavaju tržišni oblik finansiranja kulture i kaže: „Egzistencija tržišnog mehanizma u materijalnoj sferi društvenog života predstavlja objektivno datu nužnost na postojećem, i na znatno višem, stepenu razvijenosti proizvodnih snaga... Time što rad u kulturi predstavlja integralni deo društvenog sistema rada, dato je to da se rad u kulturi ne može reprodukovati na način koji bi bio neovisan od načina reprodukovanja rada u privredi i drugim oblastima društvenog sistema, iz dva osnovna razloga. U odnosu na privredu kvantum društvenog fonda rada koji je lociran u kulturi veoma je mali. Radom u kulturi ne stvara se novostvorena vrednost, već radom u materijalnoj sferi, a kultura stiče novostvorene vrednosti na osnovu društvene korisnosti svog rada. I iz jednog i iz drugog razloga proizilazi da onaj mehanizam finansiranja koji važi u privredi, a to je tržišni mehanizam, neminovno deluje i u sferi finansiranja kulture."

Specifičnosti kulturne delatnosti, koje postoje u kontekstu načina finansiranja, autor, međutim, vidi u činjenici da je porast produktivnosti rada u kulturi znatno sporiji nego u materijalnoj sferi, jer ljudski faktor u kulturnom stvaralaštvu igra dominantnu ulogu i njegova proizvodnost zavisi u najvećoj meri od talenta; da kulturna dobra služe za zadovoljenje potreba ne samo sadašnje, već u neuporedivo većoj meri i budućih generacija; da je kulturno tržište znatno uže nego tržište materijalnih dobara; da kulturno dobro po pravilu zadovoljava samo jedanput neku vrstu kulturne potrebe, kako navodi autor (što se može prihvatiti samo za ograničene vrste kulturnih dobara, koja ne ostaju kao stvarna činjenica u kulturnom nasleđu — na primer, pozorišna predstava, muzička priredba, koje iščezavaju samim činom svoga odigravanja, ali se mogu ponoviti, a

ne, recimo, na kulturna dobra koja ostaju kao materijalne, odnosno duhovne činjenice da trajno postoje). Kulturne potrebe, navodi autor dalje, ne manifestuju se isključivo na nivou pojedinca, već i na nivou uže ili šire društvene zajednice, zbog čega kulturne potrebe u celini imaju društveni karakter.

Međutim, kulturno tržište nije razvijeno, navodi autor, ukoliko se u njega ne pribroji i tržište šunda, koje jeste razvijeno, što je diktirano potražnjom potrošača. Ipak, uprkos tome što ne dolaze do izražaja pozitivne strane tržišnog finansiranja kulture, dolaze u punoj meri negativne, koje se ogledaju u tome što kvantitativni značaj sredstava koja stiče kulturna delatnost na tržištu u strukturi ukupnih sredstava iznosi jedva 50%; što obim kulturnih dobara prevazilazi u velikoj meri stepen njihovog korišćenja; što je kulturno stvaralaštvo u nezadovoljavajućoj meri adaptirano potrebama korisnika po obliku i načinu prezentiranja. (A šta stvarno proističe iz „prilagođenosti tražnji", videlo se gore: to je šund!)

Razloge negativnih dejstava tržišta u kulturi autor vidi u primeni niza fiskalnih instrumenata koji sputavaju delatnost kulturnih institucija, koji im nameću veće finansijske obaveze, tako da se oporezivanje praktično svodi na oduzimanje sredstava iz dohotka kulturnih delatnosti i njihovo vraćanje kulturi preko budžeta i fondova, zajedno sa dodatnim sredstvima, što samo komplikuje finansiranje i povećava troškove uzimanja i vraćanja. Finansiranje kulture iz društvenih izvora pokazuje se kao stvarno krajnje nestabilno, visina sredstava se menja iz godine u godinu, određuje se na kratak jednogodišnji rok, što onemogućava duže planiranje, uzrokuje nestabilnost i komercijalizaciju kulture itd.

Međutim, ukoliko se prihvati neophodnost prepuštanja kulture tržištu, nije moguće ne očekivati i njenu komercijalizaciju, što je samo stran izraz za tu istu pojavu na koju se osuđuje kultura. Kulturnu delatnost bi, svakako, bilo moguće prepustiti zakonima tržišta kad bi tržište bilo razvijeno u zadovoljavajućoj meri i kada bi moglo postojati, ali bi pretpostavljalo pre svega konačno rehabilitovanje značaja kulturnih dobara, odnosno tačno omeđivanje svih komponenti kulturnih delatnosti, njihovih efekata, koji bi bili osnov za određivanje stvarne cene kulturnog proizvoda. Osnov takvom određenju ne čini samo rad i sposobnosti pojedinca, već u presudnoj meri društveni značaj i stvarni efekat koji za društvo iz toga rada proističe: kulturna dobra (uključujući tu i ona koja su plod kreativnih napora, umetnička, naučna itd.) ostaju društvu u nasleđe, u njemu deluju trajno, tako da su posledice tog delovanja za društvo neprocenjive u stvaranju društvene svesti, stepena znanja i sposobnosti pojedinca u primeni i iznalaženju sredstava i načina racionalizacije proizvodnje materijalnih dobara, što kulturnoj delatnosti opredeljuje presudan, istina posredan, ali zato ne i zanemarljiv udeo u samoj robnoj proizvodnji i kulturu kvalifikuje kao veoma „proizvodnu" delatnost.

U tom aspektu stvarnog značenja kulturnog proizvoda određena cena kulturnog rada bi takozvane robno-proizvodne delatnosti stavila u vrlo velike obaveze prema kulturi. Na dosadašnji način određivana cena kulturnog rada isplaćuje samo deo stvarne vrednosti kulturnog proizvoda (uglavnom, samo čisto proizvodnu vrednost), a stvarna vrednost ostaje društvu, što bi bez društvene intervencije moglo dovesti kulturu, prepuštenu takvom tržištu, u položaj sredstva zadovoljenja samo tržišnih potreba i imalo katastrofalne posledice za društvo u celini.

Dakle, sve se svodi na osnovno pitanje: ko da snosi rizik, ko da uloži sredstva — sam kulturni proizvođač, kupac mehanizmom tržišta, kupac koji kao individualni korisnik kulturnih dobara često nije ni kvalifikovan u oceni tih dobara i čije su potrebe ograničenog dometa, društvo, čiji interes za kulturna dobra prevazilazi nivo individualnih interesa jer je svesno sve značajnosti kulturnih efekata, na kojima, uostalom, i počiva. Što se samog neposrednog proizvođača kulturnih dobara tiče, za njegov rad je dovoljno i to ako mu se nadoknadi samo deo stvarnih efekata koje u društvu njegovi proizvodi postižu.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

PREGLED

Martovski broj ovog časopisa pruža čitaocu jedinstven tematski blok. Kompletan broj posvećen je stotoj obljetnici Pariske komune. Pored članaka u kojima se analiziraju pojedine njene dimenzije, čitalac nalazi i priloge o odjecima istorijskog čina pariskih komunara u našim krajevima.

U vreme kada se u našoj političkoj teoriji vode žučne rasprave o transformaciji političkog sistema revalorizacija temeljnih značajki Pariske komune, za koju Marks kaže „da je najzad pronađeni oblik političke organizacije društva u kome je moguće ekonomsko oslobađanje rada", ima svoje puno opravdanje. To na određen način treba da pokaže i validnost teorijskog koncepta o konstituisanju političkog sistema odozdo.

Iz ovog broja izabrali smo članak Dragutina Lekovića *Pariska komuna i njen značaj za socijalistički pokret u svetu* i članak Mila Markovića *Pariska komuna kao država novog tipa*.

Autor prvog članka uopštava iskustvo i mere Pariske komune sa stanovišta izgradnje političkog sistema samoupravne socijalističke demokratije kao onog oblika političkog sistema koji u sebi sadrži (kao politički) klice svoje sopstvene negacije i time označava oblik političke organizacije vlasti koja to već nije.

Po autoru, razumevanje karaktera političkih institucija konstituisanih u kratkom periodu života Pariske komune nemoguće je bez razumevanja karaktera i načina uticaja pojedinih ideoloških struja, pre svega prudonizma i blankizma. Naročito je uticaj Prudonove anarhističke struje uočljiv u odnosu na izgradnju političke organizacije vlasti. Antietatistička, a na određen način i nihilistička Prudonova anarhistička koncepcija opredelila je stav komunara prema državi kao centralnoj političkoj instituciji. Rušenje države prihvaćeno je kao prvi uslov slobode. Konstituisanje neposredno demokratskog sistema, s ukidanjem stajaće vojske, političke policije, odvajanje crkve od države, konstituisanje dosledno demokratskog izbornog sistema s pravom opoziva i imperativnim mandatom, to su po Marksu najznačajnije odluke Komune.

Komuna je inaugurisala u temelj sopstvene političke organizacije koncept demokratskog jedinstva vlasti s dominantnom pozicijom centralnog predstavničkog tela u procesu političkog odlučivanja i konstituisanje drugih dimenzija političke vlasti (političko-izvršne pre svega) kao izvedenih i potčinjenih parlamentu. U vreme kada se u našem političkom sistemu nalazimo pred novim setom ustavnih promena koje treba da zahvate skupštinski sistem, iskustvo Pariske komune, a naročito koncept radnog parlamenta, dragoceno je za našu političku teoriju.

Komuna ukazuje na nov oblik integracije globalnog društva, bitno različit od onog koji inauguriše politički sistem buržoaske parlamentarne demokratije. To najbolje izražava Marks kad kaže: „Komuna treba da bude politički oblik čak i najmanjeg sela."

Po autoru, Komuna je produbila i dogradila koncept socijalne revolucije. Ona je zahtevom demokratsko-socijalne revolucije dovela revoluciju do kraja prenoseći je iz sfere politike u osnovnu sferu ljudskog bitisanja — sferu produkcije i reprodukcije ljudskog života. Time je i problem rada shvaćen na nov način. On se u Komuni ne prihvata samo kao ekonomska kategorija, već se razvijaju njegove ljudske, antropološke dimenzije. To je i bio put formiranja ideje „da se samo društvo slobode ostvari putem nove organizacije rada". Rešavajući problem rada sa stanovišta slobode, Komuna je otkrila istorijski oblik oslobađanja rada kao nužnog uslova slobode i mogućnosti čoveka da se ispolji kao slobodno i samosvojno biće. Taj novi istorijski oblik predstavljaju asocijacije neposrednih proizvođača. Asocijacija neposrednih proizvođača, po autoru, shvaćena je kao oblik razotuđenja ljudskog rada i time nužno kao oblik vraćanja čo-

veku njegovih sopstvenih otuđenih i otuđujućih sila. Ona je po projektu komunara trebalo da označi obnavljanje totalnog individuuma i stvaranje uslova za integralnu slobodu.

Tragajući za imeniteljima koji Komunu čine aktuelnom i danas, autor zaključuje: „Komuna je danas najaktuelnija upravo onim svojim sadržajem koji je najbitnije karakteriše — smelom inicijativom na savladavanju teškoća, stvaralačkom invencijom u pronalaženju originalnih rešenja, pasioniranim slobodarstvom, doslednim demokratizmom, klasnom solidarnošću i proleterskim internacionalizmom."

Radovi o Pariskoj komuni nepobitno pokazuju da je ona već u delima klasika prihvaćena kao stvarni put za prevazilaženje buržoaske državnosti, pa i politike kao otuđene i relativno samostalne sfere društvenosti. Tako Engels za Komunu kaže da to već nije država u klasičnom smislu (ali ne objašnjava ni šta je, ostajući na negativnoj odredbi), Marks u *Građanskom ratu u Francuskoj* ističe suštinu Komune kao „države novog tipa, a gotovo na istovetan način i Lenjin objašnjava karakter sovjeta kao novih organa vlasti priznajući im idejno i iskustveno izvorište u delu pariskih komunara.

Koje su to dimenzije Komune koje joj daju obeležje države koja to više nije, to analizira Milo Marković u članku *Pariska komuna kao država novog tipa*. Autor uglavnom traga za onim mestima u Marksovim, Engelsovim i Lenjinovim radovima koja se odnose na ovaj problem. Uloživši ozbiljan napor, on se zadovoljava samo ekspliciranjem stavova, ali već samo to predstavlja veliku pomoć onima koje ozbiljno interesuje koncept prevazilaženja političkog sistema i konstituisanja novog oblika organizacije političke vlasti koji u sebi nosi negaciju odnosa političke vlasti i dominacije.

Po Marksu, Komuna je bila ne samo oblik prevazilaženja monarhijskog oblika vladavine republikanskim, nego je značila i promenu klasne vladavine. „Karakternu" masku kapitalističkog produkcionog odnosa i hegemona u političkom sistemu zamenjuje vladom radničke, proizvođačke klase. Najznačajnija tekovina Komune, po Marksu, jeste označavanje novog, bitno drugačijeg oblika političke organizacije društva u kome je jedino moguće izvršiti ekonomsko oslobađanje rada. Po Marksu, „Komuna je imala da bude ne parlamentarno, nego radno telo, izvršno i zakonodavno u isto vreme. Policija, umesto da i dalje bude oružje centralne vlade, odmah je lišena svih svojih političkih funkcija i pretvorena u odgovoran i u svako doba smenjiv organ Komune. Isto tako i činovnici svih ostalih grana uprave, počevši od članova Komune pa naniže, javnu službu morali su vršiti uz radničku nadnicu".

Simptomatično je da je mera pariskih komunara o ujednačavanju nadnica sa oduševljenjem prihvaćena i od Lenjina i Engelsa. Prihvatajući je kao ozbiljnu branu birokratizaciji političkih odnosa, oni je u svojim opservacijama o Komuni stavljaju na vidno mesto (naročito Lenjin — Koncept predavanja o Pariskoj komuni).

Pariska komuna je istorijski potvrdila i validnost teze o potrebi razbijanja posebne sile za ugnjetavanje (države) i potrebu da na političku scenu stupi neposredno narod. Narod postaje neposredno subjekt u političkom procesu i Komuna u tom smislu najpotpunije ostvaruje čoveka kao političko biće. Konačno, zaključuje autor, Komuna je značila i ostvarenje demokratije novog tipa — demokratija se pretvara iz „buržoaske demokratije u proletersku, iz države (posebne sile za ugnjetavanje određene klase) u nešto što već nije država".

MILAN PODUNAVAC

treći program

Osmi broj časopisa „Treći program“, koji obuhvata priloge emitovane tokom zime 1971. na Trećem programu Radio-Beograda, gotovo u celini posvećen je kulturnoj i umetničkoj problematici. Ako se izuzme izlaganje Mijalka Todorovića *Pred novim društvenim reformama*, gotovo svi ostali prilozi vezani su, na posredan ili neposredan način, za širu kulturnu i užu umetničku problematiku.

Svakako, jedan od najzanimljivijih priloga predstavlja tekst Tarasa Kermaunera *Tipovi i modeli kulture*. U svom izlaganju Kermauner se ograničava na slovenačku kulturnu tradiciju i na slovenačko istorijsko iskustvo. Ali, onome što govori Kermauner sa mnogo razloga, i sa još više uspeha, uspeva da da i širi, uopštavajući, značaj. Polazeći od slovenačke kulturne tradicije, Kermauner konstatuje da je u slovenačkoj kulturnoj javnosti uvek postojao jedan određen kulturni prototip ili jedan određen kulturni i intelektualni ideal. Taj ideal mogao je da bude u različitim istorijskim trenucima različit: nacionalni, ideološki, religijski, estetički. Ponekad, jedan od tih ideala, pogotovu nacionalno-politički i religijski, mogao je da bude i bivao je vladajući ideal jednog društva u svome najidealnijem tipu, ukoliko idealan tip nečeg takvog uopšte može da postoji. Drugi put dolazilo se do nečega što bi moglo uslovno da se nazove kombinacijom ideala. Nacionalni ideal imao je, recimo, određene političke, religijske ili ideološke implikacije i podrazumevao je jednu određenu estetiku. Za estetički ideal bile su relevantne neke druge oblasti javnog ili duhovnog života u manjoj ili većoj meri. Bez obzira na to da li je ideal bio religijska tradicija ili tradicija narodne revolucije, katolički ili komunistički, realistički ili romantični, taj ideal je uvek podrazumevao jedan prototip kulture u okviru kojeg je živelo slovenačko društvo i koji je prihvatalo slovenačko društvo.

Vremenom, međutim, situacija se, i to znatno, izmenila. Umesto jednog jedinstvenog tipa kulture, mi danas imamo tri tipa kulture, koji ponekad koegzistiraju, ponekad se konfrontiraju, a ponekad se nalaze u odnosu često nadmene međusobne ignorancije. Ta tri tipa kulture jesu klasični ili tradicionalni tip kulture, masovni tip kulture i avangardni tip kulture. Jedini od tih tipova kulture čiji se poklonici osećaju na izvestan način ugroženi i nalaze se u stanju ofanzivne defanzive predstavlja prvi (tradicionalni ili klasični) tip kulture. Vaspitavani na tradicijama humanističke filozofije, klasične literature, velikog slikarstva i onoga što oni zovu ozbiljnom muzikom, poklonici tradicionalnog vida kulture pružaju manje ili više aktivan ili pasivan, ali u svakom slučaju prilično jak otpor ostalim vidovima kulture. Problem ugroženosti tradicionalnom kulturom nije problem ni masovne kulture, kao što nije problem ni avangardne kulture. Masovna kultura, ovako kako je prikazana u Kermaunerovoj kulturološkoj shemi, ne nalazi nikakvog konkurenta u tradicionalnoj kulturi. Štaviše, izvesne tekovine tradicionalne kulture postaju vremenom, blagodareći sredstvima masovnog komuniciranja, integralni deo masovne kulture. Masovna kultura predstavlja neku vrstu inspiracije za avangardu pošto avangarda, u doslovnom ili parodističkom vidu, prihvata mnoge rezultate masovne kulture i nastoji da ih integriše u sebe.

Kao što se vidi, Kermauner tri tipa kulture ne posmatra u nekoj vrsti rezervatskog vida jasno određenog jednom čvrsto povučenom demarkacionom linijom, koja, ukoliko nije vatrena linija borbe, rezervate razgraničava nekom vrstom kineskog zida. Najveću agresivnost pokazuju i ispoljavaju pristalice tradicionalne kulture pronalazeći u narodnoj muzici, zabavnoj muzici, televizijskim serijama ne samo antipod svome idealu kulture nego i direktnog neprijatelja toga ideala pošto on posredno ili neposredno negira tradicionalni kulturni ideal. Nešto slično, po Kermauneru,

pristalice tradicionalne kulture imaju i prema avangardnom vidu kulture.

Ali, čini mi se da je u svojim razmatranjima Kermauner pri tom izgubio iz vida jedan široko rasprostranjen tip kulturnog konsumenta koji se naziva snobom. O progresivnoj istorijskoj ulozi koju je snobizam odigrao u izvesnim istorijskim trenucima, prelomnim umetničkim epohama, pogotovu u zaostalim sredinama ili u sredinama poput Sjedinjenih Država, gde još uvek postoji raskorak između visokorazvijene tehničke civilizacije i stvarne kulture u tradicionalnom smislu te reči, dovoljno je govoreno i ne treba naročito ponovo govoriti. Ali ono što se događa sa sadašnjom avangardom upravo predstavlja neku vrstu njene negacije. Avangarda je nastala u pobuni protiv građanina i protiv građanskog ukusa. Ona je htela da stvori literaturu koja neće da bude građanska literatura, pozorište koje će da bude daleko od tradicionalnog pozorišta, slikarstvo koje će se kloniti zvaničnih galerija i muzeja, muziku koja će pre da iritira nego da oduševljava. Avangarda je imala jasno određenog protivnika. Taj protivnik bila je građanska kultura, a neprijatelj je bio građanin kao takav. To neprijateljstvo bilo je dvostruko. Ono se izlivalo na građanina u umetničkom delu, s jedne strane, i imalo je da iritira građanina pripadnika publike, s druge strane. Ali snob među građanima i građanin među snobovima uspeo je da nadmudri avangardu. Slike avangardnog slikarstva stigle su u snobovske salone, privatne i državne galerije mnogo pre nego što su njihovi tvorci to mogli i da zamisle. Avangardne drame režiraju oni isti reditelji koji su režirali bulevarske komade, često sa glumcima koji su igrali u tim bulevarskim komadima, u pozorištima koje dotira država i pred građaninom-poreskim obveznikom koji za svoj novac hoće da gleda moderne stvari koje ga, navodno, oduševljavaju. Nastajući kao jedan vid pobune protiv građanske kulture, avangarda se tako i nehotice integrisala u građansku kulturu i postala njen sastavni deo. Naravno, stvar je dužih socioloških i kulturoloških analiza ispitivanje uzroka zbog kojih je do svega toga došlo, ali je to činjenica koja se ni u jednom razgovoru ne može prenebregnuti i koja se ni u jednom razgraničenju tipova kulture ne može mimoići.

U tom smislu tradicionalnoj kulturi mnogo više predstavlja protivnika jedna potencijalna avangarda nego postojeća. U roku od nekoliko godina, a često i za kraće vreme, avangardisti postaju klasici, opšteprihvaćene nacionalne vrednosti koje dobijaju ne samo aplauze na otvorenoj sceni nego i zvanična institucionalna priznanja u vidu izbora u akademije i žirije, u vidu odlikovanja, nagrada zvaničnih žirija i svega onoga što avangarda neće i ne može da prihvati. Jaz između avangarde i tradicionalne kulture leži više u mentalitetu tradicionalističke publike nego u prirodi tipova tih dveju kultura. Kao što ni masovna kultura suštinski ne predstavlja antipod ovim tipovima kulture, već samo jednu od komponenti sadašnjeg kulturnog trenutka koji se može sa mnogo opravdanih razloga nazvati trenutkom preobražaja kulture.

Radomir Konstantinović u ovom broju časopisa nastavlja da analizira srpsko moderno pesništvo. Ovom prilikom objavljena su dva njegova eseja: o Rastku Petroviću i o Vladislavu Petkoviću-Disu. Kako je reč o jednom celovitom i sveobuhvatnom pogledu na sveukupnu srpsku pesničku tradiciju, o ovim Konstantinovićevim tekstovima moći će nešto definitivnije da se kaže tek onda kada se oni nađu u jednom celovitijem kontekstu. Tada će moći tačno da se konstatuju svi Konstantinovićevi rezultati i svi Konstantinovićevi promašaji. Ono što sada može da se kaže, to je da je prilično jasna Konstantinovićeva namera da unese nova rasvetljenja u proučavanje naše pesničke tradicije, da izvrši izvesnu reviziju vrednosti u našem književnom nasleđu i da pri uspostavljanju jednog svog, subjektivnog, redosleda vrednosti podstakne na naknadna razmišljanja o mnogo čemu. I već sada mnoga konfrontiranja sa Konstantinovićevim stavovima ili saglašavanja sa njima zahtevala bi raspravu otprilike one iste dužine koje su i Konstantinovićevi tekstovi. A to u jednoj ovakvoj prilici ni u kom slučaju ne može da bude mogućno.

Među zanimljivije priloge u ovom broju idu i tekstovi Božidara Milića *Entropija i pogled na svet*, Vladete Jerotića *Jung između prošlosti i sadašnjosti*, kao i prevod Platonovih *Pisama savremenicima*.

PREDRAG PROTIĆ

INOSTRANI ČASOPISI

LA NOUVELLE CRITIQUE

U savremenom francuskom režimu protekla godina označila je evoluciju u domenu individualnih sloboda. Levičari su postali meta represivnih metoda, a jačanje policije osećalo se u svakom procesu. O ovoj zanimljivoj temi piše Rolan Vejl (Roland Weyl) u članku *Represija i prevencija*, koji donosi aprilski broj „La Nouvelle Critique".

Represija u francuskom društvu evidentna je u ekonomskoj dominaciji patrona i psiho-socijalnoj dominaciji buržoaske ideologije. Pedesetih godina ona je bila uperena protiv komunista i pokreta mira. U to vreme najmanji politički sastanci izazivali su intervenciju policije, zatvaranje i progone, sa motivom „flagrantnih prestupa", „uvrede državnih službenika", „pobune" ili pokušaja štrajka kao „prepreka slobodi rada". To je vreme „complot du pigeons".

Ni 1958. godina nije bila mirnija. Prošle godine pojačana je vladina represivna politika prema levičarskim organizacijama.

Savremeni društveno-ekonomski razvitak ukazuje na nužnost transformisanja kapitalizma. Kapitalizam se transformiše u svoju suprotnost. Danas je borba protiv kapitalizma u klasičnim formama deplasirana. Režim se nasukao na sopstvena sredstva represije. Da li to znači da kapitalistička država gubi svoj represivni karakter?

U maju 1968. sve je bilo učinjeno da se maksimalno iskoriste provokacije protiv komunista. Međutim, svi ovakvi pokušaji bili su promašaji iz jednog suštinskog razloga — povezanost komunista sa masama bila je dovoljan protivudar. Savremena istorija Francuske naučila je narod da atak na komuniste znači posredno atak na većinu stanovništva. Maj 1968. ne da nije promenio političke ciljeve države, nego ih je intenzificirao. Klasa krupnog kapitala ostala je i dalje na svom pijedestalu.

To je savremeni reformizam, smatra autor. Njegovo pravo lice je tehnokratska ideologija u svim svojim vidovima kamuflaže. Ovo daje iluziju sitnoj i srednjoj buržoaziji da još uvek pripada jačoj strani, a narodu ubeđenje da su žrtve koje podnosi date u opštem interesu.

Ako pod represijom podrazumevamo zakonske mere koje državna vlast preduzima protiv lica ili grupa koje svojim radom ugrožavaju bezbednost države, postavlja se pitanje: da li je francuska politika stvarno represivna uzimajući u obzir da je ona kao takva uperena protiv snaga za koje bi se moglo reći da najmanje ženiraju vlast? Ako se osuđuju levičari — to je uz odobrenje „mirnih" građana, piše Vejl. Ako su u pitanju represivne mere protiv uživalaca ili preprodavaca droga, dozvoljavaju se progoni i bez prethodne sudske odbrane. Postiže se saglasnost javnog mnenja jer se radi o borbi protiv droga. Ako se radi o sudskom kažnjavanju dece, dobija se podrška mišljenja koje je a priori osetljivo na sudbinu dece.

Država tutor je uvek prisutna. „Vi ste izabrali predsednika Republike", poručuje se građaninu, „to ste vi" ili „to je za vas". Gde je razlika? Ne živimo li u modernom visoko razvijenom društvu koje zahteva poverenje od svakoga za svakoga, primećuje autor.

Individualne slobode dobile su potvrdu zakonom od jula 1968. Pravda mora da bude stvarno pravedna, fundirana na psiho-socioinformatici i kao takva superiornija u odnosu na prethodnu čiji je moto bio: „Bolje je pustiti deset krivih nego osuditi jednog nevinog." Ovakva praksa je izraz nesigurnosti i nesposobnosti sudstva da se snađe između krivih, osumnjičenih i nevinih. Ipak, trebalo je, u ime pravde, pustiti deset krivaca, a ne osuditi jednog nevinog, ali možete li mirno spavati kada štampa uznemirava vaše snove vestima o desetorici krivih koji su možda u tom trenutku ispod vašeg prozora, piše Vejl. Danas to ne sme da se dozvoli. Pravda mora da razlikuje krivca od nevinog i da osudi samo krivca. Osumnjičeni ne mora odmah da dospeva u zatvor. Sudija može da se zadovolji mogućnošću da ga tri puta dnevno viđa u policiji, da mu promeni posao, da mu zabrani posete. To može da traje 2, 3, 10 godina dok se ne utvrdi krivica, ali to ne znači smrt čovekovu.

Bez sumnje, i pravosuđe je zrelo za reformu. Njegova osnovna karakteristika trebalo bi da bude efikasnost koja bi ulivala poverenje.

Represija je komplement slobode. Afera Kala nije bila akt represije, nego manifestacija neslobode. Julski zakon iz 1968. raskida sa klasičnim pojmom represije i zamenjuje ga uglavnom pojmom administrativnih progona.

Savremeni francuski politički uslovi dozvoljavaju da se uoči transformacija koja vodi socijalizmu. Autor smatra da su postojeće snage dovoljno moćne da se odupru kapitalizmu i odbrane svoje tendencije. Ako se setimo šta se zbilo za proteklih 20 godina, videćemo da je bitka već uhvatila maha, nastavlja on, i da su pokušaji 1952, 1953, 1958, 1962, 1968. godine da se komunisti uklone sa političke scene ostali samo pokušaji.

Komunisti se ne slažu sa nastojanjem za likvidiranjem individualnih sloboda. U suštini oni se ne slažu sa sistemom u kome vlast drži krupni kapital. Ne slažu se iz klasno opozicionih razloga. Za razvitak i širenje socijalizma nužna je aktivna podrška masa, smatraju oni. Zato narod mora biti ubeđen u najšire mogućnosti svojih delatnosti, odnosno svojih sloboda. Komunisti brane individualne slobode za sve, zalažu se za interes kolektiva kao celine. Oni se dižu protiv represije uperene prema levičarima, ali to ne znači da je nastao nagli zaokret simpatije prema levici. Ona i dalje ostaje protivnik. Francuski komunisti osuđuju represivne mere uopšte, bez obzira na to da li one pogađaju njih same, njihove prijatelje ili njihove protivnike. Oni ne brane levičare danas više nego juče, ali se osećaju odgovorni u odbrani bezbednosti 50 miliona građana.

Afera Gijo, koja je u svoje vreme uznemirila javnost, još jednom je podsetila 49,999.000 „nevinih" da pravda nije nepogrešiva, da je još uvek moguće osuditi jednog nevinog. Ona je pokazala da niko nikada ne može da primenjuje ili odobrava represivne mere protiv drugog a da to ostane bez posledica po njega samog.

Snažna reakcija javnog mnenja na osudu Gijoa potvrdila je činjenicu da hteti ne znači uvek moći i da oni koji vladaju imaju ozbiljne razloge da se zamisle nad budućnošću svoje dominacije. Afera Gijo je završena, ali to ne znači prestanak naše budnosti i pasivnost naše savesti.

JASNA PETROVIĆ

Les Temps Modernes

Od studija u februarskom broju osvrnućemo se samo na dve koje nam se, zbog sadržine i aktuelnosti, čine zanimljivim, utoliko pre što obe imaju pretenziju da teorijski razjasne probleme o kojima raspravljaju.

U jednoj od tih studija, u pozivu na diskusiju pod naslovom *O samoosporavanju intelektualaca*, Edoarda Mazi, polazeći od Lenjinovog stava o prerevolucionarnom stanju i neuspelih pokušaja stvaranja revolucionarne partije u Italiji, zaključuje da je za svaku političku organizaciju nužno produbiti teorijsku analizu. „Ali ova treba da bude eksplicitna, jasna i javna: jer mi nemamo šta da radimo sa „revolucijom" u kojoj bi avangarda, zamenjujući mase, pretendovala da deluje u njihovom interesu i za njihovo dobro, služeći se pri tom njima. Jedini autoritativan princip na koji je opravdano pozivati se danas jeste ideološko jedinstvo, bar u nekim osnovnim pitanjima." Međutim, brojna su pitanja povodom kojih među levičarima postoji neslaganje te ne smeju ni da se suoče sa njima. Baš zato Mazi hoće da otvori diskusiju o nekim od tih problema.

Jedan od tih problema je odnos teorije i prakse. Mazi smatra „da se grupe koje su, na teorijskom i praktičnom planu, nastale na bazi zajedničkog revolucionarnog političkog angažovanja gotovo uvek dele na dva glavna segmenta". Na jednoj strani su oni koji se, opredeljujući se za „praksu", odlučuju za aktivizam ili politički „profesionalizam". U prvom slučaju oni jure sa sastanka na sastanak, „nikad ne nalazeći vremena da čitaju, da razmišljaju, da analiziraju svoju i delatnost drugih: to je stalno bežanje napred, bežanje od samog sebe koje je istovremeno i bežanje protivrečnosti stvarnog". U drugom slučaju „teorija se pojavljuje ili kao dogmatizam... ili kao oruđe koje se cinično koristi za pravdanje izbora čije stvarne motivacije ostaju nepriznate (obično: želja za ličnom moći). Najčešće obe stvari idu zajedno". Na drugoj strani su oni koji, smatrajući se za profesionalne teoretičare, zapadaju u akademizam i njihova neizražena želja je ostvarivanje privilegija. Između ta dva segmenta postoji odnos rivalstva i saradnje i njihovo sporazumevanje vrši se na račun radnog naroda. Zato Mazi kaže: „Naša akcija ne treba nikad da dozvoli ustoličenje na vlasti revolucionarnih političara koje pomažu njihovi mandarini: naprotiv, radnici treba da se dočepaju vlasti. Za to je neophodno da su teorija i praksa sjedinjene, *kod radnika*, i to čak pre osvajanja vlasti." Profesionalni političari kao i mandarini, odnosno teoretičari, većinom su intelektualnog porekla. Za njih se u jednom kapitalističkom društvu protivrečnost pojavljuje u obliku dramatičnog izbora: ili integralno i nihilističko odbijanje uloge koju im društvo dodeljuje ili osećanje da je suprotstavljanje nemoguće i iluzorno i da se, u svakom slučaju, treba integrisati sa društvom. Onaj ko se odluči za prvo postaje institucionalizovani protivnik, aktivista iz očajanja, profesionalni revolucionar. Onaj ko odabere drugi put smatra da je revolucija mit i iluzija, prihvata reformističko gledanje i traži rešenja mandarinskog tipa. „Oba izbora imaju isti koren i dva su lica iste medalje. U pitanju su dva dopunska vida bežanja pred protivrečnošću." Međutim, „radnik može da se preobrazi u protagonistu, u subjekt revolucije", što nije slučaj i sa intelektualcima, smatra Mazi i zalaže se za ukidanje podele na one koji „misle" i one koji „izvršavaju". Kao princip objedinjavanja svih praktičnih i intelektualnih delatnosti predlaže se izrada političke teorije. No, tu se postavlja problem potrebe profesionalnih revolucionara. Mazi kaže: „Danas profesionalni revolucionari, *kao intelektualci* — čak i ako su radničkog porekla — *sa zadatkom* da razrade teoriju i da *rukovode* političkom praksom, nisu nužni. Naprotiv: oni su opasni jer predstavljaju najgori primer intelektualnog profesionalizma, upravo sektor gde ga je nužno ukinuti." No za to su potrebni revolucionarni rukovodioci, ali pod stalnom kontrolom masa i koji mogu da budu opozvani. Oni ne treba da postanu profesionalci, već neka vrsta činovnika koji sve svoje vreme po-

svećuju organizacionom radu. Međutim, da bi se izbeglo i njihovo izrođavanje, potrebno je primenjivati princip rotacije.

Mazi se osvrće i na borbu protiv autoriteta koju su pre nekoliko godina otpočeli studenti. U pitanju je pobuna protiv predstavnika vlasti na univerzitetima. Ali, studenti nisu shvatili da je u pitanju klasna borba i zaustavili su se na stadijumu pobune; zato njihova borba i nije mogla dati željene rezultate. Ne shvativši da je borba protiv autoriteta delimičan i početni vid klasne borbe, studenti su se kačili za privilegovane položaje, produbljujući tako jaz između sebe i radnika, što i odgovara kapitalističkom društvu. Za kapitalizam je potrebno *da se pojedinac adaptira društvu*, što se može postići dominacijom ili nasiljem, ali i sistemom obrazovanja. Kapitalizam nastoji da obmane studente „zadovoljavajući njihove zahteve za kulturom diplomama koje će ih ostaviti kao analfabete“ a odvojiti ih od radnika. Zato Mazi zaključuje: „Mi treba da se borimo protiv operacije „modernizacije“ u jednoj Italiji pola razvijenoj a pola zaostaloj, da se borimo protiv tog procesa kapitalističkog kulturnog razvoja koji je jedina moguća meta naše kulturne revolucije.“

Još više teorijski karakter bi trebalo da ima studija mladog profesora ekonomije na Harvardskom univerzitetu, Herba Gintisa, objavljena pod naslovom *Protiv-kultura i politički aktivizam*. Progresivna dezintegracija američkog društva je polazna tačka ove studije u kojoj autor nastoji da objasni zašto su političke i društvene strukture tog razvijenog kapitalizma predmet opšte dezintegracije. Gintis najpre daje jednu šematsku „teoriju otuđenja“ koju je potrebno upoznati jer: „Teorija otuđenja nam omogućuje da se vratimo dubokim uzrocima sadašnje krize kapitalističkog društva i osvetljava ciljeve socijalističke revolucije. Ona nam posebno pokazuje da jedan drukčiji istorijski razvoj ne zahteva samo preobražaj vlasničkih odnosa nego i eliminaciju tržišta rada, tržišta nekretnina i tržišta osnovnih namirnica, odvajajući dohodak od rada, decentralizujući političku kontrolu i uvodeći radničku kontrolu nad proizvodnim procesom... Mi se ovde interesujemo za posledice te teorije za konkretnu strategiju društvene promene i za ulogu protiv-kulture u toj strategiji.“ Istina, sam pojam „protiv-kultura“ nije dovoljno jasan. On bi trebalo da označava sistem vrednosti, način života i ponašanja, sve ono protiv čega u Americi ustaju razne kategorije stanovništva. Gintis piše o raznovrsnim potrebama koje radikalno deformiše način života i potrošnje koji je svojstven takozvanom „kapitalizmu izobilja“. On nam, zatim, prikazuje hijerarhijsko raslojavanje radničke klase i tvrdi: „... društveno raslojavanje radničke klase, koje se duguje razvoju hijerarhijskog autoriteta u kapitalističkom preduzeću i u državnoj birokratiji, stvara zatvorene pot-kulture i tako sprečava razvitak klasne svesti“. Po autoru ove studije, „marksistička analiza društvenih klasa ne može direktno da bude primenjena na savremene istorijske uslove, jer je ona bila zamišljena za period kapitalizma u nastajanju. Posebno, ona ne vodi računa o sadašnjem raslojavanju proletarijata. Ona ne vodi računa ni o centralnoj ulozi obrazovanja u formiranju otuđenog radnika“. Pri tom, autor misli prvenstveno na studente koji su *„budući članovi radničke klase* i u toj svetlosti treba posmatrati njihove akcije“. Studentski pokret je od posebnog značaja zbog izuzetnog položaja obrazovanja u kapitalističkoj privredi — tvrdi Gintis i kaže da „obrazovanje služi za proizvodnju otuđenih radnika“. On u Americi razlikuje dva školska sistema (jedan za elitu, drugi za ostale) koji su nužno u protivrečnosti iz koje, ako situaciju dobro iskoristi jedan snažan socijalistički pokret, treba da proizađe formiranje revolucionarne svesti. Gintis, zatim, izlaže ukratko strateške implikacije protivrečnosti savremenog kapitalizma. Po njemu, osvajanje državne vlasti nije glavni cilj revolucionarne delatnosti: ono je „samo poslednji logički korak u razvoju klasne svesti“. Glavni cilj revolucionarne borbe je da se osnovne kapitalističke institucije zamene novima, a ne osvajanje vlasti. „Revolucionarni pokret suštinski je *društveni pokret* čija je samo jedna dimenzija politika.“ Ali, „politička dimenzija treba da igra vrlo značajnu ulogu u revo-

lucionarnoj aktivnosti jer ona treba da koordinira i objedinjuje sve ostale elemente i da razvoju protiv-kulture koja je sposobna da živi da jedan solidan politički centar". Uloga političkog elementa je, pored ostalog, da formuliše konkretnu strategiju borbe. A tu borbu će, po Gintisu, bar u nekoliko narednih godina, voditi „studenti, omladina, Crnci i žene zato što su ti slojevi nepotpuno „socijalizovani"... ili su protivrečno „socijalizovani". Ti slojevi, međutim, deluju *na izvoru:* na nivou gde se (ili bi trebalo da se) stvara otuđena radna snaga. Zato bi trebalo obratiti posebnu pažnju njihovim zahtevima. Zadatak političkih elemenata pokreta treba ovom prilikom da bude da objedine njihove aktivnosti i da ih odrede u odnosu na politiku radničke klase i na vladajuće društvene protivrečnosti. Takav je, u ovom trenutku, zadatak sjedinjene teorije i (marksističke) prakse".

MARKO KATANIĆ

NOVA MYSL

Iz broja u broj ovaj teoretsko-politički časopis CK KPČ sve više je zaokupljen idejno-političkim razračunavanjem sa glavnim nosiocima društvenih strujanja u zemlji do avgustovske intervencije 1968. i sa izvlačenjem „pouka" iz proteklog perioda. Samo za mali broj autora objavljenih priloga može se reći da u svojim analizama pokazuju dužnu korektnost prema činjenicama, da izbegavaju jevtine i jednostrane zaključke, da svoje stavove bogato dokumentuju, rečju — da se drže elementarnih normi naučne polemike. Većina autora postupa sasvim suprotno: kao da se koristi svojevrsna „konjunktura" kritike svih neortodoksnih shvatanja, kritike zvanično proklamovane, programirane i administrativno zaštićene, jer je polemika s njom zabranjena; kritike, čiji autori ne retko sebi dozvoljavaju da, kako bi rekao Karel Čapek, svojim protivnicima „negiraju i nos među očima".

Među onim „ređim" prilozima, objavljenim u br. 4 časopisa, skrenuli bismo pažnju čitalaca na članak dr Václava Šediveca, docenta na Visokoj školi političkih nauka CK KPČ u Pragu, objavljen pod naslovom *Razvoj i promene ekonomske teorije savremenog kapitalizma.* Odmah da kažemo da i ovaj članak predstavlja „prilog razračunavanju sa revizionizmom" i „greškama prošlosti", da ima dosta slabih mesta i da će ga šira čehoslovačka čitalačka publika primiti s nepoverenjem, ako ni zbog čega drugog a ono zbog trenutka o kojem je objavljen; no ipak smatramo da zaslužuje pažnju.

Autor polazi od konstatacije da je razvoj ekonomske teorije kapitalizma u ČSSR u drugoj polovini 60-tih godina „u mnogim pravcima odveo u direktnu reviziju nekih postulata marksističke ekonomske teorije". U objašnjavanju ovog fenomena on mu nalazi pretpostavke u samim teškoćama privrednog razvoja Čehoslovačke i nedostacima tekuće ekonomske politike. On tvrdi da su mnogi domaći ekonomisti, „možda u dobroj nameri", nastojali da u privrednim procesima i privrednoj politici razvijenih industrijskih zemalja pronađu one elemente koji bi se mogli iskoristiti pri rešavanju problema razvoja u ČSSR. On s pravom tvrdi da je „pravac takvog pristupa bez sumnje bio pojačavan rastućim ekonomskim i socijalnim problemima" u ČSSR. I dalje: „U materijalima XIII kongresa KPČ (održan polovinom 1966. — prim. Ž. J.) direktno se poziva na 'prevazilaženje konzervativnih i podsticanje novih prilaza ekonomskim problemima'." Pored nedostataka u privrednoj politici autor među uzročnike ovakve orijentacije navodi i „čitav niz dozrelih ekonomskih problema" kao što su problemi menjanja privredne strukture, problemi privredne racionalnosti i efektivnosti, problemi spoljnoeko-

nomskih odnosa itd. (Začudo, autor ni rečju ne pominje privrednu reformu koju je Partija počela da sprovodi od 1965. godine, a koja je, legalizujući u mnogim oblastima elemente tržišne privrede, direktno postulirala brzo izučavanje „pravila ponašanja" u razvijenim tržišnim ekonomijama.)

Tačna je opaska autora da se među specifikume razvoja ekonomske teorije u ČSSR može uvrstiti i to da je razvoj teorije i izučavanje savremenog kapitalizma u Čehoslovačkoj kasnilo u odnosu na stanje u Poljskoj, Mađarskoj i nekim drugim socijalističkim zemljama i da je u početnom stadijumu to izučavanje bilo prilično nesmelo. Navodi primer sa kapitalnim delom J. M. Keynsa koje je u Čehoslovačkoj objavljeno znatno kasnije nego u ostalim socijalističkim zemljama.

Dalja opaska V. Šedıveca, u kojoj ima dosta istine, tiče se nastupa mlade generacije ekonomista, „koja bez sumnje ima veći pregled o nemarksističkoj teoriji, jezički je bolje fundirana od starije generacije ekonomista, ali koja u pretežnoj većini nije savladala marksističku ekonomiju i njenu metodologiju. Naročito joj nedostaju potrebna iskustva iz praktične ekonomske i političke delatnosti". Autor dosta kategorično tvrdi da „mlada generacija, zajedno sa opštom strujom u ekonomskom mišljenju, inklinira prilično nedvosmisleno ka buržoaskoj ekonomskoj teoriji i u velikoj meri postaje značajan nosilac nekih nekritičkih analiza ekonomskog razvoja i interpretacije buržoaskih autora (u sadržinskom i formalnom pogledu)".

Ukazujući na povoljne početne rezultate u izučavanju savremenog kapitalizma, ali i na nemogućnost da se u kratkom periodu izvrši potrebna marksistička sistematizacija saznanja, Šedivec kaže da posle januarskog plenuma 1968. godine dolazi do „evidentnog prerastanja jednostranosti u shvatanju ekonomske teorije i privredne politike kapitalističkih zemalja u neklasno, to jest nemarksističko shvatanje". Nosiocima takvih shvatanja autor otvoreno pripisuje „revizionizam" i „objektivizam". Ne navodeći ni jednog takvog ekonomistu konkretno, Šedivec ističe da su oni nastojali da u člancima, studijama i istupanjima dokažu „prednosti kapitalizma u odnosu na socijalizam", da „anuliraju rezultate izgradnje socijalizma", da dokažu „konvergentna svojstva dva društveno-ekonomska sistema", čime su zapravo hteli da stvore prostor za realizaciju svojih ciljeva u privrednoj politici.

Šedivec čini pokušaj sistematizovanja „osnovnih pravaca uprošćenog shvatanja ekonomskih problema savremenog kapitalizma".

Autor navodi, prvo, „nekritičko i jednostrano shvatanje ekonomskog rasta savremenog kapitalizma". Objašnjava ga dugoročnim ekonomskim rastom, naročito evropskog kapitalizma, njegovom relativnom stabilnošću, odsustvom kriza, naročito dubljih kriza usled hiperprodukcije, intenzivnim uključivanjem nauke u proces proizvodnje, značajnim strukturalnim promenama, nekim novim aspektima u položaju radnika itd. Šedivec, pošto je prikazao stavove „revizionista" i „reformista" o takozvanom „transformisanom kapitalizmu", kaže da se u čehoslovačkoj ekonomskoj teoriji mišljenja „u tako vulgarnoj formi" nisu pojavljivala, ali su ipak bila pod takvim uticajima. Tu autor misli naročito na one članke u kojima su vršena poređenja sa najrazvijenijim zemljama u svetu, pri čemu su rezultati u socijalističkim zemljama izgledali dosta skromno. Autor *danas* postavlja pitanje: „Kakav cilj su imala pomenuta poređenja!" Smatra da je to bio „neklasan, nenaučan i subjektivistički prilaz" budući da pojave nisu bile analizirane kompleksno, već eklektički, čime se išlo u sumarizaciju i formalizovanje pojavnih strana i poređenje neuporedivih veličina.

Drugu vrstu uprošćavanja Šedivec vidi u posmatranju „mehanizma funkcionisanja kapitalističke ekonomije". Tu naročito misli na izučavanje vidova državne intervencije u kapitalističkim ekonomijama, kroz koju se navodno menja suština kapitalističkih odnosa. Šedivec naglašava da „razrađenost ekonomske politike u mnogim oblastima razvijenih kapitalističkih država beleži neosporno značajan progres i čitav niz pozitivnih rezultata", ali da sve to još ne opravdava pripisivanje državno-kapi-

talističkim merama takvih svojstava „kao da sve mogu".

U treću vrstu uprošćavanja i skretanja sa marksističkih pozicija autor uvršćuje sve one varijante raznih pristalica „teorija konvergencije". Iako su, na primer, shvatanja Rostova ili Tinbergena u ČSSR među ekonomistima izričito odbacivana, autor tvrdi da su ova shvatanja našla izvestan manji prostor, pa čak da su, svesno ili ne, našla svog odraza i u školskim udžbenicima. Autor se zalaže za izučavanje zakonitosti i u kapitalizmu i u socijalizmu, naglašavajući samu činjenicu njihove dugoročne koegzistencije, ali pri tome napominje da to izučavanje mora biti klasno i marksističko i doprinositi pozitivnom rešavanju problema razvoja socijalističke privrede.

Najzad, kao četvrtu vrstu jednostranog, uprošćenog i revizionističkog prilaza pomenutoj problematici Šedivec navodi „pozitivizam... prema buržoaskim ekonomskim teorijama". On tvrdi da je jedno vreme vladala prava konjunktura u prikazivanju nemarksističkih teorija, da je pri tom sasvim sporadično primenjivana marksistička analiza pojedinih pravaca ili ocena i da je ne retko nekritički korišćena i argumentacija takvih autora. Paralelno s tim, navodno, napuštano je izučavanje klasika marksizma-lenjinizma, njihova shvatanja prikazivana su kao zastarela, koja ne omogućavaju izučavanje novih pojava u kapitalizmu. Razume se, autoru ne bi bilo teško da ovu tvrdnju potkrepi i konkretnim dokazima. Ali i on sam dobro zna da je takav odnos prema nemarksističkim doktrinama dobrim delom bio izazvan prethodnom dugogodišnjom politikom strogog čuvanja predstavnika ekonomske teorije „da se ne inficiraju" izučavanjem nemarksističkih doktrina, a osim toga da je za marksističku analizu i kritiku bilo potrebno pre svega dobro ih upoznati. Nisu čehoslovački ekonomisti krivi što im za taj krupni posao nije dato potrebno vreme.

Na kraju svog članka vredno je zapaziti da autor ipak ne izvlači previše crn zaključak. On tvrdi da „ekonomska teorija savremenog kapitalizma nije bila pogođena takvim stepenom deformacije i revizionizmom kao što je slučaj sa ekonomskom teorijom socijalizma" i da se „čak prvenstveno odlikovala pozitivnim razvojem". Zato se zalaže da se „posle dužeg ćutanja" počne ponovo odgovorno baviti i ovom problematikom.

ŽIVORAD JEVTIĆ

CENA 5 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

Teorijska misao Milentija Popovića
(Pišu: Najdan Pašić, Živojin Rakočević, Jovan Raičević i Prvoslav Ralić)

Petar M. Sorić
Inteligencija i kritika

Živko Marković
Savez komunista i sindikati

Lazar Đurovski
Borba KPJ za rešavanje nacionalnog pitanja između dva svetska rata

Studije i članci • Prilozi • Prikazi

1971

6

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XIV 1971 BROJ 6

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

TEORIJSKA MISAO MILENTIJA POPOVIĆA

Najdan Pašić

TEORETIČAR SAVREMENE DRŽAVE I NEPOSREDNE DEMOKRATIJE 683

Živojin Rakočević

OSOBENOST TEORIJSKE MISLI MILENTIJA POPOVIĆA 690

Jovan Raičević

PRILOG TEORIJI MEĐUNACIONALNIH I MEĐUDRŽAVNIH ODNOSA U SOCIJALIZMU 696

Prvoslav Ralić

FILOZOFSKE OSNOVE POLITIČKE MISLI MILENTIJA POPOVIĆA 702

Petar M. Sorić

INTELIGENCIJA I KRITIKA 707

Živko Marković

SAVEZ KOMUNISTA I SINDIKATI 717

PRILOZI

Lazar Đurovski

BORBA KPJ ZA REŠAVANJE NACIONALNOG PITANJA IZMEĐU DVA SVETSKA RATA 731

Bogdan Ilić

KADROVSKI POTENCIJAL I SAVREMENI RAZVOJ 746

Radovan Vukadinović

VOJNI ESTABLIŠMENT I VANJSKA POLITIKA SAD 756

PRIKAZI

Obrad Pejanović

LUJ ALTISE: ZA MARKSA 773

Nijaz Mesihović

ERNEST MANDEL: RASPRAVA O MARKSISTIČKOJ EKONOMIJI 776

Vinka Tomić

V. I. LENJIN: NEKI PROBLEMI SOCIJALISTIČKE DEMOKRATIJE 780

Predrag Protić

PRAVOSUĐE U REPUBLIKAMA I FEDERACIJI 785

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI 787

INOSTRANI ČASOPISI 792

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ МИЛЕНТИЯ ПОПОВИЧА

Найдан Пашич
ТЕОРЕТИК СОВРЕМЕННОГО ГОСУДАРСТВА И НЕПОСРЕДСТВЕННОЙ ДЕМОКРАТИИ 683

Живойин Ракочевич
ОСОБЕННОСТЬ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ МИЛЕНТИЯ ПОПОВИЧА 690

Йован Раичевич
К ТЕОРИИ МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ И МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕННИЙ ПРИ СОЦИАЛИЗМЕ 696

Првослав Ралич
ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ МИЛЕНТИЯ ПОПОВИЧА 702

Петар М. Сорич
ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И КРИТИКА 707

Живко Маркович
СОЮЗ КОММУНИСТОВ И ПРОФСОЮЗЫ 717

ПРИЛОЖЕНИЯ

Лазар Джуровски
БОРЬБА КПЮ ЗА РАЗРЕШЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОПРОСА В ПЕРИОД МЕЖДУ ДВУМЯ МИРОВЫМИ ВОЙНАМИ 731

Богдан Илич
КАДРОВЫЕ ПОТЕНЦИАЛЫ И СОВРЕМЕННОЕ РАЗВИТИЕ 746

Радован Вукадинович
ВОЕННЫЙ ЭСТАБЛИШМЕНТ И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА США 756

РЕЦЕНЗИИ

КНИГИ И ЖУРНАЛЫ 773

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

MILENTIJE POPOVIĆ'S THEORETICAL THOUGHT

Najdan Pašić
THEORETICIAN OF THE MODERN STATE AND DIRECT DEMOCRACY 683

Živojin Rakočević
SPECIFICITY OF MILENTIJE POPOVIĆ'S THEORETICAL THINKING 690

Jovan Raičević
CONTRIBUTION TO THE THEORY OF INTERNATIONALITY AND INTER-STATE RELATIONS IN SOCIALISM 696

Prvoslav Ralić
PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF MILENTIJE POPOVIĆ'S POLITICAL THINKING 702

Petar M. Sorić
THE INTELLIGENTZIA AND CRITICISM 707

Živko Marković
THE LEAGUE OF COMMUNISTS AND THE TRADE UNIONS 717

CONTRIBUTIONS

Lazar Đurovski
THE EFFORTS OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA TO SOLVE THE NATIONAL QUESTION IN THE PERIOD BETWEEN THE TWO WORLD WARS 731

Bogdan Ilić
PERSONNEL POTENTIAL AND CONTEMPORARY DEVELOPMENT 746

Radovan Vukadinović
THE MILITARY ESTABLISHMENT US FOREIGN POLICY 756

REVIEWS

BOOKS AND JOURNALS 773

TEORIJSKA MISAO MILENTIJA POPOVIĆA*

Najdan Pašić

TEORETIČAR SAVREMENE DRŽAVE I NEPOSREDNE DEMOKRATIJE

U teorijskom opusu Milentija Popovića naročito važno mesto zauzima istraživanje fenomena savremene države. Njegovi radovi u toj oblasti bili su u prethodnici jugoslovenske teorijske misli kada je reč o marksističkoj kritici etatizma i birokratizma u modernom društvu i o sagledavanju golemih implikacija koje imaju te univerzalne tendencije epohe za teorijsko poimanje zakonitosti razvoja socijalizma i posebno za revolucionarnu praksu.

U periodu velike idejne bitke sa staljinizmom — počev od 1952. pa do donošenja Programa Saveza komunista Jugoslavije 1958. — Milentije Popović je objavio nekoliko značajnih studija o suštinskim transformacijama prirode i uloge države u raznim tipovima savremenog društva i o pretpostavkama borbe za socijalizam u tim uslovima, što je ostalo trajno ugrađeno u idejno-teorijski fundament na kome je Savez komunista Jugoslavije konstituisao svoj Program i platformu svoje političke akcije.[1]

U analizi fenomena savremene države dolazi naročito do izražaja ono što daje prodornost i dubinu teorijskoj misli Milentija Popovića — njegova izuzetna sposobnost da konkretne političke pojave, u ovom slučaju državu kao dominantnu političku instituciju, posmatra pre svega u funkciji promena koje nastaju u osnovnom produkcionom odnosu, to jest u opštim uslovima materijalne egzistencije datog društva. Tom osnovnom karakteristikom svih svojih političkih analiza, tim stalnim traganjem za onim što je zakonito i suštinsko u zamršenom klupku društvenih protivrečnosti, Milentije Popović daje stratešku dimenziju i domet svojim analizama i zaključcima i onda kada razmatra na izgled manje važna

---

* Povodom smrti Milentija Popovića, istaknutog saradnika našeg časopisa i čoveka koji je poslednjih četvrt veka u časopisima „Komunist", „Naša stvarnost", „Socijalizam" i drugima dao vidan prilog našoj naučnoj publicistici i izgradnji društvene teorije samoupravnog socijalizma, objavljujemo nekoliko priloga posvećenih prikazu njegove misli.

[1] U tom pogledu je karakterističan i naročito značajan članak *Zakonitosti i tendencije savremenog društva*, objavljen u časopisu „Naša stvarnost", br. 2/1953, a kasnije preštampan u knjizi *Razmatranja o pitanjima savremenog društva*, „Kultura", Beograd, 1964.

pitanja dnevne politike. On je bio ne samo učeni marksista nego marksista-stvaralac. U radovima Milentija Popovića o državi to se ogleda naročito jasno. Dosledno razmišljanje u kategorijama marksističke teorije i metoda usmeravalo je njegovu misao i njegovo interesovanje ka onome što predstavlja istorijski novum, što je s gledišta suštine društvenih zbivanja konkretno-istorijska činjenica savremenog trenutka.

U tome smislu, polazeći od opšte marksističke koncepcije o klasnoj suštini i protivrečnom biću svake države, on neprekidno naglašava potrebu da se složenim problemima savremene države pristupa sasvim konkretno s gledišta njenih funkcija u procesu proširene reprodukcije. A u tom pogledu nastupile su dalekosežne promene koje udaraju svoj pečat celokupnoj problematici savremenog društva i determinišu uslove borbe za socijalizam. Kapitalizam zasnovan na privatnoj svojini izgubio je sposobnost da se samoreprodukuje na bazi svojih sopstvenih zakonitosti, a socijalizam, zasnovan na početnim formama podruštvljavanja — na državnoj svojini — tu sposobnost još nije stekao. U taj „prazan prostor" ubacuje se država preuzimajući na sebe važne funkcije bez kojih proces proširene reprodukcije ne može više da se ostvaruje niti se mogu razrešavati zaoštrene protivrečnosti u sferi ekonomskih i klasnih odnosa.

Ovo „urastanje" države i njenog mehanizma prinude u sistem produkcionih odnosa jeste opšta podloga etatizma koji se reflektuje u svim sferama društvenog života, u jačanju birokratizma kao zakonite i opšte pojave, u promenjenoj prirodi i međusobnom odnosu osnovnih klasa, u transformaciji političkih institucija i podržavljenju raznih sfera društvene delatnosti, u novim sadržajima ideologije i društvene svesti itd.

„Sve jače zadiranje države u ekonomski život društva postalo je jedan od osnovnih zakona razvitka savremenog društva... U takvom stanju kad društvo nije nalazilo snage u sopstvenoj osnovi, moralo je naći snagu van nje, snagu koja se postavlja iznad društva. Država, „sila iznad društva", jeste ona snaga koja sve više potčinjava, pa čak i sve više guta osnovnu ekonomsku snagu društva — kapital, a samim tim i uništava nezavisnost buržoaskog društvenog bića i njemu svojstveno nezavisno kretanje i razvijanje... Stvorena je identičnost ekonomske i političke vlasti u jednom telu i to je osnova za sve reakcionarne nedemokratske tendencije i istovremeno društvena baza novog vladajućeg reda, „birokratske kaste".[2]

Fundamentalno saznanje o krizi produkcionih odnosa savremenog klasnog društva iz koje se rađa nova uloga države poslužilo je Milentiju Popoviću kao vrlo značajan instrument analize i otkrivanja novog u čitavoj socijalno-političkoj strukturi društva, oblicima njegove organizacije i uslovima delovanja revolucionarnih socijalističkih snaga. Priroda i uloga birokratije u raznim tipovima savremenog društva, promenjeni životni uslovi i mesto u procesu proizvodnje, u međusobnim odnosima i orijentaciji osnovnih klasa, kriza institucija građanske političko-predstavničke demokratije i nove mogućnosti participacije masa u javnom i

[2] Pomenuta knjiga, str. 12, 17. i 18.

političkom životu kroz oblike podruštvljavanja koji se stihijno probijaju, novi društveni sadržaji u starim institucionalnim oblicima, novi smisao i značenje starih pojmova i misaonih kategorija — sve je to tražilo i traži proučavanje i analizu sa jednog jasno određenog naučnog marksističkog stanovišta.

Baš takav teorijsko-metodološki pristup jednog od najdoslednijih marksističkih mislilaca našeg vremena omogućuje Milentiju Popoviću da prodire duboko iza pojavnih oblika i fasade ideoloških fikcija i da otkriva unutrašnje veze i međusobnu uslovljenost raznih strana u suštini jedinstvenog procesa preobražaja savremenog društva. Tamo gde su drugi, površniji posmatrači tražili i nalazili analogije sa prošlošću, on je otkrivao suštinski raskid sa njom. Tamo gde su mnogi videli samo promenu kvantiteta i dimenzija pojava, on je pronalazio i precizno određivao novi kvalitet.

U jednom vremenu koje je pritisnuto procesima birokratizacije društvenih odnosa, i u kome je, sasvim prirodno, birokratija postala pomodna tema o kojoj je tako mnogo rečeno i napisano, Milentije Popović je u svojim radovima davao elemente za dublje i svestranije shvatanje fenomena birokratije i birokratizma u savremenim uslovima — i posebno s gledišta sve dominantnijeg konflikta birokratizma i samoupravljanja kao dve oprečne tendencije savremenog društveno-istorijskog kretanja. Da bi borba protiv birokratije i birokratizma prevazilazila nivo radikalne političke fraze i moralne osude i da bi se vodila na realnom terenu i uvek sa jasno opredeljenim ciljevima i metodima, neophodno je adekvatno saznanje o specifičnosti i objektivnoj uslovljenosti fenomena birokratije u modernom društvu. Kod Milentija Popovića nalazimo u tom pogledu jasne i precizne stavove već u njegovim radovima iz pedesetih godina:

„Savremena birokratija — podvlači Milentije Popović — nije identična sa onom koja se ranije javljala u razvoju buržoaskog društva... Koren savremene birokratije treba tražiti u ekonomskim odnosima savremenog društva. A kako su joj koreni u ekonomskim odnosima, to ukupna društvena reprodukcija reprodukuje i birokratiju, njenu društveno-političku silu, njenu društveno-političku relativnu samostalnost. Istovremeno ova je samostalnost i ograničena, privremena, vezana za „prelazni period", za prelazno stanje društvenih odnosa... Savremena birokratija javlja se, dakle, na onom stepenu razvoja kad društvo napušta svoju staru, klasičnu kapitalističku osnovu, ali kada se još nisu stvorile takve društvene snage koje bi bile sposobne da vode ka preobražaju u više društvene oblike socijalizma i kada u daljem kretanju društva država kao izraz i organ vladajuće klase, ali i „pretstavnik" društva kao celine, mora da preuzima na sebe ulogu koja joj istoriski samo privremeno i ograničeno pripada."[3]

[3] Vidi: Milentije Popović, *O uslovima borbe za socijalizam*, članak objavljen u časopisu „Socijalizam", br. 3 i 4/1959, a preštampan u knjizi *Razmatranja o pitanjima savremenog društva*, „Kultura", Beograd, 1964, str. 88—89.

Tema koja je posebno preokupirala Milentija Popovića bila je demokratija — uslovi nastanka njenih razvijenih oblika, uzroci promene njenih institucionalnih formi i njene klasne suštine. I ovde analize Milentija Popovića ne ostaju u sferi institucionalne strukture i apstraktnog pravno-političkog rezonovanja, nego otkrivaju dublju, suštinsku uslovljenost demokratije prirodom osnovnog produkciono-klasnog odnosa. Milentije Popović je teoretičar neposredne socijalističke demokratije kao jedino adekvatnog političkog izraza savremenih produkcionih odnosa. Buržoaska višepartijska demokratija i klasični parlamentarizam nalaze se u krizi. Njihovu društveno-istorijsku podlogu činila je sloboda društvenog života koja je proizlazila iz samoreprodukcije kapitalističkog privatno-svojinskog produkcionog odnosa. Limiti te „slobode" koja je uključivala i ekonomsku eksploataciju radnika bili su i neprelazni limiti buržoaske liberalne demokratije — njenog individualizma i formalne građanske jednakosti i političke slobode. Usklađivanje različitih interesa — pre svega interesa pojedinih delova same buržoaske klase (koje mora naći svoj izraz u državnoj politici) — ostvaruje se u tim uslovima posrednim putem — preko mehanizma političkih partija koje su bitan elemenat i pretpostavka buržoaske političko-predstavničke demokratije.

Državni kapitalizam i etatizam znače ukidanje ili bitno ograničavanje samostalnosti privatno-kapitalističkog produkcionog odnosa: sloboda njegove samoreprodukcije zamenjena je državnim regulisanjem i upravljanjem globalnim procesom društvene reprodukcije. S tim i politička demokratija gubi svoju materijalnu osnovu: politički problemi konfrontacije i usklađivanja različitih interesa pretvaraju se u probleme državnog regulisanja društvenih odnosa — od političkih postaju administrativni.

„U etatističkim i birokratskim društvenim strukturama karakteristično je da se ovakvi problemi (kojih takođe mora biti jer su oni u prirodi stvari i njihovo postojanje ne zavisi od volje političkog režima, a još manje od volje rukovodstva ili vođa) rešavaju podrobnim zakonskim regulisanjem i drugim administrativnim merama. Po svojoj prirodi ovi sistemi oduzimaju pravo radnim ljudima da o ovim problemima (političkim problemima usklađivanja interesa — N. P.) rešavaju, već prenose to na državni aparat. A državni organi donose kako početnu, osnovnu odluku, tako i sve ostale odluke — sve do, na primer, plate pojedinog radnika. U takvim društvenim odnosima rukovodstvo (ili vođ) mora biti faktor koji sve zna i sve dobro rešava. Onaj ko se buni, čiji su interesi pogođeni odlukom vođa, smatra se neposlušnim. A neposlušne treba prevaspitavati (na primer, danas u Kini, gde se vrši masovno „prevaspitavanje ljudi"), ili hapsiti."[4]

Oslobođenje rada koje počinje u materijalnoj sferi ukidanjem kako privatno-kapitalističkog tako i etatističkog produkcionog odnosa stvara istorijski fundament na kome može da se razvije neposredna socijali-

[4] Milentije Popović, *Uloga društveno-političkih organizacija u sistemu socijalističke demokratije*, „Naša stvarnost", br. 10/1958, preštampano u knjizi *Neposredna socijalistička demokratija*, „Kultura", Beograd, 1966.

stička demokratija kao prirodan oblik političkog života samoupravnog društva. Malo je ko od marksističkih pisaca našeg vremena tako dosledno i naučno argumentovano suprotstavljao marksističko shvatanje demokratije sitnoburžoaskom i liberalističkom kao što je to činio Milentije Popović. Ne postoji „demokratija uopšte", nego samo različiti oblici demokratskog organizovanja sfere političkog odlučivanja koji odgovaraju prirodi osnovnog produkcionog odnosa i protivrečnostima koje su mu svojstvene, položaju, odnosu snaga i društvenim aspiracijama osnovnih klasa. Prema tome, neposredna socijalistička demokratija (koja znači u svom razvijenom obliku i ukidanje višepartijskog i jednopartijskog političkog monopola) nije, prema tome, za društvo koje se razvija na samoupravnim osnovama stvar voluntarističkog opredeljenja i moralno-političkih konsideracija, nego prirodan politički izraz — i u tom smislu i proizvod, ali i nužna pretpostavka — novih produkcionih odnosa u kojima čovek u udruženom radu ovladava sve neposrednije i sve potpunije rezultatima i svim društvenim potencijama svoga rada. Borba za neposrednu socijalističku demokratiju — koja omogućuje da se društvene protivrečnosti rešavaju na način koji potvrđuje i učvršćuje dominantnu društvenu poziciju čoveka u udruženom radu — jeste, dakle, sastavni deo borbe za samu suštinu socijalističkog preobražaja društva. Svaki zastoj u razvoju neposredne demokratije (u tokovima zakonitog procesa „odumiranja države") ima svoje neposredne uzroke i posledice za učvršćivanje novog, samoupravnog produkcionog odnosa i za sveukupan razvoj društva na samoupravnim osnovama:

„Naši društveni odnosi su takvi — piše Milentije Popović — da masa društveno-političkih problema izvire u osnovnim ćelijama društva, u radnim kolektivima, u komuni, pa se ti problemi pre svega mogu i moraju tamo „dole" rešavati. Dalji razvitak upravo će sve više ići u tome pravcu. To je ekonomska, društvena i politička suština naše direktne demokratije. Društveno-ekonomski sistem koji počiva na *ličnom dohotku radnog čoveka* to sam sobom zakonito i objektivno donosi..." U takvom sistemu ni protivrečnosti koje se nužno javljaju na širem društvenom planu „nisu pre svega administrativna niti, pak, organizaciona pitanja, već ih treba posmatrati prvenstveno kao politička pitanja, a to znači da se ona ne mogu rešavati samo ekonomskim i pravno-administrativnim merama, već se moraju rešavati kroz politički život društva u okvirima njegovog *društveno-političkog samoorganizovanja,* kroz konstruktivnu diskusiju na političkom nivou, gde je moguće i potrebno sagledati *društvo i društvene potrebe u celini,* njegove mogućnosti i njegove progresivne potrebe. Otuda poseban smisao i povećan značaj takvih društveno-političkih organizacija kao što je sindikat, Socijalistički savez i, posebno, Savez komunista"[5].

Otkrivajući objektivno datu i zakonitu međuzavisnost novog produkcionog odnosa i neposredno-demokratskih formi političke organizacije društva, Milentije Popović je u isto vreme bio vrlo daleko od svakog

[5] Isto, str. 23. i 18.

mehaničkog determinizma i politički opasne iluzije da će kretanje ka sve potpunijoj demokratiji ići pravolinijski i manje-više spontano. Naprotiv, on je neposrednu demokratiju shvatao kao istorijsku mogućnost koja se ostvaruje neprekidnom borbom svesnih, organizovanih socijalističkih snaga oslonjenih na shvaćene zakonitosti novog produkcionog odnosa. Otuda je njegova pažnja i koncentrisana pre svega na otkrivanje tih zakonitosti, jer samo iz toga i može da proiziđe svestan kritički odnos prema prisutnim tendencijama restauracije sistema klasične političko-predstavničke i partijske demokratije.

„Ako u procesu dalje borbe i razvitka na antibirokratskoj liniji dođe do stagnacije, društvo će morati da potraži izlaz u, na jednoj strani, „vladajućoj partiji" a, na drugoj, u „opozicionoj partiji", znači ići će na partijski ili višepartijski sistem. Takva je logika, pa samim tim Savez komunista mora razvijati veliku idejno-političku aktivnost da bi ne samo razotkrivao tendenciju kretanja već i da bi ulio i usadio u najšire redove radnih ljudi svest — i društvenu praksu — o tome da je neposredna demokratija jedini realni interes i osnova za koju se treba boriti.

Objektivno, u nas demokratizacija ne mora voditi u višepartijski sistem. Međutim, do toga može doći u onoj meri u kojoj bi jačale birokratske snage naročito kada se povežu u savezništvo sa malograđanskim i drugim ostacima klasnog društva, a progresivne snage nisu jake, odnosno nisu „osposobljene" da vode borbu za samoupravljanje i neposrednu bespartijsku demokratiju. Onda mora doći do takvog čvorišta ekonomsko-političkih protivrečnosti da društvo u sebi rađa potrebu za više partija. Ali ni u tom slučaju pojava više partija ne bi značila korak napred u socijalizam. To bi bilo jedno od rešenja društveno-političkih protivrečnosti u određenoj situaciji, ali bi svakako značilo vraćanje unatrag, stagnaciju u samoupravljanju."[6]

U radovima Milentija Popovića nastalim u dvadesetogodišnjem periodu borbe jugoslovenskog društva za samoupravni socijalizam ima jedna središna tačka od koje njegova razmišljanja polaze i na koju se uvek vraćaju. To je udruženi radnik u samoupravnom produkcionom odnosu. *Kroz svoju osnovnu samoupravnu asocijaciju,* u kojoj neposredno stvara i raspodeljuje dohodak, i *kroz razvijene oblike „proizvodnje vrednosti"*, kao istorijski uslovljene objektivne forme podruštvljavanja proizvodnje, čovek u udruženom radu postaje stvarni gospodar procesa društvene reprodukcije. Takav njegov položaj je realna osnova celokupnog procesa socijalističkog preobražaja društva. Samo doslednim razvijanjem te osnove može biti potkopana i konačno srušena glomazna zgrada etatističkih odnosa koja pritiska i birokratski ukalupljuje život modernog društva, i samo na toj osnovi može se uspešno voditi i dobiti bitka za neposredno-demokratsku rekonstrukciju čitave političko-pravne nadgradnje i za svestrano društveno oslobođenje rada.

Na početku našeg samoupravnog puta, u februaru 1953. godine, drug Milentije je pisao:

[6] Milentije Popović, *Od etatizma ka samoupravljanju*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1970, str. 222. i 223.

„Politika radničke klase treba da se sastoji u tome da proširuje prava parlamenta, da ovaj što više zahvata od viška rada. Ali ne samo i jedino u tome. Na Zapadu često jugoslovenske marksiste kritikuju da baš ovo ne razumeju. Istina, za pojedine ljude bi se to moglo i reći, ali nikako za jugoslovenske marksiste uopšte. Međutim, nije problem u tome već u sledećem: može li samo parlament — makar i ovakav (u kome je radnička klasa stekla jak uticaj — N. P.) — dovesti do socijalizma? Da li je socijalizam — put u socijalizam — samo u ovome? Mi kažemo: ne! *Rešenje je slobodna asocijacija proizvođača* (podvukao N. P.). Drugim rečima, da li je jedan pokret, politička parola ili teorija demokratska i socijalistička, ili je reformistička i oportunistička... zavisi od odgovora na pitanje: da li si za „slobodnu asocijaciju proizvođača", za potpuno odlučivanje radnika o proizvodu njihova rada, za demokratiju koja izrasta iz „slobodne asocijacije proizvođača"? U kojoj formi će se ovo ostvariti, to je druga stvar. Mi ne smemo tvrditi da su naši radnički saveti i komune rešenje za sve zemlje. Možda to rešenje odgovara zaostalijim zemljama, kakva je Jugoslavija, ali mi možemo tvrditi da ono u sebi sadrži bitne elemente čija celina znači prelazak društva u više kvalitativno stanje, u *„slobodnu asocijaciju proizvođača"*."[7]

Gotovo dve decenije kasnije u ekspozeu na zajedničkoj sednici svih veća Savezne skupštine povodom Nacrta ustavnih amandmana on je govorio o „slobodnoj asocijaciji proizvođača" kakva se formirala, odnosno kakva treba da se formira u bazi samoupravnog društveno-ekonomskog sistema u Jugoslaviji.

„Ovim amandmanima konstituiše se *osnovna organizacija udruženog rada* kao osnovni oblik udruženog rada, u okviru koje radni ljudi imaju pravo da neposredno, bez posrednika, preuzmu funkciju i sredstva društvene reprodukcije. Valja obratiti punu pažnju na ovu kategoriju i termin. U stvari, to je nova kategorija, koja ima odlučujući značaj i ključnu ulogu u celokupnom sistemu proširene reprodukcije zasnovane na samoupravljanju radnih ljudi. Osnovna organizacija udruženog rada treba da se konstituiše svuda gde se proizvod rada „može u razmeni potvrditi kao vrednost i koji se na toj osnovi može samostalno izraziti", drugim rečima, svuda gde se može kroz cenu proizvoda izraziti rezultat rada, tu radni ljudi imaju ustavno pravo da se konstituišu kao osnovna organizacija udruženog rada. A čim se kao osnovna organizacija udruženog rada konstituišu, oni imaju po Ustavu bitno, osnovno pravo da budu nosioci proširene reprodukcije, da ulaze u sve složene odnose u procesu proizvodnje i raspodele vrednosti, bilo kao samostalni subjekt, bilo udruženi u različite oblike udruživanja s drugim radnim ljudima, njihovim osnovnim organizacijama udruženog rada, bez otuđivanja viška rada...

Zbog toga su i odnosi samoupravljanja u osnovnoj organizaciji udruženog rada po svojoj prirodi i suštini neposredno-demokratski odnosi.

---

[7] Milentije Popović, *Razmatranja o pitanjima savremenog društva*, „Kultura", Beograd, 1964, str. 42.

Ovo i jeste onaj ekonomski odnos koji je objektivna društvena osnova naše samoupravne neposredne demokratije.“[8]

Tako se u teorijskom delu Milentija Popovića izražava kontinuitet najprogresivnijeg toka naše revolucije, — one misaone struje i onog pravca društveno-političke akcije koji se neposredno ulivaju u prethodnicu revolucionarnih stremljenja savremene epohe.

Doprinos Milentija Popovića razradi idejno-teorijske problematike savremene države i neposredne socijalističke demokratije takve je prirode i takvih dimenzija da će proučavanje njegovog dela sa ovog stanovišta biti trajna potreba čitavog našeg pokreta i svakog onog ko želi da se inspiriše na autentičnim izvorima teorije i prakse jugoslovenske revolucije.

Živojin Rakočević

OSOBENOST TEORIJSKE MISLI MILENTIJA POPOVIĆA

Posmatrano s jednog specijalnog stanovišta, intelektualno stvaralaštvo Milentija Popovića pokazuje sve bitne odlike modernog načina mišljenja i naučnog shvatanja društvene stvarnosti. Ta se opšta konstatacija odnosi u prvom redu na *slojevitost* njegove teorijske misli, respective naučnog dela. U „najunutrašnjiju tajnu“ datog društvenog oblika, na primer, *etatizma*, proniče on tako što kritičkim i pozitivnim razmišljanjem savlađuje raznovrstan empirijski materijal, to jest što istražuje dati društveni fenomen u različitim istorijskim sredinama i u različitim etapama njegovog razvitka; a zatim vrši upoređenja, otkriva i logički raspoređuje „kritične tačke sinteze“ i dolazi do „korenitih dijagnoza“ i pozitivnih rezultata koji služe ili potencijalno mogu služiti političkom pokretu, s kojim se on inače tako dosledno i bitno identifikovao.

U karakterističnoj slojevitosti njegove naučne analize društvene stvarnosti možemo otkriti sve relevantne elemente: „tehnološke uzroke promenâ u modernom društvu“, fundamentalne odnose i zakone „proizvodnje vrednosti“ (robne proizvodnje), *posredništvo* datih istorijskih (i zato nužno prolaznih) odnosa u proizvodnji i raspodeli, reflektovane odnose i paroksizme tržišta i tržišne konkurencije, strateški raspored osnovnih društvenih snaga ili „klasnih veličina“, političke odnose, strukturu i egzistencijalne oblike državne vlasti i, na kraju, idući naznačenim redom, srećemo njegovo minuciozno i duboko kritičko shvatanje stvarnih socijalnih uzroka i tendencija u savremenom ljudskom mišljenju, —

[8] Ekspoze Milentija Popovića na zajedničkoj sednici svih veća Savezne skupštine od 29. marta 1971, *Nacrt ustavnih amandmana od XX do XL*, Biblioteka Savezne skupštine, kolo VIII, sveska 1—2, str. 22—23.

uključujući u to i različita estetska shvatanja. O ovom poslednjem, to jest o njegovim lucidnim i originalnim pogledima na socijalno poreklo i funkciju moderne umetnosti, i umetnosti uopšte, mogu nešto reći oni, na žalost, retki pojedinci koji su imali jedinstvenu priliku da o tome s njim usmeno raspravljaju.

„Trodimenzionalnost" njegove teorijske misli ne ogleda se samo u stalnoj težnji da „njeno gradivo bude u svima pravcima predmet dugih i dubokih razmišljanja" (Hegel) već i u činjenici da ta misao egzistira u specifičnim kategorijama u kojima su, u isto vreme, obuhvaćene sve tri glavne socijalne tendencije naše epohe: državni kapitalizam, ultra-etatizam i odnosi samoupravljanja. Takozvana multidisciplinarnost i transdisciplinarnost nisu za njega bile uobičajene spoljašnje oznake istraživačkog postupka, već neizostavan uslov, bitan unutrašnji momenat samog misaonog procesa pomoću kojeg se „dešifruje" složena društvena stvarnost. U različitim prilikama i kontekstima Milentije Popović je stavljao naročit naglasak na samu potrebu razvijanja „trodimenzionalnog" načina mišljenja, — iako je on sam taj izraz uslovno upotrebljavao.

Po shvatanju Milentija Popovića, rečena „trodimenzionalnost" mišljenja proističe iz naročite složenosti same društvene prakse „prelaznog perioda"; ali, i iz posebnog relativno samostalnog razvitka društvene naučne misli koja u sadašnjim prilikama mnogo lakše i brže prodire u samu tu stvarnost. U njegovim originalnim i duboko naučnim teorijsko-političkim raspravama modernog državnog kapitalizma i tendencije ekonomsko-političkog oslobađanja rada nalazimo specifično, moderno tumačenje prevalentne socijalne funkcije naučne misli i dosledno osporavanje „nepromenljivosti" stečenih socijalnih i ekonomskih pozicija. U tom pogledu moguća je analogija s Dž. M. Kejnzom, koji je pridavao tako reći apsolutnu važnost „idejama koje mogu da povuku napred".

U prilikama kakve idejne oseke ili krize, kao što je ova kroz koju sada prolazimo, neskriveno je osećao veliko nespokojstvo i čak nezadovoljstvo samim sobom, objektivnim stanjem naše društvene nauke; naročito, političke ekonomije, političkim pokretom, — partijom; jer tada se, po pravilu, odsustvo takvih ideja podudaralo s velikim „društvenim raskršćima" ili stvarnim dilemama, to jest s praktičnim naporima i potrebama društva da revolucioniše vlastite ekonomske i političke odnose.

Raspravljao je, diskutovao i razmišljao gotovo o svim aktuelnim pitanjima našeg ekonomskog i političkog sistema. Javno, — pisanom reči, i u nebrojenim privatnim razgovorima i „internim diskusijama". U nekim „kamernim diskusijama", čije trajanje nikad unapred nije bilo ograničeno, ispoljavao je neverovatnu energiju i upornost da se dođe do iole plauzibilnih rezultata. Učesnicima tih diskusija uloge su obično unapred bile poznate; svako je morao da pripremi odgovarajuće skice, liste pitanja i teze i da se prema mogućnostima snabde argumentima, citatima, statistikom. On sam često je menjao uloge u toku tih razgovora. Ispuštao bi neočekivano i za trenutak svoju „dirigentsku palicu", napuštao ulogu „koordinatora" i „usmerivača" diskusije i s najvećom upor-

pitanja dnevne politike. On je bio ne samo učeni marksista nego marksista-stvaralac. U radovima Milentija Popovića o državi to se ogleda naročito jasno. Dosledno razmišljanje u kategorijama marksističke teorije i metoda usmeravalo je njegovu misao i njegovo interesovanje ka onome što predstavlja istorijski novum, što je s gledišta suštine društvenih zbivanja konkretno-istorijska činjenica savremenog trenutka.

U tome smislu, polazeći od opšte marksističke koncepcije o klasnoj suštini i protivrečnom biću svake države, on neprekidno naglašava potrebu da se složenim problemima savremene države pristupa sasvim konkretno s gledišta njenih funkcija u procesu proširene reprodukcije. A u tom pogledu nastupile su dalekosežne promene koje udaraju svoj pečat celokupnoj problematici savremenog društva i determinišu uslove borbe za socijalizam. Kapitalizam zasnovan na privatnoj svojini izgubio je sposobnost da se samoreprodukuje na bazi svojih sopstvenih zakonitosti, a socijalizam, zasnovan na početnim formama podruštvljavanja — na državnoj svojini — tu sposobnost još nije stekao. U taj „prazan prostor" ubacuje se država preuzimajući na sebe važne funkcije bez kojih proces proširene reprodukcije ne može više da se ostvaruje niti se mogu razrešavati zaoštrene protivrečnosti u sferi ekonomskih i klasnih odnosa.

Ovo „urastanje" države i njenog mehanizma prinude u sistem produkcionih odnosa jeste opšta podloga etatizma koji se reflektuje u svim sferama društvenog života, u jačanju birokratizma kao zakonite i opšte pojave, u promenjenoj prirodi i međusobnom odnosu osnovnih klasa, u transformaciji političkih institucija i podržavljenju raznih sfera društvene delatnosti, u novim sadržajima ideologije i društvene svesti itd.

„Sve jače zadiranje države u ekonomski život društva postalo je jedan od osnovnih zakona razvitka savremenog društva... U takvom stanju kad društvo nije nalazilo snage u sopstvenoj osnovi, moralo je naći snagu van nje, snagu koja se postavlja iznad društva. Država, „sila iznad društva", jeste ona snaga koja sve više potčinjava, pa čak i sve više guta osnovnu ekonomsku snagu društva — kapital, a samim tim i uništava nezavisnost buržoaskog društvenog bića i njemu svojstveno nezavisno kretanje i razvijanje... Stvorena je identičnost ekonomske i političke vlasti u jednom telu i to je osnova za sve reakcionarne nedemokratske tendencije i istovremeno društvena baza novog vladajućeg reda, „birokratske kaste".[2]

Fundamentalno saznanje o krizi produkcionih odnosa savremenog klasnog društva iz koje se rađa nova uloga države poslužilo je Milentiju Popoviću kao vrlo značajan instrument analize i otkrivanja novog u čitavoj socijalno-političkoj strukturi društva, oblicima njegove organizacije i uslovima delovanja revolucionarnih socijalističkih snaga. Priroda i uloga birokratije u raznim tipovima savremenog društva, promenjeni životni uslovi i mesto u procesu proizvodnje, u međusobnim odnosima i orijentaciji osnovnih klasa, kriza institucija građanske političko-predstavničke demokratije i nove mogućnosti participacije masa u javnom i

[2] Pomenuta knjiga, str. 12, 17. i 18.

političkom životu kroz oblike podruštvljavanja koji se stihijno probijaju, novi društveni sadržaji u starim institucionalnim oblicima, novi smisao i značenje starih pojmova i misaonih kategorija — sve je to tražilo i traži proučavanje i analizu sa jednog jasno određenog naučnog marksističkog stanovišta.

Baš takav teorijsko-metodološki pristup jednog od najdoslednijih marksističkih mislilaca našeg vremena omogućuje Milentiju Popoviću da prodire duboko iza pojavnih oblika i fasade ideoloških fikcija i da otkriva unutrašnje veze i međusobnu uslovljenost raznih strana u suštini jedinstvenog procesa preobražaja savremenog društva. Tamo gde su drugi, površniji posmatrači tražili i nalazili analogije sa prošlošću, on je otkrivao suštinski raskid sa njom. Tamo gde su mnogi videli samo promenu kvantiteta i dimenzija pojava, on je pronalazio i precizno određivao novi kvalitet.

U jednom vremenu koje je pritisnuto procesima birokratizacije društvenih odnosa, i u kome je, sasvim prirodno, birokratija postala pomodna tema o kojoj je tako mnogo rečeno i napisano, Milentije Popović je u svojim radovima davao elemente za dublje i svestranije shvatanje fenomena birokratije i birokratizma u savremenim uslovima — i posebno s gledišta sve dominantnijeg konflikta birokratizma i samoupravljanja kao dve oprečne tendencije savremenog društveno-istorijskog kretanja. Da bi borba protiv birokratije i birokratizma prevazilazila nivo radikalne političke fraze i moralne osude i da bi se vodila na realnom terenu i uvek sa jasno opredeljenim ciljevima i metodima, neophodno je adekvatno saznanje o specifičnosti i objektivnoj uslovljenosti fenomena birokratije u modernom društvu. Kod Milentija Popovića nalazimo u tom pogledu jasne i precizne stavove već u njegovim radovima iz pedesetih godina:

„Savremena birokratija — podvlači Milentije Popović — nije identična sa onom koja se ranije javljala u razvoju buržoaskog društva... Koren savremene birokratije treba tražiti u ekonomskim odnosima savremenog društva. A kako su joj koreni u ekonomskim odnosima, to ukupna društvena reprodukcija reprodukuje i birokratiju, njenu društveno-političku silu, njenu društveno-političku relativnu samostalnost. Istovremeno ova je samostalnost i ograničena, privremena, vezana za „prelazni period", za prelazno stanje društvenih odnosa... Savremena birokratija javlja se, dakle, na onom stepenu razvoja kad društvo napušta svoju staru, klasičnu kapitalističku osnovu, ali kada se još nisu stvorile takve društvene snage koje bi bile sposobne da vode ka preobražaju u više društvene oblike socijalizma i kada u daljem kretanju društva država kao izraz i organ vladajuće klase, ali i „pretstavnik" društva kao celine, mora da preuzima na sebe ulogu koja joj istoriski samo privremeno i ograničeno pripada."[3]

[3] Vidi: Milentije Popović, *O uslovima borbe za socijalizam*, članak objavljen u časopisu „Socijalizam", br. 3 i 4/1959, a preštampan u knjizi *Razmatranja o pitanjima savremenog društva*, „Kultura", Beograd, 1964, str. 88—89.

Tema koja je posebno preokupirala Milentija Popovića bila je demokratija — uslovi nastanka njenih razvijenih oblika, uzroci promene njenih institucionalnih formi i njene klasne suštine. I ovde analize Milentija Popovića ne ostaju u sferi institucionalne strukture i apstraktnog pravno-političkog rezonovanja, nego otkrivaju dublju, suštinsku uslovljenost demokratije prirodom osnovnog produkciono-klasnog odnosa. Milentije Popović je teoretičar neposredne socijalističke demokratije kao jedino adekvatnog političkog izraza savremenih produkcionih odnosa. Buržoaska višepartijska demokratija i klasični parlamentarizam nalaze se u krizi. Njihovu društveno-istorijsku podlogu činila je sloboda društvenog života koja je proizlazila iz samoreprodukcije kapitalističkog privatno-svojinskog produkcionog odnosa. Limiti te „slobode" koja je uključivala i ekonomsku eksploataciju radnika bili su i neprelazni limiti buržoaske liberalne demokratije — njenog individualizma i formalne građanske jednakosti i političke slobode. Usklađivanje različitih interesa — pre svega interesa pojedinih delova same buržoaske klase (koje mora naći svoj izraz u državnoj politici) — ostvaruje se u tim uslovima posrednim putem — preko mehanizma političkih partija koje su bitan elemenat i pretpostavka buržoaske političko-predstavničke demokratije.

Državni kapitalizam i etatizam znače ukidanje ili bitno ograničavanje samostalnosti privatno-kapitalističkog produkcionog odnosa: sloboda njegove samoreprodukcije zamenjena je državnim regulisanjem i upravljanjem globalnim procesom društvene reprodukcije. S tim i politička demokratija gubi svoju materijalnu osnovu: politički problemi konfrontacije i usklađivanja različitih interesa pretvaraju se u probleme državnog regulisanja društvenih odnosa — od političkih postaju administrativni.

„U etatističkim i birokratskim društvenim strukturama karakteristično je da se ovakvi problemi (kojih takođe mora biti jer su oni u prirodi stvari i njihovo postojanje ne zavisi od volje političkog režima, a još manje od volje rukovodstva ili vođa) rešavaju podrobnim zakonskim regulisanjem i drugim administrativnim merama. Po svojoj prirodi ovi sistemi oduzimaju pravo radnim ljudima da o ovim problemima (političkim problemima usklađivanja interesa — N. P.) rešavaju, već prenose to na državni aparat. A državni organi donose kako početnu, osnovnu odluku, tako i sve ostale odluke — sve do, na primer, plate pojedinog radnika. U takvim društvenim odnosima rukovodstvo (ili vođ) mora biti faktor koji sve zna i sve dobro rešava. Onaj ko se buni, čiji su interesi pogođeni odlukom vođa, smatra se neposlušnim. A neposlušne treba prevaspitavati (na primer, danas u Kini, gde se vrši masovno „prevaspitavanje ljudi"), ili hapsiti."[4]

Oslobođenje rada koje počinje u materijalnoj sferi ukidanjem kako privatno-kapitalističkog tako i etatističkog produkcionog odnosa stvara istorijski fundament na kome može da se razvije neposredna socijali-

[4] Milentije Popović, *Uloga društveno-političkih organizacija u sistemu socijalističke demokratije*, „Naša stvarnost", br. 10/1958, preštampano u knjizi *Neposredna socijalistička demokratija*, „Kultura", Beograd, 1966.

stička demokratija kao prirodan oblik političkog života samoupravnog društva. Malo je ko od marksističkih pisaca našeg vremena tako dosledno i naučno argumentovano suprotstavljao marksističko shvatanje demokratije sitnoburžoaskom i liberalističkom kao što je to činio Milentije Popović. Ne postoji „demokratija uopšte", nego samo različiti oblici demokratskog organizovanja sfere političkog odlučivanja koji odgovaraju prirodi osnovnog produkcionog odnosa i protivrečnostima koje su mu svojstvene, položaju, odnosu snaga i društvenim aspiracijama osnovnih klasa. Prema tome, neposredna socijalistička demokratija (koja znači u svom razvijenom obliku i ukidanje višepartijskog i jednopartijskog političkog monopola) nije, prema tome, za društvo koje se razvija na samoupravnim osnovama stvar voluntarističkog opredeljenja i moralno-političkih konsideracija, nego prirodan politički izraz — i u tom smislu i proizvod, ali i nužna pretpostavka — novih produkcionih odnosa u kojima čovek u udruženom radu ovladava sve neposrednije i sve potpunije rezultatima i svim društvenim potencijama svoga rada. Borba za neposrednu socijalističku demokratiju — koja omogućuje da se društvene protivrečnosti rešavaju na način koji potvrđuje i učvršćuje dominantnu društvenu poziciju čoveka u udruženom radu — jeste, dakle, sastavni deo borbe za samu suštinu socijalističkog preobražaja društva. Svaki zastoj u razvoju neposredne demokratije (u tokovima zakonitog procesa „odumiranja države") ima svoje neposredne uzroke i posledice za učvršćivanje novog, samoupravnog produkcionog odnosa i za sveukupan razvoj društva na samoupravnim osnovama:

„Naši društveni odnosi su takvi — piše Milentije Popović — da masa društveno-političkih problema izvire u osnovnim ćelijama društva, u radnim kolektivima, u komuni, pa se ti problemi pre svega mogu i moraju tamo „dole" rešavati. Dalji razvitak upravo će sve više ići u tome pravcu. To je ekonomska, društvena i politička suština naše direktne demokratije. Društveno-ekonomski sistem koji počiva na *ličnom dohotku radnog čoveka* to sam sobom zakonito i objektivno donosi..." U takvom sistemu ni protivrečnosti koje se nužno javljaju na širem društvenom planu „nisu pre svega administrativna niti, pak, organizaciona pitanja, već ih treba posmatrati prvenstveno kao politička pitanja, a to znači da se ona ne mogu rešavati samo ekonomskim i pravno-administrativnim merama, već se moraju rešavati kroz politički život društva u okvirima njegovog *društveno-političkog samoorganizovanja,* kroz konstruktivnu diskusiju na političkom nivou, gde je moguće i potrebno sagledati *društvo i društvene potrebe u celini,* njegove mogućnosti i njegove progresivne potrebe. Otuda poseban smisao i povećan značaj takvih društveno-političkih organizacija kao što je sindikat, Socijalistički savez i, posebno, Savez komunista"[5].

Otkrivajući objektivno datu i zakonitu međuzavisnost novog produkcionog odnosa i neposredno-demokratskih formi političke organizacije društva, Milentije Popović je u isto vreme bio vrlo daleko od svakog

[5] Isto, str. 23. i 18.

mehaničkog determinizma i politički opasne iluzije da će kretanje ka sve potpunijoj demokratiji ići pravolinijski i manje-više spontano. Naprotiv, on je neposrednu demokratiju shvatao kao istorijsku mogućnost koja se ostvaruje neprekidnom borbom svesnih, organizovanih socijalističkih snaga oslonjenih na shvaćene zakonitosti novog produkcionog odnosa. Otuda je njegova pažnja i koncentrisana pre svega na otkrivanje tih zakonitosti, jer samo iz toga i može da proiziđe svestan kritički odnos prema prisutnim tendencijama restauracije sistema klasične političko-predstavničke i partijske demokratije.

„Ako u procesu dalje borbe i razvitka na antibirokratskoj liniji dođe do stagnacije, društvo će morati da potraži izlaz u, na jednoj strani, „vladajućoj partiji" a, na drugoj, u „opozicionoj partiji", znači ići će na partijski ili višepartijski sistem. Takva je logika, pa samim tim Savez komunista mora razvijati veliku idejno-političku aktivnost da bi ne samo razotkrivao tendenciju kretanja već i da bi ulio i usadio u najšire redove radnih ljudi svest — i društvenu praksu — o tome da je neposredna demokratija jedini realni interes i osnova za koju se treba boriti.

Objektivno, u nas demokratizacija ne mora voditi u višepartijski sistem. Međutim, do toga može doći u onoj meri u kojoj bi jačale birokratske snage naročito kada se povežu u savezništvo sa malograđanskim i drugim ostacima klasnog društva, a progresivne snage nisu jake, odnosno nisu „osposobljene" da vode borbu za samoupravljanje i neposrednu bespartijsku demokratiju. Onda mora doći do takvog čvorišta ekonomsko-političkih protivrečnosti da društvo u sebi rađa potrebu za više partija. Ali ni u tom slučaju pojava više partija ne bi značila korak napred u socijalizam. To bi bilo jedno od rešenja društveno-političkih protivrečnosti u određenoj situaciji, ali bi svakako značilo vraćanje unatrag, stagnaciju u samoupravljanju."[6]

U radovima Milentija Popovića nastalim u dvadesetogodišnjem periodu borbe jugoslovenskog društva za samoupravni socijalizam ima jedna središna tačka od koje njegova razmišljanja polaze i na koju se uvek vraćaju. To je udruženi radnik u samoupravnom produkcionom odnosu. *Kroz svoju osnovnu samoupravnu asocijaciju*, u kojoj neposredno stvara i raspodeljuje dohodak, i *kroz razvijene oblike „proizvodnje vrednosti"*, kao istorijski uslovljene objektivne forme podruštvljavanja proizvodnje, čovek u udruženom radu postaje stvarni gospodar procesa društvene reprodukcije. Takav njegov položaj je realna osnova celokupnog procesa socijalističkog preobražaja društva. Samo doslednim razvijanjem te osnove može biti potkopana i konačno srušena glomazna zgrada etatističkih odnosa koja pritiska i birokratski ukalupljuje život modernog društva, i samo na toj osnovi može se uspešno voditi i dobiti bitka za neposredno-demokratsku rekonstrukciju čitave političko-pravne nadgradnje i za svestrano društveno oslobođenje rada.

Na početku našeg samoupravnog puta, u februaru 1953. godine, drug Milentije je pisao:

---

[6] Milentije Popović, *Od etatizma ka samoupravljanju*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1970, str. 222. i 223.

„Politika radničke klase treba da se sastoji u tome da proširuje prava parlamenta, da ovaj što više zahvata od viška rada. Ali ne samo i jedino u tome. Na Zapadu često jugoslovenske marksiste kritikuju da baš ovo ne razumeju. Istina, za pojedine ljude bi se to moglo i reći, ali nikako za jugoslovenske marksiste uopšte. Međutim, nije problem u tome već u sledećem: može li samo parlament — makar i ovakav (u kome je radnička klasa stekla jak uticaj — N. P.) — dovesti do socijalizma? Da li je socijalizam — put u socijalizam — samo u ovome? Mi kažemo: ne! *Rešenje je slobodna asocijacija proizvođača* (podvukao N. P.). Drugim rečima, da li je jedan pokret, politička parola ili teorija demokratska i socijalistička, ili je reformistička i oportunistička... zavisi od odgovora na pitanje: da li si za „slobodnu asocijaciju proizvođača", za potpuno odlučivanje radnika o proizvodu njihova rada, za demokratiju koja izrasta iz „slobodne asocijacije proizvođača"? U kojoj formi će se ovo ostvariti, to je druga stvar. Mi ne smemo tvrditi da su naši radnički saveti i komune rešenje za sve zemlje. Možda to rešenje odgovara zaostalijim zemljama, kakva je Jugoslavija, ali mi možemo tvrditi da ono u sebi sadrži bitne elemente čija celina znači prelazak društva u više kvalitativno stanje, u *„slobodnu asocijaciju proizvođača"*."[7]

Gotovo dve decenije kasnije u ekspozeu na zajedničkoj sednici svih veća Savezne skupštine povodom Nacrta ustavnih amandmana on je govorio o „slobodnoj asocijaciji proizvođača" kakva se formirala, odnosno kakva treba da se formira u bazi samoupravnog društveno-ekonomskog sistema u Jugoslaviji.

„Ovim amandmanima konstituiše se *osnovna organizacija udruženog rada* kao osnovni oblik udruženog rada, u okviru koje radni ljudi imaju pravo da neposredno, bez posrednika, preuzmu funkciju i sredstva društvene reprodukcije. Valja obratiti punu pažnju na ovu kategoriju i termin. U stvari, to je nova kategorija, koja ima odlučujući značaj i ključnu ulogu u celokupnom sistemu proširene reprodukcije zasnovane na samoupravljanju radnih ljudi. Osnovna organizacija udruženog rada treba da se konstituiše svuda gde se proizvod rada „može u razmeni potvrditi kao vrednost i koji se na toj osnovi može samostalno izraziti", drugim rečima, svuda gde se može kroz cenu proizvoda izraziti rezultat rada, tu radni ljudi imaju ustavno pravo da se konstituišu kao osnovna organizacija udruženog rada. A čim se kao osnovna organizacija udruženog rada konstituišu, oni imaju po Ustavu bitno, osnovno pravo da budu nosioci proširene reprodukcije, da ulaze u sve složene odnose u procesu proizvodnje i raspodele vrednosti, bilo kao samostalni subjekt, bilo udruženi u različite oblike udruživanja s drugim radnim ljudima, njihovim osnovnim organizacijama udruženog rada, bez otuđivanja viška rada...

Zbog toga su i odnosi samoupravljanja u osnovnoj organizaciji udruženog rada po svojoj prirodi i suštini neposredno-demokratski odnosi.

---

[7] Milentije Popović, *Razmatranja o pitanjima savremenog društva*, „Kultura", Beograd, 1964, str. 42.

Ovo i jeste onaj ekonomski odnos koji je objektivna društvena osnova naše samoupravne neposredne demokratije."[8]

Tako se u teorijskom delu Milentija Popovića izražava kontinuitet najprogresivnijeg toka naše revolucije, — one misaone struje i onog pravca društveno-političke akcije koji se neposredno ulivaju u prethodnicu revolucionarnih stremljenja savremene epohe.

Doprinos Milentija Popovića razradi idejno-teorijske problematike savremene države i neposredne socijalističke demokratije takve je prirode i takvih dimenzija da će proučavanje njegovog dela sa ovog stanovišta biti trajna potreba čitavog našeg pokreta i svakog onog ko želi da se inspiriše na autentičnim izvorima teorije i prakse jugoslovenske revolucije.

Živojin Rakočević

OSOBENOST TEORIJSKE MISLI MILENTIJA POPOVIĆA

Posmatrano s jednog specijalnog stanovišta, intelektualno stvaralaštvo Milentija Popovića pokazuje sve bitne odlike modernog načina mišljenja i naučnog shvatanja društvene stvarnosti. Ta se opšta konstatacija odnosi u prvom redu na *slojevitost* njegove teorijske misli, respective naučnog dela. U „najunutrašnjiju tajnu" datog društvenog oblika, na primer, *etatizma*, proniče on tako što kritičkim i pozitivnim razmišljanjem savlađuje raznovrstan empirijski materijal, to jest što istražuje dati društveni fenomen u različitim istorijskim sredinama i u različitim etapama njegovog razvitka; a zatim vrši upoređenja, otkriva i logički raspoređuje „kritične tačke sinteze" i dolazi do „korenitih dijagnoza" i pozitivnih rezultata koji služe ili potencijalno mogu služiti političkom pokretu, s kojim se on inače tako dosledno i bitno identifikovao.

U karakterističnoj slojevitosti njegove naučne analize društvene stvarnosti možemo otkriti sve relevantne elemente: „tehnološke uzroke promenâ u modernom društvu", fundamentalne odnose i zakone „proizvodnje vrednosti" (robne proizvodnje), *posredništvo* datih istorijskih (i zato nužno prolaznih) odnosa u proizvodnji i raspodeli, reflektovane odnose i paroksizme tržišta i tržišne konkurencije, strateški raspored osnovnih društvenih snaga ili „klasnih veličina", političke odnose, strukturu i egzistencijalne oblike državne vlasti i, na kraju, idući naznačenim redom, srećemo njegovo minuciozno i duboko kritičko shvatanje stvarnih socijalnih uzroka i tendencija u savremenom ljudskom mišljenju, —

---

[8] Ekspoze Milentija Popovića na zajedničkoj sednici svih veća Savezne skupštine od 29. marta 1971, *Nacrt ustavnih amandmana od XX do XL*, Biblioteka Savezne skupštine, kolo VIII, sveska 1—2, str. 22—23.

uključujući u to i različita estetska shvatanja. O ovom poslednjem, to jest o njegovim lucidnim i originalnim pogledima na socijalno poreklo i funkciju moderne umetnosti, i umetnosti uopšte, mogu nešto reći oni, na žalost, retki pojedinci koji su imali jedinstvenu priliku da o tome s njim usmeno raspravljaju.

„Trodimenzionalnost" njegove teorijske misli ne ogleda se samo u stalnoj težnji da „njeno gradivo bude u svima pravcima predmet dugih i dubokih razmišljanja" (Hegel) već i u činjenici da ta misao egzistira u specifičnim kategorijama u kojima su, u isto vreme, obuhvaćene sve tri glavne socijalne tendencije naše epohe: državni kapitalizam, ultraetatizam i odnosi samoupravljanja. Takozvana multidisciplinarnost i transdisciplinarnost nisu za njega bile uobičajene spoljašnje oznake istraživačkog postupka, već neizostavan uslov, bitan unutrašnji momenat samog misaonog procesa pomoću kojeg se „dešifruje" složena društvena stvarnost. U različitim prilikama i kontekstima Milentije Popović je stavljao naročit naglasak na samu potrebu razvijanja „trodimenzionalnog" načina mišljenja, — iako je on sam taj izraz uslovno upotrebljavao.

Po shvatanju Milentija Popovića, rečena „trodimenzionalnost" mišljenja proističe iz naročite složenosti same društvene prakse „prelaznog perioda"; ali, i iz posebnog relativno samostalnog razvitka društvene naučne misli koja u sadašnjim prilikama mnogo lakše i brže prodire u samu tu stvarnost. U njegovim originalnim i duboko naučnim teorijsko-političkim raspravama modernog državnog kapitalizma i tendencije ekonomsko-političkog oslobađanja rada nalazimo specifično, moderno tumačenje prevalentne socijalne funkcije naučne misli i dosledno osporavanje „nepromenljivosti" stečenih socijalnih i ekonomskih pozicija. U tom pogledu moguća je analogija s Dž. M. Kejnzom, koji je pridavao tako reći apsolutnu važnost „idejama koje mogu da povuku napred".

U prilikama kakve idejne oseke ili krize, kao što je ova kroz koju sada prolazimo, neskriveno je osećao veliko nespokojstvo i čak nezadovoljstvo samim sobom, objektivnim stanjem naše društvene nauke; naročito, političke ekonomije, političkim pokretom, — partijom; jer tada se, po pravilu, odsustvo takvih ideja podudaralo s velikim „društvenim raskršćima" ili stvarnim dilemama, to jest s praktičnim naporima i potrebama društva da revolucioniše vlastite ekonomske i političke odnose.

Raspravljao je, diskutovao i razmišljao gotovo o svim aktuelnim pitanjima našeg ekonomskog i političkog sistema. Javno, — pisanom reči, i u nebrojenim privatnim razgovorima i „internim diskusijama". U nekim „kamernim diskusijama", čije trajanje nikad unapred nije bilo ograničeno, ispoljavao je neverovatnu energiju i upornost da se dođe do iole plauzibilnih rezultata. Učesnicima tih diskusija uloge su obično unapred bile poznate; svako je morao da pripremi odgovarajuće skice, liste pitanja i teze i da se prema mogućnostima snabde argumentima, citatima, statistikom. On sam često je menjao uloge u toku tih razgovora. Ispuštao bi neočekivano i za trenutak svoju „dirigentsku palicu", napuštao ulogu „koordinatora" i „usmerivača" diskusije i s najvećom upor-

nošću, invencijom i lucidnošću zastupao teze i stavove koje su ostali učesnici najviše osporavali i kritikovali. Isto tako neočekivano je iskakao iz te uloge „đavoljeg advokata" i pretvarao se u nemilosrdnog kritičara teza i ideja koje su inače trebalo da mu budu veoma bliske ili bar „prijatne uhu".

Ovih nekoliko reminiscencija o jednom izuzetnom načinu mišljenja i upornom traganju da se dođe do naučne istine ili verodostojnih naučnih rezultata mogu da nam posluže u stvaranju opšte slike o psihološkoj situaciji u kojoj se nalazio Milentije Popović u poslednje dve do tri godine dana kada zaista *nikome* od nas nije „pošlo za rukom" da dâ celovito kritički produbljeno i obrazloženo shvatanje o takozvanim zajedničkim ulaganjima, specifičnom „prisvajanju po osnovi minulog rada", kontradikciji između „tendencije tehnostrukture" i samoupravljanja, koliziji između tendencije „nacionalne ekonomije" i „jedinstvenog tržišta", nerešenim pitanjima raspodele „dohotka" itd. Uprkos tome što su neka od tih pitanja već ranije tačno postavljena i što se za neka u njihovim pretpostavkama već sadrže elementi mogućih pozitivnih rešenja.

Ne treba posebno naglašavati njegovu naročito visoku sposobnost *apstraktnog mišljenja*. Tu „žicu" vuče on još iz đačkih dana kada se počeo ispoljavati njegov veliki matematički talenat. Rečeni talenat plus seriozne i dugotrajne uporedne studije tehnike i političke ekonomije; naročito Marksovog *Kapitala*, plus kasnije osvedočeni dar i interes da se pronikne u zamršeni, protivrečni i otuđeni svet moderne tržišne ekonomije, imali su kao svoj krajnji pozitivni rezultat jedno istinski duboko pronicanje u mnoge tajne političke ekonomije i različite socijalne zagonetke stvarnog ekonomskog života.

Bio je veoma ponosan na svoje relativno pozno ali isto tako i apsolutno tačno razumevanje Marksovog naučnog otkrića o robi kao *društvenom odnosu*. Po vlastitom priznanju, koje mi je u različitim prilikama i različitim povodima nekoliko puta ponovio, on je tu naučnu sentencu potpuno shvatio tek negde krajem 1953; dakle, pošto je već kao savezni ministar promenio nekoliko najvažnijih privrednih resora i pošto je iza sebe već imao svoje veoma poznate kritičke i originalne rasprave o ekonomskim odnosima između socijalističkih država i o državnom kapitalizmu. Kao relativna uteha za rečeno pozno saznanje služili su mu onaj poznati Lenjinov aforizam o potrebi tačnog razumevanja Hegelove *Logike* da bi se shvatio Marksov *Kapital;* naročito, njegov prvi odeljak posvećen robi i novcu; i, iznad svega, jedno njemu saopšteno privatno priznanje Roberta Openhajmera da uprkos ozbiljnim nastojanjima nije uspeo da shvati Marksov *Kapital;* naravno, u smislu naučnog razumevanja *Kapitala* i dostojno renomea tog velikog američkog atomiste. Otvoreno govoreći, drugi nisu u stanju da tako nešto ni samom sebi priznaju.

Ono što bitno razlikuje intelektualno stvaralaštvo Milentija Popovića od uobičajenih misaonih napora i teorijskih uopštavanja društvene stvarnosti nije samo njegova originalnost, dubina misli i ingenioziteta, nego i izuzetna sposobnost jednog vrsnog političara da iskoristi svaku

datu „kritičnu konjunkturu" za praktičnu primenu ove ili one „ideje koja vuče napred".

Ako bismo u ovom skraćenom i pojednostavljenom prikazu njegovog naučnog stvaralaštva koje se odnosi na ekonomsku oblast našeg društvenog života hteli da naznačimo samo ono što sačinjava „so soli", onda bi to bile sledeće ideje:

— Izumiranje države (proces deetatizacije) nije neki fantom-problem, ili čisto doktrinarna preokupacija i mistifikacija marksistički orijentisanih teoretičara, nego stvarni društveni proces koji započinje sa praktičnim ukidanjem ekonomskih funkcija države i stvaranjem originalnih, funkcionalnih i egzistencijalnih ekonomskih oblika „udruženog rada". „Udruženi rad" postepeno „stupa u egzistenciju" tako što na svom putu ruši različite ultraetatističke (u suštini birokratske) odnose i stvara sebi svojstvene relativno slobodne ekonomske odnose i kategorije: samostalnu ekonomsku jedinicu, reproduktivno preduzeće (preduzeće kao moderni robni proizvođač), monetarni i kreditni sistem utemeljen na „proizvodnji vrednosti" relativno udruženog rada, različite „ekonomsko-tehnološke celine", — posredstvom različitih kreditnih kategorija i takozvanog minulog rada („zajedničkih ulaganja"), funkcionalne oblike povezivanja sa svetskim tržištem i svetskom proizvodnjom vrednosti itd.

— Načelo „dohotka" i specifična cena proizvodnje; u ovoj poslednjoj Milentije Popović otkriva specifični neuralgični odnos između tečnog (živog) i minulog rada i za naše društvo krajnje značajnu tendenciju postepenog pretvaranja ukupnog radnog dana u potrebni rad „udruženog radnika".

— „Dohodak" je temeljna ekonomsko-politička kategorija našeg društva koja u sebi krije određene ekonomske protivrečnosti i specifičan socijalni sadržaj i koja ima presudan pozitivni uticaj na razvitak materijalnih proizvodnih snaga društva. „Dohodak je, doduše, protivrečna kategorija, ali ta protivrečnost ne izrasta do protivrečnosti između svojine i profita. Čim ne postoji privatna svojina kao društveni odnos, nego društvena svojina, i unutrašnja protivrečnost se pojavljuje u drugom vidu: kako da građani zadovolje svoje sopstvene interese, svoj lični interes direktno, a kada i kako da ga zadovoljavaju indirektno, da ga reprodukuju na višem nivou kroz društveni interes da bi tako, u stvari, reprodukovali sebe kao pojedince i sebe kao društvo. Jer i pojedinac ne može reprodukovati sebe ako se ne reprodukuju nekakvi opšti društveni interesi: škole, kulturne ustanove i potrebe, bolnice, ulice, kanalizacija, vodovod itd."[1]

— Te i neke druge ekonomske tendencije u našem društvu u tesnoj su vezi i sa takozvanim nacionalnim odnosom. Otud u nas, sasvim zakonito, tendencija takozvane nacionalne ili republičke ekonomije. Stvarna ekonomska podloga ove poslednje jeste „ekstradohodak", to jest različiti vitalni nacionalni ekonomski interesi koji se, međutim, ne moraju niti se nalaze u nekim nepremostivim kolizijama. Dijalektičko i kritičko

[1] Milentije Popović, *Društveno-ekonomski sistem*, „Kultura", Beograd, 1964, str. 265—266.

shvatanje koje sugerira Milentije Popović jeste da se ti različiti vitalni interesi dovedu u političkoj sferi u „stanje kritičke sinteze", to jest da se nađu neki plauzibilni, za sve prihvatljivi, objektivni načini njihovog povezivanja i istovremene društvene realizacije. Naravno, da bi se tako nešto u praksi postiglo, ostvarilo, potrebno je veoma strpljivo i kritički produbljeno izgrađivati jedinstvenu teorijsko-političku platformu. Ovaj poslednji zadatak — slično tačno postavljenoj matematičkoj jednačini — u svojim bitnim pretpostavkama već sadrži elemente svog pozitivnog rešenja. U tom pogledu Milentije Popović je uvek imao na umu veliki naučni opus Karla Marksa i celokupan kasniji razvitak pozitivne i kritičke naučne misli u svetu i u nas.

Milentije Popović je možda najviše učinio u pogledu kritičkog dokazivanja istorijske ograničenosti i prolaznosti etatizma. I to u vreme kada je postojala opšta nekritička vera u tako reći apsolutnu moć državne političke i ekonomske vlasti; i kada je u društvenoj praksi egzistirao fetišizam države u njegovim najluđim oblicima.

U knjizi *Neposredna socijalistička demokratija* Milentije Popović ispituje skrivenu ekonomsku osnovu različitih političkih oblika takozvanog prelaznog perioda. Konsekventno povlači liniju razgraničenja između „samoupravljanja kao novog odnosa proizvodnje" i „različitih oblika etatizma koji egzistiraju uporedo s većom ili manjom slobodom tržišnih zakona i materijalnom stimulacijom proizvođača". Odnosi samoupravljanja s njima imanentnim procesom ekonomskog oslobađanja rada razvijaju se u tesnoj vezi s „proizvodnjom vrednosti", respective objektivnom logikom specifične cene proizvodnje; a celina tih odnosa u proizvodnji sačinjava realnu podlogu iz koje niču različiti politički oblici neposredne socijalističke demokratije. Nasuprot tim odnosima, u društvenoj praksi egzistiraju etatistički proizvodni odnosi, to jest ekonomska vlast i specifične ekonomske funkcije savremene države; iz kojih, sasvim prirodno, izrastaju odnosi političke reprezentacije i osnovna politička dilema: jednopartijski versus višepartijski politički sistem, odnosno više frakcija unutar jedne vodeće političke partije.

U tretiranju ovih pitanja Milentije Popović polazi od nekih Marksovih teza sadržanih u njegovom predgovoru za *Prilog kritici političke ekonomije*. U raspravi *Aktuelni društveni smisao Marksovog učenja o proizvodnji i odnosima proizvodnje* Milentije Popović na originalan i kritički produbljen način tumači i razvija Marksovu misao o tome da „ljudi proizvode svoj život u određenim, nužnim... odnosima proizvodnje". Robno-novčani odnosi utemeljeni na otuđenom „apstraktnom radu" i privatno-svojinskim odnosima prisvajanja sačinjavaju prvu i najvažniju istorijsku prekretnicu u razvitku osnovnih odnosa u proizvodnji i raspodeli ljudskog društva. Već u prvim nerazvijenim oblicima robne proizvodnje, ili „proizvodnje vrednosti", Milentije Popović vidi stvarne impulse, motive i, štaviše, — u krajnjem rezultatu naučne analize — najdublje uzroke umetničke i naučne proizvodnje. On pomno ispituje i uverljivo obrazlaže tesnu korelaciju između proizvodnje „čulno natčulne supstance" i apstraktnog načina mišljenja. Savremeni etatizam, —

s njemu svojstvenim „antirobnim ponašanjem“, na veštački način raskida onu vezu s „proizvodnjom vrednosti“. Na taj način lišava on umetničku i naučnu proizvodnju onih važnih impulsa koji dolaze iz materijalne sfere društvenog života i u velikoj meri osiromašuje dublji društveni smisao i funkciju tih čovekovih aktivnosti, — s nizom ozbiljnih negativnih socijalnih i političkih implikacija. U tom kontekstu Milentije Popović ukazuje na različite zloupotrebe Marksovog učenja; naročito, osporava birokratsko-etatistička shvatanja i anarholiberalistički način mišljenja; jer, birokratsko-etatističkim shvatanjima odgovara politička i ekonomska svemoć države, to jest otuđenje rada i ostalih društveno-političkih odnosa u najekstremnijem, ultraetatističkom smislu, a takozvanom anarholiberalističkom mišljenju nekakav isprazan, maglovit i čisto iluzoran humanizam lišen svake realne istorijske osnove.

Raspravljajući o različitim skrivenim vezama između ljudskog mišljenja i „proizvodnje vrednosti“, Milentije Popović ukazuje i na neke dublje gnoseološke korenove; naročito, ulazi u bliže određenje i tumačenje onog poznatog Lenjinovog aforizma o vezi između Marksovog *Kapitala* i Hegelove *Logike;* koja se veza u nas, na žalost, najčešće previđa ili ne razume. „Marks nije ostavio gotovo delo o dijalektici, kaže Milentije Popović, ali je zato u samom *Kapitalu* dao razvijen oblik materijalističko-dijalektičkog metoda“. No, naravno, ovde nije reč samo o specifičnom naučnom metodu i načinu mišljenja već i o apsolutno relevantnim političkim implikacijama određenog načina mišljenja. „Ukazivanjem na ovo želimo samo da skrenemo pažnju na izvanredne teškoće da se uđe u ovu naučnu oblast i u Marksovo politekonomsko mišljenje. To je danas utoliko teže, ali tim pre i neophodnije, jer je etatizam uneo takve promene u odnose proizvodnje u kojima država postaje sila koja je u stanju da kontroliše ceo proces „proizvodnje vrednosti“ (istina, to je istorijski privremena pojava prelaznog perioda), a upravo to stvara one sociološke i političko-psihološke uslove koji pogoduju razvoju mišljenja koje nije u stanju da vidi da se u vrednosti sadrži supstanca — apstraktni ljudski rad.“[2] Iako se sistem robne proizvodnje relativno udruženog rada zakonito temelji na unutrašnjem momentu i odnosu otuđenog „apstraktnog rada“, on je, istorijski posmatrano, neizostavan uslov da se „ukine“ ili postepeno savlada ultraetatističko i birokratsko otuđenje rada i različitih drugih ljudskih odnosa u savremenom društvu.

Problematici specifične cene proizvodnje Milentije Popović posvećuje naročitu pažnju. Za razliku od svih ranijih istraživača regulativne ili takozvane normalne cene („prirodne cene“), Milentije Popović stavlja tako reći apsolutni naglasak na njenu *istorijsku* stranu. Začetke cene proizvodnje, u modernom smislu reči, otkriva on još u antičkoj eposi. Mnogi stari trgovački narodi (Feničani, Atinjani, Rimljani itd.) morali su da strogo vode računa o takozvanom fiksnom kapitalu u krupnim međunarodnim robno-novčanim transakcijama i odnosima. Elemenat „c“ u troškovima proizvodnje već je tada igrao srazmerno značajnu ulogu.

[2] Milentije Popović, *Neposredna socijalistička demokratija*, „Kultura“, Beograd, 1964, str. 115.

A otuda i specifični oblici amortizacije tih troškova. U tom smislu cena proizvodnje i sama ima takav socijalni karakter i funkciju koji nužno prekoračuju okvire različitih istorijskih epoha, odnosno različitih istorijskih tipova robno-novčane privrede. To je jedan od veoma važnih pozitivnih zaključaka do kojih je došao Milentije Popović u svom višegodišnjem istraživanju takozvanog transformacionog problema, to jest pomnom ispitivanju kritičnih tačaka prelaza iz prvobitnog stanja robne proizvodnje utemeljene na izolovanom individualnom privatnom radu samostalnih zanatlija i seljaka u relativno razvijenije robno-novčane odnose robovlasničkog, poznofeudalnog, kapitalističkog itd. društva.

Ne ulazeći ovom prilikom u sve bogatstvo teorijske analize odnosa specifične cene proizvodnje, želimo da na kraju ovog prikaza ukažemo na još jednu originalnu misao Milentija Popovića; tačnije, anticipaciju daljeg razvitka specifične cene proizvodnje. Ta je anticipacija data u funkciji razvitka odnosa „udruženog rada" i savremenog tehnološkog progresa. „Krajnji naučno-apstraktni zaključak jeste da izraz „v" plus „m" tendira ka nuli. To je stanje kada u tendenciji i vrednost nestaje, kada nema ni proizvodnje vrednosti. Stanje društva „s one strane materijalne proizvodnje" u kojem nema ni živog rada kao samo nužnog rada, prinudnog rada. Nema ni odnosa proizvodnje kao čoveku otuđenih odnosa."[3]

Jovan Raičević

PRILOG TEORIJI MEĐUNACIONALNIH I MEĐUDRŽAVNIH ODNOSA U SOCIJALIZMU

Milentije Popović se, istina, nije posebno bavio teorijom nacije i nacionalnog pitanja, u smislu neke odvojene društvene oblasti ili naučne discipline, već je nacionalni fenomen posmatrao uglavnom u sklopu sveukupnih društveno-ekonomskih i idejno-političkih kretanja savremenog društva uopšte i revolucionarnog radničkog pokreta posebno. Stoga se u njegovim radovima problemi nacije i međunacionalnih odnosa, direktno ili indirektno, često vezuju i tumače pomoću drugih inače veoma aktuelnih kategorija i pojmova savremene socijalističke misli i prakse, kao što su etatizam, birokratizam, produkcioni odnos, samoupravljanje i raspodela dohotka prema radu, jedinstvo ideologije i strategije pokreta, partija kao avangarda klase i zajednice naroda itd., što, razume se, ne znači da u literarnoj zaostavštini ovog vrsnog mislioca i revolucionara nema i takvih studija i rasprava koje prevashodno tretiraju nacionalno pitanje.

[3] Isto, str. 128.

Svoj teorijski rad Popović je, zapravo, i započeo studijom *O ekonomskim odnosima između socijalističkih država*[1], kojom je na sebe skrenuo pažnju ne samo naše već i strane javnosti. Imajući u vidu vreme i uslove u kojima je nastala, a u vezi sa tim i izvesne revolucionarno-romantičarske iluzije u Sovjetski Savez i „socijalistički tabor“, nasuprot „kapitalističkom taboru“, jer se tada razmišljalo u tim kategorijama, može se reći da je ta studija, sa svim svojim nedostacima, odigrala veoma značajnu ulogu u razvoju naše socijalističke misli. Pre svega, ona je pisana u vreme najžešćih napada Staljina i Informbiroa na Komunističku partiju Jugoslavije, pa je stoga i morala biti opterećena mnogim praktično-političkim elementima toga sukoba, odgovorima i polemikama, ali su, na drugoj strani, u njoj pokrenuta i mnoga principijelno-teorijska pitanja savremene borbe za socijalizam, a u sklopu toga i uloga nacionalnog i internacionalnog faktora u razvitku radničkog pokreta. Od posebnog je značaja, razume se za ondašnje vreme i prilike, bio i sam marksistički metod kojim je studija pisana, a iznad svega pokušaj izvornog vraćanja Marksu, jer je Marksova misao tada uglavnom bila zapretana i pokrivena debelom skramom staljinističkog pozitivizma i pragmatizma.[2]

Ako se zanemari praktično-politička strana te studije i ostane na terenu teorije, onda — kako je to i sam autor jednom prilikom rekao — „osnovne misli i osnovna kritika odnosa u tom sistemu već nose dosta razvijenu klicu današnjeg moga shvatanja o ovom pitanju“. Polazna osnova studije, iz koje se izvode i sve ostale, jeste Marksova analiza ekonomskih odnosa na svetskom tržištu, odnosno da je osnova robne razmene i međunarodnih ekonomskih odnosa svetska cena, putem koje se,

---

[1] Ova studija je štampana u časopisu „Komunist“, br. 4/1949, organu CK KPJ. Kasnije je ovaj časopis prestao da izlazi, a od 1. maja 1957. godine ime „Komunist“ nosi nedeljni organ Saveza komunista Jugoslavije.

[2] I u tome se, pored ostalog, krije svojevrstan kvalitet Popovićeve misli. Naime, on je pripadao onoj malobrojnoj grupi jugoslovenskih revolucionara i marksista koja je, pod Titovim rukovodstvom, odmah posle sukoba sa Staljinom i Informbiroom, bila kadra da se vrati autentičnom marksizmu, odnosno da u revalorizaciji mnogih Marksovih principijelnih stavova nađe neke oslone tačke, ideje i inspiracije ne samo za praktično-političku borbu protiv informbirovske histerije koja je obavijala našu zemlju nego i za buduću izgradnju jugoslovenskog samoupravnog puta u socijalizam. U skladu sa onom Marksovom tezom da „proleterske revolucije stalno kritikuju same sebe..., u svom sopstvenom poslu, vraćajući se na ono što je prividno svršeno da bi ga iznova otpočele“, i naša revolucija se tada morala vratiti nekim Marksovim istinama i sa tih pozicija preispitivati samu sebe, jer se i ona (kao i socijalistički razvitak u drugim zemljama) počela zaplitati i okoštavati u staljinističkim dogmama. I to ne samo u praksi nego i u teoriji, što se, naravno, odražavalo i na vaspitanje partijskih kadrova, koji su „marksizam“ najčešće poznavali preko staljinizma. Vraćanje naše teorijske misli izvornom marksizmu značilo je vraćanje revolucije svojoj suštini, njeno podmlađivanje i dalje razvijanje na našem jugoslovenskom tlu. Milentije Popović je bio jedan od retkih poslenika revolucije i Titovih saradnika koji je u tom istorijskom zaokretu prednjačio i dao ne mali lični doprinos ovaploćenju mnogih Marksovih ideja, što je predstavljalo snažan impuls u izrastanju čitave nove generacije jugoslovenskih marksista.

u procesu svetske razmene, priznaje samo srednja (prosečna) produktivnost rada. Preko tog mehanizma se, zapravo, objektivno i zakonomerno, vrši eksploatacija nerazvijenih od strane razvijenih zemalja.

Popović, istina, nije tada sebi ni postavio zadatak da dublje i svestranije analizira delovanje zakona vrednosti u njegovoj internacionalnoj primeni u promenjenim uslovima nakon drugog svetskog rata, ali mu je bilo veoma stalo do revalorizacije Marksovog otkrića, naučno obrazložene činjenice, da se putem međunarodne ekonomske razmene vrši prelivanje „rada", odnosno vrednosti iz nerazvijenih u korist razvijenih zemalja (nacija). To saznanje će kasnije imati presudan značaj u Popovićevim istraživanjima razvoja nerazvijenih zemalja, a on će od njega polaziti i u razmatranju ekonomskih odnosa između naših republika (nacija).

Uočavajući da su se i ekonomski odnosi između socijalističkih zemalja u to vreme zasnivali na svetskoj ceni, odnosno da su ka tome težili, jer drukčije ne može ni biti u uslovima robne razmene, autor insistira da se, kad je već to tako, i svi drugi ekonomski i politički zaključci o suštini takvih odnosa jasno i nedvosmisleno formulišu, odnosno da se otvoreno kaže šta oni sa stanovišta marksizma stvarno znače, a ne da se licemerno prikrivaju i ulepšavaju idiličnim frazama o „socijalističkoj pomoći" kad oni to zaista nisu bili. U analizi takozvanih mešovitih društava, nepriznavanje apsolutne rente nerazvijenim zemljama u kojima su ta društva razvijala svoju privrednu aktivnost, kao i mnogih drugih oblika, Popović otkriva ne samo monopolski položaj industrijski najrazvijenije zemlje „socijalističkog lagera" nego implicite kritikuje i poništavanje i ukidanje zakona vrednosti, robne razmene i svetske cene u ekonomskim odnosima između socijalističkih zemalja, čime se takvi odnosi, praktično, spuštaju i ispod nivoa koji je kapitalizam već odavno istorijski prevazišao. Sa te pozicije autor kritikuje celu lagersku koncepciju socijalizma i savremenog sveta uopšte, a ona mu pomaže i da otkrije korene velikodržavnog hegemonizma i nacionalizma, kao relativno novih pojava u međunarodnom radničkom pokretu.

Polazeći od toga da je izgradnja ekonomske jednakosti i ravnopravnosti među socijalističkim državama u osnovi revolucionarno delo, za koje je potrebna uporna i dugotrajna borba, Popović kaže:

„a) Komunisti nerazvijenih zemalja imaju zadatak da se uporno bore da pokrenu ceo narod na što bržu socijalističku izgradnju i podizanje svih proizvodnih snaga za koje postoje objektivni uslovi. Oni se, uz to, moraju boriti protiv nacionalne uskogrudosti, za što punije i svestranije odnose sa drugim socijalističkim državama.

b) Komunisti razvijenih industrijskih zemalja moraju se, prvo, odreći privilegija koje su nasledili od buržoazije i kapitalizma, zatim primiti obavezu da daju zaista socijalističku pomoć nerazvijenim zemljama. Pri tome imaju zadatak da se bore ne samo za svoju sopstvenu dalju

izgradnju nego i za izgradnju zaostalih socijalističkih zemalja. U tom pravcu oni moraju vaspitavati ceo narod i mobilisati ga za akciju."[3]

Pomenuti politički stav Popović će u svojim kasnijim studijama i raspravama dosledno zastupati, ali će ga i razraditi i razviti, dajući mu pravi objektivno-ekonomski, revolucionarno-demokratski i humani smisao. Popović, naime, nikada nije odvajao „nacionalno" od „klasnog", to jest od njegove klasne suštine, ali nije ni smatrao da su „klasno" i „nacionalno" prosti identiteti. On je uvek polazio od toga da je nacionalno oslobođenje, nacionalna emancipacija jedna dimenzija (istina, bitna, pogotovu za jednu višenacionalnu socijalističku zemlju) istorijskog procesa društveno-ekonomskog oslobađanja rada.

Rešavanje nacionalnog pitanja uvek je uslovljeno samom prirodom produkcionih odnosa. Tako je i u našem društvu. Ako su samoupravljanje i raspodela dohotka prema radu bazični, određujući odnosi proizvodnje, nema nikakvog razloga da se i odnosi između republika i nacija ne regulišu na istim principima. „Ali raspodela prema radu — kaže Milentije Popović — nosi u sebi materijalnu nejednakost, pa time i društvenu nejednakost, ali o njoj odlučuju neposredno ljudi koji imaju ravnopravan osnovni položaj prema sredstvima za proizvodnju, koji se, dakle, ne nalaze na suprotnim polovima, koji ne pripadaju suprotnim klasama ili društvenim grupacijama."[4]

Dok postoji raspodela prema radu, postojaće i politika; ljudi se moraju međusobno dogovarati i pronalaziti zajednička rešenja radi neutralisanja njene imperfektnosti. „To, razume se, ne treba shvatiti tako da su objektivne ekonomske zakonitosti ukinute i da se sve odvija preko političke sfere, već znači samo to da se ne može isključiti politički dogovor, politika iz života ljudi u procesu neposredne raspodele dohotka prema radu."[5]

Oba pomenuta principa, po Popoviću, moraju biti ugrađena i u odnose između republika i nacija. Vraćanje jednoga dela prelivene vrednosti iz razvijenih republika (nacija) u nerazvijene nije nikako stvar altruizma, nego objektivna zakonomernost, ali se o meri i načinu tog vraćanja međusobno sporazumevaju sami radni ljudi i narodi koji žive u jednoj društvenoj zajednici.

Afirmaciju autentičnih nacionalnih interesa i ceo proces nacionalne emancipacije nužno prate i pojave nacionalizma i šovinizma. Korene tih pojava Popović je tražio, pre svega, u etatističkim produkcionim odnosima, jer oni, po logici stvari, vrše koncentraciju vlasti nasuprot samoupravljanju i neposrednoj demokratiji.

„Iz takvih odnosa — kaže Popović — razvija se i tendencija da određeni slojevi pokušavaju da interese radnih ljudi svoje nacije iskoriste za učvršćenje sopstvenih pozicija unutar nacije. Tu je jedno od izvorišta nacionalizma. Prema tome, nacionalizam i ideologija naciona-

[3] Milentije Popović, *Razmatranja o pitanjima savremenog društva*, „Kultura", Beograd, 1964, str. 209.
[4] Milentije Popović, *Od etatizma ka samoupravljanju*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1970, str. 206.
[5] Isto.

lizma počinju u nas da se javljaju i kao odbrana birokratizma pred snagama samoupravljanja i neposredne demokratije. Nosioci birokratizma se sve više pozivaju na najdublja nacionalna osećanja, u želji da odbrane i očuvaju pozicije etatizma i birokratizma."[6]

Nacionalizam se, po Popoviću, jednom javlja kao izraz birokratizma, a drugi put kao izraz malograđanskih shvatanja i mentaliteta. Između birokratizma i sitnoburžoaske reakcije postoji intiman savez, ideološki i politički, u kome je upravo nacionalizam glavna koheziona sila. Nacionalizam se javlja na svim nivoima društvene strukture i u različitim ideološkim i političkim oblicima: u federaciji kao unitarizam i centralizam, a u republikama kao velikodržavni hegemonizam ili kao partikularizam, autarkizam i separatizam.

O svim tim pojavnim oblicima nacionalizma i njihovim nosiocima Popović je raspravljao u mnogim svojim studijama. On je posebnu pažnju poklanjao onom nacionalizmu i šovinizmu koji izrasta iz zaostalih slojeva malograđanstva, primitivnog seljačkog mentaliteta i pojedinih krugova inteligencije. Međutim, on nije verovao da ijedan od tih slojeva može da postane „vodeća" — hegemona snaga u antisamoupravljačkom frontu, jer je to mesto kao predodređeno za birokratizam. Zašto? Zbog toga, smatra Popović, što birokratizam, koji izrasta iz savremenih etatističkih produkcionih odnosa, predstavlja najjaču snagu celog antisamoupravnog fronta, pa zahvaljujući takvoj svojoj poziciji on i uspeva da nađe saveznike u svim društvenim slojevima i strukturama i da ih okupi u borbi protiv samoupravljanja i neposredne demokratije.

Popović je ukazivao i na pojave uobraženosti ekonomski razvijene nacije i na nacionalnu preosetljivost male i mlade nacije. Razjašnjavao je i mnoge zablude oko pojma jugoslovenstvo. „U izrazu jugoslovenstvo — kaže on — sadržane su najmanje tri suštine. Jedna je: pripadnost određenoj državi — SFRJ. Druga je: kad se kaže jugoslovenska socijalistička zajednica, to jest socijalistička zajednica naroda Jugoslavije, s obzirom da, na primer, Albanci i Mađari nisu Sloveni. Treća je: etničko-nacionalistička sadržina koja vuče korene još od prošlog veka pa sve do danas. U uslovima kada se pojavila ona je imala istorijski naprednu nacionalno-političku sadržinu. Danas, u razvijenom socijalističkom društvu, u razvijenoj i slobodnoj zajednici naroda i narodnosti u Jugoslaviji, može imati, i ima, sasvim drugo značenje."[7]

Isto tako, Popović je često upozoravao i na eventualne opasnosti od velikodržavnog nacionalizma i nacionalizma velike nacije, naglašavajući pri tom da komunisti u Srbiji moraju biti posebno osetljivi na nacionalizam upravo zbog svoje brojnosti i veličine nacije kojoj pripadaju. Kad je već o tome reč, treba naglasiti da je Milentije Popović, i svojom rečju i svojim delom, bio jedan od najistaknutijih i najbeskompromisnijih boraca protiv velikosrpskog nacionalizma u istoriji radničkog pokreta Srbije. Niko bolje od njega, čini se, nije umeo da prepozna monarho-hegemonističku i birokratsku tendenciju u rešavanju srpskog nacional-

[6] Isto, str. 9—10.
[7] Isto, str. 20.

nog pitanja, koja se javila još sredinom prošlog veka, ali je na izvestan način prisutna i danas, i da je odvoji od one demokratsko-revolucionarne tendencije, nastale sa pojavom Svetozara Markovića, koja se kontinuirano održala u Srbiji sve do naših dana.

Kao mislilac i ideolog, Milentije Popović je uvek imao na umu obe pomenute tendencije u rešavanju srpskog nacionalnog pitanja, jer je njih rađao objektivan položaj srpske nacije i srpske države kroz istoriju. On se pri tom nije jednostavno samo opredeljivao za revolucionarno-demokratski put razvoja Srbije, već je jedan od retkih sinova srpskog naroda koji je taj put preispitivao, popravljao i obogaćivao. Milentije Popović je, zapravo, bio vizionar revolucionarne Srbije, jer je njenu klasnu suštinu uvek vezivao za borbu protiv klasnog neprijatelja, osobito protiv onog koji se ispoljavao u nacionalističkom ruhu, čime se objektivno jedino i može obezbediti trajna egzistencija Srbije u okviru Jugoslavije, kao samoupravne socijalističke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti.

„Iz toga bih zaključio — rekao je Milentije Popović u jednom od poslednjih govora na sednici Centralnog komiteta SK Srbije — da smo mi kao Republika, kao Republika Srbija, kao politički pokret, kao Savez komunista Srbije, što pokazuje cela naša istorija, duboko i sudbinski zainteresovani da se razvija i jača ono što današnjim jezikom nazivamo *samoupravna Socijalistička Federativna Jugoslavija, zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti i njihovih republika i pokrajina*. To je uslov naše egzistencije. Srbija kao republika i srpski narod ne mogu stvoriti trajne uslove i garancije za svoju egzistenciju bez takve zajednice. I dalje, takve zajednice nema, niti može da bude bez sve dublje, sve demokratskije, sve samoupravnije i, u našem smislu reči, demokratskije republike Srbije.“[8]

U svojim radovima Popović je razlikovao dve strane problema u međunacionalnim odnosima. Jedna je kada se govori o međunacionalnim odnosima uopšte, kao o objektivnoj društvenoj, ekonomskoj, političkoj i kulturnoj činjenici, a druga kada se razmatra položaj nacija u federaciji, odnosno struktura federacije i položaj nacija u njoj. Ovoj drugoj temi on je poklonio dosta pažnje poslednjih godina. Po njegovom shvatanju, naime, naša federacija i federalizam, pa s tim u vezi i demokratska prava nacija i njihovih republika, treba da izrastaju iz samog samoupravljanja i neposredne demokratije. To je opšta osnova na kojoj moraju da se vrše promene u političkom sistemu, pa i u funkciji federacije. „Ako se ne uspostavi potpunija, kompletnija ravnopravnost bez obzira na broj, veličinu republika i nacija — rekao je Milentije Popović još pre dve godine — uvek će nastajati politički sukobi, političke konvulzije u kretanju u jednoj složenoj višenacionalnoj zajednici kakva je naša, koja ne počiva na nekoj striktnoj državnoj strukturi već na samoupravljanju slobodno udruženih radnih ljudi. Ako hoćemo jedno slobodnije društvo sa slobodnijim kretanjima, onda je problem ravnopravnosti uvek živ politički pro-

[8] „Politika“, 5. jun 1971.

blem, koji se nikada ne rešava jednom zauvek ni kao pravni, a pogotovu ne kao politički problem."[9]

Ali, po Popovićevom shvatanju, stvarna ravnopravnost nacija i narodnosti ne obezbeđuje se automatski, samo jačanjem državno-pravnog položaja republika, uključujući čak i pravo veta. Uslov i garantija te ravnopravnosti može biti samo Savez komunista Jugoslavije, kao avangarda radničke klase i zajednice naroda i narodnosti Jugoslavije. Jer, ukoliko jačaju republike, kao državno-pravni izraz nacionalne slobode i ravnopravnosti, utoliko raste nezamenljiva istorijska uloga komunista Jugoslavije da se bore za razvijanje ravnopravne saradnje i za samoupravnu integraciju na bazi zajedničkih interesa, a protiv svih oblika hegemonizma, avangardizma, nacionalizma i separatizma. Savez komunista Jugoslavije, razume se, može se izboriti za takvu svoju ulogu samo kao jedinstvena revolucionarna organizacija, u kojoj će pojedini njegovi delovi — oličeni u Savezu komunista u republikama — imati punu samostalnost i stvaralačku inicijativu, ali u okvirima zajedničke strategije i jedinstvene ideologije. To je i bitan uslov egzistencije Saveza komunista Jugoslavije kao revolucionarne avangarde.

To su, ukratko rečeno, bile samo neke ideje i misli Milentija Popovića o nacionalnom pitanju. Sadašnji i budući marksisti će ih, svakako, iznova naučno-kritički preispitivati, ali će se njima i inspirisati. Jer, radnički pokret u Srbiji je, verovatno, imao većih i zaslužnijih revolucionara nego što je bio Milentije Popović, ali taj isti pokret teško da je, posle Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića, imao većeg revolucionarnog mislioca i vizionara od Milentija Popovića.

To opredeljuje i naš stav, pogotovu komunista u Srbiji, prema njegovoj misli i njegovom delu.

Prvoslav Ralić

FILOZOFSKE OSNOVE POLITIČKE MISLI MILENTIJA POPOVIĆA

Moderna politička misao, koja se opredelila za pronicanje u samu suštinu političkog fenomena, ima za svoje konačno obrazloženje filozofsku osnovu.

Politička misao Milentija Popovića, koja, merena formalnom strogošću akademskih normativa, ostaje nezavršena, obraćajući se onom u strukturi političkog koje reafirmiše revolucionarno stanovište, predstavlja dinamičku i otvorenu celinu, te time i zaokružen stvaralački opus i neodgodivu pretpostavku za budući razvoj naše političke misli.

[9] *Od etatizma ka samoupravljanju,* str. 312.

Filozofske osnove političke misli Milentija Popovića prepoznajemo najpre u dubinskom poimanju suštine i bitnog toka proleterske revolucije, a potom u metodi njegove misli koja neće da bude jednostavno ponavljanje datog, već izrasta iz živog dodira revolucionarne misli i revolucionarne prakse. Konsekventnost u ovoj poziciji, a ona karakteriše misao Milentija Popovića, može se označiti kao valjana filozofska i kritička strogost.

Postoji jedan put razmišljanja koji nam pomaže da shvatimo šta su to filozofske osnove političke misli. To je onaj put, izgleda paradoksalno, koji nastavlja trag Marksovih ideja o ukidanju filozofije. Marks ne pristaje na filozofiju koja je data u raskoraku mišljenja i onoga što stoji u temelju mišljenja. On je za ukidanje filozofije koja je data u elementu čiste svesti: teorije, ideje. Filozofija koja ne vidi da svest nije ništa drugo „do svestan bitak, a bitak ljudi je njihov stvarni životni proces" — otuđena je ljudska svest koja niče na podlozi otuđenog čoveka. Prevladavajući filozofiju kao puku teoriju, Marks zahteva njeno ostvarivanje. Iz teorije filozofija može postati stvarnost kada se sama stvarnost revolucioniše u svojoj suštini. Bez istinitog „stvarnog životnog procesa ljudi" u celini istorijskog sklopa nema ni istinite filozofije koja je postala stvarnost. Filozofija tek onda postaje „zavičajna egzistencija čoveka".

Koja politička misao ima u svojoj osnovi filozofiju? Čini se da je sada lakše odgovoriti na ovo pitanje. Misao koja misli revoluciju iz nje same najviše se približila onoj filozofičnosti čovekove suštine o kojoj govori Marks. Jer, revolucija je čin pretvaranja otuđene stvarnosti u slobodnu zbilju čoveka. Misao koja je sastavni deo toga čina filozofska je po osnovnoj usmerenosti. Politička misao Milentija Popovića osvaja ovakav svoj filozofski dignitet preko jednostavne činjenice što je to misao revolucionara koji iz same revolucije ovu misli. Samo lepršava i neodgovorna refleksija bi izvukla lak zaključak da je ovde revolucionar prethodio misliocu. Sav značaj teorijskog i revolucionarnog dela Milentija Popovića i jeste u dijalektičkoj sprezi, ne prethođenju, revolucionarne akcije i misli te akcije. Revolucionar je odredio mislioca, mislilac je odredio revolucionara. Oni su uvek bili zajedno i tu je objašnjenje za dubinu filozofičnosti, za smer i celinu političke misli Milentija Popovića.

Revolucionaru i političaru Milentiju Popoviću je svojstveno da svoj misaoni proces pokreće u povodu konkretnih slučajeva, političkih akcija, društvenih i idejnih situacija. Većina njegovih teorijskih radova zato i predstavlja pojedinačne i grupne refleksije, ne uvek sređene po strogim pravilima sadržanim u udžbenicima naučne metodologije. Ali, sve se one nekako sabiraju oko zajedničkog središta: temeljnih vrednosti naše revolucije. Politički teoretičar Milentije Popović dobro je znao da „fakti" i „događaji" političkog života nikada ne govore sami sobom, da se njihovo značenje, ono dublje i pravo, dobija samo onda kada se osvetle jednom filozofskom teorijom celine, totalitetom dimenzija revolucije, dijalektičkim jedinstvom kontinuiteta i diskontinuiteta pokreta.

Prilazeći bilo kom političkom fenomenu, Milentije Popović uvek traga za njegovom raznovrsnom dinamikom i onim vrednostima koje mu

moraju stajati u osnovi. Radi ilustracije ovih stavova navodimo sledeću njegovu misao:

„Za nas je samoupravljanje i neposredna raspodela dohotka onaj produkcioni odnos koji predstavlja bazu za konstituisanje novih socijalističkih odnosa u svim oblastima i sferama društvenog života, pa i u oblasti političke organizacije društva. Otuda neposredna socijalistička demokratija, kao politički odnos i oblik koji zakonito izrastaju na takvoj društveno-ekonomskoj osnovi, mora da teži ka eliminisanju i prevazilaženju partijsko-političkog reprezentovanja u rešavanju društvenih protivrečnosti, da bi omogućila slobodno samoupravno organizovanje i konstituisanje zajedničkih interesa i ostvarivanje jedinstvenih ciljeva radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti, u borbi za socijalizam, humanije društvene odnose, slobodu i nezavisnost."[1]

Dijalektika, otkrivanje uzročnosti i dubinskih relacija među kategorijama („samoupravljanje i dohodak" — „socijalistički odnosi" — „neposredna socijalistička demokratija" — „partijsko-političko reprezentovanje" — „slobodno samoupravno organizovanje") služe Milentiju Popoviću pre svega za precizno označavanje naše revolucionarne strategije — „socijalizam, humanije društvene odnose, slobodu i nezavisnost". Filozofska teorija celine ovde se nedvosmisleno podrazumeva.

Filozofska osnova jedne misli uvek se otkrivala i u razumevanju celine i kontinuiteta razvoja. Najbolja provera dijalektičnosti jedne političke misli data je u njenom poimanju celine i kontinuiteta revolucije. Naći dijalektički odnos između osnovnih istina revolucije i njenog toka, odbaciti pragmatičku apologiju njenih pojedinih etapa i zasnovati živi sukob kontinuiteta i diskontinuiteta revolucije — to je već posao koji politička misao ne može obaviti bez prethodnih filozofskih pretpostavki.

Evo jednog stava Milentija Popovića koji dobro ilustruje osnovne filozofske pretpostavke od kojih on polazi:

„Naša se revolucija uvek iznova na neki način vraća samoj sebi — nekim svojim osnovnim istinama. Podsetiću i na poznatu Marksovu misao da proleterske revolucije sebe neprekidno kritikuju i iznova otpočinju ono što je prividno svršeno. Na svoj način se to događa i u nas, naročito na ovoj etapi naše revolucije kada ona kroz privrednu i društvenu reformu produbljuje naš socijalistički preobražaj i još potpunije vrši obračun sa birokratsko-etatističkim i drugim konzervativnim i reakcionarnim nasleđem. Upravo što se vraća samoj sebi naša revolucija održava taj kontinuitet. U čemu je suština i osnova kontinuiteta i „vraćanja samoj sebi"? U onom dubokom demokratskom sadržaju koji je naša revolucija imala i bez kojeg ne bi ni mogla uspeti u uslovima okupacije i Hitlerovog terora. Ona je po svojoj suštini bila narodna i demokratska revolucija, sa izuzetno izraženom inicijativom masa, a po klasnoj strukturi to je bio pokret radnika, radnih seljaka i narodne inteligencije. U tom smislu možemo reći da se i danas ponovo vraćamo

[1] Milentije Popović, *Od etatizma ka samoupravljanju*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1970, str. 337.

onim suštinskim impulsima koji su delovali na početku naše revolucije, jer bez toga ne bismo mogli ići dalje."[2]

Koje filozofske pretpostavke leže u osnovi ove misli? To je, najpre, onaj sistem i metoda mišljenja koji znaju da dijalektika društvenih procesa ne sadrži u sebi ništa svršeno, da je neprekidna kritika tih procesa uslov njihove razvojnosti. To je, potom, ona dinamika i unutrašnji nemir misli koja svom predmetu ne dozvoljava da se prelije i istekne u druge, koja ga vraća samom sebi i tako zadržava njegovu autohtonost i originalnost. Najzad, to je ona dijalektičnost misli koja, iako je dugo otišla niz reku, ne zaboravlja njen izvor, koja zna da reke nema bez sveg bogatstva izvora, da će presušiti ako se izvora odrekne.

Primer koji smo ovde analizirali je slučajan. Ova analiza se odnosi na ukupnu misao Milentija Popovića.

Pretpostavke koje stoje u osnovi političkih studija autora imaju filozofsko značenje i po tome što ove, i pored svog ideološkog karaktera, nose u sebi istine koje se tiču odnosa čoveka prema drugim ljudima. Kategorija „društveni odnos" u sadržaju koji joj daje Milentije Popović nije sasušena apstrakcija, što je često slučaj kod akademiziranih duhova ili političkih manipulanata, već klasno istorijski, neidealizovan splet živih, tu datih ljudi. Kada govori o društvenim odnosima kod nas, Milentije Popović retko kada zaboravi „da je osnovna snaga tih odnosa oslobođena ličnost, a ne autoritet vlasti i odgovarajući organizovani politički mehanizam".

Postoji jedna u nizu misli Milentija Popovića koja jezgrovito pokazuje njegov kritički radikalizam na tlu istorijskog i vrednosnog poimanja suštine avangarde:

„Neposredna demokratija ... zahteva i avangardnu partiju. Ne vladajuću partiju etatističkog tipa, nego avangardnu partiju u onom smislu kako je o njoj govorio Marks, a i Lenjin u svojim raspravama iz 1903. i 1905. godine. Stoga mi se čini vrlo aktuelnim dosledno realizovati Marksova shvatanja o proleterskoj partiji.

Avangardna partija proletarijata se, prema Marksovim shvatanjima, razlikuje i suprotstavlja celokupnoj buržoaziji i svim buržoaskim partijama. Ona nije partija koja održava poredak, nego ga stalno menja; zato i jeste avangardna."[3]

Vraćanje na Marksove autentične misli o partiji, borba protiv partije poretka, zalaganje, teorijsko i praktično opredeljenje za avangardu koja poredak stalno menja — otkriva nam neka nova filozofska izvorišta misli Milentija Popovića. Ta misao se ne plaši tradicije ako ova ima savremeno značenje. Naprotiv, ona se toj tradiciji vraća radi veće smislenosti ove savremenosti. Istorijska verodostojnost i aktuelnost misli ne umire zbog toga što je od njene pojave proteklo neko vreme. Pravo vreme jednog misaonog programa nastaje onda kada se steknu realne istorijske mogućnosti da se on ostvari. Kritički radikalizam misli Milentija Popovića ne dozvoljava avangardi da održava postojeći poredak

[2] Isto, str. 46.
[3] Isto, str. 436.

stvari. Filozofska intencija ove misli data je u uverenju da svaka, a osobito proleterska revolucija posustaje na održavanju poretka. Temeljne vrednosti revolucije — samooslobođenje klase i razvoj slobodne ličnosti — i ovde su osmislile istorijsku empiriju.

Delo Milentija Popovića zaslužuje, dakle, da bude svestrano istraženo i sa stanovišta filozofskih osnova njegove političke misli. To nije samo dug prema jednom od najznačajnijih naših političara. Neophodnost je to za sve one kojima je stalo da sadržajnu i bogatu tradiciju njegove misli sačuvaju i dalje razviju.

Da li je za našeg autora antifilozofičnost bila uslov i sinonim naučnosti? Da li je on implicite ili direktno omalovažavao njenu problematiku? Možemo li ga koriti kao jednog „political scientist“-a?

Politički neprijatelji „filozofskih pretenzija“ umeli su da na ova pitanja daju potvrdan odgovor. Ali, tu se nije radilo ni o filozofiji ni o političkoj misli. Radilo se o sukobu revolucionarnih vizija.

Ukupno delo Milentija Popovića ne samo što nije apologija „realističke politike“ sitnih proračuna već je bezobzirna naučna kritika svake političke realnosti kojoj su izmakla velika načela revolucije. Tu je i filozofski temelj te misli. Ovaj članak je skroman prilog u označavanju potrebe da se ti temelji svestrano istraže i da se zajedno sa drugim naučnim naporima utvrde domašaji političke misli našeg autora.

Naučno-politička misao Milentija Popovića, to možemo ovde zaključiti, nikada nije podlegla čestoj scijentističkoj zamci koja se ispoljava u stavu da je domen saznavanja utoliko osvojen za naučnu misao ukoliko je on oslobođen bilo kakvog uplitanja filozofije.

Filozofske osnove političke misli Milentija Popovića date su u njegovoj intimnoj i teorijski strasnoj vezi sa revolucijom. Mišljenje koje je lično vezano za revolucionarnu akciju ne može a da ne bude osnovano totalitetom humanosti.

Petar M. Sorić

INTELIGENCIJA I KRITIKA

Definiranje uloge, položaja i djelovanja inteligencije[1] u društvu veoma je delikatan društveni problem. Osobito je takva ona vrsta njene društvene funkcije koja se sastoji u kritičkom preispitivanju validnosti društvenih mjera, odluka, postupaka, kretanja itd. Jednom riječju, u kritici društva.

Prvi je problem u tome što se svagdje inteligenciji ne priznaje da je to (kritika) jedna od njenih funkcija, a drugi u tome koja je to inteligencija pozvana da vrši spomenutu društvenu ulogu. Prvi problem nameću društvene strukture koje imaju moć i vlast, a spor oko drugoga vodi se među samom inteligencijom, jer humanistička smatra da je ona kompetentna i s obzirom na stručnost može da vrši tu ulogu.[2] Međutim, izvan navedenih prijepornih mišljenja ostaje pitanje: koliko intelektualac može dati objektivnu kritiku društvu i, ako to može, što ga u tome onemogućava. Zato ćemo se ovdje najviše zabaviti ovim posljednjim.

Prvo što ovdje treba istaći i objasniti jest ovo. Da bi kritika bila na nivou problema koje život stvara, njeni subjekti (kritičari) morali bi imati veliko znanje jer samo takvi mogu da se donekle orijentiraju u beskrajnoj mreži odnosa i zbivanja što ih život svakodnevno isprepliće. Međutim, valja imati u vidu da je znanje samo jedan od niza činilaca. Vidjet ćemo da lične osobine, društveni i međuljudski odnosi imaju mnogo utjecaja na to koliko će intelektualac moći da bude objektivan u svome ocjenjivanju društvenog stanja.

---

[1] Ovdje može stvarati nedoumicu činjenica da zapravo nemamo definicije za pojam inteligencije. Jer, one koje postoje često se jako međusobno razlikuju. Neki naši filozofi kažu da se u inteligenciju mogu uvrstiti samo oni ljudi koji mogu „transcendirati sadašnjost i nazrijevati budućnost". Budući da je ovo odviše apstraktna i rigorozna definicija, ne bi se mogla prihvatiti. Zato se u ovome napisu kao inteligencija smatraju svi oni ljudi koji imaju jedno šire, uglavnom fakultetsko, obrazovanje i koji u svome poslu rade intelektualne poslove.

[2] „Još kasnije počinje se izdvajati filozofska misao kao kritika svega postojećeg, kao vladajući oblik svijesti koji je jedini predodređen da određuje ciljeve društva. Ona je zadržala i otvoren stav o posebnom položaju njezinih nosilaca u Partiji i u društvu." (Dr Miroslav Pečujlić, *Obnova idejnog života,* „Vjesnik", 11. XII 1969).

Pođimo od mišljenja nekih intelektualaca da je dovoljno biti intelektualac takvog kova i struke koji „transcendira sadašnjost i nazrijeva budućnost" pa da sama ta činjenica bude dovoljna da takav intelektualac bude objektivan i kvalificiran za spomenutu društvenu ulogu. Ako je tako, ne znači li to da ni jedan drugi činilac ne može da utječe na intelektualca u tom smislu da on ima iskrivljenu sliku stvarnosti? Očito znači. Jer, kad bi samo intelektualne mogućnosti takvog pojedinca bile dovoljne za osmišljavanje sadašnjosti i nepogrešivo naziranje budućnosti i kad bi to određivalo kakve će poglede na svijet intelektualci imati, to bi značilo da su oni imuni od mnogih ljudskih slabosti, interesa itd.

Istina, valja priznati i istaći činjenicu da je u prošlosti — od prvih početaka filozofije, umjetnosti i nauke — bilo mnogo ljudi koji su radije žrtvovali svoj život nego da poreknu ona otkrića i saznanja do kojih su došli. Od filozofa Anaksagore — prvog ostraciste koji je morao napustiti Atenu — te Sokrata, koji je morao ispiti kukutu, pa do biologa Vavilova (koji je u doba staljinskih čistki ostajanje pri svojoj genetičkoj teoriji morao platiti životom u Sibiru) i nama svima poznatog slučaja Solženjicin bilo je bezbroj primjera samozatajenja zbog nauke i umjetnosti. To nedvosmisleno govori da uvijek ima ljudi u kojima je potreba otkrivanja istine jača od nagona održanja, interesa itd. Međutim, ne samo da je takvih primjera u usporedbi sa suprotnima, suprotnim ponašanjem, veoma malo već takva potreba nije isto što i tvrdnja da netko samim tim što se bavi naukom, stvaralaštvom postaje imun od bilo kakvih iskušenja.

Te dvije stvari valja distingvirati jer prvi primjer (ostajanje pri svojim otkrićima i saznanjima ma što se dogodilo) ima uzrok u izuzetnoj zainteresiranosti i neutaživoj potrebi takvog čovjeka da otkriva nove činjenice, istinu, a drugi u apstraktnom saznanju da život treba da bude drugačiji. Međutim, racionalno prilaženje ovih drugih, odnosno saznanje da može biti drugačije i bolje ne osigurava takvog čovjeka od raznih iskušenja, interesa itd. Da to nije isto, vidjet ćemo kad se iznesu činjenice o potrebama, težnjama, zabludama, slabostima i nevoljama intelektualaca.

Premda ove ljudske slabosti, pa prema tome i slabosti intelektualaca, nisu tako nepoznate stvari, ovdje ih je nužno detaljnije osvijetliti i prikazati. No, prije nego što se prijeđe na detaljnije razmatranje tih ljudskih fenomena pogledajmo podatke iz jednu studije o intelektualcima i mišljenje jednog našeg politologa o tome kako su francuski pravnici iz doba buržoaskih revolucija tretirali i tumačili društvene kataklizme, jer se ova dva primjera kasnije ne bi mogli podvesti ni pod jednu kategoriju koje će ovdje biti razmatrane.

U spomenutoj studiji izneseni su rezultati istraživanja o tome kako su se ponašali intelektualci (to su uglavnom bili književnici, univerzitetski profesori, advokati, novinari) članovi francuskog Parlamenta. Studija obuhvaća period od 1870. do 1958. Ona pokazuje da su ti intelektualci najčešće bili nepomirljivi ideolozi. „Njihovi su umovi bili slično skrojeni, u tom smislu da su bili veoma vješti da problem postave apstraktno i

da ga često tumače sa sposobnošću. Ali, oni su često predlagali nerealna rješenja, vezali su se za finese i zanemarivali bitno i tako beskorisno komplicirali i produžavali parlamentarne rasprave, iznalazeći lažne probleme i izazivajući sporove među njima samima."[3] „Najmoćniji i najpogubniji mislioci smisla revolucije bili su i jesu pravnici koji se, istodobno, koriste metafizičkim tlapnjama. Oni su iskoristili narod, režime, tekovine; oni su neprijatelji pozitivnog znanja jer su tradicionalisti odgojeni u starežu rimskog prava, kraljevskih uredbi i feudalnih običaja; oni su lišeni principa jer su se, mimikrijom mišljenja, prilagodili svim uređenjima zemlje."[4]

Potrebno je odmah naglasiti da naprijed navedena mišljenja o intelektualcima nisu iznesena zato da bi se pokazalo kako se uzrok takvom ponašanju intelektualaca nalazi u samoj činjenici što su to intelektualci. Zar time ne bismo degradirali baš ono što je specifično za čovjeka, odnosno zar time ne bismo implicite zastupali mišljenje da je za navedeno ponašanje intelektualaca krivo samo znanje, da saznanje onesposobljuje ličnosti za pravilno rasuđivanje, objektivnost i aktivnost, za uviđanje bitnih svojstava stvari? Zar takvo rezoniranje ne bi bilo suprotno samom pojmu intelekta, uma? Mislim da bi bilo suvišno objašnjavati i dokazivati da uzroke takvog ponašanja intelektualaca najmanje treba tražiti u činjenici posjedovanja znanja, već u tome da su i najveći intelektualci samo ljudi. A da se većina intelektualaca u mnogim životnim situacijama ponaša isto onako ili slično kako se ponašaju drugi pripadnici čovjekovog roda, nije teško dokazati.

Bezbrojni su uzroci neidealnom ponašanju i mišljenju. Neki će ovdje biti ukratko izneseni i obrazloženi. Pogledajmo fenomen interesa!

O tome kako interes utječe na promjenu čovjekovih stavova, mišljenja i morala, možemo naći u mnogim djelima od Biblije i Talmuda, Sofoklove *Antigone* i Shakespeareova *Timona Atenjanina* do naših dana. A budući da smo ustvrdili da i intelektualci podliježu raznim utjecajima, pogledajmo u najkraćim crtama kako to izgleda u sferi interesa. Uzmimo ovdje primjer odnosa kakvi postoje među naučnim radnicima na fakultetima i u naučnoistraživačkim ustanovama!

Često su upravo u tim sredinama, koje su uglavnom sastavljene od intelektualaca, veoma teški interpersonalni odnosi (trvenja, podvale, onemogućavanja razvitka mlađih kadrova itd). Mislim na one odnose koje uzrokuju interesi pojedinih profesora, češće starijih naučnih kadrova. Naime, zbog interesa tih naučnih radnika „mladi naučni kadrovi često su u položaju da moraju da brinu kako će biti primljeni njihovi kritički stavovi jer mogu da dovedu u pitanje njihovo napredovanje u struci"[5]. Upravo je u pojedinim grupama starijih naučnih radnika jaka motiviranost onemogućavanja interesa drugih, zaštićivanja vlastitih interesa i

[3] Mattei Dogan, *Political ascent in a class Society* u *Birokratija i tehnokratija*, tom II, Beograd, 1966, str. 91.
[4] Nerkez Smailagić, *Saint-Simonova ideja proizvođačke suverenosti*, „Naše teme", br. 3/1970, str. 521.
[5] M. Drulović, *Niko ne može biti čuvar svih istina*, NIN, 18. XII 1966.

zbog toga klizanje na poziciju očuvanja neke vrste vlasti u svojoj domeni. Mnogi od njih čak se suprotstavljaju novim otkrićima i spoznajama ako oni kolidiraju s njihovima ili ih nadmašuju jer time brane pretečena vlastita dostignuća. J. P. Sartre je takve osobine i njihove nosioce ovako okarakterizirao: „Sveučilišni je nastavnik gotovo uvijek — tako je to bilo u moje vrijeme — gospodin koji je usvojio određenu tezu pa je recitira cijeloga svog života. To je čovjek s moći kojoj je divlje privržen, a to je da u ime znanja što ga je stekao nameće ideje slušaocima koji ih ne smiju pobijati."[6]

Prirodno je onda da se od takvih ljudi ne može očekivati naučna analiza odnosa među pojavama. Takvi stavovi osobito koče razvitak nastave na fakultetima. To su pokazali i studentski zahtjevi da se reformira studij.

Zbog takvih međusobnih odnosa i socijalno neadekvatnog ponašanja inteligencije mnogi je osuđuju. Međutim, bilo bi jednostrano frontalno je napadati jer je takvo ponašanje rezultat socijalnih, profesionalnih i općeljudskih činilaca. Naime, inteligencija, osobito stvaralačka, radi odgovoran posao. Osim toga, na osnovi takvog rada postiže se slava, titule, položaj u kulturi, nauci i društvu. Zato su takvi ljudi često netrpeljivi od drugih jer kritika njihova rada može da uništi sve njihove napore, da ih isključi iz sredine kojoj pripadaju te da u očima drugih ispadnu nedorasli za posao kojim se bave. A notorna je činjenica da teško pogađa taštinu svakog čovjeka kad mu se javno kaže da je nesposoban, bez obzira na to da li je to intelektualac ili pripadnik neke druge društvene grupe. Samo, intelektualac je češće u opasnosti da mu se javno negiraju sposobnosti.

OVISNOST STAVOVA O KLASNOJ PRIPADNOSTI

Objektivnost stavova i shvaćanja inteligencije uveliko ovisi i o klasnom te staleškom podrijetlu inteligencije. Pogledajmo najprije što o tome kaže engleski sociolog Bottomore: „Ima dovoljno dokaza da politički stavovi intelektualaca zavise od njihova klasnog porekla; u Francuskoj postoji na primer oštra razlika između studenata bivše Slobodne škole političkih nauka, koja se gotovo isključivo popunjava iz viših klasa i koji su svojim stavovima izraziti desničari, i studenata Profesorske škole, koja se popunjava iz srednjih klasa, radničke klase i seljaštva."[7]

Istina, u mnogim modernim društvima univerziteti i intelektualna zanimanja bili su sredstvo pomoću kojeg su obdareni pojedinci iz donjih slojeva društva mogli da se uspnu do važnijih položaja. Posljedica toga bila je da se društveni sastav intelektualne elite u znatnoj mjeri razlikovao od drugih elita, pa je uvijek bilo vjerojatno da će njihovi stavovi biti manje ovisni o njihovoj klasnoj pripadnosti. Drugi je faktor utjecaj znanosti, koja utječe i na intelektualce iz bogatih slojeva da uvide zako-

---

[6] J. P. Sartre, *La nouvelle observateur*, „Vjesnik", srpanj 1968.

[7] T. Bottomore, *Elites and Society*, London, 1964.

nitost i dijalektičnost razvitka i kretanja te promjena društvenih odnosa. Ipak, svi ti činioci nisu imali takav utjecaj na intelektualce da oni donekle ne ostanu u okvirima pogleda na svijet svoje klase, ma koliko se pokušavalo dokazivati da su se intelektualci otrgli od te pupčane vrpce. Najbolji primjer takvog mišljenja o inteligenciji jest Karl Manheim, koji je u svome djelu *Socijalno nezavisna inteligencija* na nju gledao kao na „relativno besklasan stratum što se stvarao iz sve širih područja društvenog života, povezivao se obrazovanjem i u sebi obuhvatio sve one interese koji su prožimali društveni život". Očito je da je praksa drugačija nego što ovdje Manheim tvrdi. Naime, u posljednjih dvadesetak godina u zapadnim zemljama inteligencija se više nego prije orijentira u desno, što, vjerojatno, uzrokuju novi društveni uvjeti, koje donosi potrošačko društvo, a, možda, i političke krize koje proživljava socijalizam, odnosno društveni odnosi u socijalističkim zemljama.

Ovdje se još moramo podsjetiti na činjenicu da negiranje ovisnosti stavova o klasnoj pripadnosti zanemaruje materijalističko shvaćanje da su materijalni interesi jedni od osnovnih pokretača čovjeka i društva te da često i mišljenja ljudi ovise o materijalnim interesima, a teorije mnogih intelektualaca često su odraz takvih pogleda, mišljenja, psihologije klase kojoj intelektualac pripada.

Pogledajmo sad kako se intelektualac odnosi prema mitovima i kako oni djeluju na njega.

Prije svega valja naglasiti da je svako društvo imalo i ima svoje mitove. A te mitove su izgrađivali ili barem dograđivali intelektualci: književnici, slikari, muzičari, historičari, razni teoretičari društvenih nauka i problema, lingvisti... jer su oni pripadali tome svijetu mitova.

U ovome citatu historičara Actona naći ćemo dobro okarakteriziran taj fenomen. On kaže: „Kad god bi se velika intelektualna kultura našla zajedno sa patnjama neodvojivim od velikih promjena u životnim uslovima naroda, ljudi obdareni misaonim ili imaginativnim genijem videli su u zamišljanju jednog idealnog društva lek, ili bar utehu, za zla koja praktički nisu mogli da otklone. Poezija je oduvek negovala bajku da je u neko daleko vreme i na dalekom mestu na zapadnim obalama Arkadije jedan nevini i zadovoljni narod, ne poznavajući pokvarenost i napetost civiliziranog života, ostavio legendu zlatnog veka. Posao pesnika je uvek isti i u njihovim slikama idealnoga sveta nema mnogo razlike. Ali kada filozofi pokušaju da posavetuju ili reformišu čovečanstvo izmišljajući imaginarnu državu, njihovi motivi su neposredniji i određeniji i njihova zajednica nije samo model već i satira. Platon i Plotin, Mor i Kampanela stvarali su svoja društva iz bajke od materijala izostavljenih iz tkanja stvarnih zajednica čijim su se nedostacima inspirirali. Republika, Utopija i Grad sunca bili su protesti protiv stanja stvari koje su njihovi autori vlastitim iskustvom osuđivali i iz čijih su grešaka bežali u suprotne krajnosti."[8]

Ovdje nije bitno da li je stvaranje mitova bilo uvijek negativno ili nije (a sigurno da nije jer su se kroz njih stvarale društvene vrijednosti),

[8] John Acton, *Teorije o društvu,* tom I, Beograd, 1969, str. 378.

već to da su oni u suprotnosti sa potrebom objektivnog poimanja društva na osnovi kojeg bi se mogla zasnivati i takva kritika te često u suprotnosti sa stvarnim, a ne mitskim potrebama društva. Ovdje je, odnosno za ovu temu, važno da intelektualci nisu ostajali i ne ostaju uz te mitove samo dotle dok su oni opravdani, te prema tome i revolucionarni, naime dok su oni služili društvenom razvoju već i onda kad su mitovi postali kočnica toga razvoja, jer takvi intelektualci nisu mogli ili nisu htjeli, odnosno neće ili ne mogu vidjeti tko iza mitova stoji i za kakve svrhe služe. Tu je i potreba identificiranja sa grupama, pokretima itd., kojem su — što se iz naprijed rečenoga može deducirati — podložni i intelektualci.

Ipak, ovdje se još jednom mora naglasiti da za mnoge zablude intelektualaca nisu samo oni krivi. Nisu zato jer inteligencija uvijek mora nekome pripadati: nekome društvu, sistemu, pokretu. Zar slučaj američkog književenika Steinbecka i sovjetskog književnika Šolohova nisu eklatantni primjeri za to (prvi zastupa politiku Sjedinjenih Američkih Država kao dopisnik iz Vijetnama i javno brani postupke — masovno masakriranje stanovništva, defolijaciju šuma itd. — u Jugoistočnoj Aziji, a drugi brani upad trupa Varšavskog pakta u Čehoslovačku).

Ne treba zaboraviti ni činjenicu da zablude intelektualaca mogu biti njihovo sredstvo obrane jer one intelektualce spasavaju od ličnih lomova i dilema, koji se doživljavaju to više što čovjek dalje vidi, odnosno što je intelektualno jači.

U obranu intelektualaca može se navesti i to da je intelektualcu teško razlikovati kad je neki mit prestao biti revolucionaran i postao štetan za društvo, te se intelektualac više ne bi smio angažirati u njegovoj obrani i tumačenju. Osobito je to teško u sistemima gdje su se društvene vrijednosti poklapale sa vrijednostima koje vladajuće snage zastupaju, provode i za njih se bore. Jer, u procesu postupnog evoluiranja društva teško je ocijeniti što su njegove autentične vrijednosti, naime što je to istinito, revolucionarno i pravedno, a što nije.

Jedna vrsta mita jest, dakako, i religija. Ovdje je ta vrsta mita važna zato što je ona dosta raširena i među intelektualcima. Uzrok tome nalazi se u činjenici što je, unatoč tako često izraženoj vjeri u naučni razum, današnji čovjek, pa i neki intelektualci, veoma ošamućen sve kompleksnijim društvenim i ekonomskim problemima s kojima se suočava i sukobljava. Zbog toga i neke intelektualce privlače svakojaka iracionalna rješenja. U stvari, ono zbog čega su ljudi podložni praznovjerju (religija je samo sistematizirano praznovjerje), podložni su i intelektualci jer i njih upoznavanje prirodnih i društvenih zakona možda isto toliko zbunjuje koliko i oslobađa. To se zbiva prije svega zato što zakoni (prirodni i društveni) mogu da se različito tumače te da nova otkrića pobijaju dosadašnja, a kompliciranosti novootkrivenih elemenata prirode i negacija postojećih zakona mogu zbunjivati i veoma obrazovane ljude.[9]

[9] Jedan ugledni američki fizičar, profesor Kalifornijskog univerziteta, kad god leti avionom, prigušuje svoj strah na taj način što sobom uvijek nosi spe-

DA LI SAMO HUMANISTIČKA INTELIGENCIJA MOŽE ODLUČIVATI KOJA SU DRUŠTVENA KRETANJA I POSTULATI ISPRAVNI

Ovdje je od posebne važnosti razmotriti kako na mogućnost objektivnog ocjenjivanja društvenih situacija i kretanja utječe specijalistička orijentacija intelektualaca, odnosno ograničenost na određeno područje znanosti kojom se bave. Ili bolje: da li podjela rada na području intelektualne djelatnosti onemogućuje intelektualca da ima uvid u totalitet kretanja u društvu i prirodi koji su relevantni za pravilno zauzimanje stavova i pravilno davanje kritike društva. U polemikama oko toga problema intelektualci čija stručnost pripada društvenim naukama obično zastupaju mišljenje da su stvarni intelektualci oni ljudi koji se bave humanističkim znanostima. Prema tome, stručnjaci egzaktnih znanosti ne bi bili kompetentni za davanje mišljenja o društvenim problemima i kritiku mjera odgovornih društvenih struktura.

Istina, egzaktne nauke i primijenjene znanosti koje su na njima zasnovane često su daleko od društvenih problema. Fizikalno-kemijsko-matematičke nauke sa svojim velikim otkrićima otišle su tako daleko od svakidašnje prakse da čak zahtijevaju i „novi jezik“ (R. Oppenheimer), te je danas vidljiva opasnost od još većeg udaljavanja ovih ljudi od društvenih problema i — što je i te kako važno — od utjecaja društva na njih. Pa ipak, ne može se prihvatiti da nehumanistička inteligencija nema što da kaže o društvenim problemima svoga vremena jer su problemi daljnjeg kretanja društva i te kako ovisni o razvoju prirodnih nauka.

Što se tiče tvrdnji da specijalizacija onemogućuje specijaliste tih nauka da meritorno daju mišljenje o društvenim problemima, može se slobodno reći da i inteligenciju društvenog smjera zatvaranje u usko područje neke znanosti u tom pogledu ne stavlja u znatno bolju situaciju. Naime, i oni su rascjepkani na pojedine specijalnosti, što im onemogućuje da društvene probleme mogu zahvatiti u njihovu totalitetu te davati temeljitu kritiku društva. Zar pravo, filozofija, ekonomija, — osobito kad se rascjepkaju na detaljne specijalizacije — kao pojedinačne znanosti mogu da povežu konce svih činilaca i da otkriju njihove dimenzije i intenzitete? A stručno poznavanje više grana društvenih nauka za većinu intelektualaca je nesavladivo.

Kad je riječ o naučnim specijalizacijama, valja imati u vidu i to da one sve više divergiraju, te se ni stručnjaci humanističkih znanosti često

---

cijalni amulet. Ovo je jedan od niza primjera koji pokazuju da praznovjerje ne dolazi samo zbog nemogućnosti da se do kraja racionalno savlada priroda i društvo. To je uveliko vezano za čovjekovu psihičku konstituciju. Pogledajmo što o tome Margareta Mead, američki sociolog i psiholog, kaže: „Praznovjerje odražava jačinu naše želje da se nešto lijepo ostvari ili da se nešto ružno ne dogodi. Polovično prihvaćanje ili polovično odbijanje praznovjerja omogućava nam da ostvarimo jednu tipično ljudsku situaciju: da sjedimo na dvije stolice.“

Henry Miller, američki pisac, kaže: „Vjerujem da u univerzumu nema slučajnosti, da se sve pokorava određenim pravilima... Važno je da čovjek nikada ne zaboravi to da je čvrsto vezan za univerzum. Život je čudo. Za mene je sve tajna i čudo. Ne mogu život shvatiti realistički. Za mene je on božanstven, svet“ (*Život je čudo,* „Vjesnik“, 2. III 1971).

međusobno ne razumiju. No, nije stvar samo u tome što oni jedan drugoga ne razumiju već i u tome što ljudi sasvim drukčije gledaju one činjenice kojima je njihova svijest jače opterećena od onih koje su izvan područja njihove struke, odnosno kojima je čovjek manje zaokupljen. Naime, nije nikakva psihološka novost da je gotovo za sve ljude važnije čime se oni bave od onoga čime se drugi bave, ne samo zbog interesa, egoizma, egocentrizma već i zato što oni pojmovi koji su pasivno znanje za čovjeka koji ih nosi u takvom obliku nisu važni kao oni kojima je uvijek zaokupljen. Zato često u praksi imamo takvu situaciju da, na primjer, ekonomisti pokušavaju objasniti svijet samo kroz ekonomske kategorije, psiholozi kroz psihološke itd.

Međutim, nije stvar samo u tome da li stručnjaci egzaktnih i prirodnih nauka mogu da sudjeluju u tumačenju društvenih zakona već i u tome da li su dovoljne društvene nauke da se pomoću njih otkriju svi oblici društvenog kretanja. Bilo bi besmisleno dokazivati da jesu jer je danas dobro poznato (da se uzme samo to) koliko prirodne nauke mogu utjecati na ubrzavanje i usporavanje razvitka društva. A budući da je to tako, sigurno je da specijalisti humanističkog smjera ne mogu biti jedini koji treba da daju mišljenje o društvenim problemima.

Budući da je dosta prošireno mišljenje da su filozofi najpozvaniji da ocjenjuju validnost pojedinih mjera u društvu, ovdje je potrebno da se zadržimo i na tome stavu.

Što se tiče (današnje) filozofije, njena je prednost u tome što može razvijati kritički i dijalektički način mišljenja. Međutim, slaba strana filozofije jest ta što je uvijek u opasnosti da bude odvojena od konkretne stvarnosti, da bude iznad društvenih „trivijalnosti“, iznad empirije. Naime, njena je dužnost da razvija analitički i sintetički način mišljenja. A to nije isto što i tretiranje konkretnih društvenih problema. Zato njoj nedostaju stalni kriteriji i čvrsti dokazi. A budući da nema takvog društva koje bi svoje probleme moglo rješavati općim filozofskim shemama i apstrakcijama, konkretna kretanja i zbivanja u društvu izmiču joj iz njenog rakursa. Naime, da bi se moglo ulaziti u sve pojedinosti društvenih zbivanja, potrebno je da se poznaju konkretni društveni problemi, jer same apstrakcije ne mogu riješiti ni jedan konkretan slučaj, već samo pomoći u tome procesu. Društvo se ne može voditi na osnovi filozofskih apriornih sistema i formalnologičkih dedukcija i zato što se život ne sastoji od nekoliko takvih premisa za koje je dovoljna misaona rutina filozofa da bi oni mogli biti na najbolji način stavljeni u međusobne odnose, već je život beskonačnost, kako u pogledu kompliciranosti odnosa među pojmovima tako i u pogledu broja premisa, u kojima je samo mukotrpnim analizama empirije — uzimajući u obzir sve činjenice koje utječu na neko društveno stanje — moguće doći do donekle istinite sinteze, odnosno približiti se istini.

Prije nekoliko godina imali smo konkretan primjer raskoraka između apriornih dedukcija i stvarnosti. Naime, neki su naši filozofi na osnovi takvog stava branili mišljenje da je robna proizvodnja štetna i neprihvatljiva za socijalističko uređenje. Međutim, ta kategorija političke

ekonomije ima bezbroj komponenata (a neke od njih međusobno kolidiraju), bez čijeg poznavanja je nemoguće davati bilo kakvo mišljenje ili meritornu kritiku takvih mjera. Zar postoje općepoznate filozofske kategorije pomoću kojih bi se moglo odgovoriti na pitanje da li je, na primjer, u nas takvo stanje kakvo jest zato što ima malo ili puno demokracije, ili kakva je korelacija između integracije i samoupravljanja. A od pravilnih ili nepravilnih shvaćanja i rješenja takvih konkretnih društvenih problema ovisi kako će izgledati i opća društvena načela. Jednom riječju, da bi se mogla dati objektivna kritika prakse, kritičar mora dobro poznavati materiju spornog društvenog problema ili barem do onog nivoa do kojeg ulazi u odnose među činjenicama toga problema. Bez temeljitog poznavanja nekog društva i vremena rijetko će kritika datog društvenog problema pogoditi pravi cilj. Zato postulati, načela i principi kao osnova pristupa društvenim problemima neće odgovarati potrebama društva i vremena ako praksa nije bila supstrat stvaranja tih načela.

Da pojedinci ili pojedine vrste intelektualaca ne mogu biti garancija pravilnog rješavanja društvenih problema, najbolje pokazuju postupci, pogledi i teorije velikih intelektualaca, jer su oni često — premda su bili genijalni te natprosječno inteligentni i obrazovani — imali jednostrane poglede. Podsjetimo se samo na velikog Freuda. Naime, on je u libidu nalazio kompletne uzroke mnogih psiholoških i društvenih problema. A takvi se „kiksevi" ne događaju zbog nedoraslosti, prosječnih mogućnosti tvorca neke teorije, već zbog toga što je dovoljno da se pri donošenju zaključaka ne uzmu u obzir neki činioci pa da teorija ispadne jednostrana, a gotovo je nemoguće i za velike umove imati u vidu sve činioce.

Nije li stavom u ovome napisu isključena mogućnost da intelektualci budu nosioci kritike društva, odnosno da budu njegovi kritičari? Tako rezonirati bilo bi sasvim pojednostavljeno gledanje na društvena zbivanja jer iz takvog poimanja društva logički proizlazi da kritičar mora biti idealan, a iz toga pak da čovjek i društvo moraju biti idealni. Međutim, kad bi postojalo takvo društvo, onda bi kritičari društva bili nepotrebni. I ne samo oni.

Ako tako stoje činjenice, kako onda od intelektualca, kao analitičara i kritičara društva, očekivati da bude nepogrešiv? Ne bi li to značilo tražiti takve ljude koji bi bili slični onima iz bajki, a ne stvarne ljude od krvi i mesa, sa svim svojim slabostima, zabludama, htijenjima i potrebama. Istina, oni zbog nabrojanih ljudskih slabosti često u tretiranju društvenih pitanja neće biti u pravu, njihova će kritika više puta promašivati cilj te nekad biti i štetna, ali je i takva kritika i te kako korisna i potrebna jer će se i kroz zablude vidjeti da je društvo nesavršeno, da se ono mora boriti protiv mnogih vlastitih zabluda, ustajalosti itd., u što svako društvo uvijek ponovo zapada.

Ovo što je o ljudskim zabludama rečeno ne znači da svi ljudi uvijek i u svakoj prilici griješe, da uvijek polaze od ličnih ili grupnih interesa. Međutim, ako jedni iz neznanja, interesa i drugih uzroka i misle

onako kako može biti štetno za društvo i istinu o njemu, naći će se drugi koji će moći i biti im u interesu da se bore za istinu. U tom sukobu mišljenja i pogleda na život ni čitalac nije pasivan elemenat. Onaj tretiranim činjenicama dorastao čitalac — osobito ako mu je lični interes u tome isključen, na strani istine — u većini slučajeva će prihvatiti ono što je objektivno, što ide u prilog općem interesu i istini, jer to da se čovjek bori za istinu te da je i zbog nje same i zbog općeg interesa otkriva jest jedna od ljudskih potreba. A takvu potrebu u najvećoj mjeri može imati inteligencija. Ona to može i mora ne samo zato što su joj činjenice preglednije i jasnije — što joj pomaže da uđe u skrivene suštine stvari — već i zato što je znanje najvažnija osnova na kojoj se mogu razvijati znatiželja i potreba otkrivanja svijeta oko sebe.

Živko Marković

SAVEZ KOMUNISTA I SINDIKATI

Odnos Saveza komunista i sindikata predstavlja jedno od ključnih pitanja njihovog delovanja u uslovima samoupravnog razvoja društva. A pošto su Savez komunista i sindikati glavni politički subjekti tog razvoja, to je u isto vreme i jedno od ključnih pitanja socijalizma. Utoliko je interesantnije zbog čega ono do sada nije pobuđivalo veće interesovanje nauke i politike.

U samoupravnoj praksi već počinju da se začinju novi odnosi između Saveza komunista i sindikata, čije je izučavanje od interesa i za nauku i za politiku. Kao politički fenomen koji se tek rađa, to će podstaći razvitak naučne misli, a politička afirmacija tih odnosa ubrzaće i njihov sopstveni razvoj. Razvijanje novih odnosa između Saveza komunista i sindikata čini, u stvari, neizostavnu pretpostavku organizovane političke borbe za razvoj samoupravnih društvenih odnosa.

Suština odnosa između Saveza komunista i sindikata, koji se za sada mogu analizirati samo na pojedinim primerima iz političke prakse, sastoji se u tome da se Savez komunista kroz akcije sindikata bori za realizaciju svojih stavova. Zakonitost takvog odnosa određena je pre svega karakterom samoupravnog društva. Savez komunista ne može se ni boriti za samoupravno društvo ni delovati u njemu ako to ne čini kroz masovnu političku aktivnost samog društva. Ukoliko se društvo organizuje kao samoupravna asocijacija, stavovi Saveza komunista mogu se realizovati samo ako postaju svojina većine društva, što pretpostavlja idejno-političku borbu kao osnovni oblik delovanja.

Izučavanje idejno-političkog delovanja Saveza komunista kroz akcije sindikata je utoliko značajnije za razvoj samoupravnog društva što je u pitanju organizacija radničke klase, koja je glavni socijalni nosilac tog razvoja. Značajno je da se izuče ne samo način i oblici već i osnovne pretpostavke takvog delovanja, jer se ono može razvijati samo pod određenim uslovima.

Analiza uslova pod kojima su do sada delovali Savez komunista i sindikati pokazuje da su njihovi funkcionalni odnosi određeni uglavnom sledećim faktorima: (a) funkcijom i karakterom njihovog delovanja, odnosno neposrednim političkim ciljevima za koje se bore; (b) njihovom pozicijom u društvu i posebno njihovim mestom u političkom mehanizmu;

i (c) njihovim unutrašnjim odnosima. Ovde će biti učinjen pokušaj da se kroz naznačavanje određenih karakteristika sadašnjeg delovanja Saveza komunista i sindikata ukaže na bitne pretpostavke za razvijanje njihovih međusobnih odnosa u skladu sa zahtevima samoupravnog društva.

I

Način političkog delovanja bitno je određen njegovom funkcijom i neposrednim ciljevima koji se žele ostvariti. Od toga šta Savez komunista i sindikati rade i za šta se bore zavisi i način na koji će to činiti. Ukoliko između njihovih funkcija i ciljeva postoji određena podudarnost, tada i u njihovom delovanju moraju postojati odgovarajuće veze.

Povezanost političkog delovanja Saveza komunista i sindikata uslovljena je podudarnošću njihovih klasnih pozicija. Kao organizacije radničke klase Savez komunista i sindikati bore se za ostvarivanje istih klasnih ciljeva, iz čega proističe bitna podudarnost i u njihovoj idejno-političkoj, odnosno programskoj orijentaciji. Međutim, protivrečnosti koje postoje između istorijskih interesa radničke klase i pojedinih faza u procesu njihovog ostvarivanja uslovljavaju različite oblike delovanja njenih organizacija, kao i različite funkcionalne veze u njihovim međusobnim odnosima. Te razlike proističu, u stvari, iz različitih neposrednih interesa radničke klase za koje se ona u pojedinim istorijskim fazama bori.

Mada su se Savez komunista i sindikati uvek deklarisali kao organizacije radničke klase, u njihovom političkom delovanju praktično je nemoguće ostvariti apsolutnu klasnu doslednost jer na njih utiču i interesi koji su divergentni interesima radničke klase. Štaviše, takvi interesi teže da se izraze i u odgovarajućim ideološkim stavovima koji opravdavaju politička nastojanja da se oni u praksi ostvaruju i da se izmiruju ili čak identifikuju s interesima radničke klase. U dosadašnjoj istoriji socijalizma birokratija je često nastojala, i uspevala, da kroz stavove partije i sindikata izrazi svoje interese, čak i onda kad su oni potpuno odudarali od interesa radničke klase.

Sa razvojem samoupravljanja smanjuju se mogućnosti da se interesi radničke klase podređuju interesima drugih društvenih grupa jer se istovremeno prevazilaze i društvene suprotnosti na kojima se takvo podređivanje zasniva. Svoju društveno-istorijsku ulogu Savez komunista i sindikati mogu ostvarivati samo kroz borbu za interese radničke klase, jer su od svih klasnih interesa jedino u njima izraženi zahtevi za samoupravnim, to jest stvarno socijalističkim razvojem društva. Zbog toga je neosnovano negiranje klasnog karaktera Saveza komunista i sindikata koje je izraženo u shvatanju da su to organizacije svih radnih ljudi i da se njihova društvena uloga sastoji u usklađivanju ili izmirivanju različitih interesa.

Takva uloga isključuje ne samo novi odnos između Saveza komunista i sindikata već njihovo idejno-političko i revolucionarno delovanje

uopšte jer ih pretvara u instrumente političkih kompromisa koji ne obezbeđuju razvoj, već stagnaciju društva. Razumljivo je što takvo shvatanje nailazi na podršku birokratije, kojoj nije u interesu razvijanje samoupravnih, već zadržavanje etatističkih odnosa. Njegovi socijalni koreni i leže u nastojanju birokratije da u sukobu različitih interesa sačuva poziciju društvenog arbitra i samim tim obezbedi sopstvene interese.

Sve dok u društvu postoje elementi klasnih odnosa, zadržavaju se i divergentni socijalni interesi, koji su po prirodi neuskladivi i nepomirljivi. Njihov prirodni odnos ne može se sastojati u izmirenju, već u nepomirljivoj borbi, koja traje sve dok takvi interesi postoje. Ukoliko se, pak, nastoji da se ta borba spreči, tada i Savez komunista i sindikati moraju da se postavljaju iznad društva, ali se time, u suštini, stavljaju i na stranu određenih socijalnih interesa, što u uslovima samoupravljanja može da ih vodi samo udaljavanju od radničke klase i njenih interesa. To najevidentnije pokazuje njihovo ponašanje u pojedinim preduzećima gde su elementi samoupravnih odnosa razvijeniji nego u drugim sredinama. Kad god organizacije Saveza komunista i sindikata u svom delovanju ostaju dosledne interesima radničke klase, one neizbežno dolaze u sukob sa suprotnim interesima, a kad nastoje da po svaku cenu sačuvaju politički mir, one se faktički stavljaju na stranu grupacija koje se bore za očuvanje povlašćenih pozicija. U prvom slučaju idejno-političko delovanje komunista redovno se odvija kroz akcije sindikata, dok se u drugom nastali sporovi rešavaju u zatvorenim rukovodećim krugovima, gde se obično na račun radne zajednice postižu privremeni kompromisi.

Beskompromisna borba za interese radničke klase predstavlja, u stvari, polaznu pretpostavku za idejno-političko delovanje komunista kroz akcije sindikata. Ona, međutim, ne znači frontalno suprotstavljanje ostalim društvenim grupama, koje sa razvojem socijalizma sve više prelaze na pozicije radničke klase i time zajedno sa njom odumiru kao posebne društvene grupacije. Kao dosledni zastupnici interesa radničke klase, Savez komunista i sindikati se unutar drugih društvenih grupa suprotstavljaju samo onim interesima koji izražavaju privilegovane pozicije u društvu, a podržavaju sve tendencije koje vode oslobođenju ljudskog rada i koje sa razvojem socijalizma postaju sve izrazitije.

Razvoj socijalizma pripadnike različitih društvenih grupa sve više dovodi u identičnu poziciju zainteresovanosti za oslobođenje ljudskog rada, iz čega proističe i njihov identičan odnos prema Savezu komunista i sindikatima kao instrumentima za ostvarenje tog cilja. U tom smislu Savez komunista i sindikati zaista nisu samo organizacije radničke klase, ali to ne znači da su istovremeno i organizacije bilo koje druge društvene grupe kao takve. Savez komunista i sindikati postaju organizacije čitavog društva samo ukoliko i interesi radničke klase prerastaju u opštedruštveni interes, to jest ukoliko se prevazilaze nasleđene klasne suprotnosti, ali utoliko oni i odumiru kao političke organizacije.

U borbi za interese radničke klase unutar svih društvenih grupa sastoji se i društvena integrativna funkcija Saveza komunista i sindikata. Integrativna moć njihove politike ne može se zasnivati na pokušajima usklađivanja različitih, često neuskladivih interesa, već na opredeljivanju za interes koji objektivno već sam po sebi čini integrativnu snagu društva. Integrativna društvena moć svake politike može proisticati samo iz interesa koji predstavljaju pokretačku snagu revolucionarnog društvenog razvoja, jer tendencije usmerene protiv takvog razvoja kao osnovnog zakona egzistencije društva neizbežno vode njegovoj dezintegraciji.

Borba Saveza komunista i sindikata za interese radničke klase, već po prirodi tih interesa, ne može značiti zatvaranje u granicama klase. U uslovima samoupravljanja, kada granice između radničke klase i drugih društvenih grupa sve više nestaju, takvo zatvaranje je pogotovu neodrživo. Savez komunista se u svom delovanju oslanja na sve progresivne snage društva, a sindikati okupljaju sve radne ljude bez obzira na njihovu socijalnu pripadnost i politička ubeđenja.

Sa razvojem samoupravljanja nastaju, međutim, suštinske promene u načinu ostvarivanja interesa radničke klase, koje uslovljavaju bitne promene u karakteru delovanja i međusobnim odnosima Saveza komunista i sindikata. U uslovima etatizma partija se javlja kao posrednik u izražavanju interesa radničke klase, čije ostvarivanje ona obezbeđuje direktnim uticajem na državni aparat, dok sindikati samo potpomažu to ostvarivanje. Sindikati do sada ni u jednoj socijalističkoj zemlji nisu imali odlučujuću ulogu ni u izražavanju ni u ostvarivanju interesa radničke klase, niti u etatizmu oni takvu ulogu mogu da imaju.

Ali partija i država mogu da posreduju u ostvarivanju samo određenih interesa radničke klase, uglavnom u rušenju institucija i ukidanju odnosa buržoaskog društva. Nove, socijalističke odnose mora da razvija sama radnička klasa, koja i postaje glavni subjekat vlasti. Time radnička klasa dolazi u poziciju da direktno izražava svoje interese i sama se bori za njihovo ostvarivanje. Sindikati postaju oblik njenog neposrednog političkog izjašnjavanja i delovanja, čime se ukida posrednička uloga Saveza komunista. Komunisti mogu da deluju samo unutar klase i da se u sindikatima bore za političku afirmaciju svojih ideja. Takvo delovanje mora imati idejno-politički karakter, jer stavovi Saveza komunista mogu prerastati u politiku sindikata samo ako ih sindikalno članstvo podržava i usvaja. To pretpostavlja da Savez komunista u sagledavanju interesa radničke klase i u borbi za njihovu dominaciju stalno prednjači i da u ostvarivanju takve funkcije okuplja stvarno najprogresivnije snage društva.

Karakter delovanja Saveza komunista i sindikata određen je, prema tome, karakterom društvenih odnosa za koje se bore. Samoupravljanje se ne može razvijati bez idejne i političke mobilizacije čitavog društva, iz čega proističu i funkcije društveno-političkih organizacija. Primeri iz dosadašnje prakse pokazuju da aktivnost Saveza komunista na razvija-

nju samoupravnih odnosa daje rezultate samo ako se odvija kroz masovne političke akcije, dok pokušaji da se u tom pravcu deluje kroz zatvorene političke forume i predstavničke organe ostaju praktično bez efekta, čak i kad imaju uticaja na političke stavove i normativnu delatnost. Ukoliko su organizacije Saveza komunista u svojoj praktično-političkoj aktivnosti usmerene na stvarni razvitak samoupravnih odnosa, one su, već po prirodi tih odnosa, upućene na delovanje kroz masovne političke akcije sindikata. Nasuprot tome, nastojanja da se na odlučivanje utiče kroz postojeći mehanizam predstavničke demokratije imaju za rezultat zaobilaženje masovnih političkih akcija i pokušaje da se realizacija stavova Saveza komunista i sindikata obezbeđuje putem direktnog uticaja na predstavničke organe. Ali, ukoliko se sa razvojem samoupravljanja prevazilaze oblici predstavničke demokratije, utoliko i takav način političkog delovanja neizbežno odumire. Stvarni samoupravni odnosi već sami po sebi obezbeđuju masovnu politizaciju društva, ali u isto vreme ne mogu da podnesu i egzistenciju političkih monopola.

Savez komunista se ne bi mogao boriti za razvoj samoupravljanja kroz akcije sindikata ako ta borba ne bi predstavljala osnovnu funkciju i same sindikalne organizacije. Pokušaji da se funkcije ovih organizacija razgraniče na taj način što se Savez komunista označava kao zastupnik zajedničkih interesa radničke klase, a sindikati kao zastupnik individualnih interesa radnika, ili što se prvi tretira kao zastupnik istorijskih, a drugi kao zastupnik tekućih interesa klase, neodrživi su i u naučnom i u političkom pogledu. Takvo razgraničenje znači, u stvari, negiranje političkih funkcija Saveza komunista i sindikata jer se svaka politika zasniva na dijalektici opštih i posebnih interesa. Pošto zajednički interesi ne postoje izvan individualnih, ni istorijski izvan tekućih, Savez komunista se ne bi mogao političkim sredstvima boriti za zajedničke ili istorijske interese a da se samim tim ne bori i za individualne, odnosno tekuće interese, niti bi se sindikati mogli dosledno boriti za individualne ili tekuće interese a da pri tom ne polaze od zajedničkih, odnosno istorijskih interesa klase. Razgraničavanje funkcija Saveza komunista i sindikata na toj osnovi značilo bi njihovo isključivanje iz političke borbe za razvoj samoupravljanja, koje istovremeno predstavlja i individualni i zajednički interes radnika, i tekući i istorijski interes radničke klase.

U suštini isti smisao imaju i pokušaji da se Savez komunista definiše kao idejno-politička, a sindikati kao socijalno-ekonomska organizacija. Takvi pokušaji su neosnovani već zbog toga što prevazilaženje suprotnosti između ekonomike i politike predstavlja jedan od osnovnih interesa radničke klase, na čemu se ni sindikati ni Savez komunista ne bi mogli angažovati ako bi se ograničili samo na socijalno-ekonomsku ili samo na idejno-političku funkciju. U stvari, takva podela funkcija u uslovima samoupravljanja nije praktično ni moguća jer ona isključuje masovnu politizaciju radničke klase.

Razvoj samoupravljanja, po samoj prirodi samoupravnih odnosa, znači prevazilaženje podvojenosti ekonomike i politike. Ekonomika postaje osnovna sadržina politike i Saveza komunista i sindikata jer je ekonomsko oslobođenje radničke klase osnovna pretpostavka njenog političkog oslobođenja. Privredna reforma pruža za to sasvim ubedljive ilustracije. Društveno-ekonomski problemi radnih organizacija koje su se našle u poziciji da samostalno egzistiraju i dohodak ostvaruju isključivo sopstvenim radom postali su glavna preokupacija organizacija Saveza komunista i sindikata. Nasuprot tome, probiemi radnih organizacija koje se, u pogledu uslova za ostvarivanje dohotka, nalaze u podređenom ili povlašćenom položaju, uglavnom ostaju izvan domena aktivnosti društveno-političkih organizacija.

Razlike u ulozi Saveza komunista i sindikata u uslovima samoupravljanja mogu se shvatiti samo ako se izvode iz protivrečnosti interesa radničke klase. Nasuprot svim drugim klasama, radnička klasa nastoji ne samo da zadrži osvojenu vlast već i da ukine vlast uopšte. Ovaj drugi interes je za nju u suštini primarniji, i ona se, u stvari, i bori za vlast radi toga da bi je mogla ukinuti. U uslovima etatizma partija se javlja kao opšti posrednik radničke klase, ali njena posrednička uloga proističe isključivo iz potrebe za osvajanjem vlasti. U tome je sadržana i mogućnost da se partija odvoji od klase i da održanje vlasti pretpostavi njenom odumiranju. U dosadašnjoj istoriji socijalizma pojedine partije su zadržavanje posredničke uloge pravdale potrebom učvršćivanja vlasti, mada se vlast radničke klase, u suštini, može učvršćivati samo kroz odumiranje vlasti uopšte.

Sa razvojem samoupravljanja nestaje mogućnost da se interes za očuvanjem pretpostavi interesu za odumiranjem vlasti, jer njen neposredni nosilac postaje sama radnička klasa, a to je već odumiranje i vlasti i klase. Radnička klasa se sada kroz akcije sindikata neposredno bori i za očuvanje i za odumiranje vlasti, ali odumiranje postaje njena glavna preokupacija. Iz tog osnovnog interesa, koji čitav razvitak društva vuče napred, proističe funkcija Saveza komunista kao idejno-političke avangarde. Bez stalne usmerenosti na razvijanje socijalističkih odnosa Savez komunista bi izgubio svoj raison d'être, pogotovu što se sa napuštanjem posredničke uloge oslobađa obaveza vezanih za funkciju vlasti. Time on, u stvari, postaje instrumenat i poluga same revolucije u potpunosti posvećen borbi za još neostvarene interese radničke klase. Kao organizovano revolucionarno jezgro sindikata, komunisti nastoje da celu sindikalnu organizaciju revolucionišu jer je bez revolucionarne mobilnosti čitave klase nemoguće razvijati socijalističke odnose. To nikako ne znači „unošenje“ revolucionarnog duha u sindikate, jer takav duh proističe iz interesa same klase. Komunisti se, ne kao spoljašnja snaga, već kao najsvesniji nosioci interesa klase i relativno najprogresivniji deo sindikalnog članstva, udružuju u posebnu organizaciju samo da bi organizovano razvijali revolucionarni duh i ubrzavali revoluciju. Primeri iz

prakse pokazuju da se u pojedinim sredinama sindikalne organizacije bore za razvoj samoupravnih odnosa i onda kad su organizacije Saveza komunista pasivne. Sa razvojem samoupravljanja revolucionarno prednjačenje Saveza komunista će sve više izrastati iz revolucionarne aktivnosti sindikata.

Ali, za razliku od Saveza komunista, uloga sindikata se ne svodi samo na borbu za istorijske i još neostvarene interese klase. Njegova funkcija proističe kako iz interesa za odumiranjem vlasti tako i iz potrebe za njenim neposrednim vršenjem od strane radničke klase. Utoliko se i program sindikata razlikuje od programa Saveza komunista, iako njegovu osnovu čini orijentacija na dalje razvijanje socijalističkih odnosa. Pošto se odumiranje vlasti može obezbediti samo njenim neposrednim vršenjem od strane radničke klase, sindikati treba da izgrađuju kompleksnu političku platformu samoupravnog odlučivanja na kojoj će se neposredno zasnivati samoupravne odluke.

II

Zasnivanje samoupravnih odluka na stavovima društveno-političkih organizacija je jedna od osnovnih pretpostavki za idejno-političko delovanje Saveza komunista kroz akcije tih organizacija. Ukoliko sindikati nisu u mogućnosti da odlučujuće utiču na odlučivanje, Savez komunista će nastojati da svoj uticaj vrši izvan sindikata, to jest direktno preko predstavničkih organa. Zbog toga se sa zadržavanjem oblika predstavničke demokratije zadržavaju i stari, u suštini transmisioni odnosi između Saveza komunista i sindikata. Da bi prevazišli takve odnose, Savez komunista i sindikati se moraju boriti za prerastanje predstavničke u samoupravnu demokratiju.

U uslovima etatizma partija vrši direktan i odlučujući uticaj na organe vlasti, pa, samim tim, i na odluke koje oni donose. Taj uticaj je obezbeđen: (a) do kraja centralizovanim odlučivanjem i u partijskom i u državnom aparatu; (b) rigoroznom disciplinom zasnovanom na strogoj podređenosti nižih organa višim; (c) personalnom unijom partijskih i državnih organa, kojom se obezbeđuje da isti subjekti odlučuju i u partijskom i u državnom aparatu; i (d) potpunom anticipacijom državnih od strane partijskih odluka. Takva pozicija partije može da obezbeđuje parcijalno ostvarivanje određenih interesa radničke klase, ali istovremeno omogućava i dominaciju interesa drugih društvenih grupa, u prvom redu birokratije, koja je neposredni nosilac vlasti i u partijskom i u državnom aparatu. U stvari, posrednička uloga partije već i sama po sebi dolazi u suprotnost s interesima klase čim se ostvare funkcije vlasti koje klasa ne može neposredno da vrši.

Dok partija posreduje u odnosu na radničku klasu, sindikati ne mogu da imaju odlučujući uticaj na vlast niti je partija zainteresovana da taj uticaj vrši preko sindikata. Otuda i pojava da su u uslovima etatizma

sindikati, u stvari, jedan od instrumenata za realizaciju partijsko-državnih odluka. Oni su pozvani da štite interese radnika, ali samo u okviru postojećeg državno-pravnog poretka. Izražavanje zajedničkih interesa klase i obezbeđivanje njihove pravne kodifikacije predstavlja funkciju same partije. Sindikati, u najboljem slučaju, mogu da se javljaju kao savetodavac i predlagač, ali bez mogućnosti da sami obezbeđuju realizaciju svojih predloga. Komunisti i u uslovima etatizma „prednjače" u sindikatima, ali njihovo delovanje ovde nije usmereno od radničke klase prema vlasti, već od vlasti prema klasi, u cilju realizacije partijskih direktiva i državnih odluka. Stoga sindikati, u suštini, i ne deluju kao politička organizacija, već kao transmisija partije, koja praktično drži monopol u politici.

Ukoliko s prevazilaženjem etatizma nestaju pretpostavke koje partiji obezbeđuju monopol vlasti, utoliko se povećavaju mogućnosti za politički uticaj sindikata. Ali, sve dok se zadržavaju oblici predstavničke demokratije, ostaju i mogućnosti za delovanje odgovarajućih zakona klasnog društva prema kojima je uticaj na vlast u osnovi srazmeran ekonomskoj moći političkih subjekata. Usled toga sa decentralizacijom ekonomske i političke moći u predstavničkim telima dolazi do direktnog sukobljavanja različitih parcijalnih interesa, od kojih najčešće pobeđuju oni čiji su nosioci ekonomski jači. To vodi osamostaljivanju predstavničkih organa u odnosu na političke organizacije, koje kao spoljašnji faktori, praktično odvojeni od ekonomike, ne mogu bitnije da utiču na njihove odluke.

U dosadašnjem toku deetatizacije aktivnost Saveza komunista bila je nesrazmerno više usmerena na razvijanje samoupravnih odnosa u radnim organizacijama nego u društveno-političkim zajednicama. Zadržavanje mehanizma predstavničke demokratije otežavalo je, međutim, ne samo izrastanje samoupravljanja u opštedruštveni odnos već i njegovo razvijanje unutar radnih organizacia. Ono se i u samim radnim organizacijama razvijalo uglavnom kao predstavnička demokratija.

Predstavnička demokratija postavlja određene okvire i za delovanje društveno-političkih organizacija. Političke organizacije, po logici stvari, nastoje da pronađu najkraći put za realizaciju svojih stavova, a on se u okvirima predstavničke demokratije nalazi u direktnom uticaju na predstavničke organe. Zbog toga bi za Savez komunista u takvim uslovima delovanje kroz sindikate predstavljalo zaobilazan i, u svakom slučaju, manje efikasan put. Međutim, ni Savez komunista ni sindikati nisu u mogućnosti da obezbede odlučujući uticaj na predstavničke organe ukoliko u njima dolazi do direktne i ravnopravne konfrontacije različitih interesa, ali utoliko ni ovi organi nisu u mogućnosti da odgovore funkciji zajedničkog upravljanja društvenim poslovima.

Sindikati su do sada koristili različite instrumente političkog uticaja, ali oni uglavnom nisu izlazili iz okvira predstavničke demokratije. Osnovna pretpostavka takvih instrumenata je da predstavnički organi suvereno odlučuju, a da se sindikati pred njima pojavljuju kao stranka sa svojim zahtevima. To, u stvari, znači da se sindikati stavljaju u pod-

ređenu poziciju i da se prema predstavničkim telima odnose kao prema višoj sili od koje zavisi sudbina njihovih zahteva.

Sindikati su do sada koristili uglavnom dva oblika direktnog uticaja na predstavničke organe: naknadno reagovanje na njihove odluke i postavljanje određenih zahteva pre donošenja odluka. Oba oblika pokazuju da sindikati deluju izvan osnovnog mehanizma odlučivanja i da nastoje spolja da utiču na odluke. U prvom slučaju oni, izražavanjem neslaganja sa već donesenim odlukama, pokušavaju da iznude njihovu izmenu, dok u drugom slučaju nastoje da na sadržinu odluka utiču pre njihovog donošenja. U oba slučaja sindikati se pojavljuju uglavnom povremeno, što znači da u njihovom delovanju ne postoji određeni kontinuitet koji bi, kao politička pretpostavka, odgovarao kontinuitetu samog odlučivanja.

Nastojanja sindikata da obezbede efikasnost svog uticaja na predstavničke organe prošla su do sada određenu evoluciju, koja izražava tendenciju sve većeg vezivanja tih organa za sindikate. Evolucija je imala uglavnom sledeći tok: zauzimanje i javno saopštavanje stavova sindikata o pitanjima koja su predmet odlučivanja predstavničkih organa; postavljanje određenih zahteva posredstvom predstavnika sindikata koji prisustvuje odlučivanju; zvanično upućivanje pismenih predloga i zahteva predstavničkim organima; normativno obavezivanje predstavničkih organa da razmatraju zahteve sindikata i obaveštavaju ih o svom stavu; normativno utvrđivanje prava sindikata da u određenim situacijama preuzmu funkciju predstavničkog tela, odnosno njegovog izvršnog organa.

Nastojanja da se obezbedi određena odgovornost predstavničkih organa pred sindikatima u radnim organizacijama su došla do izražaja naročito u toku primene XV ustavnog amandmana. Tom prilikom je statutima pojedinih radnih organizacija utvrđena obaveza sazivanja zbora radnih ljudi, raspisivanja referenduma i zakazivanja sednica radničkog saveta na zahtev sindikalne organizacije. U nekim statutima sindikalnoj organizaciji se daje pravo da pokreće pitanje opoziva organa upravljanja, a njenom predsedniku da sazove zbor radnih ljudi ako to ne učini predsednik radničkog saveta.

Međutim, pomenuti instrumenti još ne obezbeđuju odlučujući uticaj sindikata. Predstavnički organi ne moraju da prihvate njihove zahteve jer oni samostalno odlučuju u ime birača. Sindikati, u stvari, i ne mogu na to da ih obavežu. Obaveza predstavničkih organa da izražavaju volju birača već bi značila negaciju njihovog predstavničkog karaktera jer bi pretpostavljala izjašnjavanje samih birača, ali onda sindikati ne bi morali da se služe instrumentima predstavničke demokratije da bi vršili uticaj na odlučivanje. Realizacija njihovih stavova obezbeđivala bi se oblicima neposredne demokratije, što pretpostavlja da oni deluju kao idejno-politička snaga radničke klase, a ne kao politički posrednik između klase i organa vlasti. Primeri iz samoupravne prakse u pojedinim radnim organizacijama pokazuju da, ukoliko se razvijaju oblici neposrednog odlučivanja radnika, utoliko se sindikati u svom delovanju orijentišu na ma-

sovne političke akcije kroz koje se pre odlučivanja postižu odgovarajući politički dogovori samoupravljača.

Odlučujući uticaj sindikata na odlučivanje, u stvari, i može da obezbedi samo neposredna samoupravna demokratija. Ako sindikalno članstvo, koje je istovremeno i subjekt samoupravnog odlučivanja, postigne određen politički dogovor u sindikatima, ono će ga sigurno i realizovati kroz samoupravne odluke. Ovde ponovo dolazi do sjedinjavanja politike i odlučivanja u funkciji istog subjekta, samo na višem stepenu društvenog razvoja. Dok je tu funkciju ranije vršila posebna elita, sada je vrši klasa, celo društvo. Sindikati više i ne mogu spolja da utiču na odlučivanje jer oni deluju kao organizacija klase koja direktno odlučuje. Iz istog razloga to ne može da čini ni Savez komunista kao avangarda klase. Njegovo posredovanje u ime klase sada zamenjuje prednjačenje u svesnom samoprevazilaženju klase.

Sa razvojem samoupravljanja društveno-političke organizacije postaju sastavni deo samoupravnog mehanizma čija se uloga sastoji u izgrađivanju političke platforme samoupravnog odlučivanja. Njihovim delovanjem pronalaze se politička rešenja za razrešavanje i prevazilaženje društvenih protivrečnosti, koja se zatim samo sprovode kroz samoupravne odluke. Sindikati to čine direktno ili kroz Socijalistički savez kao najmasovniju političku organizaciju. Savez komunista ne deluje uporedo s drugim organizacijama, već kao unutrašnja snaga samoupravnog mehanizma nastoji da se kroz njegovo delovanje što doslednije ostvaruju interesi radničke klase.

Razvoj neposredne samoupravne demokratije pretpostavlja transformaciju predstavničkih organa u oblike samoupravnog dogovaranja, koje podrazumeva neposredno izjašnjavanje svih zainteresovanih samoupravljača. Samoupravne odluke, po svojoj prirodi, izražavaju volju većine samoupravljača, što se obezbeđuje time da se u organe samoupravljanja delegiraju predstavnici koji u svakom konkretnom slučaju stvarno izražavaju volju većine. Takvo delegiranje ne predstavlja vezani mandat jer se delegat ni formalno ni faktički ne obavezuje da se izjašnjava suprotno svojim ubeđenjima. Onaj ko u određenom pitanju ne deli mišljenje većine ne može se ni naći u poziciji delegata. Pravo delegata da u organu samoupravljanja zastupa svoj stav ne proističe iz poverenja koje mu je unapred ukazano, već, naprotiv, poverenje koje mu se delegiranjem ukazuje proističe iz njegovog unapred izraženog i za većinu prihvatljivog stava. Ali tu, u suštini, više i nije reč o političkom poverenju, već o sigurnoj garanciji koju delegat svojim stavovima unapred pruža.

Stvarna ravnopravnost samoupravljača obezbeđena je time što se svakom pojedincu pruža mogućnost da neposredno učestvuje kako u konstituisanju samoupravnih odluka tako i u prethodnom političkom dogovaranju kroz delovanje društveno-političkih organizacija. Demokratskim funkcionisanjem samoupravnog mehanizma ne obezbeđuje se, međutim, i afirmacija svih stavova, već samo onih koji izražavaju interese

većine. To upravo omogućava da se Savez komunista i sindikati unutar tog mehanizma idejno-političkim sredstvima bore za ostvarivanje sve dominantnijih interesa radničke klase.

III

Razvoj neposredne samoupravne demokratije uslovljava stvarnu demokratizaciju i društveno-političkih organizacija. Kad svi samoupravljači neposredno učestvuju u konstituisanju samoupravnih odluka, tada birokratsko-forumski način rada društveno-političkih organizacija gubi svoj smisao jer ne može da obezbeđuje stvarni uticaj na odlučivanje. A ukoliko članstvo društveno-političkih organizacija postaje stvarni subjekt politike, utoliko je Savez komunista već po karakteru svoje uloge upućen na idejno-političko delovanje unutar tih organizacija.

Način delovanja društveno-političkih organizacija u suštini je određen karakterom društvenih odnosa u kojima deluju i za koje se bore. Ali, pošto se Savez komunista i sindikati bore za stalno prevazilaženje postojećih odnosa, to je uslovljenost koja postoji između načina njihovog delovanja i karaktera društvenih odnosa obostrana i po prirodi protivrečna. Demokratski način delovanja Saveza komunista i sindikata ne može se razvijati bez razvijanja samoupravnih odnosa, a da bi se razvijali samoupravni odnosi, potrebna je demokratizacija Saveza komunista i sindikata kao instrumenat tog razvoja.

Etatistički centralizam uslovljava odgovarajuću centralizaciju i u društveno-političkim organizacijama. Niži organi partije i sindikata deluju kao transmisije viših organa, a članstvo kao transmisija njihovog rukovodećeg aparata. I odnos između partije i sindikata, s obzirom na njihovu ulogu u društvu, može da ima samo transmisioni karakter. Sindikati nisu u mogućnosti da deluju kao samostalna organizacija, pa već i zbog toga ne mogu da se organizuju na demokratski način.

Ali takvi odnosi nisu samo izraz etatističkog centralizma nego se istovremeno javljaju i kao faktor njegove stabilnosti. Čim odnosi u partiji i sindikatima počnu da se demokratizuju, odmah se počinju javljati i zahtevi za deetatizacijom. Demokratizacija političkog delovanja, u suštini, i nema smisla bez borbe za demokratizaciju odlučivanja, ali demokratizacija odlučivanja neminovno povlači i demokratizaciju političkog delovanja.

Demokratizacija Saveza komunista i sindikata u smislu stvarne politizacije njihovog članstva ne može, međutim, da se ostvaruje sve dok se u društvu zadržava sistem predstavničke demokratije, odnosno sve dok raspolaganje sredstvima za proizvodnju ne postane stvar samih proizvođača. Predstavničkoj demokratiji odgovara forumski način rada društveno-političkih organizacija, ali, kao što u radu predstavničkih tela odlučujuću ulogu ima njihov izvršni aparat, tako i u radu foruma glavna uloga faktički pripada izvršnim organima. Političko angažovanje članstva još ne nalazi pravi smisao jer ne može da ima odlučujuću ulogu ni u

stvaranju ni u ostvarivanju politike. Zbog toga se ono, u suštini, svodi na formalno konsultovanje koje više doprinosi stvaranju demokratskih iluzija nego stvarnom uticanju na odlučivanje.

Forumski način rada svodi odnose između Saveza komunista i sindikata na odnose između njihovih foruma i izvršnih organa. Takav način rada uslovio je afirmaciju političkih aktiva koji okupljaju članove izvršnih tela društveno-političkih organizacija i organa odlučivanja. Aktivi u praksi predstavljaju stvarni oblik političkog dogovaranja, dok se uloga foruma svodi uglavnom na potvrđivanje i ozvaničavanje njihovih stavova. To uslovljava da se Savez komunista i sindikati ponašaju kao paralelne organizacije i politički partneri koji se dogovaraju o zajedničkim akcijama, ali između kojih može da dođe (i u praksi stvarno dolazi) i do nesporazuma, pa i sukoba.

Idejno-političko delovanje Saveza komunista kroz akcije sindikata pretpostavlja da se članstvo i jedne i druge organizacije javlja u ulozi stvarnog subjekta politike. To je, u stvari, i bezuslovan imperativ samoupravnog društva. Samoupravna demokratija zahteva neposrednu demokratiju i u delovanju društveno-političkih organizacija. Ukoliko radnička klasa neposredno raspolaže sredstvima za proizvodnju, utoliko se ona i politički emancipuje. Političko posredništo ne samo što postaje neprihvatljivo za klasu već gubi svaki smisao jer se i celo društvo emancipuje. Političke organizacije moraju da se organizuju tako da omoguće ne samo slobodno izražavanje svih interesa već i demokratsko konstituisanje politike na bazi slobodne konfrontacije različitih stavova.

Kao oblici neposrednog političkog samoorganizovanja klase, Savez komunista i sindikati treba svakom svom članu da omoguće potpuno slobodno političko izražavanje. Razlika je samo u tome što Savez komunista kao idejno-politička avangarda ne podnosi da se u njemu i zadržavaju interesi divergentni interesima radničke klase. Ali, ukoliko takvi interesi ne mogu da se i ostvaruju posredstvom Saveza komunista, utoliko on postaje i neinteresantan za njihove nosioce. Sve dok partija posreduje u odnosu na klasu, njeno delovanje, manje ili više, omogućava da se kroz njega ostvaruju i interesi koji odudaraju od interesa radničke klase. Ukoliko, međutim, partija napušta posredničku ulogu i idejno-političkim sredstvima se bori za ostvarivanje svojih stavova, utoliko takve mogućnosti nestaju, što predstavlja odlučujući faktor njene idejne homogenizacije.

Delovanje Saveza komunista kroz akcije sindikata ima smisla samo ako on idejno i politički stvarno prednjači i time doprinosi da klasa, kao celina, bolje shvata svoje interese i odlučnije se bori za njihovo ostvarivanje. Ali, za razliku od etatizma, gde se vodeća uloga partije obezbeđuje putem monopola, u uslovima samoupravljanja ona se ostvaruje kroz neprekidnu idejno-političku borbu, koja je istovremeno i prirodni put idejne regeneracije avangarde. Prednjačenje se ovde ne javlja kao funkcija predodređene avangarde, nego stalno reprodukovanje avangarde proističe iz prednjačenja u borbi za interese klase. Avangarda, u stvari, izrasta iz svakodnevne borbe cele klase.

To pokazuje koliko je idejno-političko prednjačenje Saveza komunista uslovljeno demokratizacijom sindikata kao pretpostavkom masovne politizacije radničke klase. Bez slobodnog izražavanja i sučeljavanja različitih individualnih interesa radnika ne mogu se neposredno izražavati ni zajednički interesi radničke klase. Zbog toga politika Saveza komunista mora u svom nastajanju organski da izrasta iz političke aktivnosti sindikata i organski da prerasta u njihovu politiku. Idejno-političko prednjačenje komunista ne može se više ni zamisliti bez prednjačenja u sindikatu (i drugim društveno-političkim organizacijama). Bez slobodne i potpuno ravnopravne idejno-političke konfrontacije u sindikatima, u kojoj komunisti aktivno učestvuju, ne mogu se uspešno ni izgrađivati ni ostvarivati stavovi Saveza komunista. Stvarna idejna dominacija tih stavova mora se zasnivati na dominaciji njihove progresivnosti, koja se potvrđuje samo kroz direktnu konfrontaciju s ostalim stavovima.

Ali slobodna idejno-politička konfrontacija još ne obezbeđuje da se idejna dominacija najprogresivnijih stavova pretvara u njihovu političku dominaciju. Savez komunista i sindikati se, radi toga, moraju organizovati tako da se iz konfrontacije različitih stavova demokratski konstituiše njihova politika. To pretpostavlja punu slobodu samoorganizovanja članstva, koja podrazumeva ne samo slobodno političko izražavanje već i slobodno demokratsko dogovaranje o zajedničkim akcijama. Forumi se, u tom slučaju, ne konstituišu kao tela koja odlučuju u ime članstva, već kao oblici dogovaranja samog članstva.

Polaznu osnovu takvog organizovanja ne predstavlja, međutim, ni proizvodni ni teritorijalni princip, već sama funkcija političkog delovanja.

Članstvo Saveza komunista i sindikata organizuje se tamo i tada gde i kada postoji potreba za njegovim organizovanim delovanjem. S obzirom na to da osnovnu političku funkciju Saveza komunista i sindikata u današnjim uslovima predstavlja borba za razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa, prirodno je da potrebe te borbe čine i polaznu osnovu njihovog organizovanja. Takva borba zahteva slobodno političko angažovanje svih stvaralačkih snaga društva, zbog čega joj ne odgovaraju uski i unapred utvrđeni institucionalistički okviri predstavničke demokratije kroz koje se političkom aktivnošću društva diriguje iz političkih centara. Umesto da se političko delovanje izvodi iz unapred utvrđenih institucija, demokratske institucije društveno-političkih organizacija treba da se izvode iz slobodne političke aktivnosti njihovog članstva. Idejno-političko usmeravanje i ne može više da se vrši kroz institucije, već putem neprekidne borbe kroz same političke akcije.

Borba za razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa predstavlja, u suštini, ključ za demokratizaciju društveno-političkih organizacija. Ukoliko su akcije Saveza komunista i sindikata usmerene na stvarno razvijanje samoupravnih odnosa, one su, po prirodi stvari, upućene na političko angažovanje celokupnog članstva. Karakterom političke borbe koju

Savez komunista i sindikati vode određen je, u stvari, i karakter njihovih unutrašnjih odnosa.

Odlučujuću pretpostavku za idejno-političko delovanje Saveza komunista kroz akcije sindikata predstavlja, prema tome, borba za razvoj neposredne samoupravne demokratije. Taj razvoj se, međutim, ne svodi na uspostavljanje i razvijanje samoupravnih institucija, pogotovu što on po svojoj prirodi vodi deinstitucionalizaciji društvenih odnosa. Razvoj samoupravne demokratije zahteva svestranu i permanentnu borbu za prevazilaženje klasnih odnosa u svim porama društva, na bazi uspostavljanja neposrednog društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Idejno-političko delovanje Saveza komunista kroz masovne akcije sindikata predstavlja jedan od najznačajnijih oblika te borbe.

Prilozi

Lazar Đurovski

BORBA KPJ ZA REŠAVANJE NACIONALNOG PITANJA IZMEĐU DVA SVETSKA RATA

Borba za rešavanje nacionalnog pitanja dominirala je u političkom životu Jugoslavije između dva svetska rata. Nerešeno nacionalno pitanje, pored socijalnog bespravlja i bezobzirne eksploatacije radničke klase i ostalih radnih masa, predstavljalo je jedan od centralnih političkih problema i jednu od osnovnih protivrečnosti tadašnje jugoslovenske države.[1]

Na prvi pogled izgledalo je kao da se radilo o nekoj veštačkoj i slučajnoj tvorevini u koju su nacije silom bile naterane, a koje su inače imale tako različite interese, da je za njih bio jedini izlaz u tome da se razjedine i tako obrazuju svoje posebne države. Međutim, Jugoslavija je bila stvarni izraz težnji i borbe srodnih naroda za zajednički život u kome su oni videli osnovni uslov svoga opstanka, slobode i progresa. Još je Ivan Cankar, poznati slovenački pisac i borac, shvatio tu istinu da se mali narodi koje stalno ugrožavaju njihovi jači susedi mogu uspešno da izbore za svoj nacionalni opstanak samo ako u bratskoj zajednici sa drugim narodima nađu svoje zajedničko oslobođenje, zaštitu, pomoć i podršku.[2]

U tom smislu, govoreći o opštim uslovima u kojima je došlo do ujedinjenja 1918. godine, drug Tito je u svom izveštaju na Petom kongresu KPJ, između ostalog, istako: „Ovdje se ne radi o tome da li je trebalo doći do stvaranja nove države, odnosno do ujedinjavanja. Ne, do ujedinjavanja Južnih Slovena je trebalo i moralo doći; to je bila ideja najnaprednijih ljudi u zemljama koje su se nazivale južnoslovenskim. Ali se radilo o tome na kojim će principima biti zasnovano to ujedinjenje; radilo se o tome da se jedno nacionalno ugnjetavanje ne zamijeni drugim,

[1] *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije,* Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963, str. 36.

[2] Iz govora druga Tita na proslavi 50-godišnjice slovenačkog nacionalnog univerziteta, „Politika“, 12. decembar 1969.

da se socijalno izrabljivanje radnih ljudi pod Austrougarskom ne zamijeni još gorim socijalnim izrabljivanjem od mlade nezajažljive buržoazije u novostvorenoj državi. Radilo se o tome da se ostvari vjekovni san naroda koji su se otresli od austrougarskog ugnjetavanja, da budu nacionalno ravnopravni i slobodni u novoj, ujedinjenoj državi. Radilo se o tome da radne mase u novoj državi ne budu prepuštene na milost i nemilost kapitalističkog izrabljivača isto onako kao pod Austrougarskom monarhijom."[3]

Težnje i stremljenja za stvaranjem zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti sazrevale su u različitim uslovima u kojima su oni ponaosob živeli. Ideja o zajedničkoj državi dobila je naročito vidan izraz kada je radnički pokret početkom ovog veka stupio na pozornicu kao vodeća društvena i politička snaga i kao sve neposredniji nosilac progresivnih težnji svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. To se jasno ispoljilo u zahtevu da nova država bude po svome karakteru demokratska i federativna republika.[4]

U prvim danima posle završetka prvog svetskog rata mase su istupale i borile se za demokratiju, slobodu i ravnopravnost, a ideja o demokratskoj i federativnoj državi postajala je sve šira politička platforma progresivnih snaga naroda i narodnosti Jugoslavije. Proces ujedinjavanja revolucionarnih snaga radničke klase odvijao se tako brzim tempom da je samo godinu dana posle završetka rata doveo do stvaranja jedinstvene revolucionarne radničke partije. Kao što je poznato, KPJ je nastala ujedinjavanjem nekoliko samostalnih socijaldemokratskih partija, stranaka i grupa.[5] „U takvoj situaciji — kako je naglasio drug Tito u svom referatu povodom 40-godišnjice revolucionarne borbe KPJ — stvaranje Komunističke partije Jugoslavije, 1919. godine, predstavljalo je historijsku neophodnost i potrebu naših naroda. Bez takve partije Jugoslavija bi se raspala, a njeni narodi i njene teritorije bile bi siguran plijen raznih imperijalističkih kombinacija. Zbog toga je osnivanje revolucionarne marksističke partije bilo historijski događaj od ogromne važnosti za sudbinu naših naroda."[6]

Komunistička partija se od prvog dana svoga stvaranja afirmisala kao opštejugoslovenska revolucionarna društvena i politička snaga koja je jedina bila sposobna da se bori za stvaranje ravnopravne zajednice naroda i narodnosti. Inače, tek novostvorena država, zasnovana na hegemonizmu, centralizmu i unitarizmu i na političkoj prevlasti jedne nacionalne buržoazije, značila je samo duboko kompromitovanje ideje o Jugoslaviji kao ravnopravnoj zajednici naroda i narodnosti. Versajska Jugoslavija nije bila ono što su mase očekivale i tražile. Naime, „ona je i po načinu kako se stvarala i po svojoj politici i postupcima od prvog

[3] *Peti kongres KPJ*, „Kultura", Beograd, 1948, str. 25.

[4] Hasan Brkić, *Revolucionarni put jedne partije*.

[5] O tome se može videti šire u *Istorijskom arhivu KPJ*, tom II, Beograd, 1949.

[6] Josip Broz Tito, *Četrdeset godina revolucionarne borbe Komunističke partije Jugoslavije*, „Kultura", Beograd, 1959, str. 8.

dana iznevjerila nade onih koji su očekivali demokratsku državnu zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti. U novostvorenoj državi radnička klasa bila je izložena neobuzdanoj eksploataciji. I seljaštvo je bilo u veoma teškom položaju“[7].

Zbog svega toga radnička klasa i ostale radne mase, predvođene Komunističkom partijom, morale su da se bore više od dve decenije za Jugoslaviju kao ravnopravnu zajednicu svih naših naroda i narodnosti.

I

Posle isticanja najopštijih uslova i prilika u kojima je došlo do stvaranja nove države i jedinstvene revolucionarne marksističke partije, ovde će biti istaknuti samo najbitniji i najkarakterističniji momenti koji mogu pomoći da se potpunije shvate *politika i osnovni stavovi Partije prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji od Osnivačkog kongresa do Pete zemaljske konferencije KPJ*, to jest u periodu od 1919. do 1941. godine. Jednom reči, ukazaće se na put koji je u svome razvitku i revolucionarnom radu u predratnim uslovima prešla Partija u borbi za zauzimanje pravilnog marksističkog stava u nacionalnom pitanju, a kasnije i za njegovo dosledno rešavanje.[8]

Istorijsko iskustvo pokazuje da Komunistička partija Jugoslavije nije odjednom, od svoga osnivanja, zauzela pravilan stav prema nacionalnom pitanju. Naprotiv, o nacionalnom pitanju bilo je dugo raznih lutanja, kako u programskom formulisanju stavova tako i u praktično-političkoj aktivnosti KPJ, što je imalo i svoje posledice u razvoju jugoslovenskog revolucionarnog pokreta u celini.[9] Posmatrano iz sadašnje perspektive, izgleda da je bio nužan izvestan period njenog postojanja i aktivnosti da bi se postepeno prevazišli nasleđeni socijaldemokratski pogledi i shvatanja i tako sagledala suština i praktično-politički značaj nacionalnog pitanja za uspešnu revolucionarnu borbu Partije i radničke klase Jugoslavije.

Komunistička partija Jugoslavije se sa svojim stavovima o nacionalnom pitanju u uslovima neposredno posle prvog svetskog rata našla na repu buržoasko-nacionalističkog — u tadašnjim uslovima velikosrpskog „jugoslovenstva“.[10] Naime, ljudi iz rukovodstva socijaldemokratskih partija koji su učestvovali u stvaranju SRPJ(k) priznavali su u nacionalnom pitanju marksistički stav o potrebi samoopredeljenja naroda, ali ga teorijski nisu razrađivali kod svojih naroda. Tako, na primer, Srpska

[7] *Deveti kongres SKJ*, „Kultura“, Beograd, 1969, str. 11. Uzeto iz referata druga Tita *Pedeset godina revolucionarne borbe komunista Jugoslavije*.

[8] Pojedini autori u razmatranju stavova Partije, odnosno Saveza komunista, prema nacionalnom pitanju obično izdvajaju nekoliko značajnih perioda: 1919 — 1923; 1923 — 1934; 1934 — 1937. i od 1937. nadalje.

[9] *Deveti kongres SKJ*, „Kultura“, Beograd, 1969, str. 17.

[10] Stenografske beleške sa sastanka Radne grupe CK SKJ za proučavanje međunacionalnih odnosa od 14. juna 1964. godine, u vreme pripremanja materijala za Osmi kongres SKJ.

socijaldemokratska partija, koja je inače ranije bila poznata po svom doslednom internacionalističkom stavu u nacionalnom pitanju, pokazala je 1918. godine potpuno nerazumevanje nacionalnih problema u novoj državi. U jednom njenom proglasu od septembra 1918. godine, između ostalog, stajalo je: „Srbi, Hrvati i Slovenci su jedan narod, jer imaju jedan jezik i jednake ostale etničke osobine... Skidajući nacionalno pitanje s dnevnog reda, proletarijat ima čisto polje na kome se jasno vide klasne suprotnosti i na kome može da se vodi čista klasna borba."[11]

Neophodno je istaći da je takav stav Srpske socijaldemokratske partije uslovio u znatnoj meri nerazumevanje nacionalnog pitanja u SRPJ(k) u prvim godinama njenog postojanja i delatnosti.[12]

II

Hronološkim redom i više u smislu faktografije ukazaćemo na evoluciju osnovnih stavova koje je Komunistička partija Jugoslavije zauzimala prema nacionalnom pitanju i na njegovo povezivanje sa proleterskom revolucijom u razmatranom periodu.

1. Komunistička partija Jugoslavije na svom Prvom (osnivačkom) kongresu, aprila 1919. godine, nije uočila postojanje nacionalnog pitanja, pa ga zato nije ni postavljala. Bolje reći, Partija je na ovom Kongresu ujedinjenja pokazala potpuno nerazumevanje nacionalnog pitanja kao jednog od osnovnih pitanja proleterske revolucije u mnogonacionalnoj jugoslovenskoj državi.[13] Ukoliko je tada to pitanje i dodirivala, vidno je ispoljila socijaldemokratske poglede i shvatanja. U prilog tome najčešće se i s pravom navode stavovi iz dva osnovna i najvažnija dokumenta usvojena na tom kongresu. To su „Podloga ujedinjenja" i „Praktični akcioni program".

Tako se u „Podlozi ujedinjenja", između ostalog, isticalo da je „ujedinjenje Jugoslovena u jednu nacionalnu državu izvršeno ne revolucionarnom borbom siromašnih masa, već je stvoreno kao rezultat velikih ratova u Evropi i na Balkanu"[14]. Partija je na sličan način to izrazila i u „Praktičnom akcionom programu", u kome se, pored ostalog, zahtevalo: „Jedna nacionalna država sa najširom samoupravnom oblasti, okruga i opština."[15] To je, uglavnom, sve što je bilo rečeno na Kongresu ujedinjenja o nacionalnom pitanju.

Izraz „jedna nacionalna država", koji je upotrebljen u oba pomenuta dokumenta, izražavao je tadašnji nepravilan stav Partije prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji i vodio izolovanju radničke klase od po-

[11] *Istorijski arhiv KPJ*, tom III, Beograd, 1949, str. 313.

[12] Šire o tome može se videti u radovima: Vlade Strugara *Socijaldemokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda*, „Rad", Beograd, 1956. i Jovana Marjanovića *Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do prvog svetskog rata*, „Rad", Beograd, 1954.

[13] *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, str. 48.

[14] *Istorijski arhiv KPJ*, tom II, Beograd, 1949, str. 12.

[15] Isto, str. 14.

kreta nacionalno ugnjetenih masa.[16] Tome je neposredno prethodio iz osnova pogrešan stav prema nacionalnom pitanju izražen na poslednjim kongresima ranijih socijaldemokratskih partija koje su pozdravile ujedinjenje „Srba, Hrvata i Slovenaca“ u jednu državu. One su smatrale da je na taj način bilo rešeno nacionalno pitanje i tako stvorene mogućnosti za „čistu klasnu borbu“.

Može se slobodno reći da u prvim godinama svoga postojanja Komunistička partija Jugoslavije nije imala svoj nacionalni program. Rukovodstvo KPJ pokazalo se nedoraslo da organizaciono obuhvati i pravilno orijentiše revolucionarno vrenje masa. Ono nije uspelo da sagleda značaj nacionalnih (i seljačkih) pokreta i da u njima, pored radničke klase, vidi osnovnu masu revolucije u tadašnjoj Jugoslaviji, kao jednoj zaostaloj zemlji. Upravo takva, u svojoj suštini unitaristička, linija Partije, odnosno njenog rukovodstva prema nacionalnom pitanju je jedan od glavnih uzroka zbog kojih je doživela teške poraze neposredno posle prvog svetskog rata.[17]

2. Komunistička partija Jugoslavije nije učinila osetan napredak u osvetljavanju nacionalnog pitanja ni na svom Drugom kongresu, održanom u Vukovaru jula 1920. godine, uprkos širenju i sve većoj intenzivnosti nacionalnooslobodilačkih pokreta u svim krajevima Jugoslavije, a naročito u Hrvatskoj i Sloveniji.

U partijskom programu usvojenom na tom kongresu nije bilo uopšte reči o nacionalnom pitanju. Partija je, ipak, makar i na posredan način, izrazila svoj stav o tome u rezoluciji „Politička situacija i zadaci KPJ“ (odeljak III, tačka 5), gde se, pored ostalog, kaže da će KPJ „ostati i dalje na braniku nacionalnog jedinstva i ravnopravnosti sviju nacionalnosti u zemlji“[18]. Citirani deo iz ove rezolucije je pokazivao da je stav KPJ u nacionalnom pitanju bio još uvek pogrešan, protivrečan i nedosledan.[19] Stav iz prvog dela citata da će KPJ „ostati i dalje na braniku nacionalnog jedinstva“ je pogrešan jer je iz toga proizlazilo kao da se radilo samo o jednoj naciji. S druge strane, protivrečan je pošto se u drugom delu citata govori da će KPJ ustati u odbranu „ravnopravnosti sviju nacionalnosti u zemlji“. Iz toga bi se, pak, moglo zaključiti da se ne radi o jedinstvenoj naciji, već o više nacija. I, najzad, ono je bilo i nedosledno postavljeno s obzirom na to da nije pretpostavljalo pravo pojedinih nacija na otcepljenje, već samo pravo da ostanu u okvirima postojeće države.

Jednom reči, i na ovom kongresu je došlo do izražaja potpuno neshvatanje tako značajnog i u to vreme toliko aktuelnog pitanja u zemlji kao što je bilo nacionalno pitanje. Izjašnjavajući se za „nacionalno je-

---

[16] *Peti kongres KPJ*, „Kultura“, Beograd, 1948, str. 494.

[17] Stenografske beleške sa sastanka Radne grupe CK SKJ za proučavanje međunacionalnih odnosa od 14. juna 1964. godine (iz uvodnog izlaganja druga Edvarda Kardelja).

[18] *Istorijski arhiv KPJ*, tom II, 1949, str. 42.

[19] K. Miljovski, *Makedonskoto prašanje vo nacionalnata programa na KPJ (1937—1939)*, „Kultura“, Skopje, 1962, str. 36.

dinstvo", Kongres se faktički ogradio od masovnih akcija i pokreta nacionalno potlačenih masa.[20]

Komunistička partija Jugoslavije u tom periodu je ustajala protiv nasilja, pljačke i ugnjetavanja koja su vršena u Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji i Crnoj Gori, ali u tome još nije videla nacionalno ugnjetavanje, već samo pojavu koja prati buržoasko društvo. Na taj način, s obzirom na stvarne prilike u zemlji, Partija nije uspela da uoči saveznika radničke klase u borbi protiv glavnog neprijatelja, imperijalističke buržoazije. U tom pitanju Partija je još uvek ostajala na pozicijama socijaldemokratije, koja je — kako se često naglašava — volela da govori o „čistoj klasnoj borbi", proglašavajući seljaštvo za „reakcionarnu masu", a pokrete nacionalno ugnjetenih naroda nevoljom koja samo otežava radničkoj klasi da vodi klasnu borbu. Socijaldemokratija nije videla ili nije htela da vidi u seljaštvu i nacionalnooslobodilačkim pokretima u datim istorijskim uslovima prirodne saveznike radničke klase u njenoj borbi protiv glavnog neprijatelja — imperijalizma.

Međutim, u uslovima jedne nerazvijene zemlje, kakva je bila buržoaska Jugoslavija sa malobrojnom radničkom klasom, bez slivanja borbe radničke klase sa borbom brojnih siromašnih masa na selu, bez stvaranja borbenog saveza sa njima, to jest bez povezivanja klasnog i nacionalnog, nije moglo biti govora o pobedi socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Još tada je najboljim aktivistima postalo jasno da se samo pomoću „čiste klasne borbe" i dobrim željama za uspostavljanje diktature proletarijata u složenim nacionalnim odnosima Jugoslavije nije mogao postići željeni uspeh.[21] Zbog idejnog nasleđa i nezrelosti Partija uopšte nije postavljala pitanje karaktera naše revolucije, pa ni pitanje saveznika u njoj. Isticao se njen bezbrižan odnos prema pitanju saveznika u revoluciji, kao i pripremama i namerama buržoazije da uguši radnički pokret. Partija je bila uverena da buržoazija neće smeti da udari na tako veliku partiju pod čijim je apsolutnim uticajem bila radnička klasa, organizovana u snažnim sindikatima, jedan deo seljaštva i sitne buržoazije. Sve je to, u stvari, olakšalo da velikosrpska buržoazija i njeni saveznici razbiju klasne organizacije radničke klase (Partiju i sindikate) u toku 1920—1921. godine i na taj način uklone glavnu smetnju ugnjetačkoj, pljačkaškoj i reakcionarnoj unutrašnjoj i spoljnoj politici. Takva politika štetno se odrazila i na veze Partije sa samom radničkom klasom. Trebalo je, kako je to isticao Rodoljub Čolaković u pomenutom članku, duže vremena da se to poverenje radničke klase u Partiju povrati. Uostalom, „nužnu povezanost borbe za nacionalno oslobođenje i borbe protiv klasnog iskorišćavanja radničke klase naučno su dokazali Marks i Engels, a posebnu pažnju tom pitanju posvetio je Lenjin. Suština njihovog učenja o tome

[20] *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, str. 68.

[21] Rodoljub Čolaković, *Borba KPJ za rešenje nacionalnog pitanja*, „Socijalizam", br. 2/1959.

je da se proletarijat ne može osloboditi dok ne postane vodeća snaga u svojoj vlastitoj naciji“[22].

3. Na svojoj Prvoj partijskoj konferenciji, koja je održana u Beču jula 1922. godine, Partija je pokušala da izvrši analizu uzroka svoga poraza. Međutim, ni tada nije bilo reči o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji.

Tadašnji sekretar KPJ Sima Marković u brošuri *Komunizam u Jugoslaviji*, braneći svoje oportunističke stavove, pominjao je i nacionalni problem, ali na način karakterističan za shvatanje Partije u tom periodu. Po njemu se „Srbi, Hrvati i Slovenci mogu tretirati kao tri grane jedne narodnosti“, a da je Jugoslavija „slučajna posledica raspada Austro-ugarske“.

Za stav Komunističke partije Jugoslavije o osnovnim pitanjima (nacionalnom, seljačkom itd.) u tom periodu pokazivala je određen interes i Komunistička internacionala i lično Staljin.[23] Odluke Prve partijske konferencije KPJ bile su predmet razmatranja posebne komisije Četvrtog kongresa Komunističke internacionale, koji je održan novembra 1922. godine i na kome je bila doneta posebna rezolucija o jugoslovenskom pitanju. U toj rezoluciji bili su analizirani uzroci poraza Partije 1920—1921. godine i ukazivano je i na druge slabosti, ali ni u tom dokumentu još nije bilo reči o nacionalnom pitanju i njegovom značaju za delatnost KPJ.

4. Prvi put se o nacionalnom pitanju raspravljalo tek na Drugoj partijskoj konferenciji (maja 1923. godine). Pod pritiskom stvarnosti i aktivista s terena Partija je napustila svoj pogrešan stav o „nacionalnom jedinstvu“ i na taj način učinila je samo prvi korak u realnom sagledavanju nacionalnog pitanja i u izgrađivanju pravilne politike u toj oblasti. Naime, još je bio karakterističan nemarksistički stav o tom važnom pitanju. Još se nije raspravljalo o nacijama Jugoslavije, nego o plemenima i o jugoslovenstvu kao jedinstvenoj naciji koja se nalazila u procesu stvaranja. Ipak, značajno je bilo i samo postavljanje toga pitanja.

U toku 1923. godine vodila se javna diskusija o nacionalnom pitanju u partijskoj štampi (u listu „Borba“ i u istoimenom časopisu, kao i u listu „Radnik-delavec“, organu NRPJ). Tadašnja diskusija je pokazala da se Partija počela oslobađati socijaldemokratskog nasleđa i u nacionalnom pitanju. Teorijske diskusije o nacionalnom pitanju koje su vođene tokom 1923. i 1924. godine predstavljale su značajan korak u naporima da KPJ zauzme ispravne stavove i povede efikasnu politiku. Ali do sasvim jasnog programa i principijelnih stavova o tom osetljivom pitanju vodio je još dug put.[24]

U toku pomenute diskusije iskristalisala su se dva dijametralno suprotna shvatanja. S obzirom na značaj koji su te diskusije imale za

[22] Iz govora druga Tita na proslavi 50-godišnjice slovenačkog nacionalnog univerziteta, „Politika“, 12. decembar 1969.
[23] *Deveti kongres SKJ*, „Kultura“, Beograd, 1969, str. 18.
[24] Isto (iz referata druga Tita povodom 50-godišnjice KPJ, odnosno SKJ).

izgrađivanje pravilnog stava Partije prema nacionalnom pitanju iznosimo u nešto širem obimu oba shvatanja.

Na jednoj strani, shvatanje desne frakcije u Partiji izložio je Sima Marković, jedan od njenih sekretara u to vreme, u svojim spisima *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma* i *Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije*. Njegovi stavovi su označavali jednu evoluciju, jednu etapu u približavanju i prihvatanju marksističkog pogleda Partije prema nacionalnom pitanju. Međutim, oni su još uvek pokazivali neshvatanje značaja nacionalnooslobodilačkih pokreta za uspešnu revolucionarnu borbu radničke klase Jugoslavije.

Radi ilustracije vredno je izneti samo neka od tih pogrešnih shvatanja Sime Markovića. On je, naime, smatrao da se suština nacionalnih borbi i pokreta sastoji u međusobnoj konkurentskoj borbi koja se vodi za tržište između srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije. „Moderne nacionalne borbe se — po njemu — svuda javljaju kao borbe između buržoazije raznih nacija... Ali nacionalne borbe nigde i nikad nisu bile u osnovi ništa drugo nego konkurentske borbe između buržoazije raznih nacija. To je srž svih nacionalnih borbi, pa ma u kojoj se formi javljale.“[25] U stvari, on je samo interpretirao Staljinovo shvatanje nacionalnog pitanja kao pitanja borbe između buržoazije raznih nacija. Iz ove greške, svođenja nacionalne borbe na konkurentsku borbu između buržoazije raznih nacija, proizašle su i sve ostale.

On je, takođe, isticao da su nacionalne borbe štetne za proletarijat jer „mute čistoću klasne borbe i usporavaju proces klasnog diferenciranja“[26]. Međutim, uspešna revolucionarna borba proletarijata u jednoj višenacionalnoj državi kakva je bila buržoaska Jugoslavija nije se mogla ni zamisliti bez aktivne pomoći i podrške ostalih radnih masa.

Ne nalazeći vezu između socijalističke revolucije i nacionalnooslobodilačke borbe ugnjetenih nacija, Sima Marković je i mogao da predloži nerevolucionarna, ustavna rešenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji.[27] Po njemu: „među Hrvatima, ni među Slovencima nema nijedne političke grupe koja bi bila protiv državnog jedinstva, za otcepljenje. Hrvati i Slovenci traže samo pravo na samoopredeljenje u okviru današnje države, koju svi faktički priznaju. Na taj način se nacionalno pitanje u Jugoslaviji, za sad, postavlja kao ustavno pitanje“[28]. Suštinski na ovaj način pravo nacija na samoopredeljenje do otcepljenja on je pretvarao u njihovu obavezu da ostanu u istim državnim granicama.

Nasuprot tome, kako će se kasnije videti, u jednom dokumentu Kominterne takođe se odricalo pravo na samoopredeljenje, ali u obrnutom smislu. Naime, ono se pretvaralo u obavezu otcepljenja nacija (Hrvatske, Slovenije i drugih) iz postojeće države.

---

[25] Dr Sima Marković, *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma*, Marksistička biblioteka 1, izdanje Centralnog odbora NRPJ, Beograd, 1923, str. 37.

[26] Isto, str. 37. — Može se videti i njegov rad *Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije*, str. 14—16.

[27] Isto, str. 116.

[28] O odnosu radničke klase i njene avangarde prema nacionalnom pitanju može se videti šire u *Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije*, str. 123.

U pogledu unutrašnjeg uređenja Jugoslavije, Sima Marković se izjašnjavao protiv centralizma, ali i protiv konfederacije i federacije, kao suviše radikalne, a za pokrajinske autonomije, koje bi, po njemu, predstavljale „najbolje rešenje ustavnog pitanja, rešenje koje bi potpuno moglo zadovoljiti sve nacije i nacionalne manjine koje su izjavile želju da ostanu u državnoj zajednici"[29]. On je sa tako shvaćenom autonomijom obezbeđivao manje prava od nekih tadašnjih buržoaskih političara. Iako je pre toga kritikovao stavove austromarksista u pitanju autonomije, sam je bio manje dosledan od njih.

I najzad, Sima Marković nije video postojanje makedonske i crnogorske nacije. On je u Makedoniji, na primer, video sve druge nacionalnosti osim makedonske, ili, pak, primer kako „etnografsko šarenilo" komplikuje rešavanje makedonskog pitanja. Rešavanje makedonskog pitanja je video u mogućoj, ali znatno manje realnoj federaciji balkanskih naroda, a ne u okviru već postojeće Jugoslavije.

Na drugoj strani, levica u Partiji je bila protiv takvog oportunističkog i socijaldemokratskog shvatanja Sime Markovića o nacionalnom pitanju. Ona nije prihvatila tezu o suštini nacionalnih pokreta i borbi, kao ni o putevima za rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji koje je on izneo u pomenutim spisima. Tako je u časopisu „Borba" oktobra 1923. godine Rajko Jovanović pisao da je postavljanje nacionalnog pitanja kao ustavnog pitanja bilo štetno i vrlo opasno po radnički pokret Jugoslavije. Među učesnicima diskusije u partijskoj štampi pominjao se i A. Cesarec, koji se izjašnjavao za federalističko uređenje Jugoslavije. Po njemu, samo ujedinjenje i stvaranje Jugoslavije predstavljaju progresivan akt, ali je oštro kritikovao način na koji je to bilo ostvareno.

Partija je uspela u tim diskusijama da vlastitim snagama razobliči i odbaci oportunističke poglede Sime Markovića kao mešavinu velikosrpskih i socijaldemokratskih shvatanja. Naime, leva frakcija u KPJ u osnovi je zauzela pravilan stav prema nacionalnom pitanju, iako još ne u svim njegovim aspektima. Nacionalno pitanje u Jugoslaviji tada je bilo postavljeno kao pitanje saveznika radničke klase u borbi protiv velikosrpske hegemonije, protiv vladajuće buržoazije uopšte.

5. Za stav Partije u nacionalnom pitanju ima naročit značaj Treća partijska konferencija, koja je održana u Beogradu 1923. godine. Stav levice prema nacionalnom pitanju, izražen za vreme diskusije i u partijskoj štampi, bio je unet i u rezoluciju o nacionalnom pitanju koja je bila prihvaćena na toj konferenciji. Prema tome, levica je odnela pobedu u borbi koja se vodila oko nacionalnog pitanja u samoj Partiji.

U rezoluciji o nacionalnom pitanju usvojenoj na Trećoj konferenciji bilo je izvesnih nedostataka, nenaučnih tvrdnji, pa i neodrživih shvatanja. Iako se u toj rezoluciji govori o nasilnom srbiziranju u Makedoniji i o uništavanju autonomije Crne Gore, ipak za njene autore te dve nacije još nisu postojale. Isto tako, nenaučna i naivna je bila i tvrdnja o procesu stvaranja jedne nacije iz tri srodne nacije (hrvatske, srpske i slo-

[29] Dr Sima Marković, *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma,* str. 119.

venačke) koji je navodno počeo stvaranjem zajedničke države. Teza o Jugoslaviji kao državnom okviru u kome su stvoreni svi uslovi za stvaranje jedne jugoslovenske nacije naročito je bila karakteristična za pojedine građanske teoretičare toga i kasnijeg perioda.

Međutim, i pored iznetih slabosti, pomenuta rezolucija o nacionalnom pitanju, kao dokumenat koji je izražavao prevazilaženje određenog idejnog nasleđa, imala je ogroman značaj i predstavljala je krupan korak napred u izgrađivanju pravilne politike KPJ u toj oblasti. Njen značaj je u tome što je to bio prvi pokušaj da se izradi program KPJ u nacionalnom pitanju kao važna komponenta njenog revolucionarnog programa. U tom programu dat je niz tačnih političkih zaključaka i zadataka, između kojih i ovi: pravilno je konstatovano da u Jugoslaviji postoji nacionalno ugnjetavanje; da se KPJ mora boriti za pravo svih nacija na samoopredeljenje do otcepljenja; pravilno je uočena potreba da KPJ ujedini borbu radničke klase s borbom ugnjetenih nacija protiv velikosrpske hegemonije i protiv buržoaske vladavine uopšte; KPJ je zauzela pravilan stav i prema zajedničkoj državi Južnih Slovena, koja bi bila zasnovana na načelu ravnopravnosti i dobrovoljnog udruživanja; KPJ je zauzela pravilan stav i prema pitanju nacionalnih manjina zahtevajući za njih političku i građansku jednakost, pravo upotrebe maternjeg jezika pred vlastima i školovanje dece na maternjem jeziku.

Protiv takve politike Partije prema nacionalnom pitanju ustala je takozvana opozicija u KPJ, zapravo desna frakcija sa Simom Markovićem na čelu, koja je još dugo i uporno branila svoja oportunistička, u osnovi socijaldemokratska shvatanja.[30]

6. Za period između Treće konferencije (1923. godine) i Trećeg kongresa KPJ (1926. godine) karakterističan je stav Komunističke internacionale prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, kao i oštra borba protiv shvatanja Sime Markovića.

Kominterna je, naime, na svom Petom kongresu (juna 1924. godine) donela posebnu rezoluciju o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Ona je potvrdila stavove usvojene na Trećoj konferenciji KPJ, sem jednog, ali bitnog za politiku KPJ. U tački 7. te rezolucije, između ostalog, isticalo se: „Zbog toga se opšta parola prava naroda na samoopredeljenje, koju ističe KPJ, mora izraziti u formi izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranja od njih nezavisnih republika."[31]

Iz navedenog dela rezolucije se jasno vidi da je takav stav Kominterne bio pogrešan iz više razloga. Preovladalo je shvatanje koje je Jugoslaviju smatralo isključivo „tvorevinom zapadnoevropskog imperijalizma". Insistiralo se na tome da KPJ kao svoju parolu za rešenje nacionalnog pitanja postavi zahtev za razbijanje Jugoslavije, za izdvajanje iz njenog sastava Hrvatske, Slovenije i Makedonije i stvaranje posebnih država. To je, u stvari, značilo potpuno izolovanje KPJ od većine naroda i patriotskih snaga svih jugoslovenskih nacija. Međutim, nije se moglo

[30] *Deveti kongres SKJ*, „Kultura", Beograd, 1969, str. 18.
[31] *Istorijski arhiv KPJ*, tom II, 1949, str. 241.

ni zamisliti postojanje nekakvih nezavisnih republika u uslovima kada su Jugoslaviju sa svih strana okruživali reakcionarni buržoaski režimi sa teritorijalnim pretenzijama prema njoj.

Drugi momenat koji je nužno uočiti je uporna borba protiv shvatanja Sime Markovića, koja su u bitnim pitanjima partijske politike, pa i u nacionalnom, vukla Partiju natrag. To je bila osnovna prepreka u tom periodu da se Komunistička partija Jugoslavije organizaciono učvrsti, tešnje poveže sa radničkom klasom, nacionalnooslobodilačkim pokretima i seljaštvom i da razvije široku aktivnost, za šta su postojali objektivni uslovi. Dakle, frakcijske borbe u vrhovima Partije i sindikata slabile su njenu akcionu sposobnost.

Frakcijske borbe u KPJ su bile povod da Izvršni komitet Komunističke internacionale formira komisiju za proučavanje stanja u KPJ i za preduzimanje odgovarajućih mera. Komisija je oštro kritikovala shvatanja Sime Markovića, koja je on branio i na tom skupu, i odbacila ih kao socijaldemokratska i oportunistička. U rezoluciji toga foruma, donetoj 6. aprila 1925. godine, utvrđena je i politika KPJ prema nacionalnom pitanju, a sa njom se složila i desnica sa Simom Markovićem na čelu.

7. Glavni stavovi iz pomenutog dokumenta Kominterne od 6. aprila 1925. godine bili su uneti i u Rezoluciju Trećeg kongresa KPJ, koji je održan u Beču juna 1926. godine.

Partija se na tom kongresu izjasnila protiv nihilizma u nacionalnom pitanju, makar on bio maskiran i revolucionarnom frazom, ali isto tako i protiv austromarksističkog svođenja nacionalnog pitanja na ustavno pitanje. Dalje, ona se izjasnila za pravo svih nacija Jugoslavije na samoopredeljenje do otcepljenja. Komunistička partija Jugoslavije je tada, pored srpske, hrvatske i slovenačke, videla i makedonsku naciju.[32] Zatim, Partija je odredila konkretnu politiku u nacionalnom pitanju ističući tada kao svoju glavnu parolu — stvaranje federacije radničko-seljačkih republika na Balkanu na osnovu dobrovoljnog ujedinjenja. Borba protiv svih oblika nacionalnog ugnjetavanja, povezivanje borbe radničke klase s borbom ugnjetenih nacija, naročito seljačkih masa, koja čini glavnu vojsku nacionalnih pokreta, stalno jačanje zajedničkog fronta svih koje pritiska velikosrpska hegemonija, kao i zajednička borba za obaranje njene vlasti — činilo je osnov politike Partije.

Politika KPJ u nacionalnom pitanju utvrđena u dve pomenute rezolucije (Izvršnog komiteta Komunističke internacionale i Trećeg kongresa KPJ) postala je jasnija i određenija. Međutim, još nije bila do kraja teorijski i praktično-politički pravilna. Pre svega, ostao je nejasan njen stav prema Jugoslaviji kao državnoj zajednici jugoslovenskih naroda i narodnosti, iako tada Partija više nije isticala zahtev za izdvajanje Hrvatske, Slovenije i Makedonije u samostalne republike. Zatim, nacionalno pitanje bilo je postavljeno u suštini još kao seljačko pitanje, a ne

[32] Šire o stavu Trećeg kongresa KPJ prema makedonskoj naciji može se videti u *Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije*, str. 136—137.

kao pitanje celog društva.[33] To je bilo, u stvari, Staljinovo shvatanje izraženo u kritici Sime Markovića. Po njemu, unutrašnju suštinu nacionalnog pitanja je činilo seljačko pitanje, mada je ono u sebi uključivalo i pitanje nacionalne kulture i nacionalne državnosti.

Takvo definisanje nacionalnog pitanja bilo je tada prihvaćeno od mnogih, pa i jugoslovenskih komunista. Međutim, ono je bilo jednostrano i netačno, a praktično-politički i štetno s obzirom na to da je sužavalo front borbe i umanjivalo udarnu moć onih snaga koje su bile zainteresovane za rušenje svega što stoji na putu ostvarenja slobodnog nacionalnog života i opšteg socijalističkog progresa svih nacija.

U predgovoru drugom izdanju svoje knjige *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja* Edvard Kardelj je dao naučnu kritiku Staljinovog definisanja nacionalnog pitanja, koji nije uspeo da uoči društvenu ulogu i funkciju nacije kao društveno-ekonomske kategorije.[34] Po Kardeljevoj oceni, Staljin nije shvatio da je nacionalno pitanje u suštini pitanje celog društva. Ne radi se samo o radničkoj klasi, pa ni o seljaštvu, već i o drugim slojevima date nacije, zatim o inteligenciji, kao i o gradskoj sitnoj i srednjoj buržoaziji ugnjetene nacije koja u narodnooslobodilačkim pokretima, takođe, igra značajnu ulogu u određenim istorijskim uslovima. Radnička klasa i njena Partija treba da otvaraju perspektivu svim društvenim slojevima sa kojima je objektivno moguće stvaranje fronta zajedničke borbe.

Nacija je rezultat kretanja društvene podele rada, čime je određena njena suština, kao i okviri njenog delovanja i postojanja. Istorijska funkcija nacije se ogleda pre svega u sferi raspodele viška rada, iz čega i izviru određene protivrečnosti interesa u odnosima između nacija. Ta njena funkcija se ne iscrpljuje samo u kapitalizmu. Određene protivrečnosti, između kojih i nacionalne, prate i socijalističko društvo. Zbog toga nacija i u uslovima socijalizma još uvek igra aktivnu ulogu. Nasuprot tome, Staljin je nacionalno pitanje shvatio kao buržoasko pitanje, kao pitanje borbe između buržoazije raznih nacija. Prema tome, po njemu, svrgavanjem buržoazije s vlasti automatski se s dnevnog reda skida i nacionalno pitanje.

U ocenama stavova Trećeg kongresa KPJ o nacionalnom pitanju ističe se da je program Partije u toj oblasti usvojen na tom kongresu unekoliko značio korak natrag prema Trećoj partijskoj konferenciji, i to uglavnom zbog intervencije Kominterne.

8. Komunistička partija Jugoslavije na svom Četvrtom kongresu, koji je održan u Drezdenu početkom novembra 1928. godine, nije donela posebnu rezoluciju o nacionalnom pitanju. Polazilo se od činjenice da je to pitanje bilo pravilno postavljeno u rezolucijama Trećeg kongresa KPJ i Izvršnog komiteta Komunističke internacionale, te se zbog toga tada radilo samo o primeni tih stavova u praktičnoj delatnosti Partije.

---

[33] J. V. Staljin, *Marksizam i nacionalno-kolonijalno pitanje,* „Kultura", Beograd, 1947.

[34] Edvard Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja,* „Kultura", Beograd, 1958, str. 47—65.

U rezoluciji o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima KPJ (Strategija, taktika i zadaci KPJ, odeljak VI) pitanje odnosa Partije prema zajedničkoj državi Južnih Slovena bilo je postavljeno u takvom vidu da je označavalo korak nazad čak i prema rezoluciji Trećeg kongresa KPJ o nacionalnom pitanju. S jedne strane, pravilno se uočavalo da „Partija treba da koncentriše borbu radničke klase, seljaštva i ugnjetenih nacija, pre svega, protiv glavnog neprijatelja, hegemonističke buržoazije i njene vojne monarhije" i da u toj borbi obezbedi rukovodeću ulogu. Međutim, s druge strane, bile su istaknute takve parole u toj borbi koje nisu bile izraz potreba radničke klase. Tako, „budući da mase naroda teže ka otcepljenju, dobila je parola samoopredeljenja do otcepljenja u poslednje vreme naročito aktuelan značaj, i konkretizovanje ove naše parole znači najpunije pomaganje svih akcija masa koje vode ka obrazovanju nezavisne Hrvatske". Tada je, međutim, ogromna većina hrvatskog naroda bila u HSS, koja nije bila za otcepljenje. Naprotiv, za otcepljenje od Jugoslavije i za stvaranje nezavisne Hrvatske bili su tada jedino frankovci. Takav isti stav Partija je zauzela i u odnosu na Sloveniju, Makedoniju, Crnu Goru. To je proizlazilo iz nepoznavanja stvari, raspoloženja i težnji širokih narodnih slojeva, a na koje se rezolucija stalno pozivala.[35]

U stvari, za stavove Četvrtog kongresa KPJ o nacionalnom pitanju karakteristično je bilo sledeće: prvo, što je, polazeći od već ranije usvojenog načela o pravu svakog naroda na samoopredeljenje uključujući i otcepljenje, u prvi plan istaknut kurs na razbijanje Jugoslavije i na stvaranje samostalnih država Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore; i, drugo, što je rešenje nacionalnog pitanja Jugoslavije povezivano s pobedonosnom revolucijom u ostalim balkanskim zemljama, što širokim slojevima ugnjetenih nacija u Jugoslaviji nikako nije moglo otvoriti perspektivu neposrednog oslobođenja ispod jarma velikosrpske hegemonije.[36]

Komunistička partija Jugoslavije je u svome razvitku uspela da prevaziđe niz slabosti i pogrešnih shvatanja i da utvrdi svoju nacionalnu politiku još 1923. godine, koja je u osnovi bila pravilna. Međutim, usled frakcijskih borbi unutar same Partije, koja se još dugo vodila, kao i zbog mešanja Kominterne, takva, u osnovi pravilna politika u toj oblasti nije mogla da se ostvaruje. Zbog toga je KPJ sve do 1934. godine, bolje reći do dolaska druga Tita na čelo Partije 1937. godine, u tom, za njenu revolucionarnu delatnost vrlo značajnom, pitanju još lutala.

9. Komunistička partija Jugoslavije je na Četvrtoj konferenciji, koja je održana u Ljubljani decembra 1934. godine učinila dalji i odlučan korak u pogledu zauzimanja pravilnog, marksističkog stava prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji u celini. Međutim, dosledno i sa svom širinom stavovi te konferencije su se počeli sprovoditi u život tek posle dolaska druga Tita na čelo Partije.

[35] Rodoljub Čolaković, *Borba za rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji*, „Socijalizam", br. 2/1959.

[36] *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, str. 157—158.

Naročito posle plenarne sednice CK KPJ koja je održana u Splitu 1935. i junskog savetovanja 1936. godine program Partije u toj oblasti postao je dovoljno jasan i nedvosmislen u odnosu na Jugoslaviju kao državnu zajednicu Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca. Jugoslavija se više nije posmatrala kao „tvorevina zapadnog imperijalizma" koju je trebalo razbiti. Bio je u potpunosti odbačen iz osnova pogrešan stav o tome da put nacionalnog oslobođenja ugnjetenih nacija Jugoslavije vodi preko njenog razbijanja na nekoliko samostalnih država. Naprotiv, Partija je tada istakla kao svoju glavnu parolu — Jugoslavija kao državna zajednica zasnovana na potpunoj ravnopravnosti svih njenih nacija i na najširim demokratskim slobodama.

Polazeći od tako formulisane politike u nacionalnom pitanju, Partija je tada drukčije postavila i pitanje borbe ugnjetenih nacija u uslovima tadašnje Jugoslavije. Ona se više nije orijentisala samo na neko podržavanje i uticanje na nacionalnooslobodilačke pokrete, već se direktno povezala s nacionalno ugnjetenim narodima i narodnostima i u praksi počela da sprovodi politiku okupljanja progresivnih snaga ističući posebno nacionalne interese i ravnopravnost naroda.

10. Kao organizacioni izraz takve pravilne politike KPJ o nacionalnom pitanju bilo je i stvaranje Komunističkih partija Slovenije i Hrvatske (a kasnije i Komunističke partije Makedonije), a na osnovu odluke Četvrte konferencije KPJ, održane u Ljubljani decembra 1934. godine.[37] To nije značilo cepanje revolucionarnih snaga Jugoslavije, već neposredno povezivanje komunista Slovenije i Hrvatske (a kasnije i Makedonije) s radničkom klasom i sa ostalim naprednim snagama datih nacija u borbi protiv velikosrpske hegemonije, protiv sopstvene buržoazije, kao i protiv agenata nemačkog i italijanskog fašizma koji su svojom tobožnjom borbom za nezavisnost Hrvatske, Makedonije itd. gurali ugnjetene nacije u najcrnje, fašističko ropstvo. Zapravo, radilo se o orijentaciji i angažovanju komunista na uspešnom povezivanju radničkog, studentskog i seljačkog pokreta u snažan i jedinstven revolucionarni pokret.

Takav stav Partije prema nacionalnom pitanju u uslovima rastuće ratne opasnosti imao je ogroman značaj za sudbinu svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Drug Tito je u svom govoru na proslavi 50-godišnjice slovenačkog nacionalnog univerziteta, između ostalog, istakao da je za radnički pokret Slovenije, kao i Jugoslavije, od velikog značaja bilo takvo temeljito marksističko osvetljavanje nacionalnog pitanja kakvo je bilo učinjeno u knjizi Edvarda Kardelja *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*.[38] KPJ je na taj način zadobila poverenje radnih masa i osposobila se za onu predvodničku ulogu koju je uspešno ostvarila u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije.

[37] Prema podacima iz *Pregleda istorije SKJ*, Osnivački kongres KP Slovenije je održan 17. aprila 1937. kod Trbovlja, a Osnivački kongres KP Hrvatske 1. i 2. avgusta 1937. kraj Samobora.

[38] „Politika", 12. decembar 1969.

Partija je, iako zabranjena i zverski proganjana, u periodu posle 1937. godine ponovo postala vrlo značajan politički činilac u našem društvu, u vreme kada se nad našom zemljom nadvila neposredna opasnost od fašizma.

11. Po opštoj oceni, za razvitak Komunističke partije Jugoslavije uopšte i za njen stav prema nacionalnom pitanju između dva svetska rata ima poseban značaj Peta konferencija, koja je održana u Zagrebu novembra 1940. godine. Na toj konferenciji je, pre svega, bilo sumirano bogato iskustvo iz široke aktivnosti Partije u tom izvanredno značajnom periodu od 1937. do 1940. godine i na osnovu toga bile su date jasne smernice za njene buduće akcije, između ostalog, i u nacionalnom pitanju.

U jednoj od rezolucija te konferencije ističe se da borba za nacionalnu ravnopravnost ugnjetenih naroda Jugoslavije i za prava svih nacionalnih manjina predstavlja jedan od najvažnijih zadataka Partije. Taj opšti zadatak Partije konkretizuje se u nekoliko vidova: najpre, kao borba protiv ugnjetačke politike velikosrpske buržoazije nad ostalim nacijama i nacionalnim manjinama; zatim, kao borba protiv demagoških obećanja nemačkih, italijanskih, mađarskih i bugarskih imperijalista i njihovih agenata u redovima ugnjetenih nacija i nacionalnih manjina koji su obećavali slobodu i nezavisnost, a u stvari pripremali su im novi jaram; i najzad, kao borba protiv zločinačkog dogovaranja i sporazumevanja između srpske, slovenačke i hrvatske buržoazije na račun radnog naroda.

Istorijski događaji koji su počev od 27. marta 1941. godine pa nadalje sledili u celini su potvrdili pravilan, marksistički stav Partije, pored ostalog, i prema nacionalnom pitanju. O tome kakav je značaj KPJ pridavala rešavanju nacionalnog pitanja u toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije najbolje se može videti u poznatom i često isticanom članku druga Tita: *Nacionalno pitanje u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe.* To je, u stvari, značilo konkretizaciju programa Partije u toj oblasti u uslovima rata i revolucije.

Bogdan Ilić

KADROVSKI POTENCIJAL I SAVREMENI RAZVOJ*

Borba za ubrzan privredni i društveni razvoj postaje preokupacija svih zemalja sveta, i nerazvijenih i razvijenih. Prve nastoje da ubrzanim razvojem nadoknade izgubljeno, prevaziđu svoju zaostalost i zauzmu određeno mesto u svetskoj podeli rada. Druge nastoje da sačuvaju stečene pozicije razvijenosti, što u uslovima velike konkurencije nije uvek lako.

Privredni razvoj je determinisan mnogobrojnim faktorima, kako materijalne tako i ljudske prirode. Za obezbeđenje ubrzanog razvoja potrebna je njihova odgovarajuća sprega, koja je različita u pojedinim fazama razvoja. I dok je sfera materijalnih komponenti procesa proizvodnje bila i ostala predmet izučavanja dugi niz godina, ljudski faktor sve do najnovijeg doba nije nailazio na značajnije interesovanje ni teoretičara, a ni praktičara.

Međutim, Marks je u svojim radovima jasno izvršio podelu proizvodnih snaga društva na materijalni i ljudski deo (materijalne i subjektivne snage), dajući odgovarajući značaj jednom i drugom delu. Ljudski faktor proizvodnih snaga društva predstavlja i njegov najstariji deo, jer se materijalni deo razvijao postepeno i samo u okvirima postignute ume-

---

* Ovo pitanje postaje presudan faktor daljeg privrednog i društvenog razvoja. Investicije u obrazovanje i nauku („ljudski kapital") postaju najznačajnije i najpropulzivnije investicije. Jer, obrazovanje i nauka dovode do veće stručnosti, do višeg kvalifikacionog nivoa zaposlenih i stanovništva uopšte, time do veće produktivnosti rada i više stope privrednog rasta. Otuda bi bilo preporučljivo za zemlje koje oskudevaju u prirodnom bogatstvu, kao i za zemlje zaostale u svom privrednom razvoju, da značajan deo svojih investicija ulažu u obrazovanje i nauku. Najpoučniji primeri su za to Japan i SRN, koji svoju privrednu ekspanziju upravo zasnivaju i vrše i na bazi visokostručne radne snage.

Značaj ovog pitanja može se sagledati iz činjenice da mu je bio posvećen godišnji međunarodni ekonomski simpozijum koji organizuje Centar za izučavanje i istraživanje ekonomsko-društvenih problema (CESES) u Italiji. Simpozijumi ovog centra se inače posvećuju najznačajnijim problemima savremene privrede. Prošlogodišnji simpozijum tretirao je probleme investiranja u kadrove i nauku.

U našoj zemlji je takođe održano nekoliko savetovanja o sličnoj temi. Praktični koraci su, međutim, još uvek nezadovoljavajući i zahtevaju efikasnije rešavanje. O tome nešto detaljnije želimo da kažemo i u ovom radu. Ovom pitanju biće posvećena i posebna sednica CK SK Srbije.

šnosti ljudskog faktora. Zato se materijalni deo proizvodnih snaga može smatrati materijalizovanim umom i umešnošću subjektivnog (ljudskog) faktora.[1]

I ukoliko su privreda i društvo razvijeniji i nivo primenjene tehnike viši, utoliko ljudski faktor dobija značajniju ulogu, jer viši nivo razvijenosti proizvodnih snaga podrazumeva sve složeniji razvoj. Njegov ograničavajući, odnosno stimulišući deo postaje ljudski faktor.

Kadrovi, obrazovanje i nauka postaju najznačajniji činioci privrednog razvoja, motorne poluge intenzivnijeg privređivanja i nove „komparativne" prednosti savremenog sveta. Istraživanja u svetu (NDR, Danska, SAD, Japan itd.) i kod nas utvrdila su visok stepen korelacije između porasta kvalifikacione strukture zaposlenih i produktivnosti rada (od 0,782 do 0,994). Ljudski kapital (investicije u obrazovanje) postaje presudan elemenat i tehničkog progresa. Nacionalni biro za ekonomska istraživanja SAD je ustanovio da u današnjim uslovima porast produktivnosti rada sve više potiče od povećanja tehničkog progresa merenog naučnoistraživačkim radom, a sve manje od klasičnih faktora razvoja — investicija i zaposlenosti. Do istog zaključka došli su i eksperti OECD-a: po njima je u SAD tehnički progres učestvovao sa 80—90% u porastu produktivnosti rada, dok je ekstenzivna primena kapitala i radne snage učestvovala samo sa 10—20%. Otuda se danas u svetu javlja permanentna oskudica naučno-tehničkih kadrova i s tim u vezi beg ili odliv mozgova u visoko razvijene zemlje. Računa se da su uštede koje se na taj način postižu veće od tehničke pomoći koju razvijene zemlje daju nerazvijenim.

Zemljama u razvoju beg (eksodus) mozgova nanosi ogromne štete jer ih lišava bitnog faktora ekonomsko-društvenog razvoja. Stoga se, posebno pred njih, postavlja najozbiljnije pitanje stimulisanja ljudskog faktora kao osnovnog činioca razvoja u savremenim uslovima.

U uslovima naučne i tehničke revolucije i sve dinamičnijih promena u sferi rada reprodukcija znanja postaje primarno područje na koje treba usredsređivati pažnju svih činilaca društvenog i ekonomskog razvoja.[2]

---

[1] Herta Has, *Investicije u kadrove*, u zborniku *Ljudski faktori i problemi zaposlenosti*, Beograd, 1969.

[2] „U onoj meri u kojo se razvija velika industrija stvaranje pravog bogatstva sve manje zavisi od radnog vremena i kvantuma upotrebljenog rada... a mnogo više zavisi od opšteg stanja nauke i napretka tehnologije ili od primene nauke u proizvodnji. Radnik više ne postavlja preobraženi prirodni predmet kao međučlan između objekta i sebe, već prirodni proces, koji se pretvorio u industrijski, kao sredstvo između sebe i neorganske prirode kojom je ovladao... *U toj preobrazbi veliki stup nosač proizvodnje i bogatstva nije neposredni rad što ga čovek izvodi ni vreme koliko on radi, već prisvajanje njegove vlastite opšte proizvodne moći, njegovo razumevanje prirode i ovladavanje njome pomoću njegova postojanja kao društvenog pojedinca*" (podvukao I. B.) (K. Marks).

„*Nivo ekonomske kulture naroda* jedan je od *najvažnijih preduslova za uspešno funkcionisanje* (podvukao I. B.) i privrednog i političkog mehanizma i isto tako važna komponenta ne samo ekonomskog već i društvenog napretka" (P. E. Samuelson).

A samoupravni sistem društveno-ekonomskih odnosa zasniva se na činjenici da je čovek udružen radom nosilac privređivanja. Isto tako, intenzivniji prodor ka modernom svetu i poređenje s tim svetom, a ne samo sa samim sobom, naročito ukazuje na „deficit“ znanja i „žeđ“ za stručnim i sposobnim kadrovima.

Ovi procesi u našim uslovima imaju svoju istorijsku dimenziju. Socijalistički produkcioni odnosi nakon revolucije razvijali su se na vrlo niskoj materijalnoj osnovi i u izrazito nerazvijenom društvu. To je uslovljavalo masovnu radnu snagu koju je činio veliki broj nekvalifikovanih radnika i polukvalifikovanih činovnika. Učešće triju kategorija zaposlenih — nekvalifikovanih, polukvalifikovanih i s nižom stručnom spremom, činilo je oko 70% zaposlenih radnika.[3]

Takva struktura zaposlenih vrlo sporo je menjana sve do ovog momenta.

Tek je reforma značajnije potencirala pitanje kvalifikacione i obrazovne strukture zaposlenih, kako u privredi tako i u društvu uopšte.

Međutim, rezultati nisu zadovoljavajući. O tome rečito govore podaci: nekvalifikovanih radnika u društvenom sektoru u nas ima 39% zaposlenih, a visokokvalifikovanih 10,1%, odnosno visokokvalifikovanih u samoj privredi samo 6%, a nekvalifikovanih 40,3% zaposlenih.[4] Odnos između stvarne i potrebne kvalifikacije radnih mesta zaposlenih u privredi takođe je vrlo nepovoljan.[5]

Veliko zaostajanje u stručnosti rukovodećeg kadra vidi se iz činjenice da je svega 9,1% imalo fakultetsko obrazovanje u Jugoslaviji 1961. godine, a u Japanu 1960. godine 17%. Danas u Japanu visoko obrazovanje ima preko 80% viših privrednih rukovodilaca, prema približno 20—25% u Jugoslaviji. Procenjuje se da je u našoj zemlji oko 50% viših privrednih rukovodilaca i bez srednje škole.[6]

Od zaposlenih radnika u našoj zemlji visokokvalifikovanih i kvalifikovanih ima 29,7%, dok u SSSR-u taj procenat iznosi preko 51, u SAD 35, u SR Nemačkoj preko 55.

Podaci o kretanju zapošljavanja stručnih kadrova i otvaranju novih radnih mesta u nas pokazuju da je u periodu 1965—1967. godine opadao broj slobodnih radnih mesta, odnosno da tek od 1968. godine počinje lagano da raste.[7]

Drugu stranu ovog problema čini neracionalan raspored uposlenih obrazovanih kadrova i slaba kvalifikaciona struktura stručnog i rukovo-

[3] Dr Miroslav Pečujlić, *Naučno-tehnološka revolucija i samoupravljanje*, Beograd, 1966, str. 63.

[4] Videti: Indeks, br. 4 od 1968, str. 51; Saopštenje SZS, br. 150 i 151 iz 1968.

[5] Videti: *Analiza razvojnih mogućnosti Jugoslavije od 1971—1975. g.* (I deo), str. 137; SGJ-69, str. 99. i 100; SGJ-70, str. 92; Dr Miroslav Pečujlić, *Naučno-tehnološka revolucija i samoupravljanje*, str. 65; Statistički bilten, br. 570, SZS 1969, str. 10.

[6] Videti: „Direktor“, br. 23 iz 1970, str. 32. i Dr D. Čalić, Pogovor knjizi *Američki izazov*, Zagreb, 1968, str. 297.

[7] Videti: SGJ-69, str. 104. i 105; SGJ-70, str. 98; materijale Saveznog biroa za zapošljavanje iz 1970.

dećeg osoblja, posebno u privredi. Tako u polovini komuna ima svega 2%, a u drugoj polovini 98% stručnjaka sa fakultetskom spremom. Oko 800 jugoslovenskih fabrika, ili 30%, radi bez ijednog čoveka sa visokom stručnom spremom, a 57% industrijskih preduzeća u Jugoslaviji nema onu neophodnu „stručnu trojku": inženjera, ekonomistu i pravnika. Ima 366, ili 14,3%, fabrika samo s jednim visokim stručnjakom, po dva visoka stručnjaka ima 310, ili 12%, fabrika. Ili 57% naših fabrika ima samo 9%, a u 43% preostalih fabrika zaposleno je 91% stručnjaka s fakultetskom spremom.

Ove podatke upotpunjuje i to da 230 hiljada službenika i 470 hiljada radnika, dakle 700 hiljada zaposlenih ljudi, zauzima radna mesta iznad svoje kvalifikacije, a da je veliki broj službenika i radnika pomeren na kvalifikacionoj lestvici makar za stepenik više nego što odgovara njihovim stvarnim kvalifikacijama.[8]

Navedenim pokazateljima treba dodati i to da jedan procenat obrazovanog kadra čine oni koji su, da bi se zadržali u radnom odnosu i na rukovodećim mestima, stekli diplomu putem skraćenog školovanja, a da privreda i društvo od takvih diploma nisu mnogo dobili. Takvi kadrovi većinom nisu u mogućnosti da primenjuju novu tehnologiju i organizaciju rada jer ne mogu da kontinuirano prate sva zbivanja u tehnologiji i savremenoj organizaciji rada, da efikasno reaguju na tržišne impulse, da poštuju pravila ponašanja u tržišnom privređivanju i slično.

S druge strane, neracionalno se koristi obrazovni i kvalifikovani kadrovski potencijal društva kao prvorazredni faktor produktivnosti rada, iako se u njega predujmljuju ogromna društvena sredstva.[9]

Podaci u navedenim izvorima pokazuju da se sporo menja kvalifikaciona struktura zaposlenih, posebno stručnog i rukovodećeg kadra u privredi. Prema pokazateljima u materijalima SZS, procenat ponovo imenovanih direktora s osnovnom i srednjom školom iznosi 45,86%, a procenat imenovanih sa visokom školskom spremom samo 20,75%. Odnosno, procenat direktora koji nisu ponovo imenovani u 1968. godini s višom i visokom školskom spremom iznosi 25,17%, a direktora koji nisu imenovani sa osnovnom školom samo 24,94%. Znači da je broj direktora s višom i visokom školskom spremom koji nisu ponovo imenovani veći nego broj sa osnovnom školom. Uvažavajući sve individualne sposobnosti samoukih pojedinaca, ovakva situacija je teško prihvatljiva i zahteva korenitije i odlučne izmene. To je urgentan zahtev tehničko-tehnološkog i društveno-ekonomskog progresa koji se i pred naše društvo najozbiljnije postavlja.

Ovu činjenicu jasnije osvetljavaju i podaci: od 72.453 radna mesta koja zahtevaju fakultetsko obrazovanje 15.000 (22%) zauzimaju nestruč-

---

[8] Dr Miroslav Pečujlić, *Naučno-tehnološka revolucija i samoupravljanje*, str. 64.

[9] Videti: SGJ-69, str. 289. i 297; SGJ-70, str. 280. i 287. — Jedna anketa u Sloveniji je pokazala da se 40% zaposlenih sa fakultetskom spremom nalazi na neodgovarajućim radnim mestima jer su stručna radna mesta zauzeta od strane kadrova sa nižim kvalifikacijama.

njaci, a istovremeno 10.000 fakultetski obrazovanih stručnjaka radi na radnim mestima koja su ispod njihovog obrazovanja. Hiljade ovih visokih stručnjaka je nezaposleno ili životnu egzistenciju traži u inostranstvu. To govori da za stručnjake postoje uglavnom radna mesta koja sada ili popunjavaju nestručnjaci, ili su uopšte nepopunjena ili bi bila stvorena kvalifikovanijim radom stručnjaka.[10] Prisutna je zatvorenost i partikularizam dobrog dela radnih organizacija, što je protivno intenciji samoupravljanja i objektivnoj tendenciji razvoja proizvodnih snaga.

Postojeća struktura zaposlenih predstavlja jedan od limitirajućih faktora primene savremenije tehnike, tehnoloških postupaka, organizacije rada, proizvodnog asortimana prema zahtevima tržišta, odnosno ograničavajući činilac ostvarivanja privredne i društvene reforme u celini, čime je aktuelnost ovog pitanja znatno potencirana, a time i potreba za njegovim razrešavanjem.

Postojeća situacija kvalifikacione i obrazovne strukture zaposlenih ne odnosi se samo na radne organizacije. Slično je i u ostalim institucijama i strukturama. Najveće učešće u zauzimanju rukovodećih mesta u našem društvu imaju ljudi sa srednjim obrazovanjem. Oni predstavljaju 43% od ukupnog broja rukovodilaca; građani sa višim obrazovanjem 10%, a sa fakultetom 25%. Učešće kvalifikovanih radnika iznosi 21%, a visokokvalifikovanih samo 1,5% rukovodilaca.[11] Svemu ovome treba dodati i to da je u ovim procentima sadržana i priznata stručna sprema po raznim osnovama i na razne načine. Time je veća težina ovog problema i značaj njegovog rešavanja za naš privredni i društveni razvoj.

Ovakvo stanje ne može se prevazići samo primanjem školovanih ljudi na posao, već masovnim školovanjem onih koji su već zaposleni. To je put kako preobražavanja privrede i društva tako i oslobađanja čoveka i svojevrsna revolucija koja se mora ostvarivati u skladu sa zahtevom vremena.

Naime, nemoguće je čekati na svojevrsnu smenu generacija, to jest na dolazak mlađe, obrazovanije generacije koja će smeniti postojeću, nedovoljno obrazovanu. Neophodno je odlučnije i s više društvene odgovornosti obrazovati postojeću generaciju koja je u procesu rada. Ovo će se, inače, nametati kao objektivan proces i u budućnosti. Jer, i jednom akumulirano znanje podleže procesu zastarevanja danas, a ubuduće sve više. Neka istraživanja pokazuju da je znanje elektroinženjera koji je završio studije 1955. godine upotrebljivo 1965. godine samo 30%, a znanja generacije iz 1960. godine bila su upotrebljiva 1965. godine sa oko 55%. Slična situacija je i kod mašinskih inženjera i hemičara, kao i ostalih.

Potreba za permanentnim obrazovanjem je u interesu društva kao celine, znači i postojeće i nastupajuće generacije.[12] Zato bismo ovo morali

[10] M. Živković, „Gledišta", br. 6—7/1968, str. 1022.

[11] Isto.

[12] Ocenjuje se da vek znanja stručnjaka danas ne iznosi više od 5—10 godina. Njihovo se znanje gubi proporcionalno istom brzinom kojom raste napredak tehnike. Neki američki stručnjaci smatraju da stručno znanje danas zastareva velikom brzinom i da već nakon 10 godina posle diplomiranja ne

prihvatiti kao zakonitost i stimulirati prilikom raspodele. Većina zaposlenih u nas prosečno nema više od osam godina obrazovanja, a generacija koja dolazi sa školovanja poseduje prosečno dvanaest godina obrazovanja. Stvorena je vrlo protivrečna situacija u kojoj se zaposlena generacija (odrasli) oseća izdvojena iz društva jer nema dovoljno savremenog znanja, a generacije što dolaze osećaju se izdvojene iz društva jer osećaju da im nedostaje rad. Jedna i druge se osećaju neravnopravne u ovom društvu. Posledice su već danas velike. Ako se ne bi adekvatno i blagovremeno prevazilazila takva situacija, može biti još teže.

Put za prevladavanje protivrečnosti danas se vidi u permanentnom obrazovanju koje obuhvata redovno obrazovanje mladih generacija, obrazovanje uz rad i obrazovanje iz radnog odnosa starije generacije (pri čemu se pod „starijom generacijom" podrazumeva svaka prethodna generacija). Pri tome se misli i na otvorenost, pre svega, rukovodećih i ključnih radnih mesta i njihovu izloženost neprestanoj konkurenciji sposobnosti. S obzirom na situaciju u kadrovskoj strukturi u našoj privredi i na paradoks da je čak bolja kvalifikaciona struktura nezaposlenih (prijavljenih biroima za zapošljavanje) nego zaposlenih, ne bi trebalo isključiti čak ni neke društvene mere u smislu propisivanja stepena obrazovanja za ključna radna mesta u privredi i u društvu uopšte i obavezno izvršiti usklađivanje stvarne sa propisanom kvalifikacijom na radnom mestu. Jer, kako je već isticano i na eminentnim skupovima političkih i drugih foruma, samoupravljanje se još mora zaštititi i podsticati društvenim propisima i akcijama radi ubrzanog razvoja samoupravne privrede i društva.

Kadrovi i nauka danas predstavljaju, kako smo istakli, nove komparativne prednosti u razvoju. Onom ko zaostaje na ovom planu preti opasnost da zaostane u svom privrednom i društvenom razvoju uopšte. Problem tehnološkog jaza kao Damoklov mač danas visi ne samo nad nerazvijenim zemljama već i nad razvijenim. Na to ukazuje Šrajber u knjizi *Američki izazov:* po njemu, osnovu evropskog zaostajanja za SAD čini slabiji kadrovski potencijal („eksodus mozgova") i lošija organizacija rada. Slične ideje zastupa i Juraj Bober[13], kao i mnogi drugi.

Izneta situacija kvalifikacione strukture zaposlenih u našoj privredi i u društvu uopšte ukazuje na ozbiljnost ovog problema i predstavlja osnovnu kočnicu napretka. Iako se verbalno ističe činjenica da su nauka i obrazovanje neposredna proizvodna snaga društva, da će

---

iznosi više od 50% u odnosu na znanje u vreme diplomiranja ako se permanentno ne obnavlja.

„Znanje koje se ne dopunjuje svakog dana smanjuje se svakog dana" (kineska poslovica).

[13] „Svako oruđe, uređaj ili stroj, ne izuzimajući ni kibernet, samo je dio tehnike koju je čovjek postavio između sebe i prirode da bi je mogao pokoriti. Strojevi su dio same prirode koji je čovjek od nje otrgnuo i postavio protiv nje. Razlika između kiberneta i čovjeka je, prema A. Kolmanu, u tome što je kibernet uvijek ispunjavao, ispunjava i ispunjavat će, neposredno ili višestruko posredno, ciljeve koje mu postavlja čovjek. *Čovjek jest i uvijek će biti prvi, kibernet jest i uvijek će biti drugi*" (Juraj Bober, *Stroj, čovjek, društvo (kibernetika)*, „Naprijed", Zagreb, 1970, str. 313—314).

daljim razvojem objektivno dobijati prioritet u tretiranju i praktičnim akcijama, ovo se nedovoljno ostvaruje. Prvo, izdaci za nauku i obrazovanje još se ne tretiraju kao „potrošnja"; drugo, čuju se mišljenja da prevashodan značaj ima iskustvo u obavljanju posla, to jest praksa i slično. Prisutna je i povremena nestrpljivost, neverica i netolerantnost mlađih kadrova. To je delom odraz i određene inertnosti ljudi, a i otpor prema mlađim, smelijim i kreativnijim kadrovima. Previđaju se činjenice od prvorazrednog značaja da rutinske i slične poslove pretežno obavljaju i sve više će obavljati mašine; da stepen razvoja nalaže potrebu za stalnim inovacijama, kako u vrsti i kvalitetu proizvoda tako i tehnološkog procesa i organizacije proizvodnje, novih proizvoda koje zahteva tržište itd. Stoga će se praksa sve više koristiti u smislu da se sticanjem određenih iskustava omogući kreiranje novih rešenja, bilo u pravcu usavršavanja organizacije i tehnologije procesa proizvodnje bilo kao podsticaj za sasvim novom proizvodnjom, a manje će praksa služiti kao metod da se „ispeče znanje jednom zasvagda" i da se taj posao rutinski obavlja, što je u nas dobrim delom slučaj danas. (U svetu se brže menjaju tipovi automobila nego u nas dezeni tkanina.) Proizvodnja, dakle, zahteva angažiranog, a ne pasivnog proizvođača, kreativnog i sposobnog čoveka.

Ovo, pak, ne treba shvatiti tako da će čovek time biti ugrožen, „zarobljen", nesiguran. To je proces kojim se revolucionišu proizvodne snage i razvijaju društveni odnosi, maksimalizuje proizvodnja i povećava standard. To je proces koji nalaže oživotvorenje načela „da pravi čovek dođe na pravo mesto", da čovek, adekvatno svom doprinosu u radu, bude valorizovan. To je proces koji omogućava mesto za svakog i bolji život svih, diferencirano prema rezultatima rada u uslovima samoupravne robne proizvodnje. To vodi stalnoj tendenciji skraćivanja radnog vremena zaposlenih i većem životnom standardu svih. No, proces nije ni autonoman ni bezbolan. Samo uz znalačke i stvaralačke napore svih zaposlenih moguće je ostvariti cilj, to jest izgrađivati samoupravno socijalističko društvo i poboljšavati životni standard, uz optimalno korišćenje svih faktora procesa proizvodnje.

S obzirom na značaj kadrova u savremenim uslovima, neophodna je neposrednija akcija svih progresivnih snaga društva. Nivo proizvodnih snaga u nas očito nalaže kadrovsku obnovu, poboljšanje kvalifikacione strukture zaposlenih, obrazovanje i usavršavanje kadrova u svim oblastima, granama i dobima. To je prvorazredan zadatak borbe za reformu i dalji progres privrede i društva.[14]

---

[14] „U takvim prelaznim situacijama kadrovska obnova može postati odlučujuća karika, poluga koja pokreće i promene u produkcionim odnosima. U toj se situaciji, po mom ubeđenju, nalazi naše društvo. To je situacija kada je već započeo novi tok, kada je saznat i iskristalisan pravac kretanja, akcije. Tada masovna sposobnost kadrova, njihova spremnost i odgovornost postaje neophodni uslov preokreta. Kadrovska obnova, ljudska strana postaje odlučujuća karika, srednji član između programa koji je demokratski usvojen i realne izmene produkcionih odnosa. Kada jedan društveni tok postane moguć, da li će se ostvariti ili će biti zaustavljen, zavisi od sposobnosti ljudi. Dolazak

Aktuelnost kadrovskog pitanja postavlja se naročito danas kada se intenzivno radi na stvaranju srednjoročnog plana (1971—1975) i na usavršavanju sistema privređivanja. To pretpostavlja da se, uporedo sa ostalim planskim projekcijama, izradi i plan osposobljavanja kadrova, što čini ključ uspešnog poslovanja u narednom periodu.[15]

Danas i podela rada između razvijenih i nerazvijenih zemalja teče uglavnom na liniji razdvajanja: kvalifikovanog od nekvalifikovanog rada[16], što posebno treba imati u vidu kako na unutrašnjem tako i na spoljnom planu i racionalizirati ulogu ljudskog faktora u našoj privredi i društvu uopšte. Osetne su pojave utrkivanja za naučnim kadrom i velika je fluktuacija naučnika i stručnjaka u visoko razvijene zemlje, a i iz nerazvijenih u razvijene regije u okviru zemlje. To se jedino može objasniti odlučujućom ulogom ljudskog uma, znanja i sposobnosti u obezbeđivanju kontinuiranog, ubrzanog privrednog rasta. To se nameće kao nasušna potreba današnjice. I koliko se ovo pre shvati, spozna i realizuje, prednosti će biti veće i celishodnije. I obrnuto, ukoliko se ovom kasnije pristupi, posledice će biti teže i dugoročnije. Praksa je ove konstatacije i u našim uslovima obilato potvrdila.

Samoupravljanje kao nov produkcioni odnos zahteva da se stručnost i sposobnost ljudi stavi u prvi plan jer ono mora ispoljiti sva svoja pozitivna svojstva, superiornost i na planu primene tehničkog progresa na osnovu efikasnijeg korišćenja ljudskog uma, kojem u savremenim uslovima pripada prvorazredan značaj i na planu demokratizacije društvenih odnosa.

---

najsposobnijih na sva mesta rada postaje ne samo lozinka trenutka već i garancija ukupnog napretka. Jer novo razdoblje znači novu podelu rada, zahteva nova znanja, nove osobine, načine koordiniranja. Kadrovski sastav mora da se „kroji" prema zahtevima sadašnjeg i budućeg razdoblja koje je već počelo. Ali taj kompleks se ne može rešiti bez masovnog obrazovnog poduhvata koji će povezati rad i obrazovanje i koji ima obrise prave kulturne revolucije" (Miroslav Pečujlić, *Naučno-tehnološka revolucija i samoupravljanje,* str. 66).

[15] Anketom Savezne privredne komore iz 1969. godine utvrđeno je da program razvoja ima samo 45% preduzeća, a da se on ostvaruje tek u svakom četvrtom preduzeću, što znači da svaka osma anketirana radna organizacija radi prema svom usvojenom programu. Broj preduzeća koja planiraju kadrove je još manji i situacija još nepovoljnija.

[16] „Tehnički napredak povećao je u mnogome mogućnosti supstitucije proizvodnih faktora — rada, kapitala i zemlje. Međutim, mogućnosti supstitucije rada kapitalom imaju svoje markantne granice. Samo rad nižih kvalifikacija može se zameniti kapitalom, dok se rad visokih kvalifikacija praktički ne može supstituirati. Onoliko koliko kapital u razvijenim zemljama postaje obilniji i prema tome jeftiniji, utoliko će i jednostavni rad postati jeftiniji. Istodobno rad visokih kvalifikacija postaje sve skuplji jer je potražnja za njim sve veća, a rastu i troškovi njegove „proizvodnje" („ljudski kapital"). Moglo bi se već sada slobodno tvrditi da gore navedenoj tendenciji postoji suprotna tendencija: supstitucije kapitala kvalifikovanim radom. Porast proizvodnje u razvijenim zemljama mnogo manje ovisi o kapitalnim ulaganjima u užem smislu te reči, a postaje sve više ovisan o ulaganjima u obrazovanje i naučna istraživanja" (Alica Wertheimer-Baletić, *Ljudski faktor i uklapanje Jugoslavije u svjetsku podjelu rada,* „Ekonomist", br. 3/1968, str. 613).

U nas je, međutim, prisutna zatvorenost nekih radnih kolektiva, delovanje monopolskih grupa, stvaranje veza radi ličnog prosperiteta, odbojnost prema stručnim, posebno mladim školovanim ljudima i prema zapošljavanju visokih stručnjaka na ključna mesta, birokratski i tehnokratski otpori starog i novog vida, zloupotrebe u upravljanju i raspolaganju društvenom imovinom i slično. Prema stručnjacima se često vodi destimulativna politika u raspodeli i ekonomski neracionalna politika u rasporedu na radna mesta. Ovome treba dodati i prilično ispoljene tendencije „uravnilovke" i egalitarno-nivelatorske tendencije, što dovodi do destimulacije visokokvalifikovanih, stručnih i kreativnih radnika u svim oblastima društvenog rada, u njihovoj borbi za povećanje produktivnosti rada, efikasnosti poslovanja uopšte i podstiče odlazak van zemlje. Time se sužavaju potencijalne mogućnosti i usporava jačanje materijalne osnove samoupravnog društva.

Raspodelom se moraju stimulirati kreativni i visoko obrazovani ljudi radi ostvarivanja privrednog i društvenog napretka, radi sprečavanja odlaska ovog kadra u inostranstvo[17] i radi ostvarivanja socijalističkog načela raspodele prema rezultatima rada. Jer, danas u svetu u granama gde je moderno privređivanje najviše zastupljeno samo jedna petina ulaganja sredstava odlazi na opremu, a ostalo (četiri petine) u nauku i kadrove.

Neminovnost ovakvog pravca razvoja uočena je i u jednom delu naših radnih organizacija koje su otpočele proces njegove realizacije u sopstvenoj sredini. Vrši se intenzivno povezivanje s naučnim institucijama u zemlji i inostranstvu, preduzimaju se različiti oblici kadrovskog osposobljavanja, primenjuju se naučna dostignuća. Činjenica je da su sposobni stručnjaci i vitalni ljudi stručniji i mlađi preobrazili mnoge radne kolektive iz nelikvidnih i s gubicima u akumulativne i visokoakumulativne radne kolektive. Pomenućemo samo neke radne kolektive koji poklanjaju značajniju pažnju kadrovskom jačanju i osposobljavanju: EI — Niš, RTB — Bor, PIK — Osijek, RTB — Zenica, „Simpo" — Vranje, „Crvena zastava" — Kragujevac, Energoinvest — Sarajevo, PK — Beograd i mnogi drugi radni kolektivi.

Osnovno geslo mora biti da borba za veći dohodak i lične dohotke podrazumeva borbu za bolji rad i veće rezultate rada, i to: fizičke i posebno umne, što zahteva i tehnološko-tehnički i društveno-ekonomski progres, koji je u nas sve prisutniji. To zahteva kvalifikovanog i obrazovanog proizvođača, a nalaže permanentan proces njegovog osposobljavanja i obrazovanja radi stalnog sticanja novih saznanja u pravcu njihovog praktičnog korišćenja. Od uspeha ovog preobražaja umnogome će

[17] Veoma nam je bliska ideja koju zastupaju poslanici Skupštine SR Slovenije: da stručnjaci koji odlaze u inostranstvo polože kauciju ovom društvu u visini troškova školovanja koje je uložila zajednica, jer sve više ima pojava odlaska stručne radne snage u inostranstvo i to ljudi najproduktivnijeg starosnog doba. Ocenjuje se da je njihova starosna struktura povoljnija nego radnika u zemlji. Treba imati u vidu i novu ideju (koja se sve više prihvata) da ubuduće kapital treba da prati radnu snagu, a ne obrnuto, kao danas.

ovisiti prosperitet našeg samoupravnog socijalističkog društva. Oživotvorenje ovog načela u našim uslovima moguće je tako da:

„Obrazovanje kadrova za današnji stepen razvitka i za obezbeđenje postojeće strukture treba smatrati kao jedinstvenu reprodukciju živog, tj. subjektivnog faktora, pa sledstveno tome obrazovanje i nauku finansirati iz „amortizacije" ljudskog dela proizvodnih snaga, a obrazovanje tretirati kao proizvodni trošak. Proširenu reprodukciju kadrova vršiti u skladu s proširenom reprodukcijom materijalnog dela proizvodnih snaga iz akumulacije, s tim da svako investiranje u materijalne snage bude propraćeno odgovarajućom investicijom u ljudski deo proizvodnih snaga. Tek na toj osnovi biće moguće skladno reproduciranje oba nerazdvojno vezana elementa proizvodnih snaga društva."[18]

Samoupravno socijalističko društvo mora zbog svih navedenih i drugih faktora obezbediti i stalno voditi računa o sveopštoj afirmaciji nauke i stručnjaka. O toj neophodnosti i Lenjin je 1922. godine pisao: „Mi još nećemo moći da brzo ostvarimo, ali mi po svaku cenu moramo ostvariti to da stručnjaci, kao poseban socijalni sloj koji će ostati poseban sve do postizanja najvišeg stepena komunističkog društva, žive u socijalizmu bolje nego u kapitalizmu i u materijalnom i u pravnom pogledu."[19]

---

[18] Herta Has, *Investicije u kadrove,* u zborniku *Ljudski faktori i problemi zaposlenosti,* str. 157.

[19] V. I. Lenjin, *O ulozi i zadacima sindikata.*

Radovan Vukadinović

VOJNI ESTABLIŠMENT I VANJSKA POLITIKA SAD

Preuzimanje vodeće uloge u zapadnoj vojno-političkoj alijansi i orijentacija na globalnu politiku „s pozicija sile" otvorili su nove mogućnosti da se cjelokupna vanjska politika SAD sve više direktno veže uz vojnu silu i za odgovarajući porast utjecaja vojske u vođenju vanjske politike. Ograničavanje mogućnosti djelovanja druge svjetske sile i permanentno jačanje vlastitih pozicija u globalnim razmjerima činilo je glavni zadatak vanjske politike SAD, a vojna sila trebala je biti glavna poluga tog novog angažiranog prisustva SAD u svjetskoj politici. Politika s pozicija sile dugo vremena je predstavljala osnovu svih američkih vanjskopolitičkih doktrina, što su bez obzira na stanovite taktičke različitosti uvijek kao svoju glavnu kategoriju imale silu. Taj program nove akcije precizno je okarakterizirao Dean Acheson: „Trebamo djelovati s pozicija sile, trebamo stvoriti tu silu, ako je s vremenom stvorimo, ja vjerujem da će međunarodna situacija početi mijenjati svoj oblik... Naša pozicija u pregovorima postat će jača nego pozicija druge strane, što će — ja se bar nadam — prisiliti Kremlj da prizna činjenice."[1]

Stvaranje vojno-političkih paktova, povećan broj američkih vojnih baza na svim kontinentima i sklapanje dvostranih vojnih ugovora bilo je dio takve aktivnosti. Vojna sila postala je jedini i najvažniji jamac ne samo sigurnosti SAD, već i njihovog uspješnog političkog djelovanja u svijetu. Samo vojna sila, kako je to isticala američka vojna propaganda, brani svijet pred najezdom „crvene opasnosti" i ta vojna sila je „danas jedina snaga u koju polažemo naše nade za spas ljudskih sloboda"[2]. U takvoj situaciji razumljivo je da su se otvorile široke mogućnosti novog angažmana vojske na polju vanjske politike. Od vremena donošenja Zakona o nacionalnoj sigurnosti vojska je prošla kroz nekoliko faza, koje su, međutim, gotovo uvijek bile povezane s jačanjem vojnog utjecaja na stvaranje vanjske politike SAD.

Još 1947. godine, u vrijeme kada je počeo prvi organizirani prodor vojske u vanjske poslove, „Army and Navy Bulletin" je s ponosom pisao: „Danas armija ima punu kontrolu vanjske politike... Lančana kon-

---

[1] „Department of State Bulletin", 6. Aug. 1951.
[2] United States Naval Institute Proceedings, Jan. 1961, str. 23.

trola važnih diplomatskih mjesta, kako u pogledu izvršavanja osnovne politike tako i u pogledu formuliranja ad hoc aranžmana, leži gotovo u potpunosti u rukama vojnih vlasti."[3] Predsjednik Truman je prihvatio armiju kao glavnog saveznika. U danima korejskog sukoba uloga vojske još više je dobila na važnosti, kako u pitanjima obrane tako isto i u realizaciji kompleksne vanjske politike SAD.

U Trumanovo doba vojska se u tolikoj mjeri anagažirala u javnom podržavanju politike vlade da je senator Taft izjavio: „Došao sam do toga da ih ne mogu smatrati (šefove štabova — R. V.) za eksperte... posebno kada general Bradley podnosi izvještaj o vanjskoj politici. Smatram da je Zajednički komitet šefova štabova potpuno pod kontrolom administracije."[4] Uz Savjet nacionalne sigurnosti, Zajednički komitet šefova štabova[5] postao je daljnji veoma značajan organ putem koga je moguće da vojska direktno utječe na stvaranje vanjske politike. General Omar Bradley pokušao je da istakne upravo tu funkciju armije: „Treba pamtiti — i mi članovi Zajedničkog komiteta šefova štabova to stalno činimo — da vojna politika zajedno sa strateškim planovima nije odijeljena i da se ne razlikuje od naše vanjske politike. Obje politike su dio opće politike, osiguranja sigurnosti našem narodu. Kao vojni savjetnici vlade smatramo da je naš zadatak analiziranje raznih prijedloga s vojnog gledišta. Putem sekretara obrane govorimo Predsjedniku kakve su mogućnosti — utoliko koliko znamo — i gdje se krije rizik, ako odaberemo ovaj ili onaj način djelovanja."[6]

Osim mogućnosti novog institucionalnog djelovanja putem Savjeta nacionalne sigurnosti i Zajedničkog štaba, vojska je isto tako ubrzo dobila priliku da direktno sudjeluje u realizaciji značajnih vanjskopolitičkih odluka. Nekoliko američkih vojnih komandanata dobilo je zapažena vanjskopolitička mjesta[7], a general Marshall postao je kao državni sekre-

---

[3] „Army and Navy Bulletin", Jan. 18. 1947.

[4] „New York Times", 27. April 1951.

[5] Zajednički komitet šefova štabova (Joint Chiefs of Staff) je veoma važno vojno tijelo i predstavlja najviši organ vojnog udruženog komandovanja. Tvore ga šefovi štabova svih rodova vojske, a predsjedava mu general koji u to vrijeme nije više povezan sa svojim rodom vojske. JCS ima u prvom redu vojne zadatke i oni se svode na: pripremu strateških planova, izradu logističkih projekata, stvaranje sistema obuke američkih vojnih snaga i planiranje materijalnog i kadrovskog snabdijevanja armije. Uz JCS djeluje čitav niz različitih potkomiteta, biroa, ureda itd. Osim izrade tih čisto vojnih planova, JCS ima znatnog utjecaja i na stvaranje vanjske politike. Predsjedavajući komiteta, iako nije član Savjeta nacionalne sigurnosti, prisustvuje svim sastancima tog značajnog tijela i ima mogućnost iznošenja vojnih stavova.

[6] „Department of State Bulletin", 16. March 1953, str. 412—416.

[7] Prvih poslijeratnih godina nekoliko istaknutih generala odlaskom u mirovinu preuzelo je značajne političko-diplomatske funkcije. General Bedell Smith, bivši šef Eisenhowerovog štaba u vrijeme drugog svjetskog rata, postavljen je za ambasadora u Moskvi, a nakon toga za šefa CIA, da bi u vrijeme Eisenhowerovog predsjednikovanja postao podsekretar u State Departmentu. Admiral Alan Kirk bio je ambasador u Belgiji, a kasnije u SSSR-u. Ambasador SAD u Francuskoj postao je 1961. general Gavin, a general Omar Bradley bio je predsjednik Veterans Administration. General G. Marshall vršio

tar jedan od glavnih kreatora vanjske politike SAD. Zahvaljujući svom visokom položaju, general Marshall bio je u prilici da neposredno stvara vanjskopolitičke odluke, i to često na veoma značajnim područjima. Opisujući ponašanje generala Marshalla, „New York Times" je, između ostalog, pisao: „Pritisak na vojna lica u vanjskoj politici bio je veoma vidljiv. General Marshall rukovodio je vanjskom politikom kao vojnik koji stoji licem u lice s neprijateljem."[8]

U tom novom procesu stvaranja vanjske politike, gdje su vojni komandanti prvi put u američkoj povijesti dobili i svjesno prihvatili tako značajne političke funkcije, veoma lako je dolazilo do identifikacije interesa između vojske i administracije.[9] Logika jednostavnog bipolarnog razmišljanja, što je u prvi plan postavljala interese takozvanog slobodnog svijeta predvođenog Sjedinjenim Državama, navodila je na poduzimanje svih potrebnih i mogućih mjera kako bi se smanjila prilika za utjecaj druge strane. Takav pravac akcije odgovarao je i armiji i njezinom industrijskom zaleđu, a, naravno, i administraciji. Na pitanje da li su postojale razlike u ocjeni pojedinih situacija među Trumanom, State Departmentom i Zajedničkim štabom komandanata, general Marshall je odgovorio: „Mogu na to odgovoriti dosta točno na osnovu vlastitog znanja i iskustva. Ne sjećam se slučaja da bi predsjednik Truman zauzeo drukčije stajalište od šefova štabova i Departmenta obrane u pitanjima što su se ticala State Departmenta."[10]

Nova uloga vojske postepeno se stvarala i sasvim je sigurno da je početna inicijativa za prenošenje većih kompetencija s područja vanjske politike i šireg uključivanja vojske u planiranje vanjske politike došla od strane civila, to jest od administracija Roosevelta i naročito Trumana. Međutim, izašla iz rata kao pobjednička snaga s novim pozicijama u zemlji i svijetu, američka vojna sila nakon rata samostalno je težila realizaciji svoje nove uloge, što će biti više ne isključivo vojnog, već i sve više političkog karaktera.

„Pišući o tom procesu prerastanja iz nekadašnje politički „neangažirane" i nezainteresirane armije u novu vojno-političku silu, general Omar Bradley je posebno isticao: „Američka armija... dobila je svoju političku zrelost, što joj je tako nedostajala u vrijeme izbijanja drugog svjetskog rata. Za vrijeme rata zaboravili smo da se on vodi u cilju rješavanja političkog konflikta i u doba tog rata ispustili smo iz vida stanovite momente od velikog političkog značenja. Danas kada imamo

---

je od 1947. do 1949. godine dužnost državnog sekretara, da bi kasnije (1950—1951) postao državni sekretar obrane itd.

[8] „New York Times", 30. April 1947.

[9] Zanimljivo je da je taj početni proces spajanja interesa vojske i administracije svoju prvu kritiku dobio već 1948. godine. Istaknuti političar i bivši državni podsekretar Summer Welles izjavio je da vanjsku politiku SAD vode „militaristi" i da je to veoma opasna situacija, te da bi upravo zbog snage SAD vanjska politika trebala počivati čvrsto u rukama „diplomata s dalekosežnim gledanjima" („New York Times", 30. Nov. 1948).

[10] „New York Times", 9. May 1951.

iza sebe nekoliko godina hladnog rata, svjesni smo toga da vojni napor ne može biti izoliran od političkih ciljeva."[11]

Bipolarno konfrontiranje sa Sovjetskim Savezom davalo je daljnje mogućnosti armiji da utječe na stvaranje značajnih vanjskopolitičkih poteza, što su svakako prelazili isključivo vojno značenje. Armija je bila posebno zainteresirana za stvaranje vojnih aranžmana što će osigurati ključne pozicije SAD u slučaju eventualnog sukoba s drugim taborom. Od trenutka donošenja Trumanove doktrine kao simbola američkih pretenzija ka svjetskoj dominaciji vojska je postala posebno prisutna u realizaciji mjera što bi trebale učvrstiti globalne američke pozicije u svijetu. Marshallov plan u tom kontekstu bio je promatran kao značajna ekonomska, ali isto tako i političko-vojna mjera. Na osnovu ekonomski razvijene Evrope vojne snage već tada su planirale stvaranje jedinstvene vojno-političke cjeline pod američkom komandom. Ekonomska pomoć Zapadnoj Evropi trebala je eliminirati opasnosti „komunističke revolucije ili njihove izborne pobjede" i stvoriti osnovu novog širokog povezivanja tog dijela svijeta sa Sjedinjenim Državama. Bilo je veoma simptomatično da je uz odlučne pozive za obnavljanje Zapadne Evrope što ih je upućivao šef State Departmenta Marshall slijedio isto toliki broj apela upućenih američkim političkim krugovima od strane sekretara obrane. James V. Forrestal je posebno isticao da se „mir i sigurnost ne smiju gledati isključivo u terminima velike vojne sile ili bogatstva u rukama SAD. Francuska je imala svoju Maginetovu liniju... a stari Rim svoje legionare, ali ni jedno od toga nije pružilo sigurnost... U našem slučaju sigurnost naše nacije ne smije se promatrati isključivo u svijetlosti naše snage, već u svijetlosti obnove balansa širom svijeta."[12]

Nakon te ekonomske pripreme uslijedilo je stvaranje NATO-a, u čemu su vojni planeri odigrali značajnu ulogu. Uključujući se u napore da što više poveže SAD sa novim zapadnoevropskim saveznicima, Dean Acheson je tvrdio da je „Zapadna Evropa prva linija obrane Amerike. Dokle god ona ostaje vojno slaba, Sjedinjene Države su izložene otvorenom napadu na svoj vlastiti teritorij više nego ikada ranije."[13]

Nakon izbijanja korejskog sukoba i slanja američkih snaga u Koreju azijsko tlo dobilo je također novu važnost za SAD, a Sedma flota postavljena je kao permanentna zaštita režima na Formozi. Istodobno Truman je predložio Francuskoj pomoć u njezinoj borbi u Jugoistočnoj Aziji, uvjeren, pod utjecajem vojnih krugova, da je Jugoistočna Azija također jedna od značajnih točaka gdje bi američki interes s vremenom mogao postati još više angažiran.

Armija je također utjecala na donošenje odluke o remilitarizaciji Savezne Republike Njemačke. Taj projekt započeo se pripremati u okvirima Štaba američkih suhozemnih snaga, što su posebno bile zainteresi-

---

[11] O. Bradley, *A. Soldier's Story,* New York, 1951, str. IX.

[12] Hearings, European Recovery Program, Congress, Senate, Committee on Foreign Relations, 80th Congress, 2nd Session, str. 480.

[13] Hearings, Military Assistance Program, Congress, Senate, Armed Services and Foreign Relations Committee, 81st Congress, 1st Session, str. 7.

rane za teritorij SR Njemačke i još znatno prije stvaranja SR Njemačke armija je imala u osnovi izrađen program njemačkog naoružavanja. S obzirom na delikatnost situacije i eventualna protivljenja saveznika iz NATO-a s čitavom akcijom išlo se veoma polagano uz znatne rezerve, pa čak i stanovita protivljenja State Departmenta. No, u vrijeme korejskog sukoba, povećanih vojnih napora u SAD i naoružavanja zapadnoevropskih saveznika Sekretarijat obrane počeo je vršiti posebnu presiju na predsjednika Trumana, koji je na kraju zatražio dodatna obrazloženja i s obzirom na to da je State Department pod vojnim pritiskom također popustio, Truman je bez iznošenja tako značajnog problema pred Savjet nacionalne sigurnosti prihvatio prijedlog remilitarizacije SR Njemačke.

U doba hladnoratovskog suočavanja vojna strategija u potpunosti je ovladala vanjskom politikom; točnije rečeno, pod utjecajem militarističkih krugova i njihovog industrijskog zaleđa stvarani su najznačajniji vanjskopolitički potezi i vršene sve analize dugoročnog američkog djelovanja u međunarodnim odnosima. Pošto je uspostavljena i određena konsolidacija evropske situacije i točno povučene granice između dva bloka, odnosno dva različita sistema, američka politika posebno se angažirala u Aziji, nastojeći da na tom području također utvrdi svoje položaje. Posebno ističući važnost Jugoistočne Azije i mogućnosti kineskog prodora u tom regionu, tadašnji podsekretar za pitanja Daleke Azije Dean Rusk je odlučno tvrdio da će u tom slučaju zapadni svijet „izgubiti izvore snage... snage u pogledu sirovina, snage u pogledu strateškog položaja i snage u pogledu ljudske sile". To se posebno povezivalo i sa znatno širom situacijom u Aziji, u kojoj bi, po Rusku, gubitak Indokine „znatno otežao održavanje Burme i Sijama u sistemu slobodnog svijeta."[14]

U američkoj literaturi uobičajilo se tvrđenje da je predsjednik Eisenhower bio znatno manje pod utjecajem vojnih krugova i da su u njegovo doba otpale mogućnosti većeg vojnog angažiranja i vojne presije, posebno Zajedničkog štaba, u stvaranju najvažnijih političkih odluka.[15] I sam po profesiji vojnik, Eisenhower je, svakako, znatno lakše mogao suzbiti vojne utjecaje i pokušaje armije da održi svoje položaje stečene u vrijeme Trumanove administracije. Formalno gledajući, u Eisenhowerovo vrijeme vojni komandanti znatno su smanjili svoje sudjelovanje u javnim debatama i oni više nisu bili glavni pomagači administracije u iniciranju i obrani značajnih vanjskopolitičkih akcija. Civilni sekretar obrane dobio je veće mogućnosti kontrole vojske, a Zajednički štab izgubio je kao institucija na svom utjecaju na Predsjednika. Nekoliko značajnih vanjskopolitičkih odluka u kojima su se direktno doticala pitanja vojnog angažmana Predsjednik je samostalno rješavao ne osvrćući se na mišljenje Zajedničkog štaba. Za vrijeme krize u Indokini 1954. godine Eisenhower je razmatrao mogućnost bombardiranja protivničkih položaja kako bi pomogao Francusku iako su vojni komandanti bili protiv te

[14] Hearings, Mutual Society Act of 1951, Congress, Senate, Armed Services and Foreign Relations Committee, 82nd Congress, str. 533—537.

[15] A. Yarmolinsky, *The Military Establishment: Its Impacts on American Society,* New York, 1971, str. 29.

akcije. Zahtjevi ratobornih generala da se bombardira teritorij NR Kine u cilju obrane otoka Quemoja i Matsu nisu uslišeni, isto tako kao ni traženja generala Clarka da se prekinu odnosi sa Sovjetskim Savezom i da ga se isključi iz Ujedinjenih naroda.

No, i unatoč tog specifičnog položaja i stanovite nezavisnosti u odnosu na vojne zahtjeve, predsjednik Eisenhower je čitavo vrijeme imao uz sebe kao svog glavnog savjetnika admirala Arthura J. Ratforda, koji je zauzimao prvo mjesto iza Dullesa.[16] Svakako da je ta mogućnost bila obilno korištena od strane vojnih krugova i da su preko Ratforda mnogi vojni zahtjevi postali sastavni dio američke vanjske politike.

Eisenhowerova samostalnost u donošenju političkih odluka i posebno snaga s kojom se odupro zahtjevima generala McCarthura za proširenje korejskog rata i pomaganje Čang Kaj Šeka da započne vojnu akciju protiv NR Kine često se uzimaju kao daljnji dokaz snage što ju je tada imala civilna vlast u SAD. To se pripisuje prije svega predsjednikovanju generala Eisenhowera.

Međutim, uz generala Ratforda kao glavnog vojnog savjetnika ne treba zaboraviti niti situaciju u kojoj se stvarala Eisenhowerova vanjska politika. Dolaskom na vlast republikanaca postavljena je nova značajna vanjskopolitička doktrina „oslobođenja Istočne Evrope", što je veoma jasno precizirala ne više samo defenzivne, već sada sasvim otvorene ofenzivne planove američkog djelovanja. S druge strane, nova vojna doktrina masovne odmazde, po kojoj se znatno skraćivao rok eventualnih diplomatskih upozorenja, sa svoje strane, u potpunosti je zadovoljavala armiju i njene povećane zahtjeve u političkom djelovanju. Ovakav, izrazito imperijalistički, vanjskopolitički kurs, iako nikada nije bio do kraja realiziran, obećavao je vojsci i industriji znatno veće angažiranje i nije mogao nikako utjecati na smanjivanje vojnog prestiža i isto tako daljnjih vojnih narudžbi.

U Eisenhowerovo vrijeme, unatoč toga što se, formalno gledano, smanjio broj istupa vojnih predstavnika i što neke nerealistične mjere nisu prihvaćene, vojni krugovi su znatno dobili na svom značenju. Zahvaljujući ubrzanom razvoju vojne tehnologije i strahovanju što ga je stvorio

[16] Između državnog sekretara Dullesa i vojske svakako da nije bilo velikih razlika u razmišljanju i da je tvrdi Dullesov kurs u potpunosti odgovarao armiji. Shvaćajući čitav svijet kao područje velike borbe između SAD i svjetskog komunizma, Dulles je u potpunosti na bazi vojnih kategorija stvarao vanjsku politiku, ističući da, bez obzira na to što se razvoj događaja na stanovitom području ne može sasvim unaprijed predvidjeti, tri elementa ostaju kao permanentna misao vodilja planera američke vanjske politike u odnosu prema drugoj strani: (1) sposobnosti komunista da djeluju, (2) iskušenje da se pokrene akcija i (3) nedostatak bilo kakvih moralnih zapreka. Iako je to Dullesovo mišljenje bilo izneseno u pogledu mogućnosti sovjetskog djelovanja na Bliskom istoku, ono zapravo na najbolji način prezentira tadašnji stupanj analiza vanjske politike i potvrđuje identitet stavova između administracije i vojske. Čak i u situacijama kada je Sovjetski Savez pokazivao ozbiljnu zainteresiranost za stvaranje stanovitih aranžmana, što su trebali voditi popuštanju, SAD su energično odbijale da prihvate takvu mogućnost (A. Yarmolinsky, op. cit., str. 119—120. A. B. Ulam, *Expansion and Coexistence: Soviet Foreign Policy, 1917—1967*, New York, 1968, str. 504—515, 610—613).

sovjetski svemirski program i lansiranje prvog „Sputnika", znatno su porasli vojni izdaci i samim tim još više su se učvrstile veze između vojske i industrije.

Prilikom preuzimanja predsjedničkog položaja Kennedy je na bazi prostudirane vojne literature[17] bio uvjeren da su republikanci zapostavili vojsku i da su upravo na račun vojnih traženja izgradili u prvom redu fleksibilnu diplomaciju. To, međutim, nije bilo dovoljno u novim uvjetima, posebno kada je za SAD prestala postojati situacija takozvane slobodne sigurnosti kao posljedica novog tehnološkog razvoja vojnih sredstava i jačanja snage SSSR-a.[18] Da bi povratio ranije pozicije, Kennedy je bio spreman dati znatno veći utjecaj vojnim krugovima, a dolazak penzioniranog generala Maxwela Taylora na položaj komandanta Zajedničkog štaba bio je značajan signal najavljenih promjena u gledanjima Bijele kuće na vojna pitanja.

Međutim, prva krizna situacija: pokušaj invazije na Kubu razočarala je Kennedyja i u velikoj mjeri je smanjila njegovo povjerenje u vojne krugove i njihove analize. Slijedeća krizna situacija u Laosu utjecala je u tolikoj mjeri na Kennedyja da je on samostalno pratio čitavu situaciju, tražeći od vojske samo najosnovnije podatke, ponovo preuzimajući samostalno stvaranje odluka. Kennedyjevi odnosi s oficirima bili su uvijek prilično hladni i na udaljenosti, a sva komunikacija išla je najvećim dijelom preko sekretara obrane. U trenucima kada se činilo da će armija opstruirati značajne vanjskopolitičke poteze kao sklapanje sporazuma o ograničavanju nuklearnih proba, Kennedy je proveo mnogo vremena u objašnjavanju situacije i traženju podrške vojnih krugova.[19]

No, za Kennedyja je bilo posebno karakteristično da je, upravo zahvaljujući otvorenom angažmanu u korist jačanja vojne snage i smanjivanja navodnih razlika u nuklearno-strateškom oružju, uspio postati predsjednik. Unatoč razočaranja što mu ga je vojska priredila nepripremljenom akcijom u Zalivu svinja, Kennedy je ostao vjeran svom credu. Polazeći od činjenice da su točni podaci[20] po kojima SAD imaju

---

[17] Posebno su se Kennedyja dojmile knjige generala M. Ridgwaya: *Soldier*, generala M. Taylora: *The Uncertain Trumpet* i generala M. Gavina: *War and Peace in the Space Age*. Međutim, najveći utjecaj na Kennedyjevo razmišljanje o vojnoj strategiji učinila je knjiga Maxwela Taylora, u kojoj se oštro napadala američka vojna strategija kao neadekvatna i zastarjela. To je, svakako, pridonijelo Kennedyjevoj odluci da penzioniranom generalu Tayloru ponudi tako važan položaj predsjedavajućeg Zajedničkog štaba.

[18] C. Vann Woodward, *The Age of Interpretation*, „American Historical Review", October 1960.

[19] Prema Schlesingerovom pisanju, ugovor o ograničavanju nuklearnih proba zahtijevao je od Kennedyja dodatne napore kako bi uvjerio vojne krugove da se tim sporazumom neće oslabiti sigurnost SAD i da to neće utjecati na njihove položaje. To uvjeravanje bilo je za predsjednika Kennedyja isto toliko naporno i dugotrajno kao i sam proces pripremanja sporazuma i razgovora sa sovjetskom stranom (Schlesinger, *A Thousand Days*..., str. 911—913).

[20] Podaci o tobožnjem zaostajanju SAD u odnosu prema SSSR-u bili su izneseni u članku publiciste J. Alsopa, inače prijatelja Johna Kennedyja, i odmah su prihvaćeni od jednog dijela senatora kao dokaz nebrige Eisenhowerove administracije za nacionalnu sigurnost.

samo 30 interkontinentalnih raketa, a SSSR 100, usporedo s podacima o daljnjem povećanom trendu također u korist SSSR-a, Kennedy je još u jeku svoje izborne kampanje počeo s oštrim napadima na Eisenhowera optužujući ga da je on kriv za situaciju u kojoj se SAD nalaze, gdje su stvoreni uvjeti za ekonomski prosperitet, ali na bazi smanjene vojne sigurnosti.[21] Isticanje napora i konkretnih mjera što ih treba poduzeti da se smanji takozvani nuklearni jaz između SSSR-a i Sjedinjenih Država, naravno, moglo je izazvati samo odobravanje i od strane armije i industrije.

U svojoj prvoj poslanici Kongresu Kennedy je bio veoma precizan u naznaci daljnjih američkih zadataka na polju strateškog oružja: „Samo tada kada je naše oružje dovoljno izvan svake sumnje, možemo biti izvan svake sumnje sigurni da ono neće biti nikada upotrebljeno."[22] Najavljene mjere za povećanje broja raketa i za bržu realizaciju programa „Polaris", kao i kasnije obimno povećanje svemirskog programa naišlo je na podršku i Kongresa, a posebno vojno-industrijskog kompleksa. Čak i nešto kasnije kada se otkrilo da ne postoji nuklearni jaz i da su Sjedinjene Države u mnogo čemu ispred SSSR-a u pogledu nuklearno-strateškog oružja, Kennedy nije izmijenio svoje planove. Njegova javna najava daljnjeg povećanja američke snage predstavljala je, svakako, opasnu crtu daljnjeg spiralnog razvoja naoružavanja jer je bilo nemoguće očekivati da će druga strana ostati pasivna i da neće odgovoriti na američki izazov.

Kennedy je, osim toga, bio i prvi predsjednik na čijim plećima nije počivala samo glavna odluka o stupanju u rat u prijašnjim okvirima odredbi američkog Ustava, već je on istodobno postao glavni akter koji odlučuje o tome kada će se pritisnuti „dugme" i kada će nepovratno poletjeti rakete s nuklearnim bojevim glavama. U situaciji kada je potpuno udovoljio traženjima da se poveća američka vojna sila i da se pređe iz takozvanog inferiornog u superiorni položaj, što je u prvom redu odgovaralo vojno-industrijskom kompleksu, Kennedy je, vjerojatno, ipak bio svjestan odgovornosti koja pada na njega osobno i ostale kreatore vanjske politike SAD. Možda upravo zbog nepovjerenja u karakter vojnog odlučivanja, vojni dogmatizam i isključivo vojni duh, on nije želio dozvoliti da u rješavanju značajnijih političkih kriza pretegnu njihova mišljenja.

Shvaćajući novonastalu sitauciju i opseg američke sile, ali isto tako i sile kojom raspolaže druga strana, u svojoj novoj vojnoj strategiji elastične reakcije, što ju je razradio general M. Taylor, Kennedy se nije povlačio pred realnostima suvremenog svijeta. On je prihvatio novu mogućnost upotrebe nuklearnog oružja na početku sukoba, ali je bio

---

[21] Koristeći novostvorenu situaciju u političkoj borbi protiv republikanaca, Kennedy je tvrdio da Amerika „već nekoliko godina živi na ivici kratera" i obećao je da će nova ekipa izboriti sredstva za stvaranje najmoćnijih oružja kako bi se „zatvorio raketni jaz" (R. E. Lapp, *The Weapons Culture,* New York, 1968, str. 32—38).

[22] Citirano prema R. E. Lapp, *The Weapons Culture,* str. 39.

znatno više zainteresiran za realizaciju situacije u kojoj ne bi nikada došlo do takve upotrebe.[23] Unatoč toga što je u Kennedyjevo vrijeme došlo do nekoliko međunarodnih kriza opasnih razmjera, koncepcija točno uvjetovane nuklearne koegzistencije, na bazi izreke „koegzistencija ili nepostojanje“, dobila je znatno na svom značenju i otvorila je bila put realnijem sagledavanju odnosa između supersila.

Kennedyjev nasljednik Lyndon Johnson, iako je nastojao stvoriti utisak u brojnim izjavama da će nastaviti s prijašnjom politikom realnijih odnosa i napora za stvaranje koegzistencije, u praksi svoje političke akcije ubrzo je skrenuo kurs američke vanjske politike na sve otvorenije konfliktno angažiranje, posebno u Vijetnamu. Opasno proširujući granice vijetnamskog angažmana, Johnson je pokušao ubrzo stvoriti i novu doktrinu što je imala za cilj da opravda tu novu američku aktivnost i istakne nove američke ciljeve. Globalna Johnsonova dokrina može se najbolje okarakterizirati izjavama samog Predsjednika, koji je nastojao biti što precizniji u naznaci daljnjih američkih ciljeva: „Američke države ne mogu dozvoliti, ne smiju dozvoliti stvaranje još jedne komunističke vlade na zapadnoj hemisferi... Osim Sjedinjenih Država nikoga nema tko bi mogao osigurati svim narodima pravo na stvaranje vlastite sudbine... Ako komunisti počnu ugrožavati sigurnost Amerikanaca — svuda tamo gdje oni pođu, ići će za njima njihova zastava da ih čuva... Azija osvojena od komunista ugrožava sigurnost Sjedinjenih Država... Ako budemo izbačeni iz Vijetnama, tada ni jedna zemlja neće imati povjerenja u američka obećanja pomoći.“[24]

U svojoj osnovi veoma slična Dullesovom arbitrarnom odlučivanju u širokoj skali međunarodnih odnosa, Johnsonova doktrina i njegova konkretna politika, što je dalje sadržavala potrebu „zadržavanja“ komunizma i zadatak obrane takozvanog slobodnog svijeta, kao osnovne poluge američke akcije, u cilju realizacije takve politike nužno je trebala ne samo suradnju krupnog biznisa, već i vojske. Pojačan vojni angažman u Jugoistočnoj Aziji i samostalno donošenje odluka o poduzimanju novih mjera (čak i bombardiranja suverene države DR Vijetnama) omogućili su da se u krugu Johnsonovih planera ubrzo istakne posebna uloga vojnih krugova, također zainteresiranih za veću vojnu potrošnju i proširenje ratnog poligona u Aziji. Iako je sam Johnson jednom prilikom

---

[23] Zalažući se za stvaranje raketno-nuklearnog oružja, ali isto tako svjestan potrebe postojanja širokog i fleksibilnog izbora sredstava upravo zbog postojanja novih vrsta razornog oružja, Kennedy se isto tako zalagao za razvoj konvencionalnih snaga. To je bio sastavni dio koncepcije elastične reakcije, što je uključivala postepenu upotrebu svih vojnih sredstava, polazeći od manje snage prema najvišoj. Govoreći na televiziji u vrijeme podizanja berlinskog zida, Kennedy je, između ostalog, rekao: „Mi moramo biti sposobni da na svakom kritičnom području u određeno vrijeme postavimo našu silu, što je zajedno sa snagom naših saveznika dovoljna da pokaže jasno našu spremnost i sposobnost da branimo prava pod svaku cijenu i da spremni dočekamo sve nivoe pritiska agresora s odgovarajućim nivoom naše sile. Mi namjeravamo imati širi izbor nego poniženje ili sveukupnu nuklearnu akciju“ (citiramo prema R. E. Lapp, *The Weapons Culture*, str. 45).

[24] „Department of State Bulletin“, 16. Aug. 1965.

istakao da generali „poznaju samo dvije riječi — potrošnja i bombardiranje“[25], upravo taj dio vojske je dobio u njegovom procesu stvaranja vanjskopolitičkih odluka veoma značajno mjesto, što se može usporediti jedino s ulogom vojske u Trumanovom kabinetu.

Stanovite Johnsonove rezerve prema vojsci vezane uz njegovo poznavanje djelovanja vojnog mehanizma i u početku stanoviti oprez naslijeđen iz Kennedyjevih dana proširenjem sukoba potpuno su otpali. Snažni savez između vojske i administracije postao je posebna odlika Johnsonovog djelovanja vezana prije svega uz zajedničku potrebu planiranja i objašnjavanja vijetnamskog rata. U stvaranju glavnih odluka šefovi Zajedničkog štaba i glavni komandant u Vijetnamu dobili su ulogu glavnih Johnsonovih savjetnika od čijih je stavova zavisilo donošenje definitivnih odluka. Vojska je, osim operativne uloge u vijetnamskom sukobu, što je postao ubrzo glavna preokupacija Johnsonovog vanjskopolitičkog djelovanja, dobila i zadatak u stvaranju specijalne atmosfere u SAD kako bi se smanjila protivljenja američkom vojnom angažmanu i opravdalo američko vojno prisustvo u Aziji. Kao nekada u Trumanovo vrijeme, predsjednik Johnson je potpuno svjesno tražio pomoć vojnog establišmenta nadajući se da će vojni autoritet moći stvoriti uvjerenje o nužnosti američkog angažiranja.

U Nixonovoj administraciji vojska je također zadržala veoma značajne pozicije. Zahvaljujući pokušajima da se što prije, ali i dalje u osnovi uz pomoć vojnih sredstava, riješi pitanje Vijetnama, Nixon je također vezan uz vojna mišljenja. Iako je taj utjecaj, formalno gledano, nešto izmijenjen i ne veže se u tolikoj mjeri uz djelovanje Zajedničkog štaba, činjenica da sekretar obrane Laird veoma dobro poznaje armiju i da je čvrsto povezan s visokim oficirima omogućava da preko sekretara teku sve vojne inicijative i koordinacija akcija. Isto tako i Savjet nacionalne sigurnosti, u kome dominira prof. Kissinger, može se smatrati kao stanovita kombinacija civilno-vojnih interesa, ali, i unatoč toga, nema nikakvih dokaza da bi vojska u Nixonovom kabinetu, bez obzira na forme odnosa, mogla izgubiti svoje značajno mjesto u planiranju značajnih vanjskopolitičkih akcija.

Krizne situacije poput Vijetnama, proširenja američkog vojnog djelovanja u Kambodži i Laosu, zatim sukob na Bliskom istoku i pregovori o ograničavanju strateškog naoružanja sa Sovjetskim Savezom pružaju dovoljno prostora da se u analizi i u planiranju daljnjih akcija vezanih uz vanjsku politiku SAD i dalje pojavljuje armija sa svojim zahtjevima utičući na taj način na Predsjednika i njegove odluke.

Osim tog političkog utjecaja u stvaranju odluka i posebno važne uloge Zajedničkog štaba i Savjeta nacionalne sigurnosti u stvaranju obrambene i vanjske politike, u posljednje vrijeme znatno su porasle konkretne mogućnosti djelovanja armije na polju vanjske politike. Dovoljno je spomenuti da vojni troškovi prelaze za oko 20 puta sve izdatke ostalih međunarodnih aktivnosti, uključujući tu vanjske poslove kao

[25] R. Ewans and R. Novak, *Lyndon B. Johnson: The Exercise of Power*, New York, 1966, str. 539.

djelokrug rada State Departmenta, međunarodnu pomoć i djelatnost Informativne agencije Sjedinjenih Država.[26] Tokom godina unutar vojske specijalizirali su se brojni kadrovi, koji su danas zaduženi za djelovanje na vanjskopolitičkom planu i koji prema nekim američkim tvrđenjima po svojoj stručnosti i organiziranosti prelaze civilne službe.

Pojačano angažiranje američke diplomacije u novim odnosima i proširenje kruga postojećih veza praćeno je i veoma snažnom ekspanzijom vojne vanjskopolitičke aktivnosti. Opremljeni najsavršenijim sredstvima veza, vojni centri su istodobno i najbolji punktovi komuniciranja s Washingtonom, često znatno brži i bolji od diplomatskih kanala.[27] Osim toga, vojni kadrovi koji se bave vanjskopolitičkim aktivnostima znatno su prevladali po broju. Američka diplomacija, koja zapošljava u raznim američkim predstavništvima u inozemstvu oko 5.000 osoba, danas je po broju zaposlenih tek druga vanjskopolitička agencija, s obzirom na to da je broj vojnih osoba angažiranih na međunarodnim aktivnostima u američkim misijama širom svijeta dostigao cifru od 8.264.[28]

Usporedo s jačim angažiranjem u svijetu Department obrane posebno pažljivo se odnosi prema unutrašnjoj političkoj situaciji i nastoji da u nizu svojih punktova širom Amerike propagira ciljeve svog djelovanja i pri tome ističe i potrebu američkog djelovanja u širokim svjetskim okvirima. Neki američki autori upravo u toj činjenici vide jedno od mogućih obrazloženja situacije da znatno veći budžet vojske do sada nije izazivao veće diskusije u Kongresu, dok je, na drugoj strani, znatno manji budžet vanjskih poslova redovno podliiegao smanjivanju.[29] Te veze između unutrašnje politike i vanjskopolitičkih odluka za koje se zalaže vojska čini se da su dobro isplanirane i ne ostavljaju sumnje u daljnje namjere armije da još više pojača svoje prisustvo u američkom cjelokupnom političkom životu. Na toj osnovi može se, naravno, očekivati da će i takmičenje između vojnih službi međunarodnog karaktera i State Departmenta i dalje biti sastavni element njihovog rada, u kome je do sada vojska, čini se, imala više uspjeha.

Taj kontinuirani proces pojačanog prisustva američkog vojnog establišmenta u kreiranju vanjske politike, za koji se može tvrditi da je tekao uglavnom stalnom uzlaznom linijom nakon drugog svjetskog rata, ispunio je čitavu američku vanjsku politiku vojnim razmišljanjima i vojnom logikom. Jačanje vojske, njezina nova uloga u poslijeratnom hladnoratovskom sukobu i, svakako, povećan društveni prestiž vojnih kadrova utjecali su na mogućnost da u svakoj administraciji vojska nađe

---

[26] A. Yarmolinsky, op. cit., str. 32.

[27] Prema pisanju američkih autora, preko Departmenta obrane Bijela kuća ima efikasnu direktnu vezu sa čitavim svijetom, ambasadori SAD moraju moliti od svojih vojnih atašea prevoz avionima, isto kao što službenici State Departmenta u Washingtonu mole svoje kolege iz Pentagona da ih povezu službenim automobilima (A. Yarmolinsky, op. cit., str. 32—33).

[28] Hearings on H. R. 12964 Committee an Appropriations, U. S. Senate, 91st Congress, 1st Session, str. 950.

[29] A. Yarmolinsky, op. cit., str. 33—34.

dovoljno prostora za postavljanje svojih interesa i ciljeva i preuzimanje i proširenje nove političke uloge.

Nove kategorije prvenstveno vojnog karaktera: vojna sigurnost, sposobnosti protivnika i spremnost u slučaju da se desi najgore, ušle su nepovratno u američku vanjsku politiku i razumljivo da su u njihovom stvaranju i obrazlaganju vojni kadrovi bili najbolje pripremljeni.

Međutim, taj proces pojačanog djelovanja vojske u planiranju i izvršavanju vanjske politike pogrešno bi bilo nazvati vojnom uzurpacijom prava civilnih organa. To je u stvari bio rezultat djelovanja onih snaga što su stvarale američku politiku i koje su pod utjecajem međunarodne situacije i internog razvoja SAD prihvatile vojni način razmišljanja, a kasnije i vojsku kao najbolje saveznike. Zbog toga je tačna konstatacija nekih američkih autora koji to podvlače ističući da za državne sekretare Achesona, Dullesa i Ruska vojska sasvim sigurno nije pisala izvještaje i govore, već da su upravo te značajne figure vanjskopolitičkog djelovanja, poznajući sastav Kongresa i raspoloženje javnog mnjenja, govorile takvim jezikom što je posebno podržavao vojnu silu i opravdavao njezine akcije.[30]

Dugi niz godina sve snage što su trebale biti zadužene da kontroliraju vojni utjecaj i suzbijaju njegovo penetriranje u osjetljivo područje vanjske politike bile su skoro sasvim pasivne i u potpunosti su se zadovoljile činjenicom da se uz njih nalazi ogromna i moderna vojna sila, zanemarujući razumljive ambicije te nove snage da, osim značajne uloge „mača i štita“, dobije i novu ulogu kreatora vanjske politike.

Istodobno američke vojne snage prisutne danas u četrdesetak zemalja širom svijeta stvaraju nove impulse i nova žarišta što se također moraju nužno osjetiti u vanjskoj politici. Iza drugog svjetskog rata u naporima da se ojača vlastita sila i stvore novi saveznici SAD su razvile širok program vojne pomoći, posebno onim zemljama što su stajale blizu drugog bloka ili kojima prijeti opasnost od promjena revolucionarnog karaktera. 75 zemalja širom svijeta primilo je američkog oružja u visini od oko 35 milijardi dolara.[31] Usporedo sa slanjem oružja ide i školovanje vojnih kadrova iz drugih zemalja, te se i na taj način pruža prilika da ojačaju američke pozicije u svijetu. Svake godine oko 10.000 stranih vojnih kadrova[32], u prvom redu visokih oficira, prolazi američku vojnu obuku, što nema samo isključivo vojni karakter. Iako je program pomoći do sada izazvao prilično kritike u Kongresu, on i dalje ostaje kao značajno sredstvo vojnog angažiranja i sastavni dio mogućnosti utjecanja na vanjsku politiku.

Zahvaljujući brojnim vojnim savezima i dvostranim sporazumima, Sjedinjene Države održavaju u inozemstvu 429 velikih vojnih baza i 2.972 manje baze s blizu milijun vojnika.[33] Bez obzira na to što je jedan njihov dio u potpunosti zastario i nepotreban s obzirom na razvoj vojne tehnologije i financijske probleme njihovog održavanja, armija i dalje

[30] Ibid., str. 37.
[31] Ibid., str. 138—139.
[32] Ibid., str. 144—146.

inzistira na nesmanjenom broju svih američkih baza u inozemstvu prikazujući ih kao neophodan element američke sigurnosti.

Pružanje vojne pomoći, školovanje vojnih kadrova, održavanje baza i vojni savezi — sve su to instrumenti direktnog djelovanja gdje armija može utjecati na razvoj političkih zbivanja, posebno na nekim područjima, naravno, u skladu s vlastitim interesima.

Međutim, najkonkretniji izraz tog snažnog utjecaja što ga armija vrši danas na vanjsku politiku SAD može se vidjeti u vijetnamskom ratu. Vojna sila godinama razvijana i pripremana za obavljanje širokih vojno-političkih zadataka, zahvaljujući pasivnosti ostalih organa, nužno je počela tražiti svoje novo mjesto i priliku da pokaže svoju pravu vrijednost. Nekadašnja političko-praktična i teorijska razmišljanja o tome da vojska, osim svoje moderne opreme i striktnog vojnog znanja, nema sposobnosti niti volje da preuzme značajniju političku ulogu pokazala su se kao netočna, naravno, u kontekstu američke politike i odnosa. Upravo to potcjenjivanje vojnih namjera i političkih sposobnosti jednim dijelom je pomoglo da vojska brže realizira svoje zahtjeve. Jedinstvena u svojim uvjerenjima i gotovo sasvim suglasna u pogledu općeg pravca razvoja američkog društva i američke vanjske politike, armija predstavlja daleko najsnažniju organiziranu grupu. Na bazi vojnog shvaćanja politike i uvjerenja da se svi problemi mogu brže i mnogo lakše riješiti upotrebom direktnog sredstva — sile — vojska se, naravno, zalaže za konkretnu upotrebu instrumenata sile kojima raspolaže. Bilo da se radi o želji da se pokažu i ispitaju novostvorena oružja ili, pak, da je riječ o čvrsto izgrađenom vojnom uvjerenju da je sve probleme suvremenog svijeta moguće riješiti isključivo upotrebom sile — američka armija nije odustala niti od jedne prilike gdje se moglo vojno djelovati i pokazati da su vojna sredstva najefikasnija.

Vijetnam je u tom pogledu predstavljao najbolji primjer. Sigurni da realizacija Ženevskih sporazuma znači propast režima u Južnom Vijetnamu i automatski gubitak te značajne strateške točke, američki vojni stratezi s velikim entuzijazmom su prihvatili proširenje američkog angažmana i američke vojne uloge u Vijetnamu. Od nekoliko stotina vojnih savjetnika vojni angažman je narastao do pola milijuna supermoderno naoružanih vojnika postavljenih protiv naroda čiji je jedini zločin bio u tome što žele živjeti ujedinjeni u svojoj vlastitoj zemlji. Pokušaji Kennedyja da spriječi američki direktni vojni angažman i riješi konflikt političkim sredstvima naišli su na odlučno protivljenje vojnih faktora i na kraju završili su neuspjehom. Theodore Sorensen pisao je kasnije o tim razilaženjima između Kennedyja i armije: „Na žalost, njegovi (Kennedyjevi — R. V.) pokušaji da se izbjegne to da naši vojni zadaci zaklone političke ciljeve završili su neuspjehom zbog nesposobnosti State Departmenta da se suprotstavi Pentagonu."[34]

Snažna polarizacija u samoj Americi što ju je izazvao upravo Vijetnam dala je mogućnost u prvom redu vojnim krugovima i s njima

---

[33] *American Militarism 1970*, str. 102.
[34] Th. Sorensen, *Kennedy*, London, 1965, str. 725.

povezanim političkim snagama da inzistiraju ponovo na realizaciji tvrde linije, kako u zemlji tako i u svijetu. Militarizacija američkog društva kao posredan proizvod vijetnamskog rata postala je još veća i uvjetovala je znatno viši stupanj mržnje, brutalnosti i kriminala. Jer, „kada raste broj vojnika, kada se sve više vojnika spušta u Sajgonu, kada rastu gubici, kada rat sve više ovladava našim životom, možemo očekivati pojavu simptoma što su s tim povezani: uproštavanje i emocionalnu ocjenu pojava, izmjenu smjerova — jedna strana pretvorit će se u „potpaljivače", a druga u „popustljive"... U toku razvoja toga procesa emocionalna prevaga bit će na strani onih koji viju zastavom. Neki od njih zavijeni u nacionalnu zastavu pokušat će izravnati stare račune. Konzervativni kongresmeni već koriste vijetnamski rat kao objašnjenje svoje opozicije prema zakonodavstvu o „velikom društvu", kojemu bi se i inače suprotstavljali na ovaj ili neki drugi način. To uskoro može postati batina kojom će oni napasti stare liberalne antagoniste"[35].

U svim fazama vijetnamskog rata, bez obzira na pritiske i proteste američke javnosti, armija je odlučna da samo vojna sila može riješiti pitanje Vijetnama, pa makar ako bude potrebno u toj zemlji uništiti sve što je čovjek stvorio — kako je tvrdio general LeMay, bivši komandant zračnih snaga. Čitav niz generala nastupio je pred javnošću, velika kampanja uvjeravanja vodi se širom Amerike, a odjel Pentagona za veze s javnosti potrošio je ogromna sredstva u realizaciji propagandnih filmova, knjiga, pa čak i takozvanih znanstvenih radova.[36]

Proširenje akcije, bilo da se radilo o bombardiranju DR Vijetnama, ulasku u Kambodžu i Laos, uvijek se obrazlaže višim razlozima — vojne strategije, pa čak i specijalnog vojnog humanizma.[37] U tom dugogodišnjem procesu vijetnamskog rata i njegove sve šire vojne eskalacije može se tvrditi da su na Johnsona i kasnije na Nixona, glavni pritisak vršili vojni krugovi i da zapravo čitav proces vanjskopolitičkog odlučivanja u vijetnamskom slučaju teče direktno pod kontrolom i uz široko i aktivno sudjelovanje vojske. Senat ili Kongres nisu bili konzultirani niti u jednoj fazi daljnjeg angažiranja niti o mjerama što bi trebale riješiti sukob.

Na osnovu sve veće podijeljenosti u samoj Americi i konkretnih manifestacija tog stanja znatan dio senatora i kongresmena, čak i onih koji su donedavno podržavali liniju Pentagona, okrenuo se protiv vojnih akcija tražeći povratak Amerikanaca kućama[38] i zagovarajući u stano-

[35] „Times", 19. Jan. 1967.

[36] Videti o tome detaljnije: Senator J. W. Fulbright, *The Pentagon Propaganda Machine*, New York, 1971.

[37] General Earl Wheeler, predsjednik Zajedničkog štaba, pokušao je opravdati bombardiranje suverene države DR Vijetnama, kojoj SAD nikada nisu formalno objavile rat, uvjerenjem da „zračna kampanja protiv Sjevernog Vijetnama postiže svoje ciljeve i spašava Amerikancima i njihovim saveznicima živote u Južnom Vijetnamu". General je istodobno istakao da bombardiranje DR Vijetnama „čini neophodan i integralni dio naše strategije u Jugoistočnoj Aziji". („International Herald Tribune", Aug. 17, 1967).

[38] „Ja vjerujem da moram biti izolacionista. Ja mislim da se ne može uzeti 100.000 ili 200.000 ili 500.000 američkih momaka i transportirati ih negdje da se bore i poginu u ratu što je udaljen od njihovih interesa kao ovaj u

vitom smislu nove forme američkog izolacionizma.[39] Dio američkih autora sklon je da u tom procesu kritika kongresmena vjernih Pentagonu vidi značajnu prekretnicu što može voditi potpuno novom profiliranju američke vanjske politike.[40]

Točno je da je podrška ili bar entuzijazam s kojim se nekada podržavalo vijetnamsku akciju znatno splasnuo i da su američka javnost i politički krugovi umorni od rata, što sada osim ljudskih žrtava nosi sa sobom novu i veoma opasnu ekonomsku, političku i socijalnu dimenziju u američkom životu. Predviđanja senatora Fulbrighta nisu izmijenila američku vanjsku politiku niti su uništila Ameriku, ali njegovo lucidno upozorenje nakon nekoliko godina ima danas još veće značenje i konkretnu bazu u američkom razvoju. „Amerika pokazuje neke pojave fatalne prepotencije, proširenja svoje moći i misije, što su dovele do pada staru Atenu, Napoleonovu Francusku i nacističku Njemačku. Proces tek što je počeo, ali rat što ga vodimo može ga samo ubrzati."[41]

Od 1966. godine pa do danas znatno se izmijenio profil američkog angažmana; američka bombardiranja po broju letova i tonaži sručenog eksploziva probila su za nekoliko puta sve postojeće rekorde iz dosadašnja dva najveća svjetska sukoba, ali je isto tako i Amerika počela plaćati svoju cijenu tog vojnog poduhvata i istodobno čitavog smjera političkog razvoja. Protesti omladine, koja se prva pobunila i koja je u svom gledanju na svijet doživjela taj prljavi rat kao nešto strano i nametnuto, nisu više jedini simptom nemira. Polagano protivljenje, iako ide sporo, ostalih segmenata američkog društva — inteligencije, nekih dijelova sindikata i dijela političara, samo potvrđuje da je vojni utjecaj na stvaranje politike otišao predaleko i da Vijetnam izaziva nove procese polarizacije stavova unutar samih SAD.

Međutim, sva ta kretanja ne treba precenjivati. Rat je uz reakcije osude u prvom redu omogućio još veće jačanje američkog militarizma, što je danas spremniji nego ikada prije i istodobno zainteresiran da održi i ojača svoje političke pozicije.[42] Simptomatična su stoga stanovita upo-

---

kome se sada nalaze" (senator Russell, citirano prema Th. Draper, *The Abuse of Power*, New York, 1967, str. 154).

[39] „Vjerujem da smo preuzeli previše obaveza... Ja sam spremno glasao pedesetih godina za davanje naših garancija ovdje i ondje. Siguran sam da tada nitko nije shvaćao kako će ih biti teško nositi" (senator J. Stennis, Hearings, Worldwide Military Commitments, Congress, Senate, Committee on Armed Services, 90th Congress, lst Session, Part II, str. 133.

[40] A. Yarmolinsky, op. cit., str. 130.

[41] „New York Times", April 29, 1966.

[42] U nizu brojnih istupa u kojima se zahtijeva da američka vojna sila još više ojača, da se ne popusti u Vijetnamu i da se pokaže američka spremnost na vojnom planu, zanimljivo je ovdje citirati umirovljenog generala M. W. Clarka, bivšeg komandanta američkih snaga na Mediteranu i u Koreji: „Iz svog dugogodišnjeg iskustva s komunistima znam da oni preziru i eksploatiraju slabost, ali sjede mirno kada su suočeni sa silom i hrabrosti. Pokažimo našu silu i hrabrost. Obnovimo naš opadajući vojni establišment. Troškovi u to uloženi bit će najbolja investicija koju možemo napraviti i na taj način mi ćemo ostvariti mir i zadržati slobodu tako dragu Americi". („New York Times", February 24, 1971).

zorenja u kojima se ističe opasnost provođenja radikalnijih zahvata što bi mogli izazvati promjene, ali u sasvim suprotnom pravcu, to jest da u situaciji kada se zemlja nalazi kronično u ratu, kada se zaboravljaju unutrašnji problemi, u fazi vrenja i nezadovoljstva u američkim gradovima i sveučilišnim kampusima, vojna sila bi svako veće angažiranje opozicije mogla iskoristiti za punu realizaciju svojih ciljeva.[43]

S time svakako računaju i kritičari sadašnjeg razvoja vojne sile, koji su isto tako zabrinuti opadanjem autoriteta političke vlasti. Nedavno izvršeno istraživanje javnog mnjenja pokazalo je da od 10 Amerikanaca 7 ne vjeruje u Predsjednikove akcije za rješavanje vijetnamskog rata, što samo potvrđuje dubinu jaza što postoji između administracije i javnosti.[44] Privremeno i vjerojatno trenutno povlačenje istaknutih kritičara Pentagona uslijedilo je upravo nakon objavljenih rezultata te ankete javnog mnjenja i čini se da u toj situaciji njihova aktivnost znatno gubi na inicijativi.

Da li je protiv rata moguće boriti se samo apelima za mir, kako to predlaže senator Fulbright, a u ozbiljnoj situaciji odustati od akcija? Pritisci i prijetnje što se već godinama vrše od strane vojnih krugova na sve političare koji se suprotstavljaju vojnim rješenjima ili jednostavno pokušavaju smanjiti vojna traženja[45], vjerojatno također utječu na ovaj

---

[43] „Ja sam često upozoravao one studente koji pričaju o potrebi revizije našeg sistema putem revolucije da, ako izbije takva revolucija, vlada što će se pojaviti neće biti ona koju oni traže. To bi prije mogla biti autoritativna i kontrolirana vlada upravo onih snaga koje danas promoviraju vojne solucije u vanjskopolitičkim problemima" (senator J. W. Fulbright, op cit., str. 142).

[44] „New York Times", March 20, 1971.

[45] Koliko je daleko otišla vojska u pokušajima da diskreditira sve one što se usuđuju da kritikuju njezine akcije, najbolje svjedoči nagrađeni članak kapetana R. Hanksa objavljen u vojnoj reviji „U. S. Naval Institute Proceedings", u kome on poimenično napada senatore Clifforda i Mondalea, koji su postavljali pitanja o potrebi izgradnje novih nosača aviona; zatim senatora Symingtona i Mansfielda, koji se zalažu za smanjivanje američkih vojnih snaga u Evropi, senatora Ch. Goodella, koji je bio predložio povlačenje američkih snaga iz Vijetnama do kraja 1970. godine i senatora Fulbrighta zbog njegovih brojnih antivojnih istupa. Svi ti ljudi, po mišljenju kapetana Hanksa, „toliko slabe obranu ove nacije da to dovodi Sjedinjene Države u najveću opasnost u njihovoj povijesti". Ukazujući, dalje, da postoji opasnost izvana i isto tako i od unutrašnjeg djelovanja, pisac zaključuje: „Koncentrirajući u toku posljednjih 30 godina naše glavne napore na vanjske opasnosti, neki od nas možda su zaboravili da smo se mi svečano zakleli da pomažemo i branimo Ustav Sjedinjenih Država protiv svih neprijatelja i stranih i *domaćih* (podvukao kapetan Hanks). I ako bude potrebno braniti Sjedinjene Države protiv pokušaja ovih koji bi ih htjeli izvrći opasnosti putem apatije, ignorancije ili malicioznosti — mi vojnici ne možemo stajati besposleno, šutljivo promatrati što oni rade. Naša zakletva nam to ne dozvoljava" (citirano prema: Senator J. W. Fulbright, op. cit., str. 153—154).

razvoj situacije. S druge strane, možda je točna i činjenica da su senatori postali prilično skeptični u pogledu mogućnosti provođenja izmjena, a uvjereni duboko u silu armije, te su polako odustali od daljnje borbe koju bi, kako je to istakao senator Fulbright, trebala izvršiti njegova generacija, zaustavljajući daljnju penetraciju vojske u civilnu vlast i vraćajući vojsku natrag na njezino mjesto.[46] No, možda ta generacija koja je dozvolila vojnoj sili da preuzme tako značajne funkcije više nema dovoljno snaga da izvrši taj značajan zadatak?

[46] Ibid., str. 157.

Prikazi

Luj Altise: Za Marksa

(»Nolit«, Beograd, 1971, strana 288)

U raznovrsnosti savremenih strujanja, verzija, tendencija, orijentacija i interpretacija marksizma nisu retkost dijametralno suprotni pristupi, pa i suštinski različita teorijska rešenja fundamentalnih pitanja sadržanih u izvornom Marksovom delu. Od manje ili više uspešnih interpretacija do originalne razrade i doprinosa razvoju marksizma u duhu Marksovog dela kroz celu istoriju i danas prisutni su pokušaji usmereni ka njegovom popravljanju, dopunjavanju ili ukazivanju i davanju pouka kako treba Marksa čitati da bi se on razumeo, odnosno saobrazio savremenoj praksi ili političkim potrebama i zahtevima date empirijske političke i društvene stvarnosti. Jedna od mnogobrojnih verzija u okvirima marksizma koja pretenduje na ponovno otkrivanje i tumačenje Marksa je i Altiserova knjiga o kojoj je ovde reč.

Centralni problem Altiserovog tumačenja Marksa je traženje fundamentalnih kategorija koje bi omogućile formulisanje i zasnivanje jedne marksističke gnoseologije koja bi mogla poslužiti kao rukovodstvo za političku akciju. U tom pokušaju Altiser polazi od stava da Marks nije ostavio posebnu teoriju saznanja — logiku, već samo logiku *Kapitala*, kako je to svojevremeno istakao Lenjin. Da bi gornji stav obrazložio, Altiser polazi u prvom redu od razmatranja problema *strukture* i *istorije*, smatrajući da se jedino tako može pojmiti suština Marksove nauke i na toj osnovi izgraditi jedna validna teorija saznanja. Već samo polaženje od koncepta strukture ukazuje na vezu Altisera i Levi-Strosa, ali i na Altiserovo napuštanje ili manje ili više odbacivanje svih dosadašnjih interpretacija marksizma.

Pojmovi struktura i istorija i njihovi odnosi služe, dakle, Altiseru da pokaže pre svega mogućnost zasnivanja marksističke teorije saznanja uvodeći pri tome kategoriju dijalektičke naddeterminacije. Ali, da bi razmotrio ovaj problem, Altiser smatra da je neophodno prethodno pokazati bitne razlike između „mladog" i „zrelog" Marksa, kao i Marksov odnos prema Hegelu i Fojerbahu, te utvrditi tačku preloma kada je Marks postao „marksist". Prema tome, Altiser ponovo rešava jedno staro pitanje, pri čemu prihvata tezu onih koji stoje na stanovištu da „mladi" Marks nije marksizam, ali se od njih razlikuje u tome što želi da dokaže da „mladi" Marks nije ni hegelovac i da su takve tvrdnje mit koji treba odbaciti.

Osnovni smer Altiserovih razmatranja u člancima sabranim u knjizi *Za Marksa* je da se pokaže kako treba čitati i interpretirati pre svega delo „mladog" Marksa. U tom cilju Altiser sve te tekstove podvrgava svojoj kritičkoj analizi i shodno tome traži njihovu vezu i razliku s ranijim filozofijama, pre svega sa Hegelovom i Fojerbahovom, na temelju čega bi utvrdio „da li je u intelektualnom Marksovom razvoju postojao ili ne *epistemološki prelom* koji obeležava pojavu jedne nove koncepcije filozofije" (str. 21). Shodno ovom problemu, Altiser se pita o mestu toga preloma, pri čemu daje jednu novu periodizaciju Marksovog intelektualnog razvoja.

Altiser Marksovu misao deli na dva perioda koji se suštinski razlikuju. Prvi je „ideološki“ — do 1845. godine, a drugi je „naučni“ — posle 1845. godine. Međutim, ova podela se dalje raščlanjuje u četiri grupe:

U prvu grupu spadaju Marksovi tekstovi od doktorske disertacije do *Ekonomsko-filozofskih rukopisa* iz 1844. godine.

U drugu grupu, ili drugi period, spadaju tekstovi *Nemačka ideologija* i *Teze o Fojerbahu*. To je, po Altiseru, prelomni period jer se, navodno, tada prvi put pojavljuje nova problematika. Međutim, i ta dela nisu još pravi marksizam pošto ne daju nova rešenja.

Treći period traje od 1845. do 1857. godine. To je period Marksovog teorijskog sazrevanja, jer da bi se do prave zrelosti i naučnosti došlo, bilo je nužno da se pređe dug put pozitivnog razmišljanja i razrade. Tek, dakle, posle 1857. godine, kada je počeo prvu redakciju *Kapitala,* Marks definitivno teorijski sazreva — tvrdi Altiser.

Četvrti period (od 1857. do 1883. godine) je period kada nastaju Marksova zrela dela. Tu je nova problematika dobila svoju definitivnu formu. Terminologija odgovara Marksovom teorijskom revolucionarnom projektu, koji on naučno obrazlaže i dokazuje.

Obrazlažući navedenu periodizaciju, Altiser ističe da je tematika Marksovih tekstova u prva dva perioda kantovsko-fihteovska i antropološko-fojerbahovska, dok hegelovac Marks nikad nije bio. Izuzetak čini tematika Marksovih *Ekonomsko-filozofskih rukopisa*, koja je hegelovska, ali tu je Marks teorijski najudaljeniji od zrelog Marksa.

Da bi se, dakle, Marks „očistio“ od idealističkih kantovsko-fihteovskih zabluda i fojerbahovsko-naturalističkog gledanja na probleme filozofije, potrebno je, po Altiseru, preduzeti kritičko preispitivanje dela „mlađog“ Marksa. U tom cilju Altiser određuje smer svojih istraživanja i kaže:

„Čitav ovaj kritički posao je neophodan, ne samo zato da bi se Marks mogao čitati drugačije no neposrednim čitanjem, shvaćenim bilo u lažnim očiglednostima ideoloških koncepata iz mladosti, bilo u lažnim očiglednostima, možda još opasnijim, koncepata prividno bliskih delima preloma. Ovaj posao nužan za čitanje Marksa je u isto vreme, striktno uzev, teorijska razrada marksističke filozofije. Teorija koja dozvoljava da se Marks jasno sagleda, da se razlikuje nauka od ideologije, da se njihova razlika misli u njihovom teorijskom odnosu, a diskontinuitet epistemološkog preloma u kontinuitetu istorijskog procesa, teorija koja dozvoljava da se reč razlikuje od pojma, da se razlikuje postojanje ili nepostojanje jednog pojma pod plaštom jedne reči, da se odvoji postojanje jednog pojma funkcijom jedne reči u teorijskom postupku, da se odredi priroda jednog pojma njegovom funkcijom u problematici, i prema mestu koje on zauzima u sistemu 'teorije' — teorija koja jedina omogućava autentično čitanje Marksovih tekstova, čitanje u isti mah i epistemološko i istorijsko, — jeste u stvari sama marksistička filozofija“ (str. 28).

A ovu filozofiju Altiser otkriva jedino u Marksovom „zrelom“ delu, u prvom redu u *Kapitalu*. Međutim, cela Marksova filozofija svedena je na gnoseološku problematiku. Antropologija je odbačena iz marksizma. U daljem tekstu ovog prikaza biće reči nešto detaljnije o Altiserovim argumentima.

U članku *Fojerbahov filozofski manifest,* u kome se analiziraju Fojerbahova dela *Suština hrišćanstva* i *Reforma filozofije,* Altiser ističe da su ova dela odlučno uticala da Marks i Engels postanu fojerbahovci. Ne samo da je Marksova terminologija već i filozofska problematika u potpunosti fojerbahovska. To eklatantno pokazuju Marksovi članci *Jevrejsko pitanje* i *Prilog kritici Hegelove filozofije prava,* kao i delo *Sveta porodica.* U ovim delima Marks je idealistički humanist. Idealizam, ali ne fojerbahovskog, već hegelovskog tipa, još je jasnije prisutan u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima.* Tek je Marks u *Nemačkoj ideologiji* izvršio raskid sa Fojerbahom, ali ni tu radikalno jer ni *Nemačka ideologija* ni *Beda filozofije* nisu oslobođeni idealističke terminologije, prema tome ni ta dela ne pripadaju „zrelom“ Marksu.

U stilu prethodnih razmatrania su i Altiserovi članci: *O mladom Marksu* i *Marksizam i humanizam.* Tu Altiser ističe da je osnovni i bitan naučni nedostatak Marksovih mladalačkih spi-

sa, posebno *Ekonomsko-filozofskih rukopisa*, u tome što oni tretiraju probleme sa antropološkog stanovišta. To je prvi suštinski razlog da „mladi" Marks nije „marksist". Marks toga perioda nije „marksist" i zbog toga što se bavi problemima otuđenja i humanizma, jer humanizam nema naučnu, već samo ideološku vrednost (str. 205). Kada je reč o Marksovom delu treba istaći — tvrdi Altiser — da prvom etapom Marksovog intelektualnog razvoja „dominira racionalističko-liberalni humanizam bliži Kantu i Fihteu nego Hegelu", dok je u drugoj etapi dominantan fojerbahovski humanizam (str. 206—207). Marks tek 1845. godine prekida sa svakom filozofskom antropologijom i teorijom humanizma. Tada on odbacuje teorijske pretenzije humanizma i priznaje samo njegovu ideološku funkciju. Time Marks staje na stanovište teorijskog antihumanizma. Otuda „svaka misao — tvrdi Altiser — koja bi se pozivala na Marksa da bi na ovaj ili onaj način obnovila jednu teorijsku antropologiju ili humanizam, bila bi *teorijski* samo prah i pepeo. Ali, praktično, ona bi mogla da izgradi spomenik premarksističke ideologije, koji bi pritiskao stvarnu istoriju i rizikovao da je povuče u ćorsokak". Otuda „marksistički teorijski antihumanizam ima za posledicu priznavanje i saznanje samog humanizma kao ideologije" (str. 212—213).

Iz stava određenja humanizma kao ideologije sledi i Altiserovo određenje prirode i funkcije ideologije, koja je za njega sistem predstavljanja. Ideologija nije proizvod ni „prave" ni „krive" svesti, već se ljudima nameće kao struktura. Ona je „izraz odnosa ljudi prema njihovom 'svetu', to jest jedinstvo njihovog stvarnog odnosa i njihovog imaginarnog odnosa prema realnim egzistencijalnim uslovima" (str. 217). Pošto je to tako, ni jedno društvo se ne može zamisliti bez ideologije jer ona deluje u pravcu formiranja i osposobljavanja ljudi da shvate svoju egzistenciju i uslove svoga delovanja. U klasnom društvu ideologija koristi vladajućoj klasi, u besklasnom ona je u funkciji korisnosti svih ljudi. Što se tiče marksizma, on nije ideologija. Tamo gde je on ideologija (a to je „mladi" Marks), nije marksizam.

Teorijski najznačajniji deo Altiserove knjige je onaj u kome se razmatra problem naddeterminacije. Altiser najpre utvrđuje da „fundamentalne strukture hegelovske dijalektike kao što su negacija, negacija negacije, jedinstvo suprotnosti... prelaz kvantiteta u kvalitet, protivrečnost itd., kod Marksa imaju... drugačiju strukturu nego kod Hegela" (str. 89). U vezi s tim Altiser razmatra marksistički koncept protivrečnosti. Osnovna protivrečnost razvitka društva i revolucije rezultat je niza faktora strukture društva, a koji samo u krajnjoj instanci imaju osnovu u ekonomskim odnosima koji uslovljavaju sve ostale protivrečnosti. Složenost i jedinstvo svih ovih protivrečnosti Altiser naziva naddeterminacijom, koja suštinski izražava nešto potpuno različito od hegelovske protivrečnosti, koja nikad nije naddeterminirana, već jednostavna. Time Altiser negira svaki kontinuitet Hegel—Marks o navodnom preuzimanju racionalnog jezgra Hegelove dijalektike. S druge strane, Altiser veoma elastično prihvata Marks—Engelsov stav o ekonomskom determinizmu, gde je u determinirajuće faktore istorijskog razvoja uveo pluralizam, čije jedinstvo traži u kategoriji naddeterminacije. Ovim stavovima, u prvom slučaju kada tvrdi da Marksova dijalektika nema ništa zajedničko sa Hegelovom, Altiser se distancira od klasičnog marksizma, u drugom, pak, slučaju, prihvatajući ekonomski determinizam u krajnjoj instanci, on ostaje u okvirima klasičnog marksizma, ali ne u potpunosti jer uvodi pluralizam.

Izložene su bitne tačke sadržaja Altiserove knjige *Za Marksa*. Ostaje da se u kratkim crtama pokaže koliko je ova knjiga doprinela stvarnoj analizi Marksovog dela, odnosno da li Altiser doprinosi svojim tekstovima adekvatnijem čitanju Marksa, kako je sebi postavio za cilj, ili pak njegova analiza smera mimo Marksa, a možda čak i protiv Marksa.

Kako je već napred istaknuto, Altiser strogo deli „mladog" od „zrelog" Marksa. Ova podela nije ni nova ni originalna. To se već odavno ističe, i to više iz političkih potreba nego iz teorijskih razloga. Nešto originalnija je Altiserova teza da „mladi" Marks nije hegelovac (izuzetak čine *Ekonomsko-filozofski rukopisi)*, već fojerbaho-

vac. Marks je, dakle, prošao put od kantovca, fihteovca do fojerbahovca da bi tek nakon toga izgradio vlastito „marksističko" stanovište. Problematika koju razmatra „mladi" Marks, a to je u prvom redu otuđenje i humanizam, jeste pseudomarksizam. Nju će, po Altiseru, Marks u „zrelom" dobu potpuno odbaciti. Ne bi bilo teško pokazati netačnost i neodrživost ovih Altiserovih stavova. Jedna uporedna analiza teksta o otuđenom radu iz *Ekonomsko-filozofskih rukopisa* i određenih delova teksta iz kasnijih Marksovih dela — koja Altiser priznaje za Marksova „zrela" dela — kao što su *Manifest komunističke partije*, *Prilog kritici političke ekonomije*, *Kapital* i *Građanski rat u Francuskoj*, pokazala bi da Marks nikad nije odbacio ne samo pojmove već ni problematiku otuđenja. To je već dovoljno da se odbaci Altiserova tvrdnja da se problemi sadržani u delu „mladog" Marksa ne nalaze u njegovim „zrelim" delima.

Interpretirajući Marksa sa stanovišta racionalizma Gastona Bašlara, od koga je preuzeo i neke pojmove kao što su „ideološko polje" i „epistemološki rez", Altiser je iz Marksa odstranio svaku antropološku problematiku i Marksovo delo sveo na epistemologiju. S druge strane, i problematiku koju je prihvatio kao naučnu kod Marksa uklopio je u strukturalističke šeme.

Izbacivanje iz marksizma antropološke problematike, posebno teorije otuđenja, i svođenje marksizma na epistemologiju predstavlja eklatantan primer pozitivističko-scijentističke interpretacije marksizma. U društveno-političkom smislu Altiserova interpretacija marksizma može da posluži tehnokratsko-neostaljinističkoj političkoj viziji društva. Otuda je ova knjiga po svojoj suštini uperena protiv Marksa.

Ako bismo tražili pozitivne strane Altiserove knjige *Za Marksa*, one se jedino nalaze u pokušaju da se temeljitije razradi problematika ekonomskog determinizma uvođenjem pre svega kategorije naddeterminacije. Time je Altiser izvršio pozitivnu kritiku onih shvatanja koja su vulgarizovala Marksovo i Engelsovo učenje o ekonomskom determinizmu. S druge strane, značajna je kritika apstraktnog humanizma i jednostranog svođenja Marksa na „mladog" Marksa. Međutim, Altiser je učinio istu grešku, samo obrnuto.

Odbacujući antropološku problematiku, zanemarujući ulogu proletarijata u revolucionarnoj borbi i interpretirajući ideologiju na pozitivističko-scijentistički način, Altiser je izvršio svojevrsnu reviziju marksizma. Stoga se s pravom može prihvatiti gledište (koje su već neki marksistički teoretičari istakli) da bi bilo ispravnije Altiserovu knjigu *Za Marksa* nazvati knjigom protiv Marksa.

OBRAD PEJANOVIĆ

Ernest Mandel: Rasprava o marksističkoj ekonomiji

(Biblioteka »Logos«, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1970, I knj. str. 468, II knj. str. 486)

Da li marksistička ekonomska misao ima svoju aktuelnu važnost u radikalno izmijenjenim uslovima u odnosu na one u kojima je živio Marx, a u kojima su postavljene osnove marksističke kritike političke ekonomije? Odgovor na ovo pitanje pokušao je predočiti E. Mandel u knjizi *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*.

Na početku prvog toma ove knjige autor upozorava čitaoca da će svoje tvrdnje i pretpostavke temeljiti na tendenciozno odabranim empirijskim podacima savremene društvene nauke, želeći ukazati na svoje isključivo opredeljenje za marksistički istraživački metod i orijentaciju prema izvornoj Marksovoj misli: „Uostalom —

kaže autor — jasno je da svaka nauka, prirodna kao društvena, mora da odabira činjenice. Nije protunaučno to neizbježno odabiranje: „tipičnih" činjenica; protunaučno je kad se svjesno odbacuju (ili falsifikuju) iskustva i zapažanja u svrhu „negiranja" fenomena koji se ne slažu sa shemom. Mi smo nastojali da izbjegnemo subjektivizam te vrste."

Prvi tom svog djela autor je posvetio osnovnim kategorijama političke ekonomije. Kako je Marx svoju ekonomsku analizu započeo kategorijom rada, koja će kroz čitavo njegovo djelo zauzimati primarno mjesto i na osnovu koje će Marx izvesti čitav svoj kategorijalni aparat, Mandel također istorijsku genezu ekonomskih kategorija sagledava kao posljedicu dijalektičkog razvitka odnosa čovjeka sa prirodom.

Raspravljajući o osnovnim kategorijama političke ekonomije: radu, razmjeni, robi, novcu, kapitalu, višku vrijednosti itd., Mandel će pokazati njihov istorijski razvoj, pri čemu će koristiti podatke ne samo političke ekonomije kao nauke nego i podatke drugih društvenih nauka, a naročito antropologije i sociologije. Zato jedanaest poglavlja prvog toma ove knjige predstavljaju svojevrsnu sintezu politekonomske, sociološke i antropološke misli. U ovim poglavljima Mandel će ukazati na aktuelnost Marxovih tvrdnji u današnjem kapitalizmu, na osnovne Marxove pretpostavke o neodrživosti kapitalističkog sistema koji je zasnovan na suprotnosti odnosa najamni rad — kapital, kao i na protivrječnosti sve većeg podruštvljavanja materijalne proizvodnje i privatnog prisvajanja proizvoda ljudskog rada.

Inače, kroz čitavo Mandelovo djelo osjeća se kontinuitet pobijanja logike jednog sistema kojem su imanentne zakonitosti koje dovode do protivrječnosti, čije razrješavanje u krilu samog kapitalističkog sistema nije moguće iz prostog razloga što osnova sistema počiva ne na razrješavanju tih protivrječnosti, nego, naprotiv, na njihovom održanju. Zato se u Mandelovom djelu osjeća konstantan napor za pobijanje jedne takve logike kapitalističkog sistema, pokazujući da razvoj savremenih industrijskih društava može ići i drugom logikom, suprotnom logici profita koja je osnova kapitalističkog načina proizvodnje.

Neposredne posljedice proizvodnje zasnovane na kriteriju profita su periodične krize u kapitalizmu koje se pojavljuju iz *opšte mogućnosti kriza* kapitalističke hiperprodukcije. Ta opšta mogućnost kriza kapitalističke hiperprodukcije otjelovljena je u Marxovoj pretpostavci suprotnosti između upotrebne i prometne vrijednosti robe, između robe i njenog novčanog ekvivalenta. Naravno, ta opšta mogućnost kriza kapitalističke hiperprodukcije ostala bi samo *kao mogućnost* ako ne bi bili zadovoljeni neophodni uslovi, kao i uslovi koji su povod takve jedne krize. Zato Mandel, polazeći od ove opšte mogućnosti, distingvira uzroke hiperprodukcije kapitalističke proizvodnje *sine qua non* i uzroke *per quam.*

Sagledavajući sadašnje uslove pod kojima se razvija kapitalistički sistem, Mandel uočava da kapitalizam, naročito kapitalizam monopolskog stadija, teži da cikluse kriza hiperprodukcije odgodi ili izbjegne za što je moguće duže vrijeme; očito mu to danas uspijeva, tako da imamo situaciju da poslije drugog svjetskog rata savremeni kapitalizam nije doživio ni jedan ekonomski kataklizam koji bi se mogao nazvati krizom u klasičnom značenju ove riječi. Mogućnost pronalaženja različitih modusa za svoju ekspanziju (na što će Mandel ukazati u drugom tomu svoje knjige) daje kapitalizmu uvijek dovoljno snage da ekspandira i da pri tome reprodukuje osnovni društveni odnos: najamni rad — kapital.

Za izlaganje problematike u prvom dijelu knjige interesantan je kontinuitet Mandelovog izlaganja, istorijski prikaz razvoja osnovnih ekonomskih kategorija, kao i najnovija kretanja u razvoju savremenih industrijskih društava propraćena mnogobrojnim podacima. Izlaganje počinje kategorijom rada da bi se završilo na krizama. Ovaj kontinuitet se ogleda i u tome što će Mandel svoj drugi tom knjige započeti najaktuelnijom problematikom današnjih industrijskih društava posebno se osvrćući na dva tipa danas najrazvijenijih industrijskih društava: američko kapitalističko društvo monopolskog stadija i

sovjetsko socijalističko društvo etatističkog tipa.

Monopolski kapitalizam u Mandelovoj analizi savremenog društva zauzima vidno mjesto dajući nam osnovne karakteristike razvoja monopola kroz istorijski razvitak kapitalizma, kao i njegove najnovije tendencije i konsekvence koje iz toga proizlaze.

Druga industrijska revolucija je imala krupan značaj za razvitak proizvodnih snaga: posljedica druge industrijske revolucije je promjena načina industrijskog života u njegovoj cjelini. Sve je evidentniji porast industrijske koncentracije pošto su savremena sredstva za proizvodnju veoma skupa i traže mnogo financijskih sredstava. Industrijsku koncentraciju prati bankarska koncentracija i koncentracija financijskog kapitala, što sve dovodi do stvaranja monopola. Potvrđujući tendenciju (na koju je ukazao Marx) *sve veće koncentracije kapitala svih vrsta,* Mandel na osnovu najnovijih podataka pokazuje da je upadljiva karakteristika današnjeg kapitalizma konstantno povećavanje obima krupnih korporacija, dok je sve manje samostalnih preduzeća koja bi mogla da se ekonomski suprotstave gigantima XX vijeka kakvi su moderne krupne korporacije.

Ako jednu ekonomsku zajednicu sintetički možemo obuhvatiti polazeći od različitih kriterija: (a) podjele rada, odnosno vrste podjele rada na nivou globalnog društva, (b) duha ili pokretačke snage ekonomske aktivnosti, (c) načina regulacije ili tipa organizacije ekonomskog sistema, (d) određenog udjela funkcije države i inicijative pojedinaca u ekonomskom sistemu, onda, konkretno, Mandel monopolski kapital karakteriše kao sistem čiji je *duh i pokretačka snaga profit.* Način regulacije, odnosno tip organizacije ekonomskog sistema karakteriše se tendencijom međusobnog prožimanja regulacije putem centralne odluke (na nivou preduzeća, grane proizvodnje) i regulacije na nivou globalnog društva putem ponude i potražnje na tržištu. Dakle, u suštini monopolistički kapitalistički sistem ostaje iracionalan kao društvo koje proizvodi prema kriteriju profita, a ne prema kriteriju zadovoljenja stvarnih potreba ljudi, čija je posljedica enormna proizvodnja, proizvodnja viška koji se ne može normalno realizovati na tržištu ako u pomoć ne pritekne država sa svojim također iracionalnim porudžbinama za oružje i druge djelatnosti koje najmanje koriste čovjeku. Zato monopol, da bi se održao, razvija mnoštvo restriktivnih tehnika kojima se obezbeđuje od konkurencije liberalnog tipa kapitalizma. To znači da monopoli postaju *kočnice* ekonomskog progresa pošto onemogućavaju ili kasnije primjenjuju tehničke inovacije iz razloga što bi tehnički izumi mogli u jednom trenutku da devalorizuju cjelokupan postojani kapital jednog monopola prije nego što bi bio amortizovan. Imajući ovo u vidu, Mandel s pravom naglašava karakteristiku monopola kao kočnica ekonomskog progresa.

Marx je naročito vidljivo ukazao na posljedice koncentracije kapitala na međunarodnom planu. Zato će Mandel, slijedeći Marxovu misao u savremenim uslovima, ukazati na posljedice koncentracije kapitala na međunarodnom planu: izvoz kapitala, svjetska podjela rada, imperijalizam i neoimperijalizam, koji su postali kočnica razvoja zemalja koje karakteriše atribut „nedovoljno razvijene", što ima za posljedicu produbljavanje ekonomskog jaza između visoko razvijenih i nedovoljno razvijenih zemalja, a što je u XX vijeku jedna od osnovnih protivrječnosti savremenog svijeta, odnosno vjerna slika neravnomjernog razvoja grana, regija, država i pojedinih dijelova svijeta u uslovima kapitalističkog načina proizvodnje.

Mandel je svojim razmišljanjima došao do zaključka da današnji jaz između visoko razvijenih i nerazvijenih zemalja nije posljedica prirodnog položaja pojedinih zemalja, nego da je to posljedica uloge kapitalizma kao kočnice razvoja kolonija od strane metropola. Zato u drugom dijelu knjige čitavo jedno poglavlje nosi naslov „Epoha propadanja kapitalizma". Koje su, dakle, po Mandelu, osnovne teorijske pretpostavke istorijskog propadanja kapitalizma?

Protivrječnost između podruštvljene proizvodnje i privatnog prisvajanja, protivrječnost između organizovanog i planskog karaktera proizvodnje unutar preduzeća, trusta ili čak čitave industrijske grane i anarhije kapita-

listićke privrede u njenoj cjelini, protivrječnost između progresivnog međunarodnog ujedinjavanja i održanja pokretača kapitalističkih profita koji upravlja međunarodnom akcijom kapitala, problem nerazvijenosti velikog dijela čovječanstva, hiperkapitalizacija velikih kapitalističkih nacija, u krajnjoj liniji su izraz protivrječnosti između tendencije revolucionarnog zamaha i razvitka proizvodnih snaga i njima suprotstavljenih kapital društvenih odnosa koji su postali uzak okvir pred revolucionarnim pohodom i nadiranjem materijalnih proizvodnih snaga.

I pored svih protivrječnosti, autor ne propušta da naglasi i pozitivne strane kapitalističkog sistema, kao sistema koji je dao velik ali ne i najveći mogući zamah materijalnim proizvodnim snagama, koje bi, kada ne bi bile sputavane vještački ograničenom proizvodnjom, podjelom tržišta i cjelokupnog svijeta, iz osnove sve više sužavale akciono polje djelovanja kapitala do njegovog potpunog uništenja. Naravno, kapital će na sve moguće načine nastojati da taj revolucionarni polet materijalnih proizvodnih snaga neutrališe načinima i postupcima koji su svojstveni logici proizvodnje čiji je osnovni kriterij profit, ali tendencija podruštvljavanja proizvodnje sve više dolazi u sukob sa privatnim načinom prisvajanja. U tome revolucionarne snage vide svoju moć da bi u određenom istorijskom trenutku proizvodnju materijalnih dobara saobrazile kriteriju zadovoljenja materijalnih potreba neposrednog proizvođača.

Zato će Mandel u poglavlju o sovjetskoj privredi ukazati na pokušaje da se poslije proleterske revolucije radikalno promijene uslovi i način proizvodnje karakterističan za kapitalistički sistem. On naglašava da SSSR nije kapitalistička zemlja klasičnog tipa kako je neki kvalifikuju, ali da nije ni socijalistička bar prema pokazateljima koji su karakteristični za jedno klasno društvo kapitalističkog tipa: jedna zemlja ne može da pretenduje na atribut „socijalistička“ kada „postoje klase — radnička klasa i seljačka klasa — sa različitim istorijskim i ponekad neposrednim interesima, kada se socijalna nejednakost stalno povećava, kada je nivo razvoja proizvodnih snaga niži od postignutog nivoa najrazvijenijih kapitalističkih zemalja“.

Autorova misao nije imala namjeru da iskaže ono što je već poznato o sovjetskom društvu, nego je imala pretenziju da ukaže na to da proizvodnja roba saobražena kriteriju profita ne može biti prevladana odlukama ili *ad hoc*, nego da je to istorijski kontinuelan proces koji je započeo još u krilu patrijarhalne privrede, koji je imao svoj dugogodišnji istorijski razvitak i koji će biti prevladan samo u razvijenoj socijalističkoj privredi. Zbog još uvijek relativne oskudice upotrebnih vrijednosti u SSSR prisutna je u privrednom životu prometna vrijednost na osnovu koje se reprodukuju svi sadašnji zakoni koji nalaze svoje dejstvo u jednom takvom „socijalističkom“ društvu. Zato je, po autoru, nužan prelazni period kao stepenica niže od one na kojoj se nalazi istinsko socijalističko društvo — period socijalističke akumulacije. U toku perioda socijalističke akumulacije materijalne proizvodne snage bi dostigle takav stepen razvoja da bi bila moguća privreda „koja raspodjeljuje svoja dobra i usluge na način kojim se prikrivaju potrebe njenih pripadnika“.

Naravno, akcija za nove proizvodne odnose koji bi tendirali ka jednom novom i istinskom socijalističkom društvu, treba da vodi ka konačnoj emancipaciji rada na koju ne treba, po Mandelu, čekati dok „sazriju“ uslovi, nego koja treba da započne kada je socijalna revolucija uspjela da izvrši eksproprijaciju eksproprijatora. Radikalno mijenjanje proizvodnog odnosa u cilju prevazilaženja njegovog kapital društvenog obilježja nije izvršeno činom eksproprijacije eksproprijatora. To je samo mogućnost koja može da ostane kao takva ako je prethodni vlasnik zamijenjen novim vlasnikom — državom, koja je inkarnirana u direktoru, birokrati ili tehnokrati. Radikalna transformacija kapital društvenog odnosa moguća je samo putem *svjesnog usmjeravanja procesa proizvodnje* i kontrolisanja uslova i sredstava sopstvenog rada od strane neposrednih proizvođača.

Naročito u poglavlju o socijalizmu autor daje više prijedloga i sugestija koji znače istinski doprinos produb-

ljavanju marksističke misli. Teza da samo neposredni proizvođači odlučuju o uslovima i proizvodima svog rada, o svojoj sudbini, dalje je produbljavanje progresivne Marxove misli, koja nije neka imaginacija, kako je kvalifikuju neki protivnici marksizma, nego koja nalazi svoju realnu osnovu kako u razjašnjavanju osnovnih protivrječnosti kapital društvenog odnosa tako i u rezultatima koji su vidljivi u pokušaju da se primijeni Marxov koncept radničkog samoupravljanja.

U svojim razmišljanjima autor ne može da sagleda sva kretanja koja sobom nosi dinamički razvitak savremenih industrijskih društava. Mnoge su dileme pred kojima se našao današnji svijet. Tendencije razvoja pojedinih sfera društvenog života nemaju pravolinijski tok, stalno osciliraju, tako da svako razmišljanje o današnjoj stvarnosti društvenog zbivanja rizikuje da se podvrgne formalnim pokazateljima. Zato ne bismo trebali zamjeriti autoru ako neki put njegova razmišljanja nisu u skladu sa današnjim zbivanjima, ako na pojedina pitanja daje konfuzne prijedloge, ako neke činjenice interpretira na način koji pokazuje i dokazuje osnovne njegove pretpostavke. Lako je uočljivo da najviše konfuznih misli autor ima o socijalističkom društvu: socijalističkom društvu današnjeg tipa i socijalističkom društvu budućeg tipa. Njegova zapažanja o sadašnjim socijalističkim društvima i sugestije koje daje za pristupanje istinskom socijalističkom društvu sadrže mnogo kontroverzi. Ali, imajmo na umu da kretanje savremenog socijalističkog društva, kao i snage koje grade to društvo su pune kontroverzi, pa se i autorova misao povela za stvarnošću u različitosti modaliteta kako sama stvarnost može biti promišljana. Pored svega, potrebno je istaći i cijeniti jedan istinski napor marksističkog osmišljavanja stvarnosti koji je u svakom trenutku prisutan u Mandelovom djelu; napor koji pokušava ne da dâ gotova rješenja za određene društvene probleme, nego napor koji je i sam usredsređen na poziv za konfrontaciju sa drugim marksističkim misliocima, kako bi se Marxovoj misli dala puna aktuelnost u smislu mogućnosti da se primijeni u humanističkom kreiranju odnosa među ljudima, u smislu mogućnosti imanja povjerenja u revolucionarni subjekt i njegove akcije za prevazilaženje samog sebe kao najamnog bića, da bi samim tim započela istorija čovječanstva, to jest da se napravi istinski skok iz carstva nužnosti u carstvo slobode. Zato i ovo djelo E. Mandela predstavlja vrijedan doprinos marksističkom načinu mišljenja, aktueliziranju Marxove misli u savremenim industrijskim društvima, kao i doprinos revolucionarnom marksističkom metodu u saznavanju ljudske prakse.

NIJAZ MESIHOVIC

V. I. Lenjin: Neki problemi socijalističke demokratije

(»Rad«, Beograd, 1971, strana 516)

Socijalistička svest i praksa inspirišu se i danas na praksi i teoriji koju je Lenjin otkrio. Zato je dobrodošao jedan nov izbor Lenjinovih tekstova objavljenih pod naslovom *Neki problemi socijalističke demokratije*. Izbor tekstova za ovu knjigu izvršio je Nikola Vujanović, jugoslovenski diplomata i publicista, prema sovjetskom izdanju Lenjinovih radova iz 1957. godine. Knjiga sadrži i odlomke iz bogatog Lenjinovog stvaralaštva (objavljeno do sada 35 knjiga) koji se kod nas prvi put izdaju. Sadržajem knjige obuhvaćena su uglavnom pitanja koja danas izazivaju najviše sukoba u radničkom pokretu. Težnja je bila da se čitaocu omogući da na jednom mestu, bez mnogo napora i traganja, upozna Lenjinovo stanovište o bitnim oblastima i pitanjima kao što su birokratizam, socijalizam i nacio-

nalno pitanje, odnos države i partije prema socijalističkoj demokratiji, problemi dogmatizma i šematizma.

Birokratija u istorijskom razvoju društva predstavlja pojavu koja je vezana još za velike državne mašine kineskog, egipatskog, vavilonskog i rimskog carstva. Suština i priroda njenog ponašanja bile su uslovljene karakterom društvenih odnosa. Ipak, pojavu birokratije kao posebnog sloja koji zasniva svoju moć na položaju u državi i na jačanju državnog aparata i monopolističke političke organizacije vezujemo za vladavinu evropske apsolutne monarhije. Od tog vremena birokratija postaje organski deo i pojava savremenog društva, ona dominira, dajući tako osnovno obeležje političkim sistemima, društvenim i političkim odnosima. Od moćne administracije u vreme apsolutne monarhije birokratija je postala politička vlast i sila nezavisna od društva. Savremeno društvo, bez obzira na društveno-političko uređenje i različite teorije o birokratiji, bori se da uspostavi kontrolu nad slojem profesionalnih upravljača, koji sopstvene interese nameću kao opšte. Otuda je fenomen birokratije u XX veku postao posebno važan i centralni problem demokratizacije ljudskih odnosa i humanizacije društva.

Nastankom socijalističkih društveno-političkih sistema i uništenjem apsolutne monarhije nije došlo do uništenja birokratije. Lenjin je u svom teorijskom radu *Država i revolucija* izneo osnovna shvatanja o birokratiji, s tim što ih je u toku oktobarske revolucije, a posebno kasnije, upotpunjavao iskustvima iz prakse prve socijalističke zemlje. Osnovna pretpostavka uspešnog suprotstavljanja i uništenja birokratije, po Lenjinu, „mogućna je samo ako čitavo stanovništvo učestvuje u upravljanju". Trajnost socijalističkih odnosa i sistema zavisi od toga koliko će radnička klasa uspeti da stvori takve oblike upravljanja u koje će se uključiti najšire mase trudbenika. Oblici demokratije nisu sami sebi cilj; trebalo bi težiti tome da iščezne nužnost za upravljanjem, to jest da učešće svih članova društva u upravljanju učini demokratiju nepotrebnom.

Oružanom revolucijom je razbijen stari državni aparat, u nastajanju je jedno novo društvo. Lenjin 1918. godine tvrdi: „birokratizam je van kruga našeg interesovanja". Međutim, već 1919. godine se u ovom mladom društvu govori o „delimičnom obnavljanju birokratizma unutar sovjetskog sistema".

Osnovni uzroci ove pojave, po Lenjinu, ekonomskog su karaktera: „rascepkanost proizvodnje, siromaštvo i rasprŝenost sitnog proizvođača, nekultura, nepismenost, nepovezanost zemljoradnje i industrije". Birokratija nije samo fenomen državnog aparata i hipertrofije činovništva u njemu; ona se javlja kao osamostaljena moć, pa i u krilu političkih organizacija: partije, sindikata i drugih. „Naš najgori neprijatelj je unutrašnji neprijatelj — birokrat, komunist koji sedi na odgovornom mestu (a zatim i na neodgovornom), sovjetskom položaju i koji uživa sveopšte poštovanje kao savestan čovek. On pomalo tavori, ali je inače dobar. On nije naučio da se bori s birokratijom, ne ume da se bori s njom, prikriva je". Avangardni odred komunističke partije, zajedno sa seljačko-radničkom masom (vanpartijskom), mora da se oslobodi tog unutrašnjeg neprijatelja broj jedan. No, kako se vidi iz Lenjinovog referata na II opšteruskom kongresu politprosvete, ni sama Partija nije imuna na pojave birokratije i birokratizma. Besmisleno je optuživati druge za neuspehe, pojave mita, oblomovštinu i zabušavanja. „Sovjetski zakoni su vrlo dobri, jer svima daju mogućnost borbe s birokratizmom i zabušantstvom, mogućnost koja nije data radniku i seljaku ni u jednoj kapitalističkoj državi. A da li se neko tom mogućnošću služi? Gotovo niko. I ne samo seljak, nego i veliki procenat komunista ne ume da se koristi sovjetskim zakonima u borbi sa zabušantstvom, birokratizmom ili sa takvom, zista ruskom, pojavom kao što je mito. Šta ometa borbu s takvom pojavom? Naši zakoni? Naša propaganda? Naprotiv! Zakona ima do mile volje. Zašto onda nema uspeha u toj borbi? Zato što se ona ne može sprovesti samo uz pomoć propagande, već se može dovršiti samo ako narodne mase priteknu u pomoć. Kod nas polovina komunista ne ume da se bori,

a i da ne govorimo o onima koji ometaju borbu. Istina, među vama je 99 odsto komunista i vi znate da se sa ovim poslednjim komunistima bavi komisija za čišćenje Partije, i da se nadamo da ćemo udaljiti iz Partije oko 100 hiljada. Neki kažu — 200 hiljada, i ti mi se više sviđaju.

Ja se nadam da ćemo isterati iz naše Partije 100 do 200 hiljada komunista koji su se u nju uvukli i koji ne samo što ne umeju da se bore sa zabušantstvom i mitom, nego i ometaju tu borbu."

Težnju birokratije da od organizacije postane vlast, a od sredstava cilj i da, tako, pod svoju kontrolu stavi celokupne društvene odnose, moguće je suzbijati jedino inicijativom masa. To se ne može učiniti odjednom, suprotstavlja se takvom stavu Lenjin u pismu M. Sokolovu, sekretaru uprave za evakuaciju imovine iz Poljske, i kaže:

„Vi pišete:

„Samoinicijativa masa biće moguća samo onda kada zbrišemo s lica zemlje onaj čir koji se zove birokratske glavne uprave i centri."

Iako nisam bio u unutrašnjosti, ja znam taj birokratizam i svu njegovu štetnost. Vaša greška je u tome što mislite da se on može kao „čir" odmah uništiti, „zbrisati s lica zemlje".

To je greška. Mogu se proterati car — proterati spahija — proterati kapitalisti. Mi smo to učinili. Ali u seljačkoj zemlji birokratizam se ne može „proterati", ne može se „zbrisati s lica zemlje". Može se samo postepenim, upornim radom smanjivati."

Očigledno, još 1922. godine birokratija hvata korena u sovjetskoj državi. Sam Lenjin je govorio: „ako nas nešto uništi, biće to birokratizam".

Lenjin je dao idejne konture o birokratiji kao osamostaljenoj moći od masa i tako naznačio moguće promene u socijalističkom društvu, koje će ići ka neutralisanju odnosa klasnih snaga, monopolističkom položaju Partije i svođenju drugih političkih subjekata na nivo transmisije. To sve pogoduje birokratizaciji društva: zapadanju u more birokratskih detalja, želji da se odgovornost prenese na druge, opštenju putem dekreta, koji su postali pravo „papirno more", tajnosti u vođenju društvenih poslova, anonimnosti i večnoj reorganizaciji. Sve to treba da bude zamenjeno „uvođenjem individualne odgovornosti za ono što se čini, proveravanjem faktičkog rada, nepoštednim izbacivanjem suvišnih činovnika, smanjenjem osoblja, smenjivanjem komunista koji ne izučavaju ozbiljno metode upravljanja".

Tim stavovima se Lenjin suprotstavljao dogmatizmu i šematizmu koji je pogodovao zatvaranju Partije (partijskoj vrhuški) i vladajuće grupe, stvarajući tako kompaktnost među njima, koja kasnije ide do stapanja vlasti i Partije, da bi se uspostavila potpuna moć nad širokim narodnim masama. Lenjin je još 1910. godine u članku *O nekim odlikama istorijskog razvikta marksizma* predviđao metod i posledice dogmatskog tumačenja i primene marksizma. U Staljinovo vreme, a i u nekim drugim socijalističkim zemljama, birokratija će uspešno vršiti izbor onih stavova klasika marksizma koji će opravdavati njene ciljeve i metode, zanemarujući pri tom istorijske uslove na koje ih primenjuje. U vladajućem sloju važno je bilo ostati „dosledan" marksizmu-lenjinizmu i time vezati za sebe „široke slojeve onih klasa koje ne mogu zaobići marksizam u formulisanju svojih zadataka". Kako je osnovni motiv „marksističke" birokratije orijentacija na ostvarivanje sopstvenog cilja, koji ona, doduše, naziva opštim, zanemarivane su osnovne zakonitosti marksizma koje uvažavaju društvene prilike i uslove, pa je dolazilo do dubokih unutrašnjih kriza marksizma i socijalističkog sistema. „Upravo zato što marksizam nije mrtva dogma, nije nekakvo završeno, gotovo, nepromenljivo učenje, već živo uputstvo za akciju, upravo zato on nije mogao da ne odrazi izuzetno oštru promenu prilika društvenog života." Suprotstavljao se onima koji revolucionarnu taktiku proletarijata izvode iz principa doslednosti čistoj doktrini i nezavisnosti avangarde od svakog reformizma. Poučen istorijom francuskih komunista — blankista, koji su negirali svaki kompromis, Lenjin ističe da „treba posedovati sposobnost da se opšti i osnovni principi komunista primene na onu *osobenost* odnosa između klasa i partija, na onu *osobenost* u objektivnom razvitku, na komunizam, koja je svojstvena svakoj

pojedinoj zemlji i koju treba umeti proučiti, naći, pogoditi". Taj zaključak se tiče razvitka socijalizma i komunizma u novim zemljama sveta i bivao je toliko puta aktuelan u međusobnim odnosima socijalističkih zemalja.

Omladina koja želi da priđe komunizmu mora da „uči komunizam". Šta to znači „učiti komunizam? — pita se i sam Lenjin. To nije usvajanje samo onoga znanja koje je izloženo u komunističkim udžbenicima i brošurama, jer tako bismo brzo stekli „komunističke sveznalice i hvalisavce" koji bi teško mogli da shvate kompleksnost komunističkog društva. „Stara škola je bila škola učenja, ona je primoravala ljude da usvajaju masu nepotrebnih, suvišnih, mrtvih znanja, koja su punila glavu mladog pokolenja i pretvarala ga u činovnike, podešene prema jednom aršinu. Ali vi biste učinili ogromnu grešku kada biste hteli da izvedete zaključak da se može postati komunist i ne usvojivši sve ono što je nakupilo ljudsko znanje. Bilo bi pogrešno misliti da je dovoljno usvojiti komunističke parole, zaključke komunističke nauke, a ne usvojiti onu sumu znanja čija je posledica i sam komunizam. Marksizam predstavlja primer toga kako se iz sume ljudskih znanja pojavio komunizam."

Postoje još neke opasnosti od dogmatizma koje vrebaju socijalističko društvo. Pogrešno je shvatanje da je marksizam, učenje koje je zavladalo milionima pripadnika najrevolucionarnije klase, nešto apsolutno novo nastalo u tom trenutku. Marksističko učenje je tvorevina nastala „uz pomoć potpunog usvajanja svega onoga što je dala ranija nauka". To treba imati na umu i kada govorimo o proleterskoj kulturi. „Proleterska kultura nije iskočila bogzna otkud, nije izmišljotina ljudi koji sebe nazivaju specijalistima za proletersku kulturu. Sve je to besmislica. Proleterska kultura treba da se pojavi u prirodnom razvitku onih riznica koje je čovečanstvo stvorilo pod jarmom kapitalističkog društva, spahijskog društva, činovničkog društva. Svi ti putevi i staze su dovodile, i dovode i nastavljaju da dovode, do proleterske kulture."

U delu knjige koji nosi naslov „Država i socijalistička demokratija" centralno mesto zauzima rasprava o prirodi i funkciji proleterske države i karakteru političke vlasti u njoj. Ukazujući na mnoge nedostatke mlade socijalističke države, Lenjin je imao tačnu teorijsku zamisao kako bi ona morala da izgleda. „Neosporno je da sovjetska vlast predstavlja nov tip države, bez birokratije, bez policije, bez regularne armije." To treba da bude država u kojoj je buržoaski demokratizam zamenjen novom demokratijom, demokratija koja pokreće avangardu radnih masa, pretvarajući te mase u zakonodavca i u izvršioca. Sovjetska država je nov tip države, u kojoj postoje sovjeti. U njihovom radu ima mnogo „grubog i nedorađenog", ali dragocenost postojanja sovjetske vlasti je u tome što ona nije vezana samo za jedan grad i prepuštena isključivo „genijalnoj intuiciji probuđenih masa", kao Pariska komuna; ona je postala revolucionarna vlast milionske zemlje nekoliko desetina nacija. Radnička kontrola je protivrečan i nepotpun korak, ona se ponekad pretvara u haotičnu rascepkanu i primitivnu praksu, a biće takva sve dok se radnici ne late upravljanja privredom u opštenacionalnim razmerama. „Bilo bi čudno kada bi nam ostvarenje *novog* oblika demokratizacije istorija poklonila *bez niza* protivrečnosti." Marksizam, kako ga je Lenjin tumačio i primenjivao, ne negira potrebu postojanja socijalističke države. Njena osnovna karakteristika je revolucionarno korišćenje revolucionarnih oblika države u borbi za socijalizam, s tim što „socijalizam vodi odumiranju bilo kakve države, znači i bilo kakve demokratije". Država, radnička kontrola, upravljanje i razni oblici demokratije trebalo bi da budu zamenjeni „društvom u kome će proizvodnja biti organizovana na osnovu slobodnih i ravnopravnih asocijacija proizvođača" (Engels).

U pogledu pitanja uloge i karaktera partije, Lenjin je u toku vremena menjao mišljenje. Počev od ideja iznetih u *Državi i revoluciji* da vlast sovjeta treba da bude zasnovana kao vlast radnika, seljaka i vojnika i to bez posrednika i rukovodeće uloge partije, do tvrdnje da su svesne manjine u stanju i pozvane da izvršavaju revolucionarne zadatke, bez obzira na to da li je klasa svesna tih

zadataka. Uloga „svesne manjine", o kojoj Lenjin govori, oličena u Boljševičkoj partiji, bila je dugo podređena interesima radničke klase. U prvim godinama sovjetske države partija je ujedinjena sa sovjetima, ona još nema svoj činovnički aparat i finansije. Još u pismu redakciji „Iskre" iz 1903. godine Lenjin se opredeljuje za partiju u kojoj će se primenjivati demokratski odnosi i metodi, gde će se donositi odluke uz otvorenu demokratsku diskusiju koja se suprotstavlja hijerarhiji, privilegijama i birokratiji. U eri žestokog sektašenja, nošen teorijskom i revolucionarnom doslednošću, Lenjin je zastupao: „Zaista je vreme da se odlučno odbaci tradicija sektaške kružokovštine i da se — u partiji koja se oslanja na mase — istakne odlučna parola: više svetlosti, neka partija zna sve, neka joj bude dostavljen ceo, apsolutno ceo materijal za ocenjivanje svih i svakojakih razmimoilaženja, vraćanja revizionizmu, odstupanja od discipline itd. Potrebno je više poverenja u samostalno prosuđivanje masa partijskih radnika: Oni i samo oni će umeti da smire prekomernu žeštinu grupica sklonih rascepu, umeće da im svojim sporim, neprimetnim, ali zato upornim uticajem uliju „dobru volju" da se pridržavaju partijske discipline, umeće da ohlade žar anarhističkog individualizma, umeće samom činjenicom svoje ravnodušnosti da dokumentuju, dokažu i pokažu ništavni značaj razmimoilaženja koja preuveličavaju elementi skloni rascepu." Postoje težnje u Lenjinovo vreme da odlučivanje ne bude monopol. Neslaganja su neizbežna u partiji koja se oslanja i koja je izraz gigantskog narodnog pokreta, ali članovi partije moraju da shvate „da nikakva pojedinačna razilaženja u shvatanjima i metodama" ne mogu da smetaju zajedničkom radu. Interesi radničkog pokreta ne smeju biti žrtvovani uskim interesima grupa.

Knjiga *Neki problemi socijalističke demokratije* sadrži jedan broj rasprava, pisama i članaka koje je Lenjin u teorijskom opusu i revolucionarnoj praksi posvetio rešavanju nacionalnog pitanja u socijalizmu. Gotovo do oktobarske revolucije Lenjin nije pridavao poseban značaj pitanjima višenacionalne zajednice u uslovima socijalističkog društva. On se do revolucije nije suprotstavljao shvatanjima o socijalizmu koji će imati centralizovanu državu. Političke prilike u toku same revolucije, ili nešto ranije, uticale su na Lenjina da dâ nov teorijski prilog nacionalnom pitanju, uključujući pravo na „samoopredeljenje, to jest pravo otcepljenja i obrazovanja samostalne države". Ove ideje nisu nimalo izgubile od svoje vrednosti ni do današnjih dana, s tim što bi trebalo još dodati da je Lenjin naglašavao: „Nikakvo otcepljenje ne propagiramo. Uopšte, mi smo protiv otcepljenja. Ali se zalažemo za *pravo* na otcepljenje."

U „Nacrtu platforme za IV kongres litvanske socijaldemokratije" Lenjin se oštro suprotstavljao buržoasskom nacionalizmu, a „upravo takvu pojavu predstavlja parola „nacionalno-kulturne autonomije", parola koja *ujedinjuje* proletarijat i buržoaziju jedne nacije, *a razjedinjuje* proletarijat *različitih* nacija". Parolom „nacionalno-kulturne autonomije" radnicima se nameće vizija o kulturnom jedinstvu nacije koja je varljiva, jer tu preovlađuje buržoaska ili malograđanska „kultura". Ta iluzija može biti razbijena kroz „jedinstvo radnika svih nacionalnosti, uz potpunu ravnopravnost nacionalnosti". Lenjin posebno naglašava da prinuda nema nikakvog opravdanja u međunacionalnim odnosima. Kada se suprotstavlja uvođenju „državnog jezika", on posebno ističe značaj psihologije čoveka „koja je naročito važna u nacionalnom pitanju i koja pri pojavi ma i najmanje prinude bljuje, krvari i obezvređuje neosporan progresivan značaj centralizacije". U Švajcarskoj ne postoji jedan državni jezik, već tri. Ako švajcarski Italijani govore na francuskom u Parlamentu, oni to ne čine pod prinudom, već je sasvim normalno da „civilizovani građani demokratske države sami daju prednost jeziku koji razume većina". U međunacionalnim odnosima moraju biti eliminisane sve privilegije — „ako nestanu sve privilegije, ako prestane nametanje jednog jezika, onda će svi Sloveni lako i brzo naučiti da se sporazumevaju i neće se plašiti od „užasne" pomisli da će se u zajedničkom

parlamentu držati govori na raznim jezicima".

Odabrani tekstovi dobro će poslužiti da čitalac brzo i lako nađe ono bitno iz marksističke teorije i revolucionarne prakse kojom se Lenjin bavio. Posebna vrednost ovog izbora je u tome što je njegov priređivač, Nikola Vujanović, uspeo da iz obimnog Lenjinovog stvaralaštva odabere veoma aktuelne teorijske postavke za mnoga pitanja iz života i stvarnosti socijalizma danas.

VINKA TOMIĆ

Pravosuđe u republikama i federaciji

(Treći program Radio-Beograda, Beograd, 1971, strana 144)

Redakcija Trećeg programa organizovala je u zajednici sa Srpskom akademijom nauka i umetnosti u okviru ustavne diskusije razgovore o pravosuđu i njegovom mestu u republikama i federaciji posle ustavne reforme. U razgovoru je uzelo učešća 28 najuglednijih pravnika iz 20 institucija iz svih republika (sem Slovenije) i pokrajina (osim Kosova). Razgovor je formalno imao četiri teme, ali su one bile tako formulisane da se razgovor neminovno pretvorio u diskusiju o našem pravnom sistemu. Kako je jedan od učesnika diskusije (dr Konforti) dobro primetio, ovaj razgovor bio je dvostruko koristan. Kao prilog diskusiji o reorganizaciji naše društvene zajednice i kao načelan razgovor o pravosuđu i pravu.

Prva dilema pred kojom su se našli učesnici ovog razgovora bila je pitanje jedinstva materijalnog i procesnog prava posle ustavne reforme. Raspravljalo se o tome da li treba sačuvati jedinstveno materijalno zakonodavstvo i procesno pravo ili materijalno zakonodavstvo i procesno pravo treba prepustiti republikama. Ovaj problem pokazao se mnogo složeniji nego što bi na prvi pogled moglo da se zaključi. Gotovo svi učesnici diskusije saglasili su se sa osnovnim intencijama Savezne skupštine da treba sačuvati jedinstveno materijalno i procesno pravo. Ali, nastajale su dileme oko toga dokle to jedinstvo treba da ide. Jedan deo jugoslovenskog prava proizlazi iz različitih međunarodnih obaveza Jugoslavije i taj deo prava jedinstven je u čitavom svetu. Pomorsko, vazduhoplovno, rečno pravo, na primer, manje-više u svim zemljama je isto, a odredbe o menici i čeku su do te mere identične da čak i isti zakonski paragrafi u svim zemljama sveta govore o istim problemima na isti način. Van svakog je spora da taj deo zakonodavstva treba da ostane u nadležnosti federacije.

Kod krivičnog i građanskog prava javlja se jedna druga dilema. Ustavna odredba o tome da su svi građani pred zakonom jednaki podrazumevala bi da krivično pravo treba da bude jedinstveno za celu Jugoslaviju. Ali to što krivično pravo treba da bude jedinstveno za celu Jugoslaviju, istovremeno ne znači da ono treba automatski da ostane u nadležnosti federacije. Bio bi zaista velik raskorak ako bi jedna republika, recimo, rešila da ukine smrtnu kaznu, a druge republike je ne bi ukinule. Ili, ako bi jedna republika predvidela, s obzirom na veću društvenu opasnost dela, strože kazne za jedno krivično delo nego ostale republike, kao što se to dešava u Sjedinjenim Američkim Državama. U krivičnom pravu krivično delo je ono što zakon tačno i precizno određuje da jeste. Nema dilema da li je nešto što se dogodilo krivično delo ili ne. Moglo bi da se dogodi da, s obzirom na sudsku praksu, jedna republika iz svoga zakonodavstva izdvoji izvestan broj lakših krivičnih dela i preda ih organima za prekršaje ili ih uopšte kao krivična dela ukine. Na Kosovu, na primer, postoji krvna osveta, dok u Sloveniji, recimo, ne postoji. Ono što je na Kosovu neophodno kao pravna mera u Sloveniji se nikada kao pravna mera neće primeniti.

Zbog čega onda, recimo, opterećivati jedan krivični zakonik i onim krivičnim delima koja se nikada u praksi neće pojaviti.

Milan Brkić skrenuo je pažnju na to da prenošenje izvesnih pravnih kompetencija federacije na republike ne mora da znači i ukidanje jedinstva pravnog sistema. Republike mogu pri izradi svojih krivičnih zakonika da se dogovore o osnovnim načelima, vrstama kazne i njihovoj primeni. Ono što važi za krivično pravo, to se u izvesnom smislu odnosi i na građansko pravo. Stara Jugoslavija bila je unitaristička država sa jasno naglašenim centralističkim elementima. Pa ipak, ona nije predstavljala jedinstveno pravno područje. Kao što jedna unitaristička država ne mora da predstavlja jedno jedinstveno pravno područje, tako jedno jedinstveno pravno područje ne mora da automatski predstavlja izvestan unitarizam. Pogotovo ako se ima u vidu da su izvesne pravne norme jedinstvene u svim civilizovanim zemljama, da su međunarodni odnosi do te mere razvijeni da pravne granice prestaju sve manje da važe, odnosno počinju da važe od one tačke od koje se ugrožava državni suverenitet. Milan Bartoš ukazao je na to da je jedinstvenost pravnog područja i jedinstvenost primene pravnih normi nužna ne samo sa stanovišta međunarodnog prava nego i sa stanovišta unutrašnje logike u Jugoslaviji. Ako je nešto krivično delo u Paragvaju, jugoslovenski sud, ukoliko takva presuda ne remeti naš pravni poredak i ne ugrožava naš suverenitet, ma gde se on nalazio, dužan je da izvrši jednu presudu paragvajskog suda. Bilo bi zaista čudno da sud u Mariboru, na primer, mora da izvrši jednu presudu donetu u Montrealu, a da nije obavezan da izvrši presudu donetu, na primer, u Kumanovu samo zato što Kumanovo i Maribor nisu na istom pravnom području. Možda je najprecizniji rezime ove diskusije dao Radomir Lukić ističući da „ne treba jedinstvo radi jedinstva, ali isto tako ne treba ni razlika radi razlike“ kada je u pitanju pravni sistem.

Od načelnog značaja bio je i razgovor o poroti. Gotovo jednoglasna ocena, koja je proizlazila iz analize prakse, glasila je da porotno suđenje ovakvo kakvo je danas ne zadovoljava. Ono se svelo na formalnu porotu jer se porotnici, bar u građanskom pravu, ravnaju prema stručnom sudiji. U velikim krivičnim procesima porotnici dosta doprinose utvrđivanju materijalne istine. Ali oni nisu u dovoljnoj meri stručni kada treba odrediti sankciju. Postoji izvesno jedinstvo primene sankcija kod svih sudova. To stručni sudija zna, a porotnik ne mora uvek da zna. U građanskim sporovima i u sporovima materijalnog prava porotnici ne doprinose utvrđivanju materijalne istine, a izviđanje je prepušteno stručnom sudiji. Saglasni u tome da sadašnje stanje porotnog sudstva ne zadovoljava, učesnici razgovora nisu bili saglasni u ponudi rešenja. Najprecizniji i najodređeniji bio je dr Samuel Kamhi kad se zalagao za ukidanje porota i za uvođenje stručnog pravnog sudstva. Jednu nijansu dodao je dr Radomir Lukić kad je predlagao jednu vrstu narodnog suda koji će prethoditi procesu pred stručnim sudom. Izvestan broj slučajeva trebalo bi izneti pred narodni sud. Tek kada taj narodni sud ne donese rešenje koje će zadovoljiti stranke, slučaj bi prelazio u nadležnost stručnog suda. Dr Milenko Jovanović zalagao se za očuvanje porote, polazeći od toga da, ako u radu jedne ustanove postoje izvesne slabosti, to još ne znači da institucija kao takva nije dobra. Zanimljivo je da se niko od učesnika razgovora nije založio za očuvanje porote ovakve kakva ona jeste, kao što su svi učesnici razgovora bili načisto s tim da je problem porote mnogo složeniji nego što izgleda. Nedovoljna stručnost porotnika je jedno zlo, ali nedostatak stručnog kadra u sudovima nije ništa manje zlo. Porotnici ne rade dobro svoj posao počev od toga što ga izbegavaju pa do toga što se njihova uloga svodi na ulogu prisutnog građanina, između ostalog i zato što nisu dobro plaćeni. Argumenat koji je mogao da se oseti, iako ga niko jasno nije izrekao, u prilog porotnom suđenju jeste i taj da je porotno veće jevtinije od stručnog veća. Ali, razume se, to su sve izvesna pitanja prakse o kojima tek treba podrobnije da se razgovara.

Bio je još jedan problem koji je zaokupljao jugoslovenske pravnike okupljene u Trećem programu Radio-Beograda. Bila je dilema da li treba

da postoji jedan vrhovni jugoslovenski sud ili vrhovni sudovi treba da ostanu na nivou republika. Ukoliko se prihvati teza da treba da postoji jedan vrhovni jugoslovenski sud, onda nastaju dileme kakva će da bude nadležnost toga suda. Da li će vrhovni jugoslovenski sud rešavati teže slučajeve u poslednjem stepenu ili će donositi samo načelne odluke, da li će te načelne odluke, ukoliko odluka u poslednjem stepenu bude u nadležnosti republičkih sudova, biti samo jedno stručno tumačenje ili će ta načelna tumačenja imati za republičke sudove obaveznu snagu pravnog akta. Učesnici su bili saglasni uglavnom u tome da je potreban jedan vrhovni jugoslovenski sud, ali nisu bili saglasni u tome šta bi trebalo da bude prava nadležnost toga jugoslovenskog suda.

PREDRAG PROTIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

DELO

Aprilski broj posvećen je temi „Umetnost i revolucija". Objavljeni su redigovani i autorizovani tekstovi učesnika razgovora na tribini Doma omladine, koji su o istoj temi (povodom knjige Stanka Lasića *Sukob na književnoj ljevici 1928—1952)* organizovali Dom omladine u Beogradu i redakcija časopisa „Delo".

Kao što se moglo i očekivati kada je reč o jednoj tako poticajnoj, smeloj i kontroverznoj knjizi i skupu učesnika sa najrazličitijim umetničkim koncepcijama, u razgovoru oko Lasićeve knjige izneta su različita mišljenja, koja se nisu kretala uvek i strogo u granicama određenim temom. Dok je najveći broj povoljnih ocena i priznanja upućen onom misaonom toku Lasićeve knjige koji se otkriva kao nepoštedna kritika staljinističkog nasleđa i koji snagom svoje intelektualne otvorenosti ruši mnoge mitove i idole, dotle je Lasićevo shvatanje odnosa umetnosti i revolucije, odnosno shvatanje da je učesnicima sukoba na našoj književnoj levici zajedničko traganje za totalnim skladom umetnosti i revolucije, izazvalo najviše komentara. Sukob na književnoj levici Lasić vidi kao sukob dve vizije sinteze umetnosti i revolucije: jednu koja sintezu traži u partijnoj umetnosti i drugu koja se opredeljuje za istinski angažman koji treba da očuva i bit umetnosti i bit revolucije. Ovaj Lasićev teorijski stav predstavlja na neki način okosnicu razgovora na tribini Doma omladine.

Zoran Gavrilović, i pored priznanja autoru, zamera Lasiću što problem čovekovog intelektualnog, egzistencijalnog i psihičkog spasa u svetu bez boga svodi na mogućnost skladnog odnosa umetnosti i revolucije. Po Gavriloviću, sinteza između revolucije i umetnosti nije i neminovna. Umetnost teče pored i uprkos revolucije. Celokupno ljudsko stvaralaštvo, filosofija i ideologija, a ne samo umetnost, kreću se u prostoru između prihvatanja slobode i poklonstva Apsolutu. Lasić prenaglašava, smatra Gavrilović, dramu sukoba na književnoj levici i, dajući joj suviše univerzalan karakter, previđa postojanje, isto tako značajnih, teorijskih stavova koji nisu pripadali levom toku. Nije tačno da je u nas bilo nužno opredeljenje ili za revoluciju, to jest dogmu, ili za umetnost, to jest antidogmu. Takvo stanovište, ističe Gavrilović, slobodi ljudskog čina nameće zakonitosti istorijske nužnosti.

Postojanje toka razmišljanja u Lasićevom delu koji pruža mogućnost da se pretpostavi da Lasić prećutno prihvata postojanje nekakve psihološke, istorijske, estetičke ili etičke nužnosti koja u trenucima određenih istorijskih napetosti uslovljava dramatičan napor jednog toka „artističke svesti“ da se stopi sa revolucijom, čuvajući u isti mah svoj identitet, podvrgao je analizi u svome izlaganju i Fuad Muhić. Po njemu, sukob na književnoj levici može se posmatrati kao sukob različitih projekata revolucije. Pobeda i diktatura zagovornika novog, socijalističkog realizma nisu bile nužne, već se radilo o momentalnoj istorijskoj konstelaciji snaga, to jest intervenciji subjektiviteta u istoriji i odabiranju „odlučujućeg momenta“. Projekat koji pobedi nameće sebe kao objektivni Um i od tog trenutka on postaje istorija.

Izvestan broj učesnika u razgovoru, a posebno Muharem Pervić i Slavko Goldstein, smatrali su da je za razumevanje Lasićevog stava o odnosu umetnosti i revolucije neophodno prodreti u značenja koja on tim terminima daje. Po Pervićevom tumačenju, Lasićev pojam revolucije aksiološki je negativan. Dok je umetnost iskazivanje slobode, apsurda, sumnje, pitanja, nemoći, revolucija se kao fundamentalna antinomija umetnosti iskazuje kao nesloboda, neupitanost. Dovodeći u sumnju ovakvo definisanje osnovnih pojmova umetnosti i revolucije, Pervić kritikuje Lasićev zaključak da je umetnost u određenim trenucima „po revoluciju opasna.“ Takvo stanovište prećutno uključuje, smatra Pervić, pretnju umetnosti rezervatom. Osnovna greška Lasićeva, po Perviću, leži u činjenici da se u svom metodološkom postupku kretao u okviru dihotomnih podela. To je uslovilo da se u Lasićevom kontekstu revolucija misli negativno, a umetnost čas negativno, čas afirmativno i da se jedan parcijalni vid revolucije, zapravo njen teološki momenat, izjednačuje sa ukupnošću revolucije, a da se odnos nekolicine pisaca prema ovom konceptu revolucije posmatra kao teorijski odnos između umetnosti i revolucije. Iako u više navrata govori o prožimanju revolucije i umetnosti, Lasić praktično ovaj odnos ispituje samo u stavu isključivanja zaboravljajući da revolucija nije samo socijalna, politička ni društvena već je i individualni čin, organski i biološki prevrat koji stvara nov tip čoveka. Dajući revoluciji kvalifikative otuđenog čina i „ukidanja jedne forme eksploatacije“, Lasić pod revolucijom misli usko čin prevrata, a ne i promenu modela kulture. Otuda je njegovo ispitivanje umetnosti kao autonomnog čina i revolucije kao univerzalnog ali neautonomnog fenomena ostalo na ravni isključivanja i kontradikcije. Stoga je Pervić u pravu kad Lasiću zamera što taj odnos ispituje kao odnos umetnosti i revolucionarne akcije, a ne kao odnos umetnosti i revolucije u njenom totalitetu.

Intervencija Slavka Goldsteina ima takođe u vidu Lasićev odnos prema revoluciji. Najveće ograničenje Lasićeve knjige, po njemu, jeste fetiš revolucije. Lasić poriče pravo piscu da prema revoluciji bude indiferentan. Priznajući da nije moguća skladna i apsolutna sinteza umetnosti i revolucije, Lasić ističe da ipak artistička svest treba da traga za onim oblicima i sadržajima u kojima bi se umetnost i revolucija možda mogle pomiriti, to jest uskladiti. Dok se, s jedne strane, ruga načinu mišljenja po kojem umetnost nešto treba, mora, s druge strane, sam Lasić umetnosti nalaže da „treba da“ traži oblike i sadržaje u kojima bi se možda mogla pomiriti s revolucijom. Sledeća Goldsteinova primedba odnosi se na Lasićevu postavku da umetnost u nekim zaoštrenim situacijama revolucije mora biti odstranjena, to jest žrtvovana revoluciji zato da bi jednog dana, kad prođu revolucija i otuđenje, postala univerzalna.

Iznesene primedbe vide Lasićevu knjigu kao u isti mah uspelu i neuspelu intervenciju. Lasićeva knjiga je uspela onda kad pobija mogućnost potpune sinteze umetnosti i revolucije i kad tu sintezu vidi kao aksiološki obojen izraz čovekove težnje za apsolutnim smislom i konačnim rešenjima. Nuspela — kada, ustanovivši antinomiju estetičkog i revolucionarnog, ostvarenje čovekove težnje ka Apsolutu, kroz konačno ostvarenje sklada umetnosti i revolucije, vidi u nekom budućem razotuđenom društvu.

Za razliku od prethodnih govornika koji, uz sve pohvale i priznanja Lasićevom pokušaju, nisu pristali uz njegovu osnovnu misaonu nit, izlaganje Nikole Miloševića predstavljalo je potpunu podršku osnovnoj Lasićevoj tezi. Prilazeći problemu odnosa umetnosti i revolucije sa specifičnog stanovišta kolizije vrednosti, Nikola Milošević ističe da je apsolutna sinteza umetnosti i revolucije nemoguća zbog toga što su to dva različita fenomena sa samosvojnim, autonomnim zakonitostima. Umetnost je pitanje i sumnja, dok revolucija po svom programu može biti i pitanje i sumnja, ali nije to nikad radikalno. Otuda revolucija mora doći u koliziju sa tom umetnošću koja je večno pitanje i večita sumnja. Priznajući nemogućnost sinteze umetnosti i revolucije, Lasić time priznaje autonomnost umetnosti i, po Miloševiću, izlazi iz kruga rasprava na književnoj levici. Govoreći o problemu odnosa umetnosti i revolucije, Nikola Milošević se zadržao na „socijalno patološkom" vidu rešenja tog problema. Pod socijalnom patologijom Nikola Milošević podrazumeva gledište naivnog racionalizma koji nastoji da podvede sve pod istu meru. A kad god se jedan koncept nameće drugom, bilo to i privremeno i u ime lepše budućnosti, postoji, smatra Milošević, latentna mogućnost staljinizma. Gledište socijalne patologije nije gledište kolizije vrednosti. Iracionalnost ljudske istorije ide dotle da jedna politička garnitura čini čak i ono što nije u njenom sopstvenom interesu. Nije bilo u interesu Staljina likvidacija trockista niti je bilo u interesu revolucije kanonizovanje partijne umetnosti. Revolucija može opstati i sa umetnošću, ona po logici socijalne patologije radi protiv sebe same ako pogubi umetnost. Nikola Milošević tom prilikom previđa činjenicu da shvatanje Lasićevo po kojem revolucija ponekad ne može opstati sa umetnošću, čak da joj svojom vizijom totaliteta ljudskosti može nauditi, nije i stanovište kolizije vrednosti. Lasić se negativno određuje u odnosu na kategoriju kolizije vrednosti i onda kada harmoniju vrednosti traži u budućem, razotuđenom društvu.

Ozbiljniji prigovor Lasićevom shvatanju odnosa umetnosti i revolucije predstavljaju primedbe Nikše Stipčevića. Zamerajući Lasiću zbog upotrebe termina „književna ljevica", Nikša Stipčević podseća na teološki karakter takvih opredeljivanja. Besmisleno je u literaturi govoriti o „levim i desnim" piscima, o „levim i desnim" delima, jer političko opredeljenje jednog pisca ne određuje i njegov estetički domet. Isto je tako teško, smatra Stipčević, pretpostaviti da je svaki umetnik ili revolucionar, kao filozof, imao svest o sintezi umetnosti i revolucije, kao mogućnosti spasavanja apstraktnog Apsoluta. Svaka totalna transcendencija vodi čovekovoj neslobodi. Otuda formula elitoidne antinomije kako je shvata Lasić vodi otuđenju ljudske imanencije.

Pored prigovora Lasićevom shvatanju odnosa umetnosti i revolucije, čuli su se i prigovori da Lasić ispušta iz vida suštinsku razliku između predratnih i posleratnih borbi dogmatizma i antidogmatskog duha i da je neuputno posmatrati sukob na književnoj levici van konteksta sukoba levice i desnice. U istom smislu kretale su se i primedbe na Lasićevu periodizaciju sukoba. Ako je sukob na književnoj levici sukob koji se u svoj svojoj složenosti ipak svodi na borbu između dogmatskih i antidogmatskih snaga, odnosno na borbu između artističke i revolucionarne svesti, onda taj sukob, po mišljenju nekih učesnika u razgovoru, traje i danas.

Posle razgovora kakav je bio razgovor na tribini Doma omladine postaje jasno da Lasićeva knjiga, uz sva ograničenja i moguća neslaganja sa njenom osnovnom teorijskom tezom, predstavlja, svakako, značajan doprinos boljem sagledavanju našeg „revolucionarnog dogmatizma".

NADA POPOVIĆ

PREGLED

Majski broj „Pregleda“ prilozima o nacionalnom pitanju i federalizmu u žiži je najaktuelnijih političkih kretanja u našem društvu. Dugo vremena zapostavljeno u političkoj teoriji, nacionalno pitanje, a napose odnos između adekvatnog rešenja nacionalnog pitanja i političke organizacije društva, ponovo je predmet ozbiljnih rasprava u našoj političkoj teoriji, koja mu je uvek, bez obzira na određena nerazumevanja, prilazila sa manje dogmatizma i želje za nametanjem sopstvenih rešenja nego u drugim socijalističkim zemljama. U vreme kada samoupravljanje prerasta u globalan sistem društvene organizacije, redefiniranje nacionalnog pitanja u jednom mnogonacionalnom društvu, koje je neizbežno praćeno senkom ideologija unitarizma i uskogrudog partikularizma, i angažovan odnos prema ovom pitanju je neophodan i nužan.

Iz ovog sadržajem veoma bogatog broja izabrali smo članke Branka Pribićevića *(Nacionalno pitanje u savremenom socijalizmu)* i Najdana Pašića *(Faktori formiranja nacija na Balkanu i kod Južnih Slovena).*

Gde su uzroci ponovnog revaloriziranja nacionalnog pitanja u međunarodnoj zajednici, kakav je prilaz rešavanju nacionalnog pitanja, a napose odnosa nacionalnog i internacionalnog u najjačim krilima međunarodnog radničkog pokreta (komunističkom i socijaldemokratskom) — traži odgovor Branko Pribićević u svom članku.

Po njemu, rušenje mita da je nacionalno pitanje anahronizam prošlosti, tačnije liberalnog kapitalizma kada se nacije konstituišu kao politički organizovana društva — države i ponovno vaspostavljanje nacionalnog pitanja ima brojne uzroke, ali su najznačajniji:

— porast snaga socijalizma koje u temelj svoje ideologije ugrađuju ideju ravnopravnosti i priznanje samosvojnosti svih nacija;

— postojanje dvaju vojno-političkih saveza u kojima vodeće supersile uvek pokazuju želju za nametanjem nekakvih „opštih“ nadnacionalnih interesa, što je uvek bio oblik ostvarivanja predominantnog uticaja najjačih;

— antikolonijalna revolucija u zemljama „trećeg“ sveta, u kojoj nacionalni pokreti nose i potrebu socijalne destrukcije postojećih odnosa;

— snažni integracioni procesi i jake međudržavne ekonomske integracije postavljaju i pitanja ne samo međudržavnih nego i međunacionalnih odnosa.

Nacionalno pitanje, a napose odnos između nacionalnog i internacionalnog, u doktrini i realnim političkim odnosima u socijaldemokratskom i komunističkom krilu međunarodnog radničkog pokreta nema istu težinu. Bez odsustva partije koja bi svojom snagom oličavala međunarodni centar, bez pretenzija za izgradnjom ideološkog monolitizma, u socijaldemokratskom krilu uvek je bilo više stabilnosti i kontinuiteta u odnosu između nacionalnih partija nego unutar komunističkog krila.

Za razliku od socijaldemokratskog krila, odnosi između nacionalnih komunističkih partija su veoma često oscilirali od pune istovetnosti (monolitizma) do totalne konfrontacije. “Nigde nije bio ostvaren tako visok stepen međunarodne koordinacije, saradnje i poistovećivanja sa „centrom“ ili jedinstvenom „generalnom“ linijom, ali isto tako nigde nije dolazilo ni do tako teških i oštrih sukoba, pa i brutalnih obračuna.“ Prihvatanje na određen način koncepta permanentne revolucije, postojanje velike neravnomernosti u odnosu snaga unutar pokreta (konstituisanje Sovjetskog Saveza kao međunarodnog centra komunističkog krila) uzrokovalo je težnju za hegemonijom i iskorišćavanjem celog krila od strane vodećeg centra.

Autor odgovara i na pitanje kakve odnose treba očekivati među komunističkim partijama u narednom periodu. Treba li u narednom periodu očekivati inaugurisanje odnosa saradnje ili, pak, ponovno vaspostavljanje odnosa hegemonije i dominacije? Analiza rasprava i političkih izjava pokazuje da će u odnosima među komunističkim partijama preovlađivati težnja za podređivanjem i dominacijom. Na to naročito upućuje:

— ponovno revaloriziranje već napuštene teze o „vodećoj partiji“ (tako sofijski časopis „Novo vreme“ u majskom broju za 1969. godinu piše: „Svaka je komunistička partija odgovorna ne samo pred sopstvenim pokretom nego i pred svim socijalističkim zemljama, pred celim komunističkim pokretom“);

— sve vidnija odbrana teze o ograničenom suverenitetu i insistiranju na potrebi pridržavanja generalne linije međunarodnog revolucionarnog pokreta;

— sve češće davanje primata internacionalnog nad nacionalnim, pa i pokušaj ponovnog rehabilitovanja kominternovskog stava „da je odlučujući kriterij proleterskog internacionalizma stav prema Sovjetskom Savezu“.

Pokušavajući da razreši antinomiju nacionalno—internacionalno, autor zaključuje: „za svaki pojam koji sadrži kao bitan integralni deo izraz interes javlja se krupan i u osnovi nerešiv problem objektiviziranja njegovog sadržaja. Ispitivanje međusobnih odnosa navedenih kategorija... nije moguće... bez utvrđivanja šta u konkretnom slučaju stvarno jeste nacionalni interes jedne partije ili zemlje odnosno internacionalni interes svih snaga socijalizma“.

Najdan Pašić se u svom članku upustio u analizu neistraženog područja formiranja nacija na Balkanu, odlučivši se u svojoj teorijskoj analizi za multidisciplinarni pristup. Iako članak nema pretenzija da pod lupu naučnog instrumentarija stavi sve faktore i osvetli sve njihove dimenzije, sama činjenica „otkrića“ ovog problema i uopštavanje nekih zakonitosti veoma su značajni za našu sociološko-politikološku misao.

Analizirajući uticaj konstituisanja politički organizovanih društava — država na proces formiranja nacija, autor pokazuje da „stvaranje država i istraživanje nacija nisu bili paralelni a još manje identični procesi“.

Uticaj etničke i jezičke srodnosti ovaploćen u ideji „jugoslovenstva“ bio je u čitavom periodu formiranja nacija vrlo značajan. Kao svaka velika ideja, i ideja jugoslovenstva bila je svojatana od različitih društvenih grupa i klasa sa različitim ideološkim i političkim pretenzijama. Od romantičarske ideje ilirskog pokreta, preko ideje Svetozara Markovića o balkanskoj federaciji ravnopravnih naroda, unitarističko-hegemonističkog koncepta stare Jugoslavije, pa do koncepta samoupravnog udruživanja nacija u samoupravnom socijalizmu ideja jugoslovenstva bila je uvek značajna materijalna snaga.

Crkva je delovala dvostruko na proces formiranja nacija: u nekim periodima pokazala se kao značajan integrirajući i kohezivni elemenat, dok je u drugim istorijskim okolnostima delovala kao velika dezintegrirajuća snaga.

Pored ovih elemenata, na Balkanu je kao retko gde carovao imperijalistički princip divide et impera, a značajan faktor usporavanja formiranja nacija predstavljao je i nizak nivo privredne integracije. Autor odgovara i na pitanje kakav je karakter međunacionalnih odnosa u savremenoj društveno-istorijskoj situaciji naše zemlje. Po njemu, „jugoslovensko iskustvo može da posluži kao osnova empirijske provere nekih istorijskih hipoteza i koncepcija po kojima pretvaranje osnovnih masa stanovništva (radnika, seljaka itd.) u subjekte ekonomskih i socijalnih procesa (što demokratski socijalizam donosi sa sobom) ima kao posledicu jačanje a ne slabljenje nacionalne svesti i osećanja određene nacionalne pripadnosti, zbog čega i nacionalni odnosi postaju diferencirani, složeniji i sadržajno bogatiji.“

MILAN PODUNAVAC

INOSTRANI ČASOPISI

Critica marxista

Problemi škole i politički pokreti na italijanskim univerzitetima tema su veoma zanimljivih članaka iz prvog broja časopisa „Critica marxista“ za 1971. godinu. Đorđo Napolitano je posvetio tim pitanjima članak *Kriza škole i revolucionarni preobražaj italijanskog društva*, dok je u drugom članku *Komunisti za univerzitet* zamenik generalnog sekretara KPI, Enriko Berlinguer, izneo probleme univerzitetske nastave u Italiji i stav KPI prema najnovijim pokušajima reforme italijanskih univerziteta.

U svom članku Đorđo Napolitano veli da se studentski pokret koji je „eksplodirao“ 1967—1968. godine iskazao kao veoma snažan izraz tendencija razvoja italijanskog društva i dubokih protivrečnosti koje taj razvoj prate. To nije samo problem Italije, ističe Napolitano, već je to problem koji se javlja u svim razvijenim kapitalističkim zemljama. U Italiji se taj problem naročito oštro postavlja zbog specifičnih uslova ekonomskog razvoja u pedesetim godinama našeg veka, koji su još više zaoštrili protivrečnosti kapitalizma, kao i zbog tradicionalne zatvorenosti italijanske kulture. U krizi škole i školske politike Demohrišćanske stranke i njenog posleratnog upravljanja naziru se mnogostruki procesi koji omogućavaju da se na terenu škole povede akcija veoma značajna za radnički pokret.

Sindikalne i političke organizacije radničke klase shvatile su u poslednje vreme značaj akcije na tom planu. Međutim, još uvek smo daleko, smatra Napolitano, od onakvog stepena angažovanja i mobilizacije čitavog radničkog pokreta koji bi problem škole postavio kao veliki problem čitave nacije i koji bi radnička klasa uklopila u svoj revolucionarni program, u strategiju demokratskog i socijalističkog preobražaja italijanskog društva. Gde su uzroci takvom neshvatanju i oklevanju?

S jedne strane, radilo se o nezainteresovanosti italijanskih radnika za probleme univerziteta i viših srednjih škola, jer su one bile praktično zatvorene za njihovu decu, a s druge strane, radnici su se nekritički odnosili prema ustanovama obaveznog školovanja koje su služile za sticanje bilo kakve kvalifikacije. Danas, međutim, u redove radničke klase sve više prodire svest o potrebi razbijanja shvatanja o „elitizmu“ univerzitetske nastave, o potrebi aktivnog suprotstavljanja kulturnoj i idejnoj orijentaciji koju vladajuća buržoazija želi da nametne, kao i o potrebi zajedničkih akcija u klasnoj i političkoj borbi sa novim snagama koje se pojavljuju u školama.

Što nije ostvaren još veći napredak u tom pravcu, krivica je, pored ostalog, i u tome što su se objektivnim teškoćama pridružile i greške u analizama, u orijentaciji avangardne partije radničke klase. Veoma odlučno treba prevazići te teškoće da bi sindikalne, političke i kulturne organizacije radničke klase preuzele nove obaveze u rešavanju problema škole. Očigledno je, međutim, da se korenitoj obnovi škole suprotstavljaju u italijanskom društvu ne samo tipični zatvoreni i ljigavi univerzitetski krugovi kojima dominira akademizam — u čijoj su se senci razvijali određeni privatni interesi — već i strahovanja vladajuće klase pred perspektivom stvaranja širokog sloja viših kadrova koji bi želeli da se otvore prema radničkoj klasi.

Najjednostavnije je reći da je italijanska škola, od obaveznog osnovnog školovanja do univerziteta, u krizi. Kriza škole je, međutim, kriza klasne, kulturne i idejne hegemonije vladajuće buržoazije, izraz njene nemoći da upravlja procesom razvoja proizvodnih snaga i da uskladi zahteve koje naučno-tehnološka revolucija postavlja pred kapitalističku proizvodnju. Buržoazija nije danas više u stanju da kulturno i politički kontroliše masovnu težnju za obrazovanjem i da neutrališe društvene posledice ekspanzije školovanja koje ruše njenu hegemoniju na planu školskog obrazovanja. Uvereni smo, zaključuje Na-

politano, da će najživlji podstreci koji su proizišli u ovim poslednjim godinama iz studentske „eksplozije" protiv klasne selekcije, protiv autoritarizma, protiv svakog odvajanja škole od procesa preobražaja društva, a za novi odnos između mladih generacija i radničkog i revolucionarnog pokreta, biti sadržani u našoj viziji borbe za demokratiju i socijalizam.

U članku *Komunisti za univerzitet* Enriko Berlinguer se osvrće na projekt zakona o reformi univerziteta i naglašava da u znatnom delu italijanske javnosti, pa čak i one povezane sa vladom levog centra, vlada pesimizam u pogledu korisnosti takve reforme kakva je predložena nacrtom zakona br. 612. Taj projekt zakona, napominje Berlinguer, može da doživi tri stvari: da neslavno propadne, kao što se to dogodilo sa zakonom Gui iz 1968. godine, da se sa malim izmenama teškom mukom prihvati ili da se korenito izmeni — za šta se komunisti i zalažu — i da se njime uspostavi dinamičan odnos između univerziteta i društva. Međutim, i pored toga što KPI predstavlja jedinu snagu koja poseduje organizaciju koja gotovo na svim univerzitetima obuhvata nastavno osoblje, studente, pa i nenastavno osoblje, njen uticaj na univerzitetu nije u skladu sa uticajem koji vrši u zemlji. Svesni smo, veli Berlinguer, da se od nas na tom planu više očekuje.

Danas je očigledno da je kriza univerziteta odraz krize čitavog društva. Zastarela struktura fakulteta koji najvećim delom proizvode nepotrebne stručnjake odražava nasleđe prošlosti. Postoje duboke protivrečnosti između tradicionalne uloge škole kao instrumenta vladajuće klase i pojave novih vrednosti u procesu istorijskog razvoja u Italiji i u svetu.

Kulturna hegemonija buržoazije, koju su u poslednjih deset godina, iako nedovoljno, studentski pokreti načeli, doživljava krizu. Danas buržoazija prihvata čak i marginalne postavke marksizma da bi, pomoću njih, valorizovala oblike kapitalističke organizacije i racionalizacije proizvodnje. Buržoazija pokušava da studentski protest pretvori u modu, da pozitivnu revolucionarnu misao svede na filozofiju negacije, da antikapitalističko raspoloženje studenata pretvori u neku vrstu novog antikomunizma. Međutim, u Italiji više nego drugde takvi pokušaji nemaju izgleda na uspeh. Pre svega zato što radnički pokret, iako na planu kulture ne uspeva da uvek nađe najbolja rešenja, kroz praksu razotkriva čisto verbalne ili sektorske instance kapitalističke racionalizacije proizvodnje, a, s druge strane, buržoazija ne uspeva da stvori jedinstvenu ideološku osovinu kao što je, na primer, bio pozitivizam posle ujedinjenja Italije ili idealizam kroz njegove dve varijante, Kročeovu (liberalnu) i Đentileovu (fašističku), u prvoj polovini našeg veka. Posle rata italijanskoj buržoaziji ne polazi za rukom da od katoličke kulture stvori onaj hegemoni element koji joj je u politici osigurala Demohrišćanska stranka, zbog krhke osnove katoličke misli, a zatim i zbog teorijske zbrke u koju ona upada.

Da bi se visoko školstvo reformisalo, potrebno je pre svega društveno rukovođenje univerzitetom i veća uloga studenata u upravljanju. Otvaranje prema društvu znači za univerzitet raskid sa vekovnim tradicijama. KPI smatra za potrebno da napredne društvene snage povedu računa o rukovođenju univerzitetom, ali, u isto vreme, želi da izbegne neposredno mešanje u naučno-nastavnu delatnost jer bi to moglo da uguši umesto da oslobodi nove intelektualne snage. Što se tiče uticaja studenata u upravljanju univerzitetom, buržoazija se plaši da im odredi makar i potčinjenu ulogu u tom procesu. Studenti, međutim, s pravom se ne slažu da svojim manjinskim prisustvom u organima upravljanja pruže legitimnost tradicionalnom rukovođenju univerzitetom. Traže sredstva i prostor — a počeli su da ih i dobijaju — da valorizuju svoje prisustvo kao snage koja teži obnovi univerziteta. Sada se studenti više ne osećaju posebnom izdvojenom grupom, već su oni „autonomni odred radničke klase" i na taj način se mnogostruko umnožava njihova mogućnost uticaja na formiranje demokratski nastrojenih intelektualnih kadrova.

Borba za demokratiju na univerzitetu tesno je povezana sa pomeranjem socijalne baze iz koje potiču studenti. Potrebno je da se stvori mogućnost za studiranje sinovima poljo-

privrednih radnika, industrijskih radnika i ostalih pripadnika radničke klase stipendiranjem, paralelnim studiranjem u toku radnog procesa itd. Isto tako, potrebno je rešiti i materijalni položaj univerziteta.

Što se tiče naučnoistraživačkog rada na univerzitetu, smatramo, veli Berlinguer, da treba da se vrši od prvih dana kada student dođe na univerzitet, a ne da se prebaci na postdiplomske studije i da se, na taj način, stvara jedna nova elita privučena mamcem koji se zove „doktorat nauka". To ne znači da smo protiv postdiplomskih studija i istraživanja. Mi smo za njih, ali da se ona vrše u punom radnom vremenu uz stvaralačko učešće studenata, da se pojača i podmladi naučno-nastavni kadar i da se ohrabre kolektivna istraživanja, kao i mogućnosti pojedinca za sticanje naučne specijalizacije.

Za to su, po našem mišljenju, pre svega potrebna materijalna sredstva. Univerzitet mora da postane centar naučnog istraživanja zbog svih prednosti koje on pruža. Dok su u ostalim tačkama zakonskog projekta razlike između KPI i vladinog teksta više na planu odredaba nego na finansijskom planu, ovde moramo da napomenemo da je suma određena za naučnoistraživački rad na univerzitetu beznačajna. To otkriva želju da se taj rad podredi zahtevima privatnog kapitala. Stoga treba bez oklevanja povećati fondove u tu svrhu, a onaj novac koji pritiče drugim kanalima staviti pod javnu kontrolu.

Borba za univerzitet, zaključuje Berlinguer, ne može imati drugorazredni značaj za napredne snage u italijanskom društvu. Dokaz je ono što je univerzitet u ovim poslednjim godinama predstavljao u životu zemlje, kao i ono što će predstavljati i u budućnosti. Osećamo to i po zbunjenosti koju zakon o univerzitetu izaziva kod vladajuće partije, koja se i sa takvim zakonom ne miri, već priprema svoj projekt zakona. Mi želimo otvoren dijalog i, ako je moguće — a moguće je — suštinske izmene u zakonu. Naša je namera da ovom borbom ubrzamo razvoj krize koja je u toku u partijama levog centra i da pomerimo u levo političku ravnotežu zemlje. Želimo da u školama i na univerzitetima razvijemo širok pokret koji bi bio tesno povezan sa borbom radničke klase za reforme i za programiranje i da otvorimo nove mogućnosti za razvoj nauke i kulture u Italiji.

SRĐAN MUSIC

ESPRIT

Iz majskog broja ovog časopisa odabrali smo tekst pod naslovom *Problematika i kritika ideje arapskog jedinstva* autora Hichama Djaita. To je svojevrsna studija koja je nastala kao rezultat razgovora pedesetorice naučnika, intelektualaca i istraživača okupljenih u Luvenu novembra prošle godine. Bez obzira na nedostatke koji bi se mogli pripisati ovom skupu, on je značajan jer je pokazao stepen do koga je dospela arapska inteligencija. Mladi arapski intelektualci dali su ovom prilikom značajne doprinose koji govore o zrelosti savremene arapske teorije. Predmet razgovora bile su socio-ekonomske, socio-političke i socio-kulturne teme i konkretni gorući problemi koji su do sada bili na marginama javnog razmišljanja.

Da li smo sposobni da se ujedinimo, da saznamo našu stvarnost, da rešimo naše vitalne probleme bez intervencije Zapada? Autor smatra da je ova misao bila eksplicite ili implicite prisutna u rečima svakog govornika. Njegova razmišljanja su veoma lucidna i kritička. Djait polazi od analize strukture arapske nacionalne svesti. Razlikuje tri tipa:

1) arabizam — islamstvo, koju naziva ideološko-kulturnim modelom;

2) moderna arapska svest, koja se razvija na bazi teorije Quwmiyya i koja je u suštini predstavljena basizmom i naserizmom;

3) nacionalna arapska svest, koja postoji na realnom arapskom tlu.

Ideološko-kulturni tip svesti crpe snagu iz mita kao večite vrednosti. Njena baza je stara islamska vera Umma, čiji je osnovni pojam nostalgija. To je nostalgija koja sledi jedan transcendentalni ideal koji se nikad ne dostiže, ali za kojim se uvek teži. U dijalektičkom smislu ovde su sintetizovana dva pojma — islamstvo i arabizam, koji se međusobno podržavaju. Ovaj ideološko-kulturni model pojavljuje se kao nerazlučivo jezgro koje je u slučajevima najekstremnije kolonijalne agresije, posebno za zemlje Magreba, odigralo značajnu ulogu.

U Alžiru, na primer, oslobodilački rat je oživio pojam djihâd, jedini slogan koji ima smisla za mase. Danas se govori o modernizovanom pojmu djihâd, lišenom svakog prozelitizma.

Čovek se bori za određene vrednosti da bi izmenio uslove svoje egzistencije. Ličnost je istorijski identitet u kome se ukrštaju različiti zahtevi, prvenstveno religiozni, ukoliko mislimo na arapski svet. U tom smislu otvaranje ka svetskoj istoriji je opravdano i nužno ukoliko ono daje arapsku poziciju.

Moderna arapska svest oličena je u pojmu croissant fertile. To su mislioci i novinari Nahdha, političari antiturski i proengleski okupljeni u hašemitsku dinastiju, ideolozi koji žele da obogate jedan, vekovima opterećen borbom i sukobima, tok.

Kada govorimo o basizmu, nastavlja autor, moramo priznati postojanost i koherentnost njegove teorije. Najveći deo basističke doktrine sadržan je u delu Mišela Aflaka (Michel Aflaq) i Fi Sabil al Basa (Fî Sabîl al-Ba'th). Danas je nacionalna direkcija Ba'th (BAAS) odvojena od regionalne sirijske direkcije, koja tendira ka marksističkom neobasizmu. Centralna ambicija basizma podrazumeva bilo koju formu arapskog samoupućivanja. Ta ideja povezana je sa idejom Quwmiyya, to jest arapska nacionalnost predstavlja jedinu i neprikosnovenu istinu. To je svojevrstan risordimento koji upućuje na činjenicu da se arapska nacija ne može konkretizovati bez realizacije nacije u istoriji. Autor se ograđuje od osnovne aflakističke postavke — da je arapska nacija a priori data činjenica koja se ne fundira ni na istoriji ni na jedinstvu jezika i religije. Ali u ovom idealu nacionalističkog tipa čovek je uvek prisutan, zbog čega je teorijski opravdano aflakizam prihvatiti kao humanistički nacionalizam.

Šta znači risordimento za arapsku naciju? Radi se pre svega o dubokoj promeni sadašnjeg političkog mentaliteta. Arapska stvarnost je, najblaže rečeno, nezdrava, misli Djait. Nova nacija nastojaće da je izleči akcijom čiji je pokretač borba. Kaže se: „Arapski svet neće ostvariti jedinstvo borbe ako ne praktikuje borbu za jedinstvo."

U nastavku teksta autor zamera aflakističkoj doktrini nesposobnost ili nehtenje priznanja činjenice da socijalizam nastaje iz borbe klasa, a ne iz nacionalnog imperativa. Uostalom, ako postoji jedna grupa partikularističkog mentaliteta sa uskim interesima, postoji, dakle, radnička klasa i u opštem smislu radničke mase. „Interes nacije, njena večitost, njen hod tragom naprednih nacija ... sve se to postavlja kao uslov realizacije socijalizma", koji je, kao što se vidi, povezan sa legitimnom voljom nacionalne moći, ali to je „socijalizam koji čoveka shvata kao vrhovnu vrednost" i koji ne guši individualne slobode.

Basistički arabizam želeo bi da iskuje jednu pravu arapsku svest, oslobođenu tereta prošlosti, a oslonjenu na sadašnje iskustvo. Ova teorija je zaista i uspela da ostvari jedan relativno visok nivo nacionalne svesti. Generalno uzevši, ona ostaje trambulina sa koje se nespretno bacaju izvesni sektori arapske svesti pod velom moderne revolucionarnosti. Ona patetično traži put ka jednom, politički i društveno i istovremeno modernom i nacionalnom, hteti-biti. Basizam je škola misli i borbe, ali, pored sve svoje lucidnosti, on je nesposoban da dirne mase jer ne može u njima da probudi afektivno-mitske snage koje su modus vivendi arapske istorije. Basizam sadrži čak klice fašističke ideologije. Autor smatra da nedovoljna kritičnost ove doktrine, njeno insistiranje na nacionalnom idealu i brojne teorijske slabosti mogu

postati opasni. Njegova osnovna zamerka odnosi se na definiciju arapske nacije i na odsustvo državne teorije. Arapska nacija nije eo ipso data, piše on. Ona je realizovala samo jedan kratak vremenski interval svog postojanja i još uvek se nalazi u formi pre-nacije. Od momenta kada su se arapski narodi arabizirali i islamizirali, može se govoriti o stvaranju arapske nacije kao arapske imperije. Arapska teorija želi da dokaže suprotno, to jest da zaboravi istorijske naslednike Arapa, Beduine, i da rekonstruiše arapsku naciju na pogrešnom principu. Pisac se pre opredeljuje za termin „ujedinjavanje" nego „nacija". To ujedinjavanje ne mora nužno da se ostvari po evropskom modelu XIX veka. Arapska nacija treba da se konstituiše na osnovu arapsko-islamskog nasleđa, a po planu modernog svetskog razvitka. U tom smislu nedostaje državna teorija. Govoriti o viziji buduće arapske države znači upuštati se u suptilnu političku igru.

Egipatski arabizam je fenomen rođen sa naserizmom, nastavlja Djait. Naserizam odgovara istovremeno i unutrašnjim i spoljnopolitičkim zahtevima. Arapska ideologija je, očigledno, visoko mobilizatorska i u tom smislu na unutrašnjem planu njena pozicija je vrlo stabilna. U interarapskoj igri ona kristališe egipatske ambicije, što odgovara spoljnopolitičkim zahtevima.

Naserizam je, za razliku od basizma, više praksa nego teorija. On implicite učvršćuje jedan pruski model razvitka unitarističkog fenomena, dok basizam postavlja vremenski i normativni primat nacije nad državom. Tamo gde je basizam utopistički i psihologistički, naserizam je pragmatistički. Naserizam je imao veliki oslonac u narodu jer se pozivao na osećanja, pokret otpora i prkos, jer je integrisao jednu dimenziju islama u arabizam.

Naseristički arabizam zasniva se na sintezi dveju snaga: afektivno-mitskih i egipatske države, relativno mediokritetne po svojoj tehnici, ali stabilne i autonomne. Dijalektika naserizma se razvija na bazi protesta i hteti-biti. Njegova antiimperijalistički i anticionistički intonirana akcija predstavlja plodan momenat u arapskoj istoriji, ali sa slabim amplitudama.

Treći model u strukturi arapske nacionalne svesti je tip nacionalne zatvorenosti. Autor je iznenađen njenom potpunom prisutnošću u stvarnosti. Najzad, ona je podigla egipatsku revoluciju 1919. godine i do danas ostala okvir u kome se odvija konkretan život arapskog naroda.

Država često nije uspevala ili nije znala da ostvari osmozu između vodećih klasa i građanskog društva. Zbog toga je još uvek prisutan fenomen mameluka u Egiptu ili turskog u zemljama Magreba. Ima nečeg grandioznog u tom elanu konstruisanja nacionalnog, piše dalje Djait. Setimo se samo strasti sa kojom je tome prilazio Burgiba. Ali njegove ideje su bile orijentalističke, hranjene berberskim i beduinskim anarhizmom. Burgiba se zanosio mišlju da stvori vrhunski model nacionalne države, po uzoru na De Golovu viziju svemoćne Francuske. Međutim, to je bila neka iracionalna ili čak retrogradna forma, a Burgibin nacionalizam pomalo uzan u svojoj futurističkoj imaginaciji. Burgiba je naciju shvatao kao finalitet i jednom zasvagda datu činjenicu, a ne kao nužnu etapu u razvitku društva. Autor se strogo ograđuje od ovakvih stavova. Ne treba se zadovoljiti konstatacijom da je nešto zato što je zato, smatra on.

Kapitalni problem za arapsku političku misao je da pronađe kompromis između činjenice nacionalne zatvorenosti i arapskog jedinstva. U protivnom, ukoliko se sadašnja situacija prolongira, rizikujemo da uđemo u fatalnu eru regresije i mediokritetstva, ili da se prepustimo korisnom, ali neostvarljivom snu arapskog jedinstva, završava Djait.

JASNA PETROVIĆ

LA NOUVELLE CRITIQUE

Imperijalistička agresorska delatnost, hladni rat i trka u naoružavanju neminovno su rodili svoj antipod — pacifizam. Pacifistički pokreti pominju se još u XVI veku, ali su tada imali idealističko-utopistički karakter. Današnji mirovni pokreti imaju revolucionarniju i dinamičniju boju. Oni su posebno značajni za američki kontinent, taj vrtlog imperijalističke, rasističke i antikomunističke propagande. O ovom fenomenu piše Arnold Džonson (Arnold Johnson) u tekstu *Permanentnost i širenje mirovnog pokreta u SAD*, koji donosi „La Nouvelle Critique" u majskom broju.

15. oktobar 1969. godine ostaće neizbrisiv u sećanju američkih građana. Toga dana pet miliona ljudi uzelo je učešća u antiratnim demonstracijama širom SAD. Mesec dana kasnije preko milion demonstranata pojavilo se u Vašingtonu i San Francisku. Ako tome dodamo podršku miliona ostalih, mogli bismo napraviti ironičnu proporciju u odnosu na 50.000 Niksonovih apologeta i belicista. Iako su ove manifestacije okupile brojne senatore i visoke predstavnike gradova i država, centralne ličnosti vodećih listova i univerziteta, radničkih, verskih i kulturnih lidera, Niksonova vlada ih je ignorisala lepeći im etiketu „nemoćnih snobova". Neki su svakako s pravom poneli ovaj naziv, naročito posle demagoških obećanja Pentagona o povlačenju američkih snaga iz Indokine, kada su slepo poverovali u svoju „grešku".

Ekonomski momenat je, bez sumnje, primarni faktor ratnog programa kako Niksonovog tako i Džonsonovog, Kenedijevog i Ajzenhauerovog u vreme kada je počela intervencija u Vijetnamu. Zvanični statistički podaci govore da su se u periodu 1965—1969. godine izdaci popeli na 244 milijarde dolara, ili za 56% u odnosu na period 1960—1964. godine, kada su iznosili 175 milijardi dolara. „Rekli su nam da je vijetnamski rat lokalni rat, izjavio je Gus Hall, sekretar KP SAD. Drugi svetski rat koštao je mnogo više nego vijetnamski, i tada, kao i sada, bilo je onih koji su profitirali. Troškovi ratnih godina 1941—1945. iznosili su 51 milijardu dolara, dok su sadašnji, vijetnamski, pet puta veći. Čak ako uzmemo povećanje cena od 1945. godine do danas, troškovi su utrostručeni."

Američko ministarstvo odbrane ima godišnji budžet od 75—80 milijardi dolara, što čini većinu celokupnog federalnog budžeta. Od drugog svetskog rata do danas ono je potrošilo više od tri hiljade milijardi za naoružanje u ratu. Polovina ove sume je direktno otišla krupnim monopolima pod firmom ratne opreme. Ta relacija između vojske i monopola predstavlja izvor prihoda rata i militarističke moći SAD, što je Ajzenhauer u svoje vreme nazivao vojno-industrijskim kompleksom. Pentagon je potrošio milijarde za kontrolu sredstava informisanja, univerziteta i drugih institucija. CIA i FBI rade kao jedinstvena policijska snaga u službi Ministarstva odbrane u cilju protežiranja interesa monopolističkog kapitala kako na unutrašnjem tako i na spoljnom planu. U celoj toj igri Kongres ima ulogu saglasnog partnera. Brojni su šokantni primeri koji ilustruju karakter i moć Ministarstva odbrane.

Dok Nikson, s jedne strane, demagoški izjavljuje da će stok hemijskog i bakteriološkog ratnog materijala prestati, s druge strane se fabrikacija nesmanjeno nastavlja uz Predsednikovu saglasnost. Još je frapantniji primer medicinskih istraživanja, konkretno istraživanja o raku. Godinama se intenzivno radilo na otkrivanju uzročnika raka da bi se najzad saznalo da su svi rezultati rezervisani za vojne svrhe u cilju eventualne upotrebe raka kao instrumenta bakteriološkog rata.

Masakr u Mi Laju samo je jedan od primera koji pokazuju dekadenciju i kriminal onih koji vode ovu zemlju, piše autor. Kako postaje sve očiglednije da američki imperijalizam gubi pozicije u Vijetnamu, tako raste opozicija američkog naroda. Ali Predsednik nije obeshrabren. On pronalazi novu taktiku. Celokupan vojni aparat je angažovan protiv pokreta

mira. Nikson simbolično izjavljuje da povlači trupe iz Vijetnama, da bi neposredno posle toga usledila intervencija u Kambodži i slanje trupa u Laos.

Pacifistički pokret u SAD ima dugu istoriju. Tu su prisutne različite, ali brojne snage: pacifističke organizacije iz prvog svetskog rata i verske grupacije; KP i sindikati, koji vuku koren iz Lige protiv rata i fašizma iz tridesetih godina; istorijska Konferencija mira u Waldorf-Astoriji u Njujorku 1948. ili Konferencija u Meksiku 1949. godine. Posle drugog svetskog rata mirovnom pokretu pridružuju se naučnici i formiraju Sane Nuclear Policy Committee, koji još postoji. Kasnije, kada je ova organizacija zaronila u blato antikomunističke delatnosti, rađa se Ženski pokret za mir.

Godine 1967. američki pacifistički pokret dobija novu snagu u ličnosti crnog Amerikanca Martina Lutera Kinga, koji je verske lidere povezao u organizaciju Clergy and Laymen Concerned. Svakako treba pomenuti i studente, koji čine većinu u demonstracijama. Poslednjih godina uloga vodećih ličnosti radničkih organizacija je kompromitovana, ali nasuprot njima postoji mala, ali značajna opozicija. Nezvanični podaci govore da je velika većina radnika protiv rata, ali izgleda da je nepoželjno o tome informisati javnost. Zbog toga se pacifistička delatnost pripisuje samo intelektualcima i slobodnim profesijama.

U najširem smislu organizacija pokreta za mir obuhvata većinu stanovništva. Ne postoji ta politička snaga koja bi uspela preuzeti kontrolu nad njom, mada neki tome teže. To su pokušali predstavnici Demokratske i Republikanske stranke i trockisti. Pošto su preuzeli kontrolu nad Student Mobilization Concil i Cleveland Area Peace Council, trockisti su pomenute organizacije počeli koristiti samo u jednom cilju — povlačenje američkih snaga iz Vijetnama. Ovakav, tipično trockistički način stvara konfuziju i razdor u pokretu. Tome treba dodati i takozvane weathermene (pristalice individualnog terora) i jednu maoističku organizaciju (Progresivna radnička partija), koji predstavljaju instrument diskreditovanja pacifističkog pokreta.

KP je jedina levičarska partija koja je svestrano angažovana u borbi za mir. Ona konstantno razvija antiimperijalističku svest pokreta.

Predsednik SAD dozvoljava sebi pravo da primora jednu nezavisnu naciju da se povinuje željama američkog imperijalizma. U tom cilju je aprila prošle godine došlo do agresije na Kambodžu. Posle snažnih protesta američkog naroda usledila je Niksonova izjava o povlačenju trupa. U protivnom, Predsednik je rizikovao da se ponovi situacija od oktobra 1969. godine. Studenti i profesori 420 univerziteta su štrajkovali. Pred Belom kućom pojavilo se preko 200.000 demonstranata. Brojni sindikati osudili su Niksonovu akciju. Štrajkači su koristili elektronske računare za organizovanje manifestacija. Ubrzo su se pojavile peticije, brošure i telegrami u gradovima, telefonski pozivi u Beloj kući, delegacije u Vašingtonu. Više od 150 vodećih verskih lidera povelo je totalan „sit down" protiv Niksonove politike. Protestu su se pridružili i oni koji se nikada ranije nisu mešali u politiku.

Rezime Niksonove reakcije bio je — milioni protivnika podvrgnuti su okrutnoj represiji, policija i Nacionalna garda hapsili su i ubijali studente, kako crne tako i bele, kako na Kentskom univerzitetu u Ohaju tako i u Džeksonu u Misisipiju, u Atlanti, u Virdžiniji. Hiljade crnih građana platilo je glavom svoj zahtev za ljudskim pravima.

Na žalost, izvesna „levičarska jezgra" bila su povučena lažnim i defetističkim zaključcima. Ovi sitnoburžoaski revolucionari uneli su ideološku konfuziju u pokret u kritičnom momentu.

Američki narod zahvaćen je opštim nezadovoljstvom. Borba protiv rata povezana je sa borbom protiv rasizma, surove represije i eksploatacije. Američki građanin sve češće postavlja pitanje ko plaća rat i ko od njega profitira. Suočeni smo sa jednom novom relacijom između pacifističkog pokreta i pokreta za socijalna prava. Možda bi se duhovi donekle smirili da nije došlo do hapšenja i ubistava Crnih pantera. Pored toga, glas radničke klase, crnih Portorikanaca i Meksikanaca čuo se sve glasnije u

pokretu. Narod traži da se razotkrije kriminal američkih vojnih snaga i stane na put Niksonovoj demagogiji i obmani. Jedino objašnjenje koje se može dati govori da je sve to suštinska komponenta američke agresorske politike.

Brojni problemi ostaju bez rešenja. Američka nacija treba da postane svesna tereta koji predstavljaju reparacije uništavanja u Vijetnamu, Kambodži, Laosu. Ratni troškovi su ogromni, ali su još veći ratni dugovi.

Borba za mir ne zaustavlja se u Vijetnamu. Pacifističke snage imaju još jednu realnost pred sobom, izraelsku agresiju i Srednji istok. Pored slabosti koje bi se mogle pripisati američkom pokretu za mir, njegova permanentnost i širenje ulivaju nadu da se one mogu prevazići. Ne treba potcenjivati imperijalističku moć SAD, ali isto tako ni svetskog pacifističkog pokreta. Herojski otpor indokineskog naroda je izvor njegove fantastične energije.

J. P.

Les Temps Modernes

Dosledan svojoj već ustaljenoj praksi da redovno prati karakteristična zbivanja u levičarskim i revolucionarnim organizacijama kako Evrope tako i ostalog sveta, ovaj časopis i u svom martovskom broju donosi zanimljive studije i dokumente. Jedna od takvih studija je i prilog pod naslovom *Oružana avangarda i mase*, čiji je autor Jamil Rodrigues, rukovodilac Revolucionarne narodne avangarde, koga su brazilske vlasti, sa ostalim revolucionarnim borcima, juna 1970. godine oslobodile u zamenu za zapadnonemačkog ambasadora koji je bio kidnapovan. Časopis prenosi samo neke delove ove obimne studije namenjene unutrašnjim diskusijama u Revolucionarnoj narodnoj avangardi.

Autor teksta najpre pokazuje zablude i poraze koji su proistekli iz teorijskih zabluda i dogmatskog primenjivanja od KP Brazila marksističko-lenjinističkog učenja, da bi poglavlje „Teorija i praksa“ završio zaključkom: „Odnos između teorije i prakse je odnos stalnog uzajamnog potvrđivanja, što znači, s jedne strane, da se teorija ne izgrađuje izvan prakse i, s druge strane, da praktična kontroverza prinuđuje teoretičara da preispituje svoje postulate dok ne pronađe zabludu, a da za to ne bude primoran da dirne u suštinske tačke svoje teorije.“

No, za praktičnu delatnost avangardne organizacije od posebnog je značaja poslednja glava studije, koju časopis donosi pod naslovom „Oružana avangarda i mase u prvoj fazi revolucije“. Odnos između avangarde i masa jedan je od glavnih problema revolucionarne avangarde i on se ne može shvatiti „bez jedne preciznije definicije... političkih, strateških i taktičkih ciljeva, kao i načina na koji različiti oblici borbe koji čine globalnu taktiku doprinose ostvarenju političkih ciljeva“. Autor prihvata tezu po kojoj se pitanje „šta da se radi“ postavlja pre pitanja „kako da se radi“ i dodaje: „Ipak, kako da se radi zavisi često od neprijatelja ili objektivnih okolnosti i navodi nas da radimo *ono što možemo*. Zato je nemoguće razlučiti problem političkog cilja (šta da se radi) od problema instrumenta koji treba upotrebiti da se on postigne (kako da se radi).“ Autor analizira oba problema (koji nisu samo brazilski) i pokazuje šta parališe revolucionarne latinsko-američke pokrete ili koči njihov razvoj, da bi zatim odredio ciljeve koje u prvoj fazi revolucionarne borbe pokret treba da je sposoban da postigne. Ti ciljevi nameću „globalnu taktiku“, a ova „instrumente borbe“. Instrument borbe je revolucionarna avangarda, koja u kasnijoj fazi treba da postane narodna partija, koja će koristiti najraznovrsnije oblike borbe i čiji je zadatak da na organi-

zovan način izražava sve oblike pobune koje će kanalisati protiv neprijatelja. Iz pogrešnog iskustva latinsko-američkih KP autor izvlači pouku da „instrument borbe treba da se razvija ukoliko, putem organizacije i putem oružja, postajemo sposobni da osiguramo njegov fizički opstanak, ma kakva je snaga represije. Štaviše, taj instrument treba da se analizira samo u zavisnosti od cilja kome se teži, odnosno u zavisnosti od različitih oblika borbe koji čine „globalnu taktiku". Svakom obliku borbe odgovara poseban cilj. U pitanju je podela rada u smislu specijalizacije, a ne običnog umnožavanja frontova; tako, odnos avangarda — mase, biće očigledno drukčiji prema funkciji svakog fronta: strateške gerile, taktičke gerile ili gradske gerile".

Autor, zatim, pokazuje kakav treba da bude odnos između avangarde i masa u strateškoj, taktičkoj i gradskoj gerili, ciljeve i oblike borbe u gradovima. U ostvarivanju ciljeva organizacije značajno je fizičko prisustvo njenih kadrova u masama da bi se sa ovima uspostavio kontakt ili pridobile nove pristalice, ali i političko prisustvo putem političkih apela i saopštenja, kao i kroz oružanu propagandu, čiji se uticaj posebno ističe. Na kraju ovog poglavlja svoje studije autor razmatra i odnos između njegove organizacije i ostalih avangardnih grupa i organizacija i dolazi do samokritičkog zaključka da „sistematsko obaveštavanje novih grupa i postojećih malih organizacija povodom naše političke linije i naših oblika saradnje nije nikad ozbiljno preduzimala naša organizacija, koja je, usled silnog raspravljanja o idealnoj šemi odnosa, veoma iznad naših snaga, zanemarila da uradi ono što je *u njenoj moći*". Zato, pored ostalih ciljeva, treba razvijati i „odnos sa drugim avangardnim organizacijama i grupama da bismo zajedno kod masa iskoristili dejstva naše akcije i doprineli tako ujedinjavanju revolucionarnog pokreta", završava autor svoju kritičku i samokritičku studiju. Šteta je samo što časopis nije doneo i ostala poglavlja studije.

Na avangardu, ovog puta italijansku, odnosi se i dokumenat koji časopis objavljuje pod naslovom *Za stvaranje jedinstva klasne levice.* U stvari, to je uvodni izveštaj koji je Masimo Serafini podneo na Nacionalnoj radničkoj konferenciji, koja je poslednjih dana januara ove godine okupila u Milanu oko hiljadu i po aktivista avangardnih grupa „Manifesto" i Potere Operaio. Izveštaj pokazuje da „dva elementa karakterišu sadašnju situaciju i duboko uslovljavaju razvitak borbi: pogoršanje ekonomske situacije zemlje i brzo skretanje u desno KPI i sindikata". Iz radničkih borbi nastale su razne avangardne i radikalne grupe. Vremenom sazreva misao o potrebi njihovog objedinjavanja. Zato grupa oko časopisa „Manifesto" hoće da otvori „masovnu debatu o problemu jedinstva, najšireg mogućeg jedinstva, na najpotpunijim mogućim platformama, svih onih koji hoće da se suprotstave reformističkoj liniji". Jasno je da je dug put do stvaranja jedne istinske masovne revolucionarne partije „koja bi bila sposobna da ospori hegemoniju KPI". Problem koji se sada postavlja jeste neposredno rukovođenje radničkom borbom, te je zato potrebno zauzeti stav o nekim pitanjima kao što su: revandikativna platforma, povezanost socijalnih i političkih borbi, potrebni organizacioni instrumenti, lepeza snaga za koje se misli da treba i mogu da se okupe.

Cilj „revandikativne platforme" koja se odnosi na organizaciju rada u preduzećima i sve što je sa njom u vezi jeste da se izbegne cepanje radničke klase i rasipanje njenih snaga. To su važni problemi. Ali, ni socijalne borbe se ne smeju zapostaviti niti prepustiti reformistima. Zato Serafini smatra da i njihova organizacija treba „da u toj oblasti definiše neposredne ciljeve koji mogu da se ostvare pre osvajanja vlasti, da bi se od kapitala iščupalo poboljšanje životnih uslova masa". No, oblici borbe nameću i organizaciona oruđa: „socijalna borba pretpostavlja organizaciju u bazi, zasnovanu na fabričkim ili kvartovskim komitetima, koja se progresivno ujedinjuje na nekoj platformi i... vodi... direktnu borbu, utvrđuje rokove, ostvaruje saveze i razvija se sa pokretom". Koja su to oruđa? Stari sindikati i saveti delegata to ne mogu da budu zato što su ponovo postali oruđe desnice i što je sindikat „privremen i protivrečan organizacioni oblik radničke klase. On, unutar si-

stema, traži da brani klasu čiji je stvarni interes rušenje tog sistema". Zato neposredna i strateška linija manifestovaca jeste: „rast autonomnih organizacija klase, u isti mah političkih i sindikalnih, koje će nužno živeti pored sindikata, osporavati ga, prinuđavati ga da ide u dobrom pravcu, povlačiti za sobom njegove najbolje aktiviste". Pošto ni saveti delegata ne predstavljaju alternativu u organizaciji borbe, potrebno je stvoriti nešto novo. To novo biće fabrički i kvartovski politički komiteti. Politički komiteti su organ stalnog pregrupisavanja avangarde u nekoj fabrici, u nekom kvartu, u nekoj oblasti. Oni izražavaju konkretnu situaciju borbe i trude se da njome rukovode prema određenoj platformi i preciznim perspektivama. Serafini smatra da oni odgovaraju potrebi masa i kaže: „Ako uspemo zajedno da satkamo značajnu mrežu političkih komiteta, imaćemo organizacionu strukturu potrebnu za stalno rukovođenje borbom i za izgradnju pokreta prema rokovima i utvrđenim linijama." I ti politički komiteti su „privremen organizacioni oblik, jedini moguć u odsustvu jedne revolucionarne partije i stvarne savetničke strukture". Oni su klica nove revolucionarne partije kojoj teže neke radikalne ultralevičarske grupe u Italiji.

Što se, pak, savezništva sa ostalima tiče, cilj je da se utiče na jedan deo srednjih kadrova i aktivista, prvenstveno sindikalnih, da bi se ostvarilo akciono jedinstvo u određenim ciljevima kao što su: „osporavanje hegemonije reformista nad širokim masama, izgradnja revolucionarne prakse čitavog italijanskog proletarijata, bloka klasnog savezništva oko njega, pobedonosne borbe". Naravno, Serafini je svestan da je put za ostvarenje tih ciljeva dug i težak, da zahteva mnogo realizma, mnogo izdržljivosti, a ne samo entuzijazma, ali je ubeđen da će on biti krunisan uspehom.

MARKO KATANIĆ

NOVA MYSL

Julski broj gotovo u celini je posvećen nedavno održanom XIV kongresu KPČ. Pune dve petine prostora zauzimaju glavni kongresni dokumenti, dok ostali materijali mahom predstavljaju komentar kongresnih odluka. Jedan od malog broja priloga koji izlaze iz ovog okvira je članak Jana Bouhala (sekretara CO Socijalističkog saveza omladine) i Ladislava Šafraneka (urednika „Nove mysli") pod naslovom *Omladina i socijalizam*. Članak je aktuelan i zanimljiv već i po tome što unekoliko osvetljava političko biće i društveno-politički specifikum današnje čehoslovačke omladine u složenim uslovima zemlje, utoliko više što je evidentno da se o punoj normalizaciji i konsolidaciji prilika u Čehoslovačkoj teško može govoriti sve dok se pretežan deo omladine svesno nalazi po strani današnjeg političkog kursa Partije.

Autori počinju svoj članak stavom da Partija u ovom trenutku ima kao osnovni zadatak da „počne postepeno rešavati probleme u pojedinim oblastima društvenog života, u prvom redu ekonomske" i da joj je u tome potrebna podrška svih slojeva naroda, pa i omladine, „koja predstavlja jednu od najbrojnijih i najznačajnijih društvenih grupa u zemlji, čija je objektivna misija borba za pravedniji društveni poredak, za društveni progres". Bliže određujući karakteristike omladine, autori ukazuju na starosnu ograničenost, na zajedničke socijalno-ekonomske, biološko-psihološke i idejno-političke crte, pri čemu starosne ne uzimaju kao glavne. Pripisuju joj „znatnu dinamiku" ističući da je ona „samostalni deo društva", da nosi sa sobom „pečat strukture društva u kojem se rodila, ali kao aktivna socijalna snaga sopstvenom aktivnošću daje društvu razvojne impulse i pomaže u stvaranju nove strukture, manje-više različite od

prethodne". Pošto su objasnili da omladina predstavlja samo društvenu grupu, a ne i klasu („jer je ne sačinjavaju ljudi istog socijalno-ekonomskog položaja i interesa"), autori zaključuju da ona ne predstavlja ni monolitnu društvenu grupu, „već obrnuto, grupu unutrašnje diferenciranu prema pripadnosti svojih članova društvenim klasama i slojevima", što je, navodno, „ponovo potvrdilo razbijanje Čehoslovačkog saveza omladine (tako se zvala jedinstvena omladinska organizacija do 1968. godine — Ž. J.) i druge akcije političke desnice protiv omladine u periodu 1968. i 1969. godine". Ovde valja napomenuti da autori sasvim olako prelaze preko činjenice da je čehoslovačka omladina masovnije i jedinstvenije nego ikada do tada baš u pomenutom periodu ispoljila svoju političku angažovanost dajući podršku programu Partije. Ne treba se stoga čuditi što se ona isto tako snažno suprotstavila nasilnoj negaciji takvog kursa i vraćanju na stari kurs. Simplifikovano objašnjavati ove procese delovanjem desnice i manipulisanjem omladinom, najblaže rečeno, znači svestan rizik da se postojeća duboka razmimoilaženja sa omladinom dalje zadrže. Autori na društvene lomove iz 1968—1969. godine gledaju isključivo kao na klasnu borbu, u kojoj se vodila i borba za omladinu. Nigde ni pomena o dubljem i revolucionarnom smislu tih zbivanja.

„Analizirajući" specifikum omladine, autori zaključuju da je mladi čovek „izraz društvenih odnosa" i da je „prožet protivrečnostima". Po njima, socijalizam daleko bolje nego kapitalizam usklađuje „vrednosnu orijentaciju" omladine i ostalog društva, ali da u određenim uslovima „može i u socijalističkom društvu doći do bitnog udaljavanja omladine od vrednosti koje socijalističko društvo predstavlja i proklamuje". O čehoslovačkoj omladini oni tvrde da je nastala u socijalističkom uređenju, da ne poznaje život u kapitalizmu i da, usled neiskustva, „nije imuna prema infekcijama buržoaske ideološke diverzije, koja veoma spretno prikriva klasnu suštinu kapitalizma". Uspehe „buržoaske ideologije" kod omladine autori objašnjavaju pre svega tim neiskustvom, zatim „odsustvom objektivnih kriterija pri ocenjivanju društvenih pojava i događaja" i „nepoznavanjem društveno-istorijskih trendova", što se kod omladine često sreće. Tu je, dalje, „jaz između teorije i prakse, između reči i dela, između ideje i realnosti". Najzad, autori nam daju i sledeći „kapitalni" zaključak: „Do udaljavanja omladine od vrednosti socijalizma može doći i onda kada omladina postane objekat i plen neodgovornog ponašanja i špekulacija, kao što je to bilo u kriznim godinama 1968. i 1969. kada su mladi ljudi pod uticajem neodgovornih manipulacija i jednostranog negativnog ocenjivanja celokupnog posleratnog razvitka postali aktivni nosioci pseudomarksističkih idejnih strujanja."

Govoreći o današnjoj idejnoj diferencijaciji među čehoslovačkom omladinom, autori članka nalaze u njoj „tri idejna pravca". Na jednoj strani, navodno, nalaze se članovi Socijalističkog saveza omladine (današnji naziv jedinstvene omladinske organizacije), u kojem su učlanjeni mladi članovi Partije, zatim bivši članovi Lenjinskog saveza mladih (osnovanog odmah posle avgustovske intervencije 1968. godine na platformi ciljeva intervencije — prim. Ž. J.) i svi oni koji podržavaju sadašnji kurs Partije. Drugu struju čine bivši funkcioneri omladinskih organizacija koje su nastale na terenu razbijenog Čehoslovačkog saveza omladine, koji, navodno, deluju protiv današnje organizacije, ali sa sve slabijim uticajem. Treću struju predstavljaju „mladi ljudi koji su ili prihvatili ideju socijalizma kao svoju, ali su još uvek pasivni, ili pak još nisu svesni svog unutrašnjeg prihvatanja marksizma-lenjinizma, ali ga svojim učešćem u radnoj inicijativi itd. dovoljno jasno ispoljavaju". Za ovu poslednju struju autori ističu da je najmasovnija, što je, po našem mišljenju, dosta korektna konstatacija, bar utoliko što implicite sadrži priznanje složenih teškoća u pridobijanju omladine za novi politički kurs u zemlji. U posleratnom političkom razvoju ČSSR bilo je perioda kada su pasivni svrstavani među neprijatelje politike Partije. Autori, međutim, ovakve nazivaju „našim saveznicima i potencijalnim članovima, časnim i poštenim mladim ljudima koji još nisu progledali". Njihovo aktiviranje, idej-

no i radno, autori smatraju „prvorazrednim zadatkom" Partije i omladinske organizacije.

Dosta prostora autori posvećuju problemu „kako pridobiti mlade ljude za socijalizam, kako ih aktivirati u procesu socijalističke izgradnje, i to što efektivnije i što trajnije". Kao osnovni postulat autori uzimaju prekrasno Lenjinovo upozorenje da „pripadnici starije i stare generacije *ne umeju* da se adekvatno približe omladini, koja nužno mora prilaziti socijalizmu *drukčije, drugim* putem, u *drugoj* formi i u *drukčijoj* situaciji nego njihovi očevi". Složenost ciljeva za Partiju autori vide naročito u potrebi prevazilaženja „idejne destrukcije iz proteklih godina" i pridobijanja omladine „kao celine" za svestranu političku aktivnost. Tu oni naročito upozoravaju na značaj „kvaliteta delovanja", to jest da treba uvek polaziti od principa marksizma-lenjinizma i „ne podlegati nepravilnim težnjama nekih funkcionera za ubrzavanjem procesa idejne i stvaralačke diferencijacije, u trci za postizanjem kvantitativnih pokazatelja". Ovde je teško ne primetiti da je gotovo nemoguće izbeći pomenute neželjene pojave kada čitava dosadašnja akcija „pridobijanja" omladine ima sve odlike kampanje. Utoliko pre što je ona tesno povezana sa sistemom praktičnih mera u sferi školstva, zapošljavanja, izbora poziva itd. kojima se podstiče pomenuta diferencijacija.

Cilj je, dakle, pre svega da omladina shvati i prihvati marksizam-lenjinizam i da kroz to postane aktivan učesnik u realizovanju sadašnje politike KPČ. Autori ovde nalaze za shodno da jedan stav iz referata L. I. Brežnjeva na XXIV kongresu KPSS, koji govori o zadacima Komsomola, proglase „potpuno važećim i za Socijalistički savez omladine". Reč je o vaspitnoj ulozi omladinske organizacije u duhu komunističke idejnosti, odanosti socijalističkoj domovini, u duhu internacionalizma, aktivnog propagiranja normi i duhovnih vrednosti socijalističkog društva. U realizaciji ovih ciljeva autori vide put u jedinstvu omladine, za koje ističu da ne sme biti „iluzorno jedinstvo", već da mu treba prilaziti „realno", uz shvatanje celokupne složenosti i u uverenju da „nikakva apologetika situaciju ne može olakšati".

S tim u vezi ukazuje se pre svega na potrebu gajenja „poštovanja prema tradiciji", zatim na potrebu „gajenja ponosa na svoju socijalističku domovinu i herojstvo njenih građana", gde se podrazumevaju i zadaci prema „socijalističkom taboru" i celokupnom progresivnom pokretu.

Najkonkretnije, međutim, autori govore o zadacima u ekonomskom životu. Tu, na jednoj strani, oni upozoravaju na neviđeni zamah proizvodnje, nauke, tehnike i tehnologije u svetu, na „revolucionarnost ekonomsko-tehničke strane života" i s tim u vezi na potrebu zaoštravanja problema vaspitanja i obrazovanja budućih učesnika u tim procesima, dakle, na problem školovanja. Na drugoj strani ističu probleme vezane za neposredno učešće mladih u procesu proizvodnje. Pripremanje mladih za ovo učešće autori stavljaju u isti red sa ostalim napred iznetim zadacima. Šta se pod ovim podrazumeva, najbolje se vidi iz sledećeg zaključnog stava u članku: „Pridobijanje omladine za socijalizam na osnovu pripremanja za rad mora se dosledno razvijati na principima socijalističkog rada, pravilno odabranog i svesno usmeravanog, koji čini osnovu za korišćenje tekovina naučno-tehničke revolucije pri vaspitanju omladine. To znači naročito dosledno povezivati fizičku delatnost sa duševnim životom i tako potpomagati svestrani razvoj ličnosti proširivanjem njihovih znanja, na jednoj, i aktivne društvene i praktične delatnosti, na drugoj strani. Dalje, podržavati razvoj stvaralačke inicijative mladih stvaranjem povoljnih uslova za socijalističko takmičenje, u kojem će se ispoljiti elementi socijalističkog i komunističkog rada..."

Sve u svemu, prostor je strogo određen i u celini isprogramiran centralnom politikom. Ne poričemo da se i na taj način u određenim istorijskim trenucima može postići mnogo jer i samoj omladini za ostvarenje velikih težnji najviše odgovara. Ali danas, posle svih iskustava i saznanja, čini nam se opravdanim skepticizam u pogledu spremnosti čehoslovačke omladine (i ne samo čehoslovačke!) da prihvati baš ovakav put do velikih ciljeva. Pogotovu što *zna* da je spolja nametnut.

ŽIVORAD JEVTIĆ

Political Science Quarterly

Problem razoružanja već godinama spada u značajne teme razgovora i studija iz oblasti međunarodnih odnosa, ali neka korenita rešenja koja bi otklonila opasnost od rata i koja bi obezbedila trajni mir, još nisu pronađena. Problem održavanja ravnoteže u odnosu snaga i naoružanja dve supersile — SAD i SSSR — svakako da u tom kontekstu igra veoma veliku, štaviše, presudnu ulogu. Zato se i svi razgovori koje one vode, ili sporazumi oko kojih njihovi predstavnici postignu makar i načelnu saglasnost, veoma ozbiljno analiziraju jer predstavljaju moguću indikaciju o stanju vojne tehnike i stepenu odnosa među ovim dvema državama, pa samim tim mogu da pruže neke elemente za predviđanja u odnosu na dalji razvoj događaja u oblasti razoružanja.

Još pre nego što je objavljeno da su Sovjetski Savez i SAD nedavno postigli načelni sporazum na pregovorima o ograničenju strateškog oružja (poznatih pod skraćenicom SALT), u broju 4 ovog časopisa za 1970. godinu objavljen je članak Roja E. Liklidera (Roy E. Licklider) *Rasprava o jazu u projektilima*. Izabrali smo ga za širi prikaz jer smatramo da se iz njega, iako se zasniva na podacima do 1963. godine, može dosta zaključiti o načinu vođenja i toku diskusija o samom naoružavanju i atmosferi koja se oko toga stvara. Naime, autor između podataka koje navodi prezentira i neke svoje stavove za koje se može reći da kao karakteristika celokupne diskusije o naoružavanju i razoružavanju važe i danas (pre svega ako se imaju u vidu SAD i način na koji se taj proces u njima obavlja). Njegova analiza bazira se na dostupnim materijalima u vezi sa tokom proučavanja i usavršavanja američkog naoružanja u periodu najvećih diskusija o odnosu snaga SAD i SSSR koje su vođene u SAD.

Svoja razmatranja autor počinje konstatacijom da su diskusije o pitanjima vojne politike dosta nejasne, ali da je rasprava o postojanju eventualnog jaza u broju projektila koje poseduju SAD u odnosu na SSSR (koja je počela pedesetih godina) svakako jedna od najnejasnijih u tim diskusijama.

Tokom pedesetih godina, na osnovu određenih podataka, u SAD je sve češće isticano uverenje da će u periodu od 1960. do 1964. godine Sovjetski Savez steći značajno preimućstvo u broju interkontinentalnih balističkih projektila (poznatih kao ICBM). Time bi između SAD i SSSR bio stvoren jaz ne samo u broju raspoloživog oružja već, kako je to isticano naročito među oponentima Ajzenhauerove administracije koja je bila na vlasti u vreme pokretanja ovih pitanja, i veoma velika razlika u stepenu sposobnosti da se (snagom efikasnosti posedovanog oružja koja je drugoj strani poznata) protivnik odvrati od presudnog, prvog koraka ka novom ratu. U stvari, kaže autor, suština celokupnog tog problema i svih diskusija koje je on pokrenuo i sastojala se u bojazni da je američka snaga odvraćanja slaba u odnosu na sovjetsku i da bi Sovjetski Savez mogao da ostvari uspešan napad koji bi paralisao američke strateške snage i onemogućio odbranu. Diskusija o zaostajanju u broju projektila bila je spoljna strana debate; njena pozadina i suština je pariranje snagama odvraćanja.

Poređenje američkih snaga sa sovjetskim i dalji planovi vojnih snaga za razvoj novih vrsta oružja vremenom su prestali da budu tehničko, stručno pitanje i sve više su dobijali na značaju kao faktor i argument u političkim diskusijama i akcijama. Liklider navodi da je to bilo najvidljivije u toku predizbornih kampanja; kao veoma osetljivo, ali istovremeno i veoma interesantno pitanje za birače (pogotovo kad njime manipulišu ljudi koji su stručnjaci za pitanja propagande) problemi odbrane i obećanja o njenom jevtinijem, adekvatnijem i efikasnijem organizovanju u biračkom telu su uvek imali odjeka.

Ceo problem naglo je dobio na značaju i na popularnosti kad je Sovjetski Savez lansirao prvi veštački Zemljin satelit i kad je postalo jasno da je ovladao tehnikom interkontinentalnih balističkih projektila. Bojazan od američkog zaostajanja u vojnom pogledu postala je nacionalna tema kojom je moglo da se manipuliše i u neposredne političke svrhe.

Nadmoćne u broju strateških bombardera, ali u zaostajanju u proizvodnji projektila za Sovjetskim Savezom, SAD su se, kaže autor, našle u situaciji da izvrše izbor za svoja dalja istraživanja. Trebalo se odlučiti ili za projektile sa čvrstim gorivom (kojima je moglo brže da se ovlada) ili za projektile sa tečnim gorivom koji su jevtiniji, brži u reagovanju i lakši za transport. Ako bi se uzelo kao tačno da Sovjetski Savez raspolaže mnogostruko jačim snagama koje mogu da izvrše uspešan prvi napad na SAD (autor je, inače, vrlo skeptičan prema takvim stavovima; po njegovom mišljenju, čak i da je zastoj u proizvodnji raketa stvarno znatan, SAD bi ostalim strateškim oružjem uspele da se odbrane), pitanje ovog izbora veoma je važno. U SAD je odlučeno da se radi na dva koloseka — da se u što skorije vreme obezbede projektili na tečno gorivo, ali da se ubrzaju dugoročniji projekti za ovladavanje proizvodnjom projektila na čvrsto gorivo. Težina odluke ležala je pre svega u tome što se u američkim krugovima nije znalo na koju od ove dve vrste projektila bacaju težište sovjetski stručnjaci, pa se tako nije znalo ni kolika je njihova moć ni koliko dugo može da traje. Kako autor kaže, ovaj period potencijalne opasnosti se i zove period postojanja jaza u projektilima.

Da bi lakše vršile procene, SAD su organizovale letove aviona U-2 sa kojih su dobijane fotografije i obaveštenja o sovjetskim postrojenjima, a u Turskoj je izgrađen radar koji je mogao da beleži podatke o probama izvršenim u SSSR. O odnosu snaga ove dve supersile u SAD su vođene i javne rasprave u kojima su isticana veoma suprotna mišljenja o stvarnom stanju i stepenu efikasnosti američkih strateških snaga. Međutim, izgleda da su odluke koje su američki vojni krugovi donosili bile bazirane najviše na super tajnim podacima kojima nisu imali pristupa ni mnogi visoki funkcioneri u američkom Kongresu. U toku rasprave i javnih debata Alen Dales je tajno svedočio o stanju američkog naoružanja i o procenama američke moći u svetskim razmerama; njegovo istupanje, međutim, čak ni posle izvršenog pregleda teksta, nije objavljeno jer se smatralo da su podaci izneti u njemu isuviše značajni za bezbednost SAD. Tako su i kritike na račun američke vojne politike, ma sa koje strane dolazile, i bez obzira na to da li su pledirale za jače naoružanje ili za dezangažovanje, od strane administracije i njenih najviših krugova odbijane vrlo često kao neosnovane i nepotpune.

U svojim istraživačkim orijentacijama odgovorni krugovi su u toku ovog perioda menjali kriterijum na osnovu koga je procenjivana stvarna američka moć. U prvo vreme proizvodnja u SAD, ističe Liklider, zavisila je od procena o sovjetskoj proizvodnji projektila. Nedostatak ovakvog pristupa, po autoru, leži u tome što su stvarne sovjetske mogućnosti u svim analizama po pravilu precenjivane. Godine 1960. izvršena je preorijentacija u izboru bitnih kriterija, pa je sada osnovno pitanje bilo da se ustanovi šta će sovjetska vlada stvarno i učiniti, a ne šta može da učini. Na osnovu ovih analiza dobijani su rezultati koji su smanjivali ranije isticanu razliku u sovjetskom i američkom naoružanju, ali i pored povoljnih perspektiva koje su nudile ovakve studije, one, navodi autor, nisu baš uvek dobro dočekivane. Isticano je da stvarna odbrambena politika SAD ne može da se planira na osnovu toga što će se „čitati misli ruskih vođa". Liklider iznosi mišljenje da je ovakav stav, koji je iznesen 1960. — dakle, u izbornoj godini — bio možda korak u predizbornoj kampanji; jer, po njegovom mišljenju, ipak se može zaključiti da administracija ni onda nije vršila procene na osnovu predviđanja samo namera sovjetskih lidera. On kaže da su očito uvek postojali neki čvrsti podaci, dobijeni na razne načine, koji su bili osnov svih odluka.

Procene o sovjetskoj prednosti bile su različite, ali autor misli da preovlađuju one koje su davale odnos od 3 : 1 u korist Sovjetskog Saveza. Kad su SAD takođe postigle uspehe u osvajanju kosmosa, strah od sovjetske prednosti se smanjio; u štampi je čak iznošeno kako 1958. godina obeležava kraj američkog zastoja u ovladavanju proizvodnjom projektila. Tada, kada je postalo jasno da zastoja (bar ne osetnog) više nema, postala je aktuelna rasprava o tome da li postoji velika sovjetska prednost. Većina je, kaže Liklider, stajala na stanovištu da dve supersile imaju jednake tehnološke sposobnosti pa sada postaje bitna sama proizvodnja, a ne stečeno znanje.

Autor kaže da se ne može pouzdano reći da li je administracija u ovom periodu donosila dobre i ispravne odluke. Bez obzira na kritike, moglo bi se možda zaključiti da jeste jer neposrednih opasnosti i kritičnih situacija nije bilo. Celokupna ova oblast odlučivanja liči, kaže Liklider, na kockanje; s te strane, tačna je definicija Hermana Kana po kojoj kalkulisani rizik predstavlja takvu vrstu rizika koju je nemoguće iskalkulisati. Ajzenhauerova administracija je rizik preuzela, ali nije nikad morala da se suoči sa stvarnom probom ispravnosti svojih odluka. Tako, pitanje opravdanosti preduzetih koraka i dalje ostaje na izvestan način sporno, a naročito treba podvući da stvarni podaci kojima se rukovode oni koji donose konačne odluke, nisu poznati.

NINA RATKOVIĆ

CENA 5 DINARA

